продуктивних сил країни, П. в ін. місцевість відбувається на засадах добровільності. Направлення переселенців та їхніх сімей до нового місця проживання провадиться згідно з планами міжреспубліканського П., затвердженими Радою Міністрів СРСР, з планами внутріреспубліканського переселення, затвердженими Радами Міністрів союзних республік. Переселенцям — робітникам, службовцям і колгоспникам держава надає матеріальну допомогу та ряд пільг при виїзді і влаштуванні в місцях поселення. Порядок П. і надання переселенцям пільг регулюють постанови Ради Міністрів СРСР від 31.V 1973 і від 23.VI 1977. Документом, що підтверджує право особи на П. і пов'язані з цим пільги, є виданий їй переселенський квиток. Див. також *Організований набір робітників*.

ПЕРЕ́СИП — смуга наносного суходолу, яка відокремлює лиман чи невелику затоку від відкритого моря. П. складаються з піску, гальки та черепашнику. На тер. України поширені на пн. узбережжі Азовського м. та пн.-зх. узбережжі Чорного моря.

ПЕРЕСИ́ПКІН Володимир Федорович [н. 9 (22).VIII 1914, с. Лихачеве, тепер смт Первомайський Первомайського р-ну Харків. обл.] — укр. радянський вчений у галузі фітопатології та імунітету рослин, засл. діяч науки УРСР (з 1964), чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1966). Член КПРС з 1942. Закінчив (1936) Харків. с.-г. ін-т, де працював до 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1946—52 — директор і зав. кафедрою Уманського с.-г. ін-ту, у 1952—54 — директор і зав. кафедрою Київ. с.-г. ін-ту, ректор Укр. с.-г. академії. У 1955—60 — зав. кафедрою і проректор Укр. с.-г. академії, у 1961—62 — заст. міністра с. г. УРСР, у 1962—68 — зав. кафедрою і ректор Укр. с.-г. академії, 1968—72 — гол. вчений секретар ВАСГНІЛ, голова Пд. відділення ВАСГНІЛ, з 1972 — зав. кафедрою Укр. с.-г. академії. Нагороджений орденами Великої Вітчизняної війни II ступеня, Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПЕРЕСИ́ПКІН Іван Терентійович [5 (18).VI 1904, с. Протасово, тепер Колпнянського р-ну Орлов. обл.— 12.X 1978, Москва] — рад. військ. діяч, маршал військ зв'язку (1944). Член КПРС з 1925. В Рад. Армії 1919—20 і з 1923. Учасник громадян. війни. В 1937 закінчив Військ. електротех. академію РСЧА. В 1939—44 — нарком зв'язку СРСР, з липня 1941 одночасно — заст. наркома оборони СРСР, з 1944 — нач. Гол. управління зв'язку Рад. Армії. В 1946—56 — нач. військ зв'язку сухопутних військ. З 1957 — консультант, інспектор М-ва оборони СРСР. Автор спогадів «Зв'язок сердець бойових» (1979). Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПЕРЕСИ́ЧЕНИЙ РО́ЗЧИН — *розчин*, в якому розчиненої речовини міститься більше, ніж у *насиченому розчині* за тих же умов (температура, тиск). Надлишок легко випадає в осад.

ПЕРЕСІ́ЧЕНЬ, Пересічинь — давньоруське місто, центр землі *уличів*. Бл. 940 після трирічної облоги військо київ. воєводи Свенельда здобуло П., який увійшов до складу *Київської Русі*. Деякі дослідники вважають, що П. існував на місці сучас. с. Пересічиного Оргіївського р-ну Молд. РСР.

ПЕРЕСІ́ЧНА — селище міського типу Дергачівського р-ну Харків обл. УРСР. Розташована на березі р. Уди (бас. Сіверського Дінця). Залізнична станція. 8,4 тис. ж. (1981). У П.— піхофабрика, комбікормовий та «Березівські мінеральні води» з-ди, будинок побуту, виробниче відділення райсільгосптехніки. 3 заг.-осв. школи, лікарня, Будинок культури, б-ка, санаторій. П. засн. 1650, с-ще міськ. типу — з 1938.

ПЕРЕСЛІ́ДУВАННЯ — наступ на відступаючого противника з метою завершення його розгрому. Суть П. полягає в завданні авіац., ракетних і вогневих ударів, навальному просуванні військ з метою виходу на фланги і в тил відступаючого противника і наступного його оточення, розчленування й знищення (полонення).

ПЕРЕСО́ПНИЦЯ — давньоруське місто на правому березі р. Стубли (притока р. Горині), тепер село Ровенського р-ну Ровен. обл. Виникло в 10—11 ст. Назва походить, ймовірно, від давньорус. слова «переспа» — земляні укріплення. Починаючи з 1149 не раз згадується в давньорус. літописах. Належала до найвизначніших укріплених пунктів т. з. Погорини — сх. прикордонної області *Володимиро-Волинського князівства*. У 12—13 ст. була резиденцією удільних князів. Відігравала важливу роль у міжусобній боротьбі давньорус. князів за Київ. У 2-й пол. 14 ст. П. разом з ін. волинськими містами загарбали лит. феодали. Наприкінці 15 ст. місто стало власністю князів Чарторийських, які заснували тут Пречистенський монастир. В ньому було закінчено переписування т. з. *Пересопницького євангелія*. В 2-й пол. 16 ст. П. перетворилася на невелике село. Від давньорус. П. збереглися городище (кол. *дитинець*) площею 4 га, залишки міського посаду з культурним шаром 11—13 ст. На городищі з 1975 ведуться розкопки. В культурному шарі 10—13 ст. відкрито залишки жител, госп. ям, костерізної майстерні, полив'яні плитки для оздоблення інтер'єру будинків, 4 залізні писала для писання на навощених дощечках, ін. побутові предмети та прикраси. На Пн. від городища міститься давньорус. могильник — понад 170 курганів; з них у 19 ст. було розкопано 43 кургани 10—11 ст. В похованнях знайдено прикраси з бронзи, срібла, сердоліку, залізні ножі, уламки глиняного посуду і дерев'яних відерець. В одному з курганів було поховано ремісника-ювеліра разом з терезами і знаряддями праці: залізним молоточком, наковальнею й залізними та бронзовими штампами для виготовлення прикрас.

Літ.: Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957; Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. Л., 1967; Раскопки летописной Пересопницы. В кн.: Археологические открытия 1978 года. М., 1979. *М. П. Кучера.*

ПЕРЕСО́ПНИЦЬКЕ ЄВА́НГЕЛІЄ — визначна пам'ятка старої укр. літературної мови й мистецтва, переклад євангелія т. з. простою мовою, досить близькою до народної, з книжними нашаруваннями (переважно в лексиці та графіці). Переклали його 1556—61 М. Василевич та архімандрит Пересопницького монастиря Григорій у с. Двірці й м. *Пересопниці*. Написане пізнім *уставом* на *пергаменті*. Рукопис багато орнаментований, прикрашений високохудож. кількакольоровими *заставками, мініатюрами*, ініціалами, кінцівками в стилі Відродження. У П. є. виразно відбилися риси живої нар. укр. мови 16 ст.— її фонетики, морфології, синтаксису, лексики (випадки переходу **о, е** в **і** у новозакритих складах, злиття колишніх **ы й и** в одному звуці, змішування префіксів изъ- і съ- тощо). На графіці позначився т. з. другий пд.-слов'ян. (болг.) вплив, що певною мірою затушковує фонетичні риси живої народної мови. П. є. відшукав 1837 О. *Бодянський*. Зберігається в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР у Києві.

Літ.: Житецкий П. И. О Пересопницкой рукописи. В кн.: Труды Третьего археологического съезда, т. 2. К., 1878. *П. Д. Тимошенко.*

ПЕРЕСТАВНИ́Й ЗАКО́Н — те саме, що й закон *комутативності*.

ПЕРЕСТАНО́ВКИ в математиці — один з видів комбінаторних конфігурацій. Див. *Комбінаторний аналіз*.

«ПЕРЕСТОРО́ГА» — антиуніатський публіцистичний анонімний твір. Є припущення, що її автором був або київ. митрополит Іов *Борецький*, або діяч Львівського братства Юрій *Рогатинець*. Написана 1605 чи на поч. 1606 під впливом І. *Вишенського* та ін. письменників-полемістів (див. *Полемічна література*). «П.» подає історію боротьби укр. народу проти засилля католицизму та унії і викриває гнобительську політику шляхетської Польщі на Україні. Засуджуючи ренегатство укр. панства, автор закликає всі стани суспільства до спільної боротьби проти католицизму. Мова твору наближається до розмовної укр. мови, широко використано нар. словесну традицію. І. Франко підкреслював патріотизм «П.», звертав увагу на її високі літ. якості.

Б. Перес Гальдос.

ПЕРЕ́СТРІЧ (Melampyrum) — рід однорічних трав'янистих напівпаразитних рослин родини ранникових. Листки ланцетні супротивні. Квітки в пазухах великих приквіток, зібрані в колосовидні або китицевидні суцвіття. Плід — коробочка. 35 видів, поширених переважно в Європі і Передній Азії. В СРСР — 16 видів, в т. ч. в УРСР — 9; з них найпоширеніші П. польовий (M. arvense), П. гайовий (M. nemorosum), П. лучний (M. pratense). Насіння більшості видів П. отруйне (містить глікозид ринантин).

Пересувна електростанція (плавуча) «Північне сяйво» (СРСР).

Пересувна телевізійна станція.

ПЕРЕ́СТУПЕНЬ (Bryonia) — рід рослин родини *гарбузових*. Багаторічні одно- або дводомні трави з потовщеним коренем, лазячим (прикріплюються до опори за допомогою вусиків) стеблом і черговими листками. Квітки правильні, зеленувато-жовті. Плід — ягода. Бл. 15 видів, поширений в Європі, Пн. Африці і Перед. Азії. В СРСР 5 видів, з них в УРСР — два: П. б і л и й (B. alba) — по всій Україні і П. д в о д о м н и й (B. dioica), який росте подекуди в зх. частині і в Криму; отруйні рослини (містять глікозиди бріонін, бріонідин та ін.); екстракти і настойки з коренів П. використовувалися в нар. медицині. П. вирощують як декоративні рослини. Іл. див. на окремому аркуші, с. 96—97.

ПЕРЕСУВНА́ ЕЛЕКТРОСТА́НЦІЯ — теплова або атомна електростанція, що її агрегати й устаткування розміщено на транспортних засобах: автомобілях, всюдиходах тощо. До П. е. належать і плавучі електростанції (мал.). Первинними (приводними) двигунами на теплових П. е. є звичайно швидкохідні дизелі (див. *Дизельна електростанція*) або газові турбіни (див. *Газотурбінна електростанція*), на атомних П. е. типу ТЕС-3 і АРБУС — парові турбіни. Крім первинного двигуна, до складу П. е. входять: *генератор* електр. енергії, *пульт керування*, комплект *кабелів*, пристрої автоматики і сигналізації тощо. Потужність П. е. становить, як правило, від десятків кіловат до кількох десятків мегават. П. е. використовують найчастіше в районах, віддалених від ліній електропередачі, зокрема в місцях, де об'єкти, що споживають електроенергію (напр., пошукові *бурові установки*), розміщені тимчасово. В СРСР плавучі електростанції застосовують гол. чин. для енергопостачання прибережних районів Крайньої Півночі та Далекого Сходу.

ПЕРЕСУВНА́ ТЕЛЕВІЗІ́ЙНА СТА́НЦІЯ — телевізійна станція, агрегати й устаткування якої розміщено в одному-двох автобусах (мікроавтобусах). В СРСР П. т. с. (мал.) для передачі чорно-білих зображень почали застосовувати з 1952, кольорових — з 1968. Розрізняють П. т. с. з чотирма, трьома, двома й однією телевізійною камерою (див. *Репортажна телевізійна установка*). До складу П. т. с. входять звичайно телевізійна апаратура (в автобусі або мікроавтобусі) з виносними (на віддаль до 1 км) передавальними *телевізійними камерами*, устаткування для передачі звукового супроводу з виносними *мікрофонами*, передавач для зв'язку з *телецентром* (на віддаль до 50 км) та ін. Телевізійні сигнали з П. т. с. на телецентр передають по лініях *радіорелейного зв'язку* або по прокладених під землею *коаксіальних кабелях*.

П. т. с. застосовують для репортажів з місць значних політичних подій, спортивних змагань, з підприємств та для інших позастудійних передач.

ПЕРЕСУВНИ́Й ТЕА́ТР — театр, що не має постійного приміщення і дає вистави в різних населених пунктах. Мандрівний характер мала діяльність більшості нар. театрів різних країн світу (*міми, скоморохи, вертеп*), але як особлива форма профес. видовища П. т. поширився у багатьох країнах Європи і Америки в 19 ст. На Україні царський уряд забороняв укр. стаціонарний театр. Тому діяльність майже всіх укр. театрів (крім *Театру Миколи Садовського* 1906—19) відбувалася в умовах частих переїздів. Перші в СРСР держ. пересувні, т. з. робітничо-селянські, театри виникли на Україні 1923—24 в Києві та Одесі. На поч. 30-х рр. вони дістали назву *робітничо-колгоспних театрів*, провадили громадську й культурно-шефську роботу серед населення та у військ. частинах. Реорганізовано 1960 в обласні театри, які базуються в обласних або районних центрах і показують вистави в містах, робітн. селищах, радгоспах і колгоспах.

О. А. Казимиров.

ПЕРЕТВО́РЕННЯ ПРИРО́ДНОГО СЕРЕДО́ВИЩА — зміни *природних умов* і *природних ресурсів* у процесі господарської діяльності людини. Вплив людини на *навколишнє середовище* та його компоненти виявляється в різних формах: зміна земної поверхні (розорювання земель, вирубування лісів, осушення боліт, спорудження міст, великих пром. комплексів тощо), складу *біосфери*, добування корисних копалин, викиди різних речовин в атмосферу та гідросферу, створення відвалів вироблених порід та ін. Внаслідок П. п. с. змінюється енерг. і, зокрема, тепловий баланс окремих районів і планети в цілому. Розрізняють П. п. с. н а п р а в л е н е (напр., створення *культурних ландшафтів, меліорація* території) і н е н а п р а в л е н е (непередбачене). Направлене П. п. с. може бути спрямоване на госп. освоєння нових просторів або на відновлення корисних властивостей *природно-територіальних комплексів*. П. п. с. значно зросло в умовах *науково-технічної революції*. За капіталізму з його хижацьким використанням природних умов і ресурсів природі завдається непоправної шкоди. Прикладом цього є мертві води деяких озер, р. Рейну та ін., мільйони гектарів еродованих земель у США, Австралії тощо. В умовах планового соціалістич. г-ва П. п. с. передбачає не тільки регулярне використання природи, а й її збереження та збагачення. В усіх соціалістич. країнах заходи щодо П. п. с. розробляють з урахуванням закономірностей формування природно-тер. комплексів. Вони базуються на досягненнях наук. досліджень і передбачають забезпечення *раціонального природокористування* при обов'язковому збагаченні та *охороні природи*. Кожний захід П. п. с. має містити комплексну оцінку стану природного середовища та прогнозування можливих змін природи даного району на перспективу (див. *Прогноз географічний*). Цілеспрямоване, направлене П. п. с. у нашій країні пов'язане з необхідністю розв'язання складних наукових і практичних проблем — регулювання стоку річок, меліорація, збереження Байкалу, забезпечення госп. освоєння і високої продуктивності посушливих тер. Казахстану, Середньої Азії, України тощо. Розв'язанням цих проблем займається комплекс наук, у т. ч. і географічних (Див. *Конструктивна географія*).

Літ.: Украина и Молдавия. М., 1972; Природные ресурсы Русской равнины в прошлом, настоящем и будущем. М., 1976.

М. І. Щербань.

ПЕРЕТВО́РЮВАЛЬНА ПІДСТА́НЦІЯ — електрична *підстанція*, де електр. струм, вироблений електростанцією, перетворюється (переважно за частотою і числом *фаз*) на струм, необхідний для експлуатації його споживачами; одна з осн. частин *електричної мережі*. П. п. перетворює, напр., трифазний струм пром. частоти на постійний струм (для регульованого *електропривода* верстатів, трансп. засобів тощо), на змінний струм зниженої або підвищеної (порівняно з промисловою) частоти (напр., для *індукційних печей*), а також на однофазний змінний струм (напр., для потужних *дугових печей*). На електрифікованих залізницях одна і та сама П. п. перетворює змінний струм на постійний або навпаки. На лініях електропередачі постійного струму є дві підстанції: випрямна — на початку лінії, інверторна — наприкінці її. П. п. обладнують електромашинними і вентильними перетворювачами (див. *Вентиль, Випрямляч струму, Інвертор, Перетворювальна техніка, Перетворювач струму електромашинний, Перетворювач частоти*). До складових частин потужних П. п. належать машинний зал, системи охолодження і вентиляції, допоміжне устаткування.

ПЕРЕТВО́РЮВАЛЬНА ТЕ́ХНІКА — електротехнічні машини та апарати, призначені для зміни *параметрів* електричного струму; частина *електротехніки*. Набула особливого розвитку з 60-х рр. 20 ст. в США, Японії, ФРН, СРСР та ін. країнах. Осн. засобами П. т. є: *вентилі, випрямлячі струму, інвертори, перетворювачі частоти*, перетворювачі постійного або змінного струму (вони перетворюють постійний або змінний струм одного рівня напруги на інший), перетворювачі числа *фаз*, деякі інші пристрої такого типу (див. *Перетворювач струму електромашинний*), а також *безконтактні електричні апарати*. Їхня потужність — від одиниць вольт-ампер до кількох сотень мегавольт-ампер.

В СРСР капітальні праці з П. т. належать В. Ф. *Міткевичу*, Л. Р. *Нейману*, М. Д. *Папалексі* та ін. вченим, зокрема в УРСР — І. М. *Чиженку*. Проблеми П. т. досліджують у Московському енергетичному ін-ті, Київському і Харківському політех. ін-тах, Ін-ті електродинаміки АН УРСР та ін. установах. Засоби П. т. використовують в електроенергетиці, на електрифікованому залізничному транспорті, в електроприводах верстатів тощо. Дальший розвиток П. т. пов'язаний з підвищенням одиничної потужності і створенням нових

типів перетворювальних пристроїв, з впровадженням засобів обчислювальної техніки для керування цими пристроями.

Літ.: Руденко В. С., Сенько В. И., Чиженко И. М. Преобразовательная техника. К., 1978; Справочник по преобразовательной технике. К., 1978; Руденко В. С., Сенько В. И., Чиженко И. М. Основы преобразовательной техники. М 1980. *В. І. Сенько.*

ПЕРЕТВО́РЮВАЧ СТРУ́МУ ЕЛЕКТРОМАШИ́ННИЙ — електрична машина або агрегат з двох і більше спільно діючих електр. машин, що ними перетворюють (змінюють) напругу, частоту, число фаз або вид електричного струму; один із засобів *перетворювальної техніки*. Найпоширенішими є П. с. е., що складаються з механічно з'єднаних між собою *електродвигуна* й електр. *генератора* (двигун-генератора), а також *умформери* та *фазоперетворювачі*. П. с. е. застосовують у пром-сті, на транспорті тощо.

ПЕРЕТВО́РЮВАЧ ЧАСТОТИ́ — 1) В електротехніці — пристрій, що ним перетворюють (змінюють) частоту електр. напруги (струму). Розрізняють П. ч. електромашинні (див. *Перетворювач струму електромашинний*), статичні (вентильні, електромагнітні) та комбіновані. Найпоширенішими є вентильні П. ч. з транзисторним або тиристорним *вентилем*. До П. ч. належать також електротехнічні *інвертори* і *випрямлячі струму*. П. ч. застосовують у системах живлення регульованого електропривода, ними узгоджують (зрівнюючи їхні частоти) системи змінного струму тощо. 2) В радіотехніці — електронний пристрій, що змінює електр. коливання високочастотного сигналу на коливання з іншою частотою. Використовується гол. чин. в *супергетеродинних радіоприймачах*, радіопередавачах та фазових *модуляторах*.

ПЕРЕТИНЧАСТОКРИ́ЛІ (Hymenoptera) — ряд *комах*. Переважно середні за розміром (довж. тіла 0,2—60 мм) комахи з 2 парами перетинчастих прозорих крил, що мають негусте жилкування (у дрібних паразитичних видів воно дуже спрощене); іноді крила вкорочені або відсутні (напр., у мурашок). На голові є *фасеткові очі* та 3 прості очка. Вусики (3—70-членикові) різноманітної форми. Ротовий апарат ріжучо-лижучий (пильщики), гризучо-сисний (бджоли, джмелі). Ноги ходильного типу, іноді — копального, у бджолиних — збирального (з «кошиком» для збирання пилку). Голова рухомо з'єднана з грудьми. На кінці черевця у самок є *яйцеклад* або *жало*. Розмножуються П., переважно відкладаючи запліднені яйця, часто спостерігається *партеногенез*. Розвиток з повним перетворенням (див. *Метаморфоз*). Дорослі комахи живляться нектаром квіток, соком рослин, *паддю*, рідше — хижаки. Личинки П. (несправжньогусениці) — червоподібні, живляться різними частинами рослин, чим завдають шкоди ряду с.-г. культур і дерев, або є паразитами різних комах, кліщів та павуків і мають велике значення в обмеженні чисельності шкідників у природних *екосистемах* та штучних агроценозах. За способом життя розрізняють поодинокі і гуртосімейні види П. (мурашки, оси, бджолині), яким властивий *поліморфізм* і найскладніші серед комах форми поведінки (будування гнізд, догляд за потомством тощо). П. поширені на всіх материках, крім Антарктиди. Відомо бл. 300 тис. видів, з них в СРСР — понад 30 тис., зокрема на Україні — бл. 10 тис. видів. Ряд поділяють на 2 підряди: сидячочеревцеві, або рогохвости, і пильщики (Symphyta) та висячочеревцеві (Apocrita). П. об'єднують 125 родин, серед яких *рогохвости*, справжні *пильщики*, *горіхотворкові*, *наїзники*, *хальциди*, *браконідові*, *бджолині*, *риючі оси*, *оси справжні* та ін. Переважна більшість П. має практичне значення. Хижаки і паразитичні види використовуються у біологіч. та інтегрованій боротьбі з шкідниками рослин. Велику роль у підвищенні врожайності багатьох культур відіграють П.— запилювачі рослин, зокрема бджолині. *Бджола медоносна* використовується також для одержання меду, воску, *прополісу*, *маточного молочка* та *бджолиної отрути*. Рослиноїдні П. (пильщики, рогохвости) — небезпечні шкідники.

Літ.: Жизнь животных, т. 3. М., 1969; Фауна України, т. 10, в. 2—3, т. 11, в. 9, т. 12, в. 4—5. К., 1970—78; Определитель насекомых Европейской части СССР, т. 3. Л., 1978; Расницын А. П. Происхождение и эволюция перепончатокрылых насекомых. М., 1980. *В. М. Єрмоленко.*

ПЕ́РЕТЦ Володимир Миколайович [19 (31).I 1870, Петербург — 24.IX 1935, Саратов] — рос. та укр. рад. літературознавець, акад. Петерб. АН (з 1914) і АН УРСР (з 1919). Закінчив Петерб. ун-т (1893). У 1903—14 — проф. Київ. ун-ту. Був головою філол. секції Укр. наук. т-ва в Києві (з 1908). Керував семінарами рос. філології в Києві та Ленінграді. П.— дослідник давньоруської, давньої укр., білорус., рос. і польс. л-р і театру та нар. пісні, рос. нар. словесності, ін. фольклорних жанрів, рос. драматургії 18 ст. Досліджував рос.-укр. літ. зв'язки («Гоголь і малоросійська літературна традиція», 1902, та ін.), зібрав матеріал про поширення давньорус. повістей на Україні. Писав про Ф. Прокоповича, видав вірші Климентія Зиновієва («Пам'ятки українсько-руської мови і літератури», т. 7 Львів, 1912). П. належить «Нарис бібліотеки Києво-Софійського собору» (1901). Автор праць з джерелознавства, історіографії, археографії, методології і методики дослідження історії л-ри, бібліографії, текстології, палеографії.

Тв.: Историко-литературные исследования и материалы, т. 1—3. СПБ, 1900—02; Очерки старинной малорусской поэзии. СПБ, 1903; Новые данные для истории старинной украинской лирики. СПБ, 1907; «Слово о полку Ігоревім». К., 1926; Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. М.—Л., 1962.

ПЕРЕХІ́Д пішохідний — ділянка поверхні проїзної частини шляху або споруда, призначені для безпечного перетинання пішоходами транспортних магістралей. П. влаштовують переважно на перехрестях в місцях інтенсивних пішохідних потоків. Розрізняють П. на рівні проїзної частини та на різних рівнях (зі сходами, *ескалаторами*, *пандусами*). П. на різних рівнях бувають підземні (тунельні) та надземні (*пішохідні мости*, *естакади*, *еспланади*). В разі потреби споруджують систему підземних П., що з'єднують кілька перехресть і зупинок міського транспорту з великими громад. спорудами, станціями метрополітену, вокзалами тощо (напр., сукупність підземних П. на площі Жовтневої революції у Києві, мал.). У таких П. часто розміщують кафе, кіоски тощо. П. позначають спец. покажчиками, *знаками дорожніми*, *світлофорами*, смугами дорожньої розмітки.

В. М. Перетц.

Підземний **перехід** на площі Жовтневої революції у Києві.

ПЕРЕХІ́Д КІЛЬКІ́СНИХ ЗМІН У ЯКІ́СНІ — загальний закон розвитку об'єктивної дійсності та процесу її пізнання, який виражає механізм якісних перетворень, діалектичний взаємозв'язок і взаємозумовленість кількісних і якісних змін у розвитку природи і суспільства.

Зміна якості речі є результатом нагромадження кількісних змін, що перевищують їхню *міру* як даної якості. Діалектика П. к. з. у я. розкривається через категорії *поступовості і стрибка*, які фіксують відповідно процес і результат взаємовідношення кількісних і якісних змін — поступового нагромадження кількісних змін і стрибкоподібного переходу до нової якості (див. *Якість і кількість*). Діалектика поступовості і стрибка стосовно соціальних явищ конкретизується в категоріях *еволюції* і *революції*. Діалектика кількісних і якісних змін пов'язана зі зворотним переходом якісних змін у кількісні. Нова якість, що виникає, створює простір для нових кількісних змін (інтенсивності, темпів розвитку тощо). Розкриваючи об'єктивну єдність кількісних і якісних змін, *перервності і безперервності*, еволюції і революції в розвитку суспільства, цей закон має важливе методологічне й революційно-практичне значення. Абсолютизація одного з моментів об'єктивного механізму змін призводить до спотворення реальної картини розвитку, є гносеологічним джерелом *реформізму* (що абсолютизує еволюційний тип розвитку і заперечує об'єктивну необхідність революції) та *анархізму* (який абсолютизує стрибки й ігнорує необхідність еволюційної підготовки їх). Як закон пізнання. П. к. з. у я. відображає шлях пізнання міри якісних змін. Важливим етапом на цьому шляху є пізнання реальної міри якісної зміни конкретної речі, що передбачає знання не тільки загального закону, а

ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД ВІД КАПІТАЛІЗМУ ДО СОЦІАЛІЗМУ

Перець стручковий. Гілка з плодами і квітка.

Перець чорний: *1* — гілка з плодами; *2* — квітки, *3* — плід у розрізі.

Сорти перцю солодкого, поширені на Україні (1982)

Вікторія
Гогошари місцевий
Донецький ранній
Ласточка
М'ясистий 7
Новогогошари
Новочеркаський 35
Подарок Молдови
Помідоровидний
Рубіновий
Ювілейний 307

Сорти перцю гострого, поширені на Україні (1982)

Астраханський 147
Тульський (F_1)
Український гіркий

й всієї сукупності умов, в яких він діє. Тільки на рівні пізнання реальної міри загальний закон якісної зміни є ефективним методологічним принципом практичної діяльності. Знання об'єктивного механізму П. к. з. у я. має важливе значення для наук. управління соціальними процесами, для практики комуністичного перетворення суспільства. *М. Л. Злотіна.*

ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД ВІД КАПІТАЛІЗМУ ДО СОЦІАЛІЗМУ — особливий історичний період революц. заміни капіталістичного суспільного ладу соціалістичним, створення матеріально-тех. бази соціалізму та утвердження соціалістичних виробничих відносин; обов'язковий для всіх країн етап у розвитку комуністичної суспільно-екон. формації. Починається з завоювання політ. влади трудящими і встановлення *диктатури пролетаріату*, завершується повною перемогою соціалізму. Для СРСР це період від Великої Жовтневої соціалістич. революції до серед. 30-х рр. Необхідність П. п. від к. до с. зумовлюється специфікою виникнення й розвитку соціалістичних *виробничих відносин*. Через докорінну протилежність між капіталістичною і соціалістичною економікою соціалістичні форми г-ва не можуть виникати в надрах капіталізму.

Для перебудови суспільства на соціалістичних засадах, для заміни приватної власності сусп. *соціалістичною власністю* та утвердження соціалістичного виробн. в місті й на селі необхідний особливий перехідний період. Знаряддям розв'язання цих завдань є д-ва диктатури пролетаріату, яка покликана не лише подолати опір повалених класів, а й виконати велику місію творення по налагодженню нових орг. відносин, створенню нової системи г-ва. «Між капіталістичним і комуністичним суспільством,— зазначав К. Маркс,— лежить період революційного перетворення першого в друге. Цьому періодові відповідає і політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, крім як революційною диктатурою пролетаріату» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 19, с. 28).

Економіка перехідного періоду характеризується багатоукладністю, тобто наявністю різних типів сусп. укладів — патріархального, дрібнотоварного, приватнокапіталістичного, держ.-капіталістичного, соціалістичного. Загальними для всіх країн є такі уклади: соціалістичний, дрібнотоварний і капіталістичний. Провідна роль належить соціалістичному укладові, оскільки він охоплює осн. командні висоти економіки — націоналізовані (див. *Націоналізація*) великі пром. підприємства, транспорт, оптову торгівлю, держ. і кооп. підприємства в с. г. (радгоспи, артілі). Дрібнотоварний уклад включає одноосібні г-ва трудового селянства, кустарів, ремісників. До капіталістичного укладу належать основані на експлуатації найманої праці приватнокапіталістичні підприємства в промисті, торгівлі, куркульські г-ва на селі. Крім цих укладів, у деяких країнах можуть існувати й ін. уклади, зокрема патріархальне (натуральне) г-во та держ. капіталізм у різних його формах (концесій, оренди, кооперації, мішаних держ.-приватних підприємств тощо). Питома вага соціалістичного укладу у валовій продукції нар. г-ва СРСР 1923/24 становила 38,5%, дрібнотоварного — 51%, приватнокапіталістичного — 8,9%, патріархального — 0,6%, держ.-капіталістичного — 1%. Трьом осн. укладам економіки П. п. від к. до с. відповідають три осн. сусп. сили — *робітничий клас, селянство* і *буржуазія*. Цьому періодові властиві антагоністичні суперечності й гостра класова боротьба за принципом «хто — кого?». Вирішення гол. завдання перехідного періоду — побудови соціалістичного суспільства в СРСР — здійснювалося на основі ленінського плану соціально-екон. перетворень, який включав соціалістичну *індустріалізацію* країни і підведення нової тех. бази під усі галузі нар. г-ва, соціалістичну перебудову дрібносел. г-ва шляхом його кооперування на основі *кооперативного плану В. І. Леніна*, здійснення *культурної революції*, розв'язання національного питання. Втілення в життя плану П. п. від к. до с., послідовне проведення *нової економічної політики* забезпечили ліквідацію капіталістичних елементів та утвердження панування соціалістичних форм господарювання в місті й на селі, створення соціалістичного екон. базису й відповідної йому надбудови. До 2-ї пол. 30-х рр. соціалізм в СРСР повністю переміг. Соціалістична система г-ва стала панівною в усьому нар. г-ві. Завершення перехідного періоду і побудову соціалізму в СРСР закріпила Конституція 1936.

Істор. досвід соціалістичного будівництва в СРСР та ін. братніх країнах підтвердив правильність положень марксизму-ленінізму про те, що революц. перехід від капіталізму до соціалізму здійснюється на основі заг. закономірностей, обов'язкових для всіх країн, які стають на шлях соціалізму, з урахуванням їхніх конкретних істор. умов і особливостей.

Літ.: Маркс К. Критика Готської програми. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 33. Держава і революція, т. 36. Чергові завдання Радянської влади.— Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність; т. 39. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату; т. 43. Про продовольчий податок; т. 45. Про кооперацію; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Ленинское учение об экономических основах социализма. М.— Берлин, 1974; Станис В. Ф. Возникновение и становление экономики социализма. М., 1980.

В. О. Хилько.

ПЕРЕХІДНІ ЕЛЕМЕ́НТИ, перехідні метали — хімічні елементи, вільні *атоми* яких мають незаповнені внутрішні електронні підрівні. Часто до П. е. відносять і елементи, у яких підрівні частково заповнені електронами не в нейтральних атомах, а в атомах з різними *окислення ступенями*. П. е. поділяють на *d*- та *f*-дефектні елементи. У перших, *d*-елементах, можуть заповнюватися 3*d*-, 4*d*-, 5*d*- або 6*d*-підрівні, у других — 4*f*-підрівень (*лантаноїди*) або 5*f*-підрівень (*актиноїди*). Вони займають перехідне положення між *металами* та *неметалами* у великих періодах *періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва*. Близькість енергій *s*-підрівнів зовн. рівня та *d*- і *f*-підрівнів внутр. рівнів зумовлює можливість віддавання електронів з різних рівнів і виявлення П. е. змінних ступенів окислення. П. е. мають металічні властивості, високі т-ри плавлення і кипіння; вони активні комплексоутворювачі та *каталізатори*. Багато сполук П. е. забарвлені і відзначаються парамагн. властивостями (див. *Парамагнетизм*).

В. С. Телегус.

ПЕРЕХОВУВАННЯ — одна з форм злочинної діяльності, що полягає в переховуванні злочинців і приховуванні *злочинів*, знарядь і засобів вчинення їх, слідів злочину тощо. П. здійснюється з наміром усунути або утруднити можливість виявлення злочину чи злочинця. Рад. кримінальне право (ст. 18 *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік*, в УРСР — ст. 20 КК УРСР) передбачає 2 види П.: заздалегідь обіцяне і заздалегідь не обіцяне. Заздалегідь обіцяне тягне відповідальність винної особи за *співучасть* у злочині, який вчинив виконавець, бо створює необхідні умови для вчинення злочину. Заздалегідь не обіцяне П. є не співучастю, а одним з видів причетності до злочину. Воно тягне кримінальну відповідальність як самостійний злочин лише у випадках, спеціально передбачених кримінальним законом, зокрема, за приховування держ. злочинів, розкрадання держ. або громад. майна в особливо великих розмірах, умисне вбивство при обтяжливих обставинах, одержання хабара при обтяжливих обставинах тощо (ст. 80², 186 КК УРСР).

ПЕРЕХРЕ́СНА СІВБА́ — спосіб *сівби* зернових колосових культур рядковими сівалками, при якому одну половину норми висіву насіння висівають в одному напрямі, а другу — перпендикулярно. Сівбу в обох напрямах проводять одночасно, використовуючи два агрегати. П. с. забезпечує найбільш рівномірну *площу живлення рослинам*, сприятливі умови їх росту і розвитку, що дає значну прибавку врожаю. Недоліки — збільшуються затрати праці і ущільнення грунту від проходу агрегатів при П. с. у 2 рази більше, ніж при звичайній сівбі.

І. Г. Севастьянов.

ПЕРЕХРЕ́СНЕ ЗАПИЛЕННЯ, алогамія — *запилення*, при якому пилок з однієї *квітки* переноситься на приймочку маточки іншої квітки. У рослин у процесі *еволюції* розвинулись різні пристосування, що забезпечують П. з. і утруднюють *самозапилення*: одностатевість квіток і рослин (*дводомні рослини*), різна довжина тичинок і ма-

точок у однієї квітки (*гетеростилія*), неодночасне достигання пилякiв і маточок (*дихогамія*), самостерильність рослин. П. з. здійснюється за допомогою вітру (*анемофілія*), води (*гідрофілія*), тварин (*зоофілія*), у т. ч. комах (*ентомофілія*), птахів (*орнітофілія*) та ін. Деякі рослини запилюються лише певними комахами, цикл розвитку яких пов'язаний з ритмом розвитку цих рослин (напр., П. з. інжира здійснюють тільки оси бластофаги). Інші рослини здатні запилюватися різними способами, напр. подорожники ланцетний і середній запилюються як за допомогою вітру, так і комахами.

«ПЕРЕХРЕЩЕ́НЦІ» — послідовники однієї з найрадикальніших течій у *Реформації*. Те саме, що й *анабаптисти*.

ПЕ́РЕЦ Іцхок Лейбуш Юдович [18 (30).V 1851, Замостя, тепер Замосць, Люблінське воєводство (Польща) — 21.III (3.IV) 1915, Варшава] — євр. письменник. Друкувався з 1875 на *івриті*, а з 1888 — на *ідиші* (поема «Моніш»). У новелі «У підвалі» (1893), оповіданнях «Кабалісти», «В поштовому фургоні», віршах («Три швачки», 1895, та ін.) переважають антикапіталістичні та антиклерикальні мотиви, звучить протест проти пережитків середньовіччя. В оповіданні «Бонця-мовчальник» (1894) виразив протест проти вікового гніту людини, в новелі «Любов ткача» (1897) виявив симпатії до соціалістичного руху. Автор романтично-символічних драм «Ніч на старому базарі» (1907), «На синагогальному ланцюзі» (1908). Маленькі п'єси — «Шампанське», «Ранок», «Сестри», «За дверима», «Він і вона» та ін.— про життя знедоленої євр. бідноти. Творчість П. мала значний вплив на розвиток євр. л-ри.

Тв.: Укр. перекл.— Народні оповідання. К., 1920; Пісня ткачів. Х., 1931; Рос. перекл.— Избранное. М., 1976

«ПЕ́РЕЦЬ» — укр. ілюстрований журнал сатири й гумору. Виходить двічі на місяць. Засн. у Харкові 1927 під назвою «Червоний перець». З 1941 видається у Києві під назвою «Перець». Під час Великої Вітчизн. війни виходив у Харкові, Москві. Журнал відіграє велику роль у розвитку укр. сатири й гумору, в боротьбі з негативними явищами в сусп. житті, викриває капіталістичну ідеологію. В 20—30-х рр. у «П.» співробітничали Остап Вишня, І. Ковтун (Ю. Вухналь), В. Чечвянський, К. Котко та ін. у післявоєнні роки — Остап Вишня, Я. Галан, П. Козланюк, Є. Кравченко, Ю. Мельничук, Л. Гроха, художники — А. Петрицький, Л. Каплан, О. Козюренко, Бе Ша (Б. Шаповал), К. Агніт-Следзевський, С. Самум, В. Литвиненко. У журналі також співробітничають письменники С. Олійник, С. Воскрекасенко, Д. Білоус, О. Ковінька, художники — К. Заруба, В. Гливенко, А. Арутюнянц, В. Зелінський, А. Василенко, С. Герасимчук та ін. «П.» нагороджений орденом «Знак Пошани» (1977) і Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Укр. РСР (1967).

Ф. Ю. Маківчук.

ПЕ́РЕЦЬ СТРУЧКО́ВИЙ, перець (Capsicum) — рід напівкущових або трав'янистих рослин родини *пасльонових*. Бл. 50 видів, поширу Центр. і Пд. Америці. 4 види — у культурі. В СРСР, у т. ч. на Україні, культивують П. стручковий однорічний, або перчицю (C. annum), у тропічних країнах вирощують як багаторічну рослину. Листки видовжені, з загостреним кінцем. Квітки дволопатеві, дрібні. Плід — несправжня м'ясиста ягода. Розрізняють П. с. овочевий (солодкий) і П. с. гіркий (пряний). Гострість залежить від алкалоїду капсаїцину. Плоди П. с. містять цукри (солодкі сорти — 2—4%, гіркі — 4,5—8%), білкові речовини (бл. 1,5%), вітамін С і провітамін А. Плоди солодкого П. с. споживають свіжими (в салати), маринованими, консервованими тощо. Гіркий П. с. використовують як приправу для страв, як спеції тощо. Урожайність до 300 ц/га і більше. Поширені на Україні (1982) сорти солодкого і гострого П. с. див. на таблиці.

ПЕ́РЕЦЬ ЧО́РНИЙ (Piper nigrum) — один з видів роду перця (Piper) родини перцевих. Багаторічна лазяча рослина з напівздерев'янілим тонким стеблом (довж. 10—12 м) і повітряними адвентивними коренями. Листки прості, яйцевидні, шкірясті, чергові. Квітки дрібні, зібрані в суцвіття. Плід — округла однонасінна кістянка (до 5 мм в діаметрі) зеленого кольору, при достиганні червоніє, висушена — чорна Походить з Пн. Індії. Культивують гол. чином у тропіч. р-нах Пд.-Сх. Азії, Сх. Африки і Америки. В СРСР вирощують у теплицях. Плоди П. ч.— широко відомі прянощі, містять ефірну олію (1—1,5%), алкалоїди (піперин, хавіцин). Урожай з однієї рослини 0,6—1,5 кг. П. ч. використовують у кулінарії і харч. пром-сті.

ПЕРЕЧИ́Н — селище міського типу Закарп. обл. УРСР, райцентр, на р. Ужі (бас. Тиси). Залізнична станція. 6,6 тис. ж. (1981). Вперше згадується в документах 1427, коли П. був під владою феод. Угорщини. В 1919 П. захопила бурж. Чехословаччина. З 1939 П.— під владою хортистської Угорщини. В 1945 П. у складі Закарп. України возз'єднано з УРСР. З 1947 П.— с-ще міськ. типу. У селищі — *Перечинський лісохімічний комбінат*, соко-винний з-д, лісо- та пром. комбінати, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня, санаторій-профілакторій, Будинок культури, 2 бібліотеки.

ПЕРЕЧИ́НСЬКИЙ ЛІСОХІМ[Ч-НИЙ КОМБІНА́Т — підприємство лісохім. пром-сті. Розташований у смт Перечині Закарп. обл. Засн. 1894. Після возз'єднання Закарп. України з УРСР (1945) підприємство значно зросло. Проведено реконструкцію ряду виробничих дільниць, введено нові потужності та освоєно виробн. нових видів продукції, вдосконалено ряд технологічних схем. До складу комбінату входять осн. цехи — сухої перегонки деревини, хім., карбамідних смол і розфасовування оцтової харч. к-ти та ряд допоміжних цехів. Осн. продукція комбінату: харчова й тех. оцтова к-та, карбамідні смоли, деревне вугілля, формалін, етилацетат, деревна смола, коптильний препарат.

М. І. Краіло.

ПЕРЕЧИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Закарп. обл. УРСР. Утворений 1946. Площа 0,6 тис. км². Нас. 32,4 тис. чол. (1981). У районі — 25 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Перечин*. Поверхня гориста, в межах району — Рівна полонина *Карпат Українських*. Вздовж річок *Ужу* та Тур'ї (бас. Дунаю) — рівнини. Грунти в основному гірські бурі лісові. Ліси (бук, граб, осика, береза, дуб) займають 38,2 тис. га. В межах району — держ. мисливське г-во «Шипот» Найбільші пром. підприємства — перечинські лісохім. та лісовий комбінати. Комбінат побутового обслуговування (Перечин). У с. г. переважає тваринництво м'ясо-мол. напряму, в землеробстві — вирощування картоплі, озимих зернових та овочевих культур. Садівництво, ягідництво. У 1980 площа с.-г. угідь становила 15,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 3,9 тис. га. У П. р.— 7 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Перечин. Автомоб. шляхів — 131 км (усі з твердим покриттям). У районі — 28 заг.-осв., музична і спорт. школи, профес.-тех. уч-ще; 29 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні; санаторій-профілакторій. 27 будинків культури і клубів, кінотеатр, 25 кіноустановок, 26 б-к. Архіт. пам'ятка — дерев'яна Василівська церква (1743) в с. Лікіцарах.

У с. Дубриничі П. р. народився укр. рад. живописець А. М. *Кашшай*, у с. Порошковому — укр. рад. хоровий диригент М. М. *Кречко*. У П. р. видається газ. «Радянське село» (з 1946).

І. П. Кепич.

І. Л. Ю. Перец.

ПЕРЕШКО́ДИ у проводовому зв'язку — зовнішні електромагнітні діяння на проводові *лінії зв'язку* та внутрішні електричні процеси в цих лініях, що перешкоджають правильному передаванню сигналів, перекручують їх. Зовн. П. зумовлюються електромагн. полями, створюваними лініями електропередачі, радіомовними станціями, грозовими розрядами тощо. Внутр. П. пов'язані гол. чин. з тепловими шумами (тепловими електр. *флуктуаціями*) *ламп електронних* і *напівпровідни-*

ПЕРЕШКОДИ РАДІОПРИЙМАННЮ

Гуси переяславської породної групи.

кових приладів, з впливом сусідніх каналів (у багатоканальній апаратурі). П. призводять до появи в телефонних лініях шумів, сторонніх звуків, до помилок при *передачі даних* та телеграфуванні, до перекручень сигналів у системах телемеханіки і телесигналізації тощо. Ослаблюють дію П. раціональним конструюванням апаратури ліній зв'язку, зокрема підвищуючи її *перешкодостійкість*, застосуванням *коаксіальних кабелів* та ін. *Ю. П. Пархомов.*

ПЕРЕШКО́ДИ РАДІОПРИЙМА́ННЮ — зовнішні електромагнітні діяння на електр. кола *радіоприймача* та внутрішні електр. процеси в цих колах, що перешкоджають правильному прийманню сигналів, перекручують їх. До зовнішніх належать перешкоди: космічні, джерелом яких є радіовипромінювання космічних об'єктів (напр., Сонця, Місяця); атмосферні, спричинювані великою кількістю (до кількох тисяч) одночасних грозових розрядів у різних районах земної кулі; індустріальні, пов'язані з іскроутворенням, високочастотним випромінюванням та ін. явищами під час дії зварювальних та ін. електр. установок. Ними є також перешкоди від інших радіостанцій, перешкоди, зумовлені особливостями *поширення радіохвиль* та навмисні (організовані) перешкоди, створювані спец. радіопередавачами, щоб порушити нормальну дію радіоприймачів. Внутр. П. р. являють собою власні *шуми* радіоприймача, що виникають через випадкові зміни електр. струму і напруги в *лампах електронних* і *напівпровідникових приладах*, а також через електр. коливання в *резисторах* та ін. елементах радіоприймачів. Проявом П. р. є сторонні звуки в радіоприймачі, перекручення зображень на екрані телевізора, помилки в тексті прийнятих телеграм. Зовн. П. р. послаблюють застосуванням *фільтрів електричних, екранування* електр. установок тощо, внутр. П. р. — раціональним конструюванням радіоприймачів, іншими засобами підвищення їхньої *перешкодостійкості*.

Літ.: Харкевич А. А. Борьба с помехами. М., 1965; Защита от радиопомех. М., 1976. *Б. І. Курилін.*

ПЕРЕШКОДОСТІ́ЙКІСТЬ технічного пристрою (системи) — здатність пристрою (системи) виконувати свої функції, незважаючи на наявність перешкод (див. також *Перешкоди радіоприйманню*). Оцінюють її найбільшим рівнем перешкод, при якому порушення виконуваних тех. пристроєм функцій не перевищує заданих меж. Показники (основні, часткові) для кількісної оцінки П. залежать гол. чин. від призначення тех. пристрою. Осн. показником П. є найчастіше імовірність виконання пристроєм своїх функцій. До часткових показників належать, напр., частість помилок та міра перекручень кодових (див. *Код*) комбінацій — для цифрових пристроїв; *роздільна здатність* — для пристроїв телевізійних; помилки у визначенні координат — для навігаційних пристроїв. П. радіотех. пристроїв визначають звичайно співвідношенням потужностей корисного сигналу, що несе інформацію, і перешкод, сприйнятих радіоприймачем. Щоб, наприклад, телевізійний приймач відтворював зображення без значних перекручень, корисний сигнал має бути потужнішим за перешкоду не менш як у 30 раз. П. підвищують раціональним конструюванням тех. пристроїв; обиранням форми сигналів, типу *модуляції*, виду кодування і селекції, які дають змогу легше відрізняти корисний сигнал від перешкод; врахуванням особливостей створення і діяння навмисних (організованих) перешкод тощо.

Літ.: Стратонович Р. Л. Принципы адаптивного приема. М., 1973; Защита от радиопомех. М., 1976; Комиссаров Ю. Я., Родионов С. С. Помехоустойчивость и электромагнитная совместимость радиоэлектронных средств. К., 1978. *Є. А. Якорнов.*

ПЕРЕЩЕ́ПИНЕ — селище міського типу Новомосковського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Розташоване на р. Орелі. Через П. проходить траса *Дніпро — Донбас каналу*. Залізнична станція. 10,8 тис. ж. (1981). У П.— конопляний з-д, міжколг. буд. орг-ція, птахоінкубаторна станція. В районі П.— видобування газу та нафти (газопровід Перещепине — Дніпропетровськ). 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 клуби, 3 б-ки. Відоме з 1764, з 1956 — с-ще міськ. типу.

ПЕРЕЩЕ́ПИНСЬКИЙ СКАРБ — найбагатший з відомих в СРСР скарбів давніх речей; знайдений 1912 біля с. Малої Перещепини (тепер Новосанжарського р-ну Полтав. обл.). До складу П. с. входять парадний золотий і срібний посуд (блюда, вази, дзбани, келехи, амфора, таріль, чаша, ритон), меч у золотих піхвах, візантійські монети 602—668, браслети, персні, бляшки, гривна та численні ін. прикраси. Заг. вага золотих речей становить бл. 25 кг, срібних — бл. 50 кг. З речей найвідоміші: блюдо з написом єпископа м. Томи (сучас. м. Констанца, СРР) Патерна (в написі сказано, що останній на поч. 6 ст. реставрував цю річ) та сасанідське блюдо із зображенням царя Шапура II (310—363). П. с. був закопаний не раніше кін. 7 ст. Зберігається П. с. в *Ермітажі*.

Речі з **Перещепинського скарбу:**
1 — срібне блюдо єпископа Патерна;
2 — золота пряжка;
3 — частина золотої оздоби меча;
4 — золотий лев;
5 — срібна позолочена амфора;
6 — срібна ваза

ПЕРЕЯ́СЛАВ — колишня (до 1943) назва м. *Переяслава-Хмельницького*.

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКА ЗЕМЛЯ́ — територія, яка включала в 11—12 ст. власне *Переяславське князівство*, а також Ростово-Суздальську і Смоленську землі, район Білоозера й Поволжя, Посейм'я, сіверські окраїни верхів'їв Сули, Псла, Ворскли та Сіверського Дінця. Внаслідок розвитку продуктивних сил у 30-х рр. 12 ст. П. з. розпалась на окремі князівства.

Літ. Корінний М. М. Переяславська земля в X — першій третині XIII ст. «Український історичний журнал», 1981, № 7. *М. М. Корінний.*

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКА ПОРО́ДНА ГРУ́ПА ГУСЕ́Й. Виведена в с. Переяславці Ніжин. р-ну Черніг. обл. схрещуванням *роменської породи гусей* з китайськими. Одержані помісі розводили «в собі», провадили добір птиці бажаного типу й продуктивності. Оперення сіре з бурим відтінком, від основи дзьоба до тулуба по шиї проходить темно-бура смуга, ноги міцні, темно-оранжевого кольору. У гусей трохи піднятий тулуб, довга, тонка шия, голова з чорним дзьобом і шишкою в його основі, груди округлі. У верхній частині шиї знизу є «кошик». За екстер'єром і забарвленням переяславські гуси подібні до *гергель*. Жива маса гусаків 5,5—6 кг, гусок — 4,5—5 кг. Несучість 20—40 яєць на рік. М'ясні якості задовільні. Розводять П. п. г. г. у Черніг., Сум. та Київ. областях.

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКА РА́ДА 1654 — загальна військ. рада, скликана гетьманом Б. Хмельницьким 8 (18). I 1654 у Переяславі (тепер м. Переяслав-Хмельницький) для прийняття історичного рішення про возз'єднання України з Росією, що завершило *визвольну війну українського народу 1648—54*. Переговори про возз'єднання почалися ще з червня 1649. На основі їх *Земський собор 1653* в Москві схвалив прийняти Україну до складу Рос. д-ви, а 23.X (2.XI) 1653 рос. уряд оголосив війну шляхет. Польщі. На Україні питання про возз'єднання мало вирішуватися на заг. військ. раді. Для участі в ній з Москви 9 (19).X 1653 на Україну виїхало велике повноважне посольство на чолі з боярином В. В. *Бутурлiним*. 8 (18).I в Переяславі спочатку відбулася старшинська рада, на якій *генеральна старшина* на чолі з гетьманом, а також полковники і сотники одностайно висловилися за возз'єднання України з Росією. Того самого дня на міській площі

було скликано заг. раду. В П. р. взяли участь представники всіх укр. земель, визволених на той час від польс.-шляхет. гніту. За давнім запорізьким звичаєм присутні стали в коло. В середину його ввійшов гетьман в оточенні генеральної старшини і полковників. Гетьман виголосив промову, в якій показав, що єдиний порятунок для України, яка терпіла від гніту польської шляхти і нападів турецько-татарських агресорів,— у возз'єднанні її з Росією. Після одностайного схвалення рішення про возз'єднання України з Росією В. В. Бутурлін вручив Б. Хмельницькому царську грамоту про згоду прийняти Україну до складу Рос. д-ви і захищати її від ворогів. Всі учасники П. р. на чолі з гетьманом присягали на вірність Росії, після чого В. В. Бутурлін від імені рос. уряду передав Б. Хмельницькому знаки гетьманської влади: військ. прапор, гетьманську булаву і ферезію (каптан) та шапку. Після П. р. представники рос. посольства об'їжджали міста і містечка України для прийняття присяги від населення.

Україна входила до складу Рос. д-ви на засадах досить широкої політ. автономії (див. *Березневі статті 1654*). Возз'єднання України з Росією мало велике прогресивне значення для дальшого політ., екон. і культур. розвитку укр. і рос. народів. Об'єднання двох братніх народів, незважаючи на реакційну політику царизму, рос. і укр. феодалів, зблизило народи Росії і України, згуртувало їхні сили в спільній боротьбі проти зовн. ворогів, проти класових гнобителів — кріпосників і буржуазії, проти царизму і капіталістичного гніту. Див. також *Возз'єднання України з Росією 1654*.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.., т. 10. СПБ, 1878; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 2—3. М., 1954; Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. К., 1954. *К. І. Стецюк.*

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКА УГО́ДА 1630 — угода між польним гетьманом С. *Конецпольським* і укр. *козацькою старшиною*, укладена 29.V (8.VI) під Переяславом (тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.). Розгром повстанським сел.-козац. військом коронного війська під Переяславом (див. *Переяславський бій 1630*) під час *Федоровича повстання 1630* змусив С. Конецпольського почати переговори з представниками заможного козацтва. Під час переговорів Конецпольський зажадав видати Т. Федоровича і його найближчих помічників, обвинувачуючи їх у зраді; цю вимогу козаки відхилили. Т. Федорович з 10 тисячами козаків — противників угоди — пішов на Запоріжжя. П. у. зберігала осн. умови *Куруківської угоди 1625*, козац. реєстр збільшувався з 6 до 8 тис. чол. Не включені до реєстру повинні були розійтися по домівках і повернутися під владу шляхти, але їм гарантували амністію. Реєстровці зобов'язувалися утримувати на Запоріжжі гарнізон з 2 тис. чол., повернути гармати, захоплені в польс.-шляхет. війська, відпустити полонених і на першу вимогу польс. короля виступити на захист *Речі Посполитої*. При укладенні угоди Конецпольський затвердив гетьманом Т. М. Орендаренка (під час переговорів гетьманом був А. Конашевич-Бут). Селяни, міщани, нереєстрові козаки були незадоволені П. у., класові суперечності між ними й шляхтою дедалі більше загострювалися.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 2. К., 1979; Гуслистий К. Г. Боротьба українського народу проти іноземних поневолювачів, за возз'єднання з Росією в XVI — першій половині XVII ст. В кн.: Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. К., 1954. *І. Л. Бутич*

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — давньоруське удільне князівство з центром у м. Переяславі (тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.); тер. і політ. ядро *Переяславської землі*. Виникло 1054, виділившись в окреме князівство. За заповітом *Ярослава Мудрого* П. к. становило спадщину його сина *Всеволода Ярославича*. Займало територію по лівих притоках Дніпра — Трубежу, Сулі, Супою, Пслу, Ворсклі, на Зх. межувало з *Київським князівством*, на Пн. і Сх.— з Чернігівською землею, на Пд.— з *Половецькою землею*. П. к. було форпостом Русі в обороні від грабіжницьких нападів *половців*. Найвищого розквіту й могутності П. к. досягло в період князювання *Володимира Мономаха*. В 2-й пол. 12 ст. було в залежності від володимиро-суздальських і чернігівських князів. Після спустошення 1239 Пд. Русі монголо-татарами П. к. припинило існування. *М. М. Корінний.*

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКИЙ БІЙ 1630 — бій, що завершився перемогою укр. селянсько-козацького повстанського війська над польс.-шляхетським військом поблизу Переяслава (тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.) під час *Федоровича повстання 1630*. У травні 1630 під Переяслав, що був гол. опорним пунктом повстанців, підійшло польс.-шляхет. військо на чолі з польним гетьманом С. *Конецпольським*. Повстанці, очолені Т. *Федоровичем*, відбили кілька штурмів ворога. 15 (25). V повстанське військо захопило ворожий обоз і після 6-годинного бою розгромило коронне військо. В П. б. загинуло 300 знатних панів і кілька тисяч жовнірів. Цю перемогу оспівав Т. Шевченко в поемі «Тарасова ніч».

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКИЙ КОЛЕ́ГІУМ — середній навч. заклад, відкритий 1738 в м. Переяславі (тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.). Його осн. метою була підготовка духівництва для боротьби проти унії й католицизму на Правобережжі. Навчання в П. к. проводилось за зразком Києво-Могилянської колегії (див. *Київська академія*). При колегіумі була *бурса*, де жили іногородні учні. Строк навчання тривав шість років. Тут викладали рос., лат., грец. та польс. мови, поетику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, історію, співи. В колегіумі навчались діти духівництва, козацької старшини, міщан, селян. У різні часи в П. к. працювали відомі діячі: Я. Мемлевич, І. Козлович, І. *Леванда*, А. *Козачковський* та ін. В 1753 викладачем поетики був Г. *Сковорода*. З кінця 80-х рр. 18 ст. П. к. наз. семінарією. Після відкриття 1799 класу філософії, а 1800 — класу богослов'я став суто духовним навч. закладом. В 1862 семінарію переведено до Полтави. В кол. приміщенні П. к. 1972 відкрито меморіал. музей Г. С. Сковороди (див. *Сковороди Г. С. музеї*). *М. І. Сікорський.*

Фрагмент будинку **Переяславського колегіуму.**

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Створений 1648. Після *Андрусівського перемир'я 1667* П. п. складався з 17 сотень. Полковим центром був Переяслав (тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.). Козаки П. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, повстанні проти зрадницької частини козац. старшини на чолі з І. *Виговським*, у боротьбі проти тур. агресії (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*). П. п. був осередком великих антифеод. виступів сел.-козац. мас 1666 (див. *Переяславського полку повстання 1666*), 1689, 1692, 1693—96. Козаки П. п. в складі рос. армії вели бойові дії в *Північній війні 1700—21*, рос.-тур. війнах (1735—39, 1768—74), у *Семилітній війні 1756—63*. За ревізією 1764 в П. п. в 516 поселеннях (1 місто, 15 містечок, 500 сіл і хуторів) жило 84 075 чол. чоловічої статі. Після ліквідації 1781 полкового устрою на Лівобережній Україні тер. П. п. увійшла до складу створеного *Київського намісництва*.

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959. *О. І. Путро.*

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКІ СТАТТІ́ 1654 — договірні умови, на основі яких було здійснено рішення *Переяславської ради 1654* (див. *Березневі статті 1654*).

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКІ СТАТТІ́ 1659 — договірні умови між царським урядом і гетьманом України Ю. *Хмельницьким* про політ. і правове становище України в складі Рос. держави, укладені на козацькій раді в Переяславі. Підтверджуючи *Березневі статті 1654* і зберігаючи станові привілеї козац. старшини та попередній порядок адм.-військ. управління, П. с. були доповнені новими пунктами, які свідчили про наміри царського уряду обмежити автономію України та

Переяславська рада 1654. Картина художника М. Г. Дерегуса (у співавторстві). 1954.

Переяслав-Хмельницький. Вознесенський собор і дзвіниця. 17—18 ст.

політ. права укр. феодалів. Вони зобов'язували гетьмана посилати козац. полки в розпорядження царського уряду, забороняли козац. військові брати участь у військ. походах без попереднього дозволу царського уряду. Збільшувалися контингенти царських військ на Україні. Крім Києва, де з 1654 було рос. військо, царські гарнізони з воєводами розташовувалися в Переяславі, Чернігові, Ніжині, Брацлаві, Умані. 7-а стаття забороняла без дозволу царського уряду обирати гетьмана, а гетьмана позбавляла права призначати на посади генеральну старшину. 10-а стаття встановлювала смертну кару для учасників зрадницьких змов, спрямованих на відрив України від Росії. 16-а стаття зобов'язувала гетьманські установи видавати рос. поміщикам селян-утікачів, а царський уряд зобов'язувався видавати укр. феодалам укр. селян-утікачів. Це свідчило про єдність класових інтересів укр. і рос. феодалів.

Видання: В кн.: Источники малороссийской истории. ч. 1. 1649—1687. М., 1858.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979. *К. І. Стецюк.*

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКОГО ПО́ЛКУ ПОВСТА́ННЯ 1666 — антифеод. повстання в *Переяславському полку* проти гніту старшини і утисків царських воєвод. Повстання вибухнуло внаслідок жорстокої експлуатації селянства і рядового козацтва старшинським угрупованням гетьмана І. *Брюховецького* та посилення царським урядом гноблення після укладення *Московських статей 1665*. Першими повстали 18 (28).VII козац. частини в слободі Богушківці. Вони вбили переяславського полковника Д. Єрмоленка і на козац. раді обрали нову полкову старшину. До повсталих козаків приєдналося населення містечок Бубнова, Піщаного, Домантового, Золотоноші, Кропивної, Іркліева. Заворушення почалися в Миргородському і Ніжинському полках. Проти повстанців гетьман кинув значні сили козаків, які за допомогою 2-тисячного цар. війська та загонів калмиків у серпні під Гельмязовом, Піщаним і Золотоношею завдали повстанцям поразки. Після придушення повстання активних його учасників було страчено. Незважаючи на невдачу, П. п. п. певною мірою затримало юридичне оформлення кріпацтва на Лівобережній Україні.

Літ.: Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960.

К. І. Стецюк.

ПЕРЕЯ́СЛАВ-ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ (до 1943 — Переяслав) — місто обласного підпорядкування Київ. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р Трубежі (прит. Дніпра), за 28 км від залізнич. ст. Переяслав. Уперше згадується в літописних джерелах під 906 як місто Переяслав. За князювання *Володимира Святославича* став осн. опорним пунктом *Київської Русі* в її боротьбі проти кочовиків. З 2-ї пол. 11 ст. місто — центр *Переяславського князівства*. Бл. 1362 Переяслав загарбали лит. феодали. За *Люблінською унією 1569* місто захопила шляхет. Польща. В 1585 П. надано *магдебурзьке право*. Населення Переяслава брало участь у *Наливайка повстанні 1594—96*, у сел.-козац. повстаннях 1630 під проводом Т. *Федоровича* (див., зокрема, *Переяславський бій 1630*), 1637 — під керівництвом *Павлюка*, 1638 — Я. *Острянина*. В місті укладено *Переяславську угоду 1630*. Визволений військом Б. Хмельницького, Переяслав 1648—1781 був центром *Переяславського полку*. В місті відбулася *Переяславська рада 1654*. Тут були укладені *Березневі статті 1654*, *Переяславські статті 1659*. В місті вибухнуло *Переяславського полку повстання 1666*. В 1738 тут відкрито *Переяславський колегіум*. Рад. владу встановлено в грудні 1917. В 1943 місто перейменовано на П.-Х. Нагороджено орденом Дружби народів (1979).

У П.-Х.— з-ди: сироробний, плодоконсервний, прод. товарів, хлібний, цегельний, асфальтовий, ефіроолійний радгосп-завод; худож. виробів ф-ка, гол. підприємство переяслав-хмельницького виробничого швейного об'єднання «Спецодяг», філіал київ. виробничого взут. об'єднання «Спорт», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Пед. та сільс. профес.-тех. уч-ща, 8 заг.-осв., музична та спорт. школи, 7 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 3 б-ки, *Переяслав-Хмельницький історико-культурний заповідник*.

Архіт. пам'ятки: залишки укріплень (10 ст.) та фундаментів церкви-усипальниці (11 ст.), церкви в стилі українського *барокко* — Михайлівська з дзвіницею (1640—66; реставрація 1711—49; розписи 1715), Успіння (кін. 19 ст., на місці дерев'яної поч. 16 ст.), Вознесенський собор (1695—1700; дзвіниця, 1776), колегіум (1753—57) та ін. Монумент на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією (1961, скульптори В. Вінайкін, В. Гречаник, П. Кальницький, арх. В. Гнездилов); пам'ятний знак на честь 325-річчя возз'єднання України з Росією (1981, скульптори Є. Горбань та Б. Климушко, арх. М. Фещенко). На пд.-зх. околиці П.-Х. 1951 виявлено *Переяслав-Хмельницький могильник*. У місті народилися укр. лікар А. О. *Козачковський*, укр. архітектор В. П. *Пещанський*, укр. рад. патологоанатом О. І. *Смирнова-Замкова*, укр. педагог, письменник І. Ф. *Тимківський*, євр. письменник *Шолом-Алейхем*, рос. письменник М. М. *Херасков*. У с. Карені (тепер у складі П.-Х.) народився укр. рад. архітектор В. Г. *Заболотний*. У 1753 у Переяславському колегіумі викладав укр. філософ і письменник Г. С. *Сковорода*. У 30-х рр. 19 ст. в Переяславі деякий час жив М. В. Гоголь. У 1838 місто відвідав композитор М. І. Глинка, 1845 і 1849 — Т. Г. Шевченко, 1891 — О. М. Горький. *С. К. Кілессо* (архітектурні пам'ятки).

ПЕРЕЯ́СЛАВ-ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ ІСТО́РИКО-КУЛЬТУ́РНИЙ ЗАПОВІ́ДНИК. Створений 1979. До його складу входять (на 1981) 219 пам'яток археології, архітектури, історії і культури, а також пам'ятних місць, *Переяслав-Хмельницький історичний музей*, *Переяслав-Хмельницький музей народної архітектури та побуту* з їхніми відділами і музей світопізнання і мирного освоєння космосу в СРСР. У заповіднику зібрано понад 104 тис. предметів, що висвітлюють історію Переяславщини. *М. І. Сікорський.*

ПЕРЕЯ́СЛАВ-ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ ІСТОРИ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й. Створений на базі історико-краєзнавчого музею 1954. Музей розміщено в будинку друга Т. Г. Шевченка — лікаря А. О. *Козачковського*, де 1845 і 1859 гостював поет. У музеї зберігається бл. 85 тис. предметів (1981), серед яких археологічні, нумізматичні та етнографічні матеріали, колекція козац. зброї 17 ст., вироби худож. промислів, твори живопису і скульптури, архівні матеріали і фотодокументи, які висвітлюють історію Переяславщини від найдавніших часів до наших днів. Серед унікальних експонатів — комплекс гральних шашок 2—4 ст. н. е., паникадило і свічник 11 ст. (єдині екземпляри у світі), особиста шабля Б. Хмельницького, предмети, пов'язані з життям Т. Г. Шевченка. Музей має філіали: археологічний музей, меморіальні музеї Г. С. Сковороди (див. *Сковороди Г. С. музеї*) та укр. рад. архітектора В. Г. *Заболотного*, музей-діораму «Бої за Дніпро в районі Переяслава-Хмельницького восени 1943 р.» в кол. Вознесенському монастирі (17—18 ст.). З 1979 музей увійшов до складу *Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника*.

М. І. Сікорський.

ПЕРЕЯ́СЛАВ-ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — могильник *черняхівської культури* на пн.-зх. околиці м. Переяслава-Хмельницького Київ. обл. Виявлений 1951. Досліджували його 1952 і 1954. Розкопано 42 поховання, в т. ч. 23 трупоспалення і 19 трупопокладень. Крім гончарного посуду, в похованнях були скляні кубки, бронзові фібули (застібки) й намисто. В одному з поховань знайдено наконечник стріли, шпору та набір гральних шашок із скляної пасти (по 11 чорних і білих).

ПЕРЕЯ́СЛАВ-ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ МУЗЕ́Й НАРО́ДНОЇ АРХІТЕКТУ́РИ ТА ПО́БУТУ — перший на Україні музей просто неба, будівництво якого почалося 1964. Розташований на околиці м. Переяслава-Хмельницького, на Татарській горі, площею 30 га. Музей має 4 розділи: укр. село Середнього Придніпров'я 19 ст., ремесла та промисли укр. пореформеного села, колекція укр. вітряків та археол. відділ. На 1981 в музеї експонувалося 197 пам'яток нар. архітектури 17—19 ст. Вперше в світовій музейній практиці створено хронологічний діапазон музейної експозиції — від житла часів пізнього *палеоліту* до 5-камерного будинку кін. 19 ст В музеї центр. місце відведено сільс. дворам як осн. виробничо-екон. одиницям дореволюц. села. Серед експонатів інтерес становлять ко-

зацька і Андрушівська дерев'яні церкви 17—18 ст. Зібрано 15 тис. етнографічних матеріалів, унікальні колекції укр. рушників (1610 штук), вітряків, найбільша в Рад. Союзі колекція с.-г. знарядь праці та селянського транспорту. Музей має відділи: музей укр. нац. одягу Середнього Придніпров'я та народно-ужиткового мистецтва Київщини, меморіальний *Шолом-Алейхема музей,* меморіальний музей М. М. Бенардоса, який був у Переяславі-Хмельницькому. З 1979 увійшов до складу *Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника.*

М. І. Сікорський.

ПЕРЕЯ́СЛАВ-ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н (до 1943 — Переяславський) — у сх. частині Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,5 тис. км². Нас. 42,0 тис. чол. (1981). У районі — 52 населені пункти, підпорядковані 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Переяслав-Хмельницький.* П.-Х. р. розташований в межах Придніпровської низовини. Корисні копалини: торф, пісок, глина. Річки — *Дніпро* (Канівське водосховище) та його прит. *Трубіж.* Грунти дерново-підзолисті, опідзолені й торф'яно-болотні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, вільха, дуб, липа, граб) і лісосмуги займають 17,8 тис. га. Осн. пром. і культурний центр району — місто обл. підпорядкування Переяслав-Хмельницький. Найбільші пром. підприємства у районі — комбінат хлібопродуктів (с. Переяславське), плодоконсервний та сироробний з-ди (Переяслав-Хмельницький). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-овочевого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь 1980 становила 92,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 79,0 тис. га, луки і пасовища — 12,6 тис. га. Зрошується 6,7 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, цукр. буряки.

У П.-Х. р.— 15 колгоспів, у г. ч. риболовецький, 8 радгоспів, підприємство по відгодівлі великої рогатої худоби, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Переяславська. Автомоб. шляхів — 722 км, у т. ч. з твердим покриттям — 385 км.

У районі — 35 заг.-осв. шкіл, 51 лік. заклад, у т. ч. 7 лікарень. 41 будинок культури і клуб, 37 кіноустановок, 43 б-ки. У с. Пологах-Яненках П.-Х. р. народилася

новатор с.-г. виробн. Є. П. *Демиденко,* у с. Вовчкові — укр. рад. поет В. Р. *Коломієць,* у с. Гайшині — новатор с.-г. виробн. О. С. *Хобта.* У П.-Х. р. видається газ. «Комуністична праця» (з 1925).

Г. Т. Пасічник.

ПЕРЕЯ́СЛАВЦЕВА Софія Михайлівна [5 (17).IX 1849 (за ін. даними — 1850, 1851), Воронеж — 18.XI (1.XII) 1903, Одеса] — перша рос. жінка-зоолог. Закінчила Цюріхський (Швейцарія) ун-т (1876); там же здобула вчений ступінь доктора зоології. Після повернення до Росії не могла знайти роботи, жила на випадкові заробітки. З 1878 працювала на Севастопольській біол. станції (1879—91 — зав. станцією); 1892 — на Неаполітанській зоол. станції; 1893 — в Парижі. З весни 1903 почала працювати в ун-ті в Одесі. Осн. праці П. з питань морфології, систематики та ембріології безхребетних. Вперше детально дослідила ембріональний розвиток безкишкових війчастих червів.

ПЕРИГЕ́Й (від грец. *περί* — біля і *γῆ* — Земля) — найближча до *Землі* точка *орбіти* її супутника. Збурюючі сили (див. *Збурення руху небесних тіл*) зумовлюють зміну положення П. в просторі. Так, внаслідок притягання *Місяця* Сонцем П. Місяця рухається по його орбіті, здійснюючи повний оберт за 8,85 року. Зміна положення П. *штучних супутників Землі* зумовлена гол. чин. відмінністю форми Землі від кулі. Віддаль між П. і центром Землі наз. перигейною віддаллю.

ПЕРИГЕ́ЛІЙ (від грец. *περί* — біля і *ἥλιος* — Сонце) — найближча до *Сонця* точка *орбіти* небесного тіла, яке рухається навколо Сонця по одному з *конічних перерізів.* Збурюючі сили планет (див. *Збурення руху небесних тіл*) зумовлюють зміну положення П. в просторі. Так, виявлено зміну положення П. *Меркурія,* яка відбувається відповідно до уточненого закону тяжіння, що випливає із заг. теорії відносності. Віддаль між П. і центром Сонця наз. перигелійною віддаллю.

ПЕРИДЕ́РМА (від грец. *περί* — навколо, біля і *δέρμα* — шкіра) — комплекс вторинних покривних тканин у рослин. Утворюється здебільшого в стеблах, коренях, кореневищах, бульбах багаторічних (рідше однорічних) рослин. Складається з *корку* (фелеми), *фелогену* (коркового камбію) і фелодерми (коркової паренхіми). Формування П. починається з закладання фелогену. В результаті поділу клітин фелогену назовні відкладаються клітини, що відмирають і утворюють шари корку, а всередину — клітини, що лишаються живими і становлять фелодерму. Клітини П., особливо корку, щільно прилягають одна до одної, утворюючи непроникний суцільний шар, який переривають лише спец. утвори для газообміну — *сочевички.* Звичайно в рослині буває кілька П., що закладаються послідовно, кожна наступна глибше попередньої. В багатьох рослин з часом зовн. П. та тканини, що знаходяться між ними, відмирають, утворюючи кірку (див. *Кірка* у рослин). П. захищає органи рослин від механіч. ушкоджень зайвого випаровування та ін. шкідливих зовн. впливів.

ПЕРИДОТИ́Т — глибинна магматична гірська порода. Утворюється внаслідок кристалізації ультраосно́вної *магми.* Складається з *оліві́ну* (від 30 до 70%) і *піроксенів.* Як домішки містить *біотит, гранат,* титаномагнетит, іноді *платину.* Колір зелений, зеленувато-сірий. В процесі вивітрювання П. перетворюється на *серпентиніт.* З П. пов'язані родовища корисних копалин, зокрема хроміту, платини, нікелевих руд, хризотил-азбесту. В СРСР П. є на Уралі, Закавказзі, в Саянах та ін. районах.

ПЕРИКА́РД (від грец. *περί* — навколо і *καρδία* — серце), навколосерцева сумка — замкнений мішковидний утвір, що оточує *серце* у хребетних тварин і людини; *серозна оболонка* серця. Складається з 2 листків: внутр., *вісцерального,* — *епікарда* і зовн., *парієтального,* — власне П.; останній утворений колагеновими і еластичними волокнами, з внутр. сторони — *мезотелієм.* У ділянці входу до серця і виходу з нього великих кровоносних судин епікард завертається і переходить у власне П. Листки П. відмежовані один від одного порожниною П., яка містить 10—15 мл серозної рідини, що зменшує тертя під час роботи серця. Про запалення П. див. *Перикардит.*

ПЕРИКАРДИ́Т — запалення *перикарда.* П. у людини поділяють на інфекційні (збудники — коки, віруси, мікобактерії туберкульозу та ін.) — ускладнення ревматизму, скарлатини, туберкульозу, грипу тощо; неінфекційні — ускладнення *уремії, інфаркту міокарда,* травматичні, післяопераційні тощо. Розрізняють П. сухий (на внутр. поверхні обох листків перикарда відкладається фібрин) і ексудативний, випітний (в порожнині перикарда скупчується серозна, фібринозна, кров'яниста або гнійна рідина). Ознаки: біль у ділянці серця, серцебиття, задишка, заг. кволість, хворий блідий, спостерігаються набряки, підвищення т-ри тощо. Лікування: постільний режим, антибіотики, болезаспокійливі, протизапальні, симптоматичні засоби тощо. В ряді випадків вдаються до видалення випоту.

Переяслав-Хмельницький музей народної архітектури та побуту. Селянські садиби. Середина 19 ст.

Перила васильковидна: *1* — гілка з квітками; *2* — квітка; *3* — насінина.

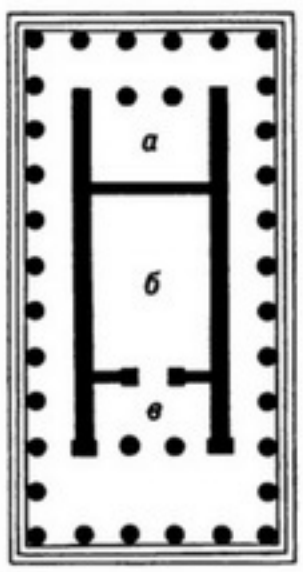

План **перистеру**: *а* — опистодом; *б* — наос; *в* — пронаос.

Схема **перископа**: *1* — вхідна призма; *2* — об'єктив; *3*, *4* — лінзи; *5* — окуляр; *6* — вихідна призма.

П. у тварин найчастіше буває травматич. походження (особливо у жуйних). Металеві та ін. гострі предмети, заковтувані з кормом, проколюють стінку передшлунків (сітки), діафрагму і травмують серцеву сумку, спричинюючи гнійне запалення її. Відмічають болючість і шуми в ділянці серця, сітки, тварини не їдять, стогнуть, у них набрякає підгрудок тощо. Прогноз несприятливий, лікування малоефективне. Профілактика — прибирання пасовищ, видалення з сипких кормів металевих предметів магнітами тощо.

ПЕРИКА́РПІЙ (від грец. *περί* — навколо і *καρπός* — плід) — стінка плоду у рослин, що оточує насіння. Те саме, що й *оплодень*.

ПЕРИ́ЛА, судза (Perilla) — рід трав'янистих рослин родини *губоцвітих*. Відомо 4 (за ін. джерелами, 2—3) види: у Сх. і Пд.-Сх. Азії. У культурі, у т. ч. в СРСР (зокрема, на Україні), — 2 види. Госп. значення має П. васильковидна, судза (P. ocymoides) — олійна рослина; утворює дуже розгалужене стебло 30—140 см заввишки. Листки широкояйцевидні. Квітки дрібні, білі, зібрані в китицевидні суцвіття. Плід — горішок. Насіння містить 32—52% швидковисихаючої олії, використовуваної у лакофарбовій промисловості, медонос. Урожай насіння 10—15 ц/га. П. нанкінську (P.nankinensis) вирощують як декоративну рослину.

ПЕРИ́МЕТР (грец. *περίμετρον*, від *περιμετρέω* — вимірюю навкруг) — довжина замкненого контура. Поняття «периметр» застосовують здебільшого до *трикутників* та ін. *многокутників*, і в цих випадках П. означає суму довжин усіх сторін.

ПЕРИМЕТРИ́Т (від грец. *περί* — навколо і *μήτρα* — матка) — у людини запалення очеревини, яка вкриває *матку*. Здебільшого поєднується з запальним ураженням очеревини малого таза в цілому. Збудниками П. звичайно є стрептокок, стафілокок або гонокок. До П. можуть спричинитися запальні захворювання жіночих статевих органів (зокрема, гонорея), ускладнені *пологи* й аборти. Початок гострий; ознаки — біль внизу живота, симптоми *перитоніту*, гарячка; при невідповідному і несвоєчасному лікуванні гостра форма може перейти у хронічну (утворення спайок). Лікування: антибіотики, сульфаніламідні препарати, переливання малих доз крові, курортне тощо.

ПЕРИПАТЕТИ́ЧНА ШКО́ЛА, перипатетики (від грец. *περιπατητικός* — здійснюваний під час прогулянок) — філософська школа, засн. *Арістотелем* в Афінах 335 до н. е. Назва, очевидно, походить від його звички викладати своє вчення учням під час прогулянок. П. ш. зробила значний внесок у розвиток філософії, математики, астрономії та ботаніки. Гол. представники: Теофраст, Андронік Родоський. З 3 ст. н. е. П. ш. почала відходити від матеріалістичних тенденцій учення Арістотеля і зійшла на ідеалістичні позиції *неоплатонізму*. Припинила існування бл. 529.

ПЕРИПЕТІ́Я (грец. *περιπέτεια* — раптова зміна) — в античній поетиці один з елементів трагічної фабули, що означав зміну подій до протилежного з необхідності або ймовірності (щастя обертається нещастям, успіх стає поразкою тощо). Тепер найчастіше вживається у значенні несподіваної події, різкого повороту сюжету, які ускладнюють дію твору.

Р. Т. Гром'як.

ПЕРИ́ПТЕР (грец. *περίπτερος* — оточений колонами) — тип давньогрец. храму. Прямокутна в плані будівля, з усіх боків оточена *колонадою*. Найбільш поширений в епоху *архаїки* (т. з. храм Деметри в Пестумі) та *класики* (*Парфенон*). Зовн. форми П. часто використовували архітектори *класицизму*.

ПЕРИСЕЛЕ́НІЙ (від грец. *περί* — біля і *σελήνη* — Місяць) — найближча до центра *Місяця* точка *орбіти* його штучного супутника.

ПЕРИСКО́П (від грец. *περισκοπέω* — дивлюсь навкруги, оглядаю) — оптичний прилад для оглядання місцевості з укриттів (окопів, бліндажів), танків, надводних кораблів, підводних човнів, а також для спостереження за процесами у високотемпературних, іонізаційних камерах, камерах тиску тощо. Складається з системи дзеркал чи призм, вмонтованих у металеві труби, або з двох чи більше сполучених *телескопів*.

ПЕРИСПЕ́РМ (від грец. *περί*, тут — всередині і *σπέρμα* — насіння) — поживна тканина в насінні деяких рослин. Поживні речовини П. (крохмаль, рідше жири) *зародок* використовує під час проростання. Функціонально П. подібний до *ендосперму*, але утворюється з *нуцелуса* і має диплоїдний набір хромосом. П. характерний для род. гвоздикових, лататтєвих, імбірних, перцевих та ін., а серед голонасінних — для гнетових і тисових. У насінні деяких рослин розвивається і перисперм, і ендосперм.

ПЕРИСТА́ЛЬТИКА (від грец. *περί* — навколо, біля і *σταλτικός* — стяжний, стискальний) — хвилеподібні ритмічні скорочення стінок порожнистих органів (усіх відділів шлунково-кишкового тракту, деяких відділів сечостатевої системи), внаслідок чого переміщається їхній вміст. Залежить від здатності гладеньких м'язів до автоматичних скорочень (див. *Автоматизм*), від функцій розташованих у них нервових сплетень. На П. впливають *вегетативна нервова система*, гуморальні фактори, фіз. і хім. властивості їжі тощо. Див. також *Антиперистальтика*.

ПЕРИТЕ́ЦІЙ (від грец. *περί* — навколо, біля і *θήκη* — сховище, скринька) — *плодове тіло* деяких *сумчастих грибів*. За формою П. переважно кулясті або глечиковидні з маленьким отвором на верхівці. На дні П., в центрі, пучком або шаром піднімаються сумки зі спорами. Між сумками розвиваються *парафізи*. Розвиток центра П.— сумок, парафіз і внутр. тканин П.— важлива систематична ознака, що використовується при виділенні *порядків*.

ПЕРИТОНІ́Т (від грец. *περιτόναιον* — очеревина) — запалення *очеревини*. П. виникає здебільшого як ускладнення при запальних захворюваннях органів черевної порожнини (гострий *апендицит*, *холецистит*, аднексит) і ушкодженнях (напр., поранення кишечника) внутр. органів та потраплянні гноєтворних мікробів в очеревину, при *виразковій хворобі* шлунка і дванадцятипалої кишки (при її прориванні) тощо. Збудниками П. є *кишкова паличка*, стрептокок, стафілокок, пневмокок (див. *Коки*), анаеробні мікроби та ін. Розрізняють П. гострий і хронічний, місцевий, обмежений, поширений (розлитий) та осумкований. П. може супроводитись збиранням у черевній порожнині запальної рідини—*випоту*. Залежно від характеру ексудату розрізняють П. серозні, серозно-гнійні, гнійні, гнильні, фібринозні. Ознаки гострого П.: різкий біль у животі, підвищення т-ри; м'язи живота рефлекторно напружуються (гострий живіт); припиняється відходження газів і калу, посилюються ознаки отруєння організму, багаторазове блювання; ніс і вилиці загострюються, язик стає сухим, прискорюється пульс. Лікування П. оперативне.

ПЕРИФЕРИ́ЧНА НЕРВО́ВА СИСТЕ́МА (від грец. *περιφέρεια* — коло, дуга, поверхня) — частина *нервової системи* хребетних тварин і людини. Складається з *спинномозкових нервів*, *черепномозкових нервів*, вегетативних гангліїв, нервових ланцюжків і сплетень, що містяться в органах і тканинах організму і сполучені з *головним мозком* і *спинним мозком*. В П. н. с. є кілька типів *нейронів*, які розташовані в гангліях, та кілька типів *аксонів*, які належать центр. і периферичним нейронам і відрізняються за будовою (вкриті *мієліновою оболонкою* або безмієлінові) і діаметром (від 0,5 до 22 мкм). Осн. функцією П. н. с. є передача *імпульсів нервових*. Аксони об'єднуються в *нерви*, які можуть бути аферентними (див. *Доцентрові нервові волокна*), якщо вони передають нервові імпульси від чутливих закінчень (*рецепторів*) у мозок, еферентними (див. *Відцентрові нервові волокна*), якщо передають імпульси від мозку до робочих органів (м'язів, залоз тощо), але найчастіше нерви бувають мішаними (містять обидва типи волокон). П. н. с. поділяється на соматичний (*іннервація* шкіри, скелетних м'язів, суглобів) і вегетативний (іннервація внутр. органів, кровоносних судин, гладеньких м'язів, залоз) відділи.

Літ.: Беритов И. С. Общая физиология мышечной и нервной системы. М., 1959; Привес М. Г., Лысенков Н. К., Бушкович В. И. Анатомия человека. Л., 1974; Костюк П. Г. Физиология центральной нервной системы. К., 1977.

Ю. П. Лиманський.

ПЕРИФРА́З, перифраза (від грец. *περίφρασις* — описовий вираз) — стилістичний прийом, коли назва предмета, явища або власне ім'я замінюються описом їхніх найхарактерніших ознак з метою уникнути повторень, надати розповіді більшої виразності (напр., «весна життя» замість «молодість».

«королева спорту» замість «легка атлетика»). В худож. л-рі П. часто наближається до розгорнутої *метонімії*. *В. М. Лесин.*

ПЕРИХО́НДР (від грец. *περί* — навколо і *χόνδρος* — хрящ) — те саме, що й *охрястя*.

ПЕРИЦЕ́НТР (від грец. *περί* — біля і лат. centrum — осереддя, центр) — точка *орбіти* небесного тіла, найближча до тіла, навколо якого відбувається рух. Залежно від назви центр. тіла (Землі, Сонця, Місяця тощо) П. наз. *перигеєм, перигелієм, периселенієм, періастром* тощо.

ПЕРИЦИ́КЛ (від грец. *περιχυκλέω* — беру в кільце, оточую), перикамбій — зовнішній шар клітин *центрального циліндра* стебла і кореня рослин; є твірною тканиною (див. *Меристема*). Складається з одного або кількох шарів паренхімних (див. *Паренхіма*) клітин. В П. закладаються бічні та додаткові *корені*, іноді з клітин П. диференціюється *фелоген*, який утворює на поверхні кореня *перидерму*. З П. також формуються *молочники*, смоляні ходи та ін. вмістища продуктів секреторної діяльності рослин. В стеблі деяких прядивних рослин шари П. перетворюються на довгі, тонкі й міцні волокна.

ПЕРІ́ (Péri) Габрієль (9.II 1902, Тулон — 15.XII 1941, Париж) — діяч франц. робітничого руху, герой франц. *Руху Опору*, один з організаторів руху комуністичної молоді у Франції. З 1920 — член Франц. компартії (ФКП), з 1929 — член ЦК ФКП. З 1924 очолював міжнар. відділ газ. «Юманіте». В 1932—39 — депутат парламенту. Заарештований (18.V 1941) колабораціоністським урядом А. Ф. *Петена* і переданий гестапо; страчений гітлерівцями. В своїх статтях і промовах, а також у листах з в'язниці викривав загрозу гітлерівської агресії і закликав до об'єднання нар. мас для захисту миру і демократії.

Літ.: Королев Л. Один из «партии расстрелянных». М., 1965.

ПЕРІА́СТР (від грец. *περί* — біля і *ἄστρον* — зоря) — найближча до *зорі* точка *орбіти* іншої зорі, що рухається навколо першої як центрального тіла. Збурюючі сили (див. *Збурення руху небесних тіл*), зумовлені притяганням третьої зорі або відмінністю форми зір від кулі, спричинюють зміну положення П. в просторі.

ПЕРІЕ́КИ (грец. *περίοικοι*, букв.— ті, що живуть навколо) — неповноправна частина населення деяких давньогрец. *полісів*. У *Спарті* П.— нащадки корінного населення, підкореного *дорійцями* і відтісненого до околиць *Лаконіки* (звідси їхня назва). П. були особисто вільними, проте політ. прав не мали. Могли володіти зем. власністю. Служили у важкоозброєній піхоті. Займалися також ремеслом і торгівлею.

ПЕРІ́КЛ (Περικλῆς; бл. 490 до н. е., Афіни — 429 до н. е., там же) — давньогрец. політ. і військ. діяч, вождь афінської рабовласницької демократії. Походив з впливового аристократичного роду. В 461 до н. е. очолив афінських демократів. У 444—429 до н. е. П.— перший *стратег* і керівник афінської д-ви. За цей час було завершено її демократизацію (перехід верховної влади до нар. зборів, фактичне скасування майнового цензу, запровадження жеребкування при обранні на держ. посаду, встановлення плати за службу). Було збільшено військ. флот. У 454 або 453 до н. е. скарбницю *Делоського союзу* перенесено до Афін. Проводилося велике громад. будівництво (*Парфенон, Пропілеї* та ін.), яке давало біднякам заробіток. Для полегшення їхнього становища було засновано *клерухії*. Зовн. політика П. була спрямована на встановлення гегемонії Афін в Елладі та Середземномор'ї, зміцнення її позицій на чорноморському узбережжі. Про це свідчать мор. експедиції в Понт (444, 437 до н. е.) і заснування колоній в пд. Італії (Фурії, 443 до н. е.), в Македонії (Амфіполь, 437 до н. е.). Антагонізм між *Спартою* і Афінами під час правління П. призвів до *Пелопоннеської війни* 431—404 до н. е. П. користувався популярністю, оскільки політика, яку він проводив, відповідала інтересам більшості афінських громадян. За П. Афіни стали великим екон., політ. і культур. центром еллінського світу.

Літ.: Бузескул В. П. Перикл. Пг., 1923; Арский Ф. Перикл. М., 1971.
О. М. Мальований.

ПЕРІ́ОД (від грец. *περίοδος* — кружний шлях, обертання, чергування) у геології — підрозділ геохронологічної шкали, що відповідає часові утворення геол. відкладів однієї *системи геологічної*. Абсолютна тривалість П.— мільйони років. Геол. періоди поділяються на епохи. Див. також *Геохронологія*.

ПЕРІО́Д КОЛИВА́НЬ — найменший проміжок часу, через який повторюються значення фізичних величин, що змінюються в процесі *коливань*. Поняття «період коливань» застосовують не лише для процесів, у яких значення величин точно повторюються через рівні проміжки часу (напр., для *гармонічних коливань*), а й у випадку приблизно повторюваних процесів.

ПЕРІО́Д ОБЕРТА́ННЯ — проміжок часу, протягом якого тіло, рухаючись навколо осі, здійснює один повний оберт. В астрономії під П. о. розуміють проміжок часу, протягом якого небесне тіло здійснює повний оберт по *орбіті*. Залежно від вибору точки, відносно якої ведеться відлік обертів, розрізняють драконічний П. о. (початкова точка — висхідний вузол орбіти), аномалістичний П. о. (початкова точка — *перицентр* орбіти) і т. д. Внаслідок того, що під впливом збурень (див. *Збурення руху небесних тіл*) орбіти неперервно змінюються, П. о., відлічувані від різних точок, можуть дещо відрізнятися один від одного. Для незбурених орбіт різні П. о. збігаються. Див. також *Рік*.

ПЕРІОДИ́ЧНА ПРЕ́СА — сукупність творів друку, які виходили або виходять через визначені проміжки часу; один із засобів масової інформації і пропаганди. П. п. — газети, журнали, періодичні збірники і бюлетені; в бібліографічних покажчиках, каталогах і фондах б-к — також видання, що продовжуються, й щорічники. Відомості з сучас. світової статистики П. п. публікуються в «Статистичному щорічнику ЮНЕСКО» і «Статистичному щорічнику ООН», по окремих країнах — в нац. статистичних щорічниках. В СРСР такі відомості публікуються у щорічниках «Печать СССР в 19... году» (з 1923), в УРСР — в наук.-статистичних довідниках, зокрема «Преса Української РСР, 1918—75», які видає *Книжкова палата УРСР* імені Івана Федорова. В 1980 в СРСР вийшло 5236 журналів та ін. періодичних видань річним тиражем 3225,8 млн. прим., 8088 газет річним тиражем 40012 млн. прим., зокрема в УРСР — 198 журналів та ін. періодич. видань річним тиражем 211442 тис. прим. і 1737 газет разовим тиражем 23654 тис. прим. Див. також *Журналістика, Преса*.

ПЕРІОДИ́ЧНА СИСТЕ́МА ЕЛЕМЕ́НТІВ Д. І. МЕНДЕЛЄЄВА — природна систематика хімічних елементів, що є конкретизованим виразом *періодичного закону Д. І. Менделєєва*. Об'єднує в єдине ціле всі *елементи хімічні*, розкриває взаємозв'язок між ними, є наук. основою вивчення будови і властивостей елементів та їхніх сполук, синтезу нових сполук, нових елементів тощо. Окремі спроби систематизації елементів, що робились до відкриття Д. І. *Менделєєвим* періодичного закону [роботи нім. хіміка І. Деберейнера (1780—1849), франц. хіміка Ж. *Дюма*, нім. хіміка Л. Мейєра (1830—95), франц. ученого А. де Шанкуртуа (1820—86), англ. хіміків У. Одлінга (1829—1921) й Дж. Ньюлендса (1838—98) та ін.] були недосконалими і неповними, вони не розкривали найсуттєвішого — внутрішнього, генетичного взаємозв'язку між усіма хім. елементами. Науково розв'язав проблему систематизації елементів Д. І. Менделєєв, коли (порівнюючи групи хімічно схожих елементів) розмістив їх у порядку зростання *атомних мас* з урахуванням хім. подібності. Тоді він помітив, що властивості елементів та їхніх сполук періодично повторюються. Разом з тим було встановлено закономірний зв'язок і міри хімічної несхожості елементів. Перший варіант періодичної системи хім. елементів опубліковано 1869, а вдосконалений — 1871. П. с. е. дала змогу не лише виявити закономірні зв'язки між відомими на той час елементами, а й передбачити властивості ще не відкритих елементів та їхніх сполук. Спираючись на відкритий ним закон, Д. І. Менделєєв виправив атомні маси 10 елементів, передбачив існування 11 ще невідомих елементів, для трьох з них докладно описав очікувані властивості, а також форми і властивості їхніх сполук і навіть методи, якими ці елементи могли б бути виявлені. Наступне відкриття *галію, скандію* й *германію* і повна тотожність їхніх властивостей з передбаченими Д. І. Менделєєвим екаалюмінієм, екабором, екасиліцієм стали справжнім тріумфом періодичного закону. Над уточненням і розвит-

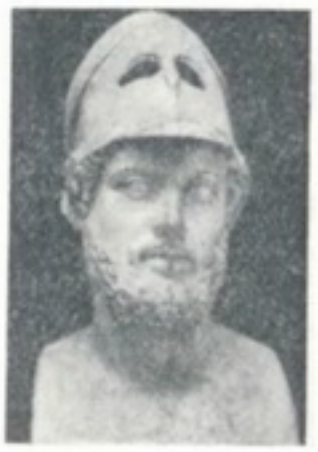

Перікл. Скульптура Кресілая Кедонського. 2-а половина 5 ст. до н. е. Римська копія. Мармур.

Перкарина азовська.

ком П. с. е. Д. І. Менделєєв працював усе життя, але не маючи точних відомостей про будову атомів 1889 відверто визнав: «Ми не розуміємо причини періодичного закону». Тепер це твердження спростовано завдяки розвиткові теорії будови атомів (праці Е. *Резерфорда*, Г. *Мозлі*, Н. *Бора*, В. *Паулі*, В. *Гейзенберга*, Е. *Шредінгера* та ін.), яка дала змогу з'ясувати фіз. зміст побудови П. с. е. Найпростішою квантовохімічною моделлю атомів є воднеподібна модель, яка узгоджує залежність властивостей *атомів* від їхнього положення в П. с. е. Існують строгіші моделі атомів, але вони розглядаються лише у спец. літературі. Періодична зміна властивостей елементів зумовлена структурою атома і пояснюється повторенням схожих типів конфігурацій електронних оболонок атомів в міру збільшення позитивного заряду атомного ядра, чисельно рівного *атомному номеру* (порядковому) елемента, тобто місцю його в П. с. е. Всі *ізотопи* даного елемента мають одне й те саме місце в П. с. е. Здатність елементів до хім. взаємодії визначається в осн. будовою зовн. електронного рівня, номер якого дорівнює номеру періоду, в якому розміщений даний елемент. Число ж зовн. (валентних) електронів збігається з номером групи елемента. Була підтверджена правильність послідовності розміщення елементів у їхньому природному ряді, і стало зрозуміло, які саме елементи ще не відкриті. Розроблена теорія послідовності формування конфігурацій електронних оболонок атомів значною мірою узгоджується з конкретними хім. властивостями елементів. Точне фіз. визначення структури П. с. е. дає лише *квантова механіка*. Розподіл елементів за періодами й підгрупами відповідає розподілу електронів цих елементів за рівнями й підрівнями електронної оболонки. Формування електронної оболонки атома підлягає принципу мінімуму енергії і *Паулі принципу*, згідно з яким в атомі не може бути двох електронів з однаковими значеннями чотирьох *квантових чисел*. Фактична послідовність формування електронних оболонок атомів відповідає послідовному зростанню *енергії* електронів. Найголовніші структурні одиниці П. с. е. — період і група. Період — горизонтальний ряд елементів, у якому вони розташовані за зростанням порядкових номерів і який розпочинається з лужного металу (або водню) і закінчується інертним елементом. Існує сім періодів, пронумерованих арабськими цифрами 1—7, з них перший — найменший (за кількістю елементів), у ньому всього 2 елементи, за ним — два малі по 8 елементів, потім два великі — по 18 елементів, шостий — найбільший, має 32 елементи, а сьомий — незавершений, причому номер періоду вказує на число енерг. рівнів у атомах його елементів. У малих періодах металічні властивості елементів рівномірно послаблюються, а неметалічні зростають. У великих же періодах металічні властивості елементів спочатку послаблюються, потім дещо зростають і знову послаблюються з переходом до неметалів та інертних елементів. Кожний великий період поділяється на два підперіоди, один з яких починається лужним металом і завершується елементами тріад заліза або платиноїдів, другий — з елемента підгрупи міді і закінчується інертним елементом. Група у П. с. е.— вертикальний ряд подібних елементів, що належать до різних періодів. Усього груп у цій системі вісім, пронумерованих римськими цифрами I—VIII. Від малих періодів до кожної групи входить по одному елементу, а від великих — по два. Тому кожна група елементів складається з двох підгруп — головної (*а*), до якої входять елементи малих періодів (типові елементи) і подібні до них елементи великих періодів, і побічної (*в*), до якої належить решта елементів даної групи. У елементів 1 періоду, а також головних підгруп I та II груп інших періодів забудовуються електронами зовнішні s-підрівні. У елементів 2 і 3 періодів, а також других підперіодів великих періодів, починаючи з III групи, заповнюються зовнішні *p*-підрівні. У елементів великих періодів, що розташовані після *лужноземельних металів* до підгрупи цинку, забудовуються *d*-підрівні на передостанніх рівнях. У елементів — *лантаноїдів* та *актиноїдів* заповнюються *f*-підрівні третіх з кінця енерг. рівнів, а в деяких з цих елементів і *d*-підрівні передостанніх рівнів. Як правило, елементи головних підгруп мають завершений передостанній рівень та s- або *s*- і *p*-валентні електрони. Елементи побічних підгруп на зовн. енерг. рівні мають лише *s*-, а на передостанньому — $s^2p^6d^{1-10}$-електрони. Крім періодів, підперіодів, груп і підгруп у П. с. е. є такі ряди подібних між собою елементів, що містяться в одній і тій же підгрупі й одному періоді [за винятком *платинових металів* (платиноїдів), розташованих у 5 і 6 періодах]. Такі ряди елементів наз. родинами. Відомі родини заліза (Fe, Co, Ni), платиноїдів (Ru — Pt), лантаноїдів (Ce — Lu) і актиноїдів (Th — Lr). Властивості елементів у П. с. е. із зростанням порядкового номера змінюються періодично так, що через певне (але не завжди одне й те саме) число порядкових номерів повторюються *окислення ступені* елементів, форми хім. сполук, їхні термічні, електр., магн., оптичні та деякі ін. властивості. Більшість елементів кожної підгрупи є повними аналогами, бо вони мають однотипні електронні конфігурації, а елементи-аналоги побічних підгруп — нерідко й близькі розміри атомів (іонів). Періодична зміна властивостей елементів простежується і в межах кожного окремого періоду, підгрупи (вторинна періодичність) та родини (внутр. періодичність), напр. у родині лантаноїдів. Є й діагональна подібність елементів, що належать до різних підгруп чи груп (Li → Mg, Be → Al та ін.). Існує багато варіантів зображення П. с. е. на площині і в просторі (понад 400). Особливо поширені табличні варіанти — 8-, 18- і 32-клітинкові, що відповідають ємності електронних шарів з 8, 18 і 32 електронів. Найзручніша для виявлення подібності й відмінності елементів коротка (класична) 8-клітинкова таблиця П. с. е., в якій у групи зібрані всі елементи різних підгруп з однаковою кількістю валентних електронів. У цій таблиці подано основну інформацію про елементи: назва, знак, атомний номер, атомна маса (Міжнар. табл. 1977), будова валентних рівнів. Неусталені назви деяких елементів подано в квадратних дужках, а їхні знаки — у круглих. Числа в квадратних дужках — *масові числа* найстійкіших ізотопів; цифри, набрані дрібним шрифтом, — ті, точність яких ± 1 або ± 3.

Довга форма таблиці менш компактна, але в ній наочніше відображено поділ елементів на чотири категорії. Він показує, на який підрівень (*s*, *p*, *d*, *f*) вступає черговий електрон кожного наступного елемента. Всі великі періоди тут розташовано кожний в один ряд, а лантаноїди й актиноїди включено в таблицю, а не винесено за межі системи, як це має місце в таблиці короткої форми. Всі запропоновані варіанти таблиць П. с. е. не позбавлені недоліків. Це — наслідок того, що зображувальні засоби П. с. е. не здатні відобразити всю різноманітність фактичного матеріалу, що характеризує хім. еволюцію елементів. Створенням П. с. е. Д. І. Менделєєв відкрив нову еру в хімії, фізиці, матеріалознавстві, геохімії, біохімії, космохімії та ін. науках. П. с. е.— гранично коротка і чітка наук. основа для вивчення фіз. і хім. властивостей елементів і їхніх сполук. Вона не лише внесла порядок у хімію кінця 19 ст., а й привела до нових відкриттів і інтерпретацій самого періодичного закону та до встановлення важливих закономірностей у природі, напр., синтез *трансуранових елементів*, вторинна періодичність, «розмивання періодичності». П. с. е. безперервно розвивається й уточнюється. Останнім часом з'явились праці з матем. моделювання явища періодичності й побудови матем. моделей системи. Іл. див. на окремому аркуші. с. 256—257.

Літ.: Менделеев Д. И. Основы химии, т. 1—2. М.—Л., 1947; Менделеев Д. И. Периодический закон. М., 1958; Голуб А. М. Загальна та неорганічна хімія, ч. 1—2. К., 1968—71; Трифонов Д. Н. Структура и границы периодической системы. М., 1969; Делімарський Ю. К., Шиліна Г. В. Сто років періодичного закону. К., 1969; Агафошин Н. П. Периодический закон и периодическая система элементов Д. И. Менделеева. М., 1973.

В. С. Телегус, Є. І. Гладишевський.

ПЕРІОДИ́ЧНИЙ ДРІБ — нескінченний *десятковий дріб*, у якого одна або кілька цифр повторюються в однаковій послідовності. Напр., 0,555..., 2,03191919... Сукупність повторюваних цифр наз. п е р і о д о м дробу. Періодом першого з наведених дробів є 5, другого — 19, тому ці П. д. коротше записують так: 0,(5); 2,03 (19). Якщо період починається одразу після коми, П. д.

наз. ч и с т и м; якщо ж між комою і першим періодом є й ін. цифри — м і ш а н и м. П. д. виникають при перетворенні в десятковий дріб нескоротного звичайного *дробу*, у якого розклад знаменника на прості множники містить, крім 2 і 5, ін. числа. Будь-який П. д. можна перетворити на звичайний. Чистий П. д. дорівнює звичайному дробові, у якого чисельником є період, а знаменником — число, зображене цифрою 9, повтореною стільки разів, скільки цифр у періоді, напр., $0,(5)=\frac{5}{9}$. Мішаний П. д. дорівнює звичайному дробові, у якого чисельником є різниця між числом, записаним між комою і другим періодом, і числом, записаним між комою і першим періодом, а знаменником — число, зображене цифрою 9, повтореною стільки разів, скільки цифр у періоді, і стількома приписаними нулями на кінці, скільки цифр між комою і першим періодом. Напр., $2,03\,(19)=2\frac{319-3}{9900}=2\frac{316}{9900}=2\frac{79}{2475}$.

Будь-яке *раціональне число* можна подати у вигляді або скінченного, або періодич. десяткового дробу.

ПЕРІОДИ́ЧНИЙ ЗАКО́Н Д. І. МЕНДЕЛЄ́ЄВА — фундаментальний закон природи, відкритий 1869 Д. І. *Менделєєвим* при спробах класифікації хімічних елементів. Дістав повне підтвердження і набув дальшого розвитку при з'ясуванні будови атомів, став основою сучас. природознавства. За П. з. М. властивості елементів, а також форми та властивості їхніх сполук перебувають у періодичній залежності від заряду ядер і структур електронної оболонки їхніх атомів. Періодичність властивостей елементів та їхніх сполук зумовлена періодичним повторенням конфігурації зовн. електронних рівнів атомів при збільшенні заряду їхніх ядер, що чисельно виражається атомним номером відповідного елемента. П. з. М.— одне з найширших узагальнень природознавства, він є методологічною основою вчення про речовину, природничим обгрунтуванням матеріалістичної діалектики. Графічним (табличним) вираженням П. з. М. є *періодична система елементів Д. І. Менделєєва*.

Є. І. Гладишевський, В. С. Телегус.

ПЕРІОДИ́ЧНІ ФУ́НКЦІЇ — *функції*, які не змінюють свого значення при додаванні до аргументу певного сталого числа $T\neq 0$ (п е р і о д у). П. ф. є, напр., *тригонометричні функції* ($T=2\pi$ для $\sin x$, $\cos x$, $\sec x$, $\operatorname{cosec} x$, $T=\pi$ для $\operatorname{tg} x$ і $\operatorname{ctg} x$), $\{x\}$ — дробова частина x ($T=1$). Сума, добуток і частка П. ф. з однаковими періодами є П. ф. з тим же періодом; сума П. ф. з кратними періодами є також П. ф. Якщо T — період, то nT (n — ціле число) — також період. Для неперервних П. ф. комплексної змінної можливий випадок, коли існують два періоди T_1 і T_2, відношення яких є уявним числом; якщо ця функція відмінна від сталої, то будь-який її період матиме вигляд $k_1T_1+k_2T_2$, де k_1 і k_2 — цілі числа. Такі функції наз. п о д в і й н о п е р і о д и ч н и м и. В матем. фізиці велике значення, крім П. ф., мають м а й ж е п е р і о д и ч н і ф у н к ц і ї, тобто такі функції, значення яких майже не змінюються при додаванні до аргументу певного сталого числа (т. з. м а й ж е п е р і о д у).

ПЕРІОДИ́ЧНІСТЬ ПЛОДОНО́ШЕННЯ — явище нерегулярного (нещорічного) плодоношення плодових і лісних порід. П. п. найбільш властиве яблуні, менше — груші. П. п. залежить від клімату, сорту, умов зростання та віку дерева. В молодому віці дерева всіх порід плодоносять помірно і щороку. У більш дорослому віці дерев, коли ріст гілок стає незначним і більшість бруньок перетворюється на квіткові, виникає надмірне цвітіння та плодоношення, за якого не можуть утворюватись квіткові бруньки для врожаю наступного року; настає перерва в плодоношенні, а далі дерева плодоносять через рік. Кісточкові та ягідні культури здебільшого плодоносять щорічно. Одна з важливих умов щорічного плодоношення — помірне цвітіння, якого досягають нормуванням листків, квіток, зав'язей на ранніх стадіях розвитку, крім того, застосовують комплекс агротех. заходів догляду за садом: правильний обробіток грунту, внесення достатньої кількості добрив, особливо азотних; належна боротьба з шкідниками та хворобами дерев, зрошення (в південних районах) і як допоміжний агрозахід — відповідне обрізування дерев (див. *Обрізування рослин*).

ПЕРІОДОНТИ́Т [від грец. *περί* — навколо і *ὀδούς* (*ὀδόντος*) — зуб] — запалення кореневої оболонки *зуба* (періодонта) і навколишніх тканин. Спричинюється П. травмами періодонта (при розкушуванні твердої їжі, переломі або вивиху зуба при ударі), проникненням інфекції крізь канал зуба (*карієс* зубів) при невилікуваному *пульпіті*, професійними перевантаженнями (напр., у артистів цирку, музикантів та ін.) тощо. За перебігом розрізняють П. гострий та хронічний (який не супроводиться суб'єктивними відчуттями). Ознаки гострого П.: чутливість зуба при дотику, зубний біль, припухання і набряк ясен (флюс). Процес може ускладнюватись *остеомієлітом* щелепи, гнійним запаленням м'яких тканин обличчя і шиї, утворенням *кіст*. Деякі форми П. є джерелами заг. інтоксикації організму. Л і к у в а н н я провадить лікар-стоматолог (консервативне, іноді — видалення зуба).

ПЕРІО́СТ (від грец. *περί* — навколо і *ὀστέον* — кістка) — те саме, що й *окістя*.

ПЕРІОСТИ́Т — гостре або хронічне запалення *окістя* (періоста) інфекційного або травматичного походження. Інфекція може проникати в окістя з поряд розташованих органів (напр., при *карієсі* зубів), гнійних вогнищ (фурункул, ангіна), в деяких випадках П. виникає при *туберкульозі*, *бруцельозі*, *ревматизмі*. Ознаки: біль, підвищення т-ри тіла, припухлість і почервоніння шкіри в місці ушкодження, заг. кволість, порушення функцій. Л і к у в а н н я: медикаментозне (антибіотики, сульфаніламідні препарати, анальгетики) і фізіотерапевтичне; при ускладненнях (нагноєнні, осифікації, порушенні функції), а також при безуспішності консервативних методів—оперативне. Лікування П., особливо ускладнень, тривале і потребує додержання режиму (уникнення охолодження, фізич. навантаження, своєчасне лікування тощо). *К. С. Терновий.*

ПЕРІСА́Д (грец. Παιρισάδης) — ім'я кількох царів *Боспорської держави* з дин. *Спартокідів*. П. I царював 349 (або 348) — 310 (або 309) до н. е. П. V, останній цар Боспору з дин. Спартокідів, був убитий 107 до н. е. під час *Савмака повстання*.

ПЕРКА́ЛЬ (франц. percale, з перс. пергала) — тонка густа бавовняна тканина полотняного *переплетення ниток*. Виготовляється у сировому (непофарбованому) вигляді. Застосовується гол. чин. як *тканина технічна* у виробн. авіац. парашутів, *текстоліту* тощо. Іноді П. деяких видів вибілюють, з нього шиють верх. літній одяг.

ПЕРКАРИ́НА (Percarina) — рід риб ряду окунеподібних з єдиним видом — П. азовська (P. demidoffi). Тіло (довж. до 10,5 см, маса до 5 г) високе, вкрите дрібною лускою, майже прозоре, з молочно-жовтуватим відтінком, вздовж спини з темними плямами. Живиться дрібною рибою та донними безхребетними.

Сама П. є кормом для судака. Нерест у червні — серпні. Плодючість до 3 тис. ікринок. Статевої зрілості досягає на 2-му році життя. Поширена в Азовському м., а також в солонуватій воді Дністровського і Дніпровсько-Бузького лиманів. П.— смітна риба. Використовується на кормове борошно і туки.

ПЕРКУ́Н Анатолій Сафронович (н. 24.VIII 1936, с. Кунка, тепер Гайсинського р-ну Вінн. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1967. Закінчивши (1955) Ольгопільське училище механізації с. г., працює трактористом, з 1962 очолює механізовану ланку колгоспу ім. Шевченка Гайсинського р-ну, а з 1970—там же бригадир тракторної бригади, яка протягом останніх 10 років щороку вирощує високі врожаї зернових (по 30—36 ц/га) і цукр. буряків (по 390 ц/га). Делегат XXV з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, медалями. *Ю. С. Жугін.*

А. С. Перкун.

ПЕРКУ́СІЯ (лат. percussio, букв.— нанесення ударів, тут — постукування), вистукування — один з основних методів дослідження внутр. органів хворого; полягає в постукуванні по поверхні тіла. Розрізняють П. безпосередню (постукування пальцем по тілу хворого) і посередню (постукування по прикладеному до тіла пальцю). За допомогою П. встановлюють наявність в організмі певних патологічних змін (напр., при запаленні легень у відповідному місці при П. виникає характерний приглушений звук). За характером звуку, що виникає при П., лікар

Перлівка поникла. Загальний вигляд рослини і колосок.

Перлівниця звичайна: *1*—вигляд зверху; *2* — вигляд зсередини (видно перлину).

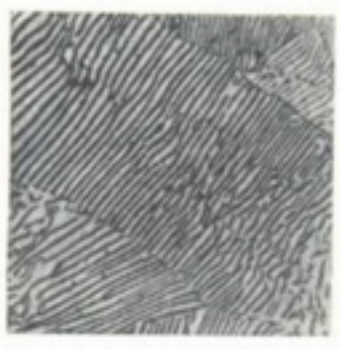

Пластинчастий **перліт**. Світлі смуги — цементит, темні — ферит. Мікроструктура. Збільшено у 800 раз.

певною мірою дізнається про фіз. властивості того чи ін. органа, визначає розміри і конфігурацію різних органів (напр., легень, серця, печінки, селезінки). Детальний опис методу П. вперше дав віденський лікар Л. Ауенбруггер (1761). Значний внесок у розробку методики П. зробили укр. терапевти В. П. *Образцов* і Ф. Г. *Яновський*. У ветеринарії П. застосовують при дослідженні серця, органів дихання і шлунково-кишкового тракту. По результатах П. роблять висновки про фізичний стан досліджуваних частин тіла і відповідних органів та патологічні зміни в них. Для П. застосовують перкусійні молоточки і плесиметри різної конструкції.

ПЕРЛАМУ́ТР (нім. Perlmutter, від Perle — перлина і Mutter — мати) — внутрішній шар раковини двостулкових і черевоногих молюсків. Складається з тонких пластинок особливого різновиду вуглекислого кальцію — арагоніту, скріплених прошарками органічної речовини — конхіну. П. має райдужний блиск, який залежить від *інтерференції світла*, що відбивається його поверхнею. Використовується для виготовлення прикрас, гудзиків тощо. Різновидом П. є *перли*.

ПЕР-ЛАШЕ́З — кладовище в Парижі [засн. 1804; в минулому на цій території був маєток духівника Людовіка XIV патера (франц. pére) Лашеза; звідси назва]. Тут поховано найвидатніших діячів культури і науки (Ж. де Лафонтен, Д. Б. Мольєр, Ш. Нодьє, А. Доде, А. де Мюссе, О. де Бальзак, П. Ж. Беранже, Ф. Шопен, С. Бернар, Дж. Россіні, Е. Делакруа, Д. Енгр, А. Барбюс та ін.). У травні 1871 П.-Л. стало місцем останніх боїв комунарів з *версальцями* (див. *Паризька комуна 1871*). Полонених комунарів було розстріляно 27.V 1871 біля пн.-сх. стіни кладовища; на П.-Л. споруджено «Пам'ятник мертвим» (1899, скульптор А. Бартоломе). У сквері П.-Л. встановлено пам'ятник «Стіна жертв революції» («Стіна комунарів»; 1909, скульптор П. Моро-Вотьє). На П.-Л. поховано видатних діячів франц. робітн. руху: П. Лафарга, Л. Маркс (Лафарг), М. Тореза, М. Кашена, П. Вайян-Кутюр'є, багатьох учасників *Руху Опору*. В 1964 на кладовищі П.-Л. відкрито пам'ятник жертвам *Бухенвальда* (скульптор Л. Бансель).

ПЕРЛЕЕ Худогійн (справж. ім'я — Дамдіни Перлее; н. 1911, Хентейський аймак, тепер у МНР) — монг. поет, прозаїк, перекладач, історик. Літ. діяльність почав 1929. Автор збірок оповідань «Серед народу» (1955), «Намжіл та Ванжіл» (1965), зб. поезій «Монголи люблять мир» (1961) та ін. Переклав «Слово о полку Ігоревім». Першим переклав «Заповіт» (1939) та ряд ін. віршів Т. Шевченка.

ПЕ́РЛИ — органо-мінеральні утвори кулястої або неправильної форми, що розвиваються в тілі деяких молюсків — перлівниць. Виникають в результаті нашарування *перламутру* навколо сторонніх тіл (напр., піщинок, паразитів тощо), що потрапили в стінку *мантії* або між мантією та раковиною. Розміри П.— від мікроскопічних до величини голубиного яйця; колір — білий, рожевий, жовтуватий, іноді чорний. Промисел морських П. здавна зосереджений у Червоному морі та Перській затоці, біля берегів Шрі-Ланки, Австралії, Японії, Венесуели, прісноводних П. (у невеликих кількостях) — в ріках Росії, Шотландії, Німеччини, Китаю, країн Пн. Америки. В деяких країнах (переважно в Японії) П. вирощують штучно, вводячи з цією метою в мантію мор. перлівниць перламутрові кульки, які правлять за основу для майбутніх перлин. П. використовують для виготовлення ювелірних прикрас.

ПЕРЛІ́ВКА (Melica) — рід рослин родини *злакових*. Багаторічні трави з однобічним волотевидним суцвіттям. Листки вузьколінійні, шорсткі. Колоски 1—3-квіткові, стиснуті з боків. Бл. 80 видів, поширених у країнах з помірним кліматом і в горах тропіч. поясу. В СРСР — 19 видів, у т. ч. в УРСР — 9. Ростуть у листяних і мішаних лісах, по узліссях серед чагарників. Найпоширеніші — П. поникла (M. nutans), П. ряба (M. picta); в Криму на скелях росте П. кримська (M. taurica).

ПЕРЛІ́ВНИЦЯ (Margaritana) — рід *двостулкових молюсків*. Раковина (довж. 10—18 см) овальна, видовжена, спереду і ззаду закруглена, досить міцна. 4 види: П. звичайна (M. margaritifera), П. даурська (M. dahurica), П. камчатська (M. middendorffi) і П. сахалінська (M. sachalinensis). Поширена у прісних водах Пн. і Зх. Європи, Сх. Азії та Пн. Америки. На Україні невідома. П. називають також морських двостулкових молюсків з родів Pinctada, Pteria, поширених у тропічних морях. П. добувають заради *перлів* та *перламутру*. В Японії П. розводять штучно. *А. Л. Путь.*

ПЕРЛІ́Т (від нім. Perle, франц. perle — перлина) — склоподібна силікатна вулканічна гірська порода. Містить 68—76% SiO_2, 12—15% Al_2O_3, 1—4% Na_2O, 1—2% Fe_2O_3, 2—5% K_2O, 1—2% CaO. Має добре виражену концентрично-шкаралупувату (т. з. перлітову) будову. П. містить до 3—6% конституційної (зв'язаної) води. При швидкому нагріванні подрібненого П. вода, що міститься в ньому, перетворюється на пару, внаслідок чого порода спучується, збільшуючись в об'ємі у 5—20 раз. Спучений П. має об'ємну масу 50—600 кг/м³. В СРСР родовища П. є у Вірм. РСР, Бурят. АРСР, на Україні (Закарпаття). Використовується П. як заповнювач *легкого бетону* та добрив, у виробн. теплоізоляційних виробів, скла, як фільтраційний матеріал у хім., нафтопереробній, харч., фарм. промисловості. *В. С. Міщенко.*

Пам'ятник «Стіна жертв революції» на кладовищі **Пер-Лашез** у Парижі. Камінь. 1909. Скульптор П. Моро-Вотьє.

ПЕРЛІ́Т у металознавстві — структурна складова *залізовуглецевих сплавів*, що являє собою евтектоїдну (механічну) суміш *фериту* і *цементиту*. Утворюється в процесі розпаду *аустеніту* (при охолодженні) або *мартенситу* (при нагріванні). Розрізняють П. (мал.) пластинчастий (ферит і цементит мають форму пластинок) та зернистий (округлі зерна цементиту розміщені на фоні зерен фериту). У сплавів (зокрема, вуглецевих конструкційних сталей) з структурою П. досить високі міцність, пластичність і ударна в'язкість, їх легко обробляти мех. способом. Дисперсні (тонші) різновиди П. іноді наз. *сорбітом* і *троститом*.

ПЕРЛІТОБЕТО́Н — бетон, у якому *заповнювачем* є спучені випалом перлітові або близькі до них обсидіани, пехштейни та ін. *вулканічні гірські породи*; різновид *легкого бетону*. Об'ємна маса застосовуваних для П. перлітового (див. *Перліт*) піску 200—500, щебеню — 250—500 кг/м³. В'яжучими речовинами служать цемент, вапно, гіпс, бітум, рідке скло, синтетичні смоли та ін. Розрізняють П. теплоізоляційний і конструктивно-теплоізоляційний. Показники теплоізоляційного П.: об'ємна маса (в сухому стані) до 500 кг/м³, міцність на стиск — до 2,5 МПа, коеф. теплопровідності 0,08—0,14 Вт/(м К); конструктивно-теплоізоляційного — відповідно 600—900; 3,5—7,5 і 0,17—0,33. До різновидів П. належать аглопоритоперлітобетон (з *аглопоритом*), керамзитоперлітобетон (з *керамзитом*), пемзо- і шлакопемзоперлітобетон (з природною і шлаковою *пемзою*), туфоперлітобетон (з *туфом*). П. застосовують при виготовленні одношарових самонесучих стінових панелей, двошарових панелей з перлітобетонним утеплювачем, для теплоізоляції пром. устаткування і трубопроводів.

ПЕРЛО́ (Perlo) Віктор (н. 15.V 1912, Нью-Йорк) — амер. економіст-марксист, публіцист. Закінчив Колумбійський ун-т (1931). Голова екон. комісії Нац. к-ту Комуністичної партії США. Дослідження П. стосуються проблем післявоєнного розвитку амер. економіки, аналізу формування осн. фінанс.-пром. груп США, ролі монополій у створенні воєнно-пром. комплексів, проблем трудових відносин, критики бурж. теорій екон. зростання, «революції в доходах» тощо. Праці П. грунтуються на ленінській теорії імперіалізму, містять багатий фактичний і статистичний матеріал.

«ПЕ́РЛО МНОГОЦЪ́ННОЕ» — збірка творів релігійно-моралізаторського змісту, пам'ятка укр. культури 17 ст. Видана 1646 в Чернігові, вдруге — 1699 в Могильові. Автор «П. м.» — укр. церк. діяч, педагог і письменник

Кирило *Ставровецький*. Збірка складається з кількох прозових творів та 21 вірша, написаних тогочасною книжною укр. мовою. Книга мала педагогічне призначення. Автор говорить про тлінність багатства і скороминучість життя. Художністю і реалістичними деталями відзначається монолог-плач «Пѣснь вдячная при банкетах панских». Вірші написано за стильовими традиціями духовної л-ри, але в них є й елементи нар. поетики, зокрема укр. нар. дум.

Видання: [Вірші]. В кн.: Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. К., 1978. *В. П. Колосова.*

ПЕРЛО́Н (нім. Perlon) — торговельна назва синтетич. *волокна* з *поліаміду*, яке виробляють у ФРН.

ПЕРЛ-ХА́РБОР — військ.-морська база США на Гавайських островах (о. Оаху). Створена на поч. 20 ст. Під час 2-ї світової війни 1939—45 Японія без попереднього оголошення війни США раптовим нападом на П.-Х. 7.XII 1941 розв'язала війну на Тихому океані. Напад було вчинено силами 353 літаків, 6 авіаносців і загону охорони й розвідки в складі 14 кораблів. На той час у П.-Х. було 93 кораблі і 394 літаки. Амер. командування, незважаючи на загострення взаємовідносин з Японією і відомості про можливість нападу на П.-Х., не вжило необхідних заходів щодо оборони бази. В результаті нападу на П.-Х. американці втратили 15 великих кораблів (у т. ч. 4 лінкори), багато дрібних суден, 188 літаків та понад 3 тис. чоловік. Втрати японців — 29 літаків і 5 підводних човнів. Тихоокеанський флот США на тривалий час був значно ослаблений. Проте успіх нападу на П.-Х. не забезпечив Японії переваги у війні на Тихому океані. *Н. М. Маркіна.*

ПЕРМ (з 1940 до 1957 — м. Молотов) — місто, центр Пермської обл. РРФСР. Порт на р. Камі. Значний вузол залізнич.та автомоб. шляхів. Поділяється на 7 міськ. районів. 1081 тис. ж. (на 1. I 1981). В 1723 на місці с. Ягошихи (виникло на поч. 17 ст.) було споруджено мідеплавильний з-д з селищем. У 1780 селище перейменовано на місто П., яке стало центром намісництва. З 1796 — губернський центр. У 1874 через місто прокладено Уральську з-цю. П. була місцем політ. заслання (тут відбували заслання 1835 О. І. Герцен, 1880—81 В. Г. Короленко та ін.). С.-д. гуртки виникли в 90-х рр. 19 ст. В 1902 оформився к-т РСДРП. У жовтні 1905 на Мотовилихинському з-ді (тоді розміщувався в передмісті П.) виникла Рада робітн. депутатів, у грудні на підприємстві відбулося збройне повстання. Рад. владу встановлено 23.XI (6.XII) 1917. З 1938 — обл. центр. Місто нагороджено орденом Леніна (1971).

П.— значний пром. центр країни. Розвинуті машинобудування та металообробка (найбільші з-ди: маш.-буд. ім. В. І. Леніна, ім. Ф. Е. Дзержинського, моторобуд. ім. Я. М. Свердлова, кабельний та суднобудівний). У П. — підприємства хім. (барвники, продукція побут. хімії), нафтохім. (виробниче об'єднання «Пермнафтооргсинтез») та деревообр. (паперовий комбінат, лісокомбінат, лісопильні з-ди) пром-сті. Розвивається легка, харч., електротех. пром-сть. Ряд ТЕЦ та Камська ГЕС з судноплавним шлюзом. У місті — 7 вузів, у т. ч. *Пермський університет*, 19 серед. спец. навч. закладів. Театри: опери і балету, драм., юного глядача, ляльок; філармонія, цирк. Обл. краєзнавчий музей (філіал — будинок-музей «Підпільна друкарня Пермського к-ту РСДРП 1906 року»), діорама «Грудневе збройне повстання 1905 року в Мотовилисі», худож. галерея (дерев'яна перм. скульптура). В П. навчалися 1868 — 72 письменник Д. Н. *Мамін-Сибіряк*, 1873 — 77 — винахідник радіо О. С. *Попов.*

ПЕРМАНГАНА́ТИ (від лат. per — понад, над і manganum — манганець) — солі перманганатної (марганцевої) кислоти $HMnO_4$. Кристалічні речовини темно-фіолетового кольору; добре розчинні у воді (відносно мало — П. калію $KMnO_4$). Розчини П. забарвлені, як правило, у червоно-фіолетовий колір іона MnO^-. П. досить нестійкі до нагрівання і розкладаються з виділенням кисню (напр., $KMnO_4$ при т-рі вищій за 200° С). П. — сильні окислювачі. Найширше застосовується $KMnO_4$ — як окислювач у хім. практиці, дезинфікуючий засіб у медицині тощо. В аналітичній хімії його використовують в одному з методів *титриметричного аналізу* для визначення речовин, що мають відновні властивості (Fe^{2+}, H_2O_2 та ін.). Цей метод наз. перманганатометрією.

ПЕРМАНЕ́НТНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ [від лат. permanens (permanentis) — постійний, безперервний] — див. *Безперервна революція.*

ПЕРМЕА́МЕТР (від лат. permeo — проникаю і грец. μετρέω — вимірюю) — прилад, яким вимірюють магнітні характеристики (звичайно криві намагнічування) *феромагнетиків*. На досліджуваному феромагнітному зразку, що ним замикають *магнітопровід* П. (мал.), є обмотка, за допомогою якої визначають *магнітну індукцію;* спец. додатковою котушкою вимірюють напруженість намагнічувального поля. За величинами магн. індукції та напруженості будують криві намагнічування (або петлі *гістерезису*), по них визначають інші магн. характеристики. П. застосовують гол. чин. в лабораторній практиці.

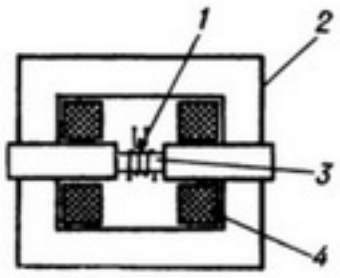

Пермеаметр:
1 — додаткова котушка; *2* — магнітопровід; *3* — досліджуваний зразок з обмоткою; *4* — намагнічувальна котушка.

ПЕ́РМСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 3.X 1938. Площа 160,6 тис. км². Нас. 3001 тис. чол. (на 1.I 1981). Осн. населення — росіяни, живуть також татари, комі-перм'яки, башкири, удмурти та ін. Міськ. нас.— 74%. Включає *Комі-Перм'яцький автономний округ*. Поділяється на 37 районів, має 25 міст та 57 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Перм*. П. о. розташована в бас. р. Ками; займає пн.-сх. частину *Східно-Європейської рівнини* і зх. схили *Уралу* (вис. до 1469 м). На Зх.— Верхньокамська височина, на Пн. Зх.— Пн. Ували. В місцях близького залягання до поверхні вапняку і гіпсу поширений карст (*Кунгурська льодова печера* та ін.). Корисні копалини: калійно-магнієві солі, вугілля, нафта, хромітова і залізна руди, ангідрит, буд. матеріали, алмази. Є джерела мінеральних вод. Клімат континентальний. Пересічна т-ра січня від —15 до —18°, липня від +16 до +18,5°. Опадів 450—800 мм на рік. Гол. річка — *Кама*, її найбільші притоки — Вішера, Силва, Яйва, *Чусова*. Створені Камське та Воткінське водосховища. Грунти підзолисті, дерново-карбонатні, сірі лісові, деградовані чорноземи. Під лісом — понад 60% тер. області. На Пд. Сх.— Кунгурський лісостеп. У нар.-госп. комплексі країни П. о. виділяється розвинутою важкою пром-стю (маш.-буд., хім. та лісова галузі). Енергетика базується на енергії потужних ТЕС і ГЕС — Камської та Воткінської. Машинобудування представлене виробн. устаткування для гірничометалург., нафт., вуг. та лісо-паперової пром-сті, транспорту. Підприємства електротех., енерг., судно-, верстато- і приладобуд. галузей пром-сті (Перм, Кунгур, Лисьва, Александровськ та ін.). Виробн. феросплавів. Титано-магнієва пром-сть, коксохімія. Видобування хромітів. Хім. пром-сть представлена калійними заводами в Березниках та Солікамську, азотно-туковим та содовим з-дами в Березниках. Створена нафтопереробна та нафтохім. пром-сть (Перм, Краснокамськ). Значного розвитку набули лісозаготівлі, лісопереробна, у т. ч. лісохім. та целюлозно-паперова пром-сть.

ПЕРМСЬКИЙ ПЕРІОД І ПЕРМСЬКА СИСТЕМА

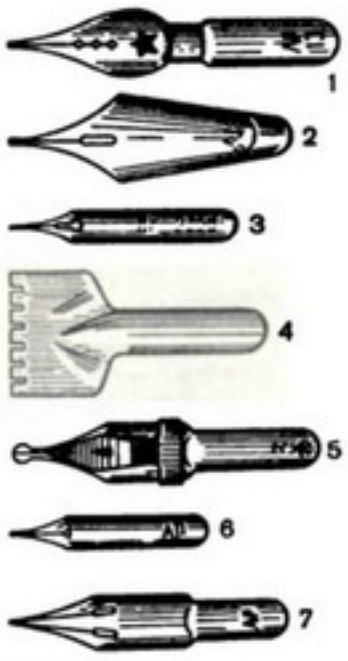

Перо:
1 — звичайне; 2 — для авторучок; 3 — креслярське; 4 — плакатне; 5 — конструкторське; 6 — картографічне; 7 — нотне.

Видобування і обробка мінеральної буд. сировини. Розвивається легка (шовковий комбінат у м. Чайковському, виробн. взуття) та харч. (у т. ч. виробн. солі у Солікамську) пром-сть. Старовинні художні промисли. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового та тваринництво мол. і мол.-м'ясного напрямів. Вирощують зернові (пшениця, жито, овес), тех. (льон) і кормові культури, картоплю та овочі. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз, птицю. Навколо пром. центрів — приміське г-во. Гол. з-ці: Свердловськ — Перм — Кіров та Солікамськ — Кізел — Чусовська — Лисьва — Кузіно — Бердяуш. Використовують водний, автомоб., повітр. і трубопровідний транспорт. Газ та нафта надходять з Зх. Сибіру. У П. о. — 7 вузів, у т. ч. *Пермський університет*, наук. установи Уральського наук. центру АН СРСР (Перм), філіал Всесоюзного науково-дослідного і проектного ін-ту титану в Березниках, 59 серед. спец. навч. закладів. 8 театрів — 4 в Пермі (опери і балету, драм., юного глядача, ляльок), драм. — в Березниках, Кізелі, Лисьві, Кудимкарі; філармонія і цирк у Пермі. Музеї: обл. краєзнавчий (з філіалом — будинком-музеєм «Підпільна друкарня Пермського комітету РСДРП 1906 року»), худож. галерея (з філіалом — картинною галереєю у м. Чайковському), діорама «Грудневе збройне повстання 1905 року в Мотовилисі» у Пермі, краєзнавчі музеї в Березниках, Солікамську, Чердині, Кунгурі, Кудимкарі та смт. Ільїнському. Бальнеологічні курорти Ключі, Усть-Качка; турбази, пансіонати.

ПЕ́РМСЬКИЙ ПЕРІ́ОД І ПЕ́РМСЬКА СИСТЕ́МА — шостий (останній) період палеозойської ери та відклади, що утворилися в той час. Настав бл. 285 млн. років тому, після кам.-вуг. періоду, тривав бл. 55 млн. років, до тріасового періоду (див. *Геохронологія*). Виділив пермську систему англ. геолог Р. *Мурчісон* 1841. Її поділяють на два відділи, відділи — на яруси. В СРСР у нижньому відділі виділяють асельський, сакмарський, артинський і кунгурський яруси, у верхньому — уфімський, казанський і татарський яруси. У пермському періоді продовжувалися тектонічні рухи, пов'язані з останніми фазами герцинського орогенезу (див. *Герцинська складчастість*). Особливого розвитку тектонічні рухи набули в геосинклінальних областях, де виникли гірські хребти Урал, Тянь-Шань, Алтай, Аппалачі та ін. На *платформах* у той час відбувалися підняття, які зумовили мор. регресії (див. *Регресія моря*) й утворення напівзамкнених водойм з підвищеною концентрацією солей. У мор. басейнах нагромаджувалися уламкові, органогенні й хемогенні відклади; в засолених лагунах — кам. сіль, калійні солі, гіпси, ангідрити. На суходолі утворювалися товщі строкатоколірних пісків і глин. Серед наземної флори пермського періоду широкого розвитку набули *каламіти, сигілярієві, лепідодендрони,* папороті. З'явилися *гінкго, хвойні, саговники*. У складі наземної фауни були поширені *стегоцефали* і рептилії. Мор. басейни населяли *форамініфери, черевоногі молюски, плечоногі, мохуватки, двостулкові молюски,* остракоди (див. *Черепашкові ракоподібні*), корали (див. *Коралові поліпи*), амоноідеї. У пермському періоді чітко відособлювався пояс тропічного клімату, в межах якого лежав *Тетіс*. На Пн. від нього простягався пояс жаркого сухого клімату, від Зх. Європи, через Пн. Україну до Приуралля. Тер. сучас. Азіат. частини СРСР і Китаю була в межах поясу помірного клімату. Чітко відмежовувалися приполярні області. Геол. відклади пермської системи відомі в Азіат. і Європ. частинах СРСР (у т. ч. на Україні), в Зх. Європі, Пн. і Пд. Америці, в Сх. і Пд. Азії, Австралії. На тер. України пермські відклади поширені в *Дніпровсько-Донецькій западині*, Донбасі, Криму, на Закарпатті. Вони представлені лагунно-мор. і континентальними утвореннями — строкатоколірні глини, алевроліти, піски й пісковики, вапняки, доломіти, гіпси, ангідрити, кам. сіль. З цими відкладами пов'язані поклади нафти і газу, кам. солі, гіпсу, доломітів тощо.

Літ.: Страхов Н. М. Основы исторической геологии, ч. 1—2. М.—Л., 1948: Стратиграфія УРСР. т. 6, ч. 1. Перм. К., 1970. *Ф. Ю. Лапчик.*

ПЕ́РМСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені О. М. Горького — найстаріший вуз Уралу. Засн. 1916 як відділення Петроград. ун-ту (фізико-матем., історико-філол. і юрид. ф-ти). З 1917 — самостійний вуз. У 1936 присвоєно ім'я О. М. Горького. В складі П. у. (1980) 10 ф-тів: механіко-матем., фіз., хім., біол., геол., геогр., екон., істор., філол., юрид., підвищення кваліфікації; вечірнє й заочне відділення, аспірантура. Працюють природничо-наук. ін-т, обчислювальний центр, проблемна й галузева лабораторії, 2 навч.-дослідні г-ва, бот. сад, 10 музеїв; у б-ці — понад 1 млн. одиниць зберігання. В 1979/80 навч. р. навчалося понад 10 тис. студентів. Ун-т видає тематич. зб-ки наук. праць і навч. посібники. З часу заснування у вузі підготовлено 37 тис. спеціалістів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1966). *В. П. Живописцев.*

ПЕРМ'ЯКИ́ — застаріла назва народу *комі-перм'яків*.

ПЕРНА́Ч, шестопер — вид булави. На Україні в 17—18 ст. був головним атрибутом полковницької влади. Являв собою срібну або позолочену палицю у формі жезла (завдовжки до 0,5 м) з литою позолоченою головкою і шістьма ажурними перснями (звідси й назва). Іл. див. до ст. *Булава*, т. 2, с. 67.

ПЕ́РНИК — місто на Зх. Болгарії, адм. ц. Перникського округу. Розташований на р. Струмі. Вузол з-ць. 90 тис. ж. (1975). Один з центрів важкої пром-сті — металург. комбінат ім. В. І. Леніна, підприємства машинобудування (у т. ч. гірничого). Склоробний, цем. і пектиновий (див. *Пектинові речовини*) з-ди. ТЕС. В районі П.— видобування бурого вугілля.

ПЕРО́ — 1) Інструмент для письма й рисування чорнилом, тушшю або ін. рідкими барвними речовинами. Першими такими інструментами, використовуваними з давніх давен для письма, були загострені пташині пера (звідси назва). Сталеві П. почали виготовляти наприкінці 18 ст. в м. Мюнхені (Баварія). Сучасні П. (мал.), гол. чин. металеві, розрізняють за конфігурацією, розмірами і призначенням. 2) Позначення техніки рисунка, виконаного пером. Характерна особливість такого рисунка — контурна або штрихова манера виконання. 3) Роговий утвір шкіри у птахів. Див. *Пір'я*.

ПЕРО́В Василь Григорович [21.XII 1833 (2.I 1834) або 23.XII 1833 (4.I 1834), Тобольськ — 29.V (10.VI) 1882, с. Кузьмінки, тепер у складі Москви] — російський живописець, академік петерб. АМ (з 1866). В 1846—49 (з перервами) навчався в Арзамаській школі живопису, 1853—61 — Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в А. *Мокрицького* і С. *Зарянка*, де 1871 — 82 викладав (з 1870 — професор). Пенсіонер АМ у Франції (1862—64). Член-засновник Т-ва *передвижників*. Уже в перших творах П. засуджував вади сучас. йому суспільства: хабарництво, сваволю, кар'єризм та чиношанування («Приїзд станового на слідство», 1857; «Перший чин...», 1860). Значне місце в спадщині П. посідають твори, в яких він викривав лицемірство і паразитизм рос. духівництва («Проповідь на селі», «Сільський хресний хід на великдень», обидва — 1861; «Чаювання в Митищах», 1862, та ін.). П. також звертався до зображення тяжкого життя рос. селянства й міськ. бідноти («Проводи покійника», 1865; «Трійка», 1866; «Утоплена», 1867, та ін.). П.— автор глибоко психологічних портретів (портрети О. Островського, 1871; Ф. Достоєвського, 1872, та ін.). П. писав картини на побутові («Птахолов», 1870; «Мисливці на привалі», «Риболов», обидва — 1871) й істор. теми («Суд Пугачова», 1875). Твори П. зберігаються в ДТГ, Київ. музеї рос. мистецтва. Іл. див. на окремому аркуші, с. 160—161.

Літ.: Ясковская О. А. В. Г. Перов. М., 1979. *Д. М. Колесникова.*

ПЕРО́ВСЬК — колишня (до 1925) назва м. *Кзил-Орди*.

ПЕРО́ВСЬКА Софія Львівна [1 (13).IX 1853, Петербург — 3 (15).IV 1881, там же] — рос. революціонерка, народниця. Н. в аристократичній дворянській сім'ї (її батько — внук останнього гетьмана України К. Г. *Розумовського* — обіймав високі адм. посади, зокрема 1865—66 був петерб. губернатором). У 1869—70, навчаючись на Аларчинських жіночих курсах у Петербурзі, зблизилася з передовою молоддю. В кін. 1870 порвала стосунки з сім'єю. В 1871—72 — один із засновників орг-ції *чайковців*. У 1872—73 брала участь у «*ходінні в народ*». В 1873—74 вела революц. пропаганду серед петерб. робітників. У січні 1874 була заарештована, але за «*процесом*

До ст. **Польща.**

1. Краєвид у Поозер'ї.
2. Гори Татри.
3. В центральній частині Варшави. На передньому плані — будинок Сейму.
4. Площа Головного ринку у Кракові.
5. Люблін. Вид частини міста.
6. Азотно-туковий комбінат у Пулавах.
7. На судноверфі в Щеціні.
8. Кам'яновугільна шахта «Сташиць».
9. Збирання зернових.
10. Нафтохімічний комбінат у Плоцьку.
11. Збирання цукрових буряків.
12. Сільський краєвид в Ольштинському воєводстві.

До ст. Польща.

1. Костьол у Тумі. Близько 1141–61.
2. Ратуша в Познані. 13–14 ст.; перебуд. 1550–60. Арх. Дж. Б. Куадро. Башту надбудовано 1781–83.
3. Костьол у Гривальді. Близько 1500.
4. Замок у Баранові. 1579–1602.
5. Театральна площа в Варшаві.
6. Катовіце. Новий центр міста.

7. Я. Матейко. Вирок Матейкові. 1867.
8. А. Котсіс. Остання худоба. 1870.
9. Пам'ятник Ф. Шопену в Варшаві. 1907–26. Скульптор В. Шимановський.
10. С. Виспянський. Портрет Елізи Паренської. 1905.
11. Сцена з вистави «Весілля» С. Виспянського у Варшавському Повшехному театрі. 7, 8 і 10 – Національний музей. Варшава.
12. Кадр із фільму «Попіл і діамант». 1958.

193-х» (1877—78) виправдана. В 1878 вступила до орг-ції «*Земля і воля*». Улітку 1878 знову заарештована і відправлена в адм. заслання до Олонецької губ., але по дорозі втекла і перейшла на нелегальне становище. В 1879 брала участь у Воронезькому з'їзді народників. З листопада 1879 — член Виконавчого к-ту, а згодом Розпорядчої комісії партії «*Народна воля*», один з організаторів органу цієї партії — «Рабочей газеты». Брала активну участь у підготовці замахів на *Олександра II* у листопаді 1879 і навесні 1880. Після арешту її чоловіка А. І. *Желябова* очолила всю організаторську роботу по підготовці та здійсненню 1 (13).III 1881 смертного вироку Олександру II, винесеного Виконавчим к-том «Народної волі». Заарештована 10 (22).III 1881. За процесом *первомартовців* засуджена до смертної кари. П.— перша жінка в Росії, страчена за політ. справою.

Літ.: Павлюченко Э. А. Софья Перовская. М., 1959; Сегал Е. А. Софья Перовская. М., 1962.

С. О. Сосновчик.

ПЕРОВСЬКІ́Т — мінерал класу оксидів. $CaTiO_3$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 3,95—4,04. Твердість 5,5—6. Колір здебільшого червонувато-бурий, жовтий, чорний. Блиск алмазний. Виділяють кілька відмін П., осн. з них — кнопіт (містить домішки церію), дизаналіт (до 26% ніобію), лопарит. П.— характерний мінерал ультраосно́вних і лужних гірських порід, недонасичених кремнеземом, збагачених кальцієм і титаном. Великі кристали П. відомі у вапняках і хлоритових сланцях Пд. Уралу. П. одержують і штучно. Використовують у виробн. керамічних, вогнетрив. та в'яжучих матеріалів.

ПЕРОКСИДА́ЗИ — група *ферментів* класу *оксидоредуктаз*, що каталізують окислення різних органічних субстратів — *фенолів, амінів*, жирних кислот, деяких гетероциклічних сполук (у т. ч. *аскорбінової кислоти* та індолу), а також *глютатіону* та *цитохрому* за допомогою перекису водню (H_2O_2) або перекисів органічного походження. Являють собою складні білки, до складу яких входять *порфірини*. П. поширені в рослинних і тваринних тканинах; у мікроорганізмів трапляються рідше. Особливо активна П. міститься в корені хріну. У кристалічному стані П. одержано з лейкоцитів, молока, хріну. П., виділені з різних джерел, відрізняються за молекулярною масою та субстратною специфічністю. В організмі виконують захисну функцію (перешкоджають накопиченню в клітинах H_2O_2 та органічних перекисів). Відомі П., що здійснюють реакцію введення іону галогену в молекули органічних сполук з використанням H_2O_2 (напр., хлорпероксидаза).

Т. П. Угарова.

ПЕРОКСИ́ДИ, перекиси — хім. сполуки, молекули яких містять групу з двох або більшого числа атомів кисню (—О—О—). Здебільшого П. нестійкі сполуки, легко відщеплюють активний кисень і через це відзначаються сильними окислювальними властивостями. Розрізняють неорганічні та органічні пероксиди. Залежно від складу аніону, що містить пероксидну групу, неорганічні П. поділяють на: власне П. (сполуки з аніоном O_2^{2-}, напр. Na_2O_2, BaO_2), надпероксиди (аніон O_2^-, напр. KO_2, RbO_2), озоніди (аніон O_3^-, напр., KO_3), гідропероксиди (аніон HO_2^-, напр., NH_4OOH), пероксокислоти, або надкислоти, та їхні солі з 1—4 групами —О—О— у складі комплексного аніону (напр., $HOSO_2—OOH$, $HOSO_2—O—O—SO_2OH$). Відомі П. майже 50 хім. елементів. З неорганіч. П. найширше застосовують *водню пероксид*. П. лужних та лужноземельних металів входять до складу багатьох окислювальних і вибілювальних сумішей, а також композицій для одержання мол. кисню (напр., у *протигазах, підводних човнах*). П. деяких перехідних металів (напр., титану, ванадію, хрому) використовують у хім. аналізі.

Органічні П. поділяють на власне П., що містять угруповання 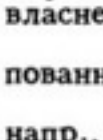 , напр., *бензоїлу пероксид*, та гідропероксиди з угрупованням 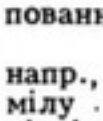 , напр., гідропероксид кумілу $C_6H_5(CH_3)_2COOH$. Органічні П. використовують як ініціатори процесів *полімеризації*, автоокислення, галогенування, як добавки до моторних палив тощо. Значний вклад у вивчення властивостей П. зробили Д. І. *Менделєєв*, Л. В. *Писаржевський*, О. І. *Бродський* та ін. вчені.

Літ.: Неорганические перекисные соединения. М., 1975; Вольнов И. И. Перекисные соединения щелочных металлов. М., 1980; Карножицкий В. Органические перекиси. Пер. с франц. М., 1961.

Ю. Я. Фіалков.

ПЕРО́Н (Perón) Хуан Домінго (8.X 1895, Лобос — 1.VII 1974, Буенос-Айрес) — держ. і політ. діяч Аргентини, генерал. У 1941—43 — один з керівників офіцерської орг-ції в Аргентині, що вчинила 1943 держ. переворот. В 1943—45 обіймав посади військ. міністра, міністра праці, віце-президента. В 1946—55 — президент (1949—55 — фактично диктатор). У 1947— засновник Пероністської (з 1955 наз. Хустисіалістською) партії. Уряд П. задовольнив деякі вимоги нац. буржуазії і пішов на ряд поступок нар. масам, але був скинутий реакційною вояччиною (вересень 1955). В 1955—73 П. перебував в еміграції в Іспанії. З вересня 1973 — президент Аргентіни.

ПЕРОНОСПО́РОВІ ГРИБИ́, несправжні борошнисторосяні гриби (Peronosporaceae) — родина грибів класу сапролегнієвих підкласу *ооміцетів*. Міцелій розгалужений, неклітинний, багатоядерний, з *гаусторіями*. Нестатеве розмноження відбувається *конідіями*. Статевий процес — *оогамія*. Бл. 400 видів, поширених по всій земній кулі, крім Антарктиди; в УРСР — понад 80 видів. П. г.— паразити багатьох рослин, у т. ч. деяких с.-г. культур: тютюну, цибулі, маку, винограду, конопель, хмелю, соняшника та ін., у яких вони спричинюють хворобу — *несправжню борошнисту росу*.

ПЕРОНОСПОРО́З — хвороба рослин, що її спричинюють пероноспорові гриби. Те саме, що й *несправжня борошниста роса*.

ПЕРПЕНДИКУЛЯ́РНІСТЬ (від лат. perpendicularis — прямовисний) — геометричне поняття. Дві прямі наз. перпендикулярними, якщо *кут* між ними — прямий (в просторі вони можуть і не перетинатись). Дві криві наз. перпендикулярними в точці їх перетину, якщо *дотичні прямі* до них в цій точці перпендикулярні. Пряма перпендикулярна до площини, якщо вона перпендикулярна до будь-якої прямої в цій площині. Дві площини наз. перпендикулярними, якщо вони, перетинаючись, утворюють прямий *двогранний кут* (його лінійний кут прямий). Див. також *Ортогональність*.

ПЕРПЕ́ТУУМ МО́БІЛЕ (лат. perpetuum mobile — безперервно, вічно рухливе) — те саме, що й *вічний двигун*.

ПЕРПІНЬЯ́Н — місто на Пд. Франції, адм. ц. департаменту Сх. Піренеї та центр істор. обл. Руссільйон. Розташований на р. Тет, поблизу її впадіння у Середземне м. Вузол з-ць. 106 тис. ж. (1975). Гол. галузь пром-сті — харч. (у т. ч. виноробна). Великі холодильники. П. відомий з 10 ст.

ПЕРРЕ́ (Perret) Огюст (12.II 1874, Брюссель — 4.III 1954, Париж) — франц. архітектор. Навчався в Школі красних мистецтв у Парижі. Почесний президент Міжнар. спілки архітекторів (з 1948). Одним із перших застосував залізобетон у житл. і громад. спорудах. Використовуючи конструктивні й пластичні можливості залізобетону, прагнув до нових архіт. рішень. Серед споруд — гараж на вул. Понтьє (1905—06), театр на Єлісейських полях (1911—13), церква Нотр-Дам в Ле-Ренсі (1922—23), всі — в Парижі; доки в Касабланці (1915), з-ди в Монтатері (деп. Уаза, 1920), Іссуарі (деп. Пюї-де-Дом, 1939), комплекс Центру атомних досліджень у Саклі (деп. Ессонн; 1947—53), забудова м. Гавра (почато 1947). На поч. 30-х рр. брав участь у конкурсі на проект Палацу Рад у Москві.

ПЕРРЕ́Н (Perrin) Жан Батіст (30.IX 1870, Лілль — 17.IV 1942, Нью-Йорк) — франц. фізик і фізико-хімік, член франц. АН (з 1923, 1938 — президент), почесний член АН СРСР (з 1929). У 1940, після капітуляції Франції, виїхав до США. Експериментально довів, що катодне проміння є потоком заряджених частинок. Дослідження П. *броунівського руху*, що стали експериментальним підтвердженням теорії Ейнштейна — Смолуховського, дали йому змогу визначити значення *Авогадро числа*, яке добре узгоджувалося зі значеннями, одержаними ін. методами, і довести реальність існування молекул. Вивчаючи будову

В. Г. Перов.

С. Л. Перовська.

О. Перре. Житловий будинок на вулиці Франкліна в Парижі. Фрагмент фасаду. 1903.

К. Перро. Східний фасад Лувру. Фрагмент. 1667—74.

мильних плівок, показав, що будь-яка плівка складається з цілого числа бімолекулярних шарів. Праці з питань природи рентгенівського проміння, провідності газів, флуоресценції, радіоактивності. Нобелівська премія, 1926.

ПЕ́РРІ (Perry) Ралф Бартон (3.VII 1876, Поултні — 22.I 1957, Кембрідж, Массачусетс) — амер. філософ-ідеаліст, глава школи *неореалізму*. Професор Гарвардського ун-ту (1913—46). Сформулював осн. положення неореалістичної теорії пізнання. Заперечуючи суб'єктивно-ідеалістичну концепцію тотожності предмета і його чуттєвого відображення, П. висунув теорію «епістемологічного монізму», за якою об'єкт у процесі пізнання безпосередньо включається в суб'єкт «як порошинка в око», що по суті взагалі заперечує існування пізнавальних образів. За сусп.-політ. поглядами П.— прихильник буржуазного лібералізму. В останні роки життя відстоював ідеї боротьби за мир і мирне співіснування держав з різними соціальними системами.

І. В. Бичко

Ш. Перро.

ПЕРРО́ (Perrot) Жюль Жозеф (18.VIII 1810, Ліон— 24.VIII 1892, Параме, деп. Іль і Вілен) — франц. артист балету, балетмейстер. Майстер романтичного балету 19 ст. У 1830 дебютував у Лондоні. В 1830—35 виступав у Паризькій опері (партнер М. *Тальйоні*), 1843—48—балетмейстер лондонського Королів. театру. В 1848—59 працював у Петербурзі. Виконував партії у власних постановках: П'єр Гренгуар («Есмеральда»), Мефістофель («Фауст»), Дьяволіно («Катарина, дочка розбійника») — всі балети Ч. Пуньї.

Л. І. Персанов. Портрет хлопчика на березі річки. Близько 1860. Музей-садиба І. Ю. Рєпіна «Пенати» в селищі Рєпіно поблизу Ленінграда.

ПЕРРО́ (Perrault) Клод (25.VI 1613, Париж — 8.X 1688, там же) — франц. архітектор, представник *класицизму*. Брат Ш. *Перро*. За освітою лікар. Займався питаннями математики, фізики, техніки, археології. Осн. архіт. твір П.— гол. (східний) фасад *Лувру* (1667—74). Переклав *Вітрувія* (1673). Творчість П. мала вплив на розвиток європ. архітектури. Іл. с. 273.

ПЕРРО́ (Perrault) Шарль (12.I 1628, Париж — 16.V 1703, там же) — франц. поет і критик, член Франц. академії (з 1671). Виступав проти доктрини класицистів («Вік Людовіка Великого», 1687; діалоги «Паралелі між стародавніми й новими в питаннях мистецтва й наук», 1688—97), критикував теоретика класицизму Н. *Буало* (віршована сатира «Апологія жінок», 1694). Писав пародії (поема «Стіни Трої, або Виникнення бурлеску», 1653), алегоричні поеми, оди, послання. Одним з перших у Франції поклав фольклор в основу худож. творів. Світову славу здобув як автор казок «Спляча красуня», «Червона шапочка», «Кіт у чоботях», «Попелюшка», «Хлопчик-мізинчик» та ін. (зб. «Казки матінки моєї Гуски», 1697), в яких проповідував народну мораль. Творчість П. мала великий вплив на становлення європ. казкової традиції (брати Грімм, Г. К. Андерсен). На музику твори П. поклали Дж. Россіні, Б. Барток, П. Чайковський, С. Прокоф'єв. Укр. мовою казки П. перекладали С. Русова, М. Терещенко та ін.

Тв. Укр. перекл. — Казки. К., 1953; Рос. перекл. — Сказки. М.—Л., 1936.

В. І. Пащенко

Персей убиває Горгону. Метоп із Селінунту. Музей у Палермо.

ПЕРРУ́ (Perroux) Франсуа (н. 19.XII 1903, Ліон) — франц. економіст, представник соціологічної школи в бурж. політ. економії. Професор політ. економії в Ліоні та Парижі (з 1928). Засновник і директор ряду н.-д. екон. ін-тів. Теорії П. грунтуються на ідеях моралізуючого християнства, сенсимонізму, сучас. соціолого-інституціоналізму (див. *Інституціоналізм*) та технократичного *прагматизму*. Висував ідею «гармонізованого зростання», тобто перетворення сучас. бурж. суспільства на суспільство соціальної гармонії, де все буде підкорено вимогам максимальної економічності. Критика сучас. суспільства у П. не виходить за рамки рекомендацій поліпшення капіталізму. Теорія П. обгрунтовує політику франц. бурж. *реформізму* й соціального маневрування, спрямована на відволікання народних мас від боротьби за ліквідацію капіталістичного ладу.

ПЕРС СЕН-ЖОН (1887—1975) — франц. поет. Див. *Сен-Жон Перс*.

ПЕРСА́НОВ Леонтій Іванович (1840, слобода Новосерпухів, тепер м. Балаклія Харків. обл.— серпень 1867, там же) — укр. живописець. Навчався у І. Бунакова (див. *Бунакови*) в Чугуєві, пізніше — в петерб. АМ (1863 дістав звання некласного художника). Своєю творчістю і досвідом зробив значний вплив на формування І. *Рєпіна* як художника. Малював портрети, натюрморти, пейзажі. З творів П. відомі: «Нечитайлов» (1857), «Груші», «Пейзаж», «Нечитайлова», «Яків Логвинов», «Портрет хлопчика на березі річки» (три останні — бл. 1860).

ПЕРСЕВЕРА́ЦІЯ (від лат. persevero — наполягаю, продовжую) — психічний стан, для якого характерне нав'язливе багаторазове мимовільне повторення якої-небудь дії, образу. думки, мелодії тощо. Фізіологічною основою П. є застійність осередку збудження в корі півкуль головного мозку. П. виникають після сильних вражень, переживань (гарні мелодія або краєвид, трагічна подія) чи тривалої одноманітної і втомливої діяльності (катання на лижах, човні, збирання грибів). Персеверацийні образи інколи заважають переключенню на ін. вид діяльності, а в окремих випадках можуть бути і симптомом психічного захворювання. Особливий і стійкий характер мають П. при *неврозах, психопатіях* та ін. хворобах.

В Ф Шморгун.

ПЕРСЕЇ́ДИ — *метеорний потік* з радіантом у сузір'ї Персея. Спостерігаються з 25.VII до 20.VIII (максимум 12.VIII). Пов'язані з *кометою* 1862 III. П.— перший метеорний потік, для якого було встановлено зв'язок з кометою (Дж. *Скіапареллі*. 1866). П. відомі з 830.

ПЕРСЕ́Й (Περσεύς) — у грец. міфології герой, син *Зевса* й *Данаї*. Вчинив кілька подвигів: стяв голову страхітливій *Медузі*, погляд якої обертав на камінь усе живе, убив морське страховище, яке пожирало людей і в жертву якому було принесено *Андромеду*. Врятувавши Андромеду, П. одружився з нею. П. вважали засновником Мікен. Образ П. відтворено в л-рі (Софокл, Евріпід, П. Кальдерон, П. Корнель), образотворчому мист. (античне мист., Я. Тінторетто, Тіціан, П. П. Рубенс, Рембрандт, Дж. Б. Тьєполо), музиці (Ж. Б. Люллі, Й. Гайдн).

ПЕРСЕ́Й — сузір'я Пн. півкулі зоряного неба. Найяскравіші зорі — α (Мірфак) і β (*Алголь*) 1,8 і 2,2—3,5 візуальної *зоряної величини*. В П. розташовані два видимі неозброєним оком розсіяні *зоряні скупчення*. Видно на всій території СРСР протягом року (найкраще — в жовтні —грудні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ПЕ́РСЕЛЛ (Purcell) Генрі (бл. 1659, Лондон — 21.XI 1695, там же) — англ. композитор і органіст. Був придворним музикантом у Лондоні. Автор першої нац. англ. опери «Дідона та Еней» (1689). Писав також муз.-сценічні твори, багатоголосі й одноголосі пісні (бл. 100), хорові та інструм. твори (струнні фантазії, тріо-сонати, п'єси для клавесина), музику до театр. вистав (бл. 50).

ПЕ́РСЕЛЛ Едуард Мілс — амер. фізик. Див. *Парселл* Е. М.

ПЕРСЕПТРО́Н [від лат. персер(tio) — сприймання, пізнання і (*елек*)*трон*] — навчувана *розпізнавальна система*, що складається з великої кількості однорідних елементів, які імітують функціонування *нейронів*. Множина однорідних елементів, з яких складається П., розбита на три групи: S-, *A*- і R-елементів (мал.). S-елементи сприймають сигнали зовн. світу і під їхнім впливом переходять в один з двох станів (збуджений чи незбуджений). Кожний з A-елементів має кілька входів, що характеризуються т. з. вагою і з'єднані або з виходами S-елементів, або з ін. *A*-елементами. *A*-елемент перебуває в збудженому стані, якщо сума ваг його збуджених входів перевищує певне числове значення — поріг даного елемента. Ті з *A*-елементів, які не з'єднані з входами ніяких ін. елементів, наз. R-елементами. Стан сукупності R-елементів наз. реакцією П. на стимул — стани S-елементів. Робота П. полягає в тому, що він під впливом стимулу видає ту чи ін. реакцію. Навчання П. здійснюється за допомогою т. з. системи заохочення, яка, спостерігаючи реакцію П. і знаючи потрібну реакцію, провадить деяку цілеспрямовану зміну ваг входів *A*-елементів. Ідея П. стала потужним імпульсом для розвитку теорії *розпізнавання образів* і зіграла важливу роль в період становлення цієї галузі *кібернетики технічної*. Першу тех. модель П. збудував 1957 амер. вчений Ф. Розенблатт.

М І. Шлезінгер

ПЕРСЕФО́НА (Περσεφόνη), Кора — у грец. міфології богиня родючості, дочка *Деметри* й *Зевса*. Бог підземного царства *Аїд* викрав її і зробив своєю дружиною. Невтішна Деметра покинула Олімп. Земля перестала родити, люди по-

чали мерти з голоду. Щоб урятувати життя на землі, Зевс наказав Аїдові на півроку відпускати П. до матері. В міфі відбито процес щорічного завмирання й оживання рослинного світу. Римляни вшановували П. під ім'ям *Прозерпіни*.

ПЕ́РСИ, фарси (самоназва — ірані) — нація, що становить близько половини населення Ірану. Чисельність — 16,5 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять *перською мовою*. За релігією — мусульмани-шиїти. Іран. племена на тер. сучас. Ірану з'явилися, можливо, в 2-му тис. до н. е. (деякі вчені гадають, що вони прийшли з Серед. Азії, інші — із Закавказзя). В 6 ст. до н. е. П. створили рабовласницьку д-ву *Ахеменідів*. У 4 ст. до н. е.— 3 ст. н. е. відбувався процес формування перської народності. В 3 ст. виникла перс. д-ва *Сасанідів*, держ. релігією в якій став *зороастризм*. У 7 ст. П. завоювали араби (вони поширили серед П. мусульманство), в 11 ст.— тюрки, в 13 ст.— монголи. Всі ці етнічні елементи брали участь в етногенезі П. Формування П. в бурж. націю почалось лише в середині 19 ст. Осн. заняття П.— землеробство, скотарство, ремесла; частина П. працює в пром-сті. П. мають розвинуті фольклор, л-ру, мистецтво. Про історію, економіку, культуру П. див. *Іран*.

ПЕ́РСИК (Persica) — рід плодових дерев або кущів родини *розових*. Відомо 4 (за ін. джерелами, 6) видів, що дико ростуть у Китаї. В культурі П. звичайний (P. vulgaris) — кущ або дерево до 8 м заввишки. Листки ланцетовидні, чергові. Квітки двостатеві, поодинокі, розпускаються до появи листків. Плід — соковита кістянка, маса 30—200 г і більше, найчастіше з опушеною шкіркою. Плоди містять цукри, пектинові речовини, яблучну, винну і лимонну к-ти, вітамін С, провітамін А; в насінні міститься олія. Споживають їх свіжими або переробляють. Ареал культурних видів П. від 50° пн. ш. до 35—40° пд. ш. Найбільші площі під насадженнями П.— в США, Франції, Іспанії, Італії, Туреччині, Болгарії, Угорщині, Румунії та ін. В СРСР осн. пром. насадження П. зосереджені в республіках Серед. Азії і Закавказзя, в Молдавській РСР, на Чорноморському узбережжі Пн. Кавказу і в Криму. Пересічна врожайність дорослого дерева 40—50 кг. Поширені на Україні (1982) сорти: Ветеран, Вітчизняний, Дніпровський, Дружба, Золота Москва, Київський ранній, Кармен, Червонощокий та ін.

ПЕ́РСІЯ — назва *Ірану*, яку вживали в ряді країн до 1935.

ПЕРСО́НА ГРА́ТА (лат. persona grata — бажана особа) — 1) Особа, що її кандидатуру як дипломатичного представника прийняв уряд країни, в якій її мають намір акредитувати (див. *Агреман, Акредитування*). П. г. вважається й будь-який *дипломат*, який дістав дозвіл на в'їзд у країну перебування. 2) Переносно — особа, до якої ставляться прихильно.

ПЕРСО́НА НОН ГРА́ТА (лат. persona non grata — небажана особа) — 1) Особа, що її кандидатуру як дипломатичного представника не прийняв уряд країни, в якій її мали намір акредитувати (див. *Агреман, Акредитування*). П. н. г. вважається й будь-який *дипломат*, оголошений урядом країни перебування небажаним, що веде до його відкликання. 2) Переносно — особа, яка не користується прихильністю.

ПЕРСОНА́Ж (франц. personnage, від лат. persona — особа) — дійова особа в художньому творі — п'єсі, фільмі, романі, байці, казці тощо.

ПЕРСОНАЛІ́ЗМ (лат. personalis — особистий, від persona — особа) — релігійно-ідеалістичний напрям сучас. бурж. філософії, що визнає особистість первинною творчою реальністю та вищою духовною цінністю, а світ — проявом творчої активності бога. П. тісно пов'язаний з *теїзмом*. Виник наприкінці 19 ст. в Росії (М. О. *Бердяєв*, Л. Шестов) і в США (Б. П. Боун, У. Е. *Хокінг* та ін.). Прагнучи подолати протилежність між матеріалізмом та ідеалізмом, П. намагається надати цінності і значення людині з притаманним їй багатством конкретних виявів. Проте реальну людську особистість П. розуміє як певну духовну сутність, наділену активністю, волею, самосвідомістю. Природна і соціальна дійсність, за П., являє сукупність духовних осіб (див. *Плюралізм*), яку увінчує верховна особа — бог. Розглядаючи все матеріальне як результат творчої діяльності особистості, П. вбачає джерело її активності й духовності саме в «причетності» до божественного буття. В теорії пізнання персоналісти обстоюють суб'єктивно-ідеалістичні погляди, твердячи, що індивідуальна свідомість нібито творить об'єкти пізнання сама з себе. П. розвиває характерні для *екзистенціалізму* ідеї про ворожість особи і суспільства. Деякі представники франц. П. (зокрема, Е. *Мунье*) виступають з критикою капіталізму, закликають до соціального оновлення, до т. з. персоналістської революції. Проте цей процес вони зводять до морального самовдосконалення, духовного оновлення особи. Гол. соціальне завдання П. вбачає в тому, щоб «перетворити особу», а не капіталістичне суспільство.

В. В. Лях.

ПЕРСОНІФІКА́ЦІЯ (від лат. persona — особа і facio — роблю) — *фігура стилістична*. Надання предметам, явищам природи та поняттям властивостей людини. Див. також *Уособлення*.

ПЕРСПЕКТИ́ВА (франц. perspective, від лат. perspitio — дивлюсь наскрізь, ясно бачу) — 1) Геометрична модель (креслення, зображення на деякій поверхні) предмета-оригінала, яка утворена центральним проеціюванням (див. *Проекція*) і відповідає деяким особливостям зорового сприйняття, зокрема кутові зору (див. *Поле зору* оптичної системи), людини (мал. 1). На П. довжини зображень рівних відрізків прямої зменшуються при віддаленні їх від центра проеціювання (точки зору). Зображення двох різних паралельних прямих на П. перетинаються в одній точці. 2) Розділ *нарисної геометрії*, що вивчає закономірності побудови таких моделей. Види П.: лінійна — на площині; панорамна — на внутр. поверхні циліндра; купольна — на внутр. поверхні сфери; повітряна — з урахуванням зміни кольору і контрастності залежно від віддалі; рельєфна — у шарі (плоскому, циліндричному, конічному тощо) деякої товщини. В нарисній геометрії найчастіше користуються лінійною П. На мал. 2 точка S — точка зору, A_1 — ортогональна проекція точки-оригінала A простору на горизонтальну площину $П_1$ (предметну площину), точка A' (перетин т. з. картинної площини $П'$ з променем SA) є П. точки A і точка A_1' (перетин площини $П'$ з променем SA_1) — вторинною проекцією точки A. Точка A' однозначно визначається точкою A, а для однозначного визначення A потрібно, крім A', ще A_1'.

Теорія П. виникла в Старод. Греції з потреб архітектури та живопису (4—3 ст. до н. е.). В її розвиток великий внесок зробили А. *Дюрер, Леонардо да Вінчі*, Ж. *Дезарг* та ін. Тепер П. застосовують в архіт. проектуванні, фотограметрії, образотворчому мистецтві та ін. 3) Переносно — далина, плани, види на майбутнє. Іл. с. 276.

М. Л. Русскевич.

ПЕРСПЕКТИ́ВНЕ ПЛАНУВА́ННЯ — розробка планів розвитку соціалістичного нар. г-ва на ряд років і перевірка виконання їх. Див. *Планування народного господарства*.

ПЕРСПЕКТИ́ВНИЙ ЖИВО́ПИС — вид живопису, в якому важливим виражальним засобом є ефекти головним чином лінійної *перспективи*; декоративний живопис, що створює ілюзію розширення реального архітектурного простору (характерний для художників Ренесансу й особливо *барокко*). До П. ж. умовно відносять і архітектурний видовий пейзаж («ведута») у творчості італ. майстрів 17—18 ст., а також живопис інтер'єрів (Голландія, 17 ст.). В Росії до такого живопису звертались художники *венеціановської школи живопису*.

ПЕРСПЕКТИ́ВНОГО СУМІ́ЩЕННЯ МЕ́ТОД — один з методів *комбінованого кінознімання*, що грунтується на суміщенні в одному кадрі зображень природних або декораційних об'єктів, різних за величиною і просторовим положенням, з метою створення ілюзії реальної *перспективи*. Дає змогу замінювати частину об'ємних декорацій *макетами* (див. також *Макетне кінознімання*), малюнками або фотографіями, створювати ефект руху перспективно суміщених об'єктів відносно фону (динамічне перспективне суміщення). П. с. м. відзначається нескладною (порівняно з ін. методами комбінованого кінознімання) технікою знімання: у контрольному пристрої кінознімального апарата комбінований кадр спостерігається таким, яким він буде на кіноекрані; всі частини зображення, що утворюють комбінований кадр,

Персефона (Кора). 480 до н. е.

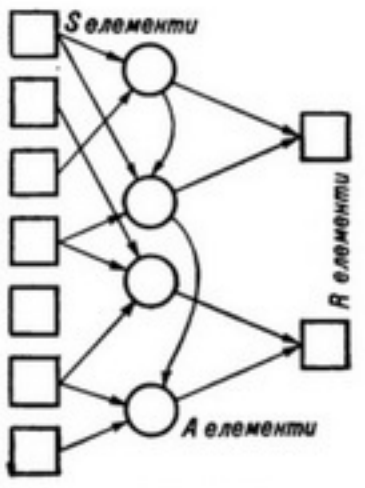

Структурна схема персептрона.

Персик звичайний: *1* — гілка з плодами та листками; *2* — квітки розовидного типу; *3* — квітки дзвоникоподібного типу; *4* — кісточка.

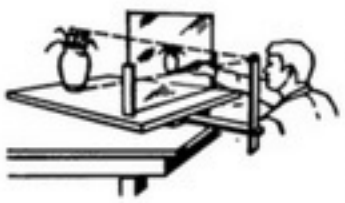

Перспектива.
Мал. 1. Перспективне зображення предмета.

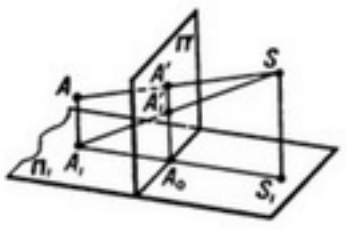

Мал. 2. Основні елементи лінійної перспективи.

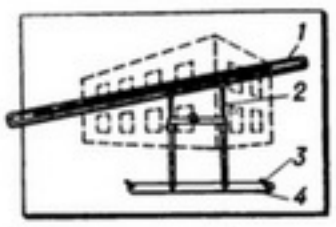

Перспектограф:
1 — лінійка з поділками; *2* — висувний стояк; *3* — голкотримач; *4* — лінійка-основа.

Перу.
Видобування найважливіших корисних копалин
(за вмістом металу в руді)

	1979
Залізна руда, тис. т	3622
Мідь, тис. т	397
Цинк, тис. т	484
Свинець, тис. т	183
Срібло, тис. т	1,34
Кадмій, тис. т	0,4
Олово, тис. т	0,9
Сурма, тис. т	0,8
Золото, т	4,1
Нафта, млн. м³	11,1

знімають одночасно (в одну *експозицію*). П. с. м. забезпечує високу фотографічну якість комбінованого зображення, зменшує вартість виробн. кінофільму.
І. М. Пономарьов.

ПЕРСПЕКТО́ГРАФ (від *перспектива* і грец. γράφω—пишу) — прилад, за допомогою якого креслять перспективні проекції споруд, інтер'єрів, машин або деталей; засіб *креслярсько-конструкторської техніки*. Голкотримачами лінійки-основи П. (мал.) кріплять до креслярської дошки, а за поділками лінійки, закріпленої на висувних стояках, встановлюють, переміщуючи один з цих стояків, потрібний кут перспективи. П. дає змогу визначати напрям ліній будованої проекції до т. з. точок збігу (лівої та правої).

ПЕРСТА́Ч, лапчатка (Potentilla) — рід рослин родини *розових*. Багато-, рідше одно- і дворічні трави, півкущі з прямостоячими, іноді повзучими стеблами і пальчатороздільними, перистими або трійчастими листками. Квітки у більшості видів жовті, зібрані в півзонтики. Плід — багатогорішок. Понад 300 (за ін. даними—до 500) видів, поширений по всіх материках (крім Антарктиди). В СРСР понад 170 видів, в т. ч. в УРСР — понад 40; з них найпоширеніші *гусяча лапка* (P. anserina) і П. повзучий (P. reptans). В Європ. частині (в т. ч. на Україні), на Кавказі і в Зх. Сибіру трапляється П. прямостоячий, або *калган*. Деякі види вирощують як декоративні рослини.

ПЕРСЬЄ (Percier) Шарль (22.VIII 1764, Париж — 5.IX 1838, там же) — франц. архітектор, один з провідних представників стилю *ампір*. У 1794—1814 працював разом з П. Фонтеном. Твори: Тріумфальна арка на площі Каррузель у Парижі (1806), часткова перебудова й оздоблення палаців *Лувр*, Тюїльрі, Мальмезон, *Фонтенбло*, Комп'єн та ін.; численні проекти меблів, декорацій тощо.

ПЕ́РСЬКА ЗАТО́КА — затока на Пн. Зх. Індійського ок., між Аравійським п-овом і материком. Ормузькою прот. сполучена з Оманською зат. Аравійського м. Довж. 926 км, шир. до 320 км, глиб. до 102 м. Солоність 40‰. За гідрологічним режимом П. з.— середземне море. В затоці є острови (найбільші — Бахрейн і Кешм), коралові рифи. В районі П. з.— видобування нафти. Має велике транспортне значення (вивіз нафти). Рибальство. Добування перлів. Головні порти: Бендер-Аббас (Іран), Басра (Ірак), Ель-Кувейт (Кувейт).

ПЕ́РСЬКА МО́ВА, фарсі. Належить до іранської групи індоєвропейської сім'ї мов. За типологією — *аналітична мова*, категорій відмінка й роду немає; іменникові властиві категорії числа й означеності — неозначеності, а дієслову — категорії особи, числа, часу, способу й стану. Атрибутивні сполучення оформлюються ізафетною конструкцією, при якій означення стоїть після означуваного, що має постпозитивний ненаголошений показник -е. Синтаксичний зв'язок здійснюється і за допомогою прийменників, *післяйменника* -rā, порядку слів. Найдавніші писемні пам'ятки П. м. датовано 9 ст. У 9 — 15 ст. класична П. м., або *дарі*, була літ. мовою персів, таджиків та багатьох ін. народів. Алфавіт П. м. — на основі арабського. Див. також *Перси*.
Літ.: Крымский А. Історія Персії та її письменства, т. 1. К., 1923; Рубинчик Ю. А. Современный персидский язык. М., 1960; Пейсиков Л. С. Лексикология современного персидского языка. М., 1975. *В. В. Мошкало.*

ПЕРТ — місто на Зх. Австралії, адм. ц. штату Зх. Австралія. Розташований на р. Суон, за 20 км від її впадіння в Індійський ок. Вузол з-ць і автошляхів, річковий та мор. порт (аванпорт Фрімантл — фактично передмістя П.). 787 тис. ж. (1975, з передмістями). Гол. галузь пром-сті — машинобудування (суднобудування, автоскладання, виробництво підйомно-транспортного устаткування). Підприємства хім., деревообр., паперової, текст. і харч. (борошномельної, плодоовочеконсервної, винобробної) пром-сті. 2 ун-ти. Обсерваторія. П. засн. 1829.

ПЕРТІ́НІ (Pertini) Алессандро (н. 25.IX 1896, Стелла, пров. Савона) — держ. і політ. діяч Італії. Юрист. З 1918 — член *Італійської соціалістичної партії*. Після приходу до влади Б. *Муссоліні* П. зазнавав переслідувань як учасник антифашист. боротьби. В 1926 емігрував до Франції. Після нелегального повернення на батьківщину (1927) його було заарештовано. Відбув 7 років тюремного ув'язнення і 8 років заслання. В роки 2-ї світової війни — учасник *Руху Опору*. В 1943 заарештований гестапо. Брав участь у антифашист. повстанні у Флоренції (1944) і Пн. Італії (1945). З 1946 — депутат парламенту. В 1968—76 — голова палати депутатів. З липня 1978 — президент Італії.

ПЕ́РТТУНЕН Архип Іванович (1769, с. Ладвозеро, Пн. Карелія — бл. 1841, там же) — карел. оповідач. Епічні пісні, *руни*, записані від нього Е. Ленротом, лягли в основу епосу «*Калевала*». Вони відзначаються великими художніми достоїнствами. Оповідачами рун були також син П.— Михайло Архипович (1815—99) і троюрідна племінниця — Тетяна Олексіївна П. (1881—1963).
Тв.: Рос. перекл.— Избранные руны Архипа Перттунена. Петрозаводск, 1948; Карельские эпические песни. М.— Л., 1950.

Ш. Персьє, П. Фонтен. Салон «Пори року». Отель Богарне в Парижі. Близько 1806.

ПЕРТУСИ́Н — лікарський препарат, відхаркувальний і заспокійливий засіб. Сиропоподібна рідина, до складу якої входять екстракт чебрецю, калію бромід, цукровий сироп. Призначається, зокрема, дітям при захворюваннях верхніх дихальних шляхів.

ПЕРУ́, Республіка Перу — держава в зх. частині Пд. Америки. На Зх. омивається водами Тихого ок. В адм. відношенні поділяється на 24 департаменти.

Тихоокеанське узбережжя Перу.

Державний лад. П.— республіка. Діє конституція 1980. Глава держави і уряду — президент, обираний населенням на 5 років. Найвищий орган законодавчої влади — двопалатний парламент — Конгрес у складі сенату (60 членів) і палати депутатів (180 членів). Виконавчу владу здійснює уряд — Рада міністрів.

Природа. Вздовж узбережжя вузькою смугою простягається берегова рівнина (Коста) з пустельними ландшафтами. Зх. частину країни займають Перуанські Анди, розчленовані поздовжніми долинами на Західну, Центральну та Східну Кордільєри. Найвища вершина — г. Уаскаран, вис. 6768 м. На Пд.— напівпустельне плоскогір'я Пуна. Рельєф сх. частини країни (Сельви) переважно рівнинний (частина Амазонської низовини та рівнина Ла-Монтанья). Поклади нафти, мідних, поліметалевих, уранових руд, вугілля, природного газу.

Клімат більшої частини країни екваторіальний і тропічний, в горах — високогірний. Пересічні місячні температури протягом року на узбережжі від +15 до +25°, в горах — від +12 до +16° на Пн. і від +5 до +9° на Пд., на рівнині — від +24 до +27°. Опадів до 1000 мм в горах, у Сельві — до 3000 мм на рік. Річкова сітка густа, більшість річок належить до бас. *Амазонки*, верхів'я якої та гол. витік — р. Мараньйон— на території Перу.

В горах поширені чагарники і кактуси на кам'янистих гірських грунтах, на внутр. плоскогір'ях — високогірні тропічні степи (халка) на гірсько-степових грунтах, на Пд. Сх.— напівпустелі (Пуна), у Сельві — вологі вічнозелені ліси. На тер. П.— нац. парк Пампа-де-Галерас.

Населення. Бл. 50% нас. П.— іспаномовні *перуанці* (іспано-індіан. метиси); 46% — індіан. народи *кечуа, аймара*. Державні мови — іспанська і кечуа. Пересічна густота населення— 13 чол. на 1 км² (1978). Міське населення становить 46%.

Найбільші міста: *Ліма, Кальяо, Арекіпа, Трухільйо*, Чіклайо, *Куско*.

Історія. В давні часи тер. сучас. П. входила до складу д-ви інків Тауантінсуйу, яку 1532—36 завоювали ісп. конкістадори. В 1543 П. проголошено віце-королівством Іспанії. Колоніальний період в історії П. відзначений численними повстаннями індіан. племен (див., зокрема, *Тупак Амару*). В ході *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* в липні 1821 проголошено незалежність П.' В 1822 створено республіку П. і прийнято першу конституцію. В 1825 пд.-сх. частина П.— Верхнє П. утворило незалежну республіку *Болівію*. В кін. 30 — на поч. 40-х рр. 19 ст. в країні точилася боротьба за владу між консерваторами (латифундисти) і ліберадами (виражали інтереси буржуазії, що народжувалася). Внаслідок Тихоокеанської війни 1879—83 проти Чілі П. втратило частину своєї території.

Ослаблене війною і внутрішніми суперечностями П. стало ареною боротьби між іноз. монополіями. В результаті гострої конкуренції осн. позиції в економіці П. посів капітал США. На межі 19 і 20 ст. прискорився розвиток капіталізму, загострилася класова боротьба (страйки 1901, 1905—06, 1911). Під час 1-ї світової війни П. дотримувалося політики нейтралітету. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції посилилась антиімперіалістична боротьба. В 1928 було засновано Перуанську компартію (ПКП). У 1929—30 відбулися страйки робітників і службовців, революц. виступи в армії і флоті. В 1933 прийнято конституцію, яка запровадила президентсько-парламентське правління. Під час 2-ї світової війни уряд П. 1945 оголосив війну Німеччині і Японії.

В післявоєнний період уряд П. проводив проімперіалістичну політику. Диктаторський режим 1948—56 скасував у країні громадян. свободи. Було укладено двосторонній воєнний пакт з США. Невдоволення трудящих політикою уряду вилилось у широкий антиурядовий рух (збройне повстання в м. Арекіпа 1950, страйки 1954—55 та ін.). Уряд, що був при владі 1956—62, відновив демократичні свободи: ПКП вийшла з підпілля, почали легально діяти профспілки, в країні розгорнувся рух солідарності з революц. Кубою. Уряд, що прийшов до влади 1963, проголосив програму реформ, але в дійсності пішов на змову з іноз. монополіями і взяв реакційний курс, який продовжували й наступні уряди. Антинар. політика правлячих кіл П. призвела до військ. перевороту 1968, в результаті якого до влади прийшла група військових. Утворений ними Революц. уряд збройних сил проголосив політ. програму, осн. пунктом якої стала боротьба за екон. і політ. незалежність П. В зовнішньополіт. відносинах уряд П. почав проводити незалежний курс: 1969 встановлено дипломатичні і торг. відносини з СРСР, 1972 відновлено дипломатичні відносини з Кубою. Однак процес соціально-екон. перетворень проходив у обстановці активізації в країні сил реакції. Військ. хунта, що прийшла до влади 1975, оголосила про початок «другого етапу» перетворень у країні. Проте її політика звелася до часткового згортання держ. сектора і розпуску прогресивних - демократичних організацій.

Проведені заходи загострили становище в країні, і уряд змушений був піти на поступки: провести в травні 1980 заг. вибори і передати владу цивільному урядові. Президентом країни став кандидат від партії Народна дія Ф. Белаунде Террі. В країні було відновлено конституційну форму правління. В галузі зовн. політики уряд П. проводить курс невтручання у внутр. справи ін. д-в, виступає проти колоніалізму і неоколоніалізму, проти політики апартеїду, за рівноправні і взаємовигідні зв'язки з усіма країнами. З 1945 П.— член ООН. П.— член *Організації американських держав, Латиноамериканської асоціації вільної торгівлі, Латиноамериканської економічної системи, Андського пакту.*

Є. Г. Лапшев.

Політичні партії, профспілки. Народна дія, засн. 1956. Об'єднує частину буржуазії, інтелігенції. Народна партія, засн. 1924. Нац.-реформістська. Народно-християнська партія, засн. 1966. Крайньо права. Християнсько-демократична партія, засн. 1956. Об'єднує нац. буржуазію, дрібних поміщиків. Революційна соціалістична партія, засн. 1976. *Перуанська комуністична партія*, засн. 1928. Загальна конфедерація трудящих Перу, засн. 1928 (відновлено 1968). Входить до ВФП. Конфедерація трудящих Перу, засн. 1944. Входить до МКВП і ОРІТ. Національна конфедерація трудящих, засн. 1971.

Господарство. П.— агр. країна з відносно розвинутою гірничодобувною та рибною пром-стю. В її економіці значні позиції утримує іноз. капітал, зокрема США. У 70-х рр. урядом країни було здійснено деякі прогресивні соціально-екон. перетворення, в результаті яких під контроль д-ви перейшли освоєння і експлуатація мінеральних ресурсів (зокрема, націоналізовано амер. нафтові компанії) та експорт продукції гірничодобувної пром-сті, рибна і цементна пром-сть, залізничний та частина авіац. транспорту, постачання й розподіл електроенергії, посилилася роль д-ви в банківській справі та зовн. торгівлі тощо. З 1969 в країні проводиться агр. реформа — ліквідовують латифундії (з виплатою грош. компенсації), створюють кооперативи та держ. маєтки. Значну допомогу П. у розвитку гідроенергетики, нафтодобувної, рибної, металург. пром-сті, іригації, підготовці нац. кадрів подає СРСР. Заг. криза капіталістичного г-ва призвела в 70-х рр. до погіршення екон. становища країни. Зростають вартість життя, інфляція, зовн. борг; рівень безробіття 1979 становив 6,5%.

Сільське господарство. У с. г. зайнято 2,2 млн. чол. і створюється (включаючи рибальство й лісове г-во) 13,9% валового внутр. продукту (1979). Переважає землеробство. В обробітку — бл. 3% території. Гол. експортні культури (збір, тис. т, 1979): цукр. тростина — 7034, бавовник — 243 (бавовна-сирець), кава — 104, а також цитрусові, боби какао, чай, тютюн, листя коки. Для власного споживання вирощують рис, кукурудзу, пшеницю, ячмінь, маніок, сорго, квасолю тощо. Розвинуте тваринництво м'ясо-вовнового напряму. Розводять (поголів'я, млн., 1979): велику рогату худобу — 4,2, свиней—2,2, овець—14,5, коней, а також лам, альпак і уарісо. В П. зосереджено бл. 80% світового виробн. вовни лам. Розвинуте рибальство (осн. район лову — *Перуанська течія*), 1979 виловлено 3575 тис. т риби. Більша частина улову переробляється на борошно (780 тис. т) і риб'ячий жир. У лісах — заготівлі деревини: 7,1 млн. м³ (виробн., 1978).

Промисловість. У пром-сті велике значення має видобування багатьох видів корисних копалин, зокрема металевих (табл.). На світовому ринку П. посідає значне місце як поставщик вісмуту, сурми, молібдену, вольфраму, ртуті, селену й телуру. Основна частина цих металів виплавляється на найбільшому в Лат. Америці поліметалевому комбінаті в м. Ороя, а також на металург. комбінаті в м. Чімботе. Заг. потужність нафтоперероб-них з-дів (у Таларі, Ла-Пампільї та в районі Ліми) — бл. 8,5 млн. т нафти на рік (1979). З ін. галузей обробної пром-сті розвинуті харчосмакова й текстильна. Підприємства машинобудування (у т. ч. суднобудування та автоскладання),

Герб Перу.

ПЕРУ

Площа — 1285 тис. км²

Населення — 16,8 млн. чол. (1978)

Столиця — м. Ліма

Церква Ла Компаньїя в Куско. Архітектори Х. Б. Ехідіано та ін. 1651—68.

Х. Т. Туйру Тупак. Мадонна Альмудена. 1686.

хім., гумової, целюлозно-паперової, шкіряної, взуттєвої, швейної пром-сті. В 1980 вироблено бл. 10 млрд. кВт · год електроенергії. Гол. пром. центри — в районі Ліми і Кальяо.

Транспорт. Довж. (тис. км, 1979): з-ць — 2,6, автошляхів — 56,6 (у т. ч. 6,0 асфальтованих). Тоннаж мор. торг. флоту — 589,6 тис. т дедвейт (1979). Гол. мор. порти — Сан-Ніколас, Кальяо, Талара, Чімботе.

Зовнішня торгівля. З П. вивозять мідь, срібло, свинець, цинк, залізну руду, нафту і нафтопродукти, каву, цукор, бавовну-волокно, вовну та ін.; довозять машини і устаткування, напівфабрикати, буд. матеріали, товари широкого вжитку. Гол. торг. партнери — США, Японія, ФРН, країни Лат. Америки. Розвиваються торг. відносини з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Грош. одиниця — соль. 298,5 соля=1 дол. США (серпень 1980).

В. О. Малєєв

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1977 в країні було 29,9 тис. лікарняних ліжок (18,1 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу 1977 подавали 10,5 тис. лікарів (6,36 лікаря на 10 тис. ж.), 2,5 тис. зубних лікарів та 2,4 тис. фармацевтів (1972). Функціонують 7 мед. і 3 зуболікарські школи.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1976 26% самодіяльного населення країни становили неписьменні, в сільс. місцевості — 76%. З 1973 проводиться кампанія по ліквідації неписьменності. З 1972 здійснюється реформа освіти, запроваджується нова структура системи освіти: дошкільні заклади для дітей до 6 років, обов'язкова єдина і безплатна 9-річна загальноосв. школа. Поряд з державними є приватні, в т. ч. церковні школи. 9-річна школа, крім заг. освіти, дає трудову підготовку. Уряд П. вжив заходи, спрямовані на організацію навчання індіанців-кечуа рідною мовою. В 1975/76 навч. р. налічувалося понад 20 тис. поч. шкіл (понад 3 млн. учнів), 2160 серед. навч. закладів — комерційних, профес.-тех., пед. та ін. (понад 1 млн. учнів), 33 ун-ти (понад 180 тис. студентів). Найбільші ун-ти: Нац. ун-т «Сан-Маркос» (засн. 1551), Нац. інженерний ун-т (засн. 1955) — у Лімі; Нац. ун-т «Сан-Агустін» (засн. 1828) в Арекіпі та ін. Наук. установи: Нац. мед. академія (засн. 1884), Перуанська академія мови (засн. 1887), Геогр. т-во Ліми (засн. 1888), Перуанський ін-т атомної енергії (засн. 1945), експериментальний ін-т поч. освіти (засн. 1940), Ін-т моря П. (засн. 1964), Геофіз. ін-т (засн. 1919 США, 1947 передано П.) та ін. У Лімі містяться б-ки: Національна (засн. 1821), ун-ту «Сан-Маркос», Нац. інженерного ун-ту та ін.; там же — Нац. музей історії (засн. 1921), Нац. музей перуанської культури (засн. 1946), Музей антропології і археології (засн. 1938), музей «Хав'єр Прадо» та ін.

М. І. Павлов.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в П. виходило 40 щоденних газет і понад 500 ін. періодич. видань. Найпоширеніші газети: «Комерсіо» («Торгівля», з 1939), «Коррео» («Пошта», з 1963), «Кроніка» («Хроніка», з 1912), «Перуано» («Перуанець», з 1826), «Пренса» («Преса», з 1903), «Ультіма ора» («Остання година», з 1950), «Експресо» («Експрес», з 1961), «Екстра» (з 1964). Орган ЦК Перуанської компартії — «Унідад» («Єдність», з 1956). Урядова інформ. служба «Емпреса де сервісіос інформатівос — ЕСІ» засн. 1975. Радіомовлення і телебачення контролюються урядовою службою Гол. управління зв'язку. Урядова радіостанція «Радіо насіональ де Перу» засн. 1937. Телебачення — з 1958.

Література розвивається ісп. і кечуа мовами. З давнього (доколоніального) періоду найвідомішою є нар. драма «Ольянтай» в обробці 18 ст. (опубліковано 1853). Л-ру ісп. мовою в колоніальний період започаткували істор. хроніки. Найвідомішою з них є «Королівські коментарі інків» (1609, 2-е вид. 1617) Інки Гарсіласо де ла Веги. В той період під значним впливом ісп. ренесансної л-ри розвивалася поезія (Д. Давалос-і-Фігероа, Х. дель Вальє-і-Кав'єдес та ін.). У 18 ст. виникла просвітительська л-ра, що відображала ідеї нац.-визвольного руху. Її засновник — учений, драматург і поет П. де Перальта-і-Барнуево. Видатним поетом перуанської л-ри періоду війни за незалежність проти Іспанії був М. Мельгар. Після проголошення незалежності пожвавився розвиток л-ри, зокрема драматургії (М. Асенсіо Сегура). Після 40-х рр. почав складатися романтичний напрям, виник *костумбризм* (поет Х. де Арона, прозаїк Р. Пальма-і-Ромай та ін.).

Поразка П. в Тихоокеанській війні з Чілі (1879—83) загострила інтерес до соціальних проблем (романи письменниць М. Кабельйо де Карбонера, К. Матто де Турнер та ін.). Одним із засновників реалізму в л-рі П. на поч. 20 ст. став революц. демократ М. Гонсалес Прада. Його творчість поклала початок літ.-ідеологічному рухові індихенізму, що в центрі уваги ставив проблеми життя індіанців. Тоді ж формувався й модернізм, який поєднував соціальні мотиви й прагнення до самобутньої нац. культури з декадентськими тенденціями європ. походження. Посилення робітн. та сел. руху в П. після 1-ї світової війни та Великого Жовтня вплинуло на розвиток соціальної прози В. Гарсіа Кальдерона, Е. Лопеса Альбухара та ін. Значну роль у консолідації прогресивної л-ри П. відіграла літ.-критична й організаторська діяльність засновника Перуанської компартії Х. К. Маріатегі. Світової слави набула творчість видатного поета-комуніста С. *Вальєхо*. Під час 2-ї світової війни та після неї з гострими соціально-критичними романами виступили С. *Алегрія*, Х. М. *Аргедас*, з оповіданнями здебільшого з життя бідних околиць міста — Х. Р. Рібейро, Е. Конграйнс Мартін та ін. З радикальної групи «Поети народу» (1943—48) вийшов письменник-комуніст Г. Валькарсель. У 50—60-х рр. все більше митців наближаються до л-ри і мистецтва, пов'язаних з сучас. проблемами життя країни (поет Х. Сологурен, драматург С. Саласар Бонді, поетеса Бланка Варела та ін.). Революц. й демократичні традиції л-ри П. в 60—70-х рр. розвивали поети В. Дельгадо, А. Ромуальдо, Х. Г. Росе, драматурги Х. Ріос, Е. Соларі, широко відомий прозаїк М. *Варгас Льйоса*. Після 1968 в л-ру прийшло нове покоління письменників, які виступають проти імперіалістичного засилля, — М. Гутьєррес, А. Брісе, Е. Гонсалес Віанья та ін. Осн. тема сучас. прогресивної л-ри П.— реалістичне зображення життя людини праці. Укр. мовою перекладено романи С. Алегрії, С. Вальєхо.

В. С. Харитонов.

Архітектура. Від архітектури давнього П. збереглися міста з прямокутними кварталами й вузькими вулицями, фортецями (Мачу-Пікчу, Саксауаман), некрополями, численними палацами, храмами, амфітеатрами для культових церемоній, ступінчастими пірамідами. В 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст. споруджували нові міста з прямокутною сіткою вулиць, церкви з склепіннями з цегли або дерев'яними стелями (артесонадо), з порталами в стилі *платереско*, собори за типом іспанських готичних у Куско та Лімі. В 2-й пол. 17—18 ст. розвивалося перуанське *барокко* (церкви Ла Мерсед у Лімі, 1697—1704, арх. Х. де Лара; Ла Компаньїя в Куско, 1651—68, арх. Х. Б. Ехідіано та ін.). У 19 ст. в архітектурі П. панував франц. *класицизм*, а з 70-х рр. 19 ст.— італ. *еклектизм*. На поч. 20 ст. були спроби відродити нац. традиції, з'являється «неоколоніальний стиль» (арх. Р. Маркіна і К. Саут) з мотивами перуанського барокко в оздобленні будівель; у 20-х рр.—

«неоперуанський стиль» (арх. М. Пікерас Котолі, Е. Сеоане Рос, Л. Міро Кесада Гарланд). У кін. 70 — на поч. 80-х рр. частково реконструюються міста (Ліма, курорт Анкон та ін.).

Образотворче мистецтво. Культура П.— одна з найдавніших у Пд. Америці. З 12 ст. до н. е. тут відома кераміка, з 1-го тис. до н. е. розвиваються культури племен Тихоокеанського узбережжя (Паракас, Салінар та ін.) і гірських областей (з центром Чавін-де-Уантар та ін.). З поч. н. е. склалися культури ранньокласового суспільства (Наска, Мочіка з центром Моче, Чіму з центром Чан-Чан), на зміну яким з серед. 15 ст. приходить культура держави *інків* із столицею Куско. Зразки монументального мист. давнього П. майже не збереглися. Добре представлені кераміка, посудини з рельєфами або гравіровкою (культури Чавін та ін.), фігурні й розписні вази (культури Паракас та ін.), посудини культури Наска, невеликі фігурки, маски та прикраси з золота й срібла (культури Мочіка, Чіму, інків та ін.). В 16 ст., незважаючи на колоніальне поневолення, розвивалися різні художні школи. В живописі й скульптурі поряд з наслідуванням зх.-європ. традицій (художники Б. Бітті, А. де Медоро, П. де Ногера) розвивалося й місц. мистецтво (живопис школи Куско; скульптор індіанець Х. Т. Туйру-Тупак). В 19 ст. Х. Хіль де Кастро створив парадні портрети, І. Меріно — історичні полотна, Ф. Ласо зображував життя індіанців, Д. Ернандес і Панчо Ф'єрро змальовували побут країни. В 20 ст. проти модерністського мист. виступали Х. Сабогаль, К. Блас та ін. Розвиваються різні види декоративно-ужиткового мистецтва.

Музика давніх інків грунтувалася на *пентатоніці*, поділялася на культову, військову, придворну, народну і була чітко визначеною за жанрами: священні гімни (хайльї), істор. пісні-сказання (такі), елегічні (уанка) й ліричні (араві) пісні, танці (уайно, кашуа, каруйо). Муз. інструменти: ударні — барабани уанкар, тинья; духові — флейта Пана (сику, або антара), поздовжні флейти (кена, тарка), труби (ерке, айкорі) та ін. Ця муз. культура майже без змін успадкована індіанцями кечуа та аймара. На креольській нар. музиці позначився вплив ісп. муз. культури. Осн. пісенно-танц. форми — яраві, тристе, маринера, тондеро та ін. Муз. інструменти — гітара та її різновид — чаранго, арфа. Серед композиторів 19—20 ст.— Х. Б. Альседо, Х. М. Вальє Рієстра, О. Полар, М. Агірре, П. Чавеса Агілара, Т. Валькарсель, К. Санчес Малага; серед сучасних — А. Гевара Очоа. В Лімі — Нац. консерваторія, Муніципальний театр, Нац. симф. оркестр.

Театр. Театр. мист. П. широкого розвитку набуло з утворенням держави інків. Було кілька видів театр. видовищ, що супроводжувалися музикою й хоровим співом. Відома драма мовою кечуа «Ольянтай», постановку якої було заборонено у 18 ст. В 1548 відбулася перша світська вистава. В 17 ст. відомими були трупи Дж. Леліо, Г. дель Ріо. В 1680 збудовано театр «Прінсіпаль» у Лімі. В театрах «Колісео де комедія», «Комедія насьйональ» та ін. виступали відомі перуанські актори Т. Міранда, Е. Перес та ін. З 60-х рр. 20 ст. в різних містах П. проводяться театр. фестивалі. Більшість театральних труп — у Лімі, зокрема Театр М. А. Сегури, «Ла кабанья», трупа Асоціації акторів-аматорів, у яких широко ідуть вистави за п'єсами перуанських драматургів. Серед акторів — Л. Аррієта, Е. Саморано, Д. Паредес. Кадри для театрів готують у Нац. ін-ті драм. мистецтва в Лімі.

Кіно. Нац. кіно зародилося в 30-х рр. 20 ст. (виникла перша кінофірма в Лімі), стало відомим завдяки творчості А. Роблеса Годоя, який поставив фільми: «В сельві немає зірок» (1967), «Зелена стіна» (1969), «Міраж» (1973), «Це сталося в Уайанаї» (1981). Серед ін. фільмів — «Сила землі» (1975, реж. Б. Аріас), «Смерть на світанні» (1977, реж. Ф. Хосе Ломбарді; поставлено спільно з митцями Венесуели). Документальне кіно П. порушує гострі соціальні проблеми життя індіанців. Іл. див. на окремому аркуші, с. 480—481.

Літ.: Перу: 150 лет независимости. М., 1971; Валерианов Г. Б. Перу: выбор пути. М., 1972; Тарасов К. С. Перу. М., 1974; Кузнецов В. С. Перу. М., 1976; Мамонтов С. П. Испаноязычная литература стран Латинской Америки в XX в. М., 1972; Полевой В. М. Искусство стран Латинской Америки. М., 1967; Кириченко Е. И. Три века искусства Латинской Америки. М., 1972.

ПЕРУА́НСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (ПКП). Ств. 7.X 1928 в Лімі на базі комуністичних груп під назвою Соціалістична партія Перу, ліва більшість якої 1930 оформилась у ПКП. Засновником партії був Х. К. *Маріатегі*. Фактично з часу створення працювала в підпіллі. В 1935 вступила до Комінтерну. І з'їзд ПКП (1942) прийняв її статут. У 1944 за ініціативою комуністів створено Конфедерацію трудящих Перу. З 1945 ПКП діяла легально. III з'їзд (1948) прийняв програму партії. Після встановлення в країні 1948 військ. диктатури ПКП зазнала жорстоких переслідувань, була оголошена поза законом. У 1950 керувала нар. повстанням у м. Арекіпа, 1954—55 — масовими страйками. В 1956—60 працювала легально. IV з'їзд ПКП (1962) прийняв її новий статут. У 1963—65 ПКП переживала внутрішню кризу, спричинену розкольницькою діяльністю промаоїстської групи, яку 1965 було виключено з партії. В 1967 за ініціативою ПКП створено блок Єдність лівих, що об'єднав демократичні, антиімперіалістичні сили країни, 1968 відновлено Заг. конфедерацію трудящих Перу (створив 1928 Х. К. Маріатегі). З 1968 ПКП працює легально. VII з'їзд ПКП (жовтень — листопад 1979) прийняв її нову програму, що націлює трудящих на боротьбу за здійснення завдань антиімперіалістичної, демократичної і соціалістичної революції, вніс зміни до статуту. ПКП виступає за здійснення антифеод., антиімперіалістичної революції як першого етапу на шляху до соціалістичної революції. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Ген. секретар ЦК — Х. дель *Прадо Чавес* (1946 — 48 та з 1966). Друк. органи: ЦО — щотижнева газ. «Унідад» («Єдність», з 1956), щотижнева газ. «Венсеремос» («Ми переможемо», з 1979).

Є. Г. Лапшев.

ПЕРУА́НСЬКА ТЕЧІЯ, течія Гумбольдта — у Тихому ок., біля берегів Пд. Америки, відгалуження *Західних Вітрів течії*. Спрямована з Пд. на Пн. (від 45° пд. ш. до 4° пд. ш.). Т-ра води від +11° у серпні до +23° у лютому. Солоність 34 — 35‰. Швидкість 1 км/год. Поблизу екватора переходить у *Південну Пасатну течію*.

ПЕРУА́НЦІ — нація в Перу, яка склалася переважно з метисів іспано-індіанського походження. П. становлять бл. половини населення країни (8,45 млн. чол., 1978, оцінка). Живуть переважно в прибережних районах і нагір'ях Анд. Говорять *іспанською мовою*, що зазнала впливів індіанських мов (особливо *кечуа мови*). Значного індіанського впливу зазнають також різні галузі матеріальної і духовної культури П. Перуанцями наз. також все населення Перу, бл. половини якого — індіанці. Про історію, економіку, культуру П. див. *Перу*.

ПЕРУ́ДЖА — місто в центр. частині Італії, в області Умбрія, адм. ц. провінції Перуджа. Залізнична станція. 135 тис. ж. (1975). Підприємства металообр., деревообр., вовняної, керамічної та харч. (у т. ч. виробн. шоколаду) пром-сті. Виготовлення мережив та гончарних виробів. Ун-т (з 1276). Нац. галерея Умбрії (живопис умбрійської школи 13—16 ст.).

П. зберегла середньовічне обличчя. Серед архіт. пам'яток — залишки етруського міськ. муру (4—2 ст. до н. е.), ранньохристиянська церква-ротонда Сант-Анджело (5—6 ст.), численні романські церкви, готичний собор (1345—1490; ренесансний фасад — 1568, арх. Г. Алессі), Фонтана Маджоре (закінчено 1278, арх. Фра Бавіньяте) з скульптурою Н. і Дж. *Пізано*; готичний Палаццо Комунале (1293 —1443; тепер Нац. галерея Умбрії). П. засн. в 5 ст. до н. е.

ПЕРУДЖІ́НО (Perugino) П'єтро (власне — Ваннуччі; між 1445 і 1452, Чіта-делла-П'єве, Умбрія — лютий — березень 1523, Фонтіньяно, там же) — італ. живописець, представник умбрійської школи

Перу. Фігурна розписна посудина. Культура Мочіка.

Перуджа. Палаццо Комунале (або деї Пріорі). 1293—1443

П. Перуджіно. Мадонна з немовлям. 15 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

Чоловічі та жіночі **перуки**. Франція. 17—18 ст.

пізнього *кватроченто*. На його творчості позначився вплив П'єро делла Франческа, нідерл. майстрів, а також *Верроккйо*, в майстерні якого П. працював з 1470. Серед творів — фреска «Передача ключів св. Петру» в Сікстинській капелі у Ватікані (1481—82), «Оплакування Христа» (бл. 1494—95), фреска «Розп'яття» в церкві Санта-Марія Маддалена деї Пацці у Флоренції (1496). Учнем П. був *Рафаель*. Іл. див. також до ст. *Мадонна*, т. 6, с. 301.

ПЕРУ́КА, парик (франц. perruque, італ. parrucca) — зачіска, штучно зроблена перукарем з чужого волосся, вовни або синтетичних матеріалів, прикріплених до текстильної основи (монтюр). П. широко користувалися в Старод. Єгипті, Ассирії, Вавілоні (як прикрасами й головними уборами). Вони були дуже поширеними в Старод. Греції та Старод. Римі, гол. чин. серед жінок. П. носили у Франції, Росії та ін. країнах протягом 16—18 ст., в основному у придворних колах. У кін. 18 ст. П. вийшли з моди. Тепер ними користуються в театр. мистецтві, в кіно та цирку. Вони допомагають надати потрібної зовнішньої виразності персонажеві, вказують на його вік, а також на істор. епоху та середовище, в яких відбувається дія п'єси.

ПЕРУ́Н — головний бог у сх.-слов'ян. міфології; бог дощу, грому й блискавки. Існування культу П. засвідчене в пд. і зх. слов'ян, у балт. народів. Найдавнішими писемними згадками про П. вважається запис 980 літописця *Нестора* про т. з. київський пантеон, а також згадки в клятвах давньорус. послів. Культ П.— один з найдавніших. П. приносили жертви (биків, а іноді людей). У Києві й Новгороді було встановлено дерев'яні зображення П. У Києві ідол П. стояв на Перуновому горбі. Після прийняття *християнства* його було скинуто в Дніпро. Але поклоніння П. ще довгий час зберігалось у народі. Риси П. християнською релігією були перенесені на Іллю-пророка й Георгія Побідоносця.

Літ.: Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М., 1981.

ПЕ́РУЦ (Perutz) Макс Фердінанд (н. 19.V 1914, Відень) — англ. біохімік (австрієць за походженням), член Лондон. королівського т-ва, Американської академії мистецтв та наук (з 1963), Австрійської АН (з 1963), доктор філософії Кембріджського ун-ту (1940). У 1947—62 — керівник групи молекулярної біології Мед. н.-д. ради, з 1962 — зав. лабораторією молекулярної біології Кембріджського ун-ту. Осн. наук. праці по вивченню структури білків за допомогою модифікованого ним методу *рентгеноструктурного аналізу*. П. встановив просторову будову молекули *гемоглобіну*. Нобелівська премія, 1962 (разом з Дж. *Кендрю*).

ПЕРУ́ЦЦІ (Peruzzi) Бальдассаре (хрещений 7.III 1481, Сієна — 6.I 1536, Рим) — італ. архітектор і живописець. Працював з *Браманте* і *Рафаелем*; після смерті останнього керував буд-вом *собору святого Петра* в Римі. Серед будівель — Вілла Фарнезіна (1509—11) і Палаццо Массімо алле Колонне (1536), обидві — в Римі. В творчості П. принципи Високого *Відродження* поєднуються з раннього маньєристичними рисами. Розписував Віллу Фарнезіна (з 1511), оформляв спектаклі й феєрії.

ПЕРФОРА́ТОР (лат. perforator — той, що пробиває, просвердлює) — 1) Пристрій, що пробиває отвори (перфорації) в матеріалі, створюючи перфокарту або перфострічку і записуючи тим самим первинну інформацію. Складається з перфоруючого (отворопробивного) механізму та *привода*. За типом привода П. бувають механічні, електричні, пневматичні або гідравлічні; за способом керування — гол. чин. ручні і напівавтоматичні (за допомогою спец. клавіатури). Застосовують їх в системах обробки *інформації*, зокрема в апаратурі *передачі даних*, технічних засобах зв'язку. 2) Машина, що пробиває отвори, напр. крайові, в кінострічці, на діаграмному папері тощо. 3) Те саме, що й *бурильний молоток*.

ПЕРФОРАТО́РІЙ — органоїд сперматозоїда; те саме, що й *акросома*.

ПЕРФОРАЦІ́ЙНА КА́РТА, перфорована карта, перфокарта — носій *інформації*, який застосовується в системах її машинної обробки. Цю інформацію закодовано у вигляді послідовності двійкових *кодів*, що їх наносять на аркуш тонкого картону стандартної форми і розміру за допомогою *перфоратора*. Для введення і виведення інформації в *електронних обчислювальних машинах* найчастіше застосовують П. к., що містять 960 перфораційних позицій, розташованих у 12 рядках і 80 стовпцях (мал.). Використовують і ін. різновиди П. к., що різняться формою, розмірами, розташуванням і кількістю перфораційних позицій: 90-, 40- і 21-колонні П. к., П. к. з крайовою перфорацією та ін. *В. В. Биць.*

ПЕРФОРАЦІ́ЙНА СТРІ́ЧКА, перфорована стрічка, перфострічка — носій *інформації*, який застосовується в системах машинної обробки її. Цю інформацію закодовано у вигляді послідовності двійкових *кодів*, що їх наносять на паперову чи виконану на ін. основі стрічку стандартної ширини і товщини за допомогою *перфоратора*. Перфораційні позиції розташовуються вздовж кількох ліній (інформаційних доріжок), паралельних до країв стрічки. П. с. мають від 5 до 8 інформаційних доріжок і одну транспортну з рівномірною перфорацією (мал.). Кількість інформаційних доріжок збігається з кількістю розрядів у двійковому коді. *В. В. Биць.*

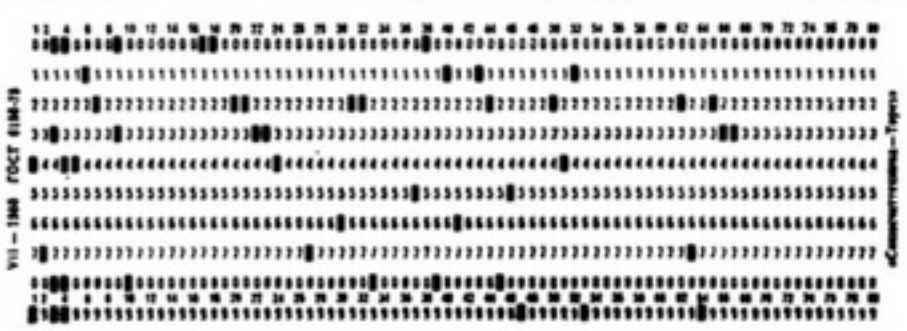

Стандартна 80-колонна **перфораційна карта** з прямокутними перфораціями.

ПЕРФОРА́ЦІЯ (лат. perforatio — просвердлювання, проривання) — 1) В медицині — порушення цілості (проривання) стінки якого-небудь порожнистого або трубчастого органа (кишечника, шлунка тощо). 2) В ботаніці — наскрізні отвори в оболонках клітин провідних елементів судинних рослин. 3) У техніці — пробивання отворів у якому-небудь матеріалі (напр., тонкому картоні, стрічці) або система спеціально пробитих отворів (по обох краях кінострічки, щоб пропускати її через знімальний або проекційний апарат).

ПЕРФУ́ЗІЯ (лат. perfusio — обливання, вливання) — метод пропускання *фізіологічного розчину*, крові, кровозамінних та інших рідин через порожнину органа або через кровоносні судини органа, частини тіла або всього організму; дозволяє зберігати певний час їхню життєдіяльність. Метод дає можливість вивчити функції органів, дослідити діяння різних речовин на них і на цілий організм тощо. Застосовується при фізіол. експериментах на *ізольованих органах*, у хірургії, зокрема при пересадці органів і тканин (див. *Трансплантація*) та при операціях на серці використовують П. всього організму (див. *Штучного кровообігу апарат*).

ПЕРХЛОРА́ТИ — солі перхлоратної кислоти $HClO_4$. Більшість П. — безбарвні, добре розчиняються у воді (малорозчинний — П. калію $KClO_4$); сильні окислювачі. При нагріванні розкладаються з виділенням кисню. Безводні П. важких металів вибухонебезпечні. У пром-сті одержують *електролізом* розчинів хлоратів. П. калію й амонію застосовують у виробн. *вибухових речовин*, П. магнію $Mg(ClO_4)_2$ (ангідрон) — як водовідбирний засіб (осушувач).

ПЕРХЛОРА́ТНА КИСЛОТА́, хлорна кислота, $HClO_4$ — одноосновна кислота. Одна з найсильніших неорганічних к-т, утворює солі — *перхлорати*. Безводна П. к.— безбарвна рухлива рідина, димить на повітрі, густ. (при 20° С) 1761 кг/м³, $t_{пл}$ — 102° С, $t_{кип}$ 110° С; сильний окислювач, дуже реакційноздатна, нестійка, вибухонебезпечна. Водні розчини П. к. стійкі, із слабкими окислювальними властивостями. П. к. застосовують в аналітичній хімії.

ПЕРЦЕЇ́ДИ — родина птахів ряду дятлоподібних. Те саме, що й *туканові*.

ПЕРЦЕ́ПЦІЯ (лат. perceptio — сприймання, пізнавання) — чуттєве сприйняття зовнішніх предметів. Інколи цей термін вживають на противагу *апперцепції*. Див. *Сприймання*.

ПЕ́РША ВСЕУКРАЇ́НСЬКА НАРА́ДА КП(б) УКРАЇ́НИ — відбулась 2—4.V 1921 в Харкові. Розглянула питання: 1) Доповідь про діяльність ЦК КП(б)У; 2) Орг. питання; 3) Про *продподаток* і *комітети незаможних селян* (КНС); 4) Про екон. політику найближчого періоду [в зв'язку з рішеннями X з'їзду РКП(б)]; 5) Про кооперацію; 6) Про Червону Армію і загони особливого призначення; 7) Про боротьбу з бандитиз-

мом; 8) Нац. питання. Нарада одностайно схвалила рішення *Десятого з'їзду РКП(б)* про перехід до *нової економічної політики* (непу), розробила практичні заходи по їх здійсненню. Особливу увагу було звернуто на відбудову держ. пром-сті, збільшення виробництва товарів для села, посилення товарообігу, проведення фінанс. політики. Нарада докладно розглянула питання про продподаток і КНС, рішуче засудила помилки окремих працівників, які, не розуміючи ролі комнезамів у боротьбі проти куркульства, пропонували ліквідувати ці організації при переході до непу або вимагали зберегти за ними функції та методи роботи періоду «*воєнного комунізму*». Обговоривши нац. питання, нарада ще раз підкреслила значення резолюції *Восьмої Всеросійської конференції РКП(б)* «Про Радянську владу на Україні», відзначила необхідність дальшого зміцнення держ. зв'язків Рад. України з Рос. Федерацією та ін. рад. республіками. Нарада повністю підтримала рішення X з'їзду РКП(б) про необхідність непримиренної боротьби проти націонал-ухильництва. Рішення наради націлювали парт. орг-ції на посилення всієї орг. і масово-політ. роботи, на зміцнення зв'язків партії з трудящими, закликали посилити боротьбу проти бандитизму. Нарада відіграла важливу роль у мобілізації комуністів і всіх трудящих на успішне виконання завдань відбудовного періоду.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Соболєва М., Залєвський А. Перша Всеукраїнська нарада КП(б)У. К., 1961.

В. П. Шевчук.

ПЕ́РША ДОПОМО́ГА медична — комплекс найпростіших негайних і цілеспрямованих заходів для рятування життя людини і для запобігання ускладненням при нещасних випадках, ушкодженнях або раптових захворюваннях; подається до того, як прибуде лікар або хворого доставлять у лікарню. П. д., яку здійснює в міру можливості сам потерпілий, наз. самодопомогою, напр. самостійне накладання пов'язки при пораненні, промивання шлунка (пиття великої кількості рідини і викликання блювання). Взаємодопомога — П. д., яку подає ін. людина, як правило, в більшому обсязі. Термінове подання П. д. особливо необхідне при станах, що гостро розвиваються, станах, загрозливих для життя, таких як *кома, кровотеча, отруєння, шок, електротравма* тощо. Від своєчасності й якості П. д. залежить збереження працездатності потерпілого, а іноді і його життя (напр., швидке і правильне накладання пов'язки і шини при відкритому переломі). П. д. зобов'язаний подавати будь-який лік. заклад (у т. ч. і аптека), кожний мед. працівник. У системі охорони здоров'я СРСР є спеціальні заклади, що подають П. д.: станції *швидкої медичної допомоги*, районні пункти *невідкладної медичної допомоги*; на підприємствах та в установах — санпости, санінструктори. Широку пропаганду і організацію занять по здійсненню П. д. серед населення проводять товариство *Червоного Хреста* і Червоного Півмісяця, ДТСААФ і служба цивільної оборони.

ПЕ́РША ІМПЕ́РІЯ — період царювання у Франції *Наполеона I* (1804—14 і 20.III—22.VI 1815). Після падіння П. і. було відновлено монархію *Бурбонів*.

ПЕ́РША КІ́ННА А́РМІЯ — оперативне об'єднання рад. кавалерії під час *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20* в Росії. Сформована відповідно до рішення РВР Республіки від 17.XI 1919 за наказом командуючого Пд. фронтом від 19.XI 1919 (див. *Кінні армії*).

ПЕ́РША КОНФЕРЕ́НЦІЯ ВІЙСЬКО́ВИХ І БОЙОВИ́Х ОРГАНІЗА́ЦІЙ РСДРП. Відбулася 16—22.XI (29.XI—5.XII) 1906 в Таммерфорсі (тепер Тампере, Фінляндія). Скликана з ініціативи Петерб. і Моск. військ. орг-цій і більшовицької частини ЦК всупереч протестові членів ЦК — меншовиків. Ідею скликання конференції підтримав В. І. Ленін. У її роботі взяли участь 28 делегатів, які представляли 11 військ. і 8 бойових орг-цій РСДРП. Крім того, на конференції були присутні представники Тех. бюро при ЦК, київ. Пд.-тех. бюро РСДРП і революц. частини фінл. соціал-демократії. Конференція розглянула питання: звіт делегатів, завдання військ. і бойових орг-цій та ін. Діяльність Катериносл. військ. орг-ції було висвітлено в доповіді О. М. Ярославського. Узагальнивши досвід роботи військ. і бойових орг-цій, конференція визначила їхні завдання в підготовці загальнонар. повстання проти царизму. В. І. Ленін дав високу оцінку рішенням конференції в статті «З приводу протоколів листопадової військово-бойової конференції Російської соціал-демократичної робітничої партії» (Повне зібр. тв., т. 15, с. 269—278). Див. також *Військові та бойові організації більшовиків*.

ПЕ́РША КОНФЕРЕ́НЦІЯ КП(б) УКРАЇ́НИ. Відбулася 17—21.X 1926 в Харкові. В її роботі брали участь 145 делегатів з ухвальним і 237 — з дорадчим голосом, що представляли 173 205 комуністів. Порядок денний: 1) Чергові завдання партійної роботи; 2) Про господарське становище; 3) Підсумки і перспективи роботи профспілок. Конференція зібралася напередодні *П'ятнадцятої конференції ВКП(б)*, яка проаналізувала перші підсумки соціалістичної *індустріалізації*, обгрунтувала завдання партії на новому етапі соціалістичного будівництва. Конференція одностайно схвалила заходи ЦК ВКП(б), спрямовані на зміцнення *єдності партії* та ідейний розгром *троцькізму*. В резолюції «Про внутріпартійне становище і про фракційну роботу опозиції» конференція гостро заклеймувала антиленінські погляди і дії *троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку* як меншовицький ухил у партії, закликала до зміцнення єдності парт. рядів. Конференція намітила практичні заходи по здійсненню індустріалізації республіки, прийняла рішення «Про Дніпробуд», у якому поставила питання про початок спорудження в 1926/27 гідроелектростанції на Дніпрі. Конференція вказала на необхідність підвищення продуктивності с. г., зміцнення його зв'язків з пром-стю. В резолюції про роботу профспілок конференція висунула завдання підвищення рівня парт. керівництва профспілками. Рішення конференції відіграли важливу роль у дальшому згуртуванні парт. рядів, мобілізації трудящих республіки на виконання завдань, поставлених *Чотирнадцятим з'їздом ВКП(б)*.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

В. О. Кондратюк.

ПЕ́РША КОНФЕРЕ́НЦІЯ РСДРП, Таммерфорська конференція. Відбулася 12—17 (25—30).XII 1905 в Таммерфорсі (тепер Тампере, Фінляндія) в період найвищого піднесення революції 1905—07 в Росії. За пропозицією В. І. Леніна ЦК готував скликання більшовицького з'їзду на 10 (23).XII 1905, але заг. політ. страйк і збройне повстання, що почалося в Москві та ряді ін. міст, затримали приїзд багатьох делегатів, тому замість з'їзду було вирішено провести конференцію. На ній був 41 делегат від 26 орг-цій. Від більшовицьких орг-цій України прибули два делегати з Миколаєва. Робота конференції проходила під керівництвом В. І. Леніна, який був обраний її головою, виступав з доповідями про поточний момент і аграрне питання, брав участь в роботі комісії по підготовці резолюції про ставлення до *Державної думи*. В умовах наростання революції, враховуючи невдоволення мас парт. розколом, конференція висловилась за негайне об'єднання обох частин РСДРП, злиття на місцях паралельних орг-цій більшовиків і меншовиків, практичних центрів і центр. друкованих органів на началах рівності і доручила Об'єднаному ЦК скликати об'єднавчий з'їзд РСДРП [див. *Четвертий (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП*]. Конференція прийняла також резолюцію про реорганізацію партії на принципах *демократичного централізму*. Конференція визнала необхідним замінити пункт аграрної програми партії (див. *Аграрна програма* КПРС) про «відрізки» вимогою конфіскації держ., церк., монастирських, удільних, кабінетських і поміщицьких земель. Було прийнято рішення про активний бойкот Думи. На пропозицію В. І. Леніна делегати роз'їхалися на місця для організації повстання (див. *Грудневі збройні повстання 1905*).

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 12. Про реорганізацію партії.— Резолюція в аграрному питанні конференції «більшості» у Таммерфорсі.— Державна дума і соціал-демократична тактика; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978.

П. М. Шморгун.

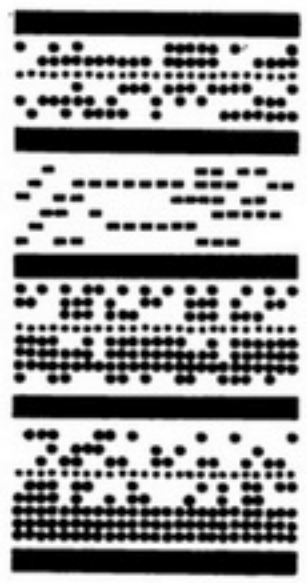

Перфораційні стрічки: *а*, *в* і *г* — відповідно 5-, 7- і 8-доріжкові з круглими отворами, *б* — 6-доріжкова з прямокутними отворами.

ПЕ́РША МАЛОРОСІ́ЙСЬКА КОЛЕ́ГІЯ—центр. орган держ. управління Рос. держави на Лівобережній Україні. Діяла 1722—27 (див. *Малоросійська колегія*).

ПЕ́РША ОБЛАСНА́ КОНФЕРЕ́НЦІЯ ПРОФСПІЛО́К МЕТАЛІ́СТІВ ПІ́ВДНЯ РОСІЇ. Відбулася 4—7 (17—20).X 1917 в Харкові. В її роботі взяли участь 53 делегати з ухвальним голосом і 19 з дорадчим; вони представляли бл. 141 тис. членів спілок металістів Харкова, Катеринослава (тепер Дніпропетровськ), Миколаєва, ряду міст і селищ Донбасу, Полтавщини, а також Таганрога й Сулина (тепер м. Красний Сулин Ростов. обл.). Серед делегатів переважали більшовики. Всупереч намаганням меншовиків більшість делегатів підтримала резолюцію більшовиків. На конференції було схвалено виробничий принцип побудови профспілок за умови централізації керівництва й об'єднання їх навколо Всерос. ЦК спілки «Металіст». Верховним органом визнавався Всерос. делегатський з'їзд. Було обрано постійне обл. бюро металістів з 5 осіб, у ньому переважали більшовики. Об'єднання сил металістів сприяло успішному розгортанню боротьби робітників за поліпшення свого становища, за запровадження робітн. контролю над виробництвом.

ПЕ́РША РАДЯ́НСЬКА УДА́РНА БРИГА́ДА в Югославії — підрозділ, що діяв під час 2-ї світової війни з березня 1945 у складі 9-го корпусу Народно-визвольної армії Югославії. Складалася гол. чин. з рад. громадян. Командиром бригади був А. Г. Дяченко (уродженець Микол. обл.). Бригада провела понад 150 операцій, брала участь у боях у Віпавській долині та у визволенні Трієста. Називалася ударна, що рівнозначно — гвардійська. За мужність, виявлену в боях проти фашистів, 256 бійців бригади нагороджено югосл. орденами й медалями.

ПЕ́РША СВІТОВА́ ВІЙНА́ 1914—18 — імперіалістична війна між нім.-австр. блоком і *Антантою*. У війну було втягнуто 38 країн з населенням понад 1,5 млрд. чол. (87% тодішнього населення Землі). Воєнні дії відбувалися в Європі, Азії, Африці, у водах 4 океанів і багатьох морів. У ході війни до збройних сил було призвано понад 73 млн. чол. Вичерпну характеристику П. с. в. дав В. І. Ленін: «Загарбання земель і підкорення чужих націй, розорення конкуруючої нації, грабування її багатств, відвертання уваги трудящих мас від внутрішніх політичних криз Росії, Німеччини, Англії та інших країн, роз'єднання і націоналістичне обдурювання робітників та винищування їх авангарду з метою ослаблення революційного руху пролетаріату — такий єдиний справжній зміст, значення і смисл сучасної війни» (Повне зібр. тв., т. 26, с. 13). Причинами П. с. в. були надзвичайне загострення міжімперіалістичних суперечностей, нерівномірність екон. і політ. розвитку капіталістичних країн, що зумовило зміну в співвідношенні сил між імперіалістичними д-вами, боротьба за колонії, ринки збуту, сфери прикладання капіталу тощо. Найбільш гострими та непримиренними були суперечності між Німеччиною і Великобританією, Німеччиною і Францією; між Росією, з одного боку, і Німеччиною і Австро-Угорщиною, з другого. Існували суперечності між США та ін. країнами. Військ., екон. і дипломатичну підготовку до війни імперіалістичні країни почали ще в кін. 19 — на поч. 20 ст. Ними були створені воєнно-політ. блоки (*Троїстий союз*, Антанта). Передвісниками світової війни стали спровоковані імперіалістичними колами гострі міжнар. конфлікти (Марокканські кризи 1905—06 і 1911, Боснійська криза 1908—09, *Балканські війни 1912—13*), а також розгорнутий реакцією наступ на революц. і робітн. рух для зміцнення свого тилу. Імперіалістичні кола обох блоків виношували і розробляли плани переділу світу. Нім. імперіалісти планували захопити значну частину колоніальних володінь Великобританії в Африці, на Бл. і Серед. Сході, ослабити її як конкурента на світових ринках, покінчити з пануванням англ. військ.-мор. флоту на морях, захопити колонії Франції і Бельгії в Африці, анексувати Україну, Прибалтику та ряд ін. територій Росії. Експансіоністські плани Австро-Угорщини були спрямовані як проти Росії (загарбання Волині, Поділля), так і проти балканських народів (Сербії, Боснії, Герцеговини та ін.). У свою чергу, імперіалістичні кола Великобританії, Франції та Росії прагнули зруйнувати воєнно-екон. потенціал Німеччини, збільшити свої тер. володіння за рахунок Німеччини, Австро-Угорщини, *Османської імперії*. Великобританія прагнула захопити значну частину тер. володінь Османської імперії, нім. колонії в Африці. Франція прагнула повернути собі Ельзас і Лотарінгію, захопити Саарську область, територію по лівому берегу р. Рейну, нім. колонії в Африці (Того, Камерун), анексувати ряд араб. країн. Росія виношувала плани приєднання Галичини, загарбання Константинополя і Чорноморських проток. Підтримка Росією балканських народів у їхній боротьбі за незалежність також була однією з причин загострення рос.-австр. суперечностей. Мали свої загарбницькі плани Італія, Японія, Османська імперія та ін. капіталістичні країни, що згодом взяли участь у війні. Поряд з міжімперіалістичними суперечностями між країнами двох блоків існували суперечності і між країнами всередині блоків: Великобританією і Росією, Великобританією і Францією, Францією й Італією

Вступ російської армії в Чернівці. Листопад 1916.

тощо. Проте остаточну розстановку сил напередодні війни визначили осн. суперечності між Німеччиною, з одного боку, та Великобританією, Францією, Росією, з другого. Німеччина в мобілізаційному відношенні, щодо якості і кількості запасів зброї була краще за країни Антанти підготовлена до війни. Країни Антанти мали значну перевагу над країнами Троїстого союзу в людських і матеріальних ресурсах. Англ. і франц. військ.-морські флоти панували на морях. Ці факти мали вплив на воєнно-стратегічні, політ. і дипломатичні плани блоків. У воєнно-оперативних і стратегічних планах Франції і Великобританії значна роль відводилася збройним силам Росії. В основу воєнних дій Німеччини було покладено план ген. А. *Шліфена* (нач. генштабу 1891—1905), скорегований Г. Й. Л. *Мольтке* Молодшим (нач. генштабу 1906—14), який передбачав проведення по черзі «блискавичної війни» на Зх. і Сх. фронтах. За планом Шліфена — Мольтке Молодшого, 80% нім. збройних сил зосереджувалося на Зх. фронті і менше 20% — на Сх. фронті. Після передбачуваного швидкого розгрому франц. армії (4—6 тижнів) осн. нім. сили мали бути перекинуті на Схід з метою блискавичного розгрому Росії. Нім. командування недооцінило сили і потенціальні можливості своїх противників, внаслідок чого воєнно-оперативний план Шліфена виявився авантюристичним. Ні-

Атака французької піхоти. 1914.

Російські окопи на Західному фронті. 1915.

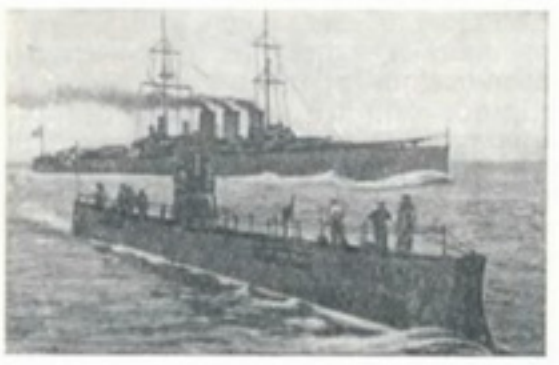

Російські крейсер і підводний човен у Балтійському морі. 1916.

меччині довелося вести тривалу війну одночасно на Зх. і Сх. фронтах.

Формальним приводом до П. с. в. став австро-серб. конфлікт, який виник внаслідок убивства 28.VI 1914 в Сараєво (тепер у СФРЮ) серб. націоналістами спадкоємця австро-угор. престолу Франца-Фердінанда. В. І. Ленін зазначав, що нім. буржуазія «вибрала найзручніший, з її точки зору, момент для війни» (Повне зібр. тв., т. 26, с. 14). Нім. генштаб вважав, що нім. армія цілком підготовлена до війни, в той час як Росія ще не встигла закінчити модернізацію армії, військ.-мор. флоту, будівництво стратегічних залізниць і воєнних заводів, створення необхідних резервів озброєння та боєприпасів. Під натиском Німеччини Австро-Угорщина пред'явила 23. VII 1914 Сербії ультиматум, характер якого виключав можливість його прийняття урядом Сербії. Спроби уряду Росії владнати конфлікт між Сербією і Австро-Угорщиною успіху не мали. 28.VII 1914 Австро-Угорщина оголосила війну Сербії. Після цього уряд Росії 16 (29).VII 1914 оголосив часткову, а наступного дня — заг. мобілізацію. 1.VIII 1914 Німеччина оголосила війну Росії, 3.VIII — Франції. 4.VIII 1914 нім. війська вдерлися до Бельгії, віроломно порушивши її нейтралітет. Великобританія, скориставшися з цього, того самого дня оголосила війну Німеччині. 23.VIII 1914 Японія оголосила війну Німеччині і незабаром захопила Маршаллові, Каролінські та Маріанські о-ви, що належали Німеччині, а також пров. Шаньдунь з портом Ціндао в Китаї. Таким чин., уже в початковий період у війну була втягнута більшість великих держав.

З перших днів війни праві лідери с.-д. партій *Інтернаціоналу 2-го* закликали трудящих своїх країн підтримати уряди, відкласти класову боротьбу і піти на співробітництво з капіталістами у спільних воєнних зусиллях. У парламентах соціал-демократи голосували за воєнні кредити. Антивоєнні заклики й рішення конгресів 2-го Інтернаціоналу переддня війни (див., зокрема, *Базельський маніфест 1912*) були забуті. Соціал-шовіністична політика лідерів 2-го Інтернаціоналу призвела до його краху. Тільки партія більшовиків на чолі з В. І. Леніним виступила проти імперіалістичної війни. В. І. Ленін викривав перед трудящими масами воюючих країн грабіжницький, імперіалістичний характер війни, закликав до перетворення імперіалістичної війни на війну громадянську. Із засудженням війни виступили й представники лівого крила 2-го Інтернаціоналу — К. *Лібкнехт*, Р. *Люксембург*, К. *Цеткін*, Ф. *Мерінг*, Д. *Благоєв*, Г. М. *Димитров* та ін. (див. *Кінтальська конференція*). Під час війни посилили свою зрадницьку діяльність укр. бурж. націоналісти. Вони задовго до початку війни перетворилися на пособників австро-угор. і нім. імперіалістів, створили у Львові. «*Союз визволення України*», який фактично був відділом австр. і нім. генштабів. Вони постачали агентів для нім. і австр. розвідок, організували т. з. легіон «*січових стрільців*».

В роки війни буржуазія воюючих д-в посилила наступ на революційні сили у своїх країнах, намагаючись придушити антивоєнний рух. У цьому її підтримували соціал-шовіністи з 2-го Інтернаціоналу. З перших днів війни обидві коаліції зосередили на фронтах численні армії (близько 10 млн. чол.). Армії Троїстого союзу налічували понад 3,5 млн. чол. (193 д-зії), Антанти — понад 6 млн. чол. (290 д-зій). У серпні 1914 нім. війська на території між річками Шельдою і Мозелем на бельг.-франц. кордоні завдали ударів франц. і англ. військам і примусили їх відступити. Нім. командування, переоцінивши успіхи своєї армії на Зх. фронті, санкціонувало перекидання двох корпусів і однієї д-зії на Сх. фронт, щоб врятувати 8-у нім. армію. Скориставшися з цього, англо-франц. війська здійснили перегрупування своїх сил і завдали поразки нім. військам у битві на р. *Марні* (5—12.IX 1914). Нім. війська змушені були відступити за річки Ену й Уазу, де й закріпилися. В наступних воєнних діях (вересень — жовтень 1914), відомих як «біг до моря», війська Німеччини і Франції, прагнучи обійти один одного з флангу, досягли узбережжя Північного моря. На кін. 1914 від Північного моря до Швейцарії встановився позиційний фронт протяжністю 720 км. Неоціненну допомогу англо-франц. військам подала рос. армія. На настійне прохання Франції в Сх. Пруссію в серпні 1914 вступили 1-а та 2-а рос. армії, які ще не встигли завершити зосередження на вихідних позиціях. На першому етапі *Східно-Прусської операції 1914* рос. війська розгромили 4 корпуси 8-ї нім. армії, яка почала відступ. Але злочинна бездіяльність командуючого 1-ю рос. армією П. К. Ренненкампфа дала змогу нім. командуванню спинити відступ своїх військ, провести перегрупування, посилити їх за рахунок дивізій із Зх. фронту і перейти до контрнаступу, що закінчився розгромом 2-ї рос. армії. Рос. війська змушені були залишити Сх. Пруссію і закріпилися на р. Німані. Незважаючи на поразку в Сх.-Прусській операції, рос. війська своїми діями забезпечили перемогу франц. військ на р. Марні, що зумовило повний провал плану Шліфена.

Братання на російсько-німецькому фронті. 1917.

На всьому зх.-європ. театрі маневрена війна змінилася позиційною. В серпні — вересні 1914 рос. війська завдали великої поразки австро-угор. військам, зайняли майже всю Галичину і Буковину (див. *Галицька битва 1914*). Щоб врятувати австро-угор. армію від повного розгрому, Німеччина змушена була перекинути значну кількість військ на Сх. фронт. Це ослабило становище нім. армії на Зх. фронті і відповідно зміцнило становище франц. та англ. військ. Під час Варшавсько-Івангородської операції (вересень — листопад 1914) рос. армія завдала нової поразки нім.-австр. військам. Створилася загроза вторгнення рос. військ у Німеччину. 29.X 1914 у війну на боці Німеччини вступила Османська імперія. Це призвело до утворення нових фронтів П. с. в.: Кавказького, Месопотамського та Палестино-Сірійського. Внаслідок цього Росія і Великобританія змушені були перекинути на ці фронти до 800 тис. військ. На Кавказькому фронті в ході Сарикамишської операції 1914—15 рос. війська завдали поразки тур. армії. В 1915 гол. фронтом П. с. в. був Сх. фронт. Осн. тягар війни ліг на рос. армію. В травні — вересні 1915 нім. війська вели наступальні дії в Сх. Пруссії проти рос. військ. Рос. армія змушена була залишити Галичину, Польщу, Литву, фортецю Брест-Литовськ, Каунас, Гродно і закріпитися на лінії від верхів'я Дністра до Ризької затоки (довжина — 1300 км). В ході 5-місячних боїв рос. армія зазнала втрат вбитими, пораненими і полоненими понад 2 млн. чол. Проте вирішальних успіхів на Сх. фронті Німеччина не досягла: Росія не була виведена з війни, її армія залишалася боєздатною. 23.V 1915 у війну на боці Антанти вступила Італія. 14.X 1915 до австро-нім. блоку приєдналася Болгарія, що прискорило поразку Сербії та Чорногорії. Албанія була окупована австрійцями. На Зх. фронті 1915 англо-франц. війська обмежилися операціями локального характеру в Шампані, Артуа і Фландрії. В лютому 1916 нім. командування зробило спробу прорвати франц. фронт в районі Вердена, але цей наступ не мав успіху. У березні — вересні 1916 рос. війська в складі 4 армій здійснили прорив на Галицькому фронті і знову вийшли до передгір'їв Карпат. Буковина і значна частина Галичини були зайняті рос. військами (див. *Південно-Західного фронту наступ 1916*). Успіхи рос. військ вирішили долю *Верденської операції 1916*, а також зірвали плани австро-нім. командування на італ. фронті.

27.VIII 1916 на боці Антанти у війну вступила Румунія. Але це не полегшило становища рос. військ, бо рум. армію було розгромлено, а значну частину тер. Румунії окупували австро-нім. війська. Залишки рум. армії приєдналися до рос. військ, які закріпилися на лінії на Зх. від р. Серету і по нижній течії Дунаю. В 1916 рос. армія завдала сильних

Повітряний бій між німецькими і англійськими літаками. 1917.

ударів тур. армії, оволодівши Ерзурумом, Трапезундом, Ерзінджаном. Наступальний потенціал нім. армії був різко ослаблений, і вона змушена була перейти до оборони. 31.V—1.VI 1916 біля берегів Ютландії між нім. і англ. флотами відбувся найзначніший у П. с. в. морський бій, після якого нім. флот відійшов під захист своїх берегових укріплень. У подальшому Німеччина вдалася до підводної війни проти військ.-мор. флоту Великобританії і Франції, а також проти їхнього торг. флоту, як і проти флоту нейтральних країн.

На поч. 1917 в Росії перемогла Лютнева бурж.-демократична революція. З'явилася перспектива покінчити з імперіалістичною війною. Але бурж. *Тимчасовий уряд* стояв на позиціях продовження війни до «переможного кінця». Організований Тимчасовим урядом влітку 1917 наступ рос. військ на Зх. і Пд.-Зх. фронтах призвів до розгрому рос. армії в Галичині і на Буковині. Почалося просування нім. військ у глиб зх. областей Росії. Антинародна політика Тимчасового уряду обійшлася Росії великими тер. і людськими втратами, поглибленням госп. розрухи. 6.IV 1917 у війну на боці Антанти вступили США. Воєнні операції 1917, хоч і не привели до поразки нім.-австр. блоку, але різко погіршили воєнне, екон. і політ. становище Німеччини та її союзників. Величезний вплив на події в усьому світі, в т. ч. і на хід П. с. в., мала *Велика Жовтнева соціалістична революція* в Росії. Під її впливом в країнах, які воювали, почалися революційні виступи. Широкого розмаху набуло *братання* на рос.-нім. фронті.

Уряд Рад. Росії запропонував усім урядам воюючих країн укласти мир без анексій і контрибуцій, але імперіалісти відхилили цю пропозицію. 3.III 1918 Рад. уряд змушений був піти на підписання тяжкого, грабіжницького миру з Німеччиною (див. *Брестський мир 1918*). Проти молодої Рад. д-ви імперіалісти почали воєнну інтервенцію (див. *Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20* в Росії). 19.II 1918 війська Німеччини і Австро-Угорщини розпочали вторгнення на тер. України (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). У березні — липні 1918 нім. війська здійснили п'ять наступів на різних ділянках Зх. фронту, які не змінили становища Німеччини. 26.IX 1918 почався контрнаступ військ Антанти, який прискорив поразку країн нім. блоку. 29.IX 1918 капітулювала Болгарія, 30.X 1918 — Османська імперія, 3.XI 1918 — Австро-Угорщина. В Німеччині почалася *Листопадова революція 1918*. 11.XI 1918 Німеччина капітулювала і підписала *Комп'єнське перемир'я 1918*. Одним з наслідків війни було різке загострення імперіалістичних суперечностей, зростання революц. руху. «Перша світова війна і Жовтнева революція, — говориться в Програмі КПРС, — поклали початок загальній кризі капіталізму» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 22). П. с. в. завдала воюючим країнам великих матеріальних і людських втрат, принесла голод і страждання трудящим. Промисловість, транспорт, зовн. торгівля, фінанси, с. г. багатьох країн занепали. З великих країн тільки США і Японія нажилися на війні. Під час війни було вбито 9,5 млн. чол., поранено понад 20 млн. чол., померло від епідемій і голоду 10 млн. чол. Дуже тяжкі екон. наслідки війни були для України, особливо для тих її районів, що були театром воєнних дій. Від продуктивної праці на Україні було відірвано бл. 4 млн. трудящих. Юридичні наслідки війни було зафіксовано в мирних договорах на *Паризькій мирній конференції 1919—20*. Ці договори разом з рішеннями *Вашінгтонської конференції 1921—22* створили післявоєнну організацію капіталістичного світу — *Версальсько-Вашінгтонську систему*, що закріпила нову розстановку сил між імперіалістичними д-вами і була спрямована проти Радянської держави, світового революц. і нац.-визвольного руху. Карти—с. 289.

Солдати на російсько-німецькому фронті вітають угоду про перемир'я між Радянською Росією і Німеччиною.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 26. Завдання революційної соціал-демократії в європейській війні.— Війна і російська соціал-демократія.— Крах II Інтернаціоналу.— Питання про мир.— Соціалізм і війна; т. 27. Імперіалізм як найвища стадія капіталізму; т. 30. Поворот у світовій політиці; т. 32. Війна і революція; Всемирная история, т. 7—8. М., 1960—61; История дипломатии, т. 2—3. М., 1963—65; Зайончковский А. М. Мировая война. 1914—1918, т. 1—3. М., 1938—39; Вержховский Д., Ляхов В. Первая мировая война 1914—1918 гг. М., 1964. *В. Я. Тарасенко.*

ПЕ́РША СИГНА́ЛЬНА СИСТЕ́МА — сукупність нервових процесів, що виникають у *корі великих півкуль головного мозку* тварин і людини при безпосередньому діянні подразників зовнішнього та внутрішнього середовища на *рецептори*. Є основою безпосереднього відтворення об'єктивної дійсності у формі *відчуттів* і *сприймання*. Поняття «перша сигнальна система» запровадив І. П. Павлов (1932). За Павловим, для тварин дійсність сигналізується гол. чин. подразненнями (і слідами їх у великих півкулях), що сприймаються безпосередньо зоровими, слуховими та ін. рецепторами організму. У людини П. с. с. функціонує в постійній взаємодії з *другою сигнальною системою*, утворюючи єдиний механізм, який здійснює *вищу нервову діяльність*.

ПЕ́РША УКРАЇ́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА А́РМІЯ — об'єднання рад. військ, створене на Україні під час громадянської війни. Сформована в березні 1918 в період боротьби проти австро-нім. окупантів, діяла на лівому фланзі фронту в районі Бірзули (тепер м. Котовськ) — Слобідки. До її складу влилося багато загонів з пд. районів України. Команд. армією були Асєєв, П. В. Єгоров, потім — С. Л. Козюра та ін. Спочатку П. У. р. а. входила до групи рад. військ, що діяла на Одес. напрямі. Ведучи оборонні бої в районі Знам'янки — Помічної, Кременчука, Кривого Рога, П. У. р. а. забезпечила проведення евакуації Катеринославського р-ну і почала формування нових поповнень. Вона подала значну допомогу *Другій Українській радянській армії* в період боїв на лінії Нікополь — Олександрівськ (тепер м. Запоріжжя). Згодом П. У. р. а. вела запеклі бої в районі Мелітополя, Ясинуватої, Юзівки (тепер м. Донецьк) та Маріуполя (тепер м. Жданов).

На той час в її рядах налічувалося бл. 30 тис. чол. 25.IV 1918 П. У. р. а. почала відхід у напрямі Дебальцеве — Звєрєво, але під тиском переважаючих сил ворога їй довелося відступити в бік Таганрога, Ростова і Новочеркаська. Вона тривалий час стримувала наступ австро-нім. військ на лінії Лиха — Царицин (тепер м. Волгоград). Частина армії прикривала Таганрог і Ростов. Армію розформовано після припинення воєнних дій проти австро-нім. військ. Вдруге П. У. р. а. сформовано за наказом команд. *Українським фронтом* В. О. *Антонова-Овсієнка* від 7.IV 1919 для бойових дій проти іноз. інтервентів, білогвардійців і петлюрівців на Україні. До її складу ввійшли *Перша Українська радянська дивізія, Друга Українська радянська дивізія*, 3-я окрема прикордонна д-зія, 1-а і 2-а окремі стрілецькі бригади, особлива кав. бригада та ін. Команд. армією був С. К. Мацилецький. Ці військ. частини було зведено у дві штатні д-зії (1-у і 2-у), 1-у кав. бригаду, окрему Бессарабську бригаду і прикордонну д-зію. В квітні — травні 1919 армія вела бої проти петлюрівців. На кін. травня 1919 вона визволила Ровно і Дубно і тим самим розірвала зв'язок петлюрівських військ з їхньою базою в Галичині. Частини П. У. р. а. брали участь у ліквідації *григор'євщини*. Відповідно до декрету ВЦВК від 1.VI 1919 про військ. єдність рад. республік на базі 1-ї і 3-ї Укр. рад. армій утворено 12-у армію. *О. Й. Шусь.*

ПЕ́РША УКРАЇ́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА ДИВІ́ЗІЯ — одне з перших військ. з'єднань Рад. України. Створена за наказом *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету* від 22. IX 1918 в «*нейтральній зоні*» з повстанських і партизан. загонів для боротьби проти нім.-австро-угорських окупантів та гетьманців. До грудня 1918 наз. 1-ю Укр. повстанською д-зією. Командували д-зією спочатку М. Г. *Кропив'янський*, потім І. С. Локотош (з грудня 1918) і М. О. *Щорс* (з березня 1919). До її складу наприкінці листопада 1918 входили 4 полки: 1-й Богунський (див. *Богунці*) під командуванням М. О. Щорса, 2-й

Таращанський (див. *Таращанці*) під командуванням спочатку В. С. Баляса, а потім В. Н. *Боженка*, 3-й Новгород-Сіверський під командуванням Т. В. *Черняка* і Ніжинський батальйон (потім полк, командир — Несміян). Після анулювання 13.XI 1918 Рад. урядом *Брестського миру 1918* д-зія в складі групи військ Курського напряму 21.XI перейшла в наступ. У зв'язку з необхідністю переформування повстанських д-зій у штатні військ. одиниці наступ було припинено. В складі д-зії було створено дві бригади (згодом командування ними прийняли М. О. Щорс і В. Н. Боженко). У 2-й пол. грудня 1918 П. У. р. д. взяла участь у наступальних операціях по визволенню України. Перед д-зією було поставлено завдання — розгорнути наступ на Київ. напрямі проти сил бурж.-націоналістичної *Директорії*. З утворенням 4.I 1919 *Українського фронту* д-зія ввійшла до його складу. В січні — лютому д-зія оволоділа Черніговом, Кролевцем, Ніжином, Бахмачем, а 5.II 1919 визволила Київ. З реорганізацією 15.IV 1919 груп військ Харків. і Київ. напрямів у три армії д-зія ввійшла до *Першої Української радянської армії*. В лютому — березні 1919 д-зія визволила Фастів, Білу Церкву, Козятин, Бердичів, Вінницю, Жмеринку, в квітні — Овруч, Проскурів (тепер м. Хмельницький), Старокостянтинів, розгромивши осн. сили Директорії. До липня 1919 П. У. р. д. вийшла на лінію Кам'янець-Подільський — Волочиськ — Радзивілів — Сарни. Частини д-зії взяли участь і в розгромі *григор'євщини* (травень 1919). У зв'язку з реорганізацією Укр. фронту в червні 1919 на базі П. У. р. д. було сформовано 44-у стрілецьку дивізію. *О. Й. Щусь.*

ПЕ́РША ЧЕХОСЛОВА́ЦЬКА ОКРЕ́МА БРИГА́ДА В СРСР — чехословацьке військ. формування на тер. СРСР під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Між Рад. урядом і Чехословац. емігрантським урядом у Лондоні 18.VII 1941 було укладено угоду про спільні дії проти фашист. Німеччини; 27. IX 1941 підписано воєнну угоду про формування на тер. СРСР чехословац. військ. частин. На поч. 1942 було сформовано 1-й Чехословац. окремий батальйон (командир — полковник Л. *Свобода*). 8.III 1943 в районі с. *Соколова* (тепер Готвальдівського р-ну Харків. обл.) відбулися його перші бойові дії. 12.IX 1943 на основі цього батальйону було сформовано чехословац. піхотну бригаду, яку 20.IX 1943 було включено до складу 38-ї армії Ворон. фронту. Бригада під командуванням Л. Свободи брала участь у визволенні тер. України. За участь у боротьбі проти нім. фашистів бригаду нагороджено орденом Суворова 2-го ступеня, орденом Богдана Хмельницького 1-го ступеня. Трьом чехословац. воїнам (О. *Ярошу*, А. *Сохору*, Р. *Тесаржику*) присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Багатьох солдатів і офіцерів нагороджено орденами й медалями ЧССР. 10.IV 1944 бригаду реорганізовано на 1-й Чехословац. окремий корпус. На честь чехословацьких воїнів, які відзначились при визволенні Києва, 1968 у місті відкрито пам'ятний знак.

ПЕ́РШЕ ОБ'Є́ДНАННЯ ЧЕРВО́НИХ ПАРТИЗА́НІВ у Франції — партизанський інтернац. підрозділ, який під час 2-ї світової війни діяв (в березні — грудні 1944) у сх. районах Франції. Складався гол. чин. з громадян СРСР — росіян і українців. Поділявся на чотири ударно-диверсійні загони. Очолював його лейтенант І. Фіщенко (з Ставропілля), згодом — В. Хникін (з Москви), а після його загибелі — В. Шило (з Запоріжжя). Штаб підрозділу випускав рукописну газ. «Советский гражданин». Підрозділ провів десятки диверсій на залізницях, пром. підприємствах, електростанціях, знищив у боях сотні фашистів.

ПЕ́РШЕ ТРА́ВНЯ — міжнародне революц. свято, день міжнар. солідарності трудящих усього світу, єдності і братерства робітників усіх країн. У липні 1889 I конгрес *Інтернаціоналу 2-го* прийняв рішення про щорічне відзначення дня міжнар. пролет. солідарності. Днем святкування було встановлено 1-е травня на відзнаку героїчного виступу робітників Чікаго (600 тис. чол.) 1.V 1886, коли поліція розстріляла демонстрацію, що вимагала встановлення 8-годинного робочого дня і поліпшення умов життя.

В 1890 робітники Франції, Німеччини, Австрії, Польщі, Бельгії та ряду ін. країн уперше провели першотравневі масові мітинги, страйки, демонстрації. Згодом опортуністичні лідери 2-го Інтернаціоналу, налякані розмахом робітн. руху, намагалися витравити революц. характер свята П. т. Вони гальмували і зривали організацію страйків, намагалися звести політ. боротьбу пролетаріату до реформістських вимог. У період 1-ї світової війни 1914—18 реформістські лідери с.-д. партій і профспілок зовсім відмовились від святкування П. т. В Росії перша маївка відбулася 1891 в Петербурзі. На Україні П. т. вперше святкували 1890 у Львові. Робітники вимагали поліпшення умов життя і скорочення робочого дня. В 1896 в Петербурзі було випущено написану В. І. Леніним першотравневу прокламацію, що містила політ. вимоги. В 1897 *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»* випустив першотравневі листівки. 1.V відбулася перша в Росії *Харківська політична демонстрація 1900*, в якій взяло участь понад 10 тис. чол. У 1901 першотравневий страйк на Обуховському з-ді в Петербурзі переріс у збройну сутичку між робітниками і царськими військами (див. *«Обуховська оборона» 1901*). П. т. 1905 проходило під знаком підготовки до збройної боротьби з царизмом. Після революції 1905—07, в умовах посилення реакції, пролетаріат Росії відзначав свято страйками, конспіративними зборами, широким розповсюдженням листівок. У травневі дні 1912 в Росії страйкувало 400 тис., 1913 — 420 тис., 1914 — 500 тис. робітників. Більшовики надавали святкуванню П. т. великого значення, використовуючи цей день для організації пролет. сил, готуючи робітн. маси до класових боїв. Після перемоги Лютн. бурж.-демократич. революції 1917 в Росії П. т. вперше святкувалося вільно. В 1918, після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, робітн. клас Росії вперше в історії людства відзначив П. т. як клас-переможець. У роки революц. піднесення 1918—20 під керівництвом утворених у багатьох країнах компартій святкування П. т. стало важливою ланкою революц. класових боїв зх.-європ. пролетаріату. В період світової екон. кризи 1929—33 і напередодні 2-ї світової війни в першотравневі дні відбувалися масові виступи трудящих за свої екон. і політ. права, проти фашизму і війни. Під час 2-ї світової війни в ряді капіталістичних країн П. т. проходило під знаком об'єднання всіх прогресивних сил на розгром фашистських агресорів. У післявоєнний час у капіталістичному світі травневі дні відзначаються боротьбою трудящих за мир, демократію і соціалізм. У ряді капіталістичних країн святкування П. т. відбувається в умовах репресій з боку правлячих кіл. В СРСР та ін. країнах соціалізму П. т.— свято вільного народу, що скинув капіталістичне ярмо. Це свято проходить під лозунгами дальшого зміцнення єдності соціалістичної співдружності, боротьби за мир у всьому світі, за побудову комунізму. *А. В. Кудрицький.*

«ПЕ́РШИЙ ВІНО́К» — укр. літературно-художній альманах. Виданий 1887 у Львові Н. Кобринською та Оленою Пчілкою за участю І. Франка. В альманасі було вміщено худож. твори укр. письменниць Галичини й Наддніпрянщини: Н. Кобринської, Уляни Кравченко, К. Попович, Ганни Барвінок, Олени Пчілки, Лесі Українки (поема «Русалка») та ін., статті та етногр. матеріали О. Франко, Г. Павлик, статті про становище жінки в бурж. суспільстві, про жіночу освіту в Галичині. Альманах відстоював реалізм і народність у л-рі, передові погляди на сусп. життя, пропагував ідеї єдності укр. народу, роз'єднаного кордонами царської Росії та цісарської Австро-Угорщини.

Ф. П. Погребенник.

ПЕ́РШИЙ ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, що відбувся 3—24.VI (16.VI—7.VII) 1917 в Петрограді. Був скликаний в умовах *двовладдя*. Вибори делегатів відбувалися в гострій боротьбі між більшовиками та угодовцями. На з'їзд було обрано 1090 делегатів, з них 822 — з ухвальним голосом. З 777 делегатів, що заявили про свою парт. належність, було 105 більшовиків, 285 есерів, 248 меншовиків. Порядок денний з'їзду: революц. демократія та урядова влада, ставлення до війни, підготовка до Установчих зборів, нац. питання, зем. питання та питання сел., робітн. і солдат. життя, організація виробництва, роботи транспорту і контроль над ним, прод. пи-

ПЕРШИЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД СЕЛЯНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ 1917

Перший Всеукраїнський з'їзд Рад. Монумент на честь проголошення Радянської влади на Україні. Харків. Скульптори В. І. Агібалов, М. Ф. Овсянкін, Я. І. Рик, художник С. Г. Світлорусов, архітектори І. О. Алфьоров, А. О. Максименко, Е. Ю. Черкасов. Граніт. 1975.

тання, питання фінанс. політики, місц. самоврядування, орг. питання та вибори. Більшовицька фракція на чолі з В. І. Леніним, який виступав на з'їзді з промовами про ставлення до Тимчасового уряду і про війну, використала трибуну з'їзду для боротьби проти контрреволюції, за владу Рад. В. І. Ленін заявив, що більшовицька партія готова взяти владу в свої руки. З усіх осн. питань більшовики висунули свої резолюції, що викривали імперіалістичний характер війни, згубність угодовства з буржуазією, і вимагали переходу всієї влади до Рад. Однак під тиском меншовиків і есерів з'їзд не розв'язав жодного питання порядку денного відповідно до волі трудящих, до резолюцій і заяв більшовиків, зокрема відклав до *Установчих зборів* питання про здійснення демократич. автономії України, відхилив більшовицькі вимоги про самовизначення націй і цим фактично підтримав великодерж. політику Тимчасового уряду.

Літ.: Ленін В. І. І Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 3—24 червня (16 червня — 7 липня) 1917 р. Повне зібрання творів, т. 32.

ПЕ́РШИЙ ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД СЕЛЯ́НСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ 1917 — відбувся в Петрограді 4 (17).V—28.V (10.VI) 1917. Мандатна комісія з'їзду затвердила 1167 мандатів делегатів, хоча прибуло їх на з'їзд 1353. Більшість делегатів становили есери. Більшовицька фракція налічувала 9 чол., ще 14 безпартійних, організованих М. В. *Фрунзе* в окрему групу, повністю підтримували більшовиків. Делегатів було обрано від губернських сел. з'їздів та армійських орг-цій (у т. ч. понад 250 — з України). Есерам і меншовикам вдалося провести на з'їзді резолюції, що відповідали їхній угодовській політиці: про підтримку коаліційного *Тимчасового уряду*, його політики в питанні війни й миру; вирішення земельного питання відкладалося до скликання *Установчих зборів*. Більшовики використали з'їзд як трибуну для проголошення своєї програми з аграрного питання. Цю програму викладено В. І. Леніним у відкритому листі до делегатів з'їзду 7 (20).V та у його виступі 22.V (4.VI) (див. Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 32). Вождь партії проголосив необхідність ліквідації приватної власності на землю і передання її народу негайно без всякого викупу. Пропонувалося передати в руки сел. к-тів поміщицьку худобу й реманент, щоб ними спільно користувалася сел. біднота, створити г-ва зі спільним обробітком землі. Ці ленінські ідеї мали величезний вплив не тільки на делегатів, а й на широкі сел. маси країни, відіграли величезну роль в їхньому політ. вихованні, в зміцненні більшовицького впливу на селі. На практиці селянство, всупереч есерівським рішенням з'їзду, діяло за більшовицькими настановами — ставало на шлях захоплення поміщицьких земель.

ПЕ́РШИЙ ВСЕСОЮ́ЗНИЙ З'ЇЗД УДА́РНИХ БРИГА́Д — відбувся 5—10.XII 1929 у Москві. Напередодні з'їзду пройшли крайові, обласні та окружні конференції ударників. У роботі з'їзду брали участь понад 1 тис. делегатів (у т. ч. 150 чол. з України), які представляли 330 тис. ударників країни. Розглянуто питання: про підсумки розвитку пром-сті і завдання соціалістичного змагання, про хід соціалістичного змагання і завдання ударних бригад, про нові форми організації праці. З'їзд ухвалив резолюцію «Промисловість, соцзмагання й ударні бригади» і прийняв Звернення до всіх трудящих країни, в якому закликав виконати п'ятирічку за 4 роки, далі розгортати соціалістичне змагання, вступати до ударних бригад, переходити від ударних бригад до ударно-зразкових підприємств, очолити соціалістичну перебудову села.

ПЕ́РШИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів України з участю частини селянських депутатів, що відбувся 11—12 (24—25).XII 1917 в Харкові. З'їзд спочатку було скликано в Києві, але через зрив його роботи Центральною радою делегати-більшовики та ін. представники трудящих переїхали до Харкова. В роботі з'їзду взяло участь бл. 200 делегатів з ухвальним і 6 — з дорадчим голосом. На з'їзді було представлено бл. 66 Рад України. Переважна більшість на з'їзді належала більшовикам. П. В. з. Р. розглянув питання: про поточний момент; самовизначення України; самовизначення Донецького і Криворізького басейнів; організацію влади на Україні; вибори ЦВК Рад України. Заслухавши та обговоривши доповідь *Артема* (Ф. А. Сергєєва) про поточний момент, з'їзд прийняв резолюцію, в якій, виявляючи волю робітничо-сел. мас України, заявив про цілковиту підтримку Великої Жовтн. соціалістич. революції і вітав політику Ради Народних Комісарів, що вела рішучу боротьбу проти бурж. контрреволюції в усіх її проявах. У резолюції з питання про самовизначення України з'їзд відзначив, що лише Велика Жовтн. соціалістична революція і створений нею Рад. уряд забезпечили втілення в життя принципу *права націй на самовизначення*, що перемога соціалістичної революції і декрети Раднаркому ліквідують будь-які форми нац. гноблення та нерівності в Росії. З'їзд визнав Укр. Республіку федеративною частиною Рос. Республіки, оголосив рішучу боротьбу згубній для робітничо-сел. мас політиці *Центральної ради*, викрив її бурж., контрреволюц. характер. З'їзд заявив, що він боротиметься за Укр. робітничо-сел. республіку, засновану на тісній солідарності трудящих мас України, незалежно від їхньої нац. належності, з трудящими масами всієї Росії. З'їзд закликав усіх робітників і селян, весь укр. народ усіма силами охороняти і зміцнювати братерський союз з робітниками і селянами Росії. Заслухавши та обговоривши доповідь про організацію влади в республіці, з'їзд розв'язав корінне питання соціалістичної революції на Україні. В резолюції, прийнятій 12 (25).XII 1917, з'їзд проголосив встановлення на Україні Рад. влади. В цьому істор. акті говорилося: «Влада на території Української республіки віднині належить виключно Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів... Україна оголошується Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів» (Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2. К., 1957, с. 574). Ця постанова знаменувала здійснення споконвічної мрії укр. народу про створення своєї суверенної, справді демократичної д-ви. П. В. з. Р. також прийняв резолюцію про Донецький і Криворізький басейни, в якій протестував проти злочинної імперіалістич. політики каледінської та укр. бурж.-націоналістичної контрреволюції, які намагалися поділити між собою Донбас, і заявив, що добиватиметься єдності Донецького басейну в межах Рад. республіки. З'їзд обрав найвищий орган держ. влади Рад. України в період між всеукр. з'їздами Рад — Центральний Виконавчий Комітет Рад України в складі 41 чоловіка, серед яких було 35 більшовиків. З'їзд залишив 20 місць для представників трудящого селянства, яких мав обрати Всеукр. з'їзд Рад сел. депутатів. Істор. рішення П. В. з. Р. знаменували законодавче закріплення перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні і створення Української Радянської Соціалістичної Республіки, поразку укр. бурж.-націоналістичної контрреволюції. В цих рішеннях втілювалися ідеї марксизму-ленінізму, суверенна воля українського народу.

Будинок у Харкові, в якому відбувався Перший Всеукраїнський з'їзд Рад. Зруйнований німецькими фашистами.

Літ.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917—апрель 1918. Сборник документов и материалов, т. 2. К., 1957; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977; История государства и права Украинской ССР. К., 1976; Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1920 рр. К., 1956; Бабій Б. М. В. І. Ленін і будівництво Української Радянської держави. К., 1957; Королівський С. Перший з'їзд Рад України. К., 1957; Компанієць І. І. Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях. К., 1970.

Б. М. Бабій.

ПЕ́РШИЙ ЗАГАЛЬНОЧОРНОМО́РСЬКИЙ З'ЇЗД — з'їзд моряків Чорноморського флоту, що відбувся 6—19.XI (19.XI—2.XII) 1917 у Севастополі. В його роботі взяли участь 88 делегатів від

з'єднань і кораблів флоту. З'їзд проходив під впливом більшовиків, з осн. питань ухвалив більшовицькі резолюції. Було заслухано звіт *Центрофлоту*, затверджено його статут і положення про суднові к-ти, вирішено надіслати групу кораблів на Дон для боротьби проти *каледінщини*. Делегати висловилися за підтримку постанов *Другого Всеросійського з'їзду Рад*. Гол. комісаром Чорноморського флоту обрано В. В. *Роменця*. В окремих питаннях було допущено хитання й помилки, зокрема з'їзд не дав відсічі претензіям бурж.-націоналістичної *Центральної ради* оволодіти флотом.

ПЕ́РШИЙ З'ЇЗД КП(б) УКРАЇ́НИ — відбувся в Москві 5—12.VII 1918. В роботі з'їзду взяли участь 65 делегатів з ухвальним і 147 делегатів — з дорадчим голосом, що представляли 45 парт. орг-цій, у яких налічувалося понад 4 тис. комуністів. Присутні були також бл. 60 гостей. Порядок денний: 1. Доповідь *Організаційного бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У*; 2. Доповідь *Всеукраїнського партійного тимчасового комітету*; 3. Звіт більшовицької фракції в *Народному Секретаріаті*; 4. Про поточний момент; 5. Про збройне повстання; 6. Про держ. відносини Рад. України з Рад. Росією; 7. Про ставлення до т. з. «рад»; 8. Про ставлення до ін. партій; 9. Про об'єднання з лівими укр. соціал-демократами; 10. Про партію; 11. Орг. питання; 12. Вибори ЦК. Почесним головою з'їзду було обрано В. І. Леніна. Напередодні відкриття з'їзду він прийняв групу делегатів, обговорив з ними найважливіші питання порядку денного, тези осн. доповідей і проекти резолюцій, дав поради щодо парт. керівництва революц. боротьбою укр. народу, утворення Компартії України. На початку роботи з'їзд гаряче вітали представники соціал-демократії Польщі і Литви, нім., угорської, чехословацької, рум., пд.-слов'янської і бессарабської комуністичних груп при ЦК РКП(б), а також голова *Федерації іноземних груп при ЦК РКП(б)* Бела Кун. 6.VII делегати з'їзду із зброєю в руках взяли участь у ліквідації *лівоесерівського заколоту 1918* в Москві. З'їзд заслухав доповіді М. О. *Скрипника* про роботу Орг. бюро по скликанню з'їзду і М. М. *Майорова* про діяльність Всеукр. парт. тимчасового к-ту і

Будинок у Москві на вулиці Жданова, 11 (колишня Рождественка), де відбувався Перший з'їзд КП(б) України.

схвалив роботу цих органів. При розгляді питання про поточний момент (політ. становище і завдання партії), як і при обговоренні питання про збройне повстання та ряду інших, на з'їзді розгорнулася внутріпарт. боротьба, зумовлена існуючими серед частини парт. працівників України незгодами в питаннях оцінки перспектив і рушійних сил революції на Україні, методів боротьби в умовах окупації, побудови Компартії України. Деякі парт. працівники (В. К. Аверін, Е. Й. Квірінг, Я. А. Яковлєв та ін.) дотримувалися правих поглядів, недооцінювали внутр. можливості революц. процесу на Україні, інші (А. С. Бубнов, Я. Б. Гамарник, С. В. Косіор, Ю. М. Коцюбинський, І. М. Крейсберг та ін.) переоцінювали їх, применшували значення зміцнення Радянської влади в Росії для перемоги революції на Україні, намагалися нав'язати лінію на передчасне заг. збройне повстання. Особлива небезпека таких «лівих» поглядів полягала в тому, що саме в середовищі їх носіїв шукали й нерідко знаходили підтримку «ліві комуністи» — запеклі вороги ленінської політики миру, соціалістичного будівництва, глашатаєм яких на Україні був Г. Пятаков. З'їзд засудив позиції прихильників як правих, так і «лівих» поглядів і визначив тактичну лінію КП(б)У, підкресливши, що вирішальним фактором перемоги революц. сил України є зміцнення Рад. Росії. В резолюції «Про збройне повстання» з'їзд розгорнув конкретну програму заходів по підготовці його, що передбачала, зокрема, створення мережі підпільних військово-революц. к-тів і *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету* для керівництва підготовкою і проведенням повстання. Ревкоми мали діяти під керівництвом парт. орг-цій. Принципове значення мало глибоко інтернаціоналістське рішення про взаємовідносини України і Росії. Виражаючи інтереси укр. народу, з'їзд у резолюції «Україна і Росія» висловився за революц. об'єднання Рад. України і Рад. Росії, дальше зміцнення дружби укр. і рос. народів як гол. умови перемоги над силами контрреволюції. Резолюція викривала націоналістичне гасло «самостійності України» як ширму, яку використовували нім. імперіалісти та їхні пособники й укр. бурж. націоналісти для поневолення трудящих. Гол. завданням з'їзду було утворення *Комуністичної партії України*. З'їзд ухвалив: «Об'єднати партійні комуністичні організації України в автономну, в місцевих питаннях, Комуністичну партію України з своїм Центральним Комітетом і своїми з'їздами, але яка входить в єдину Російську Комуністичну партію з підпорядкуванням у питаннях програмних загальним з'їздам Російської Комуністичної партії, а в питаннях загальнополітичних — ЦК РКП» (Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976, с. 23). З'їзд ухвалив створити на окупованій території України нелегальні обл. парт орг-ції. В резолюції «Про ставлення до інших партій» з'їзд підкреслив, що ніякі угоди з есерами, меншовиками, бундівцями, укр. есерами, укр. соціал-демократами й анархістами неприпустимі і парт. орг-ції повинні вести проти них нещадну боротьбу. Водночас з'їзд вказав на необхідність налагодження контактів з партіями, які виражають інтереси дрібного селянства, з метою «підштовхування їх на шлях активної боротьби за владу Рад і підпорядкування їхньої боротьби фактичному керівництву пролетарської Комуністичної партії» (там же, с. 22). З'їзд обрав ЦК КП(б)У у складі 15 членів і 6 кандидатів. Істор. значення з'їзду полягає в тому, що він успішно завершив процес об'єднання більшовицьких орг-цій України, створив Комуністичну партію України, яка оформилася на непорушних ленінських ідеологічних, організаційних, теоретичних і тактичних принципах як складова і невід'ємна частина, бойовий загін єдиної РКП(б).

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Рядніна У. Перший з'їзд КП(б)У. К., 1958; Мельниченко В. Ю. Бойовий загін єдиної ленінської партії. К., 1978.

В. Ю. Мельниченко.

ПЕ́РШИЙ З'ЇЗД НАРО́ДНИХ КОМІТЕ́ТІВ ЗАКАРПА́ТСЬКОЇ УКРАЇ́НИ — відбувся 26.XI 1944 в Мукачевому. Протягом 10—25. XI з ініціативи трудящих Ужгорода в усіх містах і селах Закарпаття було проведено збори і мітинги, на яких обирали делегатів на з'їзд і ухвалювали накази насамперед з вимогою домагатися возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною. На з'їзд прибуло 663 делегати, в т. ч. 178 робітників, 258 селян, 172 представники інтелігенції, 55 торговців, ремісників та ін. Делегати з'їзду одностайно схвалили істор. документ — Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Рад. Україною, де, зокрема, визначалося: «1. Возз'єднати Закарпатську Україну зі своєю Великою матір'ю Радянською Україною і вийти зі складу Чехословакії. 2. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки і Верховну Раду Союзу Радянських Соціалістичних Республік включити Закарпатську Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки». З'їзд ухвалив також постанову про конфіскацію поміщицьких земель та наділення нею трудящих селян, обрав *Народну Раду Закарпатської України* тощо. До 1.I 1945 Маніфест підписало 250 тис. чол.—практично все доросле населення Закарпаття.

Літ.: Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України. Збірник документів. Ужгород, 1944; Шляхом Жовтня. Збірник документів, т. 5. Ужгород, 1967.

ПЕ́РШИЙ З'ЇЗД РАД СРСР — об'єднавчий з'їзд Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів Радянських республік, що відбувся 30.XII 1922 в Москві. Прого-

лосив утворення Союзу РСР. На з'їзді були повноважні делегації від усіх союзних республік. У роботі з'їзду взяло участь 2214 делегатів, з них 1673 — з ухвальним голосом (у т. ч. від України — 364 делегати, з них 354 — з ухвальним голосом). Почесним головою з'їзду було обрано В. І. Леніна, головою з'їзду — М. І. Калініна. Порядок денний: розгляд *Декларації про утворення СРСР* та *Договору про утворення СРСР*, вибори ЦВК СРСР. З'їзд в основному затвердив Декларацію і Договір про утворення СРСР і, зважаючи на надзвичайну важливість цих документів і бажаність вислухати остаточні думки про тексти конституційних актів усіх республік, що входять до Союзу, передав їх на додатковий розгляд ЦВК союзних республік. ЦВК СРСР доручалось підготувати остаточний текст Декларації і Союзного договору і подати до затвердження 2-го з'їзду Рад СРСР. Столицею Рад. Союзу було проголошено Москву. Було прийнято рішення про святкування дня утворення СРСР. З'їзд обрав ЦВК СРСР у складі 371 члена і 138 кандидатів. Пропорційно до кількості населення республік до складу ЦВК СРСР увійшло: від РРФСР — 270, від УРСР — 88, від ЗСФРР — 26, від БРСР — 7 членів.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 3. М., 1960; Бабій Б. М. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.). К., 1961.

ПЕ́РШИЙ З'ЇЗД РСДРП — відбувся нелегально 1—3 (13—15).III 1898 у Мінську. Підготовка з'їзду почалася з ініціативи В. І. Леніна в обстановці піднесення масового робітн. руху. Завдання об'єднати с.-д. гуртки і групи в єдину партію В. І. Ленін уперше висунув у своїй праці «*Що таке „друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів?*» (1894). Першим зародком такої партії був створений В. І. Леніним *петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу»* (1895). Наприкінці 1895 В. І. Ленін, перебуваючи в ув'язненні, написав проект програми партії і доручив членам петерб. «Союзу боротьби», які залишилися на волі, підготувати скликання I з'їзду РСДРП. Влітку 1896 Н. К. Крупська від імені петерб. «Союзу боротьби» приїздила на Україну, щоб домовитися про підготовку з'їзду і видання загальнопарт. нелегальної газети. Однак нові арешти членів «Союзу боротьби» і заслання В. І. Леніна в Сибір перешкодили скликанню з'їзду. Підготовку з'їзду продовжувала уціліла від арештів київська с.-д. орг-ція. В березні 1897 вона провела нараду за участю представника петерб. «Союзу боротьби», на якій було обговорено план роботи по скликанню з'їзду, прийнято рішення підготувати проект порядку денного з'їзду, назвати всі с.-д. орг-ції, за прикладом Петербурга, «Союзами боротьби за визволення робітничого класу», створити в Києві загальнорос. нелегальну газету (див. *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*). В Києві в серпні 1897 почала виходити «*Рабочая газета*». На з'їзд прибули 9 делегатів, які представляли петерб., моск., київ. і катериносл. «Союзи боротьби», групу «Рабочей газеты» і *Бунд*. З'їзд проголосив утворення Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), обрав її ЦК, визнав «Рабочую газету» офіц. органом партії. З'їзд доручив ЦК РСДРП видати «*Маніфести Російської соціал-демократичної робітничої партії*» з коротким викладом цілей партії, прийняв важливу постанову програмного характеру про визнання партією за кожною національністю права на самовизначення. З'їзд ухвалив ряд рішень орг. порядку: визначив роль з'їздів як найвищих органів партії, обов'язки і права ЦК, місцевих к-тів, визнав «*Союз російських соціал-демократів за кордоном*» складовою частиною РСДРП і її закордонним представником та ін. Після з'їзду «Союз боротьби» і с.-д. орг-ції було реорганізовано в к-ти РСДРП. П. з. РСДРП був видатною істор. подією.

Проте з'їзд, що проходив без В. І. Леніна і його найближчих соратників, які перебували на засланні, не зміг виробити програму і статут партії, подолати роз'єднаність с.-д. руху. Незабаром після з'їзду поліція розгромила ЦК РСДРП і «Рабочую газету», в місц. к-тах і групах РСДРП посилились ідейні хитання і орг. розпорошеність. Революц. соціал-демократи на чолі з В. І. Леніним продовжували боротьбу за пролет. марксистську партію в Росії, яка була успішно завершена на *Другому з'їзді РСДРП*.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 4. Протест російських соціал-демократів. — Назадній напрям у роботі соціал-демократії. — Заява редакції «Искры»; т. 6. Що робити?; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978; Первый съезд РСДРП. Документы и материалы. М., 1958; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1980; У истоков партии. Материалы научной конференции, посвященной 70-летию I съезда РСДРП (13 марта 1968 г.). Минск, 1969. *П. М. Шморгун.*

ПЕ́РШИЙ ІНТЕРНАЦІОНА́Л — див. *Інтернаціонал 1-й.*

ПЕ́РШИЙ МІЖРАЙО́ННИЙ ТЕА́ТР СОЦІАЛІСТИ́ЧНОГО СЕ́КТОРА. Засн. 1930 в м. Кременчуку на Полтавщині. В жовтні 1931 театр переведено до Кривого Рога й перейменовано на «Кривбас». У театрі працювали: Д. *Козачківський,* В. *Максименко,* А. *Носачов,* В. *Харченко,* А. Андрієнко, М. *Єсипенко,* І. Юхименко, згодом засл. артисти УРСР М. Виспраєва, Р. Раїсова, В. Цимбал, О. Срібний, О. Свинтицький, актори — Д. Степовий, Л. Заднепровський, Ю. Павлова, режисери — Г. Лаврик, К. Овчинников, композитор Л. Кауфман та ін. В репертуарі театру: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Комуна в степах» М. Куліша, «Підземна Галичина» М. Ірчана, «Невідомі солдати» Л. Первомайського, «Голос надр» В. Білль-Білоцерковського, «Кадри» і «Диктатура» І. Микитенка, «Ревізор» М. Гоголя, «Інтервенція» Л. Славіна, «Чужа дитина» В. Шкваркіна, «Слуга двом панам» К. Гольдоні та ін. Гастролював по містах і селах України. Припинив діяльність у кінці 1934.

М. Г. Лабінський

ПЕ́РШИЙ П'ЯТИРІ́ЧНИЙ ПЛАН — єдиний держ. перспективний план розвитку всіх галузей економіки і культури СРСР на 1928/29 — 1932/33. Розроблений на основі директив XV з'їзду ВКП(б) (1927), прийнятий XVI конференцією ВКП(б) (1929), затверджений 5-м з'їздом Рад СРСР (1929). План першої п'ятирічки був дальшим розвитком ленінського плану *ГОЕЛРО*. Його осн. завдання: створення власної передової тех. бази для реконструкції всього нар. г-ва внаслідок швидких темпів соціалістичної *індустріалізації* країни; проведення *колективізації сільського господарства*; забезпечення систематичного підвищення питомої ваги соціалістичного сектора в нар. г-ві СРСР. Див. *П'ятирічні плани* розвитку народного господарства СРСР.

ПЕ́РШИЙ ТЕА́ТР УКРАЇ́НСЬКОЇ РАДЯ́НСЬКОЇ РЕСПУ́БЛІКИ імені Шевченка. Засн. 15.III 1919 у Києві на базі Державного драматичного театру.

Колектив очолили І. *Мар'яненко* (комісар) та О. *Загаров* (гол. режисер). Офіційно театр було відкрито 15.IV 1919 виставою «Ткачі» Г. Гауптмана. В кінці квітня 1919 до нього приєднано «*Молодий театр*». Гол. режисером було призначено Л. *Курбаса,* черговим — О. Загарова. У складі трупи: І. Замичковський, М. Тінський, Ф. Левицький, Г. Маринич, С. Паньківський, Д. Ровинський, І. Садовський, О. Зініна, Л. Гаккебуш, Г. Борисоглібська, Є. Сидоренко, Г. Юра, М. Терещенко, С. К. Бондарчук, В. Василько, С. Семдор, П. Самійленко, К. Кошевський, О. Ватуля, О. Юра-Юрський, П. Долина, В. Чистякова. Під час денікінщини театр припинив діяльність, а після визволення 16.XII 1919 Червоною Армією Києва від білогвардійців відновив (з 20.XII) вистави.

До 106-ї річниці з дня народження Т. Г. Шевченка Л. Курбас у власній інсценізації здійснив виставу «Гайдамаки», яка набула агітаційно-пропагандистського звучання. Протягом квітня 1919 — травня 1920 склад трупи змінювався. З театру виділилися дві групи акторів колишнього «Молодого театру»: група на чолі з Г. Юрою (заснувала Укр. драм. театр ім. І. Франка, з 1926 — у Києві) і група, очолювана Л. Курбасом (створила «*Кийдрамте*»). Склад театру поповнився режисерами К. Бережним, О. Смирновим і О. Смирновою-Іскандер, акторами Г. Мещерською, П. Милорадовичем та ін. Завідуючим літ. частиною був спочатку М. *Вороний,* згодом П. Тичина; завідуючим муз. частиною — Н. Пруслін. У театрі працювали художники А. *Петрицький,* В. *Кричевський,* К. Єлева, комісаром був О. Довженко. В репертуарі театру: «Камінний господар», «Адвокат Мартіан», «Оргія», дра-

ТЕАТРИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1914–18 років.

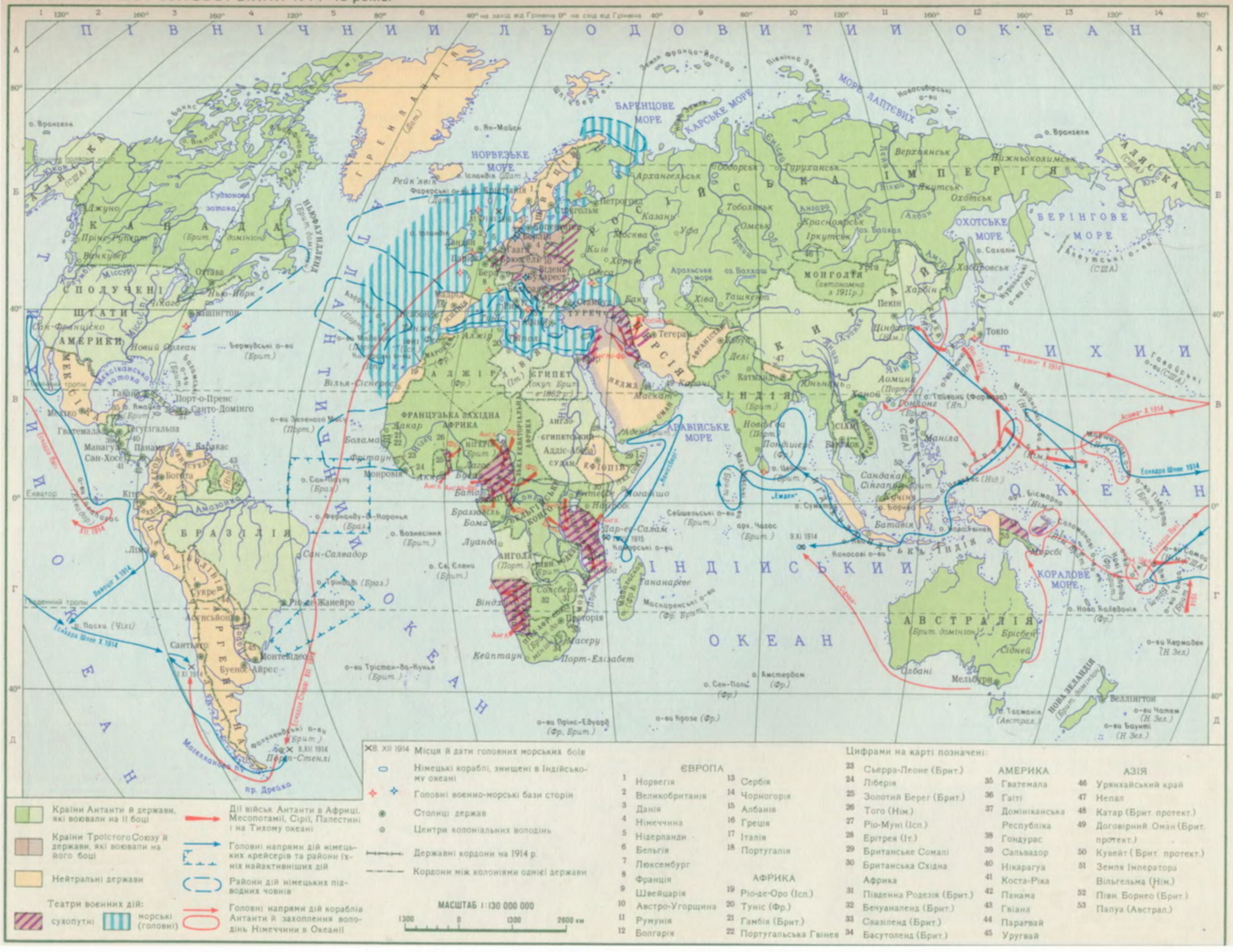
ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН
ТИХИЙ ОКЕАН
АТЛАНТИЧНИЙ ОКЕАН
ІНДІЙСЬКИЙ ОКЕАН
Гренландія (Дат.)
Ісландія (Дат.)
Фарерські о-ви (Дат.)
Шпіцберген
Земля Франца-Йосифа
Північна Земля
Нова Земля
Баренцове море
Норвезьке море
Карське море
Море Лаптєвих
Новосибірські о-ви
о. Врангеля
Аляска (США)
Канада (Брит. домініон)
Гудзонова затока
Ньюфаундленд (Брит. домініон)
Сполучені Штати Америки
Мексиканська затока
Бермудські о-ви (Брит.)
Багамські о-ви (Брит.)
Куба (Ісп.)
Ямайка (Брит.)
Гаїті
Домініканська Республіка
Пуерто-Рико (США)
Малі Антильські о-ви
Гватемала
Гондурас
Сальвадор
Нікарагуа
Коста-Ріка
Панама
Венесуела
Колумбія
Еквадор
Перу
Бразилія
Болівія
Чилі
Аргентина
Парагвай
Уругвай
Фолклендські о-ви (Брит.)
Південна Георгія (Брит.)
о. Вознесіння (Брит.)
о. Трістан-да-Кунья (Брит.)
о. Св. Олени (Брит.)
о. Фернанду-ді-Норонья (Браз.)
о. Трінідад (Браз.)
о. Пасха (Чилі)
о. Сан-Паулу (Браз.)
Європа
Норвегія
Швеція
Фінляндія
Данія
Ісландія
Великобританія
Ірландія
Німеччина
Нідерланди
Бельгія
Люксембург
Франція
Швейцарія
Австро-Угорщина
Румунія
Болгарія
Сербія
Чорногорія
Албанія
Греція
Італія
Португалія
Іспанія
Андорра
Монако
Азорські о-ви (Порт.)
Мадейра (Порт.)
Канарські о-ви (Ісп.)
Балеарські о-ви (Ісп.)
Корсика (Фр.)
Сардинія (Іт.)
Сицилія (Іт.)
Мальта (Брит.)
Ліпарські о-ви (Іт.)
Егадські о-ви (Іт.)
Пантелерія (Іт.)
Лампедуза (Іт.)
Пелагські о-ви (Іт.)
Тремітські о-ви (Іт.)
Тунісська затока
Африка
Марокко
Іспанська Західна Африка
Алжір (Фр.)
Алжірія (Іт.)
Єгипет (окуп. Брит. з 1882 р.)
Французька Західна Африка
Дакар
Сьєрра-Леоне (Брит.)
Ліберія
Золотий Берег (Брит.)
Того (Нім.)
Ріо-Муні (Ісп.)
Ерітрея (Іт.)
Британське Сомалі
Британська Східна Африка
Південна Родезія (Брит.)
Бечуаналенд (Брит.)
Свазіленд (Брит.)
Басутоленд (Брит.)
Португальська Гвінея
Ріо-де-Оро (Ісп.)
Туніс (Фр.)
Гамбія (Брит.)
Португальська Гвінея
Англо-єгипетський Судан
Ефіопія
Італійське Сомалі
Британська Східна Африка
Португальська Східна Африка
Анголa (Порт.)
Південно-Західна Африка (Брит. домініон з мінімальною автономією)
Кейптаун
Порт-Елізабет
Претория
Масеру
Мадагаскар (Фр.)
Маскаренські о-ви (Фр. Брит.)
Кокосові о-ви
Острови Зеленого Мису (Порт.)
Азія
Туреччина
Вірменія
Курдистан
Аравія
Персія
Афганістан
Туркестан
Сибір
Монголія (автономна з 1911 р.)
Китай
Маньчжурія
Корея
Японія
Індія (Брит.)
Сіам
Французький Індокитай
Британська Малакка
Голландська Ост-Індія
Філіппінські о-ви (США)
Тайвань (Формоза) (Яп.)
Нансейські о-ви (Яп.)
Бонінські о-ви (Яп.)
Марианські о-ви (Нім.)
Каролінські о-ви (Нім.)
Маршалові о-ви (Нім.)
Палау (Нім.)
Соломонові о-ви (Брит.)
Нові Гебриди (Брит.-Фр.)
Нова Каледонія (Фр.)
Нова Зеландія (Брит. домініон)
Австралія (Брит. домініон)
Тасманія (Австрал.)
Нова Гвінея (Нім.)
Нова Британія (Нім.)
Нова Ірландія (Нім.)
Нова Мекленбург (Нім.)
Нова Помераніа (Нім.)
Нова Гібернія (Нім.)
Нова Шотландія (Нім

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914–18 років

Найважливіші операції першої світової війни

1. Прикордонний бій 1914 р.
2. Східно-Пруська 1914 р.
3. Марнська битва 1914 р.
4. Варшавсько-Івангородська 1914 р.
5. Галицька битва 1914 р.
6. Сарикамишська 1914–15 років
7. Дарданельська 1915 р.
8. Ерзурумська 1916 р.
9. Трапезунтська 1916 р.
10. Битва на Соммі 1916 р.
11. Ютландський бій 1916 р.
12. Верденська 1916 р. Прорив австро-німецького фронту 1916 р.
13. Бій під Камбре 1917 р.
14. Ам'єнська 1918 р.

Західно-Європейський театр

- Межа просування німецьких військ у наступі на Париж у серпні 1914 р.
- Лінія фронту в 1915–16 рр.
- Лінія фронту на час укладення перемир'я 11 листопада 1918 р.

Італійський театр

- Лінія фронту в травні 1915 р.
- Лінія фронту в листопаді 1918 р.

Східний театр

- Межа просування російських військ у Східній Пруссії та Галичині в серпні–вересні 1914 р.
- Лінія фронту на кінець 1914 р.
- Перекидання на російський фронт німецько-австрійських військ, знятих з інших фронтів
- Лінія фронту на жовтень 1915 р. (після загального наступу німецько-австрійських військ)
- Розташування румунських військ у вересні 1916 р.
- Лінія фронту на жовтень 1917 р.

Кавказький театр

- Лінія фронту на квітень 1915 р.
- Межа просування російських військ на грудень 1917 р.

Балканський театр

- Лінія фронту в листопаді 1915 р.
- Лінія фронту на кінець 1916 р.
- Розташування військ Антанти наприкінці вересня 1918 р.
- Межа просування німецько-австрійських військ
- Столиці держав
- Фортеці
- Кордони держав на 1914 р.

МАСШТАБ 1:18 000 000

180 0 180 360 км

ЗАХІДНО-ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТЕАТР (1914 р.)

МАСШТАБ 1:10 000 000

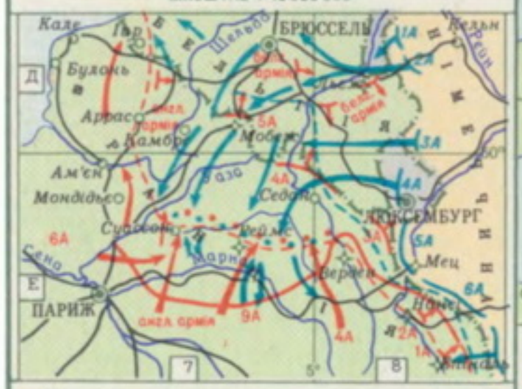

- Лінія фронту прикордонного бою 20–27 серпня
- Лінія фронту на 14 вересня після битви на Марні
- Лінія фронту на 4 вересня перед битвою на Марні
- Лінія позиційного фронту в листопаді

- Країни Антанти та їхні союзники
- Німеччина та її союзники
- Держави, що зберігали нейтралітет
- 1.VIII 1914 — Дати вступу держав у війну
- Напрями головних ударів армій Німеччини та її союзників
- Напрями головних ударів армій Антанти
- 24.XII 1914 — Місця і дати найважливіших морських боїв
- Мінні загородження Центральних держав та Антанти
- Основні райони підводної війни
- 11.XI 1918 — Дати капітуляції Німеччини та її союзників
- Велика Жовтнева соціалістична революція в Росії в 1917 р. Встановлення Радянської влади
- Революційний рух в Австро-Угорщині у 1918 р.
- Укладення Брестського миру
- Революція в Німеччині (в листопаді 1918 р.)

матичні етюди («На руїнах», «Вавілонський полон») Лесі Українки, «Одруження» і «Ревізор» М. Гоголя, «По дорозі в казку» О. Олеся, «Приборкання непокірної» У. Шекспіра, «Ткачі» Г. Гауптмана, «Міщанин-шляхтич» і «Тартюф» Ж. Б. Мольєра, «Загибель „Надії“» Г. Гейєрманса, «Північні велетні» Г. Ібсена, «Свобода» М. Потшера, «Мораль пані Дульської» Г. Запольської, «Чорт та шинкарка» С. Кржижевшевського та ін. З зими 1923 і до поч. сезону 1927—28 театр був пересувним і мав різні назви. Гастролював у Харкові (1923), на Полтавщині, Катеринославщині, Херсонщині, в Таврії (1924), в Полтаві, Сумах, Лубнах, Лохвиці, Хоролі, Миргороді, Черкасах (1925), Луганську (тепер Ворошиловград), Сталіно (тепер Донецьк), Артемівську, Макіївці, Маріуполі (тепер Жданов)—всі 1926, та ін. містах України. З 1927 — стаціонарний *Дніпропетровський український музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка.

П. І. Тернюк.

ПЕ́РШИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ТЕА́ТР О́ПЕРИ ТА БАЛЕ́ТУ, Державний робітничий оперний театр (ДРОТ). Протягом 1928—31 діяв як пересувний театр з базою в Полтаві. На основі ДРОТу 1931 було створено стаціонарний Дніпроп. театр опери та балету. В різний час в трупі працювали: режисери — С. *Каргальський,* М. *Стефанович,* М. Боголюбов, М. Варламов, Е. Юнгвальд-Хилькевич, Г. Шаповалів; диригенти — В. *Йориш,* В. Ставровський, Я. Моринець; балетмейстер — В. Новицький; художники — В. *Борисовець,* П. *Злочевський,* Г. Павлович; солісти — В. *Войтенко,* М. *Литвиненко-Вольгемут,* І. Вільзаск, С. Колтон, І. Росляков, Ю. Сабінін, В. Толстякова, В. Товстолузька та ін. Серед вистав: опери — «Тарас Бульба» М. Лисенка, «Самійло Кішка» і «Вибух» Б. Яновського, «Кармалюк» і «Поема про сталь» В. Йориша, «Тихий Дон» І. Дзержинського, «Броненосець „Потьомкін“» О. Чишка, «В бурю» Т. Хренникова; балети — «Пан Каньовський» М. Вериківського, «Лебедине озеро» П. Чайковського, «Дон Кіхот» Ч. Пуньї; твори М. Мусоргського, М. Римського-Корсакова, О. Бородіна, Ж. Бізе, Д. Верді, Ж. Оффенбаха, Дж. Пуччіні, Д. А. Россіні та ін. З початком Великої Вітчизн. війни театр припинив творчу діяльність.

П. К. Медведик.

ПЕ́РШИЙ ХА́РКІВСЬКИЙ РОБІТНИ́ЧО-КОЛГО́СПНИЙ ТЕА́ТР. Засн. 1933 в м. Лубнах (тепер Полтавської обл). У творчому складі театру працювали: художні керівники Ю. Коваленко, згодом Л. Каневський, О. Льодов, актори О. *Тарасенко,* А. *Носачов,* Н. Домбровська, Г. Мініна-Равич, А. Юницький, О. Жук, М. Островська, О. Свічкаренко, П. Чугай, Ю. Миронова та ін. В репертуарі: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Хазяїн», «Безталанна» І. Карпенка-Карого, «Дівчата нашої країни» І. Микитенка, «Аристократи» М. Погодіна, «Слава» В. Гусєва, «Чужа дитина» В. Шкваркіна та ін. В 1939 на базі цього театру створено *Сумський український театр драми і комедії* імені М. С. Щепкіна.

ПЕ́РШИН Павло Миколайович (4.I 1891, с. Бубинське тепер Сивинського р-ну Перм. обл.— 11.XI 1970, Київ) — рос. і укр. рад. економіст-аграрник, акад. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1966). Закінчив Петрогр. ун-т (1916). З 1919 протягом трьох десятиліть завідував кафедрами політ. економії і статистики, економіки землевпорядкування, нар.-госп. планування у вузах Москви, Воронежа та Харкова. В 1948—50 — директор Ін-ту економіки АН УРСР, керував агр. відділом цього ін-ту. В 1950—54 очолював комплексні пд.-укр. експедиції АН УРСР, пов'язані з піднесенням економіки колгоспів посушливого Степу. В 1957—64 — голова Ради по вивченню продуктивних сил УРСР. Автор праць з проблем економіки с. г., землевпорядкування, районного планування, зем. ренти, власності, розвитку продуктивних сил, соціалістичних агр. перетворень в СРСР. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора та ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1969.

П. Ф. Веденичев.

ПЕРШОДРУ́КИ — перші друковані книги. У Зх. Європі з'явилися в 40-х рр. 15 ст., у Росії — на поч. 50-х рр. 16 ст., на Україні — на поч. 70-х рр. 16 ст. Перші книги, друковані наборними літерами в період від 1440 до 1500 включно, наз. *інкунабулами.*

ПЕРШОТРА́ВЕНСЬК — місто Дніпроп. обл. УРСР, підпорядковане Павлоградській міськраді. Розташоване за 6 км від залізнич. ст. Миколаївка. Виник 1954 в зв'язку з розвитком вугільної промисловості в районі Зх. Донбасу. До 1960 — смт Шахтарське. З 1966 — місто. В П.— шахти «Першотравнева», «Степова» та «Ювілейна», рем.-мех. і консервний з-ди, будинок побуту тощо. Профес.-тех. уч-ще, 6 заг.-осв. та музична школи; лікарня, поліклініка; Палац культури, клуб, кінотеатр, 12 бібліотек.

ПЕРШОТРА́ВЕНСЬК (до 1934 — с. Токарівка) — селище міського типу Баранівського р-ну Житомир. обл. УРСР. Розташований на правому березі р. Хомори (бас. Прип'яті), за 18 км від залізнич. ст. Полонне. 4,2 тис. ж. (1981). У П. — завод «Електрофарфор» (засн. 1899), комбінат побутового обслуговування. Середня школа, лікарня, Будинок культури, б-ка. П. виник наприкінці 14 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ПЕРШОТРАВНЕ́ВЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, райцентр, за 25 км від залізнич. ст. Жданов. 7,0 тис. ж. (1981). Засн. 1779 як поселення Мангуш. Рад. владу встановлено в січні 1918. В 1946 село перейменовано на П. З 1969 П.— с-ще міськ. типу. У селищі — комбікормовий, хлібний і плодоконсервний з-ди, харч. комбінат, птахоінкубаторна станція, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Три заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ПЕРШОТРАВНЕ́ВЕ — селище міського типу Овруцького р-ну Житомир. обл. УРСР. Залізнична ст. Товкачівський. 2,9 тис. ж. (1981). У П.— Овруцьке рудоуправління, Товкачівський щебеневий з-д (розробка кварцитів). Середня школа, лікарня, Будинок культури. Засн. 1936, с-ще міськ. типу — з 1952.

ПЕРШОТРАВНЕ́ВЕ (до 1962 — Моквин) — селище міського типу Березнівського р-ну Ровен. обл. УРСР. Розташоване на лівому березі Случі (бас. Прип'яті), за 25 км від залізнич. ст. Моквин. 2,1 тис. ж. (1981). У П.— паперова ф-ка, цегельний цех Березнівського фарфорового з-ду. 2 заг.-осв. школи, відділення районної лікарні, Будинок культури, 4 б-ки. Засн. 1564, с-ще міськ. типу з 1962.

ПЕРШОТРАВНЕ́ВИЙ РАЙО́Н (до 1946 — Мангушський р-н) — у пд.-зх. частині Донец. обл. УРСР. Утворений 1926. Площа 0,8 тис. км². Нас. 28,0 тис. чол. (1981). У районі — 26 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 6 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Першотравневе.* На Пд. і Пд. Сх. район омивається Азовським м. Розташований в межах Приазовської низовини. Корисні копалини: вапняки, глини, мармур. Річки: *Берда* (на пн.-зх. межі району) та її притока Каратиш, Мокра Білосарайська (усі — бас. Азовського м.). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах району — держ. заказник «Білосарайська коса». Найбільші підприємства — першотравневі комбікормовий, плодоконсервний і хлібний з-ди. Комбінат побут. обслуговування (Першотравневе). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового, тваринництво мол.-м'ясного (скотарство, вівчарство, птахівництво) напрямів. Пл. с.-г. угідь 1980 становила 65,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 56,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник. У П. р.— 11 колгоспів, у т. ч. риболовецький, 3 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 199 км, у т. ч. з твердим покриттям — 187 км. У районі — 16 заг.-осв., музична та спорт. школи; 22 лік. заклади, у т. ч. 2 лікарні; на березі Азовського м.— численні бази відпочинку, пансіонати.

П. М. Першин.

І. Г. Першудчев. Портрет двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака. Бронза. 1978.

6 будинків культури, 13 клубів, 33 кіноустановки, кінотеатр, 23 б-ки. В смт Ялті П. р. народився укр. рад. композитор І. Ф. *Карабиць*. У П. р. видається газ. «Сельская новь» (з 1938). *Л. І. Харчук.*

ПЕРШУ́ДЧЕВ Іван Гаврилович [н. 30.X (12.XI) 1915, с. Кам'янське, тепер Дніпродзержинськ] — російський та український радянський скульптор, засл. художник РРФСР (з 1975). У 1937 закінчив Дніпроп. художнє уч-ще, в 1937—41 навчався у Всеросійській АМ у М. *Манізера*. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1947 живе в Москві. Твори: портрети — двічі Героїв Рад. Союзу С. А. Ковпака і О. Ф. Федорова, Героїв Рад. Союзу М.О. Єгорова та М. В. Кантарія (всі—1943—45), двічі Героя Рад. Союзу В. М. Комарова (1973); пам'ятник-музей на честь визволення Києва від нім.-фашист. загарбників у с. Нових Петрівцях Київ. обл. (1958), пам'ятник Ф. Е. Дзержинському в Дніпродзержинську (1967); надгробки. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Іл. див. також до ст. *Київська область*, т. 5, с. 127.

ПЕСЕ́ВА — розмінна монета Гани, дорівнює $^1/_{100}$ нового *седі*.

ПЕСЕ́ТА (ісп. peseta) — 1) Старовинна срібна монета, яку карбували в Іспанії у 18 ст., у Мексіці прибл. з 16 ст. 2) Грошова одиниця Іспанії, поділяється на 100 *сентимо*. 66 П. дорівнюють 1 доларові США (1979).

ПЕСЕ́ЦЬ (Alopex) — рід хижих ссавців род. *собачих*. Єдиний вид — песець звичайний (A. lagopus). Довж. тіла 46—75 см, хвоста до 40 см, маса 6—10 кг. Волосяний покрив високий, дуже густий, шовковистий, білого (т. з. білий П.) і сірого (т. з. голубий П.) кольору. Поширений П. у тундрі, частково в лісотундрі, на арктичних о-вах Євразії та Пн. Америки. В СРСР — в материковій тундрі, на багатьох о-вах Пн. Льодовитого ок. і Берінгового м. Селяться переважно у відкритих місцевостях серед пагорбів, часто у кам'янистих розсипах. Живуть виводками в норах. Живляться в основному гризунами (*лемінгами*, полівками). П. властива *моногамія*. Гін у лютому — березні; вагітність 49—57 діб; малят у виплоді 4—12 (зрідка більше). Статева зрілість настає у 9—11 міс. Тривалість життя до 15 років. Цінний хутровий звір; об'єкт промислу і кліткового розведення (див. *Звірівництво*). В СРСР, у т. ч. в УРСР (Волин., Житомир. та Ровен. обл.), розводять голубих песців. *Л. В. Колесов.*

Песець звичайний.

ПЕСИМІ́ЗМ (від лат. pessimus — найгірший) — світовідчуття, пройняте відчаєм, зневірою в майбутнє. Див. *Оптимізм і песимізм*.

ПЕ́СО (ісп. peso, букв.— вага) — 1) Старовинна ісп. срібна монета вартістю 8, пізніше — 20 *реалів*. 2) Грошова одиниця Аргентіни, Болівії, Домініканської Республіки, Колумбії, Куби, Мексіки, Філіппін (поділяється на 100 *сентаво*), Уругваю (поділяється на 100 *сентесимо*).

ПЕ́ССІ (Pessi) Вілле (н. 24.III 1902, селище Куоккала, тепер Рєпіно Ленінградської обл.) — діяч фінл. і міжнародного комуністичного руху. Н. в сім'ї робітника. Трудову діяльність почав у 14 років на лісорозробках. У 1923 вступив до Соціалістичної спілки молоді Фінляндії. З 1924 — член КП Фінляндії (КПФ). В 1924—27 працював у залізничних майстернях Пасіла в Хельсінкі, з 1925 — секретар орг-ції КПФ цих майстерень. У 1930—31 — організатор окружних к-тів КПФ в містах Васа і Турку. З 1931 — член ЦК, 1932—33 — секретар ЦК КПФ з орг. роботи. В 1934 очолював КПФ. У 1935—44 — у в'язницях та концтаборах. У 1944—72 — член Політбюро ЦК, 1944—69 — ген. секретар КПФ. З квітня 1972 — почесний голова КПФ. У 1945—66 — депутат парламенту. Автор праць з питань робітн. руху Фінляндії, рад.-фінл. відносин. Нагороджений орденом Жовтн. Революції.

ПЕСТАЛО́ЦЦІ (Pestalozzi) Йоганн Генріх (12.I 1746, Цюріх — 17.II 1827, Бругг) — швейц. педагог-демократ, один з основоположників *дидактики* початкового навчання. Закінчив два курси колегіуму Каролінум. Сусп.-політ. і пед. погляди формувалися під впливом швейц. сусп. руху 2-ї пол. 18 ст. і творів франц. просвітителів, гол. чин. Ж. Ж. *Руссо*. Керував відомими виховними закладами в Швейцарії: «Установою для бідних» у Нейгофі (1774—80), притулком для сиріт у Станці (1798—99), ін-тами в Бургдорфі (1800—04) та Івердоні (1805—25). Осн. твори: «Лінгард і Гертруда» (1781—87), «Лист до друга про перебування в Станці» (1799), «Як Гертруда вчить своїх дітей» (1801), «Книга для матерів» (1803), «Лебедина пісня» (1826). П. намагався покращити становище бідних селян шляхом освіти і «вдосконалення людської природи». Осн. роль відводив *вихованню*, яке повинне забезпечити дітям добру трудову підготовку й одночасно розвинути їхні фіз. і духовні сили. Виховання і навчання, за П., мають бути природовідповідними з урахуванням природи дитини, закладених в ній задатків. Осн. завданням морального виховання вважав розвиток у дітей високих моральних якостей, навичок і переконань. Навчання прагнув будувати на психологічній основі, зокрема на чуттєвому пізнанні. Великого значення надавав *наочності* в навч. процесі, яка допомагає розвивати спостережливість. П. висунув ідею *розвиваючого навчання*, сформулював дидактичні принципи послідовності й поступовості у навчанні, відстоював принцип систематичності, дотримання яких забезпечувало б міцність засвоєння знань. П.— основоположник методики поч. навчання рідної мови, арифметики, елементарної геометрії, географії. Велику увагу приділяв трудовому вихованню дітей, вбачаючи в цьому важливий засіб покращення життя народу.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані педагогічні твори. К.— Х., 1938; Рос. перекл.— Избранные педагогические произведения. т. 1—3. М., 1961—65.

Літ.: Крупская Н. К. Песталоцци. В кн.: Крупская Н. К. Педагогические сочинения, т. 1. М., 1957; Крупская Н. К. К главе о Песталоцци. В кн.: Крупская Н. К. Педагогические сочинения, т. 4. М., 1959; Крупська Н. К. Народна освіта і демократія. В кн.: Крупська Н. К. Вибрані педагогічні твори. К., 1961; Пинкевич А. П., Медынский Е. И. Иоганн Генрих Песталоцци. Его жизнь, учение и влияние на русскую педагогику. М., 1927; Пинкевич А. П. И. Г. Песталоцци. М., 1933. *С. В. Далаврак.*

ПЕ́СТЕЛЬ Павло Іванович [24.VI (5.VII) 1793, Москва — 13 (25).VII 1826, Петербург] — декабрист, полковник. Н. в дворянській сім'ї. Після закінчення (1811) Пажеського корпусу служив у гвардії, брав участь у *Вітчизняній війні 1812* та закорд. походах рос. армії 1813—14. З 1818 служив на Україні (ад'ютант головнокомандуючого 2-ю армією в Тульчині, з листопада 1821 — командир Вятського піхотного полку, що стояв у с. Лінці, тепер районний центр Іллінці Вінн. обл.). В 1816 вступив до «*Союзу порятунку*», був осн. автором його статуту. З 1818 — член «*Союзу благоденства*», організатор і керівник *Тульчинської управи*. В березні 1821 П. створив і очолив *Південне товариство декабристів*, був автором його політ. програми (див. «*Руська правда*» *П. І. Пестеля*). Брав участь у з'їздах т-ва, що відбувалися 1822—25 у Києві, нараді керівників т-ва восени 1823 в *Кам'янці*. П. виступав як прибічник повалення самодержавства і встановлення в країні респ. ладу, ліквідації кріпацтва, станів, наділення селян землею за рахунок конфіскації половини поміщицьких, казенних і церк. земель, встановлення свободи слова, друку, віросповідання, рівноправності всіх громадян Росії. В 1824 намагався об'єднати *Північне товариство декабристів* з Південним. В 1825 вів переговори з представниками польс. «*Патріотичного товариства*» про спільні революц. дії. Заарештовано П. 13 (25).XII 1825 в Тульчині, засуджено до страти. Повішено разом з чотирма ін. керівниками декабристів.

Літ.: Восстание декабристов. Материалы и документы, т. 4, 7. М.— Л., 1927—58; Медведська Л. О. Павло Іванович Пестель. К., 1964; Лебедев Н. М. Пестель — идеолог и руководитель декабристов. М., 1972.

М. М. Лисенко.

ПЕСТИЦИ́ДИ (від лат. pestis — зараза і caedo — вбиваю) — загальна назва отруйних хім. речовин, які використовують для боротьби з шкідниками і хворобами рослин, бур'янами, шкідниками зернопродуктів, деревини, виробів з бавовни, вовни, шкіри, з ектопаразитами, а також комахами та кліщами — переносниками інфекційних хвороб людини і тварин. Токсична дія П. полягає у зміні фізико-хім. властивостей клітин, що настає внаслідок хім. реакції з білковими та ін. їх компонентами, інактивації ферментів, порушенні процесів обміну речовин у них. Залежно від призначення для боротьби з різними групами шкідливих організмів П. поділяють на: *інсектициди* — препарати для знищення шкідливих комах, *акарициди* — кліщів, *фунгіциди* — для боротьби з грибними хвороба-

ми, бактерициди — бактеріальними хворобами, *нематициди* — для знищення нематод, родентициди — гризунів, *гербіциди* — проти бур'янів. До останніх за характером дії близько стоять *дефоліанти* (речовини, що спричинюють опадання листя у рослин) і *десиканти* (для підсушування рослин на корені). Речовини, що відлякують шкідливих комах, наз. *репелентами*, а такі, що діють згубно на відкладені яйця комах і кліщів,— овіцидами. До П. іноді відносять хемостерилянти, що не вбивають комах, але спричинюють їх неплідність, а також регулятори росту рослин — *ретарданти* і *стимулятори росту*. Тепер у світовій практиці для виробництва П. використовують понад 700 речовин, що належать до різних класів хім. сполук. Більшість П. належить до хлорорганічних, фосфорорганічних, гетероциклічних сполук, похідних карбамінових кислот, фенолів та ін. До неорганічних П., що використовуються в дуже обмеженій кількості, відносять препарати міді та сірки. Класифікують П. в основному за хім. складом, а поділ їх на кишкові, контактні та ін. застарілий. П. виготовляють у вигляді дустів, порошків, розчинів, емульсій, аерозолів тощо, а застосовують способами *обпилювання, обприскування,* розсіювання отруйних принад, фумігації, аерозольної обробки, протруєння насіння та ін. П. в тій чи ін. мірі отруйні для людини, свійських і диких тварин, а також для риби та бджіл. При необережному поводженні з П. та порушенні правил їх застосування можливі небезпечні наслідки. Тому необхідно суворо додержуватися правил зберігання, транспортування і використання П. Всі види робіт з П. слід проводити з обов'язковим використанням засобів індивід. захисту (спецодягу, взуття, респіратора, протигаза, захисних окулярів тощо); дотримуватися безпечних строків виходу людей на поля після обробки П. та збирання врожаю тощо.

Літ.: Химическая защита растений. М., 1980; Мельников Н. Н., Новожилов К. В., Пылова Т. Н. Химические средства защиты растений (пестициды). М., 1980.

В. П. Васильєв.

ПЕ́СТОВ Олександр Семенович [1802, Херсон. губ.— 25.XII 1833 (6.I 1834), Петровський Завод, тепер м. Петровськ-Забайкальський Читин. обл.] — декабрист, підпоручик. Служив у 9-й арт. бригаді. В 1824 вступив до *Товариства об'єднаних слов'ян*. Поділяв погляди А. І. і П. І. *Борисових* про необхідність насильственого повалення самодержавства, скасування кріпацтва і створення слов'ян. федеративної республіки. Вів серед солдатів антиурядову агітацію. Заарештований на поч. 1826 в Житомирі, П. був засуджений до страти, яку замінили 20-річною каторгою.

ПЕСТРА́К Пилип Семенович [14 (27).XI 1903, с. Саківці, тепер Івацевичського р-ну Брест. обл.— 22. VIII 1978, Мінськ] — білорус. рад. письменник, засл. діяч культури БРСР (з 1968). Член КПРС з 1926. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1927. Перша зб. віршів «На варті» (1940). Зб. «За свою Вітчизну» (1946) — про боротьбу білорус. партизан проти фашист. загарбників. Поезії повоєнного часу — у кн. «Подорожнє» (1962). В романі-епопеї «Зустрінемось на барикадах» (1951—54) відтворив боротьбу нар. мас Зх. Білорусії за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з БРСР. Романи «Середбір» (1963), «Лісовичанка» (кн. 1, 1980, посм.) — про перемогу нового в житті населення зх. областей. Писав оповідання. Вірші «На Дніпрі», «Україно» присвячені укр. народові. Перекладав твори І. Франка, Лесі Українки, М. Рильського, П. Тичини, В. Сосюри та ін. укр. письменників. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Збор твораў, т. 1—4. Мінськ, 1969—71; Укр. перекл.— Зустрінемось на барикадах, кн. 1—2. К., 1955; Рос. перекл.— Встретимся на баррикадах, кн. 1—2. Минск, 1967; Средибор. Минск, 1966.

В. Я. Буран.

ПЕСЬ — захворювання шкіри людини, те саме, що й *вітиліго*.

ПЕТА́РДА (франц. pétard, від péter — розриватися з тріском) — 1) Заряд спресованого димного пороху, який використовується для посилення і передачі вогню: в дистанційних трубках (висадниках) від сповільнювальної (дистанційної) суміші капсулеві-детонаторові, в капсульних втулках — від капсуля-запалювача пороховому зарядові, розміщеному в арт. гільзі. 2) Заряд вибухової речовини в жерстянці діаметром бл. 5 см, що укладається на залізничну рейку і вибухає при наїзді поїзда; є засобом звукової сигналізації для зупинення поїзда. 3) Розривний снаряд у вигляді металевої посудини, наповненої димним порохом; застосовувався у 16—17 ст. для зруйнування фортечних мурів, мостів та ін. 4) Заряд димного пороху в оболонці, який застосовується для створення звукових ефектів при влаштуванні фейєрверків.

ПЕТЕ́Н (Pétain) Анрі Філіпп (24.IV 1856, Коші-а-ла-Тур, деп. Па-де-Кале — 23.VII 1951, Пор-Жуенвіль, Іль-д-Йє, Вандея) — франц. військ. і політ. діяч, маршал (з 1918). Під час 1-ї світової війни командував 2-ю франц. армією в битві під Верденом (див. *Верденська операція 1916*), з 1917 — головнокоманд. франц. армією. Керував придушенням солдатських бунтів 1917 і повстань 1925—26 в Марокко. В лютому — листопаді 1934 — військ. міністр. У 1939—40 — посол у франкістській Іспанії. З червня 1940 — прем'єр-міністр. Відмовився від опору гітлерівським загарбникам, уклав з ними *Комп'єнське перемир'я 1940*. В період окупації Франції 1940—44 нім.-фашист. військами — глава колабораціоністського режиму (див. «*Віші*»). В серпні 1945 заарештований і засуджений до смертної кари, яку було замінено довічним ув'язненням.

ПЕТЕРБУ́РГ, Санкт-Петербург — колишня (1703—1914) назва м. *Ленінграда*.

ПЕТЕРБУ́РЗЬКИЙ «СОЮЗ БОРОТЬБИ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ РОБІТНИЧОГО КЛА́СУ» — нелегальна соціал-демократична орг-ція, перший зародок марксистської робітн. партії в Росії. Утворився внаслідок об'єднання за ініціативою В. І. Леніна петерб. робітн. марксистських гуртків. Як єдина орг-ція оформився в листопаді 1895, назву прийняв у грудні. «Союз» був побудований на принципах централізму. Він складався з 20 робітн. гуртків з 200 чол., які об'єднувалися в три районні групи. Очолювала «Союз» Центр. орг. група з 17 осіб, до якої входили В. І. Ленін, А. О. Ванєєв, П. К. Запорожець, Г. М. Кржижановський, Н. К. Крупська, С. І. Радченко, М. О. Сільвін, В. В. Старков та ін. Для оперативного розв'язання питань у складі Центр. групи було створено керівне бюро з 5 осіб на чолі з В. І. Леніним. Орг-ція була зв'язана з робітниками 70 підприємств міста. В «Союзі» активно працювали І. В. Бабушкін, М. І. Калінін, П. А. Морозов, М. Г. Полетаєв, В. А. Шелгунов, І. І. Яковлєв та ін. робітники-революціонери. «Союз боротьби» здійснив перехід від пропаганди марксизму у вузьких робітн. гуртках до економічної і політ. агітації в широких масах робітн. класу. Агітація велася в усній формі і шляхом видання і поширення листівок. Почавши поєднання марксизму з стихійним робітн. рухом, вносячи в нього соціалістичну свідомість та організованість, «Союз» керував робітн. страйками, пов'язував боротьбу робітників за екон. вимоги з політ. боротьбою проти царизму і капіталістів. З ініціативи В. І. Леніна «Союз» наприкінці 1895 підготував видання нелегальної газ. «*Рабочее дело*». Але вночі проти 9 (21). XII 1895, коли було заарештовано керівну групу «Союзу», матеріали № 1 газети захопила поліція. Незважаючи на арешти членів «Союзу», 1896 він продовжував діяти. Всього 1895—96 «Союз» випустив понад 70 назв листівок. У травні 1896 «Союз» керував заг. страйком бл. 30 тис. текстильників Петербурга, який змусив царський уряд прийняти 1897 закон про скорочення робочого дня до 11,5 год. Петерб. «Союз боротьби» дав поштовх до об'єднання с.-д. гуртків в ін. містах Росії, встановив зв'язки з рядом с.-д. орг-цій України. За його прикладом і за участю його членів 1897 виникли, зокрема, *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», «Союз миколаївських робітників»*. Перебуваючи в ув'язненні, В. І. Ленін склав проект Програми с.-д. партії, спрямовував «Союз боротьби» на підготовку *Першого з'їзду РСДРП*. Діяльність петерб. «Союзу боротьби» поклала початок пролет. етапові розвитку визвольного руху в Росії, відіграла важливу роль у боротьбі за створення марксистської партії нового типу.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демо-

Й. Г. Песталоцці.

П. І. Пестель.

кратів?; т. 2. Завдання російських соціал-демократів; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1. К., 1965; Листовки петербургского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса». М., 1934; В. И. Ленин и «Союзы борьбы». М., 1978; Куцентов Д. Г. Деятели петербургского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса». М., 1962. *П. Л. Варгатюк.*

ПЕТЕРГО́Ф — колишня (до 1944) назва м. *Петродворця.*

ПЕ́ТЕФІ (Petöfi) Шандор (1.I 1823, Кішкереш — 31.VII 1849, Фегередьгаза) — угор. поет, прозаїк, публіцист, революц. демократ. Перша зб. «Поезії» (1844) об'єднує лірико-романтичні вірші, твори, близькі до нар. пісень. Гумористична поема «Сільський молот» та поема-казка «Витязь Янош» (обидві — 1844) заклали основи угор. нар. епіки, відзначаються яскравим демократизмом. Драма «Тигр та гієна», роман «Мотузка ката» і цикл коротких афористичних віршів «Хмари» (всі — 1845) відображають трагічне сприйняття поетом тогочасної угор. дійсності. Виступав проти монархії, дворянства, на захист закріпаченого селянства. Громадянська поезія П. ідейно сприяла підготовці *революції 1848—49 в Угорщині.* Один з керівників революц. подій у Пешті 15.III 1848. У віршах висував гасло створення республіки, справжнього народовладдя. Поема П. «Апостол» (1848) є худож. втіленням ідей революц. демократії. Під час революції й нац.-визвольної війни послідовно відстоював революц. принципи. Загинув у бою під Шегешваром в одній з останніх битв угор. війни за незалежність.

Твори П. перекладено більшістю мов світу. На Україні їх перекладали П. Грабовський, О. Маковей, в рад. час — Л. Первомайський, Ю. Шкробинець та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Поезії. К., 1938; Вибрані поезії. К., 1949; Вибрані поезії. К., 1959; Апостол. Ужгород, 1968; Тигр та гієна. К., 1971; Поезії. К., 1972; Рос. перекл.— Избранное. М., 1958; Собрание сочинений, т. 1—3. Будапешт, 1963; Любовь и свобода. М., 1969; Стихотворения. Поэмы. М., 1971; Лирика. М., 1973. *Літ.:* Гидаш А. Ф. Шандор Петефи. М., 1960; Шахова К. О. Шандор Петефі — співець угорської революції. 1848—1849. К., 1969; Шахова К. О. Шандор Петефі. К., 1972; Ийеш Дюла. Шандор Петефи. Пер. с венг. М., 1972; Петефи в мировой культуре. М., 1975. *К. О. Шахова.*

ПЕТЕХІА́ЛЬНА ГАРЯ́ЧКА (від італ. petécchie — плями, висип) — хвороба коней, вел. рогатої худоби, свиней, собак, що характеризується набряками підшкірної клітковини, крововиливами на слизових оболонках, шкірі, в м'язах і внутр. органах. Розвивається як повторний процес у тварин, які перехворіли на *мит,* контагіозну плевропневмонію, запалення легень, *маститт* та ін. Патогенез хвороби остаточно не з'ясовано. У хворих тварин поряд з набряками шкіри опухають голова й кінцівки. Смертність 30—70%. Заходи боротьби. Щоб припинити крововиливи, внутрішньовенно вводять конгорот, аскорбінову кислоту, хлорид кальцію та ін. Застосовують також *автогемотерапію,* протистрептококові сироватки, антивіруси. *Абсцеси* лікують хірургічним способом.

ПЕТИ́Т (від франц. petit — маленький) — друкарський шрифт, *кегель* якого становить 8 *пунктів* (близько 3 мм). Застосовують для складання основного тексту довідкових видань, журналів, газет, в ін. виданнях—переважно приміток, виносок тощо.

ПЕТИ́ЦІЯ (лат. petitio — вимога, прохання) — письмове колективне прохання, клопотання, що подається в органи влади, як правило, у найвищі.

ПЕ́ТІН Микола Миколайович [2 (14).V 1876 — 7.X 1937] — рад. військ. діяч, комкор (1935). Н. у Вологді в сім'ї офіцера. Закінчив Академію Генштабу (1907). Учасник рос.-япон. 1904—05 і 1-ї світової воєн, полковник. У Червоній Армії з 1918. В 1918—20 як нач. штабу 6-ї армії, Зх., Пд., Пд.-Зх. фронтів брав участь у розгромі денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі, врангелівців на тер. України. Після громадян. війни командував військами Київ., Сибірського, Зх.-Сибірського військових округів, з 1924 — на командних посадах у Рад. Армії. В 1934 — нач. Інженерного управління РСЧА. З листопада 1934 — член Військ. ради НКО СРСР. Нагороджений орденами Леніна і Червоного Прапора.

ПЕТІПА́ Віктор Маріусович (1879, Петербург — 1939) — рос. та укр. рад. актор, засл. арт. РРФСР (1930). Син М. І. *Петіпа.* Сценічну діяльність почав наприкінці 90-х рр. 19 ст. Працював у театрах Москви, Тбілісі, а також на Україні — в Києві, Харкові, Одесі та ін. містах, переважно в трупі М. *Синельникова.* В 1925—26 грав у театрі ім. І. Франка (Харків), де був партнером М. *Садовського* в «Ревізорі» М. Гоголя (П.— Хлестаков, Садовський — Городничий) та І. *Мар'яненка* в «Камінному господарі» Лесі Українки (П.— Дон Жуан, Мар'яненко — Командор). Серед кращих ролей на рос. сцені — князь Мишкін («Ідіот» за Достоєвським), Гранатов («Людина з портфелем» Файка), Фердінанд («Підступність і кохання» Шіллера), герцог Рейхштадський («Орля» Ростана).

П. І. Тернюк.

ПЕТІПА́ Марі́ус Іванович [11.III 1818, Марсель — 1 (14). VII 1910, Гурзуф, похований у Петербурзі]— рос. артист балету, балетмейстер і педагог. За походженням француз. Виступав на сцені з 1838. Серед партій — Феб («Есмеральда» Пуньї), Конрад («Корсар» Адана). З 1847 жив у Росії. В 1855—87 викладав у Петерб. театр. уч-щі; з 1862 — балетмейстер, 1869 — 1903 — гол. балетмейстер петерб. балетної трупи. Постановки П. (понад 100, з них 46 — оригінальні) відзначалися стрункістю композиції й ансамблю, майстерною розробкою сольних партій. Архітектоніку танцю він пов'язував із структурними формами музики. Серед вистав — «Дочка фараона» Пуньї (1862), «Дон Кіхот» (1869) та «Баядерка» (1877) Мінкуса, «Спляча красуня» (1890), «Лебедине озеро» (1895, спільно з Л. Івановим) Чайковського, «Раймонда» Глазунова (1898). Кращі балети, створені П., йдуть у театрах СРСР і за рубежем. Автор «Мемуарів Маріуса Петіпа» (1906).

Тв.: Мариус Петипа. Материалы. Воспоминания. Статьи. Л., 1971.

Літ.: Лешков Д. Мариус Петипа. Пг., 1922; Красовская В. Русский балетный театр второй половины XIX века. М.— Л., 1963.

ПЕТІПА́ Тамара Сергіївна (н. 18. IX 1927, Саратов) — укр. рад. гідробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Закінчила Ростов. ун-т (1952). З 1952 працює на Севастопольській біостанції (тепер Ін-т біології південних морів АН УРСР); 1965—72 — зав. лабораторією, з 1972 — зав. відділом цього ж ін-ту. Осн. наук. праці присвячені вивченню біології мор. зоопланктону, його живлення, міграцій та розподілу в товщі вод. Встановила взаємозв'язок між трофічною структурою ряду мор. угруповань та закономірностями використання й передачі енергії по трофічних рівнях.

ПЕ́ТКЕР Борис Якович [н. 15 (28). X 1902, Харків] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1963). Член КПРС з 1945. Навчався в Харків. драм. школі (1918—19, педагог М. *Тарханов*), працював у Харків. театрі М. *Синельникова.* В 1922, закінчивши драм. студію при кол. театрі Корша, грав у цьому театрі (Москва). З 1933 — в трупі МХАТу. Серед ролей — Плюшкін («Мертві душі» за М. Гоголем), Василій Шуйський («Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого), Гроссман («Плоди освіти» Л. Толстого), Годинникар («Кремлівські куранти» Погодіна), Рахума («Золота карета» Леонова). Знімався в кіно. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ПЕТЛИ́ЦІ — нашивки з кольорової тканини на форменому одязі військовослужбовців, які вказують на належність до певного роду військ (служби); один із *знаків розрізнення військовослужбовців.* У рос. армії для генералів запроваджено 1764, для офіцерів та рядових — 1798. В Рад. Збройних Силах введені з 1919. Із запровадженням погонів 1943 П. уніфіковано за розміром, формою і кольором. П. є також на форменому одязі військовослужбовців більшості іноз. армій.

ПЕТЛІШЕ́НКО Марко Олександрович (30.XII 1880, хутір Сочеванів, поблизу с. Мар'янівки, тепер Бобринецького р-ну Кіровогр. обл.— 20.IV 1938) — укр. рад. актор і режисер. Брат І. О. *Мар'яненка,* племінник М. Л. *Кропивницького.* В 1895 вступив до трупи М. Л. Кропивницького. В 1900—07 грав у *Трупі П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого,* 1910—14 — в *Театрі Миколи Садовського,* потім— у «*Товаристві українських артистів* за участю М. К. Заньковецької та П. К. Саксаганського, під орудою І. О. Мар'яненка» в полтавському театрі «Рух», Театрі ім. І. Франка, в Червонозаводському укр. драм. театрі, Театрі Ленінського комсомолу (всі — в Харкові) та ін. Ролі: Возний («Наталка Полтавка» Котляревського), Бичок («Глитай, або ж Павук» Кропивницького), Гнат

Голий («Сава Чалий» Карпенка-Карого), Городничий, Добчинський («Ревізор» М. Гоголя), Бєлогубов («Гепленьке місце» О. Островського), Костя Капітан («Аристократи» Погодіна), Устим Кармалюк (однойменна п'єса Суходольського), Чирва Козир («Диктатура» Микитенка) та ін.

Л. М. Дворниченко.

ПЕТЛЮ́РА Симон Васильович (1879—1926) — один із верховодів укр. буржуазно-націоналістичної контрреволюції і лідерів *Української соціал-демократичної робітничої партії* (УСДРП). В 1917 був одним з керівників контрреволюц. *Центральної ради*, генеральним секретарем (міністром) у військ. справах. У листопаді 1918 — у числі організаторів, а з лютого 1919 — голова контрреволюц. бурж.-націоналістичного «уряду» України — *Директорії*. Підписав ганебну *Варшавську угоду 1920*. Влітку 1920 втік за кордон, де продовжував антирад. діяльність. Див. також *Петлюрівщина*.

ПЕТЛЮ́РІВЩИНА — бурж.-націоналістичний контрреволюц. рух на Україні під час *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20* в Росії, названий за ім'ям одного з його верховодів С. *Петлюри*. Соціальною базою П. були укр. куркульство, міська буржуазія і націоналістично настроєна бурж. інтелігенція. Політ. виразниками та ідейними натхненниками П. були укр. бурж. й дрібнобурж. націоналістичні партії — *Українська соціал-демократична робітнича партія* (УСДРП), *Українська партія соціалістів-революціонерів* (УПСР), соціалісти-самостійники, *Українська партія соціалістів-федералістів* (есефи) та ін. Видаючи себе за захисників нац. прав укр. народу, висуваючи в боротьбі проти Рад. влади гасло «самостійної України», ці партії намагалися забезпечити укр. буржуазії можливість монопольної експлуатації трудящих України. Осн. частина робітників і селян України не підтримала націоналістів. Тому ці партії й створювані ними після *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* і в період громадян. війни контрреволюц. органи — *Центральна рада*, *Директорія* та ін., щоб не допустити перемоги на Україні соціалістичної революції й Рад. влади, вдавалися по допомогу до іноз. імперіалістів, запродували їм укр. землі, намагалися відірвати Україну від Рад. Росії.

Створена в березні 1917 Центр. рада, скориставшись з перемоги *Київського жовтневого збройного повстання 1917*, підступно захопила владу і стала одним з найнебезпечніших центрів всерос. контрреволюції. Відображаючи волю нар. мас, *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад* 12 (25).XII 1917 проголосив Україну Республікою Рад. Трудящі республіки під керівництвом більшовиків піднялися на збройну боротьбу проти Центр. ради за встановлення Рад. влади (див. *Єлизаветградське збройне повстання 1918*, *Катеринославське збройне повстання 1917*, *Київське січневе збройне повстання 1918*, *Одеське січневе збройне повстання 1918*). Протягом грудня 1917 — січня 1918 внаслідок бойових дій укр. і рос. червоногвардійців, загонів *Червоного козацтва України* і повстанців майже на всій тер. України перемогла Рад. влада. Центр. раду було розгромлено й вигнано з Києва. 27.I (9.II) вона уклала з імперіалістичною Німеччиною та її союзниками зрадницьку *Брест-Литовську угоду 1918*, прикриваючись якою нім.-австр. війська в лютому 1918 почали наступ на Україну (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). В обозі окупантів повернулися невеликі загони петлюрівських військ і Центр. рада, що стала слухняним знаряддям у руках окупаційного командування. Однак рада виявилася безсилою придушити визвольну боротьбу укр. народу проти загарбників і забезпечити вивезення продовольства (гол. чин. хліба) до Німеччини. Окупанти розігнали її і 29. IV 1918 встановили *гетьманщину* — маріонетковий режим на чолі з генералом *Скоропадським*. Скориставшись крахом австро-німецької окупації, укр. бурж. націоналісти 13.XI 1918 створили т. з. *Директорію* на чолі з В. *Винниченком* і С. Петлюрою. Наприкінці 1918 Директорія захопила владу на більшій частині тер. України. Одночасно Пд. України й Крим окупували війська *Антанти*. Директорія вступила в переговори з командуванням англо-франц. військ на Пд. України, а потім надіслала в Одесу ганебну ноту, в якій погоджувалась на протекторат Франції над Україною. 16.I 1919 Директорія оголосила війну Рад. Росії.

Трудящі України під керівництвом більшовиків розгорнули боротьбу проти петлюрівської Директорії (див. *Дубенське збройне повстання 1919*, *Дубровицьке збройне повстання 1918—19*, *Пашківецьке збройне повстання 1919*). Багато солдатів петлюрівської армії, серед яких були мобілізовані й обдурені трудящі селяни, відмовлялися служити націоналістам, тікали з фронту, піднімали повстання (див. *Кам'янець-Подільське повстання 1919*, *Проскурівське збройне повстання 1919*). В січні — квітні 1919 збройні сили Директорії було розгромлено. Майже на всій тер. України було відновлено владу Рад. Проте петлюрівці і далі вели боротьбу проти Рад. влади, організовували контрреволюц. змови, заколоти, роздмухували націоналістично-куркульський бандитизм. Влітку 1919, скориставшись з наступу денікінців (див. *Денікінщина*), петлюрівці разом з загонами контрреволюц. *Української галицької армії* (УГА) почали наступ. На поч. лютого 1920 Червона Армія визволила Україну. Залишки петлюрівських військ перейшли на тер. бурж.-поміщицької Польщі. У квітні Петлюра уклав з Польщею *Варшавську угоду 1920*. Разом з польс. військами він почав війну проти Рад. Росії та України (див. *Радянсько-польська війна 1920*). Влітку 1920 Червона Армія, виганяючи з Правобережної України польс. війська, розгромила й петлюрівців. Їхні недобитки, затримавшись на Поділлі, вступили у переговори з врангелівцями. Але в листопаді 1920, після розгрому *врангелівщини*, Червона Армія розбила й П. 21.XI рад. війська визволили Волочиськ — останній оплот петлюрівців. У 1922 було ліквідовано останні петлюрівські банди, що лютували на Україні. Залишки їх втекли за кордон, де частина петлюрівців стала найманцями розвідок імперіалістичних держав.

Літ.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1—3. К., 1967—70; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977; Рибалка І. К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. Х., 1962; Гай Ю. І. З ким і проти кого. Ганебний шлях петлюрівщини та її «спадкоємців». К., 1980.

І. К. Рибалка.

ПЕТЛЯКО́В Володимир Михайлович [15 (27).VI 1891, с. Самбек, тепер смт, підпорядковане Новошахтинській міськраді Ростов. обл.— 12.I 1942, Казань] — рад. авіаконструктор. У 1922 закінчив Моск. вище тех. уч-ще ім. Баумана. З 1921 працював у Центр. аерогідродинамічному ін-ті; з 1936 — заступник гол. конструктора, пізніше — гол. конструктор авіац. з-ду. Брав участь у конструюванні важких літаків ТБ-1 (АНТ-4), ТБ-3 (АНТ-6), АНТ-14 («Правда»), АНТ-20 («Максим Горький»). Конструкторський колектив під керівництвом П. створив бомбардувальники Пе-8 (1936), Пе-2 (1940), винищувач-перехоплювач і висотний розвідник Пе-3, що їх успішно використовували під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоної Зірки. Держ. премія СРСР, 1941.

ПЕТЛЯ́Ш Олена Діонисівна [Петляш-Барілотті; 29.VI (11.VII) 1890, Харків — 4.X 1971, Київ] — укр. рад. співачка (драм. сопрано). Дочка М. *Садовської*. Музичну освіту здобула приватно в О. *Муравйової* в Києві (1910—13) та Л. Котоні в Римі (1913—16). Сценічну діяльність почала 1907 в *Театрі Миколи Садовського* як драматична, згодом — оперна артистка. З 1913 виступала на оперних сценах у Києві (1926—27), Житомирі, Одесі (1916—18, 1923—24), Петрограді, Саратові, Єревані, Тбілісі, Казані, **ін. містах.** Створила яскраві образи в шевченківському репертуарі: Катерина («Катерина» Аркаса), Настя («Пан сотник» Козаченка), Галя («Назар Стодоля» Шевченка), всі — в театрі Садовського (1910—13). Серед ін. партій — Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Дідона («Енеїда» Лисенка), Роксолана («Бранка Роксолана» Січинського), Ліза, Марія («Пікова дама», «Мазепа» Чайковського), Тоска, Аїда (однойменні опери Пуччіні та Верді). В концертах виконувала укр. нар. пісні й романси укр. композиторів.

Г. І. Філіпенко.

ПЕТЛЬО́ВАНИЙ Віталій Іванович [н. 3 (16).XII 1914, Вінниця] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1935.

Ш. Петефі.

М. І. Петіна.

Б. Я. Петкер.

Ф. Петраркa.

В. Петранович. Королевич Якуб зі своїм патроном св. Яковом. Львівський музей українського мистецтва.

П. В. Петрашів. Ікона «Покрова». Фрагмент. Темпера. 1772. Дніпропетровський художній музей.

Окремими виданнями вийшли збірки нарисів та оповідань «Бориславка» (1950), «Каховський репортаж» (1953) та ін.; повісті «Хотинці» (1949), «Кремлівський патруль» (1969), «Людина і хліб» (1971); романи «Сурми грають зорю» (1952), «Дівчина з передмістя» (1955), «Аміго» (1959), «Та це ж весна!» (кн. 1—2, 1962—65), «Сирена з мечем» (1972—75). Гол. герой творів П.— рад. сучасник, людина високого обов'язку. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, ін. орденами та медалями.

Тв.: Безмежнеє поле. К., 1974; Вогонь для Прометея. К., 1979.

ПЕ́ТНИКОВ Григорій Миколайович [25.I (6.II) 1894, Петербург — 10.V 1971, Старий Крим] — рос. рад. поет і перекладач. Навчався в Моск. та Харків. ун-тах. У 1918—19 був головою Всеукр. літ. к-ту при Наркомосі. Друкуватися почав 1915. Автор збірок віршів «Парость сонця» (1918), «Нічні блискавки» (1928), «Молодість світу» (1934), «Заповітна книга» (1961), «Вранішнє світло» (1967) — про події громадян. війни і соціалістичне будівництво. Відомий і як перекладач, зокрема творів Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Франка, укр. народних казок. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Избранные стихи. М., 1936; Заветная книга. Симферополь, 1961; Открытые страницы. Симферополь, 1963; Утренний свет. Симферополь, 1967; Укр. перекл.— Поезії. Х., 1920; Вибрані поезії. Х., 1934.

ПЕТРА́ ДЕЛЯ́НА ПОВСТА́ННЯ — антивізантійське нац.-визвольне і антифеод. повстання у 1040—41, що охопило історичну область *Македонію*, частину сучасних Сербії, Албанії, Середньої Греції та ряд інших районів Балканського півострова. Приводом до П. Д. п. було посилення податкового гніту. Повстанці, яких очолював Петро Делян (проголошений царем), здобули Бєлград та ряд ін. міст. Розкол серед повстанців, зрада знаті, що брала участь у П. Д. п., боротьба за владу між Петром Деляном і сином болг. царя Алусіаном дали змогу візант. імператорові Михаїлу IV придушити повстання.

ПЕТРА́ ПЕ́РШОГО О́СТРІВ — острів у морі Беллінсгаузена, біля узбережжя Антарктиди. Пл. майже 250 км². Вис. 1200 м (пік Ларса Крістенсена). Має вулканічне походження. Вкритий льодовиками. П. П. о. відкрила 1821 рос. експедиція Ф. Ф. *Беллінсгаузена* та М. П. *Лазарєва*.

ПЕТРАЖИ́ЦЬКИЙ Лев Йосипович (13.IV 1867, Коллонтаєво Вітеб. губ.— 15.V 1931, Варшава) — бурж. теоретик права. Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту, згодом навчався в Берліні. В 1898—1918 очолював кафедру енциклопедії і філософії права Петерб. ун-ту, член Польс. академії наук з 1912. Після еміграції з 1918, викладав у Варшавському ун-ті. Досліджував *римське право* та проблеми розвитку цивільного законодавства, розробляв питання теорії права і моралі з позицій психології. П. виходив з ідеалістичного положення про те, що основою права і джерелом його розвитку є психологія людини. Праці П.: «Начерки філософії права», вип. 1 (1900), «Вступ до вивчення права та моральності, Емоційна психологія», 3-є вид. (1908) та ін. Вчення П. вплинуло на розвиток *психологічної школи права*.

ПЕТРАЖИ́ЦЬКИЙ-КУЛА́ГА Іван (р. н. невід.— п. 1632, Канів) — гетьман реєстрового козацтва (1631—32). Належав до угодовської верхівки козац. старшини, яка домагалася від польс.-шляхет. уряду феод. привілеїв та зрівняння її в правах з польс. шляхтою. Угодовська політика П.-К., його вороже ставлення до Запорізької Січі викликали гостре невдоволення рядового козацтва. У вересні 1632 на козац. раді в Масловому Ставі (тепер с. Маслівка Миронівського р-ну Київ. обл.) козаки позбавили П.-К. гетьманства, а через деякий час стратили його.

ПЕТРАКІ́ВСЬКА Юлія Федорівна [16 (29).X 1900, Київ — 25.VI 1969, там же] — укр. рад. педагог, методист дошкільного виховання, засл. учитель школи УРСР (з 1957). Член КПРС з 1940. Закінчила Київ. ін-т нар. освіти (1929). З 1916 працювала в дит. садках Києва; 1924—67 очолювала дит. садок з-ду «Арсенал» ім. В. І. Леніна — один з найкращих дошкільних закладів республіки. Автор ряду методичних праць з дошкільної педагогіки. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медаллю А. С. Макаренка, ін. медалями.

ПЕТРАНО́ВИЧ Василь (бл. 1680, Жовква, тепер м. Нестеров Львів. обл. — 12.VIII 1759, там же) — укр. живописець. Виконував замовлення багатьох василіанських монастирів (Краснопуща, Віцинь, Крехів, Жовква, Підгірці), розписував іконостаси (фрагменти «Богородиця» та «Іоанн Хреститель» з церкви с. Віцинь, тепер у Львів. картинній галереї), царські врата зі сценою «Благовіщення» з церкви св. П'ятниці у с. Крехові. З ранніх творів П. відомі «Трійця» та «Зішестя святого духа» (1702). Вважають, що пензлеві П. належать картини «Богоматір» і «Дитинство Христа», портрети В. і С. Жевуських, М. Вижицького (Львів. картинна галерея), а також твори монументального живопису — картини-портрети «Ференц Ракоці та Ілона Зріні перед Богоматір'ю» (Львів. картинна галерея) і «Королевич Якуб зі своїм патроном святим Яковом» (Львів. музей укр. мистецтва).

М. Петрахнович. Богоматір. Фрагмент ікони з іконостаса церкви в селі Великих Грибовичах (тепер Нестеровського району Львівської області). 1638.

ПЕТРА́РКА (Petrarca) Франческо (20.VII 1304, Ареццо — 19.VII 1374, Аркуа, поблизу Падуї) — італ. поет і вчений. Навчався в ун-тах Монпельє (1316) і Болоньї (1320). Хоч і не позбувся повністю впливів середньовіччя, проте центр уваги переносив на людину і її духовний світ. Виступив зачинателем гуманізму й культури *Відродження*. У формуванні світогляду П. величезну роль відіграла антична спадщина. Своєю діяльністю по її збиранню і вивченню заклав основи класичної філології. Філос. й наук. праці (трактати «Про презирство до світу», 1342—43, та ін.) і більшість худож. творів (епічна поема «Африка», 1339—42, еклоги, послання тощо) писав лат. мовою.

Осн. італомовний твір — зб. «Канцоньєре» («Книга пісень», 1327—58). Значну частину її становлять вірші про кохання до Лаури (Лаури де Саді; вперше її П. побачив 1327 в Авіньйоні, де поет жив у різний час), яке він проніс через усе своє життя. З цієї збірки бере початок європ. лірична поезія нового часу; вона породила літ. течію петраркізм, що набула значного поширення в поезії доби Відродження. До збірки ввійшли й вірші на політ. та антиклерикальні теми. На Україні окремі твори П. стали відомі в кін. 16 — на поч. 17 ст. Фрагменти з них наводили письменники-полемісти Клірик Острозький і Мелетій Смотрицький. У новій укр. л-рі інтерес до П. виявляли Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка та ін. Укр. мовою твори П. перекладали М. Писаревська, І. Стешенко, М. Зеров, Д. Паламарчук.

Тв.: Укр. перекл.— [Сонети]. «Всесвіт», 1974, № 8; Рос. перекл. — Книга песен. М., 1963; Избранная лирика. М., 1970; Избранное. Автобиографическая проза. Сонеты. М., 1974.

Лит.: Хлодовский Р. И. Франческо Петрарка. Поэзия гуманизма. М., 1974; Наливайко Д. С. Петрарка й Боккаччо в давній українській літературі. «Радянське літературознавство», 1976, № 12; Бажан М. Петрарка у східнослов'янському світі. «Всесвіт», 1981, № 8. *Д. С. Наливайко.*

ПЕТРА́УСКАС Кіпрас Йонович (23.XI 1885, с. Цейкіняй, тепер Ігналінського р-ну Лит. РСР — 17.I 1968, Вільнюс) — лит. рад. співак (лірико-драм. тенор) та муз. діяч, нар. арт. СРСР (з 1950). Брат М. *Петраускаса*, під керівництвом якого здобув початкову муз. освіту. В 1911 закінчив Петерб. консерваторію. За участь в революц. русі 1905 був ув'язнений. В 1906 дебютував у Вільнюсі. В 1911—20 — соліст петерб. (петрогр.) Маріїнського театру. Один із засновників лит. театру опери та балету, в якому працював до 1958. Партії: Лютаруас («Гражина» Карнавічюса), Самозванець («Борис Годунов» Мусоргського), Отелло, Радамес («Отелло», «Аїда» Верді), Григорій («Тихий Дон» Дзержинського). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1951.

ПЕТРА́УСКАС Мікас Йонович (13.X 1873, с. Палуше, тепер Ігналінського р-ну Лит. РСР — 23.III 1937 Каунас) — лит. композитор, диригент, муз. діяч. Один з осно-

воположників лит. нац. опери. У 1906 закінчив Петерб. консерваторію. За участь у революц. подіях 1905 переслідувався поліцією, змушений був виїхати за кордон (Швейцарія, США). В 1920 повернувся у Вільнюс, з 1928 жив у Каунасі. Твори: опери «Біруте» (1906), «Егле — королева вужів» (1918); оперети «Сажотрус і млинар», «Адам і Єва» (1903), хорові та сольні пісні, вокальні ансамблі, обробки нар. пісень.

ПЕТРАФІЄД — заповідник на Пд. Аргентіни, в долині р. Ріо-Десеадо. Пл. 10 тис. га. Створений 1954 для вивчення і охорони природних ландшафтів степів Патагонії та унікального природного утворення — «лісу» із скам'янілих гігантських *араукарій* (окремі дерева досягають вис. 100 м, діаметр — до 3,5 м). Розташований на Патагонському плоскогір'ї на вис. бл. 600 м над р. м. У рослинному покриві переважають *ксерофіти*. З тварин характерні лама гуанако та страус нанду; багато гризунів. У заповіднику заборонено будь-яку госп. діяльність, а також туризм. *В. І. Олещенко.*

ПЕТРАХНОВИЧ (Мороховський) Микола (н. бл. 1600 — п. після 1666, Львів) — укр. живописець. Жив у Львові. Навчався і працював у майстерні Ф. *Сенькoвича*, згодом став його спадкоємцем. У 1666 П. був старшиною Львів. малярського цеху. Виконав ікону богоматері над вхідними дверима (1635) Успенської церкви у Львові та іконостас церкви в с. Великі Грибовичі (тепер Нестеровського р-ну Львів. обл., 1638). П. вважають автором портретів Варвари Лангиш (1635), К. Корнякта та його синів Костянтина і Олександра (всі — Львів. істор. музей).

ПЕТРАШЕ́ВИЧ Галина Львівна [н. 10 (23).III 1903, с. Дубова, тепер Уманського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. скульптор, нар. художник УРСР (з 1964). Член КПРС з 1944. В 1920—23 навчалася в Уманській худож.-декоративній студії, 1925—30 — в Київ. худож. ін-ті у М. *Гельмана*, Б. *Кратка* та І. *Севери*. Твори: композиції «Оксана» (1932), «Іспанська жінка» (1937), «Буря» (1942), «Сон» (1946), «Танкіст Н. Шолуденко» (1947), «Колгоспна ланка» (1951), «Сестри» (1954), «Дитино моя», «Н. М. Ужвій в ролі Анни Задорожної з п'єси І. Франка „Украдене щастя“» (обидва — 1957), «Кріпачка» (1959), «Чайка» (1964), «О. Ульянова» (1969), «Партизанка» (1971); портрет С. А. Ковпака (1945) та ін. Зберігаються в ДМУОМ, Київ. музеї Т. Г. Шевченка. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

Літ.: Верба І. Галина Львівна Петрашевич. К., 1965.

ПЕТРАШЕ́ВСЬКИЙ (Буташевич-Петрашевський) Михайло Васильович [1 (13).XI 1821, Петербург — 7 (19).XII 1866, с. Бєльське, тепер Краснояр. краю] — рос. революціонер, один з керівників таємного гуртка *петрашевців*. Син лікаря, дворянин. Закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту (1841). З 1844 на квартирі П. проходили зібрання передової дворян. і різночинської молоді. П. виступав за демократизацію політ. ладу Росії, звільнення селян від кріпацтва з землею, за підготовку нар. мас до революц. боротьби. Визнавав себе прихильником Ш. *Фур'є*. В 1849 П. разом із багатьма ін. гуртківцями заарештований і засуджений до розстрілу, який замінено довічною каторгою. Відбував її у Сх. Сибіру. З 1856 — на поселенні в Іркутську, де брав участь у створенні сибір. преси. За виступ проти сваволі місц. влади 1860 висланий до Мінусінського округу.

Літ.: Прокофьев В. Петрашевский. М., 1962.

ПЕТРАШЕ́ВЦІ — учасники таємного гуртка дворянської і різночинської молоді, що об'єднувалася 1845—49 в Петербурзі навколо М. В. *Петрашевського*. Найдіяльнішими учасниками гуртка були М. О. *Спєшнєв*, Д. Д. Ахшарумов, М. О. Момбеллі, М. С. Кашкін (син декабриста). Зібрання П. почалися ще 1844, з осені 1845 відбувалися щотижня у п'ятницю. В них брали участь М. Є. *Салтиков-Щедрін*, О. М. *Плещеєв*, Ф. М. *Достоєвський*, А. Г. *Рубінштейн*, П. П. *Семенов-Тян-Шанський* та ін. П. мали своїх послідовників і в ін. містах Росії, зокрема в Москві, Казані, Тамбові тощо, а також на Україні. Глибоку і щиру повагу виявляли гуртківці до революц. діяльності Т. Г. Шевченка. Через нього з П. мало певний зв'язок *Кирило-Мефодіївське товариство*. Діяльність П. припала на той період у визвольному русі в країні, коли формувалася революц.-демократична ідеологія і почався перехід від дворянської революційності до революційності різночинської. Це позначилося на класовому складі гуртка, його планах демократичних перетворень, пошуках правильної революц. теорії. В. І. Ленін починав з П. історію соціалістичної інтелігенції в Росії (див. Повне зібр. тв., т. 7, с. 418, прим.). П. не мали оформленої орг-ції і розробленої програми. Їхні соціалістичні погляди формувалися під впливом вітчизн. визвольної л-ри, творів В. Г. Бєлінського і О. І. Герцена, ідей франц. соціалістів-утопістів, особливо Ш. *Фур'є*, та нім. філософа-матеріаліста Л. *Фейєрбаха*. В гуртківській бібліотеці забороненої літератури був і твір К. Маркса «*Злиденність філософії*». З метою пропаганди демократичних і соціалістичних ідей П. видали «Кишеньковий словник іншомовних слів, що ввійшли до складу російської мови» (в. 1—2, 1845—46).

Особливо пожвавилась діяльність гуртка після революц. подій 1848 у Європі. Він став одним з центрів боротьби проти реакційної зовн. і внутр. політики царизму. Серед П. поступово формувалися два напрями: революц.-демократичний і ліберальний. На зібраннях П. обговорювалися питання про звільнення селян від кріпацтва, встановлення республіки, свободу друку, створення таємного товариства і заходи щодо підготовки повстання проти царизму. На відміну від *декабристів*, революц. ядро гуртка великі надії покладало на активність нар. мас. Було написано відозви до селян, солдатів, в яких містилися заклики розгортати боротьбу проти поміщиків і самодержавства. 23.IV (5.V) 1849 значну групу П. було заарештовано і ув'язнено до Петропавловської фортеці. З 123 осіб, притягнутих до слідства, 21 чол. засуджено до розстрілу. Проте царський уряд не наважився виконати цей жорстокий вирок. Після обряду підготовки до страти смертну кару П. було замінено каторгою в Сибіру і арештантськими ротами. В 1856 П. амністовано, згодом всіх (крім М. В. Петрашевського) поновлено в громадян. правах.

Літ.: Дело петрашевцев, т. 1—3. М.—Л., 1937—1951; Философские и общественно-политические произведения петрашевцев. М., 1953; Буцик А. К. Петрашевці. К., 1962; Лейкина-Свирская В. Р. Петрашевцы. М., 1965; Возный А. Ф. Полицейский сыск и кружок петрашевцев. К., 1976; Кокин Л. Зову живых. М., 1981.

В. Н. Котов.

ПЕТРАШІВ Петро Васильович (1738, с. Рибці, тепер Полтав. обл. — 19.III 1772) — укр. живописець. Працював на Запорізькій Січі. Твори: розпис іконостаса Успенської церкви в Кременчуку (1767), картини для будинку генерала Ісакова в Кременчуку (1768); портрети та ікони на замовлення Кочубея в с. Диканьці (тепер смт Полтав. обл.; 1768), іконостас собору в м. Лохвиці (1770), виконаний на замовлення П. *Калнишевського*; ікона «Покрова», на якій П. зобразив козаків і духівництво (1772, Дніпроп. художній музей).

ПЕТРЕ́НКО Михайло Миколайович (1817, м. Слов'янськ, тепер Донец. обл.— р. см. невід.) — укр. поет-романтик прогресивного напряму. Закінчив Харків. ун-т (1841). У лірициі П. значне місце посідає мотив нарікання на долю, на тяжкі умови життя простої людини (цикл віршів «Небо»). Деякі його поезії стали нар. піснями («Дивлюсь я на небо», «Туди мої очі» та ін.). Твори П. друкувалися в альманахах «*Сніп*», «*Молодик*» та ін. Драма «Панська любов» не збереглася.

Тв.: [Поезії]. В кн.: Забіла В., Петренко М. Поезії. К., 1960.

Літ.: Матеріали до вивчення історії української літератури, т. 2. К., 1961.

Г. А. Нудьга.

ПЕТРЕ́НКО Пантелеймон Антонович (1908—36) — укр. рад. поет і перекладач. Народився на Україні, з 1932 жив у Грузії (Тбілісі). Перекладав укр. мовою твори франц. поетів (П. Верлен, Ш. Бодлер, М. Жакоб, А. Рембо, Ж. Кокто), рос. мовою — груз., вірм. та азерб. поетів (Бесікі, Саят-Нова та ін.). Спільно з К. Чичинадзе переклав поему Ш. Руставелі «Витязь в тигровой шкуре» (М.—Л., 1938).

Р. І. Доценко.

ПЕТРЕ́НКО-КРИ́ТЧЕНКО Павло Іванович [27.VI (9.VII) 1866, Херсон — 21.I 1944] — укр. рад. хімік-органік, чл.-кор. АН СРСР (з 1932). Закінчив Новоросійський ун-т (Одеса, 1888), в якому працював до кінця життя (з 1903 — професор). Наук. праці присвячені гетероциклічним сполукам. Вивчав вплив замісників на реакційну здатність органічних сполук, зокрема кетонів. Досліджував та-

К. Й. Петраускас.

Г. Л. Петрашевич.

Г. Ч. Петрашевич. Дитина моя. Мармур. 1957. Донецький художній музей.

М. В. Петрашевський.

Петрів хрест лускатий.

кож періодичність зміни деяких властивостей органічних сполук при нагромадженні в молекулах вуглеводневих радикалів, простих зв'язків, функціональних або нефункціональних замісників.

ПЕТРЕ́СКУ (Petrescu) Каміл (22. IV 1894, Бухарест — 14.V 1957, там же) — рум. письменник і публіцист, академік Академії СРР (з 1948). Дебютував як поет. Участь у 1-й світовій війні залишила відбиток на першій зб. «Вірші» (1923) та ін. творах. Автор п'єс «Гра фей» (1918), «Сильні душі» (1925), «Дантон» (1931), «Жінка, яку кохаю» (1943), «Белческу» (1949). Широке визнання здобув романами «Остання ніч кохання, перша ніч війни» (1930), «Прокрустове ложе» (1933), епопеєю про революцію 1848 в Румунії і її натхненника Н. *Белческу* «З-поміж людей людина» (т. 1—3, 1953—57). Осн. тема творів П.— трагічне становище інтелігенції в бурж. суспільстві. П. належать книги публіцистичного, соціологічного і філос. характеру та «Щоденник» (посмертно, 1975).

Тв.: Укр. перекл.— Остання ніч кохання, перша ніч війни. К., 1977; Рос. перекл.— Избранное. М., 1979. *О. С. Романець.*

ПЕТРЕ́СКУ (Petrescu) Чезар (1.XII 1892, с. Ходура, тепер Ясського повіту — 9. III 1961, Бухарест) — рум. письменник, академік Академії СРР (з 1955). Літ. діяльність почав як журналіст. Перша зб. оповідань — «Листи резеша» (1922). У циклі реалістичних романів, задуманих як румунський літопис 20 ст., показав життя різних прошарків рум. суспільства («Затемнення», 1928; «Патріархальне місто», «Каля Вікторією», обидва — 1930; «Грета Гарбо», «Чорне золото», обидва — 1932; «Недільний день сліпого», 1934; трилогія «1907», 1937—42). Своєрідним худож. узагальненням подій поч. 20 ст. в Румунії є роман «Люди вчорашні, люди сьогоднішні, люди завтрашні» (1955). Автор трилогії про М. *Емінеску* «Лучаферул» (1935—37), істор. роману «Напередодні революції 1848 року» (1949, окреме вид. 1954). Відомий також як дитячий письменник, перекладач творів М. Горького, М. Шолохова, Ф. Гладкова, О. Толстого, А. Макаренка та ін.

Тв.: Рос. перекл.— Приезжай, посмотри! М., 1956; Избранное. М., 1977. *О. С. Романець.*

ПЕ́ТРИК (Іваненко Петро Іванович; рр. н. і см. невід.) — політ. авантюрист, ставленик султанської Туреччини. Походив із старшинської родини Полтавського полку. Був старшим писарем Генеральної військ. канцелярії. В 1691 втік у Крим, де уклав 1692 фіктивну угоду про перехід Лівобережної України під владу султанської Туреччини і незабаром оголосив себе «гетьманом». Грабіжницькі напади крим. татар і розбійницьких загонів П. 1692—94 і 1696 були відбиті рос.-укр. військами. Востаннє П. згадується в документах 1708.

ПЕТРИКІ́ВКА — селище міського типу Царичанського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Розташована на р. Чаплинці (басейн Дніпра), за 19 км від залізнич. ст. Баловка. 5,3 тис. ж. (1981). П. виникла 1756, селище міського типу — з 1957. У П.— ф-ка худож. виробів «Дружба», мол. з-д, комбінат побутового обслуговування, рибне господарство, міжколг. буд. організація. Профес.-тех. уч-ще, 5 заг.-осв. та музична школи, філіал Дніпроп. худож. дитячої школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, клуб,

П.— відомий осередок нар. мистецтва. Майже з часу свого заснування була важливим торговельним центром, де тричі на рік збирався ярмарок (місцеві майстри продавали розмальовані вироби з дерева — скрині, народні муз. інструменти, сани та віялки). Образотворчі мотиви розпису виявлялись і в народних картинках. П. уславилася також своїми вишивками, килимами і вибійчаними тканинами. Петриківський розпис розвивався у вигляді настінного розпису та декору на речах хатнього вжитку, на господарських речах (сіялки, сани тощо). На поч. 20 ст. у зв'язку з попитом на хатні настінні розписи тут почали виготовляти і паперові «мальовки»: рушники, килими й деталі арх. декору (стрічки і квітки для комина, «лиштви» для сволоків і полиць мисників) для оздоблення інтер'єру хати. Характерним для мистецтва П. є рослинний квітковий орнамент, що продовжує традиції укр. *барокко*. За радянського часу в П. особливо розвинувся декоративний розпис на дереві, пресованій тирсі (підлаковий розпис); сформувалася станкова декоративна графіка як новий вид нар. мистецтва. Тут 1936—41 існувала школа декоративного малювання, в якій композицію петриківського орнаменту викладали Т. *Пата* і її дочка В. Кучеренко. Петриківський розпис (йому притаманна ажурність та чітка графічність декору, яскравість барв) вийшов за межі окремого осередку. Сформувалась худож. школа, яка згодом набула великого поширення. Серед майстрів нар. творчості (уродженців П.) — митці старшого покоління: М. *Тимченко*, П. *Глущенко*, В. *Павленко*, Г. *Павленко-Черниченко*, З. і Т. Кудіш, В. Клименко-Жукова, твори яких стали всесвітньовідомими.

З 1958 в П. діє філіал Дніпропетровської дит. худож. школи; цього ж року при артілі вишивальниць «Вільна селянка» (нині фабрика худож. виробів «Дружба») відкрито цех підлакового розпису, де виготовляють скриньки й декоративні тарілки з пресованої тирси, розписані олійними фарбами. З 1970 діє експериментальний цех петриківського декоративного розпису при Дніпроп. худож.-виробничому комбінаті, до виробів якого належать декоративні панно, написані на папері яєчною темперою, точені з дерева розмальовані декоративні вази, тарілки, кухлі, цукерниці, яйця-мальованки тощо. Серед майстрів підлакового розпису — В. *Соколенко*, Г. Ісаєва-Шаповал, В. Глущенко, А. *Пікуш*. Крім цього, петриківські майстри Ф. *Панко*, Н. *Шулик*, Н. Турчин, В. Статива, С. Глущенко, В. Панко, О. та І. Скицюк, З. Кудіш, У. Скляр, Т. Самець працюють за спец. замовленнями над настінними розписами громад. споруд (святковий зал у Будинку художників, 1978; хол і естрада в готелі «Либідь», 1980; магазин «Казка», 1980; деякі павільйони ВДНГ УРСР, 1981; всі —у Києві), оформлюють зарубіжні виставки за замовленням Торговельної палати (Лос-Анджелес, 1977; Лейпціг, 1978; Будапешт, 1979; Загреб, 1980; Алжір, 1981). Виставки творів петриківських майстрів влаштовувалися на Кіпрі, в Канаді, Японії, Франції, Угорщині та ін. Іл. див. також до ст. про окремих художників.

Літ.: Глухенька Н. О. Петриківські декоративні розписи. К., 1965; Глухенька Н. О. Петриківські розписи. Альбом. К., 1973. *Н. О. Глухенька.*

ПЕТРИКО́ВСЬКИЙ Сергій Іванович (парт. псевд.— Петренко; вересень 1894, м. Люблін, тепер ПНР — 25.I 1964, Москва) — учасник боротьби за владу Рад на Україні, генерал-майор інженерно-технічної служби (1943). Член КПРС з 1911. В 1917 був головою Військ.-революц. к-ту в Харкові, нач. революц. гарнізону. В 1918 — один з організаторів партизан. руху на Україні проти австро-нім. окупантів і *гетьманщини*. В 1918—20 як нач. штабу *Першої Української радянської дивізії* та 1-ї Задніпровської д-зії, команд. Кримською групою військ,, комісар і командир ряду стрілецьких з'єднань брав участь у боротьбі проти *петлюрівщини* і *денікінщини*, військ бурж.-поміщицької Польщі. В 1921—50 — на відповідальних посадах у Рад. Армії, у воєнній пром-сті. Закінчив Військ.-повітр. академію ім. М. Є. Жуковського (1937). Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. нагородами.

ПЕТРИНЕ́НКО Діана Гнатівна (н. 8.II 1930, с. Білоусівка, тепер Драбівського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано), нар. арт. СРСР

Петриківка.
1. Г. К. Ісаєва-Шаповал. Букет. 1968.
2. Н. І. Шулик-Пилипчук. Декоративне панно. 1968.
3. В. Ф. Панко. Панно «Лисиця і журавель». 1979.
4. В. В. Виноградський, В. А. Глущенко. Лоток, сільничка, бочівка для сипких продуктів. 1976.

(з 1975). В 1955 закінчила Київ. консерваторію, 1961 — аспірантуру, з 1961 — викладач, з 1981 — доцент цієї консерваторії.
В 1955—58 — солістка капели «*Думка*», з 1962 — Київ. філармонії. В репертуарі П.—твори укр. рад. композиторів Л. Ревуцького, А. Кос-Анатольського, Ю. Мейтуса, Г. Майбороди, П. Майбороди, О. Білаша та ін., укр. і рос. нар. пісні, арії з опер вітчизняних і зх.-європ. композиторів. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972.

ПЕТРИ́ЦЬКИЙ Анатолій Галактіонович [31.I (12.II) 1895, Київ — 6.III 1964, там же] — укр. рад. живописець і театральний художник, нар. художник СРСР (з 1944). Член КПРС з 1943. В 1910—18 навчався в Київ. худож. уч-щі, в 1922—24 — у ВХУТЕМАСі в Москві. Творчу діяльність у театрах почав 1914. У перші роки своєї діяльності П. оформляв вистави: у «Молодому театрі», театрі «Музична драма», Першому театрі Укр. Рад. Республіки імені Шевченка, театрі опери та балету (всі — у Києві), в моск. театрах — у драм. театрі Корша та в опері Зиміна. Створене П. оформлення до вистав відзначається мальовничістю і багатою творчою фантазією («Вій» Остапа Вишні, 1925, Київ. укр. драм. театр ім. І. Франка; опера «Сорочинський ярмарок» М. Мусоргського, 1925; балет «Корсар» А. Адана, 1926, Харків. театр опери та балету; «Дівчата нашої країни» І. Микитенка, 1932, Харків. театр Революції; «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука, 1939, Малий театр; опера «Черевички» П. Чайковського, 1941, Великий театр СРСР; балет «Лілея» К. Данькевича, 1945; опери «Богдан Хмельницький» К. Данькевича, 1953; «Тарас Бульба» М. Лисенка, 1955; опера «Війна і мир» С. Прокоф'єва, 1956; всі — у Київ. театрі опери та балету ім. Т. Шевченка; «Макар Діброва» О. Корнійчука, 1948, Київ. укр. драм. театр ім. І. Франка; опера «Декабристи» Ю. Шапоріна, 1953, Великий театр СРСР). П.— автор картин («Натурщиця», 1923; «Інваліди»,1924; «Барикади», 1925—26; «Парк у Харкові», 1935; «Село Мерефа», 1943; «Не сад — вулиця Києва», 1961), портретів (письменників М. Семенка, Я. Савченка, обидва — 1929; П. Усенка, 1931; Остапа Вишні, П. Тичини, Л. Первомайського, всі — 1933), монументальних розписів у Києві, Кам'янці-Подільському, Козельці (не збереглися), політ. плакатів, іл. до книжок та журналів. У 1946—50 викладав у Київ. худож. ін-ті (з 1947 — професор). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951. Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225.

Літ: Горбачёв Д. Е. Анатолий Галактионович Петрицкий. М., 1971; Анатолій Петрицький. Спогади про художника. К., 1981. *Д. О. Горбачов.*

ПЕТРИЧЕ́НКО Олексій Максимович [н. 30.VII (12.VIII) 1911, с. Бикове, тепер Криничанського р-ну Дніпроп. обл.] — укр. рад. вчений у галузі ливарного виробництва і матеріалознавства, доктор тех. наук (з 1962), професор (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1943. Закінчив (1940) Київ. індустріальний (тепер політех.) ін-т, працював на машинобудівних з-дах міст Коломни, Кірова, Харкова. З 1949 — у Харків. автомоб.-дорожньому ін-ті. Осн. праці — в галузі теорії і технології лиття (зокрема, в кокіль), термостійкості ливарних форм, структури і властивостей високоміцних чавунів. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ПЕ́ТРІ (Petri) Еліо (н. 29.I 1929, Рим) — італ. кінорежисер і сценарист. Один із представників «політичного кіно». Перший фільм (документальний) — «Сім селян» (1959).
Більшість фільмів присвячена соціальній і політ. темі: «Вбивця» (1961), «Учитель з Віджевано» (1965), «Десята жертва» (1966), «Кожному своє» (1967), «Слідство у справі громадянина поза всякою підозрою» (1969), «Робітничий клас іде в рай» (1971), «Всіма засобами» (1976), «Тодо модо» (1978). Для творчості П. характерні гротеск і сатира у викритті бурж. дійсності.

ПЕ́ТРІАШВІ́ЛІ (Петрієв) Василь Мойсейович [1845, Ціаскурі, поблизу Тбілісі — 26.VII (8.VIII) 1908, Карлсбад, тепер Карлові Вари, ЧССР] — рос. хімік. Після закінчення Новоросійського ун-ту (в Одесі, 1870) викладав у ньому (професор з 1879, ректор з 1907). Працював у галузі органічної, фізичної та прикладної хімії. Вивчав будову азосполук. Довів можливість існування сполук з двома гідроксильними групами при одному вуглецевому атомі. Експериментально підтвердив закон діючих мас. В галузі прикладної хімії відома праця «Виробництво оцту» (1905).

ПЕТРІ́В ХРЕСТ (Lathraea) — рід паразитичних рослин родини ранникових. Багаторічні трави з підземними пагонами і квітконосами, що виступають над грунтом. Плід — коробочка. 6 видів, поширений у помірному поясі Європи й Азії. В СРСР, в т. ч. в УРСР, один вид: П. х. лускатий (L. squamaria) з довгим, м'ясистим, густо вкритим лусковидними листками кореневищем. Рано навесні на поверхню землі виходить його невисокий рожево-білий квітконос з китицею малиново-червоних квіток. Паразитує на коренях широколистяних дерев і кущів.

ПЕТРІ́ВКА (до 1771 — с. Караяшник, до 1923 — с. Петропавлівка)— селище міського типу Станично-Луганського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташована біля злиття річок Євсугу та Ковсугу (притоки Сіверського Дінця), за 3 км від залізнич. ст. Городній. 6,3 тис. ж. (1981). У П.— Кіндрашівський піщаний кар'єр, мол. та асфальтобетонний з-ди. 2 заг.-осв. школи, філіал Станично-Луганської муз. школи, лікарня. 2 будинки культури, 6 б-к. П. засн. у 2-й пол. 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1957.

ПЕТРІ́ВКА — селище міського типу Іванівського р-ну Одес. обл. УРСР. Залізнична ст. Буялик. 4,8 тис. ж. (1981). У П.— ф-ка «Ватин», комбінат хлібопродуктів, Іванівська райсільгосптехніка та міжколг. буд. організація. 2 заг.-осв. школи, лікарня, 2 клуби, 2 б-ки. П. засн. 1927, с-ще міськ. типу — з 1957.

ПЕТРІ́ВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — слов'янське городище на березі Ворскли в с. Петрівському Великописарівського р-ну Сумської обл. Досліджували його 1938. Виявлено залишки кількох напівземлянкових жител і госп. будівель. Знайдено уламки глиняного ліпного посуду, знаряддя праці, а також кістки свійських тварин. Датуються ці залишки 9—10 ст. На городищі досліджено також культурний шар 11—12 ст. (містив уламки кружального посуду, залізні вироби тощо), який свідчить, що за часів Київської Русі тут знаходили захист мешканці навколишніх неукріплених поселень під час нападів степових кочовиків. Біля П. г. є курганний могильник 9—10 ст. П. г. належить до т. з. *Роменських городищ.*

ПЕТРІ́ВСЬКИЙ ГРАФІТОНО́СНИЙ РАЙО́Н — група родовищ графітових руд у пд.-сх. частині Кіровогр. і зх. частині Дніпроп. обл. УРСР. Розвідані запаси графітових руд становлять 7,5 млн. т (1980). Найбільші родовища — Петрівське, Велиководянське і Бабенківське. Графітові руди представлені біотит-графітовими *гнейсами* докембрійського віку (див. *Докембрій*), які утворюють пластоподібні геол. тіла, що залягають з крутим падінням. Потужність пластів — до 45—50 м. Протяжність окремих смуг графітових руд — до 2,5 км. Вміст графіту в рудах — до 2—15%. Графітоносні породи у межах П. г. р. відомі з 1872. *Ю. М. Теодорович.*

ПЕТРІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Населення 29,7 тис. чол. (1981). У районі — 43 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Петрове*. Поверхня району — підвищена хвиляста рівнина, розчленована долинами

Д. Г. Петриненко.

А. Г. Петрицький.

А. Г. Петрицький. Натурщиця. 1923. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Петро І.

А. П. Петров.

Б. М. Петров.

річок і балками. Осн. корисні копалини — залізна руда і буре вугілля. Річки — *Інгулець* з прит. Бешка, Зелена, Жовта; Іскрівське водосховище. Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні.

Найбільші підприємства району — Петрівський залізорудний кар'єр та Балахівський буровуг. розріз. Комбінат побутового обслуговування (Петрове), 2 будинки побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових і тех. культур; тваринництво м'ясомол. напряму (скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1980 становила 100,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 87,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. Вирощують також жито, ячмінь, овес, просо, гречку, овочеві культури. У П. р.— 10 колгоспів, 4 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 213 км, у т. ч. з твердим покриттям — 148 км.

У районі — 24 заг.-осв. та музична школи; 29 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 43 клубні установи, кінотеатр, 39 кіноустановок, 29 б-к. У с. Новому Стародубі П. р. народилися рос. революц. народник і письменник С. М. *Кравчинський* та укр. рад. хірург-онколог І. Т. *Шевченко*, у с. Водяному — укр. революц. народник Л. А. *Дическуло*. У П. р. видається газ. «Трудова слава» (з 1935).

Б. П. Захарченко.

ПЕТРО́ І Великий [30.V (9.VI) 1672, Москва — 28.I (8.II) 1725, Петербург] — рос. цар з 27.IV (7.V) 1682, імператор з 22.X (2.XI) 1721. Після смерті *Федора Олексійовича* (1682) боярська група, очолювана Милославськими, використавши *Московське повстання 1682*, добилася проголошення «старшим» царем хворобливого і нездатного до держ. справ Івана V Олексійовича (1666—1696), а «молодшим»— П. І і призначення співправителькою царівни *Софії Олексіївни*. В серпні 1689 після спроби вчинити держ. переворот її було позбавлено влади й заслано в монастир. Після цього П. І фактично зосередив владу в своїх руках, а після смерті Івана V він став єдинодержавним правителем. Добився успіхів у боротьбі проти тур.-тат. агресорів в *азовських походах 1695—96*. У 1697 виїхав за кордон, де вивчав суднобудування, морську справу, знайомився з досягненнями тогочасної техніки. В зв'язку з *стрілецьким повстанням 1698* повернувся до Москви, жорстоко придушив виступ. Врахувавши міжнар. обстановку, почав боротьбу за повернення життєво необхідного для Росії виходу до Балтійського моря: в союзі з Данією і Польщею почав війну проти Швеції (див. *Північна війна 1700—21*). В цей період П. І кілька разів бував на Україні, зокрема 1706 заклав *Києво-Печерську фортецю*. Створені П. І регулярна армія і військ.-мор. флот здобули блискучі перемоги в Пн. війні (див. *Полтавська битва 1709, Гангутський бій 1714*). В 1703 у відвойованому гирлі Неви засновано Санкт-Петербург (з 1712 — столиця Росії). *Ніштадтський мир 1721* закріпив за Росією балт. узбережжя. Після рос.-іран. війни 1722—23 до Рос. д-ви було приєднано зх. узбережжя Каспійського м. з містами Дербентом і Баку. Невдала рос.-тур. війна 1710—13 змусила Росію віддати Туреччині Азов, тимчасово затримала возз'єднання Правобережної України з Росією (див. *Прутський похід 1711, Прутський трактат 1711*). За П. І розвивалися металургійна (на Уралі і в центрі країни), суконна галузі пром-сті, суднобудування, почалося вивчення природних багатств України, зокрема Донбасу. Піднесення екон. і військ. могутності Росії відбувалося за рахунок посилення кріпосницької експлуатації нар. мас — збільшення податків, запровадження *подушної податі, рекрутської повинності*, приписання селян до заводів, надання права купцям — власникам заводів купувати кріпаків (див. *Посесійні селяни*) тощо. Посилення експлуатації нар. мас зумовило загострення класової боротьби (див., зокрема, *Булавінське повстання 1707—09*). В 1709 було знищено *Запорізьку Січ*. Дбаючи про зміцнення становища дворянства — гол. соціальної опори д-ви, П. І указом 1714 зрівняв дворянські помістя (див. *Маєток*) з *вотчинами*. Проведені за П. І реформи держ. управління — заміна Боярської думи *Сенатом* (1711), організація *колегій* (1718—22), *Синоду* (1721), встановлення 1722 порядку проходження держ. служби (див. *Табель про ранги*), проголошення імперії (1721) та ін. сприяли утвердженню *абсолютизму* і створенню чиновницько-дворянської монархії в Росії. Проводив політику обмеження політ. автономії Лівобережної і Слобідської України (див. *Малоросійська колегія*). Приділяв увагу розвиткові науки і культури. Зокрема, за П. І Київ. колегію 1701 перетворено на *Київську академію*, 1703 засновано першу газету — «Ведомости», організовано ряд спец. шкіл, 1708 запроваджено *гражданський шрифт*, 1725 відкрито Академію наук. В 1700 було введено новий календар з початком року 1 січня (замість 1 вересня).

Літ.: Россия в период реформ Петра I. М., 1973; Павленко Н. Петр Первый. М., 1976. *А. А. Вовк.*

ПЕТРО́ І НЕ́ГОШ (Петар Петрович Његош; 1747, Негуші — 18.X 1830, Цетине) — правитель Чорногорії з 1781. В 1762—66 навчався в Росії. В 1781 висвячений у митрополити. Очолив боротьбу народу Чорногорії проти тур. панування; 1796 домігся фактичної самостійності Чорногорії. В 1798 видав «Законник» (доповнений 1803). Під час першого сербського повстання 1804—13 підтримував зв'язки з *Карагеоргієм*. Прихильник дружби з Росією.

ПЕТРО́ ІІ [12 (23).X 1715, Петербург — 18 (29).I 1730, Москва] — рос. імператор з 7 (18).V 1727. Син царевича *Олексія Петровича*, онук *Петра І*. У перші місяці правління П. ІІ влада фактично була в руках О. Д. *Меншикова*. Згодом під впливом старої боярської аристократії оголосив себе противником перетворень Петра І. Під час підготовки до коронації помер від віспи. На ньому закінчилася чоловіча лінія роду *Романових*. На престол вступила *Анна Іванівна*.

ПЕТРО́ ІІІ [10 (21).II 1728, Кіль, Німеччина — 7 (18).VII 1762, Ропша, під Петербургом] — рос. імператор з 25.XII 1761 (5.I 1762) до 28.VI (9.VII) 1762. Син гольштейн-готторпського герцога Карла Фрідріха і Анни Петрівни, дочки *Петра І*. Держ. справи за П.III фактично перебували в руках придворної знаті. Остання провела заходи щодо розширення привілеїв дворянства (було, зокрема, видано указ «Про вільності дворянства» 1762). Був прихильником прусського короля *Фрідріха II* (див. *Семилітня війна 1756—63*), оточив себе німцями-гольштинцями, що викликало невдоволення рос. дворянства. Внаслідок двірцевого перевороту П. III було скинуто з престолу. Рос. імператрицею стала його дружина *Катерина II*. З її відома П. III незабаром було вбито.

ПЕТРО́ ІТАЛІЄЦЬ (рр. н. і см. невід.) — укр. архітектор 16 ст. Походив з м. Лугано (Швейцарія). Жив і працював у Львові. Будував первісну Успенську церкву (закінчено 1559, зруйновано 1571) і житл. будинок (тепер по вул. Вірменській) у Львові, а також костьол у Бистриці Львів. обл. Для творчості П. І. характерне використання мотивів італ. архітектури доби *Відродження*.

ПЕТРО́ РА́РЕШ (р. н. невід.— п. 1546) — господар *Молдавського князівства* 1527—38 та з 1541. Син *Стефана Великого*. Прагнув до централізації влади, обмеження впливу великих феодалів. У 30-х рр. 16 ст. П. Р., спираючись на місц. укр. населення, вів боротьбу проти феод. Польщі за *Покуття*. Користуючись підтримкою Рос. д-ви та ін. європ. д-в, боровся за визволення Молдавії від тур. гніту. В 1538 біля містечка Стефанешти військо П. Р. через зраду молд. бояр зазнало поразки від тур. армії. П. Р. втік до Трансільванії, Молдавія підпала під владу Туреччини. В 1541 П. Р. знову дістав від тур. султана молд. престол. Проте до кінця свого життя проводив антитур. політику. Був зв'язаний з Росією, одержуючи звідти матеріальну підтримку.

ПЕТРО́В Андрій Павлович (н. 2.IX 1930, Ленінград) — рос. рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1980). Член КПРС з 1957. В 1954 закінчив Ленінгр. консерваторію. З 1964 — голова правління Ленінгр. організації Спілки композиторів СРСР. Твори: опера «Петро Перший» (1975), балети «Станційний наглядач» (1956), «Берег надії» (1959), «Створення світу» (1971), «Пушкін» (1979), оперети «Жили три студенти» (1961, у співавт. з О. Черновим), «Ми хочемо танцювати» (1967); симф. поема «Рада і Лойко» (1954), «Святкова увертюра» (1955), симф. цикл «Пісні наших днів» (1964), «Поема пам'яті загиблих у роки блокади Ленінграда» (1966; для органа, струнних, 4 труб, 2 фп. та

ударних); твори для голосу з оркестром — поема «Остання ніч» (1957), «Поема про піонерку» (1958), вокально-симф. фрески «Петро Перший» (1972); концерт для скрипки з оркестром (1980); вокальні цикли «Прості пісні» (1956), «П'ять веселих пісень» (1961), «Патетична поема» (1972); естрадні пісні; музика для театру і кіно — «Людина-амфібія» (1962), «Шлях до причалу» (1962), «Я крокую по Москві» (1963), «Бережись автомобіля» (1966), «Приборкання вогню» (1973), «Синій птах» (1976), «Білий Бім Чорне вухо», «Службовий роман» (обидва — 1977). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1967, 1976.

В. С. Мурза.

ПЕТРО́В Артем Іванович [20 (31). X 1779, с. Хомутець, тепер Миргород. р-ну Полтав. обл.— 3 (15).X 1849, Москва] — вітчизн. вчений у галузі ветеринарії. Один з основоположників вет. освіти в Росії. В 1807 закінчив Петерб. мед.-хірург. академію. З 1809 — професор, у 1818 — доктор медицини, в 1837 — засл. професор і академік вет. відділу Моск. мед.-хірург. академії. Праці з питань ветеринарії та медицини (про утримання і розведення коней, парувальну хворобу, цингу, операції на стегні із застосуванням антисептичних засобів тощо).

С. В. Баженов.

ПЕТРО́В Борис Миколайович [26.II (11.III) 1913, Смоленськ — 23.VIII 1980, Москва] — рос. рад. вчений у галузі автоматичного керування, акад. АН СРСР (з 1960), дійсний член Міжнар. академії астронавтики (з 1971), віцепрезидент АН СРСР (з 1979), Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчив (1939) Моск. енерг. ін-т. З 1939 працював в Ін-ті проблем управління АН СРСР, одночасно (з 1944) викладав у Моск. авіац. ін-ті (професор з 1948). З 1963 — акад.-секретар Відділення механіки і процесів управління АН СРСР, з 1966 — голова Ради «*Інтеркосмос*» при АН СРСР. Осн. праці П. стосуються теорії автом. регулювання, теорії інваріантності систем автом. керування, самоналагоджуваних систем, інформ. проблем теорії керування, систем автом. керування рухомими об'єктами. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1966. Держ. премія СРСР, 1972.

ПЕТРО́В Василь Володимирович [8 (19).VII 1761, м. Обоянь, тепер Курської обл.— 22.VII (3.VIII) 1834, Петербург] — рос. фізик і електротехнік, акад. Петерб. АН (з 1809). Після закінчення Харків. колегіуму (1785) деякий час навчався в Петерб. учительській семінарії. В 1788—91 викладав фізику і математику в Коливано-Воскресенськ. гірничому уч-щі (м. Барнаул), 1795—1833 — професор петерб. Медико-хірургічної академії. Створив (1802) найбільшу на той час гальванічну батарею, за допомогою якої відкрив *дугу електричну*. Вказав на практичне застосування електр. дуги, зокрема для освітлення, електроплавлення, відновлення металів з їхніх окислів. Виявив залежність сили струму від площі поперечного перерізу провідника. Запропонував покривати провідники ізоляційним шаром. Досліджував електролітичну дію електр. струму, електр. розряди в газах, електризацію тіл тертям, люмінесценцію.

ПЕТРО́В Василь Родіонович [28.II (12.III) 1875, с. Олексіївка, тепер Харків. обл.— 4.V 1937, Москва] — рос. рад. співак (бас) і педагог, нар. арт. РРФСР (з 1933). У юнацтві працював в укр. оперній трупі О. Суходольського. В 1902 закінчив Моск. консерваторію. В 1902—37 — соліст Великого театру (Москва). Партії: Кончак («Князь Ігор» Бородіна), Руслан («Руслан і Людмила» Глинки), Досифей («Хованщина» Мусоргського), король Треф («Любов до трьох апельсинів» Прокоф'єва), Мефістофель («Фауст» Гуно). Концертна діяльність. Був вокальним керівником Оперного театру ім. Станіславського (1925—29), Оперної студії Великого театру (1935—37).

ПЕТРО́В Василь Степанович (н. 22.VI 1922, с. Дмитрівка, тепер Приазовського р-ну Запоріз. обл.) — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант артилерії (1977), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1945. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир взводу, заст. командира батареї, пом. нач. штабу полку, командир батареї, заст. командира винищувально-протитанкового арт. полку на Пд.-Зх., Брян., Воронез., Донському фронтах. Під час форсування Дніпра 1943 був тяжко поранений, внаслідок чого втратив обидві руки, але до кінця війни залишався в строю. Після війни — на відповідальних посадах у Рад. Армії. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПЕТРО́В Віктор Платонович [10 (22).X 1894, Катеринослав — 8.VI 1969, Київ] — укр. рад. археолог, літературознавець, етнограф, доктор філологічних наук (з 1966). У 1918 закінчив Київ. ун-т. З 1919 працював в установах АН УРСР. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1950 — старший наук. співробітник Ін-ту археології АН УРСР. Досліджував археол. пам'ятки ранніх слов'ян. Автор праць з історії, етнографії, мовознавства, про Г. С. Сковороду, М. В. Гоголя, Т. Г. Шевченка, П. О. Куліша та ін. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня.

Тв.: Скіфи. К., 1968; Подсечное земледелие. К., 1968; Етногенез слов'ян. К., 1972.

Літ.: Сымонович Э. А. В. П. Петров [Некролог]. «Советская археология», 1970, № 1.

ПЕТРО́В Георгій Іванович [н. 18 (31).V 1912, м. Пінега, тепер Арх. обл.] — рад. вчений у галузі механіки, акад. АН СРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (1961). Закінчив (1935) Моск. ун-т, працював у н.-д. ін-тах. З 1965 — в Ін-ті космічних досліджень АН СРСР (1965—73 — директор). Осн. праці — з прикладної газової динаміки і космічної аеродинаміки. Дослідив поширення коливань у в'язкій рідині, стійкість вихрових шарів, умови розпаду ламінарної течії. Застосував оптичні методи візуального вивчення повітр. потоків. Запропонував одне з пояснень проблеми Тунгуського метеорита. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1978.

ПЕТРО́В Євген [справж. прізв.— Катаєв Євген Петрович; 30.XI (13.XII) 1902, Одеса — 2.VII 1942] — рос. рад. письменник. Брат В. П. *Катаєва*. Член Комуністичної партії з 1940. У роки Великої Вітчизн. війни — кор. «Правды» і Радінформбюро. Друкуватися почав 1922. У співавт. з І. *Ільфом* написав романи «Дванадцять стільців» (1928), «Золоте теля» (1931), книгу нарисів «Одноповерхова Америка» (1936). Автор кіносценаріїв («Антон Іванович сердиться», «Музична історія», «Повітряний візник» та ін.), п'єси «Острів миру» (1939; надрук. 1947), книги нарисів «Фронтовий щоденник» (1942), зб. «Фейлетони й оповідання» (1957, посм.). Нагороджений орденом Леніна.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1961 [у співавт.]; Укр. перекл. — Директивний бантик. Х., 1934 [у співавт.]; Дванадцять стільців.— Золоте теля. К., 1972 [у співавт.].

Г. Д. Зленко.

ПЕТРО́В Іван Іванович (справж. прізв.— Краузе; н. 29.II 1920, Іркутськ) — рос. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1959). В 1943 закінчив Моск. муз. уч-ще ім. Глазунова. Був солістом Моск. філармонії й Ансамблю опери під керівництвом І. Козловського. В 1943—70 — соліст Великого театру СРСР. Почесний член «*Гранд-Опера*» (з 1953). Партії: Борис Годунов, Досифей («Борис Годунов», «Хованщина» Мусоргського), Кочубей («Мазепа» Чайковського), Мефістофель («Фауст» Гуно), Бестужев («Декабристи» Шапоріна). Концертна діяльність. Знімався у фільмах «Євгеній Онєгін», «Вершник без голови». Не раз гастролював на Україні. Нагороджений орденами Леніна та Дружби народів. Держ. премія СРСР, 1950, 1951.

Літ.: Назаренко И. Иван Петров. М., 1957.

ПЕТРО́В Іван Юхимович [18 (30). IX 1896, м. Трубчевськ, тепер Брян. обл.— 7.IV 1958, Москва] — рад. військ. діяч, генерал армії, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1918. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1926 і 1931 закінчив курси вдосконалення вищого командного складу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував стріл. д-зією на Пд. фронті, з жовтня 1941 — військами Окремої Примор. армії, що відзначились під час оборони Одеси й Севастополя, з серпня 1942— 44-ю армією, з жовтня 1942 — Чорномор. групою військ Закавказ. фронту, з травня 1943 — команд. Пн.-Кавказ. фронтом. З березня 1944 командував 33-ю армією Зх. фронту, з квітня —команд. 2-м Білорус., з серпня — 4-м Укр. фронтами, з квітня 1945 — нач. штабу 1-го Укр. фронту. В 1945—52 — команд. військами Туркестанського військ.

В. С. Петров.

Г. І. Петров.

І. І. Петров.

І. Ю. Петров.

Й. О. Петров.

М. І. Петров.

О. З. Петров.

С. С. Петров.

округу, 1952—58 — на відповідальних посадах у М-ві оборони СРСР. Нагороджений 5 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПЕТРО́В Ілія (н. 9.VII 1903, Разград) — болг. живописець і графік, нар. художник (з 1963), Герой Соціалістичної Праці (1967), дійсний член Болг. АН. У 1921—26 навчався в АМ у Софії, з 1926 — в Мюнхені. Автор станкових і монументальних творів: розпис «Дев'яте вересня» в кінотеатрі «Димитр Благоєв» у Софії (1947), картини «Розстріл» (1954), «Партизанська пісня» (1959). Серед графічних робіт — серія рисунків «Іспанія» (1939). П. відомий і як скульптор. Викладає в АМ у Софії (професор — з 1941).

ПЕТРО́В Йосип Опанасович [3 (15).XI 1807, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 27.II (11.III) 1878, Петербург] — рос. співак (бас). Українець за походженням. Один з основоположників рос. вокально-сценічної школи. Нотній грамоті навчався приватно в Єлизаветграді, де 1826 дебютував в опері-водевілі «Козак-віршувальник» К. *Кавоса* (трупа Д. Жураховського). Виступав (в оперетах, драмах, трагедіях) у трупі І. Штейна, яка гастролювала на півдні Росії. В Полтаві зблизився з М. *Щепкіним*, творче спілкування з яким мало великий вплив на розвиток сценічного таланту П. В 1830 переїхав до Петербурга, де брав уроки співу у К. Кавоса. З 1830 співав на сценах петерб. Великого театру, Театру-цирку (50-і рр.), Маріїнського театру (1860—78). Мав могутній, широкого діапазону, багатий барвами голос, рівний в усіх регістрах, володів майстерністю перевтілення. Був першим виконавцем написаних для нього партій Сусаніна і Руслана («Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» Глинки), а також партій Мельника, Лепорелло («Русалка», «Кам'яний гість» Даргомижського), Івана Грозного («Псковитянка» Римського-Корсакова), Варлаама («Борис Годунов» Мусоргського). Створив яскраві образи і в операх зх.-європ. композиторів. Виступав як камерний співак (романси Глинки, Даргомижського, Мусоргського). П.— один з кращих виконавців ролі Виборного («Наталка Полтавка» Котляревського), укр. нар. пісень. Був у дружніх стосунках з Т. Шевченком. Поет бував у нього вдома, бачив спектаклі за участю Петрова.

Літ.: Ласточкина Е. П. Осип Петров. М.— Л., 1950.

ПЕТРО́В Микола Іванович [31.III (12.IV) 1840, с. Вознесенське, тепер Макар'євського р-ну Костром. обл.— 20.VI 1921, Київ] — укр. літературознавець, чл.-кор. Петрогр. АН, академік АН УРСР (з 1919). Закінчив Київ. духовну академію (1865). Викладав словесність у Волинській духовній семінарії, з 1870 — теорію словесності, рос. і зарубіж. л-ру в Київ. духовній академії (з 1876 — професор). У своїх дослідженнях П. дотримувався *порівняльно-історичного методу* в літературознавстві. Автор «Нарисів з історії української літератури XVIII ст.» (1880) та «Нарисів історії української літератури XIX ст.» (1884). Вивчав творчість Г. Сковороди, І. Котляревського та ін. письменників. Досліджував історію *Київської академії*. П. належать праці з археології, етнографії, музейної справи, образотворчого мист. на Україні.

Тв.: Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве, в. 1—3. М., 1891—1904; Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. К., 1911.

Літ.: Білецький О. І. Шляхи розвитку дожовтневого українського літературознавства. В кн.: Білецький О. І. Від давнини до сучасності, т. 1. К., 1960; Комишанченко М. Українське літературознавство в другій половині XIX ст. «Вісник Київського державного університету», 1960, № 3. Серія філології та журналістики, в. 2.

ПЕТРО́В Микола Олександрович (1875, м. Єлець, тепер Липец. обл. — 9.IV 1940, Київ) — укр. рад. вчений у галузі фотографії. Закінчив (1900) Ризький політех. ін-т. Викладав у Київ. політех. ін-ті (1905—20); професор київ. художнього (1924—30) ін-ту, ін-ту кінематографії (з 1930); зав. відділом Київ. н.-д. інституту судових експертиз (1916—39). Голова (1906—12) т-ва «*Дагер*». Автор праць з теор. і худож. фотографії. Розробив і вдосконалив деякі процеси худож. друку фотографій.

ПЕТРО́В Михайло Петрович [8 (21).XI 1905, с. Монашево, тепер Єлабузького р-ну Тат. АРСР — 29.XI 1955, Іжевськ] — удм. рад. письменник. Член КПРС з 1926. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав в кін. 20-х рр. Автор ліричних віршів (перша зб.— «Джерело», 1934), багато з яких стали нар. піснями, поем, у т. ч. відомої поеми «Італмас» (1945; однойм. балет, музика Г. Корепанова-Камського); п'єс («Батрак», 1931; «Крізь вогонь», 1932, та ін.), повісті «Перед світанком» (1952). Роман «Старий Мултан» (1954) побудовано на матеріалі судового процесу над жителями удм. села Старий Мултан, на захист яких виступив В. *Короленко*. Перекладав твори Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. Ижевск, 1958—62.

Літ.: Ермаков Ф. К. Поэзия и проза М. П. Петрова. Ижевск, 1960.

Ф. К. Єрмаков.

ПЕТРО́В Олександр Михайлович [1882, Казань — 24.VIII (6.IX) 1905, Севастополь] — матрос-більшовик, керівник повстання на навчальному судні «*Прут*» під час *революції 1905—07 в Росії*. Н. в сім'ї дрібного урядовця, виховувався в сім'ї О. М. *Стопані*. Виключений з гімназії за революц. настрої, працював слюсарем. У 1903, під час служби на броненосці «Катерина II», організував с.-д. гурток. Був членом ЦК с.-д. орг-ції Чорноморського флоту при Севастопольському к-ті РСДРП. 7 (20).VI 1905 за революц. агітацію списаний на «Прут». 19.VI (2.VII) очолив повстання на цьому судні. Після придушення повстання [31.VII (13.VIII)] за вироком військ. суду П. разом з трьома ін. матросами було розстріляно.

ПЕТРО́В Олексій Зіновійович [15 (28).X 1910, с. Кошки, тепер райцентр Куйб. обл.— 9.V 1972, Київ] — рад. фізик-теоретик, акад. АН УРСР (з 1969). Член КПРС з 1946. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив 1937 Казанський ун-т, де працював 1943—69. З 1970 — зав. відділом Ін-ту теор. фізики АН УРСР. Наук. праці з матем. фізики, заг. теорії відносності та теорії тяжіння. Виконав цикл досліджень з інваріантно-групових методів у теорії гравітації. Розробив нові методи вивчення гравітаційної радіації, енергії гравітаційного поля, моделювання полів тяжіння. Встановив існування трьох типів полів гравітації (типи Петрова). Розвинув заг. теорію моделювання гравітаційних полів і висунув ідею опису теорії тяжіння А. Ейнштейна в термінах плоского простору. Нагороджений орденом «Знак Пошани» та медалями. Ленінська премія, 1972.

ПЕТРО́В Олексій Леонідович [4 (16). III 1859, Петербург — 5.I 1932, Прага] — рос. історик-славіст. Закінчив істор.-філолог. ф-т Петерб. ун-ту (1880). З 1887 — професор на *Бестужевських курсах*, а згодом — Петерб. ун-ту. З 1922 жив у Празі та Будапешті. Автор праць про тер. Закарп. України та етногр. кордон укр. населення в Австро-Угорщині. Видав «Матеріали для історії Угорської (у в. 8: Закарпатської) Русі» (в. 1—8, 1905—22), «Найдавніші грамоти з історії карпаторуської церкви та ієрархії 1391—1498» (1931).

С. І. Білокінь.

ПЕТРО́В Сергій Сергійович [9 (21).IX 1895, м. Перм — 2.XI 1965, Київ] — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1948). Творчу діяльність почав 1911 в Томському міськ. театрі, пізніше працював у театрах Петрограда, Омська, Владивостока, Чити; 1927—41 — в Одес. рос. драм. театрі ім. А. Іванова, 1941—44 — в Сарат. рос. драм. театрі ім. К. Маркса, 1944—60 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Шмага («Без вини винуваті» О. Островського), Хлестаков («Ревізор» Гоголя), Протасов («Діти сонця» Горького), Голохвостий («За двома зайцями» Старицького), Цупович («Під золотим орлом» Галана), Швейк («Бравий солдат Швейк» за Гашеком) та ін. Знімався в кінофільмах. Серед ролей — Суворов («Кораблі штурмують бастіони»), Лікар («Долина Синіх скель»), Дяк («Степан Разін») та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

К. О. Силіна.

ПЕТРО́В Федір Миколайович [10 (22).VII 1876, Москва — 28.V 1973, там же] — учасник революц. руху в Росії, держ. і науковий діяч, професор, двічі Герой Соціалістичної Праці (1961, 1971). Член КПРС з 1896. Н. у сім'ї робітника. Закінчив медичний ф-т Київ. ун-ту (1902). Вів роботу в марксистських гуртках, брав участь у діяльності *київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. Учасник *саперів повстання 1905* у Києві. В 1906 засуджений на 7 років каторги й ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці, 1915 висланий на постійне поселення в Ірк.

губ. Учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції в Сибіру і на Далекому Сході, боротьби проти *колчаківщини*. В 1920—22 — заст. голови Ради Міністрів *Далекосхідної республіки*, член Далекосхідного бюро ЦК РКП(б). В 1923—27 — нач. Головнауки. В 1927—41 — заст. гол. редактора «БСЭ», 1941—49 — директор і член Гол. редакції Держ. ін-ту «Советская Энциклопедия». В 1949—59—член Гол. редакції «БСЭ». З 1959 — член Наук. ради вид-ва «Советская Энциклопедия». Автор праць з історії КПРС. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПЕТРО́В Федір Федорович [3 (16). III 1902, с. Докторово, тепер Веньовського р-ну Тул. обл.— 19.VIII 1978, Москва] — рад. конструктор артилерійської зброї, генерал-лейтенант-інженер (1966), Герой Соціалістичної Праці (1944). Член КПРС з 1942. В 1931 закінчив військ.-мех. відділення Ленінгр. політех. ін-ту. В Рад. Армії з 1944. З 1938 — нач. дослідного бюро, з 1942 — гол. конструктор заводу. Під керівництвом П. створено різні за призначенням гармати, які були прийняті на озброєння в Рад. Армії. З 1957 — у відставці. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1943; 1946—двічі. Ленінська премія, 1967.

ПЕТРО́ВА Ганна Яківна [Петрова-Воробйова; 2 (14).II 1817, Петербург — 13 (26). IV 1901, там же] — рос. співачка (контральто). Дружина Й. О. *Петрова*. В 1835—47— солістка петерб. Великого театру. Сприяла утвердженню реалістичного мистецтва на рос. оперній сцені. Учениця М. Глинки, перша виконавиця написаної для неї партії Вані («Іван Сусанін») і партії Ратмира («Руслан і Людмила»). Мистецтво П. високо цінував Т. Шевченко, який був особисто знайомий з нею.

ПЕТРО́ВА Євгенія Олексіївна [н. 24.XII 1902 (6.I 1903), Київ] — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1947). Дружина М. М. *Крушельницького*. З 1919 почала грати в аматорському драм. колективі Клубу транспортників (Київ). В 1922— актриса київського укр. драм. театру «Каменярі», очолюваного В. Васильком. В 1923—25 навчалася в драм. студії театру «*Березіль*» (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Шевченка), в якому працювала до 1952. В 1952—59 — у Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Марися («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Маруся («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Зінаїда Іванівна («Чому посміхалися зорі» Корнійчука), Варвара («Гроза» О. Островського), Люба Шевцова («Молода гвардія» за Фадєєвим), Джен («Марія Тюдор» Гюго) та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

Р. М. Єсипенко.

ПЕТРО́В-ВО́ДКІН Кузьма Сергійович [24.X (5.XI) 1878, м. Хвалинськ, тепер Сарат. обл.— 15.II 1939, Ленінград] — рос. рад. живописець, засл. діяч мист. РРФСР (з 1930). В 1897—1905 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у В. *Сєрова*, 1901 — в студії А. Ажбе в Мюнхені, 1905—08 — у приватних академіях Парижа. Був членом худож. об'єднань «*Мир искусства*» й «Четыре искусства». Окремі твори П.-В. позначені впливом *символізму* й *модерну* («Берег», 1908; «Сон», 1910; «Купання червоного коня», 1912; «Полудень», 1917). В рад. час П.-В. створював картини, сповнені суворим пафосом революц. боротьби («1918 рік у Петрограді», 1920; «Після бою», 1923; «Смерть комісара», 1928); портрети (А. Ахматової, 1922, та ін.). Відомий як графік і театр. художник. П.-В. — автор ряду літ. творів. У 1918—33 викладав у Держ. вільних худож. майстернях — Ін-ті живопису, скульптури і архітектури в Петрограді (Ленінграді). Твори П.-В. зберігаються в ДТГ, ДРМ.

Літ.: Костин В. И. К. С. Петров-Водкин. М. 1966; К. С. Петров-Водкин. Альбом. Л., 1971.

ПЕТРО́ВЕ — селище міського типу Кіровогр. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Інгульці (прит. Дніпра), за 28 км від залізнич. ст. Рядова. 6,5 тис. ж. (1981). Засн. в кін. 17 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1963 П.— с-ще міськ. типу. У селищі — залізорудний кар'єр, маслоробний та хлібний з-ди, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, 2 міжколг. буд. орг-ції, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 5 бібліотек.

ПЕТРО́ВИЧ Василь (справжнє прізвище — Сеник; 1.I 1880, с. Іванівці, тепер Жидачівського району Львів. обл.— 31.X 1914, Львів) — укр. драм. актор і співак (тенор). Чоловік Л. М. *Петровичевої*. В 1897—1914 працював в укр. *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові. Ролі: Микола («Наталка Полтавка» Котляревського), Гнат («Назар Стодоля» Шевченка), Гриць («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Золотницький («Хазяїн» Карпенка-Карого), Артем'єв («Живий труп» Л. Толстого), Де Сільва («Уріель Акоста» Гуцкова). Співав в операх й оперетах М. Лисенка, Ф. Легара, К. Целлера, Й. Штрауса. Портрет с. 302.

П. К. Медведик.

ПЕТРОВИЧЕ́ВА Людмила Миколаївна (справж. прізв. та ім'я — Кравчуківна-Смалева Ванда; 5.XI 1882, Чернівці — 27.XII 1971, м. Борщів Терноп. обл.) — укр. співачка (меццо-сопрано). Сестра Ф. *Лопатинської*, дружина В. *Петровича*. Співу навчалася у Львові у В. *Висоцького* та М. *Коссака*. Була солісткою Чернівецького міського хору (1897—99), оперної групи укр. *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові (1899—1914), трупи В. *Коссака* (1920—21). В рад. час працювала режисером нар. театру в Борщеві. Партії: Наталка, Кулина («Наталка Полтавка», «Чорноморці» Лисенка), Оксана і Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Ганна («Катерина» Аркаса), Федора («Роксолана» Січинського), Тизифена («Еней на мандрівці» Лопатинського), Ольга («Євгеній Онєгін» Чайковського), Зося («Галька» Монюшка), Зібель («Фауст» Гуно), Кармен («Кармен» Бізе). Концертна діяльність. Портрет с. 302.

П. К. Медведик.

ПЕТРО́ВСЬКЕ — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Краснолуцькій міськраді. Розташоване за 5 км від залізнич. ст. Петровеньки. Засн. 1896 як с-ще Штерівський. Рад. владу встановлено в кін. листопада 1917. В 1920 с-ще перейменовано на П. (на честь парт. і держ. діяча Г. І. *Петровського*). З 1963 П.— місто. У П.— з-ди: залізобетонних виробів, щебеневий та хлібний; комбінат хлібопродуктів тощо. Професійно-технічне уч-ще, 4 заг.-осв. та музична школи; 10 лік. закладів, у т. ч. лікарня, поліклініка. Палац культури, Будинок піонерів, 6 бібліотек.

ПЕТРО́ВСЬКИЙ Борис Васильович [н. 14 (27).VI 1908, м. Єсентуки, тепер Ставр. краю РРФСР] — рос. рад. хірург, громадський діяч, акад. АН СРСР (з 1966) і АМН СРСР (з 1957), Герой Соціалістичної Праці (1968). Член КПРС з 1942. У 1930 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. Професор 2-го (1948—49) і 1-го (з 1956) Моск. мед. ін-тів. З 1956 — зав. кафедрою госпітальної хірургії 1-го Моск. мед. ін-ту і одночасно (з 1963) директор Всесоюзного н.-д. ін-ту клінічної і експериментальної хірургії. У 1965—80 — міністр охорони здоров'я СРСР. Праці присвячені хірургічним методам лікування *раку* стравоходу, *пороків серця*. Вперше в СРСР успішно застосував протези клапанів серця, розробив і впровадив у практику методи пересадки нирок, пластику бронхів і трахеї. Створив школу хірургів. Голова Всесоюзного т-ва хірургів (з 1963), віце-президент Європ. т-ва серцево-судинної хірургії (з 1959), почесний член багатьох зарубіжних академій. Депутат Верх. Ради СРСР 6—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1960. Держ. премія СРСР, 1971. Портрет с. 302.

ПЕТРО́ВСЬКИЙ Георгій Олексійович [24.XI (7.XII), 1901, с. Великі Сорочинці, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл.— 15.VIII 1957, Львів] — укр. рад. фармаколог і терапевт, засл. діяч науки УРСР (з 1954). У 1926 закінчив Харків. мед. ін-т. В 1932—41 — професор Дніпроп., з 1945 — Львів. мед. ін-тів. Праці присвячені питанням фізіології і патології печінки, клінічної фармакотерапії тощо. Запропонував класифікацію жовчогінних ліків.

ПЕТРО́ВСЬКИЙ Григорій Іванович [23.I (4.II) 1878, Харків — 9.I 1958, Москва] — рад. держ. і парт. діяч. Член КПРС з 1897. Н. в сім'ї робітника-кравця. З 11 років працював учнем слюсаря, згодом токарем у Харкові, Катеринославі. У революц. русі з 1895, в кінці 1897 став членом *катеринославського «Союзу бо-*

Ф. М. Петров.

Є. О. Петрова.

К. С. Петров-Водкін. Автопортрет. 1918. Державний Російський музей у Ленінграді.

К. С. Петров-Водкін. 1919 рік. Тривога. 1934—35. Державний Російський музей у Ленінграді.

В. Петрович.

Л. М. Петровичева.

Б. В. Петровський.

Г. І. Петровський.

ротьби за визволення робітничого класу», згодом — Катериносл. к-ту РСДРП. У зв'язку з постійною загрозою арешту змінював місце проживання, працюючи робітником у Харкові, Миколаєві, Маріуполі, Донбасі. Брав участь у розповсюдженні газ. «Искра». В 1900 і 1903 за революц. діяльність його заарештовували. З 1904 працював у Катериносл. орг-ції РСДРП. У 1905 — голова завкому Брянського з-ду в Катеринославі, один з організаторів Катериносл. Ради робітн. депутатів і *бойового страйкового комітету*. Влітку 1906 емігрував до Німеччини, де кілька місяців працював на металург. з-ді в Саарбрюккені. Восени 1906 повернувся на Україну, продовжував революц. роботу в Катеринославі та Маріуполі. В 1912 обраний депутатом 4-ї Держ. думи від робітників Катериносл. губ., працював у більшовицькій фракції 4-ї Державної думи. В Думі П. виголосив 32 промови, викриваючи антинар. політику царського уряду. 20.V (2.VI) 1913 він виступив з промовою, складеною за тезами В. І. Леніна, в якій грунтовно виклав програму більшовицької партії з нац. питання. Був кооптований до складу ЦК РСДРП, активно співробітничав у газ. «Правда», а 1913 був її офіційним видавцем. У листопаді 1914 разом з усіма членами більшовицької фракції за відмову голосувати за воєнні кредити був заарештований і в 1915 засуджений за довічне поселення в Туруханському краї. Під час Лютн. бурж.-демократичної революції 1917 — комісар Якутської обл. Влітку 1917 повернувся до Петрограда. Незабаром ЦК РСДРП направив його на Україну, де він брав активну участь у встановленні Рад. влади на Катеринославщині і в Донбасі. В листопаді 1917 — березні 1919 — нарком внутр. справ Рос. Федерації. В 1919 — член Тимчасового бюро (Парт. центру) по керівництву парт. роботою у визволених від денікінців районах України, голова *Всеукраїнського революційного комітету*. З березня 1919 до літа 1938 — голова ВУЦВК, один з голів ЦВК СРСР, а 1937—38 — заст. голови Президії Верховної Ради СРСР. У 1920—33 — голова Всеукр. Центр. к-ту незаможних селян. Очолював Комітет сприяння будівництву Дніпрогесу. З 1940 — заст. директора Музею Революції СРСР. На VII і IX з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК, на X—XVII з'їздах — членом ЦК ВКП(б), 1926—39 — кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б). На IV—VIII конференціях і на IX—XIII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. В 1920—38 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора та ін. нагородами. На честь П. м. Катеринослав 1926 перейменовано на Дніпропетровськ. Похований у Москві біля Кремлівської стіни. В Києві та Дніпропетровську П. споруджені пам'ятники.

Тв.: Вибрані статті і промови. К., 1978.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів [Про Г. І. Петровського див. покажчик імен Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; Бега Ф. Ф., Александров В. Г. Петровский. М., 1963; Мелеиевський А. Ф., Курій Г. М. Всеукраїнський староста. К., 1977; Воспоминания о Г. И. Петровском. М., 1978.

В. П. Шевчук.

ПЕТРО́ВСЬКИЙ Іван Георгійович [5 (18).I 1901, м. Севськ, тепер Брян. обл.— 15.I 1973, Москва] — рос. рад. математик, акад. (з 1946) і член Президії (з 1953) АН СРСР, Герой Соціалістичної Праці (1969). Після закінчення (1927) Моск. ун-ту працював у ньому (з 1933 — професор, з 1951 — ректор). Праці П. стосуються теорії диференціальних рівнянь з частинними похідними, теорії імовірностей, алгебр. геометрії, топології та ін. П. заклав основи заг. теорії систем диференціальних рівнянь з частинними похідними; його праці з теорії імовірностей сприяли розвитку теорії *випадкових процесів*. П. вивчав питання про розташування овалів алгебр. кривої на проективній площині. Створений ним метод дав змогу одержати глибокі результати з топології алгебр. многовидів довільної *розмірності*. Член Президії Верховної Ради СРСР (з 1966). Нагороджений 5 орденами Леніна, іншими орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1946, 1952.

ПЕТРО́ВСЬКИЙ Микола Неонович [14 (26).XI 1894, с. Кудрівка, тепер Сосницького р-ну Черніг. обл.— 20.VII 1951, Київ] — укр. рад. історик, чл.-кор. АН УРСР (з 1945). В 1919 закінчив Ніжинський істор.-філологічний ін-т. У 1924—33 викладав у Ніжинському і Київ. ін-тах нар. освіти. В 1934—36 — на наук. роботі в Бібліотеці АН УРСР у Києві і з 1937 — в Ін-ті історії АН УРСР (1942—47 — директор цього ін-ту). Одночасно був зав. кафедрою історії України Київ. ун-ту. Автор праць з історії визвольної боротьби укр. народу серед. 17 ст., укр. історіографії 17—18 ст. Член делегації УРСР на асамблеях ООН у Сан-Франціско (1945), Лондоні (1946), на Паризькій мирній конференції 1946. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ПЕТРО́ВСЬКИЙ Олександр Юрійович [н. 30.VIII (12.IX) 1908, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. диригент і педагог, нар. арт. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1953. В 1941 закінчив Моск. консерваторію (клас П. Чеснокова), 1951 — аспірантуру Київ. консерваторії. В 1938—44 худож. керівник і гол. диригент хору Всесоюзного радіокомітету, 1944—46 — худож. керівник капели «Думка». В 1947—57 — гол. хормейстер і диригент оперної студії київ. консерваторії, 1952—54 — Київ. театру опери та балету. З 1947 — худож. керівник і гол. диригент Засл. хорової капели УРСР київ. з-ду «Більшовик». З 1956 — викладає в Київ. пед. інституті (з 1972 — професор). Автор кн. «Заслужена хорова капела УРСР заводу „Більшовик“» (1956), упорядник збірників, у т. ч. «Хрестоматії з хорового диригування» (1973).

ПЕТРО́ВСЬКОГО МЕТАЛУРГІ́ЙНОГО ЗАВО́ДУ СТРАЙК 1914 — страйк робітників Петровського металургійного заводу в с-щі Єнакієвому (тепер місто Донец. обл.). Був підготовлений Юзівською орг-цією РСДРП і с.-д. групою з-ду. В підготовці страйку брав участь Г. І. *Петровський*. 12 (25).IV робітники мартенівського цеху звернулися до адміністрації з вимогою підвищити їм заробітну плату. Після відмови робітники застрайкували. 16 (29). IV до страйку приєдналося понад 9 тис. робітників з-ду. Вони вимагали підвищити заробітну плату, поліпшити побутові умови, скасувати штрафи. Страйк металургів підтримали робітники окремих з-дів і шахт Макіївки, Горлівки, Кадіївки та ін. В Єнакієве було викликано поліцейські загони. 33 активних учасників страйку було заарештовано. 1 Травня страйк переріс у політичний. З допомогою жорстоких репресій страйк З (16).V було придушено.

ПЕТРО́ВСЬК-ПОРТ — колишня (1857—1922) назва м. *Махачкали*.

ПЕТРОГЕНЕ́З (від грец. πέτρος — камінь і γένεσις — походження, виникнення) — сукупність геол. процесів, що зумовлюють утворення *гірських порід*. Гол. фактори П.— т-ра, тиск і концентрація породоутворюючої мінеральної речовини. За походженням гірські породи поділяють на три осн. генетичні типи: *магматичні гірські породи, осадочні гірські породи й метаморфічні гірські породи*. Магматичні і метаморфічні породи утворюються в умовах діяння ендогенних факторів (див. *Ендогенні процеси*), магматичні породи — шляхом кристалізації силікатних *магм*, метаморфічні — в результаті флюїдно-термічного перетворення без розплавлення *материнських порід*. Формування осадочних порід відбувається в екзогенній обстановці (див. *Екзогенні процеси*) й зумовлюється фіз.-геогр. умовами, фіз.-хім. характеристиками водних розчинів і біогенними процесами. Гірські породи відрізняються між собою гол. чин. за структурою (див. *Структура гірських порід*) і *текстурою*, які є показниками генезису їх. Генетична різноманітність гірських порід пов'язана з заг. розвитком *земної кори*, що зумовлює магматизм, седиментацію (осідання, нагромадження) і *метаморфізм* у різних термодинамічних умовах залежно від тектонічного режиму. П. вивчає *петрографія*.

І. С. Усенко.

ПЕТРО́ГЛІФИ (від грец. πέτρος — камінь і γλυφή — різьблення) — те саме, що й *наскельні зображення*.

ПЕТРОГРА́Д — колишня (1914—24) назва м. *Ленінграда*.

ПЕТРОГРА́ДСЬКА ОБОРО́НА 1919 — бойові дії рад. військ 7-ї та 15-ї армій Зх. фронту (командуючий — Д. Н. Надьожний, з 7.VII — В. М. *Гіттіс*), Балт. флоту (командуючий — О. П. Зелено́й), Онезької військ. флотилії (командуючий — Е. С. *Панцержанський*) і робітників Петрограда по захисту міста від інтервентів і білогвардійської армії ген. М. М.

Юденича. П. о. тривала з 13.V по 31.XII. Підтримані з Пн. білофіннами та англо-амер. інтервентами, білогвардійці 17.V захопили м. Ямбург (тепер м. Кінгісепп), а потім міста Псков і Ямм. 13.VI білогвардійці вчинили заколоти у фортах «Красная Горка» і «Серая Лошадь». Петроградові загрожувала безпосередня небезпека. Комуністична партія, В. І. Ленін вжили термінових заходів для зміцнення оборони міста. Після придушення контрреволюц. заколотів у фортах «Красная Горка» і «Серая Лошадь» рад. війська 21.VI перейшли в контрнаступ. 7-а армія визволила Ямбург, 15-а армія зайняла Псков, на олонецькому напрямі білофіннів відкинули до держ. кордону. Новий удар білогвардійських і білоестонських військ *Антанта* підготувала восени 1919 з метою сприяння наступаючим військам ген. А. І. Денікіна. 28.IX війська Юденича перейшли в наступ і до 20.X вийшли на підступи до Петрограда. 21.X при підтримці Балт. флоту рад. війська почали контрнаступ. Протягом грудня війська Юденича були відкинуті в Естонію. Внаслідок П. о. була гарантована безпека пн.-зх. кордонів Рад. республіки. За героїчну оборону Петроград було нагороджено орденом Червоного Прапора РРФСР (1919).

ПЕТРОГРА́ДСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені Т. Г. Шевченка. Засн. 26 листопада 1917 з ініціативи укр. земляцтва, яку було підтримано органами Рад. влади. В 1919—24 мав назву Укр. комуністичний театр ім. Т. Г. Шевченка. У 1923 в Петрограді розпочав роботу ще один колектив — Укр. драм. театр. З вересня 1924 обидва колективи об'єднано і створено Єдиний укр. театр, мета якого—популяризація творів укр. класиків та сучас. рад. драматургів. В різні роки тут працювали: режисер і актор В. *Максимов*, режисери — І. *Юхименко*, Н. Черновська, В. Коханий, В. Розсудов-Кулябко, К. Рекало, А. Мокін; актори — Є. *Зарницька*, М. *Дикова*, П. Рекало, А. Рекало, А. Кущенко та ін., зав. муз. частиною композитор і диригент І. Аркін, зав. хореографічною частиною В. Бочаров. В репертуарі: «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Москаль-чарівник», «Наталка Полтавка» І. Котляревського (гол. партії в останній виконували солісти Петрогр. Маріїнського театру М. Коваленко, М. Большаков, П. Журавленко; одну з вистав оформив художник Б. *Кустодієв*), «Назар Стодоля» і «Гайдамаки» за Т. Шевченком (в інсценізації Л. *Курбаса*), «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Дві сім'ї» М. Кропивницького, «Безталанна» І. Карпенка-Карого, «Лимерівна» Панаса Мирного, «Вій» М. Старицького (в переробці Остапа Вишні), «97» М. Куліша, «Республіка на колесах» Я. Мамонтова, «Яблуневий полон» І. Дніпровського, та ін. Традиції Єдиного укр. театру продовжували укр. театр (1928) і пересув. Молодий укр. театр (1929), обидва — в Ленінграді. У 1930 вони припинили діяльність, натомість було створено у Ленінграді укр. драм. *театр «Жовтень»*.

П. І. Тернюк.

ПЕТРОГРА́ФІЯ (від грец. *πέτρος*— камінь і *γράφω* — пишу) — наука про гірські породи, що досліджує аспекти мінерального рівня організації речовини: мінеральний і хім. склад, будову, поширення, умови залягання, закономірності утворення й зміни гірських порід; П. визначає класифікацію і номенклатуру їх. Об'єктом дослідження П. є гірські породи різного походження (див., зокрема, *Петрогенез*). Відповідно до осн. генетичних груп порід, що їх досліджує П., розрізняють П. магматичних, П. осадочних і П. метаморфічних гірських порід. Виділяють такі розділи П.: петрохімія (вивчає хім. склад гірських порід), *петротектоніка*, фіз.-хім. П. (вивчає зв'язок між хім. і мінеральним складом гірських порід та умови формування їх), експериментальна П. (займається моделюванням природних процесів утворення гірських порід); тех. П. (за допомогою петрографічних методів вивчає мінеральний склад тех. продуктів — *шлаків, фарфору, цементу, скла, кераміки, кам'яного лиття*); космічна П. (досліджує *метеорити*, гірські породи ін. планет, Місяця). Осн. методи петрографічних досліджень: кристалооптичні, хім., фіз.-хім., фіз. і математичні. П. тісно пов'язана з *мінералогією, кристалографією, геохімією, тектонікою, геофізикою, фізикою, хімією* та ін. науками.

Як самостійна наука П. оформилась у 2-й пол. 19 ст.; цьому сприяло винайдення поляризаційного *мікроскопа*, що дало змогу глибше досліджувати мінеральний склад і структуру порід. На підставі розробленого Є. С. *Федоровим* теодолітного методу вивчення оптичних констант (див. *Змінні і сталі величини*) мінералів сформувався мікроструктурний аналіз. Подальший розвиток П. в СРСР пов'язаний з працями Ф. Ю. *Левінсона-Лессінга*, О. М. *Заварицького* та ін. Особливе значення для розвитку П. мало відкриття законів фізичної хімії та розвиток вчення про гетерогенні рівноваги (див. *Гетерогенна система*), а також застосування парагенетичного аналізу гірських порід (Д. С. *Коржинський*, В. С. *Соболєв* та ін.). Радянський учений А. А. Маракушев та ін. дослідники розвивають концепцію флюїдно-магматичних взаємодій гірських порід. На Україні великий внесок у розвиток П. зробили В. І. *Лучицький*, М. І. *Безбородько* та ін. В УРСР петрографічні дослідження проводять в *Геохімії і фізики мінералів інституті* АН УРСР, Київ., Харків., Львів. ун-тах та ін. установах.

Літ.: Лучицкий В. И. Петрография, т. 1—2. М.— Л., 1947—49; Заварицкий А. Н. Изверженные горные породы. М., 1955; Добрецов Н. Л. Введение в глобальную петрологию. Новосибирск, 1980; Заридзе Г. М. Петрография магматических и метаморфических пород. М., 1980.

І. С. Усенко.

ПЕТРОДВОРЕ́ЦЬ (до 1944 — Петергоф) — місто Ленінгр. обл. РРФСР, підпорядковане Ленінгр. міськраді. Пристань на узбережжі Фінської зат. Балтійського м. 74 тис. ж. (1980). У місті — ленінгр. виробниче об'єднання «Петродворцевий годинниковий завод». П. нагороджений орденом «Знак Пошани» (1973). У П.— палацо-парковий ансамбль (бл. 1000 га) — визначна пам'ятка рос. архітектури 18—19 ст. Створення П. почалося 1709—10 під керівництвом Петра І. Композиційним центром ансамблю є Великий палац (1714—28; перебудовано 1747—52, арх. В. *Растреллі*); навколо палацу — регулярні парки: з пд. боку Верхній сад (15 га) з 5 фонтанами 18 ст., з пн.— Нижній парк (102,5 га) з осн. частиною комплексу фонтанів. Декоративним підніжжям палацу є Великий грот з т. з. Великим каскадом, прикрашений у 18—на поч. 19 ст. численними фонтанами з золоченими бронзовими статуями роботи Ф. Щедріна, Ф. Шубіна, І. Мартоса, М. Козловського («Самсон, який роздирає пащу лева»), І. Прокоф'єва, Ж. Д. Рашетта та ін. З 70-х рр. 18 ст. почав створюватися комплекс пейзажних парків: Англійський (1779—94, арх. Дж. Кваренгі), «Олександрія» (1826—29, арх. А. Менелас), Олександрівський (тепер Пролетарський; 30-і рр. 19 ст.) та ін. з палацами і павільйонами у стилях *класицизму* та *псевдоготики*. Зруйнований нім.-фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни П. відбудовано (проект 1945, арх. М. Баранов та ін.). Тепер палацо-парковий ансамбль П.— музей «Палаци-музеї й парки м. Петродворця».

Літ.: Ардикуца В. Е. Петродворец. Путеводитель. Л., 1974.

ПЕТРОЗАВО́ДСЬК — місто, столиця Кар. АРСР. Розташований на березі Онезького оз. Вузол з-ць, порт, аеропорт. 241 тис. ж. (1981). Поділяється на два міські райони. Засн. 1703 під назвою «Петровська слобода». В 1784—96 — центр Олонецького намісництва, з 1801— Олонецької губ. В 1906 виникла с.-д. група, 1907 — к-т РСДРП на Олександрівському снарядному заводі у П. До Великого Жовтня П.— місце політ. заслання. Рад. владу встановлено 4 (17).I 1918. З 1920 П.— центр Карельської тру-

І. Г. Петровський.

М. Н. Петровський.

О. Ю. Петровський.

Петродворець. Великий палац. Архітектори І. Ф. Браунштейн, М. Г. Земцов, Ж. Б. Леблон, Н. Мікетті. 1714—25. Перебудовано 1747—52, архітектор В. В. Растреллі.

Петропавловська фортеця в Ленінграді.

дової комуни, перетвореної 1923 на Кар. АРСР. Місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1978). П.— важливий пром. і культур. центр Карелії. Гол. галузі пром-сті — машинобудування та металообробка (з-ди: Онезький тракторний, верстатота суднобуд. «Авангард», виробниче об'єднання «Петрозаводськмаш»). Слюдяна ф-ка, домобуд. і лісопильно-меблевий комбінати. Розвинуті легка та харч. пром-сть. У П.— *Карельський філіал АН СРСР, Петрозаводський університет,* пед. ін-т, філіал Ленінгр. консерваторії, 13 серед. спец. навч. закладів. Театри: музичний, рос. драм., фін. драм., ляльок; музеї — карел. краєзнавчий та образотворчих мистецтв. Поблизу П., на о-ві *Кижі* в Онезькому озері — історико-архіт. музей-заповідник «Кижі». Іл. див. до ст. Карельська АРСР, т. 5, с. 31.

ПЕТРОЗАВО́ДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені О. В. Куусінена — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР. Засн. 1940 як Карело-Фін. ун-т на базі Карел. пед. ін-ту. В 1941—44 евакуйований до Сиктивкара (Комі АРСР). З 1956 наз. Петрозаводським ун-том. У 1964 присвоєно ім'я О. В. Куусінена. В складі П. у. (1980): ф-ти — історико-філол., фізико-матем., біол., екон., мед., с.-г., буд., лісоінженерний, заг.-тех.; вечірнє, заочне й підготовче відділення; аспірантура, ординатура. В 1979/80 навч. р. налічувалось 6,5 тис. студентів, зокрема 4,5 тис. на денному відділенні. При уп-ті — обчислювальний центр, проблемна й дві галузеві лабораторії, н.-д. сектор, 3 музеї, гербарій, бот. сад, віварій, біол. станція, клініки, у б-ці — понад 700 тис. одиниць зберігання. Ун-т видає зб-ки наук. праць (з 1948), монографії, навч. посібники. За роки існування в П. у. підготовлено 15,5 тис. спеціалістів.

Літ.: 25 лет Петрозаводского государственного университета им. О. В. Куусинена. Петрозаводск, 1965.

М. І. Шумилов.

ПЕТРОЛЕ́ЙНИЙ ЕФІ́Р (англ. petroleum — нафта, від грец. λέτρος — камінь і лат. oleum — олія) — суміш легких насичених вуглеводнів (пентанів та гексанів), які добувають з попутних нафтових газів, легких фракцій *нафти,* а також каталітичним методом з CO і H_2. П. е.— безбарвна рідина, густ. 640—650 кг/м³, $t_{кип}$ 40—70° С. Застосовують як *розчинник* і моторне паливо.

ПЕТРО́НІЙ (Гай Петроній Арбітр; Gaius Petronius Arbiter; 1 ст. н. е. — 66, Куми) — рим. сатирик, очевидно, з оточення Нерона. Був названий «арбітром витонченості». Загинув як учасник змови проти імператора. З його великого твору «Сатирикон» залишилися 15-а і 16-а книги. Навіть ці частини роману про пригоди трьох шахраїв із низів рим. суспільства дають реалістичну картину звичаїв і життя тодішнього Риму. Головний епізод уцілілих частин — бенкет у багатія Трімальхіона. Опис бенкету є одним із шедеврів рим. прози. Укр. мовою його вперше переклав І. Франко.

Тв.: Укр. перекл.— [Твори]. В кн.: Антична література. Хрестоматія. М., 1968; Рос. перекл.— Пир у Трималхиона. В кн.: Римская сатира. К., 1957; Сатирикон. В кн.: Ахилл Татий, Лонг, Петроний, Апулей. [Сочинения] М., 1969.

А. О. Білецький.

ПЕТРОПА́ВЛІВКА — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Бику (бас. Дніпра), за 3 км від залізнич. ст. Брагинівка. 9,7 тис. ж. (1981). Засн. в кін. 1775 — на поч. 1776 як військ. слободу. Рад. владу в П. встановлено в січні 1918. З 1957 П. — с-ще міськ. типу. У селищі — маслоробний і конопляний з-ди, птахоінкубаторна станція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. 3 заг.-осв. і музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, клуб, 6 б-к, істор.-краєзнавчий музей.

ПЕТРОПА́ВЛІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 39,3 тис. ж. (1981). У районі — 51 населений пункт, підпорядкований селищній і 11 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Петропавлівка.* П. р. розташований на зх. схилах *Донецького кряжу.* Поклади кам. вугілля. Річки — *Самара* з притоками *Биком* та Мокрою Чаплинкою (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші підприємства: петропавлівські конопляний і маслоробний та Миколаївський силікатної цегли з-ди, Брагинівський елеватор. Комбінат побутового обслуговування, будинок побуту (Петропавлівка). Землеробство району зернового, тваринництво — м'ясо-мол. (скотарство, вівчарство, свинарство) напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 106,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 90,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, просо, соняшник, коноплі, цукр. і кормові буряки, овочеві, баштанні. Садівництво. У П. р.— 13 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Брагинівка, Миколаївка, Дмитрівка. Автомоб. шляхів — 311 км, у т. ч. з твердим покриттям — 292 км. У районі — 28 заг.-осв. і музична школи; 32 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні. 16 будинків культури, 25 клубів, кінотеатр, 43 кіноустановки, 28 б-к, істор.-краєзнавчий музей. У с. Хорошому П. р. народилася укр. рад. поетеса Ф. А. *Карпенко,* в с. Троїцькому — укр. радянський фізик Ф. І. *Коломойцев,* у с. Катеринівці — укр. радянський історик С. М. *Королівський.* У П. р. видається газ. «Степова зоря» (з 1930).

В. П. Жорушкін.

ПЕТРОПА́ВЛОВСЬК — місто, центр Пн.-Каз. обл. Каз. РСР. Розташований на правому березі р. Ішиму. Значна залізнична станція, аеропорт. 212 тис. ж. (1981). Поділяється на два міські райони. Засн. 1752 як фортеця на Ішимській укріпленій лінії. З 1807 — місто. Рад. владу встановлено 22.XI (5.XII) 1917.

П.— один із значних пром. центрів Казахстану. Розвинуте машинобудування і металообробка (з-ди: маш.-буд., малолітражних двигунів, виконавчих механізмів та ін.). Підприємства харч. (м'ясний та млинарський комбінати, мол. з-д та ін.), легкої (швейні і взут. ф-ки, шкіряний з-д) та буд. матеріалів пром-сті. Пед. ін-т, 8 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, філармонія. Краєзнавчий музей.

ПЕТРОПА́ВЛОВСЬКА ФОРТЕ́ЦЯ — фортеця в Ленінграді, на о. Заячому в дельті р. Неви. День закладин П. ф.— 16 (27). V 1703 — вважається днем заснування Петербурга. З поч. 18 ст. царизм використовував П. ф. як в'язницю. В *Олексіївському равеліні,* а також у Трубецькому бастіоні П. ф. (споруджено 1870—72, мав 69 одиночних камер) в різний час були ув'язнені О. М. *Радищев, декабристи, петрашевці,* М. Г. *Чернишевський,* народовольці, члени *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»,* більшовики. Під час Жовтневого збройного повстання 1917 у П. ф. розміщувався Польовий штаб повстання, з арсеналу її озброювалися червоногвардійці. З червня 1924 П. ф. відкрита як історико-революц. музей, тепер — філіал музею історії Ленінграда. В числі істор. і архіт. пам'яток П. ф.— Петровські (1717—18, арх. Д. Трезіні) і Невські (1784—87, арх. М. О. Львов) ворота, кронверк (1752, перебудова 1850, арх. П. І. Таманський); всередині фортеці — Петропавловський собор (1712—33, арх. Д. Трезіні) та ін.

ПЕТРОПА́ВЛОВСЬК-КАМЧА́ТСЬКИЙ (1822—1924 — Петропавловський порт) — місто, центр Камчат. обл. РРФСР. Розташований на сх. узбережжі п-ова Камчатка. Порт в Авачинській губі Тихого ок., аеропорт. 223 тис. ж. (1981). Поділяється на два міські райони.

Засновано на місці камчадальського поселення Аушин, де 6 (17).X 1740 зупинилася на зимівлю і спорудила Петропавловський острог 2-а Камчатська експедиція В. *Берінга* та О. І. *Чирикова.* На поч. 19 ст.— гол. порт на Далекому Сході, адм.-госп. центр Камчатки. З 1822 — місто. В 1849—58 і з 1909 — центр Камчатської обл. Під час *Кримської війни 1853—56* гарнізон міста героїчно відбив напад англо-франц. ескадри (1854). Раду робітн. і солдатських депутатів створено 10 (23).XII 1917. Остаточно Рад. влада утвердилася 10.XI 1922. З 1932 — центр Камчатської обл. РРФСР. Місто на-

городжено орденом Трудового Червового Прапора (1972).
П.-К.— один з важливих індустр. і трансп. центрів Далекого Сходу. База риболовецького тралового та рефрижераторного флоту. Найбільші підприємства: далекосхідне виробниче суднорем. об'єднання «Петропавловська судноверф ім. В. І. Леніна»; з-ди: суднорем.-мех., «Фреза», жерстянобаночна ф-ка, рибоконсервний з-д, домобуд. комбінат, ТЕЦ. У П.-К.— Ін-т вулканології АН СРСР, Камчатське відділення Тихоокеанського ін-ту рибного г-ва і океанографії, сейсмічна станція тощо. Пед. ін-т, філіал Далекосхідного тихоокеанського ін-ту рибної пром-сті і г-ва, Всесоюзний юридичний заочний ін-т, 6 серед. спец. навч. закладів. Драматичний та юного глядача театри, філармонія, краєзнавчий музей.

ПЕ́ТРОС—одна з вершини *Карпат Українських*. Розташований у пн.-зх. частині масиву *Чорногора*. Вис. 2020 м. Схили ускладнені льодовиковими формами (кари, кам'яні ріки тощо), вкриті лісом, чагарниками та гірськими луками. Об'єкт туризму.

ПЕТРОСЯ́Н Тігран Вартанович (н. 17.VI 1929, Тбілісі) — рад. шахіст, гросмейстер СРСР і міжнар. гросмейстер (з 1952), засл. майстер спорту (з 1960), журналіст, кандидат філософських наук (з 1968). Чемпіон світу (1963—69). В складі збірної команди СРСР був переможцем на шахових олімпіадах (1958—78) і чемпіонатах Європи (1957—79). Чемпіон СРСР (1959, 1961, 1969, 1975). З 1958 — член Президії Шахової федерації СРСР. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ПЕТРОТЕКТО́НІКА (від грец. *πέτρος* — камінь, скеля і *τεκταίνω* — будую), мікроструктурний аналіз — розділ *петрографії*, що вивчає внутрішню будову гірських порід та розміщення в них мінералів. В основу петротектонічних досліджень покладено теор. уявлення про зміну форми *кристалів* мінералів від діяння тектонічних напружень, внаслідок чого вони розміщуються своїми видовженими частинами перпендикулярно до напряму стиснення. Переорієнтування зерен гірських порід відбувається в результаті пластичних деформацій та перекристалізації осн. маси порід. Такі породи наз. тектонітами. Напрям орієнтування зерен мінералів та розміщення в них оптичних осей, тріщин спайності тощо вивчають у *шліфах* під мікроскопом. Петротектонічні дослідження дають можливість визначати напрям тектонічних тисків, розподіл напружень, розвиток деформацій порід у минулі геол. часи і виявляти закономірності розміщення *металевих корисних копалин*. *І. І. Чебаненко.*

ПЕТРОФІ́ЗИКА (від грец. *πέτρος* —камінь, скеля і *фізика*)—наука, що вивчає фіз. властивості гірських порід та їхній зв'язок з мінеральним складом, структурою та умовами утворення. Досліджує природу й закономірності зміни фіз. властивостей мінеральної речовини (пружних, густинних, магнітних, електричних, теплових, радіоактивних та ін.) у різних умовах. П. користується методами польових і лабораторних експериментальних досліджень. Все більшого розвитку набуває П. високих термобаричних режимів, яка вивчає в модельних лабораторних умовах (див. *Моделювання*) зміни фіз. властивостей мінеральної речовини з метою прогнозування її складу і стану на великих глибинах. Одержані експериментальні петрофіз. дані й результати комплексних геолого-геофіз. досліджень є матеріалом для створення петрофіз. моделей *літосфери* та побудови петрофіз. карт верхніх шарів *земної кори*. Термін «петрофізика» запровадив 1953 геофізик Ф. Фреліх (НДР). На Україні петрофізичні дослідження проводять в *Геофізики інституті* АН УРСР, *Геології і геохімії горючих копалин інституті* АН УРСР і Київ. університеті. *Т. С. Лебедєв*

ПЕТРОФІ́ТИ (від грец. *πέτρος* — камінь, скеля і *φυτόν* — рослина) — рослина скель і кам'янистих осипів. Те саме, що й *літофіти*.

ПЕТРОШЕ́НІ, Петрошані — місто в центр. частині Румунії. Залізнична станція. 41 тис. ж. (1974). Центр осн. буровуг. басейну країни. Виробн. напівкоксу, з-д по виробн. гірничого устаткування; підприємства буд. матеріалів, деревообр. та харч. пром-сті. Поблизу П.— велика ТЕС. Гірничий ін-т. Театр.

ПЕТРУНЬКЕ́ВИЧ Дем'ян (рр. н. і см. невід.) — співак і теоретик нотного співу 18 ст. Українець за походженням. Співав у Придворній співацькій капелі в Петербурзі. Автор книги «Наставление отрокам, учащимся нотному пению, с яснейшим показанием тонов, всему нотному правилу принадлежащих» (з нотними додатками), виданої 1793 Петерб. академією наук. *І. М. Лисенко.*

ПЕТРУРГІ́ЧНА СИРОВИНА́ — гірські породи та пром. відходи, що використовуються для виробництва склокристалічних матеріалів способом лиття. До П. с. відносять *базальти, діабази, порфірити, амфіболіти,* габро-норити, горнблендити та деякі ін. гірські породи. За хім. складом вони подібні між собою і містять бл. 45—50% SiO_2, 12—18% Al_2O_3, 8—12% CaO, 6—12% MgO, 6—10% Fe_2O_3. Крім того, як П. с. широко використовують доменні, мартенівські, міделлавильні й паливні *шлаки, золи* тощо.
Для зміни складу розплаву і надання тих чи інших властивостей виробам з нього як домішки застосовують *хроміт, доломіт, сланці* та ін. В СРСР відомо багато родовищ П. с., зокрема в Сибіру, Серед. Азії, у Кар. АРСР; на Україні — на Волині (базальти), в Донбасі (базальти, діабази), в Придністров'ї (амфіболіти, горнблендити). З П. с. виготовляють *кам'яне литво* та термоізоляційні матеріали — *мінеральну вату*, базальтові волокна. Використання П. с. забезпечує ефективну заміну *металу* завдяки високій мех., термічній або хім. стійкості плавлених виробів. Див. також *Петургія*. *В. С. Міщенко.*

ПЕТРУ́РГІЯ (від грец. *πέτρος* — камінь і *ἔργον* — робота) — виробництво склокристалічних матеріалів і виробів з розплавлених гірських порід, шлаків та ін. пром. відходів способом лиття. Осн. технологічні процеси петрургічного виробн.: приготування розплаву в полуменевих або електр. печах, остудження розплаву (перекристалізаційний період), виливання з розплаву виробів, кристалізація і випалювання виробів у термічних печах. Змінюючи хім. склад розплаву, температурний режим, час підготовки, заливання, кристалізації й *випалу*, одержують вироби з певними властивостями. Див. також *Петургічна сировина. Кам'яне литво.*

ПЕТРУСЕ́НКО Оксана Андріївна [справж. прізв.— Бородавкіна; 5 (18).II 1900, с. Балаклія, тепер місто Харків. обл.— 15.VII 1940, Київ] — укр. рад. співачка (ліро-драм. сопрано), нар. арт. УРСР (з 1939). Член Комуністичної партії з 1939. Артистичну діяльність почала 1918 в Херсон. укр. муз.-драм. театрі. Вчителями сценічного мистецтва були К. *Лучицька* та І. *Сагатовський*, співу — диригент П. Бойченко. В 1921—27 — співачка в укр. муз.-драм. трупах Д. Гайдамаки, Сагатовського, П. Коваленка, В. Красенка. Виконувала ролі в драм. виставах — Наталка («Наталка Полтавка» Котляревського), Аза («Циганка Аза» Старицького), Уляна («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка); в операх і оперетах — Катерина («Катерина» Аркаса), Галька («Галька» Монюшка), Панночка, Кулина («Утоплена», «Чорноморці» Лисенка). В 1923—24 навчалась у Муз.-драм. інституті ім. М. В. Лисенка в Києві, сценічну майстерність опановувала під керівництвом П. *Саксаганського*. В 1927—34 — солістка оперних театрів Казані, Свердловська, Самари (тепер м. Куйбишев). З 1934 — провідна солістка Київ. театру опери

О. А. Петрусенко в ролях: Наталки («Наталка Полтавка» М. В. Лисенка), Лушки («Піднята цілина» І. І. Дзержинського), Одарки («Запорожець за Дунаєм» С. С. Гулака-Артемовського) і Купави («Снігуронька» М. А. Римського-Корсакова).

О. А. Петрусенко.

Надгробок на могилі **О. А. Петрусенко** на Байковому кладовищі в Києві. Скульптори М. К. Вронський і О. П. Олійник, архітектор В. І. Куригіна. Граніт, мармур. 1948.

Петрушка коренева: *1* — рослина з коренем та листками; *2* — суцвіття; *3* — квітка.

та балету. П. мала широкого діапазону, рідкісної краси й сили голос, високу виконавську культуру. Серед кращих партій в укр. класичному репертуарі — Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), в російському — Ліза, Марія, Оксана («Пікова дама», «Мазепа», «Черевички» Чайковського), Наташа («Русалка» Даргомижського), Купава («Снігуронька» Римського-Корсакова), Ярославна («Князь Ігор» Бородіна), Земфіра («Алеко» Рахманінова), в зх.-європ.— Аїда, Тоска (однойменні опери Верді і Пуччіні), Недда («Паяци» Леонкавалло), в радянському — Лушка («Піднята цілина» Дзержинського), Лія («Щорс» Ляпошинського). Одна з найкращих виконавиць укр. нар. пісень і романсів, творів укр., рос. та рад. композиторів. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

Літ.: Чаговець В. Оксана Петрусенко. В кн.: Чаговець В. Життя і сцена. К., 1950; Мартич Ю. Повість про пісню. В кн.: Мартич Ю. Друзі завжди з тобою. К., 1962; Оксана Петрусенко. Спогади про видатну українську співачку. К., 1964; Кагарлицький М. Ф. Оксана Петрусенко. Народна артистка УРСР. К., 1973; Оксана Петрусенко. Спогади. Листи. Матеріали. К., 1980.

М. Ф. Кагарлицький.

ПЕТРУ́СЬ Василь Васильович (н. 2.V 1921, Одеса) — укр. рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1945. У 1951 закінчив Київ. консерваторію. Працював кларнетистом і саксофоністом у Харків. теаджазі; 1940—46 — керівник військ. оркестрів. Очолював клубні та ін. муз. ансамблі. З 1956 — гол. диригент Київ. цирку.

ПЕТРУШЕ́ВИЧ Антоній Степанович (1821—1913) — укр. історик, філолог та етнограф бурж.-ліберального напряму. Жив у Львові. Збирав і вивчав архівні матеріали з історії Зх. України. Основна праця — «Зведений Галицький руський літопис 1500—1772 рр.». Склав етимологічний словник усіх слов'ян. мов у порівнянні з ін. індоєвропейськими мовами.

ПЕТРУШЕ́ВСЬКИЙ Дмитро Мойсейович [1 (13).IX 1863, с. Кобринове, тепер Тальнівського р-ну Черкас. обл.— 12.XII 1942, Казань] — рад. історик-медієвіст, акад. АН СРСР (з 1929). В 1886 закінчив Київ. ун-т. У 1897—1906 — професор Варшавського, 1914—17 — Петроградського, 1906—11 та 1917—42 — Моск. ун-тів. Досліджував питання соціально-екон. і політ. історії середньовічної Зх. Європи. На деяких працях П. позначився вплив *неокантіанства*, а також реакційного австр. історика А. *Допша*. Гол. праця — «Повстання Уота Тайлера» (ч. 1—2, 1897—1901; 4-е вид. 1937).

ПЕТРУ́ШКА (Petroselinum) — рід дво-, рідше однорічних трав'янистих рослин родини *зонтичних*. Відомо 3 види, поширений у Пд. і Зх. Європі. В СРСР, у т. ч. в УРСР, вирощують 1 вид — П. кучерявий, або городню (P. crispum, синонім — P. sativum) — дворічну пряноовочеву рослину. Розрізняють різновидності П. кучерявої: П. кореневу з конічним або округлим коренеплодом і невеличкою розеткою листків і П. листкову з великою кількістю (до 60—70) листків. Коренеплоди й листки П. багаті на вітамін С, провітамін А, мінеральні солі, ефірну олію. Листки і коренеплоди використовують свіжими і сушеними як приправу до різних страв, а також у консервній пром-сті; в медицині—як сечогінний засіб. Урожай коренеплодів до 160 ц/га, зелені до 120 ц/га. Поширені на Україні (1982) сорти П.: Бордовицька, Звичайна листкова, Урожайна, Цукрова.

Петунія гібридна.

ПЕТРУ́ШКА — головний персонаж рос. нар. *театру ляльок*. Вистави комедійного й сатиричного змісту з участю П. влаштовували *скоморохи*. Опис такої вистави 1636 вперше зустрічається у творі нім. вченого А. Олеарія, який під час подорожей відвідав Росію («Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно», СПБ, 1906). Нерідко П. зображували і на лубках 18 ст. Ляльки, що мають назву «Петрушка», є і в рад. театрах ляльок.

ПЕТРЯНО́В-СОКОЛО́В Ігор Васильович [н. 5 (18).VI 1907, с. Велика Якшень, тепер Горьк. обл.] — рад. фізико-хімік, акад. АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1971). Після закінчення Моск. держ. ун-ту (1930) працює у Фіз.-хім. ін-ті ім. Л. Я. Карпова, з 1938 — зав. відділом; з 1947 одночасно професор Моск. хіміко-технологічного ін-ту ім. Д. І. Менделєєва. Осн. праці стосуються вивчення аеродисперсних систем, розробив нові методи дослідження їх, вивчив умови виникнення в них електр. зарядів і вплив цих зарядів на стійкість аерозолей. Вивчав закони фільтрації аерозолей, створив нові види фільтруючих матеріалів, запропонував матеріали для захисту від виробн. і побутових шумів. П.-С.— гол. редактор журн. «Химия и жизнь» (з 1964). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941. Ленінська премія, 1966.

ПЕ́ТТЕНКОФЕР (Pettenkofer) Макс (3.XII 1818, Ліхтенгейм, Нижня Баварія, тепер ФРН — 10.II 1901, Мюнхен) — німецький гігієніст, основоположник експериментальної *гігієни*, акад. (з 1847) і президент (з 1890) Баварської АН. У 1843 закінчив Мюнхенський ун-т. З 1847—професор мед. хімії в Мюнхені. У 1879 заснував у Мюнхені гігієніч. ін-т (перший в Європі), яким керував до кінця життя. Праці присвячені гігієніч. дослідженням води, повітря, грунту, житла, питанням гігієни харчування та ін. П. експериментально обгрунтував практичні сан. заходи по очищенню міст, що привело до зниження *смертності*. Створив школу гігієністів.

ПЕ́ТТІ (Petty) Уїльям (26.V 1623, Рамсі, Гемпшір — 16.XII 1687, Лондон) — англ. економіст, родоначальник *класичної буржуазної політичної економії*. Поклав початок наук. дослідженню внутр. закономірностей бурж. виробн., заклав основи трудової теорії вартості, на основі якої аналізував усі екон. категорії. П. перший відрізнив ринкову ціну від вартості («природної ціни»), яку визначав затратами праці на виробн. товарів; зробив першу спробу з'ясувати питання про походження додаткової вартості. Йому належить перша спроба з'ясувати проблему диференціальної ренти. Вважаючи бурж. лад. природним і вічним, П. виступав з вимогами підпорядкувати екон. політику д-ви інтересам пром. капіталу. Наук. положення вчення П. набули дальшого розвитку в творах А. *Сміта* і Д. *Рікардо*. Гол. праці: «Трактат про податки і збори» (1662), «Політична анатомія Ірландії» (1672), «Політична арифметика» (1676), «Дещо з приводу грошей» (1682).

ПЕТУ́НІЯ (Petunia) — рід одно- або багаторічних трав'янистих, рідше кущових рослин родини *пасльонових*. Стебло розгалужене, опушене, клейке, 30—60 см заввишки. Листки чергові, суцільні, видовжено-овальні, цілокраї. Квітки білі, рожеві, червоні, фіолетові, пістряві, поодинокі, правильні лійкоподібні. Плід — коробочка. 15 видів, поширених у Пд. Америці і Пн. Америці. В СРСР, у т. ч. на Україні,— 1 вид: П. гібридна, або садова (P. hybrida), вирощується як декоративний однорічник. Використовують для клумб, великих масивів, груп та бордюрів; для прикрашування балконів, вікон та садових ваз. Найпоширеніші сорти: Яскраво-рожева, Королева ринку, Синє чудо, Біла та ін.

Л. М. Яременко.

ПЕ́ТЦОЛЬДТ (Petzoldt) Йозеф (4.II 1862, Альтенбург — 1.VIII 1929, Берлін) — нім. філософ-ідеаліст, представник *емпіріокритицизму*. Будучи послідовником Р. *Авенаріуса*, П. заперечував *субстанцію* як матеріальну основу речей, розвивав концепцію принципової координації *суб'єкта і об'єкта*. За П., *пізнання теорія* являє собою лише психологію пізнання, суб'єктом якого виступає ізольований, вирваний із соціальних зв'язків індивід. Філос. погляди П. піддав критиці В. І. Ленін у праці «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*».

ПЕ́ХАЛЬ (Piechal) Мар'ян (н. 24.VIII 1905, Лодзь) — польс. поет, критик і перекладач. Перша зб. поезій — «Крик з міста» (1929). Автор збірок «Срібна вага» (1936), «Нова весна» (1954), «Вогні» (1957), «Місто надії» (1964), «Крайня міра» (1965), «Бути» (1969), «Поезії» (1973), критичних нарисів «Про Норвіда» (1937), «Живі джерела» (1972), «Міф Пігмаліона» (1974). Виступав з віршами для дітей („Рай на землі" та інші віршики для дітей», 1947), сатиричними творами («Чорт за шкірою», 1959, «Мавпи у ванні», 1961). Перекладач творів рос. письменників (Л. Толстого, В. Катаєва та ін.), ряду поезій Т. Шевченка (ввійшли до «Вибраних творів» Т. Шевченка, виданих 1955 у Варшаві).

В. П. Ведіна.

ПЕХЛЕВІ — шахська династія в Ірані з 1925 до лютого 1979. Представники: *Реза-шах Пехлеві* (1925—41), Мохаммед Реза П. (1941—79). За правління П. в Ірані було встановлено деспотичний режим,

який перетворив країну на об'єкт експлуатації та опорну базу іноз. імперіалізму. Величезних розмірів досягла мілітаризація Ірану. В лютому 1979 в результаті народної, антиімперіалістичної, нац.-визвольної революції дин. П. було скинуто (див. *Іран*, розділ Історія).

ПЕХЛЕВІ́ — колишня (1925—79) назва міста *Ензелі* в Ірані (див. т. 12, Додаток).

ПЕ́ЦА Ганна Дмитрівна (н. 26.X 1926, с. Руське, тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1972). Член КПРС з 1967. У 1948—65 — ланкова колгоспу імені XXII з'їзду КПРС Мукачівського р-ну, з 1965 — там же бригадир комплексної бригади. Колектив бригади, очолюваної П., щорічно збирає понад 40 ц/га озимих зернових, понад 100 ц/га зерна кукурудзи, більше 1000 ц/га кормових буряків. П. на XXIV з'їзді Компартії України обрана членом Ревізійної комісії, на XXV і XXVI з'їздах Компартії України — членом її ЦК. Нагороджена 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

Г. В. Кузьма.

ПЕЧ — місто на Пд. Угорщини, адм. ц. медє (області) Бараня. Вузол з-ць. 163 тис. ж. (1976). Центр осн. кам.-вуг. басейну країни. Коксохім., маш.-буд. (виробн. с.-г. машин), нафтоперегінний з-ди. Виготовлення керамічних та фарфоро-фаянсових виробів, муз. інструментів. Підприємства харч. (пивоварної, винобробної, тютюнової) пром-сті. Ун-т, пед. ін-т, музей, театр.

ПЕЧА́ТКА — спеціальний металевий, гумовий чи дерев'яний предмет з нарізними знаками для відтисків їх на сургучі, воску, папері тощо з метою надання документові вірогідності та юрид. сили. Існують з найдавніших часів у різних народів світу. В Давній Русі перші згадки про П. містяться в договорі київ. кн. *Ігоря* з греками (944). Старовинні укр. міста (Львів, Володимир-Волинський та ін.) вже в 14 ст. мали П.; перші згадки про запорізькі П. відомі з 16 ст. Свої П. у 17—18 ст. мали укр. *полки, сотні,* представники *козацької старшини.* В СРСР порядок виготовлення П. і користування ними регулюють постанова Раднаркому СРСР від 21.VII 1935 та відповідні норми *адміністративного права* (в УРСР — *Адміністративний кодекс УРСР*). Існують П. гербові (з зображенням *герба державного* СРСР або союзної республіки), право користування якими надається законом певному колу осіб, і П. прості (без зображення герба). Простими П. користуються окремі відділи установ, громад. та кооп. орг-ції тощо та окремі особи (напр., лікарі). Порушення порядку виготовлення, зберігання і користування П. в УРСР карається в адм. порядку відповідно до постанов Ради Міністрів УРСР від 4.X 1961 та 3.I 1962. Про вивчення П. як істор. джерел див. ст. *Сфрагістика.*

ПЕЧЕ́НИЙ Степан Хомич (н. 10. VII 1930, с. Джулинка, тепер Бершадського р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). Спец. худож. освіти не має. Твори: «Ланкова» (1952), «Богдан Хмельницький» (1954), «Ленін на трибуні» (1957), «Колгоспниця» (1958), «Орач», «Хліб і сіль» (1960, гіпс тонований), «Тарас Шевченко» (1965), «Павка Корчагін» (1970), «Ленін», «Рідне поле» (обидва — 1980). Твори з кераміки: «На межі», «Суд козака», «Закохані», «Соловейко». Роботи зберігаються у Вінн. краєзнавчому музеї.

ПЕЧЕНІ́ГИ — тюркські кочові племена. У 8—9 ст. очолювали союз племен між Волгою і Уралом, до складу якого входили підкорені ними *сармати,* фінно-угор. племена та ін. Зх. відгалуження їх на поч. 90-х рр. 9 ст. зайняло степи від гирла Дунаю на Зх. до пониззя Дону на Сх. Прагнучи використати П. у своїх інтересах, Візантія підбурювала їх проти угрів, дунайських болгар і Русі. Рус. князі використовували П. в міжусобній боротьбі, що, однак, не виключало нападів П. на Русь (915, 920, 968, 972 тощо). У 972 П. розбили біля Дніпрових порогів військ. дружину кн. *Святослава Ігоровича,* у бою загинув і сам Святослав. Кн. *Володимир Святославич* протягом 988—997 вів боротьбу проти П. В 10 ст. у П. [вони поділялися тоді на 13 племен (колін), кожне з яких об'єднувало 5 родів] на чолі племен стояли «великі князі», на чолі родів — «малі князі». В той час у П. відбувався розклад первіснообщинного ладу і складалися феод. відносини. Осн. заняття — напівкочове скотарство. Востаннє П. напали на Київську Русь 1036, їх тоді розбило військо *Ярослава Мудрого* під Києвом. Після цього П. майже не згадуються в давньорус. літописах. Частина П., яка й далі кочувала в причорноморських степах, у 2-й пол. 11 ст. з появою там *половців* увійшла до їхнього племінного союзу, ін. частина П. осіла на рус. землях, визнавши владу київ. князів. У 12 ст. П. згадуються в давньорус. літописах в складі *чорних клобуків,* які жили на Поруссі. Частина П. перекочувала до пониззя Дунаю, а згодом на Балканський п-ів, де вони асимілювалися місц. населенням.

Літ.: Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. К., 1884; Плетнёва С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 62. М.— Л., 1958; Рутківська Л. М. Степові кочівники та Київська Русь IX—X ст. «Український історичний журнал», 1965, № 11.

Л. М. Рутківська.

ПЕЧЕНІ́ГИ — селище міського типу Чугуївського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташоване на правому березі Сіверського Дінця, за 23 км від залізнич. ст. Чугуїв. 6,8 тис. ж. (1981). У П.— харчосмакова ф-ка, рибокомбінат, виробниче відділення Чугуївської райсільгосптехніки. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки, історико-краєзнавчий музей. Вперше згадуються 1646, с-ще міськ. типу — з 1957.

ПЕЧЕНІ́ЖИН — селище міського типу Коломийського р-ну Івано-Фр. обл. УРСР. Розташований на річках Печенізі і Лючці, за 12 км від залізнич. ст. Коломия. 5,4 тис. ж. (1981). У П.— меблевий комбінат, з-д буд. матеріалів. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки, краєзнавчий музей О. Довбуша, який народився в П. Вперше П. згадується у писемних джерелах 1443, с-ще міськ. типу — з 1940.

ПЕЧЕНІ́ЗЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — на р. Сіверському Дінці, у межах Харків. обл. УРСР. Створене 1962. Довж. 65 км, шир. до 3 км, пересічна глиб. 4,4 м, найбільша — 20 м. Площа 86,2 км². Повний об'єм 384 млн. м³. П. в. має багаторічний режим регулювання. Використовують для потреб водопостачання м. Харкова, зрошування, рибного г-ва. База відпочинку.

О. О. Русинов.

ПЕЧЕ́РА — порожнина у поверхневих верствах земної кори. П. утворюються гол. чин. під дією вилуговування та розмивання водою легко розчинних порід — вапняків, доломітів, гіпсів (див. *Карст*), а також внаслідок *суфозії, абразії,* розвіювання та ін. процесів. Найбільші П.— карстові, в яких є різноманітні натічні утвори — *сталактити, сталагміти,* колони тощо. На дні деяких П. є підземні джерела, річки та озера. У П. своєрідний кліматичний режим. Населені печерною фауною. Найбільша в світі — *Мамонтова печера* в США. В СРСР найвідоміша *Кунгурська льодова печера.* Багато П. є на Україні (див. *Печери кримські, Печери подільські, Печери карпатські*). Первісна людина використовувала П. як житло. Вивчає П. *спелеологія.*

ПЕЧЕ́РИ КАРПА́ТСЬКІ — група карстових печер на Полонинському хр. Українських Карпат, гол. чин. між річками Тереблею і Тересвою, в межах Тячівського р-ну Закарп. обл. УРСР. Всього відомо 15 печер. Утворились П. к. у верхньоюрських вапняках. Серед них виділяють *понори* (найдовша — Загадка, 35 м), канали давніх джерел (Білокам'яна, 101 м) і розкриті печери (*Дружба,* 220 м). До останнього типу печер відносять єдиний у П. к. Кам'яний Міст (завдовжки 15 м і завширшки 20 м) з численними нішами та куполами, в яких місцями збереглися давні каскадні натічні утворення. П. к. сформувалися в ранньому пліоцені — середньому плейстоцені. У печері Жемчужній знайдено залишки хребетних *вюрмської епохи.* Деякі з П. к. є *пам'ятками природи* (Жемчужна, Молочний Камінь, Чур та інші).

Ю. І. Шутов.

ПЕЧЕ́РИ КИЇ́ВСЬКІ — група печер штучного походження на тер. Києва та його околиць. Вперше згадуються в давньорус. літописах. Опис П. к. є в спогадах і щоденниках іноз. мандрівників 16—17 ст., які проїздили через Київ (А. *Гваньїні,* Е. *Лясоти,* Г. Л. *Боплана* та ін.). Перші спроби наук. вивчення П. к. належать до кін. 17 ст., коли їх дослідив Й. *Гербіній,* який доводив штучне походження печер. П. к., як правило, викопано в товщі лесової породи (глибина — від 5 до 20 м).

В. В. Петрусь.

Д. М. Петрушевський.

І. В. Петряков-Соколов.

Г. Д. Пеца.

В 1617 відкрито печеру в Андріївській горі. В 19 ст. в Києві було виявлено понад 45 печер. Найвідоміші — Ближні (довжина близько 522 м) і Дальні (разом з Варязькою близько 450 м) печери *Києво-Печерської лаври,* а також Звіринецькі, Китаївські, печери між селами Пироговим і Лісниками. Під час спорудження 1853 Ланцюгового мосту виявлено т. з. Микільську печеру (на її стінах знайдено давні написи, зображення хрестів, невідомого «святого» тощо). Великий наук. інтерес становлять печери біля Кирилівської церкви (їх досліджували 1893) Знайдено печери під *Софійським собором, Києво-Михайлівським Золотоверхим монастирем,* яким не менше як тисяча років, та ін.

Літ.: Толочко П. П. Тайны киевских подземелий. К., 1971; Петренко М. З Печерні лабіринти. К., 1976.

О. В. Замостьян.

ПЕЧЕ́РИ КРИ́МСЬКІ — велика група карстових печер, розташованих у Кримських горах. Поряд з горизонтальними та горизонтально похилими печерами в Криму поширені також вертикальні карстові порожнини типу колодязів і шахт, невеликі навіси та гроти. У верхньоюрських вапняках *Головного пасма Кримських гір* відомо 808 карстових порожнин. Найбільші з них: *Червона печера* (довж. 13,1 км), *Солдатська печера* (1,8 км), *Узунджа* (1,5 км), Еміне-Баїр (1,4 км), Провал (1,2 км), Чорна (1,0 км); найглибші — Солдатська (500 м), Каскадна (400 м), Молодіжна (260 м). У верхньокрейдових вапняках *Внутрішнього пасма Кримських гір* виявлено 20 печер. Найбільші: Зміїна (310 м), Мангупська (230 м). Міжгір'я (210 м). У багатьох П. к. є підземні ріки та озера, виявлено

Печера Ювілейна в Кримських горах.

рештки тваринного світу минулих часів. Вивчення відкладів печер дає можливість реконструювати палеогеографічні умови Криму в пліоцені — антропогені. Деякі П. к. відомі з глибокої давнини. Вони давали притулок людині з часів *палеоліту.* Найвідоміші палеолітичні стоянки в П. к.: *Кіїк-Коба, Чокурча, Шайтан-Коба, Старосіллівська стоянка* та ін. Великий інтерес П. к. становлять також для туристів. Понад 80 П. к. є пам'ятками природи.

В. М. Дублянський.

ПЕЧЕ́РИ ПОДІ́ЛЬСЬКІ — група карстових печер на Поділлі, у басейні Дністра. в межах Терноп. обл. УРСР. У придністровському Поділлі досліджено понад 60 печер. Найбільші з них: *Оптимістична* (143,6 км), *Озерна* (104 км), *Кристальна* (22 км), *Млинківська печера* (15,1 км). *Вертеба* (7,8 км), Угринь (2,1 км) та інші. Карстові печери утворились у неогенових гіпсах потужністю 10—30 м, перекритих товщею (2—30 м) відкладів, що не карстуються. П. п. являють собою систему розгалужених лабіринтів з великими залами (довж. до 200—300 м, шир. до 20 м, вис. до 6—8 м) та вузькими ходами. У деяких печерах є підземні озера та періодичні водотоки, залишки викопної фауни пізньопліоценового — плейстоценового віку. П. п. утворились

Печера Атлантида на Придністров'ї.

в середньому пліоцені — ранньому антропогені. Багато П. п. є об'єктами туризму. Деякі з П. п. є пам'ятками природи (Вертеба, Млинківська. Ювілейна, Угринь та інші).

В. М. Дублянський.

ПЕЧЕРИ́ЦЯ, шампіньйон (Agaricus, синонім Psalliota) — рід грибів родини агарикових, або печерицевих. Бл. 200 видів, поширених по всій земній кулі, з них в УРСР — понад 50. Найпоширеніші П. двоспорова (A. bisporus) з сірувато-коричнюватою шапинкою і білою ніжкою з кільцем та П. польова (A. campester) з білуватою або брудно-білою шапинкою. Ростуть групами на полях, луках, у степах, на городах, галявинах лісів, у садах тощо; плодові тіла утворюють з травня по листопад. П. двоспорову вирощують у багатьох країнах світу, у т. ч. в СРСР. на спеціальних субстратах (компостах). Це — цінний їстівний гриб. У сухій речовині бл. 45% білків. Відомо також 2 види отруйних П. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Гриби,* т. 3, с. 400—401.

М. Я. Зерова.

ПЕЧЕ́РНА ФА́УНА, спелеофауна — 1) Сучасна П. ф.— сукупність тварин, що населяють *печери.* Для П. ф. характерні безхребетні (ракоподібні, комахи, павукоподібні, молюски, війчасті черви), з хребетних — деякі земноводні (напр., протей) і риби. Тварини П. ф. живляться в основному частками органічного *детриту,* розчиненою органічною речовиною, що адсорбована на глині, бактеріями (у т. ч. хемосинтезуючими) тощо. Кажани та деякі ін. тварини використовують печери лише для сну, зимівлі тощо, а їжу знаходять поза печерами. Тварини П. ф. різко відрізняються від споріднених з ними наземних тварин. Вони мають спец. *адаптації* (втрата очей, депігментація, дуже низький рівень *метаболізму*). Напр., печерні риби ростуть дуже повільно, живуть довго і відкладають незначну кількість великих, багатих на жовток ікринок, що є адаптацією до нестачі їжі. 2) Викопна П. ф.— рештки організмів, захоронені в печерах, звичайно у відкладах, що вкривають їх дно (суглинку, піску, іноді вапняку та ін.). До складу П. ф. входять не лише тварини, що в минулі часи населяли печери (напр., кажани, печерний ведмідь, печерний лев), а й рештки їхньої їжі та організми, які потрапляли до печер випадково. Якщо місцезнаходження П. ф. пов'язане зі стоянкою первісної людини, то до її складу включають і рештки їжі первісної людини та предмети її побуту, зроблені з кісток. Викопна П. ф. є важливим джерелом інформації щодо *еволюції* тварин на найпізніших етапах історії Землі в антропогені. Численні місцезнаходження П. ф. відомі на Україні, зокрема в Криму, Прикарпатті, на Чернігівщині, біля Одеси та ін.

Л. П. Татаринов (П. ф. викопна).

ПЕЧЕ́РНІ ЖИ́ТЛА — житла в природних печерах, гротах і навісах у гірських районах або в урвищах берегів річок та інших водойм. Були повсюдно поширені за *кам'яної доби,* особливо за часів *палеоліту.* На тер. України відомі печерні стоянки *Кіїк-Коба, Вовчий грот, Чокурча, Шайтан-Коба, Старосіллівська стоянка* в Криму та ін. Житла в штучних печерах подекуди існували й пізніше, переважно за часів середньовіччя (див. *Печерні міста*).

ПЕЧЕ́РНІ МІСТА́ — залишки населених пунктів (переважно середньовічних), на території яких виявлено штучні печерні споруди та природні печери, що їх використовувала людина. П. м. відомі в СРСР (найзначніші — *Вардзія* в Грузії, *Ескі-Кермен, Мангуп, Чуфут-Кале,* Каламіта в Криму), Малій Азії, Пд. Італії, Китаї (*Дуньхуан*), Індії та ін. країнах. У Пд.-Зх. Криму П. м. виникли в 5—7 ст. Бл. 9 ст. у зв'язку з розвитком феод. відносин вони перетворилися на феод. міста й замки. В кримських П. м. були й наземні споруди; печери мали в основному культове, госп. або оборонне призначення. Більшість П. м. Криму 1938 оголошено археол. заповідниками, де провадиться н.-д. та екскурсійна робота.

Літ.: Якобсон А. Л. Средневековый Крым. М.—Л., 1964; Якушева Е. М., Нижура А. М. «Пещерные города» Крыма. Путеводитель. Симферополь, 1972.

ПЕЧИ́ЩЕ — поширена в минулому на Пн. Росії назва спочатку форми сімейної громади (великої *патріархальної сім'ї*), а пізніше (в 16—18 ст., в деяких районах і в 19 ст.) форми землеволодіння і сільського поселення, що складалося з кількох споріднених сімей-дворів, які колективно володіли земельними угіддями. П. досліджено О. Я. *Єфименко.* На Україні і в Білорусії така громада мала назву *дворища,* у пд. слов'ян — *задруги.* Історично П. є однією з форм *патронімії.*

ПЕЧІ́НКА — травна залоза у людини, хребетних і деяких безхребетних тварин. П., у безхребетних

тварин являє собою вирости переднього відділу серед. кишки або *шлунка* і безпосередньо бере участь у перетравлюванні їжі. Клітини П. молюсків здатні до *фагоцитозу*. У хордових тварин і людини П. виділяє *жовч* і відіграє важливу роль в *обміні речовин* організму. У менш організованих хребетних П. має трубчасту будову. Кінцеві трубочки утворюють жовчні капіляри, які зливаються в печінкові протоки, а потім — у жовчну протоку, що відкривається в кишечник. У плазунів, птахів і ссавців поперечні *анастомози* перетворюють трубчасту залозу на сітчасту. П. більшості хребетних — часточковий орган. У м'ясоїдних тварин П. відносно більша, ніж у травоїдних. Форма П. залежить від форми порожнини тіла тварини. П. у людини — найбільша травна залоза, маса її у дорослої людини — 1500—2000 г. П. здійснює специфічні захисні, знешкоджувальні, ферментативні і видільні функції, спрямовані на підтримання *гомеостазу* в організмі; бере участь у процесах *травлення, кровотворення,* білковому, вуглеводному, жировому, мінеральному обмінах, обміні вітамінів тощо. Зачаток П. з'являється наприкінці третього тижня зародкового розвитку людини з ділянки вентральної стінки дванадцятипалої кишки. Дальша диференціація П. полягає у вростанні сполучної тканини всередину П. по ходу ворітної вени. Остання поділяє *паренхіму* П. на частки. П. міститься в основному в правому підребер'ї, стикається з *грудочеревною перепоною,* правими ниркою і надниркою залозою, нижньою *порожнистою веною,* дванадцятипалою кишкою, шлунком, *жовчним міхуром,* ободовою кишкою. Розрізняють верхню (діафрагмальну) і нижню (вісцеральну) поверхні П. Верхня поверхня опукла, серповидною зв'язкою поділяється на правий і лівий відділи. Нижня поверхня двома поздовжніми і поперечною (ворота П.) борознами поділяється на 4 частки: праву, ліву, квадратну, хвостату. За схемою Куїно (Couinaud) в П. розрізняють праву і ліву частки та 8 сегментів. У ворота П. входять: ворітна вена і печінкова артерія, гілки блукаючого і симпатичного нервів, виходять вивідна протока і лімфатичні судини. Внутр. структуру П. утворюють часточки призматичної форми, які складаються з печінкових клітин, що групуються у вигляді двошарових балок, розташованих радіально до осі часточок. Між часточками містяться прошарки сполучної тканини. Печінкові клітини виробляють жовч, яка послідовно потрапляє у жовчні капіляри (завширшки 0,5—1 мм), внутрішньо- та міжчасточкові протоки. Протоки, що виходять з кожної частки П., зливаючись, утворюють заг. печінкову протоку. Кров надходить у П. по ворітній вені і печінковій артерії, які розгалужуються на міжчасточкові вени і артерії. Останні у паренхімі П. розгалужуються на капіляри (синусоїди), що безпосередньо стикаються з клітинами П. Ендотелій синусоїдів утворений клітинами зірчастої форми, які здатні до фагоцитозу. З капілярного русла паренхіми П. формуються вени, що впадають в нижню порожнисту вену. Іннервація П. здійснюється печінковим нервовим сплетінням. Серед захворювань П. найчастіше зустрічаються *гепатити, холецистит, цироз печінки,* а також *лямбліоз, лейшманіоз.*

К. І. Кульчицький.

ПЕЧІ́НКОВА ДВОУ́СТКА — паразитичний черв'як класу *дигенетичних присисників*. Те саме, що й *фасціола печінкова*.

ПЕЧІ́НОЧНИЦЯ (Hepatica) — рід рослин родини *жовтецевих*. Багаторічні кореневищні трави з прикореневими 3—5-лопатевими листками. Квітки одиночні на верхівках пазушних квітконосів. Плід збірний, з численних сім'янок. Відомо 8 видів, поширених у Пн. півкулі. В СРСР — два види, з них в УРСР — один: П. звичайна (H. nobilis), що росте по листяних і мішаних лісах, між чагарниками, по тінистих схилах берегів річок (у пн.-зх. частині УРСР). Декоративна рослина.

ПЕЧІ́НОЧНІ МОХИ́, печіночники (Hepaticopsida, Marchantiopsida) — клас рослин відділу *мохоподібних*. Мають здебільшого дорзовентральну будову вегетативного тіла — дихотомічно розгалуженої *слані* (талому) простої чи більш-менш складної будови (у маршанціевих), на нижньому боці з одноклітинними нитчастими *ризоїдами,* іноді й з багатоклітинними одношаровими лусочками (амфігастрії), здебільшого ж у вигляді прилеглого дворядно облистяного пагона-стебла (у *юнгерманіальних*), або ж іноді третій ряд з нижнього боку створюють амфігастрії. Листки (філоїди) різної форми, одношарові, без жилки. Спорогон — коробочка без ковпачка, на короткій ніжці чи без неї, приєднаний до гаметофіта особливим присоском. Поміж спорами містяться видовжені клітини з спіральним потовщенням — елатери, які за своєю гігроскопічністю сприяють розпушуванню спор і розсіюванню їх. *Протонема* нитчаста, слабо розвинена і здебільшого нетривала; з її верхівкової клітини розвивається гаметофор у вигляді талому або облистного пагона. П. м. поширені від екватора до полярних районів, особливо у вологих тропіч. і субтропіч. лісах; ростуть на корі дерев, грунті, рідше на камінні, скелях, деякі — у воді. Понад 8,5 тис. видів, в СРСР — бл. 315 видів, зокрема в УРСР — бл. 180 видів (65 родів). Одним з характерних представників, зокрема таломних П. м., є *маршанція*.

Г. Ф. Бачурина.

ПЕЧІ́Я, згага — відчуття печіння і жару у стравоході. П. може спричинюватися закиданням кислого вмісту *шлунка* у нижній відділ стравоходу при підвищенні чутливості слизової оболонки стравоходу, дисфункції кардіального відділу шлунка, спастичному стані воротаря шлунка (див. *Пілороспазм*) тощо. П. найчастіше буває у хворих з підвищеною кислотністю. Спостерігається П. при виразковій хворобі шлунка, холециститах, гастриті, ряді нервових розладів та ін., у здорових людей — при несприйнятливості деяких харчових речовин. Лікування спрямоване на ліквідацію осн. захворювання. Для усунення П. застосовують різні луги (тільки за призначенням лікаря).

ПЕЧО́РА — ріка на Пн. Сх. Європ. частини СРСР, у Комі АРСР та Ненец. авт. окрузі Арх. обл. РРФСР. Довж. 1809 км, площа бас. 322 тис. км². Бере початок на Пн. Уралі, впадає в Печорську губу Баренцового м., утворюючи велику *дельту* завширшки до 45 км. Шир. русла досягає 1—2,3 км, глиб. на плесах 2—10 м, на перекатах — від 0,4 до 1,5 м. У пониззі ділиться на два рукави: сх. — Велика П. і зх.— Мала П. Гол. притоки: Кожва, Іжма, Цільма (ліві), Ілич, Уса, Шапкіна (праві). Живлення П. снігове і дощове. Середньорічні витрати води в пониззі 3520 м³/с. Пересічний річний стік становить 120 км³, з нього на весняне водопілля припадає 60%. Замерзає П. в кінці жовтня, скресає в травні — на поч. червня. Регулярне судноплавство від гирла П. до Троїцько-Печорська; до м. Нар'ян-Мара доступна для мор. суден. Осн. вантажі — ліс, нафтопродукти, кам. вугілля, буд. матеріали. Гол. порти й пристані: Троїцько-Печорськ, Вуктил, *Печора,* Щельяюр, Усть-Цільма, *Нар'ян-Мар*. Розробляються проекти спрямування частини стоку П. в бас. Волги. У верхів'ї П.— *Печоро-Ілицький заповідник*.

І. М. Семенов.

ПЕЧО́РА — місто респ. підпорядкування Комі АРСР, райцентр. Розташована на р. Печорі. Залізнична ст., річковий порт. 58 тис. ж. (1981). Підприємства лісової та деревообр. (деревообр. і лісопильний з-ди), харч. пром-сті та по обслуговуванню транспорту. ДРЕС. Річкове уч-ще, краєзнавчий музей. П. утворена 1949.

ПЕЧО́РО-ІЛИ́ЦЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — у межах Комі АРСР. Пл. 721 тис. га. Створений 1930 для комплексного вивчення природи зх. схилів Пн. Уралу та верх. течії р. Печори. Об'єднує три ландшафтні райони: Припечорську низовину, вкриту сосновими борами, передгір'я з ялиновими, ялицевими і ялиново-ялицевими лісами з домішкою кедра та гори Пн. Уралу. Флора заповідника налічує понад 700 видів. З тварин живуть лось, лісовий північний олень, вовк, білий песець, соболь, куниця. Реакліматизовано бобра. З птахів трапляються глухар, тетерев, рябчик. При заповіднику є дослідний розплідник для вивчення лосів у неволі та приручення їх.

ПЕЧО́РСЬКИЙ ВУГІ́ЛЬНИЙ БАСЕ́ЙН — другий за запасами (після Донецького) басейн з покладами коксівного вугілля в Європ. частині СРСР. Міститься на зх. схилі Полярного Уралу і хребта Пай-Хой, у межах Комі АРСР і Ненец. авт. округу Арх. обл. РРФСР; значна частина його лежить на Пн. від Пн. полярного кола. Пл. басейну бл. 90 тис. км². Пром. запаси вугілля становлять

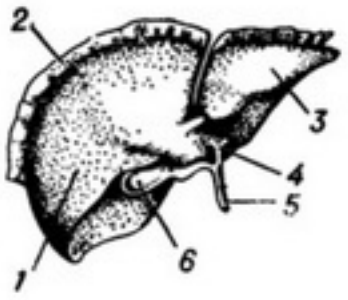

Печінка людини (вигляд спереду): *1* — права частка; *2* — зв'язка, що сполучає печінку з діафрагмою; *3* — ліва частка; *4* — загальна печінкова протока; *5* — жовчна протока; *6* — жовчний міхур.

Печіночниця звичайна: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка без оцвітини; *3* — плід.

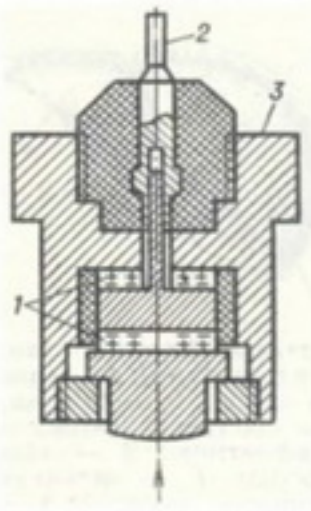

П'єзоелектричний датчик тиску: *1* — пластина з п'єзоелектричного матеріалу; *2* — електрод; *3* — корпус (стрілкою показано напрям дії вимірюваного тиску).

10.1 млрд. т (1980). Вугленосність пов'язана з верхньопермськими відкладами (див. *Пермський період і пермська система*), які вміщують до 200 пластів вугілля потужністю від 0,5 м і більше. Загальна потужність вугленосної товщі до 5500 м. У межах П. в. б. бл. 30 родовищ вугілля. Вугілля кам'яне, гумусове, на Зх. басейну — буре. Бл. третини балансових запасів вугілля належить до коксівного, жирного. Зольність вугілля басейну від 9 до 40%, вміст фосфору 0,1—0,2%. Теплота згоряння горючої маси 30—36 Мдж/кг. Перші відомості про наявність вугілля у П. в. б. відносяться до 1828. Видобувати вугілля почали 1934. Інтенсивні геологорозвідувальні роботи розпочалися з 1941. Вугілля добувають шахтним способом. Гірничотех. умови розробки родовищ ускладнені наявністю на більшій частині площі басейну *багаторічної мерзлоти*. Використовують вугілля як енерг. паливо переважно на Пн. Європ. частини РРФСР. *В. Х. Череповський.*

ПЕЧУ́К Ісак Мойсейович [3 (15). XI 1891, м. Летичів, тепер райцентр Хмельн. обл.— 17.IX 1970, м. Макіївка Донец. обл.] — укр. рад. вчений у галузі гірничої справи, доктор тех. наук (з 1944), професор (з 1945), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1958). Закінчив (1914) Катеринославський (тепер Дніпроп.) гірничий ін-т, працював на шахтах Донбасу. В 1929—60 — в н.-д. установах, з 1960 — в Ін-ті гірничої справи АН УРСР (тепер Всесоюзний н.-д. ін-т гірничої механіки ім. М. М. Федорова), з 1963 — в Макіївському н.-д. ін-ті з безпеки праці в гірничій пром-сті. Осн. праці — з питань провітрювання шахт підземними вентиляторами, прогнозу газоносності, проникності газу у виробки та підсобні приміщення, дегазації пластів. Нагороджений орденом Леніна.

ПЕША́ВАР — місто на Пн. Зх. Пакистану, адм. ц. Пн.-Зх. Прикордонної провінції. Розташований на р. Бара (притока Кабулу), за 16 км від Хайберського перевалу, на шосе, яке веде до Афганістану; залізнична ст., аеропорт. 273 тис. ж. (1972). Центр важливого с.-г. району в гірському поясі країни. Невелика текст., металообр. та харч. пром-сть. Фарм. ф-ка, з-д штучного льоду. Розвинуті кустарні промисли (виробн. бавовняних, шовкових і вовняних тканин, шкіряних та мідних виробів). Ун-т (з 1950). Музей.

ПЕЩА́НСЬКИЙ Володимир Павлович (10.XI 1873, м. Переяслав, тепер м. Переяслав-Хмельницький —26.VIII 1926, Львів)—укр. архітектор, реставратор і мистецтвознавець. Закінчив Петерб. інженерно-архіт. ін-т. Під керівництвом П. було реставровано Микільський (Військовий) собор (не зберігся) і *Спаса на Берестові церкву* — у Києві. З 1922 П. жив у Львові і працював в укр. Нац. музеї, де керував реставрацією старовинного іконопису й упорядкуванням пам'яток нар. мистецтва. В цей період опублікував праці: «Давні килими України» (1925), «Дещо про українські та великоруські ікони» (1926), «Скит Манявський і Богородчанський іконостас» (1926, у співавт. з М. Драганом та І. Свенціцьким).

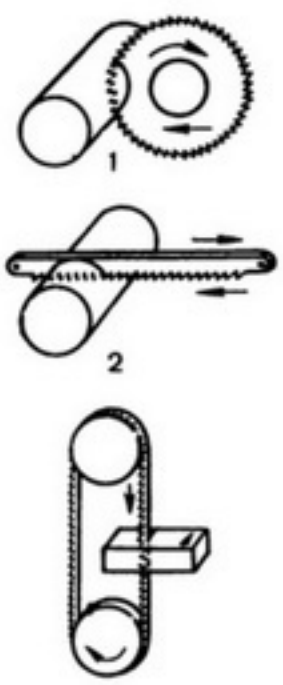

Пилки: 1 — кругла; 2— ножівкова; 3 — стрічкова

ПЄВЦО́В Михайло Васильович [21.V (2.VI) 1843, Новгородська губ.— 25.II (10.III) 1902, Петербург] — рос. географ, дослідник Центр. Азії, генерал-майор. У 1872 закінчив Академію Ген. штабу в Петербурзі. В 1875—86 викладав географію в Сибірському кадетському корпусі в Омську. В 1876 здійснив мандрівку в Джунгарію, 1878—79 — у Монголію (пройшов через пустелю Гобі). В 1889—90 разом з В. І. *Роборовським*, П. К. *Козловим* та К. І. Богдановичем досліджував Кашгарію та Куньлунь. Експедиція відкрила (1890) Токсунську улоговину — зх. частину *Турфанської улоговини*. П. розробив метод визначення геогр. широти за спостереженнями двох зірок на однакових висотах. Ім'ям П. названо льодовик на Алтаї.

П'ЄДЕСТА́Л (франц. piédestal — основа, підніжжя) — див. *Постамент*.

П'ЄЗОГЕОФО́Н (від грец. πιέζω — тисну) — див. *Геофон*.

П'ЄЗОЕЛЕ́КТРИКА (від грец. πιέζω — тисну і *електрика*) — сукупність явищ, властивих деяким діелектричним кристалам (т. з. п'єзоелектрикам) і обумовлених взаємозв'язком між їхньою поляризацією (див. *Поляризація діелектриків*) і механічними деформаціями. Поява електр. зарядів різного знака на протилежних гранях діелектр. кристала внаслідок мех. деформацій (стиску, розтягу і т. д.) наз. прямим п'єзоелектричним ефектом, а виникнення мех. деформацій під дією електр. поля — оберненим п'єзоелектричним ефектом. П'єзоелектр. ефекти спостерігаються (за деякими винятками) в кристалах без центра *симетрії*. П. відкрив 1817 франц. кристалограф і мінералог Р. Ж. Гаюї (1743—1822) у кристалах *кальциту*. Вперше детальне дослідження П. провели 1880 брати Ж. і П. Кюрі на кристалах *кварцу*. Відомо понад 1500 речовин з п'єзоелектр. властивостями; серед них, крім кварцу (*п'єзокварцу*), широко використовують сегнетову сіль, титанат барію, дигідрофосфат амонію, ніобат літію та ін. Часто застосовують також одержані за спец. технологією *тверді розчини* деяких *сегнетоелектриків* — т. з. п'єзокераміку. Завдяки можливості перетворення електр. сигналів у механічні і навпаки п'єзоелектрики набули широкого застосування в акустиці, радіофізиці, радіотехніці та в ін. галузях науки і техніки (див., зокрема, *П'єзоелектричний датчик*). *В. Л. Стрижевський.*

П'ЄЗОЕЛЕ́КТРИКИ — кристалічні матеріали, що їм притаманний п'єзоелектричний ефект (див. *П'єзоелектрика*); різновид *діелектриків*. Розрізняють П. монокристалічні і п'єзокерамічні. Монокристалічними П. є природні і штучно вирощувані (з розчинів, розплавів) *кристали*. До найпоширеніших П. такого типу належать *кварц* (див. також *П'єзокварц*) і *сегнетова сіль*. П'єзокерамічні П. являють собою поляризовані (див. *Поляризація діелектриків*) *сегнетоелектрики*: матеріали на основі титанату барію, *тверді розчини* титанату — цирконату свинцю, ніобату свинцю — барію та ін. П. використовують у виробн. *п'єзоелектричних датчиків*, п'єзогеофонів тощо.

П'ЄЗОЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ ДА́ТЧИК—пристрій, яким мех. зусилля перетворюють на електр. сигнали, використовуючи п'єзоелектр. ефект (див. *П'єзоелектрика*); різновид функціонального *вимірювального перетворювача*. В одному з найпоширеніших П. д. тиску (мал.) на пластинах з *п'єзоелектриків* виникають електр. заряди, значення яких пропорційні вимірюваному тискові. П. д. застосовують у вагових і сортувальних (за вагою) пристроях, при вимірюванні вібрації, деформації тощо.

П'ЄЗОКВА́РЦ — мінерал класу *силікатів*, відміна *кварцу*, кристали якого мають п'єзоелектричні властивості (див. *П'єзоелектрика*). До П. належать кристали *гірського кришталю*, димчастого кварцу, або *моріону*, без тріщин, включень (див. *Включення в мінералах*) та ін. дефектів. Кристали П. повинні бути такими, щоб з них можна було вирізати пластинки розміром не менше 12 × 12 × 1,5 мм. При стискуванні, розтягуванні або зміні т-ри на поверхні бруска чи пластинки П. виникають електр. заряди. В Рад. Союзі родовища П. є на Україні (*Український щит*), в РРФСР (Урал, Сибір); за рубежем — у Бразилії, на Мадагаскарі. П. одержують і штучно. Застосовують П. у радіотехніці, радіоелектроніці, електроакустиці тощо. *В. А. Супричов.*

П'ЄЗОМАГНЕТИ́ЗМ (від грец. πιέζω — тисну і *магнетизм*), п'єзомагнітний ефект — виникнення *намагніченості* речовини під дією зовнішнього тиску. Відкрив 1959 В.-А. С. Боровик-Романов. П. можливий лише в речовинах, що мають антиферомагн. структуру, і принципово неможливий у пара- і діамагнетиках. Виникає внаслідок скосу антиферомагн. підграток або відносної зміни величини їхньої намагніченості. До п'єзомагнетиків (антиферомагн. кристали, яким властивий П.) належать CoF_2, MnF_2 і α-Fe_2O_3. Намагніченість п'єзомагнетика J_i пропорційна пружному механічному напруженню σ_{kl}:

$$J_i = \Lambda_{ikl}\sigma_{kl}.$$

Величина намагніченості при п'єзомагн. ефекті невелика — максимальне значення коеф. Λ_{ikl} (в CoF_2) становить $\sim 2 \cdot 10^{-12}$ Тл × × м²/Н $2 \cdot 10^{-3}$ Гс · см²/кгс). Оберненим відносно П. явищем є лінійна *магнітострикція*, тобто зміна розмірів кристалів пропорційна напруженості магн. поля.

П'ЄМО́НТ — історична область на Пн. Зх. Італії. Адм. ц.— *Турін*. Назва «П'ємонт» вперше згадується в 13 ст. До 15 ст. тер. П. була роздроблена на окремі феод. володіння. У 15 ст. П. увійшов до Савойського герцогства, 1720 — *Сардінського королівства*. В 1802—14 входив до складу Франції.

Навколо Сардінського королівства (фактично навколо П.) 1859—60 відбулося об'єднання Італії. Під час 2-ї світової війни П. 1943—45 був окупований нім.-фашист. військами, визволений силами *Руху Опору*. В сучас. Італії П.— один з центрів робітничого і демократичного руху. Поділяється на 6 провінцій: Турін, Верчеллі, Кунео, Алессандрія, Новара, Асті.

П'ЄРО́ (франц. Pierrot) — персонаж франц. нар. театру (прислужник). Виник на початку 17 ст. Прототип П.— образ слуги Педроліно з італ. *комедії дель арте*. Виконавець ролі П. виступав без маски. У 18 ст. П. був улюбленим героєм ярмаркового театру. Водночас на сцені паризького театру Італ. комедії в характері П. з'явилися риси журливого коханця — невдахи-суперника *Арлекіна*. Образ П. зустрічається у худож. л-рі (О. Блок, Е. Ростан, М. Семенко та ін.). В 19 ст. актор-мім Ж. Б. Г. *Дебюро* перетворив П. на головний персонаж пантоміми. Традиції, набуті у втіленні образу П., розвинуті Ж. Л. *Барро*, М. *Марсо*.

П'ЄРО́Н (Piéron) Анрі (18.VII 1881, Париж — 6.XI 1964, там же) — франц. психолог і психофізіолог. Вчився в Сорбонні у Т. *Рібо* і П. *Жане*. З 1923 — професор *Колеж де Франс*. Засновник Ін-ту психології (1921) і Нац.ін-ту праці та профорієнтації (1928). Осн. праці присвячено психофізіології відчуттів. Вивчав питання філогенезу психіки, локалізації психічних функцій у мозку та ін. П. боровся проти псевдонаук. напрямів у психології і вульгаризаторського підходу до психічних процесів. *О. Т. Губко.*

П'ЄР-СЕН-МАРТЕ́Н — карстова печера в *Піренеях* на кордоні Франції та Іспанії. Лежить на вис. 1717—2043 м. Утворилась у вапняках і слюдистих пісковиках вздовж тектонічного порушення. Складається з перемежованих обвальних залів та галерей з потужними підземними водотоками. Глиб. 1332 м, довж. 33,6 км. Відкрита 1950. До 1980 вважалася найглибшою карстовою порожниною світу (1980 в шахті Жан-Бернар у Франції досягнуто глиб. 1410 м). *В. М. Дублянський.*

П'ЄТРЕ́Н — порода свиней м'ясного типу. Виведена в Бельгії (біля м. П'єтрен) на поч. 20 ст. складним схрещуванням місцевих маршових свиней з *беркширською породою свиней, великою білою породою свиней,* темворсами та ін. породами. Провадилася тривала селекція за м'ясною продуктивністю та формою окість. Масть П. переважно чорно-ряба, але є й біла. Свині породи П. середні за розміром, тулуб широкий, циліндричний з добре розвиненими м'язами, окістя великі, м'ясисті. Жива маса кнурів 200—250 кг, свиноматок 180—220 кг. Плодючість невисока — 8—10 поросят в опоросі, молочність бл. 60 кг. Молодняк на відгодівлі в 220—235-денному віці досягає 90—100 кг. Вихід м'яса в туші до 66%, сала — 25%. Використовують П. у багатьох країнах світу, в т. ч. в СРСР, зокрема на Україні, для пром. схрещування та підвищення м'ясних якостей свиней місцевих порід.

Свиноматка породи п'єтрен.

ПЄ́ШКОВ Олексій Максимович (1868—1936) — рос. рад. письменник. Див. *Горький* Максим.

ПЄШКО́ВСЬКИЙ Олександр Матвійович [11 (23).VIII 1878, Томськ — 27.III 1933, Москва] — рос. рад. мовознавець. Закінчив Моск. ун-т (1906). Професор Катеринославського (тепер Дніпропетровський) ун-ту (1918—21), 1-го Моск. ун-ту (1921—24), 2-го Моск. ун-ту (1926—32) та ін. вузів. Представник рос. формально-граматичної школи. Розробляв учення про граматичні засоби мови, типи значень, про *речення* («Російський синтаксис у науковому висвітленні», 1914, 7-е вид. 1956; «Інтонація й граматика», 1928). Велику увагу приділяв методиці викладання мови («Методика рідної мови, лінгвістика, стилістика, поетика», 1925; «Питання методики рідної мови, лінгвістики й стилістики», 1930, та ін.).

ПИВИ́ХА — ізольоване підвищення на Пд. *Придніпровської низовини*, в Полтав. обл. УРСР. Вис. до 189 м. Складена з мергелів і пісків. На П. знайдено скам'янілі залишки тварин і рослин минулих геол. епох. Пам'ятка природи. *М. Д. Литвинова.*

ПИВНА́ ДРОБИ́НА — відхід пивоварного виробництва, що являє собою осад солоду (пивної гущі), який складається із залишків зерна ячменю і води. П. д. містить (у %): 76,8 води, 5,8 протеїну, 1,7 жиру, 10,7 безазотистих екстратив. речовин, 3,9 клітковини і 1,1 золи. За поживністю 1 кг сирої П. д. дорівнює 0,25 корм. од. і містить 52 г перетравного протеїну. П. д. при зберіганні швидко пліснявіє, тому її згодовують свіжою або висушеною. Добова норма свіжої П. д. коровам 12—16 кг, свиням 6 кг на тварину. Добре згодовувати П. д. разом з грубими кормами. Суху П. д. включають до складу *комбікормів* для великої рог. худоби, свиней, коней, ставкової риби тощо.

ПИ́ВО — слабоалкогольний освіжаючий і тонізуючий напій з характерним гіркуватим смаком і ароматом *хмелю*. Містить 1,5—7% (за масою) абс. алкоголю, 0,3—0,4% (за масою) вуглекислоти, 4—10% легкозасвоюваних поживних речовин (гол. чин. вуглеводів), гіркі і дубильні речовини, органічні к-ти, вітаміни B_1, B_2, H, B_6 і PP та ін. П. виготовляють з зернової сировини (в осн. ячмінного солоду), хмелю і води *спиртовим бродінням* (див. *Пивоварство*). Розрізняють П. світле і темне. В СРСР до світлого належать П. «Жигулівське», «Київське», «Ленінградське», «Львівське», «Ризьке» та ін., до темного — «Дніпровське», «Останкінське», «Портер», «Українське» тощо. В УРСР П. виробляють на з-дах Донецька, Києва, Кривого Рога, Полтави, Ялти та ін. *Л. С. Мілоста.*

ПИ́ВО-БЕЗАЛКОГО́ЛЬНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь харчової промисловості, підприємства якої виробляють пиво, солод, хлібний квас, фруктові напої, газовану воду, сухі безалкогольні напої (концентрати) та ін. продукцію. Пивоваріння належить до найдавніших виробництв. На Русі поширилося в 9 ст. Було розвинуте і на тер. сучас. України. В умовах натурального г-ва хмільні напої (пиво, брага, мед) варили для власних потреб кустарним способом. Пром. виробн. пива в Росії почалося з серед. 19 ст. В СРСР виробляють безалкогольні напої понад 50 найменувань і пиво 50 сортів. У 1980 в країні вироблено 613 млн. дал пива, понад 350 млн. дал безалкогольних напоїв. На Україні за роки Рад. влади збудовано близько 50 нових пивоварних з-дів (найбільші з них: Київський № 3, Євпаторійський, Запорізький, Чернігівський, Дніпропетровський) та понад 1000 підприємств для виготовлення безалкогольних напоїв (найпотужніші з них — у Києві, Запоріжжі, Одесі, Дніпропетровську, Вінниці та ін. містах). Усього на Україні діє (1980) 104 пивоварні з-ди та бл. 900 підприємств по виробн. безалкогольних напоїв. Н.-д. роботу в галузі пивоваріння проводить Всесоюзний н.-д. ін-т пиво-безалкогольної пром-сті в Москві, *Харчової промисловості Харківський проектно-конструкторський і технологічний інститут,* Всесоюзний проектно-конструкторський н.-д. ін-т автоматизації харч. пром-сті в Одесі. *Л. С. Мілоста.*

Г. Л. Пивоваров. Портрет О. П. Довженка. Бронза. 1940. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Пижмо звичайне. Загальний вигляд рослини.

ПИВОВА́РОВ Григорій Леонтійович [9 (22).III 1908, м. Лохвиця, тепер Полтав. обл.— 15.V 1942, Керч] — укр. рад. скульптор. У 1926—31 навчався в Київ. худож. ін-ті. Працював у галузі станкової та монументальної скульптури. Твори: портрети — Т. Шевченка (1936), О. Пушкіна (1937), І. Франка (1939), О. Довженка (1940). У співавт. з Ю. *Білостоцьким* і Е. *Фрідманом* створив багатофігурні композиції «Соціалістична індустрія» та «Соціалістичне сільське господарство» для павільйону УРСР на ВДНГ у Москві (1937); пам'ятники — обеліск героям-комсомольцям в с. Трипіллі Обухівського р-ну Київ. обл., героям-стратонавтам (1938; встановлений у Донецьку, 1953), М. Щорсу в м. Щорсі (1939). Загинув на фронті під час Великої Вітчизн. війни.

ПИВОВА́РСТВО, пивоваріння — виготовлення *пива* з зернової сировини, *хмелю* і води *спиртовим бродінням*. Відоме з давніх часів у Вавілоні, Єгипті, Греції, Персії, пізніше — в Київській Русі, Німеччині, Чехії, Іспанії, Франції та ін. країнах. П. полягає у виготовленні солоду (продукту штучного пророщування зерен ячменю при певній т-рі і вологості), пивного сусла (водного *екстракту* складових частин солоду, його замінників та хмелю), зброджуванні сусла пивними *дріжджами*, доброджуванні і визріванні «моло-

Пилкоїдові. Подонта дагестанська: жук і личинка

дого» пива, фільтруванні і розливанні готового пива. Для виготовлення солоду очищений і відсортований ячмінь спочатку замочують у воді, пророщують, після чого зелений солод висушують, з нього видаляють ростки, а далі його витримують протягом місяця. Щоб одержати сусло, очищений від пилу і ростків солод подрібнюють і екстрагують теплою водою. Нерозчинені речовини солоду розчинюють, використовуючи ферментативний *гідроліз*. Потім сусло фільтрують, кип'ятять з хмелем, надаючи йому належного аромату і смаку. Зброджують сусло в бродильних апаратах при т-рі 5—10° С протягом 7—10 діб. Доброджує і визріває «молоде» пиво у закритих циліндричних посудинах (танках) 21—100 діб. Після фільтрування готове пиво розливають у бочки, пляшки або банки. Проблеми П. досліджують у Всесоюзному н.-д. ін-ті пиво-безалкогольної пром-сті (Москва), *Харчової промисловості харківському проектно-конструкторському і технологічному інституті* та ін. установах. Див. також *Пиво-безалкогольна промисловість*.

Л. С. Мілоста.

О. П. Пилєв. Портрет Я. Галана. Бронза. 1971.

А. Т. Пилипенко.

ПИЖ Симеон (14.II 1894, с. Вапенне, тепер ПНР — 10.VI 1957, м. Йонкерс, шт. Нью-Йорк) — діяч укр. прогресивної еміграції й робітн. руху в США. В 1922 закінчив Празький ун-т. У 1923 виїхав у США. Один з організаторів «*Лемко-союзу*», був його секретарем, 1934—57 редагував газ. «Карпатська Русь» (орган «Лемко-союзу»).

ПИ́ЖМО (Tanacetum) — рід багаторічних трав'янистих та напівкущових рослин родини *складноцвітих*. Листки перисто- або двічіперисторозсічені. Квітки дрібні, в кошиках, зібраних в щитковидне суцвіття. Плід — сім'янка. Понад 50 видів, поширених у помірній зоні Сх. півкулі. В СРСР — бл. 30 видів, з них в УРСР — 4 види. Найпошир.: П. звичайне, або дика горобинка (T. vulgare), з яскраво-жовтими квітками; ефірне масло, що містить туйон, яке одержують з цієї рослини, використовують у пивоварній пром-сті. Гірка речовина — тахоцетин має інсектицидну дію. В садах вирощують П. бальзамічне, або канупер (T. balsamita), що має приємний запах. Іл. с. 311.

ПИКУЛИ́НСЬКИЙ Василь (рр. н. і см. невід.) — укр. співак, хормейстер і композитор 17 ст. Муз. освіту здобув у Києво-Могилянській колегії, був регентом капели. З 1656 — регент і «начальник партесного співу» капели київ. митрополита Сильвестра Косова. Автор церк. хорових концертів.

І. М. Лисенко.

Пилипенко з Високого. Параскева П'ятниця. 1731. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

ПИЛА́ЄВ Георгій Миколайович (24.IV 1894 — 26.X 1937) — рад. партійний діяч. Член Комуністичної партії з 1912. Нар. в с. Прокудіно, нині Грязовецького р-ну Волог. обл. в селян. сім'ї. Брав участь у Лютн. революції 1917 і Жовтн. збройному повстанні в Петрограді. З липня 1918 — в Червоній Армії, 1919 — військком 28-ї стрілецької д-зії, 1920 — військ. радник у Персії, 1921 — командуючий Донецькою трудармією, один з керівників відбудови Донбасу та розгрому *махновщини* на Україні. З 1924 — голова Свердловського окрвиконкому. В 1927—34 — на парт. роботі в Ленінграді. З 1934 — уповноважений Комісії рад. контролю по Донецькій обл. На XII, XIII і XVI з'їздах партії обирався членом ЦКК ВКП(б). Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ПИ́ЛЄВ Олександр Павлович (н. 10.III 1928, с. Пилівка, тепер Охтирського р-ну Сум. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1967. В 1947—53 навчався у Львів. ін-ті прикладного та декоративного мистецтва у І. *Севери*. Твори: композиції — «Іскрівець» (1957), «Гайдамаки» (1964), «Соняшник» (1967); портрети — А. Кос-Анатольського (1961), Ф. Шопена (1967); пам'ятники — Я. Галану у Львові (1972, у співавт.), В. І. Леніну в смт Моршині Львів. обл. (1978) та ін.

ПИЛИПЕ́НКО Анатолій Терентійович [н. 21.IV (3.V) 1914, с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. хімік-аналітик, акад. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1962. У 1936 закінчив Київ. індустріальний (тепер політех.) ін-т. У 1939—41 працював у Київ. технологічному ін-ті силікатів, 1944—46 — зав. лабораторією Центр. н.-д. ін-ту будматеріалів Міністерства пром-сті будматеріалів УРСР. З 1944 — у Київ. ун-ті, з 1968 — одночасно в Ін-ті заг. і неорганічної хімії АН УРСР; з 1975 — директор і зав. відділом Інституту колоїдної хімії і хімії води ім. А. В. Думанського АН УРСР. Осн. наук. напрям — застосування комплексних сполук і органічних реактивів у хім. аналізі неорганічних матеріалів, дослідження комплексів металів з органічними і неорганічними лігандами і застосування їх у аналізі. Дав класифікацію використовуваних у хім. аналізі органічних реактивів. Розробив фотометричні і люмінесцентні методи визначення рідкісних елементів. Держ. премія УРСР, 1973. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПИЛИПЕ́НКО Віктор Васильович (н. 15.XI 1935, Запоріжжя) — укр. рад. вчений у галузі машинобудування, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1970. Закінчив (1959) Дніпроп. ун-т, працював у конструкторському бюро. З 1966 — у Дніпроп. відділенні Ін-ту механіки (тепер Ін-т технічної механіки) АН УРСР (з 1978 — керівник відділення, з 1980 — директор ін-ту). Осн. праці — з теорії кавітаційних автоколивань у насосних системах, методів динамічних розрахунків складних гідромех. систем, в т. ч. з врахуванням кавітації. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ПИЛИПЕ́НКО Іван Васильович (н. 18.I 1918, с. Хотіївка, тепер Корюківського р-ну Черніг. обл.) — новатор-шахтопрохідник, Герой Соціалістичної Праці (1957). Член КПРС з 1952. З 1943 працює на шахтах Донец. обл. прохідником, бригадиром прохідників (з 1968) 3-го шахтопрохідницького будуправління тресту «Донецькшахтопроходка». Ініціатор швидкісних методів проходження вертикальних стволів на буд-ві вуг. шахт Донбасу. Делегат XXI з'їзду КПРС. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Ленінська премія, 1957.

О. Г. Кандала.

ПИЛИПЕ́НКО Михайло Харлампійович [26.IX (8.X) 1888, с. Носачів, тепер Смілянського р-ну Черкас. обл.— 27.VII 1953, Київ] — укр. рад. актор, засл. арт. УРСР (з 1936). У 1917—20 навчався в Муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка (Київ). Творчу діяльність почав 1919 в *Першому театрі Української Радянської Республіки* ім. Шевченка, 1921—52 — актор укр. драм. театру ім. І. Франка (з 1926 театр — у Києві). Ролі: Акіл Акілович, кум Савка («Сує-та», «Сто тисяч» Карпенка-Карого), Таратута («Майстри часу» Кочерги), дяк Гаврило («Богдан Хмельницький» Корнійчука), Караваєв («Заколот» за Фурмановим), Клюква («Багато галасу даремно» Шекспіра) та ін. Виступав на естраді з читанням гумористичних і сатиричних творів.

Р. М. Єсипенко.

ПИЛИПЕ́НКО Сергій Володимирович [псевд. Сергій Сліпий, Плугатар та ін.; 10 (22).VII 1891, Київ — 3.III 1943] — укр. рад. письменник. З 1919 — член Комуністичної партії. Навчався в Київ. ун-ті (з 1906), але був виключений і висланий з Києва за антиурядову діяльність. Провадив революц. роботу на фронтах імперіалістичної війни. Учасник громадян. війни. Літ. діяльність почав 1917. Був редактором газет «Більшовик», «Вісті», «Комуніст», «Селянська правда». Один із засновників літ. орг-ції «*Плуг*», з 1922 по 1932 — був її головою, працював в Інституті Тараса Шевченка (Харків). Активний учасник літ. дискусій 20-х рр. Видав збірки оповідань «Скалки життя» (1925), «Кара» (1927), «Під Черніговом» (1927); збірки байок «Байківниця» (1922), «Байки» (1927), «Свині на дубі» (1932), «Анекдоти старого редактора» (1933) та ін., спрямовані проти пережитків минулого. Друкував літ.-критичні статті в журн. «*Плужанин*» та ін. виданнях.

Тв.: Байки та оповідання. К., 1963.

В.І.Півторадні.

ПИЛИПЕ́НКО З ВИСО́КОГО (рр. н. і см. невід.) — укр. живописець 18 ст. Ймовірно, автор ікони «Параскева П'ятниця» (1731, ДМУОМ) — пам'ятки укр. живопису, яка знаменує його реалістичні досягнення.

ПИЛИПЕ́НКОВА ГОРА́ — горб на правому березі Дніпра, за 4 км на Пд. від м. Канева Черкас. обл., на якому виявлено укріплене поселення (понад 1,5 га) кін. 3 ст. до н. е.— 1 ст. н. е., один з племінних центрів *зарубинецької культури*. Досліджували П. г. 1948, 1966—70. При розкопках відкрито залишки 44 невеликих прямокутних заглиблених жител з вогнищами і печами. Житла було збудовано з обмазаного глиною плоту і розташовано правильними рядами. Виявлено також круглі госп. ями (бл. 1 м

завглибшки), знайдено численні уламки місцевого й давньогрец. посуду, залізні шлаки, бронзоливарні тиглі, предмети з заліза, бронзи та скла (ножі, серпи, шила; кільця, браслети, фібули; намистини, підвіски тощо), кістки свійських і диких тварин та риб.

ПИЛИХО́ВСЬКИЙ Антін [25.V (6.VI) 1860, с. Нова Гребля Ярославського повіту, поблизу м. Перемишля — р. см. невід.] — укр. живописець і графік. Навчався у Краків. школі красних мист. (1877—80) у Я. *Матейка*, пізніше — у Флоренції. З 1882 подорожував по Україні, Білорусії, Росії. Жив у Галичині. П.— автор портретів (зокрема, Б. Хмельницького, 1895, Львів. картинна галерея), картин на істор. теми («Хрещення Русі», «Папські посли у князя Данила Галицького», «Бій з татарами біля Десятинної церкви» та ін.). Твори П. репродуковані в численних літографіях. Разом з І. *Трушем* був організатором «*Товариства для розвою руської штуки*» у Львові, брав участь у місц. виставках. *Б. Андрейчин.*

ПИ́ЛКА — механізований або ручний інструмент, яким розпилюють (розрізують) матеріали; верстат з таким інструментом. Різальна частина пилок буває у вигляді зубців, абразивних алмазних частинок (див. *Алмазний інструмент*) або сталевих канатів (канатні П.). За особливостями робочого руху розрізняють пилки: обертові — круглі (або дискові), у т. ч. П. у вигляді диску без зубців, що розм'якшує матеріал тертям (П. тертя); ножівкові, полотно яких рухається зворотно-поступально, та стрічкові, що являють собою безконечну гнучку стрічку, натягнуту між двома обертовими *шківами*. Круглі П. виготовляють суцільними та з вставними зубцями (напр., з твердих сплавів), ножівкові і стрічкові — звичайно з зубцями, насіченими на самому полотні (стрічці). Іл. с. 310.

ПИЛКО́ВЕ ЗЕРНО́ — чоловічий *гаметофіт* насінних рослин. П. з. розвивається з *мікроспори* в мікроспорангіях або в пилковому гнізді (див. *Пиляк*). Розмір П. з. від 8 до 200 мкм. П. з. вкрите 2 оболонками: зовн.— е к з и н о ю, міцною і стійкою до дії хім. речовин, високої т-ри тощо, та внутр.— і н т и н о ю, яка складається гол. чин. з пектину і целюлози. На поверхні екзини звичайно є скульптурні потовщення, а також апертури — невеликі тонкостінні ділянки, що дають змогу змінювати об'єм П. з. при змінах вологості і через які під час проростання П. з. виходить пилкова трубка. Остання забезпечує проведення чоловічих *гамет* до жіночого гаметофіту. Перед запиленням у П. з. внаслідок *мітозу* з'являються вегетативна клітина, з якої утворюється пилкова трубка, і генеративна клітина, яка у голонасінних поділяється на сестринську клітину (т. з. ніжку) і сперматогенну, або сперміогенну, клітину, що при поділі дає гамети — багатоджгутикові сперматозоїди (напр., у саговників) або спермії (напр., у хвойних). У покритонасінних генеративна клітина поділяється на два спермії після першого мітотичного поділу або після проростання П. з. Розвиток П. з. завершується після попадання сперміїв до *зародкового мішка*. Форма і розмір П. з., скульптура екзини, будова апертур є сталими ознаками у рослин одного виду, що використовується в систематиці рослин і палеоботаніці (зокрема при *спорово-пилковому аналізі*). Іл. с. 314.

ПИЛКО́ВИЙ АНА́ЛІЗ — один з ботанічних методів дослідження, що грунтується на аналізі пилкових зерен; див. *Спорово-пилковий аналіз*.

ПИЛКОЇ́ДОВІ (Alleculidae) — родина *жуків*. Дорослі жуки видовжені (5—15 мм), тіло темне, іноді з металевим відтінком, бурого або жовтого, рідше чорного кольору. Зустрічаються на квітках різних рослин, живляться їхнім пилком. Личинки (довж. 10—22 мм) циліндричні, дуже хітинізовані, світлого кольору; розвиваються у грунті, живляться переважно гниючими рослинними рештками; личинки окремих видів шкодять висіяному насінню хлібних злаків, олійних культур та ін. рослин. Бл. 2500 видів, поширених майже всесвітньо, переважно в теплих країнах. В СРСР бл. 80 видів, у т. ч. в УРСР — бл. 10, з них завдають шкоди: подонта дагестанська (Podonta daghestanica), омофлюси — протеї (Omophlus proteus), жовтокрилий (O. flavipennis) та сизокрилий (O. lividipennis). Іл. с. 311.

О. А. Петрусенко.

ПИЛКОРИ́Л, пилка-риба (Pristis) — рід риб род. пилкорилих *скатів*. Тіло (довж. до 5 м) акулоподібне, сплюснуте в спинно-черевному напрямі. Рило видовжене у вигляді плоскої лопаті, по боках з великими зубовидними виростами, нагадує двобічну пилку (звідки й назва). Живиться гол. чин. безхребетними, яких добуває за допомогою рила з грунту, а також дрібною рибою. Яйцеживородящі. Плодючість 15—20 малят. 7 видів, поширених у тропіч. і субтропіч. водах Тихого і Атлантичного океанів, у Середземному м., окремі види зустрічаються в річках. М'ясо деяких П., зокрема П. дрібнозубого, їстівне. У викопному стані П. відомий з верхньокрейдяних відкладів. Іл. с. 314.

ПИЛОВА́ БУ́РЯ, чорна буря — природне явище, під час якого руйнується вітром і переноситься на значні віддалі сухий шар грунту, а також пісок і пил. П. б. виникають при посушливій погоді й швидкості вітру понад 10 м/с. Від швидкості вітру залежить інтенсивність руйнування та видування грунту (див. *Ерозія грунту*). Велике значення при цьому має структура грунту, ступінь його зволоження, характер рослинного покриву, методи обробітку грунту. П. б. часто бувають у США, Китаї, у пустелях Африки та Австралії. На тер. СРСР спостерігаються переважно у степовій, пустельній та напівпустельній зонах, а також в окремих районах лісостепової зони. На Україні П. б. бувають переважно в степовій зоні, найчастіше при сх. вітрах. Для боротьби з П. б. застосовують комплекс заходів — орг.-госп., агротех., меліоративних та ін.

В. І. Ромушкевич.

ПИЛОВИБУХОЗА́ХИСТ у шахтах — сукупність заходів, спрямованих на запобігання або локалізацію вибуху вугільного пилу у підземних *гірничих виробках*. Розрізняють сланцепиловибухозахист — з використанням інертного пилу (вапнякового, доломітового, черепашникового) і гідропиловибухозахист — з застосуванням води. При сланцепиловибухозахисті вдаються до осланцювання вугільного пилу, до влаштування у виробках сланцевих заслонів. Осланцювання, яким запобігають вибухові, полягає у нейтралізації інертним пилом, обробленим гідрофобними (водовідштовхуючими) речовинами, вибухової спроможності осілого вугільного пилу. Інертний пил наносять на вугільний мех. або ручним способом. Сланцеві заслони, що ними локалізують вибух, являють собою розміщені впоперек виробок (біля *покрівлі*) полиці з інертним пилом. Від діяння вибухової хвилі полиці перекидаються, й інертний пил, розсіюючись, гасить полум'я. Гідропиловибухозахист здійснюють побілкою виробок вапняно-цементним розчином, обмиванням їхніх стін водою або спец. рідиною, зв'язуванням осілого вугільного пилу зв'язуючо-змочувальним розчином або пастою. Використовують також туманоутворюючі завіси, водяні заслони. Ступінь пилоутворення зменшують попереднім зволоженням водою вугільного пласта, зрошуванням водою або водоповітряною сумішшю пилу, що виникає під час дії машин і механізмів, відповідною *вентиляцією*. Крім того, вибухові запобігають, використовуючи електроустаткування у вибухо- та іскробезпечному варіанті, спец. запобіжні (при підривних роботах) вибухові речовини, електр. детонатори зарядів тощо. Велика увага приділяється додержанню правил *техніки безпеки*. Вміст вугільного пилу у повітрі виробок регулярно контролюють: допустима його концентрація у робочій зоні — 1—10 мг/м³, токсичного пилу — 0,01—6 мг/м³. Для швидкого контролю запиленості повітря використовують *пиломіри*. Поряд з П. на шахтах, небезпечних щодо скупчення газу (тобто тих, де хоча б один

І. В. Пилипенко.

С. В. Пилипенко.

А. Пилиховський. Оборона Києва від татарської навали. Літографія. 1886.

Пилкорил дрібнозубий (Pristis microdon), вигляд зверху.

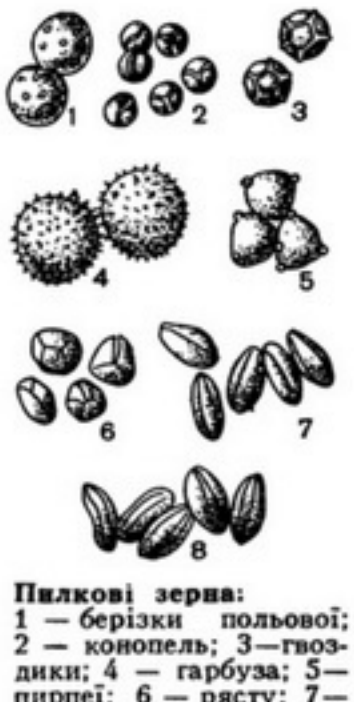

Пилкові зерна:
1 — берізки польової; 2 — конопель; 3—гвоздики; 4 — гарбуза; 5—цирцеї; 6 — рясту; 7—тирличу; 8 — шавлії.

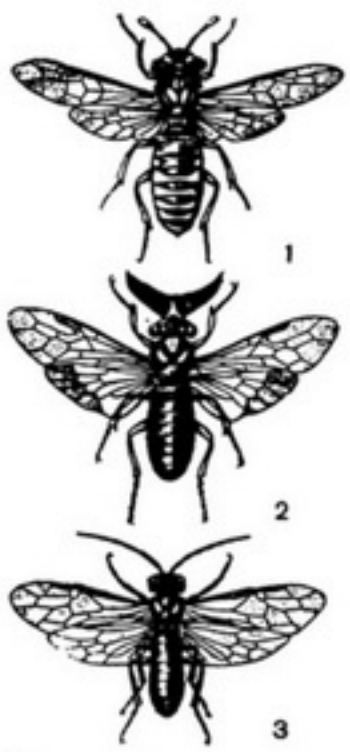

Пильщики:
1 — псевдоклавеларія вербова (Pseudoclavellaria amerinae); 2 — рудий сосновий пильщик (Neodiprion sertifer); 3 — долерус пшеничний (Dolerus nigratus).

раз і на одному пласті виявлено метан), велике значення має газовибухозахист (див. також *Вибухобезпека* у гірничій справі, *Дегазація*, *Рудникова вентиляція*). В УРСР проблеми П. досліджують у *Безпеки праці в гірничорудній промисловості всесоюзному науково-дослідному інституті*, Макіївському науково-дослідному ін-ті з безпеки праці у гірничій пром-сті.

Літ.: Скочинский А. А., Комаров В. Б. Рудничная вентиляция. М., 1959; Ушаков К. З., Бурчаков А. С., Медведев И. И. Рудничная аэрология. М., 1978; Козлюк А. И. Водоснабжение угольных шахт для борьбы с пожарами и пылью. М., 1979; Смачивание пыли и контроль запыленности воздуха в шахтах. М., 1979.

Ф. О. Абрамов, М. Ф. Кременчуцький.

ПИЛОВЛО́ВЛЮВАННЯ — видаляння (вловлювання) пилу з повітряних (газових) потоків. До П. вдаються в системах *вентиляції* і пром. *газоочищення*. Для П. використовують пиловловлювачі: гравітаційні (пилоосаджувальні камери), інерційні — «мокрого» очищування (напр., *скрубери*) та «сухого» очищування (напр., *циклони*). Крім того, застосовують пиловловлювачі з фільтрацією повітряних (газових) потоків (волокнисті, тканинні, зернисті тощо), електричні (в них частинки пилу осідають на *електродах*), акустичні (з використанням *ультразвуку*) та комбіновані. П.— важливий захід, спрямований насамперед на *охорону навколишнього середовища* від забруднення, на створення гіг. і безпечних умов праці. Пиловловлюванням запобігають зниженню якості продукції, псуванню технологічного устаткування, втраті цінних речовин (їх вилучають з вловленого пилу) тощо.

ПИЛО́К — сукупність *пилкових зерен* насінних рослин. П. багатий на поживні речовини (цукри, жири, мінер. солі, білки), які витрачаються під час проростання пилкових зерен; містить ферменти, каротиноїди, вітаміни та ін. біологічно активні речовини, що відіграють важливу роль при *запліднені*.

ПИЛОМІ́Р — прилад, за допомогою якого визначають ступінь запиленості повітря безпосередньо в місці заміру. Розрізняють П. з фільтруючим матеріалом, на якому осідають частинки пилу, і П. без фільтруючого матеріалу. П. першого типу дають змогу вимірювати ступінь запиленості повітря за вагою осілих пилових частинок, за гідравлічним опором пилового шару, за ослабленням світла або радіоактивного випромінювання, що проходить через цей шар, тощо. Дія П. другого типу грунтується на зміні фіз. властивостей повітря залежно від концентрації пилинок у ньому. Такі П. бувають: оптичні (найпоширеніші), що в них світло поглинається або розсіюється пилоповітряним потоком; електричні, в яких пилинки електризуються під час руху, та ін. П. застосовують на шахтах і в кар'єрах для контролю стану рудникового повітря, в системах *вентиляції* пром. підприємств, в системах контролю стану навколишнього середовища.

В. В. Могилевський.

ПИЛЮ́ГІН Микола Олексійович [н. 5 (18).V 1908, Красне Село, тепер у складі Ленінграда] — рад. вчений у галузі автоматики і телемеханіки, акад. АН СРСР (з 1966), двічі Герой Соціалістичної Праці (1956, 1961). Член КПРС з 1940. Закінчив (1935) Моск. вище тех. уч-ще ім. М. Е. Баумана, працював у Центр. аерогідродинамічному ін-ті (1934—41), н.-д. орг-ціях. З 1969 — зав. кафедрою Моск. ін-ту радіотехніки, електроніки й автоматики. П.— гол. конструктор систем керування, під керівництвом якого розроблено системи керування перших і наступних ракет-носіїв, що виводили на орбіту рад. штучні супутники Землі і багато космічних кораблів. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Ленінська премія, 1957. Держ. премія СРСР, 1967.

ПИЛЯВЕ́ЦЬКА БИ́ТВА 1648 — битва укр. повстанського війська на чолі з Б. Хмельницьким проти польс.-шляхетської армії під містечком Пилявцями на р. Іква (тепер с. Пилява Старосинявського р-ну Хмельн. обл.) під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. Розгром польс.-шляхет. війська в *Жовтоводській битві 1648* і *Корсунській битві 1648* став поштовхом до всенар. повстання на Україні. Щоб виграти час, польс. уряд запропонував Б. Хмельницькому укласти перемир'я. Б. Хмельницький прийняв польс. пропозицію. Зібравши 40-тисячну армію, польс. шляхта рушила в напрямі Старокостянтинова, де стояло хоч і значне за кількістю, але погано озброєне повстанське військо (100 тис. козаків і 4 тис. татар). На поч. вересня 1648 противники зійшлися під Пилявцями. Першими надійшли повстанці. Отаборившись на правому березі р. Іква, Б. Хмельницький відрядив невеликий загін для охорони греблі, що сполучала обидва береги річки. Полковник

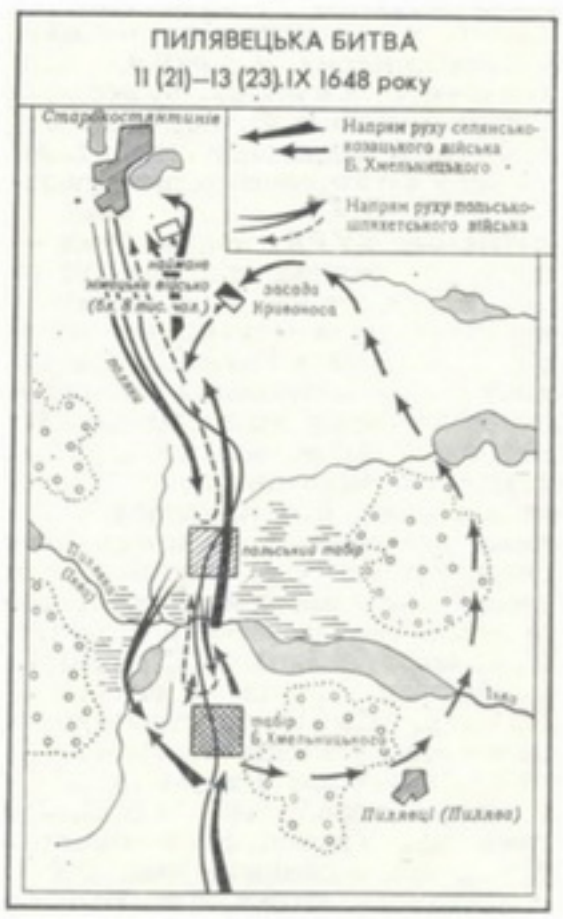

М. *Кривоніс* непомітно переправився зі своїми загонами на лівий берег, де розташувалося польс. військо, і зайшов йому в тил. Б. Хмельницький вирішив заманити частину ворожого війська на правий берег Ікви, щоб відділити її від основних сил. 11 (21). IX козаки покинули греблю, через неї відразу ж рушили на правий берег польс. частини і утворили там плацдарм для наступу. Вдосвіта 13 (23). IX козац. військо, разом з прибулою йому на допомогу тат. ордою, рушило на ворога. Не витримавши натиску, польс. *корогви* почали безладно відступати через греблю на лівий берег. Козац. артилерія відкрила по них вогонь. Польс. воєначальники посилали на греблю щораз нові частини, але ті під вогнем відкочувалися назад. Несподівано на польс. табір на лівому березі напали загони М. Кривоноса. З правого берега на ворога ринули гол. козац. сили на чолі з Б. Хмельницьким.

Польс.-шляхетська армія зазнала повного розгрому. Залишки її відступили на захід. Битва під Пилявцями мала велике значення. Були визволені Поділля і Волинь. Підтримане могутнім нар. рухом козац. військо в кін. вересня досягло Львова, а потім і Замостя. Поява його в Галичині сприяла розвиткові повстання в усьому Прикарпатті.

В. О. Голобуцький.

ПИЛЯ́К — частина *тичинки*, в якій утворюється *пилок*. Складається з поздовжніх симетричних половинок, в кожній з них є по 1 або частіше по 2 пилкові гнізда. При достиганні П. розкривається щілиною. Пилкові гнізда покритонасінних рослин гомологічні мікроспорангіям папоротеподібних і голонасінних. В пилкових гніздах утворюються *мікроспори*, з яких формуються *пилкові зерна*.

ПИЛЯ́КИ — гірський масив у зх. частині *Південного берега Криму*, на території *Ялтинського гірсько-лісового заповідника*. Завишки 985 м. Складений з вулканічних порід. На схилах — широколистяний ліс.

О. В. Єна.

ПИЛЯНКЕ́ВИЧ Олександр Миколайович (н. 16.III 1933, м. Коростень Житомир. обл.) — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1965. Після закінчення (1955) Київ. політех. ін-ту почав працювати в Ін-ті проблем матеріалознавства АН УРСР (з 1968 — заст. директора). Осн. праці — з теорії і практики електронної мікроскопії. Дослідив реальну структуру модифікацій нітриду бору. Брав участь у створенні надтвердого матеріалу на основі нітриду бору — гексаніту. Виконав важливі дослідження з проблем структуроутворення й еволюції тонких плівок металів і реальної структури тугоплавких сполук. Премія Ради Міністрів СРСР у галузі науки і техніки, 1981.

ПИЛЬЧИКО́В Дмитро Павлович [26.X (7.XI) 1821, Херсон. губ.— 5 (17).X 1893, Харків] — укр. громад. і культурний діяч, педагог. У 1843 закінчив істор.-філологічний ф-т Київ. ун-ту. У 1846—64 викладав у Полтав. кадетському корпусі. В 1846 познайомився з

Т. Г. Шевченком і вступив до *Кирило-Мефодіївського товариства*, належав до революц.-демократич. крила. В 60—70-х рр. брав участь у ліберально-бурж. русі, був членом Полтав. *громади*. В 1859—62 — один з організаторів *недільних шкіл* у Полтаві. В 70-х рр. П. зблизився з ліберально-бурж. колами галицької інтелігенції. В 1873 матеріально допомагав організації літературного т-ва ім. Т. Г. Шевченка у Львові. Підтримував зв'язки з М. П. *Драгомановим*. З 1876 жив у Харкові.

ПИ́ЛЬЧИКОВ Микола Дмитрович [9 (21).V 1857, Полтава — 6 (19).V 1908, Харків] — вітчизняний фізик. Син Д. П. *Пильчикова*. Після закінчення (1880) Харків. ун-ту працював там же (з 1889 — професор). Професор Новоросійського ун-ту (Одеса, 1894—1902) та Харків. технологічного інституту (1902—08). Наук. праці з оптики, електротехніки, рентгенографії, геофізики, метрології. В 1883 провів геофіз. дослідження Курської магн. аномалії і відкрив ряд нових її районів. Одним з перших застосував комбінацію оптичного і гальванометричного методів при вивченні електролізу.

ПИЛЬЩИКИ, трачі — загальна назва *перетинчастокрилих* комах трьох надродин — стеблових (Cephoidea), П.-ткачів (Megalodontoidea) та справжніх П. (Tenthredinoidea). Довж. тіла 0,2—30 мм. Ротовий апарат ріжучо-лижучий. Крил 2 пари. Ноги ходильні. Яйцеклад пилкоподібний. Личинки (псевдогусениці) нагадують гусениць *метеликів* і мають 3 пари грудних і 6—8 пар (у гусениць до 5) черевцевих ніг. Дорослі П. живляться нектаром та пилком квіток, іноді — дрібними комахами, деякі нічого не їдять. Личинки рослиноїдні (вигризають тканини наземних органів рослин, утворюють ходи-«міни» всередині листків, іноді *гали*). Відомо бл. 6,7 тис. видів П., поширених на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР — бл. 1500 видів, у т. ч. на Україні — понад 450. Серед П. багато шкідників с.-г. рослин та деревних порід, зокрема звичайний хлібний П. (Cephus pygmaeus), чорний хлібний П. (Trachelus tabidus), яблуневий плодовий П. (Hoplocampa testudinea), рудий сосновий П. (Neodiprion sertifer) та ін. *Заходи боротьби*. Хімічні (застосовують *інсектициди*), агротехнічні та біологічні. *В. М. Єрмоленко.*

ПИ́МЕН [Ізвєков Сергій Михайлович; н. 10 (23).VII 1910, м. Богородськ, тепер Ногінськ Моск. обл.] — рос. церк. діяч, патріарх Московський і всієї Русі. В чернецтві з 1927. Служив у Москві, Муромі, Одесі, Ростові-на-Дону. З 1957 — єпископ, з 1960 — архієпископ, з 1961 — митрополит Ленінградський і Ладозький, з 1963 — Крутицький і Коломенський, з 1971 — патріарх. З 1961 — постійний член Священного синоду *Руської православної церкви*. Доктор богослов'я, почесний член Ленінгр. (1962) і Моск. (1963) духовних академій. Член Всесвітньої Ради Миру, Рад. комітету захисту миру, учасник міжнар. руху християн — прихильників миру. За діяльність на захист миру нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, орденом Дружби народів, Золотою медаллю Рад. к-ту захисту миру. *М. П. Колісник.*

ПИ́МЕНОВ Микола Степанович [24.XI (6.XII) 1812, Петербург — 5 (17).XII 1864, там же] — рос. скульптор, представник пізнього *класицизму*. Син С. С. *Пименова*. В 1824—33 навчався в петерб. АМ у батька й С. *Гальберга*. В 1837—50 працював у Італії. Твори: монументальні алегоричні статуї для Ісаакіївського собору в Петербурзі (1850—54), композиції «Хлопець, який грає в бабки» (1836), «Хлопчик-жебрак» (1842), пам'ятник адміралу Лазарєву в Севастополі (закладено 1863). Твори П. зберігаються в ДРМ. В 1856—64 викладав у петерб. АМ.

Літ.: Шмидт И. Николай Степанович Пименов. М., 1953.

ПИ́МЕНОВ Степан Степанович [1784, Петербург — 22.III (3.IV) 1833, там же] — рос. скульптор, представник *класицизму*. В 1795—1803 навчався в петерб. АМ у М. *Козловського* та І. *Прокоф'єва*. Твори: статуя для надгробка скульптору М. Козловському (1802), декоративні скульптури, виконані у співавт. з В. *Демут-Малиновським* для Казанського собору (1804—11), гірничого ін-ту (група «Геркулес та Антей», 1809), Головного штабу (1827—29), Олександринського театру (1831—32), всі — в Петербурзі. В 1809—30 завідував скульпт. частиною Імператорського фарфорового з-ду в Петербурзі. В 1809—30 викладав у петерб. АМ (з 1814 — професор).

Літ.: Петрова Е. Н. Степан Степанович Пименов. Л.—М., 1958.

ПИ́МЕНОВ Юрій (Георгій) Іванович [13 (26).XI 1903, Москва — 6.IX 1977, там же] — рос. рад. живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1970), дійсний член АМ СРСР (з 1962). У 1920—25 навчався в моск. ВХУТЕМАСі у С. *Малютіна*, В. *Фаворського* і В. Фалілеєва. Твори: картини — «Даєш важку індустрію!» (1927), портрет Л. Єрьоміної (1935), «Нова Москва» (1937), «Фронтова дорога» (1945), «Звичайний ранок» (1957); серія «Нові квартали» (1963—67), оформлення до вистав («За тих, хто в морі!» Лавреньова, 1946, Малий театр у Москві; «Степ широкий» Винникова, 1949, Центр. театр Рад. Армії). У 1945—72 викладав у ВДІКу в Москві (з 1947 — професор). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1950. Ленінська премія, 1967.

Літ.: Юрий Пименов. Альбом. Л., 1972; Кириллова Г. С. Юрий Пименов. Л., 1980.

ПИ́МЕНОВА Ніна Василівна [15.XII (27.XII) 1888, Пултуськ, тепер ПНР — 14.IV 1941, Київ] — укр. рад. геолог і палеоботанік, доктор геол.-мінералогічних наук (з 1941). Закінчила Вищі жіночі природничі курси в Петербурзі (1910). Викладала природознавство і географію у серед. навч. закладах Варшави (1911—14), Москви (1914—19), Києва (1920—23). З 1924 — наук. співробітник кафедри геології АН УРСР, з 1926 — Інституту геологічних наук АН УРСР. Одночасно викладала палеонтологію в Київському університеті. Осн. праці з питань викопної флори і стратиграфії верхньокрейдових, палеогенових і неогенових відкладів України.

В. В. Пермяков.

ПИМОНЕ́НКО Микола Корнилович [25.II (9.III) 1862, Київ — 13 (26).III 1912, там же] — укр. живописець. У 1878—82 навчався в Київ. рисувальній школі, 1882—84 — петерб. АМ у В. *Орловського*, академіком якої став 1904. В численних жанрових картинах показав життя і побут укр. села, рідну природу. Глибоким знанням нар. звичаїв позначені твори П. «Весілля в Київській губернії» (1891) і «Свати» (1892). З 1893 — експонент, з 1899 — член Т-ва *передвижників*. У цей період поряд з картинами на побутові теми («Ворожіння», 1893; «Ярмарок», 1898; «Дівчина з гусьми»), з'явилися твори, сповнені соціального звучання («Проводи рекрутів», 1893; «Жертва фанатизму», 1899). З великим поетичним почуттям, ліричністю й емоційною піднесеністю відтворив П. укр. селянське життя («Брід», 1901; «Продавщиця полотна», 1902; «Біля річки», 1905; «Перед грозою», 1906; «Збирання сіна», 1907). Історією та повсякденним життям навіяні й теми картин «Ревнощі» (1901), «У похід» (1902), «Зустріч з земляком» (1908), «Суперниці. Біля колодязя» (1909) та ін. П. відомий і як автор портретів («Портрет батька художника», 1880; «Автопортрет», «Молодиця», «Художник В. Орловський на етюдах»). У 1884—1900 викладав у Київ. рисувальній школі. Твори П. зберігаються в ДМУОМ. Портрет та іл. на с. 316, а також іл. на окремому аркуші, с. 480—481.

Літ.: Затенацкий Я. П. Николай Корнилович Пимоненко. К., 1955; Говдя П. М. К. Пимоненко. К., 1957.

П. І. Говдя.

ПИ́НТЯ (рр. н. і см. невід.) — ватажок загону *опришків*. У 1701 П. організував на Закарпатті опришківський загін, яким керував до 1704. П. брав участь у повстанні куруців (див. *Ракоці Ференца II рух 1703—11*), яке вибухнуло 1703 в Угорщині і Трансільванії. В 1704 до загону П. приєдналися покутські опришки на чолі з І. Пискливим. Об'єднаний загін опришків під керівництвом П. діяв у Коломийському пов.; здобув м. Косів (тепер райцентр Івано-Фр. обл.). Образ П. оспіваний у нар. піснях.

ПИНЯ́НСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ГА́ЗУ — родовище природного горючого газу в Самбірському р-ні Львів. обл. УРСР. Пл. 42 км². У геоструктурному відношенні пов'язане з *Передкарпатським прогином*. Включає 5 покладів. Газ — у пісковиках сарматського ярусу (див. *Сарматський вік і ярус*). Глиб. залягання газоносної товщі 1900—2300 м. Газ метановий (94,9—98,8% метану). Густ. його 0,688—0,690 кг/м³. Теплота згоряння 7872 ккал/м³. Родовище відкрито 1967, експлуатується з 1968. Газ надходить до газопроводу Самбір — Хідновичі — ПНР.

Б. І. Ярош.

М. О. Пилюгін.

М. С. Пименов. Хлопець, який грає в бабки. 1836. Державний Російський музей в Ленінграді.

Ю. І. Пименов.

Ю. І. Пименов. Весілля на завтрашній вулиці. 1962. Державна Третьяковська галерея в Москві.

М. К. Пимоненко. Автопортрет. Кін. 80-х рр. 19 ст. ДМУОМ у Києві.

М. К. Пимоненко. Гопак. 1910.

О. М. Пипін.

І. О. Пир'єв.

ПИ́ПІН Олександр Миколайович [25.III (6.IV) 1833, Саратов — 26.XI (9.XII) 1904, Петербург] — рос. літературознавець, фольклорист, акад. Петерб. АН (з 1898). Закінчив Петерб. ун-т (1853). З 1863 співробітничав у журн. «*Современник*», з 1867 — у журн. «Вестник Европы». П.— представник *культурно-історичної школи* в літературознавстві. Друкуватися почав 1853. Праці з питань давньої і нової рос. л-ри, рос. нар. словесності, історії слов'ян. л-р, «Історія російської літератури» (вид. 4, т. 1—4, 1911—13). П. досліджував проблеми розвитку укр. мови, л-ри та нар. творчості. Автор нарису з історії укр. л-ри в кн. «Історія слов'янських літератур» (т. 1—2, 1879—81, у співавт.), статей про укр. літ. процес, про рос. твори Т. Шевченка (1888) та рецензій на праці з укр. л-ри. Третій том його «Історії російської етнографії» (т. 1—4, 1890—1902) присвячений Україні. Праці П. з укр. л-ри та етнографії (фольклору) високо цінував І. Франко. Почесний член Наукового товариства імені Шевченка (з 1903).

Тв.: Очерк литературной истории старинных повестей и сказок русских. СПБ, 1858.

Літ.: Франко І. Олександр Миколайович Пипін. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 26. К., 1980; Недзвідський А. Пипін і Шевченко. «Вітчизна», 1962, № 3; Николаев П. А., Курилов А. С., Гришунин А. Л. История русского литературоведения. М., 1980.

І. Д. Бажинов.

ПИ́ПКОВ Любомир (6.IX 1904, Ловеч — 9.V 1974, Софія) — болг. композитор, муз.-громад. діяч, педагог, нар. арт. НРБ (з 1952), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1967). Член БКП з 1944. Навчався в Софії (1919—26) й у П. Дюка в Парижі (1926—32). Працював у Софії хоровим і оркестровим диригентом. У 1944—48 — директор Софійської нар. опери. З 1948 — професор Держ. муз. академії (з 1954 — Болг. держ. консерваторія). Твори: опери (у т. ч. «Момчил», 1948, про героїчне минуле болг. народу), «Ораторія про наш час» (1959), муз. драма «Антігона-43» (1963), кантати, симфонії, концерти, камерно-інструм. ансамблі, хори, фп. твори. музика до кінофільмів.

Літ.: Друмева К., Костакева М., Хлебаров И. Любомир Пипков. Пер. с болг. М., 1976.

ПИ́Р'ЄВ Іван Олександрович [4 (17).XI 1901, м. Камень-на-Обі, тепер Каменського р-ну Алт. краю — 7.II 1968, Москва] — рос. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1948). Член КПРС з 1956. В 1923 закінчив акторське відділення Держ. експериментальних театр. майстерень, був актором Першого робітн. театру Пролеткульту (Москва). В кіно — з 1925. Перша робота — комедія «Стороння жінка» (1929). Поставив фільми «Державний чиновник» (1931), «Конвейєр смерті» (1933), «Партійний квиток» (1936). П.— один із фундаторів рад. муз. кінокомедії. У цьому жанрі створив картини: «Багата наречена» (1938), «Трактористи» (1939), обидва — на Київ. кіностудії худож. фільмів; «Свинарка і пастух» (1941), «О шостій годині вечора після війни» (1944). «Кубанські козаки» (1950). Інші фільми: «Секретар райкому» (1942), «Випробування вірності» (1954), «Ідіот» (1958), «Білі ночі» (1960), «Брати Карамазови» (1969), три останні — за Ф. Достоєвським. В 1957—65 був головою орг. к-ту Спілки працівників кінематографії СРСР, очолював кіностудію «Мосфільм». Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1943, 1946, 1948, 1951.

ПИРІЖО́К Олександра Яківна [н. 7 (20).X 1898, с. Адамівка, тепер Віньковецького р-ну Хмельн. обл.] — укр. рад. майстер худож. кераміки, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1967). Дочка гончара Я. *Бацуци*. Серед творів — неполив'яні, червоного кольору й півкулястої форми миски, дзбанки, горщики, макітри, тикви, іграшковий посуд, розписаний геометризованим і рослинним орнаментом. Твори зберігаються в Львів. музеї етнографії та худож. промислу, ДМУНДМ.

ПИРІ́Й (Elytrigia) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *злакових*. Бл. 150 видів, поширених у помірних зонах обох півкуль. В СРСР — 58 видів (за ін. джерелами, дещо більше), у т. ч. на Україні — 15 видів. Деякі автори до роду П. включають *житняк*. На природних кормових угіддях П.— цінна кормова рослина. Найбільше кормове значення має П. повзучий (E. repens, синонім Agropyrum repens) — кореневищна рослина, що утворює стебло 50—110 см заввишки. Листки лінійні. Суцвіття — простий дворядний колос. У 100 кг сіна міститься 40—50 кормових одиниць і 4—5 кг перетравного протеїну. Урожай сіна до 40—60 ц/га. На польових землях, а також у садах П. повзучий — злісний *бур'ян*. Заходи боротьби. Лущення стерні з наступною глибокою оранкою, застосування *гербіцидів*. Деякі види П. використані для виведення *пшенично-пирійних гібридів*. У нар. медицині кореневища П. використовують як кровоочисний і сечогінний засіб, а також як проносне. Іл. с. 318.

І. В. Веселовський.

ПИРОГО́В Микола Іванович [13 (25).XI 1810, Москва — 23.XI (5.XII) 1881, с. Вишня, тепер у межах м. Вінниці] — рос. хірург, анатом і патолог, засновник воєнно-польової хірургії, педагог і громадський діяч, чл.-кор. Рос. АН (з 1847). У 1828 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту, у 1828—32 проходив підготовку до професури при Дерптському (тепер Тартуський) ун-ті, у 1836—40 — професор тер. і практич. хірургії цього ун-ту. В 1841—56 — професор госпітальної хірургіч. клініки, патологіч. і хірургіч. анатомії петерб. Медико-хірургічної академії. Брав участь у *Севастопольській обороні 1854—55*. Попечитель Одес. (1856—58) і Київ. (1858—61) учбових округів. У 1862—66 перебував за кордоном (у Гейдельберзі) як керівник молодих рос. вчених, відряджених для підготовки до професури. З 1866 П. жив переважно у своєму маєтку у с. Вишня Вінницької губ., був консультантом з воєнної медицини і хірургії під час франко-прусської (1870—71) і рос.-турецької (1877—78) воєн.

Праці П. присвячені топографічній і патологічній анатомії, оперативній та воєнно-польовій хірургії. П. опрацьовував проблеми *наркозу* (1847 запропонував ректальний наркоз), розробив основи кістково-пластичних операцій, запропонував гіпсову пов'язку, значно збагатив методику хірургічних втручань тощо. П. відомий і як педагог та діяч нар. освіти 2-ї пол. 19 ст. Працюючи на Україні, сприяв орг-ції *недільних шкіл*, був ініціатором створення ун-ту в Одесі, відіграв велику роль у розвитку Київ. ун-ту, в 1858—61 був попечителем Київ. уч. округу. Різностороння осв. діяльність П. викликала незадоволення властей. В 1861 його усунуто з посади. Осн. пед. працяП.—«Питання життя» (1856). Виступав проти обмеження права на освіту за становими положеннями і нац. ознакою, ранньої спеціалізації, захищав заг.-осв. школу як осн. ланку системи освіти, в 60-х рр. запропонував свій проект системи освіти. Водночас пед. погляди П. відзначались суперечливістю, характерною для його світогляду. Двоїстість поглядів П. у питанні про тілесні покарання критикував В. І. Ленін (див. Повне зібр. творів, т. 22, с. 366; т. 34, с. 92). У 1947 садибу П. перетворено на музей. У Вінниці встановлено пам'ятник П. (іл. див. т. 2, с. 303). Ім'я П. носять *Вінницький медичний інститут, Одеський медичний інститут*.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1957—62; Избранные педагогические сочинения. М., 1953;

Літ.: Могилевський Б. Життя Пирогова. К., 1953; Кравченко О. Г. Педагогічна діяльність М. І. Пирогова на Україні. «Радянська школа», 1956, № 11; Кириллов М. Педагогические взгляды Н. И. Пирогова. «Народное образование», 1960, № 11; Геселевич А. М. Н. И. Пирогов. М., 1969; Собчук Г., Кланца П. Музей-усадьба Н. И. Пирогова. Путеводитель. Одесса, 1980; Аронова Ф. С. [та ін.]. Н. И. Пирогов на Украине. Библиографический указатель литературы. К., 1961

О. Я. Пиріжок. Посуд, розписаний ангобами. Кераміка. 1963.

ПИРОГО́ВА М. І. МУЗЕ́Й-САДИ́БА — музей у Вінниці. Відкрито 1947 у с. Пирогово в кол. садибі «Вишня» М. І. *Пирогова* (з 1972 в межах м. Вінниці), де пройшли, з перервами, майже двадцять останніх років його життя. У залах музею розміщені численні експонати, зокрема особисті речі вченого, його хірургічні інструменти, картини; збережено його унікальну бібліотеку. Окремий зал присвячено Пирогову — засновнику *воєнно-польової хірургії*. В музеї-садибі —

склеп, де поховано М. І. Пирогова. Іл. с. 320.

ПИРОГО́ВИ — родина рос. рад. співаків. Олександр Степанович П. [22.VI (4.VII) 1899, Рязань — 26.VI 1964, о. Медвежа Голова на р. Оці, похований у Москві] — нар. арт. СРСР (з 1937), бас. В 1917—18 навчався у Муз.-драм. уч-щі Моск. філармонічного т-ва. В 1919—22 — артист хору Пересувного театру Реввійськради Республіки, 1922—24 — соліст моск. Вільної опери (кол. Зиміна), 1924—54 — Великого театру. Партії: Сусанін, Руслан («Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» Глинки), Досифей, Борис Годунов («Хованщина», «Борис Годунов» Мусоргського), Мефістофель («Фауст» Гуно), Вакуленчук («Броненосець „Потьомкін"» Чишка), Пестель («Декабристи» Шапоріна). Виступав як концертний співак. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1949. Григорій Степанович П. [12 (24).I 1885, с. Новосьолки, тепер селище Рязанського р-ну Рязанської обл. — 20.II 1931, Ленінград] — бас. Брат Олександра Степановича П. В 1908 закінчив Муз.-драм. уч-ще Моск. філармонічного т-ва. В 1910—20 — соліст Великого театру. Виступав у багатьох містах СРСР (у т. ч. в Одесі, Києві), за рубежем. Партії: Борис Годунов, Досифей («Борис Годунов», «Хованщина» Мусоргського), Мельник («Русалка» Даргомижського). Їхні брати — Олексій Степанович П. [псевд.— Пирогов-Окський; н. 9 (21).II 1895] і Михайло Степанович П. [17 (29). XII 1887—1933] також відомі співаки.

ПИРОГО́ВСЬКИЙ Олександр Сидорович [12 (24).VIII 1897, м. Гайсин, тепер Вінн. обл.— 5.XI 1943] — один з керівників підпільної антифашистської боротьби в Києві під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністичної партії з 1927. Учасник громадян. війни. В 1919—24 служив у Дніпровській військ. флотилії, згодом директор лісозаволу в Києві. З 1941 — секретар Залізничного підпільного райкому партії в Києві. Під керівництвом П. парт. і бойові групи вели агітаційну роботу серед населення, розповсюджували листівки, організовували диверсії на Київ. залізнич. вузлі та пром. підприємствах, добували зброю для партизанів, зривали відправку молоді до Німеччини. П. деякий час (після арешту підпільного міськкому) очолював боротьбу підпільників міста. 30.X 1943 заарештований і після тортур страчений.

ПИРОГО́ЩІ БОГОРО́ДИЦІ ЦЕ́РКВА — одна з найдавніших споруд Києва (не збереглася). Збудовано на Подолі, 1132—36, за часів сина *Володимира Мономаха* — Мстислава. Згадується в «*Слові о полку Ігоревім*» у зв'язку з поверненням до Києва з половецького полону героя цього твору кн. *Ігоря Святославича*. Церква являла собою невеликий тринефний храм, увінчаний одним верхом. Стіни й склепіння її було оздоблено фресками, підлогу — полив'яними та мозаїчними плитами. Кілька разів реконструйовано (1613—14 — італ. арх. С. Брачі; в 70-х рр. 18 ст. у формах укр. *барокко* — арх. І. *Григоровичем-Барським*, ймовірно, тут його було і поховано; у 19 ст.— з елементами *класицизму*, арх. А. Меленський). Перед фасадом церкви (згодом названо Успенською) у 19 ст. було споруджено дзвіницю.

П. б. ц. за середньовіччя правила за громад. осередок киян. При ній діяла школа, існували сирітський притулок, лікарня для немаєтних, міський архів. Поблизу церкви відбувалися урочисті церемоніали Київ. братства. В 1613—33, коли *Софійський собор* перебував у руках уніатів, П. б. ц. була центром київ. митрополії. У 2-й пол. 70-х рр. 20 ст. здійснено розкопки фундаменту храму (до 4 м глибина, складено з буд. матеріалу, взятого з ще давнішої споруди). Іл. с. 319.

О. В. Замостьян

ПИРЯ́ТИН — місто Полтав. обл. УРСР, райцентр, на р. Удаю (бас. Дніпра). Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. Уперше згадується в *Лаврентіївському літописі* під 1155. Бл. 1362 П. загарбали лит. феодали, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. В 1592 в П. запроваджено *магдебурзьке право*. В 1654 П. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. Під час *Північної війни 1700—21* населення П. активно боролося проти швед. загарбників. Рад. владу встановлено в січні 1918. У місті — сироробний, овочесушильний, цегельний і дослідний спеціалізований (виробляє автонапувалки тощо) з-ди, м'ясний та хлібопродуктів комбінати, меблева й харчосмакова ф-ки, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 6 заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, б-ка, істор.-краєзнавчий музей.

Архіт. пам'ятки: собор Різдва (1781), лікарня (поч. 19 ст., арх. М. *Амвросимов*). У П. народилися рос. історик мистецтва В. І. *Григорович*, вітчизн. геолог П. І. *Лебедєв*, укр. живописець І. *Максимович*. акушер-гінеколог Г. Ф. *Писемський*. Поблизу П. на хуторі Убіжище (тепер с. Мар'янівка) народився укр. письменник Є. П. *Гребінка*. В 1843, 1845 і 1859 П. відвідав Т. Г. Шевченко.

ПИРЯ́ТИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 41,6 тис. чол. (1981). У районі — 44 населені пункти, підпорядковані міській і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Пирятин*. П. р. розташований у межах *Придніпровської низовини*. Корисні копалини: кам'яна сіль, піски, крейда, глина, торф. Річки — *Удай*, Перевід (бас. Дніпра). Грунти чорноземні, опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, осика, береза, сосна) займають 7,7 тис. га. В межах району — Куквинський держ. заказник. Переважають підприємства харч. пром-сті (пирятинські овочесушильний, сироробний з-ди, м'ясний та хлібопродуктів комбінати, харчосмакова ф-ка). Пирятинський дослідний спеціалізований з-д (виробляє автонапувалки тощо). Комбінат побутового обслуговування (Пирятин). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. (скотарство, свинарство, вівчарство) напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 64,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 56,0 тис. га, сіножаті й пасовища — 7,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, овочеві, кукурудза, горох, ячмінь. У П. р.— 12 колгоспів, 3 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Пирятин та Грабарівка. Автомоб. шляхів — 259 км (усі з твердим покриттям). У районі — радгосптехнікум (с. Березова Рудка), 29 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи; 28 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 30 клубних установ, кінотеатр, 38 кіноустановок, 29 б-к; музеї: істор. у с. Каплинцях та істор.-краєзнавчий у Пирятині. У с. Вечірках П. р. народився укр. громад. діяч Г. Л. *Андрузький*, в с. Кротах — укр. рад. вчений у галузі механізації с. г. В. Б. *Бабук*, у с. Прихідьках — укр. рад. поет і драматург К. М. *Герасименко*, у с. Березовій Рудці —укр. поет Д. О. *Луценко*, у с. Теплівці — укр. рад. селекціонер В. М. *Ремесло*. У П. р. видається газ. «Шляхом Ілліча» (з 1917).

Г. Ф. Возний.

ПИСА́НКИ — одна з форм укр. нар. розпису, орнаментовані пташині яйця. П.— своєрідна мініатюра, походження якої сягає глибокої давнини. Культ яйця як уособлення таємниці зародження і продовження життя виник ще на ранніх стадіях цивілізації. Поширений здавна на Україні звичай розписувати пташині яйця пов'язаний з дохристиянським нар. обрядом зустрічі весни.

Мотиви розпису П. мали гуманістичний зміст: у них поетизувалася краса буття, втілювалися сподівання на краще майбутнє. Позбувшись релігійного змісту, мист. П. набуло характеру нар.-декоративного живопису. Найпоширеніші способи виготовлення П.: фарбування яйця в один колір («крашанки»), нанесення малюнка на пофарбоване в один колір тло яйця гострим предметом («дряпанки» або «скробанки»), накапування на пофарбоване яйце воску з наступним занурюванням його в фарби, як правило, від світлої до темної («капанки»), розпис яйця пензликом олійними фарбами («мальов-

М. І. Пирогов.

Г. С. Пирогов.

О. С. Пирогов.

О. С. Пироговський.

Г. С. Писаревко.

Пистинь. Зразки пистинської кераміки. Кінець 19 ст.

Пирій повзучий: *1* — нижня частина рослини; *2* — квітка; *3* — колос; *4* — колосок.

ки»), а також «восковий» розпис (за допомогою т. з. писачка розтопленим воском наноситься орнамент, далі поступово наповнюється кольорами). Існує декілька стилів розпису П.— геометричний, рослинний, анімалістичний, а також різновиди, утворені сполученнями їх елементів. Сюжети здебільшого мають реальну основу («сонечко», «рожі», «п'явки», «коропова луска», «сороки» тощо). Найпоширеніший елемент орнаменту — т. з. безкінечник. На Полтавщині, Дніпропетровщині, Одещині, Черкащині, Чернігівщині, Поділлі П. переважно розписують рослинним орнаментом (часто трапляється композиція «квітка у вазоні»), вертикальними та горизонтальними лініями яйце ділять на геометричні фігури, які заповнюють елементами орнаменту (писанки Ю. Безпалько з с. Червоної Мотовилівки і М. Пособчук з с. Обуховичів на Київщині, Я. Ратушняк з с. Кобринового на Черкащині; М. Федірко, І. Бедрань, А. Шафран на Тернопільщині; Т. Євчук та Г. Іванчишина на Хмельниччині та ін.). Складним геом. орнаментом, насиченістю кольорової гами вирізняються П. Прикарпаття, де в 70-і рр. виготовлення їх набуло характеру худож. промислів (*Косів*, Космач та ін.). Вишуканим орнаментом славляться П. прикарпатських (О. Кушнірчук, М. Верб'юк, М. Юрак, П. Петричук, М. Строїч, І. Семинчука, Л. Сопилюк, Г. Коб'юк, П. Григорчука) і буковинських (П. *Клим*, Є. Клим, М. Джур'як, А. Коваль, В. Чвель та ін.) майстрів. Мистецтво писанкарства зберігає в наш час кращі набутки минулого і продовжує розвиватись. П.— оригінальні сувеніри, худож. твори, в яких втілені мист. традиції певної місцевості й багатство нар. фантазії. Розширюється тематичний діапазон П., народжуються нові сюжети, символіка. Багатство писанкового орнаменту творчо використовують сучас. художники. Іл. див. на окремому аркуші, с. 112—113.

Літ.: Сумцов Н. Ф. Писанки. «Киевская старина», 1891, № 5—6; Кульжинский С. К. Описание коллекции народных писанок, в. 1. М., 1899; Ляшенко О. Г. Використання писанкової орнаментації у прикладному мистецтві України. В кн.: Народні художні промисли України. К., 1979.

М. О. Чудна.

ПИ́САР — у *Запорізькій Січі* (16—18 ст.) службова особа, що відала всім діловодством *Коша Запорізької Січі*. Обирався на *козацькій раді*. Кожний П. обіймав посаду протягом багатьох років. Зовн. знаком службової посади П. був каламар (чорнильниця) в срібній оправі, який він тримав за поясом, а перо до каламаря — за правим вухом.

ПИСАРЄ́ВСЬКИЙ Петро Степанович (бл. 1820, с. Дворічна, тепер смт Харків. обл.— р. см. невід.) — укр. поет. Син С. *Писаревського*. Закінчив Харків. духовну семінарію. Автор бурлескних віршів («Стецько», «Пан», «Панське слово» та ін.), байок («Цуценя», «Собака та злодій»), у яких прагнув відтворити життєві явища в реалістичному дусі. Текст байки «Собака та злодій» власноручно відредагував Т. Шевченко для альманаху «*Ластівка*».

Г. А. Нудьга.

ПИСАРЄ́ВСЬКИЙ Степан [літ. псевд.— Стецько Шереперя; 80-і рр. 18 ст.— 22.I (3.II) 1839, слобода Вовча, тепер м. Вовчанськ Харків. обл.] — укр. письменник. Навчався в Харків. колегіумі. Займав різні духовні посади в Харкові, Богодухові, Вовчій. Початок літ. творчості припадає на 1813. Деякі з своїх віршів поклав на музику, і вони стали нар. піснями («Де ти бродиш, моя доле?», «За Немань іду»). Друкувався в альманахах «*Сніп*», «*Ластівка*». Під впливом П. писали Марта (дружина) та Петро (син) Писаревські. Навколо родини П. гуртувались молоді письменники. Оперету П. «Купала на Івана» (1840) переробив І. *Озаркевич* («Весілля, або Над цигана Шмагайла нема розумнішого», 1849), музику до неї написав М. М. *Вербицький*. На сюжет вірша «За Немань іду» В. *Александров* написав однойменну оперету (1872).

Тв.: [Вірші]. В кн.: Пісні та романси українських поетів, т. 2. К., 1956; Бурлеск і гравестія в українській поезії першої половини XIX ст. К., 1959.

С. І. Білокінь.

ПИСАРЄ́НКО Георгій Степанович [н. 30.X (12.XI) 1910, Полтава] — укр. рад. вчений у галузі механіки і міцності в машинобудуванні, акад. АН УРСР (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1973). Член КПРС з 1943. Закінчив (1936) Горьков. індустріальний ін-т, працював на з-ді «Красное Сормово». У 1939—51 — в Ін-ті буд. механіки (тепер Ін-т механіки) АН УРСР, 1951—66 — в Ін-ті металокераміки і спец. сплавів (тепер Ін-т проблем матеріалознавства) АН УРСР. З 1966 — директор Ін-ту проблем міцності АН УРСР. Одночасно (з 1944) працює у Київ. політех. ін-ті (1952—56 — проректор). Головний учений секретар Президії АН УРСР (1962—66), віце-президент АН УРСР (1970—78). Осн. напрями наук. діяльності — теорія мех. коливань і міцність матеріалів та елементів конструкцій в екстремальних умовах. П.— дійсний член Міжнародної академії астронавтики (з 1977). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Державна премія УРСР, 1969, 1980.

ПИСАРЄ́НКО Леонід Опанасович [25.II (10.III) 1907, Знам'янка, тепер Кіровогр. обл.— 23.I 1979, Київ] — укр. рад. театральний художник, засл. художник УРСР (з 1977). Член КПРС з 1941. В 1931—36 навчався в Харків. худож. ін-ті у Б. *Косарєва*. Учасник Великої Вітчизн. війни. Оформив вистави «Педагогічна поема» за А. Макаренком у Харків. театрі юного глядача (1939), «Лісова пісня» Лесі Українки в Київ. театрі ім. Лесі Українки (1949), балет «Берег щастя» К. Спадавеккіа (1956) та оперу «Енеїда» М. Лисенка (1957) в Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка; «Зупиніться!» І. Рачади (1963) та «Де тирса шуміла» А. Шияна в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (1963—64); виконав панно «Наука» в Будинку культури с. Сутиски Тиврівського р-ну Вінн. обл. (1965) та ін. Нагороджений орденами Вітчизн. війни 1-го і 2-го ступенів, Червоної Зірки, медалями.

ПИСАРЄ́НКО Ніна Дмитрівна (н. 18.IX 1937, м. Фастів Київ. обл.) — укр. рад. співачка (сопрано), засл. артистка УРСР (з 1973). З 1961 виступає на естраді в складі тріо бандуристок разом з М. *Голенко* і Т. *Гриценко*. У репертуарі тріо — укр. нар. пісні, твори вітчизн. і зарубіжних класиків, рад. композиторів. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1975.

ПИСАРЄ́НКО Стефан (бл. 1740, Україна — р. см. невід.) — укр. і рос. співак (бас) 18 ст. Українець за походженням. Вокальну освіту здобув у Петербурзі. Був співаком у О. *Розумовського*, з 1759 — соліст Придворного театру в Петербурзі.

І. М. Лисенко.

ПИСАРЄ́В Дмитро Іванович [2 (14).X 1840, с. Знаменське, тепер Липец. обл.— 4 (16).VII 1868, Дуббельн, тепер Дубулти у складі м. Юрмали Латв. РСР, похований у Петербурзі] — рос. публіцист і літературний критик, філософ-матеріаліст, революц. демократ. Провідний критик й ідейний керівник журн. «Русское слово» (1861—66). За революц. статтю, написану на захист О. Герцена, яка закликала до повалення самодержавства, 1862 був заарештований і ув'язнений у Петропавловську фортецю, де пробув понад чотири роки. Після звільнення співробітничав у журн. «Дело», «*Отечественные записки*».

У філософії П. стояв на позиціях природничонаукового *матеріалізму*, що визначило його принципову лінію в боротьбі проти проявів *містицизму* в науці, ідеалізму і релігії. Одним з перших в Росії П. активно пропагував *дарвінізм*. Хоч у розумінні закономірностей і рушійних сил істор. розвитку П. залишався на ідеалістичних позиціях, у соціологічних поглядах його був ряд глибоких матеріалістичних і діалектичних ідей (про вирішальну роль праці і трудящих мас в історії, про значення екон. фактора в розвитку суспільства тощо). П. виступав за знищення кріпосництва, за перетворення суспільства відповідно до соціалістичного ідеалу, який він розумів у дусі *утопічного соціалізму*. В умовах поразки революційного руху на поч. 60-х рр. 19 ст. П. висунув ідею «хімічного» шляху революції, тобто поступових соціальних змін («теорія реалізму»), які зводилися до освічення народу, підвищення (завдяки поширенню знань) продуктивності праці та поліпшення умов життя трудящих мас. Естетичні погляди П., сформульовані в ст. «Руйнування естетики» (1865) й найпослідовніше виражені в статті «Пушкін і Бєлінський» (1865), були зумовлені принципом «економії розумових сил» і мали характер «суворого утилітаризму». В полемічному запалі П. заперечував значення живопису, скульптури, музики в умовах експлуата-

торського суспільства. В кращих працях — «Стояча вода», «Писемський, Тургенєв і Гончаров» (обидві — 1861), «Базаров» (1862), «Мотиви російської драми», «Реалісти» (обидві — 1864), «Роман кисейної панночки», «Мислячий пролетаріат» (обидві — 1865) — П. відстоював розвиток реалістичного мистецтва і л-ри, гостро критикував реакційні, ідеалістичні погляди представників теорії «мистецтва для мистецтва». Осн. критерії оцінки творів для П. були реалізм, народність та ідейність мистецтва.

П. виявляв значний інтерес до укр. л-ри. Був у дружніх стосунках з Марком Вовчком. У статтях «„Народні українські оповідання" Марка Вовчка» (1859), «Думки з приводу творів Марка Вовчка» (1860) високо оцінював реалізм, народність і ідейність її творів; у статті «Схоластика 19 століття» характеризував її як письменницю, що «зливає свою особистість з народом». З глибокою пошаною ставився до Т. Шевченка, в статті «Сердите безсилля» (1865) дав відсіч реакц. критикам, що заперечували революц.-демократичні ідеали Т. Шевченка. І. Франко популяризував творчість П. серед укр. читачів, написав про нього статтю (1879). У повісті О. Кобилянської «Людина» погляди героїні формуються під впливом творів Писарєва.

Тв.: Сочинения, т. 1—4. М., 1955—56; Избранные произведения. Л., 1968.
Літ.: Цыбенко В. А. Мировоззрение Д. И. Писарева. М., 1969; Плоткин Л. Д. И. Писарев. М.— Л., 1962; Демидова Н. В. Писарев. М., 1969.

Е. Г. Гайнцева (П.— публіцист).

ПИСАРЖЕ́ВСЬКИЙ Лев Володимирович [1 (13).II 1871, Кишинів— 23.III 1938, Дніпропетровськ] — укр. рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1930), акад. АН УРСР (з 1925). Член КПРС з 1930. Закінчив (1896) Новоросійський ун-т (Одеса). Професор Юр'євського (Тартуського) ун-ту (1904—08), Київ. політех. ін-ту (з 1908), роботу в якому залишив 1911 на знак протесту проти реакційної політики міністра освіти Л. Кассо. З 1913 — професор катеринославських (дніпропетровських) вузів. З 1927 — директор створеного за його ініціативою Укр. ін-ту фіз. хімії (тепер Ін-ту фіз. хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР). Осн. наук. праці присвячені вивченню властивостей і будови пероксидів та надкислот, дослідженню впливу розчинника на хім. рівновагу та вільну енергію хім. реакцій, проблемам хімії з точки зору електронних уявлень. Праці П. сприяли утвердженню висунутих ним загальноприйнятих тепер поглядів на роль електронів у хім. реакціях (див. *Окислення*) і поклали початок сучас. електронній теорії гетерогенного каталізу. Нагороджений орденом Леніна. Премія ім. В. І. Леніна, 1930.

Тв.: Избранные труды. К., 1936; Электрон в химии. К., 1956.
Літ.: Нариси з історії природознавства і техніки, в. 14. К., 1971; Яцимирський К. Б., Кострова Р. А. Лев Володимирович Писаржевський. К., 1979.

ПИСЕ́МНІСТЬ — 1) Сукупність графічних знаків та *орфограм*, уживаних в якій-небудь мові (напр., укр., рос., франц., англ. та ін. П.) або в ряді мов, що додержуються спільної системи письма (П. слов'яно-кирилична, лат., арабська тощо). Залежно від часу появи П. розрізняють старо- й *молодописемні мови*. 2) Сукупність писемних літ. пам'яток якоїсь мови, якогось народу. В цьому значенні частіше вживається термін «письменство» (див. *Література*).

ПИ́СЕМСЬКИЙ Григорій Федорович [26.I (7.II) 1862, м. Пирятин, тепер Полтав. обл.— 25.VII 1937, Київ] — укр. рад. акушер-гінеколог, засл. діяч науки УРСР (з 1935). У 1888 закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту. Професор Моск. ун-ту (1913—15), Київ. мед. ін-ту (1921—30), Київ. ін-ту вдосконалення лікарів (з 1930) і водночас (з 1930) — наук. керівник Київ. ін-ту охорони материнства та дитинства. Праці П. присвячені вивченню *іннервації* матки, питанням оперативної *гінекології*, онкології, післяродових ускладнень тощо. П. організував у Києві першу консультацію для вагітних, приділяв багато уваги організації родопомочі в сільс. місцевості УРСР; очолював Укр. та Київ. наук. т-ва акушерів-гінекологів.

ПИ́СЕМСЬКИЙ Олексій Феофілактович [11 (23).III 1821, с. Раменьє, тепер Чухломського р-ну Костром. обл.— 21.I (2.II) 1881, Москва] — рос. письменник. Закінчив Моск. ун-т (1844). Друкуватися почав 1848. Ранні твори (повість «Тюхтій», 1850; комедія «Іпохондрик», 1852; кн. «Нариси з селянського побуту», 1856, та ін.) написані в дусі *натуральної школи*. Найзначніші твори — антикріпосницький роман «Тисяча душ» (1858) і народна драма «Гірка доля» (1859). Після 1862 виступив проти революц.-демократичного руху (фейлетони під псевдонімом Нікіта Безрилов, роман «Збаламучене море», 1863). Романи «Люди сорокових років» (1869), «У вирі» (1871), «Міщани» (1877); п'єси «Ваал» (1873), «Освічений час» (1875) спрямовані проти бурж. хижацтва. Автор істор. роману «Масони» (1880). П. був особисто знайомий з Т. Шевченком, листувався з ним, клопотався про полегшення долі укр. поета на засланні. В переробці М. Садовського драма «Гірка доля» (під назвою «Никандр Безщасний») йшла на сцені укр. дореволюц. театру.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—9. М., 1959; Укр. перекл.— Гірка доля. К., 1955.

Е. Г. Гайнцева.

ПИСТИ́НЬ — село Косівського р-ну Івано-Фр. обл., один із осередків укр. нар. кераміки 19 — поч. 20 ст., а також ткацтва. Керамічні вироби (миски, глечики, кухлі, вузькогорлі тикви «баньки», кахлі) тут оздоблювали підполивним розписом у техніці ритування жовтою, зеленою та коричневою фарбами. Найвідоміші майстри вийшли з родин Зінтюків, Тимчуків, Волощуків, Кошаків, Лазаровичів, Табахарнюків (останній — Йосип Табахарнюк). Пистинські керамічні вироби широко представлені в музеях України, а також Кишинева, Бухареста, Сучави, Кракова. В П. діє (з 1976) килимарський цех — філія косівської ф-ки худож. виробів «Гуцульщина», серед провідних майстрів якого — М. Костюк, М. Пігуляк, М. Кравчук.

Ю. П. Лащук.

ПИСЧЕ́КОВ Данило Якович (1755, слобода Королева, тепер Бєлг. обл. — січень 1825, Бєлгород) — укр. і рос. лікар. Навчався в Харків. колегіумі та в Моск. і Петерб. госпітальних школах. У 1784 в Англії (Абердін) захистив докторську дисертацію про лікування корости. Акушер Новоросійської лікарської управи та карантинний лікар Таганрога. Видав інструкцію по боротьбі з цингою в Тираспольському та Ольвіопольському повітах. Переклав з англ. мови лікарський «Порадник» з додатком своїх поправок.

М. К. Бородій.

ПИ́СЬМЕННЕ (до 1946 — Кільманталь) — селище міського типу Васильківського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Залізнична ст. Письменна. 1,6 тис. ж. (1981). У П.— мол. з-д, млин, олійня, мех. майстерня. Середня школа, лікарня, Будинок культури, б-ка. П. засн. 1884, с-ще міськ. типу — з 1957.

ПИСЬМО́ — засіб передачі інформації на площині фігурами двох вимірів; у лінгвістичному розумінні — система умовних лінійних (графічних) знаків, за допомогою яких передаються окремі складники мови. П. є вторинним щодо усної *мови*, на основі якої воно виникло як засіб її фіксації. Від часу винайдення й застосування П. фактично почався період документальної історії людства, бо стало можливим не тільки передавати мовну інформацію на відстань, а й закріплювати її в часі. Перші засвідчені пам'ятками спроби застосування П. як системи лінійних знаків припадають прибл. на 35—30 ст. до н. е. Окремо від розвитку графічних систем розглядаються засоби передачі інформації за допомогою речей (напр., маслинова гілка — знак миру). Найближчим до графічних систем знаків є т. з. вузлове письмо, де відіграє роль система вузлів і кольорів. Розрізняють типи П., не пов'язані з окремими елементами певної мови— *піктографічне письмо*, мнемонічне «письмо» (т. з. письмо для пам'яті) та *ідеографічне письмо*, а також типи П., пов'язані з окремими елементами певної мови: фоноідеографію (або ідеофонографію), *складове письмо* й звукове письмо. Звукове письмо пройшло два етапи розвитку: алфавітне й фонетичне письмо, або послідовна фонографія.

У різних типах П. вживаються різні графічні знаки. Піктограма — це схематичне зображення предмета чи явища (напр., *знаки дорожні*). Мнемограма — фігура або графічний знак «для пам'яті» (напр., вертикальна риска на полях тексту означає, що на це місце слід звернути увагу). Ідеограма — фігура або графічний знак, пов'язані з певною ідеєю чи поняттям, незалежно від того, яким мовним елементом вони виражені (напр., цифри 1, 2, 3, знаки +, — тощо). Фоноідеограма (або

Д. І. Писарєв.

Л. В. Писаржевський.

О. Ф. Писемський.

Пирогощі Богородиці церква в Києві. 1132—36. Реконструкція Ю. С. Асєєва.

Пирогова М. І. музей-садиба.

Піаніно.

ідеофонограма) — це фігура або графічний знак, пов'язані як з певною ідеєю чи поняттям мови, так і зі звуковою (фонетичною) стороною мовного елемента, за допомогою яких вони виражені. Силабограма (або силабік) — графічний знак, пов'язаний з комплексом звуків (точніше фонем) даної мови, зокрема з фонемами й сполученнями фонем, що можуть утворювати склади даної мови, напр. окремі голосні й сполучення приголосних з голосними (в П. *деванагарі* та ін.). Фонограма — графічний знак, пов'язаний з певним звуком (точніше фонемою) даної мови (напр., знак «м» рос., укр. та ін. алфавітів. Графічний знак, яким позначають ціле слово, наз. логограмою; знак, яким позначають певне сполучення звуків,— дезмограмою; кенограма — це літера, що не позначає ніякої фонеми, а відіграє допоміжну роль (напр., «ь» в рос., укр. та ін. алфавітах). Ідеограми й фоноідеограми наз. ще й ієрогліфами, а силабограми та фонограми — літерами, буквами, або алфавітними, буквеними, літерними, абетковими знаками. Тип П. визначають за найхарактернішими для нього графічними знаками (напр., укр. П. наз. фонографічним, хоч у ньому є й силабограми та кенограми). Розвиток П. відбувався приблизно в такій послідовності: на базі піктографії і мнемографії, які ще не становили системи графічних знаків і тому їх можна віднести до П. лише умовно, виникли ідеографія та фоноідеографія. З них фактично й починається історія П. У межах фоноідеографії розвинулися силабографія і фонографія алфавітного типу. Від такої схеми еволюції є й відхилення.

До виникнення алфавітного П. в історії П. велику роль відігравали чотири осн. центри ідеографічних систем П., які утворилися майже одночасно, і, очевидно, незалежно один від одного: месопотамський, єгипетський, китайський та американський (у Центр. Америці). Ще остаточно не розв'язане питання про п'ятий (протоіндійський) центр. Ієрогліфічне крітське П. і ієрогліфічне хеттське походять, імовірно, від давньоєгипетського. Найбільшу роль у розвитку П. відіграв єгип. центр. З нього (можливо, через сінайське та біблоське) П. потрапило на Близький Схід, де розвинулося перше алфавітне П.— давньосеміт-ське або ханаанське, а з нього — пн.-семітське, на базі якого сформувалося фінікійське, а також архаїчне грец. алфавітне П. На основі *грецького письма* виникли етруське, *латинський алфавіт, кирилиця, глаголиця,* вірменське, *грузинське письмо* та ін. Оскільки всі фонографічні системи вийшли з одного центру, можна говорити про моногенезис фонографії на відміну від полігенезису ідеографії та силабографії. Від першого алфавітного П. на Бл. Сході походять всі силабографічні системи Індії, а також *корейське письмо,* тібетське, тайське та ін. Китайський центр дав початок японським силабографічним системам П. (ка такана й хірагана), месопотамський — різним клинописам і угарітському П., американський центр — можливо, П. племен майя та ацтеків.

Ізольовано в історії П. стоять графічні системи баму, ваї, нсибіді (в Зх. Африці) та лівійська (в Пн. Африці), П. на табличках кохау ронго-ронго з о. Пасхи та ін. На основі алфавітного П. створено такі графічні системи, як *стенографію, код телеграфний,* алфавіт для сліпих, винайдений Ж. Барб'є і вдосконалений Л. Брайлем (див. *Брайля шрифт*). Деякі графічні системи є наслідком індивідуальної творчості (напр., вірменське письмо створив Месроп Маштоц, винайдення готського письма приписують Вульфілі та ін.). Форма графічних знаків еволюціонувала від схематичних зображень до суто лінійних знаків. В історії П. зафіксовано різні напрями рядків. При горизонтальному напрямі П. рядок пишеться справа наліво, т. з. лівобіжний напрям (напр., в араб. П., єврейському П.); зліва направо, т. з. правобіжний напрям (у лат. П., в кирилиці тощо); спіральне П., або бустрофедон (перший рядок лівобіжний, другий — правобіжний і т. д.; трапляється в давньогрец. написах). Є й вертикальний напрям рядків — згори вниз (напр., у кит. ієрогліфічному П. до 20 ст. рядки писали згори вниз і справа наліво). Відомий і радіальний напрям, коли рядки йдуть від центра променями (тифінаг для туарегської мови, в Африці). Заг. кількість знаків у різних графічних системах — від двох десятків до кількох десятків тисяч. Найбільша кількість знаків в ідеографічних системах (так, заг. кількість їх у кит. П.— 40—50 тис.), у силабографічних системах знаків буває 50—100 (у япон. П. катакана — 47 знаків), у фонографічних — переважно 20—30 знаків (у лат. алфавіті 23 знаки, в українському — 32). Для деяких мов характерним є поліграфізм, тобто використання кількох графічних систем (напр., для япон. мови). Багато графічних систем відзначається поліморфізмом, тобто наявністю кількох форм того самого графічного знака (вживання великих і малих, друкованих і писаних літер). Протягом істор. розвитку системи П. зазнавали менших чи більших змін, відомо багато спроб удосконалення П. (т. з. реформи П.). В СРСР після Великої Жовтн. соціалістич. революції для мов з недосконалими графічними системами, а також для безписемних мов було розроблено ряд раціональних систем П. (див. *Молодописемні мови*). Створено фонетичну *транскрипцію,* нац. системи *транслітерації*. Див. також *Епіграфіка, Палеографія, Правопис, Фонетика, Фонологія* та статті про окремі системи письма. Іл. див. на окремому арк., с. 432—433.

Літ.: Гиляревский Р. С., Гривнин В. С. Определитель языков мира по письменностям. М., 1964; Истрин В. Возникновение и развитие письма. М., 1965; Амирова Т. А. К истории и теории графемики. М., 1977; Різник М. Г Письмо і шрифт. К., 1978; Фридрих И. Дешифровка забытых письменностей и языков. Пер. с нем. М., 1961; Дирингер Д. Алфавит. Пер. с англ. М., 1963; Фридрих И. История письма. Пер. с нем. М., 1979.

А. О. Білецький.

ПИТО́МА ВАГА́ — фізична величина γ, що дорівнює відношенню ваги тіла до його об'єму: $\gamma = dP/dV$, де dP — вага малого елемента тіла об'ємом dV. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) П. в. вимірюють в Н/м³ (див. *Ньютон*).

ПИТО́МИЙ ОБ'Є́М — фізична величина v, що дорівнює відношенню об'єму, який займає речовина, до її маси: $v = dV/dm$, де dm — маса речовини, яка міститься в малому об'ємі dV. П. о.— величина, обернена до *густини* ρ : $v = 1/\rho$. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) П. о. вимірюють в м³/кг.

ПИХТУ́Н, азовка (Phocoena phocoena relicta) — ссавець род. дельфінових; підвид *морської свині* звичайної. Довж. тіла до 180 см. Поширений в Чорному і Азовському морях, заходить у Середземне і Мраморне моря.

ПИ́ШКІН Борис Андрійович [22. VIII (3.IX) 1893, Казань — 29.I 1970, Київ] — укр. рад. вчений у галузі гідротехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Закінчив (1924) Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва. Працював у Серед. Азії (1925—29), в н.-д. установах і вузах Закавказзя й Омська (1929—37). В 1937—41 — професор Київ. гідромеліоративного ін-ту, 1945—48 — в АН УРСР. З 1948 — в Ін-ті гідрології і гідротехніки (тепер Ін-т гідромеханіки) АН УРСР, водночас (з 1962) викладав у Київ. ун-ті. Осн. праці — з питань динаміки берегів водойм, зокрема теорії вітрових хвиль у прибережній зоні, діяння хвиль на гідротех. споруди і береги, розробки методів захисту берегів від розмивання і затоплення.

ПИЩА́ЛЬ — 1) Важка рушниця та артилерійські гармати, які були на озброєнні рос. армії в 15—17 ст., а також в укр. козаків. Застосовувалися для оборони фортець та укріплень, а згодом і в польовому бою. Ручні П. (ручниці) були одноствольні й багатоствольні і наз. недомірками (короткі), завісними (їх носили за плечем на ремені) тощо. П.-гармати за призначенням поділялися на фортечні, облогові (стінобитні), полкові й польові; за матеріалом виготовлення стволів — на залізні, мідні (бронзові) й чавунні. Снарядами були кам'яна картеч, шматки заліза, ядра. Вага снаряда сягала 30 кг. Калібр П.— від 30 до 250 мм, довжина ствола від 840

Пищуха звичайна.

Пищалі: 1 — облогова на декоративному лафеті. 16 ст.; 2 — «завісна» (її носили за плечем на ремені) з гнотовим замком. Кінець 16 ст.

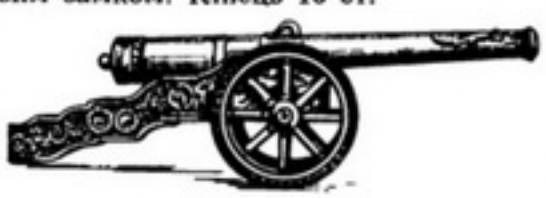

1

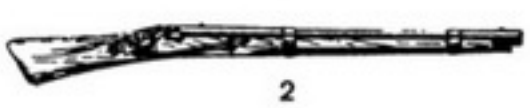

2

ПІВДЕННА АМЕРИКА, ФІЗИЧНА КАРТА

ПІВДЕННА АМЕРИКА

ПОЛІТИЧНА КАРТА

МАСШТАБ 1:50 000 000

500 0 500 1000 км

ЕТНОГРАФІЧНА КАРТА

МАСШТАБ 1:60 000 000

600 0 600 1200 км

Цифрами на карті позначені:
1 Коста-Ріка 2 Панама

Цифрами на карті позначені:
1 Коста-Ріка 3 Суринам
2 Гайана 4 Гвіана (Фр.)

НАРОДИ ЗА МОВНИМИ СІМ'ЯМИ

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКА СІМ'Я

РОМАНСЬКА ГРУПА

Португальська мова
1 Бразильці

Іспанська мова
2 Аргентинці
3 Чілійці
4 Уругвайці
5 Болівійці
6 Перуанці
7 Еквадорці
8 Колумбійці
9 Венесуельці

Французька мова
10 Гвіанці франкомовні
Італійці

ГЕРМАНСЬКА ГРУПА
11 Гайанці
12 Фолклендці
13 Сурінамці
14 Німці

СЛОВ'ЯНСЬКА ГРУПА
Росіяни, українці, поляки

ІНДОАРІЙСЬКА ГРУПА
15 Вихідці з Індії та Пакистану

ІНДІАНСЬКІ НАРОДИ
16 Парагвайці-гуарані
17 Чибча
18 Каінгуа
19 Кечуа
20 Аймара
21 Араукани
22 Аравакські племена
23 Кариби
24 Же
25 Пано
26 Вогнеземельці
27 Тукано, хібаро та ін. індіанські племена

Райони змішаного розселення

Незаселені території

до 6080 мм, вага — від 20 до 7500 кг. 2) Духовий дерев'яний музичний інструмент у Давній Русі. Іл. с. 319.

ПИЩУ́ХА — рід ссавців ряду гризунів. Те саме, що й *сіностав*ець.

ПИЩУ́ХА, підкоришник (Certhia) — рід птахів ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла бл. 15 см, маса до 11 г. Дзьоб довгий (14—15 мм), трохи загнутий донизу. Рульові пера жорсткі, на них П. опираються під час лазіння по стовбурах дерев. Оперення на спині сіровато-буре з світлими плямочками, на грудях та череві — біле. 6 видів, поширених у лісах Євразії, Пн. Африки та Пн. Америки. В СРСР — 3 види, у т. ч. в УРСР — 2: П. звичайна (C. familiaris) та П. короткопала (C. brachydactyla). Гніздяться в щілинах під корою, зрідка в дуплах. Кладку (іноді 2) з 4—12 яєць у квітні — травні насиджує самка 15 днів. Живляться П. переважно комахами, що ховаються та зимують у тріщинах кори дерев. Приносять велику користь.

ПІАЖЕ́ (Piaget) Жан (н. 9.VIII 1896, Невшатель — 1980) — швейцар. психолог. Навчався в ун-тах Невшателя, Цюріха й Парижа. Професор ун-тів Невшателя (1926—29), Женеви (з 1929) й Лозанни (1937—54). Засновник Міжнар. центру генетичної епістемології в Парижі (1955). Директор (з 1929) ін-ту Ж. Ж. Руссо в Женеві. Вивчав перетворення внутр. структури розумової діяльності в ході *онтогенезу*. Заснував операціональну концепцію *інтелекту* та генетичну епістемологію (див. *Пізнання теорія*). Зробив значний внесок у психологію *мислення* й *дитячу психологію*, в розробку проблем взаємовідношення психології і логіки. Деякі концепції П. (переоцінка ролі логічного в психологічному аналізі мислення та ін.) було піддано критиці в рад. психології.

Тв.: Рос. перекл.— Речь и мышление ребенка. М.—Л., 1932; Проблемы генетической психологии. «Вопросы психологии», 1956, № 3; Генезис элементарных логических структур. М., 1963 [у співавт.]; Избранные психологические труды. М., 1969.

ПІА́Й — мис, крайня пд. точка Азії (1°16′ пн. ш., 103°30′ сх. д.), на Пд. п-ова Малакка.

ПІАНІ́НО (від італ. pianino — тихенько) — струнний ударно-клавішний музичний інструмент, різновид *фортепіано*. Його струни, дека і механіка розташовані у вертикальних площинах. Перші П. створили американець Дж. Хокінс (1800) і австрієць М. Мюллер (1801). Сучас. форми і конструкції інструмент набув в серед. 19 ст. (чавунна рама, перехресні струни, діапазон — 7 октав). Концертні П. мають більшу силу звучання, ніж звичайні, діапазон — $7^1/_4$ октави.

ПІА́НО (італ. piano, букв.— тихо) — тихе звучання; відтінок *динаміки* в музиці. Протилежне динамічному відтінку *форте*.

ПІА́СТР (італ. piastra, букв.— пластинка) — 1) Італ. назва старовинної ісп. монети *песо*. 2) Розмінна монета Арабської Республіки Єгипет (дорівнює $^1/_{100}$ егип. *фунта*), Туреччини (куруш; $^1/_{100}$ тур. *ліри*), Йорданії ($^1/_{100}$ йорданського *динара*), Лівану ($^1/_{100}$ ліванського фунта), Судану ($^1/_{100}$ суданського фунта) та ін. країн.

ПІВВАГО́Н — вантажний відкритий зверху залізничний *вагон* з дверима по торцях і розвантажувальними люками у підлозі чи бортах або без них. До П. належать *гондоли, думпкари, трансферкари* та вагони бункерного типу. В них перевозять руду, вугілля, лісоматеріали та ін. сипкі або навалочні вантажі. Вантажопідйомність П. до 126 т.

ПІВДЕНДІПРОБУ́ДМ, Державний інститут по проектуванню підприємств промисловості будівельних матеріалів південних районів країни — установа Головного управління н.-д. і проектних організацій М-ва пром-сті буд. матеріалів СРСР. Засн. 1944 у Києві. В ін-ті (1980) 17 відділів, є відділення у Харкові. Ін-т розробляє: проектно-кошторисну документацію на буд-во нових, розширення, реконструкцію і тех. переоснащення діючих підприємств по виробн. легких заповнювачів, стінових, в'яжучих, нерудних та ін. буд. матеріалів з мінеральної сировини і відходів пром-сті, фабрик по збагачуванню мінеральної сировини, а також кар'єрів і шахт по видобуванню сировини для пром-сті буд. матеріалів. Крім того, ін-т розробляє: типові проекти підприємств галузі; нормативні матеріали; схеми розвитку і розміщення підприємств відповідних галузей. Виконує топогеодезичні роботи та ін. інж. розвідування; здійснює авторський нагляд за буд-вом і надає тех. допомогу в освоєнні проектних потужностей підприємств, споруджених за проектами ін-ту. *Б. С. Самовд.*

ПІВДЕНДІПРОНАФТОПРОВІ́Д, Державний інститут по проектуванню нафтопроводів, нафтопродуктопроводів і нафтобаз — установа М-ва нафтової пром-сті СРСР. Засн. 1972 у Києві на базі ін-ту «Південдіпротрубопровід» М-ва газової пром-сті СРСР. У складі ін-ту (1980) 21 відділ і 7 структурних підрозділів. Осн. напрями діяльності ін-ту: проектування магістральних нафтопроводів, магістральних нафтопродуктопроводів та об'єктів нафтобазового г-ва, а також об'єктів транспортування і зберігання нафти і нафтопродуктів, що споруджуватимуться за кордоном при тех. сприянні СРСР. *С. Р. Кофман.*

ПІВДЕНДІПРОСКЛО́, Державний інститут по проектуванню підприємств скляної промисловості — установа Головного управління н.-д. і проектних організацій М-ва пром-сті буд. матеріалів СРСР. Засн. 1960 у Києві як Київ. філіал ін-ту «Діпроскло» (Ленінград), з 1975 — «Південдіпроскло». В ін-ті (1980) 17 відділів. Ін-т розробляє: проектно-кошторисну документацію на буд-во нових, реконструкцію, розширення і тех. переоснащення діючих підприємств по виробн. склотари і сортового посуду; схеми розвитку підприємств скляної пром-сті на п'ятирічку та триваліші періоди; типові проекти підприємств галузі. *М. А. Шестак.*

ПІВДЕ́ННА АВСТРА́ЛІЯ — штат на Пд. Австралії. Омивається водами Великої Австралійської зат. Індійського ок. Пл. 984,4 тис. км². Нас. 1,2 млн. чол. (1976). Адм. ц.— м. Аделаїда. Поверхня переважно рівнинна з окремими гірськими масивами (Стюарт, Масгрейв та ін.). Численні озера (Ейр, Гердінер, Торренс та ін.). Найбільша ріка — *Муррей*. Розвинуті гірничодобувна пром-сть (мідна і залізна руди, кам. вугілля, природний газ), чорна і кольорова металургія, машинобудування (заг., електротех., с.-г., судно- і автомобілебудування), нафтохімія. Значна виноробна пром-сть. Гол. пром. центри — Аделаїда та Порт-Пірі. У с. г. переважає пасовищне тваринництво, гол. чин. вівчарство вовняно-м'ясного напряму. Вирощують пшеницю, ячмінь, овес. Виноградарство (провідне місце в країні за збором винограду) і садівництво.

ПІВДЕ́ННА АМЕ́РИКА — материк у пд. частині Зх. півкулі. Разом з *Північною Америкою* становить частину світу *Америку*. Пл. з прилеглими островами 18,28 млн. км². На Зх. омивається водами Тихого ок., на Сх.— Атлантичного ок., на Пн.— водами Карибського м. Протокою Дрейка П. А. відокремлена від Антарктиди. З Пн. Америкою сполучена *Панамським перешийком*, через який прокладено Панамський канал. Берегова лінія розчленована порівняно мало. Найбільші затоки: Панамська, Маракайбо, Венесуельська, Парія, Гуаякіль, Гуанакасе, Сан-Матіас, Сан-Хорхе, Сан-Матіас, Сан-Хорхе, Сан-Матіас, Сан-Хорх

ки: на Пн.— Венесуельська з озером-лагуною Маракайбо, на Зх.— Гуаякіль, на Пд. Сх.— затока Ла-Плата. Острови переважно на Пд. Зх. і Пд. (Чілійський архіпелаг, архіпелаг Вогняна Земля, Фолклендські о-ви та ін.).

Рельєф. Вздовж зх. узбережжя П. А. майже на 9 тис. км простягається гірська система *Анд*, що складається з кількох паралельних хребтів (Кордільєри: Східна, Західна, Центральна, Берегова, Кордільєра-Реаль та ін.). Переважні висоти їх 5000—6000 м, макс.— 6960 м (г. Аконкагуа). Найбільшої шир. Анди досягають у центр. частині, де хребти розділені великими внутр. плоскогір'ями (Пуна та ін.). Анди мають переважно складчасто-брилову будову, це район активної вулканічної діяльності (вулкани Котопахі, Осорно та ін.) і високої сейсмічності. Значне зледеніння (бл. 25 тис. км²). Рельєф центр. і сх. частин материка рівнинно-плоскогірний, платформений. Виступам платформи відповідають *Гвіанське плоскогір'я* та *Бразільське плоскогір'я*, між якими лежить найбільша на земній кулі *Амазонська низовина*. Від Анд плоскогір'я відокремлені акумулятивними рівнинами Льянос Оріноко, Льянос Маморе, Пантанал і Гран-Чако. Пд. частина материка зайнята Патагонським плоскогір'ям, яке уступами спускається до Атлантичного ок., від Бразільського плоскогір'я воно відокремлене рівнинами Пампи.

Геологічна будова і корисні копалини. Основу геол. будови П. А. становлять два гол. геоструктурні елементи: давня докембрійська Пд.-Американська платформа у центр. і сх. частинах материка та Андійська геосинклінальна область на Зх., де сформувалася гірська система *альпійської складчастості* — Анди. На Сх. до Анд прилягає Патагонська плита, що належить до *герцинської складчастості*. Амазонська улоговина сформувалася у кінці докембрію — на поч. палеозою вздовж зони розломів. Молоді кайнозойські структури складають прибережну рівнину.

П. А. багата на різноманітні корисні копалини. В Андах, на Бразільському та Гвіанському плоскогір'ях зосереджені родовища металевих руд: заліза, марганцю, алюмінію, міді, олова, свинцю й цинку, а також золота, срібла й платини. Осн. родовища нафти та газу — у міжгірних прогинах Анд (Венесуела), у сх. частині Патагонського плоскогір'я та на Амазонській низовині. Є поклади кам. вугілля, миш'яку, сурми, молібдену, сірки тощо. Родовища селітри (Чілі), значні запаси йоду і бору.

Клімат. Більша частина П. А. розташована в екваторіальному, тропічному та субтропічному поясах. Лише пд. частина материка — у помірному поясі. На формування клімату П. А. значний вплив справляють повітр. маси з Атлантичного ок., вплив Тихого ок. обмежений вузькою смугою узбережжя. Положення материка переважно у низьких широтах зумовлює значну величину радіаційного балансу. В екваторіальних широтах пересічні місячні т-ри коливаються у межах +25, +28°. На Пн. та Пд. до 30° пд. ш. переважає сезонно-вологий субекваторіальний і тропічний клімат (т-ра від +20 до +29, +30°). Для Анд характерний гірський та високогірний клімат. Снігова межа лежить на вис. 4700—4900 м у Пн. Андах, 6000—6500 м у Центральних та 700—1000 м у Пд. Андах, де й зосереджена осн. кількість льодовиків. Розподіл опадів нерівномірний. Найбільша кількість їх — на навітряних схилах Анд, особливо в Колумбії та на Пд. Чілі (5000—10 000 мм). На сх. схилах Бразільського й Гвіанського плоскогір'їв та на Амазонській низовині — до 2000—3000 мм. Дуже посушливі райони на Зх. від Пампи (до 300 мм), у Патагонії (до 200 мм). На тихоокеанському узбережжі між 5 та 30° пд. ш. клімат берегових пустель і напівпустель (опадів до 100 мм).

Внутрішні води. П. А. має добре розвинуту річкову сітку. Анди — гол. міжокеанський вододіл, тому більшість рік належить до бас. Атлантичного ок. Басейн Тихого ок. включає невеликі ріки зх. схилів Анд. Найбільша ріка П. А.— *Амазонка*.

До великих рік П. А. належать також *Оріноко*, *Сан-Франсіску*, *Парана* з *Парагваєм* та *Уругвай*. На плоскогір'ях і в Андах ріки короткі, порожисті; є водоспади (найвищий у світі — *Анхель*, вис. 1054 м). Живлення більшості рік дощове. Для рік Патагонії характерне снігове живлення, для пд.-зх. Анд — льодовикове. На рівнинах Гран-Чако та Пампи значні території не мають стоку. Ріки П. А. мають великі запаси гідроенергії, які майже не використовуються. Озер у П. А. порівняно мало. В Центр. Андах лежить одне з найбільших серед високогірних озер світу — *Тітікака*. У Патагонських Андах поширені гол. чин. озера льодовикового походження. Для атлантичного та карибського узбереж характерні озера-лагуни (Лагоа-Мірін, Патус, Маракайбо).

Грунти. Вологий і жаркий клімат П. А. зумовив розвиток переважно латеритних опідзолених, місцями заболочених грунтів, що змінюються у субтропіках червоними і червоно-бурими грунтами *саван*. У помірному поясі на вологому Зх. поширені буроземи, на сухому Сх. та у сухих тропіках — напівпустельні й пустельні грунти, а також солончаки.

Рослинність П. А. надзвичайно різноманітна. Вологі (дощові) вічнозелені ліси (*гілея*, або *сельвас*) П. А., які є найбільшим лісовим масивом на Землі, займають майже всю Амазонську низовину, схили нагір'їв і Анд, що прилягають до неї, зх. частину Колумбії та сх. схили Бразільського нагір'я. Тут поширені представники род. бобових, миртових, мелієвих, лаврових, пальм тощо, багато ліан (род. бігонієвих, пасифлорових та ін.) і *епіфітів* (род. бромелієвих і зозулинцевих). В гілеї ростуть також червоне дерево, гевея, какао, кокосова пальма, маніок, батат тощо. На Пн. Гвіанського та Пн. і Сх. Бразільського нагір'їв ростуть листопадні вічнозелені ліси. В бас. р. Оріноко поширена ксерофітна трав'яниста рослинність (*льянос*), по берегах річок — листопадні й галерейні ліси. На Пн. Сх. Бразільського нагір'я — тропічне рідколісся (*каатинга*) з колючими чагарниками, кактусами, молочайними, бромелієвими, бобовими; по долинах річок — пальмові ліси. В центр. частині Бразільського нагір'я — чагарникові савани (*кампос* серадос); пд. його частину займають субтропічні вічнозелені вологі ліси (з бразільських араукарій і парагвайського падуба). Рівнина Гран-Чако вкрита сухими тропічними лісами і рідколіссям. На крайньому Пд. Сх. Бразилії і на рівнинах Уругваю переважають трав'янисті савани (кампос лімпос). На Сх. від Анд у Пн.-Зх. Аргентині поширені чагарникові напівпустелі, які далі на Сх. змінюються сухими чагарниковими, потім — злаково-різнотравними степами (*пампа*). В Андах — висотна зональність. Зх. схили Анд у тропіках зайняті пустелями і напівпустелями, які в субтропіках змінюються літньосухими жорстколистими лісами і чагарниками (еспіналь, мататораль), а в Патагонії — лісами з переважанням нотофагуса і болотами.

Тваринний світ П. А. дуже своєрідний і багатий. Для вологих екваторіальних і тропічних лісів характерні тварини, яким властивий деревний спосіб життя. З ссавців поширені широконосі мавпи (ревун, капуцин, павукоподібні мавпи, ігрункові тощо), лінивець, мурашкоїди, чіпкохвостий дикобраз, опосум, кінкажу, оцелот, ягуар. Серед птахів — численні колібрі, трогони, котинги, танагри, тукани, гоацин, папуги, зустрічаються грифи, гарпія; з водно-болотних — качки, чаплі, шпоркові гуси та ін. З плазунів водяться ігуани, сцинки, удави, отруйні змії (аспід, бушмейстер тощо); багато деревних земноводних; численні комахи; трапляються павуки-птахоїди. Серед наземних тварин поширені великий броненосець, великий мурашкоїд, пекарі, тапіри, водосвинка, або капібара тощо. Водойми населяють ламантин, дельфін інія, каймани, анаконда, двоякодихаюча риба лепідосирен, арапайма, піраньєві, електричний вугор та ін. В саванах і рідколіссях переважають наземні тварини: броненосці, олень мазам, пума, гризуни, страус нанду. Для пд. степів і напівпустель характерні ендемічні гризуни (нутрія, пака, агуті, віскача тощо), численні пампаський олень, пума, броненосці, серед птахів — паламедеї, тинаму, нанду, кондор. У високогір'ї Центр. Анд трапляються реліктовий андійський ведмідь, гризун чинчилья, лами (гуанако і вікунья). Див. також *Неотропічна біогеографічна область*, *Антарктична біогеографічна область*.

Історія дослідження. Офіційно відкриття Америки датують 12.X 1492, коли Х. *Колумб* відкрив Багамські о-ви. У наступні роки було відкрито багато островів у Карибському м., досліджено і нане-

Найбільші вершини Південної Америки

Назва	Висота, м
Аконкагуа	6960
Ільїмані	6882
Охос-дель-Саладо	6880
Уаскаран	6768
Ільямпу	6485
Коропуна	6425
Чімборасо	6267

Найбільші вулкани Південної Америки

Назва	Висота, м
Льюльяйльяко	6723
Сан-Педро	6154
Чачані	6075
Котопах	5896
Руїс	5400

Найбільші ріки Південної Америки

Назва	Довжина, км	Площа басейну, тис. км²
Амазонка (з Мараньйоном)	6437	7180
Амазонка (з Укаялі)	6280	6915
Парана (з Ла-Платою)	4700	3100
Сан-Франсіску	2896	600
Токантінс	2850	770
Оріноко	2740	1000
Уругвай	1609	306
Магдалена	1550	260

Найбільші озера Південної Америки

Назва	Площа, тис. км²	Найбільша глибина, м
Маракайбо	13 300	250
Тітікака	8300	304
Поопо	2530	3

сено на карту частину пн. та сх. узбереж (експ. експедиції А. Охеди за участю А. *Веспуччі* та А. Мендоси, португ. експедиції П. Кабрала). В 1507 лотарінгський географ М. Вальдземюллер запропонував назвати відкритий пд. материк «Америкою» на честь Америго Веспуччі. В 20-х рр. 16 ст. в основному були відомі обриси П. А. Під час кругосвітньої подорожі (1520) Ф. *Магеллан* пройшов уздовж атлантичного узбережжя материка; експ. мандрівник Ф. Осес 1526 обігнув Вогняну Землю, продовживши відкриття берегів П. А. Значні частини тихоокеанського узбережжя П. А. досліджували в 16 ст. експ. мореплавці. В 1535—37 Д. Альмагро здійснив похід у внутр. райони П. А., відкрив оз. Тітікака, високогірні плато Центр. Анд та Аргентино-Чілійських Анд. У пошуках «золотої країни» Ельдорадо експ. та нім. експедиції пройшли Пн. Анди та Орінокську низовину; було відкрито ліві притоки Оріноко. В 16 ст. П. А. вперше пересік з Зх. на Сх. від Анд по Амазонці до Атлантичного ок. загін іспанця Ф. Орельяна. В 15—18 ст. було в осн. рисах виявлено контури берегової лінії, одержано заг. уявлення про рельєф та ріки П. А. Точні обриси материка встановили гол. чин. англ. гідрографічні експедиції у 2-й чверті 19 ст. (у експедиції Р. Фіцроя 1831—36, зокрема, брав участь Ч. *Дарвін*). На поч. 19 ст. у П. А. працювали нім. дослідник А. *Гумбольдт* та франц. вчений Е. Бонплан, 1822—29 — рос. експедиції Г. І. Лангсдорфа та ботаніка Л. Ріделя. В кінці 19 — на поч. 20 ст. у П. А. працювали рос. мандрівники О. С. Іонін, М. М. Альбов, Г. Г. Манізер, М. І. Вавілов.

Населення. До складу сучасного населення П. А. входять представники трьох рас — монголоїдної (американська гілка), до якої належить корінне населення регіону — *індіанці*, європеоїдної (нащадки переселенців з Європи), негроїдної (нащадки вивезених з Африки рабів), а також численні мішані групи — *мулати, метиси* та ін. Расове мішання в країнах П. А. інтенсивно триває, і в наш час мішані расові типи становлять майже $^2/_3$ всього населення. До появи європейців (кін. 15 ст.) осн. частина корінного населення (індіанські племена і народності, які говорили *кечуа мовою*, мовою аймара, *аравакськими мовами, тупі-гуарані мовами* та ін.) жила у високогірних долинах Центральноандійського нагір'я, де склалися землеробські цивілізації з порівняно високим рівнем соціально-екон. розвитку. Більша ж частина території була заселена нечисленними племенами, які перебували на стадії первіснообщинного ладу, займалися збиральництвом, мисливством, рибальством і примітивним землеробством. В результаті європ. колонізації багато індіанських племен було винищено колонізаторами, інші вимерли. Свою культурну самобутність і етнічну територію змогли частково зберегти лише відносно великі й розвинуті народи (*кечуа, аймара*, парагвайці-гуарані), а також нечисленні індіанські племена в тропічних лісах басейнів Амазонки і Оріноко. Емігранти з Європи (іспанці з Зх. і португальці зі Сх.), проникаючи вглиб континенту і змішуючись з корінним населенням, взяли участь у формуванні нових народів, які говорили європ. мовами. Разом з європ. колонізацією почався ввіз негрів-рабів з Африки. Внаслідок работоргівлі, що тривала три століття, в П. А. налічувалося багато мільйонів африканців з різних племен і народностей (*банту, йоруба, еве, хауса* та ін.). Співвідношення різних антропологічних і етнічних компонентів при формуванні народів П. А. було неоднаковим. *Аргентинці* й уругвайці — майже чисто європ. походження, індіанська домішка у них дуже незначна. Еквадорці, перуанці, болівійці, чілійці, *парагвайці* — в основному метиси. У формуванні *бразильців, венесуельців* і колумбійців брали участь (у різних пропорціях) європейці, афр. негри й індіанці, але процес складання цих народів ще не закінчений, у них зберігаються расові групи.

Протягом тривалого часу європейці в багатьох районах П. А. були найчисленнішою групою: переважали або індіанці, або негри. Перші хвилі європ. еміграції були незначними і етнічно диференційованими за геогр. районами. Лише в 19 ст. імміграція з Європи стала масовішою, а в кінці століття і строкатішою в етнічному відношенні. Іспанці, португальці, італійці, які прибували до П. А., швидко асимілювались у споріднеmу романомовному середовищі населення П. А. Поляки, українці, німці, японці та ін. зберігали свою відокремленість довше. Але і вони в другому, третьому і четвертому поколіннях все ж зазнають асиміляції. В Гайані і Сурінамі живуть індійці й індонезійці — нащадки робітників плантацій, які прибули в ці країни в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. Таким чином, у наш час більшість країн П. А.— багатонаціональні. В населенні кожної з них у різних пропорціях є такі етнічні групи: осн. народ країни (в Перу, Болівії і Еквадорі основними вважаються 2 народи: іспаномовні нації — перуанців, болівійців і еквадорців і близькі до них за чисельністю індіанські народи — кечуа і аймара); нечисленні корінні народи, які збереглись (індіанці); т. з. перехідні групи — недавні іммігранти або їхні нащадки, які ще остаточно не асимільовані осн. народами країн вселення, але вже порвали зв'язки з країнами, з яких вони вийшли; нац. меншості — вихідці з Європи і Азії останніх десятиліть, які ще не зазнали асиміляції.

Найбільші народи П. А. (1980, млн. чол.): бразильці — 118 (96,8% населення Бразилії), колумбійці — 27 (97,9% населення Колумбії), аргентинці — 22 (81,8% населення Аргентини), кечуа — 14 (49,9% населення Еквадору, 42,8% — Перу і 33% — Болівії), венесуельці — 12,5 (90,6% населення Венесуели), чілійці — 10,5 (92,2% населення Чілі), перуанці — 9 (49,9% населення Перу), еквадорці — 4,1 (48,2% населення Еквадору), парагвайці-гуарані — 3 (92,6% населення Парагваю), уругвайці — 2,7 (87,2% населення Уругваю), болівійці — 2,5 (42,2% населення Болівії). Офіц. мова більшості країн П. А.— іспанська, Бразилії — португальська. В Болівії, крім іспанської, державними є мови аймара і кечуа, в Перу — кечуа. Держ. мова Гайани — англійська, Сурінаму — голландська, Гвіани — французька. Більшість віруючого населення — католики. В індіанців значну роль відіграють пережитки дохристиянських вірувань, серед частини негрів поширені пережитки афр. культів.

У П. А., переважно в Аргентині і Бразилії, живуть українці, які деякою мірою зберігають рідну мову (див. *Аргентіна, Бразілія*, розділи про українців у цих країнах).

Політичний поділ. Завоювання П. А. іспан. і португ. мореплавцями почалося в кінці 15 ст., завершилося в 17 ст. До поч. 18 ст. більша частина П. А. опинилася під владою Іспанії. Португалія захопила більшу частину сучас. Бразилії, пн.-сх. частину П. А. було поділено між Великобританією, Францією і Голландією. Колонізація П. А. супроводилася нещадною експлуатацією місц. населення, масовим винищенням його. В результаті *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* всі іспан. колонії П. А. завоювали незалежність: Чілі (1810), Венесуела, Парагвай (1811), Аргентіна (1816), Колумбія (1819), Перу (1821), Болівія, Уругвай (1825), Еквадор (1830). У 1822 порт. колонію Бразилію було проголошено незалежною

Політичний поділ Південної Америки

Держави	Площа, тис. км²	Населення, млн. чол.	Столиці
Аргентіна (Аргентінська Республіка)	2776,7	27,8 (1980)	Буенос-Айрес
Болівія (Республіка Болівія)	1098,6	6,1 (1978, оцінка)	Сукре — офіційна столиця, Ла-Пас — фактична столиця
Бразілія (Федеративна Республіка Бразілія)	8512,0	122,0 (1980, оцінка)	Бразіліа
Венесуела (Республіка Венесуела)	916,4	13,5 (1979)	Каракас
Гайана (Кооперативна Республіка Гайана)	215,0	0,86 (1979, оцінка)	Джорджтаун
Еквадор (Республіка Еквадор)	283,6	8,08 (1979, оцінка)	Кіто
Колумбія (Республіка Колумбія)	1138,4	27,0 (1981, оцінка)	Богота
Парагвай (Республіка Парагвай)	406,8	3,2 (1980, оцінка)	Асунсьйон
Перу (Республіка Перу)	1285,0	16,8 (1978, оцінка)	Ліма
Сурінам (Республіка Сурінам)	163,3	0,44 (1979, оцінка)	Парамарібо
Уругвай (Східна Республіка Уругвай)	186,9	2,91 (1979)	Монтевідео
Чілі (Республіка Чілі)	756,9	11,1 (1980)	Сантьяго
Гвіана (Франц.)	91,0	0,07 (1979, оцінка)	Кайєнна
Фолклендські (Мальвінські) Острови (спірна територія Великобританії та Аргентіни)	12,0	0,002 (1979)	Порт-Стенлі

імперією. Однак країни, що визволилися, потрапили в фінанс.-екон. залежність від імперіалістичних д-в, насамперед Великобританії і США. Після 1-ї світової війни 1914—18 осн. позиції в економіці країн П. А. посів капітал США. Народи П. А. ведуть постійну боротьбу за зміцнення політ. самостійності, за екон. незалежність. У 1966 здобула незалежність *Гайана*, 1975 — *Сурінам*. Намагаючись затримати розвиток революц. процесу, велика буржуазія ряду країн П. А. робить ставку на праві кола вояччини: реакційні, військ. перевороти в Уругваї (1973), Аргентині (1976), Болівії (1980). Місц. олігархією і імперіалізмом США 11.IX 1973 здійснено фашист. військ. переворот у Чілі.

В країнах П. А. все ширше розгортається боротьба нар. мас за соціальний прогрес, народів залежних територій (табл.) — за нац. визволення. Докладніше про П. А. див. *Латинська Америка*. Карти див. на окремому аркуші, с. 320—321.

Літ.: Лукашова Е. Н. Южная Америка. М., 1958; Магидович И. П. История открытия и исследования Центральной и Южной Америки. М., 1965; Климаты Южной Америки. Л., 1977; Латинская Америка. Энциклопедический справочник. т. 1. М., 1979.

Є. М. Лукашова (Природа. Історія дослідження), *Н. Ю. Віленська* (Рослинність, Тваринний світ), *С. І. Брук* (Населення).

ПІВДЕ́ННА ГЕО́РГІЯ — острів на Пд. Атлантичного ок. Пл. 4144 км². Поверхня гориста, заввишки до 2934 м. Частина острова вкрита снігом і льодом. На П. Г.— англ. метеорологічна станція і порт Грютвікен. П. Г. відкрила 1775 англ. експедиція Дж. *Кука*.

ПІВДЕ́ННА ДАКО́ТА — штат у центр. частині США. Пл. 199,5 тис. км². Нас. 689 тис. ж. (1977). Адм. ц.— м. Пірр. Тер. штату розташована в межах Центральних і Великих рівнин. На Зх.— гірський масив Блек-Хілс. Найбільша ріка — *Міссурі*. Основа економіки — с. г., переважно тваринництво. Розводять велику рогату худобу та свиней. Вирощують пшеницю, кукурудзу, а також овес, ячмінь, кормові трави. Видобувають уранову руду і золото. Розвинуті м'ясна, сироробна, маслороб на й борошномельна пром-сть. Виробн. с.-г. знарядь.

ПІВДЕ́ННА ЗАЛІЗНИ́ЦЯ. В сучас. межах організована 1901. Розташована в пн.-сх. частині УРСР. Зв'язує адм. й пром. райони Центру та Європ. Півночі з Донбасом та Придніпров'ям, райони Кавказу й Півдня країни — з районами Заходу й Пн. Заходу. Обслуговує Харківську, Полтавську, Сумську (УРСР), Бєлгородську (РРФСР), частково Чернігівську, Ворошиловградську, Кіровоградську (УРСР) і Курську (РРФСР) області. У складі П. з.— 5 відділків: Харківський, Полтавський, Сумський, Куп'янський, Бєлгородський. Управління міститься в Харкові. Через станцію Кременчук взаємодіє з річковим транспортом. Першу лінію Курськ — Харків — Ростов збудовано 1869. У наступні роки введено в експлуатацію дільниці Кременчук — Полтава (1870), Полтава — Харків (1871), Крюків — Кременчук (1872) Мерефа — Ворожба (1878), Кременчук — Ромни (1888), Бєлгород — Вовчанськ, Вовчанськ — Куп'янськ (1896), Полтава — Костянтиноград (тепер Красноград, 1897), Костянтиноград — Лозова (1901). Протягом 1902—13 збудовано кілька ліній місц. значення. Залізничники П. з. брали активну участь у революц. русі на Україні наприкінці 19 ст., у революц. подіях 1905—07, зокрема в Люботинському збройному повстанні на Харківщині. Активно боролися за встановлення і зміцнення Рад. влади на Україні. 11.I 1920 на ст. Харків-Товарний відбувся перший на Україні комуністичний суботник. За роки Рад. влади проведено генеральну реконструкцію з-ці. Збудовано нові лінії. У післявоєнні роки електрифіковано осн. лінії з-ці. П. з. нагороджено орденом Леніна (1969). *О. Й. Шутов.*

ПІВДЕ́ННА КАРОЛІ́НА — штат на Пд. Сх. США, з Пд. Сх. омивається Атлантичним ок. Пл. 80,4 тис. км². Нас. 2,9 млн. ж. (1977). Адм. ц.— м. Колумбія. Значну частину тер. штату займає заболочена Приатлантична низовина. На Пн. Зх.— кристалічне плато Піднонт та відроги *Аппалачів*. Густа річкова сітка. В горах поширені мішані ліси. Найрозвинутіша текст. (гол. чин. бавовняна) пром-сть. Підприємства металообр., суднобуд., хім., атомної, трикотажної, швейної, деревообр., целюлозно-паперової та харч. галузей. Гол. пром. центри — Колумбія та Грінвілл. У с. г. переважає землеробство. Значні площі під кукурудзою. Осн. товарні культури — бавовник (особливо довговолокнистий), тютюн, ранні овочі. Скотарство, свинарство. Гол. мор. порт — Чарлстон.

ПІВДЕ́ННА ПАСА́ТНА ТЕЧІЯ — тепла поверхнева течія Світового ок. у тропічних широтах Пд. півкулі. Утворюється внаслідок дії пд.-сх. пасатів. Спрямована зі Сх. на Зх. Від *Північної Пасатної течії* відокремлена екваторіальними міжпасатними протитечіями. Під тонким шаром П. П. т. в Атлантичному ок. рад. океанологи відкрили підповерхневу *Ломоносова течію*.

«ПІВДЕ́ННА ПРА́ВДА» — газета, орган Миколаївського обл. к-ту Компартії України і обл. Ради народних депутатів. Виходить у Миколаєві 6 раз на тиждень. Бере початок від газ. «*Пролетарское знамя*», що виходила в Миколаєві з 11 (24).X 1917. Далі друкувалася під назвами «Власть труда» (1918), «Известия» (1919—20), «Красный Николаев» (1921—30), «Червоний Миколаїв» (1930), «Шлях індустріалізації» (1930—37), «Більшовицький шлях» (1937—41, 1943—44). З 2.IV 1944 виходить під сучас. назвою. З грудня 1959 видається укр. і рос. мовами. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора (1967), Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1977).

«ПІВДЕ́ННА РЕВОЛЮЦІ́ЙНА ГРУ́ПА СОЦІА́Л-ДЕМОКРА́ТІВ» — група соціал-демократів, що, будучи невдоволена «економістським» напрямом Одес. к-ту РСДРП, в жовтні 1901 виділилася з нього. У створенні групи брали участь Ю. П. *Матлахов*, А. В. *Трофимов*. Група підтримувала тісні зв'язки з редакцією газ. «*Искра*» і в своїй діяльності керувалася її вказівками. Поєднуючи екон. і політ. боротьбу, група розгорнула агітаційно-масову роботу серед робітників, керувала страйками, провела дві демонстрації [23.II (8.III) і 1 (14).V 1902], ряд масовок, розповсюджувала газ. «Искра», листівки, видані у її підпільній друкарні. Діяльність групи була спрямована на викриття «*економізму*», дрібнобурж. тактики *есерів*, антинар. суті *зубатовщини*, націоналістичних намагань Бунду і РУП роз'єднати робітничий рух за нац. ознаками, сприяла зміцненню іскрівського напряму серед одес. соціал-демократів. У січні 1902 група як самостійна орг-ція РСДРП брала участь у з'їзді Пд. к-тів і орг-цій РСДРП в Єлизаветграді. Влітку 1902 вона об'єдналася з Одес. к-том РСДРП, який заявив про свою відмову від «економізму».

Але, як виявилося пізніше, к-т продовжував відстоювати старі позиції. У вересні 1902 іскрівці знову вийшли з к-ту й утворили «*Південний революційний союз соціал-демократів*».

ПІВДЕ́ННА РОДЕ́ЗІЯ — колишня назва держави *Зімбабве*, незалежність якої проголошено 18.IV 1980 (див. т. 12, Додаток).

ПІВДЕ́ННА УЛОГО́ВИНА — велике зниження на Пд. Зх. Тихого ок. Найбільша глиб. 6098 м. На Пд. і Сх. обмежована *Південно-Тихоокеанським підняттям* та *Східно-Тихоокеанським підняттям*, на Пн.— підводними хребтами, найвищі вершини яких утворюють острови Кука і Тубуаї. Дно П. у. вкрите червоними глибоководними глинами та вапняковим мулом.

ПІВДЕ́ННЕ — місто Харківського району Харківської обл. УРСР. Залізнична ст. Комарівка.

Місто виникло 1963 внаслідок об'єднання с-щ міськ. типу Комарівки (засн. в 17 ст.) і Південного (засн. 1906). Рад. владу в цих населених пунктах встановлено в грудні 1917.

У П. — Южанська прядильно-ткацька ф-ка, Комарівський мол. з-д, цехи мереф'янських з-дів буд. матеріалів та хлібного. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, клуб, 7 б-к. 3 санаторії, 2 будинки відпочинку, піонерські табори.

ПІВДЕ́ННЕ БЮРО́ ЦК РСДРП 1904 — парт. орган, створений з ініціативи В. І. Леніна в Одесі в лютому 1904. Об'єднувало Одес., Микол. і Катериносл. к-ти РСДРП та ряд с.-д. орг-цій Півдня. До його складу входили В. В. *Воровський*, І. Х. *Лалаянц* і К. Й. Левицький, секретарем була П. І. Кулябко. Бюро розгорнуло роботу по зміцненню більшовицьких сил на Україні, організувало видання і розповсюдження листівок і брошур, було одним з найважливіших опорних пунктів більшовиків у боротьбі за скликання *Третього з'їзду РСДРП*. У липні 1904 меншовики і примиренці з ЦК протягли незаконне рішення про розпуск бюро. В Києві було створено меншовицько-примиренське Пд. бюро ЦК РСДРП, яке діяло одночасно з більшовицьким бюро, що, не підкорившись рішенню примиренського ЦК, продовжувало в Одесі свою діяльність від імені пд. к-тів більшості. У вересні 1904 більшовицьке бюро підготувало і провело *конференцію південних більшовицьких комітетів*. З утворенням всерос. більшовицького центру — *Бюро комітетів більшості* — Пд. бюро діяло на правах його філії. Припинило діяльність напередодні III з'їзду РСДРП. Після з'їзду було утворено *Південне бюро ЦК РСДРП 1905* в Києві.

ПІВДЕ́ННЕ БЮРО́ ЦК РСДРП 1905 — парт. орган, створений у Києві в липні 1905 за рішенням ЦК, обраного на *Третьому з'їзді РСДРП*. Бюро розподіляло парт. сили на Пд. України, зв'язувало місц. к-ти між собою і з ЦК РСДРП. Мало підпільну друкарню. В січні 1906 Пд. бюро об'єдналося з бюро при Пд. обл. к-ті (меншовиків), утворивши Пд. бюро при Об'єднаному ЦК РСДРП. У березні 1906 останнє було реорганізовано в Пд. обл. к-т, який після *Четвертого* (*Об'єднавчого*) *з'їзду РСДРП* було розпущено. Замість нього було створено в Харкові Пд. інформаційне бюро, що в кінці 1906 розпалося.

ПІВДЕ́ННЕ ВІДДІЛЕННЯ ВСЕСОЮЗНОЇ АКАДЕ́МІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИХ НАУК імені В. І. Леніна — регіональне відділення ВАСГНІЛ; науково-організаційний і методичний центр розвитку с.-г. науки в Українській РСР і Молдавській РСР. Підпорядковане Президії ВАСГНІЛ та Раді Міністрів УРСР. Створене 1969 у Києві. У складі Пд. відділення є секції: агрономічна; тваринництва і ветеринарії; механізації і електрифікації с. г.; лісівництва, гідротехніки і меліорації; економіки та організації с. г.; зведеного планування і координації н.-д. робіт. Діє редакційно-видавничий відділ. Пд. відділенню підпорядковані 19 н.-д. ін-тів з їхніми дослідними станціями та насінницькими г-вами, а також Центр. респ. наукова с.-г. бібліотека. Осн. завдання Пд. відділення: розвиток теоретичних досліджень у провідних напрямках с.-г. науки, забезпечення тех. прогресу в с. г., вдосконалення методів наук. досліджень, вивчення й узагальнення досягнень науки і передового досвіду. Пд. відділення здійснює планування й координацію н.-д. роботи, що їх проводять наук. установи й вищі с.-г. навчальні заклади на території України і Молдавії, та наук. методичне керівництво в галузі сільського, лісового і водного господарства. Роботою Пд. відділення керує Президія, яку обирають його загальні збори. *Г. О. Богданов.*

ПІВДЕ́ННЕ ТОВАРИ́СТВО ДЕКАБРИ́СТІВ — таємна революц. організація *декабристів* на Україні. Створено в березні 1821 членами *Тульчинської управи* кол. «*Союзу благоденства*» (П. І. *Пестель*, О. П. *Юшневський*, П. В. *Аврамов*, О. П. *Барятинський*, М. В. *Басаргін*, Ф. Б. Вольф, В. П. Івашев, О. О. Крюков і М. О. *Крюков*), які ввійшли до т. з. Корінної думи т-ва. До них приєдналися В. Л. *Давидов* і С. Г. *Волконський*. П. І. Пестель і О. П. Юшневський від П. т. д., М. М. *Муравйов* від Пн. т-ва декабристів становили т. з. Директорію. Незабаром членами П. т. д. стали брати С. І. *Муравйов-Апостол* і М. І. *Муравйов-Апостол*, М. П. *Бестужев-Рюмін* і ряд офіцерів розквартированих на Україні 1-ї та 2-ї армій. Протягом 1822—25 щорічно в січні, під час *контрактового ярмарку*, в Києві відбувалися з'їзди керівних діячів П. т. д., які вирішували організаційні і програмні питання. З'їзд 1822 остаточно затвердив створення т-ва. На з'їзді 1823 було схвалено поділ П. т. д. на 3 управи (філії): Тульчинську управу на чолі з П. І. Пестелем (пізніше О. П. Баратинським), *Кам'янську управу* на чолі з В. Л. Давидовим і С. Г. Волконським, *Васильківську управу* на чолі з С. І. Муравйовим-Апостолом і М. П. Бестужевим-Рюміним. Учасники з'їзду 1824 обговорили й схвалили розділи проекту програми т-ва «*Руської правди*» *П. І. Пестеля*. В 1825 на з'їзді обговорювали питання про можливість організації повстання в армії проти царизму. Керівники П. т. д. прагнули об'єднатися з Пн. т-вом декабристів. Навесні 1824 П. І. Пестель вів переговори в Петербурзі з керівниками Пн. т-ва, але йому не вдалося схилити їх до об'єднання на основі програми «Руської правди». Проте було досягнуто домовленості про спільність дій у разі початку повстання та про скликання 1826 об'єднавчого з'їзду. В 1823—25 П. т. д. вело переговори з представниками польс. «*Патріотичного товариства*» про спільний виступ. У вересні 1825 до П. т. д. прийнято *Товариство об'єднаних слов'ян*, яке ввійшло до складу Васильківської управи. Влітку 1825 було прийнято рішення (погоджене з Пн. т-вом) призначити повстання на весну 1826. Смерть Олександра I, обстановка «міжцарів'я» та загроза викриття змусили керівників П. т. д. перенести повстання на 1(13). I 1826. Після арешту 13 (25). XII 1825 П. І. Пестеля, а пізніше і О. П. Юшневського, поразки повстання 14 (26).XII 1825 в Петербурзі і придушення *Чернігівського полку повстання* [3 (15). I 1826] П. т. д. було розгромлене.

Літ.: Восстание декабристов. Материалы и документы, т. 4—12. М.— Л., 1925—69; Лисенко М. М. Декабристський рух на Україні. К., 1954; Нечкина М. В. Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; Сыроечковский Б. Е. Из истории движения декабристов. М., 1969. *М. М. Лисенко.*

ПІВДЕ́ННИЙ БЕ́РЕГ КРИ́МУ — узбережна смуга пд. схилу Головного пасма Кримських гір, у Крим. обл. УРСР. Простягається нешироко (2—12 км) смугою на 150 км вздовж пд. узбережжя Кримського п-ова (від мису Айя на Зх. до мису Іллі на Сх.). У примор. частині П. б. К. складений переважно із сланців і пісковиків, вище по схилу *Кримських гір* — з вапняків, місцями є виходи магматичних гірських порід, що виступають у вигляді гір (*Пиляки, Аюдаг, Кастель*). Численні відторженці, що відчленувались від яйлинських масивів Головного пасма, утворюють мальовничі вапнякові гори — *Кішка, Могабі, Парагільмен*, Ай-Нікола та ін. Рельєф урізноманітнюють продукти зсувів та обвалів (окремі брили, т. з. хаоси, тощо). П. б. К. захищений Кримськими горами від пн. вітрів і відзначається теплим середземноморсько-субтропічним кліматом. Зима м'яка, пересічна т-ра січня +1, +4°. Стійкого снігового покриву не буває. Літо сухе й тепле. Пересічна т-ра липня +24°. Тривалість безморозного періоду досягає 240—260 днів. Опадів 300—600 мм на рік, переважно в холодну пору року. Річки маловодні, порожисті, з водоспадами (Учансу, Головкінського, *Джур-Джур*). П. б. К. відзначається своєрідністю поєднання природних ландшафтів. Поряд з бурими гірсько-лісовими грунтами під дубовими, буковими і сосновими лісами тут формуються коричневі грунти під розріджени-

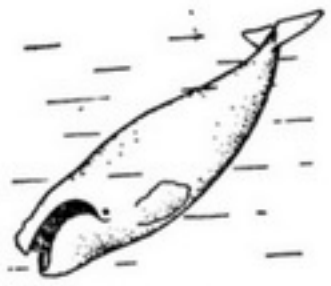

Південний кит.

Населення областей Південного економічного району СРСР та питома вага міського населення (на 1.1 1980)

Області	Всього, тис. чол.	% міського населення
Кримська	2227	68
Миколаївська	1255	62
Одеська	2569	63
Херсонська	1180	59

ми заростями лісів і чагарників середземноморського типу з представниками вічнозеленої флори (суничне дерево, ялівець високий, чист кримський, рускус понтійський та ін.). На значних площах природну рослинність замінено на паркову, садову; виноградники і плантації ефіроолійних культур. Проводять боротьбу з *ерозією* на гірських схилах, за допомогою спец. штучних споруд укріплюють береги і розширюють пляжі. Значну увагу приділяють охороні природи П. б. К., зокрема його унікальних природних об'єктів. Створено *Ялтинський гірсько-лісовий заповідник*, заповідник *Мис Мартьян*, *Карадагський заповідник*, 5 заказників, 42 пам'ятки природи респ. значення і 17 парків—пам'яток садово-паркового мистецтва.

П. б. К.— один з найважливіших курортних районів СРСР. Велике значення для його розвитку мав декрет «Про використання Криму для лікування трудящих» (21.XII 1920), підписаний В. І. Леніним. Центром курортного району є м. *Ялта*. По П. б. К. прокладено багато туристських маршрутів. Див. також *Кримська область*.

В. Г. Єна.

ПІВДЕ́ННИЙ БУГ — ріка на Пд. Зх. УРСР, у межах Хмельн., Вінн., Кіровогр. (а також по її межі з Одес.) та Микол. областей. Довж. 806 км, площа бас. 63 700 км². Бере початок на Подільській височині, впадає у *Бузький лиман* Чорного м. У верхів'ї — рівнинна ріка, тече заболоченою долиною. Нижче, де П. Б. перетинає кристалічні породи, долина звужується, береги круті, скелясті, у руслі є пороги. В пониззі виходить на Причорноморську низовину; русло розширюється до 2 км. Найбільші притоки: праві — Вовк, Згар, Рів, Дохна, Кодима; ліві — Бужок, Снивода, Соб, Синюха, Мертвовод, Інгул. Живлення переважно снігове та дощове, що зумовлює різкі зміни водності ріки протягом року. Пересічні річні витрати води у гирлі змінюються від 40 м³/с до 108 м³/с; річний стік — від 1,2 км³ до 3,39 км³. Замерзає у грудні, скресає у березні. Льодостав несталий, у пониззі в окремі роки відсутній зовсім. На водний режим П. Б. у пригирловій частині впливають згінно-нагінні явища.

П. Б. має велике нар.-госп. значення. Води ріки використовують

Ріка Південний Буг.

для пром. та комунального водопостачання, а також для зрошування (бл. 130 тис. га). На П. Б. споруджено ряд водосховищ, 13 невеликих ГЕС.

Судноплавство від м. Миколаєва до м. Вознесенська. Розвинуте рибництво; у пониззі рибальство має пром. характер. На П. Б.— міста Хмельницький, Хмільник, Вінниця, Первомайськ, Вознесенськ, Миколаїв; на берегах ріки — бази відпочинку.

О. О. Русинов.

ПІВДЕ́ННИЙ ГІРНИ́ЧО-ЗБАГА́ЧУВАЛЬНИЙ КОМБІНА́Т імені XXV з'їзду КПРС — підприємство гірничої промисловості. Розташований у м. Кривому Розі Дніпроп. обл. Першу чергу буд-ва введено в дію 1955, другу — 1961. Вироблювана продукція — залізорудний концентрат і агломерат. До складу комбінату входять (1981) кар'єр, дробильні, збагачувальні, агломераційні ф-ки, залізничний та ряд допоміжних цехів. Колектив П. г. к. першим у Криворізькому басейні освоїв технологію відкритого добування і переробки мідних руд. На комбінаті вперше в країні впроваджено багаторядне короткоуповільнене підривання гірських порід, на збагачувальних ф-ках — багатостадійні схеми збагачування, освоєно передові методи праці. Потужність підприємства по видобутку руди й виробн. концентрату 1980 зросла проти проектної в 3,8 раза. П. г. к. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

І. І. Савицький.

ПІВДЕ́ННИЙ ЕКОНОМІ́ЧНИЙ РАЙО́Н СРСР. Розміщений на Пд. Укр. РСР; омивається Чорним і Азовським морями. Включає 4 області. Площа 113,4 тис. км². Найбільші міста: Одеса, Миколаїв, Херсон, Сімферополь, Севастополь, Керч. Більшу частину тер. району займає *Причорноморська низовина* з рівнинними степовими просторами, на Пд.— *Кримські гори*. В районі є поклади заліз. руди (*Керченський залізорудний басейн*), флюсових вапняків, буд. матеріалів (вапняків, діориту, туфів, гранітів, трепелу, діабазів, піску тощо), різних солей (солі Сиваша та соляних озер). Грунти здебільшого родючі. Геогр. положення П. е. р. дуже вигідне. Через Чорне й Азовське моря, нижній Дунай та його Кілійське гирло здійснюються госп. зв'язки з ін. екон. районами Рад. Союзу та з зарубіжними країнами. П. е. р. виділяється високим рівнем екон. розвитку індустріально-агр. напряму. Розвинутий курортно-туристський комплекс всесоюзного значення. В пром-сті провідне місце посідає машинобудування (судно-, верстато- і приладобудування, виробн. с.-г. машин тощо).

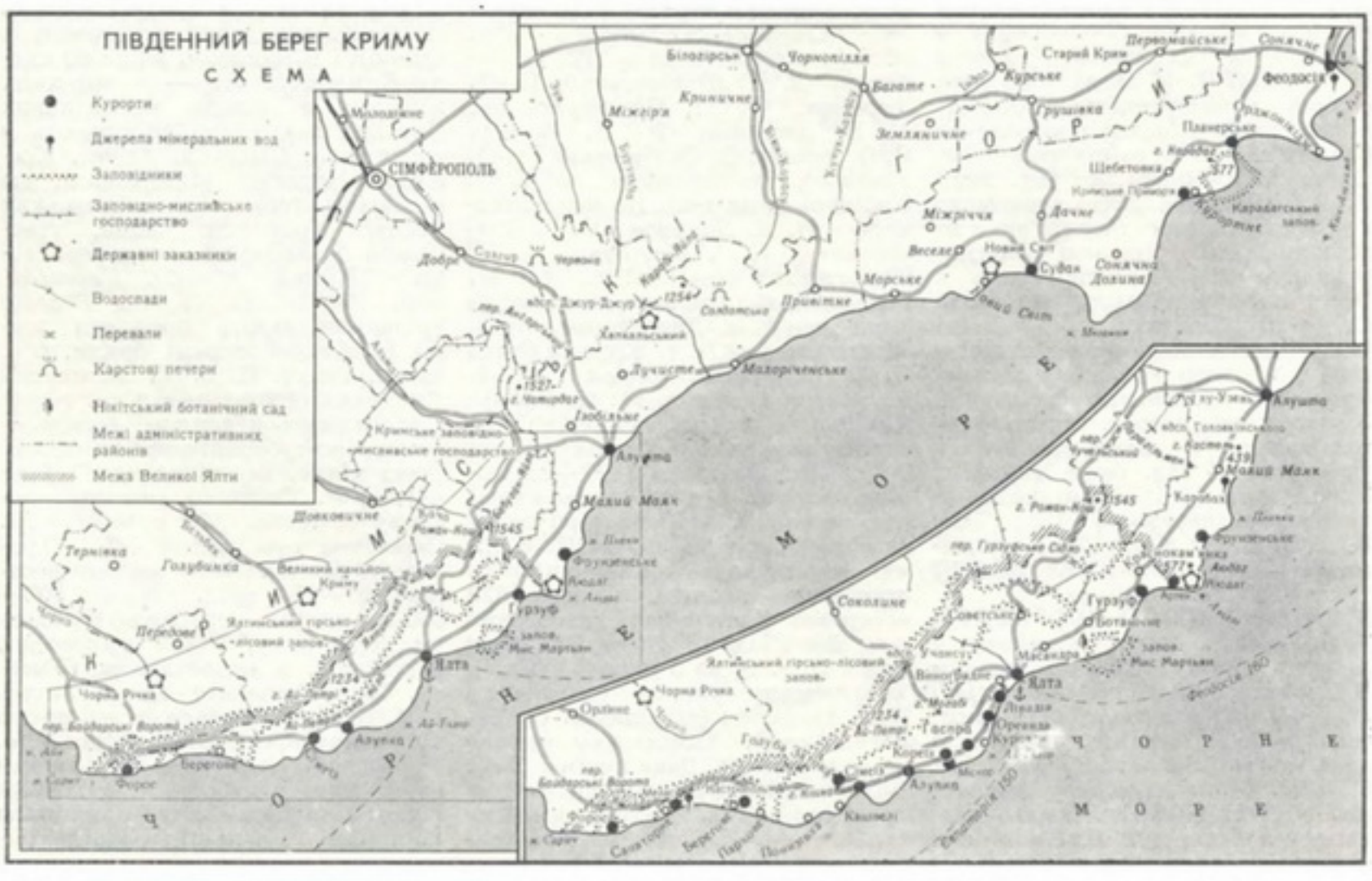

Осн. центри: Одеса, Миколаїв, Херсон, Первомайськ, Сімферополь. Хім. пром-сть зосереджена в Одесі (виробн. мінеральних добрив, лакофарбова пром-сть тощо), Саках, Красноперекопську (з-ди: содовий, двоокису титану, хімічний). Найбільшою за вартістю продукції є харч. пром-сть — рибна, плодоовочева, виноробна, олійно-жирова та ін. (понад 40% пром. продукції, 1979). На великих комбінатах виробляють 1/3 плодоовочевих консервів УРСР (Херсон, Ізмаїл, Одеса, Джанкой), 95% виноматеріалів (найбільше — *Кримське виробничо-аграрне об'єднання виноробної промисловості «Масандра»*). В обл. центрах, Севастополі, Феодосії, Керчі, Євпаторії розміщено м'ясо- та молокопереробні комбінати. Значно розвинута легка пром-сть, зокрема виробн. вовняних (Одеса) і бавовняних (*Херсонський бавовняний комбінат*) тканин. Зростання пром-сті, особливо в 60—70-х рр., супроводилось створенням потужної електроенергетики (*Каховська ГЕС*), будуються Пд.-Українська (Микол. обл.) і Кримська АЕС та Одеська атомна ТЕЦ (1981—85). Сільське г-во П. е. р. характеризується високим рівнем продуктивності та інтенсивності. В 1980 у П. е. р. налічувалося 790 колгоспів і 548 радгоспів. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових (пшениця, кукурудза), олійних (соняшник) та ефіроолійних культур, виноградарстві, овочівництві й садівництві, а також на мол.-м'ясному тваринництві (птахівництво на пром. основі — вирощування бройлерів). Посівна площа становить бл. 6,5 млн. га, в т. ч. під зерновими — 3,4 млн. га, тех. (соняшник) — 0,5 млн. га. Площа плодово-ягідних насаджень (1980) становила 170 тис. га, виноградників — 252 тис. га. Для збільшення посівних площ велике значення має зрошування. Споруджено Каховський гідровузол з *Каховським водосховищем*, магістральні канали і зрошувальні системи — Інгулецьку, *Краснознам'янську зрошувальну систему*. Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС триватиме буд-во Дунай-Дністровської і Каховської зрошувальних систем, *Північно-Кримського каналу* (3-я черга). В районі розвинуті всі види транспорту. Осн. з-ці: Москва — Київ — Одеса, Дніпропетровськ — Херсон — Сімферополь. Через осн. порти району — Одеса, Іллічівськ, Херсон, Севастополь, Ялта, Керч, Ізмаїл, Рені, Кілія здійснюються зовнішньоторг. зв'язки СРСР. Важливе місце належить річковому транспорту. Для судноплавства використовують Дунай, Дніпро, Дністер, Пд. Буг, Інгулець. Найбільший аеропорт — Сімферополь.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Украинская ССР. Экономические районы. М., 1972; Народне господарство Української РСР в 1980 р. Статистичний щорічник. К., 1981.

Л. М. Корецький.

ПІВДЕ́ННИЙ КИТ (Eubalaena) — рід водяних ссавців род. гладеньких *китів*. Єдиний вид — п і в д е н н и й к и т (Eu. glacialis) з трьома підвидами: біскайський кит, японський кит, австралійський кит. Довж. тіла до 21 м, маса до 100 т, забарвлення темне, іноді на нижній стороні окремі ділянки світлі, майже білі. Голова становить 1/3 довж. тіла, лінія розрізу рота збоку має вигляд хвилястої дуги, на передньому кінці верхньої частини морди великий роговий виріст. В цідильному апараті з кожного боку до 260 темних, майже чорних пластин заввишки до 2,6 м. П. к. поширений у водах помірних смуг обох півкуль. Живиться ракоподібними, рідше молюсками. Розмножуються раз на 2 роки. Самка після бл. 12 міс. вагітності народжує 1 маля завдовжки до 4,5 м. П. к. включений до міжнародної *Червоної книги*. Промисел заборонений.

ПІВДЕ́ННИЙ НАУКО́ВИЙ ЦЕНТР АН УРСР. Організовано 1971 в Одесі. Своєю діяльністю охоплює Одеську, Крим., Миколаїв. та Херсон. області УРСР. До складу центру входять Морський гідрофіз. ін-т у Севастополі з відділеннями в смт Кацівелі Крим. обл. й Одесі, Ін-т біології південних морів ім. О. О. Ковалевського в Севастополі з відділеннями в Одесі й с. Карадагу та *Карадагським заповідником*, фізико-хім. ін-т і проектно-конструкторське бюро електрогідравліки (з дослідним з-дом та експериментальним виробництвом) у Миколаєві, Херсонська гідробіол. станція Ін-ту гідробіології АН УРСР, Чорномор. заповідник Ін-ту зоології АН УРСР (Гола Пристань Херсон. обл.). Осн. завданням центру є розробка фундаментальних досліджень у галузі природничих наук, зокрема проблем, важливих для розвитку економіки Півдня республіки. Наук. центр очолює голова, якого призначає Президія АН УРСР.

В. М. Пелих.

ПІВДЕ́ННИЙ ОКЕА́Н — умовна назва пд. частини *Світового океану*. Включає прилеглі до Антарктиди частини Атлантичного, Тихого та Індійського океанів. Уперше П. о. виділив голл. географ Б. Вареніус (1650). До 1-ї чверті 20 ст. поняття «Південний океан» включало також тер. Антарктиди; умовну межу океану проводили по широті Пд. полярного кола. На 2-му Міжнар. океанографічному конгресі (1966) визнано доцільним виділення П. о. За його межу прийнято зону конвергенції (сходження) вод субтропічних і помірних широт (бл. 55° пд. ш.).

ПІВДЕ́ННИЙ ПО́ЛЮС — точка перетину уявної осі обертання Землі з її поверхнею у Пд. півкулі. В точці П. п. перетинаються всі меридіани; усі напрями з П. п. ведуть на Пн. Міститься на материку *Антарктида*, ближче до її Тихоокеанського узбережжя, на вис. 2800 м над р. м. Товщина льоду в районі П. п. — 2810 м. Пересічна т-ра повітря на П. п. — 48,6° (макс.— 14,7° і мінімум — 78,9°). Полярний день триває 179 діб. Уперше П. п. досяг норв. дослідник Р. *Амундсен* (14.XII 1911). Див. також *Полюси географічні*.

ПІВДЕ́ННИЙ ПОХІ́Д ЧАСТИ́Н 12-ї А́РМІЇ — рейд Пд. групи рад. військ з району Одеси в район Житомира по ворожих тилах під час громадян. війни. Наприкінці серпня 1919, після загарбання Одеси денікінцями, Пд. група рад. військ у складі 45-ї і 58-ї стріл. д-зій під заг. командуванням Й. Е. *Якіра* і членів Реввійськради Я. Б. *Гамарника*, В. П. *Затонського*, Л. Й. *Картвелішвілі* вирушила на Пн. України на з'єднання з 44-ю стріл. д-зією, яка в той час вела тяжкі оборонні бої в районі Житомира. Пройшовши з боями по денікінських і петлюрівських тилах бл. 400 км, 45-а д-зія разом з 44-ю д-зією, що підійшла з Пн., 17.IX 1919 вибила петлюрівців з Житомира і оволоділа містом. Одночасно 58-а д-зія визволила м. Радомишль.

«ПІВДЕ́ННИЙ РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ СОЮЗ СОЦІА́Л-ДЕМОКРА́ТІВ» — соціал-демократична група, створена у вересні 1902 прихильниками газ. «*Искра*», які вийшли з Одеського к-ту РСДРП, що стояв на позиціях «*економізму*». Ядро «Союзу» становили кол. члени «*Південної революційної групи соціал-демократів*». «Союз» видавав прокламації й брошури, вів політ. агітацію серед робітників, випустив маніфест, у якому заявив про свою солідарність з «Искрой». Однак вихід «Союзу» з Одеського к-ту РСДРП і намір об'єднати с.-д. к-ти і групи Півдня «Искра» піддала критиці як прояв кустарництва і сепаратизму. Виконавши рекомендації «Искры», «Союз» об'єднався з Одес. к-том, добившись посилення в ньому іскрівського впливу. У січні 1903 в газ. «Искра» було опубліковано заяву «Союзу» про злиття з Одес. к-том РСДРП і визнання «Искры» своїм керівним органом.

ПІВДЕ́ННИЙ ХРЕСТ, Хрест — сузір'я Пд. півкулі неба. Найяскравіші зорі 0,8; 1,2; 1,6; 2,8 візуальної *зоряної величини* утворюють характерну фігуру ромба (чи хреста). П. х. на території СРСР не видно. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

«ПІВДЕ́ННІ БУНТАРІ» — група революц. народників, що діяла на Україні в 2-й пол. 70-х рр. 19 ст. Перебували під впливом анархічних ідей М. О. *Бакуніна*. Взимку 1874—75 в Одесі виник гурток, який влітку 1875 вже об'єднував бл. 25 кол. учасників «*ходіння в народ*» (В. К. *Дебогорій-Мокрієвич*, Я. В. *Стефанович*, Л. Г. *Дейч*, В. І. *Засулич* та ін.). Програма «П. б.» була близькою до програми орг-ції «*Земля і воля*». Члени гуртка організовували в селах на Пд. Київської і на Пн. Херсон. губерній «поселення» народників з метою підготовки там сел. повстань. Ця спроба зазнала невдач, і в кін. 1876 гурток розпався. В 1877 окремі «П. б.» створили на Чигиринщині нелегальну сел. орг-цію «*Таємна дружина*», яка невдовзі була розкрита і розгромлена поліцією. Пізніше брали участь у терористичній боротьбі проти представників царської влади. В 1878—79 деякі кол. члени групи «П. б.» вступили до «Землі і волі» (М. Ф. *Фроленко*, Л. Г. Дейч, Я. В. Стефанович, В. І. Засулич та ін.).

ПІВДЕ́ННІ КАРПА́ТИ, Трансільванські Альпи — пд. частина гірської системи *Карпат* у межах

ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ФОНДУ ПІВДЕННОГО ЕКОНОМІЧНОГО РАЙОНУ СРСР

Динаміка населення великих міст Південного економічного району СРСР (тис. чол.)

Міста	1959	1980
Одеса	664	1072
Миколаїв	251	458
Херсон	158	329
Сімферополь	186	314
Севастополь	142	315
Керч	98	159

ПІВДЕННІ ОРКНЕЙСЬКІ ОСТРОВИ

Герб Південно-Африканської Республіки.

ПІВДЕННО-АФРИКАНСЬКА РЕСПУБЛІКА

Площа — 1221 тис. км²

Населення — 28,5 млн. чол. (1979)

Столиця — м. Преторія

Румунії. Простягаються на 300 км від перевалу Предял до ущелини *Залізні Ворота* на Дунаї. Складаються з високогірних масивів Фегераш, Ретезат та ін., заввишки до 2543 м (г. Молдовяну), розчленованих річковими долинами, вздовж яких прокладено з-ці та шосе. До вис. 900—1000 м — букові й дубові ліси, вище (до 1700 м) — переважно хвойні, які змінюються чагарниками, субальп. і альп. луками. Родовища нафти, кам. вугілля, кам. солі. Гірськокліматичні та бальнеологічні курорти.

ПІВДЕ́ННІ ОРКНЕ́ЙСЬКІ ОСТРОВИ́ — архіпелаг на Пд. Атлантичного ок., в Антарктиці. Складаються з 4 великих та бл. 40 малих островів. Пл. 621 км². Рельєф гористий, заввишки до 1266 м. Поверхня вкрита снігом і льодом, на відкритих ділянках — мохи й лишайники. Лежбища тюленів. Багато птахів. На островах — наук. станції Оркадас (Арг.) та Сігні-Айленд (Брит.). П. О. о. відкрили 1821 англ. та амер. мореплавці Дж. Поуелл та Н. Палмер.

ПІВДЕ́ННІ СА́НДВІЧЕВІ ОСТРОВИ́ — архіпелаг на Пд. Атлантичного ок., в Антарктиці. Пл. майже 300 км². Поверхня гориста, заввишки до 1372 м. Острови вкриті снігом і льодовиками, подекуди — невеликі ділянки тундрової рослинності. Є діючі вулкани. Лежбища тюленів; багато птахів. П. С. о. відкрив 1775 Дж. *Кук*, дослідила 1820 рос. експедиція Ф. Ф. *Беллінсгаузена* і М. П. *Лазарєва*.

ПІВДЕ́ННІ ШЕТЛА́НДСЬКІ ОСТРОВИ́ — архіпелаг на Пд. Атлантичного ок., в Антарктиці, біля берегів Антарктичного п-ова. Складаються з 11 великих і багатьох малих островів та скель. Площа бл. 4,3 тис. км². Вис. до 2300 м. Більша частина островів вкрита снігом і льодовиками. Лежбища тюленів і мор. котиків. На островах працюють наук. станції СРСР, Аргентіни, Великобританії, Чілі. П. Ш. о. відкрив англ. мореплавець В. Сміт 1819, дослідила 1821 рос. експедиція Ф. Ф. *Беллінсгаузена* та М. П. *Лазарєва*.

ПІВДЕ́ННО-АТЛАНТИ́ЧНИЙ ХРЕБЕ́Т — підводний хребет в Атлантичному ок., пд. частина *Серединно-Атлантичного хребта*. Простягається від екватора до 55° пд. ш. (о. Буве). Довж. 10,5 тис. км, шир. до 1500 км. У пд. частині глиб. над хребтом від 1800 до 3400 м. Схили П.-А. х. дуже розчленовані. Вершини окремих вулканічних конусів утворюють острови (о. Вознесіння, Трістан-да-Кунья).

ПІВДЕ́ННО-АФРИКА́НСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (ПАКП). Засн. 30.VII 1921 в Кейптауні під назвою КП Південної Африки (КППА) на базі марксистських груп, найбільшою з яких була Інтернац. соціалістична ліга (ств. 1915). З 1921 входила до Комінтерну. Вплив КППА значно зріс у період 2-ї світ. війни і в перші післявоєнні роки. Комуністи входили в парламент і муніципальні ради найбільших міст країни. В 1950 діяльність партії було заборонено. ЦК КППА, виявившись недостатньо підготовленим до переходу на нелегальне становище, прийняв рішення про її розпуск. У 1953 на нелегальному з'їзді партію було відновлено під сучас. назвою, прийнято її нові програму і статут. Незважаючи на нелегальні умови, в 50-х рр. ПАКП налагодила зв'язки з Афр. нац. конгресом (АНК; засн. 1912) та ін. демократичними орг-ціями країни. V з'їзд ПАКП (листопад 1962) прийняв нині діючу програму «Шлях до свободи Південної Африки», в якій зазначено, що кінцева мета партії — побудова комуністичного суспільства — може бути досягнута лише після перемоги нац.-демократичної революції. Розширений пленум ЦК ПАКП (листопад 1979) підкреслив, що гол. завдання партії — утворення широкого фронту патріотичних і антирасист. сил на чолі з АНК. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1960 і 1969. Нац. голова — Ю. М. *Даду* (1959—62 та з 1972), ген. секретар — Мозес Мобіда. Друк. органи: теор.— щокварт. журн. «Африкан ком'юніст» («Африканський комуніст», з 1959, видається за кордоном), газ. «Інкулулеко-Фрідом» («Свобода», з 1971, видається нелегально в країні).

П. Ф. Гринюк.

ПІВДЕ́ННО-АФРИКА́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА, ПАР — держава на Пд. Африки. Омивається водами Атлантичного та Індійського океанів. У адм. відношенні поділяється на 4 провінції. Карти див. на окремому арк., с. 128—129.

Державний лад. ПАР — д-ва з реакційним терористичним режимом расистської меншості. З 1948 офіц. держ. політикою є *апартеїд*, основу якого становить програма бантустанізації країни, яка передбачає розділ країни на «білу» Пд. Африку (87% усіх земель) та 10 маріонеткових афр. д-в (бантустанів), створюваних за етнічною ознакою. Глава д-ви — президент. Законодавча влада належить парламенту (177 членів), обиранному строком на 5 років (право обирати і бути обраними належить лише громадянам європ. походження). В 1981 утворено президентську раду з 60 чол. Уряд — орган виконавчої влади — очолюється прем'єр-міністром. Створені у 60-х рр. Пд.-Афр. індійська рада і Рада представників «кольорового» населення підпорядковані расистському урядові і мають консультативні функції.

Природа. Берегова лінія розчленована мало. Більшу частину тер. країни займають великі плоскогір'я заввишки до 800—1500 м. На Пд. Сх.— *Драконові гори*. Пн. частину країни займають рівнини *Калахарі*. Вздовж узбережжя — вузькі смуги низовин. Значні поклади уранових, марганцевих, хромових, свинцевих і цинкових руд, золота, платини, алмазів, а також кам. вугілля, руд заліза, нікелю, титану, ванадію, міді, срібла, олова, вольфраму, кобальту, берилу, літію, сурми та ін. корисних копалин. Клімат переважно тропічний, на Пд. субтропічний. Пересічні т-ри літніх місяців від +18 до +21°, зимових — від +7 до +13°. Кількість опадів зростає від 100—150 мм на рік у внутр. районах та пустелях на узбережжі Атлантичного ок. до 700—1200 мм на узбережжі Індійського ок. Найбільші ріки — *Оранжева* (з притоками Вааль та Каледон) і *Лімпопо*. Річки внутр. районів мають несталий режим, часто пересихають; поширені *ваді*. Переважає степова рослинність на сіро-коричневих грунтах та *савана* на червоно-бурих та чорних грунтах, вздовж річок — галерейні ліси, в горах збереглися субтропічні ліси.

Краєвид на сході країни в провінції Натал.

Населення. На 1977 африканців налічувалося 19,3 млн. чол. (переважно народи *банту — зулу, коса*, тсвана, сото, шангаан, ндебеле, венда, *свазі*), осіб європ. походження — 4,4 млн. чол. (переважно *африканери* і англійці), метисів — 2,5 млн. чол., вихідців з Азії — 0,7 млн. чол. (переважно індійці). Корінне населення зазнає жорстокої расової дискримінації з боку колонізаторів. Коса, зулу та ін. народи відтіснені з земель, які вони займали, і насильно поселені в бантустанах. Пересічна густота нас.— 23,3 чол. на 1 км² (1979). Офіц. мови — *африкаанс* і англійська. Понад 50% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Йоганнесбург, Кейптаун, Дурбан, Преторія*.

Історія. Старод. історія тер. ПАР досліджена недостатньо. Автохтонним населенням її були *бушмени, готтентоти* й *банту*. В 1652 голл. Ост-Індська компанія заснувала Капську колонію на мисі Доброї Надії, панівне становище в якій зайняли бури (пізніше вони почали називатись африканерами). Її центром став Капстад (тепер Кейптаун). У 1806 Капську колонію захопила Великобританія. Суперечності між бурами і брит. адміністрацією привели до масового переходу колоністів-бурів з тер. Капської колонії на Сх. і Пн., де вони на захоплених у африканців землях заснували кілька самостійних республік. У 1843 Великобританія анексувала бурську республіку Натал (1856 її проголошено англ. колонією). В 50-х рр. 19 ст. бурські республіки об'єдналися в Оранжеву Вільну д-ву і Південно-Африканську Республіку (Трансвааль), незалежність яких 1852 і 1854 була визнана англ. урядом. У 1887 англ. колонізатори включили до складу колонії Натал загарбані землі зулусів. Відкриття значних родовищ алмазів при впадінні р. Вааль в Оранжеву і золота у Вітватерсранді (Трансвааль) зумовило в 70-х рр. 19 ст. широку імміграцію європ. населення. Значного розвитку досягли гірничодо-

бувна пром-сть, буд-во залізниць. Прискорився процес формування африканського пром. пролетаріату. Зростав пролетаріат, переважно з іммігрантів. У 1882 відбувся перший страйк робітників-африканців, 1907 — перший великий страйк білих робітників. Прагнучи перетворити весь Пд. Африки на свою колонію, Великобританія, поряд із загарбницькими діями щодо корінних афр. народів, у 70—80-х рр. 19 ст. робила спроби анексувати незалежні бурські республіки. Внаслідок *англо-бурської війни 1899—1902* Трансвааль і Оранжеву Вільну д-ву було приєднано до брит. колоніальних володінь. У 1910 на захоплених бурських територіях було створено Південно-Африканський Союз (ПАС) — домініон Великобританії. В країні було встановлено режим расової *дискримінації* і *сегрегації* афр. населення. В 1913 прийнято зем. закон, що забороняв африканцям купівлю та оренду землі за межами «зареєстрованих туземних районів», тобто *резервацій*. У кін. 19 — на поч. 20 ст. в ПАС швидкими темпами розвивалися капіталістичні відносини, які руйнували традиційний уклад життя корінного населення. На поч. 20 ст. виникли перші політ. орг-ції африканців. Значного розмаху досяг робітн. рух (1913 — заг. страйк шахтарів Трансваалю, 1914 — страйк залізничників). ПАС брав участь у 1-й світовій війні на боці метрополії. В 1915 війська ПАС окупували нім. колонію Південно-Західна Африка (див. *Намібія*). Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в ПАС значно зріс робітн. і нац.-визвольний рух. У 1921 засновано Компартію Пд. Африки. В 1918—20 відбулися масові страйки афр. робітників гірничодобувної пром-сті, 1922 — страйк білих робітників-шахтарів пров. Трансвааль, що переріс у збройне повстання. З 1924 уряд ПАС взяв курс на розкол робітн. руху за расовою ознакою, на створення робітн. аристократії з числа білих робітників, на дальше посилення расової дискримінації афр. населення (напр., закони про «кольоровий бар'єр» у пром-сті закривали африканцям доступ до кваліфікованої роботи). Серед африканерського населення розпалювалися націоналістичні й расистські настрої. Під час 2-ї світової війни військ. частини ПАС взяли участь у бойових діях у Пн. Африці та Європі на боці *антигітлерівської коаліції*. Прихід до влади 1948 Націоналістичної партії призвів до різкого посилення реакції. Політика апартеїду стала офіц. держ. політикою. В 1950 прийнято закони «про розселення по групах», «про придушення комунізму». Було заборонено діяльність компартії та ін. прогресивних орг-цій. Політика апартеїду викликала протести прогресивних сил. 26.VI 1950 пройшли масові демонстрації проти репресій і расистської політики (відтоді цей день щорічно відзначається як День боротьби за свободу Пд. Африки). Прогресивні сили організували кампанію непокори. Влада відповіла посиленням репресій. 21.III 1960 було розстріляно демонстрації в с-щах Шарпевіль і Ланга (за рішенням ООН цей день щорічно відзначається як День боротьби проти расизму). В 1961 під тиском афро-азіатських країн — членів *Співдружності*, очолюваної Великобританією, які виступили проти пд.-афр. расистського режиму, уряд ПАС оголосив про вихід країни з Співдружності. 31.V 1961 було проголошено Південно-Африканську Республіку (ПАР). Репресивний характер режиму ще більше посилився. Афр. населення позбавлено елементарних політ. прав. Прагнучи увічнити тер. поділ країни, розколоти афр. населення за етнічною ознакою, уряд ПАР створив 10 бантустанів. Відбулися фарси з проголошенням «незалежності» бантустанів Транскей (1976), Бопутатсвана (1977), Венда (1979), Сіскей (1981). Боротьба проти демократичних сил країни ведеться фашист. методами. 16.VI 1976 влада розстріляла мирну 10-тисячну демонстрацію в *Соуето*. Проте нац.-визвольний рух у країні зростає, зокрема в Намібії, яку ПАР окуповує. Збройні сили ПАР здійснюють агресивні акції проти країн з прогресивними режимами (проти Анголи та ін.). Реакційна політика апартеїду привела до ізоляції ПАР на міжнар. арені. Рада Безпеки ООН ухвалила кілька резолюцій з засудженням внутр. і зовн. політики ПАР.

За рішенням Генеральної Асамблеї ООН 1978 рік було оголошено роком боротьби проти апартеїду. Ефективність санкцій щодо расистського режиму ПАР торпедують реакційні імперіалістичні кола Заходу, транснаціональні монополії, які одержують величезні прибутки від експлуатації афр. населення і природних багатств ПАР. Зх. д-ви подають ПАР екон. і військ. допомогу. *М. Д. Несук.*

Політичні партії, профспілки. Націоналістична партія, засн. 1913. Правляча. Виражає інтереси найреакційніших кіл промислової, фінансової і сільс. буржуазії, переважно африканерської. Південно-Африканська партія, засн. 1977. Блокується в осн. питаннях з правлячою партією. Нова республіканська партія, засн. 1977. Висловлюється за окремі реформи, в цілому проводить курс на збереження панування расистської меншості. Прогресивно-федеральна партія, засн. 1977. Виступає за усунення крайніх форм расової дискримінації при забезпеченні привілейованого становища меншості. Африканський національний конгрес, засн. 1912. Революц.-демократична партія афр. населення. Борється проти апартеїду й расової дискримінації, з 1960 — на нелегальному становищі. *Південно-Африканська комуністична партія* (ПАКП), засн. 1921 З 1950 діє нелегально. Південноафриканський конгрес профспілок, засн. 1955. Фактично заборонений. Входить до ВФП. Конфедерація праці ПАР, засн. 1957. Рада профспілок Південної Африки, засн. 1954.

М. Д. Несук.

Господарство. ПАР — індустр.-агр. країна, для якої характерне поєднання рис, притаманних розвинутим капіталістичним країнам (зокрема, високий рівень концентрації виробн. та монополістичного капіталу тощо) з напівфеодальними формами с.-г. виробництва, переважанням в експорті сировини, залежністю від імпорту машин і устаткування. Значні позиції в економіці посідає іноз. капітал (гол. чин. Великобританії, Франції, ФРН і США) та місц. буржуазія європ. походження. Створено значний держ.-монополістичний сектор. На госп. розвиток країни негативно впливає расова дискримінація, що позначається, зокрема, на нестачі кваліфікованої робочої сили. Для економіки характерні кризові явища: рівень інфляції 1980 становив 15%, безробіття серед афр. населення — бл. 2 млн. чол. Внаслідок нестабільного внутр. становища спостерігається значний відток капіталу з країни (1980 — 3,1 млрд. рендів). Зовн. борг ПАР 1979 становив 1,15 млрд. дол. Виконується програма мілітаризації країни; 1980/81 військові витрати збільшилися на 15% і досягли 2,3 млрд. рендів.

Промисловість. Значного розвитку набула гірничодобувна галузь. За видобутком марганцевої та хромової руд, платини, золота й сурми ПАР посідає 1-е місце в капіталістичному світі, за видобутком алмазів — 2-е, за виробн. окису урану — 3-є. Видобувають також залізну, мідну, нікелеву, титанову, олов'яну руди, срібло, азбест, ванадій, плавиковий шпат, графіт тощо. Основою паливно-енерг. бази є кам. вугілля. На ТЕС виробляють понад 98% електроенергії. Будується (1981) АЕС. На продукцію обробної пром-сті 1979 припадало 22,6% вартості валового внутр. продукту. Провідні галузі — чорна та кольорова металургія, машинобудування (виробн. гірничого та електротех. устаткування, підйомних кранів, котлів, залізничних вагонів та локомотивів, велосипедів, двигунів, електромоторів, складання автомобілів та локомотивів, суднобудування) та металообробка. Розвивається хім. промисловість (виробн. сірчаної кислоти, мінеральних добрив, вибухівки, фарм. препаратів, соди, синтетичних матеріалів, автопокришок та ін.). Нафтопереробна пром-сть базується на довізній нафті. Ви-

Преторія.
Вид частини міста.

ПІВДЕННО-АФРИКАНСЬКА РЕСПУБЛІКА

Видобування і виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1979
Електроенергія, млрд. кВт·год	75,7
Кам'яне вугілля, млн. т	103,0
Залізна руда, млн. т	31,0
Марганцева руда, млн. т	6,0
Чавун, млн. т	6,1 •
Сталь, млн. т	8,7
Хромова руда, млн. т	3,3
Золото, т	703,3
Сурма, тис. т	12,6 •
Алмази, млн. каратів	8,4
Окис урану, тис. т	6,5

• 1977.

робн. штучного пального. Працюють численні підприємства буд. матеріалів, текст. та харч. пром-сті. Велика увага приділяється розвитку військ. галузей. Гол. пром. центри: Преторія, Кейптаун, Дурбан, Ферініхінг, Порт-Елізабет.

Сільське господарство. Частка с. г. (включаючи лісове г-во та рибальство) у валовому внутр. продукті становить 6,9% (1979). Поширені два типи г-в: високотоварні г-ва фермерів і примітивні г-ва африканців з відсталими методами обробітку землі, відсутністю машин та добрив, дуже низькою врожайністю. Переважає землеробство. Вирощують гол. чин. (збір, млн. т, 1979): кукурудзу — 8,3, пшеницю — 2,1, цитрусові, картоплю, овочі, з технічних — цукр. тростину, арахіс, бавовник, тютюн. Садівництво, виноградарство. Розводять (поголів'я, млн., 1979): велику рогату худобу — 13,2, овець — 31,5, свиней. У 1979 було вироблено понад 2 млн. т цукру та 98,8 т вовни. На узбережжі — рибальство (1,5 млн. т, 1976). Лісове г-во базується на штучних лісонасадженнях.

Транспорт. Довж. (тис. км, 1975): з-ць — 23,1, у т. ч. електрифікованих — 4,5; автошляхів — 185,5 (1977), у т. ч. асфальтованих — 38,3. Розвинуті мор. та авіац. транспорт. Гол. мор. порти — Дурбан, Річардс-Бей, Кейптаун, Порт-Елізабет. Заг. тоннаж мор. торг. флоту — 476,3 тис. брутто реєстрових т (1977).

Зовнішня торгівля. З ПАР вивозять гол. чин. золото, мінеральну сировину, прод. товари, хім. товари, алмази, метали; довозять продовольство, мінеральну сировину, текстиль, машини і устаткування, метали та металоконструкції. Осн. торг. партнери — Великобританія, ФРН, Японія, Франція, США.

Грош. одиниця — південноафриканський ренд. 0,74 ренда = 1 дол. США (листопад 1980).

А. Г. Кокієв.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ у країні 1975 було 156,3 тис. лікарняних ліжок (65,8 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу 1973 подавали 13,7 тис. лікарів (5,1 лікаря на 10 тис. ж.), 1,8 тис. зубних лікарів, 4,8 тис. фармацевтів. Лікарів готують на 5 мед. ф-тах ун-тів.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Організація освіти в країні будується за расовою ознакою: діти білих, кольорових, банту та індійців навчаються в різних навч. закладах, за різними програмами й підручниками. Для білих обов'язкове 9-річне навчання (з 7 до 16 років), для африканців — 4-річне (з 7 до 11 років), для кольорових й індійців у провінції Натал — з 7 до 16 років, у Капській — з 7 до 14 років. Поч. навчання здійснюється в 2- та 3-річних школах для малюків і 5-річних початкових. Діти банту і індійців навчаються рідною мовою, освіта переважної більшості дітей банту обмежується поч. школою. Серед. школа — 5-річна і складається з 3-річної молодшої і 2-річної старшої. В 1975/76 навч. р. у країні було держ. шкіл 2386 для білих (871,4 тис. учнів), 2270 — для кольорових та індійців (820,4 тис.), 11 823 — для банту (3,7 млн.). Діють приватні школи. Профес. і серед. спец. освіта здійснюється в 26 тех. коледжах для білих, 5 тех. коледжах для кольорових, одному — для індійців, двох тех. коледжах і 42 ремісничих уч-щах — для банту. Вищу освіту здобувають у 16 ун-тах і 7 вищих тех. коледжах. Згідно з законом про апартеїд у вищій освіті (1959) 10 ун-тів призначено для білих (1975/76 навч. р.— 73,4 тис. студентів), 5 — для кольорових (1975/76 навч. р. — 8,5 тис.). Заочний ун-т Пд. Африки (засн. 1873 у Преторії) є міжнаціональним. Найбільші ун-ти: в Преторії (засн. 1908), у Стелленбосі (засн. 1918), в Йоганнесбургу (засн. 1922), у Кейптауні (засн. 1829) та ін. Держ. центром орг-ції і координації наук. досліджень є Рада з природничонаук. і пром. досліджень. У країні налічується 81 наук. т-во і 49 н.-д. інтів, зокрема Королів. т-во Пд. Африки (засн. 1877) і Пд.-Афр. академія наук і мистецтв (засн. 1909) — у Кейптауні. Комісія по атомній енергії (засн. 1948) у Пелiндабі, Асоціація наук. і тех. т-в ПАР (засн. 1920) в Йоганнесбургу та ін. Найбільші б-ки: Парламентська, Міська і ун-ту в Кейптауні, Публічна в Блумфонтейні та ін. Нац. музей у Блумфонтейні, Пд.-Афр. музей природничої історії, Пд.-Афр. музей історії культури, Нац. галерея — в Кейптауні та ін.

В. П. Лапчинська.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в ПАР видавалося понад 600 газет і журналів, з них 22 щоденні газети заг. тиражем 1155 тис. примірників. Найзначніші видання мовою африкаанс: щоденні газети «Трансвалер» («Трансваалець», з 1937), «Фадерланд» («Батьківщина», з 1914), «Бюргер» («Городянин», з 1915); щотижневик «Раппорт» (з 1970). Найзначніші видання англ. мовою: щоденні газети «Ранд дейлі мейл» («Щоденна пошта Ранду», з 1902), «Стар» («Зоря», з 1887), «Аргус» («Аргус», з 1857), «Натал мерк'юрі» («Вісник Наталу», з 1852), «Дейлі ньюс» («Щоденні новини», з 1878); щотижневики «Санді таймс» («Недільний час», з 1906), «Санді експрес» («Недільний експрес», з 1934). Друковані органи Південно-Африканської компартії, Африканського нац. конгресу та ін. прогресивних і демократичних орг-цій видаються у підпіллі або за кордоном. Видання ПАКП: газ. «Інкулулеко-Фрідом» («Свобода», з 1971), теор. журнал «Африкан ком'юніст» («Африканський комуніст», з 1959), видається в Лондоні. Діє акц. інформ. агентство Саут Африкан Пресс ассошіейшен, засн. 1938. Радіомовлення здійснює Пд.-Афр. радіомовна корпорація, засн. 1936. Передачі ведуться 17 мовами. Телебачення — з 1976.

Література ПАР розвивається мовами *африкаанс,* англійською та місцевими — зулу, коса, тсвана, сото та ін.

Л-ра мовою африкаанс виникла в 17 ст. («Щоденник», 1652, Яна Ван Рібеєка). З 50—60-х рр. 19 ст. почали з'являтися вірші, твори для дітей та політ. памфлети. На поч. 20 ст. з істор. романами, в яких зображено події англо-бурської війни, виступили Г. Преллер («Піт Ретіф», 1906; зб. оповідань «Всевладдя війни», 1923), Я. де Ваал («Друга Гріта», 1914). У поезії 1-ї пол. 20 ст. виділялися Я. Селлірс, Тотіус, Л. Лейполдт. У період між світовими війнами значною подією літератури стала поява трилогії Й. ван Брюггена «Ампі» (1924—42), якій притаманні інтерес до життя трудящих, соціально-психологічна глибина, реалістична багатогранність. Мовою бурів пишуть також поети і прозаїки афр. походження С. Петерсон, П. Філандер, Б. Брейтенбах та ін.

Л-ра англійською мовою виникла в 19 ст. Її родоначальницею була О. *Шрейнер,* яка здобула популярність реалістичними романами «Історія африканської ферми» (1883), «Від одного до другого» (вид. 1926), «Ундіна» (вид. 1928). Її традиції продовжували У. Плумер, С. Г. Міллін, Л. ван дер Пост. Сучас. прогресивну л-ру визначають такі відомі письменники — представники критичного реалізму, як А. *Ла Гума,* Е. Кріге, П. *Абрагамс,* Дж. Коуп, Н. Гордімер, Е. Мпахлеле, Р. Рів, А. Ванненбург, А. Пейтон, Г. Блум, Ф. Альтман та ін. Розвивається «поезія протесту», найзначнішими представниками якої є Д. Брутус, Д. Еванс, Б. Фейнберг, М. Кунене, А. Кумало, О. Мтшалі, К. Пітерс, А. Нортьє. Серед сучасних драматургів — А. Фугард, Е. Кріге, А. Пейтон, А. Меймане, Л. Нкозі.

Підприємство по видобуванню золота поблизу Йоганнесбурга.

Виноградні плантації в Капській провінції.

До ескепістського (псевдоромантичного, «екзотичного») напряму, позначеного відходом від актуальних проблем сусп. життя, належить багато творів Р. Кемпбелла, Д. Джекобсона, А. Скофілда. Расистські ідеї притаманні творчості С. Клуті, Дж. Пекера, Д. Чепмена. У 1-й пол. 20 ст. місц. мовами писали Т. Мофоло, С. Плаатьє, Б. Вілаказі. Серед сучас. письменників — Р. Зломо, А. Джордан, М. Фузе, Дж. Дубе, К. Бенгу, Дж. Нгумбі, Е. Зонді, Дж. Дламіні, Дж. Угубане, С. Сібусісо.

Більшість сучас. письменників ПАР афр. походження змушені жити і працювати в еміграції. Їхнім творам притаманні гострота соціальної проблематики, оспівування боротьби африканців за свої права. *В. К. Кухалашвілі.*

Архітектура. Розвиток архітектури ПАР почався з 17 ст., коли на тер. майбутнього Кейптауна 1652 було споруджено форт. У 1666—72 збудовано кам. замок (арх. П. Домбаєр) і численні селища з будівлями в дусі голл. архітектури 17—18 ст. З кін. 18 ст. в архітектурі з'являються елементи франц. буд-ва епохи Відродження (арх. М. Тібо). В 19 ст. почали інтенсивно розвиватися міста (Порт-Елізабет, Дурбан, Блумфонтейн, Йоганнесбург, Преторія), в забудові яких на поч. століття панувала еклектика, неоготика, неокласицизм, з кін. 20-х рр. 20 ст.— *функціоналізм* (арх. Р. Мартінсен та У. Г. Макінтош), з 30-х рр.— риси архітектури Європи, США і Лат. Америки.

Образотворче мистецтво. На тер. ПАР знайдено численні *наскельні зображення* — петрогліфи, що зображують тварин, і розписи, які відтворюють сцени полювання (датуються від тисячоліть до кількохсот років до н. е.). З кін. 18 ст. в країні працювали переважно зх.-європ. скульптори (А. Анрейт) і живописці (Т. У. Боулер, Д. В. Ангас, Ч. Пірс та ін.). Серед сучас. митців найвідоміші живописець Ж. Секото, різьбяр Кекана, графік Д. Дламіні. Розповсюджені худож. ремесла: обробка металу, гончарство, різьблення, плетіння.

Музика ПАР грунтується на муз. культурі корінних жителів Пд. Африки, білого населення й індіанців. Існують архаїчні форми музики (у бушменів, готтентотів) і розвинута муз. творчість (пісні зулу, коса, ансамблі ксилофоністів чопі). У 1-й чверті 20 ст. почала утворюватися композиторська школа (П. Рейнір, Г. Фаган, Б. Герстман та ін.). Створено жанр нац. опери («Кінг-Конг» Т. Матчікізи, 1959). Серед авторів опер — Г. Скосан та Б. Лешоай. У ПАР працюють симф. оркестри (в Дурбані, Йоганнесбургу, Кейптауні), т-ва по пропаганді музики, навч. заклади, муз. ф-т при Кейптаун. ун-ті з оперною школою при ньому, які обслуговують лише біле населення.

Театр. Ще до колонізації країни у народів банту, готтентотів та ін. побутував традиційний вид мистецтва, т. з. нтсомі — театралізовані оповіді з муз. супроводом. Перші аматорські вистави європ. переселенців з'явилися в 2-й пол. 18 ст. В 1800 в Кейптауні збудовано приміщення афр. театру. В 20-х рр. 20 ст. перші афр. драматурги відображали в своїх творах суспільні суперечності. Письменник К. Мкаї перекладав на мову коса твори європ. класич. репертуару. Єдина в країні профес. трупа місц. акторів — Еоанський театр (засн. в Кейптауні 1934; синтетичний за творчим профілем), широко популяризує музику, балет і драму серед кольорового населення країни. В 1948 засн. Нац. театр. організація. В Кейптауні діють також університетський театр «Літл тіетр» і театр. групи «Лабіа» й «Хофмейр». В 70-х рр. створено кілька аматорських колективів: Театр. рада Натал (засн. 1969), «Студія 71», Нар. експериментальний театр (засн. 1973), театр. групи «Кейп флетс тіетр» і «Серпент плейєрс» в Йоганнесбурзі та ін. З серед. 70-х рр. більшість афр. труп розпадається в зв'язку з політикою правлячих кіл.

Кіно. В 1915 було створено кіностудію «Кіларні». Перші фільми «Колоністи» (1916) та «Жертовний символ» (1918) виправдовували англ. колонізаторів. Теорії расизму проповідувалися в істор. фільмах «Діндака» (1967), «Маджуба» (1968), в комедіях, мюзиклах, пригодницьких стрічках, які мали невисокий худож. рівень. Нелегально створювалися прогресивні фільми: «Вернись, Африко» (1959, амер. реж. Л. Рогозін), «Кінець діалогу» (1970, група борців проти расизму). Серед значних антирасистських творів — «Боусман і Лена» (1974) та «Гість» (1977).

Літ.: Гальчинский А. С. Южно-Африканская Республика: развитие государственно-монополистического капитализма. М., 1973; Черкасова И. В. Внешнеэкономические связи ЮАР. М., 1977; Дмитриевский Ю. Д. Африка. Очерки экономической географии. М., 1975; Актуальные проблемы изучения литератур Африки. М., 1969; Современные литературы Африки. Восточная и Южная Африка. М., 1974; Картузов С. П. Писатели Южно-Африканской Республики о судьбах Африки. В кн.: Современный революционный процесс и прогрессивная литература (1960—1970-е гг.). М., 1976; Взаимосвязи африканских литератур и литератур мира. М., 1975; Фольклор и литература народов Африки. М., 1970; Всеобщая история архитектуры. т. 8, 10—11. М., 1969—73; Искусство народов Африки. М., 1975.

ПІВДЕННО-ЗАХІДНА ЗАЛІЗНИЦЯ. Розташована у центр. частині УРСР. Довжина 4637,5 км. Зв'язує Донбас, Криворіжжя та Придніпров'я з центр. і зх. областями республіки, столицю України Київ — з Москвою. Забезпечує певну частину експортно-імпортних перевезень. Обслуговує повністю Київську, Чернігівську, Хмельницьку, Вінницьку, Житомирську області, частково Сумську, Черкаську, Чернівецьку, Ровенську, Курську (РРФСР), Гомельську (БРСР) області та кілька станцій Молд. РСР. До складу П.-З. з. (1981) входять 5 відділків: Київський, Козятинський, Жмеринський, Коростенський та Конотопський. Вперше рух поїздів у межах сучас. П.-З. з. відкрито 1870 на лінії Київ — Жмеринка. Залізничники П.-З. з. брали участь у революц. виступах 1905, а 1918 разом з робітниками з-ду «Арсенал» — у Січневому збройному повстанні. За роки довоєнних п'ятирічок П.-З. з. стала однією з передових з-ць країни щодо тех. оснащення та організації перевезень. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 з-ці було заподіяно великих збитків. У 1944 почалися відбудова й тех. реконструкція з-ці. За післявоєнні роки осн. лінії з-ці електрифіковано. Понад 4,4 тис. км обладнано автоблокуванням та напівавтоблокуванням. Весь обсяг вантажних та пасажирських перевезень здійснюється електровозами й тепловозами. П.-З. з. нагороджено орденом Леніна (1970).

Б. С. Олійник.

ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РАЙОН СРСР. Розміщений гол. чин. на Правобережній Україні. Включає 13 областей, у т. ч. 7 возз'єднаних з УРСР 1939—45. Площа 269,4 тис. км².

Найбільші міста: Київ, Львів, Вінниця, Черкаси, Чернігів, Луцьк, Житомир, Ровно, Хмельницький. Район міститься в трьох природно-геогр. зонах УРСР: лісовій

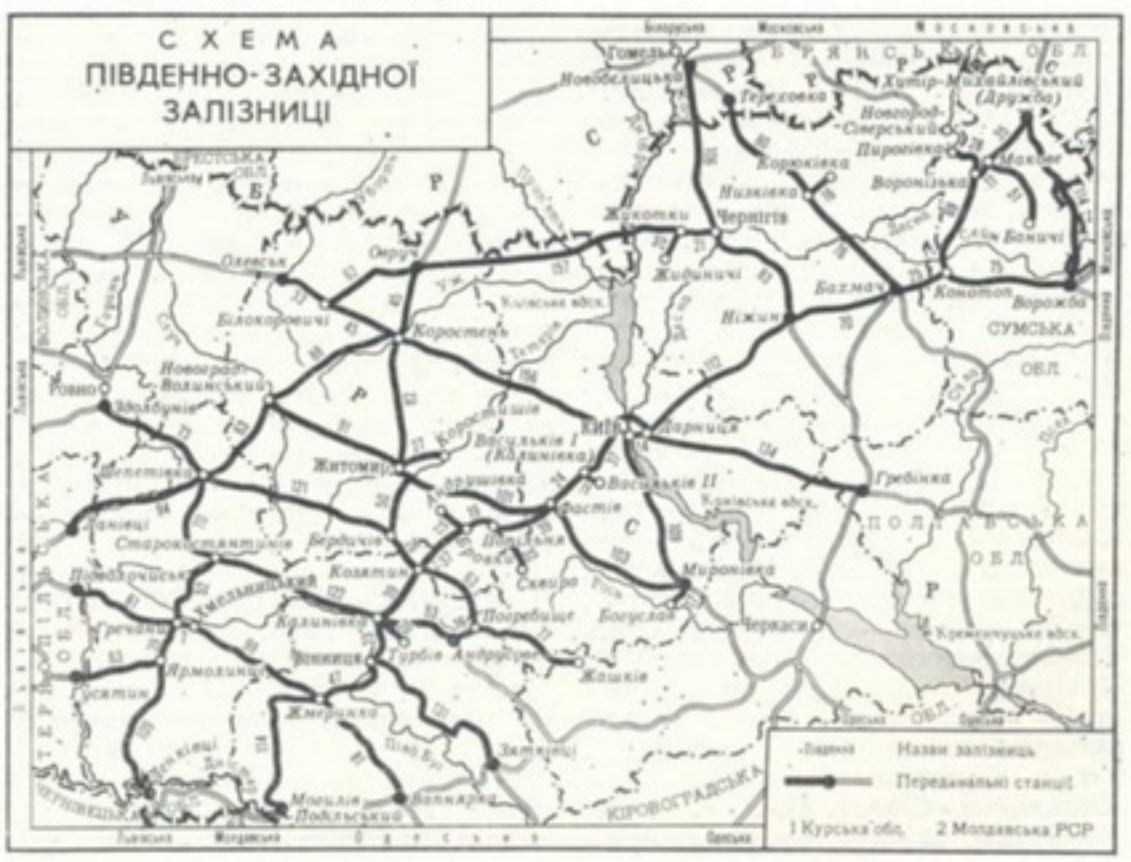

ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ КРАЙ

Населення областей Південно-Західного економічного району СРСР та питома вага міського населення (на 1.I 1981)

Області	Всього, тис. чол.	% міського населення
Вінницька	2024	37
Волинська	1026	42
Житомирська	1589	45
Закарпатська	1172	39
Івано-Франківська	1345	38
Київська	4174	76
Львівська	2601	55
Ровенська	1133	39
Тернопільська	1165	33
Хмельницька	1551	38
Черкаська	1540	46
Чернівецька	898	39
Чернігівська	1482	46

Динаміка населення великих міст Південно-Західного економічного району СРСР (тис. чол.)

Міста	1959	1980
Київ	1110	2248
Біла Церква	71	162
Вінниця	122	332
Житомир	114	254
Івано-Франківськ	66	169
Луцьк	56	151
Львів	411	688
Ровно	56	192
Хмельницький	62	186
Черкаси	85	242
Чернівці	152	224
Чернігів	90	252

(Полісся), лісостеповій і гірській. Пн. частина району лежить у межах заболоченої *Поліської низовини*, центр. й пд. частини — на *Придніпровській височині*, *Волинській височині* та *Подільській височині*. На крайньому Пд. Зх.— Українські *Карпати*. В районі освоєно родовища кам'яного вугілля (*Львівсько-Волинський вугільний басейн*), природного газу й нафти (у Львів., Івано-Фр. та Черніг. областях), кухонної і калійної солей, сірки, титанової руди, каоліну, а також буд. каменю й сировини для виробн. буд. матеріалів. У П.-З. е. р. багато джерел мінеральних вод («Нафтуся» на Прикарпатті, родонові джерела на Вінниччині та Київщині тощо). Велике багатство р-ну — родючі чорноземи. Тут зосереджено осн. лісові масиви УРСР. П.-З. е. р. виділяється розвинутим машинобудуванням (електро- і радіотехнічне, автомоб., приладо- і верстатобудування тощо), є одним з потужних агропром. комплексів в СРСР. Велике значення мають харч., зокрема цукр., пром-сть (135 з-дів виробляють 4 млн. т цукру-піску, 37% продукції СРСР, 65% продукції УРСР, середні дані 1975—79), спиртова, плодоовочева, м'ясомол. та ін., а також галузі легкої пром-сті. В районі зосереджено все респ. виробн. автобусів (Львів), хім. волокон (Київ, Черкаси, Чернігів, Житомир тощо), лляних тканин (Житомир, Ровно), ¾ виробн. шовкових тканин. У 60—70-х рр. значно розвинулися гірничо-хім. (Калуш, Роздол, Яворів), хім.-мінеральних добрив і органічного синтезу (Вінниця, Ровно, Черкаси, Калуш, Івано-Франківськ), меблева пром-сть тощо. Пром-сть характеризується більш швидкими темпами зростання, ніж у середньому по УРСР (особливо в зх. областях — Львівській, Ровенській, Волинській, Тернопільській, Івано-Франківській) та високим тех. рівнем. Розвивається власна паливно-енерг. база. Збудовано потужні Добротвірську й Бурштинську ДРЕС, Трипільську й Ладижинську ДРЕС, Київську й Канівську ГЕС, Чорнобильську й Ровенську АЕС (1- і 2-а черги), будується (1981) Хмельницька АЕС. Найбільші пром. вузли: Київ, Львів. У 60—70-х рр. значно зросли Вінн., Черкас., Житомир., Черніг., Луцький, Ровен., Калуський та ін. пром. вузли району.

У П.-З. е. р. розвинуте інтенсивне багатогалузеве й механізоване с. г. У 1980 налічувалося 3,9 тис. колгоспів, 724 радгоспи. Район дає 43% валової продукції землеробства і тваринництва УРСР. Посівна площа становить 13,2 млн. га, в т. ч. під зерновими — 6 млн. га, цукр. буряками — 1,1 млн. га, картоплею — 1,1 млн. га (69% посівних площ республіки, 1980). В усіх областях розвинуте садівництво, на Закарпатті — виноградарство. Тваринництво м'ясо-мол. напряму. Працюють усі види транспорту (крім морського). По тер. району прокладено газо- і нафтопроводи, в т. ч. магістральні — «*Дружба*», *газопровід* «*Союз*». П.-З. е. р. має тісні екон. зв'язки з усіма районами СРСР. Розвитку його г-ва сприяє *інтеграція економічна* країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги*, буд-во за їхньою участю на тер. р-ну енергетичних, машинобудівних та ін. пром. центрів і комунікацій.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Украинская ССР. Экономические районы. М., 1972; Паламарчук М. М., Тащук К. О. Територіальна структура промислового комплексу економічного району. К., 1974; Питюренко Е. И. Территориальные системы городских поселений Украинской ССР. К., 1977; Народное хозяйство СССР в 1980 г. Статистический ежегодник. М., 1981; Народне господарство Української РСР в 1980 р. Статистичний щорічник. К., 1981; Слюсарь В. Д. Сахарная промышленность Украинской ССР. К., 1981.

Л. М. Корецький, О. І. Нестерук.

ПІВДЕ́ННО-ЗА́ХІДНИЙ КРАЙ — адм.-тер. одиниця на Україні 1832—1914, що об'єднувала Київську, Подільську і Волинську губернії. Офіц. назва — Київське генерал-губернаторство.

ПІВДЕ́ННО-ЗА́ХІДНІ ГО́ВОРИ, південно-західні діалекти, південно-західне наріччя — група говорів укр. мови. Пошир. переважно на Пд. Зх. території УРСР, частково в суміжних районах зарубіжних країн (див. карту до ст. *Діалект*, т. 3, між с. 192—193). До П.-з. г. входять *подільський говір, волинський говір, наддністрянський говір, надсянський говір*, покутсько-буковинський (див. *Буковинський говір*), *гуцульський говір, бойківський говір, закарпатський говір* і лемківський (див. *Лемківські говірки*). Найважливіші фонетичні особливості більшості П.-з. г.: обнижена вимова наголошених **и**, **е** (те[и]хо), звуження ненаголошених **е**, **о** (сило́, то[у]б'і́), перехід **а** в **е** після м'яких приголосних (з'ет'), перехід **т'** в **к'** (к'і́сто), відсутність подовження приголосних (жит'я́), оглушування дзвінких приголосних (сат — «сад», ка́ска — «казка»), ствердіння м'якого **р** (рад або ря́ад). У морфології: збереження давніх закінчень іменників (на земл́и, на кон́и, на бра́тови), вплив твердої відміни на м'яку (кон'о́м, во́л'ойу), зміна закінчення **-ою** (**-ею**) в -оў (-еў) — (ногоў, душеў), відсутність м'якої відміни прикметників (си́ний), збереження енклітичних займенників (дай ми, ви́дів го), препозитивне й постпозитивне вживання частки ся (я ся мию), залишки форм двоїни (д'ві руц'і́), наявність давніх форм перфекта (бу́вім, дала́м) та майбутнього часу (типу — буду мав), накореневий наголос у дієслівних формах теперішнього часу (пи́шу, хо́джу, ро́бл'у) та ін. Є своєрідна лексика: вивірка — «білка», кугут — «півень», зимний, студений — «холодный», файний — «гарний», видіти — «бачити» тощо.

А. М. Залеський.

ПІВДЕ́ННО-ЗА́ХІДНОГО ФРО́НТУ НА́СТУП 1916, Брусиловський прорив — наступальна операція 8, 11, 7 та 9-ї рос. армій Пд.-Зх. фронту під командуванням генерала О. О. *Брусилова* проти австронім. військ під час *першої світової війни 1914—18*. Відповідно до рішення конференції країн *Антанти* (березень 1916, м. Шантійї, Франція) 22.V (4.VI) війська Пд.-Зх. фронту перейшли в наступ. Для маскування напряму гол. удару, який завдавала 8-а рос. армія, прорив австро-нім. оборони здійснювався на фронті 480 км завдовжки відразу в кількох місцях. У результаті наступу було розгромлено 4 австро-угор. армії, які втратили бл. 1,5 млн. чол., у т. ч. понад 400 тис. полоненими (втрати рос. військ становили бл. 500 тис. чол.), зайнято майже всю Пн. Буковину з м. Чернівцями. Наступ військ Пд.-Зх. фронту своєчасно не підтримали ін. фронти, а Ставка верховного головнокомандуючого не забезпечила взаємодію фронтів. Вичерпавши всі резерви й наштовхнувшись на запеклий опір противника, війська Пд.-Зх. фронту 31.VII (13.VIII) припинили наступ і перейшли до оборони. Наступ Пд.-Зх. фронту був значним досягненням рос. воєнного мистецтва, мав велике значення в заг. ході війни, хоч і не привів до вирішальних оперативних результатів. Він серйозно підірвав сили австро-угор. військ, які до кінця війни втратили можливість проводити самостійні наступальні операції, сприяв посиленню процесу політ. розпаду австро-угор. монархії, виступові Румунії на боці країн Антанти. П.-З. ф. н. поклав початок переломові в ході 1-ї світової війни, примусивши нім. війська 1917 перейти до стратегічної оборони.

Ю. П. Лавров.

ПІВДЕ́ННО-КИТА́ЙСЬКЕ МО́РЕ — напівзамкнуте море Тихого ок., між берегами Пд.-Сх. Азії та о. Тайвань, Філіппінськими о-вами й о. Калімантан. Пл. 3537 тис. км². Глибини у пд.-зх. частині — до 100 м (Зондський шельф), у центр. та пн. частинах — до 5560 м. Багато островів (найбільший о. Хайнань); є *коралові рифи*. Район підвищеної сейсмічності та активної підводної вулканічної діяльності. Температура води у лютому від +15° до +25°, у серпні +28°. Солоність від 31 до 34,5‰. Влітку й восени часто бувають *тайфуни*. Циркуляція вод П.-К. м. зумовлена дією *мусонів*. Рибальство (тунець, оселедці, сардини), мор. промисел (устриці, трепанги, мор. черепахи). Найбільші порти: Бангкок (Таїланд), Хошімін і Хайфон (В'єтнам), Сянган (Сянган), Маніла (Філіппіни).

ПІВДЕ́ННО-ОСЕТИ́НСЬКА АВТОНО́МНА О́БЛАСТЬ, Південна Осетія — у складі Груз. РСР. Утворена 20.IV 1922. Площа 3,9 тис. км². Нас. 97 тис. чол. (на 1.I

1981). Поділяється на 4 райони, має 1 місто та 4 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Цхінвалі*.

Природа. Рельєф П.-О. а. о. гористий. Більша, пн. частина області розташована на пд. схилах *Великого Кавказу* (вис. до 3938 м, г. Халаца), пд. частина зайнята передгір'ями (вис. 700—900 м). Корисні копалини: поліметалеві руди, тальк, мінеральні буд. матеріали (мармур, туф), серпантин, барит. Джерела мінеральних вод. Клімат у передгір'ях теплий (пересічна т-ра січня в Цхінвалі — 2,6°, липня +21°, опадів 800 мм на рік), у горах — помірно холодний. Найбільші ріки: Велика Ліахві, Мала Ліахві, Лехура і Ксані (бас. Кури), Джеджора і Квіріла (бас. Ріоні). Ріки мають великі запаси гідроенергії, а також використовуються для зрошування. Найбільші озера — Коз, Ерцо, Кведрула. Переважають чорноземні, алювіальні, перегнійно-карбонатні, темно-бурі, гірсько-лісові й гірсько-лучні грунти. 46% площі області зайнято лісами (дуб, бук, граб, клен, ялина, сосна) й чагарниками. На високогір'ї — субальп. та альп. луки. На тер. П.-О. а. о.— Ліахвський заповідник.

Населення В Південній Осетії (П. О.) живуть *осетини* (понад $^2/_3$), грузини, росіяни та ін. Пересічна густота нас.— 25 чол. на 1 км² (1980). Понад 90% нас. зосереджено в пд. і середньогірській частинах області. Міське нас. становить 43%.

Історія. Пд. осетини є нащадками осетинів, які в давнину переселились на Закавказзя (див. *Північно-Осетинська АРСР*, розділ Історія). В 1801 Пд. Осетія у складі Сх. Грузії добровільно приєдналася до Росії. Кріпосницьке гноблення і колоніальна політика царизму були причинами ряду сел. виступів (найбільші з них відбулися 1804, 1810, 1830, 1840, 1850). Кріпосне право в П. О. скасовано 1864. Пд. осетини взяли активну участь у революції 1905—07. Після перемоги Великого Жовтня трудящі П. О. вели тривалу боротьбу проти контрреволюц. влади груз. меншовиків. 30.VII 1918 створено Пд.-Осет. орг. бюро РКП(б), на поч. 1919 майже на всій тер. П. О. створено місц. к-ти партії. В жовтні 1919 — 1-й пол. 1920 в багатьох районах П. О. відбулися збройні повстання проти меншовиків. Рад. владу в П. О. встановлено після повалення меншовицького уряду в Грузії (лютий 1921). 20. IV 1922 створено П.-О. а. о. у складі Груз. РСР. За роки довоєнних п'ятирічок ліквідовано екон. і культур. відсталість краю, створено місц. пром-сть, колективізовано с. г. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 бл. 5,5 тис. воїнів з П. О. за подвиги на фронтах удостоєно урядових нагород, 8 — присвоєно звання Героя Рад. Союзу. П. О. нагороджено орденами Леніна (1967), Дружби народів (1972).

Народне господарство. За роки Рад. влади в області створено багатогалузеву пром-сть та високопродуктивне с. г. Провідні галузі пром-сті — машинобудування і металообробка (заводи: «Електровібромашина», «Емальпровід», мех., автобусорем.) та гірничодобувна (Кваїсинське рудоуправління по добуванню і збагаченню поліметалевих руд тощо). Розвинуті також лісова і деревообр. галузі. Широко представлена харч. пром-сть (виробн. консервів, пива і фруктових вод, цукру, мол. виробів, плодово-ягідних вин, а також розлив мінеральної води). Швейна і білизняного трикотажу фабрики та інші підприємства легкої промисловості.

У передгір'ях вирощують пшеницю, кукурудзу, картоплю, цукр. буряки й овочі, в гірській зоні — переважно ячмінь, жито. Садівництво (яблука, груші, персики, черешні, абрикоси) і виноградарство. Розводять велику рогату худобу мол.-м'ясного та овець м'ясововнового напрямів. Розвинуті також птахівництво, кролівництво, бджільництво. Територією області проходять залізниця Горі — Цхінвалі, автомобільні шляхи Цхінвалі — Джава, Цхінвалі — Кваїсі та інші. На базі мінерального джерела Дзау-суар — бальнеологічний і гірсько-кліматичний курорт Джава. Бази відпочинку в Цхінвалі, Кроді, Мзіучомі.

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції на території тепер. П.-О. а. о. функціонувало 38 шкіл (1,8 тис. учнів); серед. і вищих навч. закладів не було. В 1979/80 навч. р. у 182 загальноосв. школах навчалося 25 тис. учнів, в 1 профес.-тех. уч-щі — 238 учнів, у 4 серед. спец. навч. закладах (с.-г. і медичному технікумах, муз. і художньому уч-щах) — 800 учнів, у Пд.-Осет. пед. ін-ті (м. Цхінвалі) — 2 тис. студентів. У Цхінвалі — Пд.-Осет. н.-д. ін-т АН Груз. РСР, краєзнав. музей. В області — 166 масових б-к, 88 клубних закладів, 66 стаціонарних кіноустановок. Виходять обл. газ. «Совєтон Іристон» («Радянська Осетія», осет. мовою) і «Сабчота Осеті» («Радянська Осетія», груз. мовою). Обл. радіомовлення; область приймає 1-у програму Центр. телебачення.

Про літературу П.-О. а. о. див. *Осетинська література*. На тер. П.-О. а. о. збереглося ряд пам'яток середньовічної архітектури (храми Армазі, 864; Тігва, 1152; Ікорта, 1172), руїни резиденції феодалів в с. Дзагіна (16—17 ст.), могильники-склепи, в селах — кам'яні башти-фортеці й будинки—дарбазі. За роки Рад. влади споруджено: будинок Драм. театру ім. К. Хетагурова в Цхінвалі (1925—29, арх. А. Тер-Степанов), адм. будинок в смт Кваїсі Джавського р-ну (1937, арх. М. Шавішвілі) та ін.

Серед давніх художніх пам'яток — металеві вироби й кераміка кобанської культури. Здавна широко розвинені різні види декор.-ужиткового мистецтва: вишивка золотими і срібними нитками, металеві вироби, прикрашені гравіруванням і насічкою, різьблені меблі, роги для питва, оздоблені сріблом. В кін. 19 ст. К. Хетагуров став основоположником станкового осет. живопису і графіки. Серед сучас. живописців — М. Туганов, А. Гассієв, В. Козаєв; скульптори В. Кокоєв, А. Плієв, графіки О. Ванєєв, В. Цховребов та ін. Перші вистави осет. мовою було здійснено 1904 аматорськими гуртками в Тбілісі та Владикавказі (тепер Орджонікідзе). Професійний театр — Пд.-Осетинський держ. драм. театр, засн. в Цхінвалі 1931. В 1939 йому присвоєно ім'я К. Л. Хетагурова, де йшли його п'єси «Дуня», інсценівка поеми «Фатіма», твори місцевих авторів М. Шавлохова, В. Гаглоєва, Н. Джусойти, О. Бритаєва та ін., п'єси рос. і зарубіжної класики, рад. драматургів. У 1935 в театр ввійшла груз. трупа, в репертуарі якої твори Сумбаташвілі, В. Канделакі, Г. Натрошвілі та ін. Серед відомих майстрів театру: нар. арт. Груз. РСР С. Джатієва, З. Гаглоєва, Н. Чочієва, Г. Таугазов, Б. Цховребов, Н. Чабієва, В. Шеразадішвілі та ін. Діє держ. ансамбль пісні й танцю.

Р. І. Кверенчхіладзе
(Природа, Народне господарство).

«ПІВДЕННОРОСІЙСЬКИЙ РОБІТНИЧИЙ СОЮЗ» — революц. робітнича орг-ція народницького напряму в Києві. Створена навесні 1880 Є. М. *Ковальською* і М. П. *Щедріним*. Програма, розроблена ними, в основному повторювала програму «*Чорного переділу*». Вона передбачала передачу землі, фабрик, заводів у власність народу, перебудову сусп. виробництва на основі виробничих асоціацій (об'єднань). Внаслідок революц. перевороту усім членам суспільства мали бути надані рівні права, встановлені демократичні свободи, регулярна армія замінена місцевими нар. ополченнями. Гол. силами революції програма вважала робітників, селян і революц. орг-ції. Будучи противниками політ. боротьби, засновники «П. р. с.» на перший план висували «фабричний терор» (псування машин, підпали підприємств), завдяки якому сподівалися добитися від підприємців поступок — скорочення робочого дня, збільшення заробітної плати, права страйків тощо. Як засіб активізації мас програма визнавала індивідуальний терор щодо підприємців, адміністрації підприємств або окремих царських урядовців. Після арешту Є. М. Ковальської і М. П. Щедріна (жовтень 1880) члени «Союзу» С. М. *Богомолець*, П. Й. Іванов, І. М. Кашинцев і О. І. Преображенський розробили нову програму, в якій було приділено більше уваги пропаганді і агітації, висловлено негативне ставлення до індивідуального терору. Практична робота «Союзу» зводилася до організації робітн. сходок і зборів, де проводилися бесіди і читання в дусі програми. Агітацією і пропагандою було охоплено бл. 1 тис. робітників, переважно арсенальців і залізничників. «Союз» мав друкарню, випустив 13 листівок, в яких викривав зловживання заводчиків, формулював вимоги робітників тощо. Налагоджувалися зв'язки з ін. містами (Ростовом-на-Дону, Одесою, Бердянськом, Кременчуком). Однак у квітні 1881 «П. р. с.» було розгромлено. Його керівників засуджено до різних строків каторги, а решту заарешто-

«ПІВДЕННО-РОСІЙСЬКИЙ СОЮЗ РОБІТНИКІВ»

Півники угорські.

ваних — до заслання в Сибір. Незважаючи на помилковість і утопічність поглядів керівників «П. р. с.», їхня революц. діяльність мала позитивні наслідки: чимало робітників здобули в «Союзі» певний досвід революц. боротьби. *Літ.:* Історія Української РСР, т. 3. К., 1978; Рудько М. П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). К., 1973; Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. К., 1974.

В. Є. Спицький.

«ПІВДЕННОРОСІЙСЬКИЙ СОЮЗ РОБІТНИКІВ» — перша революц.-політ. організація робітників у Росії і на Україні. Засн. 1875 в Одесі Є. Й. *Заславським*. «Союз» складався з гуртків і груп робітників фабрик, заводів, друкарень і залізниць. Низові осередки обирали депутатів (представників) строком на один місяць на заг. збори, що становили керівний орган «Союзу». «П. с. р.» мав статут, який був і його програмою. В основу статуту лягли положення статуту *Інтернаціоналу 1-го,* розроблені К. Марксом. «Союз» пропагував ідеї визволення робітників з-під гніту капіталу, об'єднання робітників краю, боротьбу проти існуючого екон. і політ. ладу. Проте статут «Союзу» не давав чіткого уявлення про класову боротьбу пролетаріату і в цілому не виходив за межі народницької ідеології. Ядро «Союзу» складалося з 60 робітників. Бл. 200 чол. перебували в сфері впливу «Союзу». Найактивнішими його членами були робітники Ф. І. *Кравченко,* В. *Костюрін,* С. Лущенко, П. Силенко, М. *Сквері,* М. Наддачин (див. *Наддачини*), Д. Ізотов та ін. На заг. зборах-сходках розповсюджувалася нелегальна л-ра. В лютому і серпні «Союз» організував 2 страйки з метою боротьби за скорочення робочого дня та підвищення заробітної плати. «Союз» встановив зв'язки з робітниками Миколаєва, Харкова, Таганрога, Керчі, Севастополя, Орла та ін. міст. У ці міста «П. с. р.» направляв своїх членів для революц. пропаганди. В Ростові-на-Дону виникло відділення «Союзу». В грудні 1875 царська влада розкрила і ліквідувала «П. с. р.». 15 активних його членів було віддано до суду, який відбувся в травні 1877 в Петербурзі. Є. Й. Заславського засуджено до 10 років каторги, ін. членів — до різних строків каторги, тюрем. ув'язнення та поселення в Сибіру. «Союз» зробив вагомий внесок у розвиток загальнорос. революц.-демократичного руху.

Літ.: Рабочее движение в России в XIX веке. Сборник документов и материалов, т. 2. М., 1950; Никитин И. Первые рабочие союзы и социал-демократические организации в России (70—80-е годы XIX в.). М., 1952; Итенберг Б. Южнороссийский союз рабочих — первая пролетарская организация в России. М., 1954; Першина З. В. Очерки истории революционного движения на юге Украины. (К 100-летию «Южнороссийского союза рабочих»). К.— Одесса, 1975.

Г. І. Марахов.

ПІВДЕ́ННО-СХІ́ДНИЙ МИС — мис на п-ові Вільсонс-Промонторі, крайня пд. точка материка Австралія (39° 11′ пд. ш., 146° 25′ сх. д.).

ПІВДЕ́ННО-СХІ́ДНІ ГО́ВОРИ, південно-східні діалекти, південно-східне наріччя — говори укр. мови. Пошир. переважно на сході й півдні УРСР (див. карту до ст. *Діалект,* т. 3, між с. 192—193). Говірки цього типу є на тер. суміжних областей РРФСР, на Кубані й Ставропольщині, в Надволжі, в Пд. Сибіру, на Далекому Сході, а також на сході Казахстану й на півночі Киргизії. П.-с. г.— найбільший і структурно найоднорідніший діалектний масив укр. мови, до складу якого належать давні за походженням *середньонаддніпрянські говори,* а також *слобожанський говір* і *степовий говір,* які виникли переважно внаслідок переселень у 16—18 ст. На базі П.-с. г. сформувалася сучас. укр. *літературна мова*. Тому осн. їхні фонетичні, граматичні й лексичні риси збігаються з літ. нормою. Характерні риси П.-с. г. у фонетиці: немає фонеми **ф** (хвакт, хво́рма); широко виявлена м'якість **р** (комо́р'а, база́р'); м'якість **ч** (н'іч', ч'у́ти, кач'а́), а також **ш, ж** в іменниках (типу лош'а́, ве^{и}дмиж'а́) та в дієсловах (сп'іш'а́т', б'іж'а́т'); наявність «середнього» **л** (мо^{и}ло́ко́, бу^{и}ла́, се^{и}ло́); помірне укання (зу^{о}зу́л'а, ку^{о}жу́х); вставний **н'** після **м** (типу — мн'а́со, с'І́мн'а). У морфології: подекуди вирівнювання ненаголошених закінчень іменників м'якої групи за твердою (во́л'ойу, ка́шойу, учи́тил'ом), є форми типу те^{и}л'о́в'і, йагн'о́в'і, тел'о́м, йагн'о́м, ко́н'ім, л'у́д'ім, у гру́д'іх; при досить чіткому розрізнюванні прикметників твердої й м'якої груп (га́рний, си́н'ій), у частині говірок прикметники твердої групи зазнали впливу м'якої (га́рн'ій, наро́дн'ій); уживання форм особового займенника чоловічого й середнього роду з прийменниками без приставного **н** (до йо́го, за йо́го), інфінітива—на **-ти** й **-т'** (ходи́ти — ходи́т', носи́ти — носи́т'); поширеність у 1-й особі однини дієслів 2-ї дієвідміни форм типу ход'у́, прос'у́, в 3-й особі однини дієслів 1-ї дієвідміни — форм типу ду́ма, зна, пита́, а в дієсловах 2-ї дієвідміни — форм типу хо́де, но́се, про́се; паралельне вживання форм майбутнього часу типу бра́тиму — бу́ду бра́ти. Є своєрідна лексика: борошно, димар, лелека, бадилля (картоплі) тощо.

В. С. Ващенко.

ПІВДЕ́ННО-ТАДЖИ́ЦЬКИЙ ТЕРИТОРІА́ЛЬНО-ВИРОБНИ́ЧИЙ КО́МПЛЕКС. Формування комплексу почалося в роки восьмої п'ятирічки (1966—70) на базі використання гідроенергоресурсів (Нурекська, Рогунська ГЕС та ін.), розвитку кольорової металургії і хім. пром-сті. Див. *Територіально-виробничі комплекси.*

ПІВДЕ́ННО-ТЕХНІ́ЧНЕ БЮРО́ ЦК РСДРП (1905—07) — парт. орган, створений у Києві за рішенням ЦК, обраного на *Третьому з'їзді РСДРП,* з метою зміцнення зв'язків між к-тами РСДРП, керівництва політ. і орг.-тех. діяльністю пд. комітетів. Бюро займалося транспортуванням з-за кордону парт. л-ри, розповсюдженням її серед більшовицьких орг-цій України, доставкою і виготовленням зброї для більшовицьких орг-цій. У серпні 1905 бюро створило в Києві спец. інструкторську школу-майстерню, в якій представники місц. с.-д. орг-цій міст навчалися військ. справи. Бюро підтримувало тісні зв'язки з ЦК РСДРП. Припинило діяльність на поч. 1907.

ПІВДЕ́ННО-ТИХООКЕА́НСЬКЕ ПІДНЯ́ТТЯ — серединно-океанічний хребет у пд.-зх. частині Тихого ок., між *Австрало-Антарктичним підняттям* на Зх. та *Східно-Тихоокеанським підняттям* на Сх. Довж. бл. 5000 км, шир. до 1500 км. Над гребенем переважають глибини 2500—3000 м, найменша — 878 м. Східну частину П.-Т. п. перетинають зони розломів.

ПІВДЕ́ННО-УКРАЇ́НСЬКА АЕС — атомна електростанція, яка споруджується на р. Пд. Бузі в Арбузинському р-ні Микол. обл. Проектна потужність — 4 млн. кВт. Буд-во почато 1975. Перший блок станції потужністю 2 млн. кВт передбачено ввести в дію 1981, другий — 1982. П.-У. АЕС устаткковується блоками по 1 млн. кВт, які складаються з водо-водяного енерг. реактора тепловою потужністю 3000 тис. кВт і турбогенератора потужністю 1000 тис. кВт. Система тех. водопостачання першої черги оборотна з охолоджуванням циркулярною водою з Ташлицького водосховища.

О. С. Бурлака.

ПІВДЕ́ННО-ЯКУ́ТСЬКИЙ ВУГІЛЬНИЙ БАСЕЙН — на Пд. Якутської АРСР, у пд. частині *Алданського нагір'я.* Простягається на 700 км у широтному напрямі вздовж *Станового хребта.* Пл. басейну 25 тис. км². Вугленосність пов'язана з середньо- і верхньоюрськими та нижньокрейдовими відкладами, що виповнюють ерозійно-тектонічні западини. В межах П.-Я. в. б. виявлено понад 100 вуг. пластів і проверстків, з яких бл. 25 пластів мають робочу потужність понад 0,7 м. Найпотужніші пласти — в нижньокрейдових відкладах *(у Нерюнгринському родовищі кам'яного вугілля* — до 55 м). П.-Я. в. б. належить до басейнів відкритого типу — вуг. пласти виходять на поверхню. Вугілля високоякісне, переважно коксівне. Зольність його 10—18,5%, вміст сірки 0,3—0,4%, вихід летких речовин 18—35%. Теплота згоряння горючої маси 36,1—37,4 Мдж/кг. Перші відомості про наявність вугілля в П.-Я. в. б. належать до 1850. Планомірне дослідження басейну почато після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Першу штольню закладено 1936. Експлуатується Нерюнгринський розріз. Для освоєння басейну велике значення має *Байкало-Амурська магістраль,* з якою він сполучений залізничною віткою Тинда — Беркакіт.

В. Х. Череповський.

ПІВДЕ́ННО-ЯКУ́ТСЬКИЙ ТЕРИТОРІА́ЛЬНО-ВИРОБНИ́ЧИЙ КО́МПЛЕКС. Формування комплексу почалося у десятій п'ятирічці (1976—1980) на основі прискореного розвитку Південно-Якутського вугільного району. Див. *Територіально-виробничі комплекси.*

ПІ́ВДЕНЬ, точка півдня — точка перетину *меридіана небесного* з математичним *горизонтом,* найближча до південного *полюса світу.* Позначають Пд. або S. Див. *Небесна сфера.*

ПІВКОЛОВІ́ КАНА́ЛИ — частина *вестибуля́рного апарата* людини і хребетних тварин; виконує функцію збереження рівноваги й орієнтування організму в просторі. У людини і більшості хребетних є три перетинчасті П. к., розміщені в трьох взаємно перпендикулярних площинах. Перетинчасті П. к. містяться в кісткових П. к. і заповнені ендолімфою; простір між перетинчастим і кістковим П. к. заповнений перилімфою. Кожний П. к. закінчується двома ніжками, одна з яких розширюється в ампулу. В кожній ампулі знаходяться волоскові чутливі клітини, згруповані в кристу, або гребінець, над якими знаходиться желеподібна купула. Рух тіла призводить до переміщення купули, ендолімфи й *отолітів,* що і спричинюється до подразнення волосків і самих чутливих клітин, в яких закінчуються розгалуження слухового (а у ссавців, в т. ч. людини — вестибулярного) нерва. В результаті рефлекторного скорочення відповідних м'язів організм зберігає рівновагу.

ПІВКУ́ЛІ ЗЕМНІ́ — дві половини сферичної поверхні Землі, які розділяють за певною ознакою. Виділяють такі П. з.: Північну і Південну (розділені екватором); Східну і Західну (по меридіану 160° сх. д. і 20° зх. д.), а також *материкову півкулю* та *океанічну півкулю* (за переважанням суходолу чи океанів).

ПІВКУ́ЩІ — *життєва форма* рослин. Те саме, що й *напівчагарник.*

ПІВМА́ВПИ, нижчі примати (Prosimii) — підряд ссавців ряду *приматів.* Довж. тіла 8,5 (довгоп'яти) — 106 см (індрі). Хвіст короткий, середньої довжини або довгий. Пальці рухливі, у більшості видів озброєні кігтями, у окремих — нігтями. Волосяний покрив густий і м'який, часто яскраво забарвлений. Самки мають від однієї до трьох пар сосків. Народжують 1—3 малят. П. поширені в лісах тропіч. Африки, Мадагаскару, Пд.-Сх. Азії та о-вів Малайського архіпелагу. Підряд включає 6 родин (53 види): тупаї (Tupaiidae), *лемурові,* індрі (Indridae), руконіжки (Daubentoniidae), *лорі,* довгоп'яти (Tarsiidae).

ПІ́ВНИКИ, ірис (Iris) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини півникових. Листки мечовидні або лінійні, дворядні. Квітки різних кольорів, одиночні або зібрані в суцвіття. Плід — коробочка. Понад 200 видів, поширених в помірному поясі Пн. півкулі. В СРСР — 87 видів, в т. ч. на Україні — 13. Серед них також поширені дикорастучі види, зокрема П. болотні (I. pseudocorus), П. сибірські (I. sibirica), П. угорські (I. hungarica) та ін. П. бліді (I. pallida), П. німецькі (I. germanica), П. флорентійські (I. florentina) вирощують як ефіроолійні і декоративні рослини; походять з Середземномор'я. Ефірна олія міститься в кореневищах (0,1—0,4%) і квітках (0,15%); застосовується в медицині й парфюмерії. Урожай кореневищ до 100 ц/га. В декоративному садівництві багато сортів П. використовують для бордюрів і квітників.

ПІ́ВНІЧ, точка півночі — точка перетину *меридіана небесного* з математичним *горизонтом,* найближча до північного *полюса світу.* Позначається Пн. або N. Див. *Небесна сфера.*

ПІВНІ́ЧНА АМЕ́РИКА — материк у пн. частині Зх. півкулі. Разом з Пд. Америкою становить частину світу *Америку.* Площа з прилеглими островами — 24,25 млн. км² (у т. ч. островів — бл. 4 млн. км²). До П. А. відносять також *Центральну Америку.* На Пн. материк омивається водами Пн. Льодовитого ок., його морями та Гудзоновою зат., що глибоко вдається в суходіл, на Зх.— Тихим ок. з Каліфорнійською зат., на Сх.— Атлантичним ок. з Мексіканською зат. На Пн. Зх. Берінгова прот. відокремлює П. А. від Азії, з Пд. Америкою сполучена вузьким *Панамським перешийком,* через який прокладено Панамський канал. За обрисами П. А. нагадує трапецію, широкою основою спрямовану на Пн. Шир. її зменшується від 6 тис. км на Пн. до 100 км на Пд. Берегова лінія найбільш розчленована на Пн., тут розташовані й найбільші в світі о. *Гренландія* та *Канадський Арктичний архіпелаг.* Ін. великі острівні групи — *Вест-Індія, Алеутські острови.* Найбільші півострови: *Лабрадор, Флоріда, Юкатан, Каліфорнія, Аляска.*

Рельєф. Зх. частина П. А. зайнята поясом високогірних хребтів, плоскогір'їв і міжгірних улоговин *Кордільєр Північної Америки,* центр. і сх. частини — рівнинами та невисокими горами *Аппалачами.* Гірські хребти Кордільєр простягаються переважно з Пн. Зх. на Пд. Сх. і утворюють кілька пасом. Вздовж тихоокеанського узбережжя підносяться берегові хребти: *Алеутський хребет,* Аляскинський з найвищою вершиною П. А.— г. *Мак-Кінлі* (6193 м), *Береговий хребет, Сьєрра-Невада,* Зх. Сьєрра-Мадре та ін. Сх. пасмо складають *Скелясті гори,* хребти Маккензі, Брукс, Сх. Сьєрра-Мадре та ін. Ці пасма розділені поясом внутр. плато і плоскогір'їв (*Великий Басейн,* Юкон, *Колорадо* та ін.). Пн.-сх. частину материка займає Лаврентійська височина, що за характером поверхні являє собою плоскогір'я з значним розвитком водно-льодовикових форм рельєфу. На Пд. вона переходить у Центральні рівнини з пересічними висотами 200—500 м. На Зх. від них лежать *Великі рівнини* — система вирівняних плато, розділених уступами, що поступово підносяться до Кордільєр. Подекуди у районах розвитку лесових порід, що легко піддаються розмиву, плато розчленовані глибокими ярами й долинами, внаслідок чого землі стали непридатними для с.-г. використання (див. *Бедленд*). Вздовж узбережжя Мексіканської зат. простягається Примексіканська низовина. важливими елемен-

ПІВНІЧНА АМЕРИКА

Крайні точки:

пн. — мис Мерчісон (71° 50′ пн. ш.),

пд. — мис Мар'ято (7° 12′ пн. ш.),

сх. — мис Сент-Чарльз (55° 40′ зх. д.),

зх. — мис Принца Уельського (168° 00′ зх. д.).

1. Ніагарський водоспад.
2. Кордільєри Північної Америки.
3. Краєвид Центральних рівнин.
4. Бізони у Єллоустонському національному парку.
5. На Мексіканському нагір'ї.

Найбільші вершини Північної Америки

Назва	Висота, м
Мак-Кінлі	6193
Логан	6050
Святого Іллі	5488
Уїтні	4418
Елберт	4399
Пенья-Невада	4054

Найбільші вулкани Північної Америки

Назва	Висота, м
Орісаба	5700
Попокатепетль	5452
Санфорд	4939
Рейнір	4392
Шаста	4317
Тахумулько	4217

Найбільші ріки Північної Америки

Назва	Довжина, км	Площа басейну, тис. км²
Міссісіпі (з Міссурі)	5971	3268
Маккензі (з Атабаскою)	5472	1800
Святого Лаврентія	3057	1269
Ріо-Гранде	3033	570
Юкон	2897	855
Нельсон	2574	1070
Колорадо	2333	635

Найбільші озера Північної Америки

Назва	Площа, км²	Найбільша глибина, м
Верхнє	84 130	393
Гурон	59 700	208
Мічіган	58 100	281
Велике Ведмеже	31 329	137
Велике Невільниче	28 570	614
Ері	25 667	64
Вінніпег	24 390	18
Онтаріо	19 554	236
Нікарагуа	8430	70

тами рельєфу якої є берегові тераси, піщані бари та коси. На Сх. материка підносяться Аппалачі, які у пн. частині являють собою плоскогір'я з окремими невисокими хребтами, пд. їх частина складається з плоскогір'я Підмонт, яке т. з. лінією водоспадів відокремлене від Приатлантичної низовини.

Геологічна будова і корисні копалини. Найбільш давньою геол. структурою П. А. є докембрійська Пн.-Американська платформа, що займає центр. частину материка. Фундамент її виходить на поверхню на Пн. материкової частини П. А. та на Пд. Канадського Арктичного архіпелагу, утворюючи Канадський щит. Пн.-Американська платформа оточена гірськими системами різного віку — каледонського (Пн. Аппалачі, гори Гренландії та ін.), герцинського (Пд. Аппалачі, гори Канадського Арктичного архіпелагу) та мезозойського (Кордільєри). Останні відповідають Сх.-Тихоокеанському (Кордільєрському) геосинклінальному поясу. Надра П. А. багаті на різні мінерально-сировинні ресурси, зокрема рудні й паливні. Рудні корисні копалини зосереджені в основному у межах Канадського щита і в Кордільєрах (руди заліза, міді, нікелю, кобальту, радіоактивних і благородних металів). Родовища заліз. руд є також у Аппалачах. Кордільєри багаті на енерг. сировину (нафта, газ, кам. і буре вугілля) та на сировину для хім. пром-сті, зокрема фосфорити. В Аппалачах — поклади кам. вугілля, на Примексіканській низовині та вздовж тихоокеанського узбережжя, в Каліфорнії й на Алясці — родовища нафти і газу.

Клімат. Тер. П. А. простягається з Пн. на Пд. від арктичного до тропічного поясів. На особливості клімату значний вплив справляє будова її поверхні, зокрема меридіональне простягання найбільших гірських хребтів, які не становлять перешкоди для переносу повітря з Пн. на Пд. і у зворотному напрямі. Пересічна т-ра січня зростає від —36° на Пн. Канадського Арктичного архіпелагу (абс. мінімум на континентальній частині П. А. —64°, на о. Гренландія —70°) до —15, —5° у помірному поясі та +20° на Мексіканському нагір'ї і п-ові Флоріда. У липні т-ри становлять на крайній Пн. 0, +4°, у помірних широтах +18, +26°, на Пд. +30°. Найвищі т-ри спостерігаються на внутр. плоскогір'ях пд. частини Кордільєр (у *Долині Смерті* понад +50°). У межах арктичного та субарктичного поясів кількість опадів не перевищує 200—500 мм. У помірному поясі велику кількість опадів одержує тихоокеанське узбережжя (2000—3000 мм), у внутр. районах Кордільєр — до 100 мм опадів на рік, далі на Сх. кількість їх зростає до 400—1000 мм. На Великих рівнинах улітку часто бувають потужні *смерчі* (торнадо) і *пилові бурі*. На тихоокеанському узбережжі в межах субтропічного поясу клімат посушливий (на п-ові Каліфорнія 100—150 мм опадів), близький до середземноморського. На Пд. Сх. значна кількість опадів, переважно літніх, пов'язана з *мусонами*. У внутр. областях крайнього Пд. материка клімат дуже посушливий. У Кордільєрах гірський та високогірний клімат. Снігова межа проходить на вис. від 300—450 м на Алясці до 1500—1800 м на Береговому хр. та 4000—4500 м у Сьєрра-Неваді.

Внутрішні води. Поверхневий стік річок П. А. становить 8200 км³ (бл. 18% усього світового стоку). Тут зосереджені великі ріки і численні озера. Більшість рік належить до бас. Атлантичного ок., серед них — найбільша ріка земної кулі *Міссісіпі* з *Міссурі*. До ін. великих рік цього басейну належать *Святого Лаврентія ріка* і *Ріо-Гранде*. Це рівнинні ріки з численними притоками, повноводні. Понад 25% площі П. А. відноситься до бас. Тихого ок., ріки якого (*Юкон*, Кускоквім, *Фрейзер*, *Колумбія*, *Колорадо* та ін.) мають здебільшого гірський характер, значні запаси гідроенергії. Пн. частина П. А. має стік у Пн. Льодовитий ок.; гідрологічна сітка добре розвинута, найбільшою є р. *Маккензі*. Серед озер П. А. особливе місце посідають *Великі озера*, що є значним акумулятором прісної води (24 000 км³). Проте води їх дуже забруднені. Серед ін. озер — *Велике Ведмеже озеро*, *Велике Невільниче озеро*, *Вінніпег*. Всі ці озера льодовиково-тектонічного походження. У Центр. Америці є озера тектонічного походження — *Нікарагуа*, Манагуа та ін., у горах — вулканічні.

Грунти. Грунтовий покрив П. А. дуже різноманітний. Він представлений (з Пн. на Пд.) різними типами грунтів: тундрово-глейовими, дерново-підзолистими, сірими лісовими, бурими лісовими, чорноземними, каштановими, бурими напівпустельними і солончаками, червоноземами й жовтоземами, пустельними тропічними та ін. У зв'язку з тим, що на значних площах грунтовий покрив внаслідок госп. діяльності людини зазнав помітних негативних змін, великого значення набуває проблема боротьби з *ерозією грунтів*.

Рослинність П. А. досить різноманітна і водночас має схожість з рослинністю Євразії. На Пн. материка знаходяться арктичні пустелі переважно з накипними лишайниками, мохами тощо, які південніше переходять у мохово-лишайникові і мохові *тундри* з осоками і карликовими деревними рослинами. В лісотундрі з дерев представлені ялини (чорна і біла), модрина американська, тополя бальзамічна, осика тощо. Лісові зони займають бл. 1/3 тер. П. А. На Алясці і в Канаді поширені хвойні ліси з ялин, сосен (веймутової, Банкса), ялиці бальзамічної, з домішками берези, осики та ін. В районі Великих озер і пн. частині Аппалачів — мішані ліси з клена цукрового, в'яза, липи, берези, тсуги канадської, ялин, сосен, ялиці. Серед. і пд. частини Аппалачів, сх. частину Центр. рівнин займають широколистяні ліси з дубів, каштана зубчастого, бука, гікорій, тюльпанного дерева тощо. Для соснових і сосново-дубових вічнозелених субтропічних лісів Приатлантичної і Примексіканської низовин характерні також магнолії, ліани, тис, кипарис болотяний. На тихоокеанському узбережжі ростуть секвойні ліси, соснові бори та ліси з ялиці, ялини, тсуги, туї та ін. У внутр. частині материка поширені високотравні *прерії* (у більш вологих місцях) та сухі низькотравні степи з бізоновою травою, злаковими, бобовими, складноцвітими, які на Пд. Великих рівнин замінюються субтропічною *саваною*. Внутр. долини Великого Басейну займають полинові степи. Далі на Пд. розташовані мексіканські пустелі з чагарниками (креозотовий кущ, окатила), напівчагарниками (полин, солянки) та сукулентами (агави, юки, кактуси). В пд. частинах Мексіканського нагір'я і Флоріди, в Центр. Америці і Вест-Індії поширені вологі тропічні ліси, тропічні савани, по узбережжях — *мангрові ліси*. В горах рослинність змінюється відповідно до *висотної поясності*. Рослинність П. А. дуже змінена внаслідок діяльності людини, особливо на тер. США.

Тваринний світ. У фаунах позатропічних частин П. А. і Євразії є спільні роди і види тварин. В тундрі — це білий ведмідь, песець, лемінги, заєць-біляк, куріпка біла, сова біла, в лісах — лось, олені, рись, вовк, ведмідь, бобер, росомаха, куниця, білки, лисиці, землерийки, кроти, лісові сурки та ін. Але тваринний світ П. А. має й специфічні особливості. В тундрі водяться карібу, вівцебик (на Пн. Арктичного архіпелагу і в Гренландії); в лісах — північноамериканський дикобраз, ондатра, норка американська, скунс, лунь вилохвостий, індик та ін. Чисельність лісових тварин, особливо хутрових звірів, значно зменшилась. В лісах Кордільєр трапляються чубук, грізлі, пума та ін. В субтропіках, на Пд. Сх. П. А. поряд з тваринами широколистяних лісів зустрічаються представники тропічної фауни — алігатор, каймановi черепахи, ібіси, фламінго, пелікани, колібрі, каролінська папуга. Зазнали знищення тварини степів: бізон (є лише в заповідниках), антилопа вилоріг, олень мазам (зберігся в горах); численніші гризуни (ховрахи, кролі, лукові собачки) та хижаки, що живуть у норах (лисиця, койот, земляні білки). На пустельно-степових нагір'ях численні плазуни, у т. ч. отруйні — гримуча змія, отрутозуб тощо. В пд. частині П. А. переважають тропічні тварини, зокрема південноамер. походження — броненосці, мавпи, кажани, колібрі, папуги, черепахи, крокодили та ін. Див. також *Голарктична біогеографічна область*, *Неотропічна біогеографічна область*.

Історія дослідження. Офіційно відкриття П. А. датують 1492, коли Х. *Колумб* досяг її пд.-сх. узбережжя та прилеглих островів Вест-Індії, проте норманни здійснювали плавання до берегів Гренландії і Пн.-Сх. Америки ще у 10—13 ст. Сх. узбережжя материка 1497—98 досліджували експедиції Дж. *Кабота* та С. *Кабота*.

ПІВНІЧНА АМЕРИКА, ФІЗИЧНА КАРТА

ПІВНІЧНА АМЕРИКА

ПОЛІТИЧНА КАРТА

МАСШТАБ 1: 60 000 000

600 0 600 1200 км

ЕТНОГРАФІЧНА КАРТА

МАСШТАБ 1: 80 000 000

800 0 800 1600 км

МАЛІ АНТІЛЬСЬКІ ОСТРОВИ

МАСШТАБ 1: 20 000 000

Цифрами на карті позначені:

1 Беліз
2 Сальвадор
3 Коста-Ріка
4 Гаїті
5 Домініканська Республіка
6 Ямайка
7 Венесуела

Цифрами на карті позначені

1 Гаїті
2 Домініканська Республіка
3 Антігуа та Барбуда
4 Домініка
5 Сент-Люсія
6 Сент-Вінсент і Гренадіни
7 Барбадос
8 Гренада
9 Трінідад і Тобаго
10 Гватемала
11 Беліз
12 Гондурас
13 Сальвадор
14 Нікарагуа
15 Коста-Ріка
16 Панама

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКА СІМ'Я

Германська група

1 Американці
1а в т.ч. негри США
2 Англо-канадці
3 Ямайці
4 Багамці, бермудці, трінідадці та ін. англомовне населення Малих Антільських о-вів та Белізу
5 Німці
6 Шведи, норвезці, датчани, ісландці
● Євреї США й Канади

Кельтська група

▲ Ірландці

Романська група

7 Франко-канадці
8 Гаїтяни та ін. франкомовне населення Малих Антільських о-вів
9 Мексіканці
10 Кубинці
11 Домініканці, пуерторіканці, нікарагуанці та ін. іспаномовне населення Центральної Америки
■ Італійці

Слов'янська група

○ Поляки
♦ Українці
△ Росіяни

ІНДІАНСЬКІ НАРОДИ

12 Атапаски, тлінкіти, хайда
13 Алгонкіни, вакаші, селіші
14 Сіу, ірокези, мускоги, тлапанеки
15 Ацтеки, яки та ін. індіанські племена
16 Майя, хуастеки, наме
17 Міштеки, сапотеки, отомі
18 Міскіто-матагальпа, тараски, чинантеки, ленка, кариби, чибча та ін. індіанські племена

ЕСКІМОСЬКО-АЛЕУТСЬКА СІМ'Я

19 Ескімоси (включаючи гренландців-інуїтів), алеути

Райони змішаного заселення

Незаселені території

Тихоокеанського узбережжя П. А. першим з європейців досяг *Бальбоа* В. Н. де, який 1513 перетнув Панамський перешийок. У 1-й пол. 16 ст. іспан. експедиції вивчали узбережжя Мексіканської зат., дельту Міссісіпі, внутр. райони материка (Ф. Кордова, Е. Кортес та ін.). Пн. райони П. А. стали відомі завдяки плаванням франц. (Ж. Картьє, 1534—35) та англ. (Дж. Дейвіс, Г. *Гудзон*, У. Баффін та ін., 1576—1631) мореплавців. У 1615—28 франц. дослідники С. Шамплен та Е. Брюле відкрили Великі озера. У вивченні пн.-зх. частини П. А. велика роль належить росіянам. У 1732 І. Федоров і М. Гвоздєв відкрили крайню зх. точку материка, 1741 В. *Берінг* і О. *Чириков* — частину узбережжя Аляски, ряд Алеутських та ін. островів. Завершила відкриття Аляски 1784—95 експедиція Г. *Шеліхова*. В 1778 Дж. *Кук* досліджував зх. узбережжя П. А. В 1792—93 англієць А. Маккензі відкрив Велике Ведмеже оз., пересік материк зі Сх. на Зх. У 19 ст. досліджували арктичні райони П. А (англ. експедиції Дж. *Росса*, Дж. Франкліна, норв. О. Свердрупа і Ф. *Нансена*, амер. Р. *Пірі* та ін.). На поч. 20 ст. в основному вивчали внутр. райони П. А., зокрема гірські області.

Населення. До складу сучасного населення П. А. входять представники грьох рас. Корінне населення (*індіанці, ескімоси, алеути*), а також недавні переселенці з Азії належать до різних гілок монголоїдної раси; нащадки вихідців з Європи — до європеоїдної раси, вихідців з Африки — до негроїдної. Значну частину населення становлять мішані расові групи — *метиси* і *мулати*. Більшість населення П. А.— нащадки іммігрантів з Європи і в значно меншій кількості — з Азії, які переселилися сюди протягом 16—20 ст., а також нащадки невільників, завезених у 17—19 ст. з Африки. Аборигенні народи, які залишилися, становлять лише 5% населення П. А. Більша частина населення Мексіки і д-в материкової Центр. Америки утворилася внаслідок мішання прийшлих іспанців з місц. індіанськими племенами. В антропологічному відношенні — це метиси, які говорять *іспанською мовою*. О-ви Карибського моря заселені переважно націями, що формуються,— неграми і мулатами — нащадками афр. рабів і європ. колонізаторів (іспанців, англійців, французів, голландців та ін.). В США переважає *англійська мова*, в Канаді — англійська і французька. Безперервний приплив іммігрантів у ці дві країни приводить до виникнення все нових перехідних груп, які ще остаточно не асимільовані осн. народами країн вселення, але вже порвали зв'язок з країнами, звідки вони переселилися. В США, крім того, серед американців виділяється особлива група — афроамериканців (негри), які внаслідок тривалої *дискримінації* і *сегрегації* значною мірою зберегли свої антропологічні і деякі культур. риси; вони повністю англомовні. Найбільші англомовні народи П. А. (1980, млн. чол.): американці США — 180, в т. ч. афроамериканці — 25, англоканадці — 11; ін. англомовні групи: ямайці — 2,6, трінідадці — 0,8, барбадосці — 0,25, багамці — 0,17, белізці — 0,09. Значною мірою англомовними є іммігрантські групи США і Канади, які асимілюються: німці — 6,8, італійці — 5,2, поляки — 2,7, австрійці — 1,3, шведи — 1,0 та ін. Іспаномовними народами є мексіканці — 67 (у т. ч. в США — 8), кубинці — 10,5, пуерторіканці — 5,2, домініканці — 5,1, сальвадорці — 4,3, гватемальці — 3,3, гондурасці — 2,8, нікарагуанці — 2,2, костариканці — 2,0, панамці — 1,8. Франкоканадці — другий великий народ Канади (чисельність — 8,1 млн. чол.); ін. франкомовні групи П. А.: гаїтійці — 5,3, мартінікці і гваделупці — по 0,33. Індіанські народи значною мірою збереглися в Пд.-Сх. Мексіці й Зх. Гватемалі. Окремими групами вони розселені в малодоступних районах Гондурасу, Панами та ін. центральноамер. країнах, у внутр. областях Аляски, на Пн. Канади, в резерваціях США і Канади. Вони все більше переходять на мови навколишніх народів — іспанську, англійську, французьку. Загальна чисельність індіанців П. А. — 16,7 млн. чол., у т. ч. в Мексіці — 11,2, Гватемалі — 3,6, США — 0,9 і Канаді — 0,32 млн. чол. На Крайній Півночі, вздовж узбережжя материка і арктичних островів розселені ескімоси (100 тис. чол., у т. ч. в Гренландії — 52 тис., США — 30 тис. і Канаді — 18 тис.). На Алеутських островах (США) живе бл. 5 тис. алеутів. Офіц. мови: Гватемали, Гондурасу, Домініканської Республіки, Коста-Ріки, Куби, Мексіки, Нікарагуа, Панами, Сальвадору — іспанська, Гаїті, Гваделупи, Мартініки, Сен-П'єр і Мікелону — французька, Антільських о-вів — голландська, Канади — англійська і французька, Пуерто-Ріко — іспанська і англійська, Гренландії — датська й ескімоська, решти країн — англійська. За релігією населення США і Канади належить до численних протестантських церков або до католицької церкви (в Канаді католиків 46%, в США — бл. 40%). Переважна більшість віруючих Мексіки і країн материкової Центральної Америки — католики. В Вест-Індії на одних островах домінує католицизм, на інших — протестантизм.

У П. А., переважно в США і Канаді, живуть українці, які деякою мірою зберігають рідну мову (див. *Сполучені Штати Америки, Канада*, розділи про українців у цих країнах).

Політичний поділ. До європ. колонізації на тер. П. А. жили індіанські племена — гурон, *ірокези*, саскегани, *команчі*, апачі та ін. Індіанське нас. П. А. перебувало на різних стадіях первіснообщинного ладу. Колонізація європейцями П. А., що почалася в кін. 15 — на поч. 16 ст., призвела до масового винищення місц. населення. Освоєння територій сучас. Канади почалося з виникненням франц. поселень Порт-Руаяль і Квебек 1604—07. На поч. 17 ст. із заснуванням Лондонської і Плімутської компаній інтенсивно розвинулася і англ. колонізація. Англійці почали госп. освоєння нових земель. На Пд. континенту утвердилася система рабовласницького плантаційного г-ва. В результаті *Семилітньої війни 1756—63* Франція втратила свої колоніальні володіння в

Політичний поділ Північної Америки

Держави	Площа, тис. км²	Населення, млн. чол.[1]	Столиці
Антігуа і Барбуда	0,4	0,08	Сент-Джонс
Багамські Острови (Співдружність Багамських Островів)	13,9	0,21 (1980, оцінка)	Нассау
Барбадос	0,4	0,26 (1978)	Бріджтаун
Беліз	23,0	0,16 (1981, оцінка)	Бельмопан
Гаїті (Республіка Гаїті)	27,8	5,2 (1980)	Порт-о-Пренс
Гватемала (Республіка Гватемала)	108,9	7,0 (1980, оцінка)	Гватемала
Гондурас (Республіка Гондурас)	112,1	3,56 (1979, оцінка)	Тегусігальпа
Гренада	0,3	0,11 (1977)	Сент-Джорджес
Домініка (Співдружність Домініки)	0,8	0,08 (1977)	Розо
Домініканська Республіка	48,7	5,6 (1979, оцінка)	Санто-Домінго
Канада	9976,19	24,1 (1.I 1981, оцінка)	Оттава
Коста-Ріка (Республіка Коста-Ріка)	50,9	2,2 (1979, оцінка)	Сан-Хосе
Куба	110,992	9,9 (1980, оцінка)	Гавана
Мексіка (Мексіканські Сполучені Штати)	1958,2	70,0 (1980)	Мехіко
Нікарагуа (Республіка Нікарагуа)	130,0	2,5 (1980)	Манагуа
Панама (Республіка Панама), включаючи колишню зону Панамського каналу	77,08	1,88 (1979, оцінка)	Панама
Сальвадор (Республіка Ель Сальвадор)	21,4	4,66 (1979)	Сан-Сальвадор
Сент-Вінсент і Гренадіни	0,4	0,11 (1980)	Кінгстаун
Сент-Люсія	0,6	0,12 (1978)	Кастрі
США (Сполучені Штати Америки)	9363,2	бл. 228,95 (лютий 1981)	Вашінгтон
Трінідад і Тобаго (Республіка Трінідад і Тобаго)	5,1	1,2 (1979, оцінка)	Порт-оф-Спейн
Ямайка	11,5	2,2 (1979)	Кінгстон
Антільські острови (Нідерл.)	1,0	0,25 (1978)	Віллемстад
Бермудські острови (Брит.)	0,53	0,06 (1978)	Гамільтон
Віргінські острови (Брит.)	0,1	0,1 (1980)	Род-Таун
Віргінські острови (США)	0,3	0,1 (1979)	Шарлотта-Амалія
Гваделупа (Франц.)	1,8	0,33 (1980)	Бас-Тер
Гренландія (частина тер. Данії)	2175,6	0,05 (1978)	Готхоб
Кайман острови (Брит.)	0,2	0,02 (1979)	Джорджтаун
Мартініка (Франц.)	1,1	0,3 (1980)	Фор-де-Франс
Монтсеррат (Брит.)	0,101	0,01 (1978)	Плімут
Пуерто-Ріко (США)	8,9	3,3 (1978)	Сан-Хуан
Сен-П'єр і Мікелон (Франц.)	0,2	0,006 (1974)	Сен-П'єр
Сент-Крістофер (Сент-Кіттс)—Невіс—Ангуілла (Брит.)	0,4	0,07 (1976)	Бастер
Теркс і Кайкос острови (Брит.)	0,4	0,008 (1978)	Кокберн-Таун

[1] В дужках зазначено рік перепису.

Північна Америка. Плато Колорадо.

Канаді, які майже повністю перейшли до Великобританії. В ході *війни за незалежність у Північній Америці 1775—83* 13 англ. колоній відокремилися і утворили самостійну д-ву — Сполучені Штати Америки. Великобританії вдалося зберегти своє панування у Канаді. У 1804 *Гаїті* проголосила незалежність від Іспанії. В ході *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* домоглися незалежності Мексіка (1810), Гватемала, Гондурас, Коста-Ріка, Нікарагуа, Сальвадор (всі — 1821). У 1844 внаслідок антигаїтянського повстання на Сх. Гаїті утворилася Домініканська Республіка. Невдоволення широких мас колоніальною політикою англ. уряду в Канаді привело до ряду великих виступів, серед яких найзначнішим було повстання 1837—38, очолене, зокрема, *Л. Папіно*. В 1867 Канада здобула права *домініону* (з 1931 — незалежна д-ва в рамках *Співдружності* країн, очолюваної Великобританією). В 1949 до Канади приєднано на правах провінції кол. анг. колонію Ньюфаундленд. В результаті *іспано-американської війни 1898* проголосила незалежність 1902 Куба (фактично ж стала напівколонією США). За *Паризьким мирним договором 1898* до США відійшло і Пуерто-Ріко. В 1903 проголосила політ. незалежність від Колумбії Панама. Кабальні договори США, нав'язані урядові Панами (див. *Американо-панамські договори*), віддавали під контроль США частину території країни (див. *Зона Панамського каналу*). Народ Панами вів постійну боротьбу за повернення загарбаних територій. *Кубинська революція* 1959 проголосила першу соціалістичну д-ву в Америці. Перемога її сприяла піднесенню антиімперіалістичного руху на всьому амер. континенті. Домоглися незалежності англ. колонії Вест-Індії: Ямайка, Тринідад і Тобаго (1962), Барбадос (1966), Багамські Острови (1973), Гренада (1974), Домініка (1978), Сент-Люсія (1979), Беліз (1981), Антігуа і Барбуда (1981). За договором 1979 між США і Панамою під юрисдикцію Панами перейшла кол. зона Панамського каналу. Договором також передбачено, що до 1.I 2000 остаточно буде відновлено суверенітет країни і над Панамським каналом. На поч. 80-х рр. у П. А. залишається ряд залежних територій (табл.). Див. також статті про окремі країни Пн. Америки. Карти див. на окрем. арк. с. 336—337.

Літ.: Магидович И. П. История открытия и исследования Северной Америки. М., 1962; Игнатьев Г. М. Северная Америка. Физическая география. М., 1965; Страны и народы. Америка. Общий обзор. Северная Америка. М., 1980; Ефимов А. В. США. Пути развития капитализма. М., 1969; Самойло А. С. Английские колонии в Северной Америке в XVII веке. М., 1963; Тишков В. А. Освободительное движение в колониальной Канаде. М., 1978.

Є. І. Стеценко (Природа), *Н. Ю. Віленська* (Рослинність, Тваринний світ), *С. І. Брук* (Населення), *А. М. Шлепаков* (Політичний поділ).

ПІВНІ́ЧНА ВІЙНА́ 1700—21 — війна Росії проти Швеції за вихід до Балтійського моря, за повернення його узбережжя, загарбаного шведами (див. також *Лівонська війна 1558—83, Російсько-шведські війни 17—19 століть*). У П. в. в різні роки воювали проти Швеції також Данія, Річ Посполита, Саксонія, Пруссія та ін. В 1700 швед. король *Карл XII* розбив дат. армію, Данія уклала мир з Швецією. 19 (30).VIII 1700 Росія оголосила війну Швеції, але під Нарвою рос. війська зазнали поразки. Карл XII кинув свою армію проти Речі Посполитої. Тим часом енергійними заходами *Петро I* відновив армію, реорганізував її артилерію, створив військ.-мор. флот і перейшов у наступ. У 1701 рос. армія завдала удару шведам під с. Ерестфером (на зх. узбережжі Чудського оз.), 1702 здобула фортецю Нотебург, перейменовану на Шліссельбург (тепер м. Петрокрєпость), 1703 — фортецю Нієншанц (у гирлі Неви), Ям, Копор'є, 1704 — Івангород, Нарву, Дерпт (тепер Тарту). На місці зруйнованого Нієншанца було закладено Петербург (1703), а для прикриття його з моря споруджено фортецю Кронштадт. У всіх воєнних діях у Прибалтиці брали участь козац. полки — Миргородський, Ніжинський, Гадяцький, Лубенський, Полтавський і загони запорожців. Річ Посполита, не підготовлена до війни, ослаблена сел.-козац. рухом на Правобережній Україні під керівництвом С. П. *Палія*, зазнавала у війні невдач; Карл XII здобув Варшаву; Краків, Торунь, примусив польс. короля *Августа II Фридерика* підписати мирний договір і передати престол швед. ставленику С. *Лещинському* (1706). Швед. король прагнув установити протекторат над Литвою, Польщею і Україною, захопити Архангельськ, Псков, Новгород і поділити Росію на окремі князівства. У вересні 1708 швед. війська вторглись у пн. райони Лівобережної України. Скориставшись з цього, наприкінці жовтня гетьман І. *Мазепа*, який таємно вів переговори з Карлом XII, перейшов на бік загарбників з невеликою кількістю старшини та найманого війська. Укр. козаки, селяни, міщани, виявляючи вірність союзові з Росією, розгорнули партизанську війну: боролися проти шведів і зрадника Мазепи. Гостра потреба в продовольстві примусила Карла XII навесні 1709 вирушити на Полтавщину. На своєму шляху шведи палили населені пункти і винищували мирне населення. В квітні 1709 швед. війська зосередилися під Полтавою. 87 днів тривала героїчна оборона міста. В *Полтавській битві 1709* загарбники зазнали повного розгрому. Карл XII і Мазепа втекли до тур. володінь. Полтавська битва стала поворотним етапом П. в. В 1710 війська Петра I розгорнули наступ у Прибалтиці: було здобуто м. Ригу, Ревель (тепер Таллін), Кексгольм, Виборг і о. Езель. Успіхи викликали занепокоєння зх.-європ. д-в, і вони примусили Туреччину оголосити війну Росії. На поч. 1711 з наказу Туреччини крим. татари вторглися на Україну. Росія у відповідь здійснила *Прутський похід 1711*. Після укладення *Прутського трактату 1711* рос. війська активізували воєнні дії в Прибалтиці. В *Гангутському бою 1714* рос. флот здобув блискучу перемогу над шведським; 1720 поблизу островів Езель і Гренгам швед. флот знову зазнав поразки. Швеція змушена була підписати *Ніштадтський мирний договір 1721*. Перемога у П. в. завершила боротьбу Росії за вихід до Балтійського м., висунула її в ряд великих європ. д-в. Лівобережну Україну було врятовано від загрози поневолення польс.-шляхет. загарбниками.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Шутой В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708—1709 рр. К., 1954; Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. М., 1958.

В. Є. Спицький.

ПІВНІ́ЧНА ДАКО́ТА — штат на Пн. США, на кордоні з Канадою. Площа 183 тис. км². Нас. 653 тис. чол. (1977). Адм. ц.— м. Бісмарк. Один з осередків розселення українців у США. Рельєф рівнинний, поступово підвищується зі Сх. на Зх. Гол. ріка — Міссурі (верхня течія). Лежить у степовій зоні. Більша частина території розорана. Основа економіки — с. г. Переважають великі капіталістичні ферми, кількість дрібних фермерських г-в безперервно зменшується. Гол. культура — яра пшениця. Вирощують також овес, ячмінь, жито, кукурудзу, льон, сіяні трави. Тваринництво м'ясного напряму. Підприємства гірничодобувної (буре вугілля, нафта, природний газ), харч. та ін. галузей промисловості.

ПІВНІ́ЧНА ДВІ́НА́ — ріка на Пн. Європ. частини СРСР, переважно в Арх. обл. РРФСР. Довж. 747 км, площа бас. 357 тис. км². Утворюється злиттям річок Югу та Сухони; впадає в Двінську губу Білого м., утворюючи дельту площею майже 900 км². Має рівнинний характер. Гол. притоки: Вичегда, Пінега (праві), Вага (ліва). Живлення мішане, переважно снігове. Пересічна річна витрата води у гирлі 3490 м³/с. Замерзає у середині листопада, скресає в кінці квітня. Через р. Сухону, оз. Кубенське, р. Шексну П. Д. сполучається з Волгою. Судноплавна. Лісосплав. На П. Д.— міста *Котлас, Архангельськ*.

ПІВНІ́ЧНА ЗЕМЛЯ́ — архіпелаг у Пн. Льодовитому океані, між морями Карським і Лаптєвих. Протокою Вількицького відокремлена від п-ова Таймир. Входить до Таймирського (Долгано-Ненецького) авт. окр. Краснояр. краю РРФСР. Складається з 4 великих островів (Октябрської Революції, Більшовик, Комсомолець, Піонер) і ряду дрібних (Шмідта, Старокадомського та ін.). Заг. площа бл. 37 тис. км². Рельєф низькогірний, плато-подібний. Бл. 50% площі П. З. вкрито льодовиковими куполами і щитами. Вис. до 965 м. Клімат арктичний. Пересічна т-ра січня —28, —30°, липня —0,5, —1,6°. Опадів від 150—200 мм до 400—450 мм на рік. Тривалість снігового покриву бл. 10 міс. На вільних від льодовиків ділянках — мохи, лишайники з домішкою квіткових. Характерні песець, лемінг,

білий ведмідь, північний олень; на узбережжі — пташині базари. Острови відкрила рос. експедиція Б. Вількицького (1913); вперше дослідила 1930—32 експедиція Арктичного ін-ту (Г. О. Ушаков, М. М. Урванцев).

ПІВНІ́ЧНА ІРЛА́НДІЯ, Ольстер — адм.-політ. частина Сполученого Королівства Великобританії та Пн. Ірландії. Займає пн.-сх. частину о. Ірландія. Площа 14,1 тис. км². Нас. 1,5 млн. чол. (1971). Адм. ц. — м. Белфаст. У адм. відношенні поділяється на 26 округів.

Бл. 65% населення належить до етнічної групи ольстерців-протестантів, решта — ірландці-католики. За *англо-ірландським договором 1921* П. І. (6 найрозвинутіших у пром. відношенні графств *Ольстеру*) залишилася в складі Великобританії на правах автономії. В 1921—72 при владі перебувала протестантська Юніоністська партія (ЮП), яка при підтримці реакційних кіл Великобританії проводила політику репресій щодо католицької меншості. З 1966 в П. І. розгорнувся рух за громадян. права, що об'єднав демократичні сили. В 1969 П. І. окупували англ. війська. Ультраправі протестантські орг-ції розв'язали кампанію терору проти прогресивних сил і населення католицьких *гетто,* що викликало відповідні акції партизанів «тимчасової» Ірл. респ. армії. Загострення політ. кризи в П. І. привело до розколу ЮП і розпуску англ. урядом парламенту провінції та запровадження прямого правління з Лондона (1972). 9.XII 1973 уряди Великобританії та Ірл. Республіки підписали угоду, яка передбачала поділ влади (пропорційне представництво) між католиками й протестантами П. І. в держ. органах. Однак проведення в життя її було зірвано протестантськими ультра. В 1978 Міжнар. суд *Європейської ради* визнав Великобританію винною в порушенні прав людини в П. І. В 1979—80 активізувалася діяльність расистської демократич. юніоністської партії (засн. 1971), яку підтримує консервативний уряд Великобританії. Уряд Ірл. Республіки і вся прогресивна світова громадськість виступають за возз'єднання П. І. з Ірл. Республікою.

Осн. галузі пром-сті: текст. (виробн. лляних, бавовняних і вовняних тканин), машинобудівна (виробн. текст. машин, устаткування для нафтопромислів, деталей до автомобілів і літаків, електротех. виробів, суднобудування). Підприємства паперової, поліграф., швейної та харч. галузей. Гол. пром. центри — Белфаст і Лондондеррі. В с. г. переважає дрібне землеволодіння. Осн. його галузь — тваринництво м'ясо-мол. напряму (велика рогата худоба, свині та вівці); птахівництво. Значна частина с.-г. угідь — під луками та пасовищами. Вирощують овес, картоплю, льон, сіяні трави. Найбільший порт — Белфаст.

С. В. Толстов (історія).

ПІВНІ́ЧНА КАРОЛІ́НА — штат на Сх. США. Площа 136,5 тис. км². Нас. 5,5 млн. чол. (1977). Адм. ц.— м. Ролі. Сх. частину штату займає заболочена Приатлантична низовина, західну — кристалічне плато Піднонт та гори *Аппалачі*. Ріки короткі й повноводні. Подекуди збереглися ліси. Найрозвинутіша текст. пром-сть (за виробн. бавовняних тканин штат займає провідне місце в країні). Виплавка алюмінію, електротех. машинобудування, виробництво хімічних волокон. Підприємства деревообробної, швейної, харч., зокрема тютюнової пром-сті. Гол. пром. центри — Уїнстон-Сейлем, Шарлотт, Грінсборо. Розвинуте с. г., гол. чин. вирощування тютюну (за збором — 1-е місце в США). Вирощують також кукурудзу, арахіс, овочі, бавовник тощо. Розводять переважно велику рогату худобу та свиней. Рибальство. Осн. мор. порт — Уїлмінгтон.

ПІВНІ́ЧНА КОРО́НА — сузір'я Пн. півкулі неба. Найяскравіша зоря П. к. (*Гема*) 2,2 візуальної *зоряної величини*. Видно на всій

території СРСР протягом року (найкраще в травні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ПІВНІ́ЧНА ПАСА́ТНА ТЕЧІ́Я — тепла поверхнева течія Світового ок. у тропічних широтах Пн. півкулі. В Атлантичному та Тихому океанах утворюється внаслідок дії пн.-сх. *пасатів*. В Індійському ок. під впливом *мусонів* має сезонний характер. Спрямована зі Сх. на Зх. Осн. відгалуження П. П. т.— *Гольфстрім* у Атлантичному ок., *Куросіо* у Тихому океані.

ПІВНІ́ЧНА РА́ДА — регіональна організація країн Пн. Європи. Засн. 1952 як консультативний орган для розвитку співробітництва між країнами регіону в галузі економіки, соціальних проблем, науки, культури і транспорту. Об'єднує парламентаріїв Данії, Ісландії, Норвегії, Швеції і Фінляндії (з 1955). Між країнами — членами П. р. укладено конвенцію про спільний «ринок робочої сили», соціальну конвенцію, погоджено поштові і залізничні тарифи, вироблено спільне патентне законодавство, прийнято рекомендації про встановлення спільного фонду пром. і тех. розвитку, поглиблення співробітництва в галузі енергетики, охорони навколишнього середовища та з ін. питань. З 1965 *Рада Економічної Взаємодопомоги* бере участь у конференціях, що організуються П. р. для представників європ. екон. орг-цій. У 1971 утворено координаційний орган — Раду міністрів пн. країн, 1972 — постійний Секретаріат. З 1976 в рамках П. р. діє Пн. інвестиційний банк. Гол. орган П. р.— щорічна Пленарна сесія. Між сесіями роботою П. р. керує Президія, що обирається сесією П. р. Всі члени П. р. входять до *Європейської асоціації вільної торгівлі*. Постійної штаб-квартири немає.

Г. С. Ігошкін.

ПІВНІ́ЧНА ТЕРИТО́РІЯ — частина Австралії, виділена в окрему адм. одиницю. Розташована на Пн. країни. Пл. 1347,6 тис. км². Нас. 97 тис. чол. (1976), у т. ч. аборигени-австралійці, більша частина яких живе у резерваціях. Адм. ц.— м. Дарвін. Рельєф рівнинний, переважає напівпустельне плато заввишки 200—300 м. Малоосвоєна і рідконаселена частина країни. Видобувають марганцеву, мідну, уранову та залізну руди, боксити, олово, золото, срібло. На Пн. у великих капіталістичних г-вах розвинуте м'ясне тваринництво. Вирощують арахіс, сорго, банани, цитрусові, овочі. Осн. заняття корінного населення — примітивне рибальство та мисливство. Гол. мор. порт і міжнар. аеропорт — Дарвін.

ПІВНІ́ЧНЕ МО́РЕ — окраїнне море Атлантичного ок., між пн.-зх. берегом материка Європи та островами Великобританія, Оркнейськими та Шетландськими. На Сх. системою проток сполучене з Балтійським м., на Пд. Зх.— з Атлантичним ок. через протоки *Па-де-Кале* і *Ла-Манш*. Пл. 565 тис. км². Пд. частина П. м. мілководна (до 50 м), багато обмілин (напр., Доггер-банка), пн.— глибоководна (до 809 м, Норвезький жолоб). Береги переважно пологі, мають зручні бухти, лише узбережжя Скандінавського п-ова розчленоване *фіордами*. Пересічна т-ра води у лютому від +3° до +8°, у серпні від +13° до +17,7°. Солоність 32—35‰. Взимку біля сх. та пд. берегів П. м. замерзає, зх. частина, завдяки впливові *Північно-Атлантичної течії*, не замерзає. Характерні припливи та вітрові нагони (до 7 м), які викликають катастрофічні поводі. З риб пром. значення мають оселедці (район Доггер-банки — місце лову міжнар. значення), макрель, камбала, тріска. На шельфі П. м. видобувають нафту та газ. Гол. порти: Лондон (Великобританія), Антверпен (Бельгія), Роттердам (Нідерланди), Бремен, Гамбург (ФРН), Берген (Норвегія).

ПІВНІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО ДЕКАБРИ́СТІВ — таємна революц. організація *декабристів*, що її заснували 1821 в Петербурзі колишні члени «*Союзу благоденства*» — М. М. *Муравйов*, М. С. *Лунін*, С. П. *Трубецькой*, М. І. *Тургенєв*, Є. П. *Оболенський* та І. І. *Пущин*. Керівним органом т-ва була Дума в складі трьох членів, яких обирали строком на один рік. Голова Думи — М. М. Муравйов. Складений ним проект конституції майбутньої Росії передбачав встановлення в країні конституційно-монархічного федеративного держ. устрою, скасування кріпацтва, проголошення свободи слова, друку, занять, пересування, віросповідання та ін. бурж.-демократичні права. Цей проект через дворянську обмеженість і непослідовність не був схвалений як програма т-ва. Радикально настроєні члени П. т. д.— М. О. Бестужев, П. Г. *Каховський*, О. І. *Одоєвський*, В. К. *Кюхельбекер*, Є. П. Оболенський, І. І. Пущин та ін.— гуртувалися навколо К. Ф. *Рилєєва* (прийнятий до т-ва 1823); вони значною мірою схвалювали «*Руську правду*» *П. І. Пестеля* — республіканську програму *Південного товариства декабристів*. Протягом 1823—25 керівники обох т-в вели переговори про вироблення єдиної програми, орг. об'єднання та спільний виступ 1826 проти царизму. Однак смерть *Олександра I*, міжвладдя, що склалося в країні після зречення спадкоємця престолу Костянтина, загроза викриття змусили керівників П. т. д. прискорити революц. виступ. Повстання 14 (26).XII 1825 в Петербурзі було придушене військами, вірними *Миколі I*. В 1826 К. Ф. Рилєєва і П. Г. Каховського було страчено, ін. членів П. т. д. засуджено до каторги й заслання.

Літ.: Аксенов К. Северное общество декабристов. Л., 1951.

М. М. Лисенко.

ПІВНІ́ЧНИЙ ГІРНИ́ЧО-ЗБАГА́ЧУВАЛЬНИЙ КОМБІНА́Т імені Комсомолу України — підприємство гірничої промисловості. Розташований у м. Кривому Розі Дніпроп. обл. Буд-во почато на базі Першотравневого (1960) і Ганнівського (1963) родовищ Криворізького залізорудного басейну залізистих кварцитів. У 1963 введено в експлуатацію першу збагачувальну ф-ку, 1978 — другу. Розширення підприємства тривало протягом 1976—80. До складу комбінату входять (1981): два кар'єри по видобуванню руди, збагачувальні та дробильна ф-ки, огрудкувальні цехи, залізнич., автоцехи та ряд допоміжних цехів. Вироблювана продукція — залізорудний концентрат, офлюсовані окислені окатиші. П. г. к.— сучасне високомеханізоване підприємство, на якому руду добувають відкритим способом; оснащене потужними екскаваторами, автосамоскидами, кульковими млинами великого об'єму та ін. найновішим устаткуванням. П. г. к. нагороджено орденом Леніна (1971).

М. М. Панчошний.

ПІВНІ́ЧНИЙ ЛЬОДОВИ́ТИЙ ОКЕА́Н, Арктичний океан, Північне Полярне море — найменший за розмірами океан земної кулі. Розташований між Євразією та Пн. Америкою, в *Арктиці*. Межу П. Л. о. з *Атлантичним океаном* і *Тихим океаном* проводять приблизно по Пн. полярному колу. Пл. 14,7 млн. км². Об'єм водної маси 18 млн. км³. Пересічна глиб. 1225 м, макс. 5527 м. Берегова лінія розчленована затоками та протоками. Характер берегів різноманітний — від скелястих, фіордових до низьких намивних, складених з алювіальних і мор. відкладів. Моря П. Л. о. мілководні, окраїнні, розташовані переважно біля берегів Євразії, крім внутр. вод *Канадського Арктичного архіпелагу*. За кількістю островів (площа бл. 3,8 млн. км²) П. Л. о. посідає 2-е місце після Тихого ок. Острови розташовані гол. чин. на *материковій обмілині* (шельфі). Найбільші з них — *Гренландія*, *Баффінова Земля*, Вікторія, Елсмір, *Нова Земля*, *Шпіцберген*, *Північна Земля*, *Франца-Йосифа Земля* та ін. Рельєф дна П. Л. о. відзначається розвинутою шельфовою зоною завширшки до 1300 км. За фіз.-геогр. та морфометричними особливостями в океані виділяють Пн.-Європейський бас. (*Гренландське море*, *Норвезьке море*, *Баренцове море*, *Біле море*), Арктичний бас., розташований між шельфом Євразії та узбережжям Пн. Америки, Канадський басейн, що включає пн.-зх. протоки, та моря сибір. шельфу (*Карське море*, *Лаптєвих море*, *Східно-Сибірське море* та *Чукотське море*). Пн.-Європейський та Арктичний басейни розчленовані системою підводних хребтів (зокрема, *Гаккеля хребтом*), що є пн. продовженням *Серединно-Атлантичного хребта*. В межах Арктичного бас., крім того, виділяють глибоководні западини — *Нансена улоговина*, *Амундсена улоговина*, *Канадська улоговина* та ін., розділені між собою складчастими підводними хребтами (*Ломоносова хребет*, *Менделєєва хребет*). Пересічні глибини над підводними хребтами понад 1000 м, найменша — 954 м. У районі Північного полюсу глибини понад 4200 м. Шельф П. Л. о. вкритий теригенними донними відкладами — пісками й піщаним мулом. Для підводних хребтів і глибоководних западин характерні темно-коричневі й коричневі мули органічного та неорганічного походження. В межах материкового схилу є невеликі площі, зайняті

Моря Північного Льодовитого океану

Море	Площа, тис. км²	Максимальна глибина, м
Баренцове	1438	600
Баффіна	540	2414
Біле	90	338
Бофорта	476	4683
Гренландське	1174	5527
Карське	880	620
Лаптєвих	672	3385
Норвезьке	1383	3970
Східно-Сибірське	936	358
Чукотське	587	1256

піщаними мулами. На великих глибинах Пн.-Європейського бас. поширений глобігериновий мул. Товщина осадочного шару на материковому схилі досягає 1500 м, у глибоководних улоговинах — 1500—2500 м.

Клімат П. Л. о. визначається його положенням у полярних широтах. Бл. 75% сонячної радіації відбивається льодовою поверхнею, що вкриває більшу частину П. Л. о. Влітку для центр. районів Арктичного бас. характерна циклонічна діяльність; відбуваються істотні зміни тиску, напряму вітру, т-ри повітря. Взимку над Арктичним бас. розвивається Арктичний антициклон. Протягом року над П. Л. о. переважають арктичні повітр. маси (див. *Арктичне повітря*). На формування клімату океану мають також вплив Тихоокеанська течія та *Північно-Атлантична течія*. Пересічна т-ра повітря у різних районах П. Л. о. змінюється від + 3 до —40° взимку та від 0 до +10° влітку. Опади бувають найчастіше у вигляді снігу. Пересічна річна кількість їх від 150 до 300 мм на рік. Улітку значна хмарність, часті тумани.

Гідрологічний режим П. Л. о. зумовлений значним надходженням прісних вод (бл. 5000 км³ щорічно) та водообміном з прилеглими океанами. Пересічна т-ра поверхневих вод становить бл.— 1,5°, солоність їх — до 32‰. *Східно-Гренландська течія* та Лабрадорська течія виносять поверхневі води та мор. кригу в Атлантичний ок. З Атлантичного і Тихого океанів у П. Л. о. надходять тепліші й солоніші води. Маючи більшу густину, вони в Арктичному бас. створюють підповерхневий шар більш теплих вод (т-ра +0,5, +3°). Осн. складовими заг. циркуляції поверхневих вод П. Л. о. є Трансарктична течія, що перетинає Арктичний бас. від Чукотського м. на Зх.; Сх. антициклональний круговорот на Пн. від Аляски; холодна Сх.-Гренландська течія, а також тепла Норвезька течія з розгалуженнями. Швидкість течій в Арктичному бас. до 5 см/с, у Пн.-Європейському — до 20 см/с. Припливи мають переважно півдобовий цикл, вис. від 0,5 до 1 м. Найбільші (до 6 м) у Баренцовому м. Однією з особливостей П. Л. о. є потужний льодовий покрив, утворенню якого сприяють низькі т-ри та відносно низька солоність поверхневих вод. Узимку мор. кригою вкрито 12,3 млн. км², улітку — до 7,9 млн. км². Заг. об'єм криги П. Л. о.— 30 тис. км³. Товщина однорічної криги коливається в межах від 0,5 до 2,5 м. Арктичний бас. вкритий переважно багаторічною дрейфуючою кригою (*паком*) завтовшки до 4,5 м. Трапляються *айсберги* (найчастіше у *Баффіна морі*) та «льодові острови», розміри яких досягають кількох десятків кілометрів, товщина понад 30 м. «Льодові острови» використовують для організації дрейфуючих *полярних станцій*. Під впливом вітрів і течій крига в Арктичному бас. дрейфує й виноситься гол. чином у Гренландське м. Влітку пд. частини окраїнних морів П. Л. о. звільняються від криги.

Рослинний і тваринний світ. П. Л. о. (у т. ч. центр. Арктика) характеризується інтенсивним розвитком фітопланктона (див. *Планктон*), у складі якого переважають діатомові водорості. В тепліших водах біля берегів Ісландії, Норвегії, Кольського п-ова і в Білому м. багато ламінарієвих, фукусових та ін. донних водоростей, які мають промислове значення. В Пн.-Європейському бас. зустрічаються понад 2 тис. видів тварин, у т. ч. китоподібні, риби (морський окунь, тріска, пікша, оселедець) та ін. В Арктичному бас. живуть білий ведмідь, морж, тюлень, нарвал; серед риб — полярна тріска, навага тощо. Про історію дослідження П. Л. о. див. ст. *Арктика*.

Господарське освоєння П. Л. о. Моря Пн.-Європейського бас. є традиційним районом рибальства та мор. промислу. Щорічний вилов риби у цьому районі становить бл. 10 млн. т. На шельфі П. Л. о. відкрито значні родовища нафти, газу та ін. корисних копалин. Морями П. Л. о. проходить *Північний морський шлях* — найкоротша водна магістраль між Європою та Азією, здійснюються спроби освоєння *Північно-Західного проходу*. Завдяки великій відбивній здатності льодового покриву П. Л. о. має велике кліматоутворююче значення. Зокрема, встановлено зв'язок між площею льодового покриву й умовами зволоження не тільки прилеглих, а й віддалених від океану районів Поволжя, Серед. Азії, Казахстану, України. Напр., на Україні кількість опадів значно зменшується при скороченні льодового покриву Карського моря. Карту див. на окремому аркуші до ст. *Арктика*, т. 1, с. 200—201.

Літ.: Гордиенко П. А. Северный Ледовитый... Л., 1973; Межзональное перераспределение водных ресурсов. Л., 1980; Климат полярных районов. Пер. с англ. Л., 1973; Океанографическая энциклопедия Пер. с англ. Л., 1974.

Є. Г. Никифоров.

ПІВНІЧНИЙ МОРСЬКИЙ ШЛЯХ — транспортна магістраль вздовж арктичних берегів Рад. Союзу; найкоротший морський шлях між європейськими і далекосхідними портами та ін. районами Тихого ок. Проходить морями *Північного Льодовитого океану* (Баренцовим, Карським, Лаптєвих, Сх.-Сибірським, Чукотським) і через Берінгове м. виходить у Тихий ок. Віддаль від Ленінграда до Владивостока через П. м. ш. понад 14 тис. км (через Суецький канал — 23,2 тис. км). До П. м. ш. примикають судноплавні річкові системи Сибіру завдовжки понад 25 тис. км.

Ідею практичного освоєння Пн.-Сх. мор. проходу (таку назву мав П. м. ш. до поч. 20 ст.) висловив рос. дипломат Д. Герасимов 1525. Її відстоювали видатні рос. вчені (М. В. Ломоносов, Д. І. Менделєєв, С. О. Макаров) і полярні дослідники. Проте ця ідея не знайшла підтримки у правлячих кіл царської Росії. Вперше весь П. м. ш. подолала 1878—79 (за дві навігації з зимівлею) швед. експедиція Н. *Норденшельда* на судні «Вега». Планомірне вивчення та освоєння П. м. ш. почалося лише після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. У 1918 за декретом, підписаним В. І. Леніним, було створено Гідрографічну експедицію Пн. Льодовитого ок. В 1932 експедиція на криголамному пароплаві «Сибіряков» під керівництвом О. Ю. *Шмідта* вперше пройшла П. м. ш. за одну навігацію — від Архангельська до Берінгової протоки. Наступні плавання «Челюскіна» (1933) і «Літке» (1934) та-

Караван суден на Північному морському шляху.

кож довели можливість здійснення вантажних рейсів по П. м. ш., які почалися з 1935. У 1932 організовано Гол. управління П. м. ш. (Головпівнічморшлях). Було створено полярні станції (в т. ч. «*Північний полюс*») і радіоцентри, мор. порти (Діксон, Нордвік, Тіксі), гідрографічні бази, авіабази, льодову розвідку; збудовано криголами, розроблено принципи наук.-оперативного забезпечення арктичних навігацій, які з 1939 стали плановими. Проте суворий клімат, складні льодові умови, порівняно невелика потужність криголамів обмежували судноплавство по П. м. ш., тривалість навігації не перевищувала 2—3 міс. Тех. обладнання П. м. ш. і транспортні перевезення значно зросли в післявоєн. період. Велике значення для судноплавства по П. м. ш. мають збудований 1959 перший в світі атомний криголам «Ленін», атомні криголами типу «Арктика» (1976), серія дизель-електр. криголамів типу «Москва» та «Єрмак». Пересічна тривалість арктичної навігації на різних ділянках П. м. ш. зросла до 5—6 міс., у зх. його частині — протягом цілого року (1980). П. м. ш. має не лише трансп. значення, а й відіграє велику роль у розвитку економіки Півночі, Сибіру та Далекого Сходу СРСР. У рішеннях XXVI з'їзду КПРС приділено значну увагу завданням дальшого розширення періоду арктичних навігацій, підвищенню швидкості й надійності проведення суден по П. м. ш., росту обсягів перевезень вантажів на полярних трасах.

П. О. Гордієнко.

ПІВНІЧНИЙ ОЛЕНЬ

Північний олень:
1 — самець;
2 — самка.

ПІВНІ́ЧНИЙ О́ЛЕНЬ (Rangifer tarandus) — парнокопитний ссавець род. оленевих. Довж. тіла до 2,2 м, вис. в холці до 1,4 м, маса до 220 кг. Волосяний покрив взимку густий, довгий, сіруватобурий, з розвинутим підшерстям, влітку значно рідший і темніший. Роги є в обох статей, розгалужені, плескаті, довж. до 140 см. Копита широкі, пальці рухливі, між ними пучки щетиноподібного волосся, що створює велику площу опори і є пристосуванням для пересування по снігу та болотах. Живиться П. о. рослинами, взимку переважно мохом і лишайниками (*ягель*). *Гін* у вересні — грудні. Після бл. 225 діб вагітності самка народжує 1 оленя. П. о. поширений на пн. островах, у тундрі, лісотундрі, частково в тайзі Євразії та Пн. Америки. Об'єкт промислу та розведення (оленярство) заради м'яса, шкури та ін. Викопні рештки П. о. відомі починаючи з раннього антропогену, зокрема в УРСР — з плейстоцену.

ПІВНІ́ЧНИЙ ПО́ЛЮС — точка перетину уявної осі обертання Землі з її поверхнею у Пн. півкулі. В точці П. п. перетинаються усі меридіани, на П. п. немає сторін світу, всі напрями ведуть на Пд. На П. п. півроку (фактично з 21.III до 23.IX) триває полярний день, півроку — полярна ніч. Міститься в центр. частині Пн. Льодовитого океану, в межах глибоководного Арктичного бас. За даними рад. експедицій, глибина океану в районі П. п. перевищує 4200 м, переєічна т-ра повітря взимку становить бл. —40°, влітку бл. 0°. 6.IV 1909 району П. п. досяг амер. дослідник Р. Е. *Пірі*. Провідна роль у вивченні району П. п. належить СРСР, зокрема у зв'язку з роботами дрейфуючих станцій «*Північний полюс*». Уперше в історії мореплавства 17.VIII 1977 П. п. досяг рад. атомний криголам «Арктика». Див. також *Полюси географічні*.

«ПІВНІ́ЧНИЙ ПО́ЛЮС», «ПП» — рад. наук.-дослідні станції в *Арктиці* на дрейфуючих кригах *Північного Льодовитого океану*. «ПП-1» було доставлено літаками на кригу в район *Північного полюсу* у травні 1937 (див. *Папанінці*). З 1954 щорічно працює 1—3 станції (табл.). «ПП» створюють на великих крижаних полях, що під впливом вітрів та мор. течій перебувають у постійному русі (дрейфі) й протягом року проходять великий звивистий шлях. Кожна станція дрейфує 2—4 роки. За цей час вона переміщується від місця висадки по двох траєкторіях: трансокеанській (з виносом у Гренландське м.) і внутріокеанічній, або антициклональній (навколо т. з. полюса відносної недоступності). Заг. довжина траєкторії дрейфу «ПП» за 1937—79 становить бл. 120 тис. км по звивистому шляху, за ген. напрямом — бл. 46 тис. км. За цей час на станціях «ПП» працювало понад 60 річних змін (10—30 чол. у кожній). У 1980 закінчила дрейф «ПП-24», продовжує дрейф «ПП-22». У травні 1981 почала працювати «ПП-25». На «ПП» вчені ведуть систематичні океанографічні, метеорологічні, біол., аерологічні, геомагн. та ін. спостереження. Зведення про них регулярно передаються до наук. центрів країни. Завдяки дослідженням «ПП» було зроблено важливі геогр. відкриття, зокрема відносно будови дна океану, одержано нові дані про *магнітне поле Землі* та *іоносферу* Землі, закономірності течій в океані та дрейфу криги, циркуляції атмосфери тощо. Наук. спостереження станцій «ПП» мають велике практичне значення для прогнозування погоди й ін. природних явищ у Пн. півкулі та оцінки умов судноплавства по *Північному морському шляху*.

П. О. Гордієнко.

Тривалість дрейфу науково-дослідних станцій «Північний полюс» («ПП»)

Назва станції	Початок дрейфу		Закінчення дрейфу	
«ПП-1»	21.V	1937	19.II	1938
«ПП-2»	2.IV	1950	11.IV	1951
«ПП-3»	9.IV	1954	20.IV	1955
«ПП-4»	8.IV	1954	19.IV	1957
«ПП-5»	21.IV	1955	8.X	1956
«ПП-6»	19.IV	1956	14.IX	1959
«ПП-7»	23.IV	1957	11.IV	1959
«ПП-8»	27.IV	1959	19.III	1962
«ПП-9»	26.IV	1960	28.III	1961
«ПП-10»	17.X	1961	29.IV	1964
«ПП-11»	16.IV	1962	20.IV	1963
«ПП-12»	30.IV	1963	25.IV	1965
«ПП-13»	22.IV	1964	20.IV	1967
«ПП-14»	1.V	1965	12.II	1966
«ПП-15»	15.IV	1966	25.III	1968
«ПП-16»	10.IV	1968	22.III	1972
«ПП-17»	18.IV	1968	16.X	1969
«ПП-18»	9.X	1969	24.X	1971
«ПП-19»	7.XI	1969	16.IV	1973
«ПП-20»	22.IV	1970	17.V	1972
«ПП-21»	30.IV	1972	17.V	1974
«ПП-22»	13.IX	1973	дрейф продовжується	
«ПП-23»	5.XII	1975	1.XI	1978
«ПП-24»	23.VI	1978	19.XI	1980
«ПП-25»	1.V	1981	дрейф продовжується	

«ПІВНІ́ЧНИЙ СОЮЗ РОСІ́ЙСЬКИХ РОБІТНИКІ́В» — одна з перших революц. робітничих орг-цій у Росії. Засн. 1878 в Петербурзі В. П. *Обнорським* і С. М. *Халтуріним*. Налічував бл. 200 членів і стільки ж співчуваючих. Роботою «Союзу» керував центр. гурток, до складу якого входили представники к-тів, які очолювали його відділення в робітн. районах столиці. В кін. 1878 було прийнято програму «Союзу» під назвою «До російських робітників!». У ній вперше було поставлено питання про створення загальнорос. орг-ції робітників. На окремі положення програми мали вплив ідеї *Інтернаціоналу 1-го* та програми *ейзенахців*. У програмі «Союзу» ставилася вимога політ. прав і свобод, проголошувався принцип братерської солідарності пролетарів усіх країн. У ній стверджувалося, що лише від робітників залежить успіх соціальної революції. Кінцевою метою «Союзу» проголошувалося повалення існуючого політ. і екон. ладу. В програмі було чимало утопічних, народницьких ідей, зокрема висувалася вимога заміни держави федерацією громад з внутр. самоврядуванням, обстоювалось громадське землеволодіння. В програмі були відсутні поняття «капіталізм» і чітке визначення класової природи пролетаріату, не було вимоги заг. виборчого права. Члени «Союзу» проводили революц. пропаганду на заводах Петербурга, брали участь у страйковій боротьбі. «Союз» мав зв'язки з робітниками Москви, Коломни, Сормова та ін. міст, випускав листівки; у лютому 1880 видав один номер першої у Росії нелегальної робітн. газ. «Рабочая заря», але невдовзі друкарню розгромила поліція. В березні після численних арештів «Союз» припинив свою діяльність. Він відіграв значну роль у визвольному русі, вплинув на дальше зростання робітн. руху в Росії.

Літ.: Корольчук Э. А. «Северный Союз русских рабочих» и рабочее движение 70-х годов XIX в. в Петербурге. М., 1971.

А. Ф. Вовчик.

«ПІВНІ́ЧНИЙ СОЮЗ РСДРП», «Північний робітничий союз» — об'єднання с.-д. організацій Владимирської, Костромської, Ярославської (з лютого по серпень 1903) і Тверської губерній. «П. с.

РСДРП» виник 1900—01 у Воронежі за ініціативою О. О. Варенцової, Л. Я. *Карпова* та ін. В 1901 «Союз» встановив зв'язок з ленінською «*Искрой*». У січні 1902 на з'їзді «Союзу» у Воронежі було завершено його оформлення: обрано ЦК (М. А. Багаєв, О. О. Варенцова, М. М. Панін та ін.) і прийнято програму. В. І. Ленін в «Листі „Північному союзові"» піддав цю програму критиці за наявність у ній елементів «економізму». В 1902 «Союз» розгромила охранка. Незважаючи на арешт більшості членів «Союзу», він продовжував революц. боротьбу. У відкритому листі, надрукованому в «Искре» 15.II 1903, «Союз» заявив про солідарність з програмою «Искры» і «*Зари*», з книгою В. І. Леніна «*Що робити?*», визнав «Искру» і «Зарю» керівними органами РСДРП. Після *Другого з'їзду РСДРП* (1903) «Союз» було перетворено на «Північний комітет РСДРП». В липні 1905 на конференції пн. орг-цій РСДРП в Костромі «Північний комітет РСДРП» ліквідовано і створено самостійні к-ти Івано-Вознесенський, Ярославський і Костромський.

ПІВНІ́ЧНИЙ ФЛОТ — оперативно-стратегічне об'єднання ВМФ СРСР. Створений на базі Пн. військ. флотилії, сформованої в червні 1933. Спочатку флотилія базувалася в Мурманську (з 1934— в Полярному). 11.V 1937 Пн. військ. флотилія була перетворена на П. ф. Під час рад.-фінл. війни 1939—40 П. ф. успішно виконав ряд завдань по забезпеченню бойових дій сухопутних військ. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 П. ф. (у серпні 1941 до його складу ввійшла Біломорська військ. флотилія) обороняв примор. фланг Карельського фронту і свої бази від висадки десантів та від ударів нім.-фашист. кораблів, завдавав ударів по мор. комунікаціях противника, по флангах і тилах ворожих військ, обороняв у своїй операційній зоні каравани союзних транспортів, здійснював висадку десантів, сприяв діям сухопутних військ. У жовтні 1944 П. ф. разом з військами Карельського фронту брав участь у вигнанні нім.-фашист. окупантів з Рад. Заполяр'я. Для охорони союзних конвоїв кораблі П. ф. здійснили 838 виходів у море, забезпечили в складі конвоїв проведення бл. 4 тис. суден. Силами П. ф. знищено понад 600 кораблів і суден, бл. 1300 літаків противника. За доблесть і мужність, виявлені в роки війни особовим складом П. ф., 48 тис. його моряків, льотчиків, артилеристів нагороджено орденами і медалями, 85 присвоєно звання Героя Рад. Союзу, двічі — Б. Ф. *Сафонову*, О. Й. *Шабаліну*. Основу бойової могутності сучасного П. ф. становлять атомні підводні човни, ракетоносна й протичовнова авіація. За заслуги перед Батьківщиною 7.V 1965 П. ф. нагороджено орденом Червоного Прапора.

В. М. Чернавін.

ПІВНІ́ЧНІ ГО́ВОРИ, північні діалекти, північне наріччя, поліські говори — говори укр. мови. Поширені на півночі УРСР і в суміжних районах БРСР (карту див. до ст. *Діалект*, т. 3, с. 192—193). До П. г. належать східнополіський, середньополіський і західнополіський. Характерні риси більшості П. г. у фонетиці: різна (залежно від наголосу) рефлексація давніх ě, ę: під наголосом на місці давнього ě — і͡е, ê, і, а не під наголосом — е (д'і͡ед, дêд, д'ід — д'еди́ⁱ), на місці ę — відповідно а — е (т'а́гне — тег'ну́т'), різна (залежно від наголосу й закритості складу) рефлексація давніх о, е: у͡о, у͡е, у͡и, ô, у, ê, е, и — о (му͡ост — мôст — моста́; п'і͡еч, п'êч, п'іч — пе́чкіᵘ); злиття давніх ы та і в іᵘ, иⁱ, î (сіᵘн — сиⁱн, с'îн); тíᵘхо — ти́ⁱхо, тîхо); відсутність звуження ненаголошеного е в и (село́, хло́пец), твердість р, ц (бу́ра, трох, жнец, здайе́ц:а); наявність форм: па́робок, гуро́к, пôйде́м, трêйт'і та ін.; наголос на першому складі в словоформах: см'і͡ет':е, ра́сни(й), б'і͡елен'ки, ху́стки (називний відмінок множини). У морфології: закінчення -е в іменниках середнього роду (гол':е́, шча́ст'е) та в називному відмінку іменників типу л'у́де, сус'і́де; закінчення -у в давальному й місцевому відмінках однини іменників чоловічого роду (ду́бу, кон'у́, на ба́т'ку), у східно- й середньополіському говорах закінчення -ові немає; форми називного відмінка множини іменників типу гру́д'і, гу́с'і; нестягнені форми прикметників у називному й знахідному відмінках множини (до́бр'ійі, до́бр'ійе); стягнена форма прикметника називного відмінка однини чоловічого роду (розу́мни д'і͡ед); форми вищого ступеня прикметника з -й- (бел'і͡ейши, добр'і́йши); відсутність приставного н у формах непрямих відмінків особового займенника (до його́, з йе́йу, над йім); інфінітив на -т', -т (писа́т', ходи́т); дієслівний суфікс -ова- (цолова́т'). У синтаксисі: конструкції з називним відмінком у функції об'єкта замість знахідного (з садочка пісня чуть, його рука знать). Є своєрідна лексика: гладишка — «глек на молоко», здвіж — «трясовина», зріччя — «злиття річок» тощо.

М. В. Никончук.

ПІВНІ́ЧНО-АМЕРИКА́НСЬКА УЛОГО́ВИНА — глибоководна улоговина на Пн. Зх. Атлантичного ок., між материковим схилом Пн. Америки та *Північно-Атлантичним хребтом*. Глиб. понад 5000 м. У пн. частині П.-А. у.— плато, окремі вулканічні вершини якого утворюють Бермудські о-ви; на Пд. Зх.— глибоководна западина *Пуерто-Ріко* (8742 м).

ПІВНІ́ЧНО-АТЛАНТИ́ЧНА ТЕЧІЯ́ — потужна тепла течія у пн. частині Атлантичного ок., пн.-сх. продовження *Гольфстріму*. Починається біля Ньюфаундлендської банки. Проходить до берегів Великобританії та Норвегії, далі (від 60° пн. ш.) розгалужується на кілька потоків (зокрема, *Нордкапську течію*). Швидкість зменшується з Пд. на Пн. Сх. від 1—2 м/с до 0,1—0,2 м/с. Середньорічна т-ра води +7, +15°. Солоність 34—36‰. П.-А. т. значною мірою впливає на клімат Зх. та Пн. Європи.

ПІВНІЧНОАТЛАНТИ́ЧНИЙ ПАКТ 1949 — див. *НАТО*.

ПІВНІ́ЧНО-АТЛАНТИ́ЧНИЙ ХРЕБЕ́Т — підводний хребет в Атлантичному ок., пн. частина *Серединно-Атлантичного хребта*. Простягається на 7,5 тис. км від хр. Рейк'янес (поблизу о. Ісландія) до екватора. Макс. шир. до 1500 км, глиб. над хребтом 2000—3500 м (на окремих ділянках — до 1000 м). Розчленований численними розломами. Є вулкани, переважно підводні. Вершини підводних хребтів подекуди виступають на поверхню, утворюючи острови (*Азорські острови*, Сан-Паулу).

ПІВНІ́ЧНО-ДОЛИ́НСЬКЕ НАФТОГА́ЗОВЕ РОДО́ВИЩЕ — в Івано-Фр. обл. УРСР, у межах *Передкарпатського прогину*. Пл. 26 км². Родовище пов'язане з вузькою антиклінальною складкою (див. *Антикліналь*). Має два масивно-пластові поклади в пісковиках палеогенового віку (див. *Палеогеновий період і палеогенова система*). Глиб. залягання покладів 2100—3150 м. Нафта містить 4—12,5% парафіну, 10—19% смол, у ній практично немає сірки; густ. її 826—856,5 кг/м³. Газ метановий, містить 83,3—88,3% метану, 10—13% його гомологів; у газі — 290—354 см³/м³ конденсату (див. *Конденсат газовий*). Родовище відкрито 1960. Нафта родовища надходить на *Дрогобицький нафтопереробний завод*, попутний газ — на *Долинський газопереробний завод*.

Б. І. Ярош.

ПІВНІ́ЧНО-ЗА́ХІДНИЙ НАУКО́ВИЙ ЦЕНТР АН УРСР. Засн. 1981. Своєю діяльністю охоплює Вінн., Житомир., Київ., Хмельн., Черкас. та Черніг. області. Осн. завданням центру є забезпечення розвитку досліджень з найважливіших наук. проблем, зміцнення зв'язків науки з виробництвом і поліпшення координації наук. діяльності установ, підпорядкованих АН УРСР, м-вам і відомствам, та вищих навч. закладів регіону. Наук. центр очолює голова, якого призначає Президія АН УРСР.

В. М. Пелих.

ПІВНІ́ЧНО-ЗА́ХІДНИЙ ПОХІ́Д — перебазування осн. сил кит. Червоної Армії з Центр. і Пд. Китаю на Пн. Зх. країни, що відбулося під натиском військ *гоміндану*. Тривав з 16.X 1934 по жовтень — листопад 1936. Маршрут походу (понад 12 тис. км) проходив через провінції Фуцзянь, Цзянсі, Гуандун, Хунань, Гуансі, Гуйчжоу,

Дрейфуюча станція «Північний полюс-22»

Індики **північнокавказької породи.**

Юньнань, Сікан, Сичуань, Ганьсу, Шенсі. Під час походу КПК і Червона армія зазнали значних втрат (на кінець походу налічувалося 30 тис. бійців). Труднощі походу посилювалися фракційною боротьбою в КПК (*Мао Цзедуна* та ін.). Завершення походу привело до зміцнення революц. бази в провінціях Шенсі і Ганьсу; там же було місцеперебування ЦК КПК (до літа 1947). *Ю. В. Чудодєєв.*

ПІВНІ́ЧНО-ЗА́ХІДНИЙ ПРОХІ́Д — морський шлях між Атлантичним і Тихим океанами, що проходить через пд. протоки *Канадського Арктичного архіпелагу*. Вперше П.-З. п. пройшла зі Сх. (від Гренландії) на Зх. (до Аляски) норв. експедиція Р. *Амундсена* на судні «Йоа» 1903—06; 1940—42 — з Зх. на Сх. — канад. експедиція Г. Ларсена на судні «Сент-Рок». Більшу частину року вкритий кригою. На відміну від Пн.-Сх. проходу (*Північного морського шляху*) малоосвоєний.

ПІВНІ́ЧНО-ЗА́ХІДНІ ТЕРИТО́РІЇ — адм.-тер. одиниця Канади. Пл. 3379,6 тис. км². Нас. 42 тис. ж. (1976). Адм. ц.— м. Йєллоунайф. Займають малоосвоєні і рідко населені області на Пн. країни, включаючи Канадський Арктичний архіпелаг. Більша частина П.-З. т. — Лаврентійська височина, на Зх.— гори Маккензі. Поширена переважно тундрова і лісотундрова рослинність, на Пд. Зх.— хвойні ліси. Найбільші ріки Маккензі та Юкон. Розвинута гірничодобувна пром-сть (видобувають свинцево-цинкову, вольфрамову, нікелеву і уранову руди, нафту, золото). Населення займається також рибальством і мисливством, зокрема на хутрового звіра. Гол. трансп. артерія — р. Маккензі.

ПІВНІ́ЧНОКАВКА́ЗЬКА ПОРО́ДА ІНДИ́КІВ — вітчизн. порода індиків, виведена в г-вах Ставр. краю (1946—56) схрещуванням місцевих кавказьких індичок з *бронзовою широкогрудою породою індиків*. Оперення чорне із зеленувато-бронзовим полиском. Тулуб видовжений, груди широкі, глибокі, ноги високі. Жива маса індиків 12—14 кг, індичок 6—7 кг. Несучість 80—100 (рекорд 170) яєць на рік. Індики цієї породи добре пристосовані до польового утримання на пасовищах; розводять їх у районах Пн. Кавказу і на Україні. Схрещуванням індичок з *білою широкогрудою породою індиків* і добором потомства з білим опереннням виведено лінії білих північнокавказьких індиків, які відзначаються скороспілістю і високими м'ясними якостями.

ПІВНІ́ЧНОКАВКА́ЗЬКА ПОРО́ДА ОВЕ́ЦЬ — порода напівтонкорунних м'ясо-вовнових овець. Виведена в радгоспі «Восток» Ставр. краю схрещуванням тон-

Баран північнокавказької породи.

корунних вівцематок *ставропольської породи овець* з баранами лінкольнської породи і *ромні-марш*. У тварин добре поєднані вовнова продуктивність, м'ясність, скороспілість та висока оплата корму продукцією. Вівці добре відгодовуються, пристосовані до умов посушливого клімату. Жива маса баранів 90—100 кг (до 150 кг), вівцематок 55—60 кг. Вихід чистої *вовни* 55—58%; належить до найкращих видів кросбредної вовни; довж. 12—13 см (до 18 см), тонина 56—50 якості. Плодючість 130—140 ягнят на 100 вівцематок. Руно штапельно-косичної будови. Вовну в основному використовують на трикотажні вироби. Розводять П. п. о. на Пн. Кавказі, в Закавказзі, в центр. областях РРФСР, Каз. РСР та ін.

Д. К. Міхновський.

ПІВНІ́ЧНОКАВКА́ЗЬКА ПОРО́ДА СВИНЕ́Й — порода свиней м'ясо-сального типу. Виведена в г-вах Ростов. обл. і Краснодар. краю схрещуванням місцевих кубанських свиней з *великою білою породою свиней, беркширською породою свиней* та *коротковухою білою породою свиней*. Як порода затверджена 1955. Масть чорноряба. Свині відзначаються міцною конституцією. Голова дещо увігнута, вуха короткі, груди глибокі, спина і поперек широкі й прямі, окістя округлі, добре виповнені, ноги міцні. Жива маса кнурів 300—350 кг, свиноматок 220—250 кг. Плодючість 10—11 поросят в опоросі, молочність 75—85 кг. Тварини скороспілі, витривалі, мають добрі відгодівельні якості. При м'ясній відгодівлі підсвинки у 6—7 міс. досягають 95—100 кг. Розводять П. п. с. на Пн. Кавказі, в Узб. РСР і на Пд. України.

ПІВНІ́ЧНО-КАВКА́ЗЬКА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА. Проголошена на 1-му з'їзді Рад Пн. Кавказу 7.VII 1918 в Єкатеринодарі (тепер Краснодар). Об'єднала *Кубано-Чорноморську радянську республіку*, Ставропольську рад. республіку і *Терську радянську республіку* з метою зміцнення Рад. влади й мобілізації сил для боротьби проти наступаючих білогвардійських військ Денікіна та іноз. інтервентів; входила до складу РРФСР. З'їзд (проходив під керівництвом Г. К. *Орджонікідзе*) обрав ЦВК П.-К. р. р., який створив Реввійськраду Пн. Кавказу. Після захоплення денікінцями Єкатеринодара 17.VIII 1918 ЦВК П.-К. р. р. переїхав до П'ятигорська. 21.X за наказом авантюриста Сорокіна, командуючого рад. військами Пн. Кавказу, було розстріляно керівників П.-К. р. р. 2-й надзвичайний з'їзд Рад Пн. Кавказу (28.X 1918, станиця Невинномиська) вжив заходів для ліквідації контрреволюц. авантюри, створив новий ЦВК республіки. В кін. 1918 білогвардійці захопили значну частину тер. П.-К. р. р. У грудні 1918 Президія ВЦВК прийняла постанову про ліквідацію республіки.

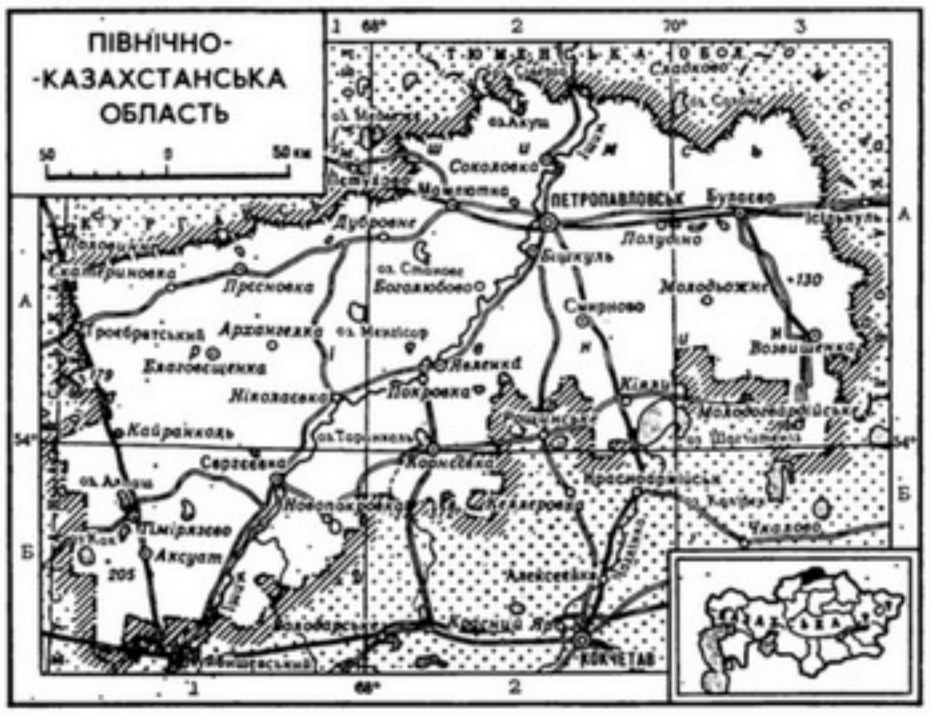

ПІВНІ́ЧНО-КАЗАХСТА́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Утворена 29. VII 1936. Пл. 44,3 тис. км². Нас. 580 тис. чол. (на 1.I 1981). Осн. населення — росіяни і казахи, живуть також українці, німці, татари, поляки, мордва. Міськ. нас.— 43,6%. Поділяється на 12 районів, має 4 міста і с-ще міського типу. Центр — м. *Петропавловськ*. Більша частина тер. області — плеската рівнина (пд. частина *Західно-Сибірської рівнини*), на крайньому Пд. Сх.— частина *Казахського дрібносопковика*. Корисні копалини: глини, пісок, буд. каміння, вапняк. Клімат різко континентальний. Середня т-ра січня — 18, липня +19°. Опадів 300—350 мм на рік. Гол. ріка — Ішим. Багато озер (прісних і солоних), найбільше — Шаглитеніз. П.-К. о. розташована в межах лісостепової та степової зон. Грунти — звичайні чорноземи, сірі лісові й солонці. На Пн.— осико-березові ліси — *колки* (під лісом 280 тис. га). Переважає обробна пром-сть, у т. ч. машинобудування (з-ди малолітражних двигунів та маш.-буд.), а також харч. (м'ясокомбінат — один з найбільших в СРСР; борошномельні, маслосироробні, лікеро-горілчані, мол. та ін. підприємства) та легка (ф-ки: швейна та спорт. товарів, шкіряний з-д) пром-сть. Розвинуте виробн. буд. матеріалів (з-ди залізобетонних виробів та стінових матеріалів, комбінат буд. матеріалів). Енергетика базується на довізному вугіллі. Великі підприємства у Петропавловську, а також у містах Мамлютка, Булаєво та Сергєєвка. Гол. галузі с. г.— зернове землеробство, мол.-м'ясне скотарство, свинарство, тонкорунне та напівтонкорунне вівчарство. За роки освоєння цілинних земель посівні площі області збільшилися в 2,6 раза. Вирощують яру пшени-

Свиноматка **північнокавказької породи.**

цю (48% усіх посівів) і ячмінь, овес, гречку, просо, кормові, тех. (льон-кудряш), картоплю, овочебаштанні культури. Навколо Петропавловська — г-ва приміськ. типу (овоче-мол. та плодово-ягідні). Осн. вид транспорту — залізничний. П.-К. о. перетинає Транссибірська залізнична магістраль, від неї на Пд. відгалужується Трансказахстанська з-ця (Петропавловськ — Цілиноград — Караганда — Чу) та з-ця Булаєво-Молодогвардійське. Осн. автомоб. шляхи: Курган — Петропавловськ — Омськ, Петропавловськ — Сергєєвка — Західне. В Петропавловську — аеропорт. У П.-К. о.— пед. ін-т (Петропавловськ), 10 серед. спец. навч. закладів, драм. театр, філармонія, краєзнавчий музей (Петропавловськ).

М. Ш. Ярмухамедов.

ПІВНІ́ЧНО-КРИ́МСЬКИЙ КАНА́Л імені Комсомолу України — велика іригаційна споруда на Пд. України, одна з найбільших у країні. Простягається від *Каховського водосховища* на Дніпрі до м. Керчі на Кримському п-ові. Гол. водозабірну споруду П.-К. к.— шлюз біля м. Нової Каховки — збудовано 1956 разом з водосховищем. Буд-во траси каналу розпочато 1957 і здійснювалося у дві черги. На Кримський п-ів води каналу надійшли 1963. Другу чергу П.-К. к. закінчено 1975 з подачею дніпровської води до м. Керчі.

Загальна довжина П.-К. к. 400,5 км, витрати води в гол. частині — бл. 300 м³/сек. Магістральний канал поділяється на самопливну ділянку завдовжки 200 км (до м. Джанкоя) та 4 ділянки з машинним підніманням води на заг. вис. 103 м. Канал прокладено у земляному руслі, на окремих ділянках (понад 100 км) — у бетонованих лотоках з поліетиленовою плівкою, кінцева частина (29 км) — у металевих трубах. На каналі збудовано 24 водорегулюючі споруди (у т. ч. 5 водосховищ) та аварійні скиди, 118 водовипусків і насосних станцій, які подають воду в зрошувальну систему. П.-К. к. призначений для зрошування і обводнення земель степової частини Кримської обл. та причорномор. районів Херсонської обл., а також для водопостачання міст Керчі й Феодосії та населених пунктів на Керченському п-ові. Зрошувані землі використовують для вирощування зернових (зокрема, рису), кормових та овочевих культур, розвитку садівництва й виноградарства.

М. О. Бохон.

ПІВНІ́ЧНО-КРИ́МСЬКОГО КАНА́ЛУ ЗРО́ШУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — одна з найбільших іригаційних споруд СРСР для *зрошення* земель у посушливих степах Кримської та Херсонської обл. Пд. України. Будівництво розпочато 1957. Проектна площа зрошення першої черги будівництва — 187 тис. га, у перспективі вона буде розширена до 540 тис. га. Джерело водопостачання — *Каховське водосховище*. З 1979 будується друга черга системи на площі 80 тис. га. Ведуться роботи по спорудженню Сакського каналу, що є одним із відгалужень *Північно-Кримського каналу*, призначених для зрошення земель третьої черги П.-К. к. з. с., а також водопостачання міст Сімферополя, Севастополя і курортів Великої Ялти. В системі — 4 транзитні *насосні станції*. Площа з самопливним зрошенням цієї системи — 35 тис. га. Від магістрального каналу відходять чотири великі зрошувальні відгалуження (Азовське, Красногвардійське, Роздольненське і Чорноморське), що подають воду в міжгосподарські *зрошувальні канали*. На ділянках магістрального каналу, його відгалужень і розподільників, де у зв'язку з геологічними умовами втрати води на фільтрацію дуже великі, є захисні антифільтраційні екрани (бетонне облицювання, поліетиленова плівка, прикрита монолітним або збірним залізобетоном, ущільнений суглинковий екран тощо). В усіх інших випадках ці канали проходять в природному земляному руслі. Внутрігосподарські зрошувальні канали завдовжки понад 4,7 тис. км здійснені у залізобетонних лотоках і закритих трубопроводах. На П.-К. к. з. с. є кілька наливних *водосховищ* (Фронтове, Феодосійське, Керченське та ін.) — джерела для зрошення земель і комунального водопостачання населених пунктів і пром. підприємств. П.-К. к. з. с. устаткована телемех. обладнанням для керування перегороджуючими спорудами і насосними станціями. Внаслідок особливих гідрогеологічних умов під впливом зрошення рівні грунтових вод в цій системі почали різко підніматися. Для локалізації шкідливих наслідків від цього на системі прокладають закритий горизонтальний *дренаж*. У 1981 зрошувана площа з дренажем займала бл. 100 тис. га. Рисові сівозміни П.-К. к. з. с. (майже 25 тис. га) розміщені в основному на зрошуваних солончакових землях, які раніше не використовувались у с. г. Урожайність зернових становить пересічно 40 ц/га, в т. ч. рису — 40—50 ц/га.

В. В. Внучков.

ПІВНІ́ЧНО-НІМЕ́ЦЬКА НИЗОВИНА́ — низовина на Пн. Західної Європи, в межах НДР та ФРН. Простягається з Зх. на Сх. на 600 км, шир. до 300 км, вис. до 50 м, на Сх.— до 200 м. Має густу річкову сітку (Везер, Ельба, Одер та їхні численні притоки); в долинах річок — луки. Багато озер та боліт. На Пн.— *марші*. Грунти гол. чин. бурі лісові та підзолисті. Важливий район вирощування ячменю, пшениці, цукр. буряків, хмелю; городництво, овочівництво.

ПІВНІ́ЧНО-ОСЕТИ́НСЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Північна Осетія — у складі РРФСР. Утворена як авт. область 7.VII 1924, з 5. XII 1936 — авт. республіка. Розташована гол. чин. у передгір'ях і на пн. схилах Великого Кавказу.

Поділяється на 8 районів, має 6 міст і 7 с-щ міськ. типу.

Природа. Рельєф республіки переважно гірський. Пд. частина П. О. зайнята Головним, або Водороздільним, та Боковим хребтами Великого Кавказу (вис. до 4780 м, г. Джимара, або Гімарай Хох) і передовими хребтами (Скелястий та ін.). В центр. частині — Осетинська рівнина, на Пн. від неї — Моздокська низовина (частина Терсько-Кумської низовини), між ними — Сунженський та Терський хребти. Корисні копалини: поліметалеві руди, буд. матеріали (граніт, мармур, глини, піски, пемза тощо), доломіти; є джерела мінеральних вод (у долині р. Ардону). Клімат помірно континентальний; на Моздокській низовині — посушливий, часто бувають суховії. Пересічна температура січня —4,3°, липня +24°, опадів 400—450 мм на рік. На Осетинській рівнині відповідно —4 і +20°, опадів 600—800 мм на рік. У горах, вище 2000 м, зима холодна, літо прохолодне. На тер. республіки — понад 100 льодовиків заг. пл. 291 км², найбільші — Караугом (35 км²) та Цейський (18 км²). Гол. ріка — Терек з притоками Ардоном, Фіагдоном і Гізельдоном, Урухом (лівими) та Камбілєєвкою, Сунжею (правими). Переважають чорноземи різного типу, в долині Тереку — алювіальні грунти, в передгір'ях і горах — гірсько-лучні й гірсько-лісові. Рівнинні простори майже повністю розорані. Під лісом — 25% пл. республіки (бук, граб, клен, ясен, дуб, багато диких плодових дерев і чагарників). У міжгірних улоговинах — соснові й березові ліси, на схилах гір, до вис. 3000 м,— субальп. та альп. луки. У верхів'ях річок Цейдону, Ардону й Фіагдону — Пн.-Осетинський заповідник.

Населення. В республіці живуть *осетини*, а також росіяни, інгуші, вірмени, грузини, українці, ку-

ПІВНІЧНО-ОСЕТИНСЬКА АРСР

Площа — 8 тис. км²
Населення — 601 тис. чол. (на 1.I 1981)
Столиця — м. Орджонікідзе

Північно-Кримський канал.

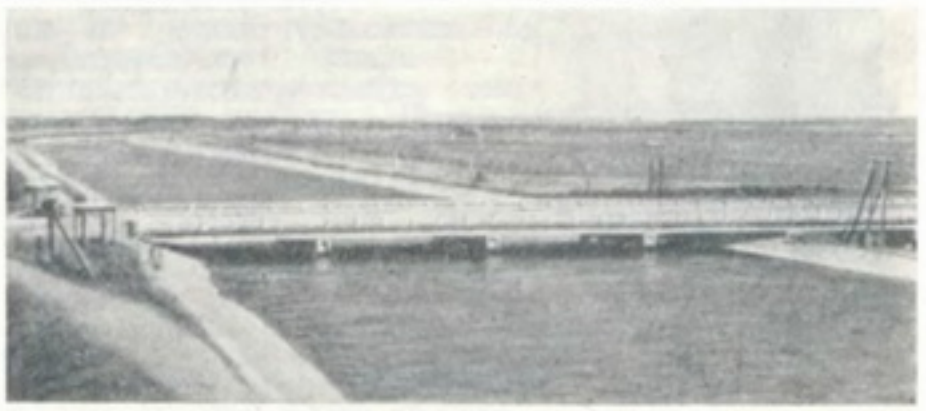

ПІВНІЧНО-ОСЕТИНСЬКА АРСР

мики та ін. Пересічна густота нас.— 75 чол. на 1 км² (1981, оцінка). Міськ. населення — 68% (1979, перепис). Осн. місто — *Орджонікідзе*.

Історія. Поселення на тер. П. О. відомі з часів *палеоліту*. З 7 ст. до н. е. на Пн. Кавказ проникли *скіфи*, з 4 ст. до н. е.— *сармати*, з останніх на межі нашої ери виділилися *алани*. Формування аланo-окської (осетинської) народності почалось у 8—12 ст. Частина аланів, що залишилася на Пн. Кавказі після навали *гуннів*, у 9—10 ст. створила ранньофеод. д-ву Аланію, що мала політ. і торг. зв'язки з Грузією, Київською Руссю, Візантією. Офіц. релігія — християнство. У 12 ст. Аланія складалася із значної кількості окремих напівпатріархальних — напівфеод. володінь. Великих руйнувань краю завдала монголо-тат. навала (1222—39). Осетин було витіснено в гори (див. також *Південно-Осетинська автономна область*). У 13—14 ст. частина населення перемістилася до Криму, Молдавії, Угорщини. На Пн. Кавказі в кін. 15 ст. осетини населяли чотири гірські ущелини. В 16 ст. зх. частину їхньої території захопили кабард. князі. З давнього часу осетини орієнтувалися на Росію, прагнули до об'єднання з нею. Цей добровільний процес завершився 1774 (за *Кючук-Кайнарджійським миром 1774*). Приєднання до Росії врятувало П. О. від іноз. поневолення, створило умови для ліквідації феод. роздробленості, сприяло розвиткові економіки й культури краю. В 1799 П. О. було з'єднано з Грузією *Військово-Грузинською дорогою*. На поч. 19 ст. частина осетинів переселилась у район Моздока і на Владикавказьку рівнину. В кін. 18 — на поч. 19 ст. завершився процес складання осетинської народності.

В 50—60-х рр. 19 ст. в П. О. було проведено сел. реформу, в 70-х рр. — суд. і адм. реформу. В 1861 тер. П. О. увійшла до Терської області як Військово-Осет. округ. У 80-х рр. почалася громадсько-політ. діяльність К. *Хетагурова*. Визвольний рух у П. О. з кін. 19 ст. проходив під впливом загальнорос. боротьби робітн. класу. В 1903 у Владикавказі (тепер м. Орджонікідзе) створено с.-д. орг-цію, до якої входила група осетинів. Трудящі П. О. брали активну участь у революції 1905—07 в Росії. Їхньою революц. боротьбою керували С. М. Кіров, Г. К. Орджонікідзе, С. Г. Буачидзе, С. Д. Мамсуров, Г. А. Цаголов та ін. більшовики-ленінці. В березні 1917 у П. О. було створено Раду робітн. і солдат. депутатів. У березні в П'ятигорську 2-й з'їзд народів Тереку проголосив створення *Терської радянської республіки* у складі РРФСР, куди ввійшла й П. О. В період громадян. війни 1918—20 тер. П. О. була ареною жорстоких боїв. Боротьбою проти контрреволюції на Пн. Кавказі керував Г. К. Орджонікідзе. У січні — лютому 1919 П. О. захопили денікінці (див. *Денікінщина*). Рад. владу відновлено в березні 1920.

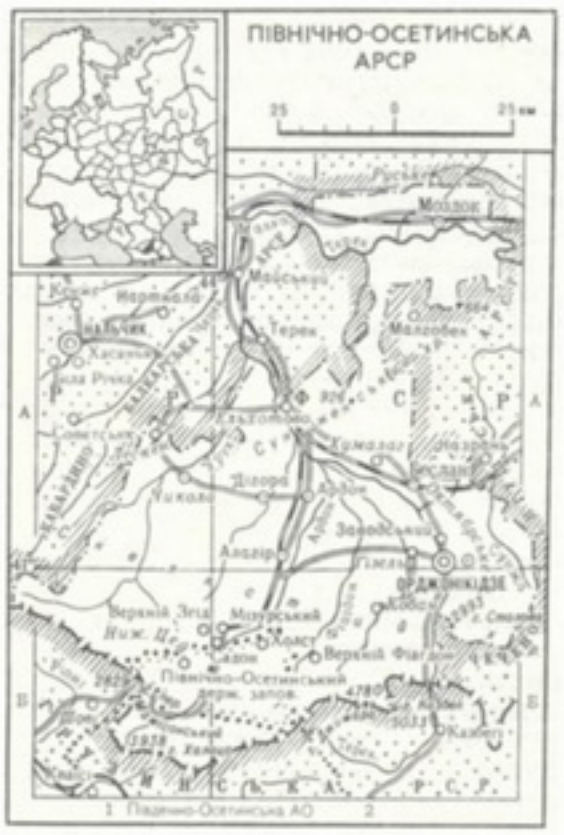

В листопаді проголошено Горську АРСР, до якої П. О. увійшла як Осетинський (Владикавказький) округ. 7.VIII 1924 П. О. було виділено в Пн.-Осет. а. о., 5.XII 1936 її перетворено на Пн.-Осет. АРСР. За роки Рад. влади в республіці відбулися докорінні зміни. Створено соціалістичну економіку з розвинутою пром-стю, колективізованим с. г. Проведено велику роботу щодо ліквідації патріархально-феод. пережитків. Здійснено культур. революцію, створено нац. кадри для г-ва і культури. Осет. народ склався в соціалістичну націю. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 протягом серпня — грудня 1942 на тер. П. О. відбувалися бої, на поч. 1943 нім.-фашист. війська було вигнано з тер. республіки. За героїзм, мужність і трудові подвиги в роки війни понад 60 тис. воїнів і трудівників П. О. нагороджено орденами й медалями. 60 представників республіки удостоєно звання Героя Рад. Союзу, ген. О. І. *Плієву* це звання присвоєно двічі. В післявоєнні роки нар. г-во республіки повністю відбудоване й дістало дальший розвиток. Республіку нагороджено орденами Леніна (1964), Дружби народів (1972), Жовтневої Революції (1974).

Народне господарство. За роки Рад. влади в П. О. створено багатогалузеву пром-сть та високоінтенсивне с. г. На важку індустрію припадає 75% виробництва всієї пром. продукції. Провідні галузі — гірничодобувна пром-сть, кольорова металургія, маш.-буд. (у т. ч. електротех., приладобуд.) та харчова. Енергетика П. О. базується гол. чин. на електроенергії, що надходить від ГЕС (Гізельдонська, Орджонікідзевська та Езмінська на р. Тереку). В 1980 вироблено 36,4 млн. кВт · год електроенергії. На природному газі працюють Бесланська та Дігорська ТЕЦ. Гірничодобувна пром-сть і кольорова металургія представлені Садонським свинцево-цинковим комбінатом, який об'єднує рудники та Мізурську і Фіагдонську збагачувальні ф-ки, а також орджонікідзевськими металург. з-дами «Електроцинк» і «Побідит». Підприємства машинобудування та металообробки розміщені в Орджонікідзе, Беслані (з-д «Автоспецобладнання»), Ардоні (з-д «Автозапчастина») та ін. Харч. пром-сть представлена крохмале-патоковою (Бесланський маїсовий комбінат — найбільший в Європі; крохмальний з-д в Орджонікідзе), консервною, цукр., борошномельною, м'ясо-мол. та ін. галузями. Розвиваються також скляна та фарфоро-фаянсова пром-сть (виробн. склотари, електровакуумного скла, електротех. і худож. фарфору), буд. матеріалів і деревообр. галузі. Легка пром-сть спеціалізується на виробн. трикотажу, взуття, шкір, килимів, тюлю, гардин, меблів (Орджонікідзе, Моздок).

Посівні площі всіх с.-г. культур 1980 становили 203,3 тис. га, зрошувалося понад 46 тис. га. Діють 8 зрошувальних систем (найбільші — Терсько-Кумський та Алханчуртський канали). Провідні культури — пшениця та кукурудза (у т. ч. гібридне насіння). Вирощують також соняшник, південні коноплі, овочі, картоплю (90% у передгірній зоні). Значні площі — під садами та ягідниками. Тваринництво мол.-м'ясного напряму; розвинуті вівчарство, свинарство, кролівництво, ставкове рибництво, шовківництво. Поголів'я (тис., 1981): великої рогатої худоби — 111,9, овець і кіз — 130,0, свиней — 118,7. Створено пром.-тваринницькі комплекси. П. О. перетинає Пн.-Кавказька з-ця Ростов-на-Дону — Беслан — Баку, від неї — вітки на Орджонікідзе (електрифікована), на Алагір та Дігору і з-ця Прохладна — Моздок — Гудермес; автотраса Москва — Орджонікідзе — Тбілісі — Єреван з відгалуженням Беслан — Баку. У П. О. беруть початок Військово-Грузинська та Військово-Осетинська автомоб. дороги. Розвивається трубопровідний транспорт (газопроводи Ставрополь — Грозний, Орджонікідзе — Тбілісі).

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції письменність корінного населення не перевищу-

Ч. У. Дзанагов. Партизан. Мармур. 1966.

ВИРОБНИЦТВО ЕЛЕКТРОЛАМП
(млн. шт.)

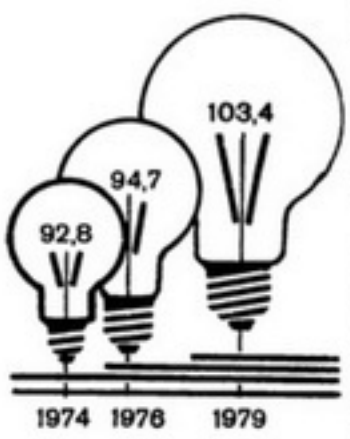

Місто Орджонікідзе. Площа Революції.

вала 10—12%. На тер. П. О. в 165 школах навчалося 17,1 тис., у двох серед. спец. навч. закладах — бл. 100 учнів, вузів не було. В 1979/80 навч. р. нараховувалося 235 загальноосв. шкіл (106,7 тис. учнів), 13 серед. спец. навч. закладів (понад 15,1 тис. учнів), 20 профес.-тех. уч-щ (4,7 тис. учнів), 4 вузи: *Північно-Осетинський університет*, Пн.-Кавказький гірничо-металург., Гірський с.-г. і Пн.-Осет. мед. ін-ти (всі — в Орджонікідзе; 19,9 тис. студентів). Працюють Пн.-Осет. н.-д. ін-т історії, економіки, мови й л-ри, Пн.-Кавказький філіал Всесоюзного н.-д. і проектно-конструкторського ін-ту «Кольорметавтоматика» — в Орджонікідзе, Кавказький н.-д. ін-т гірського і передгірського с. г. (с. Михайлівка).

В П. О. 502 б-ки, 538 клубних закладів, 172 кіноустановки з платним показом, 4 театри, 5 музеїв: у Орджонікідзе — Пн.-Осет. респ. музей краєзнавства (філіали в Алагірі й Моздоку), музей С. М. Кірова та Г. К. Орджонікідзе (філіал — Будинок-музей Г. А. Цаголова в Дігорі), Пн.-Осет. респ. художній ім. М. С. Туганова, Музей пн.-осет. л-ри ім. К. Л. Хетагурова (філіал — Будинок-музей К. Л. Хетагурова в с. Нар); 41 позашкільний заклад, у т. ч. респ. Палац піонерів, 10 будинків піонерів, планетарій. В Орджонікідзе — Пн.-Кавказ. студія кінохроніки й студія телефільмів. Виходять три респ. газети — «Растдзінад» («Правда», осет. мовою), «Социалистическая Осетия» і «Молодой коммунист», журн. «Мах дуг» («Наша епоха», осет. мовою), альманах «Советская Осетия» та ін. Працює респ. вид-во «Ір» (скорочення від Іристон — давньої назви Осетії). Респ. телебачення й радіомовлення ведуть передачі по трьох програмах осет. і рос. мовами. Телецентр в Орджонікідзе.

Про літературу П. О. див. *Осетинська література*.

На території П. О. зберігся ряд пам'яток середньовічної християнської (каплиця в с. Нузал, 10—12 ст.) та мусульманської (руїни мечетей і мінарет у м. Татартуп, 14 ст.) архітектури, а також оборонні споруди. Нар. житло (18—19 ст.) в горах — 2-поверхові багатокімнатні кам. *саклі* з плескатим земляним дахом; на рівнині — прямокутні в плані саманні, пізніше цегляні будинки з горищним дахом, вкритим черепицею. В містах Моздоку, Орджонікідзе в кін. 19 — на поч. 20 ст. панували еклектика і *модерн*. За Рад. влади реконструйовано м. Орджонікідзе, споруджено багато адм., громад., спорт. та курортних будівель у Моздоку, Алагірі, Беслані, Ардоні, Дігорі.

Найдавніші пам'ятки мистецтва — посудини з червоної глини (3 тис. до н. е.). Добу бронзи представлено знайденими в курганах посудом з геом. візерунком і прикрасами з бронзи. Від скіфського часу (7 ст. до н. е.) дійшли вироби з

В. Б. Таутієв. Червоний Кавказ. 1970.

бронзи, оздоблені мотивами «*звіриного стилю*». Наприкінці 19 ст. працював перший осет. живописець К. Хетагуров, з перших років Рад. влади — М. Туганов, з кін. 20 — поч. 30-х рр.— графік і живописець А. Хохов, живописець В. Лакісов, графік Р. Хасієва, скульптори брати Дзантієви, С. Тавасієв; у 50—70-х рр. відомі художники А. Джанаєв, Ч. Дзанагов, Б. Тотієв, В. Таутієв, З. Абоєв, Ю. Бігаєв та ін. З худож. ремесел розвинуті золотошвейна справа, виготовлення виробів з позолоченої бронзи й срібла, орнаментованої зброї, різьблення на дереві, килимарство тощо.

Музика розвивалася в усній традиції (пісні, епічні сказання, інструм. награші). Вона діатонічна, трапляється ладова змінність з заг. тонікою, а також мелодії, засн. на двох ладах. Пісні різноманітні метрично: поряд з дводольним і тридольним існують п'яти-, семидольні і т. д., а також перемінні розміри, поширені синкопи й тріолі. Чоловічі пісні багатоголосі (заспівувач веде осн. мелодію, решта підспівує йому), жіночі — переважно одноголосі (осн. мелодичну лінію веде перший голос). Інструм. музика представлена гол. чин. танц. награшами, що мають назву танцю, який супроводять (симд — масовий, хонга-кафт — плавний, тимбилкафт — коловий). Муз. інструменти: струнно-щипкові — дунудастанон (12-струнна арфа), далафандир; струнно-смичковий — кісин-фандир; духові — уадиндз (сопілка), стилі (тростинний), філиуаг (бичачий ріг); ударні — карцганан (тріскачки), гумсаг (барабан). Поширені також іронкандзал-фандир (діатонічна й хроматична гармоніки), балалайка, скрипка. Перші профес. муз. твори з'явилися у 20-х рр. 20 ст. Це були переважно інструм. мініатюри, твори невеликих вокальних форм. У 50—60-х рр. розвивалися опера, оперета, балет, симфонія, ораторія та ін. великі форми, вокальна музика (композитори Х. Плієв, Д. Хаханов, І. Габараєв, Т. Кокойті, А. Кокойті, Р. Царіонті та ін.). Серед хорових диригентів — З. Дзуццаті, А. Ачеєв; симф. диригентів — А. Аркін, засл. діяч мист. РРФСР П. Ядих; співаків — засл. артисти РРФСР Т. Тогоєва, Є. Кулаєв, М. Католієва, нар. артисти Пн.-Осет. АРСР Ф. Суанов, Д. Бєлаонова, А. Хасієва та ін. В республіці працюють: Муз. театр (з 1972), філармонія (з 1945), симф. оркестр (з 1932), ансамбль танцю «Алан» (з 1966), Хорове т-во (з 1959), уч-ще мистецтв, муз.-пед. уч-ще, мережа муз. шкіл.

Джерела профес. осет. театру — в нар. іграх і виставах, що супроводилися танцями, співами й виступами ляльководів. З 1904 у Владикавказі та багатьох селищах ставились аматорські спектаклі осет. мовою; осет. драм. гуртки періодично діяли в Пд. Осетії, Баку і Тбілісі. В м. Орджонікідзе з 1871 працює Рос. драм. театр, який мав значний вплив на формування театр. культури осет. народу. На сцені театру в різний час виступали М. *Рибаков*, М. *Синельников*, П. *Орленєв* та ін. Після встановлення Рад. влади в П. О. виникли *агітбригади*, курси, що готували акторів, у Орджонікідзе 1930 відкрився Театр малих форм. У 1935 випускники Осет. драм. студії ввійшли до складу трупи створеного в Орджонікідзе Пн.-Осет. драм. театру (1958—71 працював як муз.-драм. театр). У 1958 трупа поповнилася випускниками осет. студії Моск. уч-ща ім. Б. Щукіна, а 1970 — випускниками Держ. ін-ту театр. мист. ім. А. Луначарського (Москва). В репертуарі театру — твори нац. драматургів Т. Єпхієва, І. Джанаєва, Д. Мамсурова, Г. Джимієва, Г. Плієва, Д. Гуаєва, С. Кайтова, Р. Хубецової та ін., п'єси класиків — М. Гоголя, М. Горького, У. Шекспіра, Евріпіда тощо. Відомі діячі театру — В. *Тхапсаєв*, нар. артисти РРФСР З. Брітаєва, Н. Саламов, К. Сланов, В. Хугаєва, Г. Хугаєв, засл. діяч мист. РРФСР М. Цаликов та ін. З 1943 відкрито театр ляльок «Сабі».

Д. С. Плієв (освіта).

Літ.: Серебряная М. И. География Северной Осетии. Орджоникидзе, 1969; Советский Союз. Европейский Юго-Восток. М., 1968; Агибалова В. В., Виленкин В. Л. Среди вечных снегов и ледников [Северной Осетии]. Орджоникидзе, 1973; История Северо-Осетинской АССР, кн. 1—2. М.—

Г. У. М. Палачев. Предмети винного сервізу. Срібло, гравірування. 1970.

А. М. Пономар. Чабан. Лінограв'юра. 1971.

Транспортування руди на Садонському свинцево-цинковому комбінаті.

Сірчанокислотна установка на заводі «Електроцинк» в місті Орджонікідзе.

На альпійських луках.

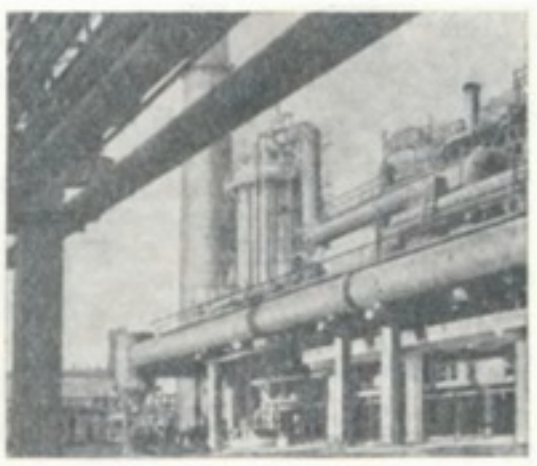

ПІВНІЧНО-ОСЕТИНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Півонія вузьколиста: *1* — нижня частина рослини з потовщеними коренями; *2* — гілка з квіткою; *3* — гілка з плодами.

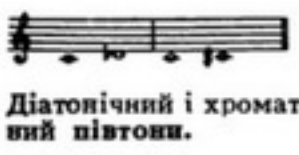

Діатонічний і хроматичний півтони.

Орджоникидзе, 1959—66; Октябрьская революция и гражданская война в Северной Осетии. Орджоникидзе, 1973; Северная Осетия от съезда к съезду. Орджоникидзе, 1981; Езерская Н. А. Художники Северной Осетии. Альбом. М., 1963; Цхурбаева К. Музыкальная культура Северо-Осетинской АССР. В кн.: Музыкальная культура автономных республик РСФСР. М., 1957; История музыки народов СССР, т. 4, 5, ч. 1. М., 1973—74; Кариаева Т., Литвиненко М. Северо-Осетинский драматический театр. Орджоникидзе, 1960.

ПІВНІ́ЧНО-ОСЕТИ́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені К. Л. Хетагурова — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР. Засн. 1969 в м. Орджонікідзе на базі пед. ін-ту, створеного 1920. У складі ун-ту (1980): ф-ти — матем., фіз., філол., хіміко-біол., істор., юрид., іноз. мов, екон. та фіз. виховання; вечірнє, заочне та підготовче відділення; аспірантура; н.-д. сектор, зоол. та археол. музеї, б-ка (фонд — понад 500 тис. одиниць зберігання). У 1979/80 навч. р. налічувалося 7 тис. студентів, у т. ч. 3,3 тис. на денному відділенні. Ун-т видає збірники наук. праць. За роки існування у вузі підготовлено бл. 30 тис. спеціалістів. *А. Х. Галазов.*

ПІВНІ́ЧНО-РОГА́ЧИЦЬКА ЗРО́ШУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — гідротехнічна будова для *зрошення* земель у західній частині Запорізької обл. Проектна площа зрошення — 226 тис. га. Джерело водопостачання — *Каховське водосховище*. Головний гідровузол, споруджений біля с. Балок, складається із підвідно́го каналу з рибозагороджувачем, насосних станцій, напірних трубопроводів та басейну-заспокоювача; вис. підйому води — 78 м. Почате у 1973 будівництво П.-Р. з. с. розраховане на 5 черг, з них дві на 77,9 тис. га закінчено, будівництво третьої (24,1 тис. га) триває. Зрошення 102 тис. га забезпечується насосною станцією продуктивністю 52,5 м³/с та системою каналів протяжністю понад 2800 км. Майже вся мережа — в трубах або облицьована, споруди автоматизовані. На мережі передбачено 8 станцій для перекачування води та 86 — для підкачування. *Полив* — в основному *дощуванням*, переважно *дощувальними машинами й установками* «Днепр», «Фрегат» та ДДА-100 МА. *Дренаж* — на площі понад 26 тис. га, включаючи захист населених пунктів від підтоплення водою. Зрошують землі (1981) 18 радгоспів і 36 колгоспів; виробнича спеціалізація зерно-м'ясо-молочного напряму. П.-Р. з. с. створює умови для одержання високих сталих врожаїв зернових (бл. 43% площі), кормових (бл. 43%) та ін. культур у посушливій частині Пд. України. *С. М. Алпатьєв.*

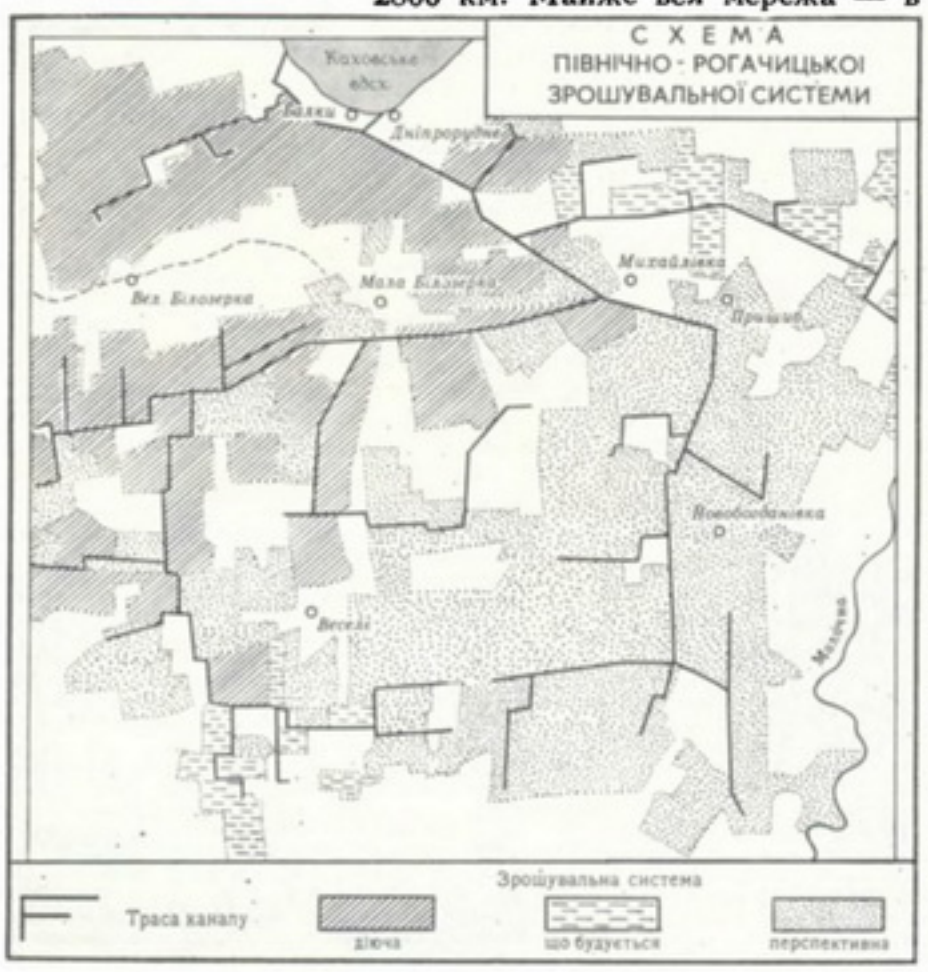

ПІВНІ́ЧНО-СИБІ́РСЬКА НИЗОВИНА́, Таймирська низовина — низинна рівнина на Пн. Сибіру, в межах Краснояр. кр. та Якут. АРСР. Простягається широкою (до 600 км) смугою на 1400 км від пониззя Єнісею до р. Оленьок. Для рельєфу характерне чергування численних заболочених низин з горбогір'ям, моренними валами, пасмами. Переважають висоти до 100 м, окремі горби та пасма досягають 200—250 м. На Пн. Сх.— денудаційні останці Тугай — Киряка — Тас (550 м) і Киряка — Тас (635 м). Поширена *багаторічна мерзлота*. Клімат субарктичний континентальний, з тривалою (7—8 міс.) зимою та коротким літом. Пересічна т-ра січня від —29,7° на Зх. до —34,9° на Сх., липня — відповідно від 6° до 10°. Сніговий покрив лежить бл. 265 днів. Опадів 250—300 мм на рік. Найбільші річки — *Пясіна, Таймира, Хатанга, Анабар*. Багато озер (*Таймир*, Пясіно, Портнягіно, Кунгасалах). П.-С. н. лежить у межах *тундрової зони*, лише пд. її частина — у *лісотундровій зоні*. Рідколісся на Зх. представлене модриною сибірською, на Сх. — модриною даурською. Ґрунти переважно болотні й глеєво-болотні. Родовища бурого і кам. вугілля, нафти й газу, кам. солі, буд. матеріалів. *О. О. Земцов.*

ПІВНІ́ЧНО-СХІ́ДНА УЛОГО́ВИНА — глибоководна улоговина на Пн. Сх. Тихого ок. Пл. 32,5 млн. км². Переважають глибини 5000—5500 м. Розчленована численними широтними розломами (Мендосіно, Піонер, Меррей, Кларіон, Кліппертон). Донні відклади представлені переважно червоними глибоководними глинами.

ПІВНІ́ЧНО-СХІ́ДНИЙ НАУКО́ВИЙ ЦЕНТР АН УРСР. Засн. 1971 у Харкові. До 1981 мав назву Харків. наук. центр АН УРСР. Своєю діяльністю охоплює Полтав., Сум. та Харків. області. До складу наук. центру входять *Полтавська гравіметрична обсерваторія, Фізико-технічний інститут* АН УРСР, *Фізико-технічний інститут низьких температур* АН УРСР, відділення ін-ту економіки, *Машинобудування проблем інститут* АН УРСР, *Радіофізики і електроніки інститут* АН УРСР, *Кріобіології і кріомедицини проблем інститут* — усі в Харкові. Осн. завданнями центру є забезпечення розвитку досліджень з найважливіших наук. проблем, зміцнення зв'язків науки з виробництвом і поліпшення координації наук. діяльності установ, підпорядкованих АН УРСР, м-вам і відомствам, та вищих навч. закладів регіону. Наук. центр очолює голова, якого призначає Президія АН УРСР. *В. М. Пелих.*

ПІВНІ́ЧНО-СХІ́ДНИЙ СВА́ЛЬБАРД — заповідник на о. Північно-Східна Земля архіпелагу Шпіцберген (Норвегія). Пл. 15,5 тис. км² (у т. ч. суходолу 14,5 тис. км², прилеглої акваторії — 1,0 тис. км²). Засн. 1972 для збереження типових полярних ландшафтів, їхнього рослинного і тваринного світу. Рельєф П.-С. С.— плоскогір'я завишки до 637 м; береги глибоко розчленовані *фіордами*. Більша частина поверхні вкрита льодовиками (11,1 тис. км²). На вільних від льоду ділянках — мохи, лишайники, подекуди карликова береза, полярна верба. З тварин, що населяють заповідник, найбільш характерні білий ведмідь, північний олень, білий та голубий песці, атлантичний морж, тюлень; з птахів — кречет і біла сова. Постійного населення на тер. заповідника немає. *В. І. Олещенко.*

ПІВО́НІЯ (Paeonia) — рід рослин родини *жовтецевих*. Багаторічні трави, кущі або півкущі з шишковидно потовщеними коренями. Листки чергові, великі, двічі-, тричі- перисторозсічені. Квітки великі, двостатеві, одиночні, білі, рожеві, червоні. Плід — багатолистянка. Бл. 35 видів, поширених переважно в помірних областях Європи, Сх. Азії та Америки. В СРСР — 15 дикорослих видів, у т. ч. в УРСР — 1 трав'янистий: П. вузьколиста, воронець (P. tenuifolia) з кривавочервоними квітками, зустрічається в Лісостепу, Степу, Криму (занесена до *Червоної книги* Української РСР). Серед П. є багато декоративних видів. З П. трав'янистих на Україні вирощують сорти П. лікарської (P. officinalis) з запашними, різнокольоровими квітками; П. китайської (P. chinensis), які відрізняються будовою та розміром квіток, забарвленням, строками цвітіння; П. кримська (P. daurica) — ендемічний вид, рідкісна рослина. З кущових П. культивують П. деревовидну (P. moutans), до 1,5 м заввишки, з запашними різнокольоровими простими і напівповними квітками. Використовують П. в озелененні, для зрізування та зимової вигонки. *К. Д. Харченко.*

ПІВО́СТРІВ — частина суходолу, що від краю материка чи великого острова вдається у водні простори (океану, моря, озера). Здебільшого П. має спільні з материком геол. будову, характер поверхні тощо (напр., *Балканський півострів, Лабрадор, Сомалі*). П. може утворитися також внаслідок приєднування до материка острова або частини ін. суходолу (напр., *Кримський півострів, Індостан*).

ПІВПЛОЩИ́НА в математиці — сукупність точок площини, які лежать по один бік від деякої її прямої. *Координати* точок П. задовольняють нерівності $Ax +$

$+ By + C > 0$, де A, B і C — деякі сталі, причому A і B одночасно не дорівнюють нулеві. Якщо саму пряму $Ax + By + C = 0$ (межу П.) приєднують до П., то кажуть про замкнену півплощину.

ПІВПРО́СТІР у математиці — сукупність точок простору, які лежать по один бік від деякої площини. *Координати* точок П. задовольняють нерівності $Ax + By + Cz + D > 0$, де A, B, C і D — деякі сталі, причому A, B і C одночасно не дорівнюють нулеві. Якщо саму площину $Ax + By + Cz + D = 0$ (межу П.) приєднують до П., то кажуть про замкнений півпростір.

ПІВРО́ЗПАДУ ПЕРІО́Д — час, за який кількість *атомних ядер* даної речовини внаслідок радіоактивного перетворення (див. *Радіоактивність*) зменшується вдвічі. П. п. $T_{1/2}$ пов'язаний з сталою радіоактивного розпаду λ співвідношенням: $T_{1/2} = (\ln 2)/\lambda = 0{,}693/\lambda$. Поняття «період піврозпаду» застосовують також у фізиці *елементарних частинок*.

ПІВТО́Н — в сучасній 12-звуковій системі найменша віддаль між звуками за їх висотою; *інтервал*, що є мірою для визначення ін. інтервалів. Розрізняють діатонічний П. — мала секунда (напр., до — ре бемоль) і хроматичний П. — збільшена прима (напр., до — до дієз).

ПІВУСТА́В, напівустав — один з почерків у слов'янорус. пам'ятках. Виник у 13 ст. У сх.-слов'ян. рукописах трапляється починаючи з 14 ст. Від давнішого — *уставу* — відрізняється меншою чіткістю в написанні літер, більшою кількістю скорочень слів, позначуваних *титлами*, і т. з. сил (знаків наголосу), похилим написанням літер, що сприяло прискоренню процесу писання, та ін. рисами. На основі рукописного П. було створено слов'янорус. друкарський шрифт, що існував до 18 ст.

А. П. Могила.

ПІГА́ЛЬ (Pigalle) Жан Батіст (26.I 1714, Париж — 21.VIII 1785, там же) — франц. скульптор. З 1722 навчався у Р. Ле Лоррена та Ж. Б. Лемуана. В 1736—39 відвідав Італію. Твори П. виконані у стилі перехідному від *рококо* до *класицизму*: композиції — «Меркурій зав'язує сандалію» (1744), «Хлопчик з кліткою» (1749); пам'ятники — надгробок маршала Моріца Саксонського (1753—76, церква Сен-Тома, Страсбур), статуя Вольтера (1776); «Автопортрет» (1780) та ін. Зберігаються в Луврі. Учнями П. були Ж. А. *Гудон* та Ф. І. *Шубін*.

ПІГМАЛІО́Н (Πυγμαλίων) — 1) У грец. міфології скульптор, цар о. Кіпр, який закохався у вирізьблену ним із слонової кістки статую вродливої дівчини — *Галатеї*. За одним з варіантів міфу, від кохання П. статуя ожила, за іншим — її оживила *Афродіта*, жерцем якої він був. 2) Переносно П.— людина, закохана у свій витвір. Образ П. використано в л-рі (Овідій, Ж. Ж. Руссо, Дж. Б. Шоу) й мистецтві (Ф. Буше, Е. М. Фальконе). 3) Цар Тіру, брат Дідони. Убив сестриного чоловіка, щоб заволодіти його багатством.

ПІГМЕ́Ї — низькорослі племена (ака, тикітикі, обонго, батва), які живуть у лісах Габону, Камеруну, Центральноафр. Республіки, Заїру, Руанди. Найдавніші відомості про них є в давньоєгип. написах 3-го тис. до н. е. Згадуються також у давньогрец. та ін. джерелах. Для П. характерні малий зріст (від 144 до 150 см для дорослих чоловіків), світло-коричневий колір шкіри, кучеряве темне волосся, губи порівняно тонкі, великий тулуб, руки і ноги короткі. Фіз. тип П. становить окрему расу. Заг. чисельність П. не встановлено. Її визначають від 40 до 200 тис. чол. Осн. заняття — полювання і збиральництво. Застосовують лук і стріли, метальну зброю. Залізо вимінюють у сусідів. Говорять мовами народів, які їх оточують. У говірках П. є деякі фонетичні відмінності, але до цього часу мови П. не вивчено.

ПІГМЕ́Й (грец. πυγμαῖος, букв.— розміром з кулак) — 1) У грец. міфології людина заввишки не більше як віддаль від кулака до ліктя. Вважають, що в старод. переказах про П. відбилися реальні відомості про низькорослих жителів тропічної Африки — *пігмеїв*. 2) Переносно П.— нікчемна, дріб'язкова людина.

ПІГМЕ́НТИ (від лат. pigmentum — фарба) — 1) В біології — забарвлені речовини, що входять до складу тканин організмів і відіграють важливу роль у їх життєдіяльності. П.— органічні речовини різної природи. Колір П. визначають хромофорні групи, які входять до складу їхніх молекул і зумовлюють вибірне поглинання світла у видимій частині сонячного спектра. Найпоширеніші в природі П.— *порфірини* і *каротиноїди*. Порфірини є осн. компонентами молекул *хлорофілу* зелених рослин, бактеріохлорофілів фотосинтезуючих бактерій, дихальних пігментів тварин і людини — *гемоглобіну* та *міоглобіну*, *цитохромів*. Каротиноїди та їхні окисні похідні (ксантофіли) є пігментами жовтого, оранжевого і червоного кольору; містяться в зелених рослинах, водоростях, грибах та бактеріях. В синьо-зелених та червоних водоростях знаходяться сині (*фікоціани*) і червоні (*фікоеритрини*) фотосинтетичні П. групи фікобілінів, небілкова частина яких складається з 4 пірольних кілець. До П. цієї групи за структурою наближаються блакитний П. рослин — *фітохром* та *жовчні пігменти* тварин, які утворюються при розпаді гемоглобіну. Досить поширені в рослинах *флавоноїди* (*антоціани*, флавони, флавоноли, аурони, халкони), що надають різноманітного забарвлення рослинним тканинам. Забарвлення шкіри та її похідних у людини і тварин зумовлюється наявністю П. *меланінів*. В тканинах зустрічаються й ін. П., напр. дихальні *хромогени* (похідні *хінонів*), зоровий пігмент — *родопсин*. Деякі П. є вітамінами (*рибофлавін*) і провітамінами (*каротин*). П. звичайно локалізовані в тих або ін. структурних утворах клітини (напр., хлорофіл — у хлоропластах, каротиноїди — в хромо- і хлоропластах), рідше — в рідинах організму (напр., флавоноїди — в клітинному соку рослин). У багатьох тварин і рослин існують спеціалізовані пігментні клітини, або *хроматофори*, П. яких зумовлюють забарвлення покривів організму та деяких внутр. органів. П. виконують найрізноманітніші функції. У рослин П. (гол. чин. хлорофіл) беруть участь у *фотосинтезі*, у тварин — у зоровому процесі (родопсин), перенесенні кисню (гемоглобін), тканинному диханні (цитохроми), захисті організму від шкідливої дії ультрафіолетового випромінювання (каротиноїди, флавоноїди — у рослин, меланіни — у тварин). Крім того, П. зумовлюють забарвлення організмів, що має важливе пристосовне значення в їхньому житті (див. *Забарвлення тварин*, *Забарвлення рослин*). Порушення стадій перетворення П. призводить до патологічного стану організмів. Деякі П. застосовують у медицині (напр., П.-вітаміни, П.-провітаміни) і в харч. пром-сті (напр., каротин).

2) У хімії — забарвлені хім. сполуки, що їх використовують у вигляді тонких порошків для *фарбування* пластмас, гуми, хім. волокон, виготовлення фарб. Не розчиняються у воді та забарвлюваних середовищах. Поділяються на органічні й неорганічні (мінеральні). З органічних найважливіші азопігменти, фталоціанінові й поліциклічні П. (див. *Азобарвники*, *Фталоціанінові барвники*, *Кубові барвники*). До П. належать також органічні *лаки*. Неорганічні П. бувають природні (*вохра*, *крейда*, сурик тощо) і синтетичні (*сажа*, ультрамарин, білила). Найважливішими характеристиками П. є яскравість і насиченість кольору, покривна здатність, світлостійкість і стійкість до дії хім. реагентів, *дисперсність* тощо. Використання П. неперервно зростає, зокрема вони входять до складу лакофарбових покриттів, застосовуваних для захисту від корозії, для декоративних цілей.

А. Г. Халмурадов
(пігменти в біології).

Ж. Б. Пігаль. Меркурій зав'язує сандалію. 1744. Лувр. Париж.

ПІГМЕ́НТНІ КЛІТИ́НИ, хроматофори — клітини тіла людини, хребетних та деяких безхребетних тварин, що мають *пігменти*, які зумовлюють забарвлення покривів і деяких внутр. органів. Розрізняють три осн. типи П. к.: меланофори, що містять *меланіни* від жовтого до майже чорного кольору; ксантофори, до складу яких входять *каротиноїди*, флавіни, птеридини від жовтого до червоного кольору; гуанофори, або *іридоцити*, що містять гуанідини, які зумовлюють блискуче сріблясте і золотисте забарвлення. П. к. у шкірі деяких тварин можуть скорочуватися, розтягуватися або змінювати своє положення, завдяки чому ці тварини здатні змінювати забарвлення тіла відповідно до зміни навколишнього фону.

ПІГРО́В Костянтин Костянтинович [26.X (7.XI) 1876, с. Мала

Ю. Г. Пігуляк. Портрет Богдана Хмельницького. Кінець 19 ст.

Джалга, тепер Апанасенківського р-ну Ставр. краю — 22.XII 1962, Одеса] — укр. рад. хоровий диригент і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1956). В 1901 закінчив регентські класи петерб. Придворної співацької капели, де навчався, зокрема, у А. Лядова (гармонія). Був учителем співів і церк. регентом у містах Росії та України. П.— засновник і худож. керівник (1930—40) Молд. хорової капели (з 1936 — «Дойна»). В 1920—31 і з 1936 — викладач Одес. консерваторії (з 1946 — професор), де організував і очолив кафедру хорового диригування та хор студентів (1944). Серед вихованців П.— нар. арт. УРСР А. *Авдієвський*, засл. діячі мист. УРСР М. *Гриншин*, Є. *Дущенко*, Д. Загрецький, А. *Мархлевський*. П. належать навчальні посібники «Керівництво хором» (1956) та «Сольфеджіо» (1970, у співавт.). Нагороджений орденом Леніна.

ПІГУ (Pigou) Артур Сесіл (18.XI 1877, Райд, о. Уайт — 7.III 1959, Кембрідж) — англ. економіст, представник *кембріджської школи*. Закінчив Кембріджський ун-т, 1908—43 очолював кафедру політ. економії цього ун-ту. Займався проблемами тарифної політики, циклічних коливань пром. виробн., зайнятості, держ. фінансів. Бурж. суть екон. поглядів П. виявилася в його підході до питань безробіття, яке він вважав наслідком нібито надто високого рівня заробітної плати трудящих. Відома праця П. «Економіка добробуту» (1912).

ПІГУЛЄВСЬКА Ніна Вікторівна [1 (13).I 1894, Петербург — 17.II 1970, Ленінград] — рад. історик, спеціаліст з ранньосередньовічної історії країн Близького і Середнього Сходу і Візантії, чл.-кор. АН СРСР (з 1946). В 1918 закінчила Бестужевські курси. З 1938 працювала в Ін-ті сходознавства АН СРСР; 1939—41 і 1944—51 одночасно викладала в Ленінгр. ун-ті. Була віце-президентом Рос. палестинського т-ва і редактором «Палестинського збірника» (з 1952). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами і медалями.

Тв.: Ближний Восток. Византия. славяне. Л., 1976.

ПІГУЛЯК Юстин Григорович (1845, с. Нові Мамаївці, тепер с. Новосілка Кіцманського р-ну Чернів. обл.— 2.VI 1919, Чернівці) — укр. живописець. У 1874 закінчив Віденську академію образотворчих мистецтв. Автор портретів («Автопортрет», 1885; Ю. Федьковича, 1886; І. Воробкевича, 1887; Т. Шевченка, 1889; Б. Хмельницького, кінець 19 ст.; О. Кобилянської, 1916), творів побутового жанру («Гуцули», «Любов і вірність», «На перелазі»), пейзажів, творів за мотивами поезій Т. Шевченка («Хустина», «Ой одна я, одна», «Калина», «Наймичка», «Нащо мені чорні брови»). У 1874—1906 П. викладав у Вищій реальній школі в Чернівцях. *Р. Я. Пилипчук.*

«ПІД ПРАПОРОМ ЛЕНІНІЗМУ» — парт.-політ. журнал ЦК Компартії України. Видається в Києві двічі на місяць укр. та рос. мовами. Засн. 1941 під назвою «На допомогу агітатору» (1941 вийшло 23 номери). Під час нім.-фашист. окупації України 1941—43 не видавався. В 1944 журнал відновлено під назвою «Блокнот агітатора». З липня 1969 виходить під теперішньою назвою. Пропагує ленінську теоретичну спадщину, висвітлює практику комуністичного будівництва в СРСР, боротьбу КПРС за зміцнення міжнар. комуністичного руху тощо.

Підберезовик.

Підбіл звичайний.

ПІДБЕРЕ́ЗОВИК, підберезник, березник, бабка темна (Boletus scaber) — їстівний гриб родини болетових. Шапинка до 15 см у діаметрі, світло-сіра або бурувата. Ніжка луската, до 15 см завдовжки, внизу трохи потовщена. Розміри і забарвлення *плодових тіл* дуже мінливі. Росте в березових або мішаних (з березою) лісах, плодові тіла утворює у травні — жовтні. Вживається в їжу свіжим, жареним, вареним, сушеним і маринованим. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Гриби*, т. 3, с. 400—401.

ПІДБИРА́Ч-КОПНУВА́Ч — машина для підбирання сіна з валків, механічного формування копиць круглої форми і складання їх на полі. В СРСР, у т. ч. на Україні, використовують П.-к. марки ПК-1,6А. Основні вузли його: рама з двома опорно-ходовими пневматичними колесами; підбирач барабанного типу; транспортер; камера-копнувач; система приводу робочих органів. Ємність бункера 13 м³. Машина причіпна, агрегатується з тракторами Т-40 М, Т-40 АМ, Т-40АНМ, МТЗ-80/82, МТЗ-50/52, ЮМЗ-6. Привід в дію робочих органів — від вала відбору потужностей трактора. Продуктивність — 9 т сіна за годину. Обслуговує 1 тракторист. Див. також *Кормозаготівельні машини*.

С. О. Карпенко.

ПІДБІ́Л (Tussilago) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини складноцвітих. Відомий 1 вид — П. звичайний, або мати-й-мачуха (T. farfara). Кореневище розгалужене. Прикореневі листки, які з'являються після цвітіння, округло-серцевидні, зверху зелені і голі, зісподу — білоповстисті (під час дотику до листка він здається зверху холодним, а знизу теплим, звідки й назва цієї рослини — мати-й-мачуха). Квітконосні стебла прості з недорозвиненими лусковидними листочками. Квітки жовті, в поодиноких кошиках. Пошир. в Європі, Азії, Пн. Африці, занесений в Пн. Америку. На Україні росте скрізь по берегах річок, на кручах, в ярах, переважно на глинистому грунті. В медицині настій з листя П. застосовують як відхаркувальний і пом'якшувальний засіб при хворобах дихальних шляхів. П.— ранній медонос.

ПІДБІ́Р у тваринництві — виявлення найкращих поєднань батьківських пар із підібраних на плем'я тварин з метою одержання від них потомства з бажаними якостями. П.— один з осн. зоотех. заходів при *розведенні сільськогосподарських тварин* і спрямований на удосконалення існуючих та створення нових порід, тісно пов'язаний з *добором штучним*. При П. враховують тип конституції, продуктивність, *екстер'єр*, *інтер'єр* та *родовід сільськогосподарських тварин*, якість потомства. При гомогенному (однорідному) П. підбирають плідника і матку, подібних за ознаками, часто навіть за походженням (*інбридинг*), з метою одержати однорідне й подібне до батьківських пар потомство. При гетерогенному (різнорідному) П., навпаки, підбирають плідників і маток, різних за ознаками, щоб одержати новий тип тварин, який поєднує у більш виразній формі цінні якості батьків, або для усунення в потомстві вад одного з плідників (корегуючий П.) та ін. При цьому способі у потомства підвищується життєвість, плодючість, продуктивність та ін. У практиці племроботи П. може бути також індивідуальним, груповим, індивідуально-груповим, у птахівництві — і родинно-груповим. Бажаної мети при П. досягають цілеспрямованою роботою протягом ряду поколінь тварин.

Літ.: Кравченко Н. А. Разведение сельскохозяйственных животных. М., 1973; Красота В. Ф., Лобанов В. Т. Разведение сельскохозяйственных животных. М., 1976. *М. А. Кравченко.*

ПІ́ДБУЖ — селище міського типу Дрогобицького р-ну Львів. обл. УРСР. Розташований в долині рік Бистриці й Сторонянки, за 21 км від залізнич. ст. Самбір. 3,0 тис. ж. (1981). У П.— радгосп «Підбузький», профес.-тех. уч-ще, заг.-осв. школа, мед. містечко, Будинок культури, б-ка. Відомий з поч. 16 ст., с-ще міськ. типу — з 1957.

ПІ́ДВИД — систематична категорія, менша від *виду*; сукупність географічно (рідше екологічно або геохронологічно) відособлених *популяцій* виду. Всі або більшість особин П. відрізняються від особин ін. П. певними морфологічними, фізіологічними та екологічними ознаками, набутими в процесі *еволюції*. За певних умов можливе перетворення П. у самостійні види. Назва П. утворюється додаванням третього слова (епітета) до видової назви. Напр., білка звичайна карпатська (Sciurus vulgaris carpathicus) — один з П. білки звичайної (Sciurus vulgaris).

ПІДВИСО́ЦЬКА Емілія (8.II 1856, м. Хирів, тепер Старосамбірського р-ну Львів. обл.— 20-і рр. 20 ст., Одеса) — укр. актриса. Дружина К. О. *Підвисоцького*. В 1876—1905 працювала в *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові, 1889—92 — у трупі М. Кропивницького і М. Старицького, 1905—17 — в трупах П. Прохоровича, Л. *Сабініна*. Ролі: Горпина («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Стеха («Назар Стодоля» Шевченка), Настя, Марина Пасічна («Украдене щастя», «Учитель» Франка), Ганна («Безталанна» Карпенка-Карого), Вустя («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Анна («Підгоряни» Гушалевича), Мар'яна («Дивна пригода» Гольдоні) та ін.

П. К. Медведик.

ПІДВИСО́ЦЬКИЙ Володимир Валеріанович [24.V (5.VI) 1857, с. Максимівка, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.— 22.I (4.II) 1913, Петербург] — укр. і рос. патолог. У 1884 закінчив мед. ф-т Київ.

ун-ту. Професор Київ. ун-ту (1887—1900) та ун-ту в Одесі (1900—05); у 1905—13 — директор Ін-ту експеримент. медицини в Петербурзі. Праці П. присвячені вивченню мікроскопічної будови *підшлункової залози*, процесу *регенерації* (зокрема, залоз), проблемам заг. патології, інфекції та імунітету, етіології злоякісних пухлин (роль *паразитів* і мех. подразнень), питанням ендокринології, мікробіології тощо. З наук. школи П. вийшли відомі вчені — Д. К. *Заболотний*, Л. О. Тарасевич, С. М. Щасний та ін. П. брав участь у боротьбі з епідемією холери в Києві (1892), в організації мед. ф-ту ун-ту в Одесі (1900).

ПІДВИСО́ЦЬКИЙ Кость Осипович (28.VI 1851, с. Коржова, тепер Монастириського р-ну Терноп. обл.— 12.VI 1904, с. Медуха, тепер Галицького р-ну Івано-Фр. обл.) — укр. актор, режисер і драматург. Чоловік Е. *Підвисоцької*. У 1875—81, 1882—85 виступав в укр.-польській трупі О. *Бачинського*. У 1881—82, 1886—89 — актор, 1893—97, 1900—02 — актор і режисер укр. *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові. В 1889—92 грав у трупах М. Кропивницького та М. Старицького, 1898—1902 — у трупах М. Ярошенка, О. *Суходольського*. Ролі: Бичок («Глитай, або ж Павук» Кропивницького), Іван («Безталанна» Карпенка-Карого), Осип («Ревізор» Гоголя). Вистави: «Украдене щастя» Франка (грав роль Миколи Задорожного), «Невольник» Кропивницького, «Бурлака» Карпенка-Карого, «Катерина» Аркаса. Автор комедії «Підшиванець» (1883), драм. переробок п'єс Ю. Коженьовського «Карпатські верховинці» під назвою «Помста гуцула» (1892), В. Вольського «Галька» під назвою «Галька, або Шляхетські любощі» (1899, музика С. Монюшка).

Р. Я. Пилипчук.

ПІДВИСО́ЦЬКІ СЕЛЯ́НСЬКІ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1817—26 — антикріпосницькі виступи селян с. Підвисокого (тепер Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл.). В 1811 селяни, посилаючись на те, що попередній власник маєтку звільнив їх від панщини, почали через суд добиватися звільнення їх від кріпосної залежності. Проте суд відхилив їхні вимоги. Протягом 6 років селяни відмовлялися виконувати панщину. В травні 1817 в Підвисоке прибула військ. команда, яка провела арешти. Однак заворушення не припинилися. В липні 1823 в село прибуло 2 батальйони солдатів. Бл. 70 селян було заарештовано. Але заворушення тривали. В село було надіслано 1-й Уральський козачий полк. У червні 1825 Київ. суд засудив двох учасників руху до каторги, понад 60 — до тілесного покарання. В липні 1826 П. с. з. було остаточно придушено. 91 учасника заворушень віддано до суду, з них — 2 засуджено до каторги, 22 — до тюремного ув'язнення, 59 — до покарання канчуками.

ПІДВИ́ЩЕННЯ КВАЛІФІКА́ЦІЇ — в СРСР держ. система, що забезпечує трудящим одержання нових, сучасних теор. знань і практичних навичок, необхідних для роботи за спеціальністю. П. к. здійснюється шляхом індивідуально-бригадного навчання безпосередньо на виробництві, а також на різних *курсах*. Система П. к. керівних працівників та спеціалістів пром-сті, будівництва, транспорту, зв'язку, с. г., нар. освіти, охорони здоров'я та ін. включає: продовження освіти по спеціальності на вечірніх і заочних відділеннях у вузах і серед. спец. навч. закладах, навчання в ін-тах підвищення кваліфікації, на ф-тах П. к. при вузах, на курсах П. к., що їх організують м-ва, відомства, установи й підприємства. Кваліфікацію підвищують, як правило, без відриву від роботи; строк навчання в ін-тах, на ф-тах і курсах П. к. від 2 до 6 міс. (з відривом від роботи — 1—3 міс.). Метод. керівництво П. к. спеціалістів нар. г-ва здійснює М-во вищої і серед. спец. освіти СРСР. Значне місце в системі П. к. займають заходи по організації *самоосвіти* трудящих. Див. *Вечірня освіта, Заочна освіта*, а також *Інститути вдосконалення лікарів, Інститути вдосконалення вчителів*.

ПІДВИ́ЩЕННЯ ПОТРЕ́Б ЗАКО́Н — один із загальних об'єктивних екон. законів, що відображає суттєві причинно-наслідкові зв'язки між розвитком суспільного виробництва і зростанням потреб (виробничих і невиробничих) суспільства. Об'єктивність постійного зростання потреб людей з розвитком продуктивних сил суспільства довели К. Маркс і Ф. Енгельс. В. І. Ленін сформулював осн. риси П. п. з., показав особливості його діяння в різних сусп.-екон. формаціях. Вирішальну роль у розвитку потреб суспільства відіграє виробн. Зрослі потреби суспільства мають активний зворотний вплив на виробн. «Без потреби немає виробництва» (Маркс К. і Енгельс Ф., т. 12, с. 675). Підвищення потреб, виникнення нових потреб, розширення їхнього кола, якісна зміна структури — все це залежить не тільки від розвитку продуктивних сил, а й від панівної форми власності на *засоби виробництва*, мети сусп. виробн. у кожній сусп.-екон. формації. П. п. з. виявляється під впливом специфічних *економічних законів*, особливо осн. екон. закону даного сусп. ладу. В бурж. суспільстві П. п. з. не має повного простору через приватнокапіталістичну власність на засоби вироби., гонитву капіталістів за прибутком. На сучас. етапі різко загострилася суперечність між непомірно зрослими можливостями для задоволення потреб трудящих, що їх відкриває *науково-технічна революція*, і перепонами, які капіталізм чинить на шляху до здійснення їх. За соціалізму докорінно змінюється характер і наслідки діяння П. п. з. Сусп. виробн. тут безпосередньо підпорядковане дедалі повнішому задоволенню постійно зростаючих матеріальних і культур. потреб усіх членів суспільства. П. п. з. діє в тісному взаємозв'язку з *основним економічним законом соціалізму* і всією системою екон. законів соціалізму. Для П. п. з. за соціалізму характерні безперервність і швидкі темпи, всебічність підвищення потреб, неухильне соціально-екон. вирівнювання структури потреб усіх членів соціалістичного суспільства. П. п. з. дедалі повніше виявляється на етапі зрілого соціалізму. Широке використання досягнень науково-тех. революції прискорює підвищення потреб, якісно змінюється їхня структура, вони стають різноманітнішими. Інтенсивно підвищуються інтелектуальні й соціальні потреби трудящих, все повніше задоволення яких сприяє всебічному розвиткові особи. Соціалістична держава забезпечує динамічну збалансованість виробн., здатного до своєчасної перебудови відповідно до зміни потреб.

О. А. Рубан.

ПІДВІ́ДОМЧІСТЬ ЦИВІ́ЛЬНИХ СПРАВ — визначена законом належність розгляду і вирішення справ до компетенції певних держ. органів чи громадських орг-цій. П. ц. с. залежить від характеру правовідносин, з яких виник цивільноправовий спір, та правового статусу його учасників. За ст. 4 *Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* (ст. 24 ЦПК УРСР) судам підвідомчі справи по спорах, що виникають з цивільних, сімейних, трудових і колгоспних правовідносин, якщо хоча б однією з сторін є громадянин, колгосп, міжколгоспна або держ.-колг. орг-ція, за винятком випадків, коли вирішення таких справ віднесено законом до відання адм. або ін. органів. Суди вирішують і справи, в яких беруть участь іноз. підприємства, орг-ції, *іноземці* та особи без громадянства. Судам підвідомчі й справи т. з. *окремого провадження*, а також ін. справи, віднесені законом до компетенції суд. органів. До відання *товариських судів* в УРСР передано деякі дрібні цивільноправові спори (про використання підсобних приміщень, домових служб, оплату комунал. послуг і витрати на поточний ремонт місць заг. користування в квартирах). За згодою сторін ці суди розглядають окремі цивільні справи, підвідомчі нар. судові: по майнових спорах між громадянами на суму до 50 крб., про встановлення порядку користування будівлями, що становлять *спільну власність* громадян, про поділ *майна* колг. двору і виділ з нього, про поділ майна між подружжям. За ст. 163 Конституції СРСР (ст. 161 Конституції УРСР) вирішення *господарських спорів* між підприємствами, установами та орг-ціями здійснюють органи держ. арбітражу в межах їхньої компетенції (див. *Арбітраж в СРСР*). Якщо сторони входять до одного м-ва чи відомства, однієї кооп. системи чи ін. орг-ції, спір вирішує відомчий арбітраж. Цивільно-правові спори між громадянами (крім тих, що виникають з трудових і сімейних відносин), а також госп. спори між орг-ціями за угодою сторін можуть бути передані на вирішення *третейського суду*.

А. М. Фельдман.

Е. Підвисоцька.

В. В. Підвисоцький.

К. О. Підвисоцький.

Підводна розробка родовищ корисних копалин. Плавуча платформа з буровою установкою (СРСР).

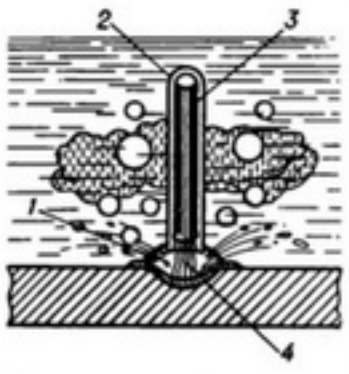

Підводне зварювання «мокрим» способом: *1* — парогазовий пузир; *2* — водонепроникна обмазка; *3* — електрод; *4* — електрична дуга.

Підводне телебачення. Апаратура «Краб-2М» (СРСР).

ПІДВІ́СКА транспортних машин — 1) П. механічна — сукупність рухомих (або нерухомих) частин та пружних пристроїв, що служать проміжною (підвішувальною) з'єднувальною ланкою між корпусом (рамою) та опорними елементами машини — колесами, котками тощо. Розрізняють П. жорстку (без рухомих частин), напівжорстку та м'яку (з рухомими частинами і пружними пристроями). Жорстку П. використовують на машинах (напр., гусеничних *екскаваторах*) з низькою (3—4 км/год) трансп. швидкістю, напівжорстку — звичайно на гусеничних тракторах, м'яку підвіску встановлюють на автомобілях, локомотивах, тракторах деяких типів тощо. Залежно від пружного пристрою П. поділяють на ресорні (див. *Ресора*), пружинні (див. *Пружина*), торсіонні (див. *Торсіон*) та пневматичні (балони зі стиснутим повітрям). Автомобільні П. (див. *Задній міст, Передній міст*) поділяють, крім того, на залежні й незалежні. В залежній П. вертикальне переміщення колеса передається (напр., жорсткою балкою) ін. колесу. В незалежній П. такого взаємозв'язку між колесами немає. П. знижує і рівномірно розподіляє динамічні навантаження на опорні елементи, забезпечуючи плавність ходу і стійкість машин, підвищує їхні тягові властивості. 2) П. магнітна — «підвішування» транспортного засобу над шляховим пристроєм електромагнітними силами з використанням лінійного електродвигуна. *Статор* електродвигуна розміщено в нижній частині транспортного засобу, а *ротором* служить довга металева штаба (*електромагніт*), закріплена на полотні шляхового пристрою. Під час дії такого двигуна виникає «біжуча» *електромагнітна хвиля*, що «підвішує» (до 30 см) трансп. засіб у повітрі і забезпечує його рух без будь-якого мех. контакту зі шляховим пристроєм. Магнітна П. дає змогу створювати швидкісні (до 500 км/год) магістралі (напр., *монорейкові дороги*) з безшумним і плавним рухом транспортних засобів. Експреси з П. такого типу експлуатують в Японії, Франції. Траси нового виду транспорту споруджують також (1981) в СРСР та ін. країнах.

ПІДВІ́СНА ДОРО́ГА — підйомно-транспортна споруда з підвісним *рухомим складом* для переміщення людей і вантажів. До споруд такого типу належать *канатні дороги* і *монорейкові дороги*. Осн. перевагами П. д. перед наземними (непідвісними) дорогами є: відсутність суцільного дорожнього полотна, що займає значну земельну площу; мала залежність від рельєфу місцевості; можливість прокладати трасу за найкоротшою відстанню, не вдаючись до зведення мостів і виконання великого обсягу земляних робіт; незначний вплив клімат. і атм. умов на експлуатаційну якість дороги.

ПІДВІ́ТРЯНІ ОСТРОВИ́ — гр. група Малих Антільських островів у Карибському м., біля узбережжя Пд. Америки. Пл. майже 1200 км². Нас. понад 250 тис. чол. Найбільші з П. о.: Аруба, *Кюрасао*, Бонайре (володіння Нідерландів), Бланкілья, Орчіла та ін. (входять до складу Венесуели). Поверхня островів погорбована (вис. до 372 м). Клімат субекваторіальний. Переважають ксерофітні чагарники та сухі ліси. Плантації цукр. тростини, бавовнику тощо. На о. Кюрасао добувають фосфати. Головні порти: Віллемстад (о. Кюрасао) та Ораньєстад (о. Аруба).

ПІДВО́ДНА АРХЕОЛО́ГІЯ — галузь археології, що вивчає різночасні пам'ятки, які опинилися під водою внаслідок тектонічних явищ, зсувів, корабельних аварій тощо. Виникла на поч. 20 ст. До серед. 20 ст. підводні роботи здійснювали з допомогою водолазів. Застосування з 50-х рр. 20 ст. легководолазного спорядження, особливо аквалангів, відкрило широкі можливості для досліджень під водою. Значний інтерес становлять підводні дослідження затопленої частини *Гермонасси, Фанагорії, Херсонеса, Ольвії, Тіри* та ін., де виявлено залишки споруд, численні уламки кераміки та ін. знахідки античного й ранньосередньовіч. часів. У результаті досліджень, що їх проводила Азово-Чорноморська підводна археол. експедиція з 1957, було складено карту підводних знахідок Азовського й пн. частини Чорного морів. Значні підводні дослідження проводяться на Дніпрі.

Літ.: Блаватский В. Д., Кошеленко Г. А. Открытие затонувшего мира. М., 1963; Блаватский В. Д. Подводная археология и её задачи. «Вопросы истории», 1964, № 12; Шаповалов Г. І., Спинов Є. Р. Про підводні археологічні дослідження біля о. Хортиця. «Український історичний журнал». 1971, № 2.

ПІДВО́ДНА РОЗРО́БКА РОДО́ВИЩ корисних копалин, підводні гірничі роботи — видобування корисних копалин під водами морів та океанів. Першими такі роботи виконували (11 ст. до н. е.) на Середземному морі фінікійці: з відкладів морських черепашок вони видобували сировину для виробн. пурпурної фарби. Пізніше почалась розробка коралових рифів (як буд. сировини) в тропічних морях. Мідну руду стали вилучати з дна протоки Босфор. Значного розвитку П. р. р. набула наприкінці 19 — на поч. 20 ст., зокрема на узбережжі Австралії, Бразилії та Індії. В СРСР 1924 почалося пром. видобування сульфату натрію (у зат. *Кара-Богаз-Гол*), 1949 — нафти (селище Нафтові Камені). З 1966 у сх. частині Балтійського м. освоюють морські розсипи, щоб одержати титано-цирконієві концентрати. Найбільший обсяг сучасної П. р. р. припадає на видобування нафти і газу. Розрізняють підводну розробку поверхневих (донних) родовищ (напр., розсипів важких мінералів і металів *континентального шельфу*) і родовищ корінних (в надрах водойм). Поверхневі (донні) родовища розробляють за допомогою підводних скреперних установок (див. *Скрепер*), плавучих платформ з видобувним устаткуванням, багаточерпакових, гідравлічних та ін. *драг, земснарядів, підводних човнів* тощо. П. р. р. корінних родовищ майже не відрізняється від *підземної розробки родовищ*: *шахтні стовбури* проводять з материка або штучних островів. Для нафт. і газових *бурових свердловин* використовують плавучі платформи з буровими установками (мал.). Перспективним є видобування корисних копалин на місці залягання *вилуговуванням*, розчиненням водою. У пром. масштабах родовища розробляють на глибинах до 300 м, зразки деяких порід піднімають з глибини 1000—6000 м. Продуктивність тех. засобів, використовуваних при освоєнні поверхневих родовищ, становить від кількох десятків до кількох тисяч кубічних метрів на годину. До П. р. р. належить також вилучення корисних копалин з мор. води, яке грунтується на виділенні розчинених у ній солей (напр., хлористого натрію) або хім. елементів (брому, магнію тощо).

Літ.: Добыча полезных ископаемых со дна морей и океанов. М., 1970; Технология добычи полезных ископаемых со дна озер, морей и океанов. М., 1979; Боровиков П. А., Самарский В. Н. Подводная техника морских нефтепромыслов. Л., 1980.

Г. Л. Майдуков.

ПІДВО́ДНЕ ЗВА́РЮВАННЯ — *дугове зварювання* металів під водою. Вперше в світі досліджене і здійснене в СРСР 1932 групою дослідників на чолі з К. К. *Хрєновим*. Розрізняють «мокрий» і «сухий» способи П. з. До «мокрого» способу П. з. (мал.) вдаються звичайно водолази-зварники, використовуючи плавкі сталеві електроди, покриті шаром водонепроникної обмазки. При зварюванні виступаюча частина обмазки захищає від води *дугу електричну*, яка стійко горить у парогазовому пузирі, що утворюється від діяння тепла дугового розряду. В 1965 в *Електрозварювання інституті* імені Є. О. Патона АН УРСР розроблено «мокрий» спосіб напівавтоматичного П. з. порошковим дротом (див. *Зварювальні матеріали*) за допомогою спец. напівавтомат. зварювального пристрою. Спосіб економічний, універсальний, дає змогу одержувати зварні шви, міцність яких така сама, як і основного металу. Його використовують на глибинах до 100 м для будівництва і ремонту підводної частини суден (на плаву), нафто- і газопроводів, шлюзів, гребель, портових та ін. гідротех. споруд. За «сухим» способом П. з. метали з'єднують у спец. камерах, спущених під воду.

І. М. Савич.

ПІДВО́ДНЕ КІНОЗНІМА́ННЯ — кінознімання об'єктів під водою. Провадиться звичайними *кінознімальними апаратами* з спеціальними (найчастіше) *об'єктивами* (в СРСР випускають об'єктиви «Гидроруссар») і *світлофільтрами*. Знімають об'єкти через ілюмінатори підводних човнів та глибоководних апаратів (напр., *батипланів, гідростатів*), через прозорі стінки басейнів і акваріумів, на значній глибині (до 300 м) — використовуючи герметич. *бокси* з кіноапаратами та акумуляторами. Щоб компенсувати тиск води (на глиб. понад 75 м), у боксах створюють надлишковий тиск повітря.

Освітлюють об'єкти звичайними лампами розжарення з герметизованою струмопровідною частиною, спец. лампами (з особливо міцного скла) або водолазними приладами; фокусування об'єктива — за шкалою віддалі. Оператор керує кіноапаратом безпосередньо або дистанційно (напр., з палуби судна, берега). Для П. к. використовують, як правило, *кіноплівку* підвищеної фотогр. контрастності, найкращу якість зображення забезпечує оборотна кіноплівка, що її *світлочутливість* збільшують форсованим проявленням до 1000 одиниць ГОСТу. В СРСР перший апарат для П. к. у водонепроникному боксі створив (1933) Ф. Леонтович. П. к. набуло поширення після винайдення (1943) франц. вченими Ж. І. Кусто та Е. Ганьяном *акваланга*. П. к. застосовують при зніманні худож., документальних, наук.-популярних та н.-д. кінофільмів. Ефекту П. к. можна досягти деякими методами *комбінованого кінознімання*.

Літ.: Гордийчук И. Б., Пелль В.Г. Справочник кинооператора. М., 1979; Кудряшов Н. Н. Специальные киносъемки. М., 1979; Иофис Е. А. Кинофотопроцессы и материалы. М., 1980.

О. А. Янушевський.

ПІДВО́ДНЕ ТЕЛЕБА́ЧЕННЯ — *телебачення*, використовуване для спостереження підводних об'єктів. Система П. т. є *замкненою телевізійною системою*, що складається з підводної і надводної частин. До підводної частини системи П. т. належать: передавальна *телевізійна камера* (з спец. оптичною системою), вміщена у водонепроникний циліндр, здатний витримувати великий тиск води; багатожильний *кабель*; джерело підсвічування (в разі потреби) і блок фотографування; до надводної частини (мал.) — *відеоконтрольний пристрій* (або *телевізор*), з'єднаний кабелем з телевізійною камерою; *пульт керування* телекамерою і сигнальним пристроєм, а також джерело електричного живлення. Телевізійну камеру опускають на глибину до кількох сотень метрів; на великих глибинах нею керують дистанційно (з пульта керування), на малих — вручну. Обмежує застосування П. т. слабка освітленість підводних об'єктів, а також мала їх контрастність щодо фону. П. т. дає змогу керувати *підводно-технічними роботами*, спостерігати дії водолазів (див. *Водолазна справа*), розвідувати підводні корисні копалини, досліджувати підводні флору і фауну тощо.

Літ.: Дюмидов М. Н., Дмитриев А. Н. Покорение глубин. Л., 1969.

ПІДВО́ДНИЙ СПОРТ — один з військово-технічних видів спорту, що включає швидкісне плавання, підводне орієнтування й підводну спортивну стрільбу. Для П. с. використовують спец. знаряддя — дихальну трубку, маску, *ласти*; при тривалому перебуванні під водою — *акваланг*, гідрокостюм тощо. Швидкісне плавання включає плавання в ластах по поверхні води на 100, 200, 400, 800 і 1500 м; естафетне плавання (4 × 100, 4 × 200 м); пірнання на 50 м і плавання з аквалангом на 100, 400, 800 м. Підводне орієнтування включає п'ять вправ — «орієнтири», «зірки», «слалом», «зони», «кут». Підводна спортивна стрільба поділяється на стрільбу під водою по нерухомих мішенях; по рухомих цілях (рибах); кульову стрільбу з малокаліберного пістолета (в тирі). Виник П. с. у 50-х рр. 20 ст. після винайдення акваланга. П. с. почав розвиватися в багатьох країнах. У 1959 створено Всесвітню конфедерацію підводної діяльності (КМАС). В СРСР П. с. з'явився після організації Т-ва рятування на воді. У 1956 при Центр. морському клубі та з 1957 при ін. морських клубах ДТСААФ почали працювати секції П. с. З 1958 щорічно проводяться чемпіонати СРСР; з 1971 — змагання на кубок СРСР. В 1959 створено Федерацію П. с. СРСР, яка в 1965 вступила в КМАС. В 1961 П. с. включено до *Єдиної Всесоюзної спортивної класифікації*. З 1970 чемпіонати світу і Європи проводяться окремо з швидкісного плавання і підводного орієнтування, а з 1971 — з підводної спорт. стрільби (рад. спортсмени не брали участі в цих змаганнях). Рад. спортсмени займають провідне місце в світі з П. с. Збірна команда СРСР була неодноразово чемпіоном світу з швидкісного плавання (серед чемпіонів 1980 — укр. спортсмени І. Стародуб, Н. Гривенко, О. Костенко, Р. Гурська, О. Стрєлков, А. Носов, А. Гречихін); чемпіоном Європи з підводного орієнтування (серед чемпіонів Європи 1980 — укр. підводники О. Терлецька і В. Лихачов). У 1979 збірна команда України була чемпіоном Спартакіади народів СРСР з підводного орієнтування.

В. О. Парфьонов.

ПІДВО́ДНИЙ ЧО́ВЕН, субмарина — бойовий корабель, призначений для знищення надводних кораблів, підводних човнів та суден, ураження наземних об'єктів на території противника, а також для розвідки, висадки диверсійних груп та виконання ін. спец. завдань. Важливою тактичною властивістю П. ч. є скритність, яка забезпечується здатністю занурюватися на розрахункову глибину і тривалий час діяти під водою. Перші спроби будування П. ч. з дерева були в Англії (1620), Росії (1724), з мідних листів — у Пн. Америці (1776). У 1801 амер. винахідник Р. *Фултон* збудував П. ч. з мідним корпусом. У 1834 рос. інж. К. А. Шільдер уперше збудував металевий П. ч., який уже мав *перископ* і був озброєний жердинною міною. За проектами рос. інженера С. К. Джевецького 1884 було збудовано П. ч. з електричним двигуном; І. Г. Бубнов і М. Н. Беклемішев 1902 збудували П. ч. з бензиновим двигуном і електродвигуном. В 1912 І. Г. Бубнов створив П. ч. типу «Барс», який на той час був найбільшим і найдосконалішим. У 1915 в Росії М. П. Нальотов збудував перший у світі підводний мінний загороджувач «Краб». На поч. 20 ст. всі осн. мор. д-ви мали П. ч., які широко застосовувалися під час 1-ї світової війни, а в 2-й світовій війні були гол. засобом війни на морі. Сучас. П. ч. може бути однокорпусним (без легкого корпуса), півторакорпусним (легким корпусом частково охоплюється міцний корпус) і двокорпусним (міцний корпус повністю охоплюється легким). Міцний корпус є водонепроникним і здатний витримати зовнішній тиск води на великих глибинах. Для забезпечення живучості міцний корпус П. ч. всередині поділено водонепроникними перебірками на 4—8 відсіків. У міцному корпусі розміщуються екіпаж, зброя, механізми, різні системи і пристрої, пальне, запаси прісної води та ін. Легкий корпус водопроникний і служить для надання П. ч. обтічних обводів, розміщення цистерн, трубопроводів, якірних та ін. пристроїв. Для занурення П. ч. заповнюють водою баластні цистерни, для виринання цистерни продувають стиснутим повітрям. Управляється П. ч. в підводному положенні вертикальними (за напрямом) і горизонтальними (за глибиною) рулями. За гол. енергетичними установками П. ч. поділяються на атомні і дизельні (дизель-акумуляторні). Атомний П. ч., який має ядерну енергетичну установку, може тривалий час діяти під водою. Дизельний П. ч. в надводному положенні має хід за допомогою дизелів, а в підводному — електродвигунів, які живляться від акумуляторних батарей. Для спостереження за горизонтом, водою та повітрям П. ч. має перископ. За осн. озброєнням П. ч. поділяються на ракетні і торпедні (ракетні можуть мати і торпеди). П. ч. оснащені гідроакустичною, радіолокаційною, радіоелектронною та ін. апаратурою. У ВМС США, Англії та Франції є атомні ракетні П. ч. стратегічного призначення (водотоннажністю до 9000 т, швидкістю під водою до 55 км/год, глибина занурювання до 300 м), а також П. ч. багатоцільового призначення. Рад. ВМФ має сучас. атомні та дизельні П. ч. різного призначення.

М. П. Грєхов.

ПІДВО́ДНІ ДЖЕРЕ́ЛА — природні виходи підземних вод на дні та схилах водотоку або водойми. П. д. на дні моря наз. субмаринними (напр., у Чорному м. поблизу м. Гагри).

ПІДВО́ДНО-ТЕХНІ́ЧНІ РОБО́ТИ — роботи, виконувані під водою при будівництві й ремонті гідротехнічних споруд, прокладанні й ремонті підводних трубопроводів, кабелів тощо. П.-т. р. по-

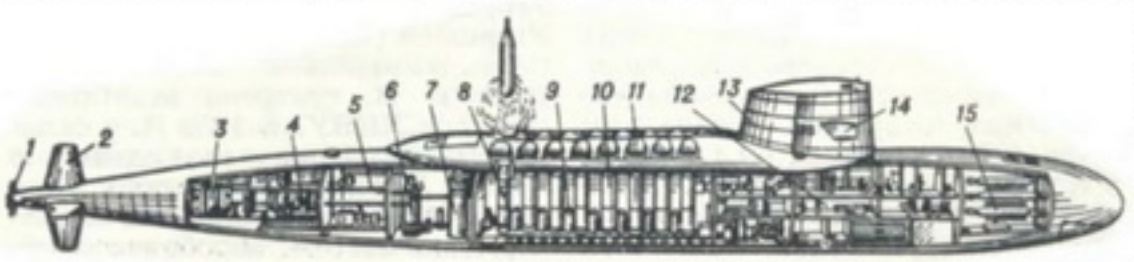

Загальне розташування основних механізмів та обладнання в атомному ракетному **підводному човні** (США):
1 — гребний гвинт; *2* — кормове оперення; *3* — редуктор; *4* — парова турбіна; *5* — допоміжні механізми; *6* — парогенератор; *7* — ядерний реактор; *8* — ракета; *9* — повітряний балон; *10* — шахта; *11* — кришка шахти; *12* — центральний пост; *13* — огородження рубки; *14* — горизонтальні рулі; *15* — запасні торпеди.

лягають у досліджуванні й підготовці дна *акваторії*, обстежуванні підводних частин гідротех. споруд, підводному бетонуванні монолітних частин будованих споруд, монтажі збірних конструкцій, *підводному зварюванні* їхніх елементів, різанні і т. п. Щоб при бетонуванні запобігти розмиванню бетонної суміші, її укладають за допомогою вертикально переміщуваної труби. Крім того, вдаються до роздільного бетонування — попереднього заповнення *опалубки* крупним заповнювачем і подачі по трубах цементного розчину, а також до ін. способів. Устаткування для П.-т. р. розміщують на плавучих засобах (баржах, водолазних ботах, днопоглиблювальних суднах), на берегах водойм або на льоду. Значний обсяг П.-т. р. виконують водолази (див. також *Водолазна справа, Гідрокомбінезон, Кесон*).

ПІДВОЛОЧИ́СЬК — селище міського типу Терноп. обл. УРСР, райцентр, на р. Збручі (прит. Дністра). Залізнична станція. 7,7 тис. ж. (1981). Вперше згадується в документах 1463. Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* в районі П. діяли повстанські загони. Після 1-го поділу Польщі (1772) П. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) П. 1919 захопила бурж.-поміщицька Польща. Під П. 1920 точилися запеклі бої рад. військ з польс. інтервентами. В 1939 П. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 П.— с-ще міськ. типу. У П.— ф-ка пластмасових виробів, консервний з-д, харч. комбінат, птахоінкубаторна станція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв., музична, художня і спорт. школи, лікарня. 2 будинки культури, кінотеатр, 5 б-к. У 1883, 1897, 1898, 1913 П. відвідав І. Я. Франко.

ПІДВОЛОЧИ́СЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Терноп. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,8 тис. км². Нас. 54,6 тис. чол. (1981). У районі — 57 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 26 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Підволочиськ*. П. р. розташований в межах *Подільської височини*. Корисні копалини: глина, пісок, черепашник, торф. Річки — *Збруч* (на сх. межі району) та його прит. Гнила, Самець (бас. Дністра). Грунти чорноземні й темно-сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, сосна) займають 4 тис. га. Найбільші пром. підприємства: скалатські ф-ка побутової хімії та комбікормовий з-д, підволочиські ф-ка пластмасових виробів та консервний з-д, Новосілківський спиртовий та Новосільський рем.-мех. з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Підволочиськ) та 7 будинків побуту. Спеціалізація с. г. району — землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 69,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 64,3 тис. га, пасовища і сіножаті — 4,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, картопля, овочеві. У П. р.— 24 колгоспи, радгосп, птахоінкубаторна станція, 3 міжгосп. підприємства (по виробн. свинини і 2 — по виробн. яловичини), райсільгосптехніка з виробничим відділенням та райсільгоспхімія. Залізничні станції: Підволочиськ, Скалат, Богданівка. Автомоб. шляхів — 332 км, у т. ч. з твердим покриттям — 268 км. У районі — 2 профес.-тех. уч-ща (Підволочиськ і м. Скалат),

51 заг.-осв., 4 муз., художня і спорт. школи; 57 лік. установ, у т. ч. 4 лікарні. 26 будинків культури, 39 клубів, 2 кінотеатри, 61 кіноустановка, 61 б-ка. У с. Терпилівці П. р. народився укр. рад. актор і режисер Я. Т. *Геляс*, у с. Ободівці (тепер злилося з с. Лозівкою) — укр. художник П. П. *Обаль*, у с. Коршилівці — зх.-укр. революц. діяч І. Г. *Цепко*. У П. р. видається газ. «Збручанська зоря» (з 1941).

В. І. Бондаренко.

ПІДГАЄ́ЦЬКИЙ Володимир Володимирович [н. 5 (18).II 1914, м. Благовєщенськ, тепер Амур. обл.] — укр. рад. вчений у галузі зварювального виробництва, доктор тех. наук (з 1965), професор (з 1973). Закінчив (1941) Київ. індустріальний (тепер політех.) ін-т. З 1946 — в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. праці — з металургії і технології зварювальних процесів. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

ПІДГА́ЙЦІ — місто Бережанського р-ну Терноп. обл. УРСР. Розташоване у верх. течії р. Коропця (прит. Дністра), за 24 км від залізнич. ст. Потутори. П. вперше згадуються в істор. джерелах 1463. Після загарбання Поділля феод. Польщею П. ввійшли до складу *Руського воєводства*. Після 1-го поділу Польщі (1772) П. підпали під владу Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) П. 1919 загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1925 в П. створено підпільний осередок КПЗУ. В 1939 П. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З цього самого року П.— місто. В П.— консервний та комбікормовий заводи, виробниче відділення Бережанської райсільгосптехніки, філіал Бучацького виробн. об'єднання металовиробів, комбінат комунальних підприємств, лісництво. Профес.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв. школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, клуб, 2 б-ки. Архіт. пам'ятки: церква, костьол (16 ст.), залишки фортечних мурів (16—17 ст.). Пам'ятники В. І. Леніну, А. Міцкевичу. В П. народився укр. рад. письменник М. І. *Рудницький*.

ПІДГІ́Н — додаткові слаборозвинені пагони хлібних злаків, що утворюються з *вузла кущіння* пізніше основних стебел. П. дає неповноцінне зерно, яке, крім того, достигає з запізненням. Додаткові стебла, що зовсім не дають врожаю, наз. недогоном. При великій кількості П. і недогону утворюється різноярусність посівів, що утруднює збирання врожаю, знижує його якість. У лісівництві П. наз. другорядні породи, які вводять у *деревостан* лісу для прискорення росту дерев гол. породи у висоту й поліпшення форми їхніх стовбурів.

ПІДГІ́РЦІ — село Обухівського району Київ. обл., біля якого виявлено скарби давніх художніх виробів з бронзи і поселення раннього *залізного віку* (5—4 ст. до н. е.). В одному з скарбів були речі 9—8 ст. до н. е. кавказ. походження: пояс із суцільного листа бронзи, оздоблений карбованими візерунками й зображеннями фігур звірів, і бляха-застібка. До складу другого скарбу (5—4 ст. до н. е.) входили численні бронзові прикраси: трикутні підвіски, сережки, пронизки тощо. При розкопках (1950) поселення відкрито залишки жител, бронзоливарної майстерні і госп. споруд. Знайдено глиняний ліпний посуд, прясельця, бронзові наконечники стріл, прикраси тощо. Осн. заняття жителів поселення — скотарство і землеробство. Були розвинуті також гончарське, ткацьке, залізообробне та ін. ремесла. Деякі дослідники вважають, що поселення належало попередникам давніх слов'ян.

ПІДГІРЯ́НКА Марійка (справж. прізвище, ім'я та по батькові — Ленерт-Домбровська Марія Омелянівна; 29.III 1881, с. Білі Ослави, тепер Надвірнянського району Івано-Фр. обл.— 20.V 1963, Львів) — укр. рад. поетеса. Після закінчення вчительської семінарії (1900) вчителювала (до 1941). Авторка зб. «Відгуки душі» (1908), поеми «Мати-страдниця» (1919), віршів для дітей. Мотиви творів П. до 1939 — мрії про краще майбутнє народу, природа Карпат. В рад. час оспівувала розквіт рідного краю.

Тв.: [Поезії]. В кн.: Тридцять українських поетес. К., 1968.

Ф. П. Погребенник.

ПІДГОЛО́СОК — у народній багатоголосій пісні один з голосів, який разом з ін. голосами хору утворює поліфонічне звучання (див. *Поліфонія*). П. являють собою: варіанти-відхилення осн. голосу; побічні верхні голоси, що протистоять мелодії нижнього голосу; побічні витримані звуки в будь-якому голосі, що протисто-

ять ін. голосам. В укр. поліфонічних піснях П. («голосний вивід», або «горяк») наз. верхній голос, який виконується солістом («виводчиком») на фоні звучання всього хору. П. здебільшого відзначається імпровізаційністю, мелодичним орнаментуванням.

ПІДГОРЕ́ЦЬКИЙ Борис Володимирович [25.III (6.IV) 1873, м. Лубни, тепер Полтав. обл.— 19. II 1919, Москва] — укр. композитор, етнограф, муз. критик, педагог. Закінчив Варшавський муз. ін-т. З 1900 жив у Москві. Виїздив на Україну, де записав понад 120 пісень. З 1916 викладав хорове диригування у Моск. нар. консерваторії, працював як муз. критик (1918—19, газ. «Известия ВЦИК»). Автор опер «Купальна іскра» (вперше пост. в Києві, 1901), «Бідна Ліза» (1916), хорів, творів для фортепіано, флейти, понад 100 романсів (на слова Т. Шевченка, І. Франка, О. Пушкіна, М. Некрасова, Г. Гейне). Серед критичних праць — дослідження про творчість укр. рад. композитора П. Сениці.

Тв.: Вибрані рецензії та статті. К., 1970.

Літ.: Архімович Л. Б. Українська класична опера. К., 1957; Черпухова К. М. Б. В. Підгорецький. К., 1968.

К. М. Черпухова.

ПІДГО́РНИЙ Анатолій Миколайович (н. 5.IV 1932, с. Андрушівка, тепер райцентр Житомирської обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки і машинобудування, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1959. Син М. В. *Підгорного*. Закінчив (1956) Харківський політехнічний ін-т, 1958—71 викладав у цьому ж вузі. З 1971 — керівник Харків. філіалу Ін-ту теплофізики АН УРСР, з 1972 — директор Ін-ту проблем машинобудування АН УРСР. Осн. галузь наук. діяльності — динаміка і міцність машин, зокрема розробка ефективних методів розв'язування просторових нелінійних задач пластичності і повзучості, дослідження в галузі теорії руйнування. Виконав важливі роботи, пов'язані з використанням водню в енерг. машинах і на транспорті.

ПІДГО́РНИЙ Микола Вікторович [н. 5 (18).II 1903, с. Карлівка, тепер місто Полтав. обл.] — рад. державний і парт. діяч, двічі Герой Соціалістичної Праці (1963, 1973). Член КПРС з 1930. Н. в сім'ї робітника. З 1917 працював слюсарем, секретарем райкому комсомолу. Після закінчення 1931 Київ. технологічного ін-ту харчової пром-сті працював на підприємствах цукрової пром-сті. В 1939—40 і 1944—46 — заст. наркома харчової пром-сті УРСР, 1940—42 — заст. наркома харчової пром-сті СРСР. У 1942—44 — директор Моск. технологічного ін-ту харч. пром-сті. В 1946—50 — постійний представник Ради Міністрів УРСР при Уряді СРСР. У 1950—53 — перший секретар Харків. обкому, з 1953 — другий секретар, 1957—63 — перший секретар ЦК Компартії України. В 1963—65 — секретар ЦК КПРС. У 1965—77 — Голова Президії Верховної Ради СРСР. З 1977 — на пенсії. На XX, XXII—XXV з'їздах партії обирався членом ЦК КПРС. З 1958 — кандидат у члени, з травня 1960 — член Президії ЦК КПРС, 1966—77 — член Політбюро ЦК КПРС. У 1952—56 — член Центр. ревізійної комісії КПРС. На XVII—XIX, XXI і XXII з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 4—9-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 2—6-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПІДГО́РНИЙ Ной Мойсейович [н. 17 (29).X 1897, Житомир] — укр. рад. архітектор. У 1918 закінчив Київ. худож. уч-ще, 1929 — архіт. ф-т Київ. худож. ін-ту, де навчався у Ф. *Кричевського*, В. *Рикова*, П. *Альошина*. Осн. роботи: житл. будинки на вулицях Гіршмана (1932—35), Гаршина (1932—36), Чернишевського (1935—38), Садовій (1936—38), Дзержинського (1945—51) — у Харкові; житл. будинки у Курську (1938), Рубіжному (1938—39); відбудова й реконструкція корпусів студентського гуртожитку «Гігант» (1945—51), навчального корпусу Ін-ту залізнич. транспорту (1945—56), реконструкція старих і проектування нових корпусів гірничого ін-ту (1945—63) — у Харкові. З 1945 викладає в Харків. гірничо-буд. інституті та Харків. інж.-буд. ін-ті (з 1962 — професор).

ПІДГОРОДИ́НСЬКИЙ Прокіп Михайлович (23.III 1796, с. Гирбине Ольгопільського пов. Подільської губ.— 18.I 1884, Петербург) — укр. і рос. співак (бас). З 1821 співав у церк. хорі у Кишиневі. В 1824 за рекомендацією Д. *Бортнянського* зарахований до петерб. Придворної співацької капели. В 1834 удосконалював свою майстерність за кордоном. Був знайомий з Шевченком.

І. М. Лисенко.

ПІДГОРО́ДНЕ — місто Дніпропетровського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Розташоване на берегах річки Кільчені (прит. Самари). Залізнична ст. Підгородна. У П.— 2 радгоспи, комбінати побут. обслуговування і комунальних підприємств. 5 заг.-осв. та музична школи, лікарня, 2 будинки культури, кінотеатр, 2 б-ки, музей історії Дніпропетров. р-ну. П. засн. на поч. 17 ст., місто — з 1981.

ПІДГОРО́ДНЯ — селище міського типу Первомайського р-ну Микол. обл. УРСР. Залізнична станція. 2,8 тис. ж. (1981). У П.— хлібоприймальний пункт з елеватором. Середня школа, 2 фельдшерсько-акушерських пункти, клуб, б-ка. П. засн. наприкінці 19 ст., с-ще міськ. типу — з 1960.

ПІДГОРТА́ННЯ РОСЛИ́Н — агротехнічний прийом післяпосівного обробітку грунту на плантаціях просапних культур; розпушування верхнього шару грунту у міжряддях з одночасним нагортанням розпушеної землі до основи стебел рослин і знищенням бур'янів. Провадять П. р. культиваторами-підгортальниками (див. *Культиватор*). П. р. поліпшує *аерацію* і прогрівання грунту, посилюючи *живлення рослин*. При П. р. на присипаних землею частинах стебел у картоплі виростають пагони (столони), на яких утворюються бульби; у кукурудзи, капусти, помідорів краще розвиваються корені, у рослин збільшується стійкість проти вилягання. Найбільший ефект дає П. р. в р-нах з достатньою кількістю опадів, на низинах і зрошуваних землях.

Ю. П. Манойленко.

ПІДГОТО́ВЧЕ ВІДДІ́ЛЕННЯ — навч. підрозділ вузу, запроваджений для підвищення рівня загальноосв. підготовки молоді з метою вступу до вищого навч. закладу. Є дві форми навчання: денна (з 1969) та вечірня (з 1981). Приймають на П. в. передових робітників, колгоспників, а також демобілізованих з рядів Рад. Армії, які мають серед. освіту і безперервний стаж не менше року на підприємствах і в колгоспах, що направляють їх на П. в. До навч. плану П. в. включаються предмети вступних екзаменів вузу. Особи, які успішно закінчили П. в., зараховуються на 1-й курс стаціонарів без вступних екзаменів. В УРСР П. в. є при 109 вузах; протягом 1969—79 їх закінчило 130 тис. чоловік. Крім П. в., при більшості вузів функціонують підготовчі курси зі строком навчання до 10 місяців.

О. Т. Богорош.

ПІДГРУНТОВЕ́ ЗРО́ШЕННЯ — один із перспективних способів *поливу*, при якому воду подають у грунт на глибину 35—60 см за допомогою системи підземних зволожників (головним чином керамічних та поліетиленових труб або звичайних кротових дрен).

Верхній кореневмісний шар грунту при П. з. зволожується внаслідок висхідного переміщення води в капілярах грунту. П. з. як найбільш досконале *зрошення* широко застосовують при будівництві *осушувально-зволожувальних систем*. П. з. забезпечує регулювання вологості грунту і високу якість зволоження, сприяє зростанню продуктивності праці на зрошенні. В результаті підвищується врожайність с.-г. культур. Напр., у Крим. обл. в радгоспах тресту «Масандра» на площах, де застосовують П. з. виноградників, урожай винограду вдвічі-втричі вищий, ніж на ділянках без зрошення. На Україні П. з. здійснюється на полях *Трубізької осушувально-зволожувальної системи, Ірпінської осушувально-зволожувальної системи* та інших.

В. П. Остапчик.

ПІ́ДДАНСТВО — правова належність особи до держави з монархічною формою правління. Див. також *Громадянство*.

ПІДДА́ШШЯ, піддашок — частина даху (винос даху), що виступає над стіною і підтримується стовпчиками; винос даху на кронштейнах називається опасанням.

ПІДДОТИ́ЧНА Й ПІДНОРМА́ЛЬ — напрямлені відрізки AT і AN, які є ортогональними *проекціями* на вісь OX відрізків *дотичної прямої* MT і *нормалі* MN до плоскої кривої в її точці M (мал.). Якщо рівняння кривої $y = f(x)$, то довжини П. й п. дорівнюють відповідно $AT = -f(a)/f'(a)$, $AN = f(a)\ f'(a)$, де a — абсциса точки M.

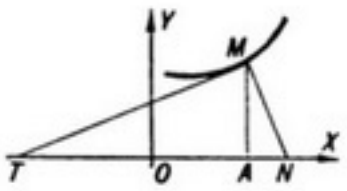

Піддотична й піднормаль.

ПІДДУ́БНИЙ Іван Максимович [26.IX (8.X) 1871, с. Богодухівка, тепер Золотоніського р-ну Черкас.

ПІДДУКЛЯНСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНИЙ АНСАМБЛЬ

І. М. Піддубний.

обл.— 8.VIII 1949, м. Єйськ] — укр. рад. спортсмен, професіональний борець, засл. артист РРФСР (з 1939), засл. майстер спорту (з 1945). З 1897 почав виступати на цирковій арені як атлет-гирьовик та борець. В 1905—08 завойовував звання чемпіона з класичної боротьби серед професіоналів. За 40 років виступів П. не програв жодного чемпіонату; здобув світове визнання як «чемпіон чемпіонів», «російський богатир». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ПІДДУКЛЯ́НСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАРО́ДНИЙ АНСА́МБЛЬ — професіональний ансамбль пісні і танцю Сх. Словаччини. Засн. 1955 на базі реорганізованої опереткової групи *Пряшівського українського народного театру*. Складається з хору, оркестру і танц. групи. Ансамбль збирає, досліджує і популяризує муз., пісенний і танц. укр. фольклор. В репертуарі колективу пісенні й танцювальні твори народів Чехословаччини та Рад. Союзу. Ансамбль гастролював в СРСР (1964, 1967, 1969, 1978—79).

П. І. Тернюк.

ПІДЖИ́ВЛЕННЯ РОСЛИ́Н — внесення добрив у грунт на посівах с.-г. культур у період їхнього розвитку і росту; агротехніч. захід, застосування якого підсилює *живлення рослин* тими речовинами, яких у даний момент їм бракує, що в результаті підвищує урожай. Для П. р. використовують *місцеві добрива*, а також легкорозчинні *мінеральні добрива*. На плантаціях просапних культур підживлюють рослини за допомогою культиваторів-рослинопідживлювачів (див. *Культиватор*) у період *міжрядного обробітку грунту*, вносячи добрива на глибину розташування основної маси коріння (12—14 см). Озимину підживлюють наземними машинами або з літаків рано навесні по таломерзлому грунту. Для П. р. використовують як сухі добрива, так і розчинені у воді. Найбільший ефект П. р. дає на грунтах легкого мех. складу, де має місце вимивання поживних речовин грунту, а також у районах з достатньою кількістю опадів і при зрошенні. Крім цього, звичайного грунтового (кореневого) П. р., застосовують також *позакореневе підживлення рослин*.

В. І. Хмельова.

ПІДЖИ́ВЛЮВАЧ — див. *Культиватор*.

ПІДЗАКО́ННИЙ АКТ — правовий акт, виданий у межах компетенції органу, що його прийняв, на основі і на виконання *закону*. Вид П. а. відповідає характерові діяльності і компетенції органу, який видав даний П. а. Такими актами, зокрема, є *укази*.

ПІДЗЕ́МНА ГАЗИФІКА́ЦІЯ ВУГІ́ЛЛЯ — перетворення *вугілля викопного* на горючі гази неповним спалюванням його в надрах землі, на місці залягання; фізико-хімічний геотехнічний процес (див. *Геотехнологія*). Ідея підземної газифікації належить Д. І. Менделєєву (1888), пізніше (1912) цю ідею висловив англ. хімік У. Рамзай. В СРСР над проблемою П. г. в. почали працювати в 30-х рр. (І. Є. *Коробчанський*, Д. І. Філіпов, В. П. Скафа та ін.). У 1937 в Горлівці (Донбас) стала до ладу перша в світі пром. станція П. г. в., що постачала газ коксохімічному з-ду. За найекономічнішим (безшахтним) методом газифікації, спочатку з поверхні землі до вугільного пласта пробурюють *бурові свердловини*. Далі в пласті створюють (напр., водяним струменем, буровими інструментами) реакційні канали, запалюють пласт (гол. чин. електр. пристроями), після чого по свердловинах під землю нагнітають повітря (рідше його суміш з киснем). Саме в реакційних каналах (своєрідних підземних газогенераторах) і відбувається газифікація, зумовлена взаємодією оксидів вуглецю і водяної пари, що утворилися в зоні спалювання вугілля, з вуглецем стінок каналу. З земних надр горючі гази відводять по інших свердловинах. Використовують ці гази в основному як паливо для парогенераторів, газових двигунів, на газотурбінних електростанціях, іноді — як технологічну сировину у виробн. аміаку, бензину, спирту та ін. речовин. Крім безшахтного, є й шахтний спосіб газифікації. П. г. в. дає змогу вивільнити гірників від важкої праці під землею, розробляти малопотужні пласти вугілля, а також пласти, розміщені на значній глибині. В СРСР діють станції П. г. в. на бурому вугіллі Серед. Азії (Агренська) і Підмосковного басейну (Шатська), на кам'яному вугіллі Кузбасу (Південно-Абінська). Вони виробляють (1979) бл. 1,5 млрд. м³ енерг. газу. Роботи в галузі П. г. в. провадяться також в США, ФРН, Японії та ін. країнах.

Г. Л. Майдуков.

ПІДЗЕ́МНА РОЗРО́БКА РОДО́ВИЩ корисних копалин, підземні гірничі роботи — видобування корисних копалин з надр землі. До найпоширенішого способу видобування твердих копалин належить розробка родовища (в *шахтах*, на *рудниках*), під час якої агрегатний стан (структура, властивості) корисних копалин (гол. чин. руд чорних і кольорових металів, кам'яного вугілля, солей, вогнетривкої сировини) не змінюється. За таким способом родовище спочатку розкривають — проводять капітальні *гірничі виробки*, що відкривають доступ з земної поверхні до шахтного (рудникового) поля або його частин. Далі родовище готують до експлуатації — створюють мережу підготовчих і очисних гірничих виробок. Після цього здійснюють очисне виймання корисної копалини (з участю людей або без них, див. *Агрегатне виймання вугілля*), яке полягає у відокремленні її від масиву і переміщенні до місць навантаження в трансп. засоби. Одночасно вдаються до *кріплення гірничих виробок* і підтримання робочої зони виробленого простору. Руду і гірські породи відокремлюють від масиву вибуховим (див. *Буропідривні роботи, Підривні роботи*) і механічним (за допомогою прохідницьких і очисних *гірничих комбайнів*) способами, а також самообваленням. Переміщують їх самопливом (під дією власної маси по спец. гірничих виробках, жолобах, настилах, трубах), механізованим (напр., *скреперами, конвейєрами*) або вибуховим способом. Робочу зону виробленого простору підтримують, залишаючи в ньому *цілики*, зводячи спец. кріпильні споруди, керуючи *гірничим тиском* тощо. Є понад 200 різновидів систем підземної розробки рудних родовищ: з відкритим очисним простором, з поверховим примусовим обваленням, з *магазинуванням* корисних копалин, з стелеуступним і грунтоуступним вийманням, поверхово-камерні, комбіновані тощо. Вугілля відокремлюють від масиву за допомогою мех. засобів (гірничих комбайнів, *струго́в, відбійних молотків*, механізованих й автоматизованих комплексів та агрегатів), вибухових речовин, рідше — засобів *гідромеханізації* (див. також *Гідрошахта*). Системи розробки вугільних пластів розрізняють за довжиною очисного *вибою*, за напрямом його руху (напр., по простяганню), за взаємним розміщенням, порядком проведення й умовами захисту від гірничого тиску підготовчих і очисних виробок. Ці системи бувають: суцільні — з одночасним веденням очисних і підготовчих робіт у крилі *поверху* або ярусу; стовпові, за якими всі підготовчі виробки створюють до початку очисних робіт; камерні, якими передбачається обвалення покрівлі після розробки виїмкової ділянки, і комбіновані. Рідше вдаються до П. р. р. зі зміною агрегатного стану корисних копалин, використовуючи *бурові свердловини* (див., напр., *Підземна газифікація вугілля*). Іноді підземним (шахтним) способом видобувають високов'язку нафту. В СРСР, зокрема в УРСР, проблеми П. р. р. досліджують у Московському, Ленінградському і Свердловському гірничих ін-тах, у *Вугільному науково-дослідному інституті, Дніпропетровському гірничому інституті* ім. Артема, *Криворізькому гірничорудному інституті* та ін. установах. П. р. р. розвинута в США, Канаді, ФРН, Франції, Австралії. Див. також *Вугільна промисловість, Залізорудна промисловість, Нафтовидобування*.

Літ.: Байконуров О. А. Классификация и выбор методов подземной разработки месторождений. Алма-Ата, 1969; Прогрессивные технологические схемы разработки пластов на угольных шахтах. ч. 1—2. М., 1979.

С. А. Саратикянц.

ПІДЗЕ́МНИЙ СТІК — переміщення *підземних вод* у гірських породах, зумовлене гідравлічним напором або силою тяжіння. Швидкість кругообігу підземних вод значно повільніша ніж поверхневих, вона вимірюється сотнями й тисячами років, а для найдавніших глибоких горизонтів підземних вод — геол. епохами. П. с. визначають тими ж показниками, що й поверхневий — витратами, модулем стоку, об'ємом. Визначення величини П. с. проводять за допомогою розрахунків на підставі вивчення руху води в гірських породах, балансовими методами, а також обчисленням меженного

стоку річок, який формується гол. чин. за рахунок дренування підземних вод. У складних гідрогеол. умовах його визначають методами натурного моделювання та моделювання на аналогових і цифрових обчислювальних машинах (див. *Моделювання*). *А. Є. Бабинець.*

ПІДЗЕ́МНІ ВО́ДИ — води, що містяться в порах і порожнинах гірських порід у рідкому, твердому або пароподібному стані. Залежно від характеру порожнин водовміщуючих порід П. в. поділяють на порові — у пісках, галечниках та ін. уламкових породах; тріщинні — в скельних породах (гранітах, пісковиках) і карстові (тріщинно-карстові) — в розчинних породах (вапняках, доломітах, гіпсах тощо). Розрізняють вільні та зв'язані П. в. До вільних, або гравітаційних, належать води, що рухаються під діянням сили тяжіння. Гірські породи, що містять вільну воду, наз. водоносними, а верстви водозбагачених порід — водоносними горизонтами. Першим від поверхні землі водоносним горизонтом є горизонт *грунтових вод*. Безпосередньо над ним до земної поверхні простягається т. з. зона аерації, де породи не насичені водою, і в них містяться водяна пара і повітр. гази. В зоні аерації утворюється *верховодка*. Водоносні горизонти, що залягають нижче грунтових вод і перекриті верствами водонепроникних порід, відносять до міжпластових напірних або *артезіанських вод*. До зв'язаних П. в. належать води, які фізично або хімічно зв'язані з твердою речовиною гірської породи і самі нерухомі. П. в. являють собою природні розчини, до складу яких входять різні мінеральні й органічні речовини та гази. Залежно від ступеня мінералізації П. в. поділяють на прісні (до 1 г/л) і мінералізовані (до 50 г/л) води та розсоли (більше 50 г/л). У П. в. розчинені гази — кисень, азот, сірководень, вуглекислота, метан, радон тощо. За походженням виділяють кілька типів П. в.: інфільтраційні (утворюються внаслідок *інфільтрації* атм. опадів та поверхневих вод у гірські породи); конденсаційні (виникають внаслідок конденсації водяної пари у порах та порожнинах гірських порід); седиментаційні (утворюються в процесі осадконагромадження); магматогенні (з'являються внаслідок магматичних процесів та *метаморфізму*). Закономірності поширення П. в. у земній корі залежать від багатьох геол. і фіз.-геогр. факторів, у першу чергу від особливостей геол. будови. На *платформах* здебільшого поширені великі артезіанські басейни; зокрема на Україні — Волино-Подільський, Дніпровсько-Донецький та Причорноморський. У місцях виступів докембрійського фундаменту (напр., *Українського щита*) — тріщинні, а в покрівних осадочних породах — пластово-порові води. П. в. мають велике нар.-госп. значення. Вони є джерелом водопостачання, у посушливих районах іноді використовуються для зрошування. П. в., у складі яких виявлено сполуки, окремі елементи або гази, що мають лік. властивості, використовують як *мінеральні води*. Вивчає П. в. *гідрогеологія*. На Україні П. в. досліджує *Геологічних наук інститут* АН УРСР.

Літ.: Маков К. И. Подземные воды Украинской ССР. К., 1947; Бабинец А. Е. Подземные воды юго-запада Русской платформы. К., 1961; Гидрогеология СССР, т. 5. М., 1971; Формирование эксплуатационных ресурсов подземных вод платформенных структур Украины. К., 1979; Зелинский И. П. Динамика подземных вод. Одесса, 1979; Руденко Ф. А. Підземні води, їх походження та значення в народному господарстві. К., 1979.

А. Є. Бабинець.

ПІДЗЕ́МНІ РОБО́ТИ (правовий режим). В СРСР умови праці на П. р. (роботи, пов'язані з перебуванням під землею — в шахтах, рудниках тощо) регулюються, крім заг. *законодавства про працю*, рядом спец. норм. Згідно з ст. 68, 75 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* на П. р., як правило, забороняється жіноча праця і праця *неповнолітніх*. Робітники, зайняті на П. р. у вугільній і гірничорудній пром-сті, мають скорочений робочий день, переваги в оплаті праці порівняно з тими, хто працює на поверхні в тих самих галузях, одержують одноразову винагороду за вислугу років (за стаж не менше як 2 роки на П. р.) тощо. Для осіб, зайнятих на П. р., введено значні пільги при призначенні пенсій (зменшення віку і стажу або тільки віку).

ПІДЗЕ́МНІ СПОРУ́ДИ — споруди, розміщувані в товщі землі. За призначенням П. с. поділяють на: *тунелі*; споруди *метрополітену*; *електричні станції* (в осн. гідроелектричні, а також атомні й теплові); склади і холодильники; резервуари для питної води, *нафтосховища, газосховища*, виносховища та місткості для схову шкідливих відходів виробн.; пром. об'єкти (напр., компресорні й *насосні станції*, заводи) і лікувальні об'єкти (гол. чин. у соляних виробках). Крім того, під землею розміщують об'єкти міського г-ва (автомоб. стоянки і *гаражі*, пішохідні *переходи*, магазини, кафе, книгосховища, кінотеатри, АТС, *газорозподільні станції, колектори, трубопроводи* тощо), захисні споруди *цивільної оборони*, воєнні об'єкти. Окрему групу становлять П. с. шахт: електричні *підстанції, депо*, станції водовідливу, *шахтні стовбури*, капітальні *штреки, штольні* та ін. Спосіб буд-ва П. с. залежить від призначення, глибини закладання і їхніх розмірів, а також від особливостей масиву порід (грунту). П. с. неглибокого закладання будують відкритим способом (у *котлованах, траншеях*), методом опускної споруди (переважно *опускного колодязя*) або методом «стіна в грунті» (зведенням у траншеях стін з наступним вийманням грунту з внутр. об'єму споруди). П. с. глибокого закладання та деякі споруди закладання неглибокого (напр., перегонові тунелі метрополітену) зводять закритим способом, використовуючи *щити прохідницькі* та *гірничі комбайни*, вдаючись до буріння свердловин, *буропідривних робіт* тощо. Якщо під підземну споруду пристосовують *гірничі виробки*, їх спрямляють, розширюють і укріплюють. У процесі експлуатації у П. с. підтримують необхідний мікроклімат (*вентиляцією, кондиціюванням повітря*), забезпечують у них штучне *освітлення*, необхідну *гідроізоляцію* конструкцій і водовідлив. Буд-во П. с. у багатьох випадках економічніше за буд-во наземних споруд. Воно сприяє *комплексній забудові* великих міст і раціональному використанню наземної території, впорядкуванню транспортного обслуговування населення та підвищенню безпеки руху, зменшує забруднення навколишнього середовища, поліпшує художньо-естетичний вигляд населених місць.

Літ.: Лубенец Г. К., Посяда В. С. Строительство подземных сооружений. К., 1970; Комплексное освоение подземного пространства городов. К., 1973; Мостков В. М. Подземные сооружения большого сечения. М., 1974; Голубев Г. Е. Подземная урбанистика. М., 1979; Кремнев О. А., Журавленко В. Я. Тепло- и массообмен в горном массиве и подземных сооружениях. К., 1980.

ПІДЗО́ЛИСТІ ГРУНТИ́ — тип кислих грунтів, що утворюються під хвойними і листяно-хвойними лісами з моховим, чагарниково-моховим або мохово-трав'яним покривом в умовах надмірного та помірного атм. зволоження; грунти підзолистої або дерново-підзолистої грунтової зони СРСР, до якої входить і *Полісся Українське*. Досить висока дренованість території в умовах переважання опадів над випаровуванням вологи забезпечує промивний тип водного режиму П. г. Генетичний профіль (див. *Грунт*) П. г. формується під впливом низхідних струмів, що містять органічні кислоти грунтових розчинів, зумовлюючи розкладання і вимивання із верхньої частини грунтової товщі продуктів розкладу первинних і вторинних мінералів, а також часткове вимивання незруйнованої мулистої фракції. П. г. бідні на *гумус* (від 1 до 3%, зрідка більше). Для підвищення родючості П. г. застосовують насамперед *органічні добрива, зелене добриво, вапнування грунтів*, а також лужні й фізіологічно лужні *мінеральні добрива*. Розрізняють три осн. підтипи П. г.: глеєпідзолисті, підзолисті і дерново-підзолисті. На Україні поширені *дерново-підзолисті грунти*.

Н. Б. Вернандер.

ПІДЙО́МНА СИ́ЛА — 1) Гідростатична (Архімедова) П. с.— сила, що діє на тіло, занурене в рідину або газ. Див. *Архімеда закон*. 2) Аеродинамічна (гідродинамічна) П. с.— складова аеродинамічної сили, яка діє з боку газового (або рідинного) середовища на тіло, що рухається в ньому, перпендикулярно до швидкості тіла. Виникає внаслідок несиметричного обтікання тіла середовищем. П. с. $Y = C_y \rho v^2 S/2$, де ρ — густина середовища, v — швидкість тіла, S — характерна площа (напр., площа поперечного профілю крила літака), C_y — без-

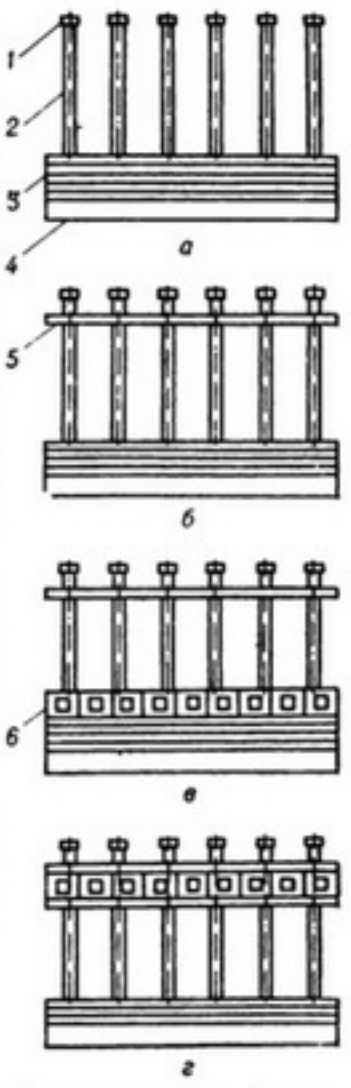

Схема зведення будинку **підйому поверхів методом:**
1 — підйомник; *2* — колона; *3* — пакет плит перекриттів і покриття; *4* — фундамент; *5* — плита покриття; *6* — стінова панель; *а* — плити перекриттів забетоновано й підготовлено до підйому; *б* — плиту покриття піднято на задану висоту; *в* — стінові панелі верхнього поверху змонтовано на плиті перекриття; *г* — поверх піднято на задану висоту.

розмірний коефіцієнт, який залежить від форми тіла, його орієнтації щодо напряму руху та *Рейнольдса числа* і *Маха числа*. П.с.— важлива характеристика несучих поверхонь літальних апаратів, суден, осьових компресорів і турбін тощо.

ПІДЙО́МНИЙ КРАН — машина періодичної дії, що нею піднімають і переміщують на невелику віддаль вантажі. Осн. складовими частинами П. к. є: несучі конструкції (мостова або консольна *ферма*, башта, *щогла*, стріла), гол. вантажопідйомний механізм (*лебідка, тельфер*), *силова установка*, електроустаткування, напрямні й підтримуючі елементи (ланцюги, канати) та вантажозахватні пристрої (гак, *електромагніт, грейфер* тощо). За конструктивними ознаками і схемою дії розрізняють П. к. (мал.) стаціонарні й пересувні; поворотні й неповоротні. Поворотні П. к. поділяють на залізничні, велосипедні (з рейками на різних рівнях), пневмоколісні, автомобільні, гусеничні, настінні й покрівельні. Є також поворотні крани плавучі (на самохідних і несамохідних *понтонах*) і суднові (на суднах). Поворотна частина П. к. спирається на *портал* (портальний кран), рухому або нерухому колону чи поворотний круг. В деяких машинах вона має вигляд башти (баштовий кран) або щогли (щоглово-стріловий кран). До неповоротних належать: крани мостові — з котючою мостовою фермою, що переміщується по рейках, укладених на підкранові балки (найпростіший кран такого типу — кран-балка); крани перевантажувальні (*мостові перевантажувачі*, козлові, кабельні) та настінно-консольні. Є також неповоротні плавучі крани. У важкодоступних місцевостях застосовують вертольоти-крани (див. *Вертоліт*).

Основна характеристика П. к.— *вантажопідйомність*, що у деяких кранів (наприклад, плавучих неповоротних) становить 1500—2500 т. Найпростіші П. к. з ручним приводом виготовляли (до кінця 18 ст.) з деревини. Перші суцільнометалеві машини з ручним приводом почали експлуатувати у 20-і рр., з мех. приводом — у 30-і рр. 19 ст. Паровий кран створено 1830, гідравлічний — 1847 (Великобританія), кран з одним електр. двигуном — 1880—85, з багатьма — 1890, з двигуном внутр. згоряння — 1895 (США, Німеччина). В Росії промислове виробництво П. к. почалось наприкінці 19 ст. В СРСР П. к. виготовляють Ленінгр. з-д підйомно-транспортного устаткування ім. С. М. Кірова, Нікопольський з-д будмашин, Одеське виробниче об'єднання важкого кранобудування ім. Січневого повстання тощо. Розвиток кранобудування пов'язаний зі збільшенням вантажопідйомності й осн. параметрів кранів (довжини *прогонів*, вильоту стріли, висоти підйому вантажів), підвищенням їхньої продуктивності, маневреності й точності дії, застосуванням автом. систем керування, зниженням динамічних навантажень і маси кранів тощо. В СРСР П. к. виготовляють, встановлюють і експлуатують відповідно до «Правил влаштування і безпечної експлуатації вантажопідйомних кранів», затверджених Держ. гіртехнаглядом СРСР. Застосовують П. к. у цехах пром. підприємств, у буд-ві, на транспорті, в ін. галузях г-ва. Див. також *Котлонагляд*.

Літ.: Справочник по кранам, т. 1—2. Л., 1971—73; Грузоподъемные машины. М., 1973; Трофимов А. П. Землеройные и подъемно-транспортные машины. К., 1978; Епифанов С. П., Поляков В. И. Краны стреловые пневмоколесные и гусеничные. М., 1979.

Г. Ф. Маслов.

ПІДЙО́МНИК — машина, що підіймає вантажі й людей за допомогою вантажонесучого органу, який рухається по напрямних пристроях. Буває періодичної і безперервної дії; переважно з електр. або гідравлічним *приводом*. За способом передачі енергії від привода до вантажонесучого органа (кабіни, платформи, ковша, *скіпа* тощо) розрізняють П. канатні (найпоширеніші), ланцюгові, рейкові, гвинтові та плунжерні. До П. належать *ескалатори, ліфти, фунікулери, суднопідйомники* та ін. Є П. (мал.) будівельні, напр. щоглові (одно- і двостоякові), шахтні, візкові, П. скіпові, П. самохідні (на шасі автомобілів, тракторів) тощо.

ПІДЙО́МНО-ТРА́НСПОРТНЕ МАШИНОБУДУВА́ННЯ — галузь важкого, енергетичного і транспортного машинобудування, підприємства якої виробляють устаткування для механізації підйомно-транспортних вантажно-розвантажувальних і складських робіт у різних галузях нар. г-ва. Осн. продукція: крани всіх видів (включаючи баштові та пересувні будівельні), конвейєри (транспортери) — стаціонарні і пересувні, елеватори, перевантажувачі, машини для вивантажування сипких та кускових вантажів з вагонів, обладнання для контейнерних та пакетних вантажів, підвісні дороги, автонавантажувачі, електротягачі, електровізки, елеватори, ліфти тощо. П.-т. м. як галузь пром-сті по суті створено за роки Рад. влади. В 1980 в СРСР діяло понад

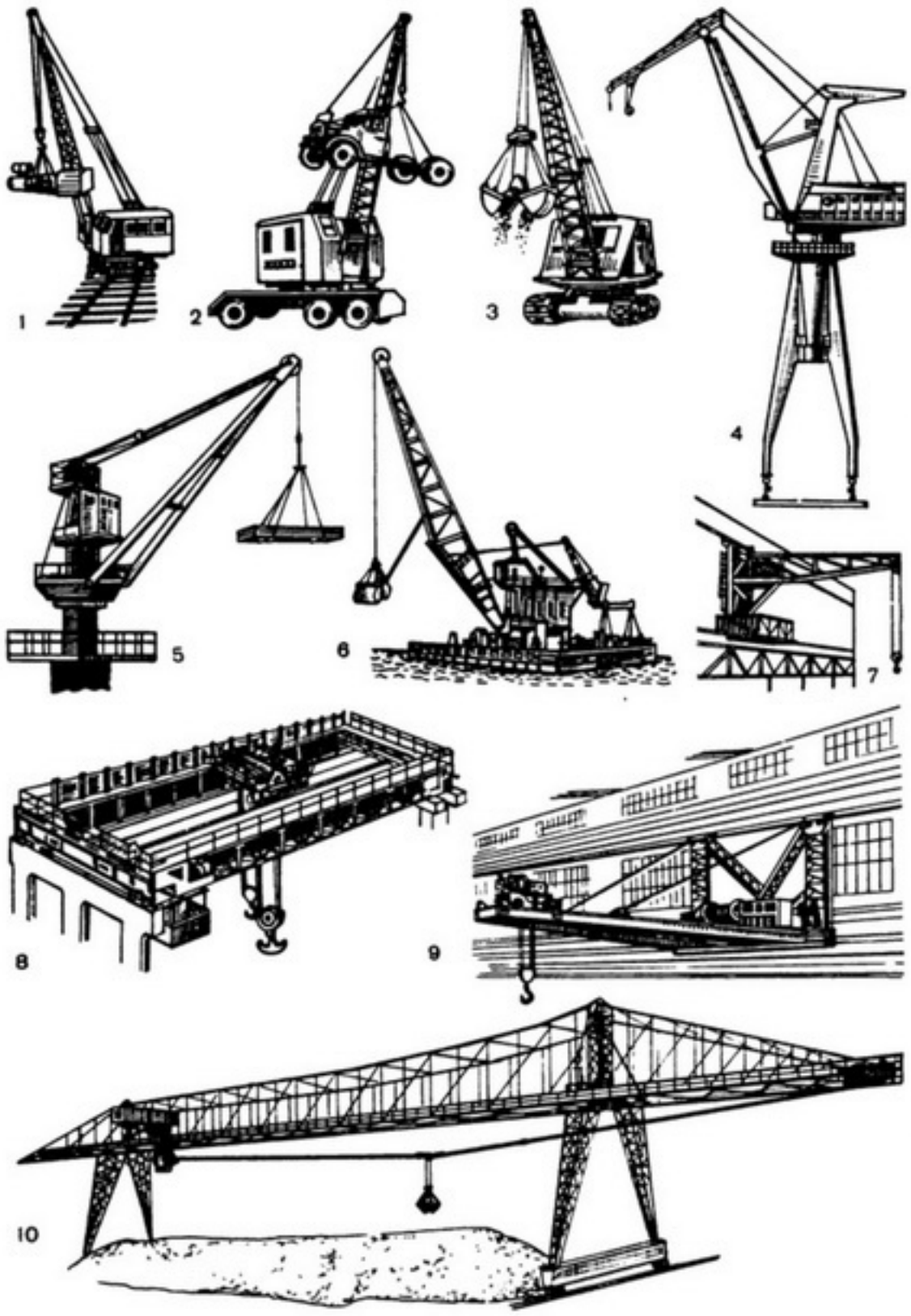

Підйомні крани: 1—7— поворотні; 8—10 — неповоротні; 1 — залізничний; 2 — пневмоколісний; 3—гусеничний; 4 — портальний; 5—судновий; 6—плавучий; 7 — настінний; 8 — мостовий; 9 — настінно-консольний; 10—кабельний.

400 спеціалізованих підприємств галузі. В УРСР в довоєнні п'ятирічки на з-дах важкого машинобудування і верстатобудування було організовано виробн. кранів мостових електричних, лебідок, конвейєрів тощо. На *Одеському заводі важкого кранобудування* імені Січневого повстання організовано 1931 виробн. парових залізничних кранів і стрічкових транспортерів, на Старокраматорському маш.-буд. з-ді ім. С. Орджонікідзе — виробн. спец. кранів та ін. В післявоєнні роки збудовано нові з-ди по виробн. підйомно-трансп. устаткування. Всього на поч. 1981 в УРСР діяло понад 130 підприємств, які виробляють продукцію бл. 60 видів, серед них спеціалізовані — Харків. та Олександрійський з-ди підйомно-трансп. устаткування, Стахановський маш.-буд. з-д. Львівський конвейєробудівний з-д, Дрогобицький з-д автомобільних кранів, Львівський з-д автонавантажувачів. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року вказано на прискорення розвитку потужностей по виготовленню засобів механізації й автоматизації підйомно-трансп., вантажно-розвантажувальних і складських робіт. Проблемами розвитку П.-т. м. займаються Всесоюзний н.-д. і проектно-конструкторський ін-т підйомно-трансп. машинобудування у Москві та Головне спеціалізоване конструкторське бюро важкого кранобудування в Одесі, проектно-конструкторський ін-т конвейєробудування у Львові. *В. В. Тихонравов.*

ПІДЙО́МУ ПО́ВЕРХІВ МЕ́ТОД, підйому перекриттів метод — індустріальний метод зведення багатоповерхових будинків, за яким на рівні землі виготовляють пакет залізобетонних плит (*перекриттів* і *покриття*), після чого кожну плиту або кожний змонтований *поверх* піднімають на проектну висоту. Для підйому плит або поверхів застосовують синхронно діючі гідравлічні або електричні *підйомники*, закріплені на попередньо встановлених колонах будинку. Зводячи будинок за методом підйому поверхів, спочатку піднімають і закріплюють на цих колонах плиту покриття з шаром утеплювача і покрівельною ковдрою, потім — плиту перекриття верхнього поверху або повністю змонтований поверх і т. д. Якщо висота будинку значна, на плиті покриття розміщують легкий самохідний кран для наступного нарощування колон. П. п. м. ефективний при спорудженні будинків великої ширини, при виконанні робіт у стиснених умовах буд-ва, у сейсмічних р-нах, а також у р-нах з недостатньо розвинутою індустріальною базою. Метод підйому поверхів набув поширення на поч. 1950-х рр. у США, НРБ, ЧССР та ін. країнах, в СРСР — з 1959, зокрема за цим методом зведено будинки у Ленінграді, Вірменській РСР, Москві і Києві. Іл. с. 357, а також на окрем. аркуші, т. 4, с. 144—145.

Літ.: Минц В. М. Возведение многоэтажных зданий методом подъёма этажей и перекрытий. М., 1972; Швиденко В. И. Монтаж высотных зданий. К., 1977. *О. О. Литвинов.*

ПІДКА́МІНЬ — селище міського типу Бродівського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташований за 23 км від залізнич. ст. Броди. 2,8 тис. ж. (1981). У П.— виробниче відділення Бродівської райсільгосптехніки, лісництво, підприємства побутового обслуговування. 2 заг.-осв. школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, б-ка. П. уперше згадується 1441, с-ще міськ. типу — з 1940. Архіт. пам'ятки: ансамбль монастиря домініканців (костьол, 1464—1760; келії, 17 ст.; мури з брамою, дзвіницею та баштами, 17—18 ст.; Парасківська каплиця, 17 ст.). Пам'ятники В. І. Леніну, воїнам, що загинули в боях за визволення Підкаменя.

ПІДКАРПА́ТСЬКА РУСЬ — назва, яку вживали в історичній літературі 19 — поч. 20 ст. щодо території Закарпатської України (тепер Закарп. обл. УРСР).

ПІДКЛА́С — систематична категорія, що в межах *класу* об'єднує кілька найбільш близьких між собою *рядів*. Напр., П. *променеперих* риб, *сумчастих, плацентних*.

ПІДКО́ВА Іван — див. *Іван Підкова*.

ПІДКОВОНІ́С (Rhinolophus) — рід комахоїдних *кажанів*. Довж. тіла 35—110 мм, волосяний покрив м'який, іржасто-попелястий. На передній частині морди є своєрідні голі шкірні вирости підковоподібної форми (звідси й назва). Вушні раковини відносно великі; козелка немає. Крила дуже широкі. Вдень П. ховаються в печерах, дуплах дерев, під дахами будівель тощо. Живляться нічними комахами та павуками. Самки щороку народжують по 1 маляті. Статевозрілими стають у 2—3-річному віці. Поширені переважно у гірських та передгірних районах тропіч. і помір. зон Сх. півкулі. 68 видів, з них в СРСР — 6, у т. ч. в УРСР (Карпати, Крим) — 2: П. в е л и к и й (Rh. ferrumequinum), П. м а л и й (Rh. hipposideros).

ПІДКО́ВУВАННЯ — прикріплення підкови до підошовного краю *копита*. П. проводять, щоб підвищити роботоздатність тварин, запобігти ушкодженню і деяким копитним хворобам, з лікувальною метою (ортопедичне П.), для виправлення деформованого копита та ін. Правильне П. захищає копита від передчасного стирання й обламування, а м'які тканини від травм. Підковують коней, волів, мулів, ослів у *кузні*. Прикріплюють підкову, після розчищання (обрізування) копита, спец. цвяхами (вухналями). Копито вважають правильно підкованим, якщо підкова відповідає контурові й розмірам підошовного краю копита та щільно і рівномірно прилягає до краю рогової стінки.

ПІДКО́РОВИКО́ВІ (Aradidae) — родина *клопів*. Тіло (довж. 3,5—10 мм) пласке; голова між вусиками витягнута у довгий відросток. Трапляються переважно під корою і в її тріщинах (звідси й назва). Живляться соками дерев, міцелієм грибів. Бл. 1200 видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР — понад 80, у т. ч. на Україні — 16 видів, серед них підкоровик сосновий (Aradus cinnamomeus) — небезпечний шкідник молодих соснових лісів. З а х о д и б о р о т ь б и: хімічні (обробка дерев *інсектицидами*) та механічні (накладання клейових кілець).

ПІДЛІ́СНИЙ Зіновій Васильович (н. 19.XII 1936, с. Білявинці, тепер Бучацького р-ну Терноп. обл.) — укр. рад. архітектор. Член КПРС з 1971. У 1952—58 навчався на архіт. ф-ті Львівського політех. ін-ту. Основні роботи: забудова житл. районів у Новокузнецьку (1960—63), Трускавці (1966—75), Львові (Південний, 1965—78; Сріблястий, 1974—78; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Львів*, т. 6, с. 448—449); лікарня у Львові (1965—80), Палац піонерів (1976—81), всі — у співавторстві. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1979.

ПІДЛІ́СОК — сукупність кущових, рідше деревних, порід нижнього ярусу у *деревостанах*. Найчастіше П. формуються з тіньовитривалих кущових рослин (ліщини, черемхи, клена татарського, бузини, бруслини, малини). Інтенсивність появи і росту П. залежить від грунтово-кліматичних умов, густоти дерев верхніх ярусів, господарської діяльності людини (випасання худоби, *рубки лісу*), лісових пожеж тощо. П., як і *підгін*, має велике значення, бо він не дає розвиватися бур'янам, особливо злісним злаковим, зменшує випаровування вологи з грунту та ін. Багато порід П. є азотовловлювачами (вільха сіра, акація жовта, зіновать) і збагачують грунт на азот. П. відіграє велику водоохоронно-захисну роль у зріджених гірських лісах, де він зменшує поверхневий стік води і запобігає *ерозії грунту*. Плоди багатьох підліскових порід використовують у харч. пром-сті (ліщини, малини, горобини, калини, смородини). П. приваблює комахоїдних птахів, що поліпшує санітарний стан лісів. Проте деякі підліскові породи можуть передавати деревам захворювання, що їх спричинюють іржасті гриби: смородина — веймутовій сосні, черемха — шишкам ялини. Дуже густий П. ускладнює природне відновлення і пригнічує ріст молодих деревних порід, особливо дуба. *М. І. Ониськів.*

ПІДЛО́Г, п і д р о б к а — за рад. кримінальним правом *злочин*, що полягає у виготовленні фальшивого документа або внесенні в законно складений документ неправдивих відомостей, а також у зміні змісту, характеру і призначення документа шляхом підчисток, виправлень тощо. Розрізняють два види П.: службовий П. і П., вчинений приватною особою. Перший вид П. вчиняється *службовою особою* з прямим умислом (див. *Вина*), з корисливих мотивів або ін. особистої заінтересованості (в УРСР — ст. 172 КК УРСР). Покарання — позбавлення волі на строк до 2 років, або виправні роботи на строк до 1 року, або позбавлення права займати певні посади на строк до 3 років. Спец. нормами передбачено кримінальну відповідальність

Підковоніс великий.

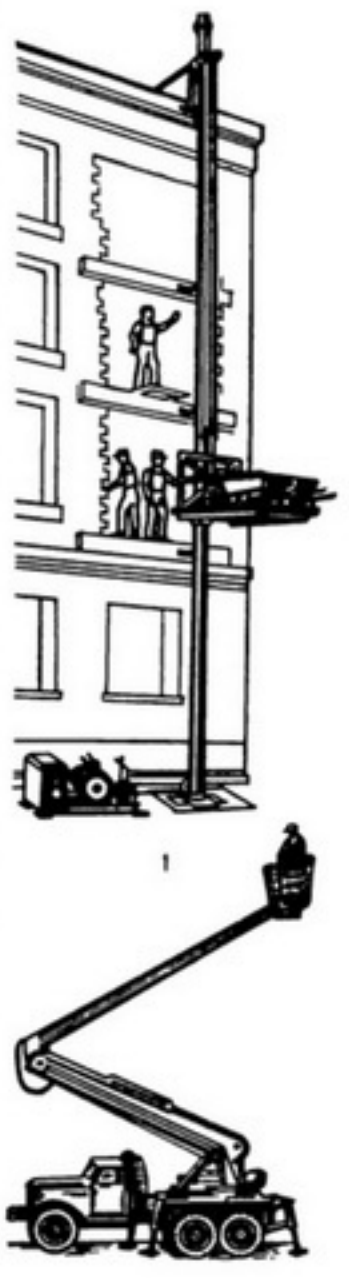

1

2

Підйомники:
1—щогловий (одностояковий); 2— самохідний (на шасі автомобіля).

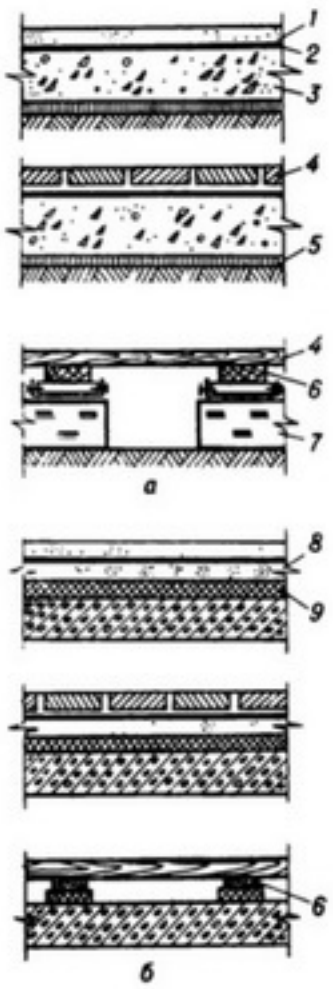

Підлоги:
а — на грунтовій основі; *б* — на перекритті; *1* — суцільне покриття; *2* — гідроізоляційний прошарок; *3* — підстильний шар; *4* — покриття з поштучних або листових матеріалів; *5* — гідроізоляційний шар, що захищає від грунтових вод; *6* — дошка (лага); *7* — бетонний або цегляний стовпчик; *8* — стяжка; *9* — звуко- або теплоізоляційний шар перекриття.

за П. виборчих документів (ст. 128 КК УРСР). П., вчинений приватною особою, карається позбавленням волі на строк до 2 років або виправними роботами до 1 року (в УРСР — ч. 1 ст. 194 КК УРСР). Використання особою завідомо підробленого документа карається позбавленням волі на строк до 6 місяців, або виправними роботами на той самий строк, або штрафом у розмірі до 50 крб. (ч. 2 ст. 194 КК УРСР).

І. П. Лановенко.

ПІДЛО́ГА — горизонтальний елемент конструкцій будинків (споруд), що безпосередньо сприймає навантаження від людей, меблів або устаткування, які є у приміщенні. Підлога (мал.) звичайно є багатошаровою конструкцією, що її укладають на основу — *перекриття* або грунт. Між верхнім лицьовим шаром П.— покриттям (чистою підлогою) і основою розміщують прошарок (залежно від призначення приміщень — гідро-, тепло-, звукоізоляційний або ін.). Якщо основою П. є грунт, на нього укладають підстильний шар, або підготовку (з щебеню, гравію, бетону); поверхню перекриттів вирівнюють стяжкою (шаром асфальтобетону, дрібнозернистого бетону або цементно-піщаного розчину). За видом покриття розрізняють П.: монолітні, або суцільні (цементно-піщані, металоцементні, бетонні, або тераццові — з білого або кольорового цементу та мармурового дрібняку, асфальтобетонні, мастичні, з *ксилоліту* тощо); з листових і рулонних матеріалів (*лінолеуму, реліну,* ворсувальнопрошивних ковдр) та матеріалів поштучних (*паркету,* дощок, керамічних та полімерних плиток, *деревостружкових плит* і *деревноволокнистих плит, клінкеру* та ін.). П. має відповідати певним вимогам щодо міцності, стійкості проти зношування, теплозасвоєння, вогне- і водостійкості, ізоляційних і декоративних якостей тощо.

ПІДЛЯ́ШШЯ, Підлясся — історична область у пд.-сх. Польщі. В період раннього середньовіччя П. було заселене східнослов'янськими (бужани, дреговичі) та литовськими (ятвяги) племенами і входило до складу *Київської Русі.* В 14 ст. стало частиною *Великого князівства Литовського.* За *Люблінською унією 1569* П. перейшло до Польщі. Внаслідок 3-го поділу Польщі (1795) одна частина П. відійшла до Пруссії, друга — до Австрії. В 1807 частина П. відійшла до Росії, решта (1809) — до *Варшавського герцогства.* В 1815 П. стало частиною Королівства Польського, тепер — у складі ПНР.

ПІДМА́ЙСТЕР — у середньовічних *цехах* ремісник, який не мав власної майстерні і працював у наймах у повноправного члена цеху — *майстра.*

ПІДМАЛЬО́ВОК — підготовча стадія у роботі над картиною. Поверхню полотна вкривають тонким шаром фарби одного або кількох кольорів. Після просихання накладають інші прозорі шари фарби задуманого твору.

ПІДМАРЕ́ННИК (Galium) — рід рослин родини маренових. Одно- або багаторічні трави, іноді півкущі. Листки видовжені, з великими листкоподібними прилистками. Квітки дрібні, білі, жовті чи рожеві, зібрані у волоті або півзонтики. Плід — горішок. Бл. 400 видів, поширених переважно в Пн. півкулі. В СРСР — бл. 100 видів, у т. ч. в УРСР — 38 видів. Найпоширеніші: П. весняний (G. vernum), П. справжній (G. verum), П. чіпкий (G. aparine) та ін. Серед П. чимало медоносів; багато П. містять барвні речовини; є види (напр., П. справжній), що використовувалися в нар. медицині; деякі П.— *бур'яни.*

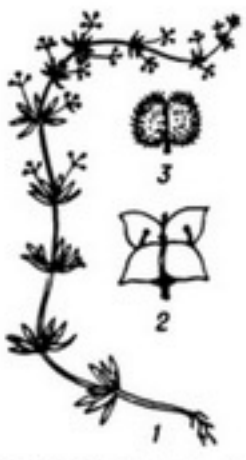

Підмаренник чіпкий: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

ПІ́ДМЕТ — головний член двоскладного речення, який означає виконавця дії чи носія ознаки, названої *присудком.* П. і присудок є компонентами предикативного центра речення. Вони пов'язані предикативним зв'язком і беруть участь у формуванні речення. П. граматично не залежить від ін. членів речення, між ним і присудком встановлюється координація—повне або часткове уподібнення форм. У більшості мов він виражений іменником, а також займенником або числівником у називному відмінку («Спить діброва», «Він заспівав», «Обоє замовкли»). У ролі П. може виступати будь-яка частина мови, вжита в ролі іменника, інфінітив, словосполучення тощо («Будувати — це щастя», «Утомився вороненький», «Там три верби схилилися»). У кавказьких, палеоазіатських та деяких індіанських мовах П. при перехідних і неперехідних дієсловах виражається різними відмінками (див. *Ергативна конструкція* в мовознавстві).

Ф. П. Медведєв.

ПІДМОГИ́ЛЬНИЙ Валер'ян Петрович [20.I (2.II) 1901, с. Чаплі, тепер у складі м. Дніпропетровська — 19.XII 1941] — укр. рад. письменник. Навчався в Київ. ун-ті (з 1919). З 1921 вчителював, працював у вид-ві «Книгоспілка». Друкуватися почав 1919. Брав участь у виданні літ. зб. «*Вир революції*». Належав до літ. групи «*Ланка*» (згодом — «*Марс*»). У повісті «Остап Шаптала» (1922) відобразив події громадян. війни, побут інтелігенції. В романі «Місто» (1928) відійшов від принципів худож. реалізму в зображенні складних відносин міста і села під час непу. П. належать переклади творів Д. Дідро, О. Бальзака, Гі де Мопассана, А. Франса та ін. Виступав і як літ. критик.

В. І. Півторадні.

ПІДМОСКО́ВНИЙ БУРОВУ́ГІЛЬНИЙ БАСЕ́ЙН — у центрі Європейської частини РРФСР, у Новгород., Калінін., Смол., Моск., Рязан., Тул. і Калуз. областях. Пл. басейну 120 тис. км². Заг.-геол. запаси вугілля — 15,52 млрд. т, пром. запаси — бл. 4 млрд. т (1980). В геоструктурному відношенні П. б. б. пов'язаний з пд. і зх. бортами Московської синеклізи *Східно-Європейської платформи.* Пром. пласти вугілля — у відкладах нижнього карбону (див. *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*). Потужність вугленосної товщі до 50 м. У ній — 14 пластів і проверстків, з яких розробляють один, рідше — два пласти потужністю пересічно 1,6—2,3 м. Вуг. пласти залягають на глиб. від 40 до 200 м. Вугілля буре, переважно гумусове, високозольне, з підвищеним вмістом сірки. Пересічно по басейну для вугілля характерні такі показники: вміст вологи — 32,5%, зольність — 31%, вміст сірки — 3%, теплота згоряння на горючу масу — 28.2 Мдж/кг.

Перші відомості про наявність вугілля у П. б. б. належать до 1722. Вуг. родовища на Рязанщині відкрив Г. Г. *Капустін* 1723. Першу шахту закладено 1844. Систематичне комплексне дослідження басейну розпочалося після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Видобування вугілля утруднює значна обводненість гірських порід. П. б. б.— важлива енерг. база Центр. екон. району.

В. Х. Череповський.

ПІДНЕБІ́ННЯ — покрівля *ротової порожнини* у людини і хребетних тварин. У людини П. відокремлює ротову порожнину від порожнини *носа* і поділяється на переднє — тверде П. і заднє — м'яке П. Основу твердого П. утворюють відростки верхньощелепних кісток і горизонтальні пластинки піднебінних кісток. М'яке П. є продовженням вниз і назад твердого П.; утворене переважно поперечносмугастими м'язами; має всередині язичок. Тверде і м'яке П. вкриті *слизовою оболонкою.* Про вади розвитку П. див. *Вовча паща.*

ПІДНЕ́СЕНЕ — категорія *естетики,* що виражає естетичну сутність видатних явищ дійсності та відображення їх у мистецтві (напр., величність природи, масштабність істор. подій, вищий прояв *героїзму* в діяльності людини тощо). П. відрізняється від *прекрасного* запереченням усталеної *гармонії* буденного життя, але збігається з ним у ствердженні естетичного *ідеалу.* П. у мистецтві служить вихованню почуття захоплення й глибокої поваги до творчих звершень людини, до боротьби трудящих за торжество комунізму.

В. І. Мазепа.

ПІДО́ЗРЮВАНИЙ — за рад. правом особа, яку затримано по підозрінню у вчиненні нею *злочину,* або щодо якої застосовано *запобіжний захід* ще до пред'явлення обвинувачення. За ст. 32 Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік (в УРСР — ст. 73, 106, 107, 115 КПК УРСР) П. має ряд прав для захисту від підозри: давати пояснення, заявляти клопотання, приносити скарги на дії і рішення особи, що проводить дізнання, слідчого і прокурора. Закон вимагає, щоб П. було допитано негайно або не пізніше як через 24 год. після затримання його. Обвинувачення П. має бути пред'явлене не пізніше як через 10 діб з моменту застосування запобіжного заходу. П., якому пред'явлено обвинувачення, стає *обвинуваченим.*

ПІДОПЛІ́ЧКО Іван Григорович [20.VII (2.VIII) 1905, с. Козацьке, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл.— 20.VI 1975, Київ] — укр. рад. зоолог і палеонтолог,

акад. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1944. Закінчив Ленінгр. ін-т прикладної зоології і фітопатології (1927). В 1935—41, 1947—73 — зав. відділом, 1955—57 — заст. директора, 1965—73 — директор Ін-ту зоології АН УРСР. В 1955—57 — також професор Київ. ун-ту. В 1958—67 — заст. Головного редактора Укр. Рад. Енциклопедії. В 1966—70 — академік-секретар Відділу заг. біології. В 1973—75 — директор Центр. науково-природничого музею АН УРСР. Праці присвячені вивченню сучас. і викопної фауни ссавців, боротьбі з шкідливими гризунами, охороні природи, палеогеографії, історії фауни і первісної людини на території України. Вивчав пізньопалеолітичні стоянки в селах Мезині та Межирічі. П. розробив погадковий метод (див. *Погадки*), колагеновий метод вивчення дрібних ссавців за їх кістковими залишками та ін. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями. Держ. премія УРСР, 1975.

Тв.: Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, в. 1—2. К., 1938—56; Коротка історія Землі. К., 1958; Охорона природи на Україні. К., 1958.

ПІДОПЛІЧКО Микола Макарович [21.III (3.IV) 1904, с. Козацьке, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл.— 27.III 1975, Київ] — укр. рад. ботанік-міколог, чл.-кор. АН УРСР (з 1957). Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1929). З 1931 до кінця життя працював в Ін-ті мікробіології (з 1944 — Ін-т мікробіології і вірусології) АН УРСР, де з 1933 керував організованим ним відділом мікології. Осн. наук. праці присвячені вивченню мікрофлори зерна хлібних злаків, грубих кормів, а також ґрунтів України. Займався питаннями систематики і флори грибів, їх екології і фізіол. активності, описав ряд нових для науки таксонів грибів. Вивчав мікотоксикози, антибіотики. П.— співавтор лікувального антибіотичного препарату мікроциду. Нагороджений орденом Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

ПІДО́РЛИК — назва двох видів птахів род. *яструбових*: підорлика великого, або орла-крикуна (Aquila clanga), і підорлика малого (A. pomarina). Довж. тіла П. великого до 72 см, П. малого — до 60 см; маса, відповідно, бл. 2 кг і до 1,5 кг. Оперення П. одноманітне темно-буре, у П. малого — світліше. П. великий поширений у Сх. Європі та Азії; П. малий — у Центр. і Зх. Європі, на Кавказі та в Малій Азії. В УРСР у зх. областях живе переважно П. малий, у сх.— П. великий. Гнізда мостять на високих деревах. Кладка з 1—3 яєць в квітні — травні, насиджують самець і самка 42—44 доби. Живляться П. гризунами, ящірками, зрідка птахами, падлом.

В. М. Зубаровський.

ПІДОСИ́ЧНИК, красноголовець (Leccinum aurantiacus) — їстівний *гриб* родини болетових. Шапинка спочатку напівкуляста, пізніше опукло-розпростерта з підігнутим, згодом волокнистим краєм до 30 см у діаметрі, червона, оранжева, бурувато-жовта, зрідка сірувата або біла. Ніжка до 22 см завдовжки, донизу потовщена, біла з лусочками. М'якоть біла, на зломі синіє, потім чорніє. П. росте у листяних і мішаних лісах, у тундрі (під карликовими березами). Плодові тіла утворює в червні — жовтні. В їжу вживається свіжим, сушеним і маринованим. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Гриби*. т. 3, с. 400—401.

ПІДПІ́ЛЬНІ ДРУКА́РНІ РСДРП — нелегальні друкарні с.-д. організацій, що діяли на тер. Росії з кінця 90-х рр. 19 ст. до лютого 1917. Історія с.-д. руху в Росії, в т. ч. на Україні, особливо з часу утворення РСДРП, нерозривно пов'язана з організацією і діяльністю підпільних друкарень. Свої перші видання с.-д. орг-ції розмножували на гектографах, друкарських машинках, мімеографах тиражем 100—300 примірників. У кін. 90-х рр. 19 ст.— на поч. 20 ст., коли с.-д. орг-ціям удалося придбати перші друкарські верстати, тираж видань зріс. Осн. джерелом фінансування П. д. РСДРП були внески робітників; значну матеріальну допомогу подавали передові діячі культури, зокрема М. Горький, В. Ф. Комісаржевська. Однією з перших П. д. РСДРП на Україні була друкарня *київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, в якій друкувалися листівки, брошури, два номери *«Рабочей газеты»*. Виникнення «Искры» і іскрівських орг-цій сприяло розвиткові робітн. преси (див., зокрема, *іскрівські організації на Україні*). Першими великими П. д. РСДРП, які виконували роль центральних, були друкарні «Искры» в Баку («Ніна», діяла 1901—05) та Кишиневі (1901—02). В організації Кишинівської друкарні брали участь київ. і полтав. іскрівці. Центр. експедиція друкарні містилася в Києві. В 1901—03 за ініціативою «Искры» в Росії організовано П. д. РСДРП в Авлабарі (передмістя Тифліса), Нижньому Новгороді (тепер м. Горький). В липні 1903 Бюро орг. к-ту по скликанню II з'їзду партії з допомогою Київ. та Одес. к-тів РСДРП влаштувало іскрівську П. д. РСДРП в Умані. Редакція «Искры» підтримувала з нею постійний зв'язок. У друкарні було передруковано №№ 41 та 43 «Искры» по 3 тис. примірників кожний. Осн. склад видань друкарні містився в Києві, звідки газету доставляли в Харків, Полтаву, Херсон, Миколаїв, Одесу, Катеринослав, за межі України — в Москву, Новгород, Самару та ін. міста. В 1903—07 П. д. РСДРП працювали в Москві, Виборзі, Ризі, Петербурзі та ін. містах. Свої П. д. на Україні мали с.-д. орг-ції Києва, Миколаєва, Херсона, Катеринослава, Одеси, Полтави, Єлизаветграда та ін. міст. На гектографах, склографах і мімеографах видавали свої видання іскрівці Луганська, Бердичева, Мелітополя, Бахмута та ін. міст. У П. д. РСДРП друкували листівки, передруковували статті В. І. Леніна, матеріали з'їздів тощо. П. д. Київ., Полтав. і Харків. орг-цій РСДРП перевидали Програму партії. Деякі с.-д. орг-ції, що мали добре технічно обладнані друкарні, приступили до видання своїх друкованих органів. У різні роки в П. д. РСДРП виходили газети в Москві (*«Рабочий»*, 1905, «Голос труда», 1904—05), в Петербурзі (*«Казарма»*, 1906—07), Виборзі («Вперёд», 1906—08; *«Пролетарий»*, 1906—07), Ризі («Голос солдата», 1905—07), Києві (*«Киевский социал-демократический листок»*, 1902—03; *«Голос солдата»*, 1906; *«Железнодорожный пролетарий»*, 1908), Катеринославі (*«Летучий листок»*, 1903; *«Жизнь солдата»*, 1906—07; «Текущий момент», 1907); Харкові («Харьковский пролетарий», 1901; «Голос социал-демократа», 1916), Миколаєві (*«Борьба»*, 1908), Севастополі («Солдат», 1906—08, «Рабочий», 1907—08), Єлизаветграді («Голос рабочих», 1905), Одесі («Семафор», 1906, *«Одесский рабочий»*, 1908, «Рабочий», 1910) та ін. В 1910—14 найбільше П. д. мали Петерб., Моск. та Бакинська орг-ції РСДРП. У 1914—17 найзначніші П. д. мав Петерб. к-т РСДРП. Працюючи в підпіллі, П. д. РСДРП не раз зазнавали розгрому поліцією. Після Лютн. революції 1917 більшовицькі видання почали виходити легально.

Літ.: Техника большевистского подполья. Сборник статей и воспоминаний. М., 1924; Иванов Ю. Г. Подпольные типографии ленинской «Искры» в России. 1901—1903 гг. Кишинёв, 1962; Левитас И. Г., Москалёв М. А., Фингерит Г. М. Революционные подпольные типографии в России (1860—1917). М., 1962. *Т. Б. Слюдикова.*

ПІДПІРНА́ СТІ́НКА — конструкція (споруда), що підпирає, перешкоджаючи обвалу, масив ґрунту, розташований за нею. П. с. поділяють на масивні й полегшені; жорсткі й гнучкі. Їх зводять з природного каменю, цегли, бетону, залізобетону, рідше — з металу і деревини. Розміри поперечного перерізу і профіль П. с. визначають розрахунками на міцність та стійкість при *зсуві*, зважаючи на тиск ґрунту, гідростатичний тиск, власну масу стінки тощо. П. с. найширше застосовують у гідротех. буд-ві — як елементи *перепадів, причалів, набережних, гребель, шлюзів* та інших споруд, а також у шляховому, промисловому і цивільному будівництві. Іл. с. 362.

ПІДПОКРИ́ВНІ ПОСІ́ВИ — посіви однієї чи кількох культур, підсіяних під основну, *покривну культуру*. Застосовують з метою інтенсивного використання землі. П. п. створюють сприятливі умови для щонайповнішого використання рослинами променевої енергії Сонця, вологи та поживних речовин ґрунту, дають можливість одержувати два врожаї за рік на одному й тому ж полі.

В СРСР П. п. найширше запроваджують в зоні достатнього зволоження (Білорусія, Прибалтика та ін. р-ни). Найпошир. П. п. багаторічних бобових і злакових трав та їх сумішей у польових і кормових *сівозмінах*. На Поліссі і в зх. областях УРСР багаторічні трави підсівають навесні під ранні ярі зернові і під озимі культури.

І. Г. Підоплічко

Підорлик великий.

ПІДПОЛКО́ВНИК — *звання військове* старшого офіцерського складу в арміях більшості держав. У Збройних Силах СРСР звання П. запроваджено 1.IX 1939. Присвоюється після звання *майора*. У ВМФ йому відповідає звання капітана 2-го рангу. В Росії в 17 ст. спочатку П.— посада, а пізніше і звання пом. *полковника* (командира полку). В козачих військах з 1885 до 1917 званню П. відповідав чин військ. старшини.

ПІДПОМІ́ЧНИКИ — незаможна, позбавлена козацьких привілеїв частина укр. козацтва у 18 ст. Майновий поділ лівобережного козацтва юридично закріпив 1735 указ «*Правління гетьманського уряду*». За цим указом усіх лівобережних козаків, залежно від їхньої участі у відбуванні військ. служби, було поділено на привілейованих *виборних козаків* і позбавлених козац. привілеїв П. Останні були зобов'язані виконувати такі самі повинності, як і посполиті селяни (див. *Посполиті*), але вдвічі менші.

Вони мали постачати козац. війську провіант, фураж, обробляти землі виборних козаків під час їхнього перебування на військ. службі. В результаті військ. реформи 1732—37 козац. привілеї втратила переважна більшість рядового козацтва Слобідської України. Переформувавши 1765 слобідські козац. полки, царський уряд перетворив П. Слобідської України на *військових обивателів*. Після юрид. оформлення кріпосного права на Лівобережній Україні 1783 П. були прирівняні до *державних селян*.

ПІДПРИЄ́МНИЦЬКИЙ ДОХО́Д — частина *прибутку*, одержувана промисловими капіталістами після сплати ними позичкового *проценmа*. Поділ прибутку на процент і П. д. маскує капіталістичну експлуатацію. Експлуататорська природа П. д. затушовується тим, що позичковий капіталіст безпосередньо не вступає у відносини з найманими робітниками. Створюється видимість, що нібито процент приносить сам *капітал*, а П. д.— це винагорода капіталістові за працю. Джерелом і процента, і П. д. є *додаткова вартість*, створювана *найманою працею* і безплатно привласнювана капіталістами.

ПІДПРОГРА́МА — частина *програми ЦОМ*, яка реалізує певний алгоритм і допускає звертання до себе з різних місць програми. П. широко використовують для скорочення запису програм, коли при розв'язуванні задач треба кілька разів виконати один і той же *алгоритм* при різних значеннях *параметрів*. *Оператори*, що реалізують відповідну П., виписують один раз, а в потрібних місцях пишуть оператори передачі керування на цю П. Набори стандартних П. є складовою частиною *математичного забезпечення ЕОМ*. Див. також *Процедура* в програмуванні.

ПІДРИВНІ́ РОБО́ТИ — роботи, виконувані діянням *вибуху* на природні або штучні матеріали з метою контрольованого їх руйнування, переміщення, а також зміни структури, властивостей і форми. До руйнування (переміщення) матеріалів (гірських порід, бетону, кам'яної кладки тощо) вдаються найчастіше в гірничій справі та буд-ві. З цією метою використовують дію зарядів *вибухових речовин*, вміщених у свердловини, *шпури* або камери, утворені *бурінням* (П. р. часто наз. *буропідривними роботами*). Іноді ці заряди розміщують на поверхні матеріалу, що його руйнують (переміщують). До зміни структури, властивостей і форми матеріалів (переважно металів) вибухом вдаються в металургії і машинобудуванні. Енергією спрямованого вибуху зміцнюють метал, нею здійснюють *вибухове штампування*, *зварювання вибухом*. Крім того, за допомогою спрямованих вибухів гасять пожежі на нафт. і газових промислах, очищують поля від пнів і каменів, ліквідують затори льоду в період льодоставу, звільняють судна, що вмерзли в лід.

Підпірні стінки:
1 — масивна кам'яна;
2 — масивна бетонна;
3 — полегшена залізобетонна (контрфорсна).

ПІДРІ́З (Подрєз) Аполлінарій Григорович [18 (30).XI 1852, кол. Куп'янський повіт Харків. губернії — 9 (22).XI 1900, Харків] — укр. лікар-хірург. У 1875 закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту, з 1887 — професор цього ж ун-ту. Праці присвячені питанням *воєнно-польової хірургії*, хірургії серця, урології, кістково-суглобового туберкульозу тощо. Вперше в Росії здійснив видалення селезінки (1887) й операцію на пораненому серці (1897).

ПІДРІ́СТ, памолодь — молоде покоління лісу, яке природно з'явилося в насадженні або на вирубці і в майбутньому може сформувати новий *деревостан*. Інтенсивність розвитку П. залежить від плодоношення дерев, товщини *лісової підстилки*, *родючості грунту*, його вологості і механічного складу, ступеня задерніння. П. буває вегетативного і насіннєвого походження. На появу і розвиток П. вирішальний вплив має світло, поступові рубки (на одній площі в кілька прийомів), заборона випасання худоби в лісі тощо. Ці заходи забезпечують краще відновлення лісів при незначних затратах праці й коштів.

М. І. Ониськів.

ПІДРОДИ́НА — систематична категорія, що в межах *родини* об'єднує групу найбільш близьких між собою *родів* або груп родів (*триб*). Іноді до П. входить один рід. В *систематиці* рослин назва П. утворюється додаванням до основи назви одного з родів, що входить в П., суфікса ... oideae (напр., у род. злакових Gramineae П. бамбуковидних — Bambusoideae), а в систематиці тварин — закінчення ... inae (напр., у род. собачих Canidae П. собак — Caninae).

ПІДРУ́ЧНИК — книга, в якій викладаються основи знань з певного навч. предмету на рівні сучас. досягнень науки й культури. Для кожного типу навч. закладів видаються П., які відповідають програмам і завданням цього закладу, віковим та ін. особливостям тих, хто навчається. Вимоги до П.: шкільні П. повинні розкривати основи даної науки, всебічно сприяти вихованню учнів, формувати у них наук. світогляд, забезпечувати зв'язок теорії з практикою, знань з життям, з сусп. виробництвом, готувати до практичної діяльності. Виклад матеріалу в П. має бути обгрунтованим, зрозумілим, точним і водночас живим, виразним та емоційним; ілюстрації мають підсилювати пізнавальні і виховні функції П. Як правило, текст П. супроводиться запитанням на повторення і завданнями для самостійних вправ, щоб забезпечити більш активне, свідоме й міцне засвоєння знань. П. для вищої школи — спец. книга для самостійної роботи студентів, яка висвітлює наук. основи певної дисципліни, процес розвитку певної науки.

Як і в ін. країнах, у початковий період розвитку письменності в Росії П. служили псалтир (напр., *Київський псалтир*, 1397), часослов та ін. Першим друк. П. був буквар І. *Федорова*, виданий у Львові 1574. У 1596 у Вільнюсі вийшла граматика Л. *Зизанія*, 1619 — граматика М. *Смотрицького*, 1703 — арифметика Л. *Магницького* та ін. До 19 ст. офіц. П. вітчизн. історії був «*Синопсис*», уперше виданий 1674 у Києві. Відомий посібник для навчання грамоти — «*Букварь южнорусскій*» Т. Шевченка.

В СРСР підготовка і видання П. є державною справою. Над проблемами П. працюють н.-д. пед. центри, навч.-пед. вид-ва тощо. В УРСР П. випускають вид-ва «*Радянська школа*», «*Вища школа*» та ін. Для поліпшення умов здійснення заг. обов'язкової серед. освіти ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР відповідно до Конституції СРСР прийняли постанову «Про перехід на безплатне користування підручниками учнями загальноосвітніх шкіл» (1978). Див. також *Буквар*, *Програмований підручник*.

Літ.: Проблемы школьного учебника, в. 1—7. М., 1974—79. *Л. Л. Момот.*

ПІДРЯ́Д — систематична категорія, яка в межах *ряду* об'єднує кілька найближчих *родин*. Напр., П. *жуйних*, *попелиць* тощо.

ПІДРЯ́Д, підряду договір — цивільно-правова угода, за якою одна сторона (підрядчик) зобов'язується виконати певну роботу за завданням другої сторони (замовника) з його або своїх матеріалів, а замовник зобов'язується прийняти й оплатити виконану відповідно до умов договору роботу. Регулюється гл. 7 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — гл. 28 ЦивК УРСР). Характерною особливістю П. є виконання підрядчиком усіх робіт на свій риск. П. можна укладати в усній або письмовій формі. Сторонами П. можуть виступати громадяни (лише у випадках, не заборонених законом, і при умові виконання цієї роботи особистою працею), *юридичні особи*, а також ін. соціалістичні орг-ції й підприємства. Предметом П. є результат відповідної роботи, яку виконують за замовленням. За невиконання або неналежне виконання сторонами взятих на себе *зобов'язань* настають відповідні правові наслідки,

передбачені чинним законодавством. Різновидами П., які регулюються відповідними нормами, є *Підряду договір на капітальне будівництво, Побутового замовлення договір*.

ПІДРЯ́ДНИЙ ЗВ'ЯЗО́К — синтаксичний зв'язок між членами речення, компонентами словосполучення або частинами речення, що вказує на залежність одного з них від другого. Характер П. з. визначається категоріальними властивостями (див. *Граматична категорія*) підпорядковуючого слова. П. з. між словами в реченні й словосполученні — *узгодження, керування* й *прилягання*. Зв'язки між головним і підрядним реченням у складнопідрядному реченні різноманітні. *Г. Т. Солонська.*

ПІДРЯ́ДНИЙ СПО́СІБ БУДІВНИ́ЦТВА — виконання за договором з замовником будівельних і монтажних робіт на передбачених планом об'єктах будівельними організаціями (підрядчиками). За П. с. б. замовниками виступають м-ва й відомства, дирекція підприємств, що будуються, а також управління (відділи) капітального буд-ва діючих госп. підрозділів — при реконструкції, розширенні або незначних обсягах буд-ва; управління (відділи) капітального буд-ва виконавчих комітетів Рад нар. депутатів — при здійсненні міськ., житл., культур.-побутового і комунального буд-ва, а також буд-ва підвідомчих виконкомам пром. підприємств. Замовник зобов'язаний надати підрядчикові буд. майданчик, забезпечити погодження проектно-кошторисної документації, затвердити її і передати до виконання робіт у встановлені строки, своєчасно фінансувати буд-во в обсягах, передбачених титульними списками будов за роками буд-ва, оплатити буд-во об'єктів і прийняти у підрядчика закінчені об'єкти. Права й обов'язки замовника обумовлює договір *підряду*. Підрядчик (генеральний підрядчик) — держ. буд.-монтажна орг-ція (трест, буд. управління, домобудівний комбінат, об'єднання), що перебуває на самостійному балансі і діє за встановленим Статутом (Положенням). Підрядчик зобов'язаний своїми силами й засобами збудувати передбачений планом об'єкт відповідно до затвердженої проектно-кошторисної документації і в договірний строк, забезпечити необхідну якість виконаних робіт і доброякісність конструкцій, випробувати змонтоване устаткування, здати замовникові закінчений об'єкт і забезпечити введення в дію, своєчасно ліквідувати виявлені недоліки. Виконання всіх буд.-монтажних робіт доручається підрядній орг-ції — генеральному підрядчику, який в разі потреби залучає для виконання окремих видів спец. буд. робіт і монтажу устаткування спец. буд. і монтажні орг-ції (субпідрядчиків). Права й обов'язки підрядчика (генерального підрядчика) визначають затверджений вищестоящою орг-цією Статут (Положення) та Правила про *підряду договори на капітальне будівництво*, договір підряду тощо. До П. с. б. належить *бригадний підряд*. В СРСР питома вага буд.-монтажних робіт, виконаних підрядним способом для держ. і кооп. підприємств і орг-цій, включаючи колгоспи, становила: 1946—50 — 66%, 1966—70 — 85%, 1971—75 — 89%, 1979 — 88%. П. с. б. сприяє зміцненню *господарського розрахунку*, технічному прогресові в буд. орг-ціях, поліпшенню використання капіталовкладень і зміцненню буд. орг-цій, а також дає можливість підвищити відповідальність сторін, заінтересованих у виконанні взятих зобов'язань, здійснювати систематичний контроль за виконанням їх, прискорити введення об'єктів в експлуатацію.

Літ.: Дементьев С. Т. Бригадный подряд. М., 1974; Справочник строителя. К., 1979. *Г. П. Кривобородченко.*

ПІДРЯ́ДУ ДОГОВІ́Р НА КАПІТА́ЛЬНЕ БУДІВНИ́ЦТВО — угода, за якою організація-підрядчик зобов'язується своїми силами і коштами збудувати і здати організації-замовникові передбачений планом об'єкт у встановлений строк, а замовник зобов'язується надати підрядчикові будівельний майданчик, передати йому проектно-кошторисну документацію, забезпечити своєчасне фінансування будівництва, прийняти закінчені об'єкти й оплатити роботу. Регулюється гл. 8 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — гл. 29 ЦивК УРСР) та рядом нормативних актів, напр., «Правилами про договори підряду на капітальне будівництво», затвердженими постановою Ради Міністрів СРСР від 24.XII 1969. Підрядчиками П. д. на к. б. виступають різні буд. і буд.-монтажні орг-ції СРСР (див. *Підрядний спосіб будівництва*). Цей договір укладається в письмовій формі на весь період будівництва і має назву генерального договору. За порушення договірних зобов'язань сторони несуть майнову відповідальність (див. *Неустойка*), види і розмір якої точно визначено правилами про ці договори. Крім того, сторони мають право за спільною угодою передбачити в договорі й ін. види відповідальності.

ПІДСВІДО́МЕ — термін для позначення *психічних процесів*, які перебувають під порогом *свідомості* (див. *Поріг відчуття*). У філос. і психологічній л-рі П. нерідко ототожнюють з *несвідомим*. Проте ці поняття розрізняються. Термін «несвідоме» ширший. Він охоплює всі психічні явища, що не усвідомлюються людиною (інстинкт, інтуїція, автоматизм, лунатизм, гіпноз та ін.). Поняттям «підсвідоме» позначають лише ті феномени психіки, які в даний момент перебувають поза фокусом свідомості, але органічно з нею пов'язані, впливають на її перебіг і з відповідною зміною умов порівняно легко переходять в її сферу. Вперше термін «підсвідоме» вжив Е. Платнер (1776). Однак лише в дослідженнях Е. Вебера (1846, 1859) і засновника *психофізики* Г. *Фехнера* галузь П. дістала експериментальну розробку. Вчення про П. займає значне місце в психологіч. системах З. *Фрейда*, К. *Юнга*, а також у сучас. *психоаналізі*. Сучас. *гіпнопедія* в механізмах П. шукає пояснення фактам запам'ятовування матеріалу під час природного нічного сну. *О. Т. Губко.*

ПІДСИ́ЛЮВАЧ у техніці — пристрій, що підсилює, використовуючи енергію допоміжного джерела, передавані напругу, потужність тощо. За видом використовуваної енергії розрізняють П. електричні, магнітні, гідравлічні, пневматичні і механічні. У пристроях такого типу, на відміну від перетворювачів (див., напр., *Перетворювач частоти, Перетворювач струму електромашинний*), зв'язок між вихідними і вхідними величинами безперервний і однозначний. Є П., якими збільшують енергію електромагн. хвиль (див. *Квантові генератори і підсилювачі*), підсилюють електр. імпульси (див. *Імпульсна техніка*), підвищують силу дії основного механізму (див. *Бустер*) тощо. Підсилювачі застосовують у радіотехніці, автоматиці, телемеханіці та ін.

ПІДСІВНІ́ КУЛЬТУ́РИ — сільськогосподарські рослини, які в ранній період свого життя ростуть і розвиваються під покривом інших рослин. На Україні підсівають здебільшого конюшину, люцерну, есперцет, сераделу, люпин тощо. Іноді П. к. наз. підпокривними культурами. Див. також *Підпокривні посіви*.

ПІДСІМ'ЯДО́ЛЬНЕ КОЛІ́НО, гіпокотиль — ділянка стебла у проростків рослин між кореневою шийкою та місцем прикріплення сім'ядоль. Нижня частина П. к. у *зародка* представлена апікальною *меристемою* кореня або зародковим корінцем, що утворився з неї. У проростків одних рослин (напр., у граба) П. к. виносить сім'ядолі на поверхню грунту (т. з. надземний тип проростання), у інших (напр., у дуба, гороху) П. к. недорозвинене, сім'ядолі залишаються в грунті (т. з. підземний тип проростання). У деяких рослин у П. к. відкладаються запасні поживні речовини (напр., *бульба* у цикламена).

ПІДСНІ́ЖНИК (Galanthus) — рід рослин родини амарилісових. Невисокі багаторічні цибулинні трави з коротким періодом вегетації, з двома лінійними або видовжено-ланцетними прямостоячими листками і квітконосом з однією білою пониклою квіткою на верхівці. Плід — коробочка. До 18 видів, поширений у Центр. і Пд. Європі, в Азії (переважно в Сх. Середземномор'ї). В СРСР понад 10 видів (більшість з них — на Кавказі), у т. ч. в УРСР — 2: П. звичайний (G. nivalis) — росте у листяних лісах, серед чагарників (переважно на Правобережжі), на луках в Карпатах піднімається до 1600 м над р. м., занесений до *Червоної книги* СРСР, відомо кілька садових форм його; П. складчастий (G. plicatus) — *ендемік* лісів Криму. В цибулинах деяких П. містяться отруйні алкалоїди, з них галантамін, виділений з цибулин П. Воронова (G. woronowii), застосовується в медицині при лікуванні міастенії, міопатії

Підсніжник звичайний.

Підуст звичайний.

тощо. Окремі види П. вирощують як декоративні рослини.

ПІДСО́БНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — відокремлена частина промислового або будівельного підприємства з самостійним виробничим процесом, завданням якої є обслуговування *основного виробництва*. Характер П. в. зумовлюється специфікою галузі нар. г-ва, до якої належить дане підприємство. В металург. пром-сті, напр., П. в. забезпечує осн. цехи заліз. рудою, агломератом, коксом, вогнетривами тощо; в машинобудуванні до П. в. належить виробн. цегли, залізобетонних виробів, лісопильні. В усіх галузях пром-сті до П. в. відносять виробн. тари. На буд-ві до П. в. належить перероблення буд. матеріалів, якщо воно відокремлене від самого виробн., виробн. деталей, конструкцій тощо. З розвитком *спеціалізації виробництва* і *кооперування виробництва* кількість П. в. скорочується внаслідок створення спеціалізованих підприємств для виробництва матеріалів і *напівфабрикатів* для промисловості і будівництва.

ПІДСО́ЧКА — вилучення в період вегетації з дерев хвойних порід *живиці*, з берези бородавчастої і клена гостролистого — цукристих соків, з каучуконосних порід — *латексу*. Для добування живиці методом П. роблять надрізи в *заболоні* дерева, живиця стікає в закріплений на ньому посуд. Роблять це на спілих соснових насадженнях, здебільшого за 6—10 років до їх вирубки. В СРСР, у т. ч. на Україні, пром. значення має П. сосни. За сезон одне дерево дає пересічно до 900 г живиці.

Л. Й. Гайдарова.

ПІДСТА́ВА І НА́СЛІДОК — філософські категорії, що відображають зв'язок між протилежними моментами дійсності, при якому певне явище (підстава) необхідно визначає інше (наслідок). Будь-яка річ (явище) являє собою єдність П. і н. як способу існування підстави. Річ існує як система властивих їй відношень з ін. речами. При цьому для неї завжди характерне одне і те саме осн. відношення, яке визначає всі інші. Це відношення і є підставою. Підстава є цілісною, нерозчленованою сугністю, що за своєю природою покладає й зумовлює наслідок. Виходячи за свої межі, підстава існує як наслідок, передаючи йому свій зміст і надаючи суттєвої визначеності. Все, що існує і відбувається в дійсності, має свою підставу. Наслідок (як конкретна форма існування) є безпосередньою дійсністю, яка виникає з підстави й умов. Тотожні за своєю внутр. підставою речі в різних умовах існують по-різному, характеризуються різними властивостями. Умови не визначають природи зрілої речі, вони лише впливають на спосіб існування підстави, на наслідок. Завдяки наявності умов властивість з можливості переходить у дійсність (див. *Можливість і дійсність*), потенційне стає актуальним. Отже, достатньою підставою існування є єдність підстави і умов. У пізнанні важливо вміти за існуванням розкрити достатню підставу, відшукати основну ланку в переплетенні соціальних подій.

М. О. Парнюк.

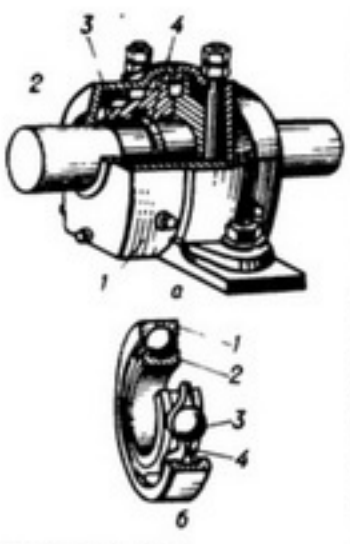

Підшипники:
а — підшипник ковзання (*1* — корпус; *2* — вал; *3* — вкладиш; *4* — кільце мащення); *б* — підшипник кочення (кулькопідшипник) (*1* — зовнішнє кільце; *2* — внутрішнє кільце; *3* — кулька; *4* — сепаратор).

ПІДСТАНО́ВКА в математиці — перетворення, за яким кожному елементові деякої скінченної сукупності елементів $a, b, \ldots, m$ відповідає один і тільки один елемент цієї ж сукупності. Поняття П. по суті збігається з поняттям взаємно однозначного *відображення* множини на себе (див. *Взаємно однозначна відповідність*). Записують П. так:

$$\begin{pmatrix} a\,b & \ldots & m \\ a_1 b_1 & \ldots & m_1 \end{pmatrix},$$

де під кожним елементом сукупності записано відповідний йому елемент. Число всіх П. даної сукупності дорівнює числу всіх можливих перестановок (див. *Комбінаторний аналіз*) її елементів. Поняття П. поширюється і на нескінченні сукупності елементів. П. широко використовують у теорії алгебр. *рівнянь* та багатьох ін. розділах математики.

ПІДСТА́НЦІЯ електрична — електрична установка або сукупність електричних пристроїв, якими перетворюють електр. струм, а також розподіляють електричну енергію між споживачами. Служить проміжною ланкою при передаванні електроенергії від електростанції до споживачів. Устаткування П. (*вимикачі, розрядники, трансформатори, перетворювачі частоти*, вимірювальні прилади тощо) розміщують на відкритому майданчику, в приміщенні або в окремому будинку. Розрізняють *перетворювальні підстанції* і *трансформаторні підстанції* (див. також *Тягова підстанція*).

ПІДСТИЛА́ЮЧА ПОВЕ́РХНЯ — сукупність природних і перетворених (змінених або створених людиною) ландшафтів на земній поверхні, що знаходяться у взаємодії з *атмосферою* в процесі обміну теплом і вологою. На земній кулі переважає водна поверхня (71% її площі), яка справляє значний вплив на формування *кліматів* Землі. На суходолі П. п. представлена рівнинами та гірськими масивами різної висоти й протяжності. На кліматичні умови впливають наявність значної кількості річок, заболочених масивів, характер рослинного покриву, зокрема лісові масиви, сніговий покрив тощо. Стан П. п. змінюється протягом року внаслідок чергування періодів вегетації рослин, перетворення вологи в атмосфері, викликаних зміною тривалості дня і ночі та пір року, нагрівання та охолодження, а також ступеня зволоження земної поверхні і атмосфери. П. п. відіграє важливу роль у формуванні всіх типів *повітряних мас*, зумовлюючи їхню трансформацію при переміщенні над певною територією. П. п., змінена госп. діяльністю людини (внаслідок вирубування або насадження лісу, зрошування або осушення земель, спорудження житл. та пром. об'єктів тощо), призводить до утворення нових типів *мікрокліматів*, взаємодія яких впливає на клімат Землі в цілому. Вивчення властивостей П. п., що є одним з кліматоутворюючих факторів, дає можливість визначити зміни їх з метою оцінки впливу на стан атмосфери та окремі погодні процеси в ній.

М. І. Щербань.

ПІДСТИ́ЛКА для сільськогосподарських тварин — матеріали (*солома*, торф, тирса, сухе листя тощо), що їх настеляють на підлогу в тварин. приміщеннях. П. захищає тварин від забруднення, травм, пролежнів і застуди; змішуючись з виділеннями тварин, вона утворює цінне органічне добриво — *гній*. П. має бути сухою, м'якою, малотеплопровідною, вологоємною, без цвілі та ін. Найкращою є П. з соломи злаків і торфу. Розрізняють П. змінну (замінюють щоденно), матрацну (замінюють періодично, поки не просякне) і постійну глибоку (міняють 1—2 рази на рік). Норма витрачання П. залежить від матеріалу та виду і системи *утримання сільськогосподарських тварин*. На добу для однієї тварини потрібно соломи (в кг): для коней 2—3, великої рог. худоби 3—4, молодняка 1,5, свиней 1,5—2, овець 0,12—0,2. На пром. тваринницьких комплексах П. не застосовують (користуються гідрозмивом); тварин утримують на теплій підлозі.

В. І. Резуненко.

ПІДСТРИ́ГАЧ Ярослав Степанович (н. 25.V 1928, с. Самостріли, тепер Корецького р-ну Ровен. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1960. Закінчив 1951 Львів. ун-т. У 1954—72 працював у Фізико-мех. ін-ті АН УРСР. В 1972—78 — керівник Львів. філіалу Ін-ту математики АН УРСР, з 1978 — директор Ін-ту прикладних проблем механіки і математики АН УРСР. Голова Зх. наук. центру АН УРСР (з 1972). Осн. праці — з механіки твердого деформівного тіла (зокрема, питань побудови теор. моделей деформівних тіл), термомеханіки і гідроакустики, механіки тіл з покриттям, а також питань виникнення, поширення і взаємодії полів різної природи стосовно задач механіки, геофізики і нової техніки. На XXV і XXVI з'їздах Компартії України обирався кандидатом у члени ЦК. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1975. Премія ім. М. М. Крилова АН УРСР, 1978.

ПІДСУ́ДНИЙ — особа, віддана до суду за *обвинуваченням* у *злочині*. За рад. законодавством *обвинувачений* вважається П. з моменту віддання до суду (за постановою судді чи розпорядчого засідання суду) до вступу вироку в законну силу або виправдання. Згідно з ст. 39 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 262 КПК УРСР) участь П. у суд. розгляді є обов'язковою, за винятком випадків, передбачених законом. П. користується рівними правами з ін. учасниками суд. розгляду щодо подання доказів, участі в дослідженні їх, порушенні клопотань; має право на захист, на останнє слово перед постановленням *вироку;* піс-

ля обвинувального вироку П. стає засудженим.

ПІДСУ́ДНІСТЬ — сукупність ознак і властивостей кримінальної чи цивільної справи, що дають змогу встановити, який саме суд згідно з законом зобов'язаний розглянути конкретну справу по суті. Питання П. кримінальних справ в УРСР регулюються Законом про судоустрій УРСР та ст. 33—42 КПК УРСР. Розрізняють П. предметну, територіальну і персональну. Предметна (родова) П. визначається родом (видом) вчиненого *злочину*, його юрид. кваліфікацією. Так, навмисне вбивство без обтяжуючих обставин розглядається *районним* (*міським*) *народним судом*, а при обтяжуючих — сбл. судом. *Верховному Суду УРСР* підсудні кримінальні справи особливої складності або виняткового громад. значення. Територіальна (місцева) П. визначається тим, що справа розглядається судом, у районі діяльності якого (населений пункт, район тощо) вчинено злочин. Якщо це встановити неможливо, то — в тому суді, в районі діяльності якого закінчено дізнання чи попереднє слідство в даній справі. Персональну П. визначають особою підсудного. Напр., справи про злочини, вчинені *військовослужбовцями*, підсудні *військовим трибуналам*. Якщо одна особа або група осіб обвинувачується у вчиненні кількох злочинів, справи про які підсудні різнойменним судам, то справа розглядається вищестоящим з цих судів.

Питання про П. цивільних справ в УРСР регулюється Законом про судоустрій УРСР та ст. 123—135 ЦПК УРСР. За правилами предметної (родової) П. всі цивільні справи розглядаються нар. судом (за винятком справ, у яких стороною є сам нар. або обл. суд). За правилами тер. (місцевої) П. цивільні справи розглядає суд, на території діяльності якого *відповідач* постійно чи переважно проживає. В окремих випадках П. справ визначають за вибором *позивача* (позови про стягнення *аліментів*, відшкодування шкоди тощо), за місцем виконання договору або іншими ознаками. Див. також *Підвідомчість цивільних справ*.

В. В. Леоненко.

ПІДСУСІ́ДКИ — збірна назва різних категорій зубожілих селян у Росії 16—17 ст., на Україні 16—18 ст., які жили в чужих дворах, «у сусідах». За користування житлом П. відробляли в г-вах своїх хазяїв. П. переважно ставала сільс. біднота, кріпаки-втікачі, розорені та збіднілі селяни. Існували групи П., які мали свої двори, але були позбавлені орної землі або були неспроможні її обробити. Разом з тим серед П. траплялися заможні козаки і міщани, які таким чином намагалися позбутися сплати держ. податків та відбуття військ. служби. Перехід у П. поступово перетворився на одну з форм сел. протесту проти посилення феод. гніту. Тому гетьманське правління Лівобережної України з 90-х рр. 17 ст. почало обмежувати переходи селян у П., а також примушувало тих П., які мали своє г-во, виконувати сел. повинності. Особливо масового характеру набуло закріпачення П. після юрид. оформлення кріпосного права 1783 на Лівобережній і Слобідській Україні.

ПІДСУ́ХА Олександр Миколайович (н. 16.X 1918, с. Ніжиловичі, тепер Макарівського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. пед. ін-т іноз. мов (1939). Друкуватися почав 1939. В 1953—58 — гол. редактор журн. «*Дніпро*». В 1973—79 — голова Т-ва культур. зв'язків з українцями за кордоном. Окремими виданнями вийшли поетичні збірки «Солдати миру» (1948), «Життя за нас» (1950), «Героїка» (1951), «Материн заповіт» (1964), «Іду на клич» (1965), «Срібна грань» (1971) та ін., книга прози «Віч-на-віч. Невигадані історії» (1962). Автор драм. творів «Жарти жартами...» (1968), «Кому кують зозулі» (1971), «Ясонівські молодиці» (1973), «Живи, Крутояре!» (1975) та ін. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Дружби народів, ін. орденами, медалями.

Тв.: Кому кують зозулі. К., 1973; Літа і думи. К., 1974; Чекання зустрічі. К., 1980. Рос. перекл.— Птицы на ладонях. М., 1975.

Г. Ф. Семенюк.

ПІДТЕ́КСТ — прихований, внутрішній зміст висловлювання, що випливає із співвідношення прямих словесних значень з контекстом ситуації. П. грунтується на властивостях розмовної мови деформувати прямий зміст. У драм. творі П. розкривається актором у грі (рухи, міміка, інтонація, паузи тощо). Великого значення П. надавав К. Станіславський, називаючи його життям ролі. П. дає змогу розкрити глибинний зміст зображуваного, внутрішню мотивацію дій героя, підготувати глядача (читача) до наступного розвитку сюжетних подій. П. особливо характерний для психологічної драми, психологічної новели, роману. Використовується і в лірриці.

В. С. Брюховецький.

ПІДТИ́П — систематична категорія, що в межах *типу* об'єднує групу найближчих *класів*. Напр., П. *безчерепних*, *хребетних* тощо.

ПІДТИ́ЧЕНКО Марія Максимівна (н.6.VI 1912, с. Чорноглазівка, тепер Павлоград. р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. педагог, філософ, дійсний член АПН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1939. Учасниця Великої Вітчизн. війни. Після закінчення істор.-філос. ф-ту Харків. ун-ту (1934) викладала у вузах Дніпропетровська; 1939—54 — на керівних комсомольській і парт. роботах. У 1956—70 — ректор, з 1970—професор-консультант Київ. пед. ін-ту ім. О. М. Горького. Автор праць з питань педагогіки та комуністичного виховання підростаючого покоління. Нагороджена 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Н. П. Калениченко.

ПІДУ́СТ (Chondrostoma) — рід риб род. *коропових*. Тіло (довж. до 50 см, маса до 1,2 кг) видовжене, спина темно-сіра, боки сріблясті, іноді з темними плямочками; спинний і хвостовий плавці сірі або чорнуваті, інші — червонуваті. Рот нижній. Тримається зграями в руслах річок з твердим грунтом та швидкою течією. Нерест у квітні — травні, самка відкладає до 12 тис. ікринок. Живиться переважно водоростями. 18 видів, поширених у прісних водоймах Європи та Зх. Азії. В СРСР — 5, у т. ч. в УРСР — 1 вид: П. звичайний (Ch. nasus). Об'єкт любительського лову.

ПІДШИ́ПНИК — опора обертових деталей (*валів*, *осей*), що сприймає від них навантаження і забезпечує вільне обертання їх. Крім того, за допомогою П. підтримують деталі, які обертаються навколо валів та осей,— *шківи*, шестерні тощо. Залежно від виду *тертя* частин, що дотикаються, розрізняють П. ковзання і кочення (мал.). За напрямом дії навантажень П. ковзання бувають радіальні і упорні; за режимом мащення — гідродинамічні і гідростатичні (між поверхнями тертя — шар рідкого мастила), а також газодинамічні і газостатичні (між поверхнями тертя — повітря або нейтральний газ). П. ковзання виготовляють здебільшого з *антифрикційних матеріалів*. П. кочення поділяють за напрямом дії навантажень (радіальні, радіально-упорні, упорно-радіальні, упорні), за формою тіл кочення (кулькові, кулькові сферичні, роликові циліндричні та ін.) тощо. Кільця і кульки таких П. виготовляють із сталі, *сепаратори* — з сталі, латуні, бронзи або ін. матеріалів. У П. кочення менші втрати на тертя, ніж у П. ковзання. П. найширше застосовують у машино- і приладобудуванні. Див. також *Підшипникова промисловість*.

Я. С. Підстригач.

ПІДШИ́ПНИКОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь машинобудування, підприємства якої виробляють *підшипники* кочення (кулькові, роликові та голчасті), шарнірні підшипники ковзання та деталі до них. В СРСР П. п. входить до складу *автомобільної промисловості*. В дореволюц. Росії перше підприємство по виготовленню підшипників виникло в Москві 1916 як концесія фірми «СКФ» (Швеція). Пром. виробн. підшипників у країні створено за роки Рад. влади. Перший держ. підшипниковий з-д став до ладу 1932. СРСР за виробн. підшипників посідає 3-є місце в світі. Підприємства П. п. країни виробляють близько 1 млрд. шт. підшипників на рік понад 15 тис. типорозмірів від 1 мм до 3 м. У країні вперше в світовій практиці здійснюється індустріальний ремонт кулькових і роликових підшипників, які були в експлуатації. Для цього створено спец. підприємства. На Україні П. п. представлена 4 підприємствами, розташованими в Харкові, Вінниці, Луцьку, Гнівані (Вінн. обл.). Первістком П. п. республіки є *Харківський восьмий підшипниковий завод*, який став до ладу 1947. П. п. України випускає (1981) 140 млн. шт. понад 650 типорозмірів масових стандартних і спец. підшипників різної точності і призначення. Питання тех. розвитку П. п. розробляють Всесоюзний н.-д. конструкторсько-техноло-

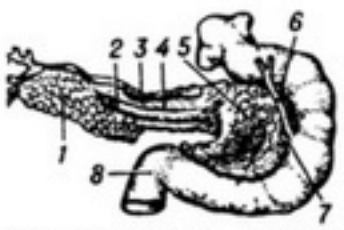

Підшлункова залоза людини (вигляд ззаду): *1* — хвіст; *2* — борозенка селезінкової вени; *3* — борозенка селезінкової артерії; *4* — тіло; *5* — головка; *6* — жовчна протока; *7* — основна протока підшлункової залози; *8* — дванадцятипала кишка.

гічний ін-т підшипникової пром-сті в Москві та його філіали в Куйбишеві, Мінську та Загорську (Моск. обл.). В рамках *Ради Економічної Взаємодопомоги* створено Міжнародну організацію співробітництва підшипникової промисловості. *А. В. Шматченко.*

ПІДШКІ́РНА МУСКУЛАТУ́РА — частина поперечносмугастих *м'язів* наземних хребетних, що тісно пов'язана зі *шкірою* і забезпечує її рухи. Слабо розвинута у земноводних і плазунів. У птахів сприяє їхньому польоту. У більшості ссавців (крім вищих приматів і людини) майже весь тулуб і шия вкриті П. м., що забезпечує згортання тіла (у броненосців і їжаків), рухи голок (у дикобразів і їжаків), рухи шкіри під час відлякування комах тощо. У мавп і людини з П. м. залишилась тільки складно диференційована мімічна мускулатура.

ПІДШЛУНКО́ВА ЗА́ЛОЗА — велика травна *залоза* ряду тварин і людини. П. з. здійснює зовнішньосекреторну (екзокринну) і внутрішньосекреторну (ендокринну) функції; бере участь у *травленні* і регуляції вуглеводного, жирового і білкового обмінів. П. з. мають деякі безхребетні і всі хребетні тварини. У круглоротих (міног) і двоякодихаючих риб П. з. міститься в стінці кишечника, у міксин, осетрових і деяких кісткових риб — у тканині *печінки*. В процесі *зародкового розвитку* у хребетних тварин і людини П. з. розвивається з дорзального і двох *вентральних* виростів серед. частини ембріональної кишки. П. з. складається з двох частин — зовнішньосекреторної, яка виділяє *підшлунковий сік*, та внутрішньосекреторної, що продукує гормон *інсулін*. П. з. у л ю д и н и — непарний видовжений паренхіматозний орган, міститься позаду шлунка, від *дванадцятипалої кишки* до селезінки. Довжина П. з.— 12—18 см, маса — 70—80 г. В П. з. розрізняють головку, тіло і хвіст. П. з. стикається зі шлунком, дванадцятипалою кишкою, аортою, нижньою порожнистою веною, заг. жовчною протокою, черевним нервовим сплетенням, лівими ниркою і надниркою залозою, селезінкою. Зовнішньосекреторна частина П. з., яка утворює осн. масу залози, має складну альвеолярно-трубчасту будову. Більша частина *паренхіми* часточок П. з. представлена кінцевими секреторними відділами — ацінусами, що мають вигляд невеликих міхурців або трубочок діаметром 100—150 мкм, клітини яких виділяють підшлунковий сік. Цей сік по вставних відділах надходить у внутрішньочасточкові протоки, які зливаються в міжчасточкові протоки, що формують вивідну протоку; остання разом з заг. жовчною протокою відкривається в дванадцятипалу кишку. Внутрішньосекреторна частина П. з. являє собою скупчення своєрідних клітин, які містяться в товщі залозистих часточок у вигляді острівців (т. з. *Лангерганса острівці*). Кров у П. з. надходить по гілках черевної, селезінкової та верх. брижової артерій. *Іннервація* здійснюється гілками блукаючого і симпатичного нервів. Серед захворювань П. з. найчастіше зустрічаються *панкреатити*, ураження *пухлинами*; порушення секреції інсуліну спричинює *діабет* цукровий. *К. І. Кульчицький.*

ПІДШЛУНКО́ВИЙ СІК, панкреатичний сік — рідина, що виробляється *підшлунковою залозою* тварин і людини і виділяється в *дванадцятипалу кишку*; бере участь у *травленні*. Являє собою безбарвну, прозору рідину лужної реакції (pH 7,5—8,5), питома вага 1,007—1,009. П. с. містить *трипсин, сичужний фермент, хімотрипсин, ліпазу, амілази* та ін. ферменти. До складу П. с. входять також білки, вуглеводи, сечовина, сечова кислота, креатинін, неорганічні солі тощо. Кількість і склад П. с. залежать від характеру їжі. Виділення П. с. регулюється нейро-гуморальним шляхом (див. *Нейро-гуморальна регуляція*). У людини щодоби виділяється бл. 1,5—2 л П. с. Встановлено, що виділення П. с. відбувається не тільки під час перетравлювання їжі, а й на її вигляд і запах.

ПІДЩЕ́ПА — рослина, на яку прищеплюють (див. *Щеплення рослин*) живець або вічко (бруньку) іншої рослини — *прищепи*. У формі щеплених рослин вирощують переважно деревні плодові породи і декоративні рослини. Через кореневу систему П. прищеплена рослина дістає з грунту воду, мінеральні і синтезовані органічні речовини. На Україні найпоширенішими П. для плодових культур є: для яблуні — Антонівка звичайна, Боровинка, Папіровка, Пепінка литовська, М 9, ММ 106, паradизка червонолиста та ін.; для груші — дика лісова груша, сіянці Лимонки, Олександрівки, айва звичайна; для вишні — вишня звичайна (кисла), дика черешня, антипка; для черешні — дика черешня, вишня звичайна, антипка; для сливи — алича, тернослива, Ренклод колгоспний, Стахановка; для абрикоса — абрикос звичайний; для персика — персик, мигдаль, абрикос звичайний. *М. П. Тарасенко.*

ПІЄЛОГРА́ФІЯ (від грец. πύελος — миска і γράφω — пишу) — метод рентгенологічного дослідження *нирок*, заснований на введенні рентгеноконтрастних препаратів у ниркову миску. Розрізняють П. ретроградну, або висхідну (контрастну речовину вводять за допомогою цистоскопа або катетера), і антеградну (контрастну речовину вводять шляхом черезшкірної пункції миски). П. уточнює діагностику при *нирковокам'яній хворобі*, ураженні нирок пухлинами тощо.

ПІЄЛОНЕФРИ́Т (від грец. πύελος — миска і νεφρός — нирка) — неспецифічне запалення чашково-мискової системи і паренхіми *нирок* з переважним ураженням інтерстиціальної тканини. Спричинюється кишковою паличкою, стрептококом, стафілококом, синьогнійною паличкою тощо. Збудники П. проникають до нирок найчастіше гематогенним (плином крові), лімфогенним (плином лімфи) або урогенним шляхом (через сечові шляхи). Типове для П. ураження інтерстиціальної тканини розвивається внаслідок мисково-ниркових рефлюксів (закидання сечі). Перебіг П. гострий або хронічний. Ознаки г о с т р о г о П.: заг. кволість, гектична гарячка з ознобом, нудота, блювання. Супроводиться больовим синдромом (ниркова коліка, тупий біль у крижах, болісне, часте сечовипускання тощо). Л і к у в а н н я: термінова госпіталізація в урологічний стаціонар, інтенсивна антибактеріальна терапія, при порушеннях уродинаміки — хірургічне. Ознаки х р о н і ч н о г о П. залежать від поширеності запального процесу в інтерстиціальній тканині нирок. Для початкової стадії типові: *субфібриліт*, швидка втомлюваність, періодичні ниючі болі в крижах. Більш вираженим больовий синдром стає при ускладненні хронічного П. сечокам'яною хворобою. Хронічний П. на пізніх стадіях проявляється ознаками хронічної *ниркової недостатності*. Діагностика П. здійснюється на базі клініколабораторних і рентгенологічних досліджень, *пієлографії*. Л і к у в а н н я комплексне: санація хронічних вогнищ інфекції в організмі, тривала антибактеріальна терапія, фітотерапія, специфічна імунотерапія, дієта; санаторно-курортне лікування (*Трускавець*, Железноводськ, Байрам-Алі). *В. М. Погребінський.*

ПІЄТИ́ЗМ (від лат. pietas — благочестя) — 1) Течія в *протестантизмі*, особливо в *лютеранстві*, представники якої ставили реліг. почуття вище реліг. догм. Виник у Німеччині в 17 ст. Засновник — священик Ф. Я. Шпенер. Був спрямований проти ідей *Просвітительства*. Відкидаючи зовн. церк. обрядність, П. проповідував релігійно-моральне самовдосконалення, благочестя, аскетизм, *містицизм*. 2) Реліг.-містичний настрій (часто удаваний, фальшивий); святенництво.

ПІ́ЗА — місто в центр. частині Італії, в обл. Тоскана, адм. ц. провінції Піза. Розташована на р. Арно, поблизу її впадіння в Лігурійське м. Судноплавним каналом сполучена з портом Ліворно. Залізнична станція, аеропорт міжнар. значення. 103,4 тис. ж. (1975). Маш.-буд. (виробн. залізнич. устаткування, моторів), хім., скляна, керамічна, текст. (у т. ч. вовняна), швейна й харч. пром-сть. Ун-т (засн. 1343). У П. народився, вчився й працював Г. *Галілей*. Нац. музей Сан-Маттео (тосканське мистецтво 12—15 ст.). П.— стародавнє місто, відоме з 1-го тис. до н. е.

Піза. Ансамбль соборної площі (собор, 1063—1160; баптистерій, будівництво почато 1153; так звана Падаюча башта, 1174—1372).

Архіт. пам'ятки: ансамбль соборної площі в *романському стилі* з ажурним архіт. декором (собор, 1063—1160; кампаніла або т. з. Падаюча башта, 1174—1372; баптистерій, з 1153), будівлі арх. Дж. *Вазарі* (Палаццо деї Кавальєрі, 1576—80; церква Сан-Стефано деї Кавальєрі, 1565—69).

ПІЗАКА́НЕ (Pisacane) Карло (22.VIII 1818, Неаполь — 2.VII 1857, Санца, поблизу Сапрі) — італ. революц. демократ, соціаліст-утопіст. Учасник *революції 1848—49 в Італії*, нач. штабу армії *Римської республіки 1849*. Аналізуючи уроки революції в працях «Війна в Італії 1848—49» (1851, нове видання 1946) і «Історико-політико-воєнні нариси про Італію» (т. 1—4, 1858—60), П. розвинув свою теорію італ. революції. Гол. рушійну силу революції вбачав в італ. селянстві. Виступав за ліквідацію приватної власності. Боротьбу за нац. об'єднання Італії пов'язував з боротьбою за радикальні соціальні перетворення. Разом з тим П. не розумів революц. ролі пролетаріату. Загинув під час спроби підняти повстання в Пд. Італії.

ПІЗА́НО (Pisano) — прізвисько італ. скульпторів і архітекторів 13—14 ст. Нікколо (Нікола) П. (бл. 1220, Апулія — між 1278 і 1284, Тоскана) — скульптор, один із засновників *проторенесансу*, зазнав впливу античного мист. Твори: кафедри баптистерію в Пізі (бл. 1260) й собору в Сієні (1265—68). Джованні П. (бл. 1245—50, Піза — після 1314) — скульптор і архітектор. Син і учень Нікколо П. На творчості Джованні П. позначився вплив готики. Серед його скульптурних творів — статуї на фасаді сієнського собору (1284—99), кафедра в церкві Сант-Андреа в Пістої (закінчено 1301), архітектурних — нижня частина фасаду сієнського собору. Андреа П. (власне — Андреа да Понтедера; бл. 1290, Понтедера, Тоскана — 1348 або 1349, Орв'єто) — скульптор і архітектор. Твори: рельєфи пд. дверей флорентійського баптистерію (1330—36), рельєфи й статуї кампаніли флорентійського собору (1337—43). Андреа П. очолював буд-во кампаніли собору у Флоренції (1337—43) і собору в Орв'єто (1347—48). Ніно П. [бл. 1315, Піза (?) — 1368, там же (?)] — скульптор, архітектор і ювелір. Син і учень Андреа П. Відомий його твір «Мадонна» (1343—47, Музей собору, Орв'єто); продовжив буд-во собору в Орв'єто.

ПІЗНА́ННЯ — процес цілеспрямованого активного відображення об'єктивного світу в свідомості людей, зумовлений суспільно-історичною практикою людства. П. є специфічною, вищою формою *відображення*. На відміну від нижчих форм відображення воно здатне виходити за межі наявного стану речей, тобто відображати не тільки сучасне, а й майбутнє, не лише дійсне, а й численні можливості — конкретні й абстрактні — для вибору тієї з них, що найбільше відповідає інтересам людини. Марксистська філософія, вбачаючи своє завдання не лише в поясненні, а й у революц. перетворенні дійсності, подолала однобічність попередніх тлумачень процесу П., довівши, що «свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, але й творить його» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 29, с. 179). Отже, П. не просто має своєю основою практику — воно само є активним діяльним процесом ідеального освоєння дійсності, а його продукти не лише «повторюють» в ідеальній формі наявну реальність, а й відображають її з погляду перетворення і змін, що їх вносить людина в дійсність своїми практичними діями. Тому вихідною позицією у П. є не теоретичне відношення до об'єкта, а практична дія, спрямована на оволодіння ним (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 364). Отже пізнавальний зв'язок між суб'єктом і об'єктом здійснюється безпосередньо в процесі *практики* (див. *Суб'єкт і об'єкт* у філософії). Будучи вторинним процесом щодо практичної діяльності, її відображенням, П., в свою чергу, активно впливає на практику. Адже практика не може бути цілеспрямованою творчою діяльністю, якщо вона не визначається знанням про різноманітні можливості реалізації цієї діяльності. Тільки на основі цього знання у процесі практики можна вибрати правильний шлях до здійснення мети. Закономірності руху й розвитку П. вивчає *пізнання теорія*.

ПІЗНА́ННЯ ТЕО́РІЯ, гносеологія — вчення про джерела, засоби й закономірності набуття людиною істинних знань про навколишній світ і про саму себе; одна з провідних галузей філософії. Основним питанням П. т., яке є однією з сторін *основного питання філософії*, є питання про відношення людських думок, уявлень і понять про дійсність до самої дійсності і, конкретніше, чи може людина в своїх уявленнях і поняттях про світ досягти істинного знання цього світу. Навколо питання про пізнаваність світу протягом всієї історії філософії точилася запекла боротьба між *матеріалізмом* і *ідеалізмом*. Матеріалізм завжди пов'язував своє пояснення світу з принциповим визнанням його пізнаваності, тобто з визнанням здатності людини за допомогою власного розуму пізнавати всі явища й процеси об'єктивної дійсності. Ідеалізм, навпаки, так чи інакше принижував пізнавальні здатності людини. Він або прямо заперечував можливість пізнання того, що перебуває поза людською свідомістю (*суб'єктивний ідеалізм*), або, проголошуючи «істинним» об'єктом пізнання не матеріальний світ, а нібито прихований за ним духовний світ (*об'єктивний ідеалізм*), зводив пізнання до осягнення лише духовного, ідеального. Хоч у своєму істор. розвитку ідеалізм і поставив ряд важливих проблем П. т. (І. *Кант*, Г. В. Ф. *Гегель* та ін.), однак єдино правильною є матеріалістична П. т., яка відповідає науці і інтересам сусп. прогресу. В основі матеріалістичної П. т. лежить підтверджене практикою людства уявлення про процес пізнання як про цілеспрямоване відображення об'єктивної дійсності в свідомості людини. Однак домарксівська матеріалістична П. т. була метафізичною. Процес пізнання в ній розглядався відірвано від суспільно-історичної практики, виключно як процес споглядальний, суто теоретичний, у якому суб'єктом пізнання виступала окрема, абстрактно взята людина з вічними, незмінними, від природи даними пізнавальними здатностями, а об'єктом — така ж вічна в своїх незмінних законах, одна для всіх історичних епох природа. Метафізичний спосіб мислення призводив до абсолютизації окремих сторін суперечливого процесу пізнання, що виявилося, зокрема, у виникненні і взаємоборотьбі таких протилежних течій у П. т., як *емпіризм*, що вважає єдиним джерелом і критерієм пізнання чуттєвий досвід, і *раціоналізм*, який переоцінює роль мислення в процесі пізнання. Певний крок у подоланні метафізичного підходу до пояснення процесу пізнання зробили рос. революц. демократи 19 ст.— О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський та ін. Проте наук. розв'язання найскладніших проблем П. т. стало можливим лише на основі розробки К. Марксом і Ф. Енгельсом матеріалістичного розуміння історії (див. *Історичний матеріалізм*) і створення ними науки про заг. закони руху і розвитку природи, суспільства та мислення — марксистської матеріалістичної *діалектики*. П. т. марксизму, ввібравши в себе надбання філос. думки минулого й розвинувши їх на новій, діалектико-матеріалістичній основі, перетворила вчення про процес пізнання на науку, що озброює пізнавальну діяльність людей знанням заг. законів і принципів пізнання *істини*. За марксистсько-ленінською теорією, процес пізнання має суспільно-істор. характер. Усі людські пізнавальні здатності й насамперед мислення не дані людині від природи, вони сформувались на основі і в процесі праці, сусп. виробництва. Окрема людина навчається мислити разом з засвоєнням мови і набутих людством знань. Те, що вона може пізнати і що стає об'єктом її пізнання, визначається рівнем сусп. розвитку, насамперед рівнем розвитку сусп. виробництва й заг. системи людських знань. Основою пізнання і вищим критерієм його істинності є не індивідуальний досвід окремої людини, а суспільно-істор. *практика*. Гносеологічну основу марксистської П. т. становить ленінська *відображення теорія*. Згідно з цією теорією процес пізнання не є дзеркально-мертвим відображенням видимого, а активним, творчим, діалектичним, в якому здійснюється стрибок від чуттєвих форм відображення видимого, де розкривається лише зовн. сторона предметів та явищ, до логічних форм відображення прихованої за безпосередньою видимістю внутр. сутності речей (див. *Сутність і явище*). Від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього — до практики — такий, за визначенням В. І. Леніна, шлях

Дж. Пізано. Мадонна з немовлям. Мармур. Кінець 13 ст. Баптистерій. Піза.

В. Пік.

Пікап ІЖ-27151.

Пізньоцвіт осінній: *1* — квітуча рослина; *2* — рослина з плодами; *3* — насінина; *4* — плід.

пізнання істини (див. Повне зібр. тв., т. 29, с. 142). Рух пізнання має діалектичний характер, підпорядковується законам діалектики. Матеріалістична діалектика, за В. І. Леніним, і є П. т. марксизму (див. там же, с. 303). Діалектичні принципи наук. пізнання формулює *діалектична логіка*. В марксистському методі пізнання діалектика, логіка і П. т. збігаються. Марксистська П. т. є могутнім знаряддям пізнання і революційної перебудови світу (див. *Діалектичний матеріалізм*). *В. І. Шинкарук.*

ПІЗНЬОЦВІТ (Colchicum) — рід рослин родини *лілійних*. Багаторічні трав'янисті рослини з укороченим стеблом і бульбоцибулиною. Листки видовжені. Квітки двостатеві по 1—8 на одній рослині. Плід — коробочка. Деякі види цвітуть пізно восени, а їх плоди достигають наступної весни (звідки й назва). Бл. 60 видів, поширених переважно в Європі, Малій Азії та Пн. Африці. В СРСР — 12 видів (більшість на Кавказі), в УРСР — 3 види: П. о с і н н і й (C. autumnale), росте в Карпатах і Правобережному Лісостепу, рідкісна зникаюча декоративна рослина, занесена до *Червоної книги* СРСР; П. т і н ь о в и й (C. umbrosum) — на Пд. Криму і П. Б і б е р ш т е й н а (C. bieberstenii) — в пд.-зх. Степу і Криму. П. містять *алкалоїди* колхіцин, колхамін. Колхіцин застосовується для одержання поліплоїдних форм рослин (див. *Поліплоїдія*) і в медицині як засіб проти подагри; колхамін (омаїн) використовується для лікування деяких захворювань крові і злоякісних новоутворень. Деякі П. вирощують як декоративні рослини.

ПІ-І-МАРГА́ЛЬ (Pi - y - Margall) Франсіско (29.IV 1824, Барселона — 29.XI 1901, Мадрід) — іспан. громадсько-політич. діяч, революціонер-демократ, соціаліст-утопіст. За фахом — юрист. Учасник четвертої революції 1854—56 в Іспанії. В 1866—69 — в еміграції у Франції. В червні — липні 1873, під час п'ятої іспан. революції 1868—74 — президент республіки. Ліворепубліканський уряд П.-і-М. висунув програму прогресивних реформ. П.-і-М.— автор праць, в яких виступав як прихильник демократичної революції, але при цьому стояв за збереження приватної власності.

ПІЙ (Pius) — ім'я 12 римських пап. 1) П і й I X (світські імена і прізвище — Джованні Марія Мастаї-Ферретті; 13.V 1792, Сенігаллія — 7.II 1878, Рим). Папа римський з 1846. Як натхненник європ. реакції виступав проти возз'єднання Італії (див. *Рисорджименто*). *Римська республіка 1849* позбавила П. IX світської влади. Після повалення респ. ладу (1850) встановив у *Папській області* реакційний режим. З возз'єднанням Італії (1870) і ліквідацією світської влади пап П. IX розгорнув запеклу боротьбу проти прогресивних і демократичних сил. За його ініціативою Ватіканський собор (1870) прийняв догмат про «непогрішимість папи». 2) П і й XI (світські ім'я і прізвище — Акілле Ратті; 31.V 1857, Дезіо, Мілан — 12.II 1939, Ватікан). Папа римський з 1922. Як папський *нунцій* у Польщі (1919—22) заохочував антирад. інтервенцію бурж.-поміщицької Польщі. Уклав конкордати з урядами фашист. Італії (див. *Латеранські угоди*) і Німеччини (1933). В 1930 закликав до «хрестового походу» проти СРСР. Заохочував активізацію діяльності *уніатської церкви* на зх.-укр. і зх.-білорус. землях, загарбаних Польщею. В 1937 виступив з *енцикліко*ю проти комуністів. 3) П і й X II (світські ім'я і прізвище — Еудженіо Пачеллі; 2.III 1876, Рим — 9.X 1958, Ватікан). Папа римський з 1939. В період 2-ї світової війни 1939—45 підтримував фашист. агресорів, укр. бурж. націоналістів, бандерівських бандитів на Зх. Україні. У повоєнні роки виступав на захист воєнних злочинців, активно пропагував політику «холодної війни». В 1949 видав декрет про відлучення від церкви комуністів і всіх тих, хто разом з ними борються за мир і демократію.

А. В. Санцевич.

ПІЙО́ (Pillot) Жан Жак (9.VIII 1808, Во-ла-Валет — 13.VI 1877, Мелен) — франц. революціонер. Священик. Порвавши з католицизмом, став на шлях боротьби з релігією. Належав до революц. течії утопічного комунізму. Пропагував ідеї революц. перевороту, встановлення сусп. ладу, побудованого на принципах рівного розподілу всіх благ між членами суспільства. Один з організаторів (1840) першого комуністичного банкету (де проголошувалися політ. тости, одна з форм боротьби за реформу). Автор брошур «Ні палаців, ні хатин» (1840), «Комунізм — більше не утопія» (1842). Учасник *революції 1848 у Франції*. Був обраний членом *Паризької комуни 1871*. Після придушення Комуни засуджений на довічну каторгу, замінену 10-річним ув'язненням. Помер у тюрмі.

ПІК (Pieck) Вільгельм (3.I 1876, м. Губен, тепер м. Вільгельм-Пік-Штадт-Губен, НДР — 7.IX 1960, Берлін) — діяч нім. і міжнар. комуністичного руху, держ. і парт. діяч НДР. Н. в сім'ї кучера. За фахом столяр. У 1894 вступив до Нім. спілки деревообробників. З 1895 — член С.-д. партії Німеччини (СДПН). В 1906—10 — секретар орг-ції СДПН Бремена. З 1910 — 2-й секретар Центр. освітнього к-ту і секретар Центр. парт. школи СДПН у Берліні. Входив до лівого крила СДПН, очолюваного К. Лібкнехтом, Р. Люксембург, Ф. Мерінгом, К. Цеткін. У період 1-ї світ. війни виступав проти загарбницької політики нім. імперіалізму, соціал-шовінізму правих лідерів СДПН. Не раз зазнавав арештів. Брав участь у підготовці й проведенні *Листопадової революції 1918*. З листопада 1918— один з керівників «*Спартака союзу*». Один із засновників КП Німеччини (КПН; 1918—19), член її ЦК з часу заснування. В 1928—33 — депутат *рейхстагу*. З 1928 — член ВККІ, з 1931 — його Президії та Секретаріату. Після встановлення в Німеччині фашист. диктатури (1933) за рішенням ЦК КПН емігрував до Парижа, де разом з Ф. Далемом і В. Флоріном 1933 утворив закорд. керівництво КПН. З 1935 — голова КПН. В роки 2-ї світової війни — один з керівників нім. антифашистів. Як один з організаторів і керівників Нац. к-ту «Вільна Німеччина» (ств. 1943 в СРСР) проводив роз'яснювальну роботу серед нім. військовополонених в СРСР. З 1.VII 1945 — на батьківщині. Відіграв значну роль у створенні СЄПН (1946). В 1946—54 — один з двох голів СЄПН (поряд з О. *Гротеволем*). З 1949 — член Політбюро ЦК СЄПН. З часу утворення НДР (1949) — її президент. Автор праць з питань робітн. руху. Герой Праці НДР (1951). На честь П. м. Губен 1961 перейменовано на Вільгельм-Пік-Штадт-Губен.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения. М., 1956.

ПІК (франц. pic) — гостроверха вершина гори або й просто найвища точка вершини будь-якої гори незалежно від її форми. Найвищий П. в СРСР — *Комунізму пік* на Памірі (7495 м).

ПІКАДО́Р (іспан. picador, від picar — колоти) — вершник, який під час *кориди* розлючує бика уколами списа (піки) до того, поки вийде на арену *тореадор*.

ПІКА́П (англ. pick-up, від pick up — піднімати, підбирати) — різновид кузова *легкового автомобіля*, яким перевозять, крім пасажирів, невеликі (0,2—0,5 т) вантажі. П. (мал.) обладнують, як правило, знімним тентом та відкидними сидіннями, розміщеними вздовж бортів.

ПІКА́Р (Picard) Жан [21.VII 1620, Ла-Флеш, Анжу — 12.VII (за ін. даними, 12.X) 1682, Париж] — франц. астроном, член Паризької АН (з 1666). Учень П. *Гассенді*. Професор астрономії в Колеж де Франс (з 1655). У 1669—70 виконав перше точне *градусне вимірювання* (дуги меридіана між Парижем і Ам'єном), використавши метод *тріангуляції* і застосувавши вперше кутомірні прилади з зоровими трубами; одержане ним значення довжини 1° меридіана лише на 0,03 км перевищує прийняте тепер. Дані П. про розміри Землі використав І. *Ньютон* для числового підтвердження закону всесвітнього тяжіння. П. належить ідея визначення *прямих сходжень* світил за спостереженнями моментів проходження їх через меридіан з допомогою маятникових годинників (1669). У 1672 разом з Дж. *Кассіні* вів у Парижі спостереження планети Марс з метою визначення сонячного *паралаксу*.

ПІКА́Р (Picard) Шарль Еміль (24.VII 1856, Париж — 11.XII 1941, там же) — франц. математик, член франц. АН (з 1889), член Французької академії (з 1924), іноз. почесний член АН СРСР (з 1925). Закінчив (1877) Вищу норм. школу в Парижі, з 1881 — професор цієї школи і з 1886 — Паризького ун-ту. Осн. праці П. стосуються теорій диференціальних та інтегральних рівнянь, аналітичних функцій. П. досліджував *особливі точки* диференціальних рівнянь, їхні асимптотичні розв'яз-

1
2

3

4

5

6

7

До ст. **Передвижники.**

1. Г. Г. Мясоєдов. Земство обідає. 1872. **2.** І. М. Крамської. Сільська кузня. 1874. Одеська картинна галерея. **3.** В. Є. Маковський. На пущу. 1892. **4.** А. Ю. Архипов. Пралі. 1901. **5.** М. М. Ге. Старий селянин. 2-а половина 19 ст. **6.** Ї. Ю. Рєпін. Арешт пропагандиста. 1880–92. **7.** М. О. Ярошенко. Кочегар. 1878. **1, 4, 6** і **7** — Державна Третьяковська галерея в Москві; **3** і **5** — Київський музей російського мистецтва.

1
2

3
4

5
6

До ст. **Передвижники.**

1. О. П. Розмарицин. Біля нижнього земського суду. Приватна збірка. Ленінград. 2. С. Я. Кишинівський. У холодній. 1897. 3. Є. И. Буковецький. У багатого родича. 1891. Ташкентський художній музей. 4. П. О. Левченко. Вуличка. Кінець 19 ст. Приватна збірка. Харків. 5. О. О. Мурашко. Портрет О. М. Нестерової. 1900. 6. М. Д. Кузнецов. Об'їзд володінь. 1879. Державна Третьяковська галерея в Москві. 2 і 5 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

ки та ін. Розробив метод доведення теорем існування і єдиності для інтегр. рівнянь, який базується на дослідженні збіжності ряду їхніх послідовних наближень. Довів теорему про те, що однозначна аналітична функція в *околі* ізольованої істотно особливої точки набирає всіх комплексних значень, крім, можливо, двох винняткових. П. належать також праці з алгебр. функцій та застосувань їх до заг. теорії алгебр. кривих і поверхонь.

ПІКАРДІЯ — історична область на Пн. Франції, біля берегів Ла-Маншу. Гол. місто — Ам'єн. Назва «Пікардія» з'явилася в 13 ст. для позначення території в бас. р. Сомми. В 12—14 ст. П. (по частинах) приєднано до *домену* франц. короля. В 13—14 ст. П. була одним з осередків нар. повстань — «пастушків» (1251), *Жакерії* (1358). У період *Столітньої війни 1337—1453* П. 1435 увійшла до складу Бургундського герцогства. В 1477 її зайняли франц. війська, і 1482 вона була закріплена за Францією. З 16 ст. до 1790 — провінція Франції; 1790 поділена на департаменти Ена, Сомма та Уаза.

ПІКА́ССО (Picasso) Пабло (власне — Руїс-і-Пікассо; 25.X 1881, Малага, Іспанія — 8.IV 1973, Мужен, Франція) — icп. та франц. художник. Член Франц. компартії з 1944. Активний діяч Нар. фронту і учасник Руху Опору у Франції; один із засновників Всесвітньої Ради Миру. Навчався у свого батька Х. Руїса Бласко, школах красних мистецтв у Ла-Коруньї (1894—95) і Барселоні (1895) та АМ у Мадріді (1897—98). З 1904 жив у Франції (Париж, 1904—47; Валлоріс, Мужен, 1947—73). Працював у галузі живопису, графіки, скульптури, кераміки, сценографії. Загострення соціально-екон. суперечностей і духовна криза бурж. суспільства, відчуття драматизму подій і явищ оточуючої дійсності зумовили складний, часом суперечливий творчий шлях митця. В пошуках виразності художник постійно вдавався до різноманітних образно-пластичних експериментів, внаслідок яких реалістичні засоби часто поєднувалися з деформацією і руйнуванням композиції. П. був своєрідним інтерпретатором і реформатором класичної спадщини, засновником ряду течій *авангардизму* [*кубізм* (разом з Ж. *Браком*), *неокласицизм* та ін.]. У доробку П. знайшло відображення життя знедолених, приречених на зубожіння й самотність (картини «Любителька абсенту. Аперитив», 1901; «Життя», «Старий жебрак з хлопчиком», обидві — 1903; «Авіньйонські жінки», 1907; «Жінка на березі моря», 1929; «Жінка, яка плаче», 1937, та ін.). У багатьох творах художник стверджував ідеали гуманізму на основі переосмислення життєвих сюжетів і міфологічних мотивів («Побачення», 1902; «Дівчинка на кулі», 1905; «Мати і дитя», 1921; ілюстрація до «Метаморфоз» Овідія, 1931; офорти альбому «Сюїта Воллара», 1933—34, і циклу «Мінотавромахія», 30-і рр. 20 ст.; скульптура «Людина з ягням», 1944; серія рисунків «Торо і торерос», кін. 50-х — 60-і рр., та ін.). З особливою виразністю твори П. викривають війну як засіб варварського знищення цивілізації й життя взагалі, антилюдяну суть фашизму і мілітаризму (картина «Герніка», серія естампів «Мрії та брехня генерала Франко», обидві — 1937; картина «Вбивство в Кореї», 1951; монументальні панно «Війна» і «Мир», 1952), пристрасно стверджують ідею боротьби за мир і дружбу між народами (рисунок «Голуб миру», 1947, ілюстрації до поеми П. Елюара «Обличчя миру», 1950, та ін.) Широко відомі портрети роботи П. (поета Сабартеса, 1901; Гертруди Стайн, 1906; А. Воллара, 1910; Г. Аполлінера, 1917; М. Тореза, 1945; Бальзака, 1952, та ін.). Твори П. зберігаються в багатьох музеях світу, зокрема в ДЕ, Музеї образотворчих мистецтв ім. Пушкіна в Москві. Музеї П. відкрито в Барселоні й Парижі (Отель-Сале). Міжнар. премія миру, 1950. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1962. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Живопис*, т. 4, с. 120—121.

Літ.: Пикассо. Сборник статей о творчестве. М., 1957; Графика Пикассо. Альбом. М., 1968; Дмитриева Н. А. Пикассо. М., 1971; Костін В. Світ Пабло Пікассо. «Всесвіт», 1981, № 10.

О. М. Говдя.

ПІКЕ́ (франц. piqué, букв.— сколотий) — шовкова або бавовняна тканина комбінованого *переплетення ниток* з рельєфними рубчиками. З такої тканини шиють плаття, її використовують як оздоблювальний матеріал, як основу деяких *палітурних матеріалів*. Є також П., що являє собою бавовняну тканину складного переплетення ниток з опуклими візерунками у вигляді поперечних рубчиків, ромбів, кліточок та ін. З такого П. виготовляють гол. чин. пікейні ковдри.

ПІКЕЛЮВА́ННЯ (нім. Pickeln, від голл. pekelen — готувати соляний розчин, солити) — обробка шкури або напівфабрикату шкіри — голини (шкірного покриву без волосу, *епідермісу* й підшкірної клітковини) розчином, що містить кислоту і сіль; одна з операцій *шкіряного виробництва* і виробництва натурального *хутра*. При П. застосовують розчин (пікель) хлористого натрію і органічної (напр., мурашиної) чи мінеральної (напр., сірчаної) к-ти або їхніх сумішей. Пікелюванням, що його провадять у спец. барабанах, розпушують *колагенові волокна*, розділяють *дерму*, надають шкурі та напівфабрикату шкіри необхідної кислотності перед *дубленням* сполуками хрому. П. використовують і як один із способів консервування цінних хутрових шкур. Для хутра деяких видів П. є основним способом обробки.

ПІ́КЕРІНГ (Pickering) Едуард Чарлз (19.VII 1846, Бостон, Массачусетс — 3.II 1919, Кембрідж, Массачусетс) — амер. астроном, чл.-кор. Петерб. АН (з 1908). Професор Массачусетського технологічного ін-ту (1867—77), директор Гарвардської обсерваторії (з 1877). Осн. праці присвячені астрофотометрії та астроспектроскопії. Під керівництвом П. розроблено систему спектральної класифікації зір (див. *Спектральні класи зір*). Виявив першу спектрально-подвійну зорю (див. *Подвійні зорі*). Праці П. стосуються також *змінних зір*.

ПІКЕ́Т (франц. piquet, букв.— кілок, віха) — 1) Точка на місцевості, позначена умовним знаком (кілком, стовпом тощо), положення якої визначається при проведенні геодезичної зйомки (напр., при *нівелюванні*). П. є опорною точкою для реєстрації осн. вимірів і спостережень. 2) Одиниця вимірювання довжини з-ці в СРСР (дорівнює 100 м). 3) Невеликий сторожовий загін, чати в деяких європ. арміях 18—19 ст. В рос. армії з'явилися на поч. 19 ст., з поч. 80-х рр. 19 ст. наз. сторожовими заставами. П. призначали в складі до взводу (піхоти, кінноти) з метою запобігти раптовому нападові противника на розташування військ. Висувався в бік противника на 2—4 км. 4) В капіталістичних країнах — група страйкарів, яка охороняє територію об'єкта, де відбувається страйк, щоб не допустити туди штрейкбрехерів (див. *Штрейкбрехерство*).

ПІКІНЕ́РІВ ПОВСТА́ННЯ 1769—70 — повстання Дніпровського і Донецького *пікінерських полків* проти феод.-кріпосницького гніту. Становище пікінерів особливо погіршало з початком рос.-тур. війни 1768—74. Сел.-козац. маси *пікінерських полків* повинні були не тільки брати безпосередню участь у війні, а й давати царській армії підводи, коней, фураж, провіант. Значних руйнувань зазнавали г-ва пікінерів від воєнних дій, що розгорнулися на тер. Новоросійської губ. На поч. 1769 відмовилися виконувати військ. службу пікінери Царичанської роти Донецького полку. В жовтні вибухнуло повстання Дніпровського і Донецького пікінерських полків. Воно почалося в містечку Сокілці Дніпровського полку (тепер с. Правобережна Сокілка Кобеляцького р-ну Полтав. обл.), а потім охопило Китайгород, Нехворощу, Маячку, Царичанку та Орлик.

Кількасот пікінерів перейшло за річку Оріль і, об'єднавшись з запорожцями, вступило в сутички з каральними загонами. На поч. 1770 царизм жорстоко придушив повстання. Активних учасників повстання било батогом і заслано на довічну каторгу. Частина заарештованих померла під час екзекуції. Після придушення повстання Донецький пікінерський полк був відправлений на війну проти крим. татар. Він відзначився в боях 1770 під Перекопом, при форсуванні Сивашу, здобутті Кафи (тепер м. Феодосія) й розгромі тур.-тат. військ 1774 у Криму. Протест козаків проти пікінерської служби відображено в народних піснях.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Гуслистий К. Г. З історії класової боротьби в Степовій Україні в 60—70-х рр. XVIII ст. Х., 1933; Гуслистый К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (период феодализма). К., 1963.

П. Пікассо.

П. Пікассо. Стари жебрак з хлопчиком 1903. Державний музе образотворчих мистецт імені О. С. Пушкін в Москві.

П. Пікассо. Ілюстраці до книги віршів П. Елк ара «Обличчя миру» 1950.

А. А. Пікуш. Набір «Святковий». Дерево. Підлаковий розпис. 1977.

Пікша.

ПІКІНЕ́РСЬКІ ПОЛКИ́ — військовопоселенські полки на Україні, створені царським урядом для оборони *Новоросійської губернії* від нападів турків і крим. татар. Пікінери були озброєні рушницями і списами-піками (звідси назва). В 1764 з частини козаків Миргородського і Полтавського полків та з сербів — військ. поселенців кол. *Нової Сербії* і кол. *Слов'яно-Сербії* та 1776 з кол. запорожців було сформовано шість П. п. Перетворених на пікінерів козаків було позбавлено козац. привілеїв і зобов'язано відбувати військ. службу, сплачувати податки, виконувати держ. повинності тощо. Тяжкі умови життя та феод.-кріпосницьке гноблення не раз викликали серед пікінерів заворушення та збройні виступи (*Пікінерів повстання 1769—70* та ін.). Після приєднання Криму до Росії 1783 П. п. ліквідовано.

ПІКІРУВА́ННЯ — пересаджування з загущених посівів у *парниках*, теплицях і розсадниках *сіянців* овочевих, плодових, техн. і декоративних культур у ранньому періоді росту. Проводять П. за допомогою кілочка (піки — звідси і назва П.). П. збільшують *площу живлення рослин* у 3—6 разів. При П. сіянці виймають із зволоженого грунту, укорочують стрижневий корінець на $^1/_3$ (що сприяє утворенню мичкуватого коріння) і висаджують до сім'ядольних листочків, притискуючи землю до коріння. Пікірують і за допомогою спец. лінійки, що прискорює роботу. Після П. рослини поливають, що сприяє їхньому швидкому розвитку і росту.

Ф. Я. Попович.

ПІККА́Р (Пікар; Piccard) Огюст (Август) (28.I 1884, Лютрі, Во — 25.III 1962, Лозанна) — швейцарський фізик і конструктор *стратостатів*. Закінчив Федеральну політех. школу в Цюріху. З 1922 — професор Брюссельського університету.

На стратостаті власної конструкції 1931 і 1932 досліджував космічне проміння, піднімаючись на висоту 15 781 і 16 940 м. Сконструював і випробував перший *батискаф* (1948). У 1953 разом з сином Жаком спускався на глибину 1080 і 3150 м.

ПІ́ККОЛО (італ. piccolo—маленький) —найменший за розміром і найвищий за звучанням муз.інструмент будь-якого сімейства (скрипка-П., кларнет-П., домра-П.). Найчастіше ця назва стосується флейти-пікколо (малої флейти).

ПІКЛУВА́ННЯ — в СРСР один із засобів держ. охорони особистих і майнових прав та інтересів неповнолітніх віком від 15 до 18 років, які залишилися без батьківського П. внаслідок смерті чи хвороби батьків, позбавлення їх батьківських прав чи з ін. причин. Встановлюється й над громадянами, визнаними судом обмежено дієздатними (див. *Дієздатність*) внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними речовинами, і над громадянами, які за станом здоров'я не можуть самостійно захищати свої права й виконувати свої обов'язки. Передбачене *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю* (в УРСР — гл. 15—18 КпШС УРСР) та ін. нормативними актами. Зокрема, в УРСР порядок П. регламентується й «Правилами опіки і піклування в УРСР» (1971). П. встановлюється за *місцем проживання* особи, яка підлягає П., або за місцем проживання піклувальника виконкомом районної (міської), сільс. або селищної Ради нар. депутатів. Для здійснення П. призначається піклувальник, переважно з близьких підопічному осіб, або з осіб, виділених громад. орг-цією, що досягли 18 років, дієздатні, не позбавлені батьківських прав і інтереси яких не суперечать інтересам тих, що підлягають П. Обов'язки по П. виконуються безоплатно. П. припиняється після досягнення підопічним 18 років; при одруженні неповнолітньої особи; в разі смерті підопічного тощо.

С. П. Індиченко.

ПІКНО́МЕТР (від грец. πυκνός — густий і μετρέω — вимірюю) — прилад, яким визначають густину рідин; засіб *денсиметрії*. Являє собою скляну посудину невеликої ємкості (кілька кубічних сантиметрів) з позначкою на горловині або з капілярним (тонким) отвором, в який вставлено термометр. Зважуючи спочатку порожній П., потім П. з досліджуваною рідиною, а далі П. з водою і вдаючись до обчислень, знаходять (з урахуванням поправок на т-ру) шукану величину. Іноді за допомогою П. визначають густину газів і твердих тіл. Застосовують П. у лабораторній практиці.

ПІ́КО ДЕ́ЛЛА МІРА́НДОЛА (Pico della Mirandola) Джованні (24.II 1463, Мірандола, біля Модени — 17.XI 1494, біля Флоренції) — італ. філософ і вчений епохи *Відродження*, гуманіст. Проголошував необхідність самоствердження людської особистості, заперечував *аскетизм*, проповідуваний представниками церковно-схоластичної ідеології. Закликав до пізнання природи, приділяв велику увагу питанням *натурфілософії*. Разом з тим у світогляді П. д. М. були елементи містики й *неоплатонізму*

ПІ́КОВА ЕЛЕКТРОСТА́НЦІЯ — електрична станція, що її агрегати (або частина їх) діють тільки в разі найвищого (пікового) попиту на електроенергію протягом короткого часу. Агрегати П. е. відзначаються високою експлуатаційною маневреністю, здатні короткочасно розвивати повну потужність і швидко зупинятись. Електростанціями такого типу можуть бути пристосовані до пікового режиму дії *газотурбінні електростанції, гідроакумулювальні електростанції, гідроелектричні станції* (з спец. водосховищами), *конденсаційні електростанції* і *припливні електростанції*. Введення П. е. в енерг. системи сприяє вирівнюванню режиму дії основних електростанцій, поліпшенню енергопостачання.

ПІКРИ́НОВА КИСЛОТА́ — те саме, що й *тринітрофенол*.

ПІКСА́НОВ Микола Кириакович [31.III (12.IV) 1878, с. Дергачі, тепер Дергачівського р-ну Сарат. обл.— 10.II 1969, Ленінград] — рос. рад. літературознавець, чл.-кор. АН СРСР (з 1931). Друкуватися почав 1902. Дослідник давньої рос. л-ри, творчості О. Грибоєдова, О. Пушкіна, І. Гончарова, І. Тургенєва, М. Горького («Про класиків», 1933; «Горький — поет», 1940; «„Лихо з розуму" в історії реалізму», 1947, та ін.). Автор праць з історіографії, текстології, бібліографії рос. л-ри. Вивчав процес братнього єднання л-р народів СРСР («Горький і національні літератури», 1946; «Проблеми вивчення літератур народів СРСР», 1948), питання укр. л-ри («Дві книжки про Шевченка», «Шевченко в моєму житті», 1939). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПІКТОГРАФІ́ЧНЕ ПИСЬМО́, піктографія (від лат. pictus — намальований і грец. γράφω — пишу), малюнкове письмо — тип *письма*, в якому поняття (ідеї) та їхні зв'язки передаються за допомогою зорових образів, фігур, схем, спрощених та узагальнених зображень (піктограм). Багато вчених не визнають П. п. власне письмом. Передача понять у П. п. досить недосконала, бо піктограми зображують лише конкретні предмети і можуть мати чимало різноманітних і суперечливих тлумачень. На основі П. п. виникли перші системи письма — *ідеографічне письмо* й фоноідеографічне (перехідне від ідеографічного до звукового). Як один із допоміжних засобів спілкування П. п. застосовується й тепер (напр., *знаки дорожні*).

А. О. Білецький.

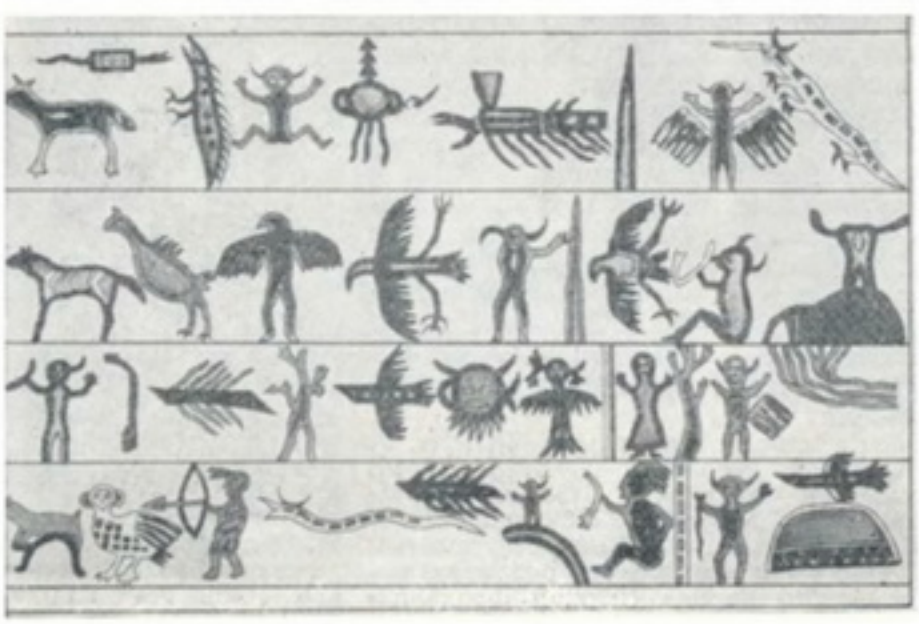

Зразок **піктографічного письма** індіанців Америки.

ПІКУ́Й — одна з вершин *Карпат Українських*, у межах Львів. обл. УРСР. Вис. 1406 м. Має асиметричну будову: пд. схил крутий, пн.— пологий. Вкритий лісами, вище 1250 м — *полонини*. Об'єкт туризму.

О. М. Федірко.

ПІ́КУШ Андрій Андрійович (н. 29.X 1950, смт Петриківка Царичанського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. майстер декоративно-ужиткового мист., засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1981). В 1965—69 навчався у Дніпроп. худож. уч-щі. Працює в галузі підлакового розпису. Твори: декоративна тарілка (1972), «Корячки» (1973), панно «Квіти» (1975), «Со-

няшники» (1977), «Калиновий гай» (1979), «Птахи на калині» (1980), набори «Хміль» (1977), «Святковий» (1980). Розписує інтер'єри громадських приміщень. Викладає техніку петриківського розпису в Петриківському міжшкільному навч.-виробн. комбінаті.

ПІ́КФОРД (Pickford) Мері (справж. прізв. та ім'я — Сміт Гледіс Мері; 8.IV 1893, Торонто — 29. V 1979, м. Санта-Моніка, Каліфорнія) — амер. артистка кіно. В театрі почала виступати з 5 років. В кіно дебютувала 1909. Грала у фільмах Д. У. *Гріффіта*. Серед фільмів, які принесли П. світову славу,— «Нью-йоркський капелюшок» (1912), «Бідна маленька багачка» (1916), «Маленька принцеса» (1917), «Поліанна» (1920), «Моя найкраща дівчина» (1927). Створила образ наївної дівчинки, амер. «попелюшки». Була організатором і власником багатьох кінофірм (зокрема, «Пікфорд філм корпорейшен», 1916; «Юнайтед артіст», 1919, разом з Ч. *Чапліном*, Д. У. Гріффітом і Д. *Фербенксом*). Після 1933 грала в театрі й виступала як *продюсер*. В 1927 відвідала СРСР.

ПІ́КША (Melanogrammus) — рід риб род. *тріскових* з єдиним видом П. п і в н і ч н о а т л а н т и ч н а (M. aeglefinus). Довж. до 1 м (звичайно 50—75 см), маса до 19 кг. На боках тіла над грудними плавцями є по одній яскраво-чорній плямі. Нерест у квітні — червні, плодючість 100 тис.— 2 млн. ікринок. Статевозрілими стають на 3—5-му році життя. Живиться П. *бентосом*, ікрою оселедців і мойви, дрібною рибою. Поширена в пн. частині Атлантичного ок. (вздовж узбережжя Європи та Пн. Америки), в пд. частині Баренцового м., зрідка — в Білому і Балтійському морях. Цінний об'єкт промислу.

ПІ́ЛАРЖ (Pilař) Ян (н. 9.IX 1917, с. Стржібржець поблизу Тржебоне Південно-Чеської обл.) — чес. поет і перекладач. Засл. поет ЧССР (з 1967). Член Компартії Чехословаччини з 1945. У 1939—40 — в'язень фашистського концтабору Заксенгаузен. Перша зб. — «Яблуневий сад» (1939). Збірки «Сумування Орфея», «Смерть Орфея» (обидві — 1940), «Дім без вікон» (1942), «Хвилі» (1943) пройняті тугою за свободою. Вдячність рад. народові за визволення Чехословаччини від гітлерівських поневолювачів висловив у збірках «Сніг» (1948), «Радість на землі» (1950), «Зоря життя» (1953). У збірках «Дерево поховати не можна» (1957), «Розкрилася переді мною троянда» (1961), «По землі мчить кінь» (1967), «Жовте листя» (1972), «Кола на воді» (1975), «Погляд до очей» (1979) — інтимна й соціальна лірика. Автор творів для дітей. Перекладач польс., болг., рос. поезії. В 1956 і 1980 відвідав Рад. Україну, присвятив їй вірші «Повернення» (1950), «Україна» (1980).

Тв.: У к р. п е р е к л.— [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. Антологія. К., 1964; Р о с. п е р е к л.— [Вірші]. В кн.: Антология чешской поэзии XIX—XX веков, т. 3. М., 1959.

І. М. Лозинський.

ПІЛА́ЦЬКА Ольга Володимирівна [18 (30).VII 1884—22.XII 1937] — професіональна революціонерка, держ. і громад. діячка УРСР. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в Москві в сім'ї механіка. Закінчила Єрмоло-Маріїнське жіноче уч-ще. Учасниця *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві. В 1909—10 — член Рос. бюро ЦК РСДРП. В 1910 заарештована, вислана в Саратов; потім — в еміграції. В Лейпцігу зустрічалася з В. І. Леніним. З 1914 вела революц. роботу в Москві. Після Лютн. революції 1917 — парт. організатор Міського р-ну Москви, в жовтневі дні — член ВРК району. В 1918—22 — член Моск. губ. ЧК, секретар агітпропвідділу ЦК РКП(б). У 1922—26 — зав. агітпропвідділом Катериносл. губкому (з 1925— окружкому) КП (б)У. В 1926—30 — зав. жінвідділом ЦК КП(б)У. В 1930—37 — заст. голови Держплану УРСР; одночасно 1932—34 — директор Ін-ту червоної професури при ВУЦВК, 1934—36 — Ін-ту історії партії і Жовтн. революції на Україні при ЦК КП(б)У. На IX з'їзді КП(б)У обиралась кандидатом у члени ЦК, на X—XIII з'їздах — членом ЦК КП(б)У. В 1927—30 — член Оргбюро ЦК КП(б)У. В 1927—37 — член Президії ВУЦВК. Була членом ЦВК СРСР.

ПІЛІГРИ́М (старонім. piligrim, з італ. pellegrino, від лат. peregrinus — чужоземний) — прочанин, мандрівний богомолець, який іде на поклоніння до «святих місць»; п е р е н о с н о — мандрівник, перехожий. Див. *Паломництво*.

ПІЛІ́ДІЙ (від грец. πιλίδιον — повстяний капелюх) — вільно плаваюча личинка більшості *немертин*. Тіло П. має вигляд «шапки» або «шолома», вкрите *війками*, розміром 3—4 мм. Зверху «шапки» знаходиться пучок довгих чутливих війок — чутливий тім'яний орган; по боках — вирости у вигляді лопатей. Між лопатями міститься ротовий отвір, який веде в кишечник. По нижньому краю тіла і лопатей утворюється війчастий шнур, за допомогою якого П. плаває. Внаслідок складних перебудов з П. утворюється молода немертина.

ПІЛОКАРПІ́Н — *алкалоїд*, який одержують листя південноамериканських тропічних рослин з роду *пілокарпус* (Pilocarpus pennatifolius і P. jaborandi та ін.). Виробляється також синтетично. Діє на організм подібно до *ацетилхоліну*. В мед. практиці застосовують хлористоводневу сіль П., яка являє собою безбарвний гігроскопічний кристалічний порошок без запаху. Використовується переважно у вигляді крапель та мазей при лікуванні глаукоми та деяких ін. очних хвороб.

ПІЛОКА́РПУС (Pilocarpus) — рід рослин родини рутових. Вічнозелені невеликі дерева і кущі. Листки шкірясті, непарноперисті, чергові. Квітки дрібні, зеленуваті, в китицях. Плід — коробочка. Бл. 20 видів, поширений у тропіч. лісах Пд. Америки і Вест-Індії. В СРСР в субтропіч. р-нах Кавказу культивують П. п е р и с т о л и с т и й (P. pennatifolius), до 4 м заввишки. З листків деяких видів П. одержують алкалоїд *пілокарпін*.

ПІЛО́Н (Pilon) Жермен (1536 або 1537, Париж — 3.II 1590, там же)— франц. скульптор, представник доби *Відродження*. Навчався у П. Бонтана. Твори: група «Три грації» (1563), скульптурне оздоблення гробниці Генріха II та Катерини Медічі (1563—70, абатство Сен-Дені), надгробні портрети Валентини Бальбіані (1583) і Рене де Бірага (1583—85), рельєфи, паркові скульптури, медалі. Твори П. зберігаються в Луврі. Відомий і як медальєр.

ПІЛО́Н (грец. Πυλών — ворота, вхід) — 1) Баштоподібна споруда у формі зрізаної піраміди. П. зводилися по обидва боки вузького входу до давньоєгипетського храму. 2) Масивний, звичайно квадратний у поперечному перерізі стовп. Застосовується як підпора склепінчастого або плоского перекриття будівлі, як елемент оформлення в'їзду на територію громад. споруди. 3) Масивний стояк моста, підземної станції метрополітену.

ПІЛОРОСПА́ЗМ (від грец. πυλωρός — воротар і σπασμός — судорога) — захворювання, яке зустрічається у новонароджених, дітей перших місяців життя, у дорослих при виразці шлунка, *неврозах*. Спричинюється функціональними порушеннями *іннервації* шлунка. Ознаки: біль, що зникає після блювання або промивання шлунка, у новонароджених дітей — зригування. Л і к у в а н н я: консервативне (часте, але помірне пиття і годування, тепло на ділянку шлунка, спазмолітичні препарати).

ПІ́ЛОС — давньогрец. місто на узбережжі Мессенії (Пелопоннес), тепер — городище на пагорбі Ано-Енгліанос за 17 км на Пн. від сучасного м. Пілоса. Поселення існувало тут на рубежі 3 і 2-го тис. до н. е. В 16—13 ст. до н. е. П.— резиденція місц. ахейських правителів. Розкопками 1939 і з 1952 на *акрополі* досліджено залишки великого палацового комплексу (споруджений у 13 ст. до н. е., загинув від пожежі бл. 1200 до н. е.). Відкрито бл. 40 житлових, госп. і парадних приміщень. Стіни деяких приміщень були оздоблені фресками. Знайдено кераміку, знаряддя праці, прикраси. Інтерес становлять понад 600 глиняних

М. Пікфорд.

Пілони станції імені Тараса Шевченка Київського метрополітену.

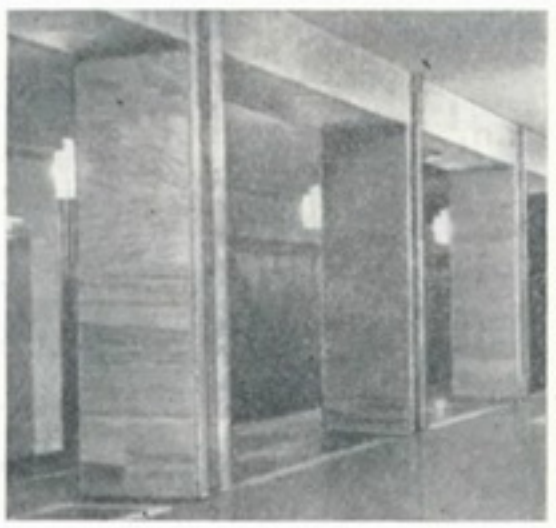

Ж. Пілон. Три грації. Мармур. 1563. Лувр. Париж.

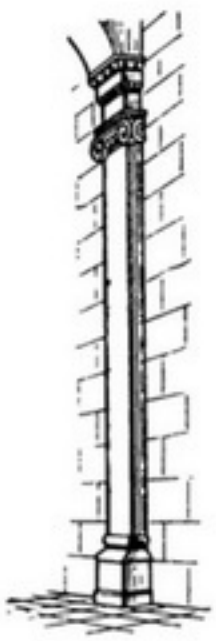

Пілястра.

Півагор.

Пінгвіноподібні. Королівський пінгвін з пташеням.

табличок з текстами, написаними т. з. лінійним письмом (найдавніше письмо о. Кріт). Досліджено також царські поховання і *некрополь* городян.

ПІЛОТА́Ж (франц. pilotage) — мистецтво керувати літаком (планером) у горизонтальній і вертикальній площинах з наданням йому різних положень щодо цих площин. За кількістю літаків (планерів) розрізняють П. одиночний і груповий. Крім того, П. буває простий (його фігурами є ковзання, спіралі тощо) і вищий (*Нестерова петля*, штопор, бочка, політ у перевернутому положенні тощо).

ПІЛСУ́ДСЬКИЙ (Piłsudski) Юзеф (1867—1935) — польс. політ. діяч шляхетсько-буржуазного націоналістичного напряму. З 1892— член Польської соціалістичної партії (ППС), а після її розколу — засновник і лідер її правого крила — націоналістич. ППС-революц. фракції. В 1908 при підтримці австро-угор. генштабу організував у Галичині диверсійно-терористичну антирос. орг-цію «Стрілець». Під час 1-ї світової війни 1914—18 командував польс. легіоном, що бився проти Росії на боці Австро-Угорщини. В 1918—22 — диктатор польської бурж.-поміщицької д-ви. Один з гол. ініціаторів нападу бурж.-поміщицької Польщі на Рад. Росію (див. *Радянсько-польська війна 1920*). Внаслідок вчиненого ним військ. перевороту (травень 1926) встановив *«санаційний» режим*. В 1926—28 і з 1930—прем'єр-міністр. Уклав польсько-нім. угоду 1934. Уряд П. здійснював антирад. політику, придушував революц. рух, піддавав жорстокому нац. гнобленню і насильницькому ополячуванню населення зх.-укр. і зх.-білорус. земель (див. *«Пацифікація»*).

ПІЛЯ́СТРА, пілястр (італ. pilastro, від лат. pila — стовп) — плоский, схожий на *колону*, виступ на поверхні стіни чи стовпа. Як і колона того чи ін. *архітектурного ордера*, П. має *базу* і *капітель*. Широко застосовувалася в архітектурі античності, *Відродження, бароко, класицизму* як декоративний елемент для вертикального членування стін.

ПІ́ЛЬГА — надання якій-небудь особі (або групі осіб) переваг порівняно з іншими особами, часткове звільнення від виконання встановлених правил, обов'язків або полегшення умов виконання їх. В СРСР законами або ін. нормативними актами П., зокрема, надаються учасникам *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*, інвалідам (див. *Інвалідність*). Існують П. трудові (для працівників, що поєднують роботу з навчанням, жінок-матерів та ін.); пенсійні (див., напр., *Багатодітна мати*); житлові (для наук. і творчих працівників, персональних пенсіонерів, військовослужбовців); у галузі охорони здоров'я (напр., для матерів у випадку хвороби їхніх малолітніх дітей); при зарахуванні у вищі навч. заклади (для осіб, що мають стаж практичної роботи не менше як 2 роки; для офіцерів, звільнених у запас, тощо), для *неповнолітніх* та ін.

ПІ́ЛЬГЕР Федір Васильович [5.VI 1761, м. Вецлар, Німеччина — 13 (25).IV 1828, Харків] — один з перших професорів ветеринарії на Україні. В 1779 закінчив Ерлангенський ун-т. За праці по застосуванню у вивченні хвороб людей і тварин порівняльного методу в 1802 П. присвоєно звання професора Гісенського ун-ту. В 1806 П. переїхав на Україну і працював у Харків. ун-ті зав. кафедрою лікування тварин. У 1817 заснував перший вітчизн. вет. журнал *«Украинский домовод»*. В 1801—03 П. видав нім. мовою двотомник «Систематичний посібник з теоретичної і практичної ветеринарії».

С. В. Баженов.

ПІЛЬГУ́К Іван Іванович [н. 8 (20). XII 1899, с. Решетилівка, тепер смт Полтав. обл.] — укр. рад. літературознавець, педагог. Член КПРС з 1963. Учасник громадян. війни на Україні. Друкувати нариси й оповідання почав 1929. З 1932 викладав літературу у вузах, працював в Ін-ті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Дослідник творчості Т. Шевченка, І. Котляревського, П. Куліша, М. Коцюбинського, С. Руданського, Б. Грінченка, М. Кропивницького та ін. укр. письменників. Окремими виданнями вийшли праці П. «Тарас Шевченко. Повісті» (1950), «Сатира Т. Г. Шевченка» (1954), «Степан Руданський» (1956), «Т. Г. Шевченко — основоположник нової української літератури» (1954), «Традиції Т. Г. Шевченка в українській літературі. Дожовтневий період» (1963), «Традиції Т. Г. Шевченка в українській радянській літературі» (1965) та ін. Брав участь у написанні підручників з укр. л-ри для середніх шкіл і вузів. Автор біографічних повістей «Грозовий ранок» (1968), «Повій, вітре» (1969), «Дуби шумлять» (1970), «Григорій Сковорода» (1971), «Пісню снує Черемош» (1973), роману «Марія Заньковецька» (1978) та ін.

Тв.: Грозовий ранок. К., 1979.

Ф. К. Сарана.

ПІЛЬКОМА́ЙО — ріка у Пд. Америці, права притока р. *Парагваю*. Довж. 1200 км, площа бас. 160 тис. км². Тече в межах Болівії та по кордону Аргентіни з Парагваєм. Бере початок у Центр. Кордільєрі в Андах, у серед. та нижній течії перетинає посушливу рівнину Гран-Чако. Живлення за рахунок літніх (січень — квітень) дощів. Судноплавна влітку на 200 км. При впадінні П. у р. Парагвай — м. *Асунсьйон*.

ПІ́ЛЬЦЕР Марія Людвігівна (27. XI 1912, с. Нижня Грабівниця, тепер у складі смт Чинадієвого Мукачівського р-ну Закарп. обл.— 21.III 1976, Ужгород) — укр. рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1965). Дружина Г. Г. *Ігнатовича*. В 1934—36 навчалася в драм. школі в Ужгороді. В 1937—38 — актриса Нац. театру (Прага), в 1946—76 — в Закарп. укр. муз.-драм. театрі, одним із засновників якого вона була. Серед ролей — Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Варка («Безталанна» Карпенка-Карого), Оксана («Загибель ескадри» Корнійчука), Катерина («Гроза» О. Островського), Соколова («Останні» М. Горького), Н. К. Крупська («Більшовики» Шатрова), Ламбріні («Острів Афродіти» Парніса).

ПІНАГО́Р (Cyclopterus lumpus) — риба род. пінагорових ряду *окунеподібних*. Тіло коротке, товсте (довж. до 60 см, маса до 2—3 кг і більше), вкрите великими кістковими горбками, розміщеними у кілька рядів. На череві є плеската кругла присоска (з черевних плавців), якою П. прикріплюється до дна водойм. Статева зрілість настає на 3—4-му році. Нерест у травні — липні, ікру (79—136 тис. шт.) відкладає купками біля берега. Живиться переважно донними безхребетними. Поширений у водах Пн. Атлантики; в СРСР — у Балтійському, Білому, Баренцовому, зрідка Карському морях. Об'єкт промислу (заготовляють ікру, печінку, м'ясо).

ПІНАКОТЕ́КА [від грец. πίναξ (πίνακος) — дощечка, картина і θήκη — сховище] — в античності сховище творів живопису (афінська П. на *Акрополі*). Назву «пінакотека» мають деякі сучас. зх.-європ. картинні галереї (наприклад, Стара і Нова П. в Мюнхені; П. в Мілані, Болоньї, Римі).

ПІНА́НГ, Пенанг — місто на Пн. Зх. Малайзії, адм. ц. штату Пінанг. Розташований на о. Пінанг, який сполучений з п-овом Малакка поромом. Значний морський порт. Міжнародний аеропорт. 270 тис. ж. (1970). Оловоплавильний та олійний (виробн. кокосової олії) з-ди, обробка каучуку. Окремі підприємства електронної та швейної пром-сті. Ун-т. Бот. сад. Зміїна пагода.

ПІНГВІНОПОДІ́БНІ, пінгвіни (Sphenisciformes) — ряд нелітаючих *птахів*. Довж. тіла 40—120 см, маса 3—42 кг. Забарвлення спини чорне, синє, сірувато-чорне, у деяких на голові жовті плями або смуги, черево біле. Крила перетворені на ласти, за допомогою яких П. плавають, лапи 4-палі з перетинками, виконують роль руля при плаванні. Пір'я мало диференційоване, дрібне, лусковидне, рівномірно вкриває тіло. В ряді 1 родина (6 родів) з 16 видами. Поширені в антарктичних та субантарктичних районах, деякі на Пн. досягають Австралії, Нової Зеландії, Пд. Африки, Пд. і Пд.-Зх. Америки, один ендемічний вид — на Черепахових о-вах. Живуть П. колоніями. Моногами. Гнізда мостять на землі з гальки або в норах, кладка з 1—2 яєць, насиджують самець і самка; у імператорського пінгвіна (Aptenodytes forsteri) та королівського пінгвіна (A. patagonica) самець насиджує та переносить яйце на лапах під шкірною складкою черева. П.— *виводкові птахи*. Живляться ракоподібними, рибою та ін. морськими тваринами. Викопні рештки відомі з міоцену. Використовуються шкурки — «пташине хутро».

Л. Ф. Назаренко.

ПІНЕ́НИ (від лат. pinus — сосна) — органічні сполуки, належать до т. з. терпенових вуглеводнів заг. формули $C_{10}H_{16}$ (див. *Терпени*). Відомо три ізомери (див. *Ізомерія*), які різняться положенням *подвійного зв'язку*: α-, β- і δ-П.

(мал.). Усі П.— безбарвні рідини з приємним запахом хвої. У природі поширені α- і β-П. (δ-П. поки що не знайдено), що мають густ. при т-рі 20° С 858 кг/м³ та 871 кг/м³ і $t_{кип}$ 156° С і 166° С відповідно. П. добре розчиняються в органічних розчинниках, не розчиняються у воді; на повітрі (особливо на світлі) швидко окислюються. При гідруванні П. водень приєднується по місцю подвійного зв'язку, утворюючи одну сполуку

— п і н а н. α- і β-П. входять до складу різних *скипидарів, ефірних олій* (з яких їх і одержують). П. застосовують як розчинники лаків і фарб, сировину у виробн. терпінеолу, *терпінгідрату, інсектицидів, камфори, запашних речовин* тощо.

В. О. Ковтуненко.

ПІ́НЗЕЛЬ (рр. н. і см. невід.) — укр. скульптор 2-ї пол. 18 ст. В 50—60-х рр. працював у Львові, с. Ходовичах (тепер Стрийського р-ну Львів. обл.), м. Монастириськах, с. Бучачі (тепер місто Тернопол. обл.). Окремі твори П. дійшли до нашого часу: три кам'яні статуї на фасаді собору св. Юра у Львові (1759—61),статуї в костьолі в Монастириськах (1761). З ім'ям П. пов'язують серію кам'яних фігур на фасаді ратуші в Бучачі, постаті та барельєфи в церкві Покрови, оздоблення костьолу в с. Городку (тепер місто Львів. обл.) та ін. Для творів П. характерна бароккова динамічність композиції й експресія пластичної мови.

ПІ́НИ — висококонцентровані за газом *дисперсні системи*, що складаються з газових бульбашок, розділених дуже тонкими прошарками рідини. Утворюються при інтенсивному перемішуванні рідини, що стикається з газом, або при проходженні крізь неї газових бульбашок. Відносно стійкі П. одержують при наявності *поверхнево-активних речовин*, які знижують *поверхневий натяг*. У П. з підвищеним вмістом рідини (вологі П.) форма газових бульбашок нагадує сферичну, у досить сухих вона наближається до *многогранників*, що утворюють замкнені «стільники» з тонкими рідинними перегородками. П. широко використовують при гасінні пожеж (див. *Вогнегасник*), у техніці (пінна *флотація*), у виробн. буд. і конструкційних матеріалів (*пінопласти, пороплас*ти та ін.), у харч. пром-сті (виробн. хліба, конд. виробів, кремів) тощо.

І. О. Легенченко.

ПІ́НІЯ, сосна італійська (Pinus pinea) — дерево родини соснових, до 20—25 м заввишки. Крона в дорослих дерев плеската, зонтиковидна. Жіночі шишки широкояйцевидні або майже кулясті, 10—15 см завдовжки і до 16 см завширшки, достигають на третій рік після цвітіння. Насіння (т. з. пініолі) їстівне, споживають його сирим і підсмаженим. Дико росте в Середземномор'ї, де широко культивується як горіхоплідне і декоративне дерево. На територію СРСР вперше завезено 1814 до Нікітського ботанічного саду (Крим). Як декоративну рослину П. розводять в парках Пд. Криму та на чорноморському узбережжі Кавказу.

ПІНКЕ́ВИЧ Альберт Петрович [24.XII 1883 (5.I 1884), с. Урунда, тепер Іглінського р-ну Башк. АРСР — 1939] — рад. педагог і методист, професор (з 1918), доктор пед. наук (з 1935). Закінчив Казан. ун-т (1909). В 1902—09 брав участь у революц. русі, зокрема в Луганську (тепер Ворошиловград). В 1909—17 викладав природознавство, співробітничав у прогрес. журналах і газетах. Брав активну участь у будівництві рад. системи освіти. В 1920—39 працював на керівній роботі в системі вищої освіти СРСР, 1924—30 — ректор 2-го Московського університету. Один з перших авторів радянських підручників і навчальних посібників з природознавства, педагогіки, праць з методологічних проблем педагогічної науки.

Тв.: Педагогика, т. 1—2. М., 1924—25; Краткий очерк истории педагогики. Х., 1927; Хрестоматія з історії педагогіки, т. 3, ч. 1—2. Х., 1935—36.
Літ.: Королев Ф. Ф. А. П. Пинкевич — видный советский педагог (1884—1939). «Советская педагогика», 1962, № 5.

ПІНОБЕТО́Н — бетон з ніздрюватою (пористою) структурою, одержуваний в результаті тверднення суміші мінеральної *в'яжучої речовини*, кремнеземистого компонента, стійкої *піни* й води; різновид *піноматеріалів*. Кремнеземистими компонентами служать гол. чин. кварцовий пісок, доменний гранульований шлак (мелені) і зола ТЕС; для одержання піни використовують піноутворювачі — клеєканіфольний, алюмосульфонафтеновий, смолосапоніновий та препарат ГК (гідролізована боєнська кров). Пінобетонну масу виготовляють у пінобетонозмішувачах, що складаються з пінозбивача, розчинозмішувача і змішувача ніздрюватої суміші. Розрізняють П. автоклавний (див. *Автоклавні матеріали*) і неавтоклавний; теплоізоляційний, конструктивно-теплоізоляційний і конструктивний. За фізичними властивостями і застосуванням П. подібний до *газобетону*. Різновиди П.— піногіпс, пінозолобетон, піномагнезит, піносилікат, піношлакобетон тощо.

ПІНОМАТЕРІА́ЛИ, пінисті матеріали — неорганічні й органічні матеріали з ніздрюватою (пористою) структурою, схожою на отверділу *піну*; *дисперсні системи* типу «тверде тіло — газ». Відзначаються низькою об'ємною масою, високими тепло- і звукоізоляційними властивостями. Розрізняють П. природні й штучні. До природних П. належать вулканічна *пемза* та деякі ін. *гірські породи*, найпоширенішими штучними П. є *ніздрюватий бетон* (зокрема, *пінобетон*), *пінопласти*, пінокерамічні матеріали, пінометали (на основі алюмінію, магнію тощо) і піноскло. Пінокерамічні матеріали виготовляють змішуванням керамічної *шихти* з водою і стійкою піною (її попередньо створюють, використовуючи смолосапоніновий, клеєканіфольний, алюмосульфонафтеновий або ін. піноутворювач) з закріпленням структури, що утворилася, *сушінням* і *випалом*. Щоб одержати пінометали, у розплавлений метал вводять гідриди титану, цирконію або ін. елементів; під впливом т-ри гідриди розпадаються, виділяючи водень, який і спінює метал. Структуру пінометалів закріплюють швидким охолодженням розплаву. Піноскло виготовляють *спіканням* дрібномелених скляного порошку і пороутворювачів (коксу, крейди, доломіту та ін.) і наступним відпалом скла. П. використовують як ізоляційні і конструкційні матеріали у будівництві, авіа-, судно- і машинобудуванні тощо.

Літ.: Китайцев В. А. Технология теплоизоляционных материалов. М., 1970; Демидович Б. К. Производство и применение пеностекла. Минск, 1972; Химическая технология керамики и огнеупоров. М., 1972; Порошковая металлургия жаропрочных сплавов и тугоплавких металлов. М., 1974; Справочник по производству теплозвукоизоляционных материалов. М., 1975; Пособие по физико-механическим характеристикам строительных пенопластов и сотопластов. М., 1977; Энциклопедия неорганических материалов, т. 1—2. К., 1977.

ПІНОПЛА́СТИ — *пластичні маси* ніздрюватої (пористої) структури переважно з замкненими (не сполученими між собою) порами; різновид *піноматеріалів*. Найпоширенішими є П. на основі *полістиролу* (пінополістирол), *полівінілхлориду* (пінополівінілхлорид), *поліетилену* (пінополіетилен), карбамідних смол (міпора) та інших *полімерів*. П. одержують введенням у полімерну композицію газоутворювачів (азо- і нітросполук, карбонату амонію, легкокиплячих речовин — ізопентану, метиленхлориду тощо), піноутворювачів (напр., сульфонафтенових сполук), насиченням під тиском вихідної суміші газом з наступним зниженням тиску, додаванням речовин, що при підвищенні т-ри швидко випаровуються, тощо. Розрізняють П. жорсткі й еластичні; розмір їхніх пор 0,02—2, іноді 3—5 мм. П. відзначаються низькою об'ємною масою (0,02—0,5 г/см³), високими тепло-, звукой електроізоляційними властивостями. Застосовують пінопласти в авіа- і суднобудуванні, будівництві, трансп. і хім. машинобудуванні, для виготовлення плавучих засобів (наприклад, *понтонів*), в радіо- й електротехніці, в меблевій і легкій промисловості тощо.

ПІНОЦИТО́З (від грец. πίνω — п'ю, вбираю вологу і κύτος — вмістище, тут — клітина) — вбирання клітиною рідини і речовин, що в ній містяться, з навколишнього середовища. Один з осн. механізмів надходження високомолекулярних сполук (білків, вуглеводно-білкових комплексів) у клітину та внутрішньоклітинного травлення (у одноклітинних організмів). При П. на плазматичній

Пінзель. Статуя св. Юра на фасаді собору св. Юра у Львові. Модель. Дерево. 1759—61.

Пінія.

В. Б. Пінчук.

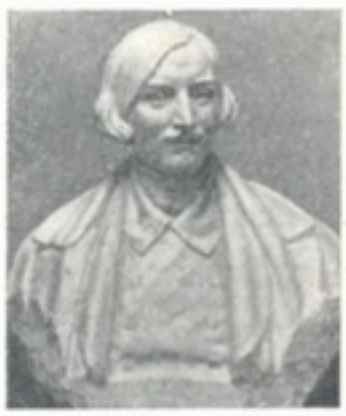

В. Б. Пінчук. М. В. Гоголь. Мармур. 1951. Інститут російської літератури АН СРСР. Ленінград.

Дати запусків автоматичних міжпланетних станцій «Піонер»

«Піонер-1»	11.X	1958
«Піонер-2»	8.XI	1958
«Піонер-3»	6.XII	1958
«Піонер-4»	3.III	1959
«Піонер-5»	11.III	1960
«Піонер-6»	16.XII	1965
«Піонер-7»	17.VIII	1966
«Піонер-8»	13.XII	1967
«Піонер-9»	8.XI	1968
«Піонер-10»	3.III	1972
«Піонер-11»	6.IV	1973
«Піонер-Венера-1»	20.V	1978
«Піонер-Венера-2»	8.VIII	1978

мембрані утворюються тоненькі вирости, які оточують краплину рідини. Цей утвір заглиблюється всередину клітини і відшнуровується у вигляді т. з. піноцитарних пухирців, які у рослин і деяких тварин потім зливаються у *вакуолі*. Активність П. залежить від фізіол. стану клітини і складу навколишнього середовища.

ПІНСЬК — місто обласного підпорядкування Брест. обл. БРСР, райцентр. Розташований на правому березі р. Піни (прит. Прип'яті). Залізнична станція, річковий порт, аеропорт. 96 тис. ж. (1981). Вперше згадується в літописі під 1097. У період *Київської Русі* — в складі Турово-Пінського князівства; з кін. 12 ст.— центр Пінського князівства. Бл. 1318 опинився під владою Литви, з 1521 — Польщі. В 1793 ввійшов до складу Росії. З 1901 в місті діяла іскрівська група, 1905 оформилася с.-д. орг-ція. Рад. владу встановлено 25.XII 1918. За *Ризьким мирним договором 1921* П. відійшов до бурж.-поміщицької Польщі. В 1939 П. возз'єднано з Рад. Білорусією. П.— значний пром. та культур. центр республіки. Виробничі об'єднання — «Пінськдерев», по виробництву ливарного устаткування, прядильнотрикотажне та «Поліссябудіндустрія». Серед ін. підприємств — з-ди: ковальсько-пресових автоматичних ліній, суднобуд.-суднорем., ливарно-мех., екскаваторорем., хім. комбінат. Розвинута легка (трикотажна ф-ка, з-д штучних шкір, льонозавод) та харч. пром-сть. У П.— комплексна лабораторія меліорації заплавних земель Полісся Білоруського н.-д. ін-ту меліорації та водного г-ва, 7 серед. спец. навч. закладів, Білоруський держ. музей соціалістичного перетворення Полісся.

ПІНСЬКА ВІЙСЬКОВА ФЛОТИЛІЯ — з'єднання річкових військ. кораблів на Прип'яті, Дніпрі, Десні. Сформована в червні 1940 на базі *Дніпровської військової флотилії*. Командуючий — контр-адмірал Д. Д. Рогачов. Гол. базою П. в. ф. був Пінськ, тиловою базою — Київ. У П. в. ф. входило 27 кораблів, авіаескадрилья, зенітний арт. дивізіон і рота мор. піхоти. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 вона поповнилася 18 кораблями та катерами. П. в. ф. діяла на стику Зх. та Пд.-Зх. фронтів. До 11.VII 1941 осн. сили флотилії було зведено в 3 загони: Березинський, Прип'ятський (на Березині і Прип'яті в складі Зх. фронту) та Дніпровський (на Дніпрі в складі Пд.-Зх. фронту). Березинський загін взаємодіяв з 21-ю армією, Прип'ятський — з частинами 4-ї і 5-ї армій, Дніпровський — з частинами 26-ї і 38-ї армій. П. в. ф. сприяла тривалому утриманню рад. військами переправ через Дніпро, Прип'ять, Десну і створенню оборони на лівому березі Дніпра. В серпні — вересні флотилія брала участь у героїчній обороні Києва. Виконавши завдання, моряки підірвали свої кораблі і билися в складі оточеного угруповання Пд.-Зх. фронту. 5.X 1941 П. в. ф. було розформовано.

ПІНСЬКО-ТУРІВСЬКИЙ ПОЛК — військ. частина укр. козацьких збройних сил у Білорусії. Створений бл. 1655 з укр. козаків і білорус. повсталих селян Пінського і Турівського повітів. П.-Т. п. брав участь у боях проти військ *Речі Посполитої*. Після відступу укр. козац. військ з Білорусії 1659 П.-Т. п. було розформовано.

ПІНЦГАУ — порода великої рогатої худоби молочно-м'ясного напряму. Виведена в Австрійських Альпах наприкінці 18 ст. у гірській місцевості Пінцгау схрещуванням червоної баварської і дуксцилертальської худоби. Масть переважно червона різних відтінків з характерною білою смугою на спині і вздовж черева. Тварини мають пропорційну будову тіла, міцний кістяк, товсту еластичну шкіру. Жива маса бугаїв 750—1000 кг, корів 450—500 кг. Середньорічний надій молока 2000—3000 кг жирністю 3,7—3,8%. Деякі корови дають 5000—5800 кг молока жирністю 3,9—4,2%. Тварини породи П. мають також добрі м'ясні та відгодівельні якості. Забійний вихід 55—57%. Розводять П. в Австрії, Чехословаччині, Югославії, Румунії та на Україні — переважно в гірських районах Чернів., Івано-Фр. і Закарп. областей.

Корова породи пінцгау.

О. Я. Попов.

ПІНЦИРУВАННЯ (від нім. pinzieren — видаляти кінець), прищипування — видалення верхівки ростучого пагона. Широко застосовується в садівництві для формування крони (див. *Кордон* у садівництві), затримання росту одних пагонів і посилення росту інших, а також регулювання плодоношення. За допомогою П. зайві ростові пагони перетворюють на плодові гілочки. П. поширене також в овочівництві (для огірків і помідорів — у *парниках* і теплицях; баклажанів, брюссельської капусти і насінників буряків і моркви — у відкритому грунті).

ПІНЧ-ЕФЕКТ (від англ. pinch — звуження, стиснення) — самостискання *плазми* під дією власного магнітного поля — поля струму, який іде крізь плазму.

ПІНЧУК Вадим Григорович (н. 28. XII 1930, Полтава) — укр. рад. онколог, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1953. У 1954 закінчив Київ. мед. ін-т. З 1971 — заступник директора по наук. роботі, з 1979—директор Ін-ту проблем онкології АН УРСР. Осн. наук. праці присвячені вивченню механізмів *канцерогенезу*. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Премія ім. О. О. Богомольця АН УРСР, 1979.

ПІНЧУК Веніамін Борисович [н. 17 (30). XI 1908, с-ще Кутузове, тепер смт Володарськ-Волинський Житомир. обл.] — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1969), дійсний член АМ СРСР (з 1970). Член КПРС з 1942. В 1928—30 навчався в Моск. ВХУТЕІНі у В. *Мухіної*, 1930—32 — в АМ у Ленінграді у О. *Матвєєва*. Твори: композиції «В. І. Ленін в Розливі» (1935), «В. І. Ленін на трибуні» (1957), бюст М. І. Калініна (1950), пам'ятники В. І. Леніну в Моск. Кремлі (1967), у Красноярську (1970) і Свердловську (1977), портрети. З 1948 викладає в Ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді (з 1962 — професор). Нагороджений орденом Жовтневої Революції. Держ. премія СРСР, 1950.

Літ.: Мямлин И. Г. Скульптор Вениамин Борисович Пинчук. Л., 1965.

ПІОДЕРМІЯ (від грец. πύον — гній і δέρμα — шкіра) — група *шкірних хвороб* людини й тварин, що спричинюються гноєтворними мікробами — стафіло- і стрептококами. Розвитку П. сприяють дрібні виробничі й побутові травми, професійні забруднення шкіри (вугіллям, цементом, вапном), незадовільний догляд за шкірою, порушення функцій шлунково-кишкового тракту, різні *інтоксикації*, порушення обміну речовин і функцій нервової системи, посилене виділення шкірного жиру і поту, потертості шкіри тощо. Перебіг П. гострий або хронічний. Розрізняють стафілодермію (процес локалізується в ділянці сальних волосяних фолікул і апокринних залоз), до неї відносять *фолікуліт, фурункульоз, карбункул, гідраденіт*; стрептодермію (процес локалізується на поверхні шкіри з утворенням на ній тонкостінного в'ялого пухирця, який засихає з утворенням восковидно-гнійної кірки), до якої відносять *імпетиго, бешиху*, заїди, хронічну пароніхію (див. *Панариций*). Лікування: загальне — стафіло- і стрептококові вакцини, антифагін, бактеріофаги, антибіотики, автогемотерапія, вітаміни; місцеве — брильянтова зелень, різні мазі тощо.

ПІОНЕР (франц. pionnier — зачинатель, дослідник) — 1) Людина, яка вперше проникає і освоює новий, недосліджений край, прокладає нові шляхи в науці, техніці, мистецтві; зачинатель, новатор у будь-якій діяльності. 2) Член *Всесоюзної піонерської організації* імені В. І. Леніна й деяких *дитячих демократичних організацій* у зарубіж. країнах.

«ПІОНЕР» (англ. «Pioneer») — назва серії амер. *автоматичних міжпланетних станцій* (АМС) для дослідження Місяця, планет Сонячної системи, міжпланетного простору, а також назва програм розробки і запусків цих станцій (табл.). АМС «П.» різняться між собою масою (від кількох до сотень кілограмів), наук. обладнанням, конструктивно-компонувальною схемою, службовими і допоміжними системами, часом активного існування. За допомогою цих станцій одержано нові дані про магн. поля, космічну радіацію, космічне проміння в навколоземному, навколомісячному та міжпланетному просторі, проведено

телевізійне знімання зворотного боку Місяця, поясу астероїдів, Юпітера і Сатурна з супутниками. Запуски «П.-1» — «П.-3» були невдалими. «П.-4» став другою після рад. АМС «Луна-1» (див. *«Луна»*) штучною планетою. «П.-5», «П.-6» і «П.-9» були виведені на геліоцентричні орбіти між орбітами Землі і Венери, «П.-7» і «П.-8» — між орбітами Землі і Марса. АМС «П.-10» і «П.-11» призначені для дослідження далеких планет Сонячної системи з проміжної траєкторії. Вони пройшли біля Юпітера (1973 і 1974) і Сатурна (1976 і 1979), перетнуть орбіту Плутона (відповідно 1987 і 1993) і покинуть Сонячну систему. Планується, що зв'язок з ними буде підтримуватися відповідно до 1983 і 1987. АМС «П.-Венера-1», яка 4.XII 1978 була виведена на орбіту штучного супутника Венери, дала цінні відомості про атмосферу і рельєф планети. Дані, одержані за допомогою цієї станції, свідчать, що Венера або зовсім не має магн. поля, або воно дуже слабке. «П.-Венера-2» доставила до Венери 4 зонди, які 9.XII 1978 з невеликими інтервалами ввійшли в атмосферу планети і провели безпосередні вимірювання на ділянці спуску. *Ю. М. Михайлов.*

«ПІОНЕРВОЖА́ТИЙ» — журнал для вожатих піонерських загонів. Орган ЦК ЛКСМУ. Виходив протягом 1925—41, спочатку (1925—34) у Харкові під назвою «Дитячий рух». Періодичність змінювалась. З 1934 видавався щомісяця в Києві під назвою «Піонервожатий».

«ПІОНЕ́РІЯ» — щомісячний дитячий журнал ЦК ЛКСМ України та Респ. ради Всесоюз. піонерської орг-ції імені В. І. Леніна. Засн. 1923 у Харкові під назвою «Червоні квіти». У 1931 перейменований на «Піонерію». З 1941 по 1949 не видавався. З 1950 виходить у Києві укр. і рос. мовами. Журнал уміщує матеріали з життя піонерів і школярів, худож., наук.-популярні твори, поради читачам, друкує нариси про піонервожатих, про їхні форми роботи, приділяє велику увагу дит. творчості. Щороку один з номерів журналу готують діти. «П.» нагороджено орденом «Знак Пошани» (1973), Почесною грамотою Рад. фонду миру. *М. Ф. Сингаївський.*

«ПИОНЕ́РСКАЯ ПРА́ВДА» — всесоюзна дитяча газета. Орган ЦК ВЛКСМ і Центр. Ради Всесоюз. піонерської орг-ції імені В. І. Леніна. Виходить двічі на тиждень. Засн. 1925 у Москві. Покликана допомагати піонерській орг-ції і школі у комуністичному вихованні підростаючого покоління. У «П. п.» висвітлюються досягнення рад. народу в боротьбі за побудову комунізму, успіхи науки й техніки, узагальнюється й поширюється досвід передових піонерських дружин і загонів, розповідається про життя дітей в СРСР і за кордоном. «П. п.» проводить всесоюз. і міжнар. заходи — походи, огляди, конкурси, виставки, спорт. ігри тощо. Нагороджена орденами Леніна (1950) і Трудового Червоного Прапора (1945).

ПІОНЕ́РСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ імені В. І. Леніна — див. *Всесоюзна піонерська організація* імені В. І. Леніна.

ПІОНЕ́РСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ УКРАЇ́НИ — масова дитяча комуністична орг-ція, яка об'єднує в своїх лавах піонерів УРСР; складова частина *Всесоюзної піонерської організації* імені В. І. Леніна. В 1981 налічувала бл. 4 млн. піонерів. Піонерською орг-цією України керує ЛКСМУ. Для керівництва практичною діяльністю П. о. У. створено Республіканську раду Всесоюзної піонер. орг-ції ім. В. І. Леніна. В 1920—21 на Україні діяли різні дитячі об'єднання: «Дитячий інтернаціонал» (Київ), «Рада дитячих депутатів» (Катеринослав), юнтрудармійці, посівкоми тощо. Перші дитячі комуністичні групи на Україні виникли на поч. 20-х рр. при комсомольських осередках. У 1922 вони почали називатися групами юних спартаківців. Постановою 2-ї Всерос. конференції РКСМ (19 травня 1922) у країні створено єдину комуністичну орг-цію дітей. У липні 1922 ЦК КСМУ схвалив статут нової орг-ції піонерів України. У грудні 1922 на Україні почала виходити перша в Рад. Союзі друкована дитяча газета *«Юний Спартак»*. У січні 1923 при ЦК КСМУ створено Центр. бюро комуністичного дитячого руху (ЦБ КДР), при губ. комітетах КСМУ — губернські бюро комуністичного дитячого руху. В цей період відкрились перші піонерські літні табори. У 1924, після смерті В. І. Леніна, дитячі комуністичні групи юних спартаківців перейменовано на дитячі комуністичні групи юних піонерів ім. В. І. Леніна. В 1924 вся піонерська орг-ція, в т. ч. і укр., перейшла до загонової структури. В 1924 П. о. України налічувала 360 тис. піонерів. У 1928 піонери України разом з піонерами всієї країни включились у похід за культуру. Перший Всеукр. зліт юних піонерів, що відбувся у Харкові 1929, підбив підсумки роботи П. о. України за час її існування. П. о. У. 1929 вже налічувала 550 тис. піонерів. У 1930—41 піонери поєднували боротьбу за відмінне навчання з участю у трудових звершеннях країни, в колективізації с. г.; у зміцненні обороноздатності країни та ін. З 1938 піонери України є постійними учасниками Виставки досягнень народного г-ва СРСР. В 1939—40 П. о. У. поповнилась за рахунок орг-ції юних піонерів у зх. областях України, на Буковині (див. *Червоний піонер Західної України*). В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 юні піонери виявили героїзм на фронті і в тилу. Багато з них були розвідниками в загонах нар. месників, у партизанському підпіллі на окупованій території, при частинах Рад. Армії і Флоту. Чимало піонерів самовіддано боролись проти ворога у рядах підпільних орг-цій *«Молода гвардія»*, *«Партизанська іскра»* та ін. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно піонерові В. *Котику*. Героїчно загинули в боротьбі проти ворога В. *Дубинін*, В. *Коробков*, В. *Коробко*, В. *Хоменко*, О. *Кобер* та багато ін.

У 1945 створено піонерську орг-цію в Закарп. обл. Вся робота піонер. орг-ції будується на основі ленінського положення про необхідність зв'язку комуністичного виховання з життям, із загальнонар. боротьбою за побудову комунізму в СРСР. На це спрямовані марші піонерських загонів, огляди, експедиції, що проводяться в П. о. У. на честь знаменних подій, ювілеїв, парт. і комсомольських з'їздів. Піонерська орг-ція бореться за глибокі і міцні знання, високу культуру поведінки, залучає піонерів до посильних корисних справ. Піонери — активні учасники респ. експедицій «В країну знань». У піонер. загонах проводяться ленінські уроки, ленінські читання, в школах створюються ленінські музеї, діють лекторії, гуртки. Велика увага приділяється *військово-патріотичному вихованню* школярів, організації загонів червоних слідопитів, юних друзів Рад. Армії та Військ.-Мор. Флоту, прикордонників, міліції. В піонер. колективах діють загони *тимурівців*, «зелених» і «голубих» патрулів, піонерських супутників учнівських виробничих бригад. У 1976 в день відкриття XXV з'їзду КПРС стартувала респ. п'ятирічка ударних піонер. справ. Підсумки її — 70 млн. посаджених плодових дерев, десятки тисяч парків, садів, скверів, 5 тис. дослідів юннатів, переданих у с.-г. виробництв

Один з перших піонерських загонів Вінниці.

Літак «Діти Жовтня», збудований під час Великої Вітчизняної війни на кошти, зібрані піонерами України. Зліт дружби, присвячений 40-річчю Всесоюзної піонерської організації імені В. І. Леніна, на кордоні трьох республік — РРФСР, УРСР і БРСР.

Дж. Б. Піранезі. Офорт із серії «Фантазії на тему темниць». Бл. 1745—50; 1760—61.

во, 11 млн. кролів, яких вирощували юні тваринники, та ін. Піонери республіки вивчають і примножують революц., бойові й трудові традиції рад. народу. Червоні слідопити провели пошук «Ім'я Леніна на карті України», брали участь у створенні 2 тис. кімнат комсомольської слави. Міцніють зв'язки з піонер. орг-ціями ін. союз. республік, країн соціалістич. співдружності. В школах працює 9 тис. клубів інтернац. дружби. Піонери — активні учасники Всесоюз. військово-спортивної гри «Зірниця», дитячих спортивних ігор «Старти надій», змагань на призи клубів «Шкіряний м'яч», «Біла тура», «Золота шайба». Піонери — друзі *жовтенят*. Вони допомагають їм стати активними учасниками Всесоюз. гри-мандрівки «Жовтенята по країні Жовтня». Юні ленінці своїми справами роблять гідний внесок у будівництво комунізму та у виконання накреслень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України. Їх бойовою програмою став Всесоюз. марш піонерських загонів «Піонери всієї країни справі Леніна вірні», рішення 8-го Всесоюз. зльоту піонерів (травень 1981), за якими в центрі уваги залишається боротьба за оволодіння глибокими знаннями, трудовими уміннями й навичками, моральне, фізичне й естетичне виховання. Велику виховну роботу з піонерами проводять *позашкільні заклади* республіки: *палаци і будинки піонерів та школярів* (див. також *Київський палац піонерів і школярів* імені М. Островського), станції юних техніків, станції юних натуралістів, екскурсійно-туристські станції, піонерські табори (див. також «*Молода гвардія*») та ін.

Для піонерів України видаються респ. газети «*Зірка*», «*Юный ленинец*», журн. «*Піонерія*», для дітей молодшого віку — журнали «*Барвінок*», «*Малятко*». В ефірі звучить щоденна радіогазета «Піонер України». Відбулося 8 респ. піонерських зльотів юних піонерів (1929, 1947, 1957, 1967, 1970, 1972, 1974, 1977).

Літ.: Всесоюзная пионерская организация им. В. И. Ленина. Документы и материалы (1920—1974). М., 1974; Піонерія України. 1917—1941. Збірник. Документи, спогади, фотографії. К., 1979; Ваккер Д. Л. Піонерія України. К., 1962; Миронов М. М. З історії піонерської організації на Україні. «Радянська школа», 1957, № 12; Миронов М., Біленко З. Сторінки славної історії. «Радянська школа», 1961, № 10; 1962, № 1, 4; Методика роботи піонерської дружини. К., 1970; Діти-герої. К., 1972; Книга вожатого. М., 1972; Творчість і пошуки юних. К., 1974; Піонери Київщини — герої Великої Вітчизняної війни. К., 1975; Ульгурська І. Піонерська організація в школі. Бібліографічний покажчик. Львів, 1972. Див. також *літ.* до ст. *Всесоюзна піонерська організація* імені В. І. Леніна.

В. Б. Врублевська.

ПІОНЕ́РСЬКИЙ ТА́БІР — виховний та оздоровчий заклад для піонерів і школярів (від 7 до 15 років). Організовується переважно під час літніх і зимових канікул. Є П. т. заміські (літні), що створюються профес. орг-ціями підприємств та установ; санаторні (обласні, міські); стаціонарні санаторні, що працюють протягом усього року (всесоюзний — *Артек* у Криму, респ.— «*Молода гвардія*» в Одесі); літні (при загальноосв. школах і будинкоуправліннях); туристичні (різних відомств). Робота П. т. будується на основі комплексного підходу до виховання, широкої ініціативи й самодіяльності піонерів з урахуванням віку, інтересів та рівня їхніх знань. В П. т. створюється *дружина піонерська*, яка поділяється на загони. Діти віком 7—9 років об'єднуються в групи *жовтенят*. П. т. керує нач. табору. Його заступником є старший піонервожатий. Усі осн. питання виховної та оздоровчої роботи обговорюються на пед. раді. В 1981 в УРСР було 22 500 П. т. В них відпочивало й виховувалося 6,4 млн. піонерів.

В. А. Якубовський.

ПІОНТКО́ВСЬКИЙ Олексій Августович [17 (29).VII 1884, кол. Подільська губ.— 5 (18).I 1918, м. Умань] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член РСДРП з 1904. Н. в дворянській сім'ї. В 1904—05 брав участь в організації с.-д. гуртків в Умані, у діяльності Уманської орг-ції РСДРП, один з організаторів підпільної друкарні в Умані. В 1905 заарештований, потім емігрував в США, де брав участь у робітн. русі. В травні 1917 повернувся до Умані. З 1917 — член Уманської Ради робітн. і солдатських депутатів, голова Уманського к-ту РСДРП. З грудня 1917 — член колегії Нар. секретарства у міжнац. справах. Убитий петлюрівцями.

ПІОРЕ́Я АЛЬВЕОЛЯ́РНА — хронічне захворювання оточуючих зуби тканин (пародонта). Те саме, що й *пародонтоз*.

ПІОТРО́ВСЬКИЙ Борис Борисович [н. 1 (14).II 1903, Петербург] — рад. археолог і історик-сходознавець, акад. АН СРСР (з 1970), акад. АН Вірм. РСР (з 1968), засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1964). Член КПРС з 1945. В 1953—64 — зав. Ленінгр. відділенням Ін-ту археології АН СРСР, з 1964— директор *Ермітажу*, з 1966 — одночасно зав. кафедрою історії Давнього Сходу Ленінгр. ун-ту. З 1930 досліджує археол. пам'ятки Закавказзя, Пн. Кавказу і Серед. Азії. В 1961—63 очолював археол. експедицію АН СРСР в Нубії (Єгипет). Осн. праці присвячені історії, культурі і мистецтву Кавказу і Давнього Сходу, зокрема д-ви *Урарту*, і питанням походження й давньої історії вірм. народу. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

Тв.: Археология Закавказья с древнейших времён до I тысячелетия до н. э. Л., 1949; Кармир-Блур, т. 1—3. Ереван, 1950—55; Ванское царство (Урарту). М., 1959; Искусство Урарту. VIII—VI вв. до н. э. Л., 1962.

ПІП-ІВА́Н — одна з найвищих вершин *Карпат Українських*. Підноситься у пд.-сх. частині масиву *Чорногора*. Вис. 2022 м. На схилах — ялинові ліси з домішкою ялиці (до вис. 1200 м), вище (до 1550 м) ростуть ялинові ліси. З вис. 1550 м схили вкриті криволіссям сосни гірської і вільхи зеленої, чагарниками рододендрону та субальп. пустищами. *К. І. Геренчук.*

ПІПІ́Н КОРО́ТКИЙ (Pippinus Brevis; 714 або 715 — 24.IX 768, Сен-Дені) — король *Франкської держави* з 751, перший з династії *Каролінгів*. Будучи *майордомом* у Франкській державі (з 741), скинув останнього короля з дин. *Меровінгів* і домігся свого обрання на престол. Завоював Аквітанію, Септиманію і частину земель баварів і *лангобардів* (частину земель лангобардів передав рим. папі, що поклало початок *Папській області*). Роздачею *бенефіцій* стимулював зростання великого землеволодіння.

ПІ́ПОВІ, без'язикові (Pipidae) — родина *безхвостих земноводних*. Характерним для П. є відсутність язика, що пов'язане з суто водним способом життя. 2 підродини (4 роди, 15 видів) — піпи і шпоркові жаби. П і п и поширені в тропіках Пд. Америки. Найбільша з них (довж. тіла до 20 см) — піпа сурінамська (Pipa pipa), відома своєрідним способом розмноження: за допомогою випнутої клоаки самка відкладає на спину 40—114 яєць. Навколо кожного заплідненого яйця утворюється комірка, вкрита шкірястою кришечкою. В комірках відбувається розвиток яєць і *метаморфоз*. Через 80—85 діб молоді остаточно сформовані жабки розкривають комірки і залишають матір. Ш п о р к о в і ж а б и (довж. тіла 20—80 мм) живуть у водоймах Африки: характеризуються наявністю пазурів («шпор») на трьох внутр. пальцях задніх ніг (звідки й назва); найвідоміший представник — гладенька шпоркова жаба (Xenopus laevis). Іл. с. 378, а також до ст. *Земноводні*.

М. М. Щербак.

ПІПОЛЬФЕ́Н — лікарський препарат. Те саме, що й *дипразин*.

ПІРА́ДОВ Володимир Йосипович [2 (14).II 1892, Варшава — 20.IV 1954, Київ] — укр. рад. диригент, нар. арт. Каз. РСР (з 1943), нар. арт. УРСР (з 1947). Член КПРС з 1951.

Піонерська організація України. У радіогуртку станції юних техніків міста Тернополя. Піонери Шарівської середньої школи Ярмолинецького району Хмельницької області на закріпленій за ними ділянці кукурудзи. На передньому плані — директор радгоспу Герой Соціалістичної Праці Р. О. Кравчук.

Муз. освіту здобув у Тбіліському муз. училищі (1914). Працював диригентом в оперних театрах Тбілісі, Баку, Ташкента, Алма-Ати, Мінська, Москви та ін. міст. У 1936—41 — диригент, 1950—54 — гол. диригент Київ. театру опери та балету, де диригував операми «Даїсі» Паліашвілі (1938), «Іван Сусанін» Глинки (1939), «Наймичка» Вериківського (1944), «Богдан Хмельницький» Данькевича (1953). З 1950 був професором Київ. консерваторії.

ПІРАМІ́ДА [від грец. πυραμίς (πυραμίδος), з єгип.] — *многогранник*, обмежений гранями *многогранного кута* та площиною, що перетинає всі його грані. Грань, яка лежить у січній площині (вона може бути будь-яким *многокутником*), наз. основою П., решта граней (всі вони — *трикутники* зі спільною вершиною) наз. бічними гранями П. (мал.). Об'єм П. $V = SH/3$, де S — площа основи, H — *висота* П. Якщо основою є правильний многокутник, а висота опускається в його центр, то П. наз. правильною. Площа бічної поверхні правильної П. $S_б = Ph/2$, де P — *периметр* основи, h — *апофема* П. Якщо П. перерізати площиною, паралельною до основи, то утворяться П., подібна до вихідної, та *зрізана піраміда*. Іл. с. 378.

ПІРАМІ́ДА ЕКОЛОГІ́ЧНА — показники в характеристиці трофічної структури (див. *Ланцюги живлення*) в *екосистемах* або *біоценозах*, що грунтуються на співвідношенні питомої ваги різних груп організмів, які входять до складу угруповань. Звичайно в наземних біоценозах найбільшу масу становлять рослини (рівень *продуцентів*). Маса *консументів* першого порядку (фітофагів) менша, ніж продуцентів, маса консументів другого порядку менша, ніж консументів першого порядку і т. д. При графічному зображенні цих співвідношень в біоценозі рівень продуцентів утворює основу П. е., а наступні рівні утворюють поверхи і вершину П. е. В кожному біоценозі співвідношення трофічних рівнів різне, і тому П. е. певного біоценозу відображає характер трофічних зв'язків у цьому біоценозі. Розрізняють три осн. типи П. е.: піраміда біомас, що характеризує заг. суху масу, калорійність або ін. міру заг. кількості речовини; *піраміда чисел*, що відображає чисельність організмів; піраміда енергії, що показує величину енергії в послідовних трофічних рівнях.

О. П. Криталь.

ПІРАМІ́ДА ЧИ́СЕЛ, піраміда Елтона — співвідношення між чисельністю організмів послідовних трофічних рівнів *ланцюгів живлення* в *біоценозах;* один з типів *піраміди екологічної*. Термін ввів у 1927 англ. вчений Ч. Елтон.

ПІРАМІ́ДИ — 1) Гробниці фараонів у Старод. Єгипті. В період Старод. царства (3-є тис. до н. е.) споруджувалися з гладко обтесаних вапнякових брил, у період Серед. царства (21—18 ст. до н. е.) — з цегли. Спочатку були ступінчасті, згодом — геометрично правильної пірамідальної форми. Найбільша із стародавньоєгипетських П.— піраміда Хеопса в Гізі (висота 146,6 м, 28 ст. до н. е.). 2) Гробниці та храми давнього індіанського населення Мексіки і Центр. Америки. Споруджувалися з невипаленої цегли та облицьовувалися кам'яними брилами, оздобленими орнаментом, рельєфами і скульптурами. Іл. с. 378, а також на окремих аркушах до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225 і до ст. *Єгипет* Стародавній, т. 4, с. 96—97.

ПІРАМІДО́Н — лікарський препарат; те саме, що й *амідопірин*.

ПІРАМО́ВИЧ (Piramowicz) Гжегож (25.XI 1735, Львів — 14.XI 1801, Мендзижець-Подляський, тепер Люблінського воєводства ПНР) — польс. педагог, осв. діяч, письменник. Навчався в єзуїтських колегіумах у Луцьку і Львові. В Італії і Франції знайомився з новими прогресивними течіями в галузі філософії, педагогіки й економіки. В 1770—73 — професор філософії єзуїт. колегіуму у Львові. В 1773—94 — секретар Едукаційної нац. комісії (перший у Польщі центр. урядовий світський орган управління нар. освітою). Брав участь у проведенні шкільної реформи, наук. розробці пед. основ орг-ції освіти і нар. школи; надавав великого значення викладанню природничо-матем. предметів, навчанню рідною мовою, виступав за прийняття ряду нових прогрес. методів навчання. Осн. пед. праця — «Обов'язки вчителя» (1787) — була керівництвом у повсякденній пед. роботі для кількох поколінь польс. нар. учителів.

ПІРАНДЕ́ЛЛО (Pirandello) Луїджі (28.VI 1867, Джірдженті, Агрідженто — 10.XII 1936, Рим) — італ. письменник. Ранні твори написані в традиціях *веризму* (зб. новел «Кохання без кохання», 1894, та ін.). У критичному ставленні до бурж. світу, в зображенні його суперечностей і пороків твори П. близькі до критичного реалізму (романи «Знедолена», 1901; «Небіжчик Маттіа Паскаль», 1904, та ін.; багато новел). Пізня творчість П. позначена інтересом до філос.-психологічних проблем та звертанням до худож. умовності. Відіграв важливу роль у перебудові італ. і європ. театру 20 ст. (драми «Шість персонажів шукають автора», 1921; «Генріх IV», 1922; «Якою ти мене хочеш?», 1930, та ін.). Нобелівська премія, 1934.

Тв.: Рос. перекл.— Новеллы. М., 1958; Пьесы. М., 1960; Покойный Маттиа Паскаль. Л., 1967; Старые и молодые. Л., 1975.

Літ.: Топуридзе Е. И. Философская концепция Луиджи Пиранделло. Тбилиси, 1971.

Д. С. Наливайко.

ПІРАНЕ́ЗІ (Piranesi) Джованні Баттіста (4. X 1720, Мольяно, Венето — 9.XI 1778, Рим) — італ. гравер і архітектор. Більшу частину свого життя провів у Римі, де вивчав античну архітектуру. Збудував церкву мальтійського ордену Санта-Марія дель Пріорато (1765). Виконав багато офортів на архіт. теми (цикли «Фантазії на тему темниць», бл. 1745—50; 1760—61; «Види Риму», 1748—88, та ін.).

Літ.: Торопов С. А. Джованни Баттиста Пиранези. Избранные офорты. М., 1939.

ПІРА́НЬЙОВІ, піраньї, кариби (Serrasalmidae) — родина хижих риб ряду коропоподібних. Тіло високе, голова коротка, тупа, зуби міцні, гострі. Живуть у прісних водоймах Пд. Америки. Відомі кілька видів, розміри невеликі. серед них найбільші піраньї звичайна (Rooseveltiella nattereri), довж. до 30 см, східнобразільська велика піраньї (Pygocentrus piraya), довж. до 60 см. П. великими зграями нападають на тварин, що заходять у річку для водопою, і вивирають шматки м'яса з жертви, за одну хвилину залишаючи від неї лише скелет. Деякі види П. утримують в акваріумах. Іл. с. 378.

ПІРА́ТСТВО (від грец. πειρατής — морський розбійник), морський розбій — насильницькі дії у *відкритому морі* екіпажів суден або літальних апаратів, спрямовані на захоплення, пограбування чи потоплення ін. суден, а також напад з моря на прибережні місцевості з метою пограбування їх. Згідно з міжнар. правом (Паризька декларація про морську війну 1856, Вашінгтонська декларація 1922, Ніонська угода 1937, Женевська конвенція про відкрите море 1958 тощо) П. визнається злочином, і проти нього можна використовувати будь-які законні засоби боротьби.

Б. Б. Піотровський.

В. Й. Пірадов.

Піонерська організація України. Парад піонерських дружин Києва, присвячений 50-річчю Всесоюзної піонерської організації імені В. І. Леніна.

Півові. Гладенька шпоркова жаба.

Піраньйові. Піранья звичайна.

ПІРГЕЛІО́МЕТР (від грец. πῦρ — вогонь, ἥλιος — Сонце та μετρέω — вимірюю) — прилад для вимірювання інтенсивності прямої *сонячної радіації* в абсолютних одиницях. Побудований за принципом поглинання сонячної радіації та перетворення її на теплову енергію. Найпоширеніші П. А. Й. *Ангстрема* (у Європі) та Ч. Аббота (у США). У компенсаційному П. А. Й. Ангстрема (мал.) приймачем є пара вкритих сажею манганінових пластинок. Одна з них опромінюється сонцем, через другу пропускають електр. струм, доки т-ри обох пластин стануть однаковими. За силою компенсуючого струму визначають інтенсивність радіації. Приймачем калориметричного П. Ч. Аббота є вкритий сажею металевий циліндр, розміщений у камері, що обмивається проточною водою. Інтенсивність радіації визначають на підставі підвищення т-ри приймача. Див. також *Актинометр*.

ПІРЕ́Й — місто в Греції, входить до складу Великих *Афін*. Найбільший порт країни, розташований на пн.-сх. узбережжі зат. Саронікос Егейського м. Вузол з-ць. Розвинута машинобудівна (особливо суднобудівна), металообробна, хім., цем., керамічна, скляна, паперова, текст., харчосмакова (у т. ч. тютюнова) промисловість. Килимарство, виробн. канатів. ТЕЦ. Музей античної скульптури. Стародавнє місто, відоме з античних часів.

«ПІРЕ́ЛЛІ» («Pirelli») — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп Італії. Почала створюватись 1872 в Мілані. Сім'я Пірелллі зберігає контроль над фінанс.-монополістичною групою. Осн. сфера діяльності «П.» — електротех. пром-сть і виробн. автомоб. покришок. У 1980 під контролем групи було 70 компаній Італії, Бельгії, ФРН, Канади тощо. «П.» контролює 107 пром. підприємств. У 1971 група «П.» об'єдналася з англ. групою «Данлоп». Кожна група, зберігаючи самостійність, володіє в різних країнах від 40 до 49% капіталу ін. групи.

С. В. П'ятенко.

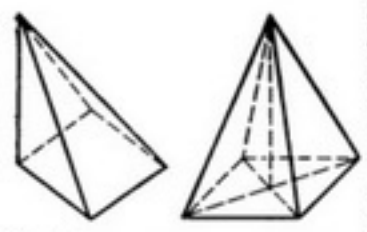

Довільна та правильна чотирикутні **піраміди.**

Піраміда фараона Хеопса в Гізі. Розріз. Будівничий Хеміун. IV династія. 28 ст. до н. е.

ПІРЕ́НЕЇ — гірська система на Пд. Зх. Європи, у межах Франції, Іспанії та Андорри. Довж. 450 км, шир. від 20 до 110 км, вис. до 3404 м (пік Ането). Сформувалися П. за *альпійської складчастості*. Пн. схили переважно круті, пд.— пологі. Найвищі й найбільш важкодоступні Центр. П. Поширені карстові форми *рельєфу* (див. *Карст*), особливо у Зх. П. Бл. 40 км² вкрито льодовиками. Родовища заліз. та марганцевих руд. Клімат помірний, вологий, на Пд. Сх. та Сх.— субтропічний, середземноморський. Ріки (Гаронна, ліві притоки Ебро та ін.), що беруть початок на П., повноводні, мають значні запаси гідроенергії. Багато невеликих озер, є підземні річки та джерела. На схилах П. до вис. 1800—2100 м — широколистяні й хвойні ліси, які переходять у субальп. та альп. луки. На пд.-сх. та сх. схилах — до вис. 500—700 м — вічнозелені чагарники (*маквіс*) та вічнозелені ліси. В долинах вирощують зернові культури (пшеницю, кукурудзу, ячмінь), на пд.-сх. схилах — виноград, фрукти; в горах — скотарство. Туризм. Для охорони гірської фауни і ландшафтів П. створено нац. парки Айгес-Тортес і Ордеса в Іспанії та заповідник Неув'єль у Франції.

Ю. О. Амброз.

ПІРЕНЕ́ЙСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ, Іберійський півострів — на Пд. Зх. Європи. Омивається Атлантичним ок., Біскайською зат. та Середземним м. Від Африки відокремлений Гібралтарською прот. Пл. 582 тис. км². Більшу частину П. п. займає плоскогір'я *Месета*, розчленоване на окремі плато (Старокастільське, Новокастільське, Галісійське) та хребти (Центр. Кордільєра, вис. 2592 м, Сьєрра-Морена та ін.). Месету оточують гори *альпійської складчастості*— *Кантабрійські гори* (на Сх. переходять у гірську систему *Піренеїв*), Іберійські, Каталонські та *Андалуські гори* (г. Муласен, вис. 3478 м, найвища точка П. п.). Найбільші низовини — Арагонська та Андалуська. Родовища кам. вугілля, заліз. і поліметалевих руд, вольфраму, ртуті тощо. Клімат більшої частини П. п. субтропічний, сухий, на Пн. Зх.— помірний океанічний. Річки П. п. (Дуеро, Тежу, Гвадіана, Гвадалквівір, Ебро) порожисті, влітку мілкіють; використовуються для потреб енергетики та зрошування; є водосховища. Рослинність переважно середземноморського типу (*маквіс*, гарига). На Пн. та в горах — широколистяні й хвойні ліси, на Зх.— вічнозелені дубові ліси (корковий та ін.); є насадження евкаліпту, сосни. Фауна різноманітна; багато *ендеміків*: іхневмон, мавпа магот, голуба сорока, червона куріпка. На П. п. розташовані д-ви *Іспанія, Португалія, Андорра* та володіння Великобританії — *Гібралтар*. Карту див. на окремому аркуші, т. 4, с. 432—433.

Ю. О. Амброз.

ПІРЕ́НН (Pirenne) Анрі (23.XII 1862, Верв'є — 24.X 1935, Брюссель) — бельг. історик-медієвіст, іноз. чл.-кор. Петрогр. АН (з 1918). У 1886—1930—професор Гентського ун-ту (1919—21 — ректор). Автор праць з екон. історії зх.-європ. середньовіччя (зокрема з історії міст). Розвинув теорію виникнення середньовіч. міста з купецького поселення; перебільшував роль купецтва і торгівлі в істор. процесі. Вивчав проблему виникнення бельг. нації. Осн. праці: «Міста середньовіччя» (1927; рос. переклад — «Середньовічні міста і відродження торгівлі», 1941), «Історія Бельгії...» (т. 1—7, 1900—32, доведена до 1914).

ПІРЕНО́ЇД (від грец. *πυρήν* — кісточка, ядро та εἶδος — вигляд) — клітинна *органела*; міститься всередині або на поверхні *хлоропластів* багатьох водоростей, а також деяких *печіночних мохів* з порядку антоцеротових. Складається з центр. тіла білкової природи— матрикса, або строми, та крохмальної обкладки (іноді вона відсутня). В місцях розташування П. відбувається утворення крохмалю. Наявність або відсутність П. в клітинах — одна з систематичних ознак.

ПІРЕНОМІЦЕ́ТИ (Pyrenomycetes) — група порядків *сумчастих грибів*, для яких характерні плодові тіла *перитецій*, рідше *клейстокарпії*. Бл. 640 родів, що об'єднують 6 тис. видів. Більшість П.— *сапрофіти* (переважно на рослинних субстратах), деякі П.— *паразити* вищих рослин і комах. П. поділяються на 5 порядків: Erysiphales, Sphaeriales, Diaporthales, Hypocreales, Clavicipitales. Серед П. чимало поширених збудників хвороб культурних рослин: Erysiphe communis graminis та Phyllachora graminis на хлібних злаках, Nectria galligena на яблуні, Gibberella zeae на кукурудзі та ін. Див. також *Ріжки*.

І. О. Дудка.

ПІРЕ́ТРУМ — рід багаторічних трав'янистих рослин родини складноцвітих. Те саме, що й *маруна*.

ПІРИДИ́Н, C_5H_5N — органічна *гетероциклічна сполука*. Безбарвна рідина з неприємним запахом, густ. 982 кг/м³ (при 20° С), $t_{кип}$ 115,6° С, $t_{пл}$ — 41,8° С; змішується з водою і більшістю органічних розчинників. П.— слабка основа, з к-тами утворює *солі*. Проявляє властивості ароматичної сполуки: вступає в реакції електрофільного заміщення (*нітрування*, галогенування тощо), але важче за *бензол*. Для П. характерні реакції нуклеофільного заміщення (напр., *амінування*, гідроксилювання, див. *Чичибабіна реакція*). П. стійкий до діяння окислювачів. При каталітичному гідруванні або дії натрію у спирті відновлюється до піперидину. Одержують з продуктів коксування вугілля і синтетично. Токсичний, гранично допустима концентрація пари П. у повітрі ~ 5 мг/м³. Застосовують у виробн. *барвників, ліків, пестицидів*, в аналітичній хімії тощо.

В. О. Ковтуненко.

ПІРИДОКСИ́Н, піридоксол, вітамін B_6 — водорозчинний *вітамін*, похідне *піридину*. Міститься в харчових продуктах тваринного і рослинного походження (печінці, м'ясі, рибі, пшениці, картоплі, рисових висівках, дріжджах та ін.). В тканинах організму П. перетворюється на піридоксальфосфат — *кофермент*, що входить до складу ферментів, які регулюють гол. чин. реакції синтезу та розщеплення *амінокислот*. Недостача П. в їжі спричинює дерматити, анемію тощо. Добова потреба людини в П.— 2—4 мг. П. застосовують при лікуванні *анемії*, хвороб печінки тощо.

ПІРИМІДИ́НОВІ ОСНО́ВИ, піримідини — природні органічні *гетероциклічні сполуки*, похідні піримідину. Біол. роль у життєдіяльності всіх організмів зумовлена участю П. о. в побудові *нуклеїнових кислот, коферментів* та ін. біологічно активних сполук. *Біосинтез* П. о. в клітинах відбувається в результаті перетворень похідних *оротової кислоти*. Найважливіші П. о.— *цитозин, урацил, тимін*.

ПІРИ́Т (від грец. πῦρ — вогонь) — мінерал класу сульфідів та їхніх аналогів. FeS_2. *Сингонія* кубічна. Густ. 4,9—5,2. Твердість 6,5—6,75. Колір світло-жовтий, тонкодисперсні (див. *Дисперсність*) відміни —

чорного кольору. Найбільші родовища П.— в СРСР, зокрема в РРФСР (Урал, Алтай), Казахстані; на Україні на Донбасі, в Карпатах, на *Українському щиті*. За рубежем — у Норвегії, Іспанії, Італії, США, Канаді, Японії. П.— сировина для виготовлення сірчаної кислоти, вилучення сірки. Відходи використовують у металургії та як фарбу.

ПІ́РІ (Peary) Роберт Едвін (6.V 1856, Кресссон, Пенсільванія — 20.II 1920, Вашінгтон) — амер. полярний мандрівник. За освітою інженер, служив на флоті США, адмірал (з 1911). Здійснив експедиції в Гренландію, двічі пересік її пн. частину, 1900 відкрив її найпівнічнішу точку — мис Морріс-Джесеп. У 1898, 1902 та 1906 зробив невдалі спроби дійти до Пн. полюса. 6.IV 1909 разом з негром М. Хенсоном і 4 ескімосами досяг району полюса (89° 55′ 24″). Ім'ям П. названо півострів на Пн. Гренландії (Земля Пірі) й протоку на Пн. Канадського Арктичного архіпелагу.

ПІ́РКЕ РЕА́КЦІЯ — шкірна алергічна діагностична проба, яка дає можливість встановити наявність в організмі туберкульозної інфекції. Запропонована 1907 австр. патологом і педіатром К. Пірке. Методика П. р.: на шкіру передпліччя наносять краплину туберкуліну (препарат із вбитих туберкульозних мікобактерій) і роблять на цьому місці поверхневі насічки. Результат враховують через 2—3 доби, орієнтуючись на величину припухлості на місці насічки. Див. також *Манту реакція, Туберкулінові проби*.

ПІРНА́ННЯ ТВАРИ́Н — плавання під водою деяких тварин з повітряним (легеневим або трахейним) типом дихання. Властиве деяким ссавцям (ластоногим, китам та ін.), птахам (пінгвінам, гагарам тощо), плазунам (крокодилам, черепахам та ін.) і безхребетним (жукам-водолюбам, плавунцям тощо). Тварини пірнають переважно в пошуках їжі; здатні перебувати під водою досить тривалий час (ондатра — 12 хв, кити — 50—60 хв, крокодили — кілька годин), що зумовлене їхніми анатомічними і фізіол. особливостями (великий об'єм вдихуваного повітря; певний запас кисню, особливо в *міоглобіні* м'язів; мала чутливість дихального центра до двоокису вуглецю, *брадикардія* тощо).

ПІРОВИНОГРА́ДНА КИСЛОТА́, α-кетопропіонова кислота, $CH_3COCOOH$ — *карбонова кислота*. Мол. м. 88,06. Безбарвна рідина з запахом оцтової кислоти; $t_{пл}$ 13,6° С, $t_{кип}$ 165° С. У будь-яких співвідношеннях змішується з водою, спиртом, ефіром. Виявляє заг. властивості *α-кетокислот*. П. к. відіграє важливу роль у клітинному *метаболізмі* всіх організмів, бере участь у процесах обміну вуглеводів, жирів та білків. П. к. є кінцевим продуктом гліколітичного (див. *Гліколіз*) розпаду *глюкози*. Порушення обміну П. к. призводить до ацетонурії — посиленого утворення в організмі і виділення з сечею *ацетонових тіл*. Як синонім П. к. часто вживається термін «пірувat».

Т. П. Угарова.

ПІРО́ГА (франц. pirogue, від ісп. piragua, з карибських мов) — вузький і довгий човен індіанців-*карибів*. Каркас П. (мал.) — дерев'яний, обтягнутий зовні корою дерев (її зшивають коренями і просмолюють у швах), іноді — шкурами. Назву «П.» європейці перенесли на схожі човни ін. народів, у т. ч. і лісових індіанців Пн. Америки. Пірогою наз. також човен, видовбаний або випалений із суцільного стовбура дерева.

ПІРОГАЛО́Л, 1, 2, 3-триоксибензол, $C_6H_3(OH)_3$ — трьохатомний *фенол*; безбарвні кристали; $t_{пл}$ 133—134° С, $t_{кип}$ 309° С. П. легко сублімується (див. *Сублімація*), розчиняється у воді, спирті, ефірі; малорозчинний у хлороформі та бензолі; токсичний. Найхарактернішою властивістю П. є здатність легко окислюватись; миттю відновлює солі золота і срібла, а його лужні розчини дуже швидко зв'язують кисень. У пром-сті П. одержують сухою перегонкою (*декарбоксилюванням*) галової к-ти та її похідних. Застосовують для визначення кисню у *газовому аналізі*, як проявник у фотографії, у синтезі деяких *азобарвників*.

ПІРОЕЛЕ́КТРИКА (від грец. *πῦρ* — вогонь і *електрика*) — явище електризації деяких кристалічних діелектриків (т. з. піроелектриків) при їх нагріванні або охолодженні. Зумовлене наявністю в піроелектриків спонтанної (самочинної) поляризації (див. *Поляризація діелектриків*). Електр. поле, створене спонтанною поляризацією, звичайно компенсується полем електр. зарядів, які осідають на поверхню піроелектрика з навколишнього середовища. Зміна ж т-ри призводить до зміни величини спонтанної поляризації, що зумовлює появу електр. поля, яке існує, поки зовнішні заряди його знову не скомпенсують. Усі піроелектрики є п'єзоелектриками (див. *П'єзоелектрика*). Типовий піроелектрик — *турмалін*. Великий клас піроелектриків становлять *сегнетоелектрики*. Піроелектрики застосовують у науці й техніці як приймачі електромагн. випромінювання, особливо інфрачервоного.

В. Л. Стрижевський.

ПІРОКАТЕХІ́Н, орто-діоксибензол, $C_6H_4(OH)_2$ — двохатомний *фенол*; безбарвні кристали; $t_{пл}$ 104° С, $t_{кип}$ 246° С, розчиняється у воді, спирті, ефірі. Входить до складу природних сполук — *танінів*. У пром-сті одержують лужним плавленням орто-хлорфенолу або орто-фенолсульфокислоти. Застосовують П. у *фотографії* як проявник, у виробн. *барвників*, лікар. препаратів (напр., *адреналіну*), в аналітичній хімії тощо.

ПІРОКСЕ́НИ (від грец. *πῦρ* — вогонь і *ξένος* — чужий) — група породоутворюючих мінералів класу *силікатів*. П. поділяють на ромбічні й моноклінні. Ромбічні П. утворюють ізоморфний (див. *Ізоморфізм* у хімії, фізиці, мінералогії) безперервний ряд енстатит $Mg_2[Si_2O_6]$ — феросиліт $Fe_2^{2+}[Si_2O_6]$; до моноклінних П. відносять *авгіт, діопсид*, геденбергіт $CaFe[Si_2O_6]$, *жадеїт, сподумен*, егірин $NaFe^{3+}[Si_2O_6]$. Деякі П. використовують як керамічну сировину, жадеїт і прозорі відміни сподумену — в ювелірній справі; сподумен — цінна *літієва руда*.

В. А. Супричов.

ПІРОКСЕНІ́Т — яснокристалічна темна вивержена магматична гірська порода; продукт кристалізації ультраосно́вної *магми*. Складається гол. чин. з *піроксенів* та *рогової обманки*. У невеликій кількості містить *олівін, біотит*, а також рудні мінерали — *магнетит, ільменіт, хроміт*, іноді платину.

В СРСР є на Уралі, Кольському п-ові та в ін. місцях. Використовують П. як буд. матеріал та сировину для виготовлення *вогнетривких матеріалів*.

ПІРОКСИЛІ́Н — один з видів *нітратів целюлози*. Застосовують П. у виробн. бездимного *пороху, динамітів* та ін. *вибухових речовин*.

ПІРО́ЛІЗ (від грец. *πῦρ* — вогонь і *λύσις* — розпад, розкладання) — розкладання органічних речовин при високих т-рах (400—1200° С). Відбувається без доступу повітря, діяння хім. реагентів, фіз. факторів (світла, радіації та ін.). Крім *деструкції*, при П. можливі й вторинні процеси, наприклад *ізомеризація, полімеризація*, ущільнення молекул тощо. Інколи під терміном «піроліз» розуміють процеси термічного перетворення нафтової та газової сировини, *суху перегонку деревини, коксування* і т. п. При П. одержують вихідну сировину для виробн. *пластичних мас*, синтетичних *волокон, каучуків* та ін. продуктів. Перші заводи П. були побудовані в Росії (у Києві й Казані) в 70-х рр. 19 ст.

ПІРОЛЮЗИ́Т (від грец. *πῦρ* — вогонь і *λοῦω* — мию) — мінерал класу оксидів і гідроксидів. MnO_2. *Сингонія* тетрагональна. Густ. 4,4—5,0. Твердість 6,5—6,7. Колір сталево-сірий, чорний. Блиск напівметалевий. Найбільші родовища — в СРСР, зокрема на Україні (див. *Нікопольський марганцевий басейн*) і в Грузії (див. *Чіатурський марганцевий басейн*). П. одержують і штучно. П.— осн. руда марганцю. Використовують і для виробн. сухих електр. батарей, хім. і мед. препаратів, знебарвлення скла тощо.

ПІРОМЕТАЛУ́РГІЯ (від грец. *πῦρ* — вогонь і *металургія*) — галузь металургії, пов'язана з одержанням та очищенням металів (сплавів) при високих температурах (на відміну від *гідрометалургії*, де використовуються низькотемпературні процеси). П.— основна і найдавніша галузь металургії, її методами одержують практично всі чорні метали (сплави) і більшу частину кольорових. До пірометалург. процесів належать *випал* і *агломерація* металург. сировини, *плавка* шихтових (вихідних) матеріалів, виготовлення *сплавів, рафінування* металів і сплавів (у т. ч. *дистиляція, зонна плавка*). В процесах П. використовують тепло, що виділяється при *екзотер-*

Р. Е. Пірі.

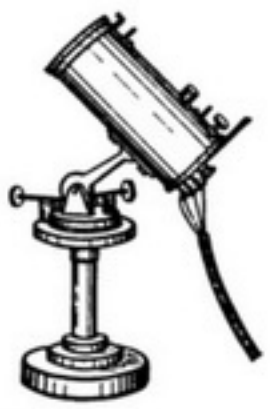

Піргеліометр Ангстрема.

Піридин.

Пірога.

Н. Піросмашвілі. Олень з оленятком п'ють воду. Державний музей мистецтв Грузинської РСР.

мічних реакціях згоряння палива (див. *Доменне виробництво, Мартенівське виробництво*), при реакціях окислення кремнію, марганцю і вуглецю рідкого чавуну (див. *Конверторне виробництво*) та окислення хімічно активних металів (напр., алюмінію; див. *Металотермія*). Крім того, використовують тепло *дуги електричної* (для плавки і відновлення металів у дугових печах), тепло електр. струму, що збуджується в металах змінним *електромагнітним полем* (для плавки металів в *індукційних печах*), енергію пучків прискорених електронів (див. *Електроннопроменева технологія*), *плазму* (див. *Плазмоводуговий переплав*), а також тепло, що виділяється внаслідок протікання по провіднику електр. струму (див. *Електротермія, Електрошлаковий переплав*). Див. також *Вакуумна металургія, Електрометалургія, Плазмова металургія.*

Літ.: Есин О. А., Гельд П. В. Физическая химия пирометаллургических процессов, ч. 1—2. Свердловск — М., 1962—66; Ванюков А. В., Зайцев В. Я. Теория пирометаллургических процессов. М., 1973.

В. Й. Лакомський.

ПІРО́МЕТР (від грец. *πῦρ* — вогонь і *μετρέω* — вимірюю) — прилад, яким вимірюють т-ру непрозорих тіл за їх випромінюванням в оптичному діапазоні спектра. До найпоширеніших належать оптичні П. (мал.), де інтенсивність випромінювання розжареного тіла порівнюється спостерігачем з яскравістю нитки пірометричної лампи — еталона. Т-ру (800—6000° С) відлічують за шкалою електровимірювального приладу, коли нитка стає невидимою на фоні розжареного тіла. Є й П. іншого типу, напр. фотоелектричні, в яких використано властивість *фотоелемента* змінювати електр. струм, що в ньому виникає (пропорційно до падаючого світлового потоку). П. використовують у металургії, хімії тощо.

ПІРО́П (від грец. *πυρωλός* — подібний до вогню) — мінерал класу *силікатів*, групи *гранатів*. $Mg_3Al_2[SiO_4]_3$. *Сингонія* кубічна. Густ. 3,5—3,8. Твердість 6,5—7,5. Колір червоний, чорний. Прозорий. Використовують у ювелірній справі.

ПІРОПЛАЗМІ́ДИ (Piroplasmida) — ряд паразитичних найпростіших класу *споровиків*. Близькі до *гемоспоридій*, але відрізняються від них відсутністю статевого процесу. Паразитують в *еритроцитах* та *лімфоцитах* ссавців (великої рогатої худоби, свиней та ін.), призводячи до небезпечних хвороб свійських тварин — *піроплазмідозів*. Переносниками П. є *пасовищні кліщі*, в тілі яких відбувається нестатеве розмноження П. шляхом простого поділу та *шизогонії*. Передається П. хребетним тваринам з слиною кліща при кровосмоктанні. Ряд П. включає 3 родини: Babesiidae (синонім Piroplasmidae), Theileriidae та Dactylosomidae.

В. П. Коваль.

ПІРОПЛАЗМІДО́ЗИ (стара назва — гемоспоридіози) — група кровопаразитарних хвороб ссавців, птахів, риб і земноводних тварин, іноді на П. хворіє й людина. До П. належать: *бабезіоз*, піроплазмоз, *нуталіоз*, тейлеріоз. Збудники — одноклітинні найпростіші організми піроплазми з ряду *піроплазмід*, які паразитують в *еритроцитах* крові. Паразити мають грушовидну, амебовидну та ін. форми. У тварин П. характеризуються високою т-рою, анемією та жовтяничністю слизових оболонок. Найчастіше виникають у весняно-літній період, коли на тварин на пасовищах нападають переносники збудників — *пасовищні кліщі*. У хворих тварин з'являється *гемоглобін* у сечі, порушується діяльність серцево-судинної і травної систем тощо. Заходи боротьби. Застосовують хіміотерапевтичні препарати; запобігають нападу кліщів обробкою шкірного покриву тварин *інсектицидами*.

Літ.: Хвороби сільськогосподарських тварин. К., 1971; Справочник по ветеринарии. Л., 1978.

Л. П. Погребняк.

ПІРОСМАНАШВІ́ЛІ Ніко [Микола Асланович; 1862 (?), с-ще Мірзаані, гепер Цітелцкаройського р-ну Груз. РСР — 5.V (?) 1918, Тбілісі] — груз. художник-самоук, представник *примітивізму*. Працював у Тбілісі. Вся творчість П. пройнята нар. тенденціями. Малював вивіски для духанів-їдалень, картини на теми сел. побуту («Збирання винограду», «Весілля в Кахетії», «Кахетинський епос» та ін.) і життя старого Тбілісі («Робітник з бочкою», «Робітник з бурдюком», «Духанщик», «Двірник» та ін.). Багато творів П. мають викривальний характер («Гульня трьох князів», «Мільйонер — бездітний і бідна — з дітьми», «Жебрак» та ін.). П. широко відомий як анімаліст («Поранений олень», «Лев», «Орел» та ін.), автор натюрмортів. Більшість творів П. зберігаються в Музеї мистецтв Груз. РСР в Тбілісі. Виставки творів П. експонувалися у Харкові, Одесі — 1931, Києві — 1931, 1976.

Літ.: Ніко Піросманашвілі. Каталог. Х.—К.— Одеса, 1931; Нико Пиросманашвили. Альбом. М., 1967; Кузнецов Э. Д. Пиросмани. Л., 1975.

ПІРОТЕ́ХНІКА (від грец. *πῦρ* — вогонь і *техніка*) — галузь техніки, пов'язана з виготовленням і застосуванням освітлювальних, сигнальних, запалювальних, димових та ін. спец. сумішей, а також споряджених ними тех. засобів (ракет, снарядів, шашок тощо). Піротехнічні суміші були відомі ще в Старод. Римі, Візантії («грецький вогонь»), у Китаї та ін. країнах, а також арабам. У Європі перші порохові ракети застосовано як запалювальні засоби на Україні у битвах (на поч. 16 ст.) з татарами. В Росії їх почали використовувати в широких масштабах наприкінці 17 — на поч. 18 ст. Бурхливого розвитку П., що грунтувалась на нових досягненнях фізики і хімії, набула у першій половині 20 ст. Піротехнічні суміші містять пальне (напр., магній, алюміній та їхні сплави), окислювач (*нітрати, хлорати, перхлорати, оксиди* металів тощо) і клей (напр., *желатину*). До них додають також спец. речовини, що забарвлюють полум'я і дим, підсилюють світіння, прискорюють або сповільнюють процес горіння. Виготовляють ці суміші подрібненням і змішуванням компонентів, *грануляцією*, сушінням і ущільненням їх — переважно пресуванням. Змішування компонентів і ущільнення сумішей — пожежо- і вибухонебезпечні. Запалюють піротех. суміші пороховими шнурами, *капсулами* тощо. Піротех. суміші й засоби застосовують у пром-сті (напр., термітні суміші для зварювання), сільс. г-ві (для боротьби з шкідниками), військ. справі, при кінозніманні, влаштуванні святкових фейєрверків та ін.

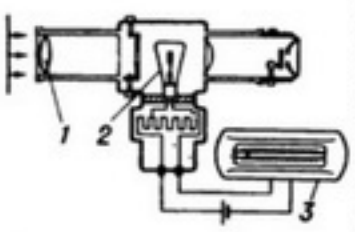

Схема оптичного **пірометра:** *1* — оптична система; *2* — пірометрична лампа; *3* — електровимірювальний прилад.

ПІРОТИ́Н (від грец. *πυρρότης* — вогняно-червоний або темно-оранжевий колір) — мінерал класу сульфідів та їхніх аналогів. $Fe^{2+}_{1-n}F^{3+}_{2}{}_{/3}{}_{n}S$. *Сингонія* гексагональна. Трапляється і моноклінний П. Густ. 4,58—4,65. Твердість 3,5—5,0. Колір бронзово-жовтий. Блиск металевий. Магнітний. У Рад. Союзі є в РРФСР (у мідно-нікелевих рудах Кольського п-ова, Уралу, Прибайкалля, свинцево-цинкових рудах Пн. Кавказу), на Україні (в заліз. рудах *Керченського залізорудного басейну*). Використовують як сировину для одержання сірчаної кислоти.

ПІРОФІЛІ́Т (від грец. *πῦρ* — вогонь і *φύλλον* — листок) — мінерал класу *силікатів*. $Al_2(OH)_2[Si_4O_{10}]$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,72. Твердість 1,5. Колір білий, зеленуватий, іноді жовтуватий або буруватий. Блиск скляний. В Рад. Союзі родовища П. є в РРФСР (Урал, Магадан. обл.), на Україні (Волинська височина); за рубежем — у США. Використовують для виготовлення вогнетривких виробів та ізоляторів; у старовину широко використовували як декоративний матеріал.

ПІРОФІ́ТОВІ ВО́ДОРОСТІ (Pyrrophyta) — відділ нижчих рослин. Переважно одноклітинні рухливі форми з дорсовентральною будовою тіла, двома або однією борозенками та двома джгутиками. Відомі також пальмелоїдні, кокоїдні, нитчасті та амебоїдні форми. Клітини П. в. голі або вкриті текою, яка нерідко має вигляд панцира, поділеного поперечною борозенкою на дві частини, складені з щитків-пластинок, рідше — клітинною оболонкою. У більшості одноклітинних форм П. в. наявні т. з. глотка трубковидної, лійковидної або мішковидної форми, а також особливі структури — трихоцисти. Характерні особливі *вакуолі* — пузули. *Хлоропласти* різних відтінків (оливкуваті, буруваті, коричнево-жовті, червонуваті та ін.). Є також безбарвні форми. Ядерний апарат примітивний (т. з. мезокаріотична будова клітини). Розмноження переважно вегетативне (поділом клітини), рідше власне нестатеве (зооспорами або автоспорами). Статевий процес достовірно не виявлений. Нерідко утворюються цисти. Обсяг відділу розуміють неоднаково; часом до нього, крім динофітових (і насамперед перидинієвих) водоростей, відносять також криптофітові та хлоромонадові. Понад 1000 видів (бл. 125 родів), які розвиваються

(і нерідко досить інтенсивно) як у континентальних водоймах, так і в морях. Деякі трапляються у позаводних *біотипах*. В СРСР — бл. 50 родів (500 видів). П. в. збагачують водойми органічними речовинами, беруть участь у створенні геологічних порід, є кормом для ін. гідробіонтів тощо. Відомі токсичні форми. Деякі види використовують як індикатори ступеня забрудненості води.

Н. В. Кондратьєва.

ПІРОХЛО́Р (від грец. πῦρ — вогонь і χλωρός — жовтувато-зелений) — мінерал класу оксидів і гідроксидів. $NaCaNb_2O_6(OH, F)$. Натрій і кальцій можуть заміщуватися ін. хім. елементами, утворюючи відміни П.— уранпірохлор (багатий на *уран*), мікроліт (багатий на *тантал*) та ін. *Сингонія* кубічна. Густ. 4,30. Твердість 5,5—6,5. Колір темно-бурий, червонувато-бурий, жовтувато-зелений. Блиск алмазний. Родовища П. відомі в Норвегії, Швеції, Канаді, США, СРСР. Сировина для одержання *ніобію* і танталу.

ПІРО́ЦЬКИЙ Федір Аполлонович [17.II (1.III) 1845, Лохвицький повіт Полтавської губ.— 28.II (12.III) 1898, м. Олешки, тепер Цюрупинськ Херсонської обл.] — російський винахідник у галузі електротехніки. Закінчив (1866) юнкерський клас Михайлівського арт. уч-ща, служив у Києві. Після закінчення (1871) Михайлівської арт. академії працював у Гол. арт. управлінні (Петербург). Обгрунтував можливість передачі електроенергії на велику віддаль. Уперше в Росії (в Петербурзі) побудував і випробував (1880) трамвайний вагон з підвісним тяговим електродвигуном постійного струму і живленням через рейки.

Літ.: Ржонсницький Б. М. Федір Аполлонович Піроцький. К., 1951.

ПІРР (Πύρρος; 319 — 273 до н. е.) — цар *Епіру* 307—302 та 296—273 до н. е. В 302 до н. е. був позбавлений влади внаслідок повстання місц. племен молоссів. У 301 до н. е. брав участь у битві *діадохів* біля м. Іпсе. В 296 до н. е. знову став царем Епіру, приєднав до своїх володінь о-ви Керкіру, Левкаду, області Акарнанію, Амбракію та ін. тер. Греції. Підтримав м. Тарент у боротьбі проти Риму. В 280 до н. е. розбив рим. військо біля Гераклеї, 279 до н. е.— біля м. Аускулума (ціною великих втрат, звідси вираз «Піррова перемога»). Після поразки його війська біля Беневента (275 до н. е.) втік до Таренту, потім — до Епіру. Вбитий під час вуличної сутички в Аргосі.

ПІРРО́Н з Еліди (Πύρρων; бл. 365—275 до н. е.) — давньогрец. філософ, засновник античного *скептицизму* (пірронізму). За П., людське пізнання не дає істинного знання про навколишній світ, а будь-яке судження про сутність речей і їхню цінність настільки ж істинне, як і хибне. А оскільки ми нічого не можемо знати про речі, слід утримуватися від суджень про них. Це позбавляє сумнівів, породжує байдужість до ілюзорного світу з його радощами і горем, а отже дарує душевний спокій і щастя, яке П. розумів як незворушність (атараксія), відсутність страждань. З послідовників П. відомі Тімон і Євсевій, у переказах яких дійшло до нас його вчення. В 2 ст. н. е. філософію П. розвивали представники неопірронівського скептицизму (Енесідем, Агріппа, *Секст Емпірик*).

ПІРС (Pearse) Патрік (Падрік) Генрі (10.XI 1879, Дублін — 3.V 1916, там же) — ірл. поет. Писав англ. та ірл. мовами. У своїх кращих творах (вірші «Мати», «Повстанець»; обидва — 1915) закликав до революц. боротьби проти брит. колонізаторів. Більшість поетичних творів ввійшла до посмертної зб. «Вибрані твори» (1918) та ін. видань (1963). Відомий і як автор п'єс та оповідань. Розстріляний англійцями за активну участь в *Ірландському повстанні 1916*.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт», 1980, № 2.

Літ.: Коптілов В. Поезія зеленого острова. «Всесвіт», 1980, № 2.

О. І. Земляний.

ПІРС (Peirce) Чарлз Сандерс (10.IX 1839, Кембрідж, шт. Массачусетс — 19.IV 1914, Мілфорд, шт. Пенсільванія) — амер. філософ-ідеаліст, логік, математик, природодослідник. Член Амер. академії наук і мистецтв (1877) та національної АН (1879). Засновник *прагматизму*. Висунув принцип, за яким значення поняття зводиться до сукупності його практичних наслідків. Намагався примирити наукові дослідження з релігійною вірою. Відстоював ідею відносності наукового знання, водночас аналізуючи шляхи його виникнення й обгрунтування; створив заг. теорію знаків (див. *Семіотика*), дав класифікацію та аналіз їхнього функціонування в процесі пізнання. П. розробив вчення («феноменологію», або «фанероскопію») про три фундаментальні структурні категорії буття, що виражають найзагальніші риси людського досвіду (перша — якість, друга — індивідуальний факт, або існування, третя — універсальність, закон). Висунута П. теорія розвитку спиралась на принципи «випадковості» й «любові» як спрямовуючої сили розвитку і мала об'єктивно-ідеалістичний характер.

Ю. К. Мельвіль.

ПІРС (англ. piers, множ. від pier — стовп, причал) — гідротехнічна споруда, що виступає у портову *акваторію* і служить для причалювання (швартування) суден з двох боків; різновид *причальних споруд*. На П. (мал.) виконують перевантажувальні операції, висаджують на берег і беруть на судна пасажирів, ремонтують пришвартовані судна тощо. Споруджують П. під кутом (зокрема, перпендикулярно) до берега. Розрізняють П.: поодинокі й групові (у вигляді «гребінки» вздовж берега); широкі (шир. 60—250 м) і вузькі (10—60 м). На широких П. розміщують склади, підйомні крани, прокладають автошляхи і залізничні колії. П. зводять при обмеженій береговій лінії *порту*.

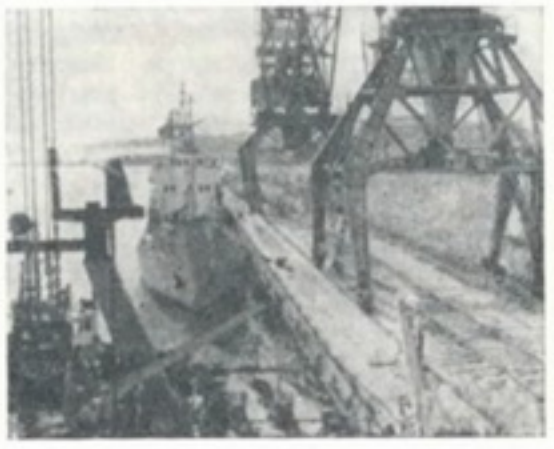

Пірс Білгород-Дністровського морського порту.

ПІРСОН (Pearson) Карл (27.III 1857, Лондон — 27.IV 1936, там же) — англ. математик і біолог, філософ-ідеаліст, послідовник *махізму*. Професор прикладної математики й механіки (1884), згодом (з 1911) — *евгеніки* Лондонського ун-ту. Відомий працями в галузі *математичної статистики* та застосування її в біології (див. *Біометрія*). Питанням методології науки присвячена філос. праця П. «Граматика науки» (рос. пер. 1911), в якій він з суб'єктивно-ідеалістичних позицій витлумачував наук. знання: поняття науки вважав штучними конструкціями, засобами описування й упорядковування чуттєвого досвіду. Філос. погляди П. піддано критиці в праці В. І. Леніна «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*».

ПІРУЕ́Т (франц. pirouette, букв.— дзига) — 1) У балеті — повний оберт (або кілька обертів, вправо чи вліво) танцівника (танцівниці) на місці. 2) У фігурному катанні на ковзанах, стрибках у воду, гімнастиці — обертання спортсмена по вертикальній осі. 3) У верховій їзді — поворот коня на задніх ногах. 4) Переносно — різкий несподіваний поворот (у поведінці, в ході думки тощо).

ПІ́РЧЮПІС, Пірчюпяй — село у Варенському р-ні Лит. РСР. 3.VI 1944 нім.-фашист. окупанти спалили село і 119 його жителів за зв'язок з партизанами. У відбудованому селі створено меморіальний музей. У 1960 встановлено пам'ятник жертвам фашизму, що складається з монументальної статуї «Мати» і стіни з рельєфами та прізвищами загиблих (скульптор Г. Йокубоніс, Ленінська премія 1963; арх. В. Габрюнас).

Пам'ятник жертвам фашизму в **Пірчюпісі.** Скульптор Г. А. Йокубоніс, архітектор В. П. Габрюнас. Граніт, 1960.

ПІ́Р'Я — рогові утвори шкіри, що вкривають більшу частину тіла птахів і утворюють *оперення*. Розрізняють П.: контурне, нитковидне, пухове, пух і щетинки. Найрозвиненіше контурне П.: його пір'їна утворена стрижнем, який складається з порожнистого очина і стовбура, до якого прикріплюється 2 опахала (зовн. і внутр.). Опахала утворені борідками, зчепленими між собою борідочками, на яких є дрібні гачечки (див. мал.). На поверхні тіла контурне П. розташоване нерівномірно (див. *Аптерії, Птерилії*), до нього належить махове П., рульове П. і покривне П. Нитковидна пір'їна має довгий, тонкий і м'який стрижень з нечисленними тоненькими борідками біля основи; скупчене навколо контурного П. та пуху. Пухова пір'їна має тоненький стрижень з м'якими борідками, не зчепленими між собою. Щетинки — голі стрижні пір'їни, що не мають борідок.

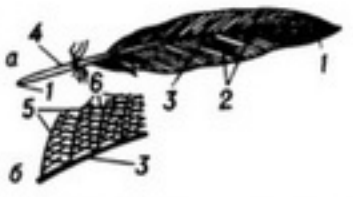

Схема будови контурного **пір'я:** *а* — загальний вигляд; *б* — частина пера (збільшено): *1* — стрижень; *2* — опахало; *3* — стовбур; *4* — очин; *5* — борідки; *6* — борідочки.

Піски. Пам'ятник П. Г. Тичині. Скульптори А. В. Кущ, О. К. Редько, В. В. Швецов. 1981.

Періодично П. скидається і замінюється новим (див. *Линяння*).

ПІСА́РРО (Pizarro) Франсіско (між 1470 та 1475, м. Трухільйо, Іспанія — 26.VI 1541, Ліма, Перу) — ісп. *конкістадор*. Брав участь в експедиції ісп. мореплавця й конкістадора А. Охеди до берегів Пд. Америки (1509), у завоюванні Панами (1510) й Перу (1532—36). Пограбував і знищив д-ву інків *Тауантінсуйу*. В 1535 заснував м. Ліму. Вбитий прихильниками свого політичного суперника Д. Альмагро.

ПІСЕ́ННИКИ — збірники народних пісень, популярних *романсів* (з нотами чи без них), призначені для співу. В Зх. Європі з'явились у 16 ст., у Росії — в 17 ст. Поряд з віршами літ. походження (*канти* й *псалми* на тексти М. Ломоносова, О. Сумарокова, Г. Сковороди та анонімних авторів) і творами духовного змісту в ранніх рукописних П. є записи нар. пісень. Укладали П. бурсаки, вчителі (бакалаври), *мандрівні дяки* та ін. письменні люди. Перші друковані рос. та укр. видання П. здійснили Г. Теплов (1759), М. Чулков (1770—74), В. Трутовський (1776—95), І. Прач (1790, 1804, 1815), Т. Полежаєв (1792) та ін. З 2-ї пол. 19 ст. почали виходити т. з. лубочні П. (див. *Лубочна література*), що сприяло популяризації пісень на слова Т. Шевченка, М. Некрасова та ін. Відомими були такі укр. лубочні П.: «Молодий чумак» (1896), «Метелиця» (1900), «Чорноморець» (1901), «Український кобзар» (1902). Рукописні й друковані П. становили певний етап у популяризації нар. пісні, що передбачав утилітарно-прикладний підхід до неї. Паралельно формувався наук.-етнографічний напрям видання нар. пісень, що грунтувався на доборі художньо довершених творів, на точному відтворенні тексту й мелодії з зазначенням жанрової належності, виконавців, місця запису тощо (див. *Фольклористика*). Практичні потреби домашнього музикування задовольняли збірники пісень В. Залеського — К. Ліпінського (1833), М. Максимовича — О. Аляб'єва (1834), М. Маркевича (1857), А. Єдлічки (1860, 1861), А. Конощенка (1900, 1902, 1906) та ін. Революц. демократи використовували П. з метою агітації проти царизму. Підпільні революц. П. виходили з 90-х рр. 19 ст. На поч. 20 ст. з'явилися «Пісні революції» (1902), «Робітничі пісні» (1910), «Революційні пісні» (1920). П., що їх видано за рад. часу, укладено за певними жанрами (ліричні, маршові, танцювальні), призначенням (для школярів, юнацтва, воїнів Рад. Армії), функцією в побуті (зустріч Нового року, колгоспні обжинки), за авторами тексту або музики, нац. належністю тощо. Надруковано укр. мовою серію «Народні пісні братніх республік СРСР» (К., 1977—81).

Літ.: Сперанский М. Малорусская песня в старинных русских печатных песенниках. «Этнографическое обозрение», 1909, № 2—3; Возняк М. Матеріали до історії української пісні і вірші, т. 1—3. Львів, 1913—25; Українська народна поетична творчість, т. 1. К., 1958; Правдюк О.А. Українська музична фольклористика. К., 1978.

О. А. Правдюк.

ПІСІСТРА́Т (Πεισίστρατος; рр. н. і см. невід.) — тиран у Стародавніх *Афінах* 560—527 до н. е. (з перервами). Внутр. і зовн. політика П. була підпорядкована інтересам селянства і торг.-ремісничих верств *демосу*: поділ конфіскованих у *евпатридів* земель серед сел. бідноти; введення дешевого с.-г. кредиту; розвиток торгівлі (особливо з країнами Чорноморського узбережжя), ремесел; велике громад. будівництво, яке давало роботу бідноті. За правління П. Афіни стали одним з центрів грец. культури. Було споруджено храми Афіни Паллади та Аполлона Піфійського на Акрополі, Деметри — в Елевсіні, збудовано ринок і водопровід (служив до 18 ст.). Група вчених при дворі П. упорядкувала єдиний текст поем *Гомера* «Іліада» й «Одіссея».

ПІСКА́ТОР (Piscator) Ервін (17. XII 1893, Ульм — 30.III 1966, Штарнберг, Баварія) — нім. режисер. Член Компартії Німеччини з 1919. Один із перших висунув ідею політ. театру. Був організатором театру «Трибунал» (1919, Кенігсберг, тепер Калінінград) і Пролетарського театру (1920—21, Берлін), режисером Центр. театру (1923—24), театру «Фольксбюне» (1924—27), Театру Піскатора (1927—32, з перервами). В 1933—35 жив у Рад. Союзі (працював на Одес. кіностудії), потім у Франції, США. З 1947 ставив спектаклі в Мангеймі, Мюнхені та ін. містах. З 1962 — худож. керівник театру «Фрайє фольксбюне» (Зх. Берлін). Кращі вистави — «У справі Роберта Оппенгаймера» Кіпхардта, «Повстання офіцерів» Кірста, «День Росії» Піскатора, «Настане час» Р. Роллана, «На дні» і «Міщани» М. Горького. Інсценізував роман Л. Толстого «Війна і мир» і здійснив цю виставу в кількох нім. театрах. В 1927 з рядом спектаклів П. ознайомився Л. *Курбас*.

ПІ́СКИ — село, тепер Бобровицького р-ну Черніг. обл., в якому народився укр. письменник і громад. діяч, Герой Соціалістичної Праці П. Г. *Тичина*. Розташовані за 25 км від райцентру і залізнич. станції Бобровиця. Засн. у період визвольної війни укр. народу 1648—54. Під час революції 1905—07 в П. відбулися сел. заворушення. В роки Великої Вітчизн. війни жителі села брали активну участь у партизанському русі. 28.XII 1942 фашист. карателі оточили П. і все село, яке налічувало 670 дворів, спалили. 861 мешканця було розстріляно. У 1960 в П. споруджено пам'ятник жертвам фашизму. В 1981 в П. відкрито пам'ятник П. Г. Тичині, у відновленій родинній хаті — музей. Ім'я поета присвоєно школі-десятирічці.

ПІСКІ́ВКА — селище міського типу Бородянського р-ну Київ. обл. УРСР. Розташована за 5 км від залізнич. ст. Тетерів. 7,4 тис. ж. (1981). У П.— з-д скловиробів, деревообр. комбінат, лісотарний цех Бучанського експериментально-тарного з-ду, хлібозавод, лісгоспзаг. 2 заг.-осв. школи, лікарня, фельдшерсько-акушерський пункт, 4 клуби, 5 б-к. П. засн. наприкінці 16 — на поч. 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

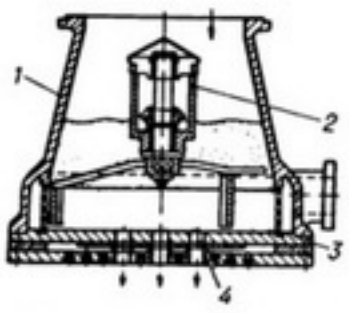

Піскодувна машина. Схема піскодувного механізму: *1* — резервуар, в який завантажується формувальна або стрижнева суміш; *2* — мішалка; *3* — дуттьова плита; *4* — видувний отвір, через який суміш надходить в опоку або стрижневу скриньку.

ПІ́СКОВИК — осадочна гірська порода, що складається з зерен піску, зцементованих глинистим, карбонатним, кремнистим або ін. матеріалом. П., як і піски, поділяють на грубозернисті (з перевагою зерен 2,0—1,0 мм), крупнозернисті (1,0—0,5 мм), середньозернисті (0,5—0,25 мм), дрібнозернисті (0,25—0,1 мм) і тонкозернисті (0,1—0,05 мм); за мінералогічним складом — на кварцові, аркозові, граувакові, слюдисті та ін. П. дуже поширені в *земній корі*. Використовують для виготовлення *динасу*, як бутове каміння і щебінь.

ПІСКОДУ́ВНА МАШИ́НА — машина, яка вдуває *формувальну суміш* або *стрижневу суміш* в *опоки* і стрижневі скриньки за допомогою стиснутого повітря; засіб *ливарного виробництва*. Осн. частиною П. м. є піскодувний механізм (мал.), з резервуара якого суміш через кілька отворів вдувається стиснутим повітрям (бл. 0,6 МПа) в опоку або скриньку, утворюючи *ливарну форму* або стрижень. На основі П. м. створено автом. лінії продуктивністю 240 форм на годину (маса відливок — до 15 кг) і 360 стрижнів на годину (маса стрижнів — до 250 кг). Див. також *Піскострільна машина*.

ПІСКОЗАКРІ́ПЛЮВАЛЬНІ НАСА́ДЖЕННЯ — лісові насадження, штучно створені на пісках для їх закріплення. Завдяки кореневій системі рослин і *лісовій підстилці* П. н. захищають грунт від видування, припиняють вітрову *ерозію грунту*, поліпшують гідролог. і мікрокліматичні умови, чим сприяють підвищенню врожайності с.-г. культур на прилеглих полях та *освоєнню пісків*. П. н. є джерелом цінної деревини, об'єктом рекреаційного використання і важливим природотворчим фактором. На піщаних землях, непридатних для с.-г. користування, створюють масивні лісові насадження. На полях, навкруги сіножатей, пасовищ, водойм, населених пунктів, вздовж річок, залізничних і шосейних доріг висаджують лісові смуги, які виконують протидефляційні (див. *Видування*) функції. Під захистом П. н. на пісках вирощують с.-г. культури, трави, а в більш сприятливих умовах — сади і виноградники. За останні 20 років на Україні створено понад 150 тис. га П. н., з них більше 65 тис. га на *Олешківських пісках*. В результаті рух пісків на цих територіях припинено. Серед масивів лісу насаджено понад 20 тис. га садів і виноградників. На пісках, призначених під с.-г. користування, створюють систему грунтозахисних смуг, завширшки 10—15 м, розміщуючи їх перпендикулярно до пануючих вітрів, що спричинюють ерозію. На пісках усіх природних зон України для П. н. більш стійкою і продуктивною є сосна звичайна, а в Степу — і сосна кримська. Для створення біологічно стійких насаджень з врахуванням лісорослинних умов в основі культури вводять листяні породи (березу та

ін.). В найбільш несприятливих умовах рухомих пісків захисні насадження створюють за допомогою попереднього висаджування *шелюги*. *Л. І. Гайдарова.*

ПІСКОМЕ́Т — машина, яка заповнює (киданням) *опоки* і стрижневі скриньки ущільненими порціями *формувальної суміші* або *стрижневої суміші* під дією відцентрових сил; засіб *ливарного виробництва*. Осн. частиною П. є кидальна (піскометна) головка (мал.), розміщувана над опокою або стрижневою скринькою. Формувальна (стрижнева) суміш надходить до головки по стрічковому транспортеру, підхоплюється лопатками, закріпленими на *роторі*, і з великою швидкістю викидається через отвір. Розрізняють П. пересувні і стаціонарні. Застосовують їх при виготовленні великих *ливарних форм* і стрижнів. Швидкість обертання ротора П. до 1500 об/хв, продуктивність П.— до 50 м³/год.

ПІСКОМИ́ЙКА — будівельна машина, за допомогою якої з піску вимивають глину, мул та ін. домішки. Розрізняють П. (мал.) драгові й шнекові. Робочим органом драгових П. служать скребачки, закріплені на двох безкінечних ланцюгах. Завантажений у таку П. пісок переміщується скребачками спочатку по горизонтальній частині корита, де перемішується з водою і промивається, а далі, частково зневоднюючись, по його похилій частині, з якої вивантажується у збірний бункер. Вода разом з домішками виливається через отвір у торцевій стіні корита. Робочим органом шнекових П. є один або два паралельні *шнеки*, що перемішують пісок, осілий з *пульпи* (її завантажують у верх. частину корита), до вивантажувального вікна. Продуктивність П. до 20 м³ очищеного піску на годину, витрата води на 1 м³ піску — 3—5 (драгові П.) і 2,5—3 м³ (шнекові П.).

ПІСКОРИ́ЙКА (Ammocoetes) — личинка *міног*. Тіло вугровидне; рот у вигляді трикутної щілини, очі недорозвинені, немає зубів. Має ряд примітивних ознак (система миготливих рівчачків, будова зябрового апарата тощо). Живе П. у річках, струмках, зариваючись у пісок (звідки й назва). Живиться дрібними безхребетними, органічним *детритом*. На дорослу міногу перетворюється на 3—6-му році життя. Іл. с. 384.

ПІСКО́РСЬКИЙ Володимир Костянтинович [29.VII (10.VIII) 1867, Одеса — 3 (16).VIII 1910, Казань] — рос. і укр. історик бурж.-ліберального напряму. В 1890 закінчив Київ. ун-т. Учень І. В. *Лучицького*. З 1893 викладав у Київ. ун-ті; з 1901 — професор Ніжинського істор.-філологічного ін-ту, з 1906 — професор Казанського ун-ту. Автор праць з історії середньовіч. Італії, Іспанії та Португалії.

ПІСКОСТРІ́ЛЬНА МАШИ́НА — машина, яка викидає з великою швидкістю (вистрілює) *стрижневу суміш* у стрижневі скриньки за допомогою стиснутого повітря; засіб *ливарного виробництва*. П. м., що її осн. частиною є піскострільний механізм (мал.), відрізняється від *піскодувної машини* більшою швидкістю надходження стиснутого повітря в резервуар з сумішшю і, отже, її подачі в скриньку. До того ж у резервуара П. м. лише один видувний отвір. На основі П. м. створено автом. лінії продуктивністю 600 стрижнів на годину (маса стрижнів — до 150 кг). П. м. можна застосовувати і при виготовленні *ливарних форм*.

ПІСЛЯЖНИ́ВНІ ПОСІ́ВИ — посіви с.-г. культур, що займають поле після збирання достиглого врожаю основної культури і дають врожай у поточному році. У П. п. вирощують здебільшого *кормові культури* на силос і зелений корм, які можуть використати тепло та вологу другої половини літа і осені. Запровадження сумішей кормових культур з включенням бобового компонента істотно підвищує продуктивність П. п. Застосовують П. п. як один із видів проміжних посівів з метою ефективнішого використання землі та збільшення запасів кормів для тваринництва, одержання ін. додаткової продукції *рільництва*.

В. М. Каліберда.

ПІСЛЯЗАРОДКО́ВИЙ РО́ЗВИТОК — те саме, що й *постембріональний розвиток*.

ПІСЛЯЙМЕ́ННИК — службове слово, що вказує на відношення іменника (чи займенника) до ін. слів у реченні. П. виконують ту саму функцію, що й *прийменники*, але, на відміну від них, стоять після слів, до яких відносяться. Поширені в монг., тюркських, фінно-угорських, кавказьких, тунгусо-маньчжурських, самодійських та ін. мовах. Напр., татар.— ат белән — «на коні» (белән — П. «на»), ненецьке — ид нимня — «по воді» (нимня — П. «по»).

ПІСЛЯМО́ВА — додаток до літературного твору, структурно не пов'язаний, на відміну від *епілогу*, з розвитком сюжету. В П. автор роз'яснює свої ідеї, повідомляє про чинники, що впливали на писання твору (напр., «Postscriptum» до 2-ї ред. «Петріїв і Довбущуків» І. Франка). Часом П. є позафабульним мотивуванням описуваного (напр., П. до «Роксолани» П. Загребельного). П. застосовувалась у дидактичній л-рі [напр., «сила» («мораль») у «Баснях Харьковских» Г. Сковороди]. Окрім П. від автора, буває П. від ін. особи — критико-біографічний нарис або коментар, які за функцією збігаються з передмовою.

В. С. Брюховецький.

ПІСЛЯРОДОВИ́Й ПЕРІ́ОД у людини — відрізок часу, який починається після відділення всього *посліду* і закінчується через 6—8 тижнів завершенням процесів зворотного розвитку (інволюції) окремих органів жінки. Безпосередньо після *пологів* матка являє собою міцний м'язовий орган, що добре скоротився. Висота стояння дна матки на 2—4 см нижче пупка. Вже через кілька годин (8—10) після пологів дно матки знаходиться біля пупка. Осн. процеси інволюції матки — зменшення маси і об'єму — відбуваються в перший тиждень П. п. В перші 7—8 днів післяродова матка зменшується, її маса від 1000 г знижується до 500 г. Наприкінці 3-го тижня маса матки досягає 250 г, а 6-го тижня — 50—60 г (її маса до вагітності). Швидкість інволюції матки залежить від віку породіллі, тривалості пологів, об'єму матки тощо. Процеси інволюції шийки матки значно відстають від тіла матки — внутр. матковий зів закривається на 10-й день, а зовн.— на 3-му тижні. Маткові зв'язки поступово скорочуються, *фалопієві труби* стають тоншими і коротшими й набувають свого колишнього положення. Яєчники зменшуються в об'ємі, а *жовте тіло* вагітності стає рубцевою тканиною. При правильному проведенні П. п. через кілька місяців тазова діафрагма і черевний прес майже відновлюють свій тонус. При зворотному розвитку матки виділяється рановий секрет ендометрія — післяродові виділення, або лохії, що складаються з *лейкоцитів*, сироватки крові, залишків децидуальної оболонки. В перші 2 дні після пологів вони яскраво-червоні, містять багато крові, але потім світлішають і на 10-й день стають світлими, без домішок крові. Активна секреторна діяльність молочних залоз починається на 3-й день після пологів. Породілля відчуває біль у молочних залозах і нерідко в пахвових западинах. Через 24 год. молочні залози стають м'якими і починають сильно виділяти молоко. Ріст і розвиток молочних залоз при вагітності залежить від дії естрогенних гормонів і *прогестерону*. Утворення і дія цих гормонів регулюються *корою великих півкуль головного мозку*. Якщо П. п. перебігає без ускладнень, породілля має залишати родопомічний заклад на 6—7-й день.

В. Я. Голота.

ПІСЛЯУКІ́СНІ ПОСІ́ВИ — один із видів *повторних посівів*; посіви с.-г. культур, розміщені на полях після посівів суміші озимого жита з озимою викою, однорічних трав, ін. *кормових культур*, скошених на *зелений корм* або *сіно*. Застосовують П. п. з тією ж метою, що й *післяжнивні посіви*.

В. М. Каліберда.

ПІ́СНЯ — найпоширеніша форма нар. і професіонал. вокальної музики, що поєднує поетичний текст і мелодію. Ці складові частини П. перебувають у тісній єдності і взаємозумовленості; поетичні образи живого слова визначають характер і емоційний смисл мелодії. За структурою текст П. має чітку строфічну побудову — на мелодію першої строфи співаються всі ін. строфи (куплети); часто має *приспів* (рефрен). П.— одна з найдавніших форм *народної творчості*. Вона зародилася в трудовій діяльності людини і стала виявом почуттів, дум і сподівань найширших нар. мас. Це спричинило появу багатьох видів і жанрів нар. П., які відображають істор. періоди в розвитку народу, його боротьбу за соціальне і нац. визволення, а також вірування, обряди, побут, родинні відносини тощо. Пісенна культура укр. народу містить у собі П. обрядово-календарного цик-

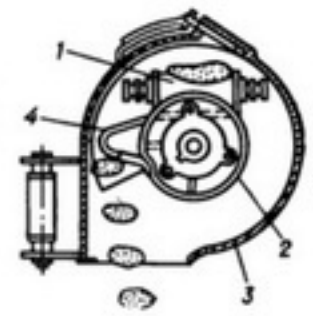

Піскомет. Схема кидальної головки: *1* — стрічковий транспортер; *2* — ротор; *3* — кожух; *4* — лопатка.

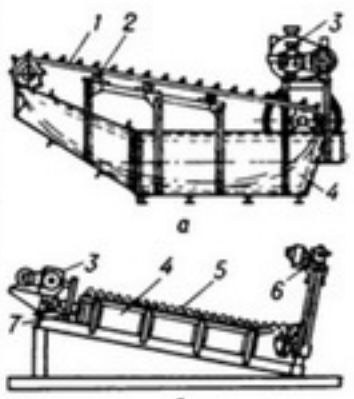

Піскомийка: *а* — драгова; *б* — шнекова; *1* — безконечний ланцюг із скребачками; *2* — підтримуючий ролик; *3* — привод; *4* — корито; *5* — шнек; *6* — механізм підйому шнека; *7* — вивантажувальне вікно.

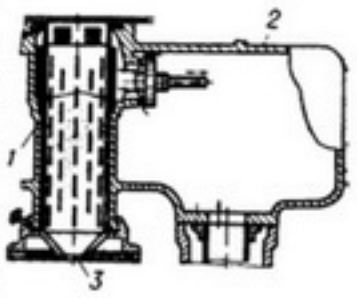

Піскострільна машина. Схема піскострільного механізму: *1* — резервуар, в який завантажується стрижнева суміш; *2* — посудина (ресивер) із стиснутим повітрям (стрілками показано надходження стиснутого повітря в ресивер і резервуар); *3*— видувний отвір, через який суміш надходить у стрижневу скриньку.

К. Піссарро. Автопортрет. 1903. Галерея Тейт. Лондон.

лу (*колядки, щедрівки, веснянки,* купальські, обжинкові, весільні та ін.), *історичні пісні,* кріпацькі, наймитські, чумацькі, рекрутські, родинно-побутові, П. про революц. виступи народу, жартівливі і сатиричні, П.-романси, П. літ. походження.

Календарно-обрядові П., пов'язані з річним циклом сільс. робіт, відбивають світогляд давніх часів. Інколи в них трапляються заклинання, що мали сприяти мисливству, рибальству, викликати дощ, добрий врожай, достаток (укр. щедрівка «Щедрик, щедрик, щедрівочка»). Мелодії цих П. прості за будовою, чіткі за ритмом; звуковий обсяг, як правило, не перевищує 3—5 звуків. Календарно-обрядові П. в наш час втратили зв'язок з обрядами (за винятком весільних); є самостійними виявами творчого генія народу. До історичних належать П. про боротьбу народу з іноземними загарбниками. В укр. фольклорі — про боротьбу з турками і татарами; про визвольну війну 1648—54 проти польс. шляхти під проводом Б. Хмельницького і героїв цієї війни — Богуна, Нечая, Кривоноса, Морозенка; про *Коліївщину* та ватажків гайдамацьких повстань — Залізняка, Гонту, Швачку, Бондаренка. До історичних належать і козацькі П., що оспівують військ. побут, патріотизм козаків, героїчну смерть у бою тощо. Мелодії цих П. позначені багатством звукової системи, глибокою емоційністю, наспівністю, ладовою різноманітністю. Нерідко їм властива ритміка *маршу* (напр., «Гей, не дивуйте, добрії люди...»).

У кріпацьких, наймитських, чумацьких П. розповідається про підневільну працю селян за феодалізму й капіталізму, про знущання з них панів та куркулів. У рекрутських і солдатських П. відбито тяжку царську солдатчину. Мистецьке багатство кожного народу становлять родинно-побутові П., що відображають різні сторони нар. побуту, кохання, розлуку, сімейні відносини. В укр. і рос. фольклорі особливо виділяються П. про жіночу долю (безправне становище жінки в сім'ї і суспільстві у дожовтневий час), позначені високою поетичністю і муз. красою.

З розвитком капіталістичних відносин виникли робітничі П., що відображають тяжку працю трудящих, виступи проти експлуататорів (напр., укр. П. «Ой чи воля, чи неволя»), зростання класової свідомості. Велику роль у боротьбі народу за соціальне і нац. визволення відіграли революц. П., зокрема «Марсельєза», «Інтернаціонал», «Варшав'янка», «Шалійте, шалійте» та ін. Їхнім мелодіям властиві сувора мужність, енергійність.

Жартівливі і сатиричні П. свідчать про оптимістичне світосприймання й здоровий гумор народу. Їхня мелодика чітка за ритмом і структурою, часто позначена рисами танцювальності. Нар. П.-романси мають переважно ліричний характер і передають інтимні почуття. Їхні мелодії не завжди відзначаються повнотою емоційного узагальнення, проте приваблюють щирістю, наспівністю. Близькі до них за емоційним характером П. літ. походження, складені на тексти поетів — О. Пушкіна, М. Лермонтова, Т. Шевченка, І. Франка, М. Петренка, В. Александрова, Є. Гребінки, О. Олеся, С. Єсеніна, А. Міцкевича, Р. Бернса, Г. Гейне та ін. Творчість цих поетів увібрала в себе нар. пісенність, а тому органічно сприймається в нар. побуті. Особливо це стосується поезій Т. Шевченка, які стали нар. піснями,— «Реве та стогне Дніпр широкий», «Думи мої, думи...», «По діброві вітер віє», «Ой одна я, одна», «Зоре моя вечірняя» та ін.

За муз. структурою нар. П.— одноголосі й хорові. Останні у деяких народів (росіян, українців, білорусів, грузинів) відзначаються розвиненим *багатоголоссям.* Нар. П. виконують переважно без інструм. супроводу.

Важливу роль у збиранні й пропаганді нар. П. відіграли вчені-фольклористи (М. Львов та І. Прач, М. Максимович, П. Сокальський, Ф. Колесса, К. Квітка, Леся Українка та ін.), які записали й опублікували багато текстів і мелодій, а також композитори, в творчості яких обробкам нар. П. належить важливе місце (М. Балакірєв, М. Римський-Корсаков, М. Лисенко, М. Леонтович, Л. Ревуцький, С. Людкевич, Б. Лятошинський, З. Паліашвілі, О. Спендіаров, О. Александров та ін.).

Нар. пісенна культура стала базою для зародження жанру П. у профес. творчості. За характером, поетичними і муз. образами ці П. дуже близькі до народних. Їхні мелодії прості і виразні, доступні для виконання і сприйняття. В переважній більшості П. профес. композиторів написані для одного голосу або хору з інструм. супроводом (найчастіше фортепіанним). Видатними майстрами П. в зарубіжній музиці були Л. Бетховен, Ф. Шуберт, Р. Шуман, Е. Гріг, в рос.— М. Глинка, О. Гурільов, О. Варламов, О. Аляб'єв, М. Мусоргський, П. Чайковський та ін. Великий внесок у розвиток цього жанру в укр. профес. музиці зробили М. Лисенко, М. Леонтович, Я. Степовий, К. Стеценко, Д. Січинський. У рад. час П. як фольклорний жанр посідає важливе місце в рад. нар. творчості. В мелодичній будові нар. П. рад. часу широко використовується фольклор, сповнений новим змістом, передовими ідеями сучасності. Під впливом кращих нар. П., зокрема революційних, у рад. музиці виробився особливий жанр масової П., що відіграє важливу роль у музичному побуті народу. Відзначаючись високою ідейністю, актуальністю тематики, досконалістю і демократичністю худож. форми, масова П. завоювала загальну любов і визнання. Як і в народних, тематика П. профес. композиторів різноманітна. В них оспівуються Комуністична партія і образ В. І. Леніна, героїка громадянської і Великої Вітчизн. воєн (зокрема, партизанська боротьба), будівництво соціалізму і комунізму, звитяга мирної праці, особисті почуття нової людини. Серед майстрів рос. рад. масової П.— О. Александров, І. Дунаєвський, А. Новиков, В. Соловйов-Сєдой, В. Мураделі, О. Пахмутова; української — В. Верховинець, К. Богуславський, П. Козицький, Л. Ревуцький, П. Майборода, Г. Жуковський, А. Кос-Анатольський, Г. Верьовка, А. Філіпенко, О. Білаш, І. Шамо; білоруської — І. Любан, Г. Пукст, Є. Тикоцький, І. Лученок, Ю. Семеняко; груз.— Р. Габічвадзе, Н. Гудіашвілі, Ш. Мшвелідзе, О. Тактакішвілі, Р. Лагідзе; вірмен. — К. Заварян, А. Бабаджанян, А. Сатян, К. Орбелян; лит. — І. Швадяс, С. Шимкус, Ю. Груодіс; латис. — А. Калнінь, В. Камінський, П. Дамбіс, Р. Паулс. Серед зарубіжних авторів П.— Г. Ейслер (НДР), А. Вієру (Румунія), П. Кадош (Угорщина), В. Добіаш (Чехословаччина).

Літ.: Лисенко М. В. Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень у виконанні кобзаря Вересая. К., 1978; Лисенко М. В. Про народну пісню і про народність в музиці. К., 1955; Сокальський П. Руська народна музика, російська і українська в її будові мелодичній і ритмічній і відмінності її від основ сучасної гармонічної музики. К., 1959; Грінченко М. О. Українські радянські народні пісні.— Український романс. В кн.: Грінченко М. О. Вибране. К., 1959; Довженко В. Нариси з історії української радянської музики, ч. 1—2. К., 1957—67; Нудьга Г. А. Українська пісня серед народів світу. К., 1960; Гордійчук М. Фольклор і фольклористика. К., 1979; Кузик В. Українська радянська лірична пісня. К., 1980.

М. М. Гордійчук.

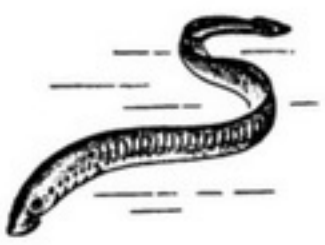

Піскорийка.

«ПІСНЯ ПРО МОГО́ СІ́ДА» — пам'ятка ісп. героїчного епосу. Складена бл. 1140 нар. співцем. Зберігся неповний рукопис від 1307. Вперше опублік. 1779. У пам'ятці оспівуються подвиги Сіда Кампеадора (від араб. sidi — пан і ісп. campeador — войовник), справж. ім'я якого Родріго Діас де Бівар (між 1026 і 1043—1099), борця за незалежність ісп. народу, одного з героїв *Реконкісти.* «Пісня» мала значний вплив на розвиток ісп. л-ри, а образ Сіда знайшов відображення у творах П. *Корнеля* та ін. письменників, у наукових працях Й. Г. *Гердера.*

Видання: Рос. перекл.— Песнь о Сиде. Староиспанский героический эпос. М.—Л., 1959; Песнь о Роланде.— Коронование Людовика.— Нимская телега.— Песнь о Сиде.— Романсеро. М., 1976.

Літ.: Смирнов А. А. Испанский героический эпос. В кн.: История зарубежной литературы. М., 1978.

«ПІСНЯ ПРО НІБЕЛУ́НГІВ» — пам'ятка нім. героїчного епосу. Складена бл. 1200. Вперше опубл. 1757. В її основі — давньонім. міфи і перекази 5—6 ст. У «П. про Н.» засуджувались жорстокість, свавілля феодалів, оспівувався героїзм, благородство Зігфріда — переможця карликів нібелунгів, що уособлювали темні сили природи. Набула великої популярності в період романтизму. Мотиви «П. про Н.» використав В. Р. Вагнер у тетралогії «Перстень Нібелунга» (1869—76).

Видання: Укр. перекл.— Зігфрід. Перша частина «Пісні про Нібелунгів». Полтава, 1919; Із «Пісні про

До ст. **Плакат.**

1. А. Й. Страхов. «В. Ульянов (Ленін)». 1924.

2. М. О. Попінов. «Мир — наш ідеал». 1974.

3. Є. В. Саренко. «Щастя, труд, мир». 1966.

4. Б. В. Силкін. «Вступайте до Червоної кінноти». 1920.

5. В. Г. Яланський. «Трудові звершення — з'їздові партії!». 1980.

6. Ф. Т. Глущук. «Хліб, любов, сім'я — поняття святі». 1976.

1
2

3

4
5
6

До ст. **Плакат.**

1. О. П. Апсіт. «Грудьми на захист Петрограда!». 1918.
2. В. Б. Корецький. «Воїне Червоної Армії, врятуй!». 1942.
3. О. М. Савостюк, Б. О. Успенський. «Ура! Перемога!..». Частина триптиха. 1972.
4. В. С. Іванов. «На всій планеті...». 1958.
5. М. Аввакумов, О. Волкова. «Спорт, мир, дружба!». 1979.
6. Л. М. Непомнящий. «Кожний день — ударний!». 1980.
7. Н. М. Ватоліна. «Мир!». 1957.
8. Ш. Фукуда. «Перемога». 1975. Японія.
9. Т. Трепковський. «Ні!». 1952. Польща.
10. Грапюс, М. Карез. «В'єтнам. Перемога!». 1975.
11. Ж. Еффель. «Так! — трудовій Європі. Ні! — Європі фінансів». 1972.
12. К. Р. Альварес. Плакат. 1975. Мексіка.
13. Дж. Хартфілд. «Війна і трупи — все іще надія багатіїв». 1932. Німеччина. **1–7** — РРФСР; **10, 11** — Франція.

Нібелунгів». В кн.: Франко І. Твори, т. 10. К., 1977; Рос. перекл.— Песнь о Нибелунгах. Л., 1972.
Літ.: Жирмунский В. М. Немецкий героический эпос. В кн.: История зарубежной литературы. М., 1978.

«ПІСНЯ ПРО РОЛА́НДА» — пам'ятка франц. героїчного епосу 12 ст. Найраніша з редакцій, що збереглися, — т. з. Оксфордська (бл. 1170). В основі «Пісні» лежить істор. подія: похід і поразка загону Карла Великого в Іспанії у битві з басками (778). Побудована на нар. піснях, легендах, літописах. У поемі замість басків показано маврів-мусульман. Засуджуючи феод. сваволю і зрадництво, поема виражає ідеали патріотизму, безстрашності і васальної вірності, втілені в образі Роланда. Вперше надрукована 1837. «Пісню» в грайливо-фантастичному дусі перетлумачили в своїх творах італ. поети М. М. *Боярдо* і Л. *Аріосто*.
Видання: Укр. перекл.— Пісня про Роланда. В кн.: Щурат В. Поезії... Львів, 1957; Рос. перекл.— Песнь о Роланде. М.—Л., 1964; Песнь о Роланде.—Коронование Людовика.— Нимская телега.— Песнь о Сиде.— Романсеро. М., 1976.
Літ.: Смирнов А. А. Французский героический эпос. В кн.: История зарубежной литературы. М., 1978.

ПІСО́К — пухка осадочна гірська порода, що складається з уламків різних мінералів або гірських порід, величиною від 0,05 до 2 мм у поперечнику (за ін. класифікаціями — від 0,1 до 1 мм). Виділяють П. грубозернисті (з перевагою зерен 2,0—1,0 мм), крупнозернисті (1,0—0,5 мм), середньозернисті (0,5—0,25 мм), дрібнозернисті (0,25—0,1 мм) і тонкозернисті (0,1—0,05 мм). За мінералогічним складом найчастіше трапляються кварцові, глауконітові, аркозові, слюдисті П. За умовами утворення П. поділяють на річкові, озерні, мор., водно-льодовикові та ін. П. дуже поширені в *земній корі*. Використовують у будівництві, скляній та будівельних матеріалів промисловості.

ПІСОЧИ́Н — селище міського типу Харківського р-ну Харків. обл. УРСР. Залізнична станція. 12,7 тис. ж. (1981). У П.— меблева ф-ка, цех харків. з-ду «Металоштамп», цех гумової іграшки харків. виробничого об'єднання «Салют». 3 заг.-осв. школи, Будинок культури, 3 клуби, 7 б-к, 2 санаторії. П. відомий з 1732, с-ще міськ. типу — з 1938.

ПІССАРРО́ (Pissarro) Каміль Жакоб (10.VII 1831, о. Сен-Тома, Вест-Індія — 12.XI 1903, Париж) — франц. живописець, один з основоположників *імпресіонізму*. В 1855—61 навчався в Академії Сюїса в Парижі. Твори: «В'їзд до села Вуазін» (1872), «Пейзаж у Понтузі» (1877). З 1880 приєднався до *неоімпресіонізму* і працював у манері *пуантилізму* («Бульвар Монмартр у Парижі», 1897; «Оперний проїзд у Парижі», та ін.). П.— автор акварелей, офортів і літографій. Картини зберігаються в Луврі, ДЕ, Музеї образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві.
Літ.: Камиль Писсарро. Письма. Критика. Воспоминания современников. Пер. с франц. М., 1974.

К. Піссарро. Бульвар Монмартр у Парижі. 1897. Державний Ермітаж у Ленінграді.

ПІСТ — встановлена деякими релігіями, зокрема *християнством*, *іудаїзмом*, *ісламом*, заборона певний час, у певні пори року, вживати їжу взагалі чи окремі продукти та влаштовувати розваги. Виникнення П. пов'язане зі звичаями, що існували в первісному суспільстві, заощаджувати їжу через її нестачу. В сучас. релігіях П. обгрунтовується вченням про примат духа над плоттю.

ПІСТИ́НЬКА — річка в Івано-Фр. обл. УРСР, права прит. Пруту (бас. Дністра). Довж. 57 км, площа бас. 265 км². Живлення снігове й дощове. Використовують для пром. та с.-г. водопостачання.

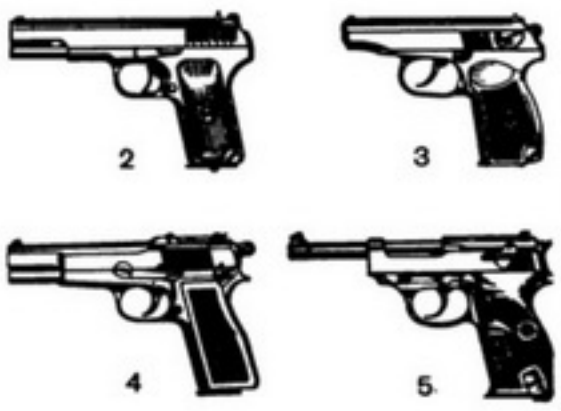

Пістолети:
1 — російський 1809 з ударно-кремінним замком; 2 — 7,62-мм Токарєва — ТТ (СРСР); 3 — 9-мм Макарова — ПМ (СРСР); 4 — 9-мм Браунінга 1935 (Бельгія); 5 — 9-мм «Вальтер» 1938 (Німеччина).

ПІСТОЛЕ́Т (франц. pistolet) — ручна вогнепальна зброя. Вперше з'явився в Європі й Азії в 16 ст. Сучас. П. поділяються на бойові [автоматичні, напівавтоматичні (самозарядні) та неавтоматичні], сигнальні і спортивні. Вага сучас. бойового П. 0,7—1 кг; калібр 5,35—11,43 мм; місткість магазина — 8—12 і більше патронів. Бойові П. уражають ціль на віддалі до 50 м. Див. також *Браунінг, Наган, Револьвер*.

ПІСТОЛЕ́Т-КУЛЕМЕ́Т, автомат— ручна автоматична скорострільна зброя для ураження живих цілей на віддалі до 500 м. Осн. вид стрілецької зброї для всіх родів наземних військ. Місткість магазина — від 20 до 71 патрона. Скорострільність — 80—140 куль за хвилину. Надійність у бою, висока скорострільність та простота конструкції П.-к. зумовили широке застосування його в арміях різних країн з часу 2-ї світової війни. Див. також *Автоматична зброя*.

ПІСТОЛЕ́Т-ФАРБОРОЗПИ́ЛЮВАЧ — будівельний інструмент (апарат) для нанесення (розпилюванням) на поверхню матеріалів олійних, емалевих, синтетич. і в'язких водно-клейових *фарб*. Розрізняють П.-ф. пневматичні (мал.), дія яких грунтується на використанні стиснутого повітря, і механічні, що розпилюють фарбу під дією відцентрових сил. До найпоширеніших належать пневматичні П.-ф.: низького і високого тиску; зі знімним наливним бачком або в комплекті з фарбонагнітальним баком місткістю до 100 л. В'язкі фарбувальні суміші розпилюють П.-ф. з нагрівальним елементом. Продуктивність пневматич. П.-ф. — 50—600 м²/год, витрата повітря — 2,5—30 м³/год, тиск повітря— до 0,4 МПа. Застосовують П.-ф. при *малярних роботах*.

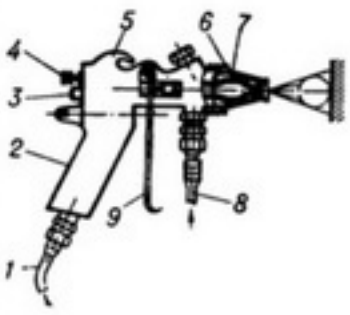

Пневматичний пістолет-фарборозпилювач: *1* — шланг, по якому надходить стиснуте повітря; *2* — рукоятка; *3* — регулятор подачі стиснутого повітря; *4* — регулятор подачі фарби; *5* — корпус; *6* — розпилювальна головка; *7* — сопло; *8* — шланг, по якому надходить фарба; *9* — натискна скоба.

ПІСТРЯКО́ВІ (Cleridae) — родина *жуків*. Довж. тіла 3—25 мм. Надкрила яскраві, строкаті. Жуки й личинки більшості видів живляться дрібними комахами; личинки живуть у гніздах бджіл, ос або ходах *короїдових*. Деякі види живуть і розвиваються на падлі, окремі — паразитують на кубушках *саранових*. Бл. 3000 видів, поширених гол. чин. у тропіках. В СРСР до 60 видів, з них на Україні — понад 15, у т. ч. пістряк мурашиний (Cleroides formicarius), що знищує соснових і ялинових короїдів, бджоложук звичайний (Trichodes apiarius), личинки якого зрідка шкодять бджільництву. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Жуки*.
І. К. Загайкевич.

ПІТ — рідина, що виділяється *потовими залозами* ссавців, у т. ч. людини. Містить 97,5—99,5% води, незначну кількість солей (хлориди, фосфати, сульфати), органічних сполук (сечовина, креатинін, сечова к-та) та ін. речовини. Склад П. залежить від стану організму, інтенсивності *потовиділення* та від кількості різних речовин у крові. Реакція П. кисла (pH 3,8—6,2), іноді лужна (при розкладанні сечовини і виділенні аміаку). У людини за добу виділяється від 0,5 до 10 л П. і більше, залежно від інтенсивності м'язової роботи, т-ри зовн. середовища й кількості випитої води.

ПІТЕКА́НТРОП (від грец. πίθηκος — мавпа і ἄνθρωπος — людина) — представник групи найдавніших людей — *архантропів*. Вперше рештки П. (черепна кришка, стегнова кістка, зуби) були відкриті на поч. 90-х рр. 19 ст. голл. вченим Е. *Дюбуа* на о. Ява. Давність П. визначають в 500—700 тис. років (за новими даними — до 1,2 млн. років). Разом з близькими до

Пістолет-кулемет системи Калашникова.

нього людиною з *Олдоваю, атлантропом, гейдельберзькою людиною, синантропом* входить до виду Homo erectus (лат.— людина випрямлена). Інтерес становить знайдений 1969 череп П. з лицьовим відділом. П. поєднував прогресивні (зокрема, випрямлена постать, складний і відносно великий мозок місткістю 800—1000 см³) і еволюційно менш розвинуті морфологічні риси (відносно низький масивний череп з вузьким, дуже похилим чолом, з великим надбрівним валиком, скошене підборіддя тощо).

Літ.: Рогинский Я. Я., Левин М. Г. Антропология. М., 1978.

В. Д. Дяченко.

«ПІТЕРЛОО» — кривава розправа англ. урядових військ з робітниками під час мітингу в Манчестері на полі Пітерсфілд 16.VIII 1819, проведеного для обговорення петиції про заг. виборче право. У розправі брали участь учасники битви при *Ватерлоо* (звідси іронічна назва — «Пітерлоо»).

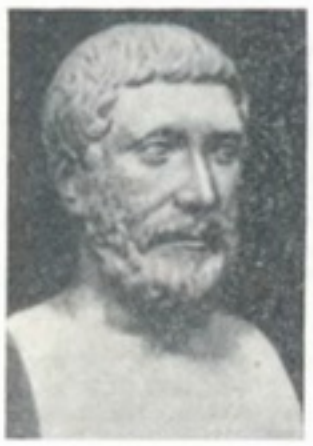

Піфагор Самоський.

ПІТЕРМА́РІЦБУРГ — місто на Сх. Південно-Африканської Республіки, адм. ц. провінції Наталь. Залізнична станція. 113,7 тис. ж. (1970). Вироби. алюм. прокату, підприємства маш.-буд., взут., швейної та харч. пром-сті. Тех. коледж. Нац. музей. П. засн. 1838.

ПІТЕ́ШТІ — місто на Пд. Румунії, адм. ц. повіту Арджеш. Розташоване на р. Арджеш. Вузол автошляхів, залізнична станція. 124 тис. ж. (1976). Підприємства маш.-буд. (автомоб. і електромоторний з-ди), нафтопереробної, нафтохім. і хім. (зокрема, гумової), буд. матеріалів, текст., шкіряної, швейної, харч. (у т. ч. м'ясної, мол., винно-горілчаної) пром-сті. Значне виробн. дубильних екстрактів. У районі П.— видобування нафти.

Піфос «палацового стилю» з Кноса. Близько 1450 до н. е.

ПІТКА́ННЯ — сукупність *ниток*, розміщених паралельно одна одній і прокладених упоперек *тканини текстильної, килима* або ін. текстильних виробів. Нитки П. переплітаються з нитками *основи* (див. *Переплетення ниток*) у процесі *ткацтва, килимарства*.

ПІ́ТКЕРН — острів у пд.-сх. частині Тихого ок., в Полінезії, володіння Великобританії. До складу володіння входять також невеликі ненаселені о-ви Оено, Дюсі, Хендерсон. Пл. 4,5 км². Нас. 70 чол. (1978). Адм. ц. і єдиний населений пункт — Адамстаун. Острів вулканічного походження, заввишки до 335 м. Осн. заняття населення — вирощування кукурудзи, таро, овочів, кокосової пальми, фруктів, рибальство. Острів відкрила 1767 англ. експедиція Ф. Картерета.

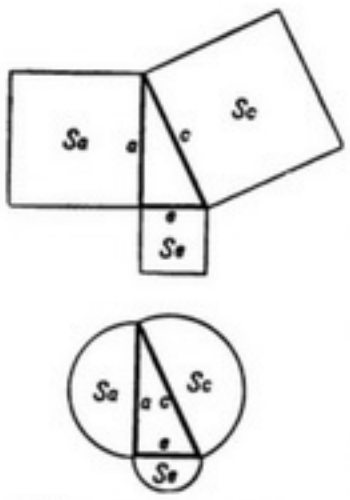

Піфагора теорема (узагальнення).

ПІТНИ́ЦЯ — захворювання шкіри людини, що розвивається внаслідок підвищеного потовиділення і затримки випаровування поту. Найчастіше спостерігається влітку у дітей грудного і молодшого віку. У дорослих П. спостерігається при гострих інфекційних захворюваннях (під час гарячки з сильним потовиділенням), гладкості тощо. П. проявляється в утворенні дрібних вузликів або пухирчиків з прозорим вмістом. Лікування: усунення осн. причини що викликала П., місцеве.

ПІТО́НИ (Pythoninae) — підродина змій род. *удавових*. Довж. тіла до 10 м (П. сітчастий — Python reticulatus); забарвлення від бурого до строкатого. Характерна наявність надорбітальної кістки і звичайно двох рядів підхвостових лусок. 6 родів, що об'єднують 22 види, поширені у тропіках Сх. півкулі, зокрема в Індії, Індонезії. П. добре плавають, лазять по деревах. Живляться ссавцями, птахами, плазунами. Розмножуються, відкладаючи яйця. Особливістю розмноження П. є їхня здатність «насиджувати» кладку, згорнувшись кільцями навколо яєць, при цьому т-ра тіла самки вища від т-ри навколишнього середовища. М'ясо деяких П. їстівне; шкіра використовується для різних виробів. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Змії, Плазуни*.

М. М. Щербак.

ПІ́ТРА Юрій Юрійович (н. 26.III 1914, с. Білки, тепер Іршавського р-ну Закарп. обл.) — новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1958, 1977), засл. працівник с. г. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1951. Один з організаторів с.-г. артілі «За нове життя» (тепер радгосп «За нове життя» Іршавського р-ну Закарп. обл.), з 1948 працює там беззмінним ланковим-кукурудзоводом. Ланка, очолювана П., за останні 20 років (1960—80) збирає по 100 і більше центнерів зерна кукурудзи з 1 га (у 1981 — по 116,2 ц на кожному із 100 га плантації). На базі ланки П. працює школа передового досвіду кукурудзоводів. П.— депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Делегат XXII з'їзду Компартії України і XXVI з'їзду КПРС. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1976.

Г. В. Кузьма.

ПІТТ (Pitt) Уїльям (Молодший; 28.V 1759, Гейс, Кент — 23.I 1806, Патні) — держ. діяч Великобританії, один з лідерів нових *торі*. За фахом юрист. З 1781 обіймав ряд міністерських посад. У 1783—1801, 1804—06 — прем'єр-міністр. Був одним з організаторів коаліцій європ. д-в проти революційної, а згодом — наполеонівської Франції. Уряд П. проводив політику, спрямовану на придушення демократичного руху (1799, 1800 проведено закони, що забороняли створення і діяльність робітн. орг-цій) і забезпечення англ. торг. і колоніальної гегемонії. В 1798 уряд П. придушив нац.-визвольне повстання в Ірландії, 1801 згідно з прийнятим «Актом про унію» ліквідував авт. ірл. парламент.

ПІ́ТТІ (Pitti) — палац у Флоренції, в якому міститься картинна галерея, одна з найбільших в Італії. П.— видатна пам'ятка архітектури Раннього *Відродження*. Споруджено в серед. 15 ст. за проектом Ф. Брунелескі для родини Пітті, розширено у 17—18 ст. Галерея засн. бл. 1620 (в основі — колекція Медічі), відкрито для публіки 1828, стала державною 1911. В ній зберігаються переважно твори італ. живопису 15—17 ст.: Рафаеля (одне з кращих у світі зібрань його картин), А. дель Сарто, Фра Бартоломмео, Тіціана, а також художників фламандської школи 17 ст.: П. П. Рубенса, А. ван Дейка та ін. У П. містяться також Галерея сучас. мистецтва і Музей срібла.

ПІ́ТТСБУРГ — місто на Пн. Сх. США, в штаті Пенсільванія. Розташований при злитті річок Аллегейні й Мононгахіла — витоків р. Огайо. Вузол з-ць і автошляхів. 449 тис. ж. (1976). Один з найбільших пром. центрів США. Провідна галузь пром-сті — чорна металургія. Розвинуті металообробка та машинобудування (важке, трансп., дорожньобуд., гірниче, електротех., радіоелектронне та ін.). Підприємства хім., скляної, керамічної, харч. пром-сті. В районі П. — видобування кам. вугілля. Поблизу П. — АЕС. 3 ун-ти (у т. ч. Піттсбурзький, засн. 1787), технологічний ін-т Карнегі. Картинна галерея. Планетарій. П. засн. в серед. 18 ст. Один з центрів робітн. руху країни.

ПІТУЇ́ТРИН — лікарський препарат з групи *гормональних препаратів*. Являє собою водний екстракт задньої частки *гіпофіза* забійної худоби; містить гормони *окситоцин* і *вазопресин*. П. застосовують для посилення скорочень матки при *пологах*, при післяродових та ін. маткових кровотечах, нецукровому *діабеті*, нічному нетриманні сечі.

ПІУНО́ВА Катерина Борисівна [17 (29).XI 1843, м. Нижній Новгород, тепер м. Горький — 27.XI (10.XII) 1909, там же] — рос. актриса. В 1851 — 53 навчалася в Моск. театр. уч-щі. В 1856—58 працювала в міськ. театрі Нижнього Новгорода. В кін. 1857 з П. познайомився Т. Шевченко. Поет піклувався про її мистецьке зростання. В 1858 Шевченко опублікував у «Нижегородских губернских ведомостях» схвальний відзив на бенефіс П. Разом з М. *Щепкіним* грала у виставі «Москаль-чарівник» Котляревського (роль Тетяни). Серед ін. ролей — Софія, Ліза («Лихо з розуму» Грибоєдова), Ліза («Лев Гурич Синичкін» Ленського), Катерина, Кабаниха («Гроза» Островського). Написала спогади про Шевченка (1939 їх надрукував її син—М. М. Шмідтгоф у 3-й кн. «Литературного современника»).

В. Є. Шубравський.

ПІФАГО́Р Самоський (Πυθαγόρας ὁ Σάμιος; бл. 580 до н. е., о. Самос — бл. 500 до н. е., Метапонт) — давньогрец. математик і філософ-ідеаліст. У галузі математики П. приписують введення доведень у геометрію, побудову планіметрії прямолінійних фігур, створення вчення про подібність, доведення теореми, названої його ім'ям (див. *Піфагора теорема*), відкриття ірраціональних величин, побудову деяких правильних *многокутників* і *многогранників* тощо. Є відомості про П. як астронома. П. вважав Землю кулею, що міститься в центрі Всесвіту; йому був відомий власний рух Сонця, Місяця й планет.

Для філософських поглядів П. характерним є відрив поняття кількості від речей, абсолютизація і обожнення цього поняття як

первинної самостійної сутності буття, що послужило основою, на якій склалася ідеалістична філософія — *піфагореїзм*. Розглядаючи Всесвіт як гармонійну систему чисел та їх відношень, П. зводив пізнання світу до пізнання чисел, що нібито управляють ним. Обстоював реліг. догму про безсмертя душі та її перевтілення. Був ідеологом рабовласницької аристократії.

Літ.: Цейтен Г. Г. Історія математики за стародавніх часів і в середні віки. Х.— Одеса, 1936; Асмус В. Ф. Античная философия. М., 1976; Бородин А. И., Бугай А. С. Биографический словарь деятелей в области математики. К., 1979.

ПІФА́ГОРА ТЕОРЕ́МА — теорема елементарної геометрії, за якою в будь-якому прямокутному *трикутнику* квадрат довжини гіпотенузи дорівнює сумі квадратів довжин катетів (якщо сторони трикутника виміряні однією одиницею довжини). П. т. названо ім'ям *Піфагора* Самоського, якому приписують доведення її в заг. вигляді, хоча вона була відома і до нього. Правильна і *теорема*, обернена до П. т.: якщо квадрат довжини сторони трикутника дорівнює сумі квадратів довжин двох ін. сторін, то цей трикутник — прямокутний. Існує узагальнення П. т.: якщо на гіпотенузі c і катетах a і b прямокутного трикутника побудовано довільні, але подібні фігури (див. *Подібність*), то їхні площі S_c, S_a і S_b пов'язані співвідношенням: $S_c = S_a + S_b$ (мал.).

ПІФАГОРЕЇЗМ — об'єктивно-ідеалістичний напрям у давньогрец. філософії, започаткований філософом і математиком *Піфагором*. Піфагорійська школа (6—4 ст. до н. е.) внесла певний вклад у розвиток математики, астрономії, теорії музики. Але відірвавши кількісні відношення від матеріальних речей, абсолютизувавши і обожнивши поняття числа, яке вони проголосили першоосновою світу і сутністю речей, піфагорійці (Філолай, Евріт, Алкмеон та ін.) прийшли до *ідеалізму* і *містицизму*. В 2-й пол. 4 ст. до н. е. П. злився з *платонізмом*. У 1 ст. до н. е.— 2 ст. н. е. відродився у формі неопіфагореїзму, який зробив значний вплив на формування *християнства*.

ПІФАГО́РОВІ ЧИ́СЛА — трійки натуральних чисел, які задовольняють *діофантове рівняння* $x^2 + y^2 = z^2$. За теоремою, оберненою до *Піфагора теореми*, вони є довжинами сторін прямокутного *трикутника*. Найменшими П. ч. є 3, 4, 5 і 5, 12, 13.

ПІ́ФІЯ (Πυθία) — 1) У Стародавній Греції жриця в храмі Аполлона в Дельфах, що передрікала майбутнє. 2) П е р е н о с н о — особа, що робить нечіткі, двозначні пророкання.

ПІ́ФОС (грец. πίθος) — давньогрец. глиняна посудина для зберігання зерна та інших господарських припасів. П. були яйцевидної форми 1,5—2 м заввишки. Егейські П. оздоблювали рельєфним орнаментом. Звичайно П. закопували в землю і зверху накривали кам. або глиняною накривкою.

ПІ́ХВА — 1) Обкладка різних органів у тварин і рослин. У тварин — це сполучнотканинний покрив деяких м'язів, нервових волокон; у рослин — нижня розширена частина черешка або пластинка листка, що оточує стебло (напр., у злакових, зонтичних). 2) Випинання шкірних покривів у тварин, яке служить вмістищем деяких органів (шір'я, волосся, язика у змій та ін.). 3) Периферійна частина статевих провідних шляхів у жінок і самок ссавців, яка з'єднує матку з зовн. статевими органами. Служить для статевого акту і виходу плоду.

ПІХО́ТА — рід *сухопутних військ*, призначений для ураження противника в загальновійськовому бою, оволодіння його територією та оборони своєї території. П. здатна вести бій в будь-яку пору року та доби і на будь-якій місцевості. П. як рід військ існує у збройних силах багатьох д-в. В Рад. Збройних Силах П. з 1963 наз. *мотострілецькими військами*. Крім П. сухопутних військ, у збройних силах д-в є повітрянодесантна П. (див. *Повітрянодесантні війська*) і *морська піхота*. П. зародилася за часів рабовласницького суспільства. Поділялася на важку (грец. *гоплїти*), середню, легку; була озброєна списами, мечами й луками з стрілами тощо. Значного розвитку П. набула в Македонії (*фаланга*), Старод. Римі, де осн. організаційною одиницею був *легіон*. Озброєння, організація та способи ведення бойових дій П. в ході істор. розвитку змінювалися. В Зх. Європі (6—7 ст.) П. складалась гол. чин. з пішого ополчення, з створенням великих феод. д-в і появою лицарської кінноти (див. *Лицарство*), що протягом кількох століть була осн. військ. силою, роль П. певною мірою зменшилася. В Київській Русі в 9—11 ст. П. становила осн. частину війська. З розвитком *вогнепальної зброї* П. довела свою перевагу над лицарською кіннотою. В 14—17 ст. П. поділялась на важку (пікінери) і легку (*мушкетери*); з появою рушниці з багнетом такий поділ зник. Широко відома була наймана швейц. і нім. П. (див. *Ландскнехти*). В 16—17 ст. у зх.-європ. д-вах з'явилися постійні *наймані армії*. З утворенням Рос. централізованої д-ви П. становила більшу частину т. з. полків «нового строю» (див. також *Стрільці*). На Україні в 17 ст. П. була осн. складовою частиною козацько-сел. війська. Основою похідного і бойового порядку козац. П. був обоз, що його використовували для створення *табору*. Для ведення бою П. шикувалася в лінію глибиною в 3—6 шеренг і взаємодіяла з кіннотою. В серед. 16 ст. первісною стройовою та адм. одиницею П. була *рота*, згодом *полк*, у деяких арміях створювались *бригади*. З 17 ст. осн. тактичним підрозділом П. став *батальйон*, на поч. 18 ст. формувалися *дивізії*, *корпуси*. Масове оснащення П. вогнепальною зброєю в Зх. Європі і Росії привело в 15—16 ст. до застосування лінійної тактики бою (4—6 шеренг), у кін. 18 — на поч. 19 ст.— колон і розсипного строю (вперше застосував розсипний стрій і колони рос. полководець П. О. *Румянцев* ще в *Семилітній війні 1756—63*, потім — О. В. *Суворов*); з винаходом нарізної зброї і посиленням щільності вогню основою бойового порядку в П. став стрілецький цеп, потім «хвиля» цепів, а з 1916 — груповий бойовий порядок, з серед. 30-х рр.— тактика глибокого бою. З появою нових родів і спец. військ (танки, авіація, хім. війська та ін.) питома вага П. знизилася, але вона залишилася гол. родом військ. Сучас. П. одержала на озброєння ракети, потужну артилерію, танки, броньовані машини і, маючи велику вогневу міць, маневреність у взаємодії з ін. родами військ, здатна розв'язувати тактичні, оперативні і стратегічні завдання.

Літ.: Енгельс Ф. Піхота. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 14; Строков А. А. История военного искусства. т. 1—3. М., 1955—67; 50 лет Вооруженных Сил СССР. М., 1968.

І. В. Архипов.

ПІХТЕРЄВ Володимир Микитович (н. 29.III 1933, м. Кисельовськ, тепер Кемер. обл.) — передовик виробн. у вуг. пром-сті, шахтар, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1965. З 1958 працює на шахті ім. Є. Т. Абакумова виробн. об'єднання «Донецьквугілля», спочатку електрослюсарем, гірничим майстром, з 1965 — бригадир наскрізної комплексної бригади очисного вибою. П.— послідовник руху гірників-тисячників. Бригада, очолювана П., за роки восьмої — десятої п'ятирічок видобула бл. 6,0 млн. т вугілля, з них понад план — 392 тис. т. Делегат XXIV—XXVI з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 8—10-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Дружби народів, медалями.

О. Г. Кандала.

ПІЦУ́НДА — приморський кліматичний курорт в Абхазькій АРСР на однойменному мисі Чорноморського узбережжя Кавказу, за 18 км від *Гагри*. Широкий дрібнопіщаний пляж, заповідник реліктової піцундської сосни. Лікувальні засоби: аерогеліотерапія, мор. купання (з травня до кінця жовтня). П о к а з а н н я: захворювання органів дихання нетуберкульозного характеру, функціональні розлади нервової системи, *анемії*.

ПІЦЦЕ́ТТІ (Pizzetti) Ільдебрандо (20.IX 1880, Парма — 17.I 1968, Рим) — італ. композитор, педагог і муз. письменник, член Італ. академії (з 1939). Викладав у консерваторіях Парми, Флоренції, Мілана. З 1936 — у Нац. академії «Санта-Чечілія» в Римі (1948—51 — президент). Працював переважно в жанрі опери (понад 10): «Федра» (1915), «Вбивство в соборі» (1958), «Клітемнестра» (1964). Автор музики до п'єс Есхіла, Софокла, Шекспіра; книг «Грецька музика» (1914), «Сучасна музика» (1914), «Паганіні» (1940).

ПІЦЦИКА́ТО (італ. pizzicato, від pizzicare — щипати) — 1) Прийом видобування звука щипком на струнному смичковому муз. інструменті. 2) Інструм. п'єса, що виконується з використанням цього прийому. 3) В балеті — сольна

Ю. Ю. Пітра.

К. Б. Піунова.

В. М. Піхтерєв.

В. І. Пічета.

Ю. Пічман. Портрет Станіслава Августа. Національний музей. Варшава.

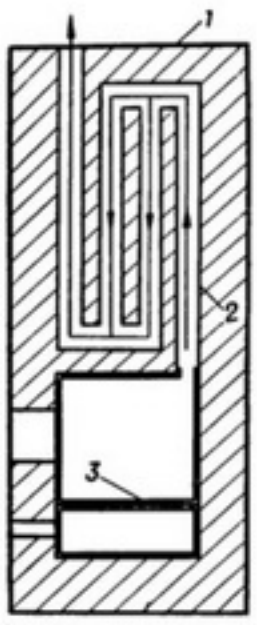

Пічне опалення. Схема опалювальної теплоємної печі:
1 — тепловіддавальна поверхня; *2* — газохід; *3* — топка (стрілками показано напрям руху газів).

жіноча варіація, що виконується на пальцях у гострому ритмі.

ПІЧ (Pič) Йосеф (19.I 1847, Мшено, округ Мельнік — 19.XII 1911, Прага) — чес. археолог та історик. Осн. праця П. «Старожитності Чехії» (1899—1909) містить огляд археол. матеріалу Чехії з часів *палеоліту* до 13 ст. За твердженням П., слов'ян. населення Чехії існувало з *бронзового віку*. В ряді праць П. висвітлювалася історія сх. слов'ян. Пропагував ідею єдності слов'ян. народів.

ПІЧ — споруда чи пристрій, у яких внаслідок згоряння *палива* (іноді ін. хім. реакцій) або перетворення електр. енергії виділяється тепло. До П. не прийнято відносити *парогенератори*, агломераційні машини (див. *Агломерація* в металургії), деякі електр. *нагрівальні прилади* та ін. За джерелом тепла розрізняють *електричні печі* і *полуменеві печі* (особливими є печі з спец. видами нагріву — *плазмові печі, оптичні печі*); за галузями застосування — печі промислові і побутові. До промислових належать *нагрівальні печі, плавильні печі, термічні печі*. Промисловими є також печі, де з матеріалу видаляють вологу, піддають матеріал розкладу (напр., *коксові печі*), а мінеральну сировину, буд. і вогнетривкі матеріали — *випалу*, обробляють харч. продукти (*коптильні печі*, печі кондитерські, хлібопекарські). Своєрідними є пром. П. киплячого шару, де оброблюваний теплом зернистий матеріал енергійно перемішується («кипить»). Пром. П. класифікують, крім того, за *теплообміном*: променистим (напр., *мартенівські печі*) або внаслідок *конвекції* (печі низькотемпературні, сушильні); за механізмом переміщення нагріваних виробів (напр., *методичні печі, прохідні печі*); за тепловим і температурним режимами (напр., *камерні печі*). Залежно від конструкції бувають *ватержакетні печі, обертові печі, шахтні печі*, печі карусельні, кільцеві, ковпакові та ін. Побутовими печами опалюють приміщення (див. *Пічне опалення*), нагрівають воду, в них готують їжу. Розвиток конструкцій П. пов'язаний з механізацією й автоматизацією виробничих процесів, підвищенням ккд печей, створенням печей для безперервних виробничих процесів та ін.

Літ.: Арутюнов В. А., Миткалинный В. И., Старк С. Б. Металлургическая теплотехника, т. 1. М., 1974; Филимонов Ю. П., Старк С. Б., Морозов В. А. Металлургическая теплотехника. т. 2. М., 1974.

В. Ф. Копитов.

ПІЧЕ́ТА Володимир Іванович [9 (21).X 1878, Полтава — 23.VI 1947, Москва] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1946), акад. АН БРСР (з 1928). Після закінчення історико-філологічного ф-ту Моск. ун-ту (1901) викладав історію на Україні (в Коростишеві, Катеринославі); з 1905 — в Москві. В 1921—29 — ректор Білоруського ун-ту. З кін. 30-х рр. працював в Ін-ті історії АН СРСР і в Моск. ун-ті. З 1946 — заст. директора Ін-ту слов'янознавства АН СРСР. Автор праць з історії Росії, Білорусії, України, Польщі й Литви. П. приділяв велику увагу проблемам періодизації історії України, етногенезу українців, нар.-визвольній війні 1648—54. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии М., 1940; Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. М., 1958; Белоруссия и Литва в XV—XVII вв. М., 1961.

ПІЧКУ́Р, піскар, бубир (Gobio) — рід риб род. *коропових*. Тіло (довж. до 20 см) веретеновидне, вкрите великою лускою; рот нижній, в куточках по вусику. Бл. 20 видів П., поширених у річках і озерах Євразії, в СРСР — 10 видів, у т. ч. на Україні — 4, з них найвідоміший П. звичайний (G. gobio). Тримається зграями поблизу дна. Живиться донними безхребетними. Нерест у квітні — травні. Плодючість до 3 тис. ікринок. Статевозрілими П. стають на 3—4-му році життя. Мають велике значення як корм для хижих риб. Об'єкт спортивного лову. Іл. с. 390.

ПІ́ЧМАН (Pitschmann) Юзеф Франтішек Ян (1758, Трієст — 1.IX 1834, Кременець, тепер Терноп. обл.) — польс. і укр. живописець, представник *академізму*. Німець за походженням. Художню освіту здобув у віден. АМ, членом якої був з 1787. З 1788 жив у м. Корці на Волині, з 1789 — у Варшаві і Познані, 1794—1806 — у Львові. Створив бл. 500 портретів (польс. короля Станіслава-Августа, бл. 1789; Т. Чацького, графів Ю. і Ф. Тарновських, автопортрет), картини на міфологічні й біблійні теми («Адам і Єва у раю», «Спляча німфа й сатир», «Ахіллес над трупом Патрокла», «Ахілл з Фетідою» та ін.). З 1806 жив у Кременці, де викладав малювання у гімназії.

ПІЧНЕ́ ОПА́ЛЕННЯ — опалення приміщень встановленими в них опалювальними *печами* (грубами); вид місцевого *опалення*. В опалювальних печах конструктивно поєднано: *топку*; газоходи (канали), якими від топки рухаються гарячі гази, і тепловіддавальну поверхню.

Для П. о. (мал.) застосовують печі теплоємні і нетеплоємні. Печі першого типу бувають помірного і підвищеного прогріву — з теплоакумулюючим масивом (товстостінні цегляні, тонкостінні з цегли в сталевому каркасі). Їх топлять один-два рази на добу. Печі другого типу — високого прогріву, без теплоакумулюючого масиву (металеві). Вони віддають тепло, поки їх топлять. В СРСР, особливо в сільс. місцевості, поширені печі для опалення і приготування їжі (варисті печі, плити з опалювальним щитком тощо). П. о. застосовують переважно в одно- і двоповерхових будинках, розміщених у районах, де немає систем централізованого теплопостачання.

Г. Є. Бем.

ПІШОХІ́ДНИЙ МІСТ — міст для пішохідного руху в місцях, де напрями інтенсивних потоків пішоходів перетинаються з природними (водоймами, ярами) або штучними (автомагістралями, залізницями) перешкодами. Розрізняють П. м. (мал.): одно- і багатопрогонові; з *прогоновими будовами моста* аркової, балкової, рамної або висячої (напр., висячий П. м. через Дніпро в Києві) конструкції; постійні й тимчасові (у т. ч. *наплавні мости*). Для підйому на міст та спуску з нього споруджують сходи, *пандуси, ескалатори*, іноді використовують також сприятливий рельєф місцевості. Найпоширенішими є П. м. залізобетонні, металеві й комбіновані (металево-залізобетонні). У парках П. м. слу-

Пішохідний міст через трасу швидкісного трамваю в Києві.

жать, крім того, декоративним елементом ландшафту. Див. також *Перехід* пішохідний.

В. В. Леонтович.

ПІШПЕ́К — колишня (до 1926) назва м. *Фрунзе*.

ПІЩА́НЕ — село Золотоніського р-ну Черкас. обл., поблизу якого в заплаві р. Супою (лівої притоки Дніпра) 1960—61 знайдено залишки човна, рештки кістяка людини та 15 античних бронзових посудин, оздоблених рельєфним орнаментом. Цей унікальний комплекс датується кін. 6 — поч. 5 ст. до н. е. Знайдений посуд (3 *амфори*, 5 *гідрій*, 2 ситули, 1 *кратер*, 1 стамнос і 3 лутерії) являє собою набір для вина. Деякі дослідники вважають, що ці посудини затонули разом з човном і його господарем під час транспортування з якоїсь античної колонії Пн. Причорномор'я до Серед. Придніпров'я. Знахідка з П. свідчить про торг. і культур. зв'язки землеробського праслов'янського населення цієї території з античними містами, що їх здійснювали дніпровським водним шляхом. Човен з П. експонується в *Історичному музеї УРСР* в Києві; 14 бронзових позолочених посудин — у його філіалі — *Музеї історичних коштовностей УРСР*, 1 лутерій — в археологічному відділі *Переяслав-Хмельницького історичного музею*.

Літ.: Ганіна О. Д. Античні бронзи з Піщаного. К., 1970.

О. Д. Ганіна.

Піщане. Бронзові античні посудини.

ПІЩА́НКА — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр, за 7 км від залізнич. ст. Попелюхи. 6,1 тис. ж. (1981).
Вперше згадується 1734 під назвою Піщана. З 1784 має сучас. назву. Після 2-го поділу Польщі (1793) П. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу проголошено в січні 1918. З 1956 П.— с-ще міськ. типу.
У селищі — кар'єроуправління, маслоробний цех Крижопільського мол. з-ду, хлібний та комбікормовий з-ди, райсільгоспхімія, міжколгоспна будівельна орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 6 бібліотек.

ПІЩА́НКИ, піщанкові (Gerbillinae) — підродина гризунів род. хом'якових. Довж. тіла до 20 см, хвіст довгий, вкритий хутром, з китицею на кінці; очі порівняно великі. Забарвлення переважно жовто-рудувате. Відомо 13 родів з кількома десятками видів. Поширені в пустелях і напівпустелях Африки, Азії. В СРСР — 14 видів з 2 родів: мала піщанка (Meriones) і велика піщанка (Rhombomys); в УРСР П. немає. Живуть П. колоніями в норах. Активні вночі. Живляться зерном, зеленими частинами рослин, роблячи запаси їх. Розмножуються 2—3 рази на рік; у виплоді 2—7 малят. На зрошуваних землях пошкоджують с.-г. культури, руйнують насипи тощо. Деякі П. поширюють збудників чуми та ін. хвороб людини і тварин.

ПІЩА́НСЬКИЙ РАЙОН — у пд. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,6 тис. км². Нас. 32,4 тис. чол. (1981). У районі — 29 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Піщанка*. П. р. розташований в межах *Подільської височини*. Корисні копалини: вапняки, глина, пісок, крейда. Найбільша річка — Кам'янка (прит. Дністра). Грунти сірі, світло-сірі опідзолені та чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, ясен, липа, сосна) і чагарники займають 16,5 тис. га. В межах району — держ. заказник Горячківська Дача. Найбільші пром. підприємства — цукр. комбінат (с. Чорномин), кар'єроуправління (видобувають вапняки), комбікормовий та хлібний з-ди (Піщанка). Комбінат побутового обслуговування (Піщанка), 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого, тваринництво — м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 37,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 34,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки, соняшник. У П. р.— 13 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Попелюхи, Рудниця. Автомоб. шляхів — 315 км, у т. ч. з твердим покриттям — 260 км. У районі — 20 заг.-осв. та музична школи; 13 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 11 будинків культури, 18 клубів, кінотеатр, 27 кіноустановок, 26 б-к. У с. Студеній П. р. народився укр. рад. композитор К. Я. *Домінчен*, у с. Дмитрашківці — укр. рад. диригент П. І. *Муравський*. У П. р. видається газ. «Під прапором Леніна» (з 1931).
Е. І. Василевський.

ПЛА́ВАЛЬНИЙ МІХУ́Р — непарний або парний гідростатичний апарат більшості *кісткових риб*; являє собою тонкостінний, заповнений газом орган різної форми. Регулює *питому вагу* тіла при переміщенні риби на ту чи іншу глибину у водоймі, бере участь у відтворенні звуків, виконує дихальну функцію тощо. Розвивається як виріст передньої частини кишечника. У деяких риб П. м. залишається з'єднаним з кишечником протягом усього життя — відкритоміхурові (осетрові, лососеві, коропові тощо), у інших зв'язок порушується в процесі розвитку малька — закритоміхурові (судак, окунь). Немає П. м. у костистих риб, що постійно ведуть придонний спосіб життя.

ПЛА́ВАННЯ спортивне — вид спорту, що включає П. на дистанції від 100 до 1500 м певним стилем — вільним (звичайно кролем), *брасом, батерфляєм,* на спині й комплексне П., а також підводне П. (див. *Підводний спорт*), прикладне, синхронне (художнє). За класифікацією *Міжнародного олімпійського комітету* до П. відносять *стрибки у воду* та *водне поло*. П. є складовою частиною сучас. п'ятиборства. Розрізняють також П. лікувальне, побутове та ін. Спорт. П. виникло на рубежі 15—16 ст. Перші змагання з П. були проведені в 1515 у Венеції. Перші школи П. з'явились у 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. в Німеччині, Австрії, Франції. В 1890 проведено перший чемпіонат Європи з П. З 1896 П. входить до програми Олімпійських ігор (жінки беруть участь з 1912). В Росії першим центром П. була «Шуваловська школа плавання Російського товариства рятування на водах», створена 1908. В 1913 в Києві було проведено першість Росії з П. З 1928 проводиться першість СРСР. В 1947 секція П. СРСР (створена 1928; з 1959 — всесоюзна федерація) вступила до Міжнародної аматорської федерації П. (ФІНА; створена 1908) і в 1949 до Європейської ліги П. (ЛЄН; створена 1924).
З 1973 проводять чемпіонати світу з П. П. — один з осн. олімпійських видів спорту. Рад. спортсмени беруть участь у Олімпійських іграх з 1952. Програма Олімпійських ігор з П. неодноразово змінювалась. До програми московської Олімпіади (1980) було включено 26 дисциплін з спорт. П.: вільний стиль — 100, 200, 400, 800 (лише жінки), 1500 м (лише чоловіки); брас — 100, 200 м; на спині — 100, 200 м; батерфляй — 100, 200 м; комплексне П.— 400 м; естафета — 4 × 100 м, вільний стиль (лише жінки), 4 × 200 м, вільний стиль (лише чоловіки), 4 × 100 м — комбінована. Серед олімпійських чемпіонів — рад. спортсмени М. Кошева (1976), В. Сальников, С. Копляков, Р. Жулпа, Л. Качушите (1964), зокрема укр. плавці Г. *Степанова* (Прозументщикова) (1980), С. Фесенко (1980), О. Сидоренко (1980). Команда України— переможець VII літньої Спартакіади народів СРСР (1979).
В. М. Платонов.

ПЛА́ВАННЯ ТВАРИ́Н — одна з форм виявлення життєдіяльності тварин; різновид *локомоцій* тварин у водному середовищі. Розрізняють П. т. активне, що здійснюється за допомогою війок, джгутиків (у найпростіших), кінцівок (у черепах, водоплавних птахів, ссавців), хвилеподібних згинань тіла або *плавців* (у більшості риб, китів, змій), реактивним способом (у медуз, головоногих молюсків), та пасивне — завдяки течії води (у радіолярій, сифонофор).

ПЛА́ВАННЯ ТІЛ — стан рівноваги твердого тіла, зануреного частково або повністю в рідину (газ), а також рух цього тіла по поверхні чи всередині рідини (газу). При плаванні виштовхувальна сила, що діє на тіло з боку рідини (газу), дорівнює вазі тіла (див. *Архімеда закон*). *Центр ваги* і центр тиску тіла, що плаває, містяться на одній вертикальній прямій. Питання рівноваги плаваючих тіл та умови стійкості цієї рівноваги досліджують у теорії П. т., яка має важливе значення для кораблебудування. Для характеристики стійкості суден у теорії П. т. користуються поняттям про метацентр — центр кривої лінії, по якій зміщується центр ваги зануреної частини тіла при виведенні його з положення рівноваги. В симетричному тілі метацентр збігається з точкою перетину напряму виштовхувальної сили з площиною його симетрії. Рівновага плаваючого тіла (судна) стійка, якщо його центр ваги міститься нижче від найнижчого положення метацентра.

ПЛА́ВИКОВА КИСЛОТА́ — те саме, що й *фтористоводнева кислота*.

ПЛА́ВИКОВИЙ ШПАТ — те саме, що й *флюорит*.

ПЛАВИ́ЛЬНА ПІЧ — промислова піч, де матеріали плавлять, тобто нагрівають до т-ри, вищої за т-ру їхнього *плавлення*. П. п. використовують у виробн. сталі, чавуну, кольорових металів і їхніх сплавів (див. *Вагранка, Ватержакетна піч, Високочастотна піч, Відбивна піч, Доменна піч, Електрична піч, Мартенівська піч*), скла тощо. Їх експлуатують на твердому, рідкому і газоподібному паливі, електр. енергії. В деяких П. п. застосовують сонячну енергію (сонячні *оптичні печі*).

ПЛАВИ́ЛЬЩИКОВ Петро Олексійович [24.III (4.IV) 1760, Моск-

Рекорди світу з плавання
(на 1.XI 1981)

Вид	Показники хв. сек
У чоловіків	
Вільний стиль, м	
100	49,36
200	1.49,16
400	3.50,49
800	7.56,49
1 500	14.58,27
Брас, м	
100	1.02,86
200	2.15,11
На спині, м	
100	55,49
200	1.59,19
Батерфляй, м	
100	53,81
200	1.58,01
Комплексне, м	
200	2.02,78
400	4.20,05
Естафета, м	
4×100 •	3.19,74
4×200 •	7.20,82
4×100 ••	3.42,22
У жінок	
Вільний стиль, м	
100	54,79
200	1.58,23
400	4.06,28
800	8.24,62
1500	16.04,49
Брас, м	
100	1.08,60
200	2.28,36
На спині, м	
100	1.00,86
200	2.11,77
Батерфляй, м	
100	57,93
200	2.05,69
Комплексне, м	
200	2.11,73
400	4.36,29
Естафета, м	
4×100 •	3.42,71
4×100 ••	4.06,67

• Естафета вільним стилем.
•• Естафета комбінована.

Пічкур звичайний.

Плавунцеві. Плавунець облямований: жук і личинка.

ва — 18 (30).X 1812, с. Хонєєво, тепер Бєжецького р-ну Калінін. обл.] — рос. актор, драматург і теоретик театру. Дебютував на сцені 1779 в Петербурзі. З 1793 почав грати у Москві у Петровському театрі. Ролі: Тит («Титове милосердя» Княжніна), Едіп («Едіп в Афінах» Озерова), Лір («Король Лір» Шекспіра), Правдін («Недоросток» Фонвізіна). Автор п'єс: «Мельник та збитенник — суперники» (1788), «Змова Кутейкіна» (1789), «Бобиль» (1790), «Рюрик» (ін. назва «Всеслав», 1791), «Монопольщик» (1803) та ін. В теоретичних трактатах («Про театр» та ін.) обгрунтовував необхідність створення нац. драматургії.

І. М. Давидова.

ПЛА́ВКА (Plávka) Андрей (н. 18.XI 1907, с. Ліптовська Сельниця, округ Ліптовський Мікулаш, Пн. Словаччина) — словац. письменник, громад. діяч, нар. письменник ЧССР (з 1971). Учасник Словац. нац. повстання 1944. За освітою юрист. Перша зб. віршів — «З нічних і ранкових роздумів» (1928). У збірках «Вітер над дорогою» (1940), «Три гілки Ліптова» (1942) оспівав любов до рідного краю. Словац. нац. повстанню, будівництву нового суспільства в країні, боротьбі за мир присвятив збірки «Вогні на горах» (1947), «Вітчизна моя» (1953), «Гірські сосни» (1958), «Не загинув на коні» (1974). У збірках «Заповіт» (1972), «Постскриптум» (1977) — спогади про письменників Л. *Новомеського*, А. Матушку, Я. Кострy, про друзів. У романі «Навернення Павла» (1941) відобразив розчарування селянина життям капіталістичного міста. Автор збірок інтимної лірики «Прощай, моє кохання» (1967), «Мої кохані» (1977), збірок нарисів і оповідань «Повернення Петра Гуганя» (1949). «Семеро» (1952), книг есе «Метричні свідоцтва» (1979), дорожніх нарисів про Радянський Союз «У країні щасливих людей» (1952), белетризованих мемуарів «Жага любові» (1971), «Повна чаша» (1976). Радянський уряд нагородив А. Плавку орденом Дружби народів (1977).

Тв.: Укр. перекл.— Янко-герой. К., 1960; Жага любові. К., 1973; [Вірші]. «Всесвіт», 1973, № 1; Рос. перекл.— Стихи и поэмы. М., 1974.

І. М. Лозинський.

ПЛА́ВКА — 1) Переведення твердої речовини в рідкий стан (див. *Плавлення*). 2) Переробка матеріалів (гол. чин. металів та їхніх сплавів) у *плавильних печах*. Плавкою одержують метали (сплави) з руд (доменна П.) або з твердих і рідких металевих шихтових (вихідних) матеріалів (мартенівська П., електроплавка). Нею очищають метали (сплави) від домішок (див. *Зонна плавка*), перетворюють твердий метал на рідкий, щоб виготовити зливки або фасонні відливки, та ін. Деякі способи П. металів не потребують палива (напр., при киснево-зваженій циклонній електротермічній П., киснево-конверторній П., при піритній П.) або майже не потребують (напр., при напівпіритній П.) його для розплавлення вихідних матеріалів. Плавку провадять у відновному, окислювальному або нейтральному середовищі, а також в умовах вакууму і невагомості (див. *Вакуумна металургія, Космічна технологія*). 3) Окремий разовий цикл плавлення металу (напр., «за одну плавку видано 400 т чавуну»), а також продукт, одержаний внаслідок цього циклу (напр., «друга плавка сталі»).

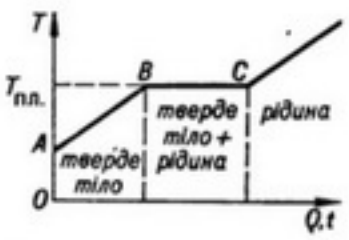

Плавлення.

ПЛА́ВЛЕННЯ — перехід речовини з твердого агрегатного стану в рідкий (див. *Агрегатні стани речовини*). П. кристалічних тіл починається при певній т-рі, яка наз. температурою плавлення $T_{пл}$. У процесі П. $T_{пл}$ не змінюється. Поняття т-ри П. не застосовне до аморфних тіл (див. *Аморфний стан*), які переходять у рідкий стан поступово, розм'якшуючись при збільшенні т-ри. П. кристалічного тіла можна зобразити графічно, відклавши по осі абсцис кількість підведеної теплоти Q або час t, а по осі ординат — т-ру тіла T (мал.). Горизонтальна ділянка графіка BC відповідає т-рі П., а також часові співіснування твердої і рідкої фаз речовини. Кількість теплоти, необхідна для розплавлення одиниці маси твердого тіла, наз. питомою теплотою плавлення. Т-ра П. залежить від тиску: ця залежність виражається *Клапейрона—Клаузіуса рівнянням*. Як правило, при П. збільшується *питомий об'єм* тіла, тобто $T_{пл}$ зростає зі збільшенням тиску. Проте існують речовини (напр., лід, вісмут, галій), густина яких при П. зменшується, тобто зі збільшенням тиску їхня т-ра П. знижується. Процес П. відіграє важливу роль у природі (П. снігу і льоду на поверхні Землі, П. мінералів у її надрах і т. д.) та техніці (див., зокрема, *Плавка*).

ПЛА́ВНІ — надмірно зволожені, часто заболочені ділянки *заплав* річкових долин. Характерні для багатьох річок Європ. частини СРСР, на Україні, зокрема, є в долинах Дніпра, Дністра, Інгульця та ін. рік. Щорічно затоплюються під час повені. У П. ростуть верба, тополя, вільха, в'яз та трав'яна рослинність. Використовують П. як сіножаті, для заготівлі очерету, лози тощо, осушені П.— під городні та ін. культури, для випасу худоби.

ПЛАВУНЦЕ́ВІ (Dytiscidae) — родина водяних *жуків*. Тіло (довж. 1,5—45 мм) овальне, сплощене. Задні ноги довгі, веслоподібні — плавальні, передні коротші — хватальні. Личинки видовжені з плавальними ногами, мають довгі серповидні жувальця, пронизані каналами, з'єднаними з ротовою порожниною, що служать для висмоктування здобичі. Жуки і личинки добре плавають; живляться водяними комахами, пуголовками, а також мальками риб, чим іноді завдають шкоди рибництву. Бл. 2500 видів, поширених в усіх частинах світу, крім Антарктиди. В СРСР — понад 270 видів, у т. ч. на Україні — бл. 135, з них найзвичайніший — плавунець облямований (Dytiscus marginalis).

Дніпровські **плавні.** Херсонська область.

ПЛАВУ́НЧИК, плавунець (Phalaropus) — рід птахів ряду *куликоподібних*. Довж. тіла 16—20 см, маса 26—47 г. Ноги короткі, пальці облямовані вирізними лопатями. Оперення верху темно-сіре або чорне з рудуватими смужками, низ білий або рудий. Добре плавають. Гніздо — ямка. Кладку з 4 яєць у червні — липні насиджує самець 20—21 день. Живляться П. ракоподібними, молюсками, комахами тощо. 3 види, поширені в тундрі Євразії, Пн. Америки та на півдні Пд. Америки, з них в СРСР — 2 види: П. круглодзьобий (Ph. lobatus) та П. плоскодзьобий (Ph. fulicarius).

ПЛАВУ́ЧІСТЬ судна — здатність навантаженого судна плавати в заданому положенні відносно водної поверхні при заданій осадці; одна з основних *мореходних якостей* судна. Запас плавучості визначається розміром суднового борту над водою (вище діючої *ватерлінії*).

ПЛАВУ́ШНИК, турча (Hottonia) — рід водяних рослин родини первоцвітих. Багаторічні трави з підводними стеблами і гребінчастоперистороздільними листками в кільцях. Квітки чималі, білі або блідо-рожеві з жовтим зівом, розміщені кільцями, зібраними у китицевидне суцвіття на верхівці квітконоса, що виступає з води. Плід — коробочка. 2 види: П. болотяний (H. palustris), поши́р. у Малій Азії та Європі; в УРСР зустрічається у стоячих та повільно текучих водах, на болотах (на Поліссі, в Лісостепу, на Закарпатті, по долинах річок заходить у Степ); П. здутий (H. inflata), пошир. у приатлантичній частині Пн. Америки.

ПЛАВЦІ́ — органи руху і стабілізації тіла водяних тварин. З безхребетних П. є у деяких черевоногих і головоногих *молюсків* та у щетинощелепних, з хребетних — у *круглоротих*, риб, хвостатих земноводних і у більшості їхніх *личинок*, що живуть у воді, у личинок безхвостих земноводних, у деяких ссавців — китоподібних (спинний і хвостовий П.) і сиреноподібних (хвостовий П.). П. є також у *ланцетника*. П. черевоногих молюсків — це видозмінена нога. П. більшості ін. тварин — шкірні складки, без власного *скелета*. Скелет мають лише П. круглоротих, риб, китоподібних і сиреноподібних, які гомологічні (див. *Гомологія* в біології) *кінцівкам* наземних хребетних. П. можуть бути парними й непарними (напр., грудні й черевні П. риб—парні, а спинний і хвостовий — непарні).

ПЛА́ВЧИКОВІ (Haliplidae) — родина водяних *жуків*. Тіло (довжина 2—5 мм) овальне, випукле, загострене ззаду. Задні ноги плавальні, звичайно приховані під тонкими хітиновими пластинками. Личинки видовжені з багатьма нитковидними дихальними виростами на сегментах. П. живляться гол. чин. водоростями. Відомо бл. 180 видів, поширених скрізь у прісних водах. В Європ. частині СРСР—понад 30 видів, у т. ч. в УРСР — бл. 15, серед них плавчик річковий (Haliplus fluviatilis) і плавчик рудий (H. fulvus).

ПЛАГІА́Т (лат. plagium — викрадення, від грец. πλάγιον — хитрість) — одна з форм привласнення авторства на чужий твір, порушення прав *автора* на недоторканність твору. За рад. законодавством особа, винна у П., несе цивільну або кримінальну відповідальність. В УРСР згідно з ст. 497 ЦивК з метою захисту *авторського права* при виявленні П. мають бути поновлені порушені права автора або заборонено випуск твору в світ (див. *Контрафакція*). Якщо П. авторові заподіяно й збитки, то, незалежно від поновлення порушених авторських прав, автор (його правонаступники) має право на відповідне відшкодування. Якщо П. визнається *злочином* (ст. 136, 137 КК УРСР), за його вчинення передбачено покарання у вигляді виправних робіт на строк до одного року або штрафу в розмірі до 500 крб.

ПЛАГІОКЛА́ЗИ (від грец. πλάγιος — навскісний і κλάσις — заломлення) — група породоутворюючих мінералів класу *силікатів*. Належать до *польових шпатів*.

ПЛА́ЗМА (від грец. πλάσμα — виліплене, утворене) — повністю або частково іонізований газ, який містить практично однакову кількість позитивних і негативних зарядів (див. також *Іонізація*). При дуже високій т-рі будь-яка речовина перебуває в стані П., тому П. розглядають як четвертий *агрегатний стан речовини*. Поняття «плазма» запровадили в фізику 1923 амер. вчені І. *Ленгмюр* і Л. Тонкс (1897—1971). На відміну від звичайних газів, властивості П. значною мірою визначаються далекодіючими кулонівськими (електростатичними) силами між зарядженими частинками. Наявність у П. заряджених частинок зумовлює її сильну взаємодію з електр. і магн. полями. Відношення кількості іонізованих атомів П. до всієї кількості їх в одиниці об'єму наз. ступенем іонізації П. Залежно від ступеня іонізації розрізняють слабо, сильно і повністю іонізовану П. Середні енергії різних типів частинок, з яких складається П., можуть відрізнятися одна від одної. Тому розрізняють електронну т-ру T_e, іонну т-ру T_i (або іонні т-ри, якщо є різні типи іонів) та т-ру нейтральних атомів T_a. П. з однаковими т-рами всіх компонентів наз. ізотермічною, а з різними — неізотермічною. Залежно від значень T_i розрізняють низькотемпературну ($T_i \leqslant 10^5$ К) та високотемпературну ($T_i \approx 10^6 - 10^8$ К) П. Оскільки під дією електр. поля заряджені частинки легко переміщуються, то в стані рівноваги *просторові заряди* негативних електронів і позитивних іонів компенсують одні одних, і поле всередині П. дорівнює нулеві. Важливою характеристикою П. є т. з. дебаївський радіус a — віддаль, на якій екранується кулонівське поле точкового заряду. Для повністю іонізованої П. $a = \sqrt{(kT)/(4\pi ne^2)}$, де k — *Больцмана стала*, T — абс. т-ра, n — густина електронів, e — заряд електрона. Кількість електронів у сфері дебаївського радіуса $N = \frac{4}{3}\pi a^3 n$ наз. плазмовим параметром. Якщо $N \gg 1$, то потенціальна енергія взаємодії частинок набагато менша за їхню кінетичну енергію. П. з $N \gg 1$ наз. ідеальною, оскільки її можна розглядати як *ідеальний газ* з рівнянням стану $p = nkT$, де p — тиск. У П. одночасно взаємодіє між собою велика кількість частинок. Внаслідок такої «колективної» взаємодії в П. можуть існувати різноманітні власні коливання і хвилі (при зміщенні заряджених частинок з положення рівноваги виникає електр. поле, яке намагається повернути їх у попереднє положення). Найпростішим типом плазмових коливань є т. з. ленгмюрівські коливання. Вони пов'язані з періодичною зміною густини заряду, яка супроводиться поздовжніми коливаннями вектора напруженості електр. поля. Власна частота ω_0 ленгмюрівських коливань визначається співвідношенням: $\omega_0 = \sqrt{\Omega^2 + \frac{3kT}{m} k_0^2}$, де $\Omega = \sqrt{4\pi ne^2/m}$ — т. з. ленгмюрівська частота, m — маса електрона, k_0 — *хвильове число*. Квантом ленгмюрівських коливань є *плазмон*. У П. можуть поширюватися й поздовжні іонно-звукові та поперечні електромагн. хвилі. Плазмові коливання існують за умови, що *фазова швидкість* їхнього поширення значно перевищує теплову швидкість електронів. Якщо ця умова не виконується, коливання згасають внаслідок їхньої взаємодії з т.з. резонансними частинками, швидкості яких збігаються зі швидкостями поширення хвиль. У нерівноважній П. (напр., коли є напрямлені потоки частинок) можливе й зростання («розкачування») амплітуди коливань. Під дією магн. поля, яке виникає при проходженні електр. струму крізь П., відбувається самостискання П. — *пінч-ефект*. У зовн. магн. полі П. стає анізотропною (див. *Анізотропія*) і гіротропною (здатною повертати *площину поляризації* хвиль, що в ній поширюються), при цьому з'являються нові типи власних хвиль. Внаслідок великої електропровідності П. силові лінії магн. поля рухаються разом з нею. Така «вмороженість» силових ліній приводить до появи в П. низькочастотних, т. з. альфвенівських хвиль — коливань, які поширюються вздовж магн. поля зі швидкістю $v_A = B/\sqrt{4\pi nM_i}$ (B — магн. *індукція*, M_i — маса іонів). У нерівноважній П. можливі нестійкі стани. Розрізняють гідродинамічні й кінетичні нестійкості П., пов'язані відповідно з переміщенням у просторі окремих її макроскопічних частин та з різною поведінкою окремих груп частинок. Прикладом гідродинамічної нестійкості може бути т. з. жолобкова нестійкість у неоднорідному магн. полі, яка проявляється у виштовхуванні П. з областей з сильнішим магн. полем внаслідок її *діамагнетизму*. За певних умов, напр. під дією високочастотних електромагн. полів, сукупність електронів провідності в металах (електронів і *дірок* у напівпровідниках) за своїми властивостями стає близькою до П., і її наз. П. твердого тіла. На відміну від газової П., в П. твердого тіла рухомі заряди не обов'язково створюють електрично нейтральну систему. Найпослідовніше властивості П. описуються на основі кінетичних рівнянь для частинок окремих компонентів П. і *Максвелла рівнянь* для самоузгоджених електромагн. полів. Спрощений опис грунтується на використанні рівнянь руху для окремих частинок або гідродинамічних рівнянь. У Всесвіті П. є найпоширенішим станом речовини. Сонце, гарячі зорі, міжзоряні хмари і галактичні туманності складаються з повністю іонізованої П. У природних умовах на поверхні Землі і біля неї П. трапляється рідко (у вигляді полум'я або розрядів блискавки), проте вже у верхній частині атмосфери слабко іонізована П. створює цілий іоносферний шар (див. *Іоносфера*), а ще далі заповнює *радіаційні пояси Землі*. Існування П. у міжпланетному просторі пов'язане з явищем *сонячного вітру*. В лабораторних умовах і в пром. установках П. утворюється в електр. *розрядах у газах*, у процесах горіння і вибуху. Низькотемпературна П. застосовується в *іонних приладах*, а також у *термоелектрогенераторах* і *магнітогідродинамічних генераторах* для прямого перетворення теплової енергії на електричну. *Плазмотрони*, які створюють потужні потоки низькотемпературної П., широко використовуються в різних технологічних процесах. Високотемпературна П. ($T \approx 10^8$ К) з *дейтерію* і *тритію* — осн. об'єкт досліджень з керованих *термоядерних реакцій* (див., зокрема, *Стелларатор*, *Токамак*). У розвиток фізики П. фундаментальний внесок зробили рад. вчені Л. А. *Арцимович*, Л. Д. *Ландау*, М. О. *Леонтович*, К. Д. *Синельников*, О. І. *Ахієзер*, Б. Б. *Кадомцев* та ін. На Україні питання з фізики П. і її практичних застосувань вивчають в ін-тах фізико-технічному (Харків), теоретичної фізики, фізики, ядерних досліджень АН УРСР, а також Київському, Харків. та Ужгородському ун-тах.

Літ.: Синельников К. Д., Руткевич Б. Н. Лекции по физике плазмы. Х., 1964; Арцимович Л. А. Элементарная физика плазмы. М., 1969; Электродинамика плазмы. М., 1974; Кадомцев Б. Б. Коллективные явления в плазме. М., 1976; Арцимович

Плавунчик круглодзьобий.

Плавушник болотяний. Верхня частина квітучої рослини.

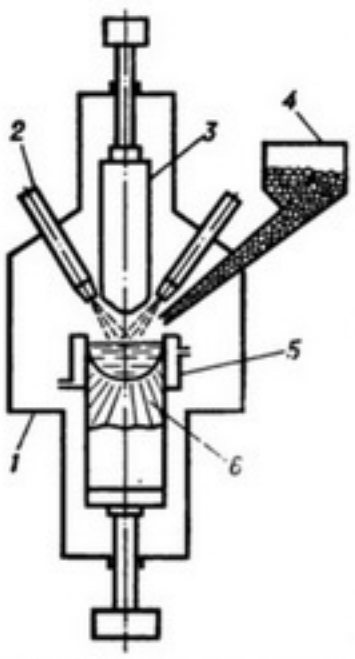

Плазмова піч (плазмоводугова) з кристалізатором:
1 — камера; *2* — плазмотрон; *3* — витрачувана заготовка; *4* — пристрій, що подає шихтові (вихідні) матеріали, стружку та ін. відходи; *5* — кристалізатор; *6* — зливок.

Л. А., Сагдеев Р. З. Физика плазмы для физиков. М., 1979.
О. Г. Ситенко.

ПЛА́ЗМА КРО́ВІ — рідка частина *крові*, в якій містяться формені елементи крові (*еритроцити, лейкоцити, тромбоцити*). П. к.— колоїдний розчин різних речовин, що перебувають у динамічній рівновазі з *тканинною рідиною* та внутрішньоклітинною рідиною. Гол. компоненти П. к. — вода (90—92%) і білки (7 — 8%), *гормони, ферменти, антитіла*. Крім того, П. к. містить *амінокислоти, вуглеводи, ліпіди*, мінеральні солі та розчинені гази. П. к. має слабколужну реакцію (pH 7,4). Дослідження П. к. має велике діагностичне значення.

ПЛАЗМАТИ́ЧНА МЕМБРА́НА, плазмалема (від грец. πλάσμα — виліплене, утворене і λέμμα — оболонка) — структура, що оточує *клітини* рослинних і тваринних організмів і відокремлює їхній вміст від навколишнього середовища. Бере участь у регулюванні клітинного вмісту. Див. *Мембрани біологічні*.

ПЛАЗМІ́ДИ, епісоми — позахромосомні спадкові фактори в *цитоплазмі* клітини, що є не обов'язковими компонентами клітин. Містяться в бактеріях, синьо-зелених водоростях, дріжджах, іноді в клітинах вищих організмів (див. *Спадковість цитоплазматична*). До П. відносять статевий фактор F — визначає статеву диференціацію у бактерій, фактори перенесення стійкості (RTF) — забезпечують передавання множинної стійкості бактерій до лікарських речовин та ін. Клітина може мати від однієї до кількох десятків П. Складаються П. з кільцевих молекул *дезоксирибонуклеїнової кислоти* розміром до 20% розміру основної *хромосоми*. Фактор RTF широко застосовується в *генетичній інженерії* як вектор для перенесення генетичного матеріалу в клітину реципієнт. *В. М. Кавсан.*

ПЛАЗМІ́Н, фібринолізин — фермент класу *гідролаз*, що каталізує розщеплення ряду білків (*фібрину, фібриногену, протромбіну* та ін.). Гідроліз фібрину сприяє *фібринолізу* (розсмоктуванню) *тромбів*. П. — глобулярний білок з мол. м. 85 000. Складається з двох поліпептидних (див. *Пептиди*) ланцюгів, з'єднаних дисульфідним зв'язком. В крові тварин і людини П. перебуває в неактивній формі у вигляді плазміногену, перетворення якого на П. здійснюється спонтанно або під впливом певних активаторів. П. застосовується в мед. практиці при лікуванні *тромбозів*.
Е. В. Луговський.

ПЛА́ЗМОВА МЕТАЛУ́РГІЯ — галузь металургії, пов'язана з використанням низькотемпературної (~ 10^4 К) *плазми* для одержання і обробки металів (сплавів). Почала розвиватися в 50-х рр. 20 ст. в СРСР, Японії, США, НДР, ФРН та ін. країнах. Осн. процесами П. м. є вилучення з руди металів, їхня *плавка, плазмоводуговий переплав*, одержання металевих *порошків* і гранул, плазмоводуговий нагрів металів, вирощування металевих монокристалів. Щоб вилучити з руди метал, її піддають термічній *дисоціації* в середовищі плазми. Плавку конструкційних, інструментальних, нержавіючих та ін. сталей, жароміцних сплавів на нікелевій основі, хімічно активних металів (титану, цирконію та ін.) ведуть у *плазмових печах*. Печі такого типу використовують і для плазмоводугового переплаву металів. Металеві порошки і гранули одержують із сталевої (або з ін. сплаву) заготовки, що її швидко обертають навколо власної осі, а торець оплавляють плазмою (процес відбувається у вакуумній камері або в камері з інертним газом); при цьому краплинки металу під дією відцентрових сил розлітаються і тверднуть. Плазмоводуговим нагрівом (з використанням плазмової дуги), що сприяє *рафінуванню* металу, металеві зливки і заготовки готують до кування і прокатки. Дефектні поверхневі шари сталевих зливків і заготовок, що їх важко знімати ін. способами, видаляють плазмоводуговим «струганням» (див. *Плазмова обробка*). Розроблено спосіб плазмоводугового рафінування (оплавлювання) таких поверхневих шарів, що не супроводиться втратами металу. Монокристали вольфраму, молібдену та ін. металів вирощують послідовним наплавлюванням металу на монокристалічну основу (затравку) в інертному середовищі. В СРСР дослідження в галузі П. м. проводять в Центр. н.-д. ін-ті чорної металургії (Москва), зокрема в УРСР— в *Електрозварювання інституті* ім. Є. О. Патона АН УРСР, *Матеріалознавства проблем інституті* АН УРСР, *Чорної металургії науково-дослідному інституті* та ін. установах.

Літ.: Фарнасов Г. А., Фридман А. Г., Каринский В. Н. Плазменная плавка. М., 1968; Лакомский В. И. Плазменно-дуговой переплав. К., 1974; Клюев М. М. Плазменно-дуговой переплав. М., 1980. *Ю. В. Латаш.*

ПЛА́ЗМОВА ОБРО́БКА — обробка металевих і неметалевих матеріалів тепловим і механічним діянням низькотемпературної (~ 10^4К) *плазми*. Провадиться за допомогою дугових (з плазмовою дугою) і високочастотних (з плазмовим струменем) *плазмотронів*. До П. о. належать *плазмове зварювання, плазмове різання*, а також плазмоводугове «стругання» і рафінування (оплавлення), плазмове напилення і *наплавлення* та плазмове буріння. Плазмоводуговим «струганням» (здуванням оплавленого металу струменем газу) і рафінуванням обробляють поверхневі шари металів і сплавів. Плазмовим напиленням і наплавленням стійких проти зношування тугоплавких або ін. металів захищають вироби, що їх експлуатують при високих т-рах, в агресивних середовищах, при значних мех. навантаженнях, змінюють форму поверхні цих виробів. Для плазмового буріння застосовують плазмотрони спец. конструкції — плазмобури. За їхньою допомогою створюють *бурові свердловини* і *шпури*, розширюють їх, видобувають і обробляють поштучний камінь, ріжуть бетон. *О. М. Корнієнко.*

ПЛА́ЗМОВА ПІЧ — електрична піч, що в ній джерелом тепла є низькотемпературна (~10^4 К) *плазма*, одержувана за допомогою *плазмотрона*. Розрізняють плазмоводугові і плазмові *високочастотні печі*. Плазмоводугові печі поділяють на подові (або тигельні), застосовувані для плавки сталей і сплавів спец. призначення, і печі з кристалізатором (мал.), у яких переплавляють кольорові, тугоплавкі і благородні метали, сталі або ін. сплави (див. *Плазмоводуговий переплав*). У плазмоводугових печах *катодом* плазмової дуги служать катоди (найчастіше з вольфраму) одного або кількох плазмотронів, а *анодом* — розплавлений у печі метал чи витрачувана заготовка. В плазмових печах вирощують металеві монокристали, переробляють чисті речовини. Порівняно з звичайними дуговими та індукційними печами П. п. забезпечує вищу якість металу. *Г. М. Григоренко.*

ПЛА́ЗМОВЕ ЗВА́РЮВАННЯ — зварювання металів за допомогою низькотемпературної (~ 10^4 К) *плазми* в середовищі захисних газів; вид *дугового зварювання*. Розрізняють П. з. плазмовою дугою, що виникає між електродом *плазмотрона* і зварюваним металом, і П. з. плазмовим струменем, створюваним між електродом і *соплом* плазмотрона. Електроди бувають плавкими (сталевими) і неплавкими (напр., вольфрамовими, цирконієвими). При зварюванні неплавкими електродами в зону плазмової дуги можна вводити присадний метал. Плазмоутворюючими речовинами служать інертні гази (якщо з'єднують кольорові метали) або вуглекислий газ (у разі з'єднування сталей). Ці самі гази захищають зону зварювання від дії повітря. П. з. буває ручне, напівавтоматичне й автоматичне (найпоширеніше — для стикових з'єднань кольорових металів завтовшки 10—20 мм). Різновидом П. з. є мікроплазмове зварювання металів слабкострумовою (0,5—100 А) плазмовою дугою. Мікроплазмовим зварюванням з'єднують кольорові метали і сплави завтовшки 0,05—1,5 мм. *О. М. Корнієнко.*

ПЛА́ЗМОВЕ РІ́ЗАННЯ — різання металевих і неметалевих матеріалів за допомогою низькотемпературної (~10^4 К) *плазми*; різновид *плазмової обробки*. Для П. р., у процесі якого матеріал у зоні різання розплавляється, застосовують дугові (з плазмовою дугою) і високочастотні (з плазмовим струменем) *плазмотрони*, що їх переміщують вручну або спец. механізмами. Плазмоутворюючими речовинами служать азот, аргон, водень, повітря та ін. гази. Плазмовою дугою ріжуть леговані сталі, кольорові метали (завтовшки до кількох сотень міліметрів), що не піддаються *кисневому різанню*, плазмовим струменем — неелектропровідні матеріали (граніт, бетон, пластмаси тощо).

ПЛА́ЗМОВІ ПРИСКО́РЮВАЧІ — пристрої для одержання потоків *плазми* з швидкостями 10—10^3 км · $с^{-1}$ і густиною робочої речовини 10^{10} —10^{13} $см^{-3}$. В П. п., на відміну від *прискорювачів заряджених частинок*, не існує обмежень інтенсивності потоків за величиною *просторового заряду*.

оскільки іони, які несуть осн. енергію плазм. потоку, розганяються в присутності електронів, що компенсують цей заряд. Здебільшого прискорення іонів у П. п. відбувається за рахунок дії самоузгодженого електр. поля, що існує в плазмовому об'ємі. Знаходять також застосування методи прискорення, основані на взаємодії іонів плазми з зовн. магн. і електр. полями, явищі напрямлених електронно-іонних зіткнень, на використанні кінетичної енергії речовини, яка випаровується під дією інтенсивного випромінювання *лазерів*. П. п. застосовують як *електричні ракетні двигуни* космічних літальних апаратів, плазмові інжектори термоядерних установок, для обробки поверхонь катодним розпиленням тощо. Див. також *Плазмотрон*.

О. Ф. Линьов.

ПЛАЗМОВОДУГОВИЙ ПЕРЕПЛА́В — переплав (повторна плавка) металів і сплавів у дугових *плазмових печах*. Розроблений на поч. 60-х рр. в *Електрозварювання інституті* ім. Є. О. Патона АН УРСР. Найпоширенішим є П. п. в плазмових печах з витрачуваною заготовкою (електродом), виготовленою з металу, що його переплавляють. У процесі такого П. п. заготовка плавиться теплом плазмової дуги, а рідкий метал краплинами стікає в охолоджуваний водою кристалізатор, де поступово (знизу вгору) твердне, утворюючи щільний і однорідний зливок. П. п. проводять у вакуумі або в газовому середовищі (інертному, активному) при нормальному чи підвищеному тиску. В процесі П. п. в метал вводять азот — для одержання азотистої сталі, водень — для *розкислення* металу, кисень — для зневуглецювання його. Щоб інтенсифікувати видалення *неметалевих включень*, на поверхню розплавленого металу подають синтетичний *шлак*. Розроблено спосіб П. п., за яким разом з витрачуваною заготовкою плавиться шихта або стружка (чи ін. відходи). Метал, одержаний способом П. п., відзначається бездефектною макроструктурою (див. *Структура металу*), підвищеними мех. властивостями. Плазмоводуговим способом переплавляють сталь, сплави на нікелевій основі, кольорові, тугоплавкі і благородні метали.

Літ.: Лакомский В. И. Плазменнодуговой переплав. К., 1974.

Г. М. Григоренко.

ПЛАЗМОДЕ́СМИ (від грец. *πλάσμα* — виліплене, утворене і *δεσμός* — зв'язок) — цитоплазматичні тяжі, що з'єднують *протопласти* прилеглих одна до одної рослинних клітин. Мають вигляд вузьких каналець з діаметром від 18 до 68 нм. В П. розрізняють дві мембрани: зовнішню (плазмалему) та внутр.— мембрану тяжа *ендоплазматичної сітки*. По П. здійснюється передача подразнень, циркуляція рідини, потрібної для збереження *осмотичного тиску* в клітинах, і переміщення із клітини в клітину поживних та ін. речовин.

ПЛАЗМО́ДІЙ — 1) Plasmodium — рід одноклітинних паразитичних організмів ряду *гемоспоридій*. Понад 100 видів, поширених переважно у тропіч. країнах. Паразитують у хребетних тварин (P. knowlesi, P. lerghei, P. relictum та ін.) та людини (P. vivax, P. malariae, P. falciparum, P. ovale), спричиняючи *малярію*. Для життєвого циклу П. характерне нестатеве розмноження, що відбувається у клітинах *ретикуло-ендотеліальної системи* хазяїна — хребетних тварин або людини та статеве дозрівання у кишечнику переносника — кровосисних *комарів* (род. Culicidae) та, імовірно, *москітів*. З кишечника комара паразити з *гемолімфою* проникають у протоки його слинних залоз, а з них при укусі з слиною в тіло відповідного хазяїна, де й починається новий цикл розвитку. 2) Вегетативне тіло *міксоміцетів*. 3) Амебоподібні багатоядерні утвори (тіла) *міксоспоридій*.

В. П. Коваль.

ПЛАЗМО́ЛІЗ (від грец. *πλάσμα* — виліплене, утворене і *λύσις* — розпад, розчленування) — стиснення *протопласта* живої клітини з наступним його відшаруванням від оболонки. Відбувається внаслідок надмірної втрати клітинами води під впливом *гіпертонічних розчинів*. Залежно від ступеня в'язкості протопласта розрізняють П. опуклий, або ковпачковий, угнутий та спазматичний. При зануренні плазмолізованих клітин у воду спостерігається їх *деплазмоліз*.

ПЛАЗМО́Н — сукупність всіх нехромосомних спадкових факторів клітини, розташованих у *цитоплазмі*. Складається з дискретних одиниць — плазмогенів, що містяться в *дезоксирибонуклеїновій кислоті* мітохондрій, пластид та ін. *органел*. Див. також *Спадковість цитоплазматична*.

ПЛАЗМО́Н — квант коливань густини плазми, які супроводяться поздовжніми коливаннями електр. поля. П. являє собою елементарне збудження поля плазмових коливань подібно до того, як *фотон* — елементарне збудження електромагн. поля. П. є *квазічастинкою* і характеризується певною енергією ε та імпульсом $\vec{p}$, які виражаються через власну частоту ω_k і хвильовий вектор $\vec{k}_0$ плазмових коливань: $\varepsilon = \hbar\omega_k$ і $\vec{p} = \hbar\vec{k}$, де $\hbar$ — *Планка стала*, $\omega_k = \Omega\left(1 + \frac{3}{2}\, a^2k^2\right)$, Ω — ленгмюрівська частота, a — дебаївський радіус (визначення Ω і a див. у ст. *Плазма*). П. існують при умові $ka \ll 1$; якщо вона не виконується, плазмові коливання швидко згасають.

О. Г. Ситенко.

ПЛАЗМОТРО́Н, плазматрон — пристрій для одержання *плазми*. Застосовують при виробництві та обробці різних матеріалів (див. *Плазмова металургія, Плазмохімія, Плазмова обробка*). Залежно від типу використовуваних електр. *розрядів у газах* розрізняють дугові та високочастотні (ВЧ) П. У найбільш типових (дугових) плазмотронах робочий газ (водень, кисень, азот, аргон, гелій і т. д.) перетворюється на плазму в дуговому розряді між тугоплавким катодом (вольфрам, молібден, спец. сплави) і охолоджуваним водою мідним анодом з отвором, крізь який витікає плазма. В деяких П. цього типу анодом служить тіло, яке обробляється. У ВЧ П. робочий газ іонізується у високочастотному безелектродному розряді або в такому ж розряді, створеному між електродами. Т-ра плазми у П. (3—50) · 10^3 К. Потужність дугових П. досягає 10 Мвт. ВЧ П. мають меншу потужність (до 1 Мвт), але забезпечують одержання більш чистої плазми (з меншою кількістю частинок речовини електродів). *Л. Л. Пасічник.*

ПЛАЗМОХІ́МІЯ (від *плазма* і *хімія*) — розділ *фізичної хімії*, який вивчає *хімічні реакції* в низькотемпературній плазмі і вплив цих реакцій на властивості плазми. Низькотемпературна плазма в хім. технології або безпосередньо бере участь у реакціях, або служить джерелом тепла. Осн. особливістю плазмохім. процесів є перебіг хім. реакцій, які не відбуваються у звичайних умовах. Це зумовлено тим, що в плазмі утворюється велика кількість реакційноздатних частинок (збуджені молекули, атомні й мол. іони, електрони, вільні радикали). Їхня концентрація набагато більша, ніж при звичайних умовах проведення хім. реакцій, а утворення деяких з них можливе лише в плазмі. Розрізняють нерівноважні і квазірівноважні плазмохім. процеси. Останні характеризуються повною невпорядкованістю на мол. рівні і можуть бути описані за допомогою термодинаміки і т. з. арреніусової кінетики. Опис хім. реакцій, що протікають у нерівноважних умовах, можливий при застосуванні нерівноважної *кінетики хімічної*. П.— наук. основа плазмохім. технології, апаратурною базою якої є генератор плазми — *плазмотрон*, камера змішування реагентів, реакційний об'єм, гартівний пристрій і система вловлювання або виділення цільового продукту. Як теплоносії використовуються *інертні гази* (*аргон, гелій*); мол. гази (напр., *водень, азот, кисень, повітря*) виступають у хім. реакціях як змінювані компоненти реакційної суміші. Плазмохімічна технологія має багато переваг перед хім. технологією, а саме: можливість синтезу продуктів з особливими властивостями (ультрадисперсні порошки, неорганічні й органічні плівки, модифікування поверхні матеріалів і виробів), синтез яких неможливий ін. методами; значне скорочення кількості технологічних стадій; розширення сировинної бази за рахунок заміни дефіцитних видів сировини дешевими й доступними; зменшення площі, зайнятої обладнанням; зниження матеріалоємності; значне скорочення, а в деяких випадках і повне усунення шкідливих стоків і викидів у навколишнє середовище, можливість макс. автоматизації виробн.; простота управління процесами. Методами П. одержують *азоту оксиди* з повітря, *ацетилен* з вуглеводнів, синтез-газ для виробн. *вінілхлориду, каталізатори* для азотної й нафтопереробної промсті, феритові порошки, порошки-

Плакун верболистий. Верхівка квітучої рослини.

магнітоносії, оксиди титану й цирконію, карбід титану, нітрид бору, карбонітриди тощо; розроблено процес плазмової хіміко-технологічної обробки поверхні сталевих деталей тощо. Див. також *Плазмова металургія, Плазмова обробка.*

Літ.: Моссэ А. Л., Печковский В. В. Применение низкотемпературной плазмы в технологии неорганических веществ. Минск. 1973; Теоретическая и прикладная плазмохимия. М., 1975; Полак Л. С. Неравновесная химическая кинетика и ее применение. М., 1979; Процессы и аппараты плазмохимической технологии. К., 1979; Использование плазмы в химических процессах. Пер. с англ. М., 1970.

В. Д. Пархоменко.

ПЛАЗУНИ́, рептилії (Reptilia) — клас хребетних тварин. Разом з *птахами* і *ссавцями* П. становлять групу вищих хребетних тварин — *амніот,* що цілком пристосувались до життя і розмноження на суходолі (окремі форми вторинноводні). Довж. тіла сучас. П. від кількох см до 8—10 м (окремі викопні П. були понад 25 м завдовжки), маса П. від кількох грамів до 500—600 кг. Тіло П. ящіркоподібне, змієвидне або сховане у панцир. Кінцівки п'ятипалі, іноді видозмінені (напр., у морських черепах, хамелеонів) або редуковані (у змій). Шкіра вкрита роговими лусками або щитками, шкірних залоз майже немає.

Скелет у плазунів майже повністю скостенілий. Хребет поділяється на шийний, грудний, поперековий, крижовий та хвостовий відділи. Є *грудна клітка.* Череп вкритий численними покривними кістками, які у висковій частині більш-менш редуковані й утворюють отвори, розділені висковими дугами. П. мають один потиличний виросток, що забезпечує рухомість голови. *Серце* у П. трикамерне: два передсердя та шлуночок з неповною перегородкою, від якого відходять дві дуги аорти та спільний стовбур легеневих артерій. Дихають П. легенями, що мають комірчасту будову, є трахея і бронхи. *Нервова система* характеризується значним розвитком переднього мозку та появою *кори великих півкуль головного мозку* (у нижчих хребетних — *анамній*—її нема). Органи виділення — тазові нирки (*метанефрос*). Сучасні П.— *пойкілотермні тварини* з низьким рівнем обміну речовин, але вважають, що серед вимерлих П. були й *гомойотермні тварини.* З *чуттів органів* у сучасних П. розвинені органи дотику, нюху, слуху (внутр. і серед. вухо), зору, у більшості ящірок, а також у *гатерії* збереглося рудиментарне тім'яне око. П. властиве *яйцеродіння* та *яйцеживородіння.* Яйця великі, багаті на жовток, вкриті міцною шкірястою або вапнистою оболонкою. Запліднення внутрішнє, зародок має особливі зародкові органи — оболонки: серозну, *амніон* та *алантоїс.* Клас об'єднує 8 підкласів і понад 20 рядів, з них лише 4 сучасні (близько 6500 видів): дзьобоголові, *лускаті, черепахи, крокодили.* В СРСР — 141 вид, у т. ч. на Україні — 20. Переважна більшість сучас. П. поширена в екваторіальних і субтропічних зонах, значно менше їх у помір. широтах, лише поодинокі види (ящірка живородяща, гадюка звичайна) зустрічаються і за полярним колом. Серед П. є риючі, пустельні, лісові (зокрема є такі, що живуть на деревах), прісноводні, морські форми. Більшість живиться тваринною їжею, деякі — рослиноїдні. У багатьох П. спостерігається зимова та літня сплячка. П. відіграють значну роль у саморегуляції *біоценозів.* Окремі П. знищують шкідливих комах та гризунів; великі П. є об'єктами промислу, а деякі (напр., крокодили) — розведення заради м'яса та шкури. Отруйні змії небезпечні для людини, разом з тим вони є *продуцентами* цінної фармацевтичної сировини (див. *Зміїна отрута*). Деякі П.— переносники паразитів та збудників хвороб тварин і людини. Багато видів крокодилів, черепах, отруйних змій, ящірок потребують охорони і занесені до *Червоної книги.* Виникли П. в палеозої (кінець карбону — початок пермі) і найвищого розквіту досягли в мезозої, давши велику кількість різноманітних форм (*диплодоки,* ігуанодони, *іностранцевія, іхтіозаври, котилозаври, птерозаври* та ін.). Предками П. вважають земноводних підкласу батрахозаврів. Наука про П.— *герпетологія.* Іл. див. на окремому аркуші, с. 112—113.

Літ.: Пащенко Ю. Й. Визначник земноводних та плазунів УРСР. К., 1955; Фауна України, т. 7. К., 1959; Терентьев П. В. Герпетология. М., 1961; Жизнь животных, т. 4, ч. 2. М., 1969; Кузнецов Б. А. Определитель позвоночных животных фауны СССР, ч. 1. М., 1974; Определитель земноводных и пресмыкающихся фауны СССР. М., 1977

В. І. Таращук.

ПЛАЙ — плескаті гребені гір, відгалужень головних хребтів з пасовищами і скотопрогінними стежками в Карпатах, зокрема на Закарпатті. Іноді П. наз. невисокі гірські вершини на бокових хребтах.

К. І. Геренчук.

ПЛА́КА — мис на *Південному березі Криму,* на Пд. Зх. від *Алушти.* Має куполоподібну форму, вис. до 50 м. Складений з інтрузивних зеленуватих порфіритів. На схилах — чагарникові зарості. Пам'ятка природи.

О. В. Єна

ПЛАКА́Т (нім. Plakat, з франц. placard, від plaquer — наліплювати) — 1) Різновид *графіки.* 2) Окремий художній твір; зображення (переважно кольорове, на папері), поєднане з текстом. Залежно від призначення П. буває: політичний (агітаційний, пропагандистський), рекламний (промисловий, торговельний), видовищний (театральний, концертний; його часом за традицією називають афішею), кінематографічний, навчальний, інструктивний тощо. Щоб привернути увагу глядача, спрямувати його думку й почуття до дії, в П. застосовують лаконічну, узагальнену форму: чіткий силует, декоративно звучний, часто умовний колір; нерідко використовують образотворчі метафори, алегорії, символи; зіставляють різномасштабні зображення, подані в різних просторах і площинах; показують події, що відбуваються в різних місцях і в різний час. Важливу роль в образному ладі П. відіграють характер і розташування шрифту, його зв'язок із зображенням. У політ. П., поряд з героїчними образами, поширені сатиричні (у творах на міжнар. та побутові теми). Сучасний П. здебільшого є поліграфічним відтворенням виконаного художником оригіналу, в якому поряд з малюнком і живописом часом використовують фотографію та аплікацію (див. *Колаж*). У Зх. Європі П. бере початок з гравірованих «летючих листків» часів Реформації і Селянської війни 1524—25 в Німеччині, політ. афіш періоду бурж. революцій в Англії (17 ст.) і Франції (18 ст.). Найвищі здобутки П. 19 — поч. 20 ст. пов'язані з творчістю прогресивних художників: Т. Стейнлена, П. Пікассо — у Франції; Ю. Валькорна, Г. Пехштейна, К. Кольвіц, Дж. Хартфілда — у Німеччині. У 2-й пол. 19 ст. в Зх. Європі виник рекламний П., який набув особливого поширення у Франції (Ж. Шере, А. Тулуз-Лотрек, А. Муха, Кассандр). Після 2-ї світової війни мистецтво П. досягло високого рівня в країнах соціалістичної співдружності (в ПНР — Т. Трепковський; у НДР—В. Клемке); у капіталістичних країнах (в Італії — Р. Гуттузо, в Японії — Х. Фукуда, у США— А. Реф-реж'є).

У Росії політ. П. виник з нар. лубків 18—19 ст., «растопчинських афіш» і сатиричних листків О. Венеціанова, І. Іванова, І. Теребенєва часів Вітчизн. війни 1812; рекламний П.— з книговидавничих оголошень 40-х рр. 19 ст. (О. Агін, В. Тімм). Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. видовищні й виставочні П. виконували І. Білібін, Є. Лансере, В. Сєров, К. Сомов. Укр. П. веде свій початок від великоформатних гравірованих тез Києво-Могилянської колегії (17 ст.). У 2-й пол. 19 ст. з'явилися рекламні П. Зародки політ. П. є в графіці сатиричних журналів часів революції 1905—07 («*Шершень*» та ін.).

Рад. політ. П. народився під час громадян. війни 1918—20 і, спираючись на традиції нар. лубка, сатиричної графіки періоду революції 1905—07, досяг високої зрілості. Революц. пафос, гнівна ненависть до ворогів країни Рад, художня досконалість властиві друкованим П. (О. Апсіт, В. Дені, Д. Моор, М. Кочергін), розмножуваним за допомогою техніки трафарету П. «Окон сатири РОСТА» (В. Маяковський, М. Черемних, В. Лебедєв).

У 20—30-х рр. провідну роль у розвитку П. відіграли О. Дейнека, Г. Клуціс, О. Родченко. Під час Великої Вітчизняної війни виходили друковані П., відновився випуск «Окон ТАСС», розмножуваних за допомогою техніки трафарету. Вагомий внесок у розвиток П. зробили: В. Іванов, О. Кокорекін, В. Корецький, Кукрінікси, І. Тоїдзе, Д. Шмаринов.

Нині поряд з цими майстрами в галузі П. працюють: в РРФСР — О. Савостюк, Б. Успенський, в Азербайджані — Е. Шахтахтинська, в Латвії — Ю. Галкус та ін. Виходять друковані П. та тиражо-

вані технікою шовкографії агітплакати Спілки художників СРСР. На Україні під час громадян. війни 1918—20 вийшли перші друковані політ. П. (Б. Єфімов, О. Маренков, Б. Силкін, О. Хвостенко-Хвостов), мальовані від руки та розмножувані за допомогою трафаретів: [«Вікна УкРОСТА» в Харкові, «Окна ЮгРОСТА» (згодом «Окна ОдУкРОСТА) в Одесі]. У 20—30-х рр. над П. працювали А. Страхов, П. Горілий, С. Григор'єв, М. Дерегус, Д. Шавикін. Під час Великої Вітчизн. війни на фронті та в тилу країни плакати, агітвікна створювали: К. Агніт-Следзевський, В. Касіян, О. Довгаль, І. Кружков, В. Литвиненко. У повоєнні роки з'явилося нове покоління майстрів П.: Ф. Глущук, Т. Лящук, Ю. Мохор, О. Терентьєв, Є. і К. Кудряшови, Є. Саренко та ін. Виходять друковані П. та розмножувані технікою шовкографії видання редакції «Агітплакат» Спілки художників УРСР. Розвиваються інші жанрові різновиди плаката. Іл. див. на окремому арк., с. 384—385.

Літ.: Бутник-Сиверский Б. С. Советский плакат эпохи гражданской войны. 1918—1921. М., 1960; Демосфенова Г., Нурок А., Шантыко Н. Советский политический плакат. М., 1962; Український радянський плакат. [Альбом]. К., 1971; Український політичний плакат. Альбом. К., 1981.

Л. В. Владич.

ПЛАКЕ́ТКА (від франц. plaquette — дощечка, пластинка) — 1) Медаль прямокутної форми. 2) Металева, керамічна, кістяна або дерев'яна пластинка з рельєфним мальованим, гравірованим чи мозаїчним зображенням, яка може бути самостійним мистецьким твором або служити для прикрашання меблів та ін. побутових речей.

ПЛАКОДЕ́РМИ, панцирні риби (Placodermi) — клас вимерлих риб. Існували в ріках силуру, а в середині девону з'явились і мор. П., в т. ч. і на тер. України. Довж. тіла до 5—6 м. Голова, передня частина тулуба, а іноді й плавці були вкриті панцирем з кістяних пластин шкірного походження. П. поділяють на 2 підкласи: артродири та антіархи (напр., *ботріолепіс*).

ПЛАКО́Р [від грец. πλάξ (πλακός) — площина, рівнина] — плеската й слабохвиляста вододільна ділянка, в грунтовому і рослинному покриві якої найкраще виявлені типові зональні риси (див. *Плакорна рослинність*).

ПЛАКО́РНА РОСЛИ́ННІСТЬ — рослинність *плакорів*. Рослинні угруповання, з яких складається П. р., звичайно відповідають зональному типу *рослинності* і в типових випадках є клімаксними угрупованнями (див. *Клімакс* у геоботаніці). Напр., у тайговій зоні П. р. представлена лісами, у степовій зоні — степовими угрупованнями. На основі вивчення П. р. розробляють геоботанічне районування території і заходи її раціонального використання.

ПЛАКСІ́Й Олександр Семенович [н. 31.VII (13.VIII) 1911, Курськ] — укр. рад. театральний художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1958). Член КПРС з 1950. У 1936 закінчив Харків. худож. ін-т, де навчався в А. *Петрицького*, О. *Хвостенка-Хвостова*, С. *Прохорова*. Серед кращих оформлень вистав — «Загибель ескадри» О. Корнійчука (1941), «Кремлівські куранти» М. Погодіна (1956), «Доки сонце зійде — роса очі виїсть» М. Кропивницького (1958), «Леся» М. Андрієвич (1959), «Матінка Кураж та її діти» Б. Брехта, «Невольник» за Т. Шевченком (1964), «Карпатська легенда» Л. Новицького (1968), всі — у Чернів. укр. муз.-драматичному театрі ім. О. Кобилянської.

ПЛАКУВА́ННЯ (від франц. plaquer — накладати, вкривати шаром) — нанесення на поверхню металевих виробів тонкого шару іншого металу (сплаву). Найпоширенішим способом П. є гаряча прокатка, під час якої прокатувані метали (основний і плакувальний) міцно з'єднуються між собою (П. листів, плит). Рідше вдаються до гарячого пресування (П. труб), *зварювання вибухом*. Плакуванням одержують три- і *біметали* (напр., наносячи на сталь кольорові метали або їхні сплави), створюють *антикорозійні покриття* (напр., наносячи на листи з алюмінієвих сплавів алюміній або алюмінієвий сплав ін. марки) тощо.

ПЛАКУ́Н (Lythrum) — рід рослин родини плакунових. Одно- і багаторічні трави. Листки видовжені. Квітки пурпурові або рожеві, в пазухах листків або зібрані у верхівкове китицевидне суцвіття. Плід — коробочка. Бл. 30 видів, що ростуть по всій земній кулі, крім Антарктиди. В СРСР — 13 видів, в т. ч. в УРСР — 10, з них найпоширеніші: П. прутовидний (L. virgatum) до 150 см завишки і П. верболистий, або звичайний (L. salicaria), вис. до 100 см, які ростуть по берегах водойм, луках, болотах, медоноси; містять *дубильні речовини*.

ПЛАМЕНИ́ЦЬКИЙ Анатолій Олександрович (н. 19.XI 1920, с. Ягодне, тепер Грачовського р-ну Оренб. обл.) — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1976). У 1953 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у І. *Штільмана*, К. *Єлеви* та О. *Шовкуненка*. Твори: «В Сибір. М. Волконська» (1957), «Вечір» (1957), «Дощик» (1960), «Мати» (1961), «Незабутнє. 1943» (1963), «Т. Шевченко в Нижньому Новгороді» (1964), «Сергій Єсенін» (1966), «За синів, що загинули. В день Перемоги» (1967), «У день виборів» (1971), «Похмурий день» (1975), «Увечері» (1978), «Саласпілський меморіал» (1980) та ін. З 1963 викладає у Київ. худож. ін-ті (з 1977 — професор). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ПЛАН (від лат. planum — площина) — 1) Заздалегідь визначений порядок, послідовність здійснення будь-якої програми, виконання роботи, проведення заходів, напр. П. народногосп. (див. *Планування народного господарства*), виробничий, стратегічний, навчальний. 2) Порядок, послідовність викладання будь-якого матеріалу (доповіді, п'єси). 3) Картографічне зображення на площині в умовних знаках і в певному масштабі (1: 10000 і більше) невеликої ділянки земної поверхні. 4) Горизонтальний розріз або вид згори будь-якої споруди чи предмета (напр., П. в архітектурі). 5) Розміщення об'єктів на зображенні (передній, середній, задній П.) та їхніх розмірів (великий, дрібний П., напр. *план кінематографічний*).

ПЛАН КІНЕМАТОГРАФІ́ЧНИЙ — розміщення в просторі і масштаб зображення об'єкта в кадрі. За положенням об'єкта розрізняють перший, другий і дальній П. к., а за масштабом — великий, середній і загальний. Одним із можливих планів є деталь. Зміна П. к.— осн. форма побудови композиції сцен кінофільму. Вибір П. к. дає змогу трактувати епізоди фільму, а також формувати ритм дії.

ПЛАН РАХУ́НКІВ — систематизований перелік бухгалтерських рахунків, об'єднаних у групи з однаковим екон. змістом і призначенням. П. р. використовують для контролю за виконанням нар.-госп. плану та одержання зведених показників як по підприємству, так і по нар. г-ву в цілому. З 1.I 1969 діє єдиний П. р. для підприємств, будов, об'єднань та ін. орг-цій союзного, респ. та місц. підпорядкування, затверджений М-вом фінансів СРСР за погодженням з ЦСУ СРСР. В П. р. в окремий розділ виділено забалансові рахунки. До рахунків, що потребують конкретнішої деталізації, в П. р. передбачено *субрахунки*, які використовують при складанні звітності, балансу та оперативному управлінні підприємством. В П. р. кожний синтетичний рахунок і субрахунок мають назву, свій номер і шифр. Субрахунки нумерують у межах того рахунку, до якого їх відкривають. До П. р. додається інструкція, що містить коротку характеристику кожного рахунку, а також пояснення, з яким рахунком він взаємопов'язаний (кореспондує), наводиться типова *кореспонденція рахунків* бухгалтерського обліку.

М. О. Приходько.

ПЛАН СОЦІА́ЛЬНОГО РО́ЗВИТКУ КОЛЕКТИ́ВУ — науково обґрунтована система показників удосконалення умов праці, побуту і відпочинку працівників об'єднань, підприємств, організацій, поліпшення організації використання ними *вільного часу*, підвищення загальноосвітнього і професійного рівня. П. с. р. к. є складовою частиною п'ятирічних і річних планів. Розробка і реалізація П. с. р. к. дають змогу ефективніше використовувати соціальні фактори зростання економіки. П. с. р. к. складається з двох частин — основної (для колективу в цілому) і додаткової (для окремих груп працівників). Осн. частина включає чотири розділи: зміни соціально-демографічної структури колективу; вдосконалення умов і охорони праці, зміцнення здоров'я працівників; поліпшення соціально-культур. і житл.-побутових умов трудящих і членів їхніх сімей; комуністичне виховання трудящих, залучення їх до управління виробн. У додатковій частині плану містяться конкретні програми підвищення кваліфікації і професій-

А. О. Пламеницький.

А. О. Пламеницький. Народження Донбасу. 1975—76.

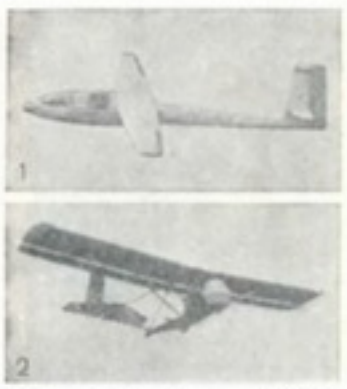

Планери: 1 — «Летува» («Литва»); 2 — БРО-11М.

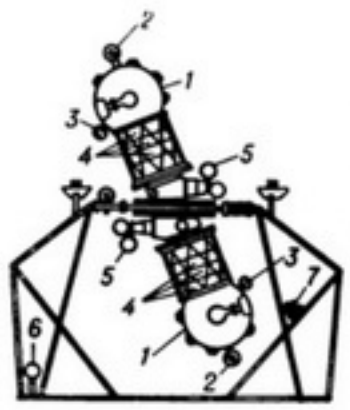

Мал. 1. Схема апарата планетарію: *1* — північна і південна кулі з проекторами зоряного неба; *2* — північна і південна кулі з проекторами назв сузір'їв; *3* — проектори Молочного Шляху; *4* — проекційні механізми Сонця, Місяця й планет; *5* — проектори небесного екватора та екліптики; *6* — проектор небесного меридіана; *7* — прилад для демонстрування сонячних та місячних затемнень.

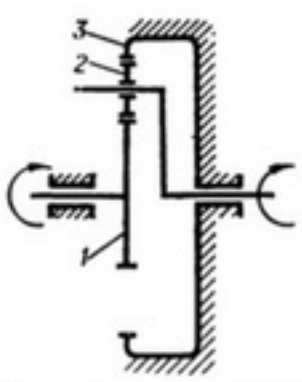

Планетарна передача: *1* — рухоме зубчасте колесо; *2* — сателіт; *3* — нерухоме зубчасте колесо.

ної майстерності працівників підприємства, характеризуються етапи соціально-професійного зростання кожного працівника, вимоги, які ставляться до нього на кожному з етапів, заходи заохочення тощо. Матеріально-фінанс. основою П. с. р. к. є *фонди стимулювання*. Комплексна реалізація всіх розділів П. с. р. к. сприяє неухильному підвищенню рівня життя людей, їхньому всебічному розвиткові (враховуючи особливості трудової діяльності) досягненню єдності загальнонародних, колективних і особистих інтересів.

Є. Г. Панченко.

ПЛАНЕ́Р (франц. planeur, від planer — ширяти) — важчий за повітря безмоторний літальний апарат. Осн. частинами П. (мал.) є *крило*, корпус (*фюзеляж*), оперення (поверхні у хвостовій частині, що забезпечують стійкість і керованість літального апарата) та пристрої для приземлення (посадочна лижа або колеса). Транспортні П. з корисним вантажем буксируються літаками. Спортивні П. запускають у повітря за допомогою літака-буксирувальника, натягуванням буксирного троса лебідкою тощо. У вільному польоті П. може планірувати (спускатися по похилій траєкторії), летіти горизонтально або, використовуючи висхідні повітр. течії, набирати висоту. Перші польоти на П. власної конструкції здійснили у другій пол. 19 ст. франц. моряк Ж. Ле Брі, нім. інженер О. *Лілієнталь*, амер. винахідники брати У. і О. *Райт*. В Росії на поч. 20 ст. відомими планеристами були К. К. *Арцеулов* і Г. С. *Тереверко*. В СРСР планеробудування набуло розвитку з 20-х рр. Оригінальні конструкції П. створили О. К. *Антонов*, С. В. *Ільюшин*, С. П. *Корольов*, О. С. *Яковлєв*, О. М. Граціанський та ін. Сучасні П. можуть досягати висоти до 14 км, долати віддаль понад 1000 км, їхня швидкість — до 250 км/год (див. *Планерний спорт*).

ПЛАНЕ́РНИЙ СПОРТ — вид авіаційного спорту, що включає змагання на *планерах*. До програми П. с. входять змагання на дальність польоту в заздалегідь призначений пункт з посадкою в ньому або з поверненням на старт; досягнення абсолютної висоти польоту; на швидкість польоту по трикутному маршруту на 100, 200, 300 та 500 км тощо. Виник в кінці 19 — на поч. 20 ст. В Росії перші гуртки з П. с. створені у 1900-х рр. в Москві, Тбілісі, Києві та ін. містах. В СРСР розвиток П. с. почався з 1923, коли в Криму відбулися перші всесоюзні планерні випробування. Розвиток П. с. в СРСР пов'язаний з діяльністю Т-ва друзів повітряного флоту, *Тсоавіахіму* (згодом ДТСААФ). У 1934 Тсоавіахімом було затверджено звання «Майстер планерного спорту СРСР». В 1948 створено всесоюзну секцію П. с. (з 1966 — Федерація П. с.). В 1949 П. с. включено до *Єдиної Всесоюзної спортивної класифікації*. З 1948 проводяться чемпіонати світу з П. с. один раз на два роки. В 1950 при Міжнар. авіаційній федерації (ФАІ) створено планерну комісію, яка керує розвитком П. с. в світі, проведенням чемпіонатів світу тощо. Серед абсолютних чемпіонів СРСР та рекордсменів світу — укр. спортсмени-планеристи М. Веретенников, В. Єфименко, З. Соловей, В. Гончаренко, Є. Руденський.

Є. Г. Руденський.

ПЛА́НЕРСЬКЕ (до 1944 — с. Коктебель) — селище міського типу Судацького р-ну Крим. обл. УРСР. Розташоване на узбережжі Коктебельської бухти, біля підніжжя вулканічного гірського масиву *Карадаг*, за 20 км від залізнич. ст. Феодосія. 2,9 тис. ж. (1981). У П.— відділення радгоспу-заводу «Коктебель», винозавод, будинок побуту, комбінат комунальних підприємств. Заг.-осв. школа, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр. С-ще міськ. типу — з 1960.

П.— кліматичний приморський курорт. Пляж піщаний та з дрібної гальки. Лікувальні засоби: кліматотерапія, мор. купання (з середини червня до жовтня). Показання: захворювання органів дихання нетуберкульозного характеру, функціональні захворювання нервової системи, порушення *обміну речовин* тощо.

ПЛАНЕТА́РІЙ (від лат. planetarius — той, що спостерігає зорі) — 1) Апарат, за допомогою якого демонструють небесні явища. П. встановлюють у центрі круглого залу, над яким споруджують півсферичний купол — екран. Сучас. П.— складний оптичний прилад (мал. 1). Зображення *зоряного неба* створюють кулі з вмонтованими в них проекторами (див. *Проекційний апарат*), кожен з яких відтворює на екрані відповідну ділянку неба. Окремі проектори здійснюють демонстрацію планет, комет, метеорного дощу, зоряних скупчень, Молочного Шляху, міжпланетних станцій, космічних кораблів та інших об'єктів. П. застосовують як наочний засіб для поширення астр. та ін. природничо-наук. знань. За допомогою П. протягом кількох хвилин можна показати явища, які в природі відбуваються протягом року або навіть кількох сотень тисяч років. Перший П. виготовлено 1924 на заводі К. Цейса в Німеччині. З 80-х рр. народне підприємство «Карл Цейс Йєна» (НДР) випускає П. малої, середньої та великої моделей, розрахованих на 8-, 12,5- та 23-метрові діаметри проекційних куполів. 2) Наук.-освітня установа, в якій читають популярні лекції з астрономії, космонавтики та наук про Землю. Лекції супроводяться демонстрацією штучного неба та його явищ, яка здійснюється за допомогою апарата П. Перший П. в СРСР відкрито 1929 в Москві.

Мал. 2. Новий будинок Київського планетарію (1982).

На Україні П. є в Києві (мал. 2), Харкові, Чернівцях, Херсоні, Донецьку, Черкасах, Вінниці, Одесі, Луцьку, Дніпропетровську та Трускавці.

Є. Г. Тихонько.

ПЛАНЕТА́РНА ГЕОЛО́ГІЯ — розділ *планетології*, що вивчає планетарно-астрономічні фактори геол. розвитку Землі, взаємозв'язок процесів, які відбуваються на її поверхні та у внутр. *геосферах*. Предметом дослідження П. г. є варіації форми Землі, зумовлені змінами швидкості осьового обертання, положення осі відносно тіла планети, а також гравітаційних і фіз.-хім. характеристик її внутр. будови, розмірів та об'єму протягом геол. часу.

А. Я. Радзівілл.

ПЛАНЕТА́РНА ПЕРЕДА́ЧА — *передача* з зубчастими колесами (в т. ч. з *сателітами*), що передає обертальний рух від ведучої ланки машини (механізму) до веденої. Розрізняють П. п. (мал.) циліндричні і конічні (див. *Диференціал*), одно- і багатоступеневі. П. п. забезпечує, якщо необхідно, значне *передаточне відношення* (порядку кількох сотень), відзначається невеликими габаритами і масою. У багатьох П. п.— високий (до 0,99) ккд. Передачі такого типу застосовують у трансп. і вантажопідйомних машинах, приводах верстатів тощо. Різновидом П. п. є *хвильова передача*.

Ю. О. Попченко.

ПЛАНЕ́ТИ (лат. planetae, від грец. πλανήτης, букв.— мандрівний) — великі кулясті тіла, які обертаються навколо *Сонця* і світяться завдяки відбитим сонячним променям. Між П. і Сонцем діє взаємне притягання, яке описується *Ньютона законом тяжіння*; рух П. навколо Сонця наближено описується *Кеплера законами* і відбувається по траєкторіях, які в першому наближенні можна вважати *еліпсами*. Заг. маса всіх П. становить 0,13% від маси Сонця, а *момент імпульсу* всієї *Сонячної системи* на 98% зосереджений в орбітальному русі П. До 1780 було відомо шість найближчих до Сонця П.— *Меркурій*, *Венера*, *Земля*, *Марс*, *Юпітер* і *Сатурн*. У 1781 відкрито *Уран*. З використанням аналізу збурень уже відомих П. (див. *Збурення руху небесних тіл*) було відкрито *Нептун* та *Плутон*. У всіх цих П. (крім Меркурія і Венери) є природні супутники (див. *Супутники планет*). П. Меркурій і Венера, *орбіти* яких лежать всередині орбіти Землі, наз. нижніми. Решта П., починаючи з Марса, наз. верхніми. Крім 9 згаданих П. (які наз. великими), в Сонячній системі відкрито бл. 2400 *малих планет*. 2.I 1959 в СРСР була запущена *автоматична місячна станція* «Луна-1» (див. «*Луна*»), яка стала першою штучною П. Теор. міркування та сучас. високоточні астр. спостереження ведуть до висновку про існування П. поблизу ін. зірок.

Істинний характер руху П. встановив М. *Коперник* і уточнив Й. *Кеплер*. Рух П. навколо Сонця визначається елементами її орбіти. Для кожної П. відомі *періоди обертання* навколо Сонця та осі,

розмір, форма (стиснення), маса, серед. густина, прискорення сили тяжіння на її поверхні, *космічні швидкості* тощо (табл.).

За фіз. характеристиками П. поділяють на П. земної групи (Меркурій, Венера, Земля, Марс) і П. групи Юпітера — *планети-гіганти* (Юпітер, Сатурн, Уран, Нептун) і Плутон. П. земної групи (які наз. ще внутрішніми, бо їхні орбіти лежать всередині кільця малих планет; всі ін. П. наз. зовнішніми) мають порівняно невеликі розміри, значну серед. густину, повільне обертання навколо осі; їхні поверхні тверді, а атмосфери (крім Венери) більш-менш розріджені. Ці П. перебувають на відносно невеликих віддалях від Сонця, тому одержують від нього значну кількість тепла. Про походження П. найбільше поширена гіпотеза, за якою вони утворились шляхом гравітаційної конденсації з речовини первинної газопилової хмари (див. *Космогонія*).

Вивчення фіз. умов на П. ведеться: астрофіз. методами з використанням оптичних *телескопів* та *радіотелескопів*, встановлених на Землі та *автоматичних міжпланетних станціях* (АМС); за допомогою спускних апаратів, які здійснюють м'яку посадку на поверхню П. і дають змогу безпосередньо вивчати фіз.-хім. властивості її атмосфери та поверхні; з пролітних орбіт, орбіт *штучних супутників Марса* (АМС «*Марс*», «*Марінер*», «*Вікінг*») та *штучних супутників Венери* (АМС «*Венера*» і «*Піонер*»). Амер. АМС «Піонер-10, 11» та «*Вояджер*» передали на Землю фотознімки та ін. цінну наук. інформацію про заг. вигляд та фіз. стан зовн. шарів Юпітера, Сатурна та їхніх супутників. В СРСР дослідження П. ведуться в Ін-ті космічних досліджень АН СРСР, *Кримській астрофізичній обсерваторії* АН СРСР, *Астрономічній обсерваторії головній АН УРСР*, Ін-ті астрофізики АН Каз. РСР та ін.

Літ.: Ксанфомалити Л. В. Планеты, открытые заново. М., 1978; Бронштэн В. А. Планеты и их наблюдение. М., 1979; Мухин Л. М. Планеты и жизнь. М., 1980. *І. К. Коваль.*

ПЛАНЕ́ТИ-ГІГА́НТИ — планети *Сонячної системи*, маси та розміри яких значно більші за маси та розміри *планет* земної групи. До них належать *Юпітер*, *Сатурн*, *Уран* і *Нептун*. Ці планети характеризуються малою серед. густиною, швидким обертанням навколо осі, заповненими хмарами воднево-гелієвими атмосферами та значною кількістю супутників (див. *Супутники планет*). У П.-г., крім Нептуна, спостерігаються системи кілець. Теор. моделі допускають наявність в надрах П.-г. відносно невеликих твердих ядер з металізованих водню і гелію. Імовірно, що елементний склад П.-г. в цілому мало відрізняється від сонячного. Дослідження П.-г. та їхніх супутників ведуть наземні обсерваторії та *автоматичні міжпланетні станції*. *І. К. Коваль.*

ПЛАНЕТОЛО́ГІЯ (від *планета* і грец. λόγος — вчення) — наука, що вивчає фіз. особливості, хім. склад та внутрішню будову планет *Сонячної системи*. На сучас. етапі осн. увага П. зосереджена на вивченні структури і внутр. будови окремих сфер планет земної групи (Меркурій, Венера, Земля, Марс) та *Місяця*. П. користується порівняльно-істор. методом дослідження, який включає структурно-морфологічні, фіз. та хім., переважно дистанційні, методи з застосуванням супутникової техніки. П. складається з таких розділів: *планетарної геології*, селенології (досліджує Місяць), ареології (Марс), гермесології (Меркурій) і афрології (Венеру). П. сформувалася в СРСР у 50-х рр. У 1955 створено комісію астрогеології (з 1962 — планетології) Геогр. т-ва СРСР, 1968 за пропозицією рад. учених — Міжнар. асоціацію П. Особливого розвитку П. набула у зв'язку з космічними дослідженнями. На Україні планетологічні дослідження проводять *Геологічних наук інститут* АН УРСР, *Геохімії і фізики мінералів інститут* АН УРСР та *Геофізики інститут* АН УРСР.

А. Я. Радзівілл.

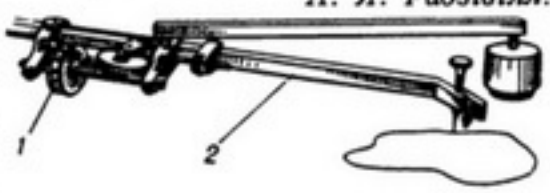

Планіметр: *1* — лічильний механізм; *2* — обвідний важіль з штифтом.

ПЛАНІМЕ́ТР (від лат. planum — площина і грец. μετρέω — вимірюю) — механічний прилад, яким наближено визначають площу плоских фігур неправильної форми. Осн. частинами найпоширенішого П. (мал.) є обвідний важіль з штифтом, який обводить контур фігури, і лічильний механізм, що, фіксуючи переміщення штифта, вказує шукану величину площі. Є П., якими можна знаходити й інтеграли деяких видів. П. використовують гол. чин. в конструкторській справі.

ПЛАНІМЕ́ТРІЯ — розділ *геометрії*, в якому вивчаються властивості фігур, розміщених в одній *площині*. Найповніший і систематизований виклад П. вперше було наведено в «Початках» *Евкліда*.

ПЛАНК (Planck) Макс Карл Ернст Людвіг (23.IV 1858, Кіль — 4.X 1947, Геттінген) — нім. фізик-теоретик, член Берлін. АН (з 1894; 1912—43 — неодмінний секретар), іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1913), почесний член АН СРСР (з 1926). Навчався в Мюнхен. (1874—77) і Берлін. (1877—78) ун-тах. У 1880—85 викладав у Мюнхен. ун-ті. Професор Кільського (з 1885) та Берлін. (з 1889) ун-тів. Ранні дослідження П. присвячені уточненню понять ентропії і необоротності, обгрунтуванню 2-го начала термодинаміки (1879), застосуванню термодинаміки до фіз.-хім. процесів, зокрема до дисоціації газів і слабких розчинів (1883—88). У 1900 П. припустив, що атомні *осцилятори* випромінюють енергію лише певними порціями — *квантами*, величина яких дорівнює $h\nu$, де ν — частота випромінювання, h — універсальна стала. Виходячи з цього неприйнятного для класичної фізики припущення, П. вивів формулу для розподілу енергії в спектрі випромінювання абс. чорного тіла (див. *Планка закон випромінювання*). Запровадженням універсальної сталої h (див. *Планка стала*) було покладено початок розвитку квантової фізики. Важливе місце в теор.

М. К. Е. Л. Планк.

Характеристики планет Сонячної системи (за даними на 1981 рік)

Характеристики	Меркурій	Венера	Земля	Марс	Юпітер	Сатурн	Уран	Нептун	Плутон
Середня віддаль від Сонця, в астр. одиницях	0,387	0,723	1,000	1,524	5,203	9,539	19,191	30,071	39,518
Сидеричний період обертання, в тропічних роках	0,241	0,615	1,000	1,880	11,862	29,458	84,015	164,788	247,697
Ексцентриситет орбіти	0,206	0,007	0,017	0,093	0,048	0,054	0,046	0,008	0,253
Нахил площини орбіти до екліптики	7° 0′	3° 24′	0°	1° 51′	1° 18′	2° 29′	0° 46′	1° 46′	17° 8′
Екваторіальний радіус, в радіусах Землі	0,38	0,95	1,00	0,53	11,11	9,43	3,98	3,82	0,32
Стиснення	0,0	0,0	1/298	1/191	1/16,5	1/10,4	1/18,7	1/47	?
Маса, в одиницях маси Землі	0,054	0,845	1	0,107	317,88	95,17	14,54	17,25	0,002
Середня густина, г/см³	5,45	5,25	5,52	3,89	1,35	0,70	1,30	1,71	0,4÷1
Прискорення сили тяжіння на екваторі, см/с²	368	885	978	372	2301	944	967	1500	~100
Друга космічна швидкість, км/с	4,2	10,3	11,2	5,0	61	37	22	25	~0,89
Сидеричний екваторіальний період обертання	58,7 доби	243,2 доби	23 год 56 хв 4 с	24 год 37 хв 23 с	9 год 50 хв 40 с	10 год 14 хв 24 с	10 год 49 хв 0 с	15 год 48 хв	6,4 доби
Кількість супутників	0	0	1	2	15 і кільця	16 і кільця	5 і вузькі кільця	2	1
Наявність атмосфери	Сліди	Дуже густа	Густа	Дуже розріджена	Дуже густа	Дуже густа	Дуже густа	Дуже густа	Сліди

дослідженнях П. займають праці з теорії відносності. Зокрема, П. вивів рівняння релятивістської динаміки (1906), провів узагальнення термодинаміки в рамках спец. теорії відносності. Нобелівська премія, 1918.

ПЛА́НКА ЗАКО́Н ВИПРОМІ́НЮВАННЯ — закон розподілу енергії в спектрі випромінювання *абсолютно чорного тіла*. Теоретично вивів 1900 М. *Планк* на основі гіпотези квантів енергії. П. з. в. дає залежність від частоти ν і т-ри T випромінювальної здатності $\varepsilon_{\nu,T}$ абс. чорного тіла. Виражається формулою:

$$\varepsilon_{\nu,T} = \frac{2\pi h\nu^3}{c^2} \cdot \frac{1}{e^{h\nu/kT} - 1},$$

де h — *Планка стала*, k — *Больцмана стала*, c — *швидкість світла* у вакуумі. З П. з. в. випливають як наслідок *Віна закон випромінювання*, *Релея — Джінса закон випромінювання* та *Стефана — Больцмана закон випромінювання*; див. також *Кірхгофа закон випромінювання*. П. з. в. став вихідним при створенні *квантової механіки*.

ПЛА́НКА СТА́ЛА, квант дії — одна з основних фізичних сталих, яка визначає специфіку закономірностей у мікросвіті й відіграє фундаментальну роль у *квантовій механіці*. Запровадив 1900 М. *Планк* при виведенні закону розподілу енергії в спектрі випромінювання абс. чорного тіла. П. с. $h = (6{,}626196 \pm 0{,}000050)\ 10^{-34}$ Дж с. Часто П. с. наз. величину $\hbar = h/2\pi$.

ПЛА́НКЕТТ (Plunkett) Джеймс (н. 1920, Дублін) — ірл. письменник. Пише англ. мовою. Був журналістом, музикантом, режисером, профспілковим діячем. Тема оповідань зб. «Довірливі й покалічені» (1958) — самітність і невдоволення людей, які не знаходять собі місця в суспільстві. Значним явищем ірл. л-ри став роман «Збаламучене місто» (1969) — про події Дублінського страйку 1913—14, в якому П. прагне з'ясувати соціальну основу конфліктів, характерних для сучас. Ірландії. Відомий публіцистичними виступами проти клерикалізму й націоналізму ірл. реакціонерів.

Тв.: Рос. перекл.— Взбаламученный город. М., 1974.

О. І. Земляний.

ПЛАНКТО́Н (від грец. πλαγκτός — блукаючий) — сукупність організмів морських та прісноводних водойм, які населяють товщу води і не здатні протистояти перенесенню течіями. Організми П. мають різні пристосування, які зменшують питому вагу тіла (напр., газові і жирові включення) і збільшують його питому поверхню (напр., дуже розгалужені вирости). До складу П. входять рослини — фітопланктон і тварини — зоопланктон. Розміри організмів П. коливаються від кількох мкм (напр., одноклітинні водорості) до кількох м (напр., медуза ціанея). Фітопланктон, більшість компонентів якого є *автотрофами*, поширений в основному до глиб. 50—100 м. Зоопланктон населяє всю товщу води. Мор. фітопланктон складається в основному з діатомових і перидинієвих водоростей, прісноводний відрізняється від мор. різноманітністю зелених і синьозелених водоростей та ін. У всіх мор. і прісноводних водоймах зустрічається до 3 тис. видів організмів фітопланктону. В мор. зоопланктоні переважають веслоногі ракоподібні, креветки, мізисоподібні та ін., чисельні найпростіші, кишковопорожнинні, крилоногі молюски, личинки (риб, безхребетних, у т. ч. донних); у прісноводному чисельніші веслоногі та гіллястовусі ракоподібні, коловертки тощо. Найбільша видова різноманітність П. спостерігається в тропічних водах океану. П. (безпосередньо або через *ланцюги живлення*) має велике значення в живленні багатьох промислових тварин (риб, кальмарів, китоподібних та ін.). Деякі представники П. є біологічними індикаторами ступеня забрудненості водойм (див. *«Цвітіння» води*), об'єктами промислу (креветки, криль). Термін «планктон» ввів у 1887 нім. вчений В. Гензен. Див. також *Бентос. Нейстон. Нектон. Плейстон.*

ПЛА́НО КАРПІ́НІ — італійський мандрівник. Див. *Карпіні Джованні.*

ПЛА́НОВЕ ГОСПОДА́РСТВО — нар. господарство соціалістичних країн, що розвивається за єдиним держ. планом відповідно до вимог *планомірного, пропорційного розвитку народного господарства* закону та інших *економічних законів* соціалізму для забезпечення всебічного зростання суспільного виробництва з метою неухильного піднесення добробуту народу. Див. *Планування народного господарства.*

«ПЛА́НОВИЙ (РЕГУЛЬО́ВАНИЙ) КАПІТАЛІ́ЗМ» — сукупність бурж. і опортуністичних концепцій, в яких держ. регулювання економіки розглядається як засіб подолання антагоністичних суперечностей капіталістичного *відтворення*, усунення *економічних криз, безробіття, інфляції* тощо. Формування «П. (р.) к.» припадає на поч. 20 ст. Теор. основою антимарксистських концепцій держ. регулювання капіталістичної економіки є макроекономічна концепція «ефективного попиту» Дж. Кейнса (див. *Кейнсіанство*). В сучас. бурж.-екон. л-рі існують різні варіанти «П. (р.) к.». У працях А. Хансена, Дж. Р. Хікса, С. Чайза, Дж. М. Кларка *державно-монополістичний капіталізм* трактується як *«мішана економіка»*, де принцип приватної власності на засоби виробн. нібито поєднується з плановим господарюванням. Регулювання цієї економіки здійснюється нібито автоматично (внаслідок діяння автом. вбудованих стабілізаторів) або, і це головне, цілеспрямованою системою держ. регулювання в галузі фінанс.-кредитної та виробничої діяльності. Поглиблення *загальної кризи капіталізму* зумовило в 50—60-х рр., особливо в 70-х рр. перехід до більш заг. програм тривалого екон. зростання. В працях Є. Домара, Р. Харрода, Н. Калдора розроблено теорію екон. динаміки та стабілізованого екон. зростання. На посилення екон. функції д-ви і наступ на життєві інтереси трудящих зорієнтований також новітній варіант «мішаної економіки» П. *Семюелсона* та Дж. *Гелбрейта*, де йдеться про застосування у практиці капіталістичного регулювання механізму *«політики доходів»*, тобто про регулювання д-вою заробітної плати та цін. Широкого застосування набула також апологетика капіталістичного програмування, яке аж ніяк не веде до «безкризового», «планового» капіталізму (див. *«Безкризовий розвиток»*). Різні варіанти концепцій «П. (р.) к.» об'єднує ідея про «надкласовий» характер діяльності бурж. д-ви, яка нібито приведе до «загального добробуту» (див. *«Загального добробуту держава»*) і «трансформації» сучас. капіталізму в різні типи «некапіталістичного суспільства», що протиставляються теорії та практиці наук. соціалізму. Абсолютизуючи окремі госп. процеси, пов'язані з поширенням екон. функції бурж. д-ви, держ.-монополістичне регулювання має глибоко суперечливий характер. Воно не може ліквідувати органічно притаманні капіталізму стихійне функціонування, інфляцію, зростання безробіття.

Регулюючі заходи бурж. д-ви, що проводяться в інтересах монополістичного капіталу, призводять до зростання прибутків капіталістів, посилення експлуатації трудящих, введення антиробітн. законодавства, зростання цін і податків, особливо у зв'язку з мілітаризацією економіки, тобто до дальшого загострення всіх суперечностей капіталізму. *Р. Х. Васильєва.*

ПЛА́НОВО-ЗАПОБІ́ЖНИЙ РЕМО́НТ — система організаційно-тех. заходів щодо нагляду, обслуговування й ремонту устаткування, спрямованих на забезпечення високої експлуатаційної надійності та довговічності його за мінімальних затрат часу й коштів. Проведення П.-з. р. передбачає утримання *основних фондів* у належному стані, запобігає аваріям і передчасному спрацьовуванню їх, сприяє скороченню простоїв машин та устаткування, забезпечує безперебійний процес виробн. Крім власне ремонтних робіт, ця система включає ряд заходів щодо тех. обслуговування устаткування. Структура ремонтних циклів передбачає певне чергування капітального, середнього й поточного ремонту (див. *Ремонт*). Відомчі інструкції по П.-з. р., як правило, передбачають виконання всіх видів тех. обслуговування в примусовому порядку незалежно від тех. стану устаткування.

ПЛАНОМІ́РНОГО, ПРОПОРЦІ́ЙНОГО РО́ЗВИТКУ НАРО́ДНОГО ГОСПОДА́РСТВА ЗАКО́Н — економічний закон соціалізму, суть якого полягає в об'єктивній необхідності й можливості планомірного ведення *народного господарства*, свідомого встановлення й підтримання пропорцій *виробництва* в інтересах його неухильного зростання і задоволення потреб народу. Встановлення необхідних пропорцій (співвідно-

шень) у рівнях і темпах зростання виробництва різних видів продукції зумовлюється сусп. характером виробн., структурою сусп. потреб. Забезпечення пропорційності є важливою умовою підвищення ефективності сусп. праці, динамічного зростання нар. *споживання*, гарантується розвитком соціалістичної економіки за єдиним нар.-госп. планом. П., п. р. н. г. з. вимагає централізованого регулювання тер.-галузевих пропорцій сусп. *відтворення* в масштабах *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*, екон. районів, окремих галузей і підприємств. Капіталізм як система економічних відносин об'єктивно виключає планомірність у розвитку екон. процесів. Для нього характерна стихійна форма регулювання виробничих зв'язків, неузгоджене ведення г-ва в масштабі країни (див. *Анархія виробництва*). Об'єктивна можливість постійного і свідомого підтримання екон. пропорцій, принципово новий екон. зв'язок (планомірність) з'являються з утвердженням соціалістичної сусп. власності на засоби виробн. Досягнення оптимальних пропорцій за соціалізму виступає як результат планомірного ведення г-ва. «Постійна, свідомо підтримувана пропорціональність, дійсно, означала б планомірність» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 3, с. 586). За соціалізму збалансованість пропорцій, насамперед у структурі сукупної робочої сили, засобів виробн., сукупного сусп. продукту, їхня відповідність структурі потреб, досягається прямим розподілом матеріальних, трудових і фінанс. ресурсів у нар.-госп. масштабі, цілеспрямованим регулюванням *пропорцій суспільного виробництва* з єдиного центру (див. *Планування народного господарства*. Найважливіші пропорції, підтримання яких зумовлюється діянням П., п. р. н. г.з., можна об'єднати в такі групи: загальноекон., міжгалузеві, територіальні, а також ті, що складаються в окремих галузях і виробн. Важливе значення, зокрема, мають співвідношення між виробн. і споживанням, виробн. і нагромадженням, пром-стю і сільс. г-вом, I і II підрозділами сусп. виробн., групами «А» і «Б» у пром-сті та ін.

Планомірне підтримання пропорцій — важлива складова частина екон. діяльності соціалістичної д-ви. Стаття 15 Конституції (Основного закону) СРСР закріплює за д-вою госп. функцію, виконання якої гарантує «динамічний, планомірний і пропорційний розвиток народного господарства». Реалізація вимог П., п. р. н. г. з. в екон. політиці соціалістичної д-ви дає можливість визначити стратегію екон. і соціального розвитку суспільства на перспективу. П., п. р. н. г. з. є специфічним екон. законом комуністичного способу виробництва. З утворенням світової системи соціалізму сфера дії цього закону розширилась. На його основі здійснюється координація нар.-госп. планів, узгодження екон. пропорцій в рамках всієї співдружності соціалістичних країн (див. *Комплексна програма* дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ). *І. С. Ступницький. В. О. Єгоров.*

ПЛАНТАГЕНЕ́ТИ (Plantagenets), Анжуйська династія — королівська династія в Англії 1154—1399. Заснована *Генріхом II* П. За правління П. Англія перетворилася на централізовану д-ву з становим представництвом; 1169—1171 було почато завоювання Ірландії; 1215 видано *Велику хартію вільностей*; 1265 покладено початок існуванню *парламенту*; почалася *Столітня війна 1337—1453* проти Франції; відбулося *Уота Тайлера повстання 1381*. Найвідоміші представники П.: *Річард I* Левове Серце (1189—99) та *Іоанн Безземельний* (1199—1216).

ПЛАНТА́Ж (франц. plantage, від лат. planto — висаджую), плантажна оранка — глибокий обробіток грунту під виноградники, плодові сади, деревні розсадники та інші багаторічні насадження. Глибина П. залежить від типу грунту, а також культури, під яку готують грунт, і здебільшого становить 50—60 см, на гірських схилах — до 100 см. П. поєднують з удобренням, вапнуванням і *гіпсуванням грунту*. Провадять *оранку* переважно восени тракторними плантажними плугами (див. *Виноградникові машини*). *І. С. Руденко.*

ПЛАНТАЦІ́ЙНЕ ГОСПОДА́РСТВО — велике землеробське господарство, спеціалізоване на вирощуванні певних тех. або продовольчих культур (каучуконосів, кавового дерева, какао тощо). Було поширене в колоніальних та залежних країнах, належало переважно іноземним монополістичним об'єднанням. Монополії США зараз володіють великими плантаціями в Мексиці, Бразилії, Гватемалі, Гондурасі тощо. Розпад колоніальної системи підірвав соціально-екон. основи П. г. У В'єтнамі, на Кубі, в Алжірі, Малі та ін. країнах плантації було націоналізовано і на їхній базі створено держ. і кооп. г-ва. П. г. ще зберігається в ряді країн, що розвиваються.

ПЛАНТА́ЦІЯ (лат. plantatio, букв.— висаджування) — 1) Велика ділянка землі, на якій вирощують (або призначена для вирощування) с.-г. культури, що вимагають особливого догляду (напр., бурякова П., П. хмелю, рисова П. тощо). 2) Велике капіталістичне землеробське г-во, що спеціалізується на вирощуванні певних тех. або продовольчих культур — каучуконосів, кавових та какаових дерев, цукр. тростини тощо (див. *Плантаційне господарство*).

ПЛАНТЕ́Н (Plantin, Plantijn) Крістоф (бл. 1520, Сент-Авертен, Франція — 1.VII 1589, Антверпен) — нідерл. друкар-видавець, учений, засновник відомої видавничої фірми. В 1549 відкрив палітурну майстерню, 1555 — друкарню. За 34 роки діяльності видав в Антверпені (а також у своїх філіях у Парижі й Лейдені) понад 1600 книжок — гол. чин. наук. праці, тексти творів класиків античності з коментарями вчених, літургійні та богословські книжки. Видання П. славилися худож. оформленням, містили численні гравюри на міді. Найзначніша книжка, видана П.,— «Біблія поліглота» (т. 1—8, 1569—73) єврейською, халдейською, грец. і лат. мовами. У 1877 в Антверпені в будинку П. створено меморіальний музей.

ПЛАНУВА́ННЯ НАРО́ДНОГО ГОСПОДА́РСТВА — основний метод здійснення *економічної політики* КПРС, спрямований на всебічний розвиток *продуктивних сил* суспільства, найповніше задоволення матеріальних і духовних потреб народу на основі врахування вимог системи *економічних законів* соціалізму; центральна ланка *управління народним господарством*

Планомірність і пропорційність розвитку соціалістичної економіки — об'єктивна закономірність, що визначається самою природою сусп. виробництва (див. *Планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закон*). Політ. основою П. н. г. є влада трудящих, економічною — сусп. *власність* на засоби виробн. П. н. г.— одна з корінних переваг соціалістичної системи г-ва перед капіталістичною. Панування приватної власності на засоби виробн. за капіталізму, суперечності між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення його результатів роз'єднують капіталістичне г-во, зумовлюють діяння закону *конкуренції* та *анархії виробництва*, виключають можливість планомірного розвитку капіталістичної економіки. Лише завоювання політ. влади пролетаріатом, встановлення *соціалістичної власності* на засоби виробн. уперше в історії створили в СРСР практичну можливість планомірної організації усього сусп. виробн., забезпечення в економіці необхідних пропорцій (див. *Пропорції суспільного виробництва*). Переваги соціалістичної власності можуть реалізуватися тільки шляхом планомірної організації виробн. у масштабі всього суспільства, виходячи з його цілей (див. *Основний економічний закон соціалізму*) і реальних можливостей. Планомірний розвиток сусп. виробн. здійснюється на основі єдиного госп. плану. «Тільки те будівництво може заслужити назви соціалістичного, яке проводитиметься за великим загальним планом, прагнучи рівномірно використати економічні і господарські цінності» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 37, с. 20). Початок перспективному плануванню в СРСР поклав план *ГОЕЛРО* (1920), який став першим у світі перспективним загальнодерж. планом розвитку економіки і був розрахований на 10—15 років. Пізніше осн. ланкою перспективного планування стали п'ятирічні плани (див. *П'ятирічні плани* розвитку народного господарства СРСР). Планування як наука є складовою частиною марксистсько-ленінської теорії і тісно пов'язане з політ. економією соціалізму. Воно є серцевиною управління народним господарством. вдосконалення *гос-*

подарського механізму. «Началом усіх начал в управлінні є планування народного господарства» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 148). Важливою рисою планування є поєднання теорії і практики. П. н. г. на базі єдиного плану дає змогу гармонійно розвивати всі галузі матеріального виробн. і *невиробничої сфери*, використовувати матеріальні, фінанс. і трудові ресурси відповідно до соціально-екон. завдань того чи ін. періоду, встановлювати необхідні для цього міжгалузеві і внутрішньогалузеві пропорції, раціонально розміщувати продуктивні сили, забезпечувати високу *економічну ефективність соціалістичного виробництва*.

Безпосередню роботу по П. н. г. здійснюють центр. планові органи (Держплан СРСР, м-ва і відомства СРСР), держплани союзних і авт. республік, місцеві планові органи — планові комісії виконкомів крайових, обл., міських і районних Рад нар. депутатів та плановий апарат на підприємствах. Важлива роль у загальнодерж. плануванні належить М-ву фінансів СРСР, держ. комітетам Ради Міністрів СРСР — по науці і техніці, по матеріально-тех. постачанню, у справах буд-ва, по праці та з соціальних питань. Найголовнішими принципами П. н. г. є партійність, *демократичний централізм*, виділення провідної ланки (гол. напряму плану), поєднання перспективного планування і *поточного планування*, наукова обгрунтованість і реальність планових завдань, директивний характер планів, контроль за виконанням їх. Ці принципи стосуються не тільки розробки плану в масштабі країни, а й планів по галузях, союзних республіках, екон. районах та планів окремих підприємств. Застосування єдиних принципів планування є тією методичною основою, яка дає змогу пов'язувати плани, складені в галузевому й територіальному розрізах. Принцип партійності означає, що в планах розвитку нар. г-ва втілюється екон. політика партії, яка виражає корінні інтереси трудящих і націлена на побудову комуністичного суспільства. Принцип демократичного централізму полягає в органічному поєднанні централізму в плануванні з активною участю трудящих мас у розробці й здійсненні планів розвитку нар. г-ва, його галузей, районів та об'єднань (підприємств). Одним з важливих моментів при розробці планів є всебічний аналіз стану економіки в передплановому періоді (рівня екон. розвитку, наявності і рівня використання виробничих потужностей і трудових ресурсів, досягнутої продуктивності праці, екон. ефективності господарювання). При розробці плану визначають гол. його напрям, особливу увагу звертають насамперед на ті галузі, які визначають тех. рівень усіх галузей нар. г-ва (електроенергетика, машинобудування, приладобудування та ін.). На сучас. етапі зростають вимоги до наук. обгрунтування держ. планів розвитку економіки. Це пояснюється об'єктивними умовами — створенням в СРСР потужного *потенціалу економічного* і *потенціалу науково-технічного*, динамізмом *науково-технічного прогресу*, що, в свою чергу, вимагає швидкого впровадження у виробн. досягнень науки і техніки, послідовного вдосконалення структури нар. г-ва, необхідного для розв'язання найважливіших екон. і соціальних завдань. В. І. Ленін підкреслював, що нам потрібні «широкі плани не з фантазії взяті, а підкріплені технікою, підготовлені наукою» (Повне зібр. тв., т. 40, с. 104).

Важливу роль у нар.-госп. плануванні відіграють довгострокові прогнози (див. *Прогнозування економічне, Прогнозування науково-технічне*) щодо розвитку *єдиного народногосподарського комплексу СРСР* і окремих галузей екон. діяльності.

Плани розвитку нар. г-ва мають директивний характер: вони обов'язкові не тільки для підприємств, але й для вищестоящих органів. Затверджені підприємству планові завдання можуть змінюватися лише у виняткових випадках у порядку і в строки, встановлені Радою Міністрів СРСР. В сучасних умовах особливо зростає значення планової дисципліни, особистої відповідальності за своєчасне виконання планових завдань і договірних зобов'язань. «План — це закон, тому що тільки його додержання забезпечує злагоджену роботу народного господарства» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 59). Планування здійснюється за допомогою ряду методів. Найважливішим з них є *балансовий метод*, який грунтується на марксистсько-ленінській теорії *відтворення*. Система балансів у натуральному і вартісному виразі охоплює всі сторони сусп. відтворення, зв'язки між галузями г-ва і районами країни. Узагальнюючим є *баланс народного господарства СРСР*, який відображає всі найважливіші співвідношення в соціалістичній економіці. Для розробки варіантів нар.-госп. плану, оптимізації міжгалузевих зв'язків і використання ресурсів складають різного виду баланси — *баланси міжгалузеві, баланс доходів і видатків підприємств і виробничих об'єднань*, баланс матеріальних і *баланс трудових ресурсів, баланс основних фондів*, фінансовий баланс, *баланс грошових доходів і видатків населення*. За допомогою системи балансів в нар.-госп. плані визначають наявність матеріальних, трудових і фінанс. ресурсів, намічають темпи їх збільшення, встановлюють необхідні екон. пропорції.

«Збалансованості народного господарства повинно служити підвищення рівня наукового обгрунтування планів, ширше застосування програмно-цільових і балансових методів планування, прогресивних нормативів використання ресурсів» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 149). В умовах *науково-технічної революції* теор. арсенал П. н. г. збагатився ефективними економіко-математичними методами (див. *Математика економічна, Кібернетика економічна*).

Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) Держплан СРСР, виходячи з соціально-екон. завдань, які визначає партія на тривалу перспективу, комплексної програми науково-тех. прогресу, розрахованої на 20-річний період, розробляє разом з м-вами і відомствами СРСР і Радами Міністрів союзних республік проект осн. напрямів екон. і соціального розвитку країни на 10 років. При цьому на першу п'ятирічку показники визначають з розподілом за роками, на другу розробляють найважливіші показники на останній рік. Через кожні п'ять років в осн. напрями вносять необхідні уточнення і вони залишаються на наступну п'ятирічку. До початку чергової п'ятирічки затверджують цільові комплексні програми по найважливіших напрямах і регіонах. Так досягається безперервність перспективного планування — необхідна умова планової організації соціалістичного виробн. М-ва і відомства СРСР і Ради Міністрів союзних республік розробляють і затверджують у складі п'ятирічних планів плани підвищення тех. рівня галузей, передбачаючи в них програми щодо розв'язання галузевих науково-тех. проблем і комплексного використання природних ресурсів, поліпшення якості продукції. У складі держ. планів екон. і соціального розвитку СРСР, союзних і авт. республік, країв, областей, міст і районів, а також м-в, відомств, об'єднань, підприємств і орг-цій розробляють зведені розділи по всьому комплексу заходів у галузі соціального розвитку. В них передбачають заходи щодо поліпшення умов праці, підвищення кваліфікації і профес. рівня працівників, загальноосвітнього і культур. рівня населення, поліпшення житл. і культурно-побутових умов життя, медичного обслуговування та ін. заходи в галузі соціального розвитку в тісному зв'язку з завданнями розвитку виробн., капітального буд-ва та підвищення їхньої ефективності.

З метою дальшої демократизації планування встановлено, що річні плани складаються, починаючи знизу, з виробничих об'єднань, підприємств і орг-цій. Розгортаючи соціалістичне змагання й мобілізуючи внутрішньогосп. резерви, трудові колективи приймають зустрічні плани, які пов'язуються з матеріальними ресурсами і включаються до складу річної програми. Планові завдання повинні базуватися не на мех. прирості порівняно з попереднім періодом, а на точних екон. та інженерних розрахунках, на науково обгрунтованих техніко-екон. нормах і нормативах. П. н. г. постійно вдосконалюється. Як зазначалося на XXVI з'їзді КПРС, поліпшення роботи Держплану СРСР спрямовано «на посилення комплексного підходу до планування взаємозв'язаних галузей народного гос-

подарства і районів країни, розв'язання великих економічних і соціальних проблем. На цій основі необхідно підвищити роль центрального планового органу в забезпеченні раціонального використання трудових, матеріальних і фінансових ресурсів, у визначенні пріоритетів у розвитку галузей та економічних районів, у вдосконаленні народногосподарських пропорцій, прискоренні реалізації науково-технічних відкриттів і розробок» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 148). В одинадцятій п'ятирічці буде продовжено роботу по забезпеченню взаємозв'язаного, збалансованого розвитку галузей, які утворюють єдиний агропромисловий комплекс; по вдосконаленню розміщення продуктивних сил як у регіонах, що склалися, так і в нових регіонах, посиленню їхнього комплексного розвитку і спеціалізації госп. зв'язків (див. *Територіально-виробничі комплекси*).

Зрослі масштаби економіки, безперервно зростаючі обсяги ресурсів, необхідних для розв'язання найважливіших наук., тех. і виробничих завдань, зумовлюють постійний розвиток *соціалістичної економічної інтеграції* на основі поглиблення *міжнародного соціалістичного поділу праці*. У планомірному розвитку взаємних зв'язків між соціалістичними країнами велика роль належить *Раді Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ), а також міжурядовим комісіям по екон. і наук.-тех. співробітництву і госп. міжнар. орг-ціям цих країн. Координація планів розвитку економіки стала осн. формою госп. співробітництва країн — членів РЕВ. Успішно втілюються в життя *Комплексна програма* дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва й розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ, прийнята 1971 і розрахована на 20 років, а також довгострокові цільові програми щодо розв'язання найважливіших виробничо-екон. проблем країн *соціалістичної співдружності*. Досвід планомірного розвитку економіки СРСР свідчить про можливість успішного екон. співробітництва з усіма країнами, в т. ч. і з розвинутими капіталістичними країнами. Розвиток довгострокових екон. зв'язків з ін. країнами відповідає інтересам планового г-ва СРСР. «Лінія Радянського Союзу на широкий розвиток міжнародного економічного співробітництва залишається незмінною, бо це наш принциповий курс, який відображає в міжнародних економічних відносинах цілеспрямовану направленість радянської зовнішньої політики на збереження миру, поглиблення розрядки і взаєморозуміння між народами» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 146).

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Начерк плану науково-технічних робіт; т. 42. Про єдиний господарський план; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Брежнєв Л. І. Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі, т. 1—2. К., 1980; Федоренко Н. П. Некоторые вопросы теории и практики планирования и управления. М., 1979; Территориально-отраслевой принцип планирования: теория и практика. М., 1980; Совершенствование хозяйственного механизма. Сборник документов. М., 1980.

В. О. Хилько.

ПЛАНУВА́ННЯ СІЛЬСЬКИ́Х НАСЕ́ЛЕНИХ МІСЦЬ — в СРСР сукупність заходів, спрямованих на перебудову сіл в межах існуючих територій, а також на будівництво нових укрупнених сільських населених місць у єдиній з містами системі розселення. Передбачає поступове перетворення сільс. населених місць на благоустроєні селища з оптимальними умовами праці, побуту і відпочинку. П. с. н. м. грунтується на всебічному обліку й раціональному використанні земель в існуючих і проектних межах селища, на вивченні умов і особливостей с.-г. виробн., науковому прогнозуванні чисельності населення, на екон. доцільності передбачуваних обсягів капітального буд-ва. Проектами забудови сільс. населених місць (мал.) передбачається створення функціональних зон на території селища, організація пішохідних і трансп. зв'язків, раціональне розміщення житл., громад. і виробничих споруд з додержанням сан.-гіг., зооветеринарних і протипожежних норм. Згідно з цими проектами створюється архіт.-просторова композиція всього селища та окремих його частин при органічному поєднанні забудови з середовищем, що її оточує. Вихідні норми, правила проектування і буд-ва селищ, а також вибір прийомів планування зумовлюються природно-кліматичними умовами місцевості, економічним розвитком селища, нац.-побутовим укладом тощо.

Проекти планування і забудови сільс. населених місць розробляють на розрахунковий строк 25—30 років. Вдосконалюванню планування і забудови сіл значною мірою сприяла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про впорядкування будівництва на селі» (1968), за якою села, розвиток яких планується, мають бути своєчасно забезпечені високоякісною проектно-кошторисною документацією. За рішеннями пленумів ЦК КПРС (Липневого, 1978; Жовтневого, 1980), XXVI з'їзду КПРС на селі випереджаючими темпами розгортається буд-во благоустроєних житл. будинків з госп. будівлями, дит. дошкільних закладів, шкіл, клубів та інших об'єктів культурно-побутового призначення. Велику увагу приділено водо-, тепло- і газопостачанню, розширенню масштабів будівництва внутрішньогосп. шляхів з твердим покриттям тощо. В УРСР головним з проблеми П. с. н. м. є *Цивільного сільського будівництва український науково-дослідний і проектний інститут*. З 1966 в республіці здійснюється проектування і буд-во 41 експериментально-показового села, серед них — Шлях ова Вінницької обл., Кодаки і Циблі Київської обл., Кам'янка Тернопільської обл., Подвірне Чернівецької обл. та ін.

М. М. Мельников.

ПЛАНУВА́ННЯ СОЦІА́ЛЬНЕ — див. *Соціальне планування*.

ПЛА́НУЛА (від лат. planus — плескатий) — одна з личинкових стадій розвитку *кишковопорожнинних*. Розвивається з заплідненої *яйцеклітини*. Тіло овальної форми, вкрите *віями*, складається з двох шарів — *ектодерми* й *ентодерми*. Деякий час П. вільно плаває у воді, потім прикріплюється до грунту або будь-якого предмета і перетворюється на *поліп*.

ПЛАНША́ЙБА (нім. Planscheibe) — верстатний пристрій, на якому встановлюють і закріплюють інструмент або заготовку, щоб надати їм обертального руху; різновид *оснастки технологічної*. На П. (мал.), на відміну від *патрона*, закріплюють (за допомогою прихватів, кутників тощо) звичайно короткі заготовки будь-якої форми або великого діаметра. У карусельного верстата планшайбою наз. круглий обертовий стіл, де закріплюють заготовку.

Планшайби: 1 — з плоскою заготовкою, закріпленою прихватами; 2 — з фасонною заготовкою, закріпленою кутником.

ПЛАНШЕ́Т (франц. planchette, букв.— дощечка) — 1) Частина *мензули*, що являє собою квадратну дошку, на яку наклеєно креслярський папір. Застосовують при *мензульному зніманні* місцевості. 2) Плоска сумка для геогр. і топографічних карт. 3) Дощечка або папка, на якій укріплюють розграфлений папір і компас при *окомірному зніманні*.

ПЛАСТИ́ДИ (від грец. πλαστός — виліплений, утворений) — цитоплазматичні *органели* рослинних клітин, у яких відбуваються процеси *біосинтезу*. Утворюються з ініціальних часток, що відокремлюються від оболонки клітинного ядра. Мають подвійну мембранну оболонку, всередині якої міститься гранулярна речовина — *строма*. Нерідко містять пігменти, що зумовлюють забарвлення П. У грибів і бактерій П. немає. У вищих рослин розрізняють три типи П.: *хлоропласти*, забарвлені пігментом хлорофілом у зелений колір (у них відбувається фотосинтез);

Планування сільських населених місць. Планування й забудова села Вузлового Радехівського району Львівської області: 1 — адміністративно-культурний комплекс; 2 — торговельний комплекс; 3 — школа; 4 — спортивний комплекс; 5 — лазня з пральнею; 6 — фельдшерсько-акушерський пункт; 7 — дитячі дошкільні заклади; 8 — котельня; 9 — виробнича зона.

Російські пластуни періоду Кримської війни 1853—56.

хромопласти, забарвлені пігментами *каротиноїдами* в жовтий, оранжевий, червоний, іноді коричневий колір; *лейкопласти* — найдрібніші безбарвні П. У процесі розвитку рослин П. одного типу можуть перетворюватися на П. ін. типу. У більшості водоростей П. представлені *хроматофорами*.

ПЛА́СТИКА [грец. πλαστική (τέχνη) — ліплення, різьблення] — 1) Вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємну, тривимірну форму і виконуються з твердих або в'язких матеріалів (див. *Скульптура*). 2) Гармонійне узгодження рухів, поз тощо. Див. також *Пластичність*.

ПЛА́СТИКИ (від грец. πλαστικός — пластичний, піддатливий) — те саме, що й *пластичні маси*.

ПЛАСТИЛІ́Н (італ. plastilina, від грец. πλαστός — виліплений, утворений) — пластична невисихаюча маса різних кольорів для ліплення скульптурних ескізів, невеликих моделей. Виготовляють з глини, воску, сала, вазеліну й барвників.

ПЛАСТИНЧАСТОВУ́СІ (Scarabaeidae) — родина *жуків*. Довж. тіла 0,2—15 см. Вусики у більшості видів колінчасті з 3—7-члениковою пластинчастою булавою (звідки й назва). У самців голова і передньоспинка часто з рогами і горбками. Личинки розвиваються здебільшого у грунті, гниючих рослинних рештках. До П. належать переважно *гнойовики* (геотрупи, афодіуси, скарабеї), *бронзівки*, *хрущі*. В родині понад 15 тис. видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди, найчисленніші вони в тропіках; в СРСР — бл. 1000 видів, з них в УРСР — 236. Багато видів — травневий *хрущ*, хрущ мармуровий (Polyphylla fullo), *кузьки* хлібний і посівний, *оленка волохата* та ін.—є шкідниками с. г. та лісівництва.

ПЛАСТИНЧАСТОДЗЬО́БІ — підряд водоплавних птахів ряду *гусеподібних*.

ПЛАСТИНЧАСТОЗЯ́БРОВІ МОЛЮ́СКИ — клас безхребетних тварин типу молюсків. Те саме, що й *двостулкові молюски*.

ПЛАСТИФІКА́ТОРИ полімерів (від *пластичність* і лат. facio — роблю) — речовини, що додають до *полімерів* для підвищення пластичності та еластичності. П. здатні частково або необмежено змішуватись з полімером, знижуючи т-ру текучості й склування, що полегшує переробку полімерних матеріалів. Як П. використовують гол. чин. малолеткі хім. сполуки: складні *ефіри* ароматичних та аліфатичних к-т (напр., фталати, адипінати, себацинати) і фосфорної к-ти (напр., трикрезил- і трибутилфосфати); продукти переробки нафти (напр., *масла мінеральні*), кам. вугілля, лісохім. матеріалів (*каніфоль*), *олії* тощо. Для одержання хім. стійких матеріалів додають вуглеводні (напр., толілнафтилметан); при переробці полівінілхлориду з метою одержання матеріалів з підвищеною термічною стійкістю використовують епоксидні сполуки (бензилфенілгліцидний ефір). Деякі П. роблять полімери негорючими, термовологостійкими тощо. Хім. природа П. й елементарної ланки полімеру зумовлює їхню сумісність. Для суміщення полімеру з П. (т. з. п л а с т и ф і к а ц і ї) застосовують *диспергування* його в розчині або емульсії П., добавляння П. до *мономерів* перед їхньою *полімеризацією* або *поліконденсацією* та ін. способи. П. застосовують у виробн. *пластичних мас*, *гуми*, *лакофарбових матеріалів*, штучної *шкіри* тощо.

Літ.: Справочник резинщика. Материалы резинового производства. М., 1971; Тиниус К. Пластификаторы. Пер. с нем. М.— Л., 1964.

Н. К. Мощинська.

ПЛАСТИФІКО́ВАНИЙ ПОРТЛАНДЦЕМЕ́НТ — цемент, що на відміну від звичайного *портландцементу* містить поверхнево-активні пластифікуючі *добавки*. Такими добавками є сульфітно-дріжджова бражка та деякі ін. речовини, що їх вводять до складу портландцементу (0,15—0,25% від маси цементу) при помелі *клінкеру*. Розчинові і бетонні суміші на П. п. відзначаються зниженим водоцементним відношенням, підвищеною рухомістю, що полегшує укладання їх, а бетони і буд. розчини — підвищеною *морозостійкістю*. П. п. найширше застосовують в аеродромному, гідротех. і дорожньому будівництві.

ПЛАСТИ́ЧНА ХІРУРГІ́Я, відновлювальна хірургія, реконструктивна пластика — розділ хірургії, завданням якої є розробка і здійснення операцій по відновленню форми і функцій органів або усуненню набутих чи природжених дефектів тканин та спотворень (деформацій) поверхні тіла людини. Багато пластичних операцій виконується з косметичними цілями (див. *Косметика*). П. х. зародилася в давні часи (Старод. Єгипет, Тібет), з яких дійшов до нас індійський метод пластики носа, що зберіг значення до наших часів. Широкого розвитку П. х. набула лише у 2-й пол. 19 ст. після розробки вільної пересадки шкіри та впровадження в хірургічну практику *асептики*. В 1917 В. П. *Філатов* запропонував метод пластики за допомогою мігруючого стебла, одночасно було створено апарат (дерматом) для взяття великих шматків шкіри заданої товщини. В П. х. розрізняють пластику власними тканинами (а в т о п л а с т и к а), пластику тканинами ін. людини (г о м о- або а л о п л а с т и к а), тканинами тварин (г е т е р о п л а с т и к а), пластика чи протезування матеріалами з неорганічних речовин — метал, пластмаси тощо (к с е н о п л а с т и к а). Залежно від виду тканини або органу, що підлягає пластиці, останню називають шкірною, або дермопластикою, сухожильною, м'язовою, кістковою, ринопластикою (П. х. носа), блефаропластикою (П. х. повік), езофагопластикою (П. х. стравоходу) тощо. Автопластика буває вільною (коли пересаджувана тканина зразу втрачає зв'язок зі своїм материнським ложем) і невільною (коли пересаджувана тканина не відокремлюється від ложа — місця, з якого вона пересаджується зовсім або тимчасово до приживлення одним своїм кінцем на новому місці). Всі ін. види пластики (ало-, ксено-) бувають лише вільними. Шкіра, судини, кістки, невеликі шматочки ендокринних залоз та деякі ін. автотканини здатні приживлятись при вільній пересадці без хірургічного з'єднання їх з кровоносними судинами нового ложа. Товсті шкірно-клітковинні автотрансплантати, власні органи (пальці, руки, нирки тощо), а також алопластичні органи можуть приживлятись тільки після відновлення кровообігу зшиванням судин трансплантату (див. *Трансплантація*) і ложа. Назавжди приживляються лише автотканини та алотканини однояйцевих близнят, тоді як гомотканини приживляються лише тимчасово, а потім відторгуються внаслідок білкової несумісності (див. *Несумісність імунологічна*). Найпоширенішим видом П. х. є автодермопластика (відновлення шкіри при опіках, травматичних дефектах, косметичні операції на обличчі тощо), автопластика відрізків травної трубки (стравоходу), кишечника та ін., ксенопластика судин, суглобів (ендопротезування металевим суглобом Сиваша) та алопластика нирок.

Літ.: Братусь В. Д. Хирургическое лечение термических ожогов. К., 1963; Матяшин И. М. Тотальная пластика пищевода толстой кишкой. К., 1971.

М. П. Черенько.

ПЛАСТИ́ЧНІ МА́СИ, пластмаси, пластики — *композиційні матеріали* на основі природних або синтетичних *полімерів*. До складу П. м. входять *наповнювачі*, *пластифікатори*, *пігменти*, стабілізатори та ін. компоненти. Залежно від характеру перетворень, що відбуваються з полімером при формуванні, П. м. поділяються на термопластичні й термореактивні. Т е р м о п л а с т и ч н і П. м. одержують на основі лінійних полімерів (*поліетилену*, *поліпропілену*, *полікарбонатів*, *поліамідів*, *полівінілхлориду*, *полістиролу* тощо), які при підвищеній т-рі й під тиском відзначаються *пластичністю* й *текучістю*, а після охолодження зберігають задану форму (див. *Скло органічне*, *Фторопласти*). Т е р м о р е а к т и в н і П. м. виробляють із зв'язуючих смол — низькомолекулярних полімерів (*олігомерів*), що при умовах формування, внаслідок хім. реакцій, тверднуть у просторово-зшиті, неплавкі і нерозчинні полімери сітчастої структури (див. *Азбопластики*, *Склопластики*, *Текстоліт*, *Фенопласти*). Осн. методами переробки термопластичних П. м. є пресування, лиття під тиском (інжекційне пресування), *екструзія*, а також холодне штампування. Термореактивні маси піддають пресуванню й рідкому формуванню; для цього рідкий олігомер заливають у форму й просочують ним наповнювач, а потім надають заготовці необхідної форми й отверджують при звичайній або підвищеній т-рі під тиском. Наповнювачами П. м. можуть бути гази (речовини в газовій фазі), неорганічні тонкодисперсні порошки або січені органічні й мінер. волокна, а також неперерв-

ні волокна (штучні, синтетичні, скляні, азбестові, вуглецеві, металеві) і тканини з них (див. *Армовані матеріали, Деревні пластики, Гетинакс* тощо). До П. м., наповнених газом, належать *пінопласти* та *поропласти*. Властивості наповнених й армованих П. м. визначаються вмістом дисперсного або армованого наповнювача, хім. природою наповнювача й полімера, міцністю зчеплювання на межі, що їх розділяє (*адгезією*), а також структурним каркасом, утвореним наповнювачем (табл.). П. м. можна одержати також змішуючи (сплавленням) два різні полімери і сумісним або послідовним отверджуванням суміші двох термореактивних П. м., які не взаємодіють один з одним (т. з. взаємопроникні сітки). Вироби з П. м. відзначаються високими діелектричними й теплоізоляційними властивостями, стійкістю до атмосферного діяння й агресивних середовищ, мех. міцністю тощо. П. м. використовують у авіа- й автобудуванні, машинобудуванні, в електро- й радіотехніці, у буд-ві, с. г., медицині, побуті тощо.

Літ.: Липатов Ю. С. Физическая химия наполненных полимеров. М., 1977; Николаев А. Ф. Технология пластических масс. Л., 1977.

Ю. С. Ліпатов.

ПЛАСТИ́ЧНІСТЬ (від грец. *πλαστικός* — пластичний, піддатливий) — властивість твердих тіл під дією зовнішніх сил змінювати, не руйнуючись, свою форму та розміри і зберігати набуту *деформацію* після припинення діяння цих сил. Залежить від структури тіл та умов їх деформування (швидкості навантаження, т-ри, тиску і т. д.). П. аморфних тіл визначається ймовірністю релаксаційних (див. *Релаксація*) перегрупувань атомів і молекул, а тіл з кристалічною будовою — утворенням, переміщенням і взаємодією *дефектів у кристалах*. Відсутність П. або мале її значення наз. *крихкістю*. П. металевих та ін. конструкційних матеріалів широко застосовують у техніці (див. зокрема, *Волочіння, Кування, Прокатка* металів, *Штампування*).

ПЛАСТИ́ЧНІСТЬ (пластика) у мистецтві — виразність об'ємних форм у творах скульптури, архітектури, декоративно-прикладного мистецтва, живопису, графіки. В найширшому значенні П.— скульптурність, чіткість, плавність, гармонійна єдність образу (в т. ч. в поезії, музиці, літ. творі). В русі, в танці П.— витонченість і плавність.

ПЛАСТИ́ЧНІСТЬ ГІРСЬКИ́Х ПОРІ́Д — властивість гірських порід необоротно змінювати свою форму (деформуватися) без розриву суцільності. Зумовлена діянням зволоження, тиску й т-ри. Прояв П. г. п. залежить від характеру структурних зв'язків та мінерального складу гірських порід, ступеня їх *дисперсності*, складу обмінних *катіонів*, концентрації розчинів, що містяться у порах гірських порід. Глинисті породи, *леси, мергелі, крейда, ґрунти* набувають пластичності у певних межах зволоження. Показники вологості на цих межах наз. границями пластичності, їхня різниця — числом пластичності. Неполярні рідини (гас, бензин тощо) на П. г. п. не впливають. Високі тиск і т-ра за певних геол. умов на глибинах понад 15 км сприяють здатності твердих гірських порід повільно, пластично (без руйнівних перетворень) змінювати форму. П. г. п. вивчають з метою інженерно-геол. обґрунтувань проектів буд-ва, прогнозування гірничогеол. процесів, дослідження деформацій гірських порід у глибинах *літосфери*.

П. Ю. Куш.

А. О. Пластов. Жнива. 1945. Державна Третьяковська галерея в Москві.

ПЛА́СТОВ Аркадій Олександрович [19 (31).I 1893, с. Прислониха, тепер Ульян. обл.— 12.V 1972, там же] — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1962), дійсний член АМ СРСР (з 1947). В 1912—14 навчався в Строгановському центр. художньо-пром. уч-щі, 1914—17 — Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у А. *Архипова* та ін. Постійно жив у рідному селі. Автор жанрових картин: «Купання коней», «На пасовиську» (обидві — 1938), «Фашист пролетів» (1942), «Сінокіс», «Жнива» (обидві — 1945), «Вітя-підпасок» (1951), «Вечеря трактористів» (1961), «З минулого» (1969) та ін.; циклу портретів «Люди колгоспного села» (1946—65); іл. до творів А. Чехова, М. Некрасова, Л. Толстого; плакатів. Твори П. зберігаються в ДТГ, Київ. музеї рос. мист. та ін. зібраннях. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1966.

Літ.: Аркадий Александрович Пластов. Альбом. Л., 1979.

ПЛАСТУНИ́ — особовий склад спец. піхотних команд, частин Чорноморського і Кубанського козачих військ у 19 — на поч. 20 ст. Уперше П. з'явилися у 2-й пол. 18 ст. Офіційно батальйони П. створено 1842. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в складі військ 1-го і 4-го Укр. фронтів діяли окремі батальйони, полки П. і 9-а пластунська Краснодарська стрілецька дивізія.

ПЛА́ТА (від франц. plat — плескатий) — пластина з *діелектрика*, на якій розміщують електронні та радіотех. елементи радіоелектронної апаратури. Розрізняють мікроплати — для *мікромодулів*, друковані плати — для *монтажу* радіоелектронної апаратури (див. також *Друкована схема*) і платиосновн — для блоків апаратури з функціональними вузлами.

ПЛА́ТА ЗА ФО́НДИ — форма розподілу прибутку між госпрозрахунковими підприємствами (об'єднаннями) і державою; залежить від величини виробничих основних фондів і нормованих оборотних засобів. Запроваджена постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про вдосконалення планування і посилення економічного стимулювання промислового виробництва» від 4.X 1965.

А. О. Пластов.

Властивості деяких пластичних мас

Основні компоненти		Густина, кг/м³	Термостійкість, °С	Модуль пружності при розтягуванні, Гн/м²	Руйнівне напруження, Мн/м²	
полімер	наповнювач				при розриві	при згині
Термопластичні						
Поліетилен	—	945	60—80	0,4—0,55	20—40	20—30
Полівінілхлорид	—	1380	60—70	3—4	40—60	80—120
Полістирол	—	1047	75—85	3—4	35—40	80—90
Поліамід-6	—	1140	60—70	2,3—2,8	60—90	90—140
	Скловолокно	1350	120—130	8,4	180	200—280
Полікарбонат	—	1200	110—130	2,2—2,6	50—75	80—100
Термореактивні						
Отверджена фенолоформальдегідна смола	—	1200	110—130	3—4	30—50	—
	Деревне борошно (50% за масою)	1400	100	7—8	40—50	60—70
	Азбестове волокно (50% за масою)	1850	200—250	16—25	50—70	80
Отверджена епоксидна смола	—	1270	—	3—3,5	60—70	—
	Скловолокно неперервне однонапрямлене (70% за масою)	2100	160—180	50—56	1800—2000	2000—2200
	Склотканина (70% за масою)	1790—1940	120—160	22—31	450—480	650—700
	Вуглецеве волокно неперервне однонапрямлене (60% за масою)	1520	160—200	180—230	1000—1200	800—1000

Платан кленолистий. Гілка з плодами і листок.

П. за ф. має сприяти ефективному використанню виробничих фондів, посиленню економічної заінтересованості підприємств у зростанні *фондовіддачі*. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.VII 1979 «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» встановлено, що П. за ф. обчислюють в процентах: а) до вартості виробничих осн. фондів за балансовою вартістю (без вирахування зношування), а по підприємствах нафтової промисловості — за залишковою вартістю; б) до вартості наднормативних запасів — невстановленого устаткування на діючих підприємствах; в) до вартості нормованих оборотних засобів, не прокредитованих банком. Норми П. за ф. встановлюють стабільними на ряд років, як правило, в розмірі 6%, по окремих об'єднаннях, підприємствах і організаціях з відносно низьким рівнем розрахункової рентабельності — 3% від вартості осн. виробничих фондів і нормованих оборотних засобів; по буд.-монтажних орг-ціях — від 2 до 6%. Звільняються від плати за фонди об'єднання, підприємства і орг-ції, в яких при введенні плати за фонди в розмірі 3%, а по буд.-монтажних орг-ціях — 2% обсяг прибутку недостатній для утворення фондів екон. стимулювання. По об'єднаннях, підприємствах і орг-ціях, що є платниками П. за ф. в бюджет, від цієї плати звільняються: виробничі осн. фонди, створені за рахунок кредиту банку,— до повного погашення позички (в частині залишку непогашеної позички); підприємства, які знову вводяться в дію, а також цехи і великі виробничі установки, що знову вводяться в дію на діючих підприємствах — виходячи з ступеня освоєння їх за планом, але не більш як на строк освоєння, передбачений галузевими нормативами. Від П. за ф. звільняються також дослідні виробництва на підприємствах (цехи, дільниці, установки), що обслуговують потреби галузі, споруди й устаткування конструкторських і проектних бюро та н.-д. лабораторій підприємств; виробничі осн. фонди, законсервовані за рішенням Ради Міністрів СРСР або Ради Міністрів союзної республіки; споруди, призначені для очищення водного й повітряного басейнів від шкідливих відходів виробн., а також зелені насадження, що значаться на балансі в складі осн. засобів підприємства; зовнішні каналізаційні споруди, що числяться на балансі підприємства; споруди й устаткування, що забезпечують поліпшення охорони праці та пром. санітарії.

Крім того, окремі види осн. фондів можуть звільнятися від плати за рішенням міністерств і Рад Міністрів союзних республік.

А. Д. Заруба.

ПЛАТА́Н (Platanus) — єдиний рід рослин родини платанових. Однодомні дерева заввишки до 50 м і до 5 м у діаметрі, з розлогою кроною і зелено-сірою корою, яка відшаровується широкими пластинками. Листки чергові, лопатеві або пальчастолопатеві. Квітки без оцвітини, одностатеві, зібрані в головчасті суцвіття, які звисають на довгих квітконосах. Плід — горішок. Швидкорослі дерева, живуть до 2 тис. років. 7 видів, поширених у Пн. Америці, Пд.-Сх. Європі і Малій Азії. В СРСР — лише в культурі (в УРСР, на Кавказі та в Серед. Азії). На Україні як декоративні дерева вирощують П. с х і д н и й, або ч и н а р (P. orientalis), що походить з Малої Азії, П. з а х і д н и й (P. occidentalis), що походить з Пн. Америки, П. к л е н о л и с т и й (P. acerifolia) гібридного походження. Деревина П. легка, міцна, з гарним малюнком; використовують для виготовлення меблів тощо.

ПЛАТЕЖІ ВІД ПРИБУТКУ — сукупність фінансових важелів, за допомогою яких частина прибутку держ. соціалістичних підприємств і госп. орг-цій надходить до *бюджету державного*. До 1966 П. від п. проводились у формі відрахувань від прибутку держ. підприємств і госп. орг-цій. Їхній розмір визначався фінанс. планами як різниця між обсягом планового прибутку і планових витрат, здійснюваних за рахунок прибутку. В ході проведення *економічної реформи* додатково було введено такі види платежів: *плата за фонди, фіксовані платежі,* вільний залишок прибутку. Планову суму П. від п. встановлюють на основі *балансу доходів і видатків підприємств і виробничих об'єднань* (фінанс. плану). Як правило, до бюджету вносять планові платежі з наступним перерахунком, виходячи з фактично одержаного прибутку за даними бухгалтерської звітності за місяць, квартал, рік (наростаючим підсумком). Розрізняють централізований і децентралізований методи залучення прибутку в бюджет. Децентралізований порядок внесення П. від п. передбачає розрахунки безпосередньо з держ. госпрозрахунковими підприємствами та орг-ціями, що мають розрахунковий рахунок у Держбанку. Цей метод найбільш відповідає вимогам *господарського розрахунку* та посилення відповідальності підприємств за виконання своїх зобов'язань. При централізованому методі платниками виступають м-ва (відомства), гол. управління, держ. к-ти, пром. об'єднання щодо загальної суми П. від п. всіх підпорядкованих їм підприємств і госп. орг-цій. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.VII 1979 «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи», починаючи з одинадцятої п'ятирічки, передбачено здійснювати поступовий перехід м-в, об'єднань і підприємств на нормативний метод розподілу прибутку. Цей метод передбачає запровадження на основі завдань п'ятирічного плану нормативів відрахувань від прибутку (диференційованих за роками), що залишаються в їхньому розпорядженні для розширеного відтворення, створення *фондів стимулювання* і фінансування ін. планових витрат. Разом з тим у п'ятирічних планах (з розподілом за роками) м-в, об'єднань і підприємств встановлюють абсолютний (гарантований) обсяг П. від п. в бюджет. Він складається з плати за виробничі фонди і нормовані оборотні засоби; фіксованих (рентних) платежів і відрахувань від прибутку як різниці між заг. затвердженою сумою платежів у бюджет і сумою планових внесків плати за фонди та фіксованих (рентних) платежів. При невиконанні в будь-якому році п'ятирічки затвердженого плану з прибутку платежі в бюджет вносять у повному обсязі за рахунок відповідного зменшення прибутку, що залишається в розпорядженні м-в, об'єднань і підприємств.

П. П. Левченко.

ПЛАТЕ́Ї, Платея — давньогрец. місто в Пд. Беотії, поблизу якого під час *греко-перських воєн* 26.IX 479 до н. е. об'єднані сили 24 грец. *полісів* на чолі з спартанським полководцем Павсанієм розгромили перс. армію. В цій битві було підтверджено перевагу грец. *фаланги* над іррегулярною перс. піхотою і кіннотою. Перемога біля П. і розгром перс. флоту біля Мікале привели до визволення Греції та грец. міст Малої Азії від персів.

ПЛАТЕРЕ́СКО (ісп. plateresco, від platero — ювелір) — архітектурний стиль ісп. *Відродження* кінця 15—16 ст. Відзначається тонким архіт. декором фасадів, візерунки якого деталізовані за формою, мають килимовий характер. У кін. 16 ст. на зміну П. прийшов аскетично суворий стиль «десорнаментадо» (або «еррересko»).

ПЛА́ТИНА (Platinum; від ісп. plata — срібло), Pt — хім. елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 78, ат. м. 195,09; належить до *платинових металів*. Природна П.— суміш чотирьох стабільних ізотопів — ^{194}Pt (32,9%), ^{195}Pt (33,8%), ^{196}Pt (25,2%) і ^{198}Pt (7,23%) і двох радіоактивних ізотопів ^{190}Pt (0,013%) і ^{192}Pt (0,78%).

Відома в Європі з 1741. П.— рідкісний елемент, вміст у земній корі бл. 1 10^{-6}% за масою. Буває в природі гол. чин. у вигляді сплавів з ін. платиновими металами, залізом, міддю, нікелем, як домішка до мідно-нікелевих сульфідних руд та в самородному стані (див. *Платинові руди*). П.— сірувато-білий блискучий метал; дуже пластичний, тугоплавкий; густ. 21450 кг/м^3, $t_{пл}$ 1772° С; $t_{кип}$ бл. 3830°С. У звичайних умовах хімічно стійка. Не взаємодіє з киснем, сполуками фтору, к-тами, але легко розчиняється в суміші концентрованих азотної і соляної к-т, повільно реагує з киплячою сірчаною к-тою. При нагріванні П. взаємодіє з галогенами, сіркою, селеном, фосфором, сплавляється з металами. Легко утворює *координаційні сполуки* з координаційними числами 4 і 6, напр. $K_2[PtCl_6]$, $Ba[Pt(CN)_4]$. У вигляді тонкого порошку («платинової черні») добре поглинає водень. Одержують П. з шламів нікелю і міді, збагачених розсипів, з брухту тех. виробів. П. високої чистоти одержують *афінажем*. П. широко використ

товується в хім. пром-сті та нафтопереробці як каталізатор і матеріал для деталей апаратури, яка безпосередньо контактує з агресивними речовинами й експлуатується при високій т-рі. З П. виготовляють лабораторний посуд, електроди, неокисні контакти, термопари, термометри опору, нагрівальні прилади, еталони. Її застосовують також у медицині та ювелірній справі. Див. також *Платинування*.

В. Л. Павлов.

ПЛА́ТИНОВІ МЕТА́ЛИ, платиноїди — хім. елементи другої і третьої тріад VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва: *рутеній* Ru, *родій* Rh, *паладій* Pd (легкі П. м. з густ. 12 000—12 500 кг/м³); *осмій* Os, *іридій* Ir, *платина* Pt (важкі П. м. з густ. 21450—22650 кг/м³). Разом з золотом і сріблом наз. *благородними металами*. П. м.— рідкісні елементи, вміст їх у земній корі від $1 \cdot 10^{-7}$ до $5 \cdot 10^{-6}$ % за масою; існують усі разом у самородному стані і мідно-нікелевих сульфідних рудах (див. також *Платинові руди*). Відокремити П. м. один від одного важко через схожість фіз. і хім. властивостей. Усі вони пластичні, тугоплавкі, сірувато-білого кольору, хімічно дуже стійкі, мають каталітичні властивості, легко утворюють *координаційні сполуки*. Про одержання і застосування П. м. дивись у статтях про ці метали.

В. Л. Павлов.

ПЛА́ТИНОВІ РУ́ДИ — мінеральні утворення з вмістом *платинових металів* у таких кількостях, що їх економічно доцільно добувати за сучасного рівня розвитку техніки. Значні скупчення П. р. у вигляді родовищ у *земній корі* трапляються рідко; родовища їх бувають корінні й розсипні. Осн. мінерали П. р.: поліксен (Pt, Fe), платина залізиста, платинистий іридій, сисертськіт (Os, Ir), нев'янськіт $(IrOs)_2$. Мінерали *піротин, халькопірит, пентландит, кубаніт* містять вкраплення платинових металів, вони мають осн. пром. значення. П. р. добувають в СРСР, ПАР, Канаді, Колумбії та ін. країнах.

І. К. Латиш.

ПЛАТИНОТРО́Н [від грец. πλατύνω — роблю ширше, розширяю і (*елек*)*трон*] — електровакуумний прилад, що в широкому інтервалі підсилює або генерує електромагнітні коливання надвисокої частоти; один з активних *надвисокочастотних приладів*. За принципом дії аналогічний *лампі зворотної хвилі*. П., що підсилює електромагн. коливання, наз. амплітроном; П. (разом з додатковими пристроями), що діє як генератор електромагн. коливань, наз. *стабілітроном*. Ккд П. — до 0,8. Прилади такого типу застосовують у передавальних пристроях радіолокаційних станцій, систем зв'язку, навігації й телеметрії тощо.

ПЛАТИНУВА́ННЯ — 1) Нанесення на поверхню металевих виробів шару *платини*. Товщина такого покриття становить 1—5 мкм. П. підвищує *корозійну стійкість* виробів, їхню стійкість проти зношування, відбивну здатність, а також забезпечує сталість контактної *електропровідності*. Осн. спосіб П.— електролітичне осаджування (див. *Гальваностегія*) платини з фосфатних або ін. *електролітів*, що містять її солі. П. застосовують у виробн. лабораторної і хім. апаратури, деталей електротех. приладів, у ювелірній і годинниковій пром-сті тощо. 2) Просочування гранул *глинозему* платинохлористоводневою кислотою з подальшим відновленням платини. Платинований глинозем використовують як *каталізатор*, напр. при переробці нафтових продуктів. 3) Нанесення найтоншого шару платини на волокна азбесту для надання йому властивостей каталізатора у виробн., напр., сірчаної кислоти.

ПЛАТИФІЛІ́Н — лікарський препарат; виннокисла сіль *алкалоїду* платифіліну, що міститься в *жовтозіллі* широколистому (Senecio platyphyllus). За фармакологічною дією близький до *атропіну*. Застосовується в порошках і розчинах при спазмах гладенької мускулатури органів черевної порожнини, при бронхіальній астмі, гіпертонічній хворобі, для розширення зіниць ока тощо.

ПЛАТО́ (франц. plateau, від plat — плескатий) — підвищена рівнина з рівною або хвилястою мало розчленованою поверхнею, відмежована від навколишніх просторів уступами (напр., *Устюрт*, Іжорське плато та ін.). За походженням розрізняють П. структурні, вулканічні, денудаційні й нагірні.

ПЛА́ТОВ Матвій Іванович [6 (17). VIII 1751, станиця Старочеркаська, тепер село Аксайського р-ну Ростов. обл. — 3 (15).I 1818, м. Новочеркаськ] — герой *Вітчизняної війни 1812*, генерал від кавалерії (1809), граф (з 1812).

Учасник російсько-турецьких воєн і воєн з Францією кін. 18 — поч. 19 ст. З 1801 — військ. отаман Донського козачого війська. Під час Вітчизн. війни 1812 командував донським козачим корпусом, відзначився в *Бородінській битві 1812*. Учасник визвольного походу рос. армії в Зх. Європу 1813—14. У Новочеркаську П. встановлено пам'ятник роботи П. Клодта.

ПЛАТО́Н (Πλάτων; справжнє ім'я — Арістокл; 428 або 427 до н. е., Афіни — 348 або 347 до н. е., там же) — давньогрец. філософ, основоположник *об'єктивного ідеалізму*. Учень *Сократа*. Бл. 384 до н. е. П. заснував філос. школу — *Академію платонівську*. Основу філософії П. становить вчення про ідеї як первинні сутності (буття), *матерію* (небуття), природні речі (бліді копії ідей, або суміш буття і небуття), про світову душу та матем. сутності. В *пізнанні теорії* П. дотримувався ідеалістичного *раціоналізму*. Джерелом істинного знання вважав анамнезис — пригадування безсмертною душею того, що вона спостерігала, перебуваючи в світі ідей до занурення у смертне тіло. Раціональний елемент філософії П. становлять його діалектика осн. «родів сущого» (буття) та діалектика понять. Проте останню він розглядав як мистецтво зіставляння й аналізу понять у ході бесіди за методами *гіпотез* та розчленування. Ідеалізмом і містикою пройняті й натурфілософські погляди П. Як і піфагорійці (див. *Піфагореїзм*), зводив природу до математичних відношень. В соціології П.— ідеолог рабовласницької аристократії. Його вчення про «ідеальну державу» увічнювало поділ суспільства на три осн. стани: філософів-правителів, воїнів-охоронців та виробників (ремісників, землеробів, купців тощо) й становило, за висловом К. Маркса, «афінську ідеалізацію єгипетського кастового ладу» (Твори, т. 23, с. 351). Етика, теорія виховання, естетика П. мали відверто ідеалістичний характер. В. І. Ленін характеризував усю лінію ідеалізму в світовій історії філософії як лінію П. (див. Повне зібр. творів, т. 18, с. 120).

П. відомий і як теоретик виховання та педагог. Виховання громадян вважав осн. завданням д-ви. З перших днів народження діти повинні виховуватись у спец. закладах; з 3 до 7 років — при храмах у школах гри або в садку; з 7 до 17 — навчатися в школі письма, читання, музики; з 17 до 20 — здобувати військово-гімнастичну освіту, з 20 до 30 — філос. освіту, потрібну майбутнім правителям. Пед. система П. в цілому була реакційною; він дбав про виховання пануючих верств, категорично виступав проти освіти рабів, з презирством ставився до фіз. праці. На Україну вчення П. проникло ще за часів Київської Русі. Його ідеї викладалися в курсах філософії Києво-Могилянської академії (див. *Київська академія*) 17 ст., хоч укр. філософи Г. С. *Сковорода*, Ф. *Прокопович*, Г. *Кониський* критикували ряд його положень. Осн. твори-діалоги: «Апологія Сократа», «Теетет», «Федр», «Софіст», «Парменід», «Держава», «Закони» та ін. В новий час вчення П. стало джерелом багатьох реакц. і містичних концепцій. Ідеї П., напр., відроджує *неотомізм*.

В. С. Дмитриченко (філософія), *Н. П. Калениченко* (педагогіка).

Платон. Мармур. 4 ст. до н. е. Ватіканський музей. Рим.

Б. В. Платонов.

ПЛАТОНІ́ЗМ — об'єктивно-ідеалістичний напрям в античній філософії, що базувався на вченні *Платона*. Виник у 4 ст. до н. е. Протистояв лінії атомістичного матеріалізму *Демокріта, Епікура* і *Лукреція*. Розвиток П. пов'язаний з *Академією платонівською*. В період занепаду рабовласницького суспільства в П. посилилися містичні тенденції, що призвело до перетворення його на відверто реакційну філософію *неоплатонізму* (3 ст.).

В. С. Дмитриченко.

ПЛАТО́НОВ Андрій Платонович (справж. прізв. — Климентов; 20. VIII (1.IX) 1899, Воронеж — 5.I 1951, Москва) — рос. рад. письменник. В 1921 вийшла публіцистич. кн. «Електрифікація». Автор книг «Єпіфанські шлюзи» (1927), «Походження майстра» (1929) та ін.; сатирич. творів «Місто Градове» (1926), «Узапас» (1931). В 30-і рр. написав твори «Котлован», «Фро», «Висока напруга», «Пушкін в ліцеї», повість «Річка Потудань» (1937). З 1936 виступав як літ. критик. В 1942 — 45 П. — спец. кореспондент газ. «Красная Звезда».

Плахта.

Плаун булавовидний. Пагін та спорофіл із спорангієм.

Кругла розрізна плашка.

Плащоносна ящірка.

ПЛАТО́НОВ Борис Вікторович [24.VII (6.VIII) 1903, Мінськ — 15.II 1967, там же] — білорус. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1948). Член КПРС з 1953. З 1922 працював у Білорус. театрі ім. Я. Купали (1961—63 — худож. керівник). Серед ролей — Тумилович («Співають жайворонки» Крапиви), Костянтин Заслонов (однойменний твір Мовзона), Огнєв, Ромодан («Фронт», «Крила» Корнійчука), Протасов («Живий труп» Л. Толстого), Езоп («Лисиця і виноград» Фігейреду). Створив образ В. І. Леніна («Третя патетична» Погодіна). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1948, 1952. Портрет, с. 405.

ПЛАТО́НОВ Костянтин Іванович [18 (30).X 1877, Харків — 8.VIII 1969, там же] — укр. рад. психоневролог, засл. діяч науки УРСР (з 1957). Закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту (1904). В 1911 захистив докторську дисертацію про виховання рефлексів. В 1919—28 працював на мед. ф-ті Харків. ун-ту (з 1921 — мед. ін-т), потім—у харків. залізничній психоневрологічній лікарні. Засновник харків. школи психотерапевтів. Осн. праці присвячені питанням психотерапії. Монографія П. «Слово як фізіологічний і лікувальний фактор» (1957) перекладена на десятки іноз. мов. Нагороджений орденом Леніна. *М. К. Бородій.*

ПЛАТО́НОВ Харитон Платонович (1842, с. Ворона Молозького повіту Яросл. губ.— 5.IX 1907) — укр. живописець. У 1859—70 навчався в петерб. АМ (з 1893 — академік). З 1879 оселився в Києві. Близький до *передвижників*. У його картинах відтворено селянське горе («Жебрак», 1874; «Погорільці», 1876), поневіряння дітей («Наймичка», 1880; «Маленька няня», 1881; «Жебрачка», 1884; «Купіть ягід», 1888). П.— автор портрета кобзаря Остапа Вересая (1885). Твори зберігаються в ДМУОМ, ДРМ. В 1880—1900 П. викладав у Київ. рисувальній школі М. Мурашка.

ПЛАТО́НОВА Ольга Михайлівна (жовтень 1905, м. Кременець, тепер Терноп. обл.— 1937) — учасниця революц. руху на зх.-укр. землях. Член КПЗУ з 1923. Н. в сім'ї військ. фельдшера. З 1925 — член Кременецького окружкому КПЗУ. В 1929 керувала страйком с.-г. робітників на Кременеччині. З вересня 1929 працювала в апараті ЦК КПЗУ. В листопаді 1930 заарештована і за *«Луцьким процесом 57-и»* 1934 засуджена до 7 років ув'язнення. Під тиском масового руху протесту польс. уряд 1936 звільнив тяжко хвору П., і вона виїхала до СРСР.

ПЛАТОСПРОМО́ЖНИЙ ПО́ПИТ — попит на матеріальні блага й послуги, забезпечений наявними грішми покупців; форма прояву потреб. Ці потреби мають бути забезпечені певним грош. *еквівалентом*, що є необхідною умовою виникнення П. п. В умовах розвинутого товарного г-ва еквівалентом є *гроші*. Розрізняють два види попиту (див. *Попит і пропозиція*) — П. п. населення, або індивідуальний попит, і П. п. виробників, або виробничий. В першому випадку об'єктом попиту є товари нар. споживання, послуги, у другому — *засоби виробництва*. П. п. зумовлюється сусп.-політ. ладом, структурою вироблюваного сусп. продукту, розмірами *національного доходу* й соціальним характером його розподілу.

ПЛА́ТТЕН (Platten) Фрідріх (8.VII 1883—22.IV 1942) — діяч швейц. і міжнар. комуністичного руху. Н. в містечку Таблат, кантон Санкт-Галлен, у сім'ї столяра. За фахом — слюсар. У 1904 вступив до соціалістичного робітн. освітнього союзу «Ейнтрахт» («Згода»). В 1906 нелегально приїхав у Росію, брав участь у революц. русі 1905—07 у Латвії. В 1908 повернувся до Швейцарії. З 1911 — член С.-д. партії Швейцарії, з 1912 — секретар її Центр. правління. В 1912 — організатор заг. страйку в Цюріху. В 1913 створив цюріхський Союз допомоги політв'язням у Росії. Учасник *Циммервальдської конференції* (1915) та *Кінтальської конференції* (1916). Навесні 1917 організував переїзд групи рос. політемігрантів на чолі з В. І. Леніним з Швейцарії на батьківщину. В грудні 1917 приїхав у Росію. 1(14). І 1918 під час першого замаху на Леніна прикрив його від куль, був поранений. Учасник І (установчого) конгресу Комінтерну (1919), на якому обраний членом ВККІ та його Бюро. За революц. діяльність не раз зазнавав арештів. Один із засновників КП Швейцарії (1921; з 1944 — Швейц. партія праці), її секретар з часу заснування. В 1923 переїхав до СРСР, організував і очолив с.-г. комуну швейц. робітників-емігрантів. Працював у *Міжнародній робітничій допомозі*, з 1931 — в Міжнар. агр. ін-ті в Москві, потім — у Моск. ін-ті іноз. мов.

Літ.: Свенцицкая О. В. Фриц Платтен — пламенный революционер. М., 1974.

ПЛАТФО́РМА (франц. plate-forme, букв.— плоска форма) — 1) Плоска конструкція, на якій щонебудь розміщують. 2) Майданчик (поміст) на залізничній станції або пункті зупинки *поїздів*, розміщений біля колії. Розрізняють П. високі та низькі; криті й відкриті; пасажирські й вантажні. 3) Невелика залізнична станція, полустанок. 4) Вантажний залізничний вагон відкритого типу з невисокими бортами. Див. також *Платформа* в геології, *Платформа політична*.

ПЛАТФО́РМА в геології — одна з головних геол. структур *земної кори*, яка за характером будови і ступенем рухливості протиставляється *геосинкліналям*. П. — більш жорсткі (на відміну від рухливих геосинкліналей) ділянки земної кори; характеризуються значно меншими тектонічною рухливістю і сейсмічністю, слабо розчленованим рельєфом. Для П. характерна двох'ярусна будова. Нижній, більш давній, ярус, або кристалічний фундамент, складається з інтенсивно деформованих кристалічних і метаморфічних гірських порід, верхній — з осадочних гірських порід, які залягають у вигляді горизонтальних або слабо хвилястих верств. Ділявки, де осадочних відкладів немає і на поверхню виходять породи кристалічного фундаменту, наз. щитами (див. *Щит* у геології), а ділянки з глибоко зануреним фундаментом наз. плитами (див. *Плита* в геології). Геол. вік П. визначають за віком нижнього ярусу. Характерною рисою будови П. є блокова структура кристалічного фундаменту, створена зонами *глибинних розломів* і системами виступів та западин. Виділяють *Східно-Європейську платформу*, Сибірську, Пн.-Американську та ін. платформи. *І. І. Чебаненко.*

ПЛАТФО́РМА ПОЛІТИ́ЧНА — основні, принципові теоретичні положення, вимоги, практична програма, що їх висувають *партія політична*, суспільна група чи організація.

ПЛА́УЕН — місто на Пд. НДР, в окрузі Карл-Маркс-Штадт. Розташований на р. Вайсе-Ельстер. Вузол з-ць. 79,5 тис. ж. (1978). Розвинуте виробн. мережив, гардин, штапельного волокна, швейних виробів. Значна маш.-буд. (автом. поточні лінії, поліграф. і текст. машини, верстати, електротех. вироби) і металообр. пром-сть. Харч. (пивоварні й цукрові) підприємства. П. згадується з 1122.

ПЛАУ́Н, п'ядич (Lycopodium) — рід рослин родини плаунових класу *плауновидних*. Багаторічні вічнозелені рівноспорові трав'янисті рослини з розгалуженими стеблами, заввишки до 25 см. Листки численні, дрібні, голчасті або лусковидні, без язичків, розміщені спірально або в 4 ряди. *Спорангії* двогнізді, розкриваються щілиною. *Паростки* бульбовидні, підземні. Бл. 140 видів, поширв тропічних, помірних та помірно-холодних областях земної кулі. В СРСР — 14 видів, у т. ч. в УРСР — 6, з них найпоширеніший П. булавовидний (L. clavatum) з повзучими стеблами, від яких відходять висхідні гілки; споролистки зібрані в довгі колоски. Спори його та деяких ін. видів використовують (під назвою «лікоподій») у медицині. Деякі П. використовують як фарбувальні рослини. Окремі П., напр. П. баранець, отруйні.

ПЛАУНОВИ́ДНІ (Lycopodiophyta) — відділ вищих судинних (спорових) рослин. Рівноспорові або різноспорові рослини з коренями і стеблом, що галузяться дихотомічно, листки прості (лише в деяких протолепідодендрових — вилчасті), дрібні. *Спорангії* містяться з верхнього боку *спорофілів* або при їхній основі. *Паросток* у рівноспорових П. здебільшого добре розвинутий, часто підземний, у різноспорових П. паросток редукований, особливо чоловічий, який зовсім не виходить зі спори. Характерним для П. є *чергування поколінь*. П. поділяють на 2 класи — плаунові (Lycopodiopsida) і молодильники (Isoëtopsida), що об'єднують 6 порядків, з яких 3 порядки представлені вимерлими формами, відомими лише у викопному стані: протолепідодендрові (Protolepidodendrales), лепідодендрові (Lepidodendrales) і астероксилові (Asteroxylales), а три ін. по-

рядки включають сучасні трав'янисті форми: плаунові (Lycopodiales), селягінелові (Selaginellales), молодильникові (Isoëtales). П. є однією з найдавніших гілок судинних рослин. Найбільшого розвитку П. досягли в кам'яновугільний період палеозойської ери, коли були поширені деревовидні П. (див. *Лепідодендрон, Сигілярієві*), які утворювали ліси. Тепер існують лише трав'янисті форми П. Сучасних П. налічують бл. 450 видів, пошир. у тропіч. і помірних областях. В СРСР — 26 видів, з них в УРСР — 9 видів (див. *Плаун*).

ПЛАФО́Н (франц. plafond, букв. — стеля) — 1) Стеля, оздоблена мальованим або ліпним декором. 2) Твір монументально-декоративного мистецтва, що прикрашає перекриття (плоске, склепінчасте, купольне) приміщення. П. бувають площинні або просторові; за характером зображення — сю-

Плафон у залі для глядачів в Одеському театрі опери та балету. Розписи Лефлера. 80-і роки 19 ст.

жетні й орнаментальні. Площинні П. розташовують на вертикальній площині, просторові — на горизонтальній. П. виконують безпосередньо по штукатурці (в техніці *фрески*), на приклеєному до стелі полотні (*панно*), *мозаїкою* та ін. способами. Розписи стель були відомі в Старод. Єгипті. Класичні зразки просторових П. створили італ. художники доби *Відродження* — Рафаель, Мікеланджело, П. Веронезе, Я. Тінторетто, Д. Б. Тьєполо та ін. В Росії у 18 — на поч. 19 ст. відомі твори плафонного живопису виконали художники І. Вишняков, П. Гонзаго (Прохідний кабінет палацу в Павловську), Дж. Кваренгі (Англійський палац у Петергофі) та ін. Серед староукр. П. найзначніші — розписи склепіння Троїцької церкви Києво-Печерської лаври (поч. 18 ст.), дерев'яного шатрового покриття церкви Юра в Дрогобичі (18 ст.), розписи плафонів Львівського (художники Д. Котовський, Т. Рибаковський, В. Розвадовський, А. Августинович, С. Батовський, С. Рейхан і Г. Семирадський) і Одеського (художник Лефлер) театрів опери та балету, П. концертного залу Музичного ін-ту ім. Лисенка (тепер кінотеатр) у Львові (художник М. Сосенко, 1915), П. кафедрального собору в Ужгороді (художник Й. Бокшай), розписи В. Котарбінського в музеї Т. Г. Шевченка (19 ст., Київ). В рад. час відомі роботи з плафонного живопису художників Є. Лансере, О. Дейнеки, Б. Йорданського. На Україні до значних творів плафонного живопису належать П. у вестибюлі будинку Верховної Ради УРСР (1947, художники В. С. та Б. В. Щербакови), у фойє концертного залу консерваторії (1958, художник А. Чернов), обидва — в Києві. 3) Арматура електр. світильника, встановлена на стелі або стіні.

ПЛА́ХТА — 1) Давній укр. поясний жіночий одяг. Складається з двох зшитих вздовж до половини полотнищ різнокольорової, переважно вовняної тканини. П. носили поверх довгої сорочки. На поч. 20 ст. П. витіснена спідницею. 2) У сх. і зх. слов'ян — шматок тканини, простирадло. 3) В зх. областях України — верхній одяг з полотна. 4) У поляків, лужичан, словаків — плащовидний одяг.

ПЛАЦ (нім. Platz, від франц. place — місце, площа) — площа для парадів, оглядів, військ. стройових занять.

ПЛАЦДА́РМ (від франц. place d'armes, букв.— площа для збору військ) — 1) Ділянка місцевості, що захоплена наступаючими військами під час форсування водної перешкоди або утримується відступаючими частинами на її протилежному березі, а також район морського узбережжя, захоплений передовими загонами при проведенні морської десантної операції. 2) Територія, що її використовують збройні сили держави під час підготовки нападу на іншу державу як базу для розгортання воєнних дій.

ПЛАЦЕ́НТА (лат. placenta, букв. — пиріг, від грец. πλακοῦς — корж, перепічка), дитяче місце — орган, що зв'язує *зародок* з організмом матері під час внутрішньоутробного розвитку (див. *Живородіння*). Властива всім вищим ссавцям, у т. ч. людині, деяким хордовим і безхребетним тваринам. П. регулює надходження до зародка кисню й поживних речовин, захищає від діяння на нього ряду чинників, в ній синтезуються *гормони* й *медіатори*, через П. виділяються непотрібні продукти обміну речовин тощо. В утворенні П. ссавців беруть участь слизова оболонка *матки* і *зародкові оболонки*, зокрема *хоріон*. Залежно від заглиблення ворсинок хоріону у стінки матки розрізняють такі типи П.: епітеліохоріальну, або напівплаценту (у деяких сумчастих, свиней, китоподібних та ін.), — ворсинки лише заглиблюються у складки слизової оболонки матки; десмохоріальну (у жуйних) — ворсинки заглиблюються в сполучну тканину слизової оболонки; ендотеліохоріальну (у хижаків) — ворсинки стикаються з кровоносними судинами слизової оболонки; гемохоріальну (у людини, людиноподібних мавп та ін.) — ворсинки пророщують кровоносні судини слизової оболонки матки, здійснюють найтісніший зв'язок плоду з материнським організмом. Залежно від розподілу ворсинок на поверхні хоріону П. поділяють на дифузну (китоподібні, напівмавпи, більшість копитних), котиледонну (більшість жуйних), поясковидну (хижаки), дискоїдальну (деякі комахоїдні, гризуни, мавпи і людина). З зародком П. з'єднується пуповиною. Після народження плоду П. виштовхується маткою назовні.

ПЛАЦЕ́НТНІ, плацентарні, вищі звірі (Placentalia, синонім Eutheria) — інфраклас *ссавців* підкласу справжніх звірів. До П. належать усі сучасні ссавці, крім однопрохідних (див. *Яйцекладучі*) та *сумчастих*. Характеризуються значним розвитком великих півкуль *головного мозку*, наявністю однієї *матки*, в якій відбувається розвиток зародка, зв'язаного з організмом матері через *плаценту*, здатністю новонароджених відразу після народження самостійно ссати молоко, чітко виявленою зміною молочних і постійних зубів. Завдяки високій морфофізіологіч. організації П. здатні до складних проявів вищої нервової діяльності і пристосовування до найрізноманітніших умов середовища.

«ПЛАЧ» РОСЛИ́Н — виділення рослиною води й розчинених у ній речовин із перерізаного або ушкодженого стебла (див. *Пасока*). Зумовлюється наявністю *кореневого тиску*. У деревних рослин «плач» спостерігається гол. чин. навесні, під час т. з. весняного руху соків; у трав'янистих рослин — на різних етапах їхнього *онтогенезу*. Тривалість «плачу» варіює від кількох днів (звичайно у трав'янистих рослин) до кількох місяців (у деяких тропічних пальм, агав).

ПЛА́ЧІ — вид рос. усної народної творчості, пов'язаний з похоронними та деякими ін. обрядами. Генетично, тематично й функціонально близькі до укр. *голосінь*.

ПЛА́ШКА — металорізальний інструмент, яким нарізають або накатують зовнішню *різьбу* на болтах, гвинтах чи ін. деталях машин. До найпоширеніших нарізних П. (мал.) належать розрізні (круглі, квадратні, шестигранні), суцільні круглі (лерки) і трубчасті. Такими П. користуються при ручному нарізанні різьби, закріплюючи їх у спец. пристрої — клупі, і при машинному її нарізанні (на металорізальних верстатах).

ПЛАЩОНО́СНА ЯЩІ́РКА (Chlamydosaurus) — рід плазунів род. *агамових*. Включає єдиний вид — П. я. австралійська (Ch. kingi), поширений у пн.-зх. Австралії та на о. Нова Гвінея. Довж. тіла до 80 см. Забарвлення мінливе, в основному жовтувато-буре з темними плямами. По боках шиї — шкірна складка у вигляді коміра — «плаща» (звідси й назва тварини), який при небезпеці П. я. розпускає, демонструючи яскраво забарвлені частини коміра. П. я. — денна тварина. Живиться комахами. Живе переважно на деревах.

М. М. Щербак.

ПЛА́Я-ХІРО́Н — населений пункт у бухті Кочінос на пд. березі о. Куба, поблизу якого 17—19.IV 1961 Повстанською армією Куби було розгромлено кубинських контрреволюціонерів. 17.IV найманці, підготовлені і озброєні в США, під прикриттям збройних сил США висадилися на острові. Бої, що тривали 72 год., закінчилися перемогою революц. військ, очолених Ф. *Кастро Рус*. Спроба США повалити революц. уряд Куби зазнала повного провалу.

Ф. Платтен.

Х. П. Платонов. Наймичка. 1880. Державний Російський музей у Ленінграді.

Плевен. Панорама «Плевенська епопея — 1877».

ПЛЕБЕ́Ї, плебс (лат. plebeji, від plebs — простий народ) — один із станів вільного населення в Стародавньому *Римі*. П. утворились у найдавніший період рим. історії з підкореного римлянами населення сусідніх з Римом громад та з іноземців, які переселилися до Риму. Вели індивідуальне сімейне г-во. Займалися землеробством, ремеслом і дрібною торгівлею. На відміну від *патриціїв* П. були позбавлені прав рим. громадянства. Боротьба П. проти патриціїв за зрівняння в правах з ними (поч. 5 — поч. 3 ст. до н. е.) закінчилася утворенням єдиного класу рим. громадян, які різнилися між собою не за походженням, а за майновим станом і службовим становищем. Заможна частина П., здобувши доступ до вищих держ. посад, утворила разом з багатими патриціями *нобілітет*, решта фактично залишалася нижчою групою вільного населення. З того часу П., або плебсом, почали називати міську бідноту.

Л. Л. Дмитренко.

ПЛЕБІСЦИ́Т (лат. plebiscitum — рішення народу) — 1) У Стародавньому Римі постанова, що приймалася зборами *плебеїв*. 2) Один з видів всенар. голосування з найважливіших питань держ. життя. П. часто проводить д-ва, яка приєднала до себе чужу територію, серед населення цієї території, щоб надати фактові приєднання видимість санкції народу.

ПЛЕВА́КО Микола Антонович [27.XI (9.XII) 1890, с. Дворічна, тепер смт Харків. обл.— 11.IV 1941] — укр. рад. літературознавець і бібліограф. Закінчив Харків. ун-т (1916). Викладав укр. л-ру в вузах Харкова, Києва. З 1926 — керівник кабінету бібліографії *Шевченка Тараса інституту* (Харків). Автор праць про творчість Т. Шевченка: «Шевченко й критика», «Шевченків „Щоденник", його історія, зміст і значення» (обидві — 1924) та ін. Досліджував творчість Г. Квітки-Основ'яненка, М. Шашкевича, Б. Грінченка. Упорядник двотомної «Хрестоматії нової української літератури», де вміщено біографії 75 письменників з докладною бібліографією. *Ф. К. Сарана.*

ПЛЕВА́КО Федір Никифорович [13 (25).IV 1842, Троїцьк, тепер Оренб. обл.— 23.XII 1908 (5.I 1909), Москва] — рос. бурж. ліберальний юрист, адвокат, суд. оратор. Після закінчення юрид. ф-ту Моск. ун-ту (1870) бл. 40 років працював адвокатом. Брав участь у ряді великих політ. і кримінальних процесів, зокрема у справі про страйк робітників ф-ки Т-ва С. Морозова (1886), на Україні — в справі про зловживання в Харків. т-ві взаємного кредиту. В 1907 П. обрано від контрреволюц. партії *октябристів* депутатом 3-ї Держ. думи.

Тв.: Речи, т. 1—2. М., 1909—10.
Літ.: Кони А. Ф. Собрание сочинений, т. 5. М., 1968.

ПЛЕ́ВЕ Вячеслав Костянтинович [1846 — 15 (28).VII 1904, Петербург] — держ. діяч царської Росії. В квітні 1902 призначений міністром внутр. справ і шефом жандармів. Прагнув запобігти наростанню революції. П., зокрема, керував придушенням *Полтавсько-Харківського селянського повстання 1902*. Поряд із застосуванням репресій намагався розкласти робітн. рух. зсередини (див. *Зубатовщина*). Убитий есером.

Плезіозавр.

ПЛЕ́ВЕН, Плевна — місто на Пн. Болгарії, адм. ц. Плевенського округу. Залізнична станція. 108 тис. ж. (1975). Під час рос.-тур. війни 1877—78 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*) за П. точилися тривалі бої [з 8 (20).VII по 28.XI (10.XII) 1877]. Після здобуття П. рос. війська почали наступ на Балкани.

П.— значний центр по переробці с.-г. продукції (підприємства м'ясо-мол., консервної, винобродної, тютюнової пром-сті). Машинобудування (енерг., ливарне, ковальсько-пресове устаткування; прилади, електрокари тощо), буд. матеріалів та скляна пром-сть. У районі П.— великий нафтохім. комбінат. У місті і його околицях — бл. 100 пам'ятників, присвячених рос. воїнам. Серед них — мавзолей полеглих у боях за визволення П. рос. і рум. воїнів (споруджено 1905). Скобелєвський парк-музей, істор. музей «Визволення Плевена в 1877», пам'ятник визволення П. Рад. Армією 1944, архіт. комплекс панорама «Плевенська епопея — 1877» (арх. І. Петров, П. Цачева та ін., рад. художник М. Овечкін, лауреат Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка). П. нагороджений орденом Дружби народів (1977).

ПЛЕ́ВРА (від грец. πλευρά — ребро, бік) — серозна оболонка, що вкриває *легені* і стінки грудної порожнини у ссавців, у т. ч. у людини. Складається з сполучнотканинної основи і одношарового плоского епітелію — *мезотелію*. Розрізняють *вісцеральний* листок П., що зростається з тканиною легень, і пристінковий, або *парієтальний*, листок П., що вистилає грудну порожнину зсередини. В ділянці воріт кожної легені один листок переходить у другий. Між листками П. є щілиновидний простір — плевральна порожнина, заповнена рідиною, що зменшує тертя між листками П. під час дихання. Про захворювання П. див. *Плеврит*.

ПЛЕВРИ́Т — запалення *плеври*. Звичайно П. розвивається внаслідок ускладнення *пневмонії*, рідше є проявом *ревматизму, туберкульозу* та ін. інфекційних і *алергічних хвороб*, а також поранень і ушкоджень грудної клітки. За характером запалення плеври П. поділяють на с у х і (певні ділянки плеври стовщуються — утворюються фібринозні нашарування) і е к с у д а т и в н і [в порожнині плеври скупчується запальний ексудат (див. *Випіт*) — серозний, гнійний, кров'янистий та ін.]; за перебігом — гострі, підгострі, хронічні. Ознаки сухого П.: нездужання, біль в грудній клітці, найчастіше у боці. Головний симптом — шум тертя листків плеври, який визначається при вислуховуванні легень. Ознаки ексудативного П. залежать від кількості і характеру ексудату, який накопичився. Цей П. характеризується більш тяжкими симптомами. Перебіг гнійного П. найбільш ускладнений. При ексудативному П. підвищується т-ра тіла, з'являється задишка, іноді значна, внаслідок стискування легень рідиною. Л і к у в а н н я спрямоване на усунення осн. захворювання, що спричинило П.; протизапальні, антибактеріальні засоби. При сухому П. — місцеве: гірчичники, компреси, при ексудативному — *пункція* плеври для встановлення характеру ексудату та з лікувальною метою.

С. Б. Соколов.

ПЛЕЗІАНТРО́ПИ (від грец. πλησίος — близький і ἄνθρωπος — людина) — рід *австралопітеків*, що його виділили антропологи в 30—40-х рр. 20 ст. П. відомий за знахідками поблизу Йоганнесбурга (ПАР) багатьох зубів, черепів різної збереженості, а також кісток скелета.

ПЛЕЗІОЗА́ВРИ (Plesiosauria) — підряд великих викопних морських хижих плазунів ряду *зауроптеригій*. Мали кремезне бариловодібне тіло довж. до 15 м, довгу шию і невелику голову (еласмозаври та ін.) або коротку шию і велику голову (пліозаври), ластовидні кінцівки зі збільшеною кількістю фаланг. Щелепи П. були всаджені численними конічними зубами. П. відомі з юрських відкладів усіх материків.

ПЛЕЙОТРОПІ́Я (від грец. πλείων — більш численний і τροπή — поворот, напрям), множинне діяння гена — вплив одного *гена* на розвиток кількох ознак або властивостей організму. Полягає в тому, що ген, крім головної ознаки, яка перебуває під його контролем, викликає ще ряд ін. супутніх змін. Група таких змін завжди успадковується разом. Чим раніше в *онтогенезі* починає діяти ген, тим на більшу кількість ознак він може вплинути. Напр., у людини плейотропну дію має ген, що викликає спадкову хворобу галактоземію (спричинюється порушенням синтезу галактозо-1-фосфатуридилілтрансферази), яка супроводиться сліпотою, недоумством, цирозом печінки та ін. захворюваннями. *Ю. М. Александров.*

ПЛЕЙСТО́Н (від грец. πλέω — пливу) — сукупність організмів *планктону*, що населяють приповерхневий шар води (звичайно до глибини 15 м). Організми П. можуть триматися на поверхні води або бути напівзануреними у воду. Для багатьох організмів П. характерне утворення газових камер (напр., сифонофора фізалія) або виділення пінистих поплавків (напр., актинія мініас). З рослин до П. належать, напр., саргасові водорості, ряска тощо. Див. також *Нейстон, Нектон*.

ПЛЕЙСТОСЕЙСТОВА ОБЛАСТЬ (від грец. πλεῖστος — найбільший і σειστός — струшений) — ділянка земної поверхні, в межах якої під час *землетрусу* відбуваються найбільші руйнування. Розміри та конфігурація П. о. залежать від інтенсивності землетрусу, глибини його вогнища, характеру та напряму сил, що діють у вогнищі під час землетрусу, геол. будови та деяких ін. факторів. Часто П. о. збігається з епіцентр. областю (див. *Епіцентр*) землетрусу. *Е. І. Антонюк.*

ПЛЕЙСТОЦЕ́НОВА ЕПО́ХА І ПЛЕЙСТОЦЕ́НОВИЙ ВІ́ДДІЛ, плейстоцен (від грец. πλεῖστος — найбільший, найдовший і καινός — новий) — рання епоха антропогенового (четвертинного) періоду та відклади, що утворилися в той час. Настала після пліоценової епохи (див. *Пліоценова епоха і пліоценовий відділ*) і тривала до *голоцену*. Характеризується ритмічними змінами і заг. похолоданням клімату, що зумовило розвиток материкових зледенінь (див. *Льодовиковий період*) у серед. широтах, з якими пов'язане утворення *льодовикових відкладів*. Плейстоцен поділяють на три відділи: нижній, середній і верхній. Серед. плейстоцен був часом найбільшого розвитку зледенінь (див. *Дніпровське зледеніння*). Формування покривних *льодовиків* впливало на коливання рівня *Світового океану*, що зумовлювало *трансгресії* і *регресії морів*, зокрема Чорного м. На тер. України відклади плейстоценового відділу представлені гол. чин. континентальними (див. *Континентальні відклади*) утвореннями (*лесами, алювієм*, валунними пісками і глинами, викопними грунтами). Мор. плейстоценові відклади мають незначне поширення в узбережній зоні Чорного м. Термін «плейстоцен» запропонував англ. геолог Ч. *Лайєль* для мор. доголоценових відкладів. Див. також *Антропогеновий період і антропогенова система*.

В. М. Шовкопляс.

ПЛЕКСИГЛА́С (нім. Plexiglas, від лат. plexus — переплетений і нім. Glas — скло) — технічна назва оптично прозорих *пластичних мас* на основі *поліметилметакрилату*, що їх виготовляють у США, ФРН, Франції. Див. *Скло органічне*.

ПЛЕКТЕНХІ́МА (від грец. πλεκτός — переплетений та ἔγχυμα — наповнене, тут — тканина) — несправжня тканина у нижчих рослин. Утворюється переплетенням багатоклітинних *гіфів* (у грибів) або ниток (у водоростей). Розрізняють П. пухку (напр., у деяких водоростей) та щільну (напр., в *склероціях* грибів). На відміну від справжньої тканини, клітинам якої властивий поділ по всіх напрямах, П. складається з клітин, які діляться лише поперечними перегородками.

ПЛЕКТР (грец. πλῆκτρον, від πλῆσσω — вдаряю) — тонка зігнута платівка (костяна, металева, пластмасова), кінцем якої приводять у коливання струни щипкових муз.інструментів (домри, мандоліни, балалайки та ін.). П. у вигляді рівної загостреної платівки наз. медіатором.

ПЛЕМІННА́ КНИ́ГА, держплемкнига (ДПК) — книга, куди записують плем. тварин, які відповідають стандарту *породи*, для обліку їхніх плем. і продуктивних якостей та походження (див. *Родовід сільськогосподарських тварин*). Ведення П. к. є необхідною умовою для *племінної роботи* в тваринництві. В СРСР видають П. к. по всіх видах і породах с.-г. тварин, що є важливою формою організації *племінного тваринництва*. В закриті П. к. записують лише чистопородних тварин, предки яких уже були занесені у плем. книги (ведуться в капіталістич. країнах). В СРСР усі П. к. державні й відкриті, до яких записують як чистопородних тварин, так і висококровних *помісей* (окремо). Вимоги для запису в П. к. відповідають стандарту 1-го класу (див. *Бонітування тварин*). Кращих тварин, що записані в П. к., вносять до книги високопродуктивних тварин (КВТ). Першу П. к. видано в Англії 1793; у Росії — 1834. На записаних до П. к. тварин видається атестат, згідно з яким підвищується вартість тварини та її приплоду. Див. також *Племінний завод*.

І. М. Клочко.

ПЛЕМІННА́ РОБО́ТА — система заходів, спрямованих на поліпшення спадкових якостей і *породності тварин*, підвищення *продуктивності сільськогосподарських тварин*. Ще в давні часи, починаючи з *одомашнення тварин*, застосовували найпростіші прийоми добору. Тепер П. р. опирається на *еволюційне вчення* Ч. Дарвіна, досягнення біології, особливо генетики, та ін. наук. В дореволюц. Росії *тваринництво* було відсталим з примітивними *породами* низькопродуктивних тварин. Планомірна П. р. почалася після Великої Жовтн. соціалістич. революції з виданням декретів про *племінне тваринництво*. За ініціативою В. І. Леніна в 1921 створюються перші плем. г-ва. В 1930—34 організовано мережу *племінних заводів*, держ. розплідників, плем. г-в і ферм. Велике значення в якісному поліпшенні с.-г. тварин має *штучне осіменіння*, розроблене і вперше застосоване в СРСР. В 60-і рр. створено держ. *станції по племінній роботі і штучному осіменінню* тварин. За відносно короткий строк у країні різко підвищився якісний склад худоби і тепер кількість плем. тварин становить 95—98% до загального поголів'я на фермах. Найважливіші елементи П. р.— *добір штучний* і *підбір*, вирощування *ремонтного молодняка, бонітування тварин*, оцінка плідників за якістю потомства, екстер'єром, продуктивністю, придатністю до машинного *доїння* та ін. Осн. метод *розведення сільськогосподарських тварин* у плем. г-вах — *чистопородне розведення*, яким посилюють і спадково закріплюють бажані якості заводських порід. Для підвищення продуктивності користувальних стад (особливо м'ясної) застосовують *схрещування* тварин. Організаційними заходами П. р. є планове розміщення порід, ведення держ. *племінних книг* і *родоводів сільськогосподарських тварин*, виставки та виводки тварин, пропаганда передового досвіду. Загальне керівництво П. р. в країні здійснюють М-во с. г. СРСР і м-ва с. г. союзних республік. Головна інспекція по плем. роботі М-ва с. г. і ВАСГНІЛ керує мережею н.-д. ін-тів і дослідних станцій, що розроблюють теоретич. проблеми та узагальнюють передовий досвід П. р. в колгоспах і радгоспах.

Літ.: Красота В. Ф., Лобанов В. Т. Разведение сельскохозяйственных животных. М., 1976; Довідник з племінної справи. К., 1978.

ПЛЕМІННЕ́ ТВАРИ́ННИЦТВО — розведення чистопородних та висококровних тварин з метою вдосконалення існуючих і створення нових *порід*, підвищення племінних якостей та *продуктивності сільськогосподарських тварин* в користувальних стадах. Здійснюють шляхом широкого використання вирощених у плем. г-вах плідників, які утримуються на держ. *станціях по племінній роботі і штучному осіменінню* с.-г. тварин. Основи П. т. було закладено першим законом Радянської держави — Декретом про землю, прийнятим 8 листопада 1917, і декретами «Про племінне тваринництво» (13 липня 1918), «Про охорону і розвиток тонкорунного (мериносового) вівчарства» (3 жовтня 1919) та ін. Проведені урядом заходи щодо створення плем. радгоспів, держ. плем. розплідників, районування порід тварин, планового розміщення заводських порід, створення Держ. інспекції по *племінній роботі* та *племінних книгах*, підготовка спеціалістів тощо сприяли розвиткові П. т. В СРСР, у т. ч. на Україні, П. т. зосереджено гол. чин. на *племінних заводах*, у плем. радгоспах, на фермах і станціях (табл.). В республіці розводяться породи тварин, найбільш пристосовані й вигідні для місцевих умов. Велике значення у П. т. має проведення *бонітування тварин*, ведення держплемкниг, організація виставок високопродуктивних тварин, виводок молодняка, аукціонів тощо. Керівництво П. т. здійснюють республіканське, обласні та районні об'єднання по плем. роботі, селекційні центри, спеціалізовані відділи й управління с.-г. органів, які проводять роботу щодо поліпшення *породності тварин* у колгоспах і радгоспах.

Організація племінного тваринництва на Україні (на кінець 1980)

Господарства	Всього	Великої рогатої худоби	Свиней	Овець	Коней	Птиці
Племінні заводи	155	94	25	15	12	9
Племінні радгоспи	102	50	12	8	—	32
Племінні ферми колгоспів	2869	997	453	196	30	1193
Державні станції по племінній роботі і штучному осіменінню с.-г. тварин	134	—	—	—	—	—

Є. М. Плетенецький.

Плетуха звичайна.

1

2

Плечоногі:
1 — в природних умовах; 2 — раковина викопного виду Spirifer sp. (через отвори видно спіральний скелет «рук»).

Літ.: Красота В. Ф., Лобанов В. Т. Разведение сельскохозяйственных животных. М., 1976; Довідник з племінної справи. К., 1978; Скотарство. К., 1979. *М. В. Зубець.*

ПЛЕМІННИ́Й ЗАВО́Д — вища категорія спеціалізованого г-ва, де вдосконалюють існуючі і виводять нові породи, лінії, родини та породні групи с.-г. тварин. В П. з. розмножують плем. тварин для поліпшення товарних стад, ведуть *племінні книги*. На П. з. утримуються кращі чистопородні та висококровні елітні тварини (див. *Еліта* в сільському господарстві), які значно перевищують за продуктивністю і плем. якостями середній рівень по породі. Висококласний молодняк з П. з. йде на ремонт власного стада та для забезпечення плем. тваринами *станцій по племінній роботі і штучному осіменінню* с.-г. тварин, плем. радгоспів і ферм. В СРСР організовані П. з. по всіх видах і осн. породах с.-г. тварин. Див. також *Племінне тваринництво, Розведення сільськогосподарських тварин.* *В. М. Хрящевський.*

ПЛЕ́М'Я — форма етнічної спільності й суспільної організації, що була характерною для родової стадії *первіснообщинного ладу*. Спочатку об'єднувало два екзогамні (див. *Екзогамія*) шлюбні роди (див. *Рід*), пізніше — дві групи екзогамних шлюбних родів, які мали спільного родоначальника (т. з. *фратрія*), а з відмиранням фратріального поділу — просто кілька родів. На ранньому етапі розвитку роду П. мало лише свою територію, певну екон. спільність одноплемінників, назву, звичаї, традиції, мову (діалект), а з розвитком первіснообщинного ладу — й племінне самоврядування. П. очолювала племінна рада, що складалася з родових вождів. У період розкладу первіснообщинного ладу і виникнення класового суспільства утворилися союзи П., що посилило міжплемінні госп. і культур. зв'язки, привело до змішання племен. На зміну П. прийшли нова форма етнічної спільності — *народність* і нова форма організації суспільства — *держава*.

ПЛЕНЕ́Р (від франц. plein air — відкрите повітря) — в живописі правдиве відтворення кольорового багатства природи; у вужчому розумінні — живопис на відкритому повітрі (не в майстерні), де велика увага приділяється вивченню світлових ефектів. Особливо поширився П. з 19 ст. в творчості Д. М. У. Тернера — в Англії, майстрів *барбізонської школи* — у Франції, С. Щедріна, О. Іванова, Ф. Васильєва, І. Левітана — в Росії, К. Костанді, П. Левченка, М. Бурачека, І. Труша та ін.— на Україні. У імпресіоністів (див. *Імпресіонізм*) набув самостійного, суто живописного значення. Принципи пленерного живопису стали основними в творчості сучасних пейзажистів.

ПЛЕ́НУМ ЦК КОМПА́РТІЇ УКРАЇ́НИ — засідання всього складу членів і кандидатів у члени Центрального Комітету Компартії України. Скликається періодично (не рідше одного разу на 4 місяці). Пленум обирає Політбюро, Секретаріат, першого секретаря ЦК Компартії України.

ПЛЕ́НУМ ЦК КПРС — засідання всього складу членів і кандидатів у члени Центрального Комітету КПРС. Скликається періодично (не рідше одного разу на 6 місяців) для обговорення найважливіших питань політики партії. Пленум ЦК КПРС обирає Політбюро, Секретаріат, Генерального секретаря ЦК КПРС.

ПЛЕОХРОЇ́ЗМ (від грец. πλέον — більше і χρόα — колір) — зміна забарвлення речовини в світлі, що проходить крізь неї, залежно від напряму поширення цього світла. Найчастіше спостерігається в кристалах. П. пов'язаний з анізотропним (див. *Анізотропія*) поглинанням світла: показник поглинання залежить від орієнтації електр. вектора світлової хвилі (див. *Поляризація світла*), напряму її поширення, а також довжини хвилі. Окремим випадком П. є *дихроїзм*. В одноосьових кристалах (див. *Кристалооптика*) існує два т. з. основні забарвлення, одне з яких спостерігається вздовж оптичної осі, друге — в перпендикулярному напрямі (при розгляданні кристала в ін. напрямі його видно забарвленим у проміжний колір). Двоосьові кристали мають три осн. кольори. Найяскравіше П. проявляється в *турмаліні*.

ПЛЕСКА́Ч — укр. нар. парний танець, одним з основних елементів якого є ритмічне плескання в долоні. Муз. розмір $^2/_4$.

ПЛЕ́СО — глибоководна ділянка русла рівнинної ріки, розташована між перекатами. Виникають П. переважно на вигнутих або звужених ділянках русла, де під час повені збільшується швидкість течії, завдяки чому річкове дно поглиблюється.

ПЛЕТЕНЕ́ЦЬКИЙ Єлисей Михайлович (бл. 1554, с. Плетеничі, тепер Перемишлянського р-ну Львів. обл.— 29.X 1624, Київ) — укр. церковний, культурний і громадський діяч. Н. у дрібношляхет. сім'ї. Як архімандрит (з 1595) Пінського Ліщинського монастиря брав участь у православному соборі в Бресті (1596), де засудив *Брестську унію 1596*. Ставши архімандритом *Києво-Печерської лаври* (з 1599), повернув лаврі зем. володіння, відібрані у неї польс. королем Сигізмундом III і віддані уніатам. Відкрив *Києво-Печерську друкарню* (1615), в Радомишлі заснував паперову фабрику і сприяв будівництву шкіл. Запросивши до Києво-Печерської лаври видатних культур. діячів (З. Копистенського, П. Беринду та С. Беринду, Т. Земку, Л. Зизанія, Г. Дорофієвича та ін.), організував видавничу діяльність, яка сприяла перетворенню Києва на поч. 17 ст. на великий культур. центр, оплот боротьби проти шляхет.-католицької агресії Польщі.

Літ.: Історія української літератури, т. 1. К., 1967; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. 1. К., 1883; Возняк М. Старе українське письменство. Львів, 1922. *В. П. Колосова.*

ПЛЕТИЗМОГРА́ФІЯ (від грец. πληθυσμός — збільшення і γράφω — пишу) — метод графічної реєстрації змін об'єму кровоносних судин досліджуваного органа, частини тіла людини або тварини. Здійснюється за допомогою приладу — плетизмографа. Осн. частиною приладу є заповнена водою посудина (герметично закривається, з'єднується з манометричною трубкою), в яку вміщують досліджуваний орган. Зміни рівня води в приладі відображають динаміку кровонаповнення судин органів і реєструються на *хімографі* у вигляді плетизмограми. П. широко застосовується в фізіології та медицині.

ПЛЕТІ́ННЯ — спосіб ручного виготовлення кошиків, брилів, решіт, риболовецьких і мисливських снастей, меблів, тинів тощо з еластичних матеріалів (лози, лика, соломи, очерету, волосу, ниток). П. відоме з часів *неоліту*. У багатьох народів, зокрема на Україні, Кавказі, Балканах, здавна будували житлові й госп. споруди з плетеними стінами. Значного розвитку досягло П. в австралійців, народів Африки, індіанців, народів Океанії. Вдосконалення способів П. привело до появи *прядіння* і *ткацтва*. П. зберігається як кустарний промисел.

ПЛЕТНЬО́В Петро Олександрович [10 (21).VIII 1792, Твер, тепер м. Калінін—29.XII 1865 (10.I 1866), Париж; похований у Петербурзі] — рос. поет і критик, акад. Петерб. АН (з 1841). В 1840—61 — ректор Петерб. ун-ту. В 1838—46 — видавець «*Современника*». Друкуватися почав 1818. В цілому поетична творчість П. мала наслідувальний характер. З помірковано-ліберальних позицій виступав зі статтями про творчість рос. та зарубіж. письменників. П. листувався з Г. Квіткою-Основ'яненком, захоплювався його творами, відзначав самобутність його таланту. Написав рецензію на «Історію Малоросії» М. Маркевича; 1840 виступив у «Современнике» зі схвальною рецензією на «Кобзар» Шевченка.

І. С. П'ятаков.

ПЛЕТУ́ХА, калістегія (Calystegia) — рід рослин родини берізкових. Багаторічні трави з довгими виткими стеблами і черговими суцільними листками. Квітки з лійковидним віночком, великі, пазушні, на довгих квітконіжках. Плід — коробочка. Відомо 10—12 видів, що ростуть у помірних і субтропічних зонах земної кулі. В СРСР — 5 дикорослих видів, у т. ч. в УРСР — 3, з них найпоширеніша П. звичайна (C. sepium) з білими, рідше блідо-рожевими квітками; росте у вологих місцях — по берегах річок і ставків тощо (по всій УРСР); вирощується як декоративна рослина. Крім того, в УРСР культивують декоративні П. даурську (C. dahurica) і П. пухнасту (C. pubescens), що мають повні квітки.

ПЛЕХА́НОВ Георгій Валентинович [29.XI (11.XII) 1856, с. Гудаловка, тепер Краснінського району Липецької обл.— 30.V 1918, Теріокі, тепер Зеленогорськ Ленінгр. обл.; похований у Ленінграді] — діяч рос. і міжнар. ро-

бітн. і соціалістичного руху, перший теоретик і пропагандист марксизму в Росії. Н. в дрібнопомісній дворянській сім'ї. Закінчив Воронезьку військ. гімназію (1872), вступив до Костянтинівського юнкерського училища в Петербурзі (1873), перейшов до Петерб. гірничого ін-ту (1874), який залишив 1876, включившись у рух революц. народництва (з 1875). Виступив з антиурядовою промовою на першій рос. політ. *Казанській демонстрації 1876*. Брав активну участь у діяльності народницької орг-ції «*Земля і воля*», після її розколу 1879 очолив «*Чорний переділ*». Рятуючись від репресій царизму, емігрував у Швейцарію (1880). До Лютневої революції 1917 жив у Франції, Італії та ін. зх.-європ. країнах. На основі глибокого вивчення творів К. Маркса і Ф. Енгельса, досвіду рос. революц. руху, боротьби зх.-європ. пролетаріату у 1882—83 порвав з *народництвом*, став на позиції марксизму. Заснував у Женеві першу рос. марксистську організацію — *групу «Визволення праці»* (1883). Наступні 20 років — вершина революц. діяльності П. В цей час, за визначенням В. І. Леніна, «він дав багато чудових творів, особливо проти опортуністів, махістів, народників» (Повне зібр. тв., т. 25, с. 210). У працях «Соціалізм і політична боротьба» (1883), «Наші незгоди» (1885), «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» (1895) та ін. П. піддав нещадній критиці теорію і тактику народників, обгрунтував необхідність заснування в Росії марксистської партії, склав перші проекти її програми (1883, 1885). П. вів боротьбу проти міжнар. ревізіонізму (див. *Бернштейніанство*) та його рос. різновидів — «*легального марксизму*» і «*економізму*», *анархізму* й *анархо-синдикалізму*; в галузі філософії — проти *неокантіанства*, *вульгарного матеріалізму* тощо. Мав тісні зв'язки з багатьма діячами зх.-європ. революц. руху, брав активну участь у роботі *Інтернаціоналу 2-го*, був добре знайомий з Ф. Енгельсом (з 1889), який високо оцінював революц. діяльність П. В 1895 вперше зустрівся з В. І. Леніним у Швейцарії, встановив зв'язки з *петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу»*. Разом з В. І. Леніним редагував газ. «*Искру*» (1900—03) і журн. «*Заря*» (1901—02). Праці П. нелегально транспортувалися в Росію і сприяли становленню марксистських поглядів у рос. революц. русі, в т. ч. на Україні. Присвятив багато праць філософії марксизму, аналізові історії рос. сусп. думки, питанням марксист. естетики. В боротьбі проти ідеалізму в соціологічних концепціях приділив велику увагу захистові і конкретизації ідей *історичного матеріалізму* («Про матеріалістичне розуміння історії», 1897; «До питання про роль особи в історії», 1898, та ін.). П. виступав проти ідеалістичного розуміння мистецтва, різко критикував декадентство і бурж. індивідуалізм, відстоював сусп. значення л-ри і мистецтва, хоч не поділяв ленінського принципу їхньої *партійності*. Пропагував революц.-демократичні погляди В. Г. Бєлінського, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського. В рецензії на збірку віршів Т. Г. Шевченка підкреслював глибоку народність його творчості. Але вже в працях П. цього періоду були помилкові твердження, які привели його після *Другого з'їзду РСДРП* на позиції *меншовизму*. П. не зумів творчо застосувати марксизм у нових істор. умовах, не зрозумів характеру розвитку країни в епоху імперіалізму і пролет. революцій, не бачив переміщення центру міжнар. революц. руху в Росію. Він виступив проти розвинутих В. І. Леніним найважливіших положень марксизму: про *союз робітничого класу і селянства*, *гегемонію пролетаріату* в бурж.-демократичній революції і перерастання її в *соціалістичну революцію*. Відстоював провідну роль у революції ліберальної буржуазії, вважав помилковою тактику більшовиків у *революції 1905—07 в Росії*, спрямовану на збройне повстання, вважав головною парламентську форму боротьби. В роки реакції очолив групу *меншовиків-партійців*. У 1908—12 виступав проти *махізму*, але, не бачачи його зв'язку з кризою в природознавстві, критикував абстрактно. Під час 1-ї світової війни стояв на позиціях оборонства і *соціал-шовінізму*. Після Лютн. революції 1917 повернувся до Росії. Вважав Велику Жовтн. соціалістичну революцію несвоєчасною, заперечував можливість побудови соціалізму у відсталій агр. країні, якою була, на його думку, Росія, але на відміну від більшості меншовиків не вів активної боротьби проти Рад. влади. В. І. Ленін високо цінив П. як визначного вченого-марксиста. Він писав: «Не можна стати свідомим, справжнім комуністом без того, щоб вивчати — саме вивчати — все, написане Плехановим з філософії, бо це найкраще в усій міжнародній літературі марксизму» (Повне зібр. тв., т. 42, с. 280). Непримиренно викриваючи меншовицькі позиції П., В. І. Ленін підкреслював, що праці П. спрямовані проти ревізіоністів, опортуністів, на захист революц. марксизму, зберігають свою актуальність у гострій ідеологічній боротьбі.

В Ленінграді відкрито будинок-музей Г. В. Плеханова, встановлено пам'ятник; у м. Липецьку — музей Г. В. Плеханова.

Тв.: Избранные философские произведения. т. 1—5. М., 1956—58; Философско-литературное наследие Г. В. Плеханова, т. 1—3. М., 1973—74; Укр. перекл.— До питання про роль особи в історії. К., 1957; До питання про розвиток моністичного погляду на історію. К., 1958; Естетика і література. К., 1960.

Літ.: Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953; Ленін В. І. Повне зібрання творів [Про Г. В. Плеханова див. предметний покажчик Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия. М., 1967; Митин М. Б. Историческая роль Г. В. Плеханова в русском и международном рабочем движении. М., 1957; Сидоров М. И. Г. В. Плеханов и вопросы истории русской революционно-демократической мысли XIX в. М., 1957; Чумаченко В. Г. Г. В. Плеханов — выдающийся теоретик и пропагандист марксизма. М., 1960; Чагин Б. А. Г. В. Плеханов и его роль в развитии марксистской философии. М.—Л., 1963; Полянский Ф. Я. Плеханов и русская экономическая мысль. М., 1965; Николаев П. А. Эстетика и литературные теории Г. В. Плеханова. М., 1968; Чагин Б. А., Курбатова И. Д. Плеханов. М., 1973; Иовчук М., Курбатова И. Плеханов. М., 1977; Горський В. С. Спадщина Г. В. Плеханова в історико-філософських дослідженнях в Українській РСР. В кн.: Філософія на Україні періоду будівництва соціалізму. К., 1980.

З. В. Першина.

Г. В. Плеханов.

ПЛЕЧЕ́ — відділ верхньої кінцівки людини (передньої — наземних хребетних), що міститься між плечовим і ліктьовим суглобами. Кісткову основу П. становить плечова кістка, яка верх. кінцем зчленована з лопаткою (див. *Плечовий пояс*), нижнім — з кістками *передпліччя*. Плечова кістка оточена спереду двоголовим і плечовим м'язами, ззаду — триголовим м'язом. Кровопостачання П. відбувається від гілок пахвової і плечової артерій. *Іннервація* забезпечується нервами плечового сплетення (див. *Сплетення нервові*).

ПЛЕЧОВИЙ ПО́ЯС, передній пояс — частина *скелета* людини і хребетних тварин; служить опорою для верхніх *кінцівок* людини (у тварин — передніх), з'єднує їх з скелетом тулуба і є місцем прикріплення деяких м'язів. У більшості риб складається з коракоїда і *лопатки*, це — т. з. первинний пояс (у хрящових ганоїдів і кісткових риб до первинного пояса приєднуються шкірні кістки вторинного пояса); у земноводних — з лопатки, коракоїда, *груднини*, прокоракоїда, передгруднини (у безхвостих земноводних — ще ключиці); у плазунів — з лопатки, коракоїда, груднини, надлопаткового хряща, ключиці й надгрудинника; у птахів, однопрохідних ссавців — з лопатки, коракоїда й ключиці; у ін. ссавців, в т. ч. людини — з лопатки і ключиці.

ПЛЕЧОНО́ГІ, брахіоподи (Brachiopoda) — клас морських безхребетних тварин типу *щупальцевих*. Тіло м'яке, міститься в замковій частині двостулкової раковини (довж. від кількох мм до 8 см). П. ведуть прикріплений спосіб життя. На передній поверхні тіла міститься рот, по боках якого розташовані 2 вирости (т. з. руки), що служать для збирання їжі (дрібних часточок тваринного і рослинного походження) та виконують роль органів дихання. У багатьох видів ці вирости мають внутр. вапняковий скелет. Кровоносна система незамкнена. Більшість П. роздільностатеві; розвиток з *метаморфозом*. Понад 10 тис. викопних (переважно палеозойських) і бл. 280 сучас. видів, поширених в морях на різних глибинах. Генетично П. близькі до *мохуваток*. Деякі зоологи розглядають П. як самостійний тип.

Б. М. Мазурмович.

ПЛЕШКА́Н Ольга Іванівна [н. 3 (15).VI 1898, с. Чортовець, тепер Городенківського р-ну Івано-Фр. обл.] — укр. рад. живописець. У 1924 вступила на філологічний

О. І. Плешкан. Дівчина з села Русова.

Плиска біла.

ф-т Львів. університету. В 1925—32 навчалася в Худож. школі О. Новаківського. Автор пейзажів, портретів і жанрових картин: «Автопортрет» (1928), «Яблунька в саду В. Стефаника» (1929), «Пряля» (1932), «Мати художниці» (1936), «Дівчина з с. Тулови» (1938), «Портрет В. Стефаника» (1960), «Очистка кукурудзи» (1961), «Краєвид Тулови» (1963), «Соняшник» (1967), «Краєвид Яремчі» (1969). Твори П. зберігаються в Івано-Франківському художньому музеї.

ПЛЕЩЄЄВ Олексій Миколайович [22.XI (4.XII) 1825, Кострома — 26.IX (8.X) 1893, Париж; похований у Москві] — рос. письменник, критик і перекладач. За участь у гуртку М. В. *Петрашевського* був засуджений 1849 до страти, яку замінили засланням у солдати. У 1858 повернувся з заслання. Співробітничав у журналах «*Современник*» і «*Отечественные записки*». Друкуватися почав 1844. Поезії першої зб. «Вірші» (1846) присвячені громадян. темам, в них відобразились ідеали петрашевців. Вірші «Вперед! безстраху і сумніву», «Чуттям збратались ми з тобою» стали революц. піснями. У 50—60-х рр. П. видав 3 збірки віршів (1858, 1861, 1863), 2 томи «Повістей і оповідань» (1860). Вірші «На вулиці», «Новий рік», «Рідне», «Поради мудреця» та ін., повісті і оповідання «Пашинцев», «Дві кар'єри» та ін. мають демократичне спрямування. Автор творів для дітей, п'єс, критичних статей, фейлетонів. Багато віршів П. покладено на музику. Перекладав твори зх.-європ. письменників. Був у дружніх стосунках з Т. Шевченком, перекладав його поезії, листувався з ним та з Марком Вовчком. І. Франко написав некролог про П. Вірші П. перекладав П. Грабовський.

Тв.: Полное собрание стихотворений. М.-Л., 1964; Стихотворения. М., 1975. *Літ.:* Мазуркевич О. Р. Шевченко і петрашевці. В кн.: Російсько-українське літературне єднання. К., 1953; Павлюк М. М. Плещеєв як перекладач Шевченка. «Радянське літературознавство», 1967, № 9; Пустильник Л. С. Жизнь и творчество А. Н. Плещеева. М., 1981. *О. Р. Мазуркевич.*

ПЛЕЩИ́НСЬКИЙ Іларіон Миколайович (28.IV 1892, Докшиці, тепер місто БРСР — 6.II 1961, Київ) — укр. рад. графік. В 1919—21 навчався в Казанському худож. ін-ті. В 20-х рр. переїхав до Києва. Працював переважно в галузі ліричного пейзажу, а також плаката, книжкової та пром. графіки. Створив серії літографій, офортів та малюнків: «Київ. Краєвиди на березі Дніпра» (1927), «По шевченківських місцях», «Шевченківський заповідник у Каневі» (1936—38), «Дніпровські мотиви» (1947—61). В 1925—34 і 1944—61 викладав у Київ. худож. ін-ті (з 1948 — професор), 1934 — 44 — у Київ. інженерно-буд. ін-ті.

«ПЛЕЯ́ДА» («Pléiade») — франц. поетична школа. Існувала в 2-й пол. 16 ст. До неї входили П. де *Ронсар*, Ж. *Дю Белле*, Ж. Дора́, А. де Баїф, Е. Жодель, Р. Белло і П. де Тіар. Члени «П.» виступали за утвердження в л-рі рідної мови, відстоювали сусп. місію поезії, надавали важливого значення патріотичній тематиці, закликали поетів звертатися до нац. історії. Літ. маніфестом «П.» був трактат Ж. Дю Белле «Захист і прославляння французької мови» (1549). Учасники «П.» запровадили у франц. л-рі такі жанри, як сонет, елегія, еклога, комедія, трагедія. Помітне місце в творчості деяких поетів «П.» займала інтимна, переважно любовна, лірика. «П.» була попередницею франц. *класицизму*. Твори поетів «П.» перекладали М. Терещенко, М. Зеров, Ф. Скляр.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 1. К., 1971: Рос. перекл.— Европейские поэты Возрождения. М., 1974. *Т. Т. Духовний.*

«ПЛЕЯ́ДА» — літературний гурток укр. молоді. Виник наприкінці 80-х рр. 19 ст. у Києві, існував до середини 90-х рр. Ядро «П.» становили Леся Українка, В. Самійленко, М. Обачний (М. П. Косач), Грицько Григоренко (О. Є. Судовщикова) та ін. Члени «П.» обговорювали питання розвитку укр. л-ри, влаштовували творчі вечори, перекладали укр. мовою твори зарубіж. письменників (Леся Українка та М. Славинський — поезії Гейне, В. Самійленко — твори Мольєра і Данте, Є. Тимченко — карело-фін. нар. епос «*Калевала*»). Плеядівці підтримували літ.-громад. зв'язки з М. Лисенком, М. Старицьким, М. Коцюбинським, а також І. Франком, М. Павликом. За політ. поглядами члени гуртка були неоднорідними, деякі з них (напр., М. Славинський) згодом перейшли на націоналістичні позиції. *Ф. П. Погребенник.*

ПЛЕЯ́ДИ (Πλειάδες) — 1) У грец. міфології сім сестер, дочок *Атланта* й океаніди Плейони. За одним з міфів, П., щоб врятуватися від *Оріона*, який переслідував їх своєю любов'ю, звернулися за допомогою до богів. Боги перетворили П. і Оріона на сузір'я. 2) Переносно П. — група, сузір'я видатних людей.

ПЛЕЯ́ДИ — галактичне розсіяне *зоряне скупчення* у сузір'ї *Тельця*. Найяскравіша зоря П.— *Альціона*. Неозброєним оком видно 6—9 зір скупчення; статистичними підрахунками встановлено наявність в П. бл. 500 зір. На фотографіях, одержаних з тривалою видержкою, навколо яскравих зір П. добре видно освітлені ними частини великої пилової туманності, в яку занурено все скупчення. Діаметр П. бл. 15 *парсек*. Укр. нар. назва П. — *Волосожари*, рос.— Стожари.

І. М. Плещинський. Шевченківський заповідник у Каневі. Олівець. 1937. ДМУОМ у Києві.

ПЛИВУНИ́ — водонасичені пухкі осадочні гірські породи, здатні пересуватися (пливти) разом з водою, що міститься в них, за певних гідродинамічних умов чи в результаті мех. діяння (вібрації, струшування тощо). Розрізняють справжні пливуни — з вмістом здатних до *гідратації* колоїдів (див. *Колоїдні системи*) та стійкими пливунними властивостями й псевдопливуни, що не містять таких колоїдів, легко віддають воду і проявляються лише за значних її напорів. П. утруднюють буд. та гірничі роботи. При замерзанні спучуються. Для захисту гірничих і буд. виробок від запливання застосовують спец. заходи (попереднє зниження рівня *грунтових вод* та *підземних вод*, електродренаж, заморожування тощо) або особливі конструкції (*кесони*, *опускні колодязі*, шпунтові загороди тощо). *П. Ю. Куц.*

ПЛИГУНИ́ — бузувірська секта в *християнстві*. Виникла в Росії в 30-х рр. 19 ст., виділившись із секти *молокан*. Виступаючи проти офіц. церкви, П. проповідували наближення «тисячолітнього царства Христа» на Землі лише для «врятованих», а для людства в цілому — загибель. Богослужіння П. проходили в обстановці екзальтації, супроводились плиганням (звідси назва), яке доводило віруючих, особливо після багатоденних постів, до нестями, істерик, галюцинацій, що вважалося ознакою «спілкування з богом». За роки Рад. влади секта П. практично розпалася. Існують нечисленні групи її.

ПЛИГУНО́В Олександр Сергійович [13 (26).V 1904, с. Верхнє, тепер м. Ворошиловгр. обл. — 26.X 1975, Київ]— укр. рад. хімік, канд. хім. наук (з 1946), професор (з 1961), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1940. Після закінчення Київ. політехнічного ін-ту (1930) працював у ньому (у 1943—52 і 1955—72 — ректор). Праці в галузі удосконалення технологічних процесів та використання нових видів сировини для одержання глинозему, соди, портландцементу тощо. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ПЛИ́ННЕ ПЕРЕНАСЕ́ЛЕННЯ — за капіталізму форма *перенаселення відносного*, що виникає тоді, коли робітники втрачають роботу внаслідок скорочення виробництва, закриття підприємств, введення нових, більш продуктивних машин, впровадження нових потогінних систем заробітної плати, підвищення *інтенсивності праці* тощо. *Безробіття* в цій формі особливо посилюється під час *економічних криз*.

ПЛИ́СКА (Motacilla) — рід птахів ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла близько 20 см, маса 14—20 г; забарвлення білих, сірих з чорним або яскраво-жовтих тонів. Хвіст досить довгий. Зустрічається на відкритих місцях, поблизу водойм. Живиться комахами, павуками тощо. Гнізда — на землі, іноді в щілинах берегів, господарських будівлях. Кладка (часто 2, іноді 3) з 4—6 яєць в основному в квітні — травні; насиджу-

ють самець і самка 12—14 днів. 15 видів, поширених в Євразії, Африці і зх. частині Аляски; в СРСР — 5 видів, у т. ч. в УРСР— 4: П. біла (M. alba), П. жовта (M. flava) — гніздові птахи усієї території, П. гірська (M. cinerea) — Карпат і деяких зх. районів Полісся, П. жовтоголова (M. citreola) — рідкісний залітний птах.

А. П. Федоренко.

ПЛИТА́ — 1) У будівництві й будівельній механіці — плоский несучий конструктивний елемент, товщина якого значно менша за довжину й ширину. Сприймає поперечне навантаження, зазнаючи *згину*. Найпоширенішими є збірні та монолітні залізобетонні П. (П. перекриття, покриття тощо). Якщо товщина П. менша за $^1/_5$ ширини, її розраховують як пластину (тонка П.), при більшій товщині — за заг. методами теорії *пружності*, коли ж довжина більш як в два рази перевищує ширину (балкова П.) — як *балку*. 2) П. перевірна — чавунна ребриста монолітна конструкція коробчастої форми з зовн. точно обробленою площиною, застосовувана для перевірки площинності деталей машин та ін. виробів. 3) П. правильна — плоский сталевий призматичний пристрій, на якому ударами спец. молотків (дерев'яних, з м'якої сталі) правлять металеві листи, прутки та ін. вироби. 4) П. розмічальна — пристрій призматичної форми з точно обробленою плоскою поверхнею, яка служить базисною площиною для ув'язування геом. розмірів при розмічуванні заготовок. Невеликі П. встановлюють на дерев'яних або чавунних підставках, великі — на суцільних *фундаментах* або *домкратах*. 5) П. кухонна — прилад, на якому готують їжу. П. бувають електричні (найдосконаліші), на твердому паливі та газові.

ПЛИТА́ в геології — частина *платформи*, в межах якої кристалічний фундамент занурений на значну глибину і перекритий потужною товщею осадочних гірських порід. На Україні відома *Волино-Подільська плита*.

ПЛИХАНЕ́НКО Сава (р. н. невід.— п. 1768, Кодня, тепер село Житомирського р-ну Житомир. обл.) — ватажок гайдамацького загону, учасник *Коліївщини*. Весною 1768 організував з селян с. Малополовецького (тепер Фастівського р-ну Київ. обл.) та сусідніх сіл гайдамацький загін. Очолювані П. гайдамаки разом із загоном, яким керував А. *Журба*, діяли поблизу м. Білої Церкви. П. було захоплено в полон польсько-шляхет. карателями і страчено (див. *Коднянська розправа 1768*).

ПЛІ́ВКИ — суцільні тонкі шари речовин товщиною до 0,3 мм. Займають проміжне місце між *дисперсними системами* та щільними *твердими тілами*. Найбільшу здатність до утворення П. мають *полімери* (див. *Плівкоутворюючі речовини*). Полімерні П. виробляють з природних та синтетичних полімерів. На основі природного полімеру (напр., *целюлози*) одержують *целофан* і триацетат целюлози. Найбільшого поширення набули П. на основі синтетичних полімерів: *поліетилену, полівінілхлориду, полістиролу, поліетилентерефталату* тощо. Виробляють П. нанесенням розчину або дисперсії полімеру, а також *екструзією* його розплаву на шліфовану гладку тверду поверхню. Застосовують П. гол. чин. як пакувальні матеріали для продуктів харчування, товарів широкого вжитку, рідких та сипких хім. продуктів, для побутових цілей. Широко використовують електроізоляційні П. з поліетилену, полістиролу, політетрафторетилену у виробн. електр. кабелів, конденсаторів і для пазової ізоляції електр. машин. П. з триацетату целюлози та поліетилентерефталату служать основою кінофотоплівок та магн. П. для звуко- і відеозапису.

Літ.: Полимерные плёночные материалы. М., 1976.

Ю. П. Гетьманчук.

ПЛІВКОУТВО́РЮЮЧІ РЕЧОВИ́НИ, плівкоутворювачі — речовини, що утворюють *плівку* при нанесенні їх на тверду поверхню. Становлять основу всіх *лакофарбових матеріалів*. П. р. можуть бути нереакційноздатними *полімерами* або реакційноздатними *олігомерами* та *мономерами*. Найбільше значення мають синтетичні П. р.: нереакційноздатні полімери *вінілхлориду*, акрилатів, *вінілових ефірів* та реакційноздатні олігомери: *алкідні смоли, фенолоформальдегідні смоли*, епоксидні смоли тощо. У виробн. лакофарбових матеріалів ще зберегли своє значення і природні П. р., зокрема *олії* (оліфа) та похідні *каніфолі*. Нереакційноздатні П. р. утворюють плівку внаслідок звітрювання розчинника, реакційноздатні — зазнають у цей час хім. перетворень, переходячи в полімери. Застосовують П. р. гол. чин. у вигляді розчинів в органічних розчинниках, які наносять на поверхню різними методами. П. р. повинні добре змочувати захисну поверхню, а також частинки, що входять до складу *фарб, шпаклівок*, грунтовок та ін. лакофарбових матеріалів. Висихають при кімнатній або підвищеній (80—200° С) т-рі за короткий час (від кількох хвилин до однієї доби), утворюючи міцні, волого- і газонепроникні плівки, які відзначаються стійкістю до дії зовн. середовища і мають добру *адгезію* до захисної поверхні.

Літ.: Гольдберг М. М. Материалы для лакокрасочных покрытий. М., 1972: Шампетье Г., Рабатэ Г. Химия лаков, красок и пигментов, т. 1. Пер. с франц. М., 1960. *Ю. П. Гетьманчук.*

ПЛІД — організм ссавців або людини протягом внутрішньоутробного розвитку, після формування зачатків осн. органів і систем. У людини цей період починається з 9-го тижня і до народження. Протягом 1-го місяця розвитку ембріона відбувається процес дроблення плідного яйця і утворення *зародка* і зародкових оболонок. З 2-го місяця триває дальший розвиток зародка, який поступово набуває зовн. вигляду людини: зникають хвостовий придаток, зяброві дуги. На дуже великій голові видно зачатки очей, носа, рота, черевна порожнина закрита тощо. Наприкінці 3-го місяця П. досягає в довжину 8—9 см і 20—25 г маси. Кінцівки добре диференційовані і починають рухатися (можна бачити пальці і зародки нігтів). З'являються відмінності в будові зовн. статевих органів тощо. Наприкінці 4-го місяця П. досягає в довжину 16 см і 120 г маси. Формується обличчя, з'являється волосся. Шкіра П. тонка, блискуча, крізь неї просвічується сітка судин. За зовн. ознаками чітко розрізнюється стать П. На 5-му місяці П. досягає 25 см довжини, маса 300 г. В підшкірній клітковині відкладається жир. З'являються сальні залози (виникає сировидна змазка, що відкладається на лобі, спині й кінцівках). Шкіра вкривається ніжним пухом. В кишечнику утворюється т. з. меконій, який пофарбований жовчю. Чітко визначаються нігті на пальцях. Через передню черевну стінку вагітної вислуховуються серцеві тони П. При дослідженні вагітної відмічаються рухи П., які відчуває мати. Наприкінці 6-го місяця довжина П. досягає 30 см, маса 600 г. Відкладання підшкірного жиру збільшується, але шкіра ще зморшкувата, червоного кольору. П., який в цей період може народитися живим, робить дихальні рухи і рухи кінцівками, але незабаром гине. В цьому періоді внутрішньоутробного розвитку П. всі його органи ще нерозвинені, в дуже рідких випадках він може розвиватися і позаутробно. В 7 місяців довжина П. 35 см, маса 1200 г. Підшкірний шар розвинений ще слабо, шкіра червоного кольору, вкрита змазкою. На голові волосся довжиною бл. 0,5 см. Вушні та носові хрящі м'які, нігті не досягають кінців пальців. П. має «старечий вигляд» і після народження може загинути. Але при старанному догляді бувають випадки виживання. Наприкінці 8-го місяця довжина П. 40 см, маса бл. 1600 г. Шкіра червоного кольору, але вже не зморщена, бо жирова прокладка достатньо виражена. На 8-му місяці П. може бути життєздатним, але потребує особливого догляду. Наприкінці 9-го місяця довжина П. здебільшого перевищує 45 см, маса 2400 — 2500 г. Зникає більшість ознак недоношеності (див. *Недоношена дитина*). Шкіра блідо-рожевого кольору, без зморщок, волосся на голові подовжується. Нігті досягають кінця пальців. Хрящі носа і вух стають пружними. У хлопчиків обидва яєчка спущені у мошонку. На 9-му місяці розвитку П. остаточно зникають усі ознаки його недоношеності і наприкінці цього місяця народжується зрілий плід. Нігті виступають за край пальців. Довжина головки становить чверть усієї довжини плоду. Органи дихання, кровообігу і травлення розвинені такою мірою, що повністю забезпечують можливість позаутробного існування. Див. *Новонароджена дитина, Плацента, Вагітність*

В. Я. Голота.

О. М. Плещеєв.

ПЛІД у рослин — орган покритонасінних рослин, що утворюється після *запліднення* з маточки та здебільшого ще й з деяких інших

Кури породи плімутрок білий.

Плісневеськ. Ліва половина дверцят кістяної шкатулки. 12—13 ст.

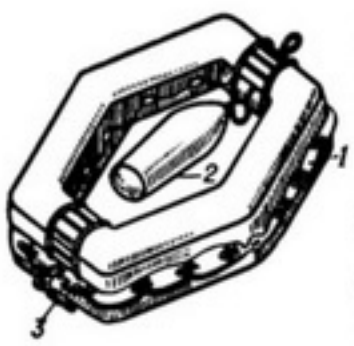

Пліт рятувальний:
1 — тент (у складеному вигляді); *2* — контейнер для їжі та спорядження; *3* — трап.

Плітка звичайна.

частин *квітки* (квітколожа, оцвітини, квітконіжки) внаслідок їх розростання та видозмінення; служить для захисту і розповсюдження насінин. Складається з зовн. частини — *оплодня* й насінини (або насінин), що розвивається всередині П. Іноді П. утворюється без запліднення (див. *Партенокарпія*). Залежно від будови та консистенції оплодня П. поділяють на соковиті та сухі. У соковитих П. весь оплодень або його частина соковита, м'ясиста, з однією насіниною (кістянка) або багатьма (ягода, яблуко, гарбузина). Сухі плоди мають сухий шкірястий чи дерев'янистий оплодень; серед них розрізняють розкривні П. (біб, стручок, коробочка), нерозкривні (горіх, горішок, зернівка, сім'янка, крилатка), членисті, що поділяються поперечно на окремі частини з насінинами (у редьки дикої, верблюжої колючки), та дробні, які розпадаються поздовжньо на однонасінні елементи (у мальви, кленів, зонтичних). Така класифікація зручна для практики, але вона є штучною і не відображає еволюційних зв'язків між рослинами з різними типами П. В морфогенетичній класифікації тип П. звичайно пов'язують з типом *гінецею*. Розрізняють апокарпні П., що утворюються з апокарпного гінецею, *плодолистки* якого не зростаються і в зрілому П. (листянки, біб, кістянка вишні); синкарпні (прості) П., які розвиваються із зрослого (синкарпного, або ценокарпного) гінецею (двокрилатка клена, коробочка півників, жолудь, горіх, яблуко); паракарпні П. (стручки, сім'янки, гарбузина) та лізикарпні П. (коробочка гвоздичних), що походять від апокарпних і синкарпних П. В кожному з цих типів П. виявляють верхні і нижні багатонасінні й однонасінні форми. П., який утворився з кількох не зрослих маточок однієї квітки (напр., у малини), наз. збірним (складним) П. на відміну від *супліддя*, що є результатом зростання кількох П., які розвилися з квіток *суцвіття* (у шовковиці, ананаса). Надзвичайна різноманітність форми, будови і розмірів П. зумовлюється морфологічними особливостями, а також різними пристосуваннями до поширення (*автохорія, анемохорія, гідрохорія, зоохорія* та ін.). П. є складовою частиною *ланцюгів живлення* біоценозів і мають велике значення як продукти харчування людини, корми для худоби та як тех. сировина. П. вивчає *карпологія*. Див. також *Лікарські рослини, Ефіроолійні рослини, Олійні культури, Плодові культури*. Іл. див. на окремому арк., с. 432—433. *О. В. Брайон.*

ПЛІЄВ Іcса Олександрович [12 (25).XI 1903, с. Старий Батакоюрт, тепер Правобережного р-ну Пн.-Осет. АРСР — 6.II 1979, Москва] — рад. військ. діяч, генерал армії (1962), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945), Герой МНР (1971). Член КПРС з 1926. В Рад. Армії з 1922. В 1933 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1941—Академію Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував кав. д-зією, гвард. кав. корпусами, з 1944 — 1-ю гвард. кінномеханізованою групою на Зх., Пд., Пд.-Зх., Степовому, 3-му Укр., 1-му Білорус., 2-му Укр. та Забайкальському фронтах. Після війни — команд. армією (1946—55), перший заст. команд. (1955—58), команд. військами Пн.-Кавказ. військ. округу. З 1968 — на відповідальній роботі в М-ві оборони СРСР. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПЛІКАТИ́ВНІ ДИСЛОКА́ЦІЇ (лат. plicatilis — складчатий, від plico — складаю, згортаю) — порушення первинного залягання верств гірських порід без розриву суцільності їх. Проявляються у різних формах антиклінальних (див. *Антикліналь*) і синклінальних (див. *Синкліналь*) складок. Виникнення П. д. зумовлене гол. чин. діянням тектонічних сил. Див. також *Дислокації*.

ПЛІ́МУТ — місто на Пд. Зх. Великобританії, у графстві Девон. Значний мор. порт і військ.-мор. база на березі Ла-Маншу, в зат. Плімут-Саунд, при впадінні в нього р. Плім. 251,2 тис. ж. (1974). Розвинуте військ. суднобудування, авіабудування; рибальство. Мор. біол. лабораторія і акваріум. П. засн. у 12 ст.

ПЛІ́МУТРО́К (англ. Plymouth Rock) — порода курей м'ясо-яєчного типу. Виведена в 2-й пол. 19 ст. у США. За забарвленням оперення розрізняють кілька різновидностей: смугасті, білі, чорні, полóві тощо. Тулуб у П. видовжений, глибóкий, спина і груди широкі, гребінь листовидний, хвіст короткий, дзьоб і ноги жовті. В СРСР, у т. ч. на Україні, поширені П. з білим, рідше смугастим опереннням. Жива маса півнів 3,6—4,3 кг, курок 2,7—3,4 кг. Несучість 160—170 яєць на рік. Маса яйця 56—60 г, шкаралупа світло-коричневого кольору. Кури витривалі, добре акліматизуються. Білі П.— осн. порода для одержання материнської форми *бройлерів*. Див. також *Птахівництво, Курка свійська*. *М. М. Карпусь.*

ПЛІ́НІЙ Молодший, Гай Пліній Цецілій Секунд [Gaius Plinius Caecilius Secundus (також Junior або Minor); 61 або 62, Комум, тепер м. Комо, Пн. Італія — бл. 114] — рим. письменник і держ. діяч. Племінник *Плінія* Старшого. *Консул* у 100, імперський *легат* (намісник) у пров. Віфінія і Понт 111—113. Автор праць з економіки, історії політ. і культур. життя Рим. імперії 1—2 ст., поетичних творів. Збереглося листування П. з різними особами та похвальна промова на честь імп. Траяна («Панегірик»). Листи П., які вважають зразком епістолярного жанру, є важливим істор. джерелом.

ПЛІ́НІЙ Старший, Гай Пліній Секунд [Gaius Plinius Secundus (також Maior); 23 або 24, Комум, тепер м. Комо, Пн. Італія — 79] — рим. письменник, учений і держ. діяч. Дядько і названий батько *Плінія* Молодшого. Служив у ряді рим. провінцій. Автор праць з природознавства, історії Риму серед. 1 ст., військ. справи, філології. Зберігся його твір «Природнича історія» (37 кн.). Загинув під час виверження вулкана Везувію, командуючи флотом у Мізені.
Літ.: Скржинская М. В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. К., 1977.

ПЛІ́НСБАХСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви населеного пункта Плінсбах у ФРН) — другий вік ранньої епохи юрського періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади П. я. (мергелі, глини, алевроліти, вапняки, глинисті сланці тощо) поширені в Карпатах, Дніпровсько-Донецькій западині, на Донбасі й Кримському п-ові. Їхня потужність до 200 м.

ПЛІ́НФА (від грец. πλίνθος — цеглина) — широка і тонка випалена цегла великого формату, яку застосовували в будівництві у *Візантії*, а також у *Київській Русі*, зокрема в Києві при спорудженні *Софійського собору*, церкви Спаса на Берестові (1113—25) та ін. П. була осн. матеріалом для зведення конструктивних елементів будівель, арок, бань, склепінь.

ПЛІОЦЕ́НОВА ЕПО́ХА І ПЛІОЦЕ́НОВИЙ ВІ́ДДІЛ, пліоцен (від грец. πλείων — найдовший і καινός — новий) — остання епоха неогенового періоду та відклади, що утворилися в той час. Настала після міоценової епохи (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*). Виділив пліоцен Ч. *Лайєль* 1833. У П. е. відбулися значні тектонічні рухи і горотворчі процеси (див. *Горoутворення*), з якими пов'язана *альпійська складчастість*. У пліоцені на тер. Європи і Азії вимерли *гіпаріони*. Широкого розвитку набули мастодонти, південні слони, верблюди, людиноподібні мавпи. У пліоценових відкладах Сх. Африки (вік яких бл. 2 млн. р.) знайдено рештки викопних вищих *приматів* — предків людини (див. *Презинджантроп, Зинджантроп*). Рослинність П. е. була близька до сучасної. Переважали листопадні й субтропічні форми (дуб, клен, береза, магнолія, лавр, мигдаль та ін.). На Україні мор. пліоценові відклади поширені гол. чин. у *Причорноморській западині* та в *Закарпатському прогині*. Вони представлені вапняками, глинами, пісками й пісковиками. Значне поширення мають континентальні пліоценові відклади (червоноколірні глини і піски). З відкладами пліоцену пов'язані поклади заліз. руд (*Керченський залізорудний басейн*), титано-цирконієвих руд та ін. Див. також *Неогеновий період і неогенова система*. *В. О. Міщенко.*

ПЛІСЕНЕ́ВІ ГРИБИ́, плісені, цвілеві гриби — збірна назва для грибів з різних систематичних груп (Zygomycetes та Deuteromycetes), що утворюють нальоти (плісень) різних кольорів (від жовтого до чорного). П. г. можуть розвиватися на різних продовольчих продуктах, кормах та промислових виробах, завдаючи значних збитків. Сіра (види Botrytis, Penicillum), рожева (види Fusarium) та ін. плісені не лише псують вигляд і погіршують якість овочів та плодів при зберіганні, а й можуть спричинити отруєння людини та тварин. П. г. викликають *хвороби*

рослин, зокрема оливкову плісень огірків, буру плісень листків помідорів, чорну плісень цибулі, сніжну плісень озимих, сіру гниль полуниць та ін. Деякі з П. г. є збудниками небезпечних хвороб людини (псевдотуберкульоз) і тварин (*аспергільоз*). Види пеніцилів, аспергілів та ін. можуть бути причиною самозігрівання грубих кормів. З багатьох П. г. одержують *антибіотики,* зокрема пеніцилін, мікроцид та ін., *ферменти,* органічні кислоти тощо. Багато П. г. застосовують при вичинюванні шкур, оброблянні стебел волокнистих культур, а також для збагачення кормів на білки та вітаміни.

Е. З. Коваль.

ПЛІСЄЦЬКА Майя Михайлівна (н. 20.XI 1925, Москва) — рос. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1959). В 1943 закінчила Моск. хореографічне уч-ще і була прийнята в трупу Великого театру СРСР. Мистецтву П. притаманні

М. М. Плісецька в партії Одетти («Лебедине озеро» П. І. Чайковського).

висока техніка класичного танцю і глибоке розкриття внутрішнього світу створюваних образів. Партії: Одетта-Оділлія, Аврора («Лебедине озеро», «Спляча красуня» Чайковського), Раймонда («Раймонда» Глазунова), Джульєтта («Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва), Кармен («Кармен-сюїта» Бізе — Щедріна), Анна Кареніна, Ніна («Анна Кареніна», «Чайка» Щедріна; одна з постановників). Знімалася у фільмі «Анна Кареніна» (1968, за однойменним романом Л. Толстого) та фільмі-балеті «Фантазія» (1976, за повістю Тургенєва «Весняні води»). Нагороджена 2 орденами Леніна, медалями. Ленінська премія, 1964.

В. Д. Туркевич.

ПЛІСЄЦЬКИЙ Марко Мойсейович [н. 1(14). 1909, Чернігів] — рос. та укр. рад. літературознавець, фольклорист. Член КПРС з 1947. Закінчив аспірантуру Київ. ун-ту (1937). Був на журналіст. і видавничій роботі. Викладав у Київ. ун-ті і в інших вузах республіки. Друкується з 1931. Автор праць, присвячених проблемам укр. і рос. фольклористики, зокрема історії слов'ян. нар. епосу, взаємозв'язків л-р народів СРСР, творчості Т. Шевченка, Ч. Айтматова та ін. Підготував ряд видань укр. нар. творчості: «Думи та історичні пісні» (К., 1941), «Народна лірика» (К., 1941).

Тв.: Историзм русских былин. М., 1962; Взаимосвязи русского и украинского героического эпоса. М., 1963.

Ф. К. Сарана.

ПЛІСНЕСЬК — давньорус. місто на межі Галицької і Волинської земель. Згадується в давньорус. літописах під 1188 і 1233 та в «Слові о полку Ігоревім». Від нього збереглося городище (пл. 160 га) на Пд. від с. Підгірців Бродівського р-ну Львів. обл. Широкі археол. дослідження П. проводилися 1946—49, 1953—54. Встановлено, що в 7—8 ст. на місці П. існувало неукріплене поселення, в 9—10 ст. вже було кілька поселень, а в 11 ст. виник феод. замок. У 12 ст. П.— велике місто *Галицького князівства,* а згодом *Галицько-Волинського князівства.* В 1241 місто зруйнували монголо-татари. Давній П. був укріплений ровами, а також валами з оборонними баштами на них. При розкопках виявлено залишки напівземлянкових і наземних жител з печами-кам'янками. Населення П. займалося ковальством, ювелірним, гончарним, деревообробним, кісткорізним ремеслами тощо. Серед знахідок — багато уламків кружального посуду, виробів із заліза, кольорових металів, скла й кістки. Серед кістяних виробів унікальною пам'яткою образотворчого мистецтва є пластинка з зображенням воїна (мал.).

Літ.: Ратич О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957; Кучера М. П. Пліснеськ. В кн.: Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975.

ПЛІСНЯВКА — захворювання, що спричинюється дріжджоподібними *грибами* (одна з форм *кандидамікозу*); уражає *слизову оболонку* порожнини рота (рідше глотки, стравоходу, шлунка і піхви). Спостерігається найчастіше у дітей грудного віку, іноді — у дорослих при тривалих виснажливих захворюваннях (туберкульоз, рак, дизентерія, тифи та ін.) і при травмах. П. виявляється у вигляді молочно-білих нальотів на слизовій оболонці порожнини рота; нальоти, збільшуючись у розмірах, зливаються, нагадуючи рештки молочної їжі. Лікування: зрошування або полоскання 2%-ним розчином бури, лужним розчином, змащування 5%-ним розчином йоду, вітамінотерапія, медикаментозне лікування за призначенням лікаря.

ПЛІТ — 1) Сукупність гнучко або жорстко з'єднаних (дротом, тросом, ланцюгами) пучків колод, що їх транспортують водними шляхами. П. частіше буксирується суднóм, рідше сплавляється за течією. Розрізняють П. одно- і багаторядні; морські (сигароподібні, об'ємом до 1,5 тис. м³), річкові й озерні (чотирикутної форми, об'ємом до 30 тис. м³). Див. також *Лісосплав.* 2) Сукупність кількох з'єднаних між собою плавучих предметів (колод, в'язок очерету, бочок, надувних місткостей тощо), покритих звичайно дощаним настилом. П. переміщується по воді за допомогою жердин, весел або вітрила. На П. плавають люди, перевозять вантажі. 3) П. рятувальний — засіб для рятування людей у відкритому морі. П. (мал.) є частиною (поряд з нагрудниками, жилетами тощо) рятувальних засобів судна або літака. Такий П. оснащують ручними або мех. пристроями руху, пристроями зв'язку і сигналізації тощо.

ПЛІТКА, плотиця (Rutilus) — рід риб род. коропових. Бл. 10 видів, поширених в Європі, Зх. і Пн. Азії. В СРСР 2 види: *вирезуб* і П. звичайна (R. rutilus) з підвидами: *вобла* і *тараня*. П. звичайна в УРСР водиться в бас. Дніпра, Дунаю, Дністра та ін. річок. Довж. тіла до 25 см, маса 100—200 г, іноді понад 1 кг. Живиться водоростями, дрібними безхребетними. Нерест у квітні — травні, плодючість до 180 тис. ікринок. Статева зрілість настає на 3—4-му році життя. Об'єкт промислу.

ПЛІШИВІСТЬ — те саме, що *облисіння*.

ПЛОВДИВ — місто на Пд. Болгарії, адм. ц. Пловдивського округу. Розташований на р. Мариці. Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. 300 тис. ж. (1975). Найрозвинутіше машинобудування, особливо електротех. Значна харчосмакова (цукр., консервна, тютюнова) пром-сть. Шкіряно-хутрові, текст. та швейні підприємства. Поблизу П. — великий свинцево-цинковий комбінат. У П. влаштовують міжнар. виставки-ярмарки. Ун-т. Медичний, харч. та с.-г. ін-ти. Н.-д. інститути. Археол. і етногр. музеї, міська художня галерея та ін. Драм. і нар. оперні театри. Пам'ятник радянським воїнам-визволителям «Альоша». Архіт. пам'ятки 15—17 ст. Уперше згадується в 17 ст.

ПЛОДІВНИЦТВО — 1) Галузь *рослинництва,* вирощування *плодових культур* (зерняткових, кісточкових, горіхоплідних, ягідних) для одержання плодів, горіхів, ягід. Важливою складовою частиною П. є розсадництво, що займається вирощуванням садивного матеріалу цих культур (див. *Плодовий розсадник*). Наявність у плодах добре засвоюваних цукрів, кислот, вітамінів, біологічно активних і ароматичних речовин, у деяких (горіхах) — великої кількості олії і білків надає їм важливого харчового і лікувального значення. Вони є сировиною для *плодоовочевої промисловості*. Валовий збір фруктів у світі, зокрема в країнах — членах РЕВ та деяких інших країнах, характеризується даними, наведеними у таблицях. Значного розвитку досягло П. в Рад. Союзі. Воно, зокрема, відіграє важливу роль в економіці пд. р-нів РРФСР, республік Закавказзя, Серед. Азії, в Молд. РСР. П. є традиційною галуззю с. г. України.

І. О. Плієв.

М. М. Плісецька.

Розвиток плодівництва в СРСР, у т. ч. в УРСР

Роки	Середньорічне виробництво плодів і ягід			Середньорічні державні закупки			Державні закупки, % до виробництва	
	тис. т		УРСР, % до СРСР	тис. т		УРСР, % до СРСР		
	СРСР	УРСР		СРСР	УРСР		СРСР	УРСР
1961—1965	3655	1392	38,1	1226	360	29,4	33,5	25,9
1966—1970	5813	2216	38,1	2333	752	32,2	40,1	33,9
1971—1975	8012	2629	32,8	3678	1119	30,4	45,9	42,6
1976—1980	9589	3052	31,8	5206	1434	27,5	54,3	47,0

Валовий збір фруктів і ягід в країнах — членах РЕВ (1979, млн. т)

Болгарія	0,9
Куба	0,7
НДР	1,1
Польща	1,8
Румунія	1,8
СРСР	10,2
Угорщина	1,5
ЧССР	0,4

Валовий збір плодоягідних культур і винограду в деяких зарубіжних країнах в середньому (1978—1979, млн. т)

В світі	277,3
у т. ч.:	
США	24,5
Італія	19,3
Бразілія	18,4
Індія	17,6
Франція	15,1
Іспанія	12,1
Мексіка	8,0
Туреччина	7,1
Японія	6,6
Аргентіна	6,0
ФРН	4,2
СФРЮ	2,5

В 1913 тут було 290 тис. га плодових і ягідних насаджень (див. *Ягідники*). В роки 1-ї світової і громадянської воєн П. було завдано великої шкоди, але вже 1927 довоєнна площа плодоягідних насаджень була відновлена. З часу колективізації с. г. почався швидкий розвиток громадського П., завдяки чому 1940 з 612 тис. га садів і ягідників (34,2% їх загальної площі в СРСР) 48,7% належали колгоспам, радгоспам та ін. держ. г-вам. За роки Великої Вітчизняної війни площа плодоягідних насаджень у республіці зменшилась на 196 тис. га, але вже 1950 їх довоєнна площа була відновлена в громадському секторі (у цілому по республіці — в 1954), а валовий збір майже досяг (96,8%) довоєнного рівня. В наступні роки площі під садами і ягідниками швидко розширювались і найвищого рівня досягли: всіх насаджень — у 1965 (1 млн. 299 тис. га) і плодоносних садів — у 1970 (888 тис. га). Питома вага плодоносних садів збільшилась з 41,5% у 1965 до 70,9% у 1980. Завдяки зростанню врожайності з 31,8 ц/га в 1966—1970 до 38,2 ц/га в 1976—80 в республіці забезпечені порівняно високі темпи приросту валових зборів плодів (табл.): зерняткових культур — на 44,4%, горіхоплідних — 48,8; ягідних — 43,2 і тільки кісточкових — на 18,0%. Українській РСР належить провідне місце в розвитку П. в країні (див. табл.). Посилюється вплив науково-технічного прогресу на інтенсифікацію галузі. В П. СРСР, зокрема на Україні, здійснюється поступовий перехід до механізованої технології виробництва садівницької продукції. Цьому сприяє також розширення насаджень садів інтенсивних типів (з підвищеною щільністю дерев на 1 га на середньо-слаборослих *підщепах*, з площинними та ін. конструкціями крон), площа яких у 1980 перевищувала 100 тис. га. Понад 80 тис. га насаджень зрошується. Сортовий склад плодоягідних насаджень поліпшується шляхом впровадження нових високопродуктивних сортів. В 1980 районований сортимент включав 230 сортів плодових культур, у т. ч.: 109 — зерняткових, 121 — кісточкових, 7 — горіхоплідних і 57 — ягідних. В економічному відношенні плодоягідні насадження характеризуються великою капіталo- і фондомісткістю (балансова вартість 1 га інтенсивного саду становить 3—5 тис. крб., а нормативна фондооснащеність 5,6—12,4 тис. крб.); високою економічною ефективністю: в 1974—79 прибуток з 1 га плодоягідних насаджень у радгоспах Головплодвинпрому УРСР становив 1251 крб. при рентабельності виробництва плодів і ягід 89,6%. Найвищою ефективністю відзначаються яблуня і персик. В структурі плодоягідної продукції найбільша частка (1978—79) припадає на яблука (72,2%, у т. ч. 88,2% у громадських садах і 60,3 — в присадибних), сливу (відповідно 10,1, 3,5, 15%), грушу (7,5, 4,9 і 9,5%), вишню і черешню (5,8, 1,6 й 9,0%). Частка інших порід становить по 0,6—1,7%. Більше половини зерняткових плодів вирощується в громадському секторі. Виробництво кісточкових плодів, горіхів і ягід переважає в присадибному секторі. Обсяги виробництва плодів в областях УРСР неоднакові. На деякі з них припадає велика частка у валових зборах плодоягідної продукції (див. табл.). Підвищується концентрація і поглиблюється спеціалізація П. В 1972 створено Головне управління по виробництву плодів, ягід і винограду при Раді Міністрів УРСР (Головплодвинпром УРСР), до складу якого входять 8 спеціалізованих трестів і 12 виробничо-аграрних об'єднань. Вони об'єднують 346 радгоспів з площею (1980) плодоягідних насаджень 135,6 тис. га. Посилюється агропромисловий характер П. Виробництво плодів і ягід поєднується з їх переробкою і зберіганням безпосередньо в г-вах. Створюються міжгосподарські сади («Краса Херсонщини» в Херсонській обл., «Чорнобаївський» — Черкаській обл., «Баштанський» — Миколаївській обл. та ін.). По природних зонах П. розміщено: в Поліссі — 18,8%, Лісостепу — 40,1 і Степу — 41,1%. Субтропічні плодові культури та *цитрусові культури* виділені в окремі галузі рослинництва. 2) Наука про плодові, у т. ч. ягідні та горіхоплідні, культури, їх біологічні особливості, методи вирощування в промислових і присадибних садах. Наукові дослідження з П. здійснюють н.-д. ін-ти: *Садівництва український науково-дослідний інститут* і *Зрошуваного садівництва український науково-дослідний інститут*, сім дослідних станцій, кафедри вузів і відділи обласних с.-г. дослідних станцій. Спеціалістів вищої і середньої кваліфікації з П. готують: у Кримському, Одеському і Уманському с.-г. інститутах і ряді с.-г. технікумів. В сільських ПТУ і школах садівництва готують майстрів П. На базі науково-дослідних інститутів створено два науково-виробничі плодорозсадницькі об'єднання. Питання П. висвітлюються в журналах «Садоводство», «Вісник сільськогосподарської науки».

Валовий збір фруктів у світі (1979, млн. т)

Регіони	Всього	Яблуня	Груша	Персик	Слива	Абрикос	тис. т: суниця	тис. т: малина	тис. т: смородина
У світі	219,4	35,7	7,6	7,19	5,59	1,62	1643,8	263,6	415,9
Азія (без СРСР)	66,1	7,35	1,86	1,16	0,82	0,41	258,1		
Африка	29,7	0,46	0,2	0,23	0,04	0,16			
Європа (без СРСР)	35,1	14,2	3,6	2,85	3,12	0,54	856,1	122,2	359,1
Океанія	2,9	0,52	0,15	0,1	0,03	0,03	7,5	2,35	1,3
Північна Америка	38,8	4,35	0,85	1,73	0,58	0,14	420,8	19,1	0,14
Південна Америка	35,8	1,34	0,27	0,67	0,1	0,04	11,3		

Динаміка і структура валового збору плодів і ягід в УРСР

Показники	1966—1970: Всі категорії господарств	1966—1970: У т. ч. громадський сектор	1976—1980: Всі категорії господарств	1976—1980: У т. ч. громадський сектор
Валовий збір плодів і ягід, тис. т	2215,6	1157,0	3051,7	1318,5
%	100,0	52,2	100,0	43,2
у т. ч. зерняткові плоди, тис. т	1606,6	984,3	2320,0	1218,3
% до загального валового збору	72,5	85,1	76,0	92,4
Кісточкові плоди, тис. т	559,3	158,8	659,8	86,2
% до загального валового збору	25,2	13,7	21,6	6,5
Горіхи, тис. т	13,1	0,9	19,5	0,8
% до загального валового збору	0,6	0,1	0,7	0,1
Ягоди, тис. т	36,6	13,0	52,4	13,2
% до загального валового збору	1,7	1.1	1,7	1,0

Літ.: Плодоводство. М., 1966; Экономика и организация садоводства. М., 1969; Драгавцев А. П. и Трусевич Г. В. Южное плодоводство. М., 1970; Економіка садівництва. К., 1972; Частное плодоводство. М., 1973; Шестопаль О. М. Підвищення ефективності садівництва в умовах науково-технічного прогресу. К., 1980; Экономика и организация промышленного садоводства. М., 1981.

В. В. Юрчишин, О. М. Шестопаль.

ПЛОДО́ВА ГНИЛЬ — хвороба плодів зерняткових, іноді кісточкових порід дерев, спричинювана грибом Monilia fructigena. Проявляється у вигляді бурої гнилі на плодах, що ростуть, і під час зберігання та транспортування їх. Пошир. скрізь. Зараження відбувається конідієспорами через ранки на шкірочці плодів. Розвиткові П. г. сприяє підвищена вологість повітря (75—80% і більше). На поверхні хворих плодів з'являється велика кількість подушечок жовтувато-сірого кольору (скупчення конідієспор), розташованих зонально у вигляді концентричних кіл. За несприятливих для розвитку спороношень умов уражений плід стає синювато-чорним, всихає (муміфікація), але не обпадає. Навесні такий плід вкривається подушечками спороношень і сприяє первинному зараженню. Іноді П. г. розвивається на квітках і плодових гілочках яблуні. З а х о д и б о р о т ь б и. Збирання і знищення падалиці. Обприскування дерев хімічними препаратами. У плодосховищах підтримують чистоту, закладають на зберігання лише здорові плоди тощо.

...т. Плодові та ягідні культури.

...ливи сорту Угорка звичайна. **2.** Яблуко сорту Ренет П. Ф. Симиренка. **3.** Яблуко сорту Слава переможцям. **4.** Вишні сорту Шпанка ...ння. **5.** Абрикос сорту Червонощокий. **6.** Агрус сорту Корсунь-Шевченківський. **7.** Смородина чорна сорту Юнат. **8.** Груша сорту Мліївська рання. **9.** Персик сорту Київський ранній. **10.** Порічки сорту Голландські червоні. **11.** Черешні сорту Дніпровська. **12.** Кизил. **13.** Малина сорту Новокитаївська. **14.** Волоський горіх. **15.** Фундук. **16.** Суниці сорту Львівські ранні.

До ст. **Плодові та ягідні культури.**

1. Фейхоа. **2.** Лимон. **3.** Фісташка. **4.** Хурма. **5.** Фінік. **6.** Інжир. **7.** Кінкан. **8.** Мандарин. **9.** Апельсин. **10.** Олива. **11.** Мигдаль. **12.** Грейпфрут. **13.** Банан. **14.** Ананас. **15.** Гранат.

ПЛОДО́ВА МУ́ШКА — рід мух род. дрозофілових. Те саме, що й *дрозофіла*.

ПЛОДО́ВИЙ РОЗСА́ДНИК — садове господарство для вирощування садівного матеріалу плодових і ягідних культур. У П. р. є відділення насінних *підщеп* (сіянців); маточник вегетативних карликових та напівкарликових підщеп (відсадків); відділення щеплених саджанців; маточно-сортовий сад для заготівлі живців районованих та перспективних сортів; маточно-насінний сад для заготівлі насіння; відділення розмноження ягідних культур. Деякі П. р. мають відділення декоративних та лісових рослин. У П. р. має бути 0,25 га шкілки сіянців або 0,4—0,5 га маточника вегетативних підщеп, 3—4 га маточно-живцевого та 0,7 га маточного насінного саду. У насіннєвій шкілці вирощують 180—230 тис. сіянців, а з 1 га маточника вегетативних підщеп 80—140 тис. відсадків. З 1 га поля розсадника одержують 22—25 тис. дворічок або 50—60 тис. однорічок. П. р. бувають державні й колгоспні, зональні, міжрайонні, внутрігосподарські та ін. Найкращими під П. р. є родючі, структурні грунти з достатньою зволоженістю. Відведену площу під П. р. розбивають на поля сівозміни, а поле — на квартали. Підщепи-сіянці вирощують у 4—5-пільній, а саджанці — у 7—8-пільній сівозміні. Саджанці кісточкових реалізують в однорічному, а зерняткових у дворічному віці. У однорічок абрикоса, персика, вишні та деяких сортів сливи формують крону. При вирощуванні дворічок навесні верхівки рослин зрізують на 50—70 см від основи і формують крону. У дерев яблуні і груші на слаборослих підщепах *штамб* визначають 35—50 см. Саджанці 1-го та 2-го сортів викопують за 18—25 днів до морозів, а ті, що лишаються до весни, прикопують на зиму в канавки 50—60 см завглибшки, загортаючи землею, і поливають. *Г. О. Каблучко.*

ПЛОДО́ВИЙ САД — ділянка землі, зайнята багаторічними плодовими насадженнями; частина саду, де вирощують ягідні культури. Розрізняють П. с. колгоспні, радгоспні, міжгосподарські, присадибні, колективні садівничих кооперативів та пришкільні. Найменший розмір промислових колгоспних і радгоспних садів — 50—75 га. Для закладання П. с. на Україні найпридатнішими є пд., пд.-зх. і зх. схили крутизною до 8°, захищені від панівних вітрів; у пд. зоні республіки — і пн. схили, а для теплолюбних порід — пд. схили. Схили, крутіші за 10°, терасують. Для П. с. вибирають потужні, добре аеровані, багаті на елементи живлення грунти з рівнем підгрунтових вод не ближче ніж 2—2,5 м. Під П. с. непридатні засолені, заболочені, важкі глинисті та глибокі піщані грунти. Площа живлення для сильнорослих зерняткових порід в П. с. повинна бути 4 × 8 або 6 × 8 м; для кісточкових 3×4 або 4 × 4 м; ягідних кущових культур 1,5 × 2,5 (для пд. районів площа живлення дещо більша). У П. с. вирощують тільки породи і сорти, районовані в даній зоні. В промисловому П. с. вся площа його має бути обсаджена захисною смугою, а в середині розбита на квартали по 8—10 га, в яких висаджують плодові дерева. Квартали розділяють вітроломними смугами з 1—2 рядів тополі та міжквартальними дорогами. В промислових яблуневих садах вирощують по 2—3 літні і осінні сорти і 3—4 зимові. Здебільшого садять 4—6 рядів основного сорту і 1—2 ряди сортів-опилювачів. Доцільно на кожний га саду мати по 2 бджоляні сім'ї. В колективних, присадибних, пришкільних та ін. садах на одній ділянці вирощують різні породи. Кожне дерево П. с. обкопують на ширину крони. Грунт біля *штамбу* тримають під *чорним паром*, мульчують перегноєм, торфом та ін. Органічні добрива вносять один раз на 2—3 роки. Підживлюють дерева азотними добривами рано навесні і в період росту пагонів. Плодові дерева формують, обрізують (див. *Обрізування рослин*); в міру старіння — омолоджують (див. *Омолоджування деревно-чагарникових рослин*). Сучасні інтенсивні П. с. мають сферичну або площинну (пальметну) та ін. форми крони. Використовуючи карликові *підщепи* в П. с., їх розміщують густіше (див. *Карликові плодові дерева*). В суперінтенсивних П. с. висаджують деревця, що плодоносять переважно на однорічній деревині. Для поліпшення плодоношення пагони обробляють *ретардантами*. На 1 га таких садів розміщують до 60—80 тис. рослин. На 2—3-й рік після садіння одержують до 600 ц/га плодів. Полив садів підвищує продуктивність плодових насаджень, поліпшує зимостійкість. В П. с. необхідно передбачати таке розміщення дерев, яке б давало змогу застосовувати набір машин і раціонально займатися *плодівництвом*. В П. с. здійснюють комплекс заходів для боротьби з шкідниками і хворобами плодових культур (див. *Хвороби рослин, Шкідники сільськогосподарських культур*). *В. І. Негода.*

ПЛОДО́ВІ КУЛЬТУ́РИ, плодові та ягідні культури — група дикоростучих та вирощуваних рослин, які дають соковиті і тверді їстівні плоди. До П. к. належать представники 26 родин (понад 50 родів). Це переважно дерева та кущі, є також багаторічні трав'янисті і ліаноподібні рослини. За господарсько-бот. ознаками П. к. поділяють на з е р н я т к о в і (яблуня, груша, айва, горобина, мушмула, глід, ірга тощо), к і с т о ч к о в і (вишня, черешня, слива, абрикос, персик та ін.), я г і д н і (суниці, малина, смородина, порічки, агрус та ін.), г о р і х о п л і д н і (ліщина, волоський горіх, мигдаль, фісташка), ц и т р у с о в і (апельсин, лимон, мандарин та ін.), с у б т р о п і ч н і плодові (інжир, гранат, хурма, маслина тощо). У світовому плодівництві найбільші площі займають маслина, виноград, яблуня, слива, груша. Серед П. к. тропіків поширені фінікова пальма, банан, ананас, манго, цитрусові, кокосова пальма та ін. У помірному поясі СРСР вирощують П. к. лише 4 родин бл. 20 родів, до яких належать яблуня, груша, айва, горобина, аронія, слива, алича, терен, абрикос, персик, вишня, черешня, малина, суниця, полуниця, смородина, порічки, агрус, виноград, шовковиця, обліпиха, кизил, жимолость, волоський горіх, фісташка, ліщина. Найбільш поширені тут яблуня, вишня, слива, абрикос та груша (бл. 90% площі), до 4% площі — під горіхоплідними, бл. 3% під ягідними культурами. В субтропічних районах СРСР вирощують лимон, апельсин, мандарин, грейпфрут, інжир, хурму, гранат, мушмулу, фейхоа, кінкан та ін. (бл. 2% площ П. к.). Плоди П. к. містять цукри, крохмаль, жири, вітаміни, пектини, мінеральні речовини; їх споживають свіжими і переробленими, використовують у харчовій, фармакологічній та парфюмерній пром-сті. Для П. к. характерно переважно *вегетативне розмноження*: за допомогою щеплення, укорінення здерев'янілих та зелених живців, відсадками, відводками тощо. В СРСР широко розвинуті селекція та сортовивчення П. к., спрямовані на інтенсифікацію *плодівництва*. У 1980 р. тільки на сортодільницях України вивчалося 1322 сорти П. к., в їхньому числі 580 — укр. селекції. Про окремі П. к. див. статті за їхніми назвами. Іл. див. на окремому аркуші, с. 416—417. *В. П. Копань.*

ПЛОДО́ВІ ТІЛА́ — вмістище спороносних органів у більшості *сумчастих грибів* (еуаскоміцетів) і *базидіоміцетів*. П. т. утворюються плетивом гіф *грибниці* і звичайно є видимою частиною гриба. Форма, розміри, забарвлення й консистенція П. т. дуже різноманітні, що використовують у систематиці грибів. У сумчастих грибів розрізняють 3 осн. типи П. т.: клейстотецій, або *клейстокарпій*, *перитецій* та *апотецій*. П. т. багатьох сумчастих розвиваються у щільному сплетенні гіф, т. з. аскостромі, що має різні форму і розміри. У базидіоміцетів П. т. бувають плівчасті, копитовидні (трутовикові гриби), булавовидні (*булавниця*), зонтиковидні, у вигляді шапинки на ніжці, кулясті або грушовидні (дощовики) тощо. *Гіменій* П. т. міститься у більш примітивних видів на верх. стороні П. т., у більш високоорганізованих — на нижній стороні (напр., на пластинках — у сироїжки, рижика, в трубочках — у білого гриба) або всередині П. т. (у дощовиків). Хитридіоміцети, ооміцети, зигоміцети, деякі сумчасті (напр., дріжджі), базидіальні (напр., іржасті гриби) і всі незавершені гриби П. т. не мають.

ПЛОДОЖЕ́РКА (Laspeyresia) — рід метеликів род. *листовійкових*. Передні крила (розмах до 23 мм) темні із світлою плямою і блискучими лініями, задні — світлі. Гусінь розвивається в плодах, стеблах рослин, під корою дерев, зимує в коконах у щілинах кори, грунті тощо. Бл. 50 видів, поширених скрізь, де є сади, листяні і хвойні ліси або посіви бобових культур. Майже всі ці види зустрічаються в СРСР, у т. ч. і на Україні. Багато видів П., напр. *яблунева плодожерка, грушева плодожер-*

Частка областей у виробництві фруктів і ягід в республіці (1976—1979, %)

Зерняткові культури	
Кримська	12,1
Вінницька	9,7
Донецька	8,1
Київська	7,5
Черкаська	6,6
Кісточкові культури	
Донецька	10,9
Хмельницька	9,2
Дніпропетровська	7,7
Вінницька	7,0
Горіхоплідні культури	
Чернівецька	14,9
Вінницька	13,7
Хмельницька	11,9
Закарпатська	9,8
Ягідні культури	
Житомирська	19,7
Київська	11,1
Чернігівська	8,6

Плодожерка горохова. *1* — метелик; *2* — гусениця; *3* — ушкоджені горошини.

Виробництво деяких видів продукції плодоовочевої промисловості УРСР (млн. ум. банок)

Продукція	1970	1979
Плодоовочеві консерви (включаючи натуральні соки)	2074,6	3207,1
в т. ч.		
овочеві	939,3	1248,0
фруктові	299,8	298,4
томатні	377,0	766,2
соки натуральні	458,5	894,5

ка, горохова П. (L. nigricana),— шкідники с.-г. рослин. П. називають також деяких метеликів з ін. родів (Grapholitha, Pammene та ін.), серед них східна П. (G. molesta), що ушкоджує плодові культури,— об'єкт зовн. і внутрішнього *карантину*. Заходи боротьби — хімічні (застосовують *інсектициди*).

ПЛОДОЗМІ́ННА СИСТЕ́МА ЗЕМЛЕРО́БСТВА — інтенсивна *система землеробства*, за якої у г-ві всі орні землі засівають зерновими, просапними (цукр. буряки, картопля, соняшник тощо) і кормовими (трави, коренеплоди та ін.) культурами, не залишаючи площ під *чистий пар*. Введення плодозмінних *сівозмін* (з внесенням добрив необхідними дозами і ретельним обробітком грунту) неухильно підвищує *родючість грунту*, забезпечує збільшення виробництва кормів, зростання поголів'я худоби та її продуктивності. На Україні П. с. з. застосовують у лісостеповій зоні і на більш зв'язних грунтах Полісся.

ПЛОДОЛИСТО́К — листкоподібний орган у *квітці* покритонасінних рослин, на якому формуються насінні зачатки. Один або кілька П. утворюють *маточку*. Сукупність П. наз. *гінецеєм*. П. гомологічний мегаспорофілу (див. *Гомологія* в біології, *Мегаспора*).

ПЛОДООВОЧЕ́ВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь харчової промисловості, підприємства якої займаються первинною переробкою і зберіганням овочів, плодів, ягід, картоплі та грибів. Осн. продукція: сушені овочі, фрукти і картопля; солоні й квашені овочі, фрукти й гриби; плодоовочеві та грибні консерви; свіжоморожені овочі, фрукти, ягоди; екстракти, соки, морси тощо. В дореволюц. Росії пром. виробн. консервів фактично не було. В 1913 вироблено всього 17,9 млн. ум. банок плодоовочевих консервів. В СРСР 1980 вироблено 10,1 млрд. ум. банок консервів, 33,6 тис. т сушених фруктів, 4,4 тис. т свіжоморожених овочів. На Україні до Великої Жовтн. соціалістич. революції консерви виробляли напівкустарні підприємства, що були зосереджені в основному в Херсонській, Таврійській та Київській губерніях. За роки Рад. влади П. п. республіки перетворилась на потужну й важливу галузь харч. пром-сті. Продукцію П. п. виробляють спеціалізовані консервні, овочесушильно-консервні заводи та цехи при харчових комбінатах, заготівельні управління, колгоспи й радгоспи. Збудовано великі консервні підприємства в Одеській, Черкаській, Вінницькій, Запорізькій та ін. областях. На Україні для виробн. консервів є значна сировинна база. Республіка виробляє (1980) бл. 30% загальносоюзного випуску плодоовочевих консервів. Поряд із зростанням обсягу виробництва плодоовочевої продукції значно поліпшилась її якість, розширився асортимент. Відбулися значні зміни в розміщенні плодоовочевого виробн. Розширилась географія П. п. Осн. напрямами дальшого розвитку галузі, які намітив XXVI з'їзд КПРС, є зростання виробн. продукції, особливо тієї, що користується підвищеним попитом у населення, значне підвищення комплексності переробки, поліпшення використання с.-г. сировини, широке застосування асептичного способу консервування плодів та овочів, поліпшення якості та зовн. оформлення продукції. Проблеми розвитку П. п. на Україні розробляє Всесоюзний н.-д. і проектно-конструкторський ін-т продуктів дит. харчування і систем керування агропром. комплексами консервної пром-сті в Одесі. Див. також *Консервна промисловість*.

Є. Є. Гаврилюк.

Плоский друк: *1* — друкарська форма з фарбою на друкуючих елементах; *2* — відбиток на папері.

ПЛОДОСХО́ВИЩЕ — приміщення для зберігання свіжих плодів і ягід. Щоб продукція не псувалась, у П. підтримують необхідну температуру, вологість та певний склад газового середовища. П. бувають спеціалізовані, де зберігається один вид плодів (напр., зерняткові, цитрусові, виноград), та універсальні — для зберігання різних видів плодів. На Україні поширені універсальні і спеціалізовані П. За способом створення режимів зберігання продукції в республіці є П. з природним охолодженням (за рахунок знижених температур зовнішнього повітря) та П. з штучним охолодженням (за допомогою холодильних установок). Перспективними є П. з регульованим газовим середовищем та штучним охолодженням, де фрукти, закладені в тару, розміщують у герметичні камери місткістю 50—150 т. Потрібний склад газового середовища в цих П. досягається або в результаті життєдіяльності самих плодів (вони вбирають кисень і виділяють вуглекислий газ), або подаванням у камери газової суміші, яку одержують у спец. генераторах чи напускають її з балонів. П. цього типу устатковані *генераторами, скруберами, газоаналізаторами* для регулювання газового середовища і контролю за ним. П. бувають наземні, напівзаглиблені (заглиблені в грунт на менше як половину висоти) та повністю заглиблені; останні для зберігання фруктів застосовуються рідше. За способами *вентиляції* П. поділяють на П. з природною вентиляцією (припливно-витяжною); П. з примусовою вентиляцією (повітря подають у сховище за допомогою спец. *вентиляторів*); П. з активною вентиляцією, коли повітря подають у сховище також за допомогою вентиляторів, але продувають його через масу продукції. Місткість П. різна. Є П. місткістю до 250—500 т, найпоширеніші — на 500—5000 т, вони мають допоміжні приміщення (пункти товарної обробки плодів, компресорні, тарні, кімнати для робітників тощо). Перед розміщенням у П. плоди укладають у спец. ящики, контейнери або синтетичну тару. Будівельним матеріалом для П. є збірний залізобетон або місцеві будівельні матеріали. Підлогу роблять асфальтову, з плитки або бетону, покрівлю — із рулонних, добре насичених матеріалів, рідше — із жерсті, але ні в якому разі не дерев'яну. Будують П. лише за типовим проектом.

В. Л. Снєжко.

ПЛОДЮ́ЧІСТЬ ТВАРИ́Н — здатність тварин регулярно давати властиву кожному *виду* кількість повноцінних нащадків. П. т. кожного виду склалася в процесі *еволюції*. Визначається кількістю малят у виплоді (або яєць у кладці), частотою їх народження (або відкладання) та тривалістю життя і періоду здатності тварин даного виду до *розмноження*. В межах певного виду П. т. змінюється залежно від належності їх до тієї або ін. популяції (чи породи), віку особин, здатних давати потомство, та екологічних умов. Індивідуальна П. т. значною мірою залежить від фізіол. стану, а також спадкових (див. *Спадковість*) властивостей організму. Звичайно найнижчу плодючість мають великі довговічні тварини (напр., самиця слона протягом 2—3 років народжує одне слоненя, самиці зубрів, лосів, оленів раз на рік — одне, рідко двоє телят), найвищу — гол. чин. недовговічні та дрібні тварини (напр., самка термітів, що виконує функцію розмноження, може за добу відкладати до 30 000 яєць, а за рік — кілька мільйонів), у тому числі паразитичні (напр., іксодові кліщі відкладають по 15 000—20 000 яєць.) Підвищенню плодючості ряду тварин сприяє їх одомашнення (див. *Одомашнення тварин*).

П. т. сільськогосподарських визначається кількістю потомства, одержаного від самки за певний проміжок часу (рік, період плем. використання тощо). За кількістю потомства в приплоді розрізняють мало- і багатоплідних тварин. Кобили, корови, буйволиці, верблюдиці, ослиці — малоплідні (за одні роди дають по одному, зрідка 2 малят); свині, вівці, кози, кролиці — багатоплідні. За рік від 100 корів одержують 105—108 телят, від 100 вівцематок — 130—150 ягнят, від 100 свиноматок — 2000—2500 поросят. П. т. залежить від видових і породних особливостей, віку, годівлі й утримання; її враховують при оцінці тварин та відборі їх на плем'я. П. т.— важлива госп. ознака для *відтворення стада*, від неї залежить також *продуктивність сільськогосподарських тварин*. Див. також *Схрещування*.

О. П. Криштaль (загальнобіологічні відомості).

ПЛОЄ́ШТІ — місто на Пд. Румунії, адм. ц. повіту Прахова. Вузол з-ць, автошляхів, нафто- та газопроводів. 199 тис. ж. (1977). Центр осн. нафтодобувного району країни; нафтопереробка, машинобудування (виробництво устаткування для нафтової і хімічної пром-сті, підшипників, трансп. засобів). Підприємства хім. (гумові вироби, фарби, пластмаса, отрутохімікати, миючі засоби), текст., скло-фаянсової, шкіряної, поліграф., буд. матеріалів і харч. (м'ясна, мол., борошномельна) пром-сті. ТЕС. В районі П. видобувають природний газ, буре вугілля, кам. сіль.

ПЛО́ЇДНІСТЬ [від грец. (ά)πλόος— кратний та εἶδος—вигляд] — число,

що вказує на те, скільки разів у ядрі клітини повторений хромосомний набір (див. *Каріотип*), характерний для статевих клітин організмів даного виду. Клітини можуть бути га-, ди-, три-, тетраплоїдними тощо (див. *Поліплоїдія, Гаплоїдія, Анеуплоїдія*). Більшість організмів, яким властиве статеве розмноження, *диплоїди*. П. можливо штучно змінювати; це має значення в *селекції* рослин.

ПЛО́СКА КРИВА́ — крива, всі точки якої належать одній площині. Існують такі аналітичні способи задання П. к.: 1) в декартових *координатах*: $F(x, y) = 0$ (в неявному вигляді), $y = f(x)$ (в явному вигляді), $x = \varphi(t)$, $y = \psi(t)$ (в параметричному вигляді); 2) у полярних координатах: $\rho = f(\varphi)$. Скрут (друга *кривина*) П. к. дорівнює нулеві.

ПЛО́СКА СИСТЕ́МА в будівельній механіці — система (*несуча конструкція*), у якій осі симетрії всіх елементів і ліній дії зовнішніх сил лежать в одній площині. В буд. практиці системи такого типу в ізольованому вигляді не використовують (вони, як правило, просторово з'єднані між собою), однак, щоб спростити інженерні розрахунки, чимало споруд у *розрахункових схемах* досліджують як П. с. Так, ферму покриття при дії вертикального навантаження розраховують як одну П. с., а горизонтальні в'язі і горизонтальні сили, що діють на них (тиск вітру та ін.),— як другу П. с. Якщо буд. конструкцію (башту, кран, купольне покриття тощо) неможливо розчленувати на окремі П. с., її розраховують як *просторову систему*.

ПЛО́СКИЙ ДРУК — спосіб друку, за яким фарба передається на папір (або ін. матеріал) друкуючими елементами, що лежать практично в одній площині з пробільними (проміжними) елементами *друкарської форми*. Грунтується на вибірковому змочуванні друкуючих елементів фарбою, а пробільних — водою, що досягається попередньою фіз.-хім. обробкою поверхні форми. Для П. д. застосовують ротаційні *друкарські машини*. В процесі П. д. (мал.) форму поперемінно зволожують і закатують фарбою, яка під тиском переноситься на папір. Осн. різновидами П. д. є *літографія, офсетний друк* і *фототипія*. П. д. застосовують для друкування газет, ілюстрованих журналів і книг, геогр. карт, репродукцій картин та ін.

ПЛО́СКИЙ МЕХАНІ́ЗМ — *механізм*, траєкторії точок усіх ланок якого лежать у паралельних площинах. Плоскими є, напр., *мальтійські механізми*, деякі *кривошипні механізми* і *шарнірні механізми*. П. м. застосовують у багатьох машинах, установках і приладах.

ПЛОСКИ́РКА — риба род. коропових. Те саме, що й *густера*.

ПЛО́СКІ ЧЕ́РВИ (Plathelminthes) — тип *первинноротих* безхребетних тварин. Тіло (довж. від 0,1 мм до 15 м) двобічно-симетричне, сплюснуте в спинно-черевному напрямі, суцільне або розділене на ряд члеників, вкрите війковим *епітелієм* (у вільноживучих) чи без'ядерним шаром *цитоплазми* (у паразитичних). Мають шкірно-мускульний мішок. Порожнина тіла виповнена *паренхімою*; травна система складається з передньої та середньої кишок і закінчується сліпо; у деяких П. кишечника немає. Видільна система у вигляді *протонефридіїв*. Нервова система складається з трьох пар поздовжніх стовбурів, що відходять від парного мозкового ганглія (вузла). Кровоносна і дихальна системи відсутні. П. ч.— переважно гермафродити (див. *Гермафродитизм*). У вільноживучих форм розвиток прямий або з *метаморфозом*; у паразитів — з чергуванням поколінь і зміною хазяїв (виняток — моногенетичні присисні). Відомо понад 12,5 тис. видів П. ч., поширених по всій земній кулі. Вільноживучі зустрічаються в прісних водах, морях і у вологому ґрунті; паразити локалізуються в різних органах тварин та людини, часто спричинюючи *гельмінтози*. П. ч. поділяють на 4 основні класи: *війчасті черви, дигенетичні присисні, моногенетичні присисні, стьожкові черви*. *В. П. Коваль.*

ПЛОСКОГІ́Р'Я — високо піднята ділянка суходолу з плескатою або хвилястою поверхнею та крутими, дуже розчленованими ерозією схилами (напр., *Середньосибірське плоскогір'я, Анатолійське плоскогір'я*). Часто поверхню П. глибоко розчленовують річкові долини. Відрізняється від *плато* більшими абс. висотами.

ПЛОСКОСТО́ПІСТЬ — деформація *стопи*, що характеризується сплощенням її склепіння. Розрізняють поперечну і поздовжню П.; можливе поєднання обох форм. П. може бути природженою (зустрічається дуже рідко) і набутою. Набута П. найчастіше спричинюється слабкістю зв'язково-м'язового апарата стопи (напр., внаслідок рахіту або надмірних навантажень), коли носять неправильно підібране взуття, *клишоногістю*, травмами стопи, надп'ятково-гомілкового суглоба — травматична П., паралічами нижніх кінцівок (найчастіше після *поліомієліту*) — паралітична П. тощо. Іноді П. виникає як професійне захворювання (у хірургів, продавців та ін.), при збільшенні маси тіла — статична П. У ряді випадків перебіг безсимптомний, в інших — виникає стомлюваність ніг під час ходіння і біль у м'язах гомілки. Профілактика: фізкультура, раціональний підбір взуття. Лікування: спеціальний комплекс вправ для м'язів стоп і гомілки, *масаж*, лікувальні устілки — *супінатори*.

ПЛОСКУ́ХА (Echinochloa) — рід однорічних трав'янистих рослин родини *злакових*. Листки лінійно-ланцетні, по краях гостро-шорсткуваті. Суцвіття волотевидне. Колоски одноквіткові з трьома колосковими лусками. Плід — овальна зернівка. Понад 20 видів, поширених переважно в тропіках і субтропіках. В СРСР — 7 дикорослих видів, у т. ч. в УРСР — 4, з них 1 культурний — *пайза*. Серед дикорослих найпоширеніша П. звичайна, півняче просо, або куряче просо (E. crus-galli) — однорічний бур'ян. Пошир. на Україні в усіх областях. Засмічує здебільшого просапні та овочеві культури, особливо на зрошуваних землях. Злісний бур'ян для проса, від насіння якого важко відокремлюється. Посіви рису засмічує П. рисова (E. oryzicola), яка пристосована до життя при затопленні. Відрізняється від П. звичайної більшим розміром, зокрема насінням, наявністю густих білих волосків у нижній частині листків, що робить її дуже подібною до рису. Заходи боротьби. Старанно очищають насіння; додержуються правильного чергування культур у *сівозміні*; лущення стерні з наступною зяблевою оранкою; застосовують протизлакові *гербіциди*.

ПЛО́ТІН (Πλωτίνος; бл. 204, Лікополь, Єгипет — бл. 270, Мінтурне, Італія) — давньогрец. філософ-ідеаліст, засновник *неоплатонізму*. Фрагментарні записи П. поділив на 54 трактати і видав посмертно його учень *Порфірій*. Першоджерелом усього існуючого П. вважав непізнаване божество, що внаслідок випромінювання (*емації*) породжує все сутнє. Першим (вищим) ступенем випромінювання є, за П., божественний розум, що містить у собі світ ідей; другий ступінь — світова душа; третім (нижчим) ступенем є чуттєвий світ (природа). Метою людини П. вважав звільнення від гріховного тіла, злиття з божеством.

ПЛО́ТКІН Григорій Давидович [н. 9 (22).XII 1917, Одеса] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1939. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Одес. ун-т (1938). Друкуватися почав 1931. Окремими виданнями вийшли поетичні збірки «Свіжий вітер» (1934), «Народження весни» (1936), «Подолання простору» (1940), «Лінія вогню» (1948), «Ясно бачу» (1960), «Вісники свободи» (1955), публіцистичні книги «Поїздка до Ізраїлю» (1959), «Шлях на Схід» (1963). Автор драм. творів «Серце солдата» (1944), «Земля обітована» (1960), «На світанку» (1964), «Четверо з вулиці Жанни» (1966), «Каштани Києва» (1973), «Небо залишається з нами» (1981) та ін. Лібретто опер, кіносценарії. Нагороджений орденами Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Вибране. Поезії. К., 1977; Вибране. П'єси. К., 1978; Рос. перекл.— Встречные огни. М., 1979.

І. М. Давидова.

ПЛО́ТНИКОВ Володимир Олександрович [7 (19).V 1873, Орел — 11.IX 1947, Київ] — укр. рад. фізико-хімік, чл.-кор. АН СРСР (з 1932), акад. АН УРСР (з 1920). Закінчив (1895) Моск. ун-т. У 1899—41 працював у Київ. політех. ін-ті (з 1910 — професор). Одночасно у 1931 — 41 — директор Ін-ту хімії АН УРСР; з 1945 — завідуючий лабораторією Ін-ту заг. та неорганічної хімії АН УРСР. Осн. наук. праці присвячені неорганічній хімії, хімії комплексних сполук алюмінію та його солей та електрохімії неводних розчинів. Довів існування тісного зв'язку між електролітичною дисоціацією і комплексоутворенням у розчинах.

В. О. Плотников.

Плоскуха звичайна. Нижня частина рослини та суцвіття.

Експериментально підтвердив хім. теорію розчинів Д. І. Менделєєва, вперше одержав металевий алюміній електролізом неводних розчинів при звичайній т-рі.

ПЛО́ТНИКОВ Микола Сергійович [24.X (5.XI) 1897, Вязьма, тепер Смол. обл.— 3.II 1979, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1966). Член КПРС з 1954. Творчу діяльність розпочав 1918 у Москві в драм. Студії під керівництвом М. Чехова. В 1922—34 працював у 4-й Студії МХАТу, яку 1926 було перетворено на Реалістичний театр, одночасно 1922—26 навчався у студії МХАТ (педагог В. *Немирович-Данченко*), 1934—36 грав у Театрі Революції, 1936—38 — у Центр. театрі Червоної Армії, 1938—79 — в Театрі ім. Є. Вахтангова (всі — у Москві). Серед ролей — Шмага і Крутицький («Без вини винуваті» і «На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського), Бешанько і Крикун («Банкір» і «Фронт» Корнійчука), Полоній («Гамлет» Шекспіра). Створив образ В. І. Леніна у виставі «Людина з рушницею» Погодіна. Знімався у кіно. Викладав у Всесоюзному ін-ті кінематографії (1932—51) та в Ін-ті театр. мист. ім. А. Луначарського в Москві (1932—51). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1947.

ПЛО́ТНИКОВ Павло Артемович (н. 4.III 1920, с. Гоньба, тепер підпорядковане Барнаульській міськраді Алт. краю) — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945), засл. військ. льотчик СРСР (з 1966). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1938. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир ланки, заст. командира ескадрильї, командир ескадрильї гвард. бомбардувального авіаполку. Воював на Пд., Воронез., Степовому, 1-му та 2-му Укр. фронтах. Особисто здійснив 343 бойові вильоти. Після війни — на відповідальній роботі в Рад. Армії. В 1951 закінчив Військ.-повітряну академію, 1960 — Академію Генштабу. З 1975 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПЛОХИ́НСЬКИЙ Михайло Мелетійович (1864, Курська губ.— 1906, Харків) — укр. історик-архівіст бурж.-ліберального напряму. Після закінчення Харків. ун-ту працював викладачем історії в гімназії і водночас архіваріусом Харків. істор. архіву (1888—97). Досліджував гол. чин. соціально-екон. відносини на Україні в 2-й пол. 17—18 ст. В працях П. «Іноземці в Старій Малоросії» (ч. 1. Греки, цигани, грузини. М., 1905), «Матеріали для історії внутрішнього життя Лівобережної України» (Х., 1891) та в деяких статтях, опублікованих у «Сборниках Харьковского историко-филологического общества», є багато документальних матеріалів.

ПЛОЦЬК — місто в центр. частині Польщі, адм. ц. Плоцького воєводства. Розташований на р. Вісла. 94 тис. ж. (1977). У П.— нафтопереробний і нафтохім. комбінат, один з найбільших в Європі (нафта надходить по нафтопроводу «Дружба» з СРСР). Розвинуте машинобудування, зокрема с.-г., судноремонт. Деревообр. та харч. пром-сть. У П.— філіал Варшавського політех. ін-ту. Щороку в місті проводять Всепольський фестиваль нар. творчості. Музей. Зоопарк. Архіт. пам'ятки 12—13 ст. П. уперше згадується в 10 ст.

ПЛОШЕ́ВСЬКИЙ Владислав Казимирович (1853, с. Нижанковичі, тепер смт Старосамбірського р-ну Львів. обл.— 29.I 1892, Львів) — укр. актор і театр. художник. Сценічну діяльність почав 1873 у Львів. польс. міському театрі. У 1874—80, 1882—83, 1886—92 виступав в укр. *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові, 1881—86 (з перервою) — в різних польс. трупах. Грав у драмі, комедії і опереті, але повною мірою талант П. розкрився в трагедії. Ролі: Франц Моор («Розбійники» Шіллера), Хлопов («Ревізор» Гоголя), Дурницький, Фуяркевич («Гуси й гусочки», «Відкритий дім» Балуцького), Гаспар («Корневільські дзвони» Планкетта). *Р. Я. Пилипчук.*

ПЛО́ЩА — відкрита, архітектурно організована, обрамлена будівлями, спорудами та зеленими насадженнями частина території населеного пункту. Попередниками міськ. П. були парадні двори палацових і храмових комплексів Криту, Єгипту, Вавілону, Ассирії. Їхні прямокутний план і периметральну забудову успадкували давньогрец. агори й давньорим. *форуми*. Замкнений характер мали П. європ. міст 12—14 ст. В епоху *Відродження* створювали П. у вигляді правильної геом. форми, в центрі якої розміщували будинок міськ. управління (площа св. Петра в Римі, *Ринок площа* у Львові). Для *бароко* характерні круглі, багатокутні та складних окреслень П. У містах *Київської Русі* (Києві, Чернігові та ін.) громад. П. розміщувалися в межах міських стін, а торг.— за ними (в передградді). Визначні П. різного призначення створено архітекторами *класицизму* в кін. 18 — 1-й третині 19 ст. (*Двірцева площа* в Ленінграді, *Кругла площа* в Полтаві, Напівкругла площа в Одесі та ін.). У сучас. *містобудуванні* міські П. бувають двох типів: транспортні й пішохідні. Трансп. П., що виконують функції вузлів руху міськ. транспорту, іноді споруджують у кілька ярусів для розв'язки руху транспорту (транспортна розв'язка на Микільській Борщагівці у Києві, іл. див. до ст. *Будівництво*, т. 2, с. 59). Трансп. П. часто мають конкретне спеціалізоване призначення (П. біля вокзалу, П. з автостоянками біля заводів, стадіонів тощо). Пішохідні П. гол. чин. розміщують у центрі міста. Це, як правило, головна П., де розташовуються парадний і громад. центр міста, театр, торг., а також *меморіальні споруди* на честь великих істор. подій, визначних держ. діячів (*Красна площа* в Москві, *Дзержинського площа* в Харкові, *Жовтневої революції площа* в Києві).

ПЛО́ЩА в математиці — *міра множини* точок, які займають поверхню або якусь її частину. В найпростішому випадку П. плоскої фігури F вимірюється кількістю розміщених у ній *квадратів*, сторона кожного з яких дорівнює одиниці довжини. У загальному випадку розглядають усі можливі *многокутники*, вписані (див. *Вписані і описані фігури*) в дану плоску фігуру, і всі можливі многокутники, описані навколо неї. Якщо S_- — верхня грань (див. *Верхня та нижня грані*) площ усіх вписаних, а S_+ — нижня грань площ всіх описаних навколо F многокутників, то шукана П. має бути не меншою за S_- і не більшою за S_+. Коли $S_- = S_+ = S$, то число S наз. площею фігури F. Його обчислюють, використовуючи, напр., формулу $S = \iint_F dxdy$ (див. *Кратні інтеграли*). П. фігури на кривій поверхні визначають, зводячи цю фігуру до плоскої. Для цього її розбивають на малі ділянки, кожну з яких проектують на площину, дотичну до поверхні в одній з точок ділянки. Сума П. цих проекцій наближено дорівнює П. фігури, яка є *границею* таких сум при необмеженому роздробленні фігури на ділянки. Обчислення цих границь та визначення умов існування їх провадять методами *інтегрального числення*.

Літ.: Ильин В. А., Позняк Э. Г. Основы математического анализа, ч. 1. М., 1971; Лебег А. Об измерении величин. Пер. с франц. М., 1960.

В. П. Білоусова.

ПЛО́ЩА ЖИ́ВЛЕННЯ РОСЛИ́Н — площа (в см² або м²), що припадає на 1 рослину в посівах чи насадженнях. Розмір П. ж. р. пов'язують з біол. вимогами культури і сорту, способом сівби, нормою висіву насіння. Оптимальний розмір її забезпечує найкраще використання рослинами проміння Сонця, вологи і поживних речовин грунту. Все це гарантує одержання максимального врожаю з одиниці площі при високій його якості і найменших

Площиця лобкова.

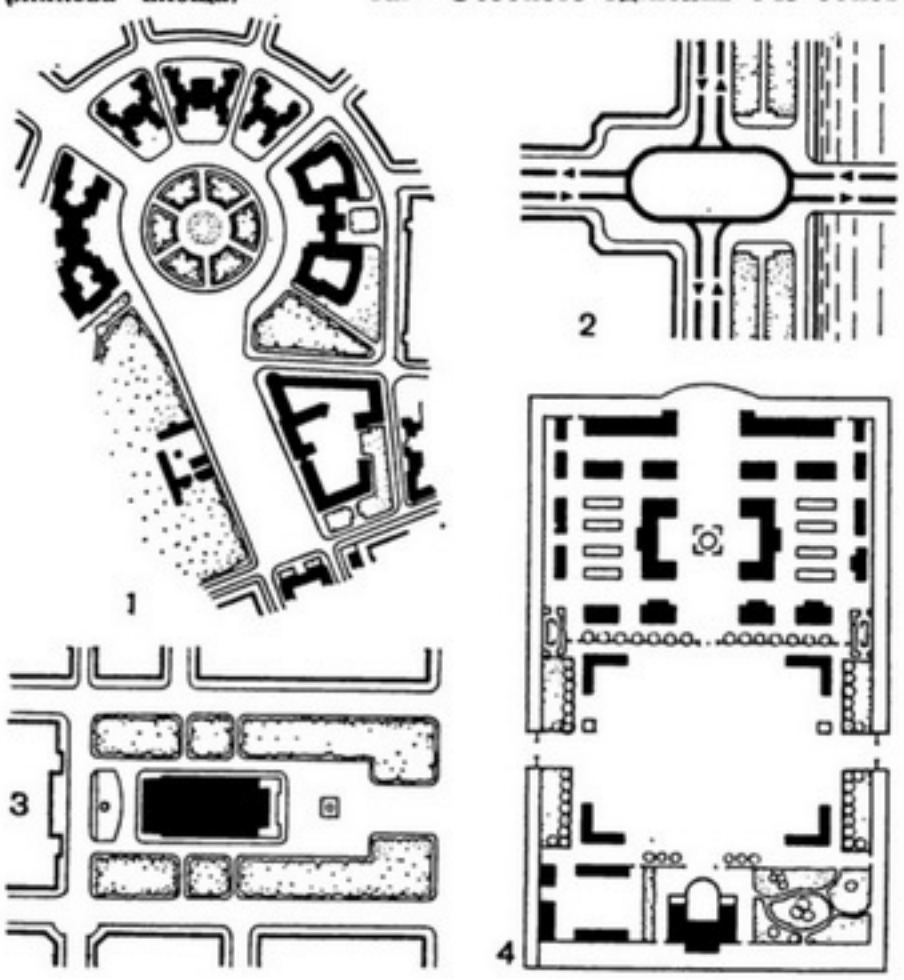

Схеми планів **площ**: 1 — міська (громадська) площа (площа Дзержинського в Харкові); 2 — транспортна площа перед мостом; 3 — площа біля театру; 4 — ринкова площа.

затратах праці та матеріальних засобів. Визначають П. ж. р. кількістю рослин на 1 га. Найменша П. ж. р. в льону-довгунця, в травах — 20—30 млн. рослин на 1 га (П. ж. р. 3—5 см²), найбільша — у плодових культур — 200—500 дерев на 1 га (П. ж. р. 20—50 м²). Найповніше використання П. ж. р. забезпечують *ущільнені посіви*. Визначення розміру та конфігурації П. ж. р. передбачає можливість повної механізації процесів вирощування та збирання врожаю, застосування прогресивної індустріальної технології в сільському господарстві. *В. П. Гудзь.*

ПЛОЩА́НСЬКИЙ Венедикт Михайлович (1834—1902) — історик Галичини і публіцист, «москвофіл». У 1871—87 редагував у Львові газ. «Слово». В 1887 емігрував до Росії. Служив у Віленській комісії для розгляду давніх актів. З 1874 — член-кореспондент Моск. археол. т-ва. Автор праць з історії Холмської землі: «Минуле Холмської Русі за архівними документами XV—XVIII ст. та іншими джерелами» (в 2 т., 1899—1901), «Акти холмських судів XV—XVII ст. як джерела для історії та етнографії Руського Забужжя» (надрукована в «Трудах девятого археологического съезда», т. 1. М., 1895) та ін., які зберігають певне довідкове значення.

ПЛОЩИНА́ в математиці — одне з основних геометричних понять. При систематичному викладі *геометрії* П. береться за вихідний об'єкт, непряме визначення якого дається в *аксіомах* геометрії. Важливі властивості П. виражені, напр., в таких аксіомах: якщо дві точки прямої належать якійсь П., то і всі точки прямої належать цій П.; положення П. в просторі цілком визначається трьома точками, які не лежать на одній прямій. М. І. *Лобачевський* визначав П. як *геометричне місце* точок, рівновіддалених від двох заданих точок простору. Властивості фігур, розташованих в одній П., вивчаються в курсі *планіметрії*.

ПЛОЩИНА́ ПОЛЯРИЗА́ЦІЇ — площина, яка проходить через напрям поширення лінійно поляризованої електромагнітної хвилі і напрям коливань електричного вектора цієї хвилі (див. *Поляризація світла, Поляризація хвиль*). Раніше цю площину називали площиною коливань, а під П. п. розуміли площину, яка проходить через магн. вектор і напрям поширення хвилі.

ПЛОЩИ́ННИЙ ЗМИВ. поверхневий змив, площинна ерозія — руйнування і знесення верхнього шару грунту чи продуктів вивітрювання гірських порід дощовими й талими водами, що стікають по схилу суцільним шаром або дрібними струмками. П. з. залежить від крутизни і довжини схилу, стійкості порід до змиву, інтенсивності опадів чи танення снігу, характеру рослинного покриву та особливостей госп. використання території. Змивається верх. шар гумусового горизонту грунту (див. *Ерозія грунту*). Продукти П. з. та яружного розмиву (див. *Яр*) формують стік річкових наносів, замулюють ставки і водосховища. На Україні пояс макс. ерозії, зокрема П. з., проходить по межі лісостепової і степової зон. *Г. І. Швебс.*

ПЛОЩИ́ЦЯ (Phthirus) — рід комах ряду *вошей*. Зовнішні паразити людини і людиноподібних мавп. У світовій фауні 2 види; в фауні СРСР, у т. ч. України — 1: площиця лобкова, або лобкова воша (Ph. pubis). Тіло (довж. 1—2 мм) коротке, широке, плескате, на черевці є бічні сосочковидні вирости з довгими щетинками. Паразитує на людині. Оселюється переважно у волоссі лобка, зрідка пахв, бороди, вій. Присисаючись до шкіри (біля основи волосу), спричинює свербіння. Самка за життя (до 17 днів) відкладає бл. 50 яєць (гнид). Зараження відбувається при безпосередньому контакті, рідше через білизну та ін. Заходи профілактики та боротьби: додержання загальних гігієнічних правил; застосування *інсектицидів*, ртутних препаратів. Див. також *Дезинсекція, Дезинфекція*.

ПЛУГ — сільськогосподарське знаряддя для основного обробітку грунту — *оранки*. Одним з найстаріших грунтообробних знарядь — попередником П.— була дерев'яна соха. Історія розвитку сучас. П. починається з кін.17 ст. У Росії пром. виробн. П. почато 1802 на одному з московських заводів. В СРСР перші серійні тракторні П. були випущені Одеським заводом ім. Жовтневої революції 1925. П. поділяють на П. загального призначення (для оранки під зернові та ін. польові культури на глиб. до 30 см) і П. спеціальні (чагарниково-болотні, лісові, плантажні та ін.); за видом тяги — на канатні, кінні, тракторні (причіпні, навісні та напівнавісні); за конструкцією робочих органів — на полицеві, дискові, комбіновані, роторні та безполицеві; за кількістю корпусів — на одно-, дво-, три- і багатокорпусні. В СРСР, зокрема на Україні, найпоширеніші тракторні напівнавісні і навісні полицеві П., робочими органами яких є (мал.) передплужник, ніж і корпус, що складається з лемеша, полиці (в основному культурної форми) і польової дошки, прикріплених до стояка. П. з цими робочими органами забезпечують виконання необхідних агротехніч. вимог культурної оранки. На Україні застосовують переважно такі П. загального призначення: напівнавісні — ПТК-9-35 (мал.) — дев'ятикорпусний, ширина захвату 3,15 м; ПЛ-5-35 — п'ятикорпусний, ширина захвату 1,75 м; навісні — ПЛН-4-35 — чотирикорпусний, ширина захвату 1,4 м; ПЛН-3-35 — трикорпусний, ширина захвату 0,9 або 1,05 м; ПВН-3-35 (мал.) — трикорпусний, комбінований з обертовими полицями, ширина захвату 1,05 м; ПДН-4-30 (мал.) — дисковий, чотирикорпусний, продуктивність 0,75 га/г, застосовують їх лише для оранки надмірно зволожених грунтів; триярусні ПТН-40 — односекційний, ширина захвату 0,4 м та ПТН-3-40 — трисекційний, ширина захвату 1,2 м, призначені для докорінного поліпшення малородючих солонцевих і підзолистих грунтів. Із спеціальних П. на Україні поширені такі: П. навісний тракторний чагарниково-болотний ПБН-75 (мал.) — для першої оранки осушених торфових і мінеральних заболочених грунтів, зарослих чагарником завишки до 2 м; має корпус з напівгвинтовою полице-лемішною поверхнею з шириною захвату 0,75 м та черенковий ніж для роботи на мінеральних і дисковий — на болотних грунтах. П. плантажні — для оранки під виноградники і сади (див. *Виноградникові машини*). П. лісові — для підготовки грунту під сівбу і посадку лісових культур (див. *Лісові машини*). П. садові та П.-лущильники за будовою подібні до П. загального призначення, відмінність у тому, що вони обладнані корпусами з меншою шириною захвату й орють на меншу глибину. Іл. с. 422.

Літ.: Горячкин В. П. Собрание сочинений, т. 2. М., 1968; Комаристов В. Ю., Дунай М. Ф. Сільськогосподарські машини. К., 1979.

В. С. Гапоненко.

«ПЛУГ» — 1) Спілка укр. рад. селянських письменників. Засн. 1922 у Харкові. В ряді міст республіки мала свої філії. До ініціативної групи «П.» входили С. Пилипенко, І. Сенченко, А. Панів, Гео Коляда, І. Шевченко та ін. Членами спілки були також Д. Бедзик, С. Божко, А. Головко, В. Гжицький, Г. Епік, Н. Забіла, І. Кириленко, О. Копиленко, В. Мисик, В. Минко, П. Панч, П. Усенко та ін., які у своїх творах висвітлювали життя і побут укр. села. Грунтуючись на ідеї тісного єднання революц. селянства з пролетаріатом, «П.» ставив своїм завданням виховувати широкі селян. маси в дусі пролет. революції, залучати їх до активної участі в громад. житті. «П.» сприяв піднесенню культур. рівня рад. села, виявленню й об'єднанню літ. сил. Проте «масовізм» «П.» спричинився до того, що в орг-цію часто потрапляли випадкові люди, а в л-рі з'являлися ідейно і художньо слабкі твори. В 1931 «П.» перейменовано на Спілку пролетарсько-колгоспних письменників. Існував до 1932. 2) Селян. двотижневик Головполітосвіти УРСР. Вийшов у Харкові 1922 лише один номер (за ред. С. Пилипенка). Тут надруковано твори засновників орг-ції «П.», інформацію з селян. життя на Україні тощо; опубліковано Статут спілки селян. письменників «П.». 3) Літературно-худож. та критичний місячник Спілки укр. рад. селян. письменників «П.». Видавався 1925—32 щомісяця в Харкові за ред. С. Пилипенка, І. Сенченка, А. Головка, І. Кириленка, Д. Загула та ін. У 1925—27 виходив під назвою «Плужанин». Об'єднував широкий авторський актив. Публікував переважно худож. твори «плужан» та інформацію про їхню творчість, літ.-критичні статті. У «П.» друкувалися матеріали з літ.-мист. життя народів СРСР та зарубіж. країн, переклади творів Максима Горького, М. Богдановича, Янки Купали, Е. Золя та ін. Журнал гостро критикував хибні ідейно-естетичні

М. С. Плотников.

П. А. Плотников.

В. К. Плошевський.

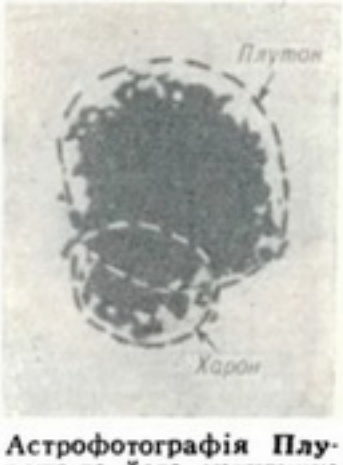

Астрофотографія Плутона та його супутника Харона.

Плутарх.

концепції М. Хвильового. Випускав літ. додаток — серію «Весела книжка». З припиненням діяльності орг-ції «П.» вийшов здвоєний номер журналу під назвою «Колгоспна Україна» (1933) як орган Оргкомітету Спілки рад. письменників України. 4) Літ. альманах Спілки укр. рад. селян. письменників «П.». Виходив 1924—27 у Харкові за ред. С. Пилипенка. Вийшло три зб-ки. Друкував твори П. Панча, О. Копиленка, І. Сенченка, В. Сосюри, О. Вишні, П. Усенка, Л. Первомайського, Т. Масенка, Я. Качури та ін., літ.-критичні праці О. Білецького, М. Яшека (бібліографічне дослідження про літ. дискусію 1925—27) та ін. В «П.» вміщено бібліографічний покажчик «Плужанська творчість». *А. А. Тростянецький.*

ПЛУ́ГАРЖ (Pluhař) Зденек (н. 16. V 1913, Брно) — чес. письменник, засл. письменник ЧССР (з 1974). За фахом інженер. Під час нім.-фашист. окупації — в'язень концтаборів. Літ. діяльність почав у 40-х рр. Автор романів «Хрести тягнуться до Тихого океану», «Туга — хліб мій» (обидва — 1947), «Хмари пливуть над Савойєю» (1949) тощо. У романах «Голуба долина» (1954), «Хай кинуть в мене каменем» (1962), «Успіх» (1965), «Остання зупинка» (1971) та ін. порушує актуальні морально-етичні проблеми соціалістичної дійсності. Боротьбу патріотів проти фашизму відтворено в романах «Скляна дама» (1973), «Один срібник» (1974) та ін.

Плуги: 1 — робочі органи плуга: *1* — передплужник; *2* — леміш; *3* — полиця; *4* — польова дошка; *5* — грунтопоглиблювач; *6* — стояк; *7* — дисковий ніж; *8* — рама; 2 — напівнавісний чагарниково-болотний плуг ПБН-75; 3 — навісний триярусний плуг ПТН-40; 4 — навісний дисковий плуг ПДН-4-30; 5 — навісний комбінований з обертовими полицями плуг ПВН-3-35; 6 — напівнавісний дев'ятикорпусний плуг ПТК-9-35.

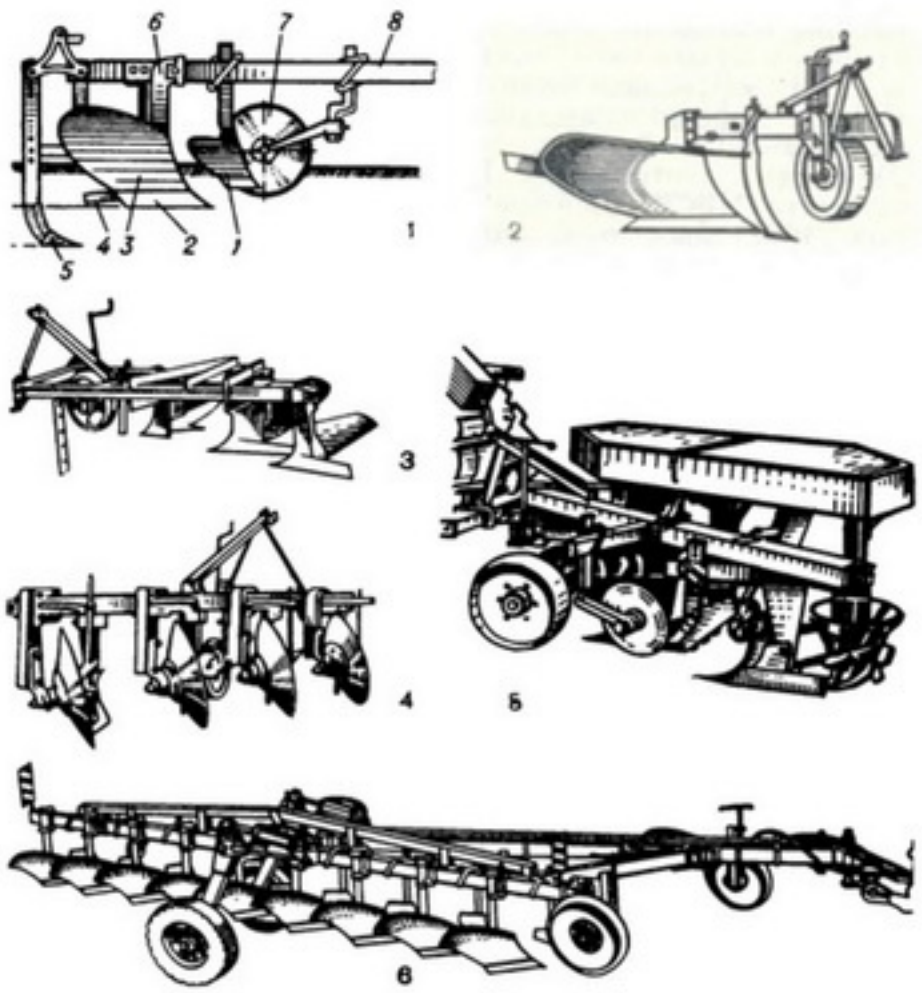

Тв.: Укр. перекл.— Хай кинуть в мене каменем. К., 1972; Скляна дама.— Успіх. К., 1976; Бар «Загублений якір». «Всесвіт», 1981, № 2—4; Рос. перекл.— Если покинешь меня. М., 1976; Последняя остановка.— Один сребреник. М., 1979.

В. А. Моторний.

«ПЛУЖА́НИН» — літературно-художній та критичний місячник Спілки селянських письменників «*Плуг*». Виходив 1925—27 у Харкові. В 1927—32 наз. «Плуг».

ПЛУ́ЖНИК Євген Павлович [14 (26).XII 1898, слобода Кантемирівка, тепер смт Ворон. обл.— 2.II 1936] — укр. рад. письменник. Навчався у Київ. вет.-зоотехнічному ін-ті і Київ. муз.-драматичному ін-ті (не закінчив). Деякий час учителював на Полтавщині. Друкуватися почав 1923. Належав до літ. об'єднання «*Ланка*» («*Марс*»). У поетичних збірках «Дні» (1926), «Рання осінь» (1927), «Рівновага» (1933, опубл.— 1966) оспівав революцію, показав складний процес становлення нової людини, моралі. Характерні властивості лірики і поем П. («Канів», «Галілей») — лаконізм образних засобів, природність інтонацій, драматизм почуттів. Автор п'єс «Професор Сухораб» (1928), «У дворі на передмісті» (1929), роману «Недуга» (1928). Переклав укр. мовою ряд творів М. Гоголя, А. Чехова, М. Горького, «Тихий Дон» М. Шолохова. Разом з В. Підмогильним уклав словник «Фразеологія ділової мови» (1926).

Тв.: Вибрані поезії. К., 1966.

Літ.: Новиченко Л. М. По той бік спокою. В кн.: Не ілюстрація — відкриття. К., 1967; Череватенко Л. Поет, народжений революцією. «Дніпро», 1967, № 7.

Л. В. Череватенко.

ПЛУТА́РХ (Πλούταρχος; бл. 46, Херонея, Беотія — бл. 127) — давньогрец. письменник, історик і філософ-моралі́ст. Н. в знатній і заможній сім'ї. Здобув енциклопедичну освіту в Афінах. Об'їздив Грецію, бував у Римі і Александрії, проте більшу частину життя провів у Херонеї. В праці «Паралельні життєписи» подав біографії (збереглося 50 біографій) видатних греків і римлян (у «паралель» кожному греку підібрано римлянина). Філос. та ін. твори П. прийнято об'єднувати під умовною назвою «Моралії». Як філософ П. примикав до *платонізму*.

Тв.: Рос. перекл.— Сравнительные жизнеописания, т. 1—3. М., 1961—64.

ПЛУ́ТЕУС (від лат. pluteus — щит) — личинка деяких *голкошкірих*. У морських їжаків наз. ехіноплутеус, а у офіур — офіоплутеус. Для П. характерні довгі парні вирости — «руки», завдяки яким вони плавають у товщі води, кишечник з трьома парами целомічних мішків. На дорослу тварину перетворюється лише частина тіла, решта, зокрема «руки», руйнується.

ПЛУТОКРА́ТІЯ (грец. πλουτοκρατία, від πλοῦτος — багатство і κράτος — влада) — 1) Панування багатіїв; політичний лад д-ви, за якого влада формально (за допомогою узаконених високих майнових цензів) або фактично (незалежно від проголошених демократичних норм) належить найбагатшим представникам пануючого класу. 2) Купка найбагатших представників пануючого класу.

ПЛУТО́Н (Πλούτων) — у грец. міфології друге ім'я бога підземного царства *Аїда*. Під цим ім'ям його вшановували як володаря підземного світу у Старод. Римі.

ПЛУТО́Н — планета *Сонячної системи*, астр. знак ♇. Серед. віддаль від *Сонця* 39,518 *астрономічної одиниці* (5908,9 млн. км). З 22 січня 1969 П. ближче до Сонця, ніж *Нептун*; 1989 П. пройде *перигелій* своєї *орбіти*; 2009 П. знову стане найвіддаленішою від Сонця *планетою*. *Ексцентриситет* орбіти 0,253, нахил її до площини екліптики 17° 8′, період обертання навколо Сонця 247,7 тропічного *року*, а навколо осі — 6 діб 9 год 17 хв 47 с. Радіус П. бл. 2000 км (0,32 радіуса *Землі*), маса дорівнює $1{,}2 \cdot 10^{25}$ г (у 6,1 раза менша за масу *Місяця*). Серед. густина речовини П. 0,4 ÷ 1 г/см³. Припускається, що атмосфера П. (яка надзвичайно розріджена) складається з неону. Поверхня П. складається, мабуть, із скелястих порід, збагачених залізом і змішаних з метановим льодом. Серед. *альбедо* П. бл. 0,5. Т-ра поверхні бл. —240° С. Неозброєним оком П. не спостерігається (його блиск 14,7 візуальної *зоряної величини*). В телескоп його видно як диск з кутовим діаметром, меншим за 0,2″. П. має один супутник (Харон), що його відкрив амер. астроном Д. Крісті 22.VI 1978. Радіус супутника (мал.) ~ 1000 км (через це систему П.— Харон вважають, як і систему Земля — Місяць, подвійною планетою); він завжди повернений одним боком до планети; його блиск 16,3 візуальної зоряної величини. Площина орбіти супутника майже перпендикулярна до площини орбіти П.; віддаль його від центра планети бл. 17 тис. км (8,25 радіуса планети). Існування П. теоретично передбачив 1915 П. *Ловелл*, який обчислив його орбіту за збуреннями в русі *Урана* та Нептуна (див. *Збурення руху небесних тіл*). Відкрив П. 1930 на знімках неба, одержаних в обсерваторії П. Ловелла, амер. любитель астрономії (пізніше — професіональний астроном) К. У. Томбо (н. 1906). Припускають, що П. колись був супутником Нептуна. Іл. с. 421.

Літ.: Голицын Г. С. Плутон и его спутник. «Земля и Вселенная», 1979, № 2; Чурюмов К. І. Жадана планета Ікс. «Наука і суспільство», 1980, № 8.

К. І. Чурюмов.

ПЛУТО́Н у геології — геологічне тіло магматичного походження. Утворюється в результаті застигання *магми* у верхніх шарах *земної кори*. До П. відносять великі інтрузивні масиви (див. *Інтрузія*) складчастих областей — *батоліти, лаколіти, штоки* тощо.

В. М. Венидиктов.

ПЛУТОНІ́ЗМ — напрям у геології, послідовники якого вважали, що усі гірські породи утворилися внаслідок магматичних процесів. Концепцію П. вперше виклав шотландський геолог Дж. Геттон (1726—97) наприкінці 18 ст.

Утвердження П. відбувалося в гострій боротьбі з *нептунізмом*, прихильники якого не визнавали значення внутр. геол. факторів. П. був поширений до серед. 19 ст. Прогресивне значення П. полягає у визнанні циклічності геол. процесів. Іноді під П. розуміють комплекс процесів, що зумовлюють утворення *інтрузивних гірських порід*. *В. М. Венидиктов.*

ПЛУТО́НІЙ (Plutonium; від назви планети *Плутон*), Pu — штучно одержаний радіоактивний хім. елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 94, масове число найстійкішого ізотопу 244; належить до *актиноїдів*. Період піврозпаду практично важливого довгоживучого ізотопу ^{239}Pu дорівнює 24360 р. Вперше П. 1940 одержав Г. *Сіборг* з співробітниками, опромінюючи уран ядрами важкого водню (дейтерію). П.— сріблясто-білий метал, існує у вигляді шести поліморфних модифікацій (див. *Поліморфізм*) з різною густиною; густ. альфа-П. (т-ра 20° С) 19800 кг/м³; $t_{пл}$ 639,5° С; $t_{кип}$ 3235° С. Утворює сполуки з галогенами, киснем, сіркою, фосфором та ін. неметалами; з багатьма металами — *інтерметалеві сполуки*. Ізотоп ^{239}Pu (поряд з ізотопом ^{235}U) — осн. джерело ядерної енергії. Ізотоп ^{238}Pu використовують для виготовлення довготривалих атомних електр. батарейок, які можна застосовувати, напр., у приладах стимулювання роботи серця.

ПЛУ́ТОС (Πλοῦτος) — у грец. міфології бог багатства. У найдавніші часи його ототожнювали з *Плутоном*. За деякими міфами, П.— син богині миру *Ейрени*. *Арістофан* у комедії «Плутос» зобразив його сліпим, підкресливши цим несправедливість розподілу багатства. В мист. П. зображували найчастіше хлопчиком з рогом достатку в руках. Іл. див. до ст. *Ейрена*, т. 3, с. 514.

ПЛУ́ЧЕК Валентин Миколайович [н. 22.VIII (4.IX) 1909, Москва] — рос. рад. режисер, нар. арт. СРСР (з 1974). В 1929 закінчив акторський, а 1932 — режисерський ф-ти Держ. театру, експериментальної майстерні під керівництвом В. *Мейєрхольда*. З 1929 грав у Театрі ім. В. Мейєрхольда; 1940 — один з організаторів Держ. театр. моск. студії (з 1941 — фронтовий театр). У 1942—45 очолював Театр Північного флоту (м. Полярне), 1945—50 — Моск. новий театр. З 1950 — режисер, з 1957 — гол. режисер Моск. театру сатири. Вистави: «Лихо з розуму» Грибоєдова, «Ревізор» М. Гоголя, «Баня» (разом з М. *Петровим* і С. *Юткевичем*), «Клоп» (разом з С. Юткевичем), «Містерія-буф» В. Маяковського, «Біг» М. Булгакова, «Таблетку під язик» А. Макайонка, «Безумний день, або Весілля Фігаро» П. О. К. Бомарше, «Тригрошова опера» Б. Брехта та ін. Автор книги «На сцені — Маяковський» (1962). Нагороджений орденами Дружби народів, Трудового Червоного Прапора, Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями.

ПЛУ́ЧИК Едуард Ліокумович (н. 27.XI 1936, Мінськ) — укр. рад. кінооператор, засл. діяч мист. УРСР (з 1977). В 1966 закінчив ВДІК. З 1959 працює на Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка. Зняв фільми: «Карантин» (1968), «Хліб і сіль» (1970), кінотрилогію «Дума про Ковпака» (1975—77), «Від Буга до Вісли» (1981). З 1967 викладає на кінофакультеті Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого.

ПЛЮВІО́ГРАФ (від лат. pluvia — дощ і грец. γράφω — пишу) — самописний прилад для вимірювання і реєстрації кількості рідких опадів, їх інтенсивності й тривалості. В СРСР найпоширеніший П., що складається з приймальника опадів пл. 500 см² (мал. с. 424) та з'єднаної з ним циліндричної посудини з поплавком, на якому є стрілка з пером. Опади, потрапляючи у приймальник, піднімають поплавок, перо при цьому викреслює на паперовій стрічці криву. Стрічку закріплено на барабані, що обертається за допомогою годинник. механізму. Вертикальні лінії на ній відповідають часу, горизонтальні—кількості опадів.

ПЛЮМБІКО́Н (від лат. plumbum — свинець і грец. εἰκών — зображення) — перетворювач світлового сигналу на електричний — *відеосигнал*; *передавальна телевізійна трубка* з нагромадженням електричних зарядів; різновид *відикона*. Мішенню П. (на відміну від відикона) є плівка з шаром оксиду свинцю (PbO), що відзначається складною напівпровідниковою структурою. П.—малоінерційний перетворювач, забезпечує правильне передавання кольорових зображень. Застосовується гол. чин. в кольоровому телебаченні.

ПЛЮРАЛІ́ЗМ (від лат. pluralis — множинний) — ідеалістична філософська концепція, за якою все існуюче складається з кількох або з множини самостійних рівнозначних духовних сутностей, що не зводяться до єдиного начала. Термін «плюралізм», запроваджений німецьким філософом Х. Вольфом (1712), протилежний *монізмові*. На позиціях П. стояли Г. В. Лейбніц (учення про *монади*), Й. Ф. *Гербарт*, у сучас. бурж. філософії деякі представники *персоналізму, прагматизму, неопозитивізму, екзистенціалізму*. В *пізнання теорії* П. обстоює множинність істини, що приводить до *агностицизму* та *ірраціоналізму*. П., заперечуючи єдину визначальну основу суспільства, розглядає історію як потік випадкових подій, тобто відмовляється від аналізу об'єктивних законів розвитку людства. Концепція П. практично використовується як засіб дискредитації моністичної філос. основи марксизму-ленінізму, заперечення політичної системи соціалізму, заг. закономірностей побудови соціалізму, для апологетики бурж. демократії. Див. також «*Плюралістична демократія*».

«ПЛЮРАЛІСТИ́ЧНА ДЕМОКРА́ТІЯ» — сучасна буржуазно-реформістська концепція, відповідно до якої влада в бурж. д-ві ніби «розшаровується» і здійснюється як державою, так і багатьма недержавними об'єднаннями (асоціаціями підприємців, церквою, політ. партіями, фермерськими об'єднаннями тощо), що протидіють і зрівноважують одна одну, завдяки чому нібито досягається «чиста», «вища» демократія. В основі «П. д.» лежать вульгарно-ідеалістичні уявлення про «гармонійну єдність» інтересів особи і бурж. суспільства. Ця концепція характеризується *еклектизмом*, має на меті замаскувати панівне становище буржуазії ілюзією незалежності різноманітних сусп. сил. Виникнення концепції «П. д.», найвідомішими представниками якої є Г. Хекшер, С. Файнер та ін., пов'язане з ускладненнями політ. системи сучас. капіталізму, загостренням класової боротьби. В цих умовах класичну бурж. «*поділу влади*» *теорію* витіснив *інституціоналізм*, який став ідеологічною базою «П. д.». Концепція «П. д.» тісно пов'язана з ін. бурж. концепціями — «народного капіталізму», «держави благоденства» тощо. *А. Й. Рогожин.*

ПЛЮТИ́НСЬКИЙ Володимир Антонович (н. 4.V 1927, с. Борисів, тепер Ізяславського р-ну Хмельн. обл.) — один із перших організаторів колгоспного виробництва на Ровенщині в перші роки після визволення 1944 західноукраїнських областей від німецько-фашист. загарбників; голова ордена Трудового Червоного Прапора колгоспу «Зоря комунізму» Ровенського р-ну Ровен. обл., Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1951. Колгосп, очолюваний П., став високорентабельним агропромисловим комплексом (у г-ві — 9816 га угідь, розвинені тваринництво, овочівництво, діють овочеконсервний комбінат, склотарний завод, ін. підприємства). П.— делегат XXIV і XXVI з'їздів КПРС, XXIII з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 7—10-го скликань. Член Президії Верховної Ради УРСР. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Є. П. Плужник.

В. М. Плучек.

ПЛЮШ (нім. Plüsch, франц. peluche, від лат. pilus — волос) — густа тканина з бавовняним або з натурального шовку ворсом *основи* на лицьовому боці. За видом ворсу розрізняють П. розрізний і нерозрізний (петельний), за способом вироблення і оздоблення — гладенький, візерунчастий, тиснений та ін. З П. шиють одяг, виготовляють завіси і покривала, ним оббивають меблі і оздоблюють одяг тощо. Див. також *Оксамит*.

В. А. Плютинський.

ПЛЮЩ Олексій Львович [13 (25). V 1887, с. Оленівка, тепер Борзнянського р-ну Черніг. обл.— 13 (25).V 1907] — укр. письменник. Навчався в Ніжинському істор.-філологічному ін-ті (1906—07). Друкуватися почав 1905. Твори П. (оповідання «Плач шаленого», «Сповідь», «Страшна помилка», «Записки недужої людини», повість «Великий в малім і малий у великім») написані під впливом ліберально-народницьких ідей. В оповіданні «В пивниці» змалював тяжке життя робітничої сім'ї. Писав також вірші і п'єси.

Тв.: Твори, т. 1—2. Одеса, 1911—12; Великий в малім і малий у великім. К., 1930. *Г. Я. Неділько.*

ПЛЮЩ Павло Павлович [19 (31). XII 1896, с. Володькова Дівиця, тепер Червоні Партизани Носівського р-ну Черніг. обл.— 4.III 1975.

Плющ звичайний. Частина рослини з повітряними коренями та суцвіття.

Київ] — укр. рад. мовознавець. Член КПРС з 1964. Закінчив Дніпроп. ін-т соціального виховання (1931). З 1937 працював у Київ. ун-ті (з 1960 — професор). Осн. праці: «Збірник вправ з синтаксису та пунктуації» (1936; у співавт. з О. Я. Сарнацькою), «Мовні засоби гумору в „Енеїді" І. Котляревського» (1959), «Краса і сила Шевченкової мови» (1964).

Тв.: Історія української літературної мови. К., 1971.

ПЛЮЩ (Hedera) — рід вічнозелених ліаноподібних здерев'янілих кущів родини аралієвих. Стебло розгалужене (з численними додатковими повітряними корінцями — присосками), завдовжки від 2 до 20 м і більше. Листки суцільні або 3—5-лопатеві, шкірясті, зверху блискучі; характерна *гетерофілія*. Квітки правильні, двостатеві дрібні, у китицях або волотях. Плід—ягодоподібний. Бл. 15 видів, поширені у помірних гірських областях Пд.-Сх. Азії, в Середземномор'ї, Зх. та в Серед. Європі. В СРСР — 6 видів, у т. ч. в УРСР — 2: П. звичайний, або прочитан (H. helix), росте в тінистих лісах зх. частини УРСР; П. кримський (H. taurica), поширений в лісах пд. районів Криму. П. використовують в озелененні відкритого і закритого грунту, для декорування стін, альтанок, ампельного прикрашання приміщень.

М. П. Волошин.

ПЛЯЖ (франц. plage — узмор'я) — слабонахилена прибережна смуга моря, озера, річки. Складена піском, гравієм, галькою і ракушняком. На мор. узбережжях від дії прибою або шторму матеріал П. значно переміщується і змінюється. П. використовують для купання і лікування (див. *Сонцелікування*). На Україні численні П. є на узбережжях Чорного та Азовського морів, у долинах багатьох річок.

ПЛЯТТ Ростислав Янович [н. 30. XI (13.XII) 1908, Ростов-на-Дону] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1961). Навчався на драм. курсах, які очолював Ю. *Завадський*. З 1927 — актор Театру-студії під керівництвом Ю. Завадського, згодом Ростовського-на-Дону театру ім. М. Горького, 1938—41 — Моск. театру ім. Ленінського комсомолу, а 1943—Театру ім. Моск. Ради. Ролі: Войницький, Дорн («Лісовик», «Чайка» Чехова), Яропегов («Сомов та інші» М. Горького), Крогстад («Нора» Ібсена), Васін («Російські люди» Симонова), Б. Шоу («Милий брехун» Кілті), Парклі Купер («Далі—тиша» В. Дельмар) та ін. Знімається в кіно; ролі: Янек («Мрія»), Грін («Убивство на вулиці Данте»), пастор Шлаг («Сімнадцять миттєвостей весни»). Концертна діяльність. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: Дунина С. Т. Ростислав Плятт. М., 1963.

ПЛЯЦКО́ Григорій Васильович (н. 14.IV 1928, с. Островок, тепер Сокальського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. механік, доктор тех. наук (з 1976). Закінчив Львів. політех. ін-т (1950). З 1957 працював у Фізико-мех. ін-ті АН УРСР, з 1973 — у Львів. філіалі матем. фізики Ін-ту математики АН УРСР (тепер Ін-т прикладних проблем механіки і математики АН УРСР; з 1975 — зав. відділом). Наук. праці з питань теплопровідності та термопружності, а також фізико-мех. явищ у твердих тілах під дією високоінтенсивних потоків енергії. Державна премія УРСР, 1975.

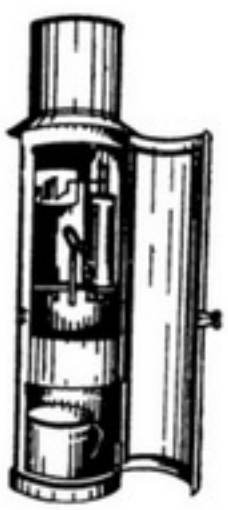

Плювіограф.

ПЛЬЗЕНЬ — місто на Зх. Чехословаччини, адм. ц. Зх.-Чеської обл. Розташований при злитті кількох річок, які утворюють р. Бероунку (прит. Влтави). Вузол з-ць і автошляхів. 163 тис. ж. (1976). Один з найбільших центрів важкого машинобудування країни — комбінат ім. В. І. Леніна (кол. з-ди «Шкода»), виробн. прокатних станів, турбін, екскаваторів, підйомних кранів, верстатів, компресорів, електровозів, устаткування для атомної промисловості та ін. Виробництво якісної сталі. Хімічні, паперові, керамічні, склоробні, шкіряні й харчові підприємства. П. здавна відомий пивоварною пром-стю (з-д «Праздрой» збудовано 1842). Поблизу міста — видобування вугілля і заліз. руди. Медичний, маш.-буд., електротех., пед. ін-ти. Картинна галерея, музеї. Театри. Архіт. пам'ятки 14—19 ст. П. засн. бл. 1292.

ПНЕВМАТИ́ЧНА ЗБРО́Я (від грец. πνευματικός — повітряний) — ручна невогнепальна зброя, в якій для метання кулі використовується сила тиску стиснутого повітря або газу. Прототипом П. з. була стародавня повітрянодувна трубка. Перша пневматична рушниця в Європі з'явилася 1430. В кін. 18 ст. пневматичні рушниці були на озброєнні в арміях ряду країн. На поч. 19 ст. її заступила *вогнепальна зброя*. Сучас. нарізна П. з. розвивається як спортивно-тренувальна зброя, має калібр від 3 до 5,6 мм, дальність стрільби до 100 м. Для стрільби з П. з. застосовують свинцеві або сталеві кулі з хвостовим опереннням. П. з. буває пружинною і газобалонною.

ПНЕВМАТИ́ЧНА ПО́ШТА — вид зв'язку, за яким документи і невеликі вантажі переміщують у спец. трубах, стискуючи або розріджуючи повітря в них; різновид *пневматичного транспортування*. Існує з 18 ст. Перша діюча установка П. п. з трубами протяжністю 100 м стала до ладу (1853) на Лондон. телеграфі. Осн. частинами сучас. установки (мал.), крім труб, є повітродувки, розміщені на окремих її ділянках, трансп. контейнери (жорсткі патрони, капсули) і герметичні приймально-відправляльні пристрої. Іноді вдаються й до безконтейнерного переміщення документів і вантажів. Установки П. п. бувають однотрубні (з одночасним рухом контейнерів лише в одному напрямі) і двотрубні (з незалежним одночасним переміщенням контейнерів в обох напрямах); системи П. п.— лінійні, радіальні і кільцеві. Швидкість руху контейнерів з вантажем масою до 2 кг становить 6—20 м/с (іноді до 45 м/с). Продуктивність установок — до 2,4 тис. контейнерів за годину. П. п. використовують у межах будинку (напр., на великих підприємствах зв'язку, на металург. підприємствах — для транспортування проб гарячого металу) або в межах міста. Найбільша протяжність ліній П. п. у Парижі — бл. 600 км. П. п. застосовують в СРСР (Москва, Ленінград, Київ, Тбілісі тощо), ФРН та ін. країнах. Дальший розвиток П. п. передбачає збільшення діаметра труб, у яких переміщуватимуться контейнери на колесах. Див. також *Диспетчерський зв'язок*.

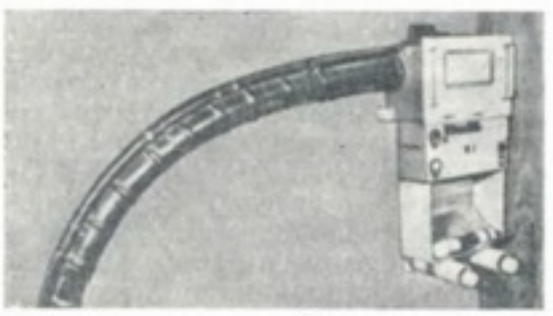

Пневматична пошта. Пульт керування (у верхню частину пульта вставляють рознімний патрон з документом, два патрони внизу — запасні).

А. Ф. Кукуруза.

ПНЕВМАТИ́ЧНЕ ТРАНСПОРТУВА́ННЯ — переміщення сипких, поштучних і пластично-в'язких матеріалів по *трубопроводах* за допомогою стиснутого або розрідженого повітря (чи ін. газу). Для П. т. використовують установки (всмоктувальні, нагнітальні, комбіновані), у складі яких є *компресори, вентилятори* або *вакуумні насоси*, завантажувальні пристрої (напр., живильники), труби (діаметром до 1200 мм), а також *фільтри* і *циклони* (в них повітря відокремлюється від транспортованого матеріалу). Продуктивність таких установок — від кількох кілограмів до сотень тонн матеріалів за годину; віддаль транспортування ними матеріалів — до кількох кілометрів; тиск повітря в установках — до 0,8 МПа. П. т. характеризується герметичністю транспортних систем, можливістю пристосування їх до різних виробничих умов, суміщення з ін. технологічними операціями (напр., сушінням, нагріванням, охолоджуванням) та повної автоматизації процесу. Вади П. т.: порівняно великі витрати електр. енергії (до 5 кВт · год/т), висока металомісткість, значне зношування устаткування при переміщуванні високотвердих матеріалів. Системи П. т. дають змогу завантажувати і розвантажувати транспортні засоби, переміщувати матеріали між цехами пром. підприємств (див. *Промисловий транспорт*), видаляти відходи виробн., відсмоктувати пил. До П. т. вдаються й при переміщенні документів, невеликих вантажів (див. *Пневматична пошта*) тощо. Набуває поширення контейнерне, або капсульне, П. т. з рухом по трубопроводах вантажних *контейнерів* (одного або кількох) на колісному ходу (швидкість руху 20—30 км/год). Проектуються (1981) системи П. т., якими перевозитимуть пасажирів у спец. кабінах-капсулах.

ПНЕВМАТИ́ЧНИЙ ПРИ́ЛАД вимірювальний — прилад, яким вимірюють лінійні розміри деталей машин і механізмів, використовуючи струмінь стиснутого повітря, що проходить через калібрований

отвір (сопло) і потрапляє на встановлену перед цим отвором деталь. Принцип дії П. п. грунтується на залежності витрати (або пов'язаного з нею тиску) повітря від віддалі (зазора) між соплом і деталлю. Шкала приладу проградуйована в одиницях довжини при відомій віддалі між соплом і поверхнею, на яку встановлено деталь. Розрізняють П. п. ротаметричного (див. *Ротаметр*) і манометричного (див. *Манометр*) типів. Настроюють їх звичайно за розміром зразкової деталі або кінцевими *мірами довжини*. П. п. застосовують гол. чин. у машино- і приладобудуванні.

ПНЕВМАТИ́ЧНІ БУДІВЕ́ЛЬНІ КОНСТРУ́КЦІЇ — будівельні конструкції (м'які *оболонки*), що їх несуча спроможність забезпечується надлишковим тиском повітря всередині замкнутих об'ємів. Розрізняють П. б. к. (мал.) повітроопірні, повітрокаркасні та комбіновані. У повітроопірних П. б. к. слабо стиснуте повітря (надлишковий тиск 0,1—1 кПа) подається (повітродувками, вентиляторами) всередину огороджуваних ними герметич. приміщень. Для входу в приміщення і виходу з них у П. б. к. такого типу передбачено повітряні *шлюзи*; заданий тиск повітря (нешкідливий для здоров'я людини) підтримується автоматично. У повітрокаркасних П. б. к. стиснуте повітря (надлишковий тиск 30—700 кПа) нагнітається (компресорами) лише в несучі елементи каркасу, в огороджуваних ними приміщеннях підтримується атмосферний тиск. Комбіновані П. б. к. є повітрокаркасними, в яких передбачено можливість герметизації приміщень, щоб епізодично збільшувати несучу спроможність конструкцій (напр., при сильному вітрі або снігопаді). Деякі П. б. к. підсилюють канатами, відтяжками, сітками або діафрагмами. П. б. к. виготовляють з армованих плівок або *тканин технічних* з полімерним покриттям. Вони легкі, компактні, зручні при транспортуванні та монтажі, сейсмостійкі, дають змогу перекривати великі *прогони* без внутр. опор. Вади П. б. к.— недовговічність, низька вогнестійкість, у них необхідно постійно підтримувати надлишковий тиск повітря. П. б. к. використовують при зведенні постійних і тимчасових споруд різного призначення (гаражів, спортивних та виставочних залів, теплиць, складів та ін.), як *опалубку* при виготовленні залізобетонних конструкцій тощо. В СРСР масовий випуск П. б. к. освоєно на ангренському заводі «Гумотехніка» (Узб. РСР).

Літ.: Пневматические конструкции воздухоопорного типа. М., 1973; Ермолов В. В. Воздухоопорные здания и сооружения. М., 1980; Арсеньев Л. Б., Полянов В. П. Пневматические сооружения. М., 1981. *Є. О. Тацій.*

ПНЕВМАТО́ЛІЗ [від грец. πνεῦμα (πνεύματος) — подув і λύσις — звільнення, виділення] — процес утворення *мінералів* під діянням летких компонентів (перегрітої водяної пари, сполук бору, фтору, хлору, сірки тощо), що виділяються з *магми*. Відбувається при проникненні магми в товщу *гірських порід* або під час виверження її на земну поверхню. П. супроводить магматизм і переходить у гідротермальні процеси. Внаслідок П. утворюються рудні родовища олова, вольфраму, берилію, літію, сірки та ін. *В. М. Венидиктов.*

ПНЕВМАТОФО́РИ [від грец. πνεῦμα (πνεύματος) — дихання і φορός — носій] — надземні вентиляційні, або дихальні, корені деяких тропічних деревних рослин. Характерні для дерев, що ростуть на бідних на кисень грунтах, гол. чин. *мангрових лісів* та тропіч. боліт. П. розвиваються з підземних бічних коренів і ростуть вертикально вгору (негативний геотропізм), піднімаючись над водою або грунтом. П. забезпечують підземні органи рослин повітрям, чому відповідає і їхня анатомічна будова — тонка кора, що постійно злущується, численні *сочевички*, дуже розвинена система повітроносних *міжклітинників*.

ПНЕВМОГРА́ФІЯ (від грец. πνεῦμα — дихання і γράφω — пишу) — запис дихальних рухів людини і тварин. Здійснюється за допомогою спец. приладу — пневмографа. Осн. частинами приладу є датчик (див. *Датчики біологічні*), який безпосередньо сприймає дихальні рухи, система, що передає показники датчика, і реєструюча система (напр., *кімограф*). П. звичайно поєднують з *спірометрією* або *спірографією*. Широко застосовується в фізіології і медицині для одержання даних про характер дихальних рухів.

ПНЕВМОКО́КИ (від грец. πνεύμων — легені та *коки*) — застаріла назва бактерії Streptococcus pneumoniae. Див. *Стрептококи*.

ПНЕВМОКОНІО́З (від грец. πνεύμων — легені та κονία — пил) — група професійних захворювань *легень*, що виникають внаслідок тривалого вдихання виробничого пилу і характеризуються розвитком у них фіброзного процесу. До групи П. входить багато різних захворювань легень, які виникають при порушенні правил техніки безпеки у працівників гірничорудної, вугільної, машинобудівної та ін. галузей промисловості. П. відрізняються за клінічними ознаками, тяжкістю перебігу і ускладнень. Строки розвитку П. різні і визначаються ступенем вмісту і складом пилу в повітрі, індивідуальною чутливістю організму тощо. Основні види П.: *силікоз* (від пилу, який містить вільний двоокис силіцію), силікатоз (від пилу, що містить зв'язаний двоокис силіцію — азбестовий, тальковий), *антракоз легень* (вугільний пил); П. від вдихання мішаного пилу — антракосилікоз (у прохідників вугільних шахт), сидеросилікоз (у електрозварників) тощо. П р о ф і л а к т и к а: впровадження сан.-гіг. заходів (мокре буріння, вентиляційні та пиловідсмоктувальні установки, автоматизація робочих процесів, респіратори тощо), медичні огляди. Див. також *Професійні хвороби*.

ПНЕВМОНІ́Я (від грец. πνεύμων — легені), запалення легень — інфекційне захворювання *легень* у людини і тварин, що може виникати як самостійне захворювання або як ускладнення ін. хвороб. У людини П. буває первинною, коли розвивається у осіб, що мають здорові органи дихання, і вторинною, коли виникає на фоні хронічних захворювань легень (*бронхіт, емфізема легень, пневмосклероз*). П. може бути також наслідком потрапляння в дихальні шляхи або активації мікробної інфекції, що міститься в них (стафілококи, стрептококи та ін.), вірусів (*грипу, орнітозу,* аденовірусів), впливу різних фіз. і хім. факторів (ушкоджень, високих і низьких т-р, шкідливих речовин). Фактори, що сприяють розвиткові П.— переохолодження організму, фіз. та розумова перевтома, недостатнє харчування, *куріння, алкоголізм,* ослаблення організму внаслідок ін. захворювань. При П. у запальний процес втягуються найдрібніші легеневі пухирці (альвеоли) і найдрібніші бронхи (бронхіоли). За характером ураження і клінічним перебігом розрізняють вогнищеву і крупозну П. При вогнищевій П. запальний процес уражує невеликі частки легень, при крупозній П. уражуються всі структурні частки легень — бронхіоли, *плевра*. Для крупозної П. характерні: гострий початок — раптове підвищення т-ри тіла (38—39° С і вище), погіршення стану, поява задишки, сильний біль у боці; потім з'являється кашель з виділенням в'язкого *мокротиння* іржавого кольору (домішка крові). При вислуховуванні хворого відмічаються сухі, а потім вологі хрипи. Вогнищева П. характеризується тими самими симптомами, але виражені вони менше, ніж при крупозній П. За клінічним перебігом П. буває гострою і хронічною. Гостра П. зустрічається частіше, ніж хронічна. Перебіг хронічної П. дуже тривалий (місяці, роки), при цій формі П. уражуються всі структури легеневої тканини, а також судинна система і *лімфатична система*. Характеризується ця форма періодичними спалахами і *ремісіями*. Л і к у в а н н я гострих форм, як правило, стаціонарне; антибіотики, сульфамідні препарати, серцеві та судинні засоби, вітаміни, фізіотерапевтичні заходи (банки, гірчичники, *електрофорез* тощо); курортне лікування.

На П. хворіють всі види с.-г. т в а р и н, особливо часто молодняк; протікає у формі бронхопневмонії або крупозного запалення легень. Виникає П. від переохолодження організму тварини, вдихання пилу, диму та ін. подразнюючих речовин, при інфекційних і інвазійних хворобах (грип, *диплококова інфекція молодняка, паратиф, пастерельоз, пошесне запалення легень* великої рог. худоби, *туберкульоз,* личинковий *аскаридоз, диктіокаульоз* тощо). У хворих тварин підвищується т-ра тіла, з'являються сухий, болісний кашель і хрипи в легенях, задишка, спостерігаються катаральне витікання з носа, гарячка та ін. П. нерідко ускладнюється гнійним запаленням або гангреною легень. Діагноз встановлюють на основі клініч. ознак, рентгенологіч. та лабораторн-

Р. Я. Плятт.

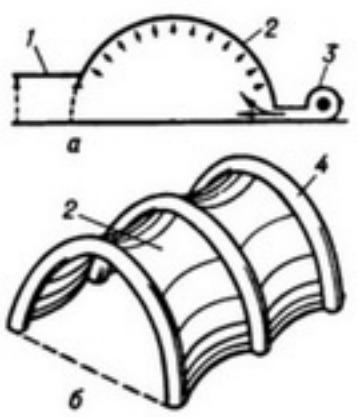

Пневматичні будівельні конструкції:
а — повітроопірна;
б — повітрокаркасна;
1 — повітряний шлюз;
2 — оболонка;
3 — повітродувка;
4 — пневматичний каркас (трубчаста арка).

Б. Пневський. Міністерство шляхів у Варшаві. 1946—50.

них досліджень. Заходи боротьби. Лікування спрямовують на усунення причин, що викликали П. Хворим тваринам надають спокій і призначають дієтотерапію. Вибір лікувальних засобів залежить від типу цієї хвороби.

С. Б. Соколов (П. у людини).

ПНЕВМОСКЛЕРО́З (від грец. πνεύμων — легені та *склероз*) — патологічний стан, зумовлений надмірним розвитком у *легенях* людини або тварин *сполучної тканини*. До П. можуть спричинитися перенесена *пневмонія, пневмоконіози,* бронхіальна астма, бронхіти, туберкульоз тощо. П. буває вогнищевим і дифузним. Легенева тканина при П. зморщується, дрібні бронхи розширюються. Перебіг хронічний, з тривалим кашлем. Лікування залежить від причини, що викликала захворювання.

ПНЕВМОТО́РАКС (від грец. πνεῦμα — подув, повітря і θώραξ — груди) — скупчення повітря в плевральній порожнині. Розрізняють довільний (спонтанний), травматичний та штучний П. Довільний П. виникає при надходженні повітря у плевральну порожнину внаслідок порушення цілості легеневої тканини і *плеври* при *туберкульозі, абсцесі, емфіземі легень* тощо. Довільний П. може бути частковим і повним, однобічним і двобічним. Травматичний П. виникає при ножових, вогнестрільних та ін. ураженнях грудної клітки, бронха або легені. Травматичний П. буває закритий, відкритий і клапанний. Штучний П. застосовують як засіб лікування туберкульозу легень. Він полягає у тому, що в плевральну порожнину штучно вводять повітря з тим щоб здавити хвору легеню, припинити її дихальну функцію і тим самим створити найсприятливіші умови для загоювання патологічного вогнища в легеневій тканині. Клінічні ознаки і лікування при П. різноманітні і залежать від його характеру і виду.

ПНЄВСЬКИЙ (Pniewski) Богдан (26.VIII 1897, Варшава — 5.IX 1965, там же) — польс. архітектор, дійсний член Польс. АН. У 1923 закінчив Політех. ін-т у Варшаві. Осн. роботи: житл. будинки на вул. Мадалинського (1925—26), особняк на вул. Кленовій (1937), Міністерство шляхів (1946—50), Будинок селянина (1957—65), перебудова комплексу будівель Нар. сейму (1948—52), всі — у Варшаві; готель «Патрія» в Криниці (1934). Для творчості П. характерно поєднання рис *неокласицизму й функціоналізму*.

ПНІН Іван Петрович [1773, Москва — 17 (29).IX 1805, Петербург] — рос. просвітитель, поет і публіцист. Разом з О. Бестужевим (батьком декабристів Бестужевих) 1798 почав видавати прогресивний літ.-політичний «Санкт-Петербургский журнал». З 1805 — президент Вільного т-ва любителів словесності, наук і мистецтв. Оди, байки, послання П. («Ода на правосуддя», «Надія», «Цар і придворний», вірш «На смерть Радищева») пройняті громадян. мотивами. У публіцистичному творі «Розвідка про освіту стосовно до Росії» (1804) виступив з критикою кріпацтва.

ПНОМПЕ́НЬ — столиця Кампучії, гол. політ., екон. і культурний центр країни. Розташований на р. Меконг. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт, аеропорт міжнар. значення (Почентонг). Понад 200 тис. ж. (1980). Працюють мех. та фруктових напоїв з-ди, текст. комбінат, рисосушарні, рисо- і бавовноочисні підприємства, олійниці тощо. ТЕС. Значну частину під-

Пномпень. Пам'ятник незалежності.

приємств, навчальних і культурних закладів зруйновано під час панування антинародного режиму (1975—79). Працюють мед. і Вищий технологічний ін-ти. Засн. в 14 ст.

ПО (Poe) Едгар Аллан (19.I 1809, Бостон — 7.X 1849, Балтімор) — амер. письменник. У 1827 видав першу збірку «„Тамерлан" та інші вірші», 1831 — зб. «Вірші». П. вважають одним із засновників амер. гостросюжетного, глибоко психологічного оповідання. Від його оповідань і повістей «Вбивство на вулиці Морг» (1841), «Золотий жук» (1843) та ін. веде свій початок *детективна література*. Людина трагічної долі, П. писав поеми й вірші, наповнені зображеннями смерті, жахів, страждань. Його поетична творчість являє собою одну з вершин амер. романтизму (зб. «„Ворон" та інші поеми», 1845). Філос. космогонічною поемою «Еврика» (1852) виступив як попередник жанру наук. фантастики. Автор критичних статей про творчість Н. Готорна, Г. У. Лонгфелло, Ф. Купера, теор. праць «Філософія творчості» (1846), «Поетичний принцип» (1850).

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори. Х., 1928; Повість Артура Гордона Піма з Нантукету. Х., 1928; Золотий жук.— Оповідання. К., 1972; Рос. перекл.— Полное собрание поэм и стихотворений. М.— Л., 1924; Полное собрание рассказов. М., 1970; Избранные произведения. т. 1—2. М., 1972.

Т. Н. Денисова.

ПО Ліна (справж. прізв., ім'я та по батькові — Горенштейн Поліна Михайлівна; 18.I 1899, м. Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 26.XI 1948, Москва) — укр. рад. скульптор. У 1920—24 навчалася у Вищих хореографічних майстернях і водночас на скульптурному відділі ВХУТЕМАСу в Москві. В 1934 втратила зір і відтоді працювала як скульптор. Твори: «Танок з покривалом», «Танцювальна сюїта», «Портрет В. І. Леніна» (1937), «Дівчина в хустинці (Груня)», «О. С. Пушкін», «Паганіні», «А. П. Чехов» (1945), «Осиротілі», «У фашистській неволі», «Народні месники», «Гнів народу» (1941—44), «Пісня радості» (1945), композиції «Танці народів СРСР» (1946—47).

ПО — найбільша ріка Італії. Довж. 652 км, площа бас. 75 тис. км². Бере початок у Котських Альпах, впадає в Адріатичне м., утворюючи заболочену дельту. У верхів'ї— гірська; вийшовши з гір, тече *Паданською рівниною*. Долина П. широка, русло звивисте, обваловане для захисту заплави від затоплення під час повені. Найбільші притоки: ліві — Дора-Бальтеа, Тічіно, Адда, Ольйо, праві — Танаро, Панаро. Живлення переважно дощове й снігове. Пересічна річна витрата води у гирлі 1500 м³/с. Судноплавна до м. П'яченца; каналами сполучена з озерами Лаго-Маджоре, Комо та ін. Використовують для зрошування. На П.— ГЕС; міста Турін, П'яченца, Кремона.

ПОАЛЄЙ ЦІО́Н (ПЦ), Робітники Сіону — євр. дрібнобурж. націоналістичні організації, що виникли в ряді країн на поч. 20 ст. і намагалися поєднати *сіонізм* з дрібнобурж. соціалізмом. У Рос. імперії більшість груп ПЦ діяла на Україні, одну з перших створено 1901 в Катеринославі. ПЦ пропагувала ідею відмежування євр. трудящих від загальнорос. пролет. руху, маскуючи ці свої дії псевдомарксистською фразеологією. Виступала за організацію масової євр. еміграції з Росії, зокрема з України, в Палестину. Протягом 1904—06 з груп ПЦ виникли Сіоністсько-соціалістична робітн. партія, Соціалістична євр. робітн. партія, а також Євр. с.-д. робітн. партія, що зберегла назву ПЦ. В 1908—10 ПЦ фактично перетворилася на агентуру сіонізму в робітн. русі. В 1917 партія налічувала бл. 15 тис. членів. Велику Жовтн. соціалістич. революцію ПЦ зустріла вороже. На Україні представники ПЦ входили до контрреволюц. *Центральної ради*, згодом активно співробітничали з петлюрівською *Директорією*. В серпні 1919 ПЦ оформилася в т. з. Євр. комуністичну партію ПЦ. У грудні 1922 частину її членів, переважно робітників, прийнято в ряди РКП(б). ПЦ продовжувала націоналістичну пропаганду і переродилася на антирад. орг-цію. В 1928 її діяльність було заборонено.

І. М. Липовченко.

Побережник чорноволий.

ПОБЕРЕ́ЖНИК (Calidris) — рід птахів род. *сивкових*. Довж. тіла до 24 см, маса до 120 г. Дзьоб прямий або трохи загнутий донизу. Цівка коротка, пальці без перетинок. Оперення спини сіро-буре, руде або чорне, черевце — біле, руде з темними плямочками або чорне. Гніздо — ямка на землі; кладка з 4 яєць у червні — липні. Живляться гол. чин. дрібними комахами та їхніми личинками.

16 видів, поширених на Пн. Євразії і Пн. Америки; в СРСР — 14, у т. ч. в УРСР зустрічається на перельотах 5 видів, зокрема П. червоноволий (C. ferruginea), П. чорноволий (C. alpina), куликгоробець (C. minutus) та ін. П.— об'єкт спортивного полювання.

ПОБЄДОНО́СЦЕВ Костянтин Петрович [21.V (2.VI) 1827, Москва — 10 (23).III 1907, Петербург] — держ. діяч царської Росії. З 1880 — обер-прокурор Синоду. Мав великий вплив на *Олександра III* та *Миколу II*. Був натхненником крайньої політ. реакції, зокрема у 80 — на поч. 90-х рр. 19 ст. сприяв проведенню «*контрреформ*». Захищав необмежене самодержавство, здійснював політику жорстокого нац. гноблення, придушення нац. культур, зокрема української. Замість земської школи прагнув насадити церковну. У жовтні після видання маніфесту 17 (30).X 1905 був змушений піти у відставку.

ПОБЄДОНО́СЦЕВ Юрій Олександрович [7 (20).II 1907, Москва— 8.X 1973, Баку, похований у Москві] — рад. учений у галузі ракетно-космічної техніки, дійсний член Академії арт. наук (з 1946), засл. діяч науки і техніки РРФСР (з 1967). В 1924 закінчив Полтав. індустріально-тех. профес. школу, 1930 — Моск. авіац. ін-т. У 30-х рр. під керівництвом П. було створено нову ракетну зброю, в т. ч. бойову машину реактивної артилерії БМ-13 («катюша»). Автор праць з ракетної техніки та космонавтики. Його ім'ям названо тех. термін «критерій Побєдоносцева» — важливий параметр при розрахунках двигунів, що працюють на твердому паливі. Ім'ям П. названо проспект у Полтаві. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941. *В. Н. Жук.*

ПОБЛЕ́ТЕ (Поблете де Еспіноса; Poblete de Espinosa) Ольга (н. 21.V 1908, Сантьяго) — громад. діячка Чілі. З 1935 брала участь у демократичному русі Чілі, один з організаторів Руху за емансипацію жінок. З 1950 — учасниця Руху прихильників миру Чілі, з 1960 очолила цей рух. Член Президії *Всесвітньої Ради Миру* (ВРМ). Брала участь у скликанні і роботі Латиноамер. конференції за нац. суверенітет, екон. визволення і мир (1961). Золота медаль Всесвітньої Ради Миру, 1959. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1961.

ПОБОДА́ЙЛО Степан (рр. н. і см. невід.) — чернігівський полковник з 1651. До нар.-визвольної війни служив драгуном у польс.-шляхет. війську. В 1648 перейшов на бік повсталого народу. В 1651—52 керував обороною Лівобережної України від нападів польс.-шляхет. війська. Виступав проти *Білоцерківського договору 1651*. Брав участь у *Переяславській раді 1654*. В 1654—55 очолював *Чернігівський полк* під час наступу рос.-укр. військ на Білорусію і Литву.

ПОБРАТИ́МСТВО (у жінок — посестринство) — типовий для родового ладу звичай, за яким двоє або кілька осіб (іноді чоловік і жінка), які не були кровними родичами, вступали в дружній союз з метою взаємної підтримки і допомоги, а подекуди помсти за смерть чи поранення. Існувало в багатьох народів (на тер. сучас. України, напр., у *скіфів*). Як пережиток зберігалось і в класовому суспільстві: в Європі (у сербів, болгар, чорногорців, українців, поляків), у народів Кавказу (т. з. кунацтво) тощо. П. було поширеним серед запорожців. Його оспівано в укр. нар. думах, істор. піснях.

ПОБУ́ЖЖЯ, Побожжя — історико-географічна область, що охоплює територію у верхній і середній течії Пд. Бугу (тепер частина Вінн. і Хмельн. областей). Вперше П. згадується під 1257 в *Іпатіївському літописі*. Входило до складу *Галицько-Волинського князівства*. Бл. 1362 П. загарбали лит. феодали, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. Населення П. брало участь в антифеод. сел.-козац. повстаннях під проводом С. *Наливайка*, К. *Скидана*. Після визволення 1648 Поділля загонами М. *Кривоноса* від польс.-шляхет. загарбників на П. були створені Брацлавський і Вінницький полки. За *Андрусівським перемир'ям 1667* П. відійшло до шляхет. Польщі. На П. діяли повстанські загони під проводом С. *Палія*, гайдамацькі загони (30—60-і рр. 18 ст.). Після 2-го поділу Польщі (1793) П. разом з Правобережною Україною возз'єднано з Росією.

ПОБУ́ЗЬКЕ — селище міського типу Голованівського р-ну Кіровогр. обл. УРСР. Розташоване на лівому березі Пд. Бугу, за 26 км від залізнич. ст. Первомайськ-на-Бузі. 6,6 тис. ж. (1981). У П.— хлібний та плодоовочеконсервний з-ди, комбінат будівельних матеріалів. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки. П. засн. 1959, с-ще міськ. типу — з 1961.

ПОБУ́ЗЬКИЙ НІ́КЕЛЕВИЙ ЗАВО́Д — підприємство кольорової металургії. Розташований у смт Побузькому Голованівського р-ну Кіровогр. обл. Став до ладу 1972. Осн. продукція — феронікель. Сировиною є місцеві окислені залізонікелеві руди. На підприємстві вперше в країні в пром. масштабі освоєно нову технологію (електроплавлення та конвертування) переробки окислених нікелевих руд на феронікель. *О. Є. Бурочкін.*

ПО́БУТ — позавиробнича сфера сусп. життя людей; сукупність способів і форм задоволення їхніх матеріальних і духовних потреб. Сфера П. є вторинною щодо сфери виробництва й управління. Гол., визначальна роль у змінах П. в кінцевому підсумку належить *способу виробництва, виробничим відносинам*. У класово антагоністичному суспільстві П. неминуче відображає притаманну даному суспільству соціальну структуру та його соціальні суперечності. Соціалістичний П. базується на соціальній і нац. рівності, на рівноправності чоловіка та жінки, є складовою частиною *соціалістичного способу життя*. П.— одна з осн. сфер сусп. життя, в якій формуються й виховуються люди, розкриваються їхні повсякденні відносини між собою. П. активно впливає й на інші процеси та явища, зокрема на поведінку людини. Розвиток П. визначається як рівнем матеріального виробництва, так і існуючою системою сусп. відносин. Якщо в капіталістичному суспільстві сфера П. протистоїть сфері праці, є пристановищем для індивіда, то за соціалізму суттєві відмінності між працею та П. поступово стираються, що сприяє подоланню індивідуалістичної психології й моралі, розвиткові *колективізму*, процесові дальшої гармонізації виробничої й невиробничої сфер сусп. життя. Соціалістичне суспільство бере на себе важливі функції культурно-побутового обслуговування, перетворює сферу П., використовуючи досягнення науково-тех. прогресу, на галузь індустрії (див. *Побутове обслуговування населення*) і тим самим сприяє подоланню залишків фактичної нерівності в П. жінки і чоловіка, зростанню *вільного часу* членів суспільства, впровадженню в П. нових обрядів і звичаїв. У *розвинутому соціалістичному суспільстві* в ході здійснення *соціальної політики КПРС* поступово долаються суттєві культурно-побутові відмінності між робітниками, колгоспниками та інтелігенцією, між містом і селом. Ця програма, спрямована на максимальне задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб рад. народу, передбачає, зокрема, розширення видів побутових послуг та збільшення їхнього обсягу, поліпшення організації *відпочинку* й дозвілля рад. людей. Усе це сприяє формуванню нової людини, всебічному розвиткові особи, вдосконаленню соціалістичного способу життя.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Щербицкий В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека. М., 1977; Гордон Л. А., Клопов Э. В. Человек после работы. Социальные проблемы быта и внерабочего времени. М., 1972; Мазур В. М. Соціалістичний побут та його розвиток. К., 1976.

В. М. Мазур.

«ПО́БУТ» — журнал *Всеукраїнського етнографічного товариства*. Виходив 1928—30 у Києві. Всього вийшло 7 номерів. Гол. увагу журнал приділяв висвітленню наслідків етногр. експедицій, методиці спостереження явищ нар. життя. Вміщуючи матеріали з нар. побуту минулих часів, журнал прагнув відображати й ті зміни, які вносив у матеріальну культуру міста й села рад. лад.

ПОБУТО́ВЕ ОБСЛУГО́ВУВАННЯ НАСЕ́ЛЕННЯ — галузь нар. господарства, підприємства та організації якої надають населенню послуги виробничого й невиробничого характеру. За капіталізму П. о. н. є сферою застосування приватного капіталу, дедалі більшого проникнення монополій, підкорене цілям наживи, гонитві за найвищим прибутком. У той же час значне місце в П. о. н. належить дрібному підприємництву. Розвивається стихійно і вкрай нерівномірно. Деякими видами послуг можуть

Е. А. По.

О. Поблете.

По Ліна. Танок з покривалом. 30-і рр. 20 ст. Пластилін.

користуватися лише привілейовані верстви населення. За соціалізму П. о. н. організовано планомірно й спрямовано на найповніше задоволення матеріальних і духовних потреб трудящих. Характеризується заг. доступністю надаваних послуг. П. о. н. — один з показників нар. добробуту, всебічного, гармонійного розвитку особи. П. о. н. — дійовий засіб докорінної перебудови домашнього г-ва, поступової заміни багатьох його елементів колективними формами задоволення повсякденних потреб, сприяє усуненню залишків фактичної нерівності жінок у побуті, поступовому подоланню соціально-екон. і культур.-побутових відмінностей між містом і селом, вирівнюванню умов життя в різних районах країни. Розвиток П. о. н. значною мірою залежить від матеріального виробн. В свою чергу, через ступінь задоволення потреб робітників П. о. н. справляє значний вплив на розвиток матеріального виробн., на рівень і темпи росту продуктивності праці. На шляху до комунізму значення й функції П. о. н. неухильно зростають. Початок соціалістичній службі побуту в СРСР було покладено постановою РНК РРФСР від 23.VI 1921 «Про ремонтні й пошивні майстерні», підписаною В. І. Леніним. За роки Рад. влади П. о. н. набуло значного розвитку, особливо на етапі зрілого соціалізму. П. о. н. стало великою галуззю нар. г-ва, що має в розпорядженні сучас. матеріально-тех. базу — пром. підприємства, виробничі об'єднання і комбінати, а також високопродуктивні машини й механізми. В СРСР в кін. 1980 було 271 тис. підприємств П. о. н. (1965 — 193 тис.), середньорічна чисельність працюючих на підприємствах і в приймальних пунктах становила 2628 тис. чол.;у т.ч. в УРСР відповідно — 58,4 тис. (40,1 тис.), 493 тис. чол. В СРСР обсяг побутових послуг, наданих населенню на кін. 1979, дорівнював 7805,5 млн. крб. (у порівнянних цінах 1976), у т. ч. в УРСР — 1526 млн. крб. Прискореними темпами розвивається П. о. н. у сільс. місцевості. У країні на кін. 1979 кількість підприємств П. о. н. в сільс. місцевості становила 113 тис. (1965 — 80 тис.), обсяг усіх побутових послуг — 2094,8 млн. крб. (у порівнянних цінах 1976); в УРСР відповідно — 20,3 тис. (15,5 тис.), 378 млн. крб. Зростання П. о. н. досягнуто внаслідок оснащення майстерень та ательє сучас. технікою, застосування передової технології, підвищення рівня механізації і автоматизації виробн. Служба побуту в СРСР надає населенню понад 500 видів різних послуг, зокрема пошиття й ремонт одягу і взуття, виготовлення і ремонт меблів, буд-во й ремонт житла, прання, хім. чищення й фарбування одягу та хутряних виробів, ремонт побутової техніки, телевізійної та радіоапаратури, муз. інструментів, профілактика та ремонт легкових автомобілів, мотоциклів і велосипедів, виконання різних доручень, фотопослуги, послуги перукарень та ін. В 1980 у заг. обсязі П. о. н. питома вага ремонту та індивідуального пошиття взуття становила 10,5%, ремонту та індивідуального пошиття одягу — 18,5%, ремонту радіотелевізійної апаратури, побутових машин і приладів, трансп. засобів, ремонту й виготовлення металовиробів — 8,1%, послуг перукарень — 7,5%, буд-ва й ремонту квартир —10,3%. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року передбачено збільшити за п'ятиріччя обсяг реалізації побутових послуг приблизно в 1,4—1,5 раза, підвищити якість виконання замовлень і культуру обслуговування. Передбачено прискорений розвиток П. о. н. в сільс. місцевості та в сх. районах країни. Для забезпечення П. о. н. кваліфікованими робітниками й спеціалістами створено спеціалізовану мережу профес.-тех. училищ, серед. спец. та вищих навч. закладів. Є вузи в Москві, Владивостоці, Хмельницькому (див. *Хмельницький технологічний інститут побутового обслуговування*). В УРСР видається журн. «Служба побуту України». Існує мережа н.-д. і проектно-технологіч. ін-тів, що займаються проблемами П. о. н. (див., зокрема, *Побутового обслуговування український науково-дослідний і конструкторсько-технологічний інститут)*.

Літ.: Горанин А. И. Бытовые услуги при социализме. Минск, 1977; Козлова И. В. Пути повышения качества бытового обслуживания населения. М., 1977; Воробьёва Л. Т. Экономика и организация предприятий жилищно-коммунального хозяйства и бытового обслуживания населения. Рекомендательный указатель литературы. Х., 1977

С. І. Дорогунцов.

ПОБУТО́ВИЙ ЖАНР — один з жанрів образотворчого мистецтва, що відтворює повсякденні події громадського або приватного життя. Поширений переважно в живописі, а також у скульптурі й графіці. Перші прояви П. ж. зустрічаються в мистецтві Давнього Сходу, в скульптурі й *вазописі* Старод. Греції та Старод. Риму, в мініатюрах і рельєфах у країнах середньовічної Європи. Як самостійний вид мистецтва П. ж. почав оформлюватись у 14—15 ст. за доби *Відродження* в Італії (*Джотто*) та Нідерландах (*Я. ван Ейк*). Широкого розвитку набув у 16—17 ст. (*П. Брейгель* Старший, *Ф. Гальс*, *П. де Хох*, *Я. Вермер* Делфтський — в Голландії, *Караваджо* в Італії, *Д. Веласкес* — в Іспанії, *П. П. Рубенс*, *Я. Йорданс* — у Фландрії, та ін.). У 18—19 ст. П. ж. розвинувся в багатьох країнах Європи — у Франції (*А. Ватто*, *Ж. Б. Шарден*, *Ж. Б. Грез*, *Г. Курбе*, *Ж. Ф. Мілле*, *О. Дом'є*), Англії (*У. Гогарт*), Іспанії (*Ф. Гойя*), Німеччині (*А. Менцель*), Угорщині (*М. Мункачі*). На поч. 20 ст. демократичні ідеї П. ж. були пов'язані з творчістю *Т. Стейнлена* (Франція), К. Кольвіц (Німеччина). В сучас. мистецтві традиції П. ж. розвивають прогресивні художники реалістичного напряму (*Р. Гуттузо* — в Італії, *А. Фужерон* — у Франції, *Е. Хоппер* — у США, *К. К. Хеббар* — в Індії, та ін.). П. ж. посідає значне місце в творчості художників країн соціалістичної співдружності (*К. Баба* — в Румунії, *О. Нагель* — в Німеччині, *С. Русев* — у Болгарії, та ін.). П. ж. у рос. та укр. мистецтві зародився в давні часи, окремі елементи його можна простежити у фресках та мініатюрах Київ. Русі (Софійський собор у Києві). У 18 ст. в П. ж. працювали рос. художники *М. Шибанов* та *І. Єрменьов*; у 1-й пол. 19 ст. *О. Венеціанов* та художники його школи вперше в рос. мистецтві правдиво й поетично показали життя селян. Основи критичного реалізму в рос. П. ж. заклав *П. Федотов*. Гострого соціального і викривального спрямування П. ж. набув у творчості *В. Перова* й *В. Пукірєва* в 60-х рр. 19 ст. Глибиною соціальних узагальнень і широтою відображення нар. життя відзначався П. ж. у творчості *передвижників* у 70—80-х рр. 19 ст. (*І. Рєпін*, *Г. Мясоєдов*, *К. Савицький*, *М. Ярошенко*). Революц. теми й боротьбу рос. пролетаріату втілювали у своїх картинах *М. Касаткін* і *С. Іванов*. На Україні в 16—18 ст. мотиви П. ж. з'явилися в іконописі, мініатюрі й гравюрі. В 1-й пол. 19 ст. у творчості *К. Павлова* та рос. художників, які працювали на Україні (*В. Тропініна* й *В. Штернберга*), з'явився інтерес до нар. життя. Основоположником критичного реалізму в укр. мистецтві, зокрема в П. ж., був *Т. Г. Шевченко* (серія «Притча про блудного сина» та ін.). У розвиток укр. П. ж. у 60—70-х рр. значний внесок зробили художники *Л. Жемчужников*, *І. Соколов*, *К. Трутовський*. У 80—90-х рр. широко відтворювали народну тему *М. Кузнецов*, *К. Костанді*, *М. Пимоненко*, *П. Нілус*, *С. Кишинівський*, *Є. Буковецький*. На поч. 20 ст. реалістичні принципи П. ж. розвивали *О. Мурашко*, *Ф. Красицький*, *Ф. Кричевський*, *С. Колесников*, *Г. Світлицький*, *Ю. Бершадський*. В рад. час П. ж. зайняв одне з провідних місць в образотворчому мист., набув нового соціального змісту і нової форми втілення (*Б. Йогансон*, *А. Пластов*, *С. Герасимов*, *Ю. Пименов*, *П. Бенькov*, *М. Тоїдзе*, *С. Чуйков*, *В. Попков*, *В. Іванов* та ін.). Значну роль у розвитку укр. рад. П. ж. відіграли живописці *Ф. Кричевський*, *А. Петрицький*, *К. Трохименко*, *Г. Глюк*, *Т. Яблонська*, *В. Костецький*, *С. Григор'єв*, *Г. Васецький*, *Т. Голембієвська*, *В. Хитриков* та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. 464—465.

Літ.: Апраксина Н. С. Бытовая живопись. Л., 1959; Московченко В. М. Український радянський побутовий живопис. К., 1972.

Л. Г. Членова.

ПОБУТО́ВІ МАШИ́НИ І ПРИ́ЛАДИ — машини і прилади, що полегшують ведення домашнього господарства і створюють комфортні умови в побуті. До найпоширеніших належать П. м. і п. електричні і газові. В СРСР налічується понад 100 найменувань П. м. і п. Розрізняють П. м. і п. (мал.): для зберігання харч. продуктів (*холодильники домашні*) і їх обробки (м'ясорубки, соковижималки, кухонні універсальні машини і т. п.); для готування їжі й напоїв (електр. печі, газові плити, каво-

варки, *міксери* та ін.); для обробки білизни (пральні та прасувальні машини). Є П. м. і п., за допомогою яких прибирають приміщення (напр., підлогонатирачі, пилососи), створюють мікроклімат у приміщенні (*кліматизери* та ін.), підігрівають воду (електр. чайники і самовари, газові водонагрівальні апарати); прилади особистої гігієни (бритви, масажери та ін.). Основні напрями удосконалення П. м. і п.— підвищення ступеня їх-

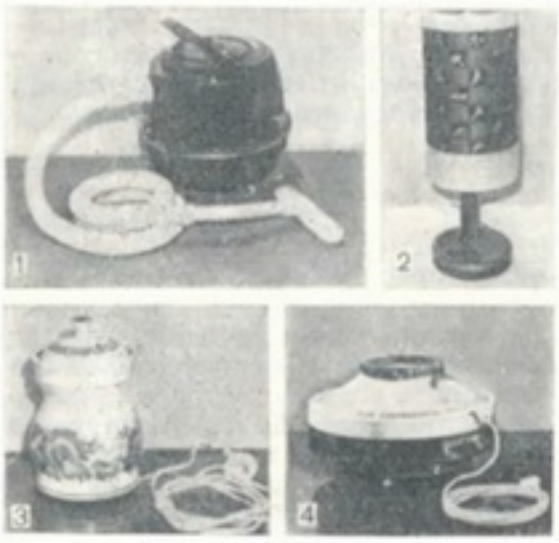

Електричні побутові машини і прилади: 1 — пилосос; 2 — повітроочисник; 3 — кавомелка; 4 — повітрозволожувач.

ньої автоматизації і комфортності (створення холодильників з автом. відтаванням, автом. пральних машин тощо), використання в таких приладах і машинах акустичних, електромагн., термохім. та ін. процесів і явищ. Гол. організацією по розробці більшості видів П. м. і п. є *Електропобутових машин і приладів всесоюзний науково-дослідний експериментально-конструкторський інститут* (Київ).

В. В. Бачок.

ПОБУТО́ВОГО ЗАМО́ВЛЕННЯ ДО́ГОВІР — угода, що регламентує відносини між громадянами і організаціями, які забезпечують *побутове обслуговування населення*. В силу цього договору орг-ція зобов'язується виконати для замовника певну роботу (пошити пальто, полагодити взуття, виготовити меблі тощо), а замовник зобов'язується прийняти її та оплатити. П. з. д. є правовою основою розвитку і вдосконалення системи побутового обслуговування, про яку йдеться у ст. 24 та 53 Конституції СРСР (ст. 24 та 51 Конституції УРСР). П. з. д. — один з видів договору *підряду*. Особливості П. з. д. передбачено законодавством союзних республік (в УРСР — ст. 348—352 ЦивК УРСР), типовими договорами, що їх затверджують Ради Міністрів союзних республік. П. з. д. оформлюється звичайно квитанцією, в якій зазначаються суттєві умови договору (предмет, ціна, строк та ін.). *Позов* з приводу вад у роботі, виконаній за П. з. д., можна пред'явити протягом 6 м-ців з дня відхилення підрядчиком претензії; якщо вона не заявлялася або час її заявлення встановити не можна,— не пізніше 6 м-ців з дня закінчення строку, встановленого для заявлення претензій.

В. В. Луць.

ПОБУТО́ВОГО ОБСЛУГО́ВУВАННЯ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ І КОНСТРУ́КТОРСЬКО-ТЕХНОЛО́ГІЧНИЙ ІНСТИТУ́Т, УкрНДКТІпобут — установа Міністерства побутового обслуговування населення УРСР. Засн. 1975 в Києві на базі Проектно-конструкторсько-технологічного ін-ту м-ва. З 1979 — гол. орг-ція науково-виробничого об'єднання м-ва — УкрНВОпобут. У складі ін-ту (1981) 20 відділів та експериментальні лабораторії. Осн. напрями діяльності ін-ту: розробка раціональних норм потреби в побутових послугах і перспектив розвитку побутового обслуговування населення УРСР; дослідження, розробка і вдосконалення технологічних процесів прання білизни, хімічної чистки одягу, ремонту побутової техніки. Ін-т розробляє засоби комплексної механізації і автоматизації нестандартизованого устаткування; створює прейскуранти і тарифи на виконання послуг, витрати сировини і матеріалів; надає тех. допомогу підприємствам галузі в освоєнні нової техніки і технології тощо. Є гол. орг-цією м-ва щодо стандартизації, метрології і систем управління якістю побутового обслуговування населення.

Р. Г. Пузинін.

ПОБУТО́ВОЇ ХІ́МІЇ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь хім. промисловості, підприємства якої виробляють хім. продукцію, призначену для безпосереднього використання в побуті. Осн. вироби: синтетичні мийні засоби, лакофарбові та фотохім. матеріали, засоби для вибілювання і видалення плям з тканин, чистки й полірування меблів та посуду, для догляду за виробами з шкіри й замші, для клеєння, автокосметика, а також мінеральні добрива, хім. засоби захисту рослин у дрібній розфасовці. В перші роки Рад. влади товари побутової хімії обмеженого асортименту виробляли переважно кустарі, які пізніше об'єдналися в кооп. артілі. В 50-х рр. підприємства по виробн. товарів побут. хімії були об'єднані в основному в системі *місцевої промисловості*. В 1964 виробн. цих товарів було організаційно виділено в самостійну галузь хім. пром-сті. Збудовано нові підприємства, технічно переоснащено діючі, залучено до випуску товарів побутової хімії підприємства, які раніше цю продукцію не випускали. В СРСР 1980 виробн. товарів побутової хімії збільшилося порівняно з 1965 у 3,9 раза. В УРСР 1980 в системі М-ва хім. пром-сті діяло 69 спеціалізованих підприємств і цехів П. х. п. Найбільші з них: головне підприємство виробничого об'єднання «Укрпобутхім» у Києві, Донецький, Дніпроп. і Сімферопольський з-ди побутової хімії. Продукцію П. х. п. виготовляють також підприємства ін. м-в і відомств. Обсяг виробн. продукції П. х. п. у республіці 1980 зріс порівняно з 1965 майже у 3,7 раза. Широко впроваджується нова техніка і прогресивна технологія, механізація і автоматизація виробничих процесів. Поряд із зростанням виробн. розширюється асортимент продукції галузі (понад 300 найменувань), поліпшуються форми й способи її використання, впроваджуються прогресивні види упаковки з функціональними пристроями (напр., аерозольний метод розпилення). Розширюється сировинна база пром-сті побутової хімії.

В. В. Калєчиць.

ПОВА́ЖЕНКО Іван Омелянович [н. 22.VII (4.VIII) 1901, с. Боярка, тепер Лисянського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. ветеринарний хірург, професор, доктор вет. наук. (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1943). Член КПРС з 1943. В 1925 закінчив Київ. ветеринарно-зоотехнічний, а 1930 — Київський мед. ін-ти. З 1937 — зав. кафедрою хірургії в Київ. вет. ін-ті (тепер ф-т Української с.-г. академії). Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Наук. праці присвячені питанням воєнно-польової вет. хірургії, удосконаленню знеболювання, профілактиці та лікуванню післякастраційних ускладнень, хвороб суглобів, розробці методів операцій та ін. Автор підручників і монографій з хірургії. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

О. С. Поваренних.

ПОВА́ЛО-ШВЕЙКО́ВСЬКИЙ Іван Семенович [бл. 1787, Смоленська губ. — 10 (22).V 1845, м. Курган] — декабрист, полковник (1816), командир Саратовського піхотного полку. З дворян. Учасник *Вітчизняної війни 1812* і закордонних походів рос. армії 1813—14. У 1823 вступив до *Південного товариства декабристів*, за дорученням якого підтримував зв'язок з *Північним товариством декабристів*, вів у Петербурзі переговори з представниками польс. «*Патріотичного товариства*» про спільні дії. Разом із С. І. *Муравйовим-Апостолом* і М. П. *Бестужевим-Рюміним* розробляв плани царевбивства і збройного повстання. Однак у грудні 1825 відмовився взяти участь у *Чернігівського полку повстанні*. Був засуджений до страти, яку замінено 20-річною каторгою. З 1839 — на поселенні в м. Кургані.

ПОВА́РЕННИХ Олександр Сергійович [н. 21.I (3.II) 1915, Петроград] — укр. рад. геолог-мінералог, акад. АН УРСР (1973), засл. діяч науки УРСР (1975). Член КПРС з 1942. Закінчив Середньоазіатський індустр. ін-т у Ташкенті (1940). З 1949 — викладач Криворізького гірничорудного ін-ту. З 1960 — зав. відділом *Геологічних наук інституту* АН УРСР, з 1969 — *Геохімії і фізики мінералів інституту* АН УРСР. Осн. праці — з мінералогії та кристалохімії, історії розвитку мінералогії й кристалохімії, філос. питань природознавства. Нагороджений орденами «Знак Пошани» і Червоної Зірки. Премія ім. В. І. Вернадського АН УРСР, 1972.

О. А. Красильщикова.

ПОВАРНИ́ЦИН Володимир Олексійович [15 (27).VII 1899, м. Вятка, тепер м. Кіров — 21.X 1962, Київ] — рос. і укр. рад. ботанік, чл.-кор. АН УРСР (з 1948). Член КПРС з 1940. Закінчив Ленінгр. лісовий ін-т (1925). В 1925—35 працював у Ленінгр. лісотех. академії ім. С. М. Кірова, 1935—37 —

Ленінгр. ун-ті, 1937—45 — Сиб. лісотех. ін-ті (Красноярськ). З 1945 — зав. кафедрою заг. лісознавства і дендрології Укр. с.-г. академії, одночасно працював в Ін-ті ботаніки АН УРСР. Учасник ряду експедицій до Сибіру, на Кавказ і по Україні. Праці П. присвячені типології лісів, принципам класифікації і історії розвитку лісів, геоботанічному районуванню, *акліматизації* деревних порід. Зокрема вивчав ліси Укр. Полісся, соснові й вільхові ліси УРСР. Нагороджений орденом Леніна.

ПОВЕДІ́НКА — система взаємопов'язаних реакцій і дій живого організму у взаємодії з навколишнім середовищем. Розрізняють і відповідно вивчають П. на біологічному, психологічному або соціологічному рівнях. Наук. дослідження П. почалися в кін. 19 ст. Механізм взаємодії біол. індивіда з навкол. середовищем пояснювали на основі класичної рефлекторної теорії, яка трактує П. як сукупність *рефлексів*, а кожний окремий акт П. розглядає як реакцію організму на зовн. стимул (рефлекторна дуга). Виявлено фізіол. основи П. і принципи її нервово-мозкової регуляції (див. *Вища нервова діяльність*). Розвиток *етології*, *зоопсихології* й *генетики поведінки* дав змогу встановити заг. схему *поведінки тварин*. Вона складається з жорсткої програми, яка передається генетично, спадковим шляхом, і функціональних схем П., які формуються на основі досвіду й *навчення*. У психології П. розглядається як зовн. вияв *діяльності*, система дій біологічного індивіда, спрямована на підтримання свого існування. Розрізняють три основних, різних за психологічною природою типи П.: *інстинктивну поведінку, навички* й розумну П. У людини П.— це система дій *особистості*, в якій виявляється насамперед взаємовідношення з соціальним середовищем. Поведінка тварин є предметом біології, в той час як П. людини становить важливу галузь психологічних, пед. і соціальних досліджень. У людини розрізняють зовнішню П. (рухи, вчинки, висловлювання) і внутрішню П. (*почуття, мислення*).

Тварини у своїй П. лише пристосовуються до умов середовища, тоді як людина оволодіває дійсністю, свідомо й цілеспрямовано її змінює. Т. з. психологія поведінки — *біхевіоризм*, який вважає П. головним предметом дослідження, ігнорує відмінності між П. людини й П. тварин і зокрема регулятивну роль *психіки*. Поняття «поведінка» менш жорстко зв'язане з *інтелектом*, але більш безпосередньо залежить від емоційно-вольової й ціннісної сфер *свідомості*; тому акти П. в системі діяльності займають місце окремих ланок, моментів, форм. На відміну від категорії діяльності, поняття «поведінка» здебільшого застосовують для характеристики не завжди усвідомлюваних форм і стереотипів самовиразу індивіда в соціальному оточенні, які засвоюються ним у процесі *соціалізації*, *виховання*. Рад. психологія підкреслює суспільно-істор. природу П. людини. В людини як суспільної істоти соціальні мотиви П., відображаючи вимоги середовища, домінують над спонуканнями біол. порядку. В П. виявляється особистість людини, особливості її інтелекту, *характеру*, *темпераменту*, її *потреби*, погляди, *інтереси*. Важливу роль у регулюванні П. відіграють *емоції* й почуття. Визначальними у П. людини є мотиви й цілі, що зумовлюються соціально-істор. практикою. *Соціальна психологія* вивчає форми групової П., психологічні закономірності колективної П., вплив міжособових стосунків на П. людей. В *етиці* П. розглядають як сукупність дій і вчинків людини, які мають моральне значення і підлягають моральній оцінці незалежно від того, з яких причин їх зроблено — свідомо чи несвідомо, з власної волі чи з примусу. В марксистській психології й етиці П. як єдність мотивів і дій людини є єдиним об'єктивним критерієм оцінки моральності й формування особистості. Термін «поведінка» використовується і щодо складних автоматичних систем сучас. техніки. В широкому розумінні говорять про П. різноманітних об'єктів (електронів у магнітному полі та ін.).

С. Д. Максименко.

ПОВЕДІ́НКА ТВАРИ́Н — сукупність виявів зовнішньої, переважно рухової активності тварин, спрямованої на встановлення життєво необхідних зв'язків організму з навколишнім середовищем. П. т. складається з природжених (*безумовні рефлекси, інстинкти, інстинктивна поведінка*) та індивідуально набутих (*умовні рефлекси, навчення*) форм пристосування. Зміна П. т. зумовлюється зміною факторів зовн. або внутр. середовища організму. Це викликає певну фізіологічну потребу, на основі якої формується *мотивація*. При наявності відповідної «пускової» ситуації і специфічних «ключових подразників» середовища, виникає певна реакція тварини. Характер П. т., які ведуть груповий спосіб життя, залежить від їхнього ієрархічного положення (див. *Ієрархія* у тварин) в угрупованні. Розрізняють харчову, захисну, статеву, батьківську, агресивну, дослідницьку, ігрову П. т., кожна з яких має важливе біол. значення. П. т. вивчають безпосередньо в природі та в фізіологічних лабораторіях. П. т. залежить від рівня розвитку їхньої нервової системи. Великий вплив на П. т. мають також гормональні фактори. П. т. вивчають *етологія* та *зоопсихологія*.

Літ.: Фабри К. Э. Основы зоопсихологии. М., 1976; Хайнд Р. Поведение животных. Пер. с англ. М., 1975; Дьюсбери Д. Поведение животных. Пер. с англ. М., 1981.

Г. М. Чайченко.

ПО́ВЕРХ— 1) У б у д і в н и ц т в і — горизонтальна поздовжня частина будинку, всі приміщення якої розташовані на одному рівні. Розрізняють П. надземні, цокольні (або напівпідвальні), підвальні і мансардні (див. *Мансарда*). П., де розміщують інженерне устаткування і комунікації, наз. технічним (мінім. висота 1,4—1,6 м). Див. також *Антресоль*. 2) У г і р н и ч і й с п р а в і — горизонтальна частина шахтного поля між проведеними до його границь сусідніми відкотним і вентиляційним *штреками*.

ПОВЕРХНЕ́ВИЙ ІНТЕГРА́Л — інтеграл від функції, заданої на поверхні. Розглядають П. і. 1-го і 2-го родів. Нехай $f(A)$ є функція, задана на деякій поверхні S. Розбивають S на n частин s_i з площею $\sigma(s_i)$, *діаметром* $d(s_i)$ і вибирають в s_i довільну точку A_i, $i = 1, 2, \ldots, n$. Складають інтегральну суму (аналогічну до інтегральної суми для інтеграла по відрізку, див. *Інтегральне числення*)

$$T = \sum_{i=1}^{n} f(A_i)\,\sigma(s_i).$$

Якщо при $\max\{d(s_1), d(s_2), \ldots, d(s_n)\} \to 0$ суми T збігаються до *границі*, яка не залежить від способу розбиття поверхні S на частини та від вибору точок $\{A_i\}$, то ця границя наз. П. і. 1-го роду від функції $f(A)$ по поверхні S і позначається $\iint_S f(A)\,d\sigma$.

П. і. 2-го роду визначається на орієнтованій поверхні S (тобто вказано, який з напрямів *нормалі* до поверхні вважають додатним). На S задано три функції — $P(A)$, $Q(A)$ і $R(A)$ і розглядається сума

$$T = \sum_{i=1}^{n} P(A_i)\,\sigma_{yz}(s_i) + Q(A_i) \times \times \sigma_{zx}(s_i) + R(A_i)\,\sigma_{xy}(s_i).$$

де $\sigma_{yz}(s_i)$ — площа проекції частини s_i на площину yz, взята зі знаком «+», якщо кут між додатними напрямами нормалі й осі OX є гострим, і «—», якщо цей кут тупий; $\sigma_{zx}(s_i)$ і $\sigma_{xy}(s_i)$ визначаються аналогічно. Якщо при $\max\{d(s_1), d(s_2), \ldots, d(s_n)\} \to 0$ суми T збігаються до скінченної границі, то ця границя наз. П. і. 2-го роду по поверхні S і позначається

$$\iint_S P\,dy\,dz + Q\,dz\,dx + R\,dx\,dy.$$

П. і. використовуються при розв'язанні ряду важливих фіз. задач. Напр., П. і. 1-го роду застосовують у задачі про обчислення маси, розподіленої на поверхні зі змінною густиною, 2-го роду — у задачі про визначення потоку рідини через поверхню. Зв'язок між П. і. й *криволінійними інтегралами* виражається *Стокса формулою*, між П. і. і *кратними інтегралами* — *Остроградського формулою*.

А. Я. Дороговцев.

ПОВЕРХНЕ́ВИЙ НА́ТЯГ — сила, яка діє в площині, дотичній до поверхні розділу двох *фаз* (напр., рідини і її ненасиченої пари), і намагається зменшити цю поверхню до мінімальних розмірів. Виникає внаслідок нескомпенсованості сил *міжмолекулярної взаємодії* в поверхневому (міжфазовому) шарі. Характеристикою стану поверхні на межі двох фаз є величина σ, яка дорівнює П. н., розрахованому на одиницю довжини кон-

тура, що обмежує поверхню. Її можна розглядати і як роботу, що виконується при утворенні одиниці поверхні при сталій т-рі. Величину σ наз. коефіцієнтом П. н., або просто П. н. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) σ вимірюють у Н/м або Дж/м². П. н. залежить від природи фаз, що стикаються, та т-ри. На межі рідини з її власною парою при кімнатних т-рах П. н. лежить у межах від $1{,}5 \times \times 10^{-2}$ Н/м (вуглеводні) до 2Н/м (розплавлені метали). Зі збільшенням т-ри T П. н. зменшується і повністю зникає при критичній т-рі $T_к$ (див. *Критичний стан*). Температурна залежність П. н. описується рівнянням Етвеша: $\sigma\left(\frac{\mu}{\rho}\right)^{2/3} = k\,(T_к - T)$, де μ — *молекулярна маса*, ρ — густина рідини. П. н. рідин зменшується при введенні в них домішок *поверхнево-активних речовин*.

П. н. у клітинах живих організмів є одним з факторів, що визначає форму клітини і її частин (напр., *органел*). П. н. *цитоплазми* клітин на межі з рідким середовищем, що їх оточує, має низькі значення. Чим менший П. н. клітин, тим легше вони ізолюються одна від одної. Зміна П. н. відіграє значну роль у таких процесах, як клітинний *поділ, фагоцитоз, піноцитоз,* в амебоїдному русі, *проникності біологічних мембран* тощо. *О. З. Голик* (П. н. у фізиці).

ПОВЕ́РХНЕВІ ХВИ́ЛІ — 1) Пружні *хвилі*, які утворюються на вільній поверхні рідини або на поверхні розділу двох рідин, що не змішуються. Виникають внаслідок зовн. діяння (падіння тіла, руху судна, вітру), яке виводить поверхню рідин зі стану рівноваги. Визначальну роль в утворенні й поширенні П. х. відіграють сили *тяжіння* і *поверхневого натягу*. В П. х. частинки рідини одночасно здійснюють поздовжні й поперечні коливання, рухаючись по еліптичних або складніших траєкторіях. 2) Пружні хвилі, що виникають у твердому тілі вздовж його вільної поверхні і згасають з глибиною (т. з. релеївські хвилі). Прикладом таких П. х. є *сейсмічні хвилі*, що поширюються на земній поверхні при землетрусах.

ПОВЕ́РХНЕВІ ЯВИЩА — сукупність фіз. і фізико-хім. явищ, зумовлених особливими властивостями шарів, що утворюються на межі стику *фаз* речовин (газоподібної і рідинної, газоподібної і твердої, двох рідинних або двох твердих). П. я. пов'язані з надлишком *вільної енергії* в поверхневому шарі, з *поверхневим натягом*, який виникає внаслідок нескомпенсованості міжмолекулярних сил, що діють на молекули поверхневого шару. До П. я. належать *капілярні явища, адсорбція, адгезія, когезія*, змочування, тертя та ін. П. я. відіграють важливу роль у процесах зародження і росту частинок нової фази в пересиченій парі, розчинах, розплавах (*конденсація* і *кристалізація*), регулюють взаємодію колоїдних частинок при формуванні різних *дисперсних систем*. Особливу групу П. я. становлять явища, зумовлені наявністю в поверхневому шарі електр. зарядів: електроадгезійні явища, електрокапілярні явища, електродні явища. Фіз. або хім. зміни в поверхневому шарі *напівпровідника* впливають великою мірою на його електр. властивості.

П. я. в біології мають велике значення в підтриманні стабільності клітинного, субклітинного і молекулярного рівнів організації живих систем. В основі більшості П. я. лежить поверхневий натяг. П. я. зумовлюють формування *мембран біологічних*, на яких відбуваються найважливіші процеси, що лежать в основі життєдіяльності клітини (див. *Окислювальне фосфорилювання, Окислення біологічне, Дихання, Травлення, Піноцитоз, Фагоцитоз* тощо). Знання П. я. у живій природі дає змогу впливати на біол. процеси й спрямовувати їх у певний бік, необхідний для людини. Це має значення у медицині, ветеринарії тощо.

Літ.: Адамсон А. Физическая химия поверхностей. Пер. с англ. М., 1979.

О. З. Голик
(П. я. у фізиці і фізичній хімії).

ПОВЕРХНЕ́ВО-АКТИ́ВНІ РЕ́ЧОВИ́НИ — речовини, здатні адсорбуватися (накопичуватися) на поверхні розділу фаз і значно знижувати *поверхневий натяг*. П.-а. р. є органічними сполуками, молекули яких містять одночасно ліофільні та ліофобні частини (див. *Ліофільність та ліофобність*), що дуже різняться інтенсивністю взаємодії з оточуючим середовищем (у найбільш практично важливому випадку — з водою). Гідрофільними частинами молекул П.-а. р. є малі за розміром полярні (див. *Полярний зв'язок*) угруповання, а гідрофобними — значно більші неполярні групи (здебільшого вуглеводневі *радикали хімічні*). Гідрофільні угруповання утримують молекулу П.-а. р. в полярному середовищі (воді) або, якщо ця молекула перебуває у вуглеводневій рідині, визначають її тенденцію до переходу в полярне середовище. Гідрофобні ж групи, навпаки, визначають тенденцію молекули переходити з полярного середовища в неполярне. Залежно від того, дисоціюють чи не дисоціюють молекули П.-а. р. на іони, П.-а. р. поділяють на іоногенні та неіоногенні (напр., спирти, ефіри тощо). Серед іоногенних П.-а. р. розрізняють: аніоноактивні (*карбонові кислоти*, органічні *сульфати*, солі *сульфокислот*), катіоноактивні (солі *амінів*, алкілпіридинію та ін.), амфолітні (містять одночасно аніоноактивне й катіоноактивне угруповання). П.-а. р. широко використовують у побуті й техніці: як *миючі засоби*, при гасінні пожеж, для стабілізації *дисперсних систем*, при *флотації*, для зниження міцності твердої поверхні при її обробці тощо.

І. О. Легенченко.

ПОВЕ́РХНІ ВИРІ́ВНЮВАННЯ — ділянки земної поверхні з відносно вирівняним рельєфом різного походження, які формуються в умовах переважання *екзогенних процесів* над *ендогенними процесами*. Зародження і розвиток П. в. відбуваються в умовах послаблення тектонічної активності. Розрізняють П. в. денудаційно-ерозійні (див. *Пенеплен*), абразійні, абразійно-акумулятивні, а також полігенетичні (поєднання різних за походженням рівнин). Вивчають П. в. для встановлення етапів розвитку рельєфу, пошуків і розвідки корисних копалин, пов'язаних з осадочними відкладами.

І. М. Рослий.

ПОВЕ́РХНІ ОБЕРТА́ННЯ — *поверхні*, утворені обертанням плоскої кривої навколо прямої (о с і), розміщеної в площині цієї кривої. Прикладами П. о. є *сфера* (утворена обертанням півкола навколо його діаметра), пряма колова *конічна поверхня* (утворена обертанням прямої навколо ін. прямої, що перетинається з першою) та ін. Лінії перетину П. о. з площинами, що проходять через її вісь, наз. меридіанами; з площинами, перпендикулярними до осі — паралелями. Якщо по осі П. о. направити вісь OZ прямокутної системи *координат* $OXYZ$, то параметричні рівняння П. о. запишуться так: $x = f(u)\cos v$, $y = f(u)\sin v$, $z = u$; тут $f(u)$ — функція, що визначає форму меридіана, v — кут повороту площини меридіана.

ПОВЕ́РХНЯ — одне з основних понять *геометрії*. Елементарною П. наз. множина точок простору, яку можна поставити у взаємно однозначну і взаємно неперервну відповідність з множиною точок деякого круга. Множина точок простору наз. правильною П., якщо кожна її точка має *окіл*, що є елементарною П. Елементарну П. можна задати параметричними рівняннями $x_1 = f_1(u, v)$, $x_2 = f_2(u, v)$, $x_3 = f_3(u, v)$ [де x_1, x_2, x_3 — просторові координати точки П., $f_1(u, v)$, $f_2(u, v)$, $f_3(u, v)$ — задані *функції* параметрів u і v в крузі] або у векторній формі: $x = f(u, v)$. *Параметри* u і v наз. криволінійними *координатами* на П., а лінії на П. $u = \text{const}$ чи $v = \text{const}$ — координатними; сукупність їх утворює координатну мережу. Якщо функції f_1, f_2 і f_3 регулярні (тобто диференційовні 1, 2, 3 і т. д. раз), то П. наз. регулярною (гладкою, двічі, тричі і т. д. диференційовною). Три регулярні функції f_1, f_2, f_3 задають регулярну П. $x = f(u, v)$, якщо векторний добуток $[x_u, x_v]$ не дорівнює нулеві $\left[\text{тут } x_u = \left(\frac{\partial f_1}{\partial u}, \frac{\partial f_2}{\partial u}, \frac{\partial f_3}{\partial u}\right),\ x_v = \left(\frac{\partial f_1}{\partial v}, \frac{\partial f_2}{\partial v}, \frac{\partial f_3}{\partial v}\right)\right]$. П. можна задати і неявно $F(x_1, x_2, x_3) = 0$. Але для деяких *неявних функцій* це рівняння може визначати пусту множину або сукупність окремих точок чи ліній. П., що є межею *опуклого тіла*, наз. опуклою. *Повна кривина* в кожній точці такої П.— невід'ємна. П., всі точки якої гіперболічні, наз. П. від'ємної кривини. Виділяються й ін. класи П.: *мінімальні поверхні*; *поверхні обертання*; лінійчаті П.— утворюються рухом прямої вздовж деякої лінії (до них відносяться й розгортні П., які за допомогою згинання, тобто деформації, що не змінює

Повзун.

Повитиця звичайна.

Повзик звичайний.

довжини ліній, можна розгорнути на площину); П. переносу, утворені паралельним переносом однієї кривої вздовж іншої; каналові П.— *обгортки* сім'ї сфер з центром на деякій лінії та ін. В *алгебраїчній геометрії* та *аналітичній геометрії* вивчаються алгебраїчні П., які задаються рівнянням $\Phi(x_1, x_2, x_3) = 0$, де Φ — *многочлен*, степінь якого наз. порядком алгебр. П. Серед них найбільш відомі П. другого порядку, до яких належать *еліпсоїди, параболоїди, гіперболоїди, конічні поверхні* та *циліндричні поверхні*, напрямними яких є *лінії* другого порядку. Розглядають також багатовимірні узагальнення поверхні. Див. також *Поверхонь теорія*. *Ю. А. Амінов.*

ПОВЕ́РХОНЬ ТЕО́РІЯ — розділ *диференціальної геометрії*, в якому вивчаються властивості *поверхонь*, що не змінюються при *рухах* у просторі чи при інших перетвореннях, які належать певній групі (напр., групі афінних або проективних перетворень). Складовими частинами П. т. є *внутрішня геометрія* та *зовнішня геометрія* поверхні. Регулярна поверхня в П. т. описується першою та другою основними квадратичними *формами, нормальними перерізами* та їхніми *кривинами, середньою кривиною* та *повною кривиною* поверхні. Точки поверхні класифікуються на еліптичні, гіперболічні та параболічні; з метою дослідження властивостей поверхні в *околі* цих точок вивчаються характерні лінії на поверхні: лінії кривини (напрями яких у кожній точці є головними), асимптотичні (нормальна кривина яких у кожній точці дорівнює нулеві) та *геодезичні лінії*; залежно від способу утворення та від локальних властивостей виділяються і досліджуються різні типи поверхонь. В П. т. визначаються ізометричне (при якому не змінюються довжини відповідних ліній), конформне (див. *Конформне відображення*) та ін. відображення поверхонь одна на одну, будується теорія мереж на поверхнях. Велике значення в П. т. мають проблема ізометричного занурення, тобто існування поверхні з заданою внутр. метрикою, і проблема згинання, тобто деформації поверхні, що не змінює довжини будь-яких кривих на ній. Вивчаються поверхні в багатовимірних евклідових і неевклідових просторах, розглядаються неголономні поверхні (які характеризують рух тіла під дією кінематичних *в'язей механічних*). Ідеї та методи П. т. широко застосовуються в ін. розділах математики, а також у механіці й фізиці.

Основи П. т. закладені в працях К. Ф. *Гаусса*, Г. *Монжа* і Л. *Ейлера*. Великий внесок у її розвиток зробили франц. математики Ж. Б. М. Ш. Меньє (1754—93) та О. Бонне (1819—92), італ. математики Д. Кодацці (1824—72) та Г. Майнарді (1800—79), рос. математик К. М. Петерсон (1828—81), рад., в т. ч. українські, математики О. Д. *Александров*, Д. Ф. *Єгоров*, М. В. *Єфімов*, О. В. *Погорєлов*, В. В. Вагнер (н. 1908), Я. С. Дубнов (1887—1957), В. Ф. Каган (1869—1953), П. К. Рашевський (н. 1907), Є. П. Фініков (1883—1964) та ін.

Літ.: Каган В. Ф. Основы теории поверхностей в тензорном изложении, ч. 1—2. М., 1947—48; Александров А. Д. Внутренняя геометрия выпуклых поверхностей. М.—Л., 1948; Рашевский П. К. Курс дифференциальной геометрии. М., 1956; Погорелов А. В. Внешняя геометрия выпуклых поверхностей. М., 1969; Погорелов А. В. Дифференциальная геометрия. М., 1969.

Ю. А. Амінов.

ПО́ВЗИК — рід птахів ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла до 17 см, маса до 32 г. Хвіст короткий; ноги сильні з довгими пальцями; дзьоб гострий, міцний. Оперення спини сизувато-сіре, черевця — від білого до рудого. П.— лісові й гірські птахи. Гнізда — в дуплах дерев або щілинах скель. Одна-дві кладки з 5—8 (11) яєць у квітні та червні насиджує самка 13—17 днів. Живиться переважно комахами, 9 видів, поширених в Євразії, Пн. Африці та Пн. Америці; в СРСР — 5, у т. ч. в УРСР — 1 вид: П. звичайний (S. europaea). Викопні рештки П. відомі з нижнього пліоцену Європи.

ПОВЗУ́Н, анабас (Anabas testudineus, синонім A. scandens) — риба род. лабіринтових риб підряду повзуновидних. Тіло (довж. до 26 см) вкрите відносно великою лускою, забарвлення бурувато-зелене, черева — жовтувате. Має в надзябровій порожнині «лабіринтовий орган» для дихання атмосферним повітрям. Живе в прісних водоймах. Живиться червами, личинками комах та ін. П. може пересуватись по суходолу в пошуках поживи або переселятися в нові водойми. Поширений в Пд. і Пд.-Сх. Азії. Вживається в їжу.

ПОВЗУНЕ́ЦЬ — в укр. нар. танці — один з головних чоловічих рухів; вид присядки. П. ліг в основу однойменного сюжетного танцю, створеного П. *Вірським*.

ПОВЗУНОВИ́ДНІ, лабіринтові риби (Anabantoidei) — підряд риб ряду окунеподібних. Довж. тіла переважно до 20 см, у деяких до 60 (гурамі) і навіть понад 120 см (змієголови). П. мають додатковий орган дихання — т. з. лабіринтовий апарат, за допомогою якого захоплюють атмосферне повітря (звідси їх друга назва). Понад 30 видів (2 родини), поширених в Африці, Пд. і Пд.-Сх. Азії та на Індо-Малайському архіпелазі. Живуть у прісних та солонуватих водах, деякі (напр., макроподи) зустрічаються на залитих водою рисових полях. П. можуть довго залишатись без води, закопуючись в мул, або переповзати по суші до ін. водойм. Живляться водними безхребетними. У період розмноження часто будують гнізда і захищають їх. За сезон самка відкладає порційно (5—8 раз) до 5—50 тис. ікринок. Багатьох П. (напр., півника, гурамі та ін.) розводять як декоративних (див. *Акваріумні риби*); окремі — об'єкти спец. розведення (змієголов марулій, поширений в Індії, гурамі, *повзун*) заради м'яса.

Ю. В. Мовчан.

ПОВЗУ́ЧІ РОСЛИ́НИ — рослини, стебла яких стеляться по поверхні грунту й вкорінюються у *вузлах* за допомогою придаткових коренів. Стебла П. р. з короткими *міжвузлями* наз. батогами (напр., у барвінка), з довгими — вусами, або *столонами* (напр., у суниць). У вузлах, крім придаткових коренів, утворюються надземні пагони, з вузлів яких, у свою чергу, виникають нові батоги або вуса. За допомогою стебел П. р. здійснюється їхнє *вегетативне розмноження*. Багато П. р. є господарсько-корисними, деякі використовуються з декоративною метою, а деякі мають значення для боротьби з ерозією грунтів.

ПОВЗУ́ЧІСТЬ — 1) П. матеріалів — властивість матеріалу безперервно і повільно пластично деформуватися під впливом постійного мех. навантаження (*напруження*). Залежить від т-ри, величини навантаження, складу і структури матеріалу. Супроводиться складними мех. процесами (дробленням зерен, *рекристалізацією*, виділенням нових *фаз*, перебудовою сітки *дислокацій* тощо), нагромадженням у матеріалі дефектів у вигляді пор і тріщин. Характеризується швидкістю, а також тех. (умовною) границею П.— напруженням, при якому ця швидкість або сумарна деформація П. не перевищує деякої допустимої величини. Описується т. з. кривою повзучості, на якій виділяють стадії: затухаючої П. (з швидкістю, що безперервно зменшується); П., що встановилася (з постійною швидкістю), і прискореної П., коли її швидкість зростає аж до руйнування матеріалу. Експериментально П. вивчають за допомогою установок, де вміщений у нагрівальну камеру зразок матеріалу випробовують при постійному механічному навантаженні (напруженні) на розтяг, стиск, згин або кручення. Створено також установки, що забезпечують зміну навантаження і т-ри за заданими програмами. П. притаманна тією чи ін. мірою всім твердим матеріалам, особливо в межах т-р понад 0,4—0,5 т-ри плавлення. У сталях і чавунах вона істотна при т-рах, вищих за 300° С. У металів з низькою т-рою плавлення (напр., алюмінію, свинцю) П. значна вже при кімнатній т-рі. В бетонах, високомолекулярних та деяких ін. матеріалах П. також помітна при кімнатній і навіть нижчій т-рі. Опір повзучості підвищують армуванням (див. *Армовані матеріали*), *зміцненням* матеріалів, *легуванням* тощо. Високий опір П. є одним з чинників, що визначає *жароміцність* матеріалів. Див. також *Пластичність*. 2) П. грунтів — властивість мінерального скелета *грунту* деформуватися протягом певного часу під впливом постійного тиску, що діє на нього. Виявляється гол. чин. у глинистих грунтів.

В. М. Гемінов (П. матеріалів).

ПОВИТИ́ЦЯ (Cuscuta) — рід паразитних рослин родини повитицевих. Однорічний злісний карантинний *бур'ян* з виткими ниткоподібними стеблами і нерозвиненими лусочкоподібними незеленими листочками. Обвиваються навколо ін. рослин, до яких присисаються

До ст. **Плід у рослин.** Типи плодів: **1–3** — сім'янка (**1** — соняшника, **2** — череди, **3** — кульбаби); **4** і **5** — зернівка (**4** — пшениці, **5** — кукурудзи); **6** — листянка сокирок; **7** — горішок берези; **8** і **9** — горіх (**8** — каштана, **9** — дуба); **10–12** — коробочка (**10** — бавовнику, **11** — півників, **12** — рицини); **13** — стручок капусти; **14** і **15** — біб (**14** — робінії звичайної, **15** — арахісу); **16** і **17** — збірна кістянка (**16** — ожини, **17** — малини); **18** — двокрилатка клена; **19–21** — кістянка (**19** — персика, **20** — терну, **21** — мигдалю); **22** — померанець лимону; **23** і **24** — яблуко (**23** — горобини; **24** — яблуні); **25** і **26** — гарбузина (**25** — кавуна, **26** — гарбуза); **27–29** — ягода (**27** — журавлини, **28** — винограду, **29** — помідора).

1
2
3

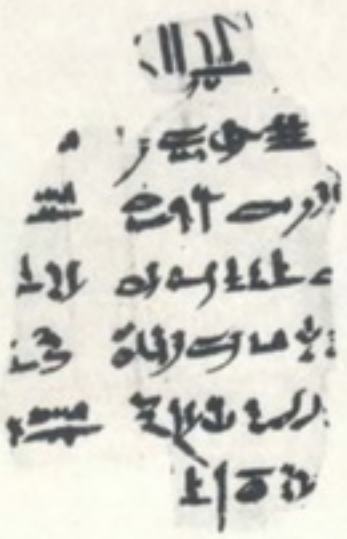

4
5

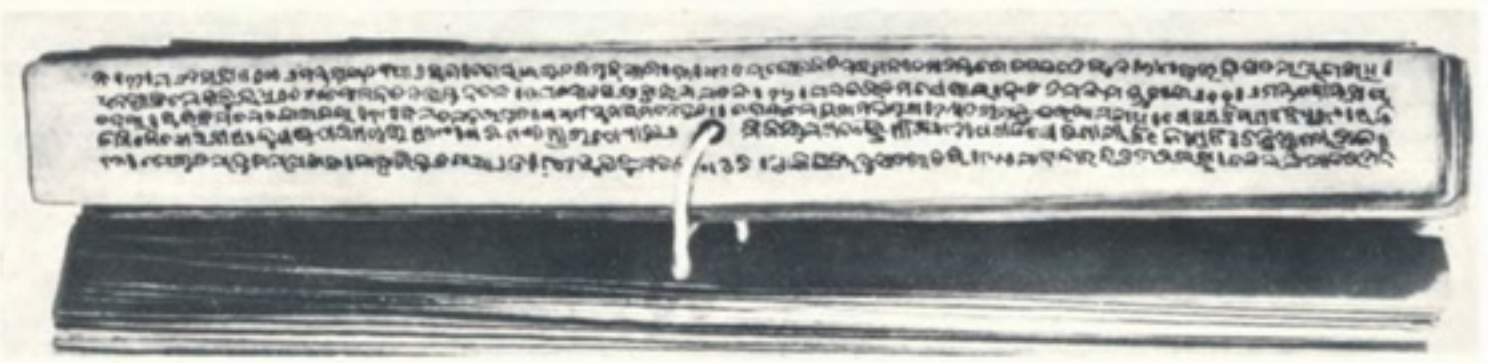

До ст. **Письмо.**

1. Ассіро-вавілонський клинопис (глиняна табличка).
2. Єгипетське письмо (рукопис на папірусі).
3. Батакське письмо з острова Суматра (рукопис на лубі дерева).
4. Китайське ієрогліфічне письмо (інкрустована перламутром дерев'яна таблиця).
5. Складове письмо (мова малаялам) з Малабарського берега (рукопис на пальмових листках).
6. Грецьке мінускульне письмо. 12 століття (рукопис на пергаменті).
7. Латинське середньовічне письмо. 14 століття (рукопис на пергаменті).
8. Глаголичне письмо. 10 століття (рукопис на пергаменті).
9. Кириличне уставне письмо. 12 століття (рукопис на пергаменті).
10. Кириличне півуставне письмо (Києво-Печерська друкарня, папір, 1660).
11. Кириличне скорописне письмо (Києво-Печерська друкарня, папір, 1624).

Усі ці пам'ятки письма зберігаються в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР у Києві.

6
7
8

КАЗАНЬ НАСТОГО ВЕЛИКО
Цѣтника Гіоргіа.

Архиєрейскаѧ ѥи ѡ мірѣ, сиѣ́ра́дн пикаи́дн
ваѧ мірѣ, Іеза́нна ѓі.

Ка тѣмо сѣ́тлости, ѡ́нѣ
го́рькоѧ соло́дкоѧ, ѡ́нѣ
ко́лзнь здоро́вѣ, и́ ѡ́нѣ смр
тноѧ, та́к ни вѣрным лю́ди
вѣ́рныма, зако́ни да́ю́, протнвлѧ, нема.
ни́дѣ нѣ́, и́ прнлѣ́жнта, длатого мѣ́н
Апл Па́вел: Кои ево прнча́стїи пра́вдѣ на

Пресѣтлому и Православному
КНѦЖАТИ СТЕФАНОВИ
Сватопо́лкови Уитвертинскомѹ
Пѣтнгории Новоѥ: Привѣтлнвѣ Великнх
Кнажа́т Гѣ́ннцѣ Пето́мнцѣ:
Д: Вѣчѹ сваѧ наслѣдственнѣ.

Ѕ Сѣ́нстелѣ́ство, Вѣсегѡ ст шнлѣ́ной ѡ́бѣ́т помѣ́нѣтн
долголѣтнѣ: Здра́вѣѧ и Велнка ѣ Сѣ́дѣ́нѣ́нѣ́мѣ
Зѣ́нѣ́нѣ́ и Сѣ́нлѣ́нѣ.

ѥрѡмѡ: Зѣ́ѣ́ѣ́ѣ́ѣ́ Кѡ́ѣ́ѣ́ѣ́ѣ

особливими присосками (*гаусторіями*). Квітки дрібні, білуваті, рожевуваті, зеленуваті, в небагатоквіткових головчастих суцвіттях (або в пучках). Плід — коробочка. Понад 100 видів, поширених у помірних і тропічних широтах земної кулі. В СРСР — 36 видів, з них в УРСР — 14. Паразитують на багатьох рослинах. У пд. і зх. областях України поши́р. П. п о л ь о в а, або а м е р и к а н с ь к а (C. campestris), паразитує переважно на багаторічних бобових травах, виці, ярих зернових дикорослих травах. В Лісостепу і на Поліссі поши́р. П. к о н ю ш и н а (C. trifolii) — оселяється переважно на багаторічних бобових травах. На посівах льону і рижію паразитує П. л ь о н о в а (C. epilinum). П. з в и ч а й н а, або є в р о п е й с ь к а (C. europaea), ушкоджує овочеві культури, картоплю, малину, порічки (кущі), коноплі, хміль, тютюн та дикі рослини. З а х о д и б о р о т ь б и. Старанно очищають насіння, знищують гнізда П. та бур'янів у посівах, контролюють саджанці і розсаду, застосовують високоякісний обробіток ґрунту, правильні сівозміни тощо.

ПОВИТУ́ХА (Alytes) — рід *безхвостих земноводних* род. круглоязикових. 2 види: П. з в и ч а й н а (A. obstetricans), довж. тіла до 5 см, поши́р. перев. в Зх. Європі; П. п і р е н е й с ь к а, або і с п а н с ь к а (A. cisternasii), поши́р. на Піренейському п-ові. П. мають добре розвинену барабанну перетинку, вертикальну зіницю ока. Живуть у погорбованих і гірських місцевостях; вдень ховаються в норах, які риють самі, вночі здобувають їжу (комах та ін. безхребетних). Самка відкладає ікру в довгих яйцевих шнурах, якими самець обмотує задні ноги (звідки назва «повитуха») і носить за собою бл. місяця; розвиток *пуголовків* відбувається у воді і може тривати кілька років.

М. М. Щербак.

ПОВІ́Й (Lycium) — рід рослин родини *пасльонових*. Чагарник, листки цілісні, квітки двостатеві, пазушні. Плід — ягода. Бл. 100 видів у помірних і субтропічних областях обох півкуль. В СРСР — 5 дикорослих видів (гол. чин. в Серед. Азії). В УРСР — 1 вид: П. з в и ч а й н и й (L. barbarum). Росте по схилах. Використовують для закріплення схилів і як живопліт. Медонос. П. наз. також карагану кущову з роду *карагана*.

ПОВІ́КИ — шкірні складки у хребетних тварин і людини, що розміщені спереду очного яблука; захищають його від ушкодження і змочують слізною рідиною. У більшості тварин (крім риб) П. парні (верхня і нижня), рухливі. У акул, земноводних, плазунів, птахів і деяких ссавців є третя П.— *мигальна перетинка*, яка у китоподібних і приматів (у т. ч. людини) редукується, утворюючи півмісяцеву складку у внутр. кутку *ока*. У людини П. складаються із шкіри, підшкірної клітковини, м'язового шару, хрящової пластинки і *кон'юнктиви*, багаті на кровоносні судини. Іннервуються гілками трійчастого і лицьового нервів. Див. також *Епікантус*.

ПО́ВІНЬ — щорічне регулярне підвищення рівня води у водотоках. Зумовлена притоком води при таненні снігу на рівнинах навесні (весняна П.) або снігу та льодовиків у горах влітку (літня П.), під час сезонних тривалих дощів тощо. Часто під час П. затоплюється *заплава*. Для більшості рік України характерна весняна повінь.

ПОВІ́РЕНИЙ У СПРА́ВАХ — 1) П о с т і й н и й П. у с.— за Віденською конвенцією 1961 про дипломатичні зносини (див. *Віденські конвенції 1961 і 1963*) дипломатичний представник 3-го класу. Акредитується при міністрі закорд. справ. Очолює *дипломатичну місію*. 2) Т и м ч а с о в и й П. у с.— особа, яка очолює *дипломатичне представництво* під час відсутності в країні перебування постійного глави дипломатичного представництва.

ПОВІ́Р'Я — давні народні *перекази*, основані на містичних уявленнях про зв'язки між явищами навколишнього світу й долею людини. П. склались у багатьох народів світу щодо деяких рослин, тварин і птахів, явищ природи, госп. діяльності людей та важливих подій у їхньому житті — народження, одруження, смерті, похорону тощо. Так, за П. багатьох народів, квітка едельвейса приносить щастя. За укр. нар. П., у ніч на Івана Купала зацвітає квітка папороті, і хто її здобуде, стане щасливим і всезнаючим. Укр. нар. П. використали в своїх творах М. Гоголь, О. Корсун, О. Стороженко та ін.

ПО́ВІСТЬ — один з видів *епосу*; описово-розповідний твір, у якому змальовується історія життя однієї людини в зіткненні з долями інших людей. Сюжет у П. розгортається як низка епізодів, які докладно характеризують головного героя. За обсягом, широтою охоплення дійсності вона є проміжним жанром між *оповіданням* і *романом*. У давній л-рі поняття «повість» об'єднувало всі епічні твори: літопис («Повість временних літ»), легенду («Повість про Варлаама і Йоасафа»), казку («Повість про Шем'якин суд») та ін. На поч. 19 ст. визначення «повість» застосовували до оповідання («Повісті Бєлкіна» О. Пушкіна) і до більшого прозового твору («Тарас Бульба» М. Гоголя). П. називали деякі поеми («Демон» М. Лермонтова має підзаголовок «східна повість»). В кінці 19 ст. термін «повість» остаточно закріплюється за середньою розповідною формою, хоч можна знайти відхилення від цієї норми: М. Горький назвав П. епопею «Життя Клима Самгіна». Поряд з романом П. посідала провідне місце в творчості письменників-реалістів. У новій укр. л-рі цей жанр представлений повістями Г. Квітки-Основ'яненка («Маруся», «Козир-дівка»), Т. Шевченка («Наймичка», «Капітанша», «Художник»), Марка Вовчка («Інститутка»), І. Нечуя-Левицького («Микола Джеря»), А. Свидницького, Панаса Мирного, І. Франка, М. Коцюбинського. П.— один із поширених жанрів у багатонац. рад. л-рі. В процесі розвитку сформувалися жанрові різновиди П.: сентиментально-реалістична П., соціально-побутова, історична, сатирична, соціально-психологічна, науково-фантастична, документальна та ін.

Літ.: Белинский В. Г. О русской повести и повестях г. Гоголя. В кн.: Белинский В. Г. Полное собрание сочинений, т. 1. М., 1953; Шаховський С. Літературні роди й види. К., 1963; Дончик В. Г. Грані сучасної прози. К., 1970.

Ф. Д. Пустова.

«ПОВІСТЬ ВРЕМЕННИХ ЛІТ» — пам'ятка історіографії і літератури Русі, літописне зведення, укладене в Києві на початку 12 ст. Основа більшості сх.-слов'ян. літописних зведень. 1-а ред. «П. в. л.» виникла бл. 1113. Укладення її пов'язують з діяльністюченця Києво-Печерського монастиря *Нестора* (ця ред. до нас не дійшла). 2-у ред. «П. в. л.» 1116 створив ігумен *Видубицького монастиря* Сильвестр (збереглась у списку в *Лаврентіївському літописі*). В 1118 виникла 3-я ред. «П. в. л.», ім'я укладача якої невідоме (список її зберігся в *Іпатіївському літописі*). «П. в. л.» містить оповіді про виникнення слов'ян. писемності, про сх.-слов'ян. племена, про заснування Києва, давньорус. князів, про прийняття християнства на Русі, боротьбу Русі проти кочовиків, про міжкнязівські чвари тощо. Вона обстоювала єдність Русі, закликала до захисту рус. землі від зовн. ворогів, відображаючи позиції різних соціальних верств. Мова «П. в. л.» близька до живої давньоруської 11—12 ст., лаконічна й образна. Сюжети «П. в. л.» розробляють в л-рі і мистецтві. Переклад укр. мовою надруковано в журн. «Вітчизна», 1980, № 3.

Видання: Повесть временных лет. В кн.: Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI — начало XII века. М., 1978.

Літ.: Шахматов А. А. Повесть временных лет, т. 1. Вводная часть. Текст. Примечания. Пг., 1916; Франко І. Я. Студії над найдавнішим київським літописом. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 6. К., 1976; Лихачев Д. С. Великое наследие. М., 1975.

В. І. Крекотень.

ПОВІ́Т — адм.-тер. одиниця, що існувала в різні часи в Росії,

Повитуха звичайна.

Повій звичайний:
1 — гілка з квітками;
2 — квітка; *3* — плід.

«Повість временних літ». Лаврентіївський список. 1377. Перша сторінка.

ПОВІТОВІ УЧИЛИЩА

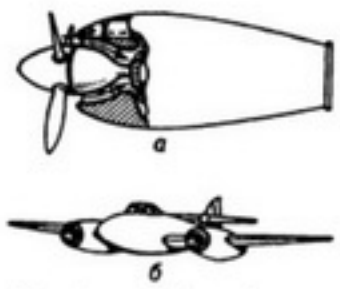

Повітрозабирачі двигунів:
а — турбогвинтового;
б — турбореактивного.

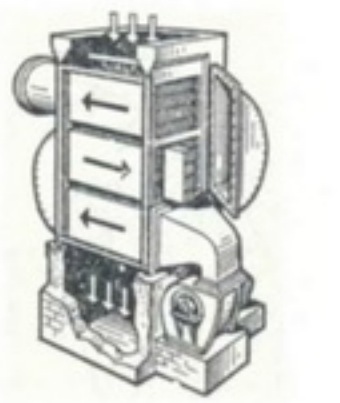

Повітронагрівник.

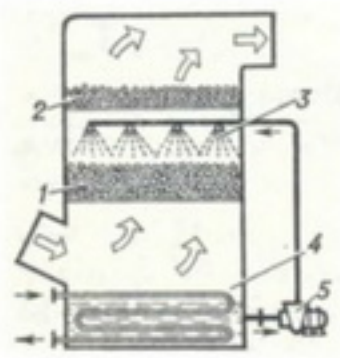

Повітроохолодник із зрошуваною насадкою:
1 — насадка; *2* — краплевловлювач; *3* — водорозпилювач; *4* — піддон з випарником; *5* — насос.

на Україні, в Польщі й Литві. Вперше термін «повіт» трапляється в давньорус. писемних джерелах 13 ст. На укр. землях, визволених від польс.-шляхет. загарбників, з 2-ї пол. 17 ст., замість ліквідованих *воєводств* і П., було запроваджено полкову систему адм.-тер. і військ. управління (див. *Полк*), яка існувала до ліквідації політичної автономії Лівобережної України на початку 80-х рр. 18 ст. З утворенням *намісництв* і *губерній* на Правобережній, Лівобережній і Слобідській Україні запроваджується поділ цих адм. одиниць на П. В 1913 на укр. землях, що входили до складу Рос. імперії, було 99 П. Повітовий поділ в УРСР ліквідовано 1923: за *адміністративно-територіальною реформою в УРСР* замість 102 П. було утворено 53 *округи*. На Зх. Україні П. зберігалися до 1939, у Пн. Буковині — до 1940, коли замість них було утворено *райони*.

ПОВІТО́ВІ УЧИ́ЛИЩА — неповні середні школи дореволюц. Росії. Засн. 1804. Відкривались у повітових та губернських містах для дітей купців, міщан, дрібних службовців. Спочатку метою П. у. було готувати учнів до вступу в *гімназію*. До 2-річного курсу навчання входили закон божий, граматика, історія, арифметика, географія, поч. правила геометрії, фізики й природознавства, малювання, каліграфія тощо. Але з 1828 запроваджено трирічний строк навчання, послідовність з гімназією скасовано, викладання фізики й природознавства припинено. Відкрито було бл. 500 П. у. При деяких існували профес. курси. В 1872 П. у. реорганізовано в *міські училища*. На Україні перші П. у. виникли в Ніжині, Полтаві, Прилуках, Сумах, Чернігові.

І. В Пуха.

ПОВІТРОЗАБИРА́Ч — пристрій, в який під впливом швидкісного напору надходить атмосферне повітря. П. (мал.) складається з труб або повітр. каналів, сполучених з атмосферою. Застосовується в системах живлення й охолоджування двигунів літальних апаратів і автомобілів, в системах *кондиціювання повітря* їхніх кабін і салонів тощо.

ПОВІТРОНАГРІВНИ́К — теплообмінний апарат для нагрівання повітря, що проходить через нього, іншим *теплоносієм*. Розрізняють П. (мал.) рекуперативні (див. *Рекуператор*), регенеративні (див. *Регенератор* в теплотехніці) і змішувальні, або контактні, в яких тепло передається повітрю при безпосередньому контакті його з теплоносієм. П. застосовують в системах *повітряного опалення*, припливної *вентиляції*, *кондиціювання повітря* (гол. чин. рекуперативні), в енерг. установках тощо. Див. також *Калорифер*.

Г. Є. Бем.

ПОВІТРООХОЛО́ДНИК — теплообмінний апарат для охолодження повітря, що проходить через нього. Розрізняють П. поверхневі і змішувальні. В поверхневих П. теплообмін між повітрям і холодоносієм (водою, водними розчинами солей) або холодоагентом (аміаком, *фреоном*) відбувається через роздільну стінку (гладеньку чи ребристу). У змішувальних П. (мал.) повітря охолоджується при безпосередньому стиканні з поверхнею холодоносія. До таких П. належать: камери зрошування з розпиленням холодоносія форсунками або іншими пристроями; камери зі зрошуваними насадками і шарами (вертикальними або похилими) фарфорових, металевих і пластмасових кілець, деревної або металевої стружки, капронового або скляного волокна тощо. Крім того, змішувальні П. бувають плівкові (з пластин мипласту та ін. матеріалів з плівкою холодоносія на поверхні). П. застосовують у системах *вентиляції* і *кондиціювання повітря*, охолоджування електродвигунів, радіо- і хім. апаратури та ін.

Г. Є. Бем.

ПОВІТРОПЛА́ВАННЯ, аеронавтика — 1) Літання на апаратах, легших за повітря,— *аеростатах* (на відміну від *авіації*, де використовують важчі за повітря апарати — літаки, вертольоти, планери). До початку 20-х рр. 20 ст. під «повітроплаванням» розуміли переміщення у повітрі взагалі. Спроби піднятися в повітря на аеростатах — кулях, наповнених нагрітим повітрям, були ще на початку 18 ст. в Росії, Франції та ін. країнах. У 1783 франц. повітроплавці здійснили політ на аеростаті (*повітряній кулі*) братів Ж. і Е. Монгольф'є. На пропозицію франц. вченого Ж. Шарля повітр. кулі почали наповнювати воднем. В 1803 польоти на повітр. кулі відбулись у Росії. Проект керованого аеростата — з *повітряним гвинтом*, що його мали обертати вручну, запропонував (1784) франц. інженер Ж. Меньє. Вперше політ на керованому апараті (дирижаблі) з паровим двигуном здійснив 1852 франц. інженер А. Жіффар. В серед. 19 ст., поряд з вільними, почали застосовувати прив'язні аеростати: для вивчення атмосфери, при геогр. дослідженнях, у військ. цілях (напр., в США під час громад. війни 1861—65, у франко-прусській війні 1871). Тривалість польоту вільних аеростатів становила кілька годин, висота — до 3—4 тис. м. Швидкість керованих аеростатів наприкінці 19 ст. досягала 15 км/год. В 1874—80 селянин Харківської губ. М. Т. *Лаврентьєв* виконав польоти на повітр. кулі власної конструкції в Харкові, Москві, Одесі та ін. містах. З поч. 20 ст., особливо в роки першої світової війни, набули широкого застосування *дирижаблі*, зокрема конструкції Ф. *Цеппеліна*. Швидкість їх (1924) становила 80—130 км/год. В Росії одним з піонерів дирижаблебудування був київ. інженер Ф. Ф. *Андерс*. У грудні 1917 з ініціативи В. І. Леніна почалось формування перших «соціалістичних повітроплавальних загонів» у Петрограді, Москві, Саратові та ін. містах. Ці загони брали участь в бойових діях на багатьох фронтах громад. війни, в т. ч. на Україні. В подальшому розвиток П. був пов'язаний зі здійсненням дальніх перельотів, дослідженням неприступних районів земної кулі, з вивченням стратосфери. В 1926 Р. *Амундсен* на дирижаблі «Норвегія» здійснив безпосадочний переліт з о. Шпіцберген через Пн. полюс на Аляску. У 1928 У. *Нобіле* зробив політ на дирижаблі «Італія» до Пн. полюса (закінчився трагічно). В 1931 бельг. дослідники О. Пікар і М. Кіпфер досягли на *стратостаті* висоти 15 780 м. В СРСР першими (1933) піднялись у стратосферу на стратостаті «СССР-1» повітроплавці Г. О. Прокоф'єв, К. Д. Годунов і Е. К. Бірнбаум. Стратостат досяг висоти 19 тис. м. В роки Великої Вітчизн. війни почали широко застосовувати аеростати спостереження і загородження. З 50-х рр. в різних країнах використовують безпілотні (автоматичні) аеростати — для вивчення повітр. струменевих течій, для геогр. і медико-біол. досліджень, підіймання телескопів тощо. 2) Наука, що визначає принципи і способи літання на апаратах, легших за повітря. Її теор. основою є аеромеханіка, зокрема її розділ — аеростатика. Див. також *Київське товариство повітроплавання*, *Товариство авіації та повітроплавання України і Криму*.

Літ.: Жуковский Н. Е. Собрание сочинений, т. 6. Теоретические основы воздухоплавания. М.—Л., 1950; Броуде Б. Г. Воздухоплавательные летательные аппараты. М., 1976.

О. М. Плашенко.

ПОВІ́ТРЯ — суміш газів, з яких складається *атмосфера* Землі. Сухе П. містить азот (78,08% за об'ємом) і кисень (20,95%), а також вуглекислий газ, невелику кількість *інертних газів*, водню, озону, оксидів азоту, аміаку, метану, сірчистого газу тощо. Вміст азоту, кисню та інертних газів у П. практично залишається постійним; вуглекислого газу, оксидів азоту, сірчистих сполук — значно змінюється. Вуглекислий газ, який утворюється й надходить у П. при згоранні палива, гнитті органічних залишків, бродінні, диханні тварин та людини, зосереджений у нижніх шарах атмосфери. Змінною складовою частиною П. є також водяна пара, вміст якої біля земної поверхні змінюється залежно від широти місцевості (від 0,2 до 3% за об'ємом). Осн. частина її зосереджена у нижніх шарах *тропосфери*. У природних умовах гази П. завжди мають домішки твердих і рідких завислих часток. П. міститься у природних водах (розчинене), у грунті (від 10 до 23—28% його об'єму), в живих організмах. Під дією *повітряних мас* і води відбуваються найважливіші геол. та фіз.-геогр. процеси. П.— необхідна хім. сировина для одержання кисню, азоту й інертних газів. Штучне П. (штучні газові суміші) придатне для дихання, його широко використовують у медицині, космічних польотах, висотній авіації, водолазній справі, гірничорятувальних роботах тощо.

Ф і з и ч н і в л а с т и в о с т і П. Тиск П. при 0° над р. м. дорівнює 101 325 Па (1 атм, 760 мм рт. ст., 1013,25 мбар); при цих умовах маса 1 л П. дорівнює 1,2928 г. З висотою тиск і густина його швидко зменшуються. П. здебільшого можна розглядати як ідеальний

газ. Критична т-ра —140,7° С, критичний тиск 3,6 МПа (37,2 ат). Питома теплоємність П. при постійному тиску $C_p = 1{,}006 \cdot 10^3$ Дж/(кг К), тобто 0,24 кал/(г °С) в інтервалі 0—100° С, а при постійному об'ємі $C_v = 0{,}718 \cdot 10^3$ Дж/(кг К), тобто 0,17 кал/(г · °С) в інтервалі 0—1500° С. Коеф. теплопровідності 0,024276 Вт/(м · К), тобто 0,000058 кал/(см · с · °С) при 0° С; коефіцієнт теплового розширення становить 0,003670 (0—100° С). Швидкість звуку у П. при 0° С бл. 330 м/с. Рідке П.— блакитного кольору рідина з густиною 960 кг/м³ (при —192° С і нормальному тиску). Його склад непостійний, оскільки азот і аргон випаровуються швидше за кисень. *Забруднення П.* Зростання масштабів госп. діяльності, зокрема розвиток пром-сті, енергетики й транспорту, збільшують забруднення П.— збільшується вміст вуглекислого і сірчистого газів, оксидів азоту, сірководню, галогенів та їхніх сполук. П. містить значну кількість дрібних твердих часток — пилу (від кількох мільйонів в 1 м³ чистого кімнатного П. до 100—300 млн. в 1 м³ П. великих міст). Забруднення П. веде до погіршання умов життя людини, тварин і рослин. Особливу загрозу становить радіоактивне забруднення П., внаслідок постійного переміщення повітр. мас воно має глобальний характер. В СРСР в усіх союзних республіках прийнято закони про охорону природи (в УРСР — 1960), якими передбачено організацію контролю за станом П. та відповідальність керівників пром. підприємств за ретельне очищення і знешкодження пром. газів до викидання їх у атмосферу (див. *Вентиляція, Газоочищення*). Питання охорони природи, у т. ч. повітр. середовища, мають велике значення у міжнар. співробітництві й посідають важливе місце у діяльності ООН. Див. також *Антропогенні зміни клімату*.

Фізіологічно-гігієнічне значення П. Серед постійних компонентів П. першорядне значення для підтримання життя на Землі (див. *Дихання*) має кисень. Запаси кисню П. поповнюються за рахунок виділення його рослинами. Зниження концентрації кисню до 14% і падіння його *парціального тиску* до 110 мм рт. ст. супроводиться явищами кисневого голодування (див. також *Гіпоксія, Висотна хвороба*), зменшення концентрації до 9% і парціального тиску до 50—60 мм рт. ст. згубне для життя. Азот при звичайному парціальному тиску інертний. Збільшення парціального тиску азоту призводить до наркотичного стану (див. також *Кесонна хвороба*). Вуглекислий газ засвоюється рослинами в процесі *фотосинтезу*; крім того, він є фізіол. регулятором дихального центру людини і тварин. Концентрація CO_2 у П. закритих приміщень, яка зростає одночасно із збільшенням вмісту пилу, мікроорганізмів тощо, є осн. показником забруднення П.; в житлових приміщеннях вона не повинна перевищувати 0,1%. Велике значення для людини мають фіз. властивості П.— т-ра, вологість, рухливість. Найбільш комфортними в житлових приміщеннях вважаються т-ра 18—20°, вологість 40—60%, швидкість руху П. 0,3—0,5 м/сек.

К. Т. Логвинов (заг. відомості, фіз. властивості, забруднення), *Н. О. Семенова* (фізіологічно-гігієнічне значення).

ПОВІТРЯНА ГІМНАСТИКА — жанр циркової гімнастики. Вправи, які виконуються одним або групою артистів на різних снарядах (бамбуці, рамці, трапеціях, петлях, кільцях та ін.). П. г. включає всі види польотів (у т. ч. «повітряний політ»). Вправи поділяються на динамічні (зокрема, махові) й статичні (напр., силові вижими).

ПОВІТРЯНА КУЛЯ — некерований (вільний) *аеростат* кулеподібної форми, що літає в напрямі повітряних течій.

ПОВІТРЯНА ЛІНІЯ — те саме, що й *авіалінія*.

ПОВІТРЯНА ЛІНІЯ ЕЛЕКТРОПЕРЕДАЧІ — лінія для передавання електричної енергії по проводах, підвішених у повітрі до опор за допомогою ізоляторів і спец. арматури. Одна з осн. ланок *енергетичної системи*. Для П. л. е. використовують неізольовані багатодротові алюмінієві або сталеалюмінієві проводи з антикорозійним заповненням або без нього, рідше — однодротові сталеві проводи. Опори П. л. е.— дерев'яні, залізобетонні або металеві; ізолятори — штирьові або підвісні (гірлянди). Над П. л. е. напругою 110 кВ і вище для захисту від ударів блискавки (див. *Грозозахист*) підвішують заземлені троси з сталевих або сталеалюмінієвих проводів. Ці троси можуть бути використані як *канали зв'язку* або для електропостачання дрібних споживачів. Протяжність П. л. е. напругою до 1 кВ звичайно 1—2 км; напругою 110 кВ — до 100 км; напругою 500—750 кВ — до 1500 км.

В. М. Сулейманов.

ПОВІТРЯНА ЛІНІЯ ЗВ'ЯЗКУ — лінія зв'язку по проводах, підвішених у повітрі до опор за допомогою ізоляторів і спец. арматури. Для П. л. з. застосовують неізольовані сталеві, мідні або біметалеві (сталеві, покриті міддю) проводи; дерев'яні, залізобетонні, азбестоцементні або металеві опори; скляні або фарфорові ізолятори. Розрізняють П. л. з. неущільнені й ущільнені (див. *Лінії зв'язку ущільнення*). Використовуючи методи *високочастотного зв'язку*, можна по одній парі проводів передавати сигнали багатьох (до 16) телефонних *каналів зв'язку* (частота до 150 кГц). Необхідні дальність і якість зв'язку в ущільнених П. л. з. забезпечуються кінцевими і проміжними підсилювальними станціями. П. л. з. застосовують для телефонного, телеграфного і фототелегр. зв'язку, передавання телекодової інформації, програм радіомовлення тощо.

Ю. П. Пархомов.

ПОВІТРЯНЕ ОПАЛЕННЯ — опалення повітрям, що подається безпосередньо в обігріване приміщення. Осн. частини системи П. о.: *повітронагрівник*, повітрозабірні і повітророзподільні канали та пристрої з запірно-регулюючими клапанами. Системи П. о. бувають рециркуляційні, в яких для підігрівання використовується повітря, що його частково або повністю забирають з опалюваного приміщення, і прямоточні — з підігріванням лише зовн. повітря. Розрізняють також системи опалення: місцеві і центральні; з природним (внаслідок різниці об'ємних мас охолодженого і нагрітого повітря) і механічним (*вентиляторами*) спонуканням. Системи П. о. неметаломісткі, їх легко автоматизувати; при суміщенні з припливною *вентиляцією* або *кондиціюванням повітря* вони забезпечують умови, що відповідають підвищеним сан.-гіг. вимогам. П. о. застосовують найчастіше у пром., с.-г. і громад. будинках.

Г. Є. Бем.

ПОВІТРЯНЕ ПРАВО — в СРСР сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з використанням повітряного простору, і встановлюють режим повітряних сполучень у країні. П. п. базується на принципах повного *суверенітету* СРСР щодо повітряного простору над його територією та на держ. монополії на засоби повітр. транспорту. Осн. джерелом П. п. є *Повітряний кодекс СРСР*. Ряд питань П. п. врегульовано нормами адміністративного права (напр., ті, що визначають порядок управління орг-ціями повітр. транспорту), цивільного права (див. *Перевозки, договір*), кримінального права (напр., відповідальність за *угон повітряного судна*). Порядок здійснення польотів на міжнар. лініях регулюється рядом багатосторонніх та двосторонніх угод про повітр. сполучення. СРСР є учасником Варшавської конвенції 1929 про уніфікацію деяких правил, які стосуються міжнар. повітр. перевозок, та багатьох двосторонніх угод про польоти на міжнар. лініях.

ПОВІТРЯНИЙ БАСЕЙН — повітряний простір забудованої території, обмежений верхнім рівнем найвищого будинку або споруди. П. б.— джерело повітря, необхідного для життя людей, тварин і рослин, для експлуатації пром. і комунальних об'єктів, трансп. засобів тощо. Забруднення П. б. завдає значної шкоди, пов'язаної з нагромадженням у приземних шарах отруйних речовин, що призводить до захворювання людей, загибелі рослинності, зниження врожайності с.-г. культур та ін. В СРСР усуненню забруднення П. б. сприяє планове розміщення пром. об'єктів і населених пунктів, застосування прогресивної технології виробництв, удосконалення способів *газоочищення*. Додатковим заходом є виведення шкідливих газів і пилу на велику (понад 300 м) висоту для ефективного розсіювання їх у приземній зоні. Велике значення має модернізація автомоб. двигунів, використання високосортних видів палива, електрифікація громад. транспорту та ін. Санітарними нормами,

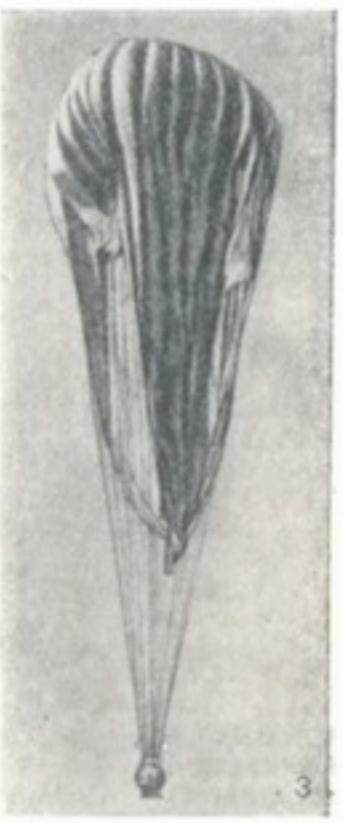

Повітроплавання:
1 — прив'язний аеростат;
2 — дирижабль «Норвегія»;
3 — стратостат «СССР-1».

ПОВІТРЯНИЙ ГВИНТ

Співвісний **повітряний гвинт**.

що діють в СРСР, встановлено граничні концентрації шкідливих речовин в атмосфері населених місць і пром. підприємств. Контроль за додержанням цих норм і спостереження за чистотою П. б. здійснюють органи Держ. сан. нагляду. Охорона П. б.— частина заходів по *благоустрою населених місць*. *А. Я. Ткачук.*

ПОВІТРЯ́НИЙ ГВИНТ, пропелер — пристрій, що обертається в повітрі за допомогою двигуна і створює рушійну силу. Складається з втулки і лопатей з *гвинтовою поверхнею*. Розрізняють П. г. дво-, три- і чотирилопатеві, а також економічніші — співвісні П. г. (мал.), що обертаються у протилежних напрямах. Вертолітний П. г. створює в основному *підйомну силу* і наз. несучим гвинтом. П. г. застосовують на літаках, вертольотах, дирижаблях, аеросанях, глісерах тощо. Ідею П. г. запропонував 1475 *Леонардо да Вінчі*, а вперше застосував такий гвинт для створення тяги 1754 М. В. *Ломоносов*. Вихрову теорію повітр. (гребного) гвинта розробив 1912—18 М. Є. *Жуковський*.

О. М. Плашенко.

ПОВІТРЯ́НИЙ КО́ДЕКС СРСР— єдиний загальносоюзний законодавчий акт, у якому систематизовано норми права, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з діяльністю *цивільної авіації СРСР* (див. *Повітряне право*) та *повітроплаванням*. Затверджений Верховною Радою СРСР 26.XII 1961, введений у дію 1.I 1962. Складається з 10 глав, 145 статей та додатку. Гл. 1-а встановлює повний і виключний *суверенітет* СРСР над повітряним простором Радянської держави, регламентує компетенцію М-ва цивільної авіації СРСР тощо.

У гл. 2—4-й визначено правове становище повітр. суден, права та обов'язки їхніх екіпажів, аеропортів та аеродромів. Гл. 5-у і 6-у присвячено правилам і порядкові польотів у повітр. просторі СРСР та умовам здійснення міжнар. польотів. Гл. 7-а і 8-а визначають порядок повітр. перевезень пасажирів, багажу, вантажу, пошти та міжнар. транспортних перевезень. У гл. 9-й ідеться про порядок застосування цивільної авіації в окремих галузях нар. г-ва. У гл. 10-й визначається порядок накладення штрафів органами цивільної авіації. В додатку дано опис прапора та емблеми цивільного повітр. флоту СРСР. Дія П. к. поширюється на всі види цив. авіації в межах СРСР (крім авіації ДТСААФ та авіації, призначеної для конструкторських і подібних цілей) і на всі рад. повітр. судна під час їхнього перебування за кордоном.

ПОВІТРЯ́НИЙ ТРА́НСПОРТ — один з видів транспорту, що здійснює швидкісні перевезення пасажирів, пошти й вантажів на внутрішніх і міжнар. повітряних лініях. Осн. перевага П. т.— значна економія часу за рахунок високої швидкості польоту. Виник після 1-ї світової війни 1914—18 (див. *Авіація*). В СРСР 1923 були створені всеросійське т-во добровільного повітряного флоту «Доброльот» та укр. т-во повітр. ліній «Укрповітрошлях». У тому ж році відкрито першу повітр. лінію Москва — Нижній Новгород (тепер м. Горький). У 1980 заг. довжина повітр. ліній в СРСР дорівнювала 996 тис. км, пасажирооборот — 151 млрд. пасажиро-км, вантажооборот — 3,1 млрд. т · км, (1940 — відповідно 146 тис. км, 0,2 млрд. пасажиро-км, 23,2 млн. т · км). П. т. сполучає понад 3600 міст і населених пунктів країни. Збільшилися кількість і довжина міжнар. авіаліній (з 19,1 тис. км 1950 до 216 тис. км 1980). Аерофлот — найбільша авіакомпанія світу. Він здійснює регулярні рейси у 89 (1980) зарубіжних країн. Повітр. транспорт СРСР оснащений сучас. літаками й засобами зв'язку і радіонавігації, які гарантують високу безпеку польотів. Для розвитку П. т. характерна інтенсивна заміна літаків з поршневими двигунами швидкісними багатомісними літаками з турбореактивними й турбогвинтовими двигунами — Ту-104, Ту-114, Іл-18, Ан-24 (50-і рр.), Ту-124, Ту-134, Ту-154, Як-40, Іл-62 (60-і рр.), Ту-144, Іл-76, Ан-26 (70-і рр.). З 50-х рр. експлуатуються вертольоти Мі-1, Мі-4, Мі-6, Ка-15, Ка-18. В 60-х рр. Аерофлот поповнився новими гвинтокрилими машинами Мі-2, Мі-8, Мі-10, Ка-26. П. т. стає одним з осн. видів пасажирських сполучень. Питома вага П. т. в пасажирообороті всього транспорту країни 1980 становила 18,1% (1960 — 5%).

Заг. довжина авіаліній в УРСР 1979 дорівнювала 70 тис. км. Вони сполучають бл. 400 міст та ін. населених пунктів республіки. В 1979 було перевезено 12,3 млн. пасажирів, 226 тис. т вантажів (1960 відповідно — 1,7 млн. чол. та 63 тис. т). Київ — один з найбільших вузлів П. т.; через нього проходять міжнар. повітр. лінії, які зв'язують СРСР з Болгарією, Чехословаччиною, Румунією, Австрією та ін. країнами. Великими аеропортами є також Сімферополь, Одеса, Дніпропетровськ, Донецьк, Львів, Харків та ін. В аеропортах республіки успішно використовується автоматизована система управління виробництвом. П. т. республіки виконує великий обсяг робіт у багатьох галузях нар. г-ва, особливо значні вони в с. г. Обсяг авіахім. робіт у сільс. та лісовому г-ві УРСР 1980 становив 18,9 млн. га (1960 — 4,0 млн. га). В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року передбачено здійснити заходи щодо значного зниження питомих витрат палива за рахунок раціональної експлуатації авіац. техніки, скорочення втрат пального, а також підвищення економічності двигунів. Передбачено впровадження в широких масштабах бортових і наземних систем навігаційного і радіотех. устаткування, що забезпечують автоматизацію управління повітр. рухом, підвищують регулярність і безпеку польотів; збільшення пасажирообороту приблизно в 1,3 раза. В листопаді 1970 СРСР вступив до *Міжнародної організації цивільної авіації* (ІКАО). Співробітничає з авіакомпаніями і т-вами соціалістичних країн: болг. «ТАБСО», угор. «МАЛЕВ», польс. «ЛОТ», чес. «ЧСА» та ін. Серед капіталістичних країн П. т. найбільш розвинутий в США («Пан американ уорлд ейруейз»), Франції («Ер Франс») та Великобританії («Брітіш ей руейз»). Див. також *Цивільна авіація СРСР*.

Літ.: Румянцева З. П. Мировой воздушный транспорт. М., 1971; Ляховецкий М. Б., Пузынин Р. Г. Крылья республики. К., 1973; Саморуков В. Д. Международные воздушные сообщения СССР. М., 1975; Ященко Л. А. Воздушный транспорт в единой транспортной системе. К., 1976.

О. М. Горяшко.

ПИТОМА ВАГА ПЕРЕВЕЗЕНЬ НА ЛІТАКАХ З ПОРШНЕВИМИ ТА ГАЗОТУРБІННИМИ ДВИГУНАМИ
(в % до загального обсягу)

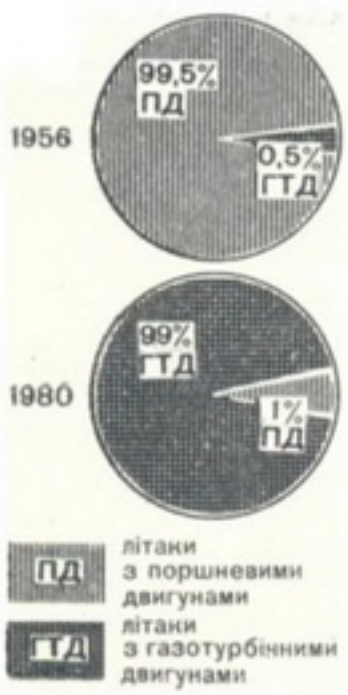

ПОВІ́ТРЯНІ МА́СИ — значні за об'ємом маси повітря у нижній частині атмосфери, які мають певні спільні властивості й переміщуються в одній з течій загальної *циркуляції атмосфери*. П. м. формуються над великими районами з однорідними *підстилаючою поверхнею* та радіаційними умовами. Переміщення П. м. над земною поверхнею зумовлює їхню трансформацію (перетворення), що проявляється у зміні т-ри, вологості, запиленості й прозорості повітря. Але в межах однієї П. м. горизонтальні й вертикальні зміни метеорологічних елементів незначні, вони відбуваються стрибкоподібно при переході від однієї П. м. до іншої. Переміщуються П. м. у *циклонах* та *антициклонах*, причому дві різні маси завжди розділені зонами *фронтів атмосферних*. П. м. класифікують за спільними кінетичними і тепловими характеристиками (теплі, холодні й місцеві) або за геогр. положенням осередків їхнього формування (арктичні, антарктичні, помірні, тропічні й екваторіальні). У кожному з цих типів розрізняють океанічні (морські) та континентальні П. м. Властивості П. м. значною мірою визначають режим *погоди* тієї території, над якою вони знаходяться.

М. І. Щербань.

ПОВІ́ТРЯНІ МІ́ШКИ — порожнини, що з'єднані з дихальними шляхами або з стравоходом, здатні заповнюватись повітрям. У безхвостих земноводних до П. м. належать голосові мішки. У деяких плазунів П. м.— сліпі вирости *легень*. У птахів є два великі черевні, два шийні, один міжключичний, дві-три пари грудних П. м. Вони розташовані між різними внутр. органами, а їхні відгалуження проходять між м'язами під шкіру і проникають у кістки передніх кінцівок. П. м. визначають механізм дихання, особливо під час польоту (здійснюють т. з. подвійне дихання), терморегуляцію організму тощо. У ссавців П. м.— це *гортанні мішки*. У рослин П. м. — це заповнені повітрям порожнини, що характерні для пилку багатьох голонасінних, гол. чин. хвойних.

ПОВІ́ТРЯНІ РУЛІ́ — рухомі поверхні, що створюють *аеродинамічні сили* й аеродинамічні *моменти сили* для керування літальним апаратом у повітряному просторі (див. *Газовий руль*). Розрізняють П. р. висоти, напряму і крену

(елерони). На літаках з крилами малого подовження П. р. висоти й елерони замінюються елевонами — П. р., розміщеними на задньому ребрі крила. На літаках зі змінюваним в польоті кутом стріловидності крила замість П. р. висоти і елеронів часто застосовують елевони, розміщені на *стабілізаторі*. Див. також *Оперення літака*.

ПОВІ́ТРЯНОГО ПРО́СТОРУ РЕЖИ́М — порядок використання повітряного простору для повітр. пересування, прийнятий державами й закріплений у системі правових норм. Існує три види П. п. р.: 1. Правовий режим над сухопутною і водною територією д-ви підпорядковано дії принципу повного й виключного *суверенітету* даної д-ви, він встановлюється її законами і правилами. В СРСР осн. положення цього П. п. р. закріплено в *Повітряному кодексі СРСР*. На тер. кожної д-ви, у т. ч. СРСР, діють і прийняті нею міжнар.-правові норми, які регулюють порядок польотів на міжнар. лініях (див. *Повітряне право*). 2. Правовий режим над *відкритим морем* підпадає під дію правового режиму відкритого моря. При цьому повітр. простір вільний для польотів літаків усіх країн. 3. Правовий П. п. р. над *Антарктикою* підпадає під її правовий режим як нейтралізованої, демілітаризованої і без'ядерної зони, згідно з міжнар. договором про Антарктику 1959. *О. Ф. Висоцький.*

ПОВІТРЯНОДЕСА́НТНІ ВІЙСЬКА́ (ПДВ) — рід військ, призначений для бойових дій у тилу противника. ПДВ складаються з парашутнодесантних, арт., самохідноарт. частин і підрозділів, підготовлених для висадки (викидання) парашутним і посадочним способом, а також спец. військ. ПДВ здатні швидко досягти віддалених і важкодоступних районів бойових дій; знищувати, захоплювати й утримувати важливі військ. і екон. райони (об'єкти) в глибокому тилу противника, порушувати його держ. і військ. управління. Радянські ПДВ (зародились у кін. 20-х рр.) відіграли значну роль у бойових операціях *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*.

Літ.: Воздушно-десантная подготовка. М., 1977.

ПОВІ́ТРЯНОЇ ШВИ́ДКОСТІ ПОКА́ЖЧИК — прилад, яким вимірюють швидкість польоту літального апарата відносно повітряного середовища. Осн. частинами П. ш. п. (мал.) є анероїдна (див. *Анероїд*) і манометрична коробки, з'єднані трубопроводом з приймачем повного тиску повітря, а за допомогою передавального механізму — зі стрілками. Звичайно використовують двострілковий (комбінований) П. ш. п., одна стрілка якого вказує приладову (при незмінному тиску 101 325 Па і т-рі 288 К), а інша — справжню швидкість.

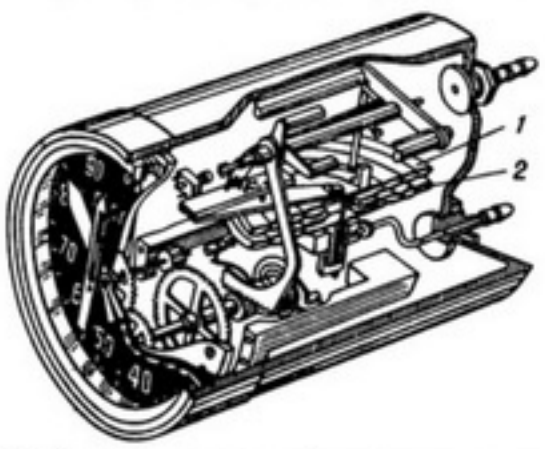

Повітряної швидкості покажчик двострілковий: *1* — анероїдна коробка; *2* — манометрична коробка.

ПОВІ́ТРЯНО-РЕАКТИ́ВНИЙ ДВИГУ́Н — *реактивний двигун*, де згоряння палива пов'язане з використанням кисню засмоктуваного атмосферного повітря. Розрізняють П.-р. д. компресорні, в яких повітря перед надходженням у камеру згоряння стискується *компресором*, і безкомпресорні, де стиск повітря відбувається під діянням швидкісного напору повітр. потоку. До компресорних П.-р. д. належать *турбогвинтові двигуни* і *турбореактивні двигуни*, до безкомпресорних — *прямоточні повітряно-реактивні двигуни* і *пульсуючі повітряно-реактивні двигуни*.

«ПО́ВНА ЗА́ЙНЯТІСТЬ» — сучасна бурж. апологетична концепція зайнятості й основана на ній програма держ.-монополістичного регулювання капіталістичної економіки Дж. М. *Кейнса* та його послідовників (див. *Кейнсіанство*). Сформувалася у 2-й пол. 30-х рр. 20 ст. під впливом різкого загострення суперечностей капіталізму. Прихильники «П. з.» — У. Беверідж, Р. Харрод (Великобританія), А. Хансен, С. Харріс, Є. Домар (США), праві соціалісти Дж. Коул, Дж. Стрейчі, А. Кросленд (Великобританія) та ін. За Кейнсом, *безробіття* — це наслідок недостатності «ефективного попиту». Недостатність же пояснюється ним спадною схильністю людей до споживання в міру зростання доходів і слабкими стимулами до *інвестицій*. Для забезпечення «П. з.» в рамках капіталізму д-ва має сприяти збільшенню обсягу «ефективного попиту». Для цього необхідно стимулювати зростання держ. і приватних капіталовкладень, усіх видів споживання шляхом регулювання процентних ставок, *інфляції*, фінансування підприємців за рахунок держ. бюджету тощо.

Осн. вади «П. з.» полягають в ідеалізмі та метафізичності, оскільки при поясненні безробіття вирішальну роль відведено свідомості людей, які в своїй діяльності керуються нібито вічними психологічними мотивами. Насправді обмеженість платоспроможного попиту і безробіття пояснюються не спадною схильністю людей до споживання, а діянням *загального закону капіталістичного нагромадження*. В поняття «повна зайнятість» бурж. економісти вкладають не цілковиту ліквідацію безробіття, а лише усунення надмірного, небезпечного для існування капіталізму його рівня. «Нормальне» безробіття, на їхню думку, може охоплювати 3—6% заг. кількості зайнятих і використовується як засіб для максимізації *прибутку*. *П. М. Леоненко.*

ПО́ВНА КРИВИ́НА, гауссова кривина — одна з характеристик викривлення поверхні в *околі* точки; дорівнює добуткові головних *кривин* поверхні в цій точці. Точки *поверхні*, для яких П. к. додатна, наз. еліптичними, а точки, для яких вона від'ємна,— гіперболічними; якщо П. к. дорівнює нулеві, то точки наз. параболічними. Напр., всі точки *сфери* є еліптичними, однопорожнинного *гіперболоїда* — гіперболічними, площини та будь-якої розгортної лінійчатої поверхні — параболічними. При згинанні поверхні (тобто при деформації, що не змінює довжини ліній) П. к. не змінюється.

ПО́ВНА СТИ́ГЛІСТЬ, тверда стиглість — завершальна фаза стиглості зернівок хлібних злаків. Настає після *воскової стиглості*. При П. с. зерно стає твердим (не ріжеться ножем, а розколюється на частинки), набуваючи кольору стиглого насіння, стебла (крім 2—3 верхніх міжвузлів) і листки жовкнуть і всихають. Див. *Стиглість насіння*.

ПО́ВНЕ ВНУ́ТРІШНЄ ВІДБИТТЯ — окремий випадок *відбиття світла* або електромагнітних хвиль іншого діапазону на межі розділу двох середовищ. Відбувається, коли хвиля падає на поверхню розділу з боку оптично густішого середовища (з більшим *заломлення показником* n_1), а кут падіння $i \geqslant i_{гр}$, де $i_{гр} = \arcsin(n_2/n_1)$ — т. з. граничний (критичний) кут, n_2 — показник заломлення другого середовища. При П. в. в. електромагн. хвиля повністю повертається в оптично густіше середовище. Енергія хвилі при П. в. в. частково проникає в менш густе середовище на глибину порядку довжини хвилі світла, але потім повертається назад. П. в. в. широко застосовують у різних *оптичних приладах* і *волоконній оптиці*.

ПО́ВНИЙ О́ПІР — загальний *електричний опір*, який чинить *коло електричне*, що має як активний (омічний) опір R, так і *реактивний опір* (ємнісний X_C та індуктивний X_L), проходженню змінного електр. струму. Визначається формулою: $Z = \sqrt{R^2 + (X_L - X_C)^2}$. Чисельно дорівнює також відношенню макс. значення напруги до макс. значення струму. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) вимірюється в *омах*.

ПОВНОВА́ЖНЕ ПРЕДСТАВНИ́ЦТВО, повпредство — назва *дипломатичних представництв* РРФСР 1918—22, а потім СРСР 1922—41. Введена на основі декрету РНК РРФСР від 4.VI 1918, яким встановлено звання *повноважного представника*. За Указом Президії Верховної Ради СРСР від 9.V 1941 про введення *дипломатичних рангів* П. п. СРСР перейменовано на *посольства* СРСР та місії (див. *Дипломатична місія*) СРСР.

ПОВНОВА́ЖНИЙ ПРЕДСТАВНИ́К, повпред — звання дипломатичних представників вищого рангу РРФСР 1918—22, а 1922—41— СРСР. Встановлене декретом РНК РРФСР від 4.VI 1918.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 9.V 1941 для диплома-

Є. П. Повстяний. Вибійка. 20-і роки 20 ст.

тичних представників СРСР введено ранги надзвичайного і повноважного *посла*, надзвичайного і повноважного *посланника* та *повіреного у справах*.

ПОВНОГОЛО́ССЯ — властиве сх.-слов'ян. мовам (українській, російській та білоруській) явище, яким вони відрізняються від ін. слов'янських мов. Воно полягає в наявності звукосполучень -оро-, -оло-, -ере-, -еле- між приголосними (напр., борода, голова, берег, перед, пелена та ін.) на противагу південно- й зх.-слов'ян. «неповногласним» варіантам і звукосполученням -ра-, -ла-, -ро-, -ло-, -ре-, -ле- (пор. старослов'янські брада, глава, брѣгъ, плѣнъ; сербохорватські брада, глава, брег; чеські й словацькі brada, hlava, české břeh, словацьке breh; польські broda, głowa, brzeg). Усі ці сполучення виникли з спільнослов'янських -ор-, -ол-, -ер-, -ел- внаслідок тенденції давніх слов'ян. мов до відкритих складів. Укр. термін «повногологосся» є фонетичним варіантом російського «полногласие», що його запровадив у наук. ужиток М. О. *Максимович*.

П. Д. Тимошенко.

ПОВНОЗБІ́РНЕ БУДІВНИ́ЦТВО — будівництво, що грунтується на сучасних методах зведення будинків і споруд із збірних великорозмірних конструкцій заводського виготовлення (див. *Великоблокові конструкції, Великопанельні конструкції*). П. б. (мал.) є в основному механізованим процесом складання і *монтажу* будинків (споруд) з уніфікованих буд. елементів, у т. ч. з попередньо укрупнених на спец. *полігонах* у ланки, монтажні *блоки* і вузли. При П. б. значно зростають ступінь *індустріалізації* та якість буд-ва, знижуються трудомісткість і вартість його, скорочуються строки зведення об'єктів. Підвищення екон. ефективності П. б. зумовлюється зменшенням кількості типорозмірів конструкцій і деталей, вищим ступенем їхньої заводської готовності, вдосконаленням технології буд. виробництва, зменшенням маси конструкцій (внаслідок використання ефективних буд. матеріалів). В СРСР П. б. у великих масштабах (уперше в світовій практиці) почалося в серед. 50-х рр. Особливого поширення воно набуло в житлово-цивільному і пром. будівництві після відповідних постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, зокрема постанови Ради Міністрів СРСР «Про розвиток великопанельного домобудування» (1959). Заходи по дальшій індустріалізації будівництва, підвищенню заводської готовності конструкцій і деталей визначено затвердженими XXVI з'їздом КПРС Основними напрямами економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року. В УРСР П. б. протягом багатьох років планомірно впроваджується у житлово-цивільне, пром. та ін. види буд-ва. Питома вага П. б. в республіці становила в 1975 46%, 1980—56%.

Літ.: Научно-технический прогресс в строительстве. М., 1972; Косогов А. М., Крюков Р. В. Пути развития и совершенствования полносборного домостроения. М., 1979.

П. Є. Андрущик.

ПОВНОЛІ́ТТЯ — визначений законом вік (див. *Вік* у праві), досягши якого особа набуває *дієздатності*, а також політ. прав та обов'язків. В СРСР повнолітніми вважаються особи, які досягли 18-річного віку.

ПОВО́З — феод. повинність у *Київській Русі* й пізніше на рос. і деяких укр. землях. Феодально залежні селяни були зобов'язані доставляти продукти с. г. і промислів на панський двір і, за розпорядженням феодала, на ринок або давати коней князеві та його представникам, які приїжджали в цю місцевість. Як свідчить збірка польс. феод. права «Польська правда», П. існував у Галичині, а також у Польщі. З кін. 15 ст. замість П. з селян почали стягувати грошовий податок — «повозні гроші».

ПОВОЛО́ВЩИНА, воловщина — у 2-й пол. 14 — 1-й пол. 17 ст. один з прямих феод. податків на загарбаних феод. Литвою і шляхетською Польщею укр. землях. П. сплачували всі без винятку феодально залежні селяни в розмірі від 4 до 60 *грошів* і більше з двору залежно від їхнього майнового становища. Ліквідовано П. на початку народно-визвольної війни 1648—54.

ПОВОРО́ТНИЙ ТИФ — гостре інфекційне захворювання, яке спричинюється *спірохетами* і для якого характерні напади *гарячки*. Залежно від переносника інфекції розрізняють епідемічний П. т. (вошивий), на який хворіє тільки людина, та ендемічний П. т. (кліщовий) — людина і тварини. Збудник епідемічного П. т.— спірохета Borrelia recurrentis, яку відкрив нім. вчений Обермайєр (1886). Зараження людини відбувається при втиранні *гемолімфи* роздавленої воші через ранки, дряпини, які утворюються під час чухання шкіри. Інкубаційний період епідемічного П. т.— 78 днів. Захворювання починається раптовим підвищенням т-ри до 40° С, головним болем, блюванням, появою болю у м'язах. Висока т-ра тримається до 7 днів, потім різко знижується. Стан хворого покращується. Через 8—10 днів знову раптово підвищується т-ра і розвивається новий напад. Таких нападів може бути 2 і більше. Профілактика — раннє виявлення і ізоляція хворих, знищення вошивості. Ці заходи привели до повної ліквідації інфекції в нашій країні. Лікування — антибіотики. Ендемічний П. т. спричинюється ін. видами спірохет роду Borrelia і передається кліщами роду Ornithodoros. Захворювання має легкий перебіг, напади захворювання тривають 1—2 дні; *ремісії* — коротше. В СРСР захворювання трапляється в республіках Середньої Азії, на Кавказі. Профілактика — знищення кліщів, захист людини від їх укусів.

Літ.: Сігал А. М. Поворотний тиф. К., 1948; Абдулаев Д. М. Очерк клиники возвратного тифа. Баку, 1955; Многотомное руководство по микробиологии, клинике и эпидемиологии инфекционных болезней, т. 7. М., 1966.

О. В. Павлов.

ПОВСТЯ́НИЙ Євмен Петрович [21.I (2.II) 1895, Суми — 13.X 1970, Москва] — укр. рад. художник, майстер декоративної вибійки. В 1910—14 навчався в моск. Строгановському худож.-пром. уч-щі. Працював у *Опішні*, Полтаві, *Решетилівці*, з 1922 — у Москві. Виготовляв вибивні тканини, використовуючи традиції худож. тканин народів України, Росії, Білорусії, Кавказу та ін. Серед творів — цикл вибивних тканин «Тобі, Україно» («Пісні Тараса», «Запорожці на Дунаї», «Мати», «Україна трудова», всі — 1963—67), килими. Автор плакатів в «*Окнах ТАСС*». Твори П. експонувалися на міжнар. виставках у Парижі (1925, 1937), Нью-Йорку (1938). Зберігаються в Київ. ДМУНДМ.

Літ.: Работнова И. П. Набойка по трафарету методом художника Е. П. Повстяного. М., 1946.

В. М. Хажко.

ПОВСТЬ — прокладковий, ущільнювальний, тепло- і звукоізоляційний матеріал. Одержують П. *валянням* вовни і хутрових відходів або формуванням і тепловою обробкою суміші мінеральної *вати* і зв'язуючої речовини (напр., бітуму). Випускають у вигляді стрічок, пластин, готових деталей та ін. Розрізняють П. технічну, побутову і будівельну. З тех. П. (грубововняної, напівгрубої і тонкововняної) виготовляють сальники, прокладки, амортизатори для автомобілів, тракторів, комбайнів, літаків. Її використовують у папероробних машинах, муз. інструментах, для полірування жерсті тощо. Побутову П. (підошовну, взуттєву, шорну) застосовують у взуттєвому виробництві. Будівельною П. утеплюють трубопроводи, віконні і дверні коробки та ін.

ПОВТО́РНІ ПОСІ́ВИ — посіви сільськогосподарських культур, що їх запроваджують в полях *сівозмін* після збирання основних культур раннього строку достигання. П. п. забезпечують високоефективне використання земель, одержання двох врожаїв на рік з од-

Повчок великий.

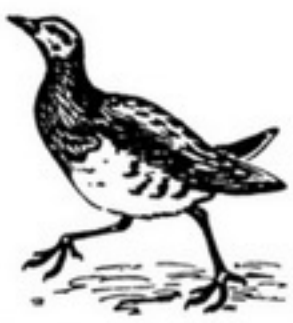

Погонич звичайний.

Повнозбірне будівництво. Будівельно-монтажні роботи на будівництві Луцької меланжевої прядильно-ткацької фабрики.

ного поля, що є додатковим джерелом поповнення запасів кормів з площі, зайнятої післяукісними та *післяжнивними посівами*.

ПОВХ Іван Лукич [н. 29.X (11.XI) 1909, с. Миропілля, тепер Краснопільського р-ну Сум. обл.] — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1929. Закінчив (1936) Ленінгр. індустріальний (тепер політех.) ін-т, викладав у цьому ж вузі. В 1961—63 працював в Ін-ті гірничої справи АН УРСР, 1963—64 — в н.-д. Ін-ті чорних металів (Донецьк). З 1964 — зав. кафедрою Донецького ун-ту. Осн. праці — з фіз. гідродинаміки і аерогідрогазодинаміки. П. розробив теорію моделювання гідравлічних турбін на повітрі, методику експериментальних досліджень проточної частини парових турбін. Запропонував електромагн. методи збагачування корисних копалин, очищення металів, впливу їх на процес кристалізації, виконав важливі дослідження щодо зниження турбулентного тертя добавками. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ПОВЧА́ННЯ — жанр давньорус. проповідницько-ораторської прози. П. писали митрополит *Іларіон, Кирило Туровський, Климент Смолятич,* Лука Жидята та ін. У вужчому розумінні П.— звернення людини до своїх дітей і нащадків з метою передати їм життєву мудрість, ілюстровану іноді прикладами з власного життя. Як жанр відоме вже у давньоєгип. л-рі. Найяскравішим зразком П. у вітчизняній л-рі є *«Повчання Володимира Мономаха»*.

«ПОВЧА́ННЯ ВОЛОДИ́МИРА МОНОМА́ХА», «Повчання Володимира Мономаха своїм дітям» — визначна пам'ятка літератури Київської Русі. Збереглася у Лаврентіївському списку *«Повісті временних літ»*. Написана, ймовірно, 1117. Це оригінальний твір. у якому *Володимир Мономах* висловлює думки загальнодерж., політ. і морального характеру, повчає своїх дітей бути розумними правителями, захищати інтереси Русі, боротися з князівськими міжусобицями, самим учитися й поширювати освіту, власною поведінкою давати приклад іншим. Свої настанови він підкріплює прикладами із власного життя, розповідає про численні походи, викликані необхідністю зміцнення єдності Русі та її захисту від зовн. ворогів.

Видання: В кн.: Хрестоматія давньої української літератури. К., 1952.

О. В. Мишанич.

ПОВЧА́НСЬКА ВИСОЧИНА́ — частина *Волинської височини,* розташована між річками Стиром та Іквою, в межах Ровен. обл. УРСР. Вис. до 328 м. Поверхня горбиста, розчленована ярами та балками. На крутих схилах розвинуті зсуви. Вкрита дубово-грабовими лісами.

К. І. Геренчук.

ПОВЧО́К, соня, вовчок (Glis) — рід гризунів род. *соневих*. Включає єдиний вид — П. в е л и к и й, або с о н я - п о в ч о к (G. glis). Зовні нагадує білку. Довж. тіла 16—19 см, хвоста — 16,5, маса бл. 170 г. Волосяний покрив відносно низький, густий, м'який, спина сріблясто-сірого або бурувато-сірого кольору, боки і черево — світлі, хвіст вкритий довгим волоссям з розчісом на обидва боки. Поширений в Європі, Малій, Перед. і Пд.-Зх. Азії (Іран). В СРСР — в Європ. частині, у т. ч. в УРСР — на Поліссі і в Лісостепу. Населяє широколистяні ліси на рівнинах і в горах, зустрічається і в садах. Активний присмерком і вночі. На зиму впадає у сплячку. Раз на рік у червні — серпні після 20 —27-денної вагітності самка народжує 2—8 малят. Живиться П. гол. чин. насінням і плодами дерев. Може шкодити у садах. Хутро П. малоцінне.

ПОГА́ДКИ — неперетравлені рештки їжі (шір'я, кістки, луска риби тощо), що у вигляді клубка відригують хижі птахи (*совоподібні, соколоподібні* та ін.). Дослідження П. допомагає встановити видовий склад дрібних ссавців та ін. тварин тієї чи ін. місцевості (т. з. погадковий метод).

ПОГА́НКА — 1) Народна назва неїстівних шапинкових грибів. 2) *Бліда поганка*.

ПОГА́НСТВО — термін богословського походження, вживаний у християн. л-рі для означення нехристиянських, в широкому розумінні первісних політеїстичних (див. *Політеїзм*) релігійних вірувань. Виник ще в Старод. Римі в перших християнських громадах, де поганами (від лат. paganus — іноземець, варвар) називали нехристиян.

ПОГЛИНА́ННЯ СВІ́ТЛА — ослаблення *інтенсивності* світла при проходженні крізь речовину внаслідок перетворення світлової енергії у різні форми внутрішньої енергії речовини. П. с. зумовлює збудження атомів і молекул, *фотоефект, фотохімічні реакції* тощо. Енергія ж збудження атомів і молекул може переходити в тепло або в енергію вторинного випромінювання (див. *Фотолюмінесценція*). Не слід змішувати П. с. з ослабленням світла, до якого належить і процес зменшення енергії світлового потоку за рахунок *розсіяння світла*. П. с. при проходженні крізь речовину монохроматичного паралельного пучка світлових променів описується *Бугера — Ламберта — Бера законом*. Спектр П. с. залежить від хім. складу і агрегатного стану речовини (див. *Спектри оптичні*).

ПОГЛИНА́ННЯ ХВИЛЬ — перетворення енергії *хвиль* на інші види енергії внаслідок взаємодії цих хвиль з середовищем, у якому вони поширюються. П. х. не слід змішувати з ослабленням хвиль, яке може бути спричинене процесами, не пов'язаними з перетворенням енергії хвилі на ін. види, напр. розсіянням хвиль. Див. також *Поглинання світла*.

ПОГО́ДА — стан *атмосфери,* зумовлений фіз. процесами, що в ній відбуваються. П. характеризується сукупністю значень метеорологічних елементів (атм. тиску, т-ри, вологості повітря, хмарності, опадів, вітру, туманів тощо) у даний момент або за певний період (добу, місяць, рік). Багаторічний режим П. наз. *кліматом*. На земній кулі П. безперервно змінюється. Періодичні зміни її залежать від впливу *сонячної радіації* та теплообміну між *підстилаючою поверхнею* й повітрям у даному районі протягом доби або року. Неперіодичні зміни, найбільш значні в позатропічних широтах (у т. ч. на Україні), пов'язані з *циркуляцією атмосфери,* яка зумовлює переміщення *повітряних мас* з одних районів Землі в інші. Особливо різкі неперіодичні зміни П. відбуваються при проходженні *фронтів атмосферних, циклонів* та *антициклонів*. Відомості про П. та *прогноз погоди* дає спец. *служба погоди*. Ці відомості мають велике значення для багатьох галузей нар. г-ва (с. г., наземного транспорту, авіації).

Л. С. Рибченко.

ПОГОДИ́ННИЙ ГРА́ФІК — графік, за яким до кожного виконавця доводять погодинне завдання, що його визначають за змінним або добовим планом робіт; один з дійових засобів досягнення ритмічності роботи підрозділів підприємства. Див. *Оперативно-виробниче планування*.

ПОГО́ДІН (справж. прізв.— Стукалов) Микола Федорович [3 (16). XI 1900, станиця Гундоровська, тепер Ростов. обл.— 19.IX 1962, Москва] — рос. рад. драматург, засл. діяч мист. РРФСР (з 1949). Друкуватися почав 1920. Збірки нарисів «Кумачевий ранок», «Червоні паростки» (обидві — 1926). Перші п'єси — «Темп» (1929), «Поема про сокиру» (1930), «Мій друг» (1932) та ін. — про соціалістичне будівництво, індустріалізацію і колективізацію с. г. В трилогії «Людина з рушницею» (1937, Держ. премія СРСР, 1941), «Кремлівські куранти» (1940, нова ред. 1955), «Третя патетична» (1958, Ленінська премія, 1959) показав народження і перші кроки Рад. держави, відтворив багатогранний образ В. І. Леніна. Проблемам духовного життя рад. людей присвячені п'єси «Сонет Петрарки» (1956), «Квіти живі» (1960), роман «Янтарне намисто» (1959) та ін. Автор сценаріїв «Кубанські козаки» (1950, Держ. премія СРСР, 1951), «Тайга золота» та ін. Виступав як критик, публіцист. У 1951—60 — гол. редактор журн. «Театр». Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1972—73; У к р. п е р е к л.— Аристократи. К.—Х., 1936; Людина з рушницею. К., 1954; П'єси про Леніна. К., 1960; Янтарне намисто. К., 1961.

Ю. І. Корзов.

ПОГО́ДІН Михайло Петрович [11 (22).XI 1800, Москва — 8 (20). XII 1875, там же] — рос. історик, письменник, журналіст, публіцист, акад. Петерб. АН (з 1841). Син кріпака. Закінчив Моск. ун-т (1821). В 1826—44 — професор Моск. ун-ту. Видавав журнали «Московский вестник» (1827—30) та «Москвитянин» (1841—56, разом з С. П. Шевирьовим). Був близький до *слов'янофілів,* один з натхненників *«москвофілів»*. У дисертації «Про походження Русі» (1825) виступав з позиції *норманської теорії*. Згодом основою наук. поглядів П. стало визнання

М. Ф. Погодін.

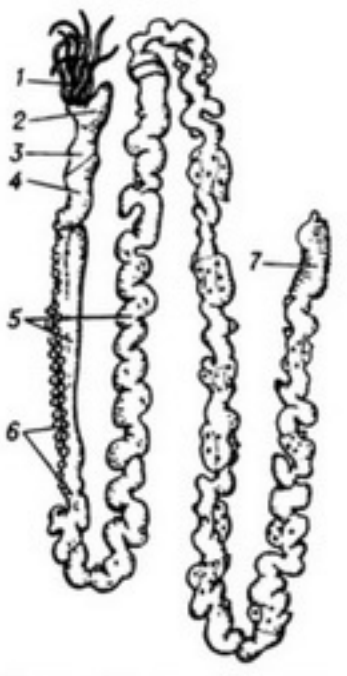

Погонофори. Choanophorus indicus без трубки (самець):
1 — щупальця; *2* — головна лопать; *3* — перший сегмент тіла; *4* — другий сегмент тіла; *5* — третій сегмент тіла; *6* — папіли; *7* — задній щетинконосний відділ тіла.

О. В. Погорєлов.

П. С. Погребняк.

Я. Погребняк. Троїцький собор у місті Новомосковську. 1773—78.

самобутності рос. історії, тому, вважав він, неможливо осмислити рос. істор. процес і зробити з нього якісь висновки й узагальнення. Висунув ряд помилкових тверджень з історії Київської Русі та України 15—16 ст., зокрема намагався довести, що укр. козаки були окремим племенем — сумішшю слов'ян. елементів з тюркськими, заперечував факт існування укр. народу. Ці реакційні твердження у 40-х рр. піддав гострій критиці М. О. *Максимович*. Зібрав багато істор. джерел, зокрема літопис С. *Величка*. В л-рі (в 20 — на поч. 30-х рр.) виступав як ліберально-дворянський письменник. Публіцистика П. (в 30 — на поч. 50-х рр.) мала реакційний характер. У 60-х рр. підтримував *панславізм*.

ПОГО́НИ військові — наплічні *знаки розрізнення військовослужбовців* майже в усіх арміях. У Росії П. було запроваджено 1763 (спочатку П. носили тільки на лівому, а з 1801 на обох плечах мундира). П. мають різні кольори та оформлення залежно від роду військ або служби, а також від звання (чину). В Збройних Силах СРСР П. запроваджено 6.I 1943 (для ВМФ — 15.II 1943). Іл. див. на окремому аркуші, т. 4, с. 272—273.

ПОГО́НИЧ (Porzana) — рід птахів ряду *пастушкоподібних*. Довж. тіла 16—25 см, маса 60—130 г; забарвлення чорно-сіре і буре. П. селиться по сирих луках, болотах, берегах водойм. Живиться безхребетними і різними частинами рослин. Гнізда біля води, в густих заростях. Кладку з 6—9 яєць в травні — червні насиджують самець і самка 18—21 день. Понад 12 видів, поширених майже повсюдно, крім полярних країн; в СРСР — 5 видів, у т. ч. в УРСР — 3: П. звичайний (P. porzana), П. малий (P. parva) і П.-крихітка (P. pusilla). Іл. с. 438.

А. П. Федоренко.

ПОГОНОФО́РИ (Pogonophora) — тип морських безхребетних тварин групи *вторинноротих*. Тіло (довж. 5,5—50 см, шир. 0,1—6 мм) червовидне або нитковидне, міститься у виділюваній ним захисній хітиновій трубці завдовжки 15—150 см. На передньому кінці містяться головна лопать і щупальця. Кишечника, ротового і анального отворів немає; перетравлення і всмоктування їжі (детриту, мікроорганізмів) та води відбуваються в міжщупальцевому проміжку, через щупальця. Видільні органи — пара целомодуктів 1-го сегмента. Кровоносна система замкнута. Нервова система складається з великого скупчення нервових клітин (головного мозку) і черевного нервового тяжа. П. роздільностатеві. Запліднені яйця розвиваються у передній ділянці трубки самки. Розвиток без *метаморфозу*. Відомо понад 120 видів, поширених у різних р-нах Світового ок. Живуть на глибинах від 20 м до 3—10 тис. м, закопуючись у грунт. Іл. с. 439.

О. П. Маркевич.

ПОГОРЄ́ЦЬКИЙ Петро Іванович (1734, с. Чорногородка, тепер Макарівського р-ну Київ. обл.— 1780, Москва) — вітчизняний лікар. Закінчив *Київську академію* (1757), Петерб. мед. школу при адміралтейському госпіталі (1759) та Лейденський ун-т в Голландії (1765), де захистив докторську дисертацію «Про напівметал нікель». В Москов. мед. госпітальній школі викладав 1765—69 фармакологію та діагностику. Його переклади мед. книг та статей з франц. «Енциклопедії» Д. Дідро сприяли створенню рос. мед. термінології. Активний учасник боротьби з чумою в Москві (1771).

М. К. Бородій.

ПОГОРЄ́ЛОВ Олексій Васильович (н. 3.III 1919, м. Короча, тепер Белг. обл.) — укр. рад. математик, акад. АН СРСР (з 1976) і АН УРСР (з 1961), член Президії АН УРСР (з 1978). Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив (1945) Військово-повітряну академію ім. М. Є. Жуковського. У 1947—59 працював у Харків. ун-ті, у 1959—60 — зав. відділом Ін-ту математики АН УРСР, з 1960 — зав. відділом Фіз.-тех. ін-ту низьких т-р АН УРСР (Харків). Голова Харків. наук. центру АН УРСР (1978—81). Осн. напрями наук. досліджень — геометрія «в цілому», основи геометрії, теорія диференц. рівнянь, теорія пружних оболонок. Дав повний розв'язок проблем однозначної визначеності замкнених опуклих *поверхонь* їхньою внутр. метрикою (див. *Внутрішня геометрія*), а також регулярності опуклої поверхні з регулярною метрикою; розв'язав проблему занурення двовимірного ріманового многовиду в тривимірний ріманів простір, вивчив нескінченно малі згини (див. *Зовнішня геометрія*); розробив нелінійну теорію пружних оболонок; розв'язав проблему існування замкненої регулярної опуклої гіперповерхні, *повна кривина* якої є заданою функцією зовн. *нормалі*; повністю розв'язав четверту *Гільберта проблему*. Депутат Верх. Ради УРСР 8—10-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1950. Ленінська премія, 1962. Держ. премія УРСР, 1973. Премія ім. М. І. Лобачевського АН СРСР, 1959.

ПОГОРЄ́ЛЬСЬКИЙ Антоній [справж. прізв., ім'я, по батькові — Перовський Олексій Олексійович; 1787, Москва — 9 (21).VII 1836, Варшава] — рос. письменник, акад. Російської АН (з 1829). Нешлюбний син О. К. *Розумовського*. Учасник Вітчизн. війни 1812. З 1820 — член Вільного т-ва любителів рос. словесності. В 1825—30 — попечитель Харків. учбового округу. Повість «Лафертівська маківниця» (1825) — про життя тогочасного міщанства. На укр. етногр. матеріалі написав цикл романтичних повістей і оповідань «Двійник, або Мої вечори в Малоросії» (1828), роман «Монастирка» (1833). Автор повісті-казки «Чорна курка, або Підземні жителі» (1829; однойм. фільм Київської кіностудії ім. О. П. Довженка, 1980). Останні роки життя провів у маєтку Погорільці (тепер Черніг. обл.).

Тв.: Двойник, или Мои вечера в Малороссии.— Монастырка. М., 1960.

Т. М. Різниченко, С. І. Білокінь.

ПОГОРІ́ЛІВСЬКА СТОЯ́НКА — стоянка часів пізнього *неоліту*, виявлена поблизу с. Погорілівки Кролевецького р-ну Сум. обл. При археол. розкопках (провадилися з 20-х рр. 20 ст.) тут знайдено численні кістяні вироби (гарпуни, лощила, наконечники списів, рибальські гачки, проколки, мотикоподібні знаряддя тощо), уламки глиняного ліпного посуду з ямково-гребінцевим орнаментом. Осн. заняття жителів П. с.— полювання і рибальство.

ПОГО́СТ — у Київській Русі спочатку, можливо, сільська громада та її центр, з серед. 10 ст.— адм.-тер. одиниця. Поділ на П. існував у пн.-зх. районах Рос. д-ви до 1775. В ін. районах Рос. д-ви в 15—17 ст. П. називали невелике селище з церквою і кладовищем або кладовище, найчастіше сільське (в цьому значенні слово «погост» в 19 — на поч. 20 ст. було поширене в усній нар. творчості та худож. л-рі). На тер. *Стародубського полку* в кін. 17—18 ст. П. називали невеликі поселення рос. переселенців-розкольників.

ПОГРАНИ́ЧНА СИТУА́ЦІЯ — поняття в бурж. філософії *екзистенціалізму*, яким позначають незвичайні психологічні стани людини, які вимагають від неї напруження всіх сил. Це нібито дає людині змогу досягти недосяжного у звичайних обставинах — осягти свою внутр. сутність — *екзистенцію*. Термін запровадив К. *Ясперс*, який П. с. вважає випадок, провину, страждання і, нарешті, смерть, що цілком обезсмислює життя. Під час П. с. все, чим раніше жила людина (зокрема, умовності, зовн. норми, загальноприйняті погляди), нібито постає перед нею як ілюзорне буття, на відміну від «реального» буття, яким одні екзистенціалісти вважають світ, що перебуває поза межами свідомості й пізнання, інші — бога.

ПОГРЕБЕ́ННИК Федір Петрович (н. 23.VI 1929, с. Рожнів, тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл.) — укр. рад. літературознавець. Член КПРС з 1964. Закінчив Чернів. ун-т (1953). Дослідник укр. л-ри кін. 19 — поч. 20 ст., міжслов'ян. літ. взаємин, історії укр. критики й журналістики, текстолог. Автор праць «Осип Маковей» (1960), «Лесь Мартович» (1971), «Василь Стефаник у слов'янських літературах» (1976), «Василь Стефаник. Семінарій» (1979), «Сторінки життя і творчості Василя Стефаника» (1980). Один із авторів 8-томної «Історії української літератури» (1967—71), монографії «Українська література в російській критиці» (1980).

Ф. К. Сарана.

ПОГРЕБИ́ЩЕ — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Росі (прит. Дніпра), поблизу залізнич. ст. Ржевуська. 11,0 тис. ж. (1981). В 12 ст. на місці сучас. селища було м. Рокитня. Спустошене під час монголо-тат. навали. Поселення, що знову виникло тут, почали називати П. Населення П. брало участь у *Косинського повстанні 1591—93*. На початку нар.-визвольної війни 1648—54 П. визво-

лили від польс. шляхти повстанські загони під проводом М. *Кривоноса*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* П. відійшло до шляхет. Польщі. В 1736—38 побл. П. діяли гайдамацькі загони на чолі з І. *Жилою*, М. *Гривою* та ін., селяни і козаки міста брали участь у *Коліївщині* (1768). Після 2-го поділу Польщі (1793) П. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 П.— с-ще міськ. типу. У селищі — цукр., сухого знежиреного молока, комбікормовий, залізобетонних виробів, цегельний та шляхобуд. матеріалів з-ди, хлібокомбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Мед. уч-ще, 4 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, поліклініка, 2 будинки культури, клуб, кінотеатр, 5 бібліотек.

ПОГРЕБИЩЕНСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-сх. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1924. Площа 1,2 тис. км². Нас. 52,9 тис. чол. (1981). У районі — 66 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Погребище*. П. р. розташований в межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніт, пісок. Річки — *Рось* з прит. *Роська* (бас. Дніпра). Грунти опідзолені та чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, липа, клен, дуб) займають 11 тис. га. Найбільші пром. підприємства: погребищенські цукр., сухого знежиреного молока, залізобетонних виробів з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Погребище). С. г. району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, ячменю, гороху, цукр. буряків та виробн. м'яса і молока (скотарство, свинарство). Площа с.-г. угідь 1980 становила 98,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 89,3 тис. га. У П. р.— 28 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Ржевуська, Погребище-І, Погребище-ІІ, Рось, Андрусове, Мончин і Сопин. Автомоб. шляхів — 459 км, у т. ч. з твердим покриттям — 311 км.

У районі— мед. уч-ще, 45 заг.-осв., музична та спортивна школи; 60 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 23 будинки культури, 34 клуби, кінотеатр, 60 кіноустановок, 58 б-к. У с. Люлинцях (тепер с. Вишнівка П. р.) народився укр. актор і режисер Т. Г. *Гембицький*, у с. Андрушівці — укр. рад. письменники І. Ф. *Єрофеїв* та В. О. *Речмедін*, у с. Старостинцях — укр. економіст В. Ф. *Левитський*, у с. Сніжній — укр. рад. диригент О. З. *Міньківський*. У с. Борщагівці на місці страти генерального судді Лівобережної України В. Л. *Кочубея* та полтав. полковника І. І. *Іскри* 1908 встановлено пам'ятник. У П. р. видається газ. «Колос» (з 1931).

І. Я. Татарчук.

ПОГРЕБІНСЬКИЙ Соломон Беніамінович (н. 19.III 1924, м. Київ) — укр. рад. вчений у галузі обчислювальної техніки, доктор тех. наук (з 1980). Член КПРС з 1964. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив (1949) Київ. політех. ін-т. У 1949—56 працював в Ін-ті точної механіки і обчислювальної техніки АН СРСР, у 1956—57 — в Ін-ті математики АН УРСР, з 1957 — в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР. Наук. праці стосуються теорії обчислювальних машин. Брав участь у розробці машин «*МЭСМ*», «*МИР*» та ін. обчислювальних і керуючих систем. Держ. премія СРСР, 1968.

ПОГРЕБНИЙ Віктор Іванович (н. 21.II 1932, м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.) — укр. рад. майстер обробки художнього скла, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1980). З 1947 працює на Київ. заводі худож. скла. Серед творів— ваза «Золотиста» (1970), попільниця (1971), ваза (1974), всі — кришталеве скло, видування. Твори зберігаються в Київ. ДМУНДМ. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ПОГРЕБНЯК Петро Леонтійович (н. 12.III 1928, с. Верблюжка, тепер Погребнякове Новгородківського району Кіровогр. обл.— 1.II 1980, Київ) — держ. і парт. діяч УРСР, кандидат с.-г. наук. Член КПРС з 1954. Н. в сім'ї робітника. Після закінчення 1954 Білоцерківського с.-г. ін-ту працював на Дніпропетровщині. У 1964—70 — заст. голови виконкому Дніпроп. обл. Ради депутатів трудящих, з 1970 — перший заст. міністра с. г. УРСР, з 1971 — міністр с. г. УРСР. З 1976 — перший заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З 1976 — член ЦК КПРС. З 1971 — член ЦК Компартії України. З лютого 1976 — кандидат у члени Політбюро, з жовтня 1976 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 8—9-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ПОГРЕБНЯК Петро Степанович [27.VI (10.VII) 1900, с. Волохів Яр, тепер Чугуївського району Харків. обл.— 25.VII 1976, Київ] — укр. рад. лісівник і грунтознавець, акад. АН УРСР (з 1948; чл.-кор. з 1945). Член КПРС з 1941. У 1924 закінчив Харків. с.-г. ін-т. З 1933 до 1955 — зав. кафедрами Київ. лісотехніч. (згодом лісогосподарського) ін-ту, Київ. держ. ун-ту. В системі АН УРСР організував Ін-т лісівництва (1946; з 1954 — Ін-т лісу), яким керував до 1956. В 1948—52 — віце-президент АН УРСР, голова Ради по вивченню продуктив. сил УРСР АН УРСР. У 1957—61 — зав. відділом екології рослин Бот. саду АН УРСР. У 1965 —76 очолював відділи: географії грунтів Ради по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР; фізичної географії сектора географії АН УРСР; екології й охорони рослинності Ін-ту ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР. У 1950—62 П.— Голова Президії Україн. республіканської ради Т-ва охорони природи й сприяння розвиткові природних багатств УРСР. П.— один з основоположників порівняльної фітоекології. Обгрунтував питання про походження степів за рахунок ценологічного фактора, про особливі риси кругообігу речовин у грунтах під листяними лісами, про основну роль коріння в процесах підзолотворення, створив вчення про природну родючість лісових грунтів. Розробив ряд способів лісорозведення. Збагатив лісову типологію, створив едафічну сітку, яку прийнято за основу для класифікації лісорослинних умов в СРСР. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

С. А. Генсірук, В. С. Бондар.

ПОГРЕБНЯК Яким (рр. н. і см. невід.) — укр. нар. майстер-будівничий 18 ст. Родом з с. Нової Водолаги на Харківщині. На замовлення запорізьких козаків збудував *Троїцький собор* у Новомосковську (1773—78, перебудовано 1888) — визначну пам'ятку укр. *дерев'яної архітектури*.

ПОГРЕБНЯК Яків Петрович (н. 6.IV 1928, с. Нижче Солоне Борівського р-ну Харків. обл.) — партійний і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1953. Н. в сім'ї селянина-середняка. Закінчив Донецький індустріальний ін-т (1954). У 1954—57 працював на інженерно-тех. посадах на Новокраматорському маш.-буд. з-ді ім. В. І. Леніна. У 1957—59 — секретар, 1959—60 — другий секретар, 1960—62 — перший секретар Краматорського міськкому партії. В 1962—63 — другий секретар Донец. обкому, 1963—64 — перший секретар Полтав. пром. обкому партії; 1964—66 — другий секретар Полтав. обкому. У 1966—69 — перший секретар Ів.-Фр. обкому, 1969—71 — перший секретар Микол. обкому партії. З березня 1971 — секретар ЦК Компартії України. З квітня 1971 — кандидат у члени ЦК КПРС. В 1961—66 — член Ревізійної комісії Компартії України. З березня 1966 — член ЦК Компартії України. З березня 1971 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—8-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 6, 9 і 10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

Я. П. Погребняк.

В. І. Погребний. Ваза. Безбарвне кришталеве скло, видування. 1974.

ПОГРІБНЯ́К Микола Степанович (5.XII 1885, с. Козацьке, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл.— 30.V 1965, Дніпропетровськ) — укр. рад. живописець. В 1903—08 навчався в Миргородській художньо-промисловій школі в О. *Сластіона*. П.— автор жанрових картин, пейзажів і книжкових ілюстрацій. Автор картин «Після дощу» (1912), «На Київщині» (1913), «Вечір» (1937), «Метелиця» (1945), «Колгоспна отара» (1949), всі — у Дніпроп. худож. музеї. П. ілюстрував дитячі книжки й шкільні підручники; зібрав багато зразків укр. орнаменту. Викладав у Дніпроп. худож. училищі.

ПОГРО́ЗА — виражений словами, письмово, за допомогою жестів чи міміки, шляхом залякування зброєю тощо намір завдати певної шкоди громадським інтересам або окремим особам. Рад. кримінальне законодавство не вважає звичайну П. злочином. Лише окремі форми П., які являють сусп. небезпеку (психічне насильство над даною особою, залякування з наміром змінити її наступну поведінку), тягнуть за собою *відповідальність кримінальну*. П. має бути вчиненою з прямим умислом, бути реальною, тобто містити дійсну небезпеку. В УРСР кримінальну відповідальність передбачено за П. вчинити *вбивство* при наявності реальних підстав побоюватися виконання її (ст. 100 КК УРСР); за П. вбивством, завданням тяжких тілесних ушкоджень тощо по відношенню до *службової особи*, громад. працівника або громадянина, який виконує громад. обов'язок (ст. 190 КК УРСР). У цих випадках П. карається позбавленням волі на строк до 1 року або висланням до 3 років. Одним з *військових злочинів* є П. з боку військовослужбовця вбити начальника, заподіяти йому тілесні ушкодження тощо (в УРСР — ст. 235 КК УРСР), що карається позбавленням волі до 10 років.

І. М. Даньшин.

ПОГРУ́ДДЯ — погрудне скульптурне зображення людини. Див. *Бюст*.

ПОДА́ГА — у міфології балт. слов'ян богиня жнив, добра й достатку. Жіноча паралель *Дажбога*. Згадка про П. є у нім. хроніста Гельмольда.

ПОДА́ГРА (грец. ποδάγρα, букв.— пастка для ніг) — хронічна хвороба, пов'язана з порушенням пуринового обміну (див. *Пуринові основи*) в організмі. При П. в тканинах навколо суглобів, в хрящах та сухожилках відкладаються сечокислі солі, можуть уражатись також і нирки. Розрізняють П. первинну — внаслідок природженого порушення *обміну речовин* і впливу факторів харчування і вторинну — при отруєнні свинцем, при деяких захворюваннях крові. Розвиткові П. сприяють надмірне вживання м'яса, алкогольних напоїв, малорухливий спосіб життя, переїдання. Захворювання характеризується нападами болю в суглобах, їх припуханням (найчастіше в ділянці великого пальця стопи). Напади болю іноді супроводяться підвищенням т-ри тіла. Після нападу всі хворобливі явища зникають, функція суглоба відновлюється. З кожною новою атакою тривалість і інтенсивність нападу збільшуються. Поступово суглоби деформуються, обмежується їхня рухливість. Лікування медикаментозне, сувора дієта, рекомендується більше пити, фізіотерапія, гімнастика, курортне лікування тощо. Див. також *Артрит*.

ПОДА́ТКИ — обов'язкові платежі, що надходять державі від населення, підприємств, організацій і установ. За капіталізму П. є знаряддям класового панування буржуазії, осн. джерелом доходів бурж. д-ви, засобом додаткової експлуатації трудящих і збагачення капіталістів. За 1950—80 суми прибуткового П. з населення в США зросли в 12 раз, у Великобританії — в 12,5 раза, у Франції — в 14 раз, у ФРН — у 16,5 раза. В європ. країнах *НАТО* через П. вилучається 33—35% заробітної плати трудящих, у США частка П. у заробітній платі робітників становить 37%. В умовах *імперіалізму* відбувається значне зростання П., посилюється їхня роль як знаряддя перерозподілу *національного доходу* в інтересах монополістичного капіталу. Великі ресурси, одержані через П., використовують для посилення *мілітаризації капіталістичної економіки*, на утримання розбухаючого держ. апарату, розширення держ. регулювання капіталістичної економіки.

В соціалістичному суспільстві П. є одним із засобів планового розподілу й перерозподілу частини нац. доходу відповідно до завдань комуністичного будівництва. Податкова система принципово відрізняється від капіталістичної. Осн. частина централізованих фондів грош. ресурсів в СРСР формується з внесків держ. підприємств та орг-цій у вигляді *платежів від прибутку, податку з обороту, плати за фонди, фіксованих платежів* (рентних) та внесків вільного лишку прибутку. Вони становлять майже 90% усіх доходів *бюджету державного*. Одним із джерел формування загальнодерж. фонду грош. ресурсів є П. з населення, їхня частка в доходах держ. бюджету СРСР 1980 становила 8,1%, в УРСР — 9,6% заг. суми надходжень. На відміну від П. за капіталізму в умовах соціалістичної системи господарювання вони мають компенсаційний характер. Так, у держ. бюджет СРСР 1981 надійшло П. з населення 25,4 млрд. крб., а виплати з *суспільних фондів споживання* становили 121,5 млрд. крб., тобто в 4,8 раза більше. Ці виплати на кожну сім'ю в середньому становлять 1831 крб. Податкова система є складовою частиною *економічної політики* й *фінансової політики* Рад. д-ви. В процесі розвитку соціалістичного суспільства зміни екон. політики зумовлювали нові завдання *податкової політики*. В період підготовки Великої Жовтн. соціалістич. революції на VI з'їзді РСДРП(б) у серпні 1917 серед фінанс. заходів було накреслено: перебудувати всю податкову систему так, щоб перекласти весь тягар П. з плечей трудящих на заможні класи й сприяти виконанню найважливішого політ. завдання першого періоду революції — експропріації експропріаторів. У перші роки Рад. влади всі види оподаткування було спрямовано на забезпечення фінанс. ресурсами невідкладних потреб соціалістичного суспільства. Податкова система того періоду включала: пром., непрямі (*акцизи*), прибутково-майновий (1924 перетворено на прибутковий П.), трудгужподаток та *місцеві податки і збори*. В 1923 запроваджено єдиний с.-г. грошовий П., який замінив численні натуральні П. Перемога соціалістичного сектора, витіснення капіталістичних елементів та посилення плановості в нар. г-ві зумовили необхідність перебудови податкової системи. Було ліквідовано акцизи, а численні платежі підприємств і орг-цій у бюджет об'єднано у два П.— відрахування від прибутку та податок з обороту. В 1936—40 частка П. з населення в держ. бюджеті СРСР, в т. ч. в УРСР, становила 4—5%. У роки Великої Вітчизн. війни потреби фронту зумовили необхідність введення воєнного П. (1942), підвищення ставок с.-г. податку, запровадження П. на холостяків, одиноких і малосімейних громадян СРСР. Внаслідок цього частка надходжень П. з населення в бюджет підвищилася з 5% 1940 до 14% 1945. Після війни Рад. уряд провів ряд заходів щодо скасування П. В 1946 було скасовано воєнний П., 1953 зменшено с.-г. податок, 1954 скасовано П. на неодружених, одиноких і малосімейних громадян СРСР, які не мають самостійних джерел доходів. З 1.I 1958 від цього П. звільнено осіб, які мають дітей, та одиноких жінок. У цей період було внесено ряд змін і в систему місц. П. Згідно з рішеннями XXI з'їзду КПРС 5-а сесія Верховної Ради СРСР (1960) прийняла закон «Про скасування податків з заробітної плати робітників і службовців». На основі цього закону з жовтня 1960 було припинено стягування П. з робітників і службовців, заробітна плата яких становила не більше як 50 крб. за місяць, та знижено ставки П. із заробітної плати від 51 до 60 крб. З жовтня 1961 повністю звільнено від сплати прибуткового П. та податку на холостяків і малосімейних громадян, які одержують заробітну плату від 60 до 70 крб. Розмір

М. С. Погрібняк. Вулиця в селі Козацькому. Дніпропетровський художній музей.

цих П. знижено в середньому на 40%. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26.IX 1967 «Про зниження податків з заробітної плати робітників і службовців» з 1.I 1968 знижено в середньому на 25% ставки цих П. з робітників і службовців, які одержують заробітну плату до 80 крб. За роки десятої п'ятирічки (1976—80) заг. сума П. становила 5—6% фінанс. ресурсів д-ви, а частка держ. П. з населення в доходах держ. бюджету знизилася з 8,4% 1975 до 8,1% 1980. Згідно з рішеннями Березневого пленуму ЦК КПРС 1965 Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2.II 1970 істотно змінено оподаткування колгоспів. Якщо раніше прибутковий П. колгоспи сплачували з валових доходів за єдиною ставкою (12,5%), то тепер встановлено ставки П. в розмірі 0,3% за кожний процент рентабельності, що перевищує 25%, але не більше як 25% з оподатковуваного чистого доходу. Внаслідок цих змін частка прибуткового П. колгоспів у доходах держ. бюджету скоротилась з 1,1% 1965 до 0,3% 1980. Постановою Ради Міністрів СРСР з 1.III 1979 надано багато пільг щодо прибуткового П. з кооп. і громад. орг-цій. Перебудова осн. податкових платежів і зменшення їхніх розмірів сприяли підвищенню матеріального добробуту значної частини робітників і службовців та колг. селянства. Діюча в СРСР податкова система об'єднує держ. П. й місцеві П. і збори. До держ. П. належать: прибутковий П. з колгоспів, з кооп. підприємств і громад. орг-цій, з населення, с.-г. податок з населення, податок на холостяків, одиноких і малосімейних громадян. Ставки П. застосовують у трьох видах: тверді (встановлюють абсолютну суму незалежно від розміру доходу), пропорційні (встановлюють один і той самий процент від доходу незалежно від його розміру), прогресивні (в міру зростання доходу зростає й процент П.). Всю роботу щодо збирання П. на Україні організовують і проводять установи М-ва фінансів УРСР. В країнах — членах *Ради Економічної Взаємодопомоги* є ряд особливостей в оподаткуванні підприємств і населення. В Румунії та Угорщині, напр., скасовано прибутковий П. з населення шляхом зменшення номінальної заробітної плати на суму П. і введення П. на заг. фонд заробітної плати. В більшості цих країн сільськогосподарські кооперативи сплачують поземельний і с.-г. податки.

Літ.: Маркс К. Критика Готської програми. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 6. З приводу державного розпису; т. 7. До сільської бідноти; т. 23. Капіталізм і податки; т. 43. X з'їзд РКП(б) 8—16 березня 1921 р.; Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року. К., 1981; Бурмистров Д. В. Налоги и сборы с населения в СССР. М., 1968; Справочник по налогам и сборам с населения. М., 1968; Азарх М. Р. Справочник по государственным доходам. М., 1979; Местные бюджеты стран — членов СЭВ. М., 1980.

І. М. Галь.

ПОДАТКО́ВА ПОЛІ́ТИКА — система заходів держави щодо *податків*, спрямована на забезпечення *інтересів економічних* пануючого класу. Соціально-екон. зміст П. п. визначається характером сусп. ладу та конкретно-істор. умовами, в яких д-ва здійснює свої функції. В епоху імперіалізму П. п. підпорядкована інтересам монополістичного капіталу. Вона спрямована перш за все на посилення експлуатації трудящих мас і перекладання податкового тягаря з монополій і великих капіталістів на найманих робітників і службовців. В США 1941 корпорації виплачували 55% всіх податкових надходжень у *бюджет державний*, 1980 — лише 14%. Законодавство передбачає численні податкові пільги монополіям, дає можливість їм ухилятися від сплати значної частини податків. Бурж. д-ва повертає монополіям вилучені через податковий механізм доходи, надаючи їм великі субсидії, вигідні військ. замовлення, фінансуючи наук. дослідження тощо. За допомогою П. п. бурж. д-ва намагається ослабити діяння *економічних криз*, циклічний характер капіталістичного виробн. П. п. спрямована на посилення експансії монополістичної власності і перш за все могутності *воєнно-промислового комплексу* та *міжнародних монополій*.

У країнах соціалізму П. п. є складовою частиною заг. *економічної політики* д-ви, яка здійснюється в інтересах суспільства. Вона змінювалась залежно від завдань того чи ін. етапу комуністичного будівництва. Так, в СРСР у *перехідний період від капіталізму до соціалізму* П. п. було підпорядковано обмеженню й витісненню капіталістичних елементів і забезпеченню податкових пільг трудящим міста й села, зміцненню *союзу робітничого класу і селянства*, стимулюванню розвитку соціалістичних форм г-ва й кооперування селянства. В період будівництва соціалізму П. п. була спрямована на дальше здійснення соціалістичних перетворень, поповнення коштів держ. бюджету. П. п. за соціалізму характеризується прибутково-прогресивними методами оподаткування, поступовим зменшенням питомої ваги податків з населення у держ. бюджеті. П. п. сприяє вирівнюванню доходів різних груп населення шляхом підвищення неоподаткованого мінімуму, надання пільг сімейним особам тощо. На противагу капіталізму, де витрати д-ви на соціальні заходи набагато нижчі від податків з трудящих, за соціалізму виплати й пільги з *суспільних фондів споживання* значно перевищують суму податків.

С. В. Мочерний.

ПОДАТКО́ВЕ ПРА́ВО — в СРСР сукупність правових норм, які регулюють правовідносини між д-вою і платниками податків при сплаті податків у бюджет; складова частина *фінансового права*. П. п. визначає: види податків; суб'єктів оподаткування (кооп.-колг. орг-цій, підприємства громад. орг-цій, громадян, які мають самостійні джерела доходів); об'єкти обкладання (доход, майно, прибуток тощо). П. п. встановлює розмір податку з кожної одиниці (частки) оподаткування в твердих сумах або в процентах; одиницю оподаткування — частку об'єкта обкладання, на яку встановлюється ставка податку; строки сплати; пільги — повне або часткове звільнення д-вою від сплати податків окремих категорій платників. Законодавчі акти з П. п. видаються тільки Верховною Радою СРСР або її Президією. Осн. змістом податкових правовідносин є односторонні зобов'язання податкосплатників внести в держ. бюджет визначену законодавством суму грошей. У разі невиконання до порушників застосовують *санкції*, передбачені нормами П. п. До кооп.-колг. орг-цій примусові заходи застосовуються в адм. порядку, до громадян — у судовому.

Л. К. Воронова.

ПОДА́ТОК З ОБОРО́ТУ — частина централізованого чистого доходу соціалістичного суспільства, розмір якого заздалегідь фіксують у планових цінах найрентабельніших видів продукції. Є важливою статтею прибуткової частини *бюджету державного*. Запроваджено податковою реформою 1930. П. з о. на відміну від *прибутку* повністю надходить у бюджет і забезпечує мобілізацію коштів у нар. г-ві для безперебійного фінансування заходів, передбачених планом економічного й соціального розвитку країни. Платниками П. з о. є госпрозрахункові об'єднання, підприємства й орг-ції, що реалізують товари власного виробн. Вони сплачують П. з о. самі (децентралізовано) або через спец. оптово-збутові орг-ції, додержуючись принципу одноразовості та одноланковості оподаткування (один і той самий товар оподатковується тільки один раз і тільки в одній ланці). П. з о. обчислюють трьома способами, зумовленими організацією соціалістичного г-ва, управлінням системою *ціноутворення* та особливостями виробн. і реалізації товарів: способом різниці між цінами; за допомогою ставок П. з о. у твердих сумах (у карбованцях і копійках) з одиниці реалізованої продукції; за допомогою ставок у процентах до обороту. Надходження П. з о., обчисленого способом різниці між роздрібними цінами за вирахуванням торг. і збутових знижок або між оптовими цінами пром-сті (тобто з П. з о.) і оптовими цінами підприємств (тобто без П. з о.), становлять 82% до заг. суми цього податку. Ставки П. з о. на товари бувають єдині й диференційовані (індивідуальні). З метою стимулювання заінтересованості підприємств у виробн. нових видів товарів і поліпшення їхньої якості, а також ефективнішого використання місц. джерел сировини, відходів виробн., розширення нар. мистецьких промислів підприємствам надають пільги щодо П. з о. (скасовують або знижують ставки).

І. М. Галь.

ПОДВІ́ЙНА ТО́ЧКА — точка кривої, в якій усі перші частинні похідні функції, що задає криву, дорівнюють нулеві і хоча б одна друга частинна похідна не дорів-

нює нулеві. Див. *Особливі точки.*

ПОДВІЙНЕ ВІДНОШЕННЯ чотирьох точок A, B, C, D прямої — відношення $\frac{AC}{CB}$ до $\frac{AD}{DB}$. При цьому відношення відрізків вважають додатним, якщо вони спрямовані однаково, і від'ємним, якщо протилежно. Велике значення мають такі четвірки точок, для яких П. в. дорівнює — 1. Такі точки наз. гармонічними, а їхнє розміщення на прямій — *гармонічним розміщенням.* П. в.— *інваріант* проектування; одне з осн. понять *проективної геометрії.*

ПОДВІЙНЕ ГРОМАДЯНСТВО, біпатризм — перебування особи (*біпатрида*) одночасно у *громадянстві* двох держав. Настання П. г. можливе: при народженні особи від громадян країни, де застосовується «*права крові*» *принцип;* на тер. країни, де діє «*права грунту*» *принцип*; при шлюбі жінки з *іноземцем,* якщо за законодавством її країни вона після шлюбу не позбавляється громадянства, а законодавство країни чоловіка автоматично надає їй громадянство. За наявності П. г. держави, громадянином яких є особа, правомочні вимагати від неї виконання обов'язків громадянина (напр., військ. обов'язку, сплати податків). Біпатрид, будучи на тер. однієї з д-в, у громадянстві якої він перебуває, не може посилатись на свої обов'язки по відношенню до ін. д-ви. У Рад. д-ві відповідно до Закону СРСР про громадянство СРСР, прийнятому 1.XII 1978, за особою, що є громадянином СРСР, не визнається належність до громадянства іноземної д-ви. Більшість д-в негативно ставиться до П. г. і намагається усунути його шляхом двосторонніх та багатосторонніх міжнар. угод. Між СРСР та іноземними соціалістичними д-вами укладено двосторонні конвенції, спрямовані на усунення П. г. (в 1956—58 — з СФРЮ, УНР, СРР, Албанією, ЧССР, НРБ, КНДР, ПНР, МНР; 1969 — з НДР; нові конвенції з УНР — 1963, ПНР — 1965, НРБ — 1966, СРР — 1978). *В. В. Преображенська.*

М. І. Подвойський.

С. П. Подерв'янський. Портрет художниці Г. І. Галинської. 1978.

ПОДВІЙНЕ ЗАПЛІДНЕННЯ — статевий процес у *покритонасінних* рослин. Полягає в злитті *ядра* одного з двох *спермієв,* що утворилися з однієї генеративної клітини *пилкового зерна,* з ядром *яйцеклітини,* а другого — з вторинним ядром центральної клітини *зародкового мішка* або з одним із полярних ядер. Із заплідненої яйцеклітини (*зиготи*) розвивається зародок з диплоїдним (див. *Плоїдність*) набором *хромосом,* а із центр. клітини зародкового мішка — *ендосперм,* що використовується для живлення зародка. Клітини ендосперму у більшості випадків триплоїдні. При П. з. ядра зародкового мішка знаходяться в *інтерфазі* і, як правило, значно більші від звичайно округлих також інтерфазних ядер спермієв. П. з. відкрите С. Г. *Навашиним* (1898).

Подвійне променезаломлення.

ПОДВІЙНЕ ПРОМЕНЕЗАЛОМЛЕННЯ — явище взаємодії світла з анізотропною (див. *Анізотропія*) речовиною, внаслідок якого світлова хвиля (промінь), що падає на речовину, породжує в ній дві хвилі (два промені), які поширюються з різними швидкостями і поляризовані у взаємно перпендикулярних площинах. П. п. проявляється у роздвоєнні точок предмета (мал.) при розгляданні його через таку речовину. Спостерігається в одно- і двохосьових кристалах, а також у штучних анізотропних середовищах (у твердих тілах під час деформації; у рідинах і газах — під дією зовн. полів, див., напр., *Керра явище*). П. п. виявив (1669) у кристалі ісландського шпату дат. фізик Е. Бартолін (1625—98), пояснив явище (1690) Х. *Гюйгенс.*

Літ.: Шубников А. В. Основы оптической кристаллографии. М., 1958; Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976; Борн М., Вольф Э. Основы оптики. Пер. с англ. М., 1973.

Н. Я. Горбань.

ПОДВІЙНИЙ ЗВ'ЯЗОК — один з типів *хімічного зв'язку* між двома атомами. Графічно зображається двома валентними рисками, напр. $H_2C = CH_2$, $O = C = O$ і т. д. П. з. часто зустрічається в органічних сполуках, зумовлюючи їхній ненасичений характер (див. *Кратний зв'язок*). Сполуки з П. з. схильні до реакцій приєднання і *полімеризації.*

М. Ю. Корнілов.

ПОДВІЙНІ ЗОРІ — системи, що складаються з двох зір, які під впливом взаємного притягання рухаються по еліптичних *орбітах* навколо спільного *центра мас.* Дуже поширені в *Галактиці,* становлячи не менше половини всіх її *зір.* Розрізняють візуально-подвійні, спектрально-подвійні та затемнювані подвійні зорі.

Візуально-подвійними наз. такі пари зір, компоненти яких можна розглянути безпосередньо в *телескоп* або на фотографії. Віддалі між компонентами візуально-подвійних зір великі — від кількох астр. одиниць до сотень і тисяч їх. Відповідно періоди обертання компонентів навколо спільного центра мас — від десятків до десятків і сотень тисяч років. Число відкритих візуально-подвійних зір досягає приблизно 70 000, але тільки менше ніж у сотні з них знайдено орбітальні елементи та оцінено маси компонентів. Спектрально-подвійними наз. такі пари зір, які не можна розділити в жоден телескоп (див. *Роздільна здатність*). Подвійність їх виявляється за періодичними зміщеннями спектральних ліній. За цими зміщеннями обчислюють коливання *променевих швидкостей* компонентів П. з. і потім знаходять їхні орбітальні елементи. Якщо спостерігають спектри обох зір, одержують також відношення їхніх мас. Віддалі між компонентами малі — того ж порядку, що й радіуси зір. Відповідно малі й періоди орбітальних рухів, в середньому вони дорівнюють кільком добам. Затемнювані П. з.— спектрально-подвійні зорі, у яких через *затемнення* однієї зорі іншою періодично змінюється блиск. Аналізуючи ці зміни, знаходять відносні розміри та блиск компонентів П. з., а в деяких випадках і їхні маси. Зараз відомо понад 4000 затемнюваних і близько 2000 спектрально-подвійних зір. Вивчення П. з. дає змогу одержувати дуже важливі фіз. характеристики зір, судити про будову їхніх атмосфер. П. з., як і *зоряні скупчення,* використовують для перевірки сучас. космогонічних гіпотез. Див. також *Кратні зорі.*

Літ.: Шульберг А. М. Тесные двойные звёздные системы с шаровыми компонентами. М., 1971; Бэттен А. Двойные и кратные звёзды. Пер. с англ. М., 1976. *О. М. Шульберг.*

ПОДВІЙНОГО ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЗАКОН — закон *формальної логіки,* за яким подвійне заперечення будь-якого *судження* дає вихідне судження, тобто подвійне заперечення судження рівнозначне його ствердженню. Напр., судження «Планета не є нерухомою» рівнозначне судженню «Планета рухома». П. з. з. символічно записується у вигляді таких формул: $\overline{\overline{A}} \to A$, де $\overline{\ }$ — знак заперечення ($\overline{\overline{\ }}$ — подвійне заперечення), $\to$ — знак *імплікації*; $\overline{\overline{A}} \equiv A$, де $\equiv$ — знак еквівалентності. П. з. з. широко використовується не тільки в логіці, а й у математиці, мовознавстві. *Д. П. Кирик.*

ПОДВІРНЕ ОПОДАТКУВАННЯ — система прямого оподаткування в Рос. державі, в основу якої було взято селянський двір-господарство. Запроваджене 1679 (після перепису населення 1676—78 і складення *переписних книг*) замість посошного оподаткування (див. *Посошне*). Для здійснення П. о. царський уряд визначив суму податків, а сільс. *громада* чи міський *посад* розподіляли податки між окремими дворами. Під час цього розподілу заможна верхівка осн. тягар П. о. перекладала на плечі сільс. і міської бідноти. Оподаткування поширювалося і на найбідніші категорії населення, які раніше не сплачували податків, зокрема на *половників.* П. о. посилило феод. експлуатацію залежного населення, що привело до загострення класової боротьби. В Росії П. о. зберігалося до запровадження 1724 *подушної податі,* на Україні і в Білорусії — до 2-ї пол. 18 ст.

ПОДВОЄННЯ КУБА, делоська задача — задача про побудову *куба,* об'єм якого вдвічі більший за об'єм даного куба. Задача зводиться до побудови відрізка, який чисельно дорівнює $\sqrt[3]{2}$, тобто кореня рівняння $x^3 = 2$, що (як довів 1837 франц. математик П. Ванцель) за допомогою тільки циркуля та лінійки здійснити неможливо. Задачу про П. к. можна точно розв'язати за допомогою *конічних перерізів*: корінь рівняння $x^3 = 2$ можна побудувати як абсцису однієї з точок перетину двох парабол ($x^2 = y$ і $y^2 = 2x$) або параболи $x^2 = y$ і гіперболи $xy = 2$ та ін. засобами. Друга назва походить від назви о. Делоса (Егейське море), на якому, за давньогрец. переказом, щоб позбутися епідемії, оракул порадив удвічі збільшити об'єм кубічного жертовника, не змінюючи його форми.

ПОДВО́ЙСЬКИЙ Микола Ілліч [4 (16).II 1880, с. Кунашівка, тепер Ніжинського р-ну Черніг. обл.— 28.VII 1948, Москва] — рад. парт. і військ. діяч. Член Комуністичної партії з 1901. Н. в сім'ї вчителя. В 1894 вступив до Черніг. духовної семінарії. В революц. русі з 1898. В 1901 виключений з семінарії, переїхав до Ярославля, де вступив до юрид. ліцею. Брав участь у революц. русі, керував підпільним робітн. гуртком. У 1904—05 — голова більшовицького студентського к-ту, член Ярославського к-ту РСДРП. Учасник революц. подій 1905 в Іваново-Вознесенську, Ярославлі. В 1906—07 — в еміграції. Повернувшись у Росію, працював у петерб., костромській і бакинській орг-ціях більшовиків. Не раз зазнавав арештів. У 1910—14 брав участь в організації газ. «Звезда» і «Правда». В 1915—16 — редактор журн. «Вопросы страхования», член фінанс. комісії Рос. бюро ЦК РСДРП. Учасник Лютн. революції 1917. З березня 1917 — член Петерб. к-ту РСДРП(б), Петрогр. Ради, керівник Військ. орг-ції при ЦК більшовиків. Редактор газ. «*Солдатская правда*», «*Рабочий и солдат*», «Солдат». У червні 1917 обраний головою Всерос. бюро фронтових і тилових військ. орг-цій при ЦК РСДРП(б). Під час Жовтн. збройного повстання — голова Військ.-революц. к-ту при Петрогр. Раді. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — член колегії Наркомату у військ. і морських справах. У листопаді 1917 — березні 1918 — нарком військ. справ РРФСР, одночасно— голова Всерос. колегії по організації і формуванню Червоної Армії, член к-ту революц. оборони Петрограда. З березня 1918 — член Вищої військ. ради, згодом — Голова Вищої військ. інспекції. В січні — вересні 1919 — нарком у військово-мор. справах України. В 1919—23 — нач. Всевобучу. В 1919 —20 — член Реввійськради 7-ї армії Зх. фронту і 10-ї армії Кавказ. фронту, 1920—23 — голова Вищої ради фіз. культури, голова Спортінтерну (1921—23). Працював в *Істпарті*. З 1935 — персональний пенсіонер. На XIII—XV з'їздах партії обирався членом ЦКК ВКП(б). Автор ряду праць з історії Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. війни та іноземної воєнної інтервенції, з історії створення Червоної Армії тощо. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

Тв.: На Украине. К., 1919; Ленин в 1917 году. М., 1957; Год 1917. М., 1958.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів. [Про М. І. Подвойського див. іменний покажчик Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; Лейберов И. П. Пламенный солдат революции. М., 1962; Тарасов Е. П. Николай Ильич Подвойский. М., 1964.

ПОДЕРВ'Я́НСЬКИЙ Сергій Павлович [н. 2 (15).VII 1916, Київ] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). У 1952 закінчив Ін-т живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді. Твори: «Портрет штампувальника заводу „Більшовик" М. Бикова» (1958), «Покинута» (1961), «Верстатобудівники» (1964), «За живою стіною» (1965), «Портрет фрезерувальника заводу „Більшовик" В. Попенка» (1969), «Портрет архітектора Є. І. Катоніна» (1975), «У дні окупації» (1980); плакати. З 1952 викладає у Київ. худож. інституті.

ПОДЖА́РОВ Павло Кузьмич (н. 9.III 1913, с. Піщане, тепер Куп'янського р-ну Харків. обл.) — новатор виробництва у вугільній пром-сті, Герой Соціалістичної Праці (1948). Член КПРС з 1944. Трудову діяльність почав 1930. Працював на вуг. шахтах країни електрослюсарем, вибійником; з 1962 — заст. гол. інженера, заст. директора шахти «Привільнянська-Північна» в м. Лисичанську Ворошиловгр. обл. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 на шахті № 2 «Капітальна» Кізелівського вуг. басейну Перм. обл. П. розробив і впровадив метод глибокого буріння, що дало можливість значно підвищити видобуток вугілля. Депутат Верховної Ради УРСР 3-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

О. М. Семененко.

ПО́ДЖІО Олександр Вікторович [27.IV (8.V) 1798, Миколаїв — 6 (18).VI 1873, с. Вороньки, тепер Бобровицького р-ну Черніг. обл.] — декабрист, підполковник у відставці (з 1825). В 1821 П. вступив до *Північного товариства декабристів*; з 1823 — член *Південного товариства декабристів*. Здійснював зв'язок між обома т-вами, виконував важливі конспіративні доручення. Найближчий сподвижник П. І. *Пестеля*, висловлювався за знищення царської сім'ї і встановлення республіки. В грудні 1825 спонукав С. Г. *Волконського* та ін. декабристів підняти повстання в Тульчині. Засуджений до смертної кари, яку замінено 20 роками каторги. Відбував її на Нерчинських рудниках; з 1839 — на поселенні в Іркут. губ. В 1859 повернувся в Європ. Росію. З 1863 кілька років жив за кордоном, де зблизився з О. І. *Герценом*. Автор «Записок декабриста» (вид. 1930).

ПО́ДИ — плоскодонні, замкнені западини на земній поверхні, здебільшого округлої або овальної форми. На Україні П. поширені гол. чин. у межах *Причорноморської низовини* та *Придніпровської низовини*. Навесні П. заповнюються водою і часто перетворюються на тимчасові озера. Використовують як пасовиська, сіножаті, а також під городні культури.

ПОДИ́МНЕ, подимщина, димне, дим — одна з форм феод. податі в Давній Русі та на укр. землях, що в 14—18 ст. перебували під владою феод. Литви і Польщі. Назва походить від одиниці оподаткування — *диму* (будинку, двору). За часів Київської Русі П. сплачували феодалам селяни-общинники. Найдовше П. зберігалося на укр., білорус. і зх.-рос. землях. У 15—17 ст. на Україні та в Білорусії П. сплачували на користь литовськ. великого князя і польс. короля держ. селяни-данники й почасти панські селяни зі своїх зем. ділянок натурою і частково грішми. На Поліссі і Придніпров'ї одиницею оподаткування, поряд з димом, було *дворище*, до якого часто входило кілька димів — хат, де жили окремі сім'ї. В такому разі П. сплачували від кожного диму.

ПОДІ́БНІСТЬ — поняття, що характеризує наявність у геометричних фігур однакової форми. Фігури наз. п о д і б н и м и, коли існує така *взаємно однозначна відповідність* між їхніми точками, що відношення віддалі між двома довільними точками однієї фігури до віддалі між відповідними точками ін. фігури — стала величина (к о е ф і ц і є н т П.). Кути між відповідними лініями подібних фігур рівні. Напр., подібними є *многокутники*, у яких кути попарно рівні, а відповідні сторони пропорційні. Відношення площ двох подібних фігур дорівнює квадратові, а об'ємів — кубові їхнього коеф. П. Фігуру, подібну до даної, можна накреслити *пантографом* або *пропорційним циркулем*. Геом. перетворення площини (чи простору), при якому всі фігури переходять у подібні до них з одним і тим же коеф. П., наз. п о д і б н и м. Всяке подібне перетворення можна здійснити послідовним виконанням *гомотетії* і *руху* (власного чи невласного). П. і подібні перетворення використовують у моделюванні, кресленні та ін. тех. застосуваннях *геометрії*.

ПО́ДІЙ, подіум (лат. podium, від грец. πόδιον — ніжка, основа) — висока прямокутна платформа зі сходами з одного боку і похилими ін. боками. На П. зводились античні (переважно римські та етруські) храми. П. називали також стіну навколо арени і підвищення з місцями для високопоставлених глядачів античного цирку.

ПО́ДІЛ в б і о л о г і ї — форма розмноження організмів та клітин, що складають тіло багатоклітинних. Під час П. клітин, який лежить в основі індивідуального розвитку — *онтогенезу* (див. *Амітоз, Мітоз*) та статевого розмноження багатоклітинних організмів (див. *Мейоз*), відбувається поділ їх ядер та *цитоплазми*; завершується процес клітинного П. утворенням нових дочірніх клітин. П. на рівні організму являє собою найпростішу форму *нестатевого розмноження* і полягає в розщепленні тіла батьківської форми на дві або багато (т. з. шизогонія) більш-менш однакових частин, кожна з яких дає новий самостійний організм. Властивий гол. чин. простим організмам — одноклітинним рослинам і тваринам (напр., деяким бактеріям, одноклітинним водоростям, багатьом найпростішим). При цьому клітина, як правило, поділяється шляхом мітозу. Розмноження шляхом П. зустрічається також у багатоклітинних організмів (напр., у деяких війчастих червів), в яких воно полягає в розділенні материнського організму на однакові частини і супроводиться *регенерацією* відсутніх частин.

ПО́ДІЛ А́ТОМНИХ Я́ДЕР — процес, при якому *атомне ядро*

П. К. Поджаров.

ділиться на 2, рідше 3 і більше частин (осколків) з близькими масами; супроводиться випромінюванням гамма-квантів і 2—3 нейтронів. П. а. я. може відбуватися як спонтанно (самочинно), так і при взаємодії ядра з частинками і γ-квантами. В обох випадках при цьому вивільнюється велика енергія. Експериментально спонтанний П. а. я. відкрили (1940) Г. М. *Фльоров* і К. А. Петржак. Спонтанний П. а. я. відбувається внаслідок *тунельного ефекту*. Він характеризується періодом піврозпаду, який залежить від співвідношення Z^2/A, де Z — *атомний номер* і A — *масове число*. Так, при $Z^2/A = 39$ (для ^{246}Cf) період піврозпаду дорівнює $2 \cdot 10^3$ років, а при $Z^2/A = 35{,}5$ (для ^{238}U) зростає до $8 \cdot 10^{15}$ років. Збудження ядра зменшує період піврозпаду, а якщо енергія збудження дорівнює або більша за потенціальний бар'єр, процес поділу відбувається протягом характеристичного ядерного часу (10^{-21} — 10^{-22} с). Енергія збудження може бути передана ядру в багатьох ядерних процесах, в т. ч. в реакції захоплення нейтрона. При захопленні деякими ядрами (напр., ^{235}U, ^{239}Pu) навіть повільного нейтрона енергія збудження ядра перевищує енергію потенціального бар'єра. Оскільки П. а. я. супроводиться випромінюванням нейтронів, при діленні таких ядер створюються умови для розвитку ланцюгової *ядерної реакції*, яку використовують в *атомній енергетиці*.

Літ.: Давидов О. С. Атоми. Ядра. Частинки. К., 1973; Мухин К. Н. Экспериментальная ядерная физика. т. 1. М., 1974.

О. Ф. Немець.

ПО́ДІЛ ПРА́ЦІ — історична форма організації суспільної праці, за якої окремі групи виробників закріплюються на тривалий період за певними видами виробничої діяльності; один з факторів підвищення продуктивності суспільної праці (див. *Продуктивність праці*). Властивий всім сусп.-екон. формаціям, П. п. є формою прояву розвитку *продуктивних сил* і водночас умовою цього розвитку. Відомі в історії три великі П. п.— виділення скотарських племен, відокремлення *ремесла* від *землеробства*, виділення *торгівлі*. Вони створили матеріальні передумови для регулярного *обміну*, виникнення приватної *власності* та поділу суспільства на класи. В докапіталістичних формаціях П. п. приводить до відокремлення *міста* від *села* та виникнення *протилежності між містом і селом*, а також *протилежності між розумовою та фізичною працею*. За капіталізму відбувається дальше поглиблення П. п. на основі розвитку машинного виробн. і відокремлення пром-сті від с. г. Всі ці процеси відбуваються стихійно, мають антагоністичний характер. За соціалізму сусп. П. п. докорінно відрізняється від капіталістичного. Сусп. характерові виробн. і праці, які зумовлені сусп. власністю на засоби виробн., відповідають планомірно організовані форми П. п. Вони не мають класово антагоністичного характеру. Планомірний П. п.— одне з необхідних умов розширеного соціалістичного *відтворення*.

Розрізняють кілька видів або форм П. п.: з а г а л ь н и й — розчленування сусп. виробн. на найбільші його галузі (пром-сть, с. г., транспорт); ч а с т к о в и й — розподіл родів виробн. на види й підвиди (добувна, обробна пром-сть, скотарство, рільництво тощо); о д и н и ч н и й (індивідуальний) — складається всередині підприємства на основі профес. спеціалізації виробників; т е р и т о р і а л ь н и й (географічний) — це П. п. всередині країни між окремими *економічними районами*; м і ж н а р о д н и й — П. п. між окремими країнами. З виникненням *світової системи соціалізму* розвивається новий тип П. п.— *міжнародний соціалістичний поділ праці*, який принципово відрізняється від *міжнародного капіталістичного поділу праці*. Див. також *Міжнародний поділ праці*.

ПОДІ́ЛЛЯ, Подільська земля — історико-географічна область, що займала бас. Пд. Бугу і лівобережний бас. Дністра (до серед. 14 ст.— т. з. *Пониззя*). Вперше назва П. згадується в документах серед. 14 ст. У 60-х рр. 14 ст. П., що перебувало під владою тат. князів — васалів *Золотої орди*, захопила феод. Литва. Великий князь литовський *Ольгерд* призначив намісником П. свого племінника князя Ф. *Корятовича*. В 1430 на П. напали польс. феодали. Проти них вибухнуло *Бакотське повстання 1431—34*. Зломивши опір повсталих селян, польс. феодали 1434 остаточно загарбали Зх. Поділля і в серед. 15 ст. перетворили його на свою провінцію — *Подільське воєводство*. Після *Люблінської унії 1569* шляхет. Польща захопила Сх. П., на території якого було створено *Брацлавське воєводство*. Місц. населення, крім феод.-кріпосницького і нац. гніту, зазнавало руйнівних нападів тур.-тат. загарбників, які вдиралися на П. *Кучманським шляхом* і *Чорним шляхом*. Населення П. брало участь у *Мухи повстанні 1490—92*, *Наливайка повстанні 1594—96*. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 на Сх. П. виникли *Брацлавський полк* і *Вінницький полк*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* П. залишилося під владою шляхет. Польщі. В 1672 П. захопили тур. агресори. Після *Карловицького конгресу 1698—99* П. знову відійшло до шляхет. Польщі. Нар. маси П. брали участь у *Палія повстанні 1702—04* та *гайдамацькому русі* 18 ст. Після 1-го поділу Польщі (1772) частину Зх. П. захопила Австрія. В 1793, під час 2-го поділу Польщі, Сх. П. і частина Зх. П. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. На цій території було створено Подільське і Брацлавське намісництва, об'єднані 1797 в *Подільську губернію*.

«ПО́ДІЛУ ВЛА́ДИ» ТЕО́РІЯ — буржуазна державноправова доктрина, за якою в д-ві розмежовуються як незалежні одна від одної три влади — *законодавча влада*, *виконавча влада* і судова. Склалася в 17—18 ст. Була спрямована проти феод. *абсолютизму*. Гол. представниками «П. в.» т. були *Локк*, *Монтеск'є*. «П. в.» т. мала різні варіанти — від бурж.-ліберального, конституційно-монархічного до бурж.-демократичного, республіканського. В Росії й на Україні її дотримувалися С. Ю. *Десницький*, М. М. *Сперанський*, *декабристи*. Центр. положення доктрини про здійснення законодавчої, виконавчої та судової влади відповідними органами — парламентом, урядом і судом присяжних — були історично прогресивні, але обґрунтовували, за висловом Ф. Енгельса, бурж. поділ праці, застосований до держ. механізму (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 5, с. 196). В сучас. капіталістичних країнах «П. в.» т. перекручується бурж. теоретиками для обґрунтування посилення повноважень бурж. виконавчих органів влади, які фактично повністю підпорядковані капіталістичним монополіям. «П. в.» т. певною мірою беруть на озброєння апологети *антикомунізму*.

Н. С. Прозорова.

ПОДІ́ЛЬНИК — 1) П. н а п р у г и — електротехнічний пристрій, що поділяє напругу постійного або змінного електричного струму на частини. Складається з активних або реактивних *електричних опорів*. При низькій напрузі використовують активні (омічні) П. (найчастіше *потенціометри* з матеріалу, що відзначається активним

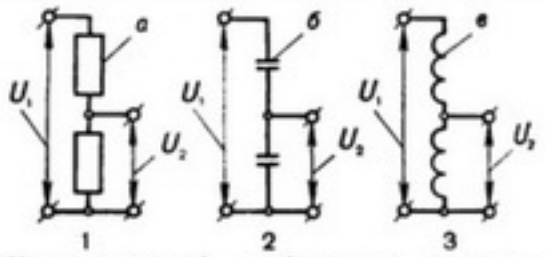

Низьковольтні подільники напруги: 1 — омічний; 2 — ємнісний; 3 — індуктивний; U_1 — вхідна напруга; U_2 — вихідна напруга; *а* — активний опір, *б* — ємнісний опір; *в* — індуктивний опір.

електр. опором), а для змінного струму, крім того,— реактивні (ємнісні, індуктивні) П. (мал.). Для високої напруги застосовують ємнісні П. (змінний струм) й активні П. (постійний струм). За допомогою П. відбирають невеликі потужності від *лінії електропередачі* високої напруги, вимірюють напругу та ін. Див. також *Атенюатор*. 2) П. ч а с т о т и — електронний пристрій, що зменшує частоту підводжуваних електромагнітних коливань у ціле число разів. Розрізняють П. для релаксаційних (стрибкоподібних) і *гармонічних коливань*. Застосовують такі П. в радіо- і вимірювальній техніці, електрозв'язку, радіолокації, телебаченні тощо.

ПОДІ́ЛЬНІСТЬ — здатність одного числа чи виразу ділитися на інше. Розглядають П. у множинах натуральних (N), цілих (Z) чисел, многочленів та ін. множинах, у яких ділення не завжди здійснене. Число a ділиться на m (пишуть $a \vdots m$), якщо існує таке ціле q, що $a = mq$. Тут a — кратне m, m — дільник a. *Відношення* П. в N рефлексивне (число ділиться само на себе), транзитивне (якщо $a \vdots b$ і $b \vdots c$, то $a \vdots c$) і антисиметричне (якщо $a \vdots b$ і $b \vdots a$, то $a = b$),

в Z воно не рефлексивне, тому що 0 не ділиться на 0. Теореми про П.: 1) якщо $a \vdots m$ і $b \vdots m$, то $(a \pm b) \vdots m$; 2) якщо $a \vdots m$, то $ab \vdots m$; 3) якщо $ab \vdots bm$, то $a \vdots m$; 4) якщо $a \vdots m$, $a \vdots n$ і *найбільший спільний дільник* чисел m і n дорівнює 1, то $a : mn$. Деякі ознаки П.: на 2 діляться ті і тільки ті числа, які закінчуються парною цифрою; на 5 — числа, які закінчуються цифрою 0 або 5; на 3 (чи 9) — числа, сума цифр яких ділиться на 3 (чи 9). Див. також *Прості числа, Розкладання на множники, Ідеал* у математиці. *Г. П. Бевз.*

ПОДІ́ЛЬСЬКА ВИСОЧИНА́ — височина в пд.-зх. частині УРСР, на лівобережжі Дністра. Простягається з Пн. Зх. на Пд. Сх. Вис. її на значних просторах перевищує 300 м, макс.— 471 м (г. Камула). Поверхня характеризується поєднанням широких плоских межиріч та глибоких каньйоноподібних долин, розчленована на окремі природні райони: лісисті горбогір'я (*Розточчя, Гологори, Вороняки, Кременецькі гори, Товтри,* Подільське) та рівнинні безлісі плато (Тернопільське, Верхньобузьке, Північно-Подільське). П. в. круто обривається на Пн. Зх. до *Малого Полісся*. Складена вапняками, мергелями, пісковиками й сланцями, у сх. частині — гранітами та гнейсами, що перекриваються лесами. Поширений *карст* (див. *Печери подільські*). З корисних копалин є буд. матеріали. Значні площі П. в. розорано. Є дубові ліси (з домішкою граба, липи); в зх. частині П. в. трапляються букові ліси. *К. І. Геренчук.*

ПОДІ́ЛЬСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні з кін. 18 до 1-ї чверті 20 ст. Створена 1797 за царським указом від 12 (23).XII 1796. До П. г. ввійшли 7 повітів *Подільського намісництва,* 9 повітів *Брацлавського намісництва* та 4 повіти (три частково) *Вознесенського намісництва*. На поч. 20 ст. до складу П. г. входили 12 повітів. Межувала П. г. з Волинською, Київською і Херсонською губерніями. На Зх. губернії проходив держ. кордон з Австрією (з 1867 — Австро-Угорщина). Адм. центром П. г. було м. Кам'янець-Подільський. За переписом 1897, в П. г. налічувалося 7207 населених пунктів, у т. ч. 17 міст і 120 містечок, населення — 3 031 513 чол. П. г. була відсталою агр. губернією. Щороку з П. г. виїжджали на заробітки десятки тисяч безземельних і малоземельних селян. Промисловість, крім цукрової, була розвинута слабо. $^2/_3$ населення були неписьменні. Трудящі П. г. брали участь у боротьбі проти феод.-кріпосницького і капіталістичного гніту. В 20—30-х рр. 19 ст. на Поділлі розгорнувся сел. рух під проводом У. *Кармалюка*. Через Кам'янець-Подільський пролягав один з шляхів, яким ленінську газ. «*Искру*» та ін. марксистські видання нелегально привозили з-за кордону в Росію і на Україну. Під час революції 1905—07 в П. г. відбулися робітн. страйки і демонстрації, сел. виступи і заворушення. Революц. боротьба трудящих набрала всенар. розмаху під час Великої Жовтневої соціалістич. революції 1917 і громадян. війни 1918—20 (див. *Вінницьке жовтневе збройне повстання 1917, Летичівське повстання 1918, Могилів-Подільське повстання 1918, Кам'янець-Подільське повстання 1919, Проскурівське збройне повстання 1919*). Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1919 центром П. г. фактично стала Вінниця. За постановою ВУЦВК від 3.VI 1925 П. г. ліквідовано. Її територія ввійшла до складу Вінницького, Кам'янець-Подільського, Могилів-Подільського і Тульчинського округів.

Літ.: Збірник статистичних відомостей по народному господарству України. К., 1919; Отчёт губэкономсовещания Украинскому экономическому совету. Октябрь — март 1921—23 гг. Винница, 1922.

«ПОДІ́ЛЬСЬКА ДРУЖИ́НА» — революц. народницька організація, яка існувала 1881—82 у м. Кам'янці-Подільському. Організаторами її були вихованці місцевої духовної семінарії та чоловічої гімназії В. І. Дзюбинський, Г. Ф. Львович, В. Т. Старинкевич та ін. «П. д.» складалася з 9 гуртків по 7—8 чол. у кожному. Ідейно тяжіла до «*Народної волі*», підтримувала зв'язок з її київ., роменською та ін. групами, від яких одержувала нелегальну л-ру. Члени орг-ції влаштовували сходки, розповсюджували нелегальні видання, прокламації, вели агітацію серед учнівської молоді й селян Кам'янець-Подільського та Ушицького повітів. Орг-ція мала підпільну бібліотеку. У 1881 з окремими членами «П. д.» підтримував зв'язки М. М. Коцюбинський. Навесні 1882 «П. д.» було розкрито. До слідства притягнули 14 чол. Трьох керівників орг-ції в адм. порядку вислали на три роки до Сибіру, одного — ув'язнили в Шліссельбурзькій фортеці, 10 — віддали під нагляд поліції.

Літ.: Чернущенко О. А. Подільська народницька революційна дружина. В кн.: Тези доповідей на звітній науковій сесії кафедр Кам'янець-Подільського педінституту за 1965 р. Кам'янець-Подільський. 1966.

І. В. Гарнага.

ПОДІ́ЛЬСЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО — адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні. Створене в серед. 15 ст. на тер. Зх. Поділля. Складалося з Кам'янецького, Летичівського і Червоногородського повітів. Адм. центром П. в. був Кам'янець-Подільський (тепер місто Хмельн. обл.). Населення П. в. брало участь у сел.-козац. повстаннях кін. 16—1-ї пол. 17 ст., нар.-визвольній війні 1648—54 проти польс.-шляхет. загарбників. У 1672 П. в. загарбали тур. агресори. Після *Карловицького конгресу 1698—99* П. в. знову потрапило під владу шляхет. Польщі. В 1772 Червоногородський пов. по р. Збручу захопила Австрія. В зв'язку з возз'єднанням Правобережної України з Росією (1793) П. в. ліквідовано.

ПОДІ́ЛЬСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні. Створене на тер. кол. *Подільського воєводства* після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793). Адм. центром П. н. був Кам'янець-Подільський. У 1797 ліквідоване. Його територія ввійшла до Подільської та Волинської губерній.

ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ ГО́ВІР, подільські говірки — говір укр. мови. Належить до її пд.-зх. наріччя. Поширений на Пд. Хмельницької та Вінницької, на Пн. Одеської, Пн. Зх. Миколаївської й на Зх. Кіровогр. областей. Характерні риси в фонетиці: збереження **а** після м'яких приголосних (з'ат', воло́с'а), укання (до^{у}ро́га, суб'і́), твердість **р** (бу́ра, гово́ру), а також передньоязикових **т, д, н, с, з, л** перед **і**, що походить з **о** (тік, ніс, сік), протетичні **в, г** (вове́с, гу́лиц'а), вставні **л', н'** після губних (рипл'а́х, мн'а́со), стягнення подвоєних приголосних (жит'а́) тощо. У морфології: вплив іменників твердої групи на м'яку (кон'о́м, зимл'о́йу, по́л'ом), іменників першої відміни на третю (со́л'ойу, т'і́н'ойу), закінчення **-а** в іменниках середнього роду (з'і́л'а, тел'а́), закінчення **-ом** в орудному відмінку однини іменників середнього роду (з'і́л'ом, тел'о́м) та ін. риси. Є своєрідна лексика (нецки — «ночви», кугут— «півень», бараболі — «картопля» тощо). *А. М. Залеський.*

ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військова одиниця на Правобережній Україні в 1657—72. Див. *Могилівський полк*.

ПО́ДЛАС Кузьма Петрович [29.X (10.XI) 1893, с. Душатино, тепер Суразького р-ну Брян. обл.— 25.V 1942] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1941). Член Комуністичної партії з 1918. В Рад. Армії з 1918. Учасник 1-ї світової війни (унтер-офіцер), пізніше — громадян. війни на Україні. Після війни — на керівних посадах у Рад. Армії. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — команд. 40-ю, а з 1942 — 57-ю арміями, які брали участь в оборонних операціях на Лівобережній Україні. Загинув біля Барвінкового в ході Харків. оборон. операції. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, медаллю.

Н. І. Подовалова.

ПОДОВА́ЛОВА Ніна Іванівна (н. 20.V 1923, м. Орша, тепер Вітеб. обл. БРСР) — рос. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1970), засл. арт. РРФСР (з 1954). Член КПРС з 1957. В 1944 закінчила Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. Луначарського (Москва). Працювала в Таганрозькому рос. драм. театрі ім. А. Чехова (1944—51), Ростовському-на-Дону театрі ім. М. Горького (1951—60 і 1963—64), Харків. рос. драм. театрі ім. О. Пушкіна (1964—75), Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки (1960—62 і 1975—79). Ролі: Олена Андріївна («Дядя Ваня» Чехова), Ліза («Живий труп» Л. Толстого), Забєліна («Кремлівські куранти» Погодіна), Лушка (за романом «Піднята цілина» Шолохова), Катерина («Пам'ять серця» Корнійчука), Ольга Косач («Сподіватися» Щербака) та ін. В 1964—75 викладала в Харків. ін-ті мист. ім. І. Котляревського.

ПОДОКА́РП, ногоплідник (Podocarpus) — рід хвойних рослин родини подокарпових. Дводомні, рідше однодомні дерева й кущі з вічнозеленими черговими, рідше

супротивними листками. Чоловічі колоски (мікростробіли) одиночні або в пучках, рідше зібрані в колоски; складаються з численних мікроспорофілів. Жіночі колоски (мегастробіли) одиночні з 1—2 насінними зачатками, оточеними видозміненою насінною лускою, що знаходяться у пазусі покривної луски. Насінини овальні з м'ясистими оболонками. Понад 170 видів, поширених у гірських лісах тропіч. і субтропіч. Азії, Африки, Австралії, Пд. Америки. В СРСР (на Пд. березі Криму і Чорноморському узбережжі Кавказу) вирощують, як декоративні, кілька видів П. Деревина П. легка, міцна, тривка у воді, на батьківщині П. використовують у будівництві.

ПОДОЛА́ННЯ ІСТО́ТНИХ ВІДМІ́ННОСТЕЙ МІЖ МІ́СТОМ І СЕЛО́М — процес удосконалення й розвитку соціалістичних суспільних відносин, в результаті якого долаються соціально-екон. і культурно-побутові відмінності між *містом* і *селом*, між *робітничим класом* і *селянством*. *Протилежність між містом і селом* виникла в процесі сусп. *поділу праці* й відокремлення міста від села. В класово антагоністичних формаціях ця протилежність має антагоністичний характер і переплітається з іншими соціальними суперечностями. За капіталізму вона набуває найбільшої гостроти. Соціалістична революція, знищуючи владу буржуазії й поміщиків, кладе початок ліквідації протилежності між містом і селом. Однак за соціалізму ще зберігаються істотні відмінності між містом і селом, зумовлені рівнем розвитку *продуктивних сил*, тех. озброєності й механізації праці на селі порівняно з містом. Є відмінності в рівні культур.-побутових умов тощо. П. і. в. між м. і с. здійснюється в процесі побудови *матеріально-технічної бази комунізму* шляхом дальшої індустріалізації с. г., підвищення рівня усуспільнення *колгоспно-кооперативної власності* та зближення її з *державною* (*загальнонародною*) *власністю*, в ході комуністичного будівництва, послідовної перебудови сільс. побуту, формування нових сусп. відносин, виховання нової людини.

ПОДОЛА́ННЯ ІСТО́ТНИХ ВІДМІ́ННОСТЕЙ МІЖ ПРОМИСЛО́ВОЮ І СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКОЮ ПРА́ЦЕЮ — процес удосконалення й розвитку *продуктивних сил* і соціалістичних сусп. відносин, в результаті якого долаються істотні техніко-орг., соціально-екон., культурно-побутові та ін. відмінності між промисловою і с.-г. працею. Перетворення с.-г. праці на різновид індустріальної в с.-г. виробництві здійснюється шляхом індустріалізації цієї галузі з широким впровадженням системи машин, *комплексної механізації і автоматизації виробництва*, сучас. досягнень тех. прогресу і *науково-технічної революції*. Велике значення також має підвищення заг.-освітнього, профес. та культур. рівня сільс. населення, запровадження заг. середньої освіти, а також профес. навчання. Важливу роль у подоланні істотних відмінностей між промисловою і сільськогосподарською працею відіграє розвиток *кооперації* і *поділу праці*, вдосконалення *організації праці*, форм її оплати тощо. У розв'язанні завдань подолання істотних відмінностей між промисловою і сільськогосподарською працею визначне місце належить всебічному розвиткові *агропромислового комплексу* країни.

ПОДОЛА́ННЯ ІСТО́ТНИХ ВІДМІ́ННОСТЕЙ МІЖ РОЗУМО́ВОЮ І ФІЗИ́ЧНОЮ ПРА́ЦЕЮ — за соціалізму соціально-екон. процес поступової ліквідації істотних відмінностей у характері й умовах праці, рівні загальноосвітньої, професійно-тех. і культурної підготовки працівників, зайнятих розумовою і фізичною працею в різних сферах сусп. виробництва. Цей процес зумовлює важливі прогресивні зміни в соціально-екон. становищі членів суспільства, вдосконалення всієї системи *виробничих відносин*. Вирішальною умовою подолання істотних відмінностей є всебічний розвиток *продуктивних сил*, який передбачає інтенсивні інтеграційні процеси в сусп. виробництві, і перш за все, між наукою і матеріальним виробн. В процесі побудови *матеріально-технічної бази комунізму* змінюється характер праці як розумової, так і фізичної, створюються матеріальні умови для гармонійного поєднання їх. Це звільняє людину від тяжкої, одноманітної праці, робить працю творчою, яка дає моральне задоволення. Використання досягнень науки й техніки у виробн., що проявляється в прогресі *засобів виробництва*, — автоматизація і механізація виробничих процесів, удосконалення предметів праці й джерел енергії зумовлюють розширення профес. знань, підвищення загальноосв. рівня трудящих, посилення діяння зміни праці закону. В період розвинутого соціалізму високий рівень розвитку продуктивних сил, зрілість виробничих відносин, розширення конституційних прав рад. людей у сфері праці дають змогу здійснювати розгорнуті програми щодо зведення до мінімуму, а в кінцевому підсумку і до повного витіснення важкої й малопривабливої фіз. праці. Це веде до збагачення всіх видів діяльності творчими, інтелектуальними функціями. Розвиток ленінського принципу *демократичного централізму*, широка участь трудящих в управлінні сусп. виробництвом сприяють стиранню відмінностей між розумовою і фіз. працею, створюють умови для їхнього органічного з'єднання. Повністю вони будуть ліквідовані на певному етапі вищої фази комунізму, коли на основі докорінної зміни в характері й рівні розвитку продуктивних сил відбудеться злиття функцій розумової і фіз. праці в єдину комуністичну працю, коли буде досягнуто високого ступеня заг. і спец. знань усіх груп трудящих та ліквідовано соціальні відмінності в умовах праці й побуту.

В. О. Сизоненко.

ПОДОЛИ́НСЬКИЙ Андрій Іванович [1 (13).VII 1806, Київ—4 (16).I 1886, там же] — рос. поет. Жив на Україні, служив чиновником. Друкуватися почав 1826. Автор романтичних поем «Див і Пері» (1827), «Борський» (1829), «Жебрак» (1830). Балада «Дівич-гора» (1837) й повість «Змій. Київська бувальщина» (1886) написані на матеріалах укр. побуту і нар. творчості.

Т. М. Різниченко.

ПОДОЛИ́НСЬКИЙ Василь Іванович (15.I 1815, с. Білич, тепер Старосамбірського р-ну Львів. обл.— 24.VIII 1876, с. Манів, тепер ПНР) — прогресивний укр. громадсько-політ. діяч у Галичині, історик, публіцист.

У 1841 закінчив Львів. ун-т. Під час навчання належав до таємної орг-ції «*Союз синів вітчизни*». З 1843 був священиком. Під час *революції 1848—49 в Австрії* надрукував брошуру «Слово перестороги», в якій виступав проти феод.-абсолютистських порядків і зазіхань польс. шляхти на укр. землі, доводив право укр. народу на самовизначення, дав характеристику укр. нац.-визвольному рухові в Галичині, обстоював ідею демократичної федерації вільних слов'ян. народів. За спробу стати в ряди захисників *революції 1848—49 в Угорщині* був заарештований. Після революції зазнавав переслідувань з боку вищого уніатського духівництва.

ПОДОЛИ́НСЬКИЙ Сергій Андрійович [19 (31).VII 1850, с. Ярославка, тепер Шполянського р-ну Черкас. обл.— 30.VI (12.VII) 1891, Київ] — укр. революційний демократ, один з перших популяризаторів екон. вчення К. Маркса на Україні. Закінчивши 1871 природничий ф-т Київ. ун-ту, П. виїхав за кордон, де брав активну участь у діяльності рос. революц. еміграції. В 1872 в Лондоні познайомився з К. Марксом і Ф. Енгельсом і зав'язав з ними листування. В 1874 повернувся до Росії, брав участь у «*ходінні в народ*» і діяльності укр. *громад*. У 1875 спільно з О. С. *Терлецьким* організував у Відні видання соціалістичної л-ри укр. мовою. Після розгрому австр. поліцією віденського видавництва повернувся на Україну. В 1877 виїхав до Франції, підтримував зв'язки з женевським соціалістич. гуртком. У 1880 разом з М. П. *Драгомановим* і М. І. *Павликом* видав у Женеві два номери журн. «*Громада*». Світогляд П. формувався під впливом рос. революційно-демократичної л-ри, творів Т. Г. Шевченка, а також зх.-європ. соціалістичної думки. П. був обізнаний з «Капіталом» К. Маркса, з окремими працями Ф. Енгельса. У філософії стояв на матеріалістичних позиціях. Виходив з визнання матеріальної єдності світу й закономірного характеру його розвитку. Гостро критикував релігію, викривав її класовий зміст. Суспільні погляди П. були близькі до *народництва*. Рушійною силою майбутньої революції вважав селянство. П. не зрозумів головного в марксизмі — вчення про всесвітньо-істор. роль пролетаріату, не перейшов на позиції наук. соціалізму, залишився

соціалістом-утопістом. П. високо оцінював еволюційну теорію Ч. *Дарвіна*, піддавав різкій критиці *мальтузіанство, соціальний дарвінізм* та ін. реакційні теорії.

ПОДОЛЯ́КА Іван (рр. н. і см. невід.) — ватажок гайдамацького загону. Походив з бідних козаків містечка Кропивни (тепер село Золотоніського р-ну Черкас. обл.). В 30-х рр. 18 ст. юнаком пішов на *Запорізьку Січ*, де наймитував у заможних козаків. У кінці 40-х рр. вступив у гайдамацький загін. Навесні 1750 організував з селян і запорожців загін, який діяв у районі Горностайпіля, Чорнобиля, Хабного. Влітку 1750 керований П. загін захопив Радомишль. Взятого каральним загоном у полон П. польс.-шляхет. уряд видав царській владі. Дальша доля П. невідома.

ПОДОЛЯ́НИ — укр. населення *Поділля*. Істор. доля П., спілкування з сусідніми народами зумовили виникнення протягом віків деяких місцевих особливостей в їхній культурі й побуті. Традиційне житло П. — т. з. дильована («зрубна») хата, пофарбована переважно в блакитний або синій колір. У жіночому одязі своєрідністю відзначалася сорочка з відкладним коміром, вишита чорними або блакитними нитками. Певні особливості й досі зберігаються в мові (*подільський говір* пд.-зх. діалекту укр. мови).

ПОДОЛЯ́НОЧКА — укр. дівочий хоровод-*веснянка*, який тепер став дитячим танцем-грою. Учасники співають, водячи танець навколо дівчини-подоляночки, яка жестами й мімікою відтворює текст і обирає когось замість себе. Після цього П. починається спочатку. Муз. розмір $^4/_4$, структура — квадратна з додатком одного такту (4 + 5). Темп помірний. На основі подоляночки П. *Вірський* створив однойменну сюжетну хореографічну мініатюру.

ПОДО́ЛЬСЬК — місто обласного підпорядкування Моск. області. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Пахрі (прит. Москви). Залізнична станція. 205 тис. ж. (1981). Розвинуті машинобудування (виробн. швейних машин, парових котлів, устаткування для нафтопереробних підприємств), хіміко-металург. та кабельне виробн., цем. пром-сть. У П.— філіал Всесоюзного заочного політех. ін-ту, індустр. та буд. технікуми, мед. уч-ще. Будинок-музей В. І. Леніна. В П. проживала сім'я Ульянових, неодноразово приїздив В. І. Ленін. П. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971). Утворений у 18 ст.

ПОДО́ЛЬСЬКИЙ Валентин Маркович (н. 3.II 1931, м. Темрюк Краснодар. краю) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1969. В 1953—59 навчався у Львів. ін-ті прикладного та декоративного мистецтва у В. *Мухіна*. Твори: пам'ятники — В. Коробкову в Феодосії (1959), борцям за возз'єднання в м. Трускавці Львівської обл. (1969), учасникам Хотинського повстання 1919 в м. Хотині Чернівецької обл., першодрукареві І. Федорову у Львові (обидва — 1977), В. І. Леніну в Мукачеві Закарп. обл. (1978), три останні — у співавт. з В. *Борисенком*; композиції — «Клятва» (1968), «Заклик» (1969) та ін. З 1975 викладає у Львівському інституті прикладного і декоративного мистецтва.

Іл. див. також до статей *Луцьк*, т. 6, с. 245; *Львівська область*, т. 6, с. 271; на окремому аркуші до статті *Меморіальні споруди*, т. 6, с. 448—449.

ПОДОРО́ЖНИК (Plantago) — рід багаторічних, рідше однорічних трав'янистих рослин родини подорожникових. Стебло переважно безлисте, листки зібрані в прикореневу розетку. Квітки дрібні, двостатеві. Суцвіття — колос або головка. Плід — коробочка. Понад 250 видів, пошир. у помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР бл. 30 видів, з них в УРСР — 15. Ростуть на луках, в степах, уздовж шляхів. Найпоширеніші: П. великий (P. major), П. середній (P. media), П. ланцетолистий (P. lanceolata). Ці види застосовують у народ. медицині як кровоспинний засіб тощо. П. великий культивують як лікарську рослину.

ПОДОРОЖНЯ́НСЬКЕ РОДОВИ́ЩЕ СІ́РКИ — на Пд. Львів. обл. УРСР, у межах *Передкарпатського сірконосного басейну*. Пром. скупчення сірки — у вапняках міоценового віку (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*). Глиб. залягання сірконосних відкладів від 25 до 180 м, потужність від 1 до 25 м. Рудний поклад пластоподібний. Вміст сірки бл. 24—25%. Сірка прихованокристалічна. Родовище обводнене. Відкрите 1959, розробляється з 1969. Сірчані руди родовища переробляють на роздольському виробничому об'єднанні «Сірка».

І. І. Алексенко.

ПОДРА́ЗЛИВІСТЬ — властивість клітин живого організму активно змінювати свою життєдіяльність під впливом діяння зовнішніх факторів (*подразників*). П. є однією з осн. характеристик живого стану, що зумовлює здатність організму пристосовуватись до мінливих умов існування. Механізм П. пов'язаний з функціональною особливістю поверхневої мембрани клітини (див. *Мембрани біологічні*), що містить у собі необхідні для реагування на подразники рецепторні (див. *Рецептори*) молекулярні структури. Взаємодія подразника з цими структурами є початком ланки мембранних (див. *Біоелектричні потенціали*) та внутрішньоклітинних процесів, що зрештою створюють відповідну реакцію клітини. П. у одноклітинних і нижчих багатоклітинних організмів, які можуть відповідати на мех., хім. (іноді світлові та температурні) подразники, виявляється у зміні їхньої рухової діяльності (т. з. *таксиси*). У одноклітинних організмів може мати місце диференціювання їхньої поверхні залежно від розташування на ній рецепторних структур, чутливих до певних видів подразників. У багатоклітинних організмів диференціюються за типом П. окремі клітини. В деяких клітинах П. стає їхнім осн. функціональним призначенням і набуває форми *збудливості*; у таких клітин у відповідь на дію подразника виникає особлива реакція — *збудження*. Збудження служить сигналом про дію подразника, що передається до ін. частин клітини і запускає там відповідні клітинні реакції. До збудливих клітин відносять нервові, м'язові та деякі секреторні клітини. Деякі нервові клітини відзначаються особливо високою чутливістю до дії зовн. подразників (напр., *механорецептори, терморецептори*); осн. функцією інших є проведення збудження (виникає *імпульс нервовий*). Завдяки наявності у нервових клітин *аксонів* вони можуть передавати сигнали про дію подразників на велику відстань. Поряд із забезпеченням взаємодії організму із зовн. середовищем П. є також механізмом, що об'єднує клітини багатоклітинного організму у функціональні системи та регулює діяльність цих систем. Такий механізм грунтується на виробленні клітинами певних хім. речовин, що виділяються у міжклітинне середовище і діють потім або безпосередньо на поверхню ін. клітин (*медіатори*), або переносяться за допомогою *кровообігу* та *лімфообігу* (*гормони*). Клітини, що сприймають медіаторні та гормональні впливи, відзначаються чутливістю до відповідних хім. факторів завдяки відповідним рецепторним структурам на їхній поверхневій мембрані. Вимірювання П. грунтується на дослідженні відповідних клітинних чи системних реакцій під час дії подразників різної інтенсивності. Збільшення реакції при постійній силі подразнення розглядається як підвищення П. Відношення між силою подразнення та величиною клітинної реакції є нелінійними. Реакція виникає лише при досягненні подразненням певної сили (див. *Поріг подразнення*).

П. Г. Костюк.

ПОДРА́ЗНИКИ — чинники, що викликають різні зміни стану живого організму, тобто певні його реакції, зокрема *збудження*. Розрізняють П. фіз. (світло, звук, електр. струм), хім. (кислоти, луги, фармакологічні речовини), мех. (тиск, дотик). Найбільш досконало вивчена подразнююча дія електр. струму на нерви і м'язи. Див. *Біоелектричні потенціали, Подразливість*.

ПОДРУ́ЖЖЯ — чоловік і жінка, що перебувають у *шлюбі*. Конституція СРСР (ст. 53), конституції союзних (в УРСР — ст. 51) і авт. республік визначають, що П. є повністю рівноправним у сімейних відносинах. Рад. законодавство про шлюб та сім'ю, зокрема *Кодекс про шлюб і сім'ю УРСР*, встановлюють, що кожний з П. вільний у виборі занять, професії і *місця проживання*. Питання виховання дітей та ін. питання життя сім'ї П. розв'язує спільно. *Майно*, набуте під час шлюбу, є *спільною власністю* П., і кожний з П. має рівні права щодо *користування* і *розпорядження* ним незалежно від наявності самостійного заробітку та його розміру. Майно, яке належало кожно-

В. М. Подольський. Електрокарниця. Мідь. 1967.

Подорожник великий: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

Р. І. Подьякова.

му з П. до одруження, речі індивідуального користування (одяг тощо), а також одержане ним під час шлюбу в дар або в порядку *спадкування*, є окремою власністю кожного з них. Поділ майна П. в разі спору провадить суд. Закон зобов'язує П. матеріально підтримувати один одного. В разі відмови в такій підтримці той з П., який є непрацездатним і потребує матеріальної підтримки, а також дружина в період *вагітності* і протягом року після народження дитини мають право на *аліменти* від другого з П., якщо той спроможний надати таку підтримку.

ПОДУ́ШКО Зіновій (29.X 1887, с-ще Очеретин, тепер смт Очеретине Ясинуватського району Донец. обл.— 29.X 1963, Лодзь, ПНР) — укр. і польс. художник. У 1911 закінчив Київ. худож. уч-ще, 1917 — петерб. АМ, де навчався у Я. Ціонглінського. З 1919 жив у Польщі (з 1921 — в Лодзі). Працював художником у міському театрі, в міськ. архіт.-проектному бюро. П.— майстер пейзажу («Захід сонця», «На пасовиську», «Чумацький табір», «Степове село», «Вечір у степу», «Лани збіжжя», «Вітряки», «Оранка», «На Дніпрі», «Самітні дерева», «Вечір у горах»). *Р. Я. Пилипчук.*

ПОДУ́ШНА ПО́ДАТЬ — основний прямий податок у Рос. державі, запроваджений 1724 після скасування *подвірного оподаткування*. Спочатку П. п. сплачувало все чоловіче населення д-ви, крім дворян, духівництва і осіб, які перебували на держ. службі. Кількість податного населення визначалася *ревізіями*. На Україну П. п. було поширено в 2-й пол. 18 ст. (1776 — на Слобожанщину, 1783 — Лівобережжя, 1796 — на Правобережжя). У 18 ст. П. п. становила бл. 50% усіх прибутків у бюджеті д-ви. В 19 ст. у зв'язку з розвитком непрямого оподаткування частка П. п. зменшилася. У 1776 від П. п. було звільнено купців, 1863 — цехових ремісників і міщан (крім Сибіру і Бессарабії). Скасовано П. п. в Європ. Росії, в т. ч. на Україні, 1887, в Сибіру — 1899.

ПОДЬЯ́КОВА Роза Іванівна (25. XI 1925, м. Бєжиця, тепер у складі м. Брянська РРФСР — 26.V 1969, м. Жданов) — рос. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1953. Після закінчення 1950 Моск. держ. ін-ту театрального мист. ім. А. В. Луначарського працювала в Дніпроп. рос. драм. театрі ім. М. Горького, згодом — в Микол. рос. драм. театрі ім. В. Чкалова, 1964—69 — в Донец. обл. рос. драматичному театрі (м. Жданов). Ролі: Комісар («Оптимістична трагедія» Вишневського), Валя («Іркутська історія» Арбузова), Анечка («Океан» Штейна), Любов Ярова (за однойменною п'єсою Треньова), Діана («Собака на сіні» Лопе де Вега), Марія Стюарт («Марія Стюарт» Шіллера) та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

ПОДЬЯ́ЧЕВ Семен Павлович [27.I (8.II) 1866, с. Обольяново-Никольське, тепер с. Подьячево Дмитровського р-ну Моск. обл.— 17.II 1934, там же] — рос. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1918. Друкуватися почав 1888. У повісті «Митарства» (1902) змалював поневіряння селян-заробітчан у місті. Повісті й оповідання «Серед робітників» (1904), «У старовірців» (1907), «Кар'єра Захара Федоровича Дрикаліна» (1915) — про тяжке становище експлуатованого поміщиками селянства. У творах рад. часу висвітлював нові риси і явища в житті села («Два світи», 1923, та ін.). Автобіографічна повість «Моє життя» (т. 1—2, 1929—32).

Тв.: Избранные произведения. М., 1966.

ПОЕ́ЗІЯ (грец. ποίησις, букв.— творення, творчість) — вся художня література (див. *Література*); в сучасному розумінні — художні твори, написані віршами, на відміну від прозових художніх творів. Термін «поезія» на означення всієї худож. л-ри, мистецтва слова взагалі існує від часів античності. Вживався у цьому значенні і в епохи середньовіччя, Відродження, класицизму, частково в 19 та 20 ст. (у працях Платона, Арістотеля, Буало, в укр. поетиках 17—18 ст., у творах В. Бєлінського, М. Чернишевського, І. Франка). Тлумачення цього терміна в значенні «художня література» пов'язане з тим, що в давні часи віршовані форми переважали у всіх родах (*епос, лірика, драма*) і видах, або жанрах, л-ри (*ода, трагедія, епіграма* та ін.). У зв'язку з розвитком худож. *прози* (в зх.-європ. л-рах цей процес активізувався з 18 ст., в російській та українській — з 19 ст.) значення терміна «поезія» звузилось. П. і проза стали двома формами худож. мислення. У сучас. літературознавстві термін «поезія» вживається переважно на означення віршованої (див. *Віршування*) худож. творчості. Характерною особливістю П. є віршована будова; завдяки *ритмові*, а також *римі* поетичний твір набуває цілісності, рівноваги частин і цілого, краси звучання. В різні істор. періоди літ. розвитку П. набувала більшого чи меншого значення у порівнянні з прозою. У 1-й пол. 19 ст. поетична творчість О. Пушкіна і Т. Шевченка піднесла рос. і укр. л-ри на рівень світових. Великою ідейно-худож. силою сповнена революц. поезія І. Франка, П. Грабовського, Лесі Українки. У новітній П. вірш зазнає значних змін. Канонічні форми (*рондо, газель, тріолет, хоку*) стають менш поширеними, розвиваються способи вільнішої ритмічної організації вірша, з'являються форми, що стоять на межі між П. і прозою (*вірш прозою,* верлібр). Сама віршова форма ще не робить твір явищем П. Термін «поезія» часто розглядається і як особлива якість дійсності і світобачення, означаючи все високе і прекрасне (напр., «поезія праці», «поезія природи»). Цей термін вживається і в значенні сукупності віршованих творів якоїсь епохи, народу, окремого автора (напр., «поезія Відродження», «поезія М. Рильського»), а також у значенні окремого, конкретного твору (напр., поезія П. Тичини «Я утверджаюсь»).

Літ.: Арістотель. Поетика. К., 1967; Буало Н. Мистецтво поетичне. К., 1967; Белинский В. Г. Разделение поэзии на роды и виды. В кн.: Белинский В. Г. Полное собрание сочинений. т. 5. М., 1954; Потебня А. А. Эстетика и поэтика. М., 1976; Франко І. Із секретів поетичної творчості. К., 1969; Новиченко Л. М. Поетичний світ Максима Рильського. К., 1980; Ільницький М. На вістрі серця і пера. К., 1980.

М. М. Ільницький.

ПОЕ́МА (грец. ποίημα, букв.— твір, творіння) — великий за обсягом віршований твір епічного або ліричного характеру. У процесі істор. розвитку зміст і форма П. зазнавали докорінних змін. П. бере початок у нар. творчості, зокрема в героїко-епічній пісні. На основі циклізації героїко-епічних пісень виник жанр епічної П., або *епопеї*. Давньогрец. поеми «Іліада» й «Одіссея», інд. «Махабхарата» й «Рамаяна», вавілонський епос про Гільгамеша відтворювали важливі істор. події загальнонар. значення. Цими ж особливостями відзначаються й епічні П. раннього середньовіччя: іспан. «Пісня про мого Сіда», франц. «Пісня про Роланда», визначна пам'ятка л-ри Київ. Русі — «Слово о полку Ігоревім». Проте вже в античні часи зміст П. розширюється. Поряд з героїко-епічною («Енеїда» Вергілія) з'являється П. філософська («Про природу речей» Лукреція), дидактична («Роботи і дні» Гесіода), описова («Георгіки» Вергілія) тощо. Починаючи з визначного твору епохи Відродження — «Божественної комедії» Данте, у якій втілено гуманістичні ідеї епохи, в П. активно проникає авторське ліричне начало. Великого поширення набула т. з. лицарська П., де на перший план виступає аналіз людських пристрастей («Несамовитий Роланд» Л. Аріосто, «Витязь в тигровій шкурі» Ш. Руставелі). Провідне місце посідала П. в 10—15 ст. у л-рах Сходу («Шахнаме» Фірдоусі, «Лейлі і Меджнун» Нізамі та ін.). На античні зразки орієнтувалася класицистична П. 17—18 ст. («Генріада» Вольтера, «Россіада» М. Хераскова). На противагу псевдокласич. канонам виникла бурлескна («Перелицьований Вергілій» П. Скаррона) та «іроїкомічна» («Душенька» І. Богдановича) поеми, особливістю яких є невідповідність між нарочито зниженим стилем розповіді й «високим» предметом зображення. До цього різновиду П. належить твір нової укр. л-ри «Енеїда» І. Котляревського, де засобами *бурлеску* змальовано реалістичні картини укр. життя і побуту. Романтична П. яскраво представлена у творчості Дж. Байрона, О. Пушкіна, А. Міцкевича, М. Лермонтова. В укр. л-рі на реалістичну основу П. поставив Т. Шевченко. В його творчості є П. героїко-романтична («Гайдамаки»), соціально-побутова («Катерина»), сатирична («Сон», «Кавказ»), філософська («Марія»). Глибоким реалізмом, революц. ідеями пройняті поеми «Кому на Русі жити добре» М. Некрасова, «Мойсей» і «Панські жарти» І. Франка, драм. поеми Лесі Українки. Героїчне начало П. утверджується в творах рос. рад. поетів: «Добре» і

«Володимир Ілліч Ленін» В. Маяковського, «Василь Тьоркін» О. Твардовського, «Середина віку» В. Луговського, «Суд пам'яті» Є. Ісаєва, «Оза» А. Вознесенського та ін. Помітне місце посідає П. в укр. рад. поезії: «Червона зима» В. Сосюри, «Похорон друга» П. Тичини, «Прометей» А. Малишка, «Жага» М. Рильського, «Безсмертя» М. Бажана, поеми Л. Первомайського, В. Мисика, І. Муратова, І. Драча, Л. Костенко, Б. Олійника, В. Коротича та ін. П.— популярний жанр в літературах усіх союзних республік СРСР (поеми Р. Гамзатова, Е. Межелайтіса, М. Каріма та ін.). Деякі письменники, щоб підкреслити значимість або поетичність зображуваних явищ і подій, називають П. прозові твори («Мертві душі» М. Гоголя, «Поема про море» О. Довженка).

Літ.: Арістотель. Поетика. К., 1967; Буало Н. Мистецтво поетичне. К., 1962; Соколов А. Н. Очерки по истории русской поэмы XVIII и первой половины XIX века. М., 1955; Сердюк П. О. Людина в поемі. К., 1970; Гнатюк М. П. Поема як літературний вид. К., 1972.

В. П. Іванисенко.

ПОЕ́ТИКА [грец. ποιητική (τέχνη) — мистецтво творення; поетичне мистецтво] — 1) Одна з галузей *літературознавства,* наука про основні закономірності розвитку худож. л-ри як мистецтва слова. Висновки й трактування П. змінювались історично. Розвиток П. бере початок від праці Арістотеля «Про мистецтво поетичне» (4 ст. до н. е.). Оригінальні праці з П. належать ученим Китаю (Лу Цзі) та Індії (Дандін). У 17 ст. Буало сформулював осн. принципи П. *класицизму,* яка мала нормативний характер. Значний вклад у розвиток П. внесли просвітителі Д. Дідро, Г. Е. Лессінг. У Київ. Русі першу статтю з П. «О образех» (перекладена з грец.) вміщено в Ізборнику Святослава 1073. У 17—18 ст. праці з поетики («пиїтики») писали вчені *Київської академії* — Т. Олександрович, Г. *Кониський,* Ф. *Прокопович.* Новаторами в галузі П. були М. Ломоносов, Г. Сковорода. Велике значення для розвитку П. в Росії і на Україні мала діяльність В. Бєлінського, М. Чернишевського, М. Добролюбова, І. Франка. У широкому значенні термін «поетика» збігається із значенням «теорія літератури». 2) Розділ теорії літератури, в якому розглядаються питання поетичної майстерності: композиції, образної мови, ритміки тощо. 3) Сукупність худож. засобів у творчості окремого письменника (поетика Т. Шевченка) або певного літ. напряму (П. романтизму).

Літ.: Арістотель. Поетика. К., 1967; Буало Н. Мистецтво поетичне. К., 1967; Франко І. Із секретів поетичної творчості. Львів, 1961; Белецкий А. И. Избранные произведения по теории литературы. М., 1964; Сивокінь Г. М. Давні українські поетики. Х., 1960; Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963.

Г. К. Сидоренко.

ПОЖАРНОБА́ЛКІВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення ранньоскіфського часу (кін. 7 — поч. 5 ст. до н. е.) із *зольниками,* виявлене поблизу с. Пожарної Балки Полтавського р-ну Полтав. обл. Досліджували його 1949. Виявлено залишки вогнища від наземного житла, госп. ями. Знайдено численні уламки глиняного посуду (лощеного і нелощеного), кістки тварин (переважно свійських), побутові й господарські предмети (глиняні прясельця, грузила, кістяні проколки, уламки залізних ножів тощо).

ПОЖА́РОВ Микола Арсентійович [25.XI (7.XII) 1895, с. Золотков, тепер смт Гусь-Хрустального р-ну Владимирської обл.— 20.VI 1928, Смоленськ] — учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. Член Комуністичної партії з 1916. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Робітник, з 1915 — матрос Балт. флоту. З жовтня 1917 — секретар Севастопольського к-ту більшовиків, з грудня 1917 — член Військ.-революц. к-ту, голова Севастопольської Ради робітн., солдатських і матроських депутатів. З березня 1918 — член Таврійського губкому партії, член ЦВК Рад Тавріди, особливоуповноважений Раднаркому *Радянської Соціалістичної Республіки Тавріди* у Верховному військ.-революц. штабі; з червня 1918 — голова Яросл. повітової Ради. В 1919—22 — комісар штабу Пн. фронту, Оперативного управління Зх. фронту, голова революц. трибуналу 16-ї і 6-ї армій Зх. фронту. З 1923 — на парт. і госп. роботі.

ПОЖА́РСЬКИЙ Дмитро Михайлович [1.XI 1578 — 20 (30).IV 1642, Москва, похований у Суздалі] — рос. держ. і військ. діяч, князь, боярин (з 1613). В період *польської і шведської інтервенції початку 17 століття* 1608—10 був прибічником *Василія Шуйського* в його боротьбі проти *Лжедмитрія II.* Разом з К. *Мініним* став керівником *народного ополчення 1611—12.* Керував воєнними діями проти польс.-шляхет. інтервентів 1613—18. Був воєводою в Новгороді (1628—30), очолював ряд моск. приказів. К. Мініну й П. встановлено пам'ятники в Москві (1804—18, скульптор І. П. Мартос) та Нижньому Новгороді (тепер м. Горький; 1826, скульптор А. І. Мельников).

ПОЖЕ́ЖА — неконтрольоване горіння, що розвивається у часі і просторі. Знищує матеріальні цінності і створює загрозу для життя людей. Спричинюється в основному необережним поводженням з вогнем, порушенням правил і норм експлуатації електр. приладів та виробничого устаткування, самозайманням матеріалів (речовин). Є П. зовнішні (відкриті), напр. степові, лісові, нафт. і газових фонтанів, і внутрішні (закриті), напр. на шахтах. В кожному просторі, охопленому пожежею, умовно розрізняють зони: активного горіння (осередок П.), теплового впливу й задимлення. В зоні активного горіння матеріали взаємодіють переважно з киснем атм. повітря, відбувається тління, спостерігається полум'я, виділяються тепло і дим. Спалимі конструкції і матеріали під впливом тепла нагріваються і займаються, а неспалимі деформуються. Найбільші т-ри в цій зоні характерні для зовнішньої П. і становлять в середньому 1000—1250° С (тверді матеріали), 1100—1300° С (рідини) і 1200—1350° С (горючі гази). Зону активного горіння оточує інша зона — теплового впливу, де т-ра нижча (прибл. на 60—80° С), та все ж небезпечна для навколишніх об'єктів і людей. Продукти згоряння (дим), які виділяються при П., утворюють зону задимлення. Чимало з них відзначаються підвищеною токсичністю, особливо при горінні полімерів. Для боротьби з П. використовують *пожежну техніку.* Див. також статті *Пожежна охорона, Пожежний нагляд.*

Літ.: Демидов П. Г., Шандыба В. А., Щеглов П. П. Горение и свойства горючих веществ. М., 1981.

В. В. Петренко.

ПОЖЕ́ЖНА ОХОРО́НА — в СРСР система державних і громадських заходів щодо запобігання *пожежам,* а також ліквідації їх; організація, що здійснює боротьбу з пожежами. В Росії, в т. ч. на Україні, віддавна осн. заходами боротьби з пожежами були категорична заборона необережно користуватись вогнем у літній сухий період і покарання винуватців; пожежну повинність у містах несли самі жителі. Лише в 19 ст. створено перші професійні пожежні команди: у Петербурзі — 1803, у Києві — 1841. Пізніше такі команди почали діяти в Харкові, Одесі, Катеринославі та ін. містах. У 1907 на Україні було 290 пожежних команд, з них 201 — добровільна. Державного значення П. о. набула після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли В. І. Ленін підписав (17.IV 1918) декрет «Про організацію державних заходів по боротьбі з вогнем». Вже 1926—27 в союзних республіках, зокрема на Україні (1927), був сформований апарат Державного *пожежного нагляду.* Завершальною у справі організації П. о. була постанова ВЦВК і РНК СРСР (7.IV 1936) про Державний пожежний нагляд, яка визначила його функції й права. Велике значення для розвитку П. о. мала постанова Ради Міністрів СРСР (15.VII 1977) «Про заходи по підвищенню пожежної безпеки у населених пунктах і на об'єктах народного господарства».

Найважливішим завданням П. о. є пожежна профілактика, що полягає у попередженні пожежі, обмеженні зони поширення виниклих пожеж, створенні умов для евакуації людей з будинків, де виникла пожежа. В основу цієї профілактики покладено систему державних стандартів, правил і норм пожежної безпеки при проектуванні, будівництві й експлуатації підприємств, навч. закладів, адміністративних і житлових будинків тощо. П. о. нерозривно пов'язана з застосуванням засобів *пожежної техніки* і *вогнезахищених матеріалів,* забезпеченням *пожежного водопостачання,* спорудженням протипожежних перепон і спец. конструкцій (див. *Брандмауер*), з підвищенням *вогнестійкості* матеріалів, додержанням правил експлуатації виробничого устатку-

вання, систем опалення тощо. Важливою частиною профілактичної діяльності є масово-роз'яснювальна робота серед населення, спрямована на виконання правил пожежної безпеки, на ознайомлення з найпростішими прийомами гасіння пожеж, з заходами особистої безпеки при пожежі. Поряд з професійними пожежними частинами П. о. забезпечують добровільні пожежні дружини, в сільській місцевості створюють пожежно-вартову охорону. Підвищенню боєздатності пожежних підрозділів сприяє *пожежно-прикладний спорт*. У 1957 створено *Українське добровільне пожежне товариство*. В УРСР медаллю «За відвагу на пожежі» нагороджено (1980) 1233 чоловіки.

Літ.: Предупреждение и тушение пожаров на промышленных предприятиях. К., 1978; Обухов Ф. В. Советская пожарная охрана. М., 1979; Противопожарные мероприятия на промышленных предприятиях. К., 1979; Шувалов М. Г. Основы пожарного дела. М., 1979.

В. І. Ковшун.

ПОЖЕ́ЖНА ТЕ́ХНІКА — техніка, якою запобігають *пожежі*, обмежують або гасять її, захищаючи від неї людей і матеріальні цінності. Першими засобами П. т. були ручні пожежні насоси, що їх використовували (16—17 ст.) в Німеччині, Голландії, Росії тощо. Оригінальну конструкцію пожежного насоса запропонував (1739) А. К. *Нартов*. У 1829 в Лондоні стала до ладу парова пожежна машина. В Росії перші парові пожежні насоси діяли з 1862. Наступного року в Москві видав першу продукцію з-д протипожежного устаткування. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. в Німеччині, а згодом в ін. країнах для боротьби з пожежами застосовували автомобілі, обладнані мех. пожежними насосами, пожежні драбини. В СРСР розвиток П. т. почався з 20-х рр. Вже 1925 Ленінградський гідромеханічний з-д випустив перші пожежні машини. В подальші роки було налагоджено випуск піноутворювачів, вогнегасильних порошків і апаратури для їх подавання. Уперше в світі розроблено техніку і способи гасіння газових і нафтових фонтанів методом вибуху. З 1967 почали діяти установки газоводяного (сумішшю відхідних газів турбореактивних двигунів і пари води) гасіння газу і нафти.

Осн. засобами П. т. (мал.) є пожежні машини: автоцистерни — з запасом води (2—10 тис. л) і піноутворювачів, пересувні насосні станції (продуктивність їхнього насоса — 110 л за секунду), автодрабини (з висотою підйому до 45 м), мотопомпи (продуктивністю до 1600 л води за хвилину), автомобілі рукавні, газоводяного, пінявого або порошкового гасіння, автомобілі аеродромної служби, автомобілі зв'язку й освітлення та ін. До них належать також пожежні поїзди (вагононасосна станція, кілька цистерн місткістю по 25—50 тис. л води), пожежні судна (продуктивність кожного їхнього насоса — до 1000 м³ води за годину), вздовж бортів яких прокладено трубопроводи зрошувальної системи, спец. обладнані пожежні літаки і вертольоти (Як-12, Мі-6 та ін.). Крім того, засобами П. т. є стаціонарні установки водяного, пінявого, газового і порошкового пожежогасіння, пристрої сигналізації (напр., оповісники, що реагують на тепло, дим і світло), розміщувані всередині об'єктів, пристрої автоматики (розпилювачі вогнегасильних речовин, піногенератори, *датчики*, що виявляють місця загоряння), *вогнегасники*, пожежні *гідранти* (див. також *Пожежне водопостачання*), пожежний інструмент тощо. В СРСР проблеми П. т. досліджують у Всесоюзному н.-д. ін-ті протипожежної оборони (Балашиха), у спец. н.-д. лабораторіях та конструкторських бюро пожежних машин. Найбільшим в СРСР є завод протипожежного устаткування в Чернігівській обл. Розвиток П. т. пов'язаний з дальшою механізацією гасіння пожеж, створенням високоефективних вогнегасильних засобів і речовин, максимальним полегшенням і підвищенням безпеки праці пожежників, створенням швидкодіючих стаціонарних автоматизованих протипожежних пристроїв.

Літ.: Севриков В. В. Автономная автоматическая противопожарная защита промышленных сооружений. К.—Донецк, 1979; Шувалов М. Г. Основы пожарного дела. М., 1979.

О. О. Добровольський.

ПОЖЕ́ЖНЕ ВОДОПОСТАЧА́ННЯ — постачання населеним пунктам та ін. об'єктам води, необхідної для гасіння *пожежі*. Для П. в. використовують пожежні водопроводи, що їх, як правило, об'єднують з водопроводом господарсько-питним або технічним (див. *Водопостачання*). Іноді (для об'єктів найнебезпечніших у пожежному відношенні) споруджують окремі пожежні водопроводи. На об'єктах, де водопроводу немає або потужність його невелика (напр., у сільс. місцевості), воду забирають, користуючись пересувними пожежними насосами (мотопомпами), з природних або штучних водойм та спец. місткостей. З зовн. *водопровідних мереж* вода надходить через пожежні *гідранти*. В пожежних водопроводах низького тиску (не менше 0,1 МПа) вода подається по пожежних рукавах у пересувні пожежні насоси; у водопроводах високого тиску (понад 0,7 МПа) вона спрямовується по пожежних рукавах на місце пожежі, а необхідний тиск створюється стаціонарними пожежними насосами, встановленими на насосній станції. Всередині житл. будинків висотою понад 12 поверхів, у великих громад. спорудах і пожежонебезпечних цехах пром. підприємств передбачають внутр. пожежний водопровід, з якого воду забирають через пожежні крани (компактні струмені води зрошують найвіддаленіші ділянки приміщень). Застосовують і автом. спринклерні та дренчерні системи пожежогасіння. Спринклерна система являє собою сукупність труб (під стелею приміщення) з головками, що відкриваються при збільшенні т-ри вище встановленого рівня. В дренчерній системі головки постійно відкриті, а вода надходить у труби автоматично. В СРСР норми витрати води на гасіння пожежі встановлено *Будівельними нормами і правилами*. Див. також *Пожежна техніка*.

ПОЖЕ́ЖНИЙ НА́ГЛЯД — в СРСР державний нагляд за додержанням правил і норм щодо запобігання *пожежам*, безпеки людей при виникненні пожежі, забезпечення об'єктів нар. г-ва і населених пунктів засобами протипожежного захисту і *пожежної техніки* тощо. Здійснюється Головним управлінням пожежної охорони МВС СРСР, управліннями (відділами) пожежної охорони м-в внутрішніх справ союзних і автономних республік та управліннями внутрішніх справ виконкомів крайових, обласних і міських рад народних депутатів. Він здійснюється, крім того, відділами (відділеннями, інспекціями, інспекторами) держ. пожежного нагляду відділів внутр. справ виконкомів окружних, міських і районних рад народних депутатів, частинами пожежної охорони міст, селищ міського типу і районних центрів, а також підрозділами *пожежної охорони*, безпосередньо підпорядкованими МВС СРСР. Органи П. н. розробляють рекомендації по посиленню пожежного захисту об'єктів нар. г-ва і населених пунктів, сприяють їхній реалізації, розробляють (за участю заінтересованих організацій) і затверджують правила пожежної безпеки при експлуатації будинків та споруд і проведенні будівельних робіт, беруть участь у державних комісіях по прийманню в експлуатацію підприємств, будинків, споруд тощо. Їм надано право притягати до відповідальності осіб, винних у порушенні правил і вимог пожежної безпеки, а також припиняти експлуатацію об'єктів, на яких виникає безпосередня загроза пожежі. Див. також *Гірничий нагляд, Гірничорятувальна справа, Енергетичний нагляд, Котлонагляд*.

О. В. Скобелєв.

ПОЖЕ́ЖНО-ПРИКЛАДНИЙ СПОРТ — вид спорту, що включає комплекс вправ і елементів, які застосовуються для успішної боротьби з вогнем. В програму змагань з П.-п. с. входять: подолання 100 м смуги з перешкодами, пожежна естафета (4 × 100 м) з перешкодами, піднімання по пожежних драбинах, вміння користуватися *пожежною технікою* тощо. Зародився в СРСР. Перші змагання відбулися 1937. З 1948 проводяться всесоюзні змагання, а з

Пожежна техніка:
1 — пожежна автоцистерна; 2 — пожежний автомобіль порошкового гасіння; 3 — пожежний автомобіль аеродромної служби; 4 — пожежне судно.

1965 — чемпіонати СРСР. В 1963 П.-п. с. включено до *Єдиної Всесоюзної спортивної класифікації*. В 1964 створено Федерацію П.-п. с. СРСР. З 1968 проводяться міжнар. змагання з П.-п. с., в яких беруть участь команди СРСР, НРБ, НДР, СРР, ЧССР, ПНР.

ПОЖИ́ВНІ СЕРЕДО́ВИЩА — рідкі або тверді середовища, на яких в лабораторних або промислових умовах вирощують бактерії, мікроскопічні гриби, найпростіших, віруси, культури клітин. За допомогою П. с. одержують чисті *культури мікроорганізмів* та *культури тканин*, вивчають морфологічні, фізіологічні, культуральні та ін. властивості, а також проводять кількісний облік, диференціацію клітин, зберігають їх тощо. Розрізняють П. с. природного походження, склад яких точно не встановлено (рослинні та м'ясні відвари, настої, екстракти, солодове сусло, молоко, яйця, сироватка, соки плодів, шматочки картоплі, моркви, внутр. органів тварин, зерна рису, пшона тощо), та синтетичні П. с., які містять розчини певних мінеральних і органічних солей, *вуглеводів, амінокислот, вітамінів* тощо. Використовують також напівсинтетичні П. с. Тверді П. с. одержують додаванням до рідких П. с. *агар-агару, желатину*, рідше — силікагелю. Всі П. с. стерилізують (див. *Стерилізація*) в автоклаві або фільтруванням через спеціальні фільтри. При виготовленні певного П. с. особливе значення має встановлення відповідного pH. Розрізняють у н і в е р с а л ь н і П. с., на яких можуть рости багато груп мікроорганізмів, е л е к т и в н і П. с., що забезпечують розвиток мікроорганізмів з певними фізіол. властивостями, д и ф е р е н ц і а л ь н о - д і а г н о с т и ч н і П. с., які, зокрема, дають змогу визначати патогенні мікроорганізми, та ін. Одні мікроорганізми (напр., *автотрофи*) ростуть на П. с., що містять лише розчини неорганічних солей, інші (напр., *гетеротрофи*) — на складних природних та синтетичних П. с. На безазотних П. с. виділяють організми, що фіксують азот. Про здатність досліджуваних мікроорганізмів до біосинтезу *протеолітичних ферментів* свідчить розрідження м'ясо-пептонового желатину та просвітлення молока. В промисловості на П. с. одержують велику кількість мікробної маси і продуктів *метаболізму* мікроорганізмів: *антибіотики*, вітаміни, амінокислоти тощо. *Є. І. Квасников.*

ПОЖИ́ВНІСТЬ КОРМІ́В — властивість кормів задовольняти потреби тварин у поживних речовинах. Корми оцінюють за загальною (крохмальний еквівалент, кормова одиниця), енергетичною (енергетична кормова одиниця), протеїновою або білковою (протеїнове відношення), амінокислотною, жировою, вуглеводною, вітамінною та мінеральною поживністю. П. к. визначають за хім. і фіз. станом корму, вмістом у ньому необхідних поживних речовин та енергії, перетравністю, ступенем *асиміляції*, повноцінністю і продуктивною дією. Чим більшою мірою корми або *кормовий раціон* задовольняють потреби тварин, тим вища їх поживність. П. к. залежить від кліматич. умов, грунту, агротехніки, сорту і фази вегетації кормових рослин, способів заготівлі, зберігання й обробки кормів для згодовування тощо. Знання П. к. необхідні для кормовиробництва, раціонального використання кормів, порівняння й заміни за поживністю окремого корму, одержання високої продуктивності тварин, складання кормових раціонів, норм і планів заготівлі кормів. Для практичного користування розроблено таблиці П. к. за найважливішими показниками. Див. також *Годівля сільськогосподарських тварин*.

Літ.: Хімічний склад і поживність кормів. К., 1973; Довідник поживності кормів. К., 1978. *Г. В. Танцуров.*

ПОЖИ́ЛЕ — грошова плата, яку стягували в Рос. державі поміщики з селян за їхній перехід до іншого поміщика. Вперше згадується в *Судебнику 1497*. В зв'язку з забороною сел. переходів сплата П. припинилася в 17 ст. П. стягували й на Чернігово-Сіверщині, яка відійшла 1503 від *Великого князівства Литовського* до Рос. д-ви. П. було засобом прикріплення селян до землі.

ПОЗААТМОСФЕ́РНА АСТРОНО́МІЯ — галузь астрономії, що досліджує космічні об'єкти за допомогою апаратури, винесеної за межі земної атмосфери. Апаратуру встановлюють на *штучних супутниках Землі, космічних зондах*, орбітальних обсерваторіях, на Місяці тощо. Завдання П. а. полягає в розширенні діапазону спостережень і усуненні завад, зумовлених земною атмосферою. П. а. вивчає рентгенівське, ультрафіолетове, інфрачервоне та гамма-випромінювання небесних тіл, корпускулярні потоки, а також магн. поля в околі космічних об'єктів і в міжпланетному просторі. П. а. досліджує і земні об'єкти. *В. П. Цесевич.*

ПОЗАГАЛАКТИ́ЧНА АСТРОНО́МІЯ — розділ астрономії, що вивчає світ, який лежить за межами нашої зоряної системи — *Галактики*. П. а. почала розвиватись у першій чверті 20 ст., коли стало ясно, що спостережувані спіральні й еліптичні туманності лежать поза межами нашої Галактики і є великими зоряними системами. П. а. вивчає структуру позагалактичного поля, групи, що характеризують його, скупчення та хмари *галактик* тощо. Одне з осн. завдань П. а.— вивчення найближчих галактик, які утворюють місцеву групу їх (радіус бл. 0,6 Мпк), включаючи нашу Галактику, Магелланові Хмари і Туманність Андромеди. Велике значення має правильне пояснення фіз. процесів, що відбуваються в них: потужного радіовипромінювання, викидання з релятивістськими швидкостями струменів матерії, грандіозних вибухів ядра з високою світністю чи надлишком ультрафіолетового випромінювання тощо. Для одержання правильних результатів у цих дослідженнях важливу роль відіграє розробка методів визначення точних віддалей до позагалактичних об'єктів. Результати П. а. використовують у *космології* — науці про розвиток *Всесвіту* як цілого. *Т. А. Агекян.*

ПОЗАЕКОНОМІ́ЧНИЙ ПРИ́МУС — примус до праці, що грунтується на відносинах безпосереднього панування й підкорення, на особистій залежності працівника від експлуататора. Характерний для рабовласницького і феодального суспільств. П. п.—це вияв власності експлуататора не лише на *засоби виробництва*, а й на самого робітника, є умовою й передумовою привласнення рабовласниками і феодалами результатів *додаткової праці* рабів та кріпосних селян. Широко використовувався в період т. з. *первісного нагромадження капіталу*. За капіталізму існує екон. примус, оснований на особистій юрид. свободі робітника, повністю позбавленого засобів виробн. і тому змушеного продавати свою *робочу силу* капіталісту.

ПОЗАЗЕ́МНІ ЦИВІЛІЗА́ЦІЇ — гіпотетичні суспільства розумних істот, існування яких можливе на інших планетних системах. Проблема існування таких цивілізацій та встановлення контактів з ними наз. проблемою CETI (англ. Communication with Extratterrestrial Inteligence — зв'язок з позаземним розумом). Уявлення про єдиність законів розвитку матерії, наявність життя на Землі, а також дані астрономії про існування планетних систем, подібних до *Сонячної системи*, дають підставу для висновку про можливість життя в ін. областях *Всесвіту*. Фіз. умови на планетах Сонячної системи (крім Землі) непридатні для розвитку та існування розумного життя. Проведені експерименти по виявленню П. ц. та встановленню зв'язків з ними поки що не дали позитивних результатів.

ПОЗАКЛА́СНА РОБО́ТА в школі — складова частина навч.-виховної роботи, одна з форм організації дозвілля учнів. Дає широкі можливості для всебічного розвитку учнів і підготовки їх до життя. П. р. організовується і проводиться в позаурочний час піонерською й комсомольською орг-ціями та ін. органами дитячого самоврядування за активною допомогою і при тактовному керівництві з боку пед. колективу, особливо *класних керівників, вихователів*, організаторів позакласної і позашкільної роботи, *вожатих піонерських*. Значну допомогу учням в організації П. р. надають *позашкільні заклади*. За змістом П. р. дуже різноманітна: суспільно-політ., освітня, громадсько-корисна, фізкультурно-спортивна, заняття різними видами мистецтва. Осн. форми організації П. р.: масова робота (заняття в шкільних клубах, шкільні вечори, диспути, екскурсії та ін.), гурткова робота та індивідуальні заняття (позакласне читання, колекціонування тощо). П. р. тісно пов'язана з навч.-виховною, що проводиться на уроках.

ПОЗАКОРЕНЕ́ВЕ ПІДЖИ́ВЛЕННЯ РОСЛИ́Н — агротехнічний захід, *підживлення рослин* мінеральними солями через листя

шляхом обприскування їх живильними розчинами. Спрямоване на підсилене *живлення рослин* в період їх вегетації. Проводять за допомогою с.-г. авіації. Застосовують на плодово-ягідних насадженнях, багаторічних травах, луках і пасовищах. П. п. р. розчином сечовини застосовують на посівах озимої пшениці у фазі *колосіння* з метою збільшення кількості білка в зерні. *П. О. Дмитренко.*

ПОЗАМА́ТКОВА ВАГІ́ТНІСТЬ — патологічна *вагітність*, під час якої запліднена яйцеклітина розвивається поза порожниною матки. Залежно від місця імплантації (прикріплення) яйця розрізняють трубну (99% випадків), яєчникову і черевну вагітність, а також вагітність в рудиментарному (додатковому) розі матки. Найчастіше П. в. є наслідком запальних процесів у придатках матки, порушення функції яєчників, *інфантилізму*, розвитку поліпів, пухлин та ін. захворювань, а також тривалої *лактації*. Перебіг і симптоми П. в. різноманітні і залежать від її форми, стадії розвитку і характеру порушення. Вагітність, що переривається внаслідок розриву труби, супроводжується сильними переймовидними болями унизу живота або в одній з пахових ділянок. У зв'язку з масивною внутрішньочеревною кровотечею виникає блідість шкірних покривів, пульс частий, слабкого наповнення, тиск падає, може наступити втрата свідомості. Швидко наростають симптоми подразнення очеревини (здуття живота, хворобливість та ін.). Лікування — хірургічне.

Літ.: Яковлев И. И. Неотложная помощь при акушерской патологии. Л., 1971; Беккер С. М. Патология беременности. Л., 1975; Практическое акушерство. К., 1976.

В. Я. Голота.

Позашкільні заклади. Палац піонерів і школярів у Сімферополі.

ПОЗАПІ́ЧНА ОБРО́БКА металів — очищення розплавлених металів від небажаних домішок поза плавильною піччю. Провадиться в ковші, виливниці або камері, а також у струмені металу при випусканні з плавильного агрегату або при переливанні з ковша в ківш. До П. о. належать *рафінування* сталі рідкими синтетичними *шлаками* і твердими шлакоутворюючими матеріалами, *дегазація* її продуванням нейтральними газами і *вакуумування сталі*. Спосіб рафінування сталі в процесі електрошлакового відливання великих зливків розроблено (1962) в *Електрозварювання інституті* ім. Є. О. Патона АН УРСР. Позапічній обробці піддають насамперед сталі спец. призначення, напр. конструкційні, нержавіючі і кулькопідшипникові. Така обробка зменшує вміст сірки, фосфору, газів і *неметалевих включень*, поліпшує мех. і експлуатаційні властивості сталі, знижує ураженість зливків поверхневими і внутрішніми дефектами (див. *Дефекти металів*). До того ж П. о. сприяє підвищенню продуктивності плавильних агрегатів (скорочуючи тривалість плавки).

М. Т. Привалов.

ПОЗАРОБО́ЧИЙ ЧАС — частина календарного часу, не зайнятого суспільно необхідною працею в нар. господарстві. Включає час, пов'язаний з роботою на виробн. (час у дорозі на роботу й назад, приймання й здавання зміни до і після встановленого *робочого дня*, час неоплаченої обідньої перерви на роботі), час, затрачений на ведення домашнього г-ва, час, зайнятий в особистому підсобному г-ві, час на задоволення фізіологічних потреб (сон, особиста гігієна, їжа), *вільний час* (дозвілля), ін. затрати часу. Скорочення робочого дня за соціалізму збільшує П. ч., який трудящі використовують за своїм бажанням. В СРСР тижневий фонд П. ч. робітників пром-сті збільшився 1980 порівняно з 1913 на 18 год. Річний фонд П. ч. трудящих підвищився і внаслідок збільшення тривалості оплачуваної відпустки (див. *Відпустки* в СРСР). З розвитком галузей нар. г-ва, що надають особисті послуги (див. *Побутове обслуговування населення*), та переходом на 5-денний робочий тиждень з двома вихідними днями структура П. ч. значно поліпшилася. Це розширило можливості для підвищення кваліфікації, культурного рівня й збільшення часу *відпочинку* трудящих.

В. Є. Козак.

ПОЗАЧЕРГО́ВА ТРЕ́ТЯ СЕ́СІЯ ВЕРХО́ВНОЇ РА́ДИ УРСР — відбулася 13—14. XI 1939 в Києві. На ній було розглянуто заяву Повноважної комісії *Народних Зборів Західної України* про прийняття Зх. України до складу УРСР. Комісія доповіла сесії одностайну волю трудящих краю про включення Зх. України до складу УРСР, щоб возз'єднати укр. народ у єдиній Укр. Рад. д-ві. В заяві вказувалося, що 1.XI 1939 Верховна Рада СРСР на Позачерговій 5-й сесії задовольнила прохання трудящих Зх. України і прийняла закон про включення її до складу СРСР з возз'єднанням з УРСР. Повноважна комісія за дорученням Нар. зборів Зх. України просила Верховну Раду УРСР прийняти Зх. Україну до складу УРСР і цим здійснити возз'єднання укр. народу. Після широкого обговорення П. т. с. В. Р. УРСР 14.XI одностайно затвердила закон про прийняття Зх. України до складу УРСР. Президії Верховної Ради УРСР було доручено призначити день виборів депутатів до Верховної Ради УРСР від Зх. України і визначити адм. поділ областей і районів Зх. України.

Літ.: Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939—1949 рр.). Збірник документів і матеріалів. К., 1949; Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. К., 1954; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

ПОЗАШКІ́ЛЬНА О́СВІТА — сукупність форм культурно-освітньої, загальноосв. та виховної роботи серед дорослого населення. В Росії, в т. ч. на Україні, почала розвиватися в 2-й пол. 19 ст. П. о. займались осв. т-ва, земства, профспілки (після 1905), *недільні школи, народні будинки, народні університети* та ін. культурно-осв. установи для дорослих. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції П. о. включена в заг. систему нар. освіти і стала однією з важливих і поширених форм підвищення політ. і осв. рівня трудящих. Після організації *Головполітосвіти* (1920) дістала назву політико-освітньої, а пізніше — культур.-осв. роботи. В СРСР створено широку мережу держ. і громад. культур.-осв. установ — клубів, б-к, музеїв.

ПОЗАШКІ́ЛЬНІ ЗА́КЛАДИ — в СРСР державні й громадські організаційні та інструктивно-методичні установи з позашкільної роботи з дітьми й підлітками. Є П. з. загального типу (*палаци і будинки піонерів та школярів*, дитячі парки, *піонерські табори*, дитячі сектори профспілкових клубів і палаців культури) і спеціалізовані (дитячі б-ки, театри, спорт. школи, станції юних натуралістів, техніків, туристів, дитячі залізниці, мор. та річкові пароплавства, лісництва). Більшість П. з. перебуває у віданні м-в освіти союзних республік.

Республіканська станція юних натуралістів. Київ

Робота П. з. регламентується Положенням про цілі, завдання, методи і форми їхньої діяльності. П. з. використовують такі форми роботи: гуртки, наук. т-ва і клуби, літ. об'єднання й театри; читацькі конференції й диспути на різні теми; виставки, картинні галереї, спартакіади; походи по місцях трудової і бойової слави; екскурсії й туристично-краєзнавчі походи; спорт. секції; військ.-спортивні ігри; трудові десанти по наданню допомоги колгоспам і радгоспам, охороні природи й пам'яток культури, пам'ятників воїнам, загиб-

Дніпропетровська міська дитяча флотилія.

Позашкільні заклади. Урочиста лінійка в піонерському таборі «Ясний» у Кончі-Заспі під Києвом.

лим у боротьбі за свободу й незалежність нашої Батьківщини; святкові вечори й дитячі ранки, вечори відпочинку; зустрічі з цікавими людьми та ін. Робота П. з. сприяє формуванню основ комуністичного світогляду, вихованню політ. свідомості й розвитку суспільної активності школярів, вихованню комуністичної моралі, основ естетичної культури й розвитку худож. здібностей; фіз. досконалості, зміцненню здоров'я. В Укр. РСР

Дитяча залізниця в Запоріжжі.

працює понад 1,8 тис. П. з., у т. ч. 804 палаци і будинки піонерів та школярів, 280 станцій юних техніків, 213 станцій юних натуралістів, 446 спорт. шкіл, 28 екскурсійно-туристичних станцій, 14 дитячих парків, 15 дитячих річкових і мор. флотилій, 13 дитячих залізниць та ін. В республіці працювало 22,5 тис. піонерських таборів, в яких побувало 6448 тис. дітей (1981). Збудовано 9 тис. дитячих майданчиків і понад 2800 спорт. споруд.

Робота П. з. тісно пов'язана з навчально-виховним процесом у школі і з життям всього рад. народу, що дає змогу повніше забезпечити ефективне виконання завдань комуністичного виховання підростаючого покоління.

Літ.: Організатор позакласної та позашкільної виховної роботи. К., 1976; Внешкольные учреждения. М., 1978.

В. А. Якубовський.

ПОЗАШЛЮБНІ ДІТИ — діти, що народилися у матері, яка не перебуває в *шлюбі* з їхнім батьком. За рад. законодавством, якщо походження П. д. від даних батьків встановлено у передбаченому законом порядку, то П. д. мають такі самі права і обов'язки щодо батьків та їхніх родичів, як і діти, народжені у шлюбі. Закон (в УРСР — ст. 53, 55 КпШС УРСР) передбачає, що запис про батька П. д. можна зробити на підставі спільної заяви батька і матері з проханням записати батьком громадянина, що підписав заяву, або на підставі суд. рішення при відсутності такої заяви; в противному разі запис провадиться за прізвищем матері, а запис імені й по батькові — за її вказівкою. В разі смерті матері (батька) або неможливості для них з ін. причин зареєструвати народження П. д. реєстрація провадиться на підставі заяви родичів одного з померлих, ін. осіб або адміністрації лікувального закладу, в якому перебувала дитина під час народження. П. д., походження яких від певного батька не встановлено, мають права та обов'язки лише щодо матері та її родичів. Положення діючого законодавства мають силу і щодо П. д., які народилися до 1.X 1968, тобто до прийняття *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю*. Матері, які мають П. д., одержують держ. допомогу на їхнє виховання, мають право помістити дитину до дитячого закладу на повне утримання та інші пільги.

ПОЗАШТА́ТНІ ПРАЦІВНИКИ́ — за рад. *трудовим правом* робітники і службовці, які виконують роботу без зарахування їх у штатний (списковий) склад підприємства, установи, орг-ції. До П. п. належать переважно агенти Держстраху, актори концертних орг-цій, кіностудій, викладачі вищих та середніх спец. навч. закладів з погодинною оплатою праці та ін. Підставою виникнення труд. правовідносин з П. п. є укладений з ними *трудовий договір* або угода, в яких передбачено обсяг і характер роботи, норми часу і розцінки, строки початку і закінчення робіт, їхню заг. вартість. Праця П. п. оплачується один раз при виконанні певної роботи або періодично в строки, встановлені для виплати *заробітної плати*. На П. п., які працюють без підпорядкування правилам внутр. трудового розпорядку, законодавство про працю поширюється в межах, передбачених спец. постановами та інструкціями. На П. п., які зобов'язані виконувати ці правила і підлягають держ. *соціальному страхуванню*, поширюється, як правило, заг. законодавство про працю.

В. І. Прокопенко.

ПОЗБА́ВЛЕННЯ БА́ТЬКІВСЬКИХ ПРАВ — за рад. правом надзвичайний захід цивільно-правового характеру, застосовуваний лише судом до одного або обох батьків, визнаних винними в неналежному вихованні своїх дітей, у разі, коли всі ін. засоби впливу не дали потрібних результатів. Відповідно до ст. 19 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю* (в УРСР — ст. 70—76 КпШС УРСР) підставою для П. б. п. є ухиляння батьків від виконання своїх обов'язків по вихованню дітей або зловживання батьківськими правами, жорстоке поводження з своїми дітьми, шкідливий вплив на них аморальною, антигромадською поведінкою, а також хронічний *алкоголізм* або *наркоманія* батьків. П. б. п. здійснюється лише щодо дітей, які не досягли 18 років. При П. б. п. батьків дитина передається під опіку органів *опіки* і *піклування*, а батьки втрачають усі права, які виникають у них на підставі спорідненості з дітьми, в т. ч. й право на одержання в майбутньому від дітей утримання. П. б. п. не звільняє батьків від обов'язку утримувати дітей (див. *Аліменти*). Поновлення в батьківських правах провадиться в судовому порядку.

Я. М. Шевченко.

ПОЗБА́ВЛЕННЯ ВО́ЛІ — вид *покарання*, що полягає в примусовій ізоляції засудженого від суспільства в спец. установі з певним режимом (тюрмі, колонії тощо). В СРСР П. в. застосовується тільки за *вироком* суду. Своєю метою П. в. має виправлення і перевиховання засудженого, а також запобігання вчиненню нових злочинів. П. в. може бути визначено на строк від 3 місяців до 10 років, а за особливо тяжкі злочини та для особливо небезпечних *рецидивістів* у випадках, передбачених законом, — не більше 15 років. Строк П. в. не може перевищувати 10 років при визначенні покарання особі, що вчинила злочин у віці до 18 років. Засуджені до П. в. відбувають покарання у *виправно-трудовій колонії* чи в тюрмі, а неповнолітні — у *виховно-трудовій колонії*. Вид установи з відповідним режимом, у якій засуджені відбувають П. в., визначається судом. Закон надає суду право присудити до умовного засудження особу, вперше засуджену до П. в., з обов'язковим притягненням її на строк призначеного покарання до праці (ст. 25[1] КК УРСР). В ряді бурж. країн поширені довгочасні строки П. в., у т. ч. безстрокове ув'язнення (Франція), довічне ув'язнення (США).

Ю. Ю. Фомін.

ПОЗДЮ́НІН Валентин Львович [27.XI (9.XII) 1883, Бузулук, тепер Оренб. обл.— 23.V 1948, Москва] — рад. вчений у галузі суднобудування і механіки, акад. АН СРСР (з 1939). Член КПРС з 1938. Закінчив (1908) Петерб. політех. ін-т, потім екстерном — Кронштадтське морське інженерне уч-ще. З 1910 викладав у Петерб. (пізніше Ленінгр.) політех. ін-ті, 1924—30 працював у Тех. раді Регістру СРСР по експертизі проектів суден. З 1930 — професор Ленінгр. кораблебуд. ін-ту, з 1941 — зав. відділом Ін-ту механіки АН СРСР. Осн. праці — з теорії проектування суден, теорії і розрахунку суднових пристроїв і систем, швидкохідних гребних гвинтів, а також з питань корабельної архітектури і гідромеханіки. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

В. Л. Поздюнін.

ПО́ЗЕН Леонід Володимирович [10 (22).VII 1849, с. Оболонь, тепер Семенівського р-ну Полтав. обл.— 8.I 1921, Петроград] — укр. скульптор, дійсний член петерб. АМ (з 1894). Спеціальної худож. освіти не мав. З 1880 — експонент, з 1891 — член Т-ва *передвижників*. П. виконав численні скульптурні групи і статуетки на теми з життя та історії укр. народу («Кобзар», 1883; «Переселенці», 1884; «Жебрак», 1886; «Запорожець у розвідці», 1887; «Скіф», 1889; «Оранка на Україні», 1897 , та ін.). Кращим з них властиві яскраво виявлене демократичне спрямування, часом — соціально-викривальні риси, досконала пластична форма. Значне місце в творчості П. належить портрету (погрудця Г. Мясоєдова, 1890; Ф. Стравинського,

Л. В. Позен. Портрет роботи М. О. Ярошенка. 1883. Приватна збірка. Ленінград.

Л. В. Позен. Переселенці. Бронза. 1884. ДМУОМ у Києві.

1897; М. Ярошенка, 1898 і 1899, та ін.). П.— автор пам'ятників І. Котляревському (1896—1902, відкрито 1903) і М. Гоголю (1913—15, відкрито 1936), обидва — в Полтаві. Твори П. зберігаються в музеях Києва, Полтави, Херсона, Львова, Москви, Ленінграда. Іл. див. також до статті *Бронза*, т. 2, с. 40; на окремому аркуші до ст. *Котляревський* І. П., т. 5, с. 448—449 і с. 455.

Літ.: Владич Л. Леонід Володимирович Позен. К., 1961.

ПОЗИВА́Ч — одна з сторін у *цивільному судочинстві*; особа, яка звертається до суду, арбітражу чи третейського суду з *позовом*. П. може виступати як громадянин, так і *юридична особа*.

ПО́ЗИКИ ДЕРЖА́ВНІ — кредитні відносини, в яких позичальником чи кредитором виступає держава або її місцеві органи. Звичайно П. д. мають грош. форму, іноді (в умовах знецінення грошей) застосовуються й натуральні, сплачувані продуктами. Позики поділяють на внутрішні, що їх розміщують всередині країни, й зовнішні (міжнародні), які реалізують на іноз. грош. ринках. За видами доходності розрізняють П. д. процентні, якщо держателі *облігацій* одержують доход у вигляді певного процента, сплачуваного у визначений строк, і виграшні, доход від яких сплачується у вигляді виграшу. За строками погашення позики бувають короткострокові (поточні, до року), середньострокові (від 1 до 5 років) і довгострокові (понад 5 років). Розміщуються П. д. переважно передплатою серед населення, через *банки* або *ощадні каси*, продажем на *біржі* та з *аукціону*. Соціальний зміст П. д. визначається класовою природою і функціями даної д-ви. За капіталізму П. д.— осн. форма функціонування *кредиту державного*. В бурж. країнах П. д. є гол. джерелом покриття дефіциту *бюджетів державних*. Осн. держателі облігацій внутр. П. д. у капіталістичних країнах — банки, капіталістичні компанії, орг-ції та установи, імущі верстви населення — одержують через позики гарантований доход, який д-ва покриває, оподатковуючи трудящих. Зовн. позики, що їх надають імперіалістичні д-ви, виступають як знаряддя екон. і політ. тиску на ін. країни, закабалення економічно слаборозвинутих країн, збереження колоніального панування в нових формах, створення агресивних воєнних блоків і посилення світової реакції. П. д. в соціалістичних країнах докорінно відрізняються від позик капіталістичних країн. Вони призначені для мобілізації тимчасово вільних грошей (гол. чин. трудових заощаджень широких верств населення) для госп. і культур. будівництва. Держ. внутр. позики в СРСР відіграли важливу роль у соціалістичному будівництві, в зміцненні обороноздатності країни. В 1957 ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли рішення про припинення з 1958 випуску нових П. д. і відстрочку на 20 років виплат населенню по раніше випущених позиках. XXIV з'їзд КПРС визнав за можливе достроково погасити ці позики починаючи з 1974 з тим, щоб скоротити строк погашення облігацій на 6 років і закінчити до 1990. В СРСР з 1938 випускають позики, що вільно перебувають в обігу. Облігації цих позик вільно продають і купують ощадні каси. Такою позикою, випущеною на 20 років, є держ. 3%-на внутр. виграшна позика (1966).

В ін. соціалістичних країнах П. д. відіграли певну роль у мобілізації фінанс. засобів на потреби госп. будівництва. Зовн. П. д. і кредити соціалістичних країн, що їх вони надають одна одній, а також молодим д-вам, що розвиваються, на пільгових умовах, характеризуються низькими процентними ставками і довгостроковістю. Вони спрямовані на розвиток і зміцнення економіки кожної з соціалістичних країн і *світової системи соціалістичного господарства*, досягнення екон. і політ. незалежності молодих суверенних держав.

Т. І. Таланова.

ПО́ЗИКИ ДОГОВІ́Р — у *цивільному праві* договір, в силу якого одна сторона (позикодавець) передає другій стороні (позичальникові) у власність чи оперативне управління *гроші* або *речі*, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцю таку саму суму грошей або рівну кількість речей того самого роду і якості. В СРСР регулюється цивільним законодавством союзних республік (в УРСР — гл. 32 ЦивК УРСР). П. д. вважається укладеним з моменту передачі позичальникові предмета позики. П. д. на суму понад 50 крб. має бути укладений у письмовій формі. Недодержання цієї форми у випадку спору позбавляє сторони права посилатися для підтвердження П. д. на показання *свідків*. Якщо позикодавцем виступає соціалістична організація, то, незалежно від суми, П. д. укладається в письмовій формі. Стягування процентів за П. д. між громадянами заборонено. Проценти за П. д. дозволяються по позичкових операціях *ломбардам* і в окремих випадках, встановлених законодавством СРСР.

А. М. Савицька.

ПОЗИТИ́В, позитивне зображення (від лат. positivus — позитивний, відповідний) — 1) Фотографічне зображення (відбиток з *негатива*), на якому світлі й темні місця об'єкта знімання розподіляються так само, як у дійсності. П. одержують *контактним копіюванням* або *проекційним друком* негативів на позитивний *фотографічний матеріал*, а також *оберненням*. У кольоровій фотографії і кінематографії вдаються, крім того, до *гідротипії*. Обробка позитивних матеріалів (*проявлення фотографічне, фіксування фотографічне*) не відрізняється від обробки матеріалів негативних. Чорно-білий П. створюють зерна металевого срібла, кольоровий П.— барвники. Див. також *Діапозитив*. 2) Фото- або кіноплівка, фотопластинка з таким (позитивним) зображенням.

ПОЗИТИВІ́ЗМ (від лат. positivus — позитивний) — суб'єктивно-ідеалістичний напрям бурж. філософії, представники якого все справжнє («позитивне», звідси й назва) знання вважають результатом конкретних наук або їхнього синтезу; заперечують філософію як науку з специфічною для неї теор. та світоглядною проблематикою. Виник у 30-х рр. 19 ст. як реакція на спекулятивну (див. *Спекулятивне*) філософію та крайні форми *містицизму*. Відкидаючи традиційні філос. проблеми (*основне питання філософії* та ін.) як «метафізичні», нібито позбавлені науково-світоглядного змісту, П. проголосив справжньою філософією конкретні («позитивні») науки, які спираються на безпосередній досвід людини. Засновник П. О. *Конт* допускав існування філософії лише як синтезу наук. знання (як заг. висновків з природничих і сусп. наук) і, претендуючи на подолання *матеріалізму* й *ідеалізму*, відстоював *феноменалізм*. Характерним для П. є заперечення можливості пізнання об'єктивного світу (*агностицизм*) та зведення мети науки лише до опису та впорядкування фактів, що витлумачуються як комплекс відчуттів і переживань суб'єкта. Вплив П. позначився на методології природничих і сусп. наук, зокрема, соціології (див. *Органічна теорія суспільства і держави*), політ. економії, етнографії тощо. Представники «класичного» П. в 19 ст. — Ж. Е. *Ренан* у Франції, Д. С. *Мілль* і Г. *Спенсер* у Великобританії. Другою істор. формою П. був *емпіріокритицизм*. Сучас. етапом у розвитку П. є *неопозитивізм*.

Г. А. Заїченко.

ПОЗИТИ́ВНЕ ПРА́ВО — *право*, яке діє в даний час, діюче право. Це поняття склалося ще в 17—18 ст. завдяки бурж. школі *природного права*, для концепції якої характерне протиставлення природного права, що **корениться** нібито в самій «природі» людини і є вічним, діючому, тобто праву, яке склалося в окремих народів у конкретних істор. обставинах.

Від П. п. слід відрізняти правові акти, що діяли раніше й були скасовані чи фактично втратили силу, а також правові погляди або уявлення про бажане право, або *законопроекти* та ін. підготовчі правові матеріали. Для визначення П. п. іноді використовують вираз «de lege lata» («за діючим законом»). Якщо дане питання діючим правом не врегульовано, але бажано законодавчо розв'язати його, застосовують вираз «de lege ferenda» («за законом, що передбачається»).

А. Й. Рогожин.

ПОЗИТРО́Н [від лат. posi(tivus) — позитивний і (*елек*)*трон*], e^+ — позитивно заряджена *елементарна частинка*, яка є *античастинкою* щодо електрона. Існування П. передбачив П. *Дірак* (1931); експериментально його відкрив у космічному промінні К. Д. *Андерсон* (1932). Маси і спіни П. й електрона однакові, а електр. заряди і магн. моменти рівні величиною, але протилежні знаком. П. бере участь в електромагн., слабких і сильних *взаємодіях елементарних частинок* і належить до *лептонів*. Стабільний, але в речовині існує лише короткий час

внаслідок *анігіляції* з електроном. При певних умовах, перш ніж анігілювати, може утворити з електроном зв'язану систему — *позитроній*. П. виникають при взаємоперетвореннях елементарних частинок (напр., при розпадах *мюонів*, у процесах народження γ-квантами пар електрон — П.), а також при *бета-розпаді* деяких *радіоактивних ізотопів*.

ПОЗИТРО́НІЙ, Ps — зв'язана система частинок — позитрона (e^+) й електрона (e^-). Будова П. аналогічна будові *атома* водню, від якого П. відрізняється заміною протона на e^+. Утворюється при зіткненнях повільних позитронів з атомами речовини. Залежно від взаємної орієнтації спінів e^+ і e^- розрізняють парапозитроній (спіни e^+ і e^- антипаралельні) і ортопозитроній (спіни паралельні). П.— нестабільна система, оскільки дуже швидко відбувається *анігіляція* позитрона й електрона. Парапозитроній анігілює з утворенням двох γ-квантів за час $1{,}25 \times 10^{-10}$ с, а ортопозитроній — з утворенням трьох γ-квантів за час $1{,}4 \cdot 10^{-7}$ с.

ПОЗИЦІ́ЙНА СИСТЕ́МА ЧИ́СЛЕННЯ — *система числення*, заснована на тому, що одна й та сама цифра одержує різні числові значення залежно від її місця в записі числа. Див. також *Числення*.

ПОЗИ́ЦІЯ (лат. positio — положення) — 1) Погляд у будь-якому питанні; певна оцінка факту, явища, події; дії, поведінка, зумовлені цією оцінкою. 2) Військова П. — смуга (ділянка, район) місцевості, зайнята або підготовлена для заняття військами. П. обладнується в інженерному відношенні і є складовою частиною глибоко ешелонованих смуг, розташованих в них у певному порядку по фронту і в глибину. Основу кожної П. становлять пов'язані між собою єдиною системою вогню та загороджень опорні пункти підрозділів, які обороняються. Кожна П. обладнується окопами, сховищами, траншеями, ходами сполучення. Підготовляються й вогневі П. для кулеметів, артилерії, мінометів, керованих реактивних снарядів, танків та ін. вогневих засобів, а для пускових установок ракетних військ — стартові позиції.

П. для ВМФ є водний простір, що його займають кораблі для ведення бою. 3) В муз. виконавстві — положення рук і пальців виконавця під час гри на струнних і клавішних муз. інструментах. Наприклад, основних скрипкових П.—сім, кожна з них охоплює звуковий інтервал, рівний кварті. Та чи ін. П. визначається відстанню від вказівного пальця, поставленого на гриф, до поріжка. 4) В балеті — основне положення ніг і рук. Існує 5 П. ніг.

ПОЗИЧКО́ВИЙ КАПІТА́Л — *грошовий капітал*, власник якого надає його на певний час іншим капіталістам за певну плату у формі *процента*. Виник і розвинувся в умовах капіталістичного способу виробн. Джерелом П. к. є тимчасово вільні грош. капітали пром. капіталістів, що утворюються в процесі кругообороту пром. капіталу. Особливістю П. к. є те, що його використовує у виробн. не сам власник, а інші — функціонуючі капіталісти. Формула П. к.— Г—Г′, де Г — грош. позика, Г′ — позика з процентом. Такий рух грошей створює видимість, ніби джерелом прибутку для позичкового капіталіста є самі гроші. Насправді ж дійсним джерелом є *додаткова вартість*, створювана найманими робітниками у сфері виробн. (див. *Наймана праця*). Тому П. к., як і всякий *капітал*, виражає екон. відносини не лише між позичковими (див. *Рантьє*) і пром. капіталістами, а й між класами капіталістів і робітників. Посередниками між позичковими і функціонуючими капіталістами є *банки*, в яких зосереджуються великі вільні кошти. Вони надають кредит капіталістичним підприємцям і д-ві. За імперіалізму П. к. у вигляді банківського монополістичного капіталу зрісся з пром. монополістичним капіталом, утворивши *фінансовий капітал*, який підкорив собі економіку й політику імперіалістичних держав (див. *Олігархія фінансова*).

Н. П. Баранова.

ПОЗІХА́ННЯ — мимовільний дихальний рух, що складається з глибокого затяжного вдиху й швидкого енергійного видиху, властиве тільки ссавцям, у т. ч. людині. П.— безумовнорефлекторний акт (див. *Безумовні рефлекси*), під час якого покращується постачання органам кисню. Настає при тривалому перебуванні в задушливому і накуреному приміщенні, втомі, сонливому стані, деяких хворобливих станах тощо.

ПОЗМО́ГОВ Анатолій Іванович (н. 16.IV 1921, Ташкент) — укр. рад. рентгенолог-онколог, доктор мед. наук (з 1962), професор (з 1963), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1947. Закінчив Ташкентський мед. ін-т у 1943. У 1963—66 — проректор та одночасно зав. кафедрою рентгенології і радіології Київ. мед. ін-ту. У 1966—71 — заст. директора Київ. н.-д. ін-ту експериментальної та клінічної онкології, з 1971 — директор київ. Рентгено-радіологічного і онкологічного науково-дослідного інституту. Основні наукові праці присвячені рентгенодіагностиці пухлин. Нагороджений орденами Червоної Зірки, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПОЗНА́НСЬКА Марія Аввакумівна [н. 2 (15).VII 1917, с. Петрашівка, тепер с. Гайворон Володарського р-ну Київ. обл.] — укр. рад. поетеса. Закінчила Київ. пед. ін-т (1949). Пише переважно для дітей молодшого віку. Авторка збірок віршів «Мій квітник» (1946), «У колгоспі „Перемога“» (1950), «Маленьким друзям» (1953), «Що я знаю про метро» (1961), «Зелена повінь» (1969), «Чим пахне коровай» (1975), «У садочку-колосочку» (1980) та ін., поем для дітей «Валя Котик» (1954), «Жоржини цвітуть» (1969), поеми-нарису «Фортеця над Дніпром» (1977, Літ. премія ім. Лесі Українки, 1978) — про героїв київського «Арсеналу», та ін.

Т. Ю. Буженко.

ПО́ЗНАНСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1848 — польс. нац.-визвольне повстання 20.III—9.V у Познанському великому князівстві проти прусського панування. Під впливом революц. подій у Франції та в Німеччині у Познані відбулась масова антиурядова демонстрація; городяни та селяни навколишньої місцевості вчиняли напади на прусські адм. установи, вступали в сутички з військами, намагаючися силою усунути органи прусської влади. Проте, сформований представниками консервативних і ліберальних кіл Нац. к-т, готовий задовольнитися автономією для князівства, вступив у переговори з прусським урядом. В результаті переговорів к-т пішов на деякі поступки (було зменшено чисельність польс. загонів), що дало змогу прусським військам перейти в наступ. У відповідь з польс. сторони було сформовано таємний Нац. уряд для керівництва збройною боротьбою. Об'єднані загони повстанців здобули дві перемоги над прусськими військами під Мілославом (30.IV) і під Соколувом (2.V). Однак офіцери, що походили з шляхти, налякані революц. активністю нар. мас, відмовилися продовжити боротьбу. Повстання зазнало поразки.

Ф. І. Стеблій.

ПО́ЗНАНСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1918—19, Великопольське повстання — польс. нац.-визвольне повстання в частині зх. польс. земель, що перебували під владою Німеччини. П. п. почалося 27.XII 1918 в умовах піднесення визвольного руху під впливом Великої Жовтневої соціалістич. революції 1917. 6.I 1919 Познань була зайнята повстанцями. Повстання поширилося на провінцію. Уряд бурж.-поміщицької Польщі, зрадивши нац. інтереси, не підтримав повстання. Проте повстанці протягом січня — лютого визволили майже всю Познанщину і відбили наступ нім. армії. В лютому 1919 між польс. буржуазією, яка скористалася з перемоги і захопила владу на визволених територіях, і урядом Німеччини було підписано перемир'я. Успіх П. п. забезпечив возз'єднання з Польщею більшої частини Познанщини і Східного Помор'я.

ПОЗНА́НСЬКИЙ Борис Станіславович [25.IV (7.V) 1841, м. Стародуб, тепер Брян. обл.— 27.IX (10.X) 1906] — укр. письменник та етнограф ліберально-бурж. напряму. В 1859—61 навчався в Київ. ун-ті. Провадив етнографічні дослідження в Київ., Катеринославській і Ворон. губерніях та на Пн. Кавказі. Автор праць «Одяг малоросів» («Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове», т. 3. М., 1905), «Спогади» (1913), «Дещо про козаччину на Україні в 1855 р.» («Киевская старина», 1905, т. 89, № 4).

ПО́ЗНАНЬ — місто на Зх. Польщі, адм. ц. Познанського воєводства. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт на р. Варті. 534 тис. ж. (1977). Засн. на поч. 9 ст. на правому березі р. Варти. В 10—11 ст.— одна з резиденцій польс. князів. Бл. 968 тут виникло перше в Польщі єпископство. Після 2-го поділу

Польщі (1793) — під владою Пруссії, 1807—15 — у складі *Варшавського герцогства*, з 1815 — центр Познанського великого князівства. Після *Познанського повстання 1918—19* ввійшла до складу Польс. д-ви. В 1939 окупована фашист. Німеччиною. 23.II 1945 визволена Рад. Армією. П.— значний центр машинобудування та металообробки країни (виробн. тепловозів, вагонів, суднових дизелів, верстатів, с.-г. машин, сталевого литва, контрольно-вимірювальних приладів, підшипників тощо). Підприємства гумової (зокрема, виробн. автопокришок), швейної, деревообр., поліграф., парфюмерної та харч. пром-сті. 8 вузів, у т. ч. Познанський ун-т ім. А. Міцкевича. Нац. природничий та археол., худож. ремесел, історії робітн. руху, істор. та ін. музеї. Оперний і драм. театри, філармонія. Пальмарій. Зоопарк. У П. щорічно (у червні) проводяться міжнар. ярмарки.

Архіт. пам'ятки: романський костьол св. Яна (бл. 1200—1512), готичний собор св. Петра і Павла (13 — поч. 15 ст.), костьол Діви Марії (15 ст.), ратуша (13—14 ст., перебудова 1550—60, арх. Дж. Б. Куадро), житл. будинки 16—20 ст., оперний театр (1909—10, арх. М. Літман), будинок універмагу (1952).

ПО́ЗОВ — передбачений законом спосіб захисту порушеного чи оспорюваного права або інтересу, що охороняється законом, шляхом звернення до *суду, арбітражу, третейського суду*. У рад. цивільному судочинстві умови і порядок пред'явлення П. і наслідки недотримання їх передбачено *Основами цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 136—139, 144, 179, 309 та ін. ЦПК УРСР). Правилами розгляду *господарських спорів* арбітражами та ін. Предметом П. є вимога (як правило, виражена у грошовій сумі) *позивача* до *відповідача* (напр., про відшкодування заподіяних збитків), підставою — факти, які дають позивачеві право вимагати задоволення його претензій. Предмет або підстави П. можуть бути змінені позивачем. Відповідач має право визнати П. Сторони можуть закінчити справу *мировою угодою*. Закон (в УРСР— ст. 137 ЦПК УРСР) встановлює форму і зміст позовної заяви. Див. також *Позовна давність*.

ПОЗО́ВНА ДА́ВНІСТЬ — встановлений законом час для захисту порушеного чи оспорюваного права в цивільних правовідносинах. У рад. праві метою П. д. є створення усталеності й стабільності в правовідносинах, що охороняються законом. Правила про П. д. викладено у ст. 16 і 17 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, у цивільних кодексах союзних республік (в УРСР — гл. 5 ЦивК УРСР). Рад. закон встановлює загальні та скорочені строки П. д. З а г а л ь н і строки П. д., тобто строки, які застосовуються до всіх правовідносин, у яких хоч би однією з сторін виступає громадянин,— 3 роки і по взаємних *позовах* держ. орг-цій, колгоспів та ін. кооп. і громад. орг-цій —1 рік. С к о р о ч е н і строки П. д. за часом менші загальних, їх встановлено для окремих видів правовідносин. 6-місячні строки П. д. застосовуються, зокрема, по позовах про стягнення *неустойки*, про вади проданих речей; 3-місячні — по спорах між держ. установами, підприємствами, кооп. та громад. орг-ціями, які розглядаються *арбітражем, третейським судом*. Закон передбачає й вимоги, на які П. д. не поширюється. Це — вимоги держ. орг-цій про повернення держ. майна з незаконного володіння кого б то не було; вимоги вкладників про видачу вкладів, внесених до держ. трудових ощадних кас і до Держ. банку СРСР; аліментні вимоги дітей та батьків (див. *Аліменти*) та ін. Перебіг строків П. д. обчислюється з дня виникнення права на позов, тобто з дня, коли особа дізналася або повинна була дізнатися про порушення її права. Зміна строків П. д. і порядку обчислення їх угодами сторін не допускається. Закон встановлює правила, коли строки П. д. зупиняються (напр., при *мораторії, непереборній силі*) або їхній перебіг переривається (у встановлений строк боржникові пред'явлено позов тощо). Закінчення строку П. д. до пред'явлення позову є підставою для відмови в позові. Але, якщо суд, арбітраж або третейський суд визнають причину пропуску строку поважною, то він відновлюється. *О. Н. Якименко.*

ПО́ЇЗД — 1) П. з а л і з н и ч н и й — рухомий склад з встановленими сигналами, сформований з *вагонів* з одним або кількома діючими *локомотивами* чи моторними вагонами. На залізницях СРСР розрізняють П. позачергові і чергові. До позачергових належать П. відбудовні, пожежні, снігоочисні та ін., до чергових — П. пасажирські (дальнього, місцевого і приміського сполучення), пошгово-багажні, вантажопасажирські, вантажні й господарські. Поїздами наз. також рухомий склад з локомотивів без вагонів, з моторних вагонів, *дрезин* незнімного типу, *автомотрис*, що їх відправляють на перегони. П. формують гол. чин. на великих *залізничних станціях*. Рухом П. на кожній ділянці (завдовжки пересічно бл. 100—140 км) керує черговий поїзний диспетчер (див. *Поїзний радіозв'язок*). Кожному поїзду присвоюють номер: одного напряму — парний, протилежного — непарний номер. В СРСР маса пасажирського П. досягає 1000—1200 т, вантажного — 3000—6000 т, припустимі швидкості відповідно — до 160 км/год (на окремих ділянках — 200 км/год і більше) і до 100 км/год. 2) П. а в т о м о б і л ь н и й — див. *Автомобільний поїзд*.

Познань. Центральна частина міста.

ПОЇЗНИЙ РАДІОЗВ'ЯЗО́К — двосторонній безперервний *радіозв'язок* машиністів локомотивів, чергових по залізничній станції і поїзних диспетчерів. Дає змогу регулювати рух залізнич. *поїздів*, сприяє його безпеці. На залізницях СРСР П. р. підтримується на частоті 2,13 МГц в симплексному режимі (див. *Симплексний зв'язок*) з груповим вибірковим викликом. Зв'язок між диспетчерами, що керують рухом поїздів на окремих ділянках, і черговими здійснюється по каналах вибіркового *телефонного зв'язку*, а між черговими і машиністами (безпосередньо або через поїзного диспетчера) — за допомогою *радіостанцій*. Щоб зменшити радіоперешкоди П. р., замість антен звичайно використовують спец. підвішувані напрямні біметалеві (див. *Біметали*) проводи або проводи ліній енергопостачання і повітр. ліній зв'язку, розміщених вздовж залізниці. В СРСР П. р. обладнано (1980) понад 100 тис. км. Див. також *Диспетчерський зв'язок*.

ПОЙКІЛОСМОТИ́ЧНІ ТВАРИ́НИ (від грец. ποικίλος — різноманітний, змінний і ὠσμός — штовхання, тиск) — *водяні тварини*, не здатні підтримувати більш-менш сталий *осмотичний тиск* порожнинних і тканинних рідин при зміні солоності зовнішнього середовища. До П. т. належать нижчі безхребетні, двостулкові молюски, багато кільчастих червів, голкошкірі та ін. Деякі тварини (напр., *бокоплави*) в межах змін солоності води, в яких вони можуть існувати, є *гомойосмотичними тваринами* при низькій солоності, але стають П. т. при високій. Див. також *Осморегуляція*.

ПОЙКІЛОТЕ́РМНІ ТВАРИ́НИ (від грец. ποικίλος — різноманітний, змінний і θέρμη — тепло), холоднокровні тварини — тварини, температура тіла яких змінюється залежно від температури зовнішнього середовища і звичайно дорівнює їй або на 1—2° вища за неї. До П. т. належать усі безхребетні, а з хребетних — круглороті, риби, земноводні і плазуни. *Терморегуляція* П. т. на відміну від *гомойотермних тварин* недосконала. Лише при руховій активності т-ра тіла П. т. може значно відрізнятися від т-ри зовн. середовища (напр., у тунця під час швидкого плавання вона перевищує т-ру морської води на 10°, у джмеля в польоті вона становить 38—40° С при т-рі повітря 4—8° С). При підвищенні або зниженні т-ри середовища за межі оптимальної П. т. впадають у заціпеніння або гинуть.

ПО́ЙНТІНГ (Poynting) Джон Генрі (9.IX 1852, Монтон, Ланкашір — 30.III 1914, Бірмінгем, Уорікшір) — англ. фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1888). Закінчив Лондон. (1872) і Кембрідж. (1876)

ун-ти. З 1880 — професор Бірмінгем. ун-ту. В 1884 запровадив поняття про вектор густини потоку електромагн. енергії, який є окремим випадком вектора, запровадженого 1874 М. О. *Умовим* (див. *Умова — Пойнтінга вектор*). Провів точні вимірювання густини Землі (1891) і гравітаційної сталої (1893). Відкрив 1903 явище зменшення орбіти небесного тіла, що рухається навколо Сонця й ізотропно перевипромінює його радіацію. Релятивістську теорію цього явища розробив 1937 англ. фізик Г. Робертсон (явище Пойнтінга — Робертсона).

ПОКАЗА́НЩИНА — податок за виробництво алкогольних напоїв на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Одиницею оподаткування був казан для варіння горілки, пива або меду, місткість якого обчислювалася в відрах. Розміри П. не були сталими. П. сплачували на користь військ. скарбу всі власники й орендарі гуралень за винятком окремих старшин і монастирів, які мали право пропінації (монопольне право на виробництво і продаж горілки в своїх маєтностях). Скасовано на поч. 80-х рр. 18 ст. в зв'язку з запровадженням царським урядом на Лівобережній Україні загальнорос. системи оподаткування.

ПОКАЗНИКИ ЕКОНОМІ́ЧНІ — в практиці соціалістичного господарювання кількісні та якісні характеристики розвитку соціалістичного відтворення. П. е. є конкретизованим виразом категорій і понять *політичної економії*. Напр., екон. поняттю «продукція» відповідає ряд показників, які його конкретизують і дають можливість кількісно охарактеризувати обсяг виробленої продукції: обсяг продукції в натуральному виразі, валова, товарна, реалізована продукція. Величина П. е. змінюється відповідно до зміни рівня досліджуваних явищ, а також залежно від методологічних особливостей побудови цих показників, зумовлених, в свою чергу, ступенем охоплення процесів, що їх вивчають. Найважливішою умовою забезпечення пізнавального значення П. е. є об'єктивність і вірогідність.

П. е. бувають натуральні й вартісні, кількісні та якісні. Натуральні П. е. обчислюють у фіз. одиницях виміру, вартісні — в грош. виразі. Кількісні П. е. характеризують абсолютні розміри, пов'язані з виміром величини сукупності об'єктів (елементів), напр., обсяг виробн., вартість *основних фондів* тощо. Якісні П. е. характеризують рівень розвитку процесу, якісні особливості явищ, закономірності їхнього розвитку (напр., ступінь використання *суспільної праці*, зростання *продуктивності праці* тощо). Зведені П. е., які належать до складного комплексу екон. явищ або до численних нар.-госп. процесів та об'єктів, наз. синтетичними. Взаємопов'язаність сусп. явищ та багатогранність госп. діяльності зумовлюють необхідність застосовувати для їхнього наук. аналізу та всебічної характеристики систему взаємопов'язаних П. е. Систему П. е. поділяють на такі осн. групи: показники статистики населення; показники нац. багатства; виробн. суспільного продукту; трудових ресурсів; продуктивності й оплати праці; собівартості продукції; показники обігу сусп. продукту; формування, розподілу і використання нац. доходу; показники статистики фінансів; добробуту населення, розвитку культури, науки, охорони здоров'я тощо; показники статистики органів держ. управління та громад. орг-цій. Завершенням системи П. е. є баланс народного господарства. П. е. поділяють на планові й статистичні. Система П. е. в рад. соціалістичному суспільстві відповідає системі показників держ. плану розвитку нар. г-ва. Осн. джерелом екон. інформації є *бухгалтерська звітність* та *звітність статистична*, а також дані статистичних переписів, вибіркових обстежень тощо. Див. також *Техніко-економічні показники*.

ПОКАЗНИКО́ВА ФУ́НКЦІЯ, експоненціальна функція — *функція* вигляду $y = a^x$, де $a \neq 1$ — *стале* додатне число. Якщо $a > 1$, то при $x \to +\infty$ П. ф. необмежено зростає; якщо $0 < a < 1$ — спадає, прямуючи до нуля (мал.). П. ф.— ціла *трансцендентна функція*. Важливе значення має П. ф. $y = e^z$, де e — *Непера число*, z — довільне дійсне чи *комплексне число*. При довільному z її можна подати *рядом* $e^z = 1 + z/1! + z^2/2! + \ldots + z^n/n! + \ldots$; при будь-якому комплексному показнику $z = x + iy$ має місце *Ейлера формула* $e^{x+iy} = e^x(\cos y + i \sin y)$, яка пов'язує її з *тригонометричними функціями*: $\cos y = (e^{iy} + e^{-iy})/2$, $\sin y = (e^{iy} - e^{-iy})/2i$. П. ф. широко використовують у математиці, техніці тощо.

ПОКАРА́ННЯ — особливий захід держ. примусу, застосовуваний судом від імені держави до осіб, винних у вчиненні злочину. П. як правовий інститут виникло з поділом суспільства на класи, з появою *держави* і *права*, а також спец. органів, уповноважених це право застосовувати. П. в бурж. праві розглядається як засіб захисту існуючих порядків, приватної власності, поневолення трудящих. У соціалістичних країнах, де д-ва і право відображають корінні інтереси трудящих, виражають волю спочатку переважної більшості населення, а згодом — в умовах розвинутого соціалізму — всього народу, де осн. засобом впливу є переконання, П. набуває ін. соціального змісту. Воно відіграє допоміжну роль в боротьбі зі *злочинністю*, застосовується лише тоді, коли ін. засоби впливу на правопорушників виявляються недостатніми. В СРСР відповідно до ст. 20 *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 22 КК УРСР) П. не тільки є карою за вчинений *злочин*, а й має на меті виправлення засуджених і перевиховання їх у дусі сумлінного ставлення до праці, точного виконання законів, поважання правил соціалістичного співжиття, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженим, так і ін. особами. П. в СРСР не має на меті завдавати фізичних страждань або принижувати людську гідність. Відповідно до ст. 7 *Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 7 ВТК УРСР) осн. засобами виправлення і перевиховання засуджених є режим відбування покарання, їхня участь у суспільно корисній праці, політико-виховна робота з ними, а також їхнє загальноосвітнє і проф.-тех. навчання. П. застосовується тільки за *вироком* суду і тільки до осіб, визнаних у встановленому законом порядку винними у вчиненні злочину. Застосування П. тягне за собою певні правові наслідки — *судимість*. Відповідно до ст. 23 КК УРСР осн. видами П., що можуть застосовуватись до осіб, які вчинили злочин, є *позбавлення волі, заслання, вислання, виправні роботи* без позбавлення волі, позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю, штраф, громадська догана. Крім осн. П., до засуджених можуть застосовуватися додаткові П.: конфіскація майна, позбавлення військ. або спец. звання, *позбавлення батьківських прав*. Заслання, вислання, позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю, штраф можуть застосовуватися не лише як осн., а й як додаткові П. До військовослужбовців строкової служби може застосовуватись і П. у вигляді направлення в дисциплінарний батальйон. Як виняткова міра П. у випадках, прямо зазначених у законі, допускається застосування *смертної кари*. Рад. законодавство, виходячи з гуманних принципів, встановлює, що особа, яка вчинила злочин, що не являє великої сусп. небезпеки, може бути звільнена від *відповідальності кримінальної*, якщо буде визнано, що її виправлення і перевиховання можливе без застосування кримінального П. В цьому випадку може бути прийнято рішення або про притягнення її до *адміністративної відповідальності*, або про передачу матеріалів справи щодо неї на розгляд *товариського суду*, а щодо *неповнолітніх* — на розгляд комісії в справах неповнолітніх, або про передачу особи на поруки *громадській організації* чи *трудовому колективу*. Щодо неповнолітніх, які вперше засуджуються до позбавлення волі на строк до 3-х років, допускається відстрочка виконання П. Рад. законодавство допускає й *умовно-дострокове звільнення* від П., що провадиться за рішенням суду. Можливе звільнення від покарання і за *амністією* чи *помилуванням*.

Літ.: Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. М., 1973; Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий. К., 1978.

Ф. Г. Бурчак.

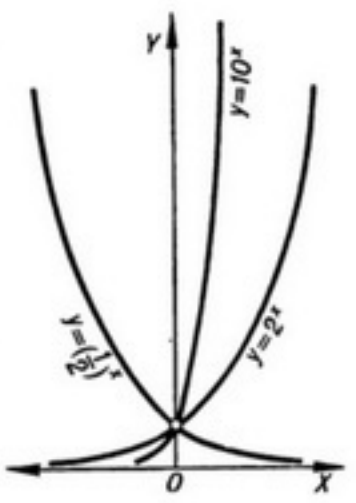

Графіки деяких **показникових функцій.**

ПОКАЯ́ННЯ, церковна сповідь — одне з *таїнств* у *християнстві*. Див. *Сповідь*.

ПО́ККЕЛЬСА ЯВИЩЕ — зміна показника заломлення світла в

Л. О. Поклонський.

М. Ф. Покотило.

К. Покорний. Острава. Бронза. 1938.

кристалі, вміщеному в зовнішнє електричне поле, яка прямо пропорційна напруженості цього поля. Одне з *електрооптичних явищ*. Відкрив 1894 нім. фізик Ф. Поккельс. Для різних кристалів П. я. стає помітним починаючи з напруженості поля від кількох десятків тисяч до сотень тисяч вольт на сантиметр. Важливою особливістю П. я. є мала інерційність, що дає можливість створювати на його основі модулятори світла (див. *Модуляція світла*), які працюють у широкому діапазоні частот (від 0 до 10^{13} Гц) при малих нелінійних спотвореннях. П. я. застосовують також у системах кутового відхилення світлових променів, лазерах тощо.

П. І. Баранський.

ПО́ККО Сильвестр Іванович (2.I 1882, с. Пруди, тепер Ошмянського р-ну Грод. обл. БРСР — 10.XI 1953) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Н. в сел. сім'ї. Учасник революц. подій 1905—07 в Катеринославі. В 1913—15 вів революц. роботу в Ризі, 1915—16— в Харкові. В 1916 заарештований і засланий у Тургайський край. З квітня 1917 — в Харкові [голова Петинського райкому партії, член Харків. к-ту РСДРП(б)]. В 1918— в Червоній Армії. В 1919—20 — голова Харків. губ. ЧК, губревтрибуналу, голова Петинського райпарткому. З 1921—на керівній парт. і госп. роботі. З 1950 — персональний пенсіонер. На XIII—XIV з'їздах партії обирався членом ЦКК ВКП(б), на VI—VIII конференціях і IX з'їзді КП(б)У — членом ЦКК КП(б)У.

ПОКЛО́НСЬКИЙ Леонід Олексійович (н. 29.I 1922, м. Охтирка, тепер Сум. обл.) — новатор виробництва в машинобудуванні. Член КПРС з 1942. З 1972 працює бригадиром комплексної бригади Охтирського з-ду «Промзв'язок». За ініціативою П. 1973 було створено комплексну бригаду і вперше в машинобудуванні впроваджено підрядний метод праці. Нагороджений орденами Червоної Зірки, Вітчизняної війни 2-го ступеня, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1976.

Н. Ф. Сахарова.

ПОКОЛІ́ННЯ, генерація — 1) Відмінні за будовою, способом життя, способом розмноження тощо форми одного організму, що змінюються в його життєвому циклі (див. *Чергування поколінь*). 2) Група особин в *популяції*, однаково віддалених у родинному відношенні від спільних предків. Напр., у людини — батьки, діти, онуки — три послідовні покоління.

ПОКО́Н (ПОКЛО́Н) ВІ́РНИЙ — установлення, що визначало розмір утримання для князівських збирачів судового мита — *віри*. Більшість дослідників вважає, що П. (п.) в. було запроваджено *Ярославом Мудрим*. Населення території або громади, куди приїздив вірник, повинно було утримувати його і осіб з князівської адміністрації, які його супроводили.

ПО́КОРНИЙ (Pokorný) Карел (18.I 1891, Павліце, поблизу Зноймо — 14.II 1962, Прага) — чес. скульптор, нар. художник ЧССР (з 1956), почесний член АМ СРСР (з 1958). В 1911—14 навчався в Художньо-промисловій школі, 1914—17 в АМ у Й. В. *Мисльбека*, обидві — у Празі. Твори: пам'ятники загиблим шахтарям у Лазах (1925), в Осеку (1936—38), рельєфи для Нац. пам'ятника в Празі (1936—38), монумент «Братання» в м. Чеська Тршебова (закінчено в 1950), пам'ятники А. Ірасеку (1952) та Б. Нємцовій (відкрито 1954) у Празі.

Літ.: Колпинский Ю. Д. Карел Покорны. М., 1961.

ПОКОТИ́ЛІВКА — селище міського типу Харківського р-ну Харків. обл. УРСР. Залізнична станція. 10,7 тис. ж. (1981). У П.— відділення Харків. овочевої ф-ки, Харків. лісгоспзаг та аерофотолісовпорядна експедиція «Ліспроект». 3 заг.-осв. школи, 2 лікарні, клуб, 2 бібліотеки. П. утворена 1959.

ПОКОТИ́ЛО Кость (рр. н. і см. невід.) — кошовий отаман Запорізької Січі (1739). Діяльність П. пов'язана з заснуванням *зимівників*, будівництвом укріплень для оборони від грабіжницьких нападів крим. татар. За П. занепало значення *козацької ради* і зросла влада *козацької старшини*, що зумовило загострення класової боротьби в *Новій Січі*.

ПОКОТИ́ЛО Михайло Федорович [8 (21).VI 1906, с. Боршна тепер Прилуцького р-ну Черніг. обл.— 1.IX 1971, Київ] — укр. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1953). Навчався у Київ. (1927—28) та Харків. (1928—30) муз.-драм. ін-тах. Сценічну діяльність почав 1928 у виробничо-театр. майстерні «Брама» при Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М. Лисенка, потім працював у театр. колективах «Театр читця», «Молодар» (обидва — в Харкові), *Харківському Червонозаводському українському драматичному театрі* (1931—33), театрі «*Березіль*» (1933—61, з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Шевченка), в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (1961—71). Серед ролей — Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка, був і режисером вистави), Пеньонжка («Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого), Пуп («В степах України» Корнійчука), Таран («Фараони» Коломійця), Пікалов («Любов Ярова» Треньова), Ісаак Медоса («Дуенья» Шерідана). Знявся у кінофільмах «Педагогічна поема», «Шельменко-денщик», «Партизанська іскра» та ін. В 1947—61 викладав у Харківському театральному інституті та студії при театрі (Харків). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани».

Р. М. Єситенко.

ПОКО́ШИЦЬКА СЕЛЯ́НСЬКА СПІ́ЛКА — одна з місцевих організацій Всеросійської селянської спілки, що виникла влітку 1905 під впливом революц. боротьби робітн. класу проти самодержавства (див. *Селянська спілка Всеросійська*). П. с. с. створено 30.X (13.XI) 1905 в с. Покошичах (тепер Коропського р-ну Черніг. обл.). Протягом листопада — грудня 1905 в селі відбувалися збори, на яких були сотні селян не тільки з навколишніх сіл, але й з сусідніх повітів. Збори розробили статут спілки. Керівники П. с. с. їздили по селах Кролевецького пов. і закликали селян вступати до спілки, не сплачувати викупних платежів і казенних податей, не коритися владі. 16 (29).I 1906 спілку було розгромлено, 8 активних учасників віддано до суду.

ПОКРА́С — рос. музиканти, композитори; брати. Дмитро Якович П. [26.X (7.XI) 1899, Київ — 20.XII 1978, Москва] — рос. рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1975). Член КПРС з 1940. Муз. освіту здобув у Петрогр. консерваторії. Творчу діяльність почав, перебуваючи в рядах 1-ї Кінної армії, де написав «Марш Будьонного» (1920) — одну з перших рад. пісень, яка набула популярності. З 1923 — в Москві. Серед пісень Дмитра Яковича П.— «Україно моя, Україно» (вперше виконала О. *Петрусенко* у Львові у вересні 1939), «Марш мотопіхоти», «Марш БАМу», «Пісня про Леніна». Працював у галузі естрадної музики. У співавт. з Данилом Яковичем П. написав музику до ряду кінофільмів. В числі пісень братів П.— «Москва травнева», «Якщо завтра війна», «Прощання», «Марш танкістів», «Три танкісти» та ін. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1941. Данило Якович П. [17 (30).XI 1905, Київ — 16.IV 1954, Москва] — рос. рад. композитор. Навчався в Київ. консерваторії (1917—21). З 1921 жив у Москві. З 1932 співробітничав зі своїм братом Дмитром Яковичем П. Автор «Увертюри на тюркські теми» (для симф. оркестру), струнного квартету; музики до кінофільмів (у т. ч. «Україна»). Самуїл Якович П. (1897, Київ — 1939, Нью-Йорк) — рос. естрадний піаніст і композитор. Автор пісні «Червона Армія сильніша за всіх» (1920).

Літ.: Леонова М. Ф. Дмитрий Покрасс. М., 1981.

ПО́КРИВ ТЕКТОНІ́ЧНИЙ, шар'яж — розривна форма деформації верств гірських порід, що утворилася внаслідок стиснення і наповзання однієї частини верств на іншу. П. т. є різновидністю *насуву*, в якого дуже похила і хвиляста поверхня розриву (зміщувача) і велика амплітуда горизонтального переміщення (до 10—20 км і більше). У будові П. т. розрізняють дві частини: нижню — менш рухомий блок (автохтон) і верхню — більш рухомий блок (алохтон), що наповзає на нижню. Характерною особливістю будови П. т. є залягання більш давніх за геол. віком верств на молодших. На Україні П. т. дуже поширені в Карпатах.

І. І. Чебаненко.

ПО́КРИВИ ТВАРИ́ННИХ ОРГАНІ́ЗМІВ — тканини, що вкривають тіло тварин зовні; виконують переважно захисні функції (у деяких — виділення, дотику тощо). У більшості безхребетних тварин складаються з *епідермісу*, у хребетних тварин і людини до складу покривів входить *дерма*. Див. також *Шкіра*.

ПОКРИ́ВНИКИ, личинковохордові (Tunicata) — підтип морських

гварин типу *хордових*. Одиночні чи колоніальні вільноплаваючі або сидячі двобічно-симетричні організми здебільшого мішковидної та барильцевидної форми. Розміри 0,3—50 см; колонії можуть досягати завдовжки 4—14 м і більше. Тіло вкрите драглистою чи хрящуватою оболонкою (тунікою). Хорда є лише у личинкових форм (протягом усього життя зберігається тільки у апендикулярій). П.— гермафродити. Розмноження статеве і нестатеве (*пупкування*). Живляться дрібними організмами і органічними рештками. Самі П. є поживою багатьох морських тварин. Відомо бл. 1100 видів, поширених у морях усього світу. В СРСР — бл. 150 видів, з них у Чорному м.— 9. П. поділяють на 3 класи: *апендикулярії, асцидії, сальпи*. Деякі зоологи виділяють такі класи: апендикулярії, асцидії та Thaliacea (з 3 підкласами — піросоми, сальпи, барильники). *О. П. Маркевич.*

ПОКРИВНІ КУЛЬТУ́РИ — зернові і деякі просапні сільськогосподарські рослини (жито, пшениця, ячмінь, овес, кукурудза, просо тощо), під покривом яких розвиваються в ранній період свого життя *підсівні культури*, (див. також *Підпокривні посіви*).

ПОКРИВНІ ТКАНИ́НИ РОСЛИ́Н — тканини, що покривають зовні органи рослин. Виконують функції захисту рослин від різних несприятливих умов навколишнього середовища (різких коливань т-ри, механічних ушкоджень тощо), газообміну, поглинання та виділення. Розрізняють первинні і вторинні П. т. р. Первинні П. т. р.— *епідерміс*, що вкриває надземні органи рослин, *епіблема* і *екзодерма* — корені. У багаторічних і деяких трав'янистих однорічних рослин вони замінюються міцнішою вторинною покривною тканиною — *перидермою*, яку на стовбурі у більшості деревних рослин вкриває кора.

ПОКРИВОЦВІТІ — група порядків однодольних рослин. Те саме, що й *початкоцвіті*.

ПОКРИТА́Н Анатолій Карпович (н.2.XII 1920, с. Китайгород, тепер Тростянецького р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. економіст, доктор екон. наук, засл. працівник вищої школи УРСР (з 1977), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1942. Закінчив Одеський пед. ін-т (1947). З 1948 — на викладацькій роботі, з 1954 — зав. кафедрою політ. економії Одеського ін-ту нар. г-ва. Праці з актуальних проблем політ. економії соціалізму, комуністичного будівництва, методології аналізу соціалістичних виробничих відносин. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Д. П. Богиня.

ПОКРИТОНАСІ́ННІ, квіткові (Angiospermae, Magnoliophyta) — найчисленніший відділ вищих *насінних рослин*. Характерні ознаки П., що відрізняють їх від *голонасінних*,—наявність у них спец. органа — *квітки* і зав'язі, в якій містяться закриті насінні зачатки, а також *подвійного запліднення*; для анатомічної будови П. характерна наявність, поряд з *трахеїдами*, справжніх судин (див. *Трахеї*). П. становлять найдосконалішу в еволюційному розвиткові групу рослин. *Запилення* П. здійснюється за допомогою комах, вітру, птахів, води, часто має місце самозапилення. Бл. 240 тис. видів, бл. 13 тис. родів, об'єднаних у 390 родин. П. виникли в ранньокрейдову епоху (за ін. авторами — у кінці юрського періоду) бл. 120 млн. років тому, найбільш імовірно, в ізольованій області в Пд.-Сх. Азії; предками їх могли бути викопні представники голонасінних. Число видів трав'янистих П. значно перевищує число видів дерев і чагарників. П. поділяють на два класи: *дводольні* (магноліопсиди) й *однодольні* (ліліопсиди). В *біосфері* Землі і житті людини П. мають надзвичайно велике значення: до них належить більшість харчових, технічних, кормових рослин тощо.

В. І. Чопик.

ПОКРИТТЯ у будівництві— *огороджувальна конструкція*, що відокремлює приміщення будинку (або внутр. об'єм споруди) від зовн. середовища, захищаючи їх від атмосферних опадів та ін. зовн. діянь. Розрізняють П. горищні (дах з горищним *перекриттям*) і безгорищні, або суміщені (теплі, холодні). Основні елементи безгорищного П.— несуча основа (плоска, просторова), утеплювач (у теплих П.) і *покрівля*. Плоскою несучою основою П. є залізобетонні панелі і настили, укладені на *балки, ферми*, несучі *стіни*, просторовою — тонкостінні *оболонки*, що являють собою одночасно й огороджувальні конструкції (див. також *Купол, Мембрана, Складчасті конструкції, Висячі конструкції, Пневматичні будівельні конструкції*). Утеплювачем П. служать плити з *керамзитобетону, перлітобетону, пінопласту*, сипкі матеріали (напр., *керамзит*), а також монолітний *ніздрюватий бетон*. Від зволоження водяною парою утеплювач захищають одним-двома шарами *пергаміну* (див. *Пароізоляція*). Залежно від призначення безгорищні П. бувають: одно-, дво- і багатопрогонові; ліхтарні (див. *Ліхтар*) і безліхтарні; з зовн. і внутр. водостоком. П. з плоскою несучою основою (плоскі П.) поширені у масовому будівництві житлових, громадських і промислових будинків. На деяких П. такого типу розміщують спортивні майданчики, солярії, кафе, ресторани тощо. П. з просторовою несучою основою (просторові П.) роблять в осн. у спортивних і виставочних залах, ангарах і елінгах, театрах, видовищних залах, торговельних та ін. громадських спорудах, у *промислових будинках*. Унікальними є просторові П. олімпійських об'єктів у Москві: стадіону на проспекті Миру (площа сталевого мембранового покриття стадіону — 33 000 м², товщ. 5 мм), універсального спортзалу в Ізмайлові (площа покриття — 4000 м², маса 200 т, товщина сталевого листа 2 мм), велотреку в Крилатському (з двох мембран у формі метелика).

ПОКРИ́ШЕВ Петро Опанасович [11 (24).VIII 1914, с-ще Гола Пристань, тепер місто Херсон. обл.— 23.VIII 1967, Ленінград] — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації (1955), двічі Герой Рад. Союзу (лютий і серпень 1943). Член КПРС з 1941. В Рад. Армії з 1934. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40.

Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ескадрильї, винищувального авіаполку на Ленінгр. фронті. Здійснив бл. 300 бойових вильотів. Особисто збив 22 ворожі літаки і 7 — в групі. Після війни — на відповідальних посадах у військах ППО. В 1954 закінчив Академію Генштабу. З 1961 — у відставці. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПОКРИ́ШКІН Олександр Іванович [н. 21.II (6.III) 1913, Новониколаєвськ, тепер Новосибірськ] — рад. військ. діяч, маршал авіації (1972), тричі Герой Рад. Союзу (травень, серпень 1943, 1944). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1932. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як заст. командира і командир ескадрильї, пом. командира і командир гвард. винищувального авіац. полку та 9-ї гвард. винищувальної авіац. д-зії брав участь у боях на Пд., Пн.-Кавказ., 1-му, 2-му, 4-му Укр. фронтах. Здійснив 600 бойових вильотів, брав участь у 156 повітр. боях, збив 59 ворожих літаків. У 1948 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1957 — Академію Генштабу. В 1968—71 — заст. головнокоманд. військами ППО країни. В 1972—81 — голова ЦК ДТСААФ СРСР. На XXV і XXVI з'їздах КПРС обраний кандидатом у члени ЦК, на XXI — XXIII з'їздах Компартії України — членом її ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 2—10-го скликань. Автор книг «Крила винищувача» (1944), «Небо війни» (1966). Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПОКРІВЕ́ЛЬНІ МАТЕРІА́ЛИ — будівельні матеріали, застосовувані при *покрівельних роботах*. Розрізняють П. м. органічні (бітумні, дьогтьові, деревинні, полімерні) і неорганічні (силікатні, металеві); жорсткі (поштучні), гнучкі (рулонні) і пластичні (мастикові). До жорстких П. м. належать азбестоцементні листи і плити (див. *Азбестоцементні вироби і конструкції*), *черепиця*, природний *шифер*, листи оцинкованої або неоцинкованої сталі, алюмінію, цинку, *шлакоситалу, склопластику, скла органічного*, а також дошки, дранка тощо. Найпоширеніші гнучкі П. м.: *пергамін, руберойд* і *толь*. Крім того, використовують гідроізол (азбестовий картон), ізол (гумобітумний матеріал, зміцнений азбестовим волокном), склополотно і тканинну склосітку. Пластичні П. м.— бітумні, бітумно-полімерні й дьогтьові *мастики*. Осн. характеристики П. м.— водонепроникність, атмосферо-, морозо- і вогнестійкість, міцність.

Дмитро Я. Покрас.

П. О. Покришев.

О. І. Покришкін.

Б. О. Покровський.

Покровська церква в Києві. Арх. І. Г. Григорович-Барський. 1766.

Покровська церква в Ромнах. 1764. Не збереглася.

Літ.: Резниченко П. Т. [та ін.]. Мастики в строительстве. Днепропетровск, 1975; Ярмоленко Н. Г., Искра Л. И. Справочник по гидроизоляционным материалам для строительства. К., 1979.

О. О. Литвинов.

ПОКРІВЕ́ЛЬНІ РОБО́ТИ — будівельні роботи по створенню *покрівлі* будинку або споруди. Склад П. р. визначається видом покрівлі, похилом даху й застосовуваними *покрівельними матеріалами*. П. р. з використанням рулонних і мастикових матеріалів полягають у підготовці (очищенні, огрунтовуванні) основи (бетонної, асфальтобетонної), пароізоляції її (шаром *мастики* або одним-двома шарами *пергаміну, руберойду, толю* на мастиці), в укладанні теплоізоляційного шару (плитних, монолітних або сипких утеплювачів) і створенні вирівнюючого шару — стяжки (цементно-піщаної, асфальтобетонної). Килим з двох — п'яти шарів рулонних матеріалів (кількість шарів визначається проектом) наклеюють впоперек схилу покрівлі (при похилі даху до 15%) або вздовж схилу (понад 15%), після чого захищають шаром щебеню або гравію, насипаного на шар мастики. Килим з мастикових матеріалів наносять на стяжку кількома шарами, між якими укладають склотканину. Верхній шар посипають щебенем або покривають алюмінієвою фарбою. При П. р. з використанням поштучних матеріалів на дерев'яні лати, залізобетонні, сталеві або дерев'яні прогони (балки) укладають азбестоцементні листи і плитки, *черепицю* і металеві листи. Листи кріплять до основи шурупами, цвяхами та ін., черепицю прив'язують дротом. Кожний з процесів П. р. виконується спеціалізованою ланкою будівельників. Підвищенню рівня механізації П. р. сприяє використання плит покриттів повної заводської готовності. Див. також *Зимові роботи*.

О. О. Литвинов.

ПОКРІ́ВЛЯ — 1) У будівництві — верхнє водонепроникне огородження (оболонка) даху або покриття будинку (споруди). Складається з водоізолюючого шару і основи (лат, суцільного настилу та стяжки), укладаної по несучих конструкціях або по утеплювачу (у суміщених покриттях). Залежно від застосовуваних *покрівельних матеріалів* розрізняють П. листову, рулонну, лускоподібну, мастикову. Див. також *Покрівельні роботи*. 2) У гірничій справі — шари гірських порід, що залягають над пластом корисної копалини. Розрізняють П. несправжню (шари пустої породи, що самочинно легко обвалюються незабаром після виймання корисної копалини), безпосередню (шари пустої породи, що їх регулярно обвалюють в міру просування *вибою*) і основну (шари породи, що залягають над безпосередньою П.). Обвалення основної П. відбувається здебільшого через великі проміжки часу залежно від міцності і потужності порід.

ПОКРО́ВИ НА НЕ́РЛІ ЦЕ́РКВА — пам'ятка *владимиро-суздальської школи* архітектури. Споруджено 1165 поблизу Боголюбова (тепер смт Суздальського р-ну Владимир. обл.) біля впадіння р. Нерлі в Клязьму. Одноверхий, чотиристовпний хрестовокупольний храм. Відзначається тонкими гармонійними формами, витягнутими пропорціями, вишуканою обробкою фасадів. До 1672 церква мала башту з ходом на хори. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225.

ПОКРО́ВСЬК — колишня (з 1914 до 1931) назва м. *Енгельса*.

ПОКРО́ВСЬКА ЦЕ́РКВА — пам'ятка укр. архітектури. 1) В К и є в і споруджено 1766 за проектом арх. І. *Григоровича-Барського* в стилі укр. *барокко*. Довгаста в плані з високими напівкруглими виступами з трьох боків і трьома банями. Пожежа 1811 й пізніші перебудови змінили її первісний вигляд. Іконостас виконано у серед. 19 ст. арх. І. Штромом. Дзвіницю, споруджену в 2-й пол. 18 ст., перебудовано в 19 ст. 2) В Р о м н а х споруджено 1764 з добірного дуба «коштом і старанием войск запорожских Кошевого благородного г-пдина Петра Калнишевського и Давида Чорного» (за написом на одвірках). Її будував, імовірно, майстер Ілля Продацький з с. *Великих Сорочинців*, який у цей час споруджував церкву і в *Лохвиці*. В 1827—30 П. ц. капітально ремонтували — було підведено цегляний фундамент, замінено підвалини, покрито залізом бані, прибудовано ганки. На поч. 20 ст. церкву перевезено до Полтави, 1943 вона згоріла. П. ц. була класичним зразком п'ятибанного храму Наддніпрянщини. Її великий чотириярусний іконостас, в якому на рівні третього ярусу на кронштейнах містилися вирізьблені з дерева скульптури Аарона, Захарія, Іоанна Хрестителя та Євангеліста Іоанна, виконав майстер Сисой *Шалматов*.

ПОКРО́ВСЬКЕ — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, райцентр, на р. Вовчій (бас. Дніпра). Залізнична ст. Мечетна. 10,5 тис. ж. (1981).

На місці тепер. с-ща 1760 було засновано *зимівник*, який 1779 став військ. слободою. Рад. владу встановлено в кін. грудня 1917. З 1957 П.— с-ще міського типу.

У селищі — сироробний з-д, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв., музична і спортивна школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня, поліклініка. Палац і 2 будинки культури, кінотеатр, 3 б-ки, істор.-краєзнавчий музей.

ПОКРО́ВСЬКИЙ Борис Олександрович [н. 10 (23).I 1912, Москва] — рос. рад. режисер опери, педагог, нар. арт. СРСР (з 1961). У 1937 закінчив Моск. ін-т театр. мистецтва (з 1954 — його професор). В 1937—43 — режисер (з 1939 — худож. керівник) Горьк. театру опери та балету; з 1943 — режисер, 1952—63 та з 1967 — гол. режисер Великого театру СРСР. З 1972 — також худож. керівник заснованого ним Моск. камерного муз. театру. Вистави: в Ленінгр. Малому оперному театрі — «Війна і мир» С. Прокоф'єва (1946); у Великому театрі — «Ворожа сила» О. Сєрова (1947), «Продана наречена» Б. Сметани (1948), «Садко» М. Римського-Корсакова (1949), «Семен Котко» (1970) та «Гравець» (1974) С. Прокоф'єва, «Викрадення місяця» О. Тактакішвілі, «Мертві душі» Р. Щедріна (обидві — 1977), «Отелло» Дж. Верді (1978), «Катерина Ізмайлова» Д. Шостаковича (1981); в Московському камерному музичному театрі — «Ніс» Д. Шостаковича (1974), «Сокіл» Д. Бортнянського (1975) та ін. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1948, 1949, 1950. Ленінська премія, 1980.

ПОКРО́ВСЬКИЙ Василь Тимофійович [1839, побл. м. Калуги — 19 (31).I 1877, Київ] — вітчизняний терапевт. Закінчив петерб. Медико-хірургічну академію (1861); у 1866—67 — доцент цієї ж академії. З 1867 — професор Київ. ун-ту й ординатор Військ. госпіталю. Праці П. присвячені вивченню діяння окису вуглецю на організм, питанням боротьби з епідеміями, диференціальної діагностики тифозних захворювань тощо. П. був учнем С. П. *Боткіна*. Під керівництвом П. у Київ. ун-ті викладались педіатрія, шкірні хвороби, отоларингологія, нервові і психічні хвороби. У 1877 очолював боротьбу з тифозними епідеміями у Києві.

ПОКРО́ВСЬКИЙ Микола Дмитрович [н. 15 (28).X 1901, Тульчин, тепер Вінн. обл.] — укр. рад. диригент, народний артист УРСР (з 1948). Музики навчався у М. *Леонтовича*, 1921—25 — у Київській консерваторії. Був диригентом оперних театрів в Одесі (1926—33, 1944—75 — гол. диригент), Харкові (1934—40, 1941—44 — в евакуації), Львові (1940—41). Диригував спектаклями укр., рос., зх.-європ. класики, операми рад. композиторів («Богдан Хмельницький» К. Данькевича, «В бурю» Т. Хренникова, «Сім'я Тараса» Д. Кабалевського та ін.).

ПОКРО́ВСЬКИЙ Михайло Миколайович [17(29).VIII 1868, Москва — 10.IV 1932, там же] — рад. історик, держ. і парт. діяч, акад. АН СРСР (з 1929). Член Комуністичної партії з 1905. Закінчив істор.-філологічний ф-т Моск. ун-ту (1891). В кін. 1906 обраний членом Моск. к-ту РСДРП. На V з'їзді РСДРП (1907) обраний кандидатом у члени ЦК РСДРП. З 1907 перебував на нелегальному становищі у Фінляндії, 1909 емігрував до Франції. Повернувся до Росії в серпні 1917. Учасник Жовтневого збройного повстання 1917 в Москві. З листопада 1917 до березня 1918 П.— голова Моск. Ради. З травня 1918 і до кінця життя П.— заст. наркома освіти РРФСР, член Раднаркому РРФСР. Після XVI з'їзду партії обраний членом Президії ЦКК ВКП(б). Був членом ЦВК і ВЦВК ряду скликань. Брав участь у роботі конгресів і пленумів Комінтерну.

Становлення істор. поглядів П. відбувалося під впливом концепції В. Й. *Ключевського*, а також *«легального марксизму»*. З поч. 20 ст. перейшов у табір революц.

соціал-демократії. В 1905 П. зустрівся в Женеві з В. І. Леніним, який подав йому велику допомогу у становленні на позиції марксизму. В еміграції П. написав ряд монографій, зокрема «Російську історію з найдавніших часів» (т. 1—5. М., 1910—13, за участю ряду ін. істориків; не раз перевидавалася за рад. часу). П.— автор багатьох наук. праць з історії СРСР, історії рос. культури, зовн. політики, революц. руху 19—20 ст. Під його керівництвом опубліковано серії архівних документів з історії революц. руху в Росії. На працю П. «Російська історія в найстислішому нарисі» (ч. 1—3, 1920—23; укр. переклад — Х.—К., 1922—34) схвальний відзив дав В. І. Ленін (див. Повне зібр. творів, т. 52, с. 24). П. виступив з рядом статей і доповідей про вклад В. І. Леніна в істор. науку. Осн. значення праць П. полягає в тому, що в них уперше в рос. історіографії зроблено спробу систематично викласти історію Росії з матеріалістичних позицій, з позицій класової боротьби, показати роль нар. мас у розвитку суспільства. В «Рос. історії з найдавніших часів» викладено й історію України з 13 до кін. 18 ст. П. позитивно оцінив *Переяславську раду 1654*, діяльність Б. Хмельницького. П. осуджував великодержавницьку політику царизму щодо України. Однак П. допустився ряду серйозних загальнометодологічних та істор. помилок. Так, він вважав, що віссю всієї рос. історії з кін. 18 ст. до 1917 була боротьба між торг. і пром. капіталом, Лютн. бурж.-демократичну революцію 1917 вважав початком соціалістичної революції тощо. Помилкові погляди П. негативно вплинули на розвиток рад. істор. науки. Їх критикували в ряді парт. документів, у працях рад. істориків. П. був керівником Комуністичної академії, її Ін-ту історії, Ін-ту червоної професури, редактором ряду істор. журналів. Викладав у вузах Москви. Нагороджений орденом Леніна. Похований на Красній площі в Москві.

Літ.: Гуржій І. О., Петренко В. С. Видатні радянські історики. К., 1969; Соколов О. Д. М. Н. Покровский и советская историческая наука. М., 1970. *М. І. Кузнєцов.*

ПОКРО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 45,4 тис. чол. (1981). У районі — 78 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 9 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Покровське*. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: каолін, граніт. Річки — *Вовча* з притокою *Гайчур* (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. В межах району — Дібровський держ. заказник. Найбільші пром. підприємства — просянські каоліновий комбінат і елеватор, Покровський сироробний з-д та Мечетнянський комбінат хлібопродуктів. Комбінат побутового обслуговування (Покровське). В землеробстві району переважає вирощування озимої пшениці, кукурудзи, ярого ячменю, проса, соняшника, цукр. буряків. рицини; тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1980 становила 101,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 87,8 тис. га, луки і пасовища — 11,6 тис. га. Садівництво. У П. р.— 11 колгоспів, кінний з-д, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Просяна, Мечетна. Автошляхів — 346 км, у т. ч. з твердим покриттям — 326 км. У районі — 25 заг.-осв., музична, спортивна і кінно-спортивна шко-

ли, сільс. профес.-тех. училище (смт Просяна); 38 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 40 клубних установ, кінотеатр, 39 кіноустановок, 30 б-к, істор.-краєзнавчий музей. У с. Великомихайлівці П. р. народився укр. рад. письменник В. М. *Вільний*, у с. Маломихайлівці — укр. рад. письменник А. М. *Хорунжий*. У районі видається газ. «Радянське слово» (з 1932). *В. П. Ковердець.*

ПОКУЛИ́ТИЙ Костянтин Іванович (н. 19.VIII 1934, Дніпропетровськ) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1980). Член КПРС з 1973. В 1959—65 навчався в Київ. худож. ін-ті. Твори: «Чабан» (1967), «Присяга» (1968), «У святковий день» (1969—70), «Мої брати» (1972), «На Полтавщині» (1974), «Арсенал» (1976), «На південному кордоні» (1979).

ПОКУ́С Яків Захарович [10 (22). XII 1894 — 3.IX 1945] — рад. військ. діяч, комкор (1936). Член Комуністичної партії з 1919. Н. в селянській сім'ї в с. Сомівці (тепер Зачепилівського району Харківської обл). Учасник 1-ї світової війни, прапорщик. Під час громадян. війни на Україні був нач. штабу ряду з'єднань, командиром полку. Брав участь у боях проти петлюрівців, денікінців та ін. контрреволюц. банд. На Далекому Сході як командир стрілецької бригади брав участь у штурмі Волочаївки, Спаська, в остаточному розгромі білогвардійців та япон. інтервентів.
Після громадян. війни — на відповідальних посадах у Червоній Армії. В 1929 закінчив Вищу військ. академію. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки.
А. Ф. Хижняк.

ПОКУ́ТСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1648 — антифеод. повстання на *Покутті* проти польс.-шляхет. загарбників. Вибухнуло під впливом *визвольної війни українського народу 1648—54*. Після перемоги сел.-козац. військ у *Пилявецькій битві 1648* розгорнувся сел. повстанський рух у Сх. Галичині. Найбільшої сили він досяг на Покутті. В П. п. брали участь селяни, міщани, дрібна укр. шляхта і нижче православне духівництво. На визволеній від польс. шляхти території повстанці запроваджували козац. самоврядування, створювали збройні загони за козац. зразком. Найвідомішим з керівників повстанського руху на Покутті був С. Г. *Височан*, який за допомогою прибулих частин сел.-козац. армії Б. Хмельницького здобув м. Отиню (тепер Коломийського р-ну Івано-Фр. обл.) і перетворив її на гол. опорний пункт повстанської боротьби. В умовах стихійності сел. руху С. Г. Височан зумів об'єднати розрізнені повстанські загони в 15-тисячне військо, яке визволило майже все Покуття. Покутські повстанці підтримували бойові зв'язки з повстанськими загонами, що діяли в Галицькому і Теребовлянському повітах. П. п. сприяло переможній боротьбі сел.-козац. війська на чолі з Б. Хмельницьким проти шляхет. Польщі, зокрема його визвольному походові на Сх. Галичину. Після повернення сел.-козац. війська з Сх. Галичини на Правобережну Україну П. п. було в січні 1649 придушене. Частині повстанців на чолі з С. Г. Височаном вдалося прорватися на Правобережну Україну. Чимало повстанців, щоб уникнути жорстоких розправ, відступило на Буковину.
Літ.: Грабовецький В. В. Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. К., 1962. *В. В. Грабовецький*

ПОКУ́ТСЬКО-БУКОВИ́НСЬКІ КАРПА́ТИ — гори у зовнішній смузі *Карпат Українських*. Простягаються від долини р. Пруту на Пн. Зх. до кордону з Румунією на Пд. Сх., у межах Івано-Фр. і Чернів. областей. Складаються з низькогірних (Кам'янистий, Карматура та ін.) і середньогірних (Ігрець, Буковець та ін.) хребтів, розділених річковими долинами. Переважні висоти 700—900 м, найбільша — 1491 м. Складені переважно пісковиками та глинистими сланцями. Схили до вис. 900 м вкриті буково-ялицево-смерековими лісами, з вис. 900 м і до 1100 м — буково-смерековими лісами, вище — смерековими лісами та гірськими луками. Річкові долини густо заселені. Район туризму. Розвинуті художні промисли — вироби з дерева, вовни та глини (*Косів, Вижниця*).
Б. Ф. Лящук.

ПОКУ́ТТЯ — історико-географічна область України, що займала сх. частину сучасної Івано-Фр. обл. В джерелах 17—18 ст. П. називали пд.-сх. «кут» (звідси й назва) Галичини між річками Дністром, Черемошем та Карпатами, включаючи Гуцульщину, а з 19 ст.— лише рівнинну частину цієї території. В 1387—1772 тер. П. перебувала під владою шляхет. Польщі, з 1772 — Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 її загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1939 П. у складі зх.-укр. земель

М. Д. Покровський.

М. М. Покровський.

К. І. Покулитий. Чекання. 1972.

І. С. Полбін.

возз'єднано з Рад. Україною. З тер. П. пов'язані *Мухи повстання 1490—92*, рух *опришків*.

ПОЛА́БСЬКІ СЛОВ'Я́НИ, полаби, полабяни — група зх.-слов'ян. племен, які населяли в кінці 1 — на початку 2-го тис. н. е. територію від р. Лаби (Ельба) та її притоки р. Сали (Заале) на Зх. до р. Одри (Одер) на Сх., від Рудних гір на Пд. і до Балтійського м. на Пн. Об'єднувалися в 3 племінні союзи (лужицькі серби, *лютичі, бодричі*). Займалися землеробством, скотарством, ремеслами і торгівлею. В 10 ст. П. с. були підкорені нім. феодалами, проте в результаті повстань 983 і 1002 більша частина їх (за винятком лужицьких сербів) знову стала вільною. В ході боротьби проти нім. агресорів у 11—12 ст. у П. с. виникли ранньофеод. д-ви, найбільшою з яких була *Вендська держава*. В 12 ст. почався новий наступ нім. агресорів проти П. с. *Хрестовий похід проти слов'ян 1147* закінчився безрезультатно для завойовників. Проте в 50—60-х рр. 12 ст. нім. феодали захопили землі П. с., використовуючи ворожнечу між їхніми князями. Земля лютичів стала основою маркграфства *Бранденбург*, бодричів — князівства *Мекленбург*. У дальшому більша частина П. с. зазнала германізації, частина була винищена. Самобутність зберегла лише частина лужицьких сербів (див. *Лужичани*).

ПОЛАНЕ́ЦЬКИЙ УНІВЕРСА́Л 1794 — універсал, підписаний Т. *Косцюшком* 7.V у повстанському таборі поблизу містечка Поланець (біля м. Сандомежа) під час *польського повстання 1794* з метою залучення селянства до активної участі у повстанні. П. у. проголошував, що селяни беруться під опіку д-ви, надавав кріпакам особисту свободу. Проте кріпак міг піти від свого поміщика лише після повного розрахунку з ним і внесення податків д-ві. На час повстання зменшувалися розміри панщини. Учасники повстання звільнялися від панщини. За селянами визнавалося спадкове право на землю, яку вони обробляли. В той же час П. у. передбачав покарання осіб, які закликатимуть селян до виступів проти поміщиків і до невиконання повинностей. П. у. через свою обмеженість (земля залишалася власністю поміщиків) не створив умов для масової участі селян у повстанні. Саботаж постанов П. у. шляхтою і католицьким духівництвом призвів до того, що П. у. не було проведено в життя. *Я. С. Мельничук.*

ПО́ЛБА — група видів пшениці, у яких колос при достиганні легко розламується на окремі колоски. Зернівки при дозріванні не випадають з квіткових лусок і при звичайній молотьбі не вимолочуються. В СРСР П. наз. пшеницю двозернянку, емер (Triticum dicoccum), що належить до найдавніших хлібних культур, на Україні її вирощували ще за 4 тис. років до н. е. Зерно П. після шеретування переробляють на крупу, іноді ним годують коней. Спорадично вирощують П. в Удмуртській АРСР, Башкирській АРСР і Татарській АРСР, у деяких гірських р-нах Кавказу і Закавказзя. Використовують її і в селекц. роботі як вихідний матеріал. П. відзначаються високим вмістом білка в зерні (22—24%) і стійкістю проти грибних хвороб.

ПО́ЛБІН Іван Семенович [14 (27).I 1905, с. Ртищево-Каменка, тепер Майнського р-ну Ульян. обл.— 11.II 1945, м. Бреслау, тепер Вроцлав, ПНР] — рад. військ. льотчик, ген.-майор авіації (1943), двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1945, посмертно). Член Комуністичної партії з 1927. В Рад. Армії з 1927. В 1939 командував авіаескадрильєю під час боїв з япон. мілітаристами на р. Халхін-Голі. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир бомбардувального авіаполку, авіадивізії, гвард. авіакорпусу на Зх., Сталінградському, Брян., Ворон., 1-му та 2-му Укр. фронтах. П. особисто здійснив 150 бойових вильотів. Загинув у бою. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПО́ЛЕ алгебраїчне — асоціативне і комутативне *кільце*, в якому для довільних $a \neq 0$ і b знайдеться єдиний елемент x (частка b/a) такий, що $a \cdot x = b$. П., елементами яких є числа, наз. числовими. Числовими П. є, напр., множини (див. *Множин теорія*) всіх *раціональних чисел*, усіх *дійсних чисел*, усіх *комплексних чисел* (з природними операціями додавання і множення). Є П., які містять лише скінченне число елементів. Найпростішим прикладом такого П. є множина двох елементів α і β, додавання і множення яких визначаються рівностями: $\alpha + \alpha = \beta + \beta = \alpha$, $\alpha + \beta = \beta + \alpha = \beta$; $\alpha \cdot \alpha = \alpha \cdot \beta = \beta \cdot \alpha = \alpha$, $\beta \cdot \beta = \beta$. Якщо частина A деякого П. B сама є П. відносно тих самих операцій додавання і множення, то A наз. підполем B, а B — надполем, або розширенням A до B. П., які не мають підполів, наз. простими. Прикладом простого П. є множина всіх раціональних чисел. Коли P — числове П. і число $\alpha \notin P$, то мінім. числове П., яке містить P і α, наз. розширенням P, утвореним приєднанням α, і позначається через $P(\alpha)$. Число α наз. алгебраїчним відносно P, якщо воно є *коренем* рівняння $a_0x^n + a_1x^{n-1} + \ldots + a_{n-1}x + a_n = 0$ з коефіцієнтами $a_i \in P$. В цьому випадку $P(\alpha)$ наз. простим алгебраїчним розширенням П. P. Напр., якщо P — поле раціональних чисел, то множина всіх чисел виду $a + b\sqrt{2}$, де $a, b \in P$, збігається з розширенням $P(\sqrt{2})$. П. S наз. алгебраїчним розширенням П. P, якщо воно одержується приєднанням до P скінченного числа елементів $\alpha_1, \alpha_2, \ldots, \alpha_m$, алгебраїчних відносно P. Серед алгебр. розширень S даного П. P існують макс. алгебр. розширення T, тобто такі, які не допускають дальшого алгебр. розширення. Вони характеризуються властивістю: кожний многочлен з коеф. з S розкладається на лінійні множники з коеф. з T.

Літ.: Завало С. Т., Костарчук В. Н., Хацет Б. И. Алгебра и теория чисел, ч. 1—2. К., 1977—80; Ван дер Вардев Б. Л. Алгебра. Пер. с нем. М., 1976.

В. С. Чарін.

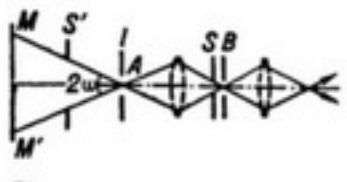

Поле зору.

ПО́ЛЕ ЗО́РУ оптичної системи — частина простору (площини), зображення якої дає *оптична система*. П. з. можна визначити, знайшовши за законами *геометричної оптики* положення вхідного люка S' і вхідної зіниці l (вони є зображеннями в просторі предметів відповідно *діафрагми* П. з. S і апертурної діафрагми B; мал.). Кут 2ω, під яким з центра вхідної зіниці A видно крайні точки вхідного люка, наз. кутовим П. з., а віддаль MM' — лінійним П. з. Кутовим П. з. (кутом поля зору) характеризують системи, призначені для розглядання дуже віддалених об'єктів (*телескопи, біноклі*, більшість фотоапаратів), а лінійним — системи, в яких віддаль до об'єкта мала (напр., *мікроскопи*). У великих телескопах П. з. не перевищує кількох мінут, а в фотографічних ширококутових об'єктивах досягає 120—140° і навіть 180°. У мікроскопах застосовують переважно окуляри з П. з. 18 мм.

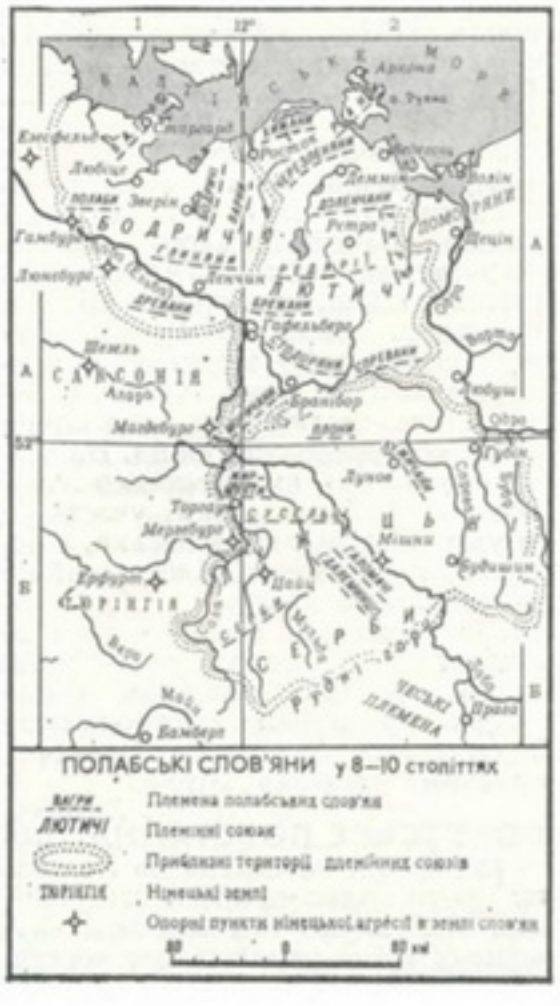

ПОЛЕВО́Й Борис Миколайович [справжнє прізвище — Кампов; 4 (17).III 1908, Москва — 12.VII 1981, Москва] — рос. рад. письменник, громад. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1940. Редактор журн. «Юность» (1962—81). У роки Великої Вітчизн. війни — військ. кореспондент «Правды». Перша книга — «Мемуари вошивої людини» (1927). Повість «Гарячий цех» (1939) — про трудівників перших п'ятирічок. Нариси воєнних років об'єднано у книги «Від Бєлгорода до Карпат» (1945), «Дніпровська епопея» (1946). Автор «Повісті про справжню людину» (1946; Держ. премія СРСР, 1947; однойм. фільм 1948; однойм. опера С. Прокоф'єва, 1948), в основі якої — подвиг Героя Радянського Союзу льотчика О. П. *Маресьєва*. Темі Великої

До ст. **Побутовий жанр.**

1. К. О. Трутовський. Відбілювання полотна. 1874.
2. Г. М. Глюк. Лісоруби. 1954. Обидві — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

1
2

3

До ст. **Побутовий жанр.**

1. Д. Тенірс Молодший. У селянському будинку. Середина 17 ст. Київський музей західного та східного мистецтва. **2.** Д. Веласкес. Прялі. 1657. Прадо. Мадрід. **3.** Ж.-Ф. Мілле. Збирачки колосків. 1857. Лувр. Париж. **4.** П. А. Федотов. Сватання майора. 1848. Державна Третьяковська галерея. Москва. **5.** О. Г. Венеціанов. На жнивах. Літо. Початок 19 ст. Державна Третьяковська галерея. Москва. **6.** А. О. Пластов. Вітя-підпасок. 1951. Державний Російський музей. Ленінград.

4

5
6

Вітчизн. війни присвятив книги: «Ми — радянські люди» (1948; Держ. премія СРСР, 1949), роман «Золото» (1949—50; однойм. фільм, 1970); повісті «Лікар Віра» (1966; однойм. фільм, 1968), «Анюта» (1977). Враження від зарубіж. поїздок відобразив у книгах-репортажах «Американські щоденники» (1956; Міжнар. премія Миру, 1959); «За тридев'ять земель» (1956) та ін. Романи «Глибокий тил» (1958), «На березі дикім» (1962; однойм. фільм, 1966) присвячені трудовим подвигам рад. людей. Серед останніх творів П.— «Найпам'ятніші. Історія моїх репортажів» (1979). Був членом бюро Всесвітньої Ради Миру і Президії Рад. комітету захисту Миру. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями, 2 Золотими медалями Всесвітньої Ради Миру.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1969; Человек — человеку. Повести. М., 1971; Эти четыре года. Из записок военного корреспондента, т. 1—2. М., 1978; Укр. перекл.— Ми — радянські люди. К., 1950; Подвиг. К., 1952; Нові оповідання. К., 1952; Волгодонці. К., 1953; Любов. К., 1960; Глибокий тил. К., 1960; Лікар Віра. К., 1969; На березі дикім. К., 1971; Повість про справжню людину. К., 1972; Наш Ленін. К., 1977.

І. Т. Крук.

ПОЛЕВО́Й Микола Олексійович [22.VI (3.VII) 1796, Іркутськ — 22.II (6.III) 1846, Петербург] — рос. письменник, журналіст, історик, чл.-кор. Петерб. АН (з 1831). Видавець журн. «Московский телеграф» (1825—34). Один із перших бурж. ідеологів у Росії 20—30-х рр. У галузі естетики — прихильник *романтизму*. Друкуватися почав 1817. У творах 30-х рр.— повість «Мішок з золотом» та «Оповідання російського солдата» показав тяжке життя селян, у повісті «Живописець» — трагічну долю художника за часів кріпацтва. П.— автор «Історії російського народу» (т. 1—6, 1829—33), кн. «Нариси російської літератури» (ч. 1—2, 1839). З повагою ставився до укр. народу, його мови, написав рецензію на «Історію Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського (1830). Книги П. про видатних рос. полководців ілюстрував Т. Шевченко. В 40-х рр. П. перейшов на реакц. позиції.

І. С. П'ятаков.

ПОЛЕВСЬКИ́Й — місто обласного підпорядкування Свердл. обл. РРФСР. Розташований за 10 км від залізнич. ст. Полевський. 65 тис. ж. (1981). Осн. підприємства — з-ди: Сєверський трубний, маш.-буд., кріолітовий, металофурнітурний, мармурових і залізобетонних виробів та ін. Музей. Засн. 1718, місто — з 1942.

ПОЛЕЖА́ЄВ Георгій Миколайович [н. 27.XI (9.XII) 1900, м. Кірсанов, тепер Тамб. обл.] — рос. рад. актор, режисер і педагог, нар. арт. УРСР (з 1943). Член КПРС з 1943. В 1921—25 навчався в Театр. технікумі і на Вищих режисерських курсах (Москва), після закінчення яких його запросили в *Малий театр*. В 1926—31 працював у театрах Дніпропетровська, Харкова, Макіївки, Ворошиловграда, 1931—37 — в театрі «*Червоний факел*» (Новосибірськ), 1937—57 (з перервами)—у театрах Міністерства оборони СРСР. Серед ролей — Сатін («На дні» М. Горького), Полежаєв («Неспокійна старість» Рахманова), Корчагін («Як гартувалася сталь» за М. Островським), Суворов («Полководець Суворов» Бахтерєва), дід Остап, Гайдар («Партизани в степах України», «Фронт» Корнійчука), Гамлет («Гамлет» Шекспіра). Вистави: «Лихо з розуму» О. Грибоєдова, «Темп» М. Погодіна та ін. Викладав у театр. ін-тах Києва (1938—41), Ташкента (1955—58), Свердл. театр. уч-щі (1970—80).

І. М. Давидова.

ПОЛЕЖА́ЄВ Олександр Іванович [30.VIII (11.IX) 1804 (за ін. даними — 1805), с. Покришкіно, тепер Ромодановського р-ну Морд. АРСР — 16 (28).I 1838, Москва] — рос. поет. Друкуватися почав 1825 (вірш «Непостійність»). За антимонархічну поему «Сашка» (1826, надрук. 1861) П. було віддано в солдати без права вислуги. В ряді віршів і поем («Спів полоненого ірокезця», «Спів потопаючого плавця», «Арештант» та ін.) виступав проти деспотизму можновладців. У поемах «Ерпелі» (1830), «Чир-Юрт» (1832) зобразив реалістичні картини життя солдатів, боротьби горців, відстоював дружбу між народами. Вірші П. укр. мовою перекладав П. Грабовський. П. присвячені повість М. Рудермана «Штрафне життя», п'єса С. та О. Петрових «Загибель поета».

Тв.: Стихотворения и поэмы. Л., 1960.

М. М. Радецька.

ПОЛЕЗАХИСНІ́ ЛІСОВІ́ НАСА́ДЖЕННЯ — штучні лісові насадження, створювані для захисту с.-г. культур від засух, суховіїв, чорних бур, ін. несприятливих природних явищ, для поліпшення *водного режиму ґрунту* тощо; складова частина системи *захисних лісових насаджень*. Основна меліоративна роль П. л. н. проявляється в зменшенні швидкості вітру на полях, внаслідок чого поліпшується режим інших елементів мікроклімату, а це позитивно впливає на розвиток і ріст с.-г. рослин, підвищення їхньої врожайності. П. л. н. затримують на полях сніг, підвищують вологість повітря і ґрунту, поліпшують гідрологічний режим місцевості, захищають поля від *видування посівів*, а схили — від *ерозії ґрунту*. На плоских вододілах і схилах (до 2°) розміщують П. л. н. смугами шириною 9—15 м. Поздовжні (основні) смуги закладають впоперек напряму панівних вітрів вздовж довгих боків полів через 300—700 м, а поперечні — вздовж коротких боків полів через 1000—2000 м. На зрошуваних землях П. л. н. створюють вздовж господарських каналів смугами із 1—4 рядів дерев, а вздовж магістральних і міжгосподарських — із 7—8 і більше рядів дерев. Для захисту ґрунтів від водної ерозії на схилах від 2° і більше розміщують стокорегулюючі прибалкові та прияружні лісові смуги, а також яружно-балкові лісонасадження і насадження на сильноеродованих схилах. Породи, які вирощують у П. л. н., поділяють на головні й супутні. Головні породи (дуб, сосна, горіх чорний, береза бородавчаста, тополі, акація біла та ін.) забезпечують найбільшу висоту, стійкість і довговічність насаджень; супутні (липи, клени, груша лісова, яблуня та ін.) — створюють умови для кращого росту і розвитку головних порід, забезпечують необхідну щільність насаджень у верхньому ярусі, сприяють затіненню ґрунту і захисту його від бур'янів. Для захисту ґрунту при створенні П. л. н. висаджують також *підлісок*. Одночасно з захисними функціями П. л. н. прикрашають ландшафт, є місцем поселення корисних птахів і відпочинку людей.

Літ.: Бодров В. А. Полезащитное лесоразведение. К., 1974.

В. Т. Зайцев, Л. Й. Гайдарова.

ПОЛЕЙО́ВСЬКІ — укр. архітектори та скульптори, представники *барокко*, брати. Петро П. (р. н. невід.— п. бл. 1780). Працював у Польщі та на Україні (переважно в Почаєві та Львові). Найвизначнішою роботою П. була перебудова Латинського кафедрального костьолу у Львові (1765—76). Разом з Матвієм П., Г. Гофманом і Ф. Кульчицьким збудував *Успенський собор у Почаївській лаврі* (з 1771). Матвій П. (н. бл. 1720 — п. бл. 1800). Працював у Львові, Сандомирі, Почаєві. Автор багатьох статуй у Латинському кафедральному костьолі у Львові.

Літ.: Возницький Б., Крвавич Д. Скульптор Матвій Полейовський. «Образотворче мистецтво», 1971, № 6.

Б. М. Полевой.

Г. М. Полежаєв.

ПОЛЕ́ЛЬ — персонаж міфології західних і східних слов'ян. Бог шлюбу й кохання. Згадки про П. є в укр. і польс. фольклорі. Багато дослідників вважає, що *Лель* і П.— назви одного й того самого божества.

ПОЛЕМІ́ЧНА ЛІТЕРАТУ́РА (від грец. πολεμικός — войовничий) — літературна творчість церковно-теологічного і художньо-публіцистичного характеру, яка виникла на поч. 16 ст. на Україні і в Білорусії у зв'язку з посиленням католицької експансії. Полемічні виступи проти намагань Ватікану і католицизму поширити свій вплив на сх.-слов'ян. землі почалися ще за часів Київ. Русі. Особливого розмаху полеміка набула з серед. 16 ст., коли католицизм під егідою шляхетської Польщі перейшов у релігійно-ідеологічний наступ, що привело до т. зв. *Брестської унії 1596*. Полеміка зачіпала також інші віровчення: іудейські, магометанські, протестантські тощо. Поштовхом до посилення полеміки став виступ польс. публіциста-єзуїта П. Скарги «Про єдність церкви божої» (Вільно, 1577), у якому він намагався виправдати політику окатоличення укр. і білорус. народів. Цей виступ, як і твори ін. польс.-єзуїтських і уніатських авторів (Б. Гербест, І. Потій, К. Сакович), дістав різку відсіч у посланнях, трактатах, памфлетах відомих укр. письменників Г. *Смотрицького*, С. *Зизанія*, *Острозького Клірика*, Х. *Філалета*, М. *Смотрицького*, П. Могили, З. Копистенського, в анонімній «*Перестороз*і» і в творах пізніших полемістів православного

М. Г. Полетаєв.

Ф. А. Полетаєв.

В. Д. Полєнов. Портрет роботи І. Ю. Рєпіна. Фрагмент. 1877. Державна Третьяковська галерея в Москві.

табору — І. *Галятовського*, Л. *Барановича*, М. *Андрелли* та ін. Найвидатнішим укр. письменником-полемістом був І. *Вишенський*, який різко виступав проти релігійно-ідеологічного наступу на православ'я, викривав гнобительську суть світських і духовних магнатів, таврував суспільно-політ. лад Речі Посполитої. Письменники-полемісти звертались до істор. та політ. документального матеріалу, користувалися прийомами риторики і публіцистики, образами нар. творчості. П. л. 16 — 1-ї пол. 17 ст. була важливою зброєю в боротьбі за соціальне і нац. визволення укр. народу.

Видання: Памятники полемической литературы в Западной Руси, кн. 1—3. СПБ, 1878—1903.

Літ.: Франко І. Іван Вишенський і його твори. Львів, 1885; Загайко П. К. Українські письменники-полемісти кінця XVI — початку XVII ст. в боротьбі проти Ватікану і унії. К., 1957; Історія української літератури, т. 1. К., 1967. *В. П. Колосова.*

ПОЛЕТА́ЄВ Микола Гурійович [15 (27).IV 1872, с. Кожухово Костром. губ.— 23.X 1930, Туапсе] — діяч революц. руху в Росії. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в сел. сім'ї. З 1891 — токар на Путіловському з-ді в Петербурзі. Революц. діяльність почав у 90-х рр. у робітн. гуртках Петербурга. В 1895 — член *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, не раз зазнавав арештів. У 1898 емігрував за кордон. З 1901 працював на Україні, з 1904 — в Петербурзі. В жовтні 1905 входив до складу виконкому Петерб. Ради робітн. депутатів, а 1907—12 — депутат 3-ї Держ. думи, очолював більшовицьке крило с.-д. фракції. Брав участь у виданні більшовицьких газет «*Звезда*» і «*Правда*». Учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції. З 1918 — на госп. роботі.

ПОЛЕТА́ЄВ Федір Андріянович [партизанський псевд.— Поетан; 1 (14).V 1909, с. Катіно, тепер Скопінського р-ну Рязан. обл.— 2.II 1945, поблизу Канталупо, Італія] — воїн Рад. Армії, учасник Великої Вітчизняної війни 1941—45 і Руху Опору в Італії під час 2-ї світової війни, Герой Рад. Союзу (1962). За професією коваль. На поч. Великої Вітчизн. війни — рядовий гвард. арт. полку 9-ї гвард. стрілецької д-зії. Влітку 1942 потрапив у нім.-фашист. полон і був вивезений до табору військовополонених в Італії. В 1944, після втечі з табору, за допомогою італ. комуністів потрапив до партизанів. Боровся проти нім. фашистів у складі 3-ї гарібальдійської партизан. д-зії «Пінан Чікеро». Загинув у бою. Похований у Генуї. Удостоєний найвищої військ. нагороди Італії — Золотої медалі за військову доблесть (1947), а також медалі Гарібальді. Пам'ятники П. встановлено в Генуї і Канталупо.

ПОЛЕ́ТИКА Василь Григорович (1765, Петербург — 1845, с. Коровинці, тепер Недригайлівського р-ну Сум. обл.) — збирач документальних матеріалів з історії України 16—18 ст. Син Г. А. *Полетики*. Закінчив Віленський ун-т. До 1790 був на військ. службі. Написав компілятивну працю з старод. історії Єгипту, Ассирії, Мідії, Персії. На думку О. М. *Лазаревського*, П. та його батько були авторами «*Історії Русів*».

ПОЛЕ́ТИКА Григорій Андрійович [1725, Ромни, тепер місто Сум. обл.— 27.XI (8.XII) 1784, Петербург] — укр. політичний діяч. Походив з укр. старшинського роду. В 1745 закінчив *Київську академію*. Працював перекладачем з лат. і нім. мов в Академії наук у Петербурзі, 1764—73 — гол. інспектором шляхетного корпусу. В творі П. «Історична звістка, на якій основі Мала Росія була під республікою Польською...» та ін. працях П. обстоював принципи автономного управління Лівобережної України, обгрунтовував феод. права і привілеї козац. старшини. Написав «Записку про початок Київської академії». О. М. *Лазаревський* вважав П. і його сина В. Г. *Полетику* авторами «*Історії Русів*».

ПОЛЕ́ТИКА Іван Андрійович [18 (29).VIII 1726, м. Ромни, тепер Сумської обл.— 22.IV (3.V) 1783, Київ] — укр. лікар і вчений. Брат Г. А. *Полетики*. Після навчання в *Київській академії* (1735—46) поступив у Кільський ун-т (Німеччина). У 1754 захистив докторську дисертацію «Про спадкові хвороби» у Лейденському ун-ті. В 1754—56 — професор Кільського ун-ту. З 1756 очолював Петерб. сухопутний госпіталь та мед. школу. В 1763—83 — керівник прикордонної мед. карантинної служби на Україні. Автор праць з інфекційних хвороб. Був активним учасником боротьби з епідемією чуми у Києві та Василькові (1770—71). *М. К. Бородій.*

ПОЛЄНОВ Василь Дмитрович [20.V (1.VI) 1844, Петербург — 18.VII 1927, садиба Борок, тепер Полєново Тул. обл.] — рос. живописець, педагог і громадський діяч, дійсний член петерб. АМ (з 1893), нар. художник РРФСР (з 1926). В 1863—71 навчався в петерб. АМ у П. *Чистякова*, 1872—76 був пенсіонером академії в Італії та Франції. В 1876—78 як військовий художник брав участь у сербо-чорногорсько-турецькій і рос.-турецькій війнах і створив кілька батальних композицій. З 1878 П. — член Т-ва *передвижників*. Найбільше майстерність П. виявилася в пейзажах («На човні. Абрамцево», 1880, Київ. музей рос. мист.; «Московський дворик» і «Бабусин сад», обидва — 1878; «Зарослий став», 1879, всі — ДТГ) та жанрових картинах («Хвора», 1886, ДТГ). П. подорожував по країнах Малої Азії, Африки, де зробив численні замальовки з натури (багато з них зберігається в Київ. музеї рос. мист.), а також виконав картини на євангельські сюжети («Христос і грішниця», 1886—87, ДРМ). Працював також у галузі театр.-декораційного мистецтва. В 1882—95 викладав у Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури. В садибі Борок (з 1931 — Полєново) створено Художній музей ім. В. Д. Полєнова. Учнями П. були І. *Левітан*, К. *Коровін*, С. *Світославський* та ін.

В. Д. Полєнов. Дворик. 1881. Харківський художній музей.

Літ.: Юрова Т. В. Василий Дмитриевич Поленов. Альбом. М., 1972.

ПОЛЗУНО́В Іван Іванович [1728, Єкатеринбург, тепер Свердловськ — 16 (27).V 1766, Барнаул] — рос. винахідник у галузі теплотехніки. Закінчив (1742) першу рос. гірничозаводську школу в Єкатеринбурзі, працював на металург. з-дах Уралу, з 1748 — на Алтаї. Розробив (1763) проект першого в світі двоциліндрового універсального поршневого парового двигуна (парової машини) потужністю 1,8 к. с. (1,3 кВт). Сконструював теплосилову заводську установку потужністю 32 к. с. (24 кВт) для подачі повітря в плавильні печі, автом. регулятор живлення котла водою для неї, водорозподільні та ін. пристрої. Помер за тиждень до пуску установки. Ім'я П. присвоєно Свердловськ. гірничо-металург. технікуму і Центр. н.-д. котлотурбін. ін-ту (Ленінград).

Літ.: Данилевский В. В. Иван Иванович Ползунов. В кн.: Люди русской науки. М., 1965.

ПОЛИ́В — подавання і розподіл води на полі при *зрошенні*. За призначенням П. поділяють на вологозарядкові, передпосівні, посадкові, вегетаційні, підживлювальні, освіжні, протизаморозкові та промивні. Вологозарядкові П. провадять восени, взимку, ранньої весни, влітку до сівби повторної культури; здійснюють вологозарядкові П. різними способами, найчастіше поверхневим, або за допомогою *дощувальних машин й установок*. Мета цього П. — створити запас вологи в 1,5—2-метровому шарі грунту для використання її рослинами в перший період вегетації. Передпосівні П. провадять безпосередньо перед сівбою (якщо верхній шар грунту сухий), щоб забезпечити появу дружних сходів. Посадкові П. у період садіння розсадних культур створюють сприятливі умови для кращого приживання рослин.

Вегетаційні П.— це осн. вид П., який провадять кілька разів за вегетаційний період з метою підтримання високого рівня водозабезпечення рослин. Підживлювальні П. застосовують для одночасного *підживлення рослин* і зволоження грунту. Освіжні П. здійснюють у жарку пору року *дощуванням* або аерозольним способом, малими нормами з метою підвищення вологості повітря і *тургору* клітин у рослин. Протизаморозкові П.— це П. дощуванням у дні, коли передбачаються *заморозки*. Промивні П. необхідні на засолених грунтах для вимивання з них надмірної кількості солей. При П. воду подають і розподіляють на полі різними спо-

собами: дощуванням, краплинним, введенням води в грунт знизу по трубах (див. *Підгрунтове зрошення*) та поверхнево — по борознах, напуском по смугах, а також затопленням (самопливом або за допомогою машин). П. к р а п л и н н и й застосовують у садах та виноградниках, гол. чин. на схилах. П. по борознах (вода подається до них і всмоктується в грунт капілярним шляхом — через стінки і дно борозни) придатний для всіх с.-г. культур. П. н а п у с к о м по смугах (вода, як і при П. затопленням, суцільним шаром розподіляється по поверхні ділянки і всмоктується в грунт гравітаційним шляхом) практикують для зрошення культур вузькорядного посіву, а також садів з залуженими міжряддями. П. з а т о п л е н н я м застосовують при зрошенні рису і для промивання засолених грунтів. Див. також *Лиманне зрошення*.

Літ.: Изюмов В. В. Справочник по технике и способам полива сельскохозяйственных культур. К., 1966; Чичасов В. Я. [та ін.]. Техника полива сельскохозяйственных культур. М., 1970; Безменов А. И. Практикум по механизации полива сельскохозяйственных культур. М., 1979.

В. В. Ізюмов.

ПОЛИ́ВА — тонке скловидне покриття на керамічних виробах, закріплене *випалом* при високій температурі; те саме, що й *глазур*.

ПОЛИВА́НІВ ЯР — село Кельменецького р-ну Чернів. обл., де виявлено поселення середнього і пізнього етапів *трипільської культури*. Досліджували його 1949—51. При розкопках відкрито залишки наземних глинобитних жител, землянок, майстерень по обробці кременю, а також госп. ями. Знайдено орнаментований глиняний посуд, крем'яні скребки, ножі, вкладні до серпів, свердла, сокири, кістяні проколки, мідні шила, шпильки, підвіски, численні глиняні жіночі статуетки культового призначення тощо.

ПОЛИВА́НОВА Галина Анатоліївна (н. 1.IV 1929, м. Красне Село, тепер у складі Ленінграда) — укр. рад. співачка (сопрано), нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1951. В 1953 закінчила Одес. консерваторію, відтоді — солістка Одес. театру опери та балету. Партії: Чіо-Чіо-сан («Чіо-Чіо-сан» Пуччіні), Аїда, Віолетта («Аїда», «Травіата» Верді), Мікаела («Кармен» Бізе), Марія, Ліза («Мазепа», «Пікова дама» Чайковського), Тамара («Демон» Рубінштейна), Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського). Викладає (доцент) в Одес. консерваторії.

ПОЛИ́Н (Artemisia) — рід багаторічних, рідше однорічних, здебільшого опушених трав'янистих рослин або півкущів родини *складноцвітих*. Листки перистороздільні, іноді суцільні. Квітки дрібні, жовті або рожеві, зібрані в кошик. Плід — сім'янка. Бл. 400 видів, пошир. переважно у Пн. півкулі. В СРСР — бл. 250 видів, з них в УРСР — бл. 20. Ростуть П. у степах, на сухих луках, крейдяних відслоненнях, пісках, солонцях, як *бур'яни* — по садах та городах. Усі П. містять ефірні олії, багато з П.— гіркі *глікозиди*. Як *лікарські рослини* найбільше значення мають: *цитварний полин* (A. cina), що в дикому стані росте в Казахстані, містить сантонін — протигельмінтний засіб; П. г і р к и й (A. absianthium), настої та екстракти з листків якого застосовують для поліпшення травлення (як бур'ян він пошир. скрізь на Україні). Як пряну рослину використовують П. *естрагон*. У пустелях, напівпустелях, пд. районах Степу та Лісостепу УРСР деякі види П. (П. з в и ч а й н и й — A. vulgaris, П. а в с т р і й с ь к и й — A. austriaca, П. п о л ь о в и й — A. campestris та ін.) використовують як пасовищні рослини для овець, кіз, коней. До отруйних рослин належить П. к р и м с ь к и й (A. taurica), пошир. у Криму; він містить отруйну речовину таурицин. Серед П. є декоративні види. Деякі види — індикатори грунтових різновидів або гірських порід.

ПОЛИ́НОВ Борис Борисович [23.VII (4.VIII) 1877, Ставрополь — 16.III 1952, Москва] — рад. грунтознавець і геохімік, акад. АН СРСР (з 1946). Член КПРС з 1951. Закінчив Лісовий ін-т (1900) та ун-т (1908) у Петербурзі. В 1920—23 — професор Донського політех. ін-ту в Новочеркаську, 1923—47 — Ленінгр. ун-ту. З 1923 працював у системі АН СРСР. Осн. праці — з питань походження грунтів і формування *кори вивітрювання*; розробив класифікацію природних ландшафтів і дав їх геохім. характеристику. В 1901—07 досліджував грунти на тер. сучас. Черніг. обл. УРСР. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

ПОЛІ... (від грец. πολύς — численний, значний) — частина складних слів, що вказує на значну кількість або різноманітний склад чогось (*полігамія, поліхромія*).

ПОЛІАКРИЛА́ТИ — синтетичні *полімери*, продукти *полімеризації* складних ефірів *акрилової кислоти* загальної формули $[-CH_2-C(R')(COOR)-]_n$, де $R'=H$ або CH_3-; $R=CH_3-$, C_2H_5 — тощо. Прозорі, безбарвні, клейкі каучукоподібні або тверді речовини. Розчиняються у власних *мономерах*, у хлорованих і ароматичних вуглеводнях, складних ефірах. П. стійкі проти діяння світла, води, розведених розчинів лугів та к-т, характеризуються низькою масло- та бензостійкістю. Найбільше практичне значення мають полімери ефірів акрилової й особливо метакрилової к-т (див. *Метилметакрилат*), а також полімери і співполімери *акрилонітрилу*. Застосовуються у виробн. листових та плівкових матеріалів, лаків, клеїв, органічного скла (гол. чин. *поліметилметакрилат*). П. широко використовують у медицині, зокрема в стоматології для виготовлення штучних щелеп, зубів та ін. протезів.

Ю. П. Гетьманчук.

ПОЛІАКРИЛОНІТРИ́Л — синтетичний *полімер*, продукт полімеризації *акрилонітрилу* загальної формули $[-CH_2-CH(CN)-]_n$. Тверда речовина білого кольору; молекулярна маса 40000—100000, густина (при 20° С) 1150 кг/м³. При нагріванні вище температури 230° С деструктується (див. *Деструкція полімерів*), не переходячи в рідкий стан. П. розчиняється тільки в дуже полярних *розчинниках*, напр. у *диметилформаміді*, водних концентрованих розчинах солей броміду літію, роданіду натрію; стійкий до атм. діяння та сонячного випромінювання. Застосовується гол. чин. у виробн. поліакрилонітрильного волокна (див. *Нітрон*).

Ю. П. Гетьманчук.

ПОЛІАМІ́ДИ — синтетичні *полімери*, що містять у *макромолекулі* повторювані амідні групи —CO—NH—. Залежно від того, з яким *радикалом хімічним* (аліфатичним чи ароматичним) зв'язана амідна група, П. бувають аліфатичні (напр., полігексаметиленадипамід, або *анід*) та ароматичні (полі-*м*-феніленізофталамід, або фенілон, та ін.). Більшість П.— тверді, рогоподібні речовини білого кольору, деякі — в'язкі. Аліфатичні П. мають $t_{пл}$ 150—260° С, ароматичні — бл. 400° С і вище. Розчиняються П. тільки в дуже полярних *розчинниках*, напр. концентрованій сірчаній к-ті. Характеризуються високими міцністю, твердістю, стійкістю проти дії хім. реагентів та ін. властивостями. Одержують П. *полімеризацією* лактамів (полі-ε-капроамід, або *капрон*), *поліконденсацією* амінокарбонових к-т, дикарбонових к-т або їхніх похідних з діамінами. П. переробляють у вироби пресуванням, *екструзією* та ін. методами. Різні види П. можуть експлуатуватися при т-рі від —195° С до +200° С. Застосовують П. у виробн. синтетичного волокна, паперу, плівок, клеїв, конструкційних виробів тощо.

Б. Ф. Маличенко.

ПОЛІА́НДРІЯ [від *полі...* та грец. ἀνήρ (ἀνδρός) — чоловік], багатомужжя — одна з пережиткових форм *групового шлюбу*, за якою жінка могла бути в шлюбі одночасно з кількома чоловіками. У деяких народів (зокрема, в алеутів, ескімосів) П. зберігалася до 19 ст.

ПОЛІАРИЛА́ТИ — синтетичні *полімери*, складні *ефіри* заг. формули $[-O-R'-O-\overset{O}{\overset{\|}{C}}-R-\overset{O}{\overset{\|}{C}}-]_n$, де R′ — залишок двоатомного *фенолу*, R — залишок дикарбонової к-ти. П.— тверді речовини, з т-рою розм'якшення 300—400° С, характеризуються добрими діелектр. й мех. властивостями, стійкі проти дії жирів, рідких палив, розведених к-т. Одержують П. в осн. *поліконденсацією* дихлорангідридів ароматичних дикарбонових к-т (переважно терефталевої та ізофталевої; див. *Фталеві кислоти*) з двоатомними феноламі або бісфенолами. П. переробляють литтям під тиском, пресуванням. З розчинів формують плівки й волокна. Застосовують для виготовлення конструкційних деталей, волокнистих фільтрів, елементів радіо- та електротех. апаратури тощо. Наповнені П. використовують як антифрикційні матеріали. Поширені різновиди П.— *полікарбонати*.

В. І. Суровцев.

Г. А. Поливанова.

Б. Б. Поливнов.

Полин гіркий. Верхня частина рослини та суцвіття (кошик).

І. Полівка.

ПОЛІАРТРИ́Т (від *полі...* та грец. *ἄρθρον* — суглоб) — одночасне ураження кількох *суглобів* або послідовне поширення запального процесу з одного суглоба на інші. Причиною П. можуть бути *ревматизм* (ревматичний П.), різні інфекційні захворювання (напр., *грип, черевний тиф* тощо), *сепсис* (септичний П.), порушення обміну речовин (напр., *подагра*) тощо. Ознаки: біль у суглобах, місцева припухлість, почервоніння шкіри. Як ускладнення можливі тугорухомість, деформації суглобів. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання; антибіотики, протизапальні засоби, лікувальна фізкультура тощо.

ПОЛІ́БІЙ (Πολύβιος; бл. 201 до н. е., Мегалополь, Аркадія — бл. 120 до н. е., там же) — давньогрец. історик. Бл. 16 років прожив у Римі, куди його було відправлено 168 до н. е. як заложника в числі 1 тис. знатних ахейців після поразки македонського царя Персея II. П. — автор «Історії» в 40 книгах, з яких повністю збереглися перші 5. Твір П. був першою спробою дати історію всіх д-в Середземномор'я в їхньому взаємозв'язку в період 220—146 до н. е. Зростання могутності Риму П. пояснює досконалістю рим. респ. ладу. Гол. завдання історика П. вбачав не в описі, а в поясненні подій, розкритті причин явищ. В «Історії» П. (IV, книги 38—42), зокрема, становить інтерес опис Чорного моря.

Тв.: Рос. перекл. — Всеобщая история в сорока книгах, т. 1 — 3. М., 1890—99.

ПОЛІБУТАДІЄ́Н — синтетичний *полімер*, продукт полімеризації *бутадієну*, $[-CH_2-CH=CH-CH_2-]_n$. Полібутадієн — перший синтетичний *каучук* (див. *Бутадієнові каучуки*). Здатність бутадієну до полімеризації встановив С. В. *Лебедєв*. Є різні способи добування П., напр., за допомогою металевого натрію одержують натрій-бутадієновий каучук (СКБ). Цим способом 1932 в СРСР розпочато пром. виробн. синтетичного каучуку. Тепер П. одержують за допомогою металоорганічних каталізаторів (т. з. дивінілові каучуки, СКД). Застосовується для виробн. шин та ін. гумових виробів, а також ебоніту — твердого чорного, з блискучою поверхнею матеріалу, широко використовуваного в електротехніці, медицині тощо.

Г. А. Блох.

ПОЛІВІНІЛАЦЕТА́Т — синтетичний *полімер*, продукт полімеризації *вінілацетату*, $[-CH_2-CH(OCOCH_3)-]_n$. Тверда, безбарвна речовина. Розчиняється в багатьох органічних розчинниках, не розчиняється у мінеральних маслах, бензині, скипидарі, гліколі, воді тощо. Омилюється кислотами та лугами з утворенням *полівінілового спирту*; приєднуючи до останнього альдегіди, одержують полівінілацеталі. Характеризується невисокою т-рою розм'якшення (26—28° С), холодотекучістю, світлостійкістю, високою адгезією до різних поверхонь тощо. Застосовують для виготовлення емульс. фарб, клеїв, лаків тощо.

ПОЛІВІНІ́ЛОВИЙ СПИРТ — синтетичний *полімер*, продукт омилення *полівінілацетату*, $[-CH_2-CH(OH)-]_n$. Тверда речовина білого кольору. Добре розчиняється у воді, стійкий проти дії більшості органічних розчинників, розведених к-т та лугів. П. с. вступає у реакції, характерні для багатоатомних *спиртів*. Напр., здатний утворювати прості й складні *ефіри*, реагувати з альдегідами, кетонами, металевим натрієм. З П. с. виробляють синтетичне волокно, жорсткі, без запаху і непроникні для газів плівки; застосовують також як емульгатор і загусник водних розчинів та латексів. Спец. марки П. с. використовують як плазмозамінник при переливанні крові і для виготовлення лікар. препаратів.

ПОЛІВІНІЛХЛОРИ́Д — синтетичний *полімер*, продукт полімеризації *вінілхлориду*, $[-CH_2-CHCl-]_n$. Білий порошок різної *дисперсності*; густ. (при 20°С)1350—1430 кг/м³, фізіол. нешкідливий. Має добрі мех. та електроізоляційні властивості, порівняно невисоку термо- і світлостійкість. При нагріванні вище 100° С помітно розкладається з виділенням HCl. П.— хімічно стійкий проти діяння більшості агресивних середовищ і розчинників. У хлорованих вуглеводнях при кімнатній т-рі набухає, а при нагріванні розчиняється. П. переробляється на вироби пресуванням, литтям під тиском, *екструзією*, каландруванням, занурюванням форм у пасти з наступним нагріванням. На основі П. одержують віні́пласт, пластикат і пластизолі. Віні́пласт — жорсткий матеріал з високими хім.-мех. характеристиками, але низькою морозостійкістю (бл.— 10° С), застосовують для виробн. корозійностійких труб, листів, плівок та ін. виробів. Пластикат — еластичний матеріал з морозостійкістю до —50° С, використовують для ізоляції проводу і кабелів, виготовлення товарів широкого вжитку тощо. Пластизолі застосовують для одержання штучної шкіри, настилу для підлоги та ін. П.— один з найпоширеніших пластиків, який застосовують в електротех., харч., легкій та ін. галузях промисловості.

А. С. Шевляков.

ПО́ЛІВКА (Polívka) Іржі (6.III 1858, м. Енс, Австрія — 21.III 1933, Прага) — чес. філолог-славіст, член Чеської АН (з 1908) та ін. академій, чл.-кор. Петерб. АН (з 1901; пізніше — АН СРСР), іноз. член АН УРСР (з 1924). Навчався в Празькому та Загребському ун-тах. Професор Празького ун-ту (з 1895). Осн. праці — з слов'ян. фольклору: «Про порівняльне вивчення народних традицій» (1898), «Слов'янські казки» (1932), «Слов'янські народні оповідання» (ч. 1—2, 1929—39). У своїх дослідженнях приділяв увагу східнослов'янському фольклорові, в праці «Слов'янські казки» розглянув рос., білорус. та укр. казки, їхній стиль, історію виникнення тощо. Рецензував «Галицько-руські народні приповідки», що їх видав І. Франко, «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» В. Гнатюка та ін. праці. Вивчав історію слов'ян. л-р, творчість О. Радищева, М. Гоголя, О. Грибоєдова, Ф. Тютчева, М. Некрасова, ін. рос. письменників.

Т. Б. Лукінова.

ПОЛЇ́ВКОВІ, полівки (Mircotinae) — підродина *гризунів* род. хом'якових; деякі автори виділяють П. в родину. Довж. тіла 10—12 см, лише у *водяної полівки* — до 21 см, ондатри — до 35 см, хвіст коротший від тіла; зовні П. нагадують мишей. Волосяний покрив сіруватий, буруватий, у деяких (напр., *лемінгів*) на спині з темною смугою. Жувальна поверхня корінних зубів має вигляд з'єднаних трикутників. Бл. 100 сучас. видів П. (бл. 20 родів), поширених у Пн. півкулі; в СРСР — 43 види (12 родів), у т. ч. в УРСР — 12 видів (7 родів), з них найбільш поширені полівка звичайна, або сіра (Microtus arvalis), полівка темна (M. argestis), лісова полівка європейська (Clethrionomys glareolus). П. населяють відкриті ландшафти різних зон. Рослиноїдні. Селяться сім'ями або колоніями. Самка щорічно має 5—6 виплодів до 8 малят у кожному. Статева зрілість у 1,5 міс. Деякі — шкідники с.-г. культур та носії збудників небезпечних хвороб людини і тварин (*туляремії, лептоспірозу*). Більшість П. є поживою для хижих птахів і ссавців. Шкурки *ондатри* використовують як хутро. Викопні рештки П. відомі з міоцену Азії та Європи.

Л. І. Рековець.

ПОЛІГА́МІЯ (від *полі...* та грец. γάμος — шлюб), багатошлюбність— неточний термін, яким часто користуються для позначення багатоженства. Див. *Полігінія*.

ПОЛІГА́МІЯ в біології — 1) Утварин — відношення між самкою і самцем у період розмноження. Розрізняють: полігінію (один самець запліднює кілька самок) і поліандрію (одна самка запліднюється кількома самцями). Полігінія властива більшості ссавців, які в період гону утворюють косяки (кулани, коні, олені, антилопи), гурти (кози, вівці) або гареми (котики, сивучі), деяким птахам (нанду, куроподібні, качачі та ін.), плазунам (ящірки змії) й безхребетним, зокрема багатьом комахам. Поліандрія

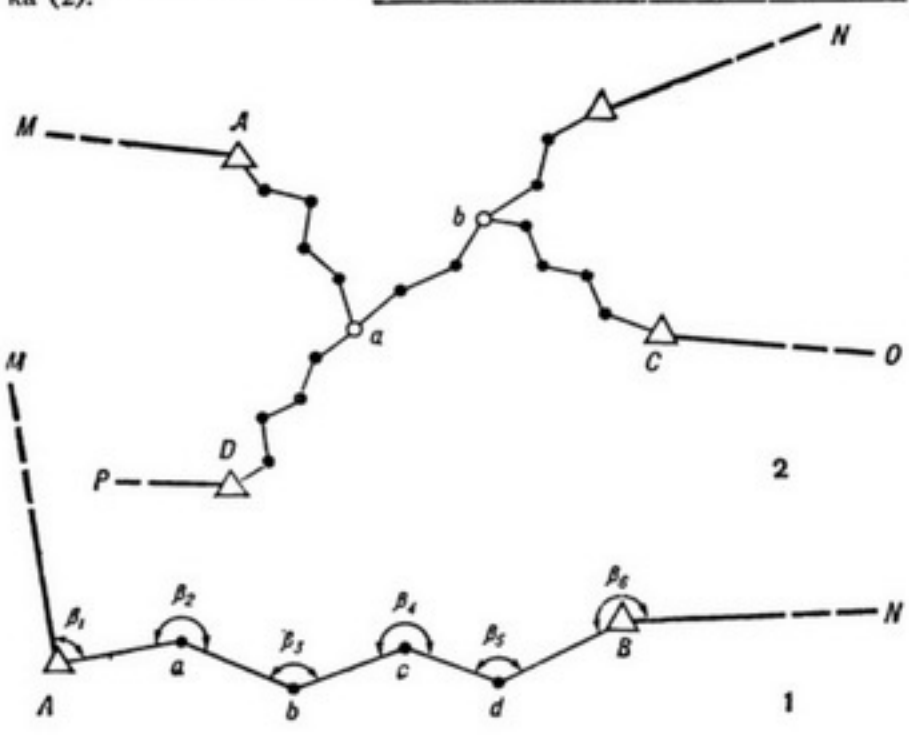

Полігонометрія. Полігонометричний хід (1). Полігонометрична сітка (2).

зустрічається зрідка, напр. у деяких птахів — куликів-плавунців, тинамоподібних та ін. П. властива всім свійським тваринам. 2) У р о с л и н — наявність у одного й того самого виду одночасно дво- і одностатевих квіток, що розвиваються на одній або на різних особинах (у різних комбінаціях). П. властива дині, соняшнику, клену тощо. Див. *Багатодомні рослини.*

ПОЛІГЕНІ́ЗМ (від *полі...* та грец. γένος — рід, походження) — вчення, що розглядає *раси людини* як різні види, які мають незалежне між собою походження. Поліегеністи 19 ст. використовували положення П. для обґрунтування расистських тверджень про біологічну і інтелектуальну нерівність рас людини, для виправдовування работоргівлі. Спадкоємцями ідей П. стали ідеологи фашизму, офіційною доктриною яких була псевдонаукова теорія «вищої німецької арійської раси». Хибність П. доводиться подібністю рас людини за комплексом головних ознак (будова головного мозку, руки тощо).

В. Д. Дяченко.

ПОЛІГІНІ́Я (від *полі...* та грец. γυνή — жінка), багатоженство — пережиткова форма шлюбу, за якою чоловік може бути в шлюбі одночасно з кількома жінками. Була поширена за *патріархату.* Зберігалася в класовому суспільстві у деяких мусульманських народів Сходу.

ПОЛІГЛО́Т (від грец. πολύγλωττος — багатомовний) — людина, яка володіє багатьма мовами.

ПОЛІГНО́Т (Πολύγνωτος; бл. 510 до н. е., о. Тасос — р. см. невід.) — давньогрец. живописець. Автор настінних розписів на міфологічні й істор. теми [Пінакотека в Афінах, лесха (будинок зібрань книдян) у Дельфах], картин, виконаних у техніці *воскового живопису* (енкаустики).

ПОЛІГО́Н (від грец. πολύγωνος — багатокутний) — 1) В і й с ь к о в и й — спеціально обладнана ділянка суші або моря з повітряним простором над нею для випробування озброєння й техніки, проведення заходів по бойовій підготовці військ (сил флоту) та досліджень у галузі тактики; науково-дослідна установа, призначена для випробування дослідного і серійного озброєння й військової техніки та проведення заходів за участю військ (сил флоту). П. бувають постійні й тимчасові; за призначенням поділяються на науково-дослідні, навчальні й заводські; за родом випробовуваних засобів — на ядерні, ракетні, артилерійські, зенітні, танкові, стрілецькі, авіаційні, торпедні, інженерні, автомобільні, зв'язку та ін. 2) Б у д і в е л ь н и й — відкритий майданчик з устаткуванням для виготовлення елементів збірних (переважно залізобетонних) *будівельних конструкцій.* Розрізняють П. постійні й тимчасові. До устаткування П. належать бетонорозчинні установки, *бетоноукладачі, віброплощадки,* пропарювальні камери, *підйомні крани,* форми для бетонування тощо.

ПОЛІГОНІЗА́ЦІЯ — виникнення в кристалах металів при підвищеній т-рі полігональної структури, яка складається з субзерен (полігонів) у вигляді неправильних многогранників. Зумовлюється переміщенням *дислокацій,* що є джерелом внутр. напружень, до границь субзерен. Таке переміщення сприяє зниженню величини цих напружень. Відбувається після *відпочинку кристалів,* замість *рекристалізації* або передує їй. Механіко-термічною обробкою П. можна викликати штучно, що спостерігається в процесі *відпалу,* при пластичному деформуванні металів. П. сприяє підвищенню конструкційної міцності, жароміцності, надійності і довговічності виробів.

ПОЛІГОНОМЕ́ТРІЯ (від грец. πολύγωνος — багатокутний і μετρέω — вимірюю) — один із методів визначення положення точок земної поверхні в прийнятій системі координат при створенні опорної *геодезичної сітки.* П. здійснюють шляхом прокладання на місцевості ламаної лінії (п о л і г о н о м е т р и ч н и й х і д; мал., 1) чи системи пов'язаних між собою ламаних ліній (п о л і г о н о м е т р и ч н а с і т к а; мал., 2), в яких послідовно вимірюють довжини сторін і горизонтальні кути між ними. При прокладанні на місцевості полігонометричного ходу між опорними пунктами A і B (AM і BN — вихідні напрями), вибирають на ній точки a, b, c і d (вершини ходу), вимірюють сторони Aa, ab, bc, cd і dB, прилеглі кути β_1 і β_6 та кути між сторонами ходу β_2, β_3, β_4 і β_5. Застосовують П. переважно на місцевості, де використання осн. методу створення геодезичної сітки — *тріангуляції,* а також трилатерації пов'язане з певними труднощами. Залежно від способу вимірювання або обчислення довжин сторін полігонометричних ходів розрізняють такі види П.: світло- і радіодальномірну, короткобазисну, створно-короткобазисну, паралактичну, траверсну. Залежно від точності й черговості побудови полігонометричних сіток і ходів П. поділяють на 4 класи, які відповідають класам тріангуляції.

І. Ю. Левицький.

ПОЛІГРАФІ́ЧНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь промисловості, підприємства якої виготовляють різні види друкованої продукції — книги, журнали, газети, плакати, календарі, географічні карти, етикетки, квитки, бланки тощо. В СРСР до складу П. п. входять універсальні й спеціалізовані поліграф. об'єднання і комбінати, газетні, газетно-журнальні і газетно-бланкові друкарні, ф-ки книжково-журнальні, етикетно-друкарські, офсетного, друко-офсетного, кольорового, нотного друку, цинкографії, а також допоміжні підприємства — шрифтоливарні, ремонтні з-ди, палітурні ф-ки, з-ди для виготовлення друкарських фарб тощо. На Україні до П. п. входять також підприємства по виготовленню паперово-білових виробів.

В Росії друкарні виникли в 60-х рр. 16 ст. На Україні першу друкарню заснував 1574 І. *Федоров* у м. Львові, а згодом були створені Острозька, Києво-Печерська друкарні та ін. В дореволюц. Росії П. п. розвивалась повільно. Устаткування, папір, друкарські фарби, шрифти завозилися переважно з-за кордону. За роки Рад. влади П. п. перетворилась на потужну галузь. Споруджено багато високомеханізованих поліграф. підприємств, реконструйовано й розширено старі друкарні. Створено ряд вітчизн. з-дів поліграф. машинобудування. Організовано широку підготовку кадрів поліграфістів у вищих і серед. навч. закладах. В СРСР 1980 випущено книг і брошур 80,7 тис. друкованих одиниць тиражем 1760 млн. примірників, 8088 газет разовим тиражем 176 млн. примірників, 5236 журналів та ін. періодичних видань річним тиражем 3226 млн. примірників. На Україні 1940 діяло 827 друкарень. Було випущено (річний тираж, млн. прим.: книг — 51,4, журналів — 12,3; разовий тираж газет—6,9 млн. прим. Крім Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська, П. п. була розвинута в Полтаві, Донецьку, Луганську. В післявоєнні роки поряд з відбудовою поліграф. підприємств було споруджено чимало нових потужних, які становлять основу П. п. України. Найбільші з них — видавництво «*Радянська Україна*», гол. підприємство виробничого об'єднання «Поліграфкнига», харків. книжкові ф-ки ім. М. В. Фрунзе і «Комуніст», Київ. книжкова ф-ка, гол. підприємство виробничого об'єднання «Зоря». Великі поліграф. підприємства збудовано також у Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі, Львові, Одесі, Ровно,

Поліграфічна промисловість.
1. Лінотипна дільниця Львів. видавництва «Вільна Україна».
2. Харківська книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе. 3-я комплексно-механізована потокова лінія палітурного цеху.

ПОЛІГРАФІЧНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ

Сімферополі, Чернівцях та ін. містах. Однією з важливих умов підвищення ефективності роботи П. п. є спеціалізація і кооперування підприємств, укрупнення невеликих підприємств, створення видавничо-виробничих, виробничо-тех., виробничих об'єднань. Всього на Україні 1980 діяло 562 поліграф. підприємства. Було випущено книг і брошур 9061 друковану одиницю тиражем 145,1 млн. примірників, журналів та ін. періодичних видань — 198 річним тиражем 211,4 млн. примірників, газет — 1737 разовим тиражем 23,7 млн. примірників. У П. п. все ширше впроваджуються офсетний друк, фотополімерні друкарські форми, електронна техніка для виготовлення кольороподілених фотоформ, системи переробки текстової інформації, які включають набірно-програмуючі та коректурні пристрої, відеотермінали, міні-ЕОМ і фотонабірні автомати. Замість поопераційних верстатів впроваджуються системи машин, механізовані й автоматизовані технологічні лінії. Вдосконалюється організація виробн. і праці. Н.-д. роботу в галузі П. п. в УРСР проводить *Поліграфічної промисловості український науково-дослідний інститут*. Готує кадри для П. п. *Український поліграфічний інститут* імені Івана Федорова. Див. також *Видавнича справа, Книгодрукування*. *І. В. Ковба.*

ПОЛІГРАФІ́ЧНОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Державного комітету УРСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі. Засн. 1932 у Харкові. З 1945 — у Львові. З 1972 — провідний ін-т поліграф. пром-сті СРСР з проблем *високого друку*. У складі ін-ту (1981): 9 відділів, 5 лабораторій, експериментальне виробництво, обчислювальний центр, група стандартизації. Осн. напрямами діяльності ін-ту є дослідження, розробка і впровадження: процесів і матеріалів високого друку, устаткування для виготовлення відповідних друкарських форм; технології виготовлення з друкарських форм одно- та багатокольорової поліграф. продукції на машинах високого друку всіх типів; технологічних процесів, фототехнічних (зокрема, безсрібних) матеріалів, електронних вимір. приладів і систем для контролю процесів і продукції поліграф. виробн.; автоматизованих систем переробки текстової інформації фотоскладання для друкарень і видавництв; АСУ поліграфічними підприємствами тощо. Ін-т провадить також дослідження, що стосуються розробки методик визначення екон. ефективності н.-д. робіт у галузі поліграфії і впровадження нової поліграф. техніки і технології. *А. В. Золотухін.*

ПОЛІГРАФІ́Я (від *полі...* та грец. γράφω — пишу) — галузь техніки, пов'язана з виготовленням газет, журналів, книг, плакатів та ін. друкованої продукції; галузь промисловості, що виготовляє друковану продукцію,— *поліграфічна промисловість;* матеріально-техн. база *видавничої справи*. Тех. основу сучас. П. заклав Й. *Гутенберг*, що в 40-х рр. 15 ст. винайшов спосіб виготовлення *друкарських форм* з застосуванням рухомих *літер*, створив друкарський прес. В 16 ст. значною мірою удосконалив техніку друку І. *Федоров*. Дальшого розвитку П. набула в 19 ст. зі створенням *літографії* (А. *Зенефельдер*), різного типу друкарських машин (Й. М. *Лівчак*, О. *Мергенталер* та ін.). Поліграф. розмноження текстових та ілюстраційних оригіналів друкованої продукції полягає у нанесенні фарби з друкарської форми на папір, картон, пластмасу та ін. матеріал або у формуванні зображення безпосередньо на матеріалі (без використання друкарських форм). В П. розрізняють формні, друкарські (власне поліграфічні) й опоряджувальні процеси. Формними є *складальні процеси* і процеси виготовлення ілюстраційних друкарських форм фотомех. методами (напр., *автотипією, фотолітографією, фототипією*), за допомогою електронних гравірувальних машин. Друкарські процеси розрізняють за способом відтворення зображень (див. *Високий друк, Глибокий друк, Електрографія, Плоский друк*) на *друкарських машинах* або ін. тех. засобах. До опоряджувальних належать брошурувальні (розрізання, згинання, комплектування, скріплення аркушів) і *палітурні процеси*. В разі потреби вдаються до *оперативної поліграфії*. Виготовляють поліграф. продукцію в *друкарнях*, на фабриках або комбінатах. Розвиток П. пов'язаний із створенням нових видів друку, досконаліших методів виготовлення друкарських форм, з автоматизацією друкарських й опоряджувальних процесів. Проблеми П. досліджують у Всесоюзному н.-д. ін-ті комплексних проблем поліграфії (Москва, філіал — у Києві), у Всесоюзному н.-д. ін-ті устаткування для друкованих видань, картонної і паперової тари (Москва), Н.-д. ін-ті електрографії (Вільнюс), *Поліграфічної промисловості українському науково-дослідному інституті* (Львів), *Українському поліграфічному інституті*, ін. установах. Див. також *Книгодрукування, Репродукційні процеси*.

Літ.: Машталір Р. М., Ковба Ж. М., Феллер М. Д. Розвиток поліграфії на Україні. Львів, 1974; Лапатухин В. С. Способы печати. Проблемы классификации и развития. М., 1976; Полянский Н. Н. Технология полиграфического производства (Основы полиграфии). ч. 1. М., 1980. *В. І. Шамрай.*

ПОЛІЕ́ДР (від *полі...* та грец. ἕδρα — основа, грань) — те саме, що й *многогранник*.

ПОЛІЕКРА́ННЕ КІНО́ (від *полі...* та *екран*) — виробництво й демонстрування кінофільмів з одночасним показом кількох тематично пов'язаних зображень (полізображень); вид *кінематографії*. Поліекранні фільми знімають звичайним способом на окремі кіноплівки, після чого вдаються до *монтажу* зображень на одну або кілька кіноплівок (відповідно до *сценарію* і прийнятої схеми проеціювання). Розрізняють схеми проеціювання поліекранних фільмів: з кількома кіноекранами (поліекраном) і відповідним (або меншим) числом кінопроекторів; з одним великим кіноекраном і кількома кінопроекторами, що проеціюють зображення на різні ділянки кіноекрана; з одним кіноекраном і одним кінопроектором, що проеціює зображення, одержане при монтажі фільму на одній плівці великого формату. Перший фільм («Драма на полюванні», реж. Я. О. Протазанов) з застосуванням полізображень знято 1914. Першу поліекранну систему «Поліекран», що демонструвалася у 1958 на Всесвітній виставці в Брюсселі, створено в ЧССР. Згодом різні види П. к. використовували в основному для кіноатракціонів на міжнар. та ін. виставках. Засоби П. к. застосовували, зокрема, при зніманні фільмів «Айболить-66» (реж. Р. А. Биков, 1967), «Війна і мир» (реж. С. Ф. Бондарчук, 1966—67) та ін. У 1969 в СРСР створено систему П. к.— «Совполікадр» — з шестиканальним стереофонічним звуковим супроводом. За цією системою на одному кіноекрані одним кінопроектором демонструють окремі зображення, змонтовані на одній 70-мм плівці. Щоб змонтувати зображення на одній кіноплівці і надати кожному з них певної форми, розмірів і місця у заг. кадрі, використовують методи *комбінованого кінознімання*. Перший фільм («Наш марш», реж. О. С. Шейн і О. М. Свєтлов), знятий за такою системою, демонструвався 1970. Його тривалість — 20 хв. Методами *проекційного друку* поліекранне зображення можна перевести на широкоекранне (див. *Широкоекранне кіно*), що дає змогу демонструвати фільми, створені за системою «Совполікадр», як у широкоформатних, так і в ін. кінотеатрах. *О. А. Янушевський.*

ПОЛІЕ́МБРІОНІЯ (від *полі...* та грец. ἔμβρυον — зародок) — 1) У т в а р и н і л ю д и н и — розвиток із однієї *зиготи* кількох *зародків*. Характерна для кишковопорожнинних, окремих видів моховаток і комах, покривників, із ссавців — для броненосців, іноді трапляється у деяких видів червів, у багатьох ссавців, у т. ч. людини.

Виникає П. переважно внаслідок роз'єднання *бластомерів* на ранніх стадіях розвитку зиготи. При цьому виникають особини тільки однієї статі. Напр., у людини розвивається від 2 до 5 (іноді більше) однояйцевих *близнят*; у наїзника з роду Litomastix з однієї зиготи розвивається 3 тис. зародків. П. можна викликати експериментально майже в усіх тварин шляхом мех. розчленування бластомерів, діючи на них різними хім. речовинами. Здатність до П. не втрачається і на більш пізніх стадіях розвитку ембріона. Напр., у амфібій розвиток додаткового зародка може бути індукований (див. *Індукція* в біології) підсадкою під *ектодерму* клітинного матеріалу верхньої губи бластопора, з якого в нормі розвивається хордомезодерма; у птахів і ссавців — викликаний мех. пошкодженням бластодерми тощо. 2) У р о с л и н П.— утворення кількох зародків в одній насінині. Розрізняють

несправжню П.— зародки утворюються в різних *зародкових мішках* та справжню — в одному й тому ж зародковому мішку, або розвиваються не лише з зиготи, а й із *синергід, антиподів,* з клітин *нуцелуса* або клітин *насінного зачатка.* Зародки при П. можуть утворюватись і без запліднення (див. *Апоміксис*). *Б. Г. Новиков.*

ПОЛІЄ́Н (Πολύαινος; рр. н. і см. невід.) — давньогрец. історик 2 ст. до н. е. Н. в Македонії. Автор твору «Воєнні хитрощі» у 8 книгах, у якому, зокрема, є відомості про воєнну тактику *скіфів* і *таврів,* про деякі факти з історії *Боспорської держави,* про боспорських царів Левкона і Перісада, сарматську царицю Амагу.

ПОЛІЕТИЛЕ́Н — синтетичний *полімер* загальної формули $[-CH_2-CH_2-]_n$. Еластичний матеріал, без запаху, горючий, не отруйний. П. виробляють полімеризацією *етилену* при високому (100—350 МПа), низькому (0,2—0,5 МПа) і середньому (4—8 МПа) тиску. Різні способи полімеризації зумовлюють утворення різних за структурою і властивостями полімерів (табл.). Для П. характерне добре поєднання фізико-хімічних і електроізоляційних властивостей, хімічна стійкість, легка перероблюваність у вироби і, порівняно з іншими полімерами, низька вартість. Його використовують для виготовлення пакувальної плівки, труб для агресивних рідин, ізоляції проводу і кабелів, предметів побуту тощо. При нагріванні на повітрі і діянні сонячного світла погіршуються його мех. і електр. властивості. Для стабілізації в П. вводять антиоксиданти, світлостабілізатори та ін. легуючі добавки. *Літ.:* Шифрина В. С., Самосатский Н. Н. Полиэтилен (Получение и свойства). Л., 1961; Шифрина В. С., Самосатский Н. Н. Полиэтилен. Переработка и применение. Л., 1961; Полиэтилен и другие полиолефины. Пер. с англ. М., 1964. *О. О. Качан.*

ПОЛІЕТИЛЕНТЕРЕФТАЛА́Т — синтетичний *полімер,* продукт *поліконденсації* етиленгліколю з диметиловим ефіром терефталевої кислоти, $[-CH_2-CH_2-OCO-C_6H_4-O-CO-]_n$. Біла речовина, густ. 1380—1400 кг/м³, $t_{пл}$ 255—265° С; нерозчинна у воді та більшості органічних розчинників. При т-рі 100° С гідролізується (див. *Гідроліз*) розчинами їдких лугів, а при 200° С навіть водою. П. з мол. масою 20 000—40 000 характеризується високою міцністю та стійкістю до стирання, морозостійкістю (експлуатується при т-рах від —60° С до +180° С), низькою гігроскопічністю. Здебільшого П. переробляють на волокно, відоме в СРСР під назвою *лавсан,* та плівки. *Ю. П. Гетьманчук.*

ПОЛІЕФІ́РИ — синтетичні *полімери,* що містять у головному ланцюзі *макромолекули* прості ефірні —С—О—С— або складноефірні —СО—О—С— угруповання. Відповідно до природи ефірної групи П. поділяють на прості та складні. Прості П. одержують катіонною *полімеризацією* циклічних оксидів або альдегідів та *поліконденсацією.* Консистенція простих П. може бути різною — від низьков'язких до тугоплавких кристалічних речовин. Властивості їх залежать від будови, мол. маси, кількості функціональних груп. З простих П. практичного застосування набули поліметиленоксид (поліформальдегід), поліетиленоксид, поліпропіленоксид, політетраметиленоксид та їхні співполімери. Їх використовують як конструкційні пластики і *діелектрики,* загусники, *поверхнево-активні речовини,* вихідні продукти для одержання *поліуретанів* та ін. блокспівполімерів. Складні П. одержують поліконденсацією бі- або поліфункціональних карбонових к-т з гліколями або поліолами. Синтезують також полімеризацією циклів і ненасичених сполук. Складні П.— в'язкі рідини або тверді речовини (аморфні й кристалічні) з густ. 800—1500 кг/м³. Залежно від реакційної здатності вихідних сполук і умов синтезу *дисперсність* і мол. маса полімерів змінюються у широких межах (від 500 до сотень тисяч). Вони не розчиняються у воді, їхня розчинність в органічних розчинниках та ін. фіз.-хім., фіз.-мех. і термічні властивості визначаються хім. складом, будовою і мол. масою. Наявність складноефірного зв'язку зумовлює здатність П. до *гідролізу.* Найбільше практичне застосування мають: *поліетилентерефталат, полікарбонати, поліарилати, алкідні смоли,* поліефірмалеїнати, поліефіракрилати; їх використовують для одержання синтетичних *волокон, плівок, лакофарбових матеріалів,* зв'язуючих для армованих пластиків тощо. *Літ.:* Коршак В. В., Виноградова С. В. Равновесная поликонденсация. М., 1968; Омельченко С. И. Сложные олигоэфиры и полимеры на их основе. К., 1976; Седов Л. Н., Михайлова З. В. Ненасыщенные полиэфиры. М., 1977; Стоффи Д., Невилл К. Новые линейные полимеры. Пер. с англ. М., 1972.

С. І. Омельченко, Л. О. Бакало.

ПОЛІІЗОБУТИЛЕ́Н — синтетичний *полімер,* продукт полімеризації *ізобутилену,* $[-C(CH_3)_2-CH_2-]_n$. В'язкі рідини або каучукоподібні аморфні продукти. Т-ра розм'якшування П. 185—200° С, не розкладається до 350° С, проте його мех. властивості значно знижуються уже при 100° С; зберігає еластичність до т-ри — 50° С. Характерною особливістю П. є висока стійкість проти дії різних агресивних середовищ — к-т, лугів, озону, азотної к-ти тощо, а також волого- і газонепроникність, високі діелектр. показники. П. нестійкий до дії масел і розчинників, розчиняється в аліфатичних, ароматичних, аліциклічних і хлорованих вуглеводнях, не розчиняється у спиртах, альдегідах, нітросполуках, ароматичних амінах. При *співполімеризації* ізобутилену з 1—5% *ізопрену* одержують вулканізуючий полімер — *бутилкаучук.* Застосовують П. для виготовлення антикорозійних і гідроізоляційних матеріалів, як зв'язуюче у виробн. непромокальних і захисних тканин, як компонент клеїв, герметизуючих речовин; суміш П. з очищеним парафіном використовують для покриття сирів і деяких заморожених харч. продуктів.

Г. А. Блох.

ПОЛІІЗОПРЕ́НИ — природні та синтетичні *полімери,* продукти полімеризації *ізопрену* заг. формули $[-CH_2-C(CH_3)=CH-CH_2-]_n$. Природний П.— основний компонент натуральних *каучуків, гутаперчі.* Найбільш важливий синтетичний П.— *ізопреновий каучук.*

ПОЛІ́Й — льодове утворення, що виникає при пошаровому замерзанні річкових та озерних вод, які виходять через тріщини льодового покриву на його поверхню, а також при виході на денну поверхню і замерзанні підземних вод. П. утворюються в умовах суворої зими, гол. чин. в областях поширення *багаторічної мерзлоти.* Розрізняють П. сезонні, а також ті, що перелітували, і багаторічні. Товщина їх досягає 2 м і більше. Площі П. звичайно становлять десятки і сотні квадратних метрів, гігантських — десятки квадратних кілометрів. П. особливо поширені в Якутії та на Пн. Сх. СРСР, зокрема в басейнах Яни, Індігірки і на притоках Лени. Вони містять великі запаси прісної води, мають істотне значення для живлення річок. П. спричинюють серйозні труднощі при освоєнні території (будівництві доріг та ін. споруд).

В. М. Котляков.

ПОЛІКАРБОНА́ТИ — синтетичні *полімери,* продукти взаємодії двохатомних *фенолів* і похідних вугільної кислоти

$$[-O-R-O-CO-O-R-]_n,$$

де R — радикал двохатомного фенолу. Найбільше значення мають ароматичні П.— тверді безбарвні продукти, що повільно кристалізуються, атмосферостійкі, з $t_{пл}$ 220—270° С, мають високі мех. (міцність при розтягуванні 55—80 Мн/м²), діелектричні та оптичні (прозорість 85—90%) властивості; стабільні в широкому інтервалі т-р (від —110 до 150° С). П. розчиняються в багатьох органічних розчинниках, стійкі до дії к-т, окислювачів, руйнуються під дією амінів та лугів. Переробляють П. литтям під тиском, пресуванням, *екструзією* та ін. методами. З П. виготовляють елементи оптичної, радіо- та електроапаратури, конструкційні деталі; у медичній практиці з П. виробляють медичні інструменти, зубні протези тощо. *В. І. Суровцев.*

ПОЛІКАРПІ́ЧНІ РОСЛИ́НИ (від *полі...* та грец. καρπός — плід) — трав'янисті та дерев'янисті квіткові рослини, які протягом свого життя цвітуть і плодоносять багато разів. До П. р. належить більшість квіткових *багаторічних рослин.*

Полій на одній з сибірських рік.

Фізико-механічні й електричні властивості поліетилену залежно від способу одержання

Показник	Поліетилен		
	Високого тиску	Низького тиску	Середнього тиску
Густина, кг/м³	920—930	940—960	960—970
Т-ра плавлення, °С	108—110	120—134	127—130
Границя міцності при розтягу, Мн/м²	12—16	22—35	27—33
Відносне видовження при розриві, %	150—600	200—900	20—400
Водопоглинання при 20° С, %	0,04	0,03—0,04	0,01

Поліклет. Поранена амазонка. Мармурова римська копія з бронзового оригіналу близько 440—430 до н. е. Метрополітен-музей. Нью-Йорк.

П. р. після досягнення періоду плодоношення, як правило, плодоносять щорічно. Див. також *Монокарпічні рослини*.

ПОЛІКА́РПОВ Геннадій Григорович (н. 16.VIII 1929, с. Велика Глушиця Куйб. обл. РРФСР) — укр. гідробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1970. Закінчив Саратовський ун-т (1952). З 1956 працює в Ін-ті біології південних морів АН УРСР (з 1963 — зав. відділом). Наук. дослідження з питань радіаційної і хім. екології мор. організмів та охорони життя моря. Праці П. сприяли формуванню мор. радіоекології. В 1975—79 працював у Міжнар. лабораторії мор. радіоактивності (МАГАТЕ, Монако).

ПОЛІКА́РПОВ Микола Миколайович [26.VI (8.VII) 1892, слобода Георгієвська, тепер Ливенського р-ну Орлов. обл.— 30.VII 1944, Москва] — рад. авіаконструктор, Герой Соціалістичної Праці (1940). Після закінчення Петроградського політех. ін-ту (1916) працював на Рос.-Балт. з-ді в Петрограді. З 1918 — на керівних посадах в управлінні повітр. флоту, на ряді авіац. з-дів. Створив (1923) перший рад. винищувач І-1 (ІЛ-400). У 1924—38 П. сконструював літак-розвідник Р-5, навч. літак У-2 (По-2), винищувачі І-3, І-5, І-15, І-16, І-153 («Чайка»). В роки Великої Вітчизн. війни працював над створенням і вдосконаленням швидкісних літаків. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоної Зірки. Держ. премія СРСР, 1941, 1943.

ПОЛІКЛЕ́Т (Поліклі́т; Πολύκλειτος) з Аргоса (рр. н. і см. невід.) — давньогрец. скульптор і теоретик мистецтва 2-ї половини 5 ст. до н. е., представник високої *класики*. Родом з Пелопоннесу. Працював переважно в бронзі, але його твори дійшли до нас у рим. мармурових копіях. У трактаті «Канон» (збереглися окремі уривки) П. теоретично обґрунтував і розробив систему ідеальних пропорцій людської постаті. За цією системою створив статуї «Дорифор» (списоносець; бл. 440 до н. е., Музей в Неаполі), «Поранена амазонка» (бл. 440—430 до н. е.), «Діадумен» (статуя юнака з пов'язкою переможця; бл. 420—410 до н. е.). П.— автор величезних культових статуй із золота й слонової кістки (статуя Гери для храму цієї богині в Аргосі). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Греція* Стародавня, т. 3, с. 448—449.

Літ.: Недович Д. С. Поликлет. М.—Л., 1939.

ПОЛІКЛІ́НІКА (від грец. πόλις — місто і *клініка*) — лікувально-профілактичний заклад, призначений для подання спеціалізованої позалікарняної медичної допомоги населенню як у самій поліклініці, так і вдома; організації та здійснення профілактичних заходів по запобіганню і зниженню захворюваності, інвалідності і смертності населення. Від *амбулаторії* П. відрізняється широким обсягом діяльності; має кабінети з усіх осн. мед. спеціальностей. За своїм значенням, змістом і обсягом позалікарняна амбулаторно-поліклінічна допомога займає в системі рад. охорони здоров'я провідне місце — понад 80% звертань за мед. допомогою припадає на ці заклади. Організаційно П. здебільшого об'єднані з лікарнями, лише деякі — самостійні заклади. Є П. спец. призначення (курортні, студентські, стоматологічні, фізіотерапевтичні, *жіночі консультації* та ін.). П. бувають дитячі й для дорослого населення, відкриті (обслуговують все населення р-ну) і закриті (для робітників і службовців окремих підприємств і закладів). П. складається з реєстратури, довідково-інформаційної служби, спеціалізованих лікувально-діагностичних відділень або кабінетів і адміністративно-господарської частини. П. організовує лікувально-профілактичне обслуговування населення за дільничо-територіальним принципом, відповідно до чого уся територія, яка обслуговується, поділяється на лікарські дільниці. За дільничним принципом обслуговуються також і промислові підприємства. Дільничний принцип поширюється на терапевтів і лікарів ін. спеціальностей. В УРСР на 1.I 1980 було 8116 амбулаторно-поліклінічних закладів.

Л. І. Бугай.

Полімед Аргоський. Голова статуї Клеобіса (або Бітона).

ПОЛІКОНДЕНСА́ЦІЯ — реакція одержання *полімерів* з бі- або поліфункціональних сполук, що протікає шляхом хім. взаємодії різнорідних функціональних груп і супроводиться утворенням після кожного акту приєднання стійких молекул, здатних до подальшої участі в тій же реакції. Залежно від природи реагентів хім. склад полімеру при П. відрізняється від складу реагентів (якщо при їхній взаємодії виділяється побічний продукт) або відповідає йому (якщо при реакції відбувається тільки хім. зміна реагуючих груп). В результаті П. утворюються лінійні (коли вихідні сполуки бі-функціональні) або зшиті полімери (для поліфункціональних сполук). За способом проведення розрізняють П. у розплаві, розчині, емульсії або на межі поділу фаз. Методом П. у пром-сті одержують *поліаміди, поліефіри, поліуретани* тощо.

Літ.: Соколов Л. Б. Основы синтеза полимеров методом поликонденсации. М., 1979.

Ю. С. Ліпатов.

ПОЛІМЕ́Д Аргоський (Πολυμήδης; рр. н. і см. невід.) — давньогрец. скульптор. Працював бл. 600 до н. е. в Дельфах. Створив статуї атлетів Клеобіса та Бітона (Археологічний музей в Дельфах).

ПОЛІМЕ́РАЗИ, нуклеотидилтрансферази — *ферменти* класу *трансфераз*; каталізують синтез *нуклеїнових кислот* з нуклеозидтрифосфатів. Синтез нового ланцюга РНК здійснюється на матриці ДНК (*транскрипція*), а синтез нового ланцюга ДНК — на матриці ДНК (*реплікація*) або РНК (зворотна транскрипція) відповідно до принципу *комплементарності*. Дія П. полягає у приєднанні до 3′-кінця синтезованого ланцюга РНК (ДНК) молекули рибо- або дезоксирибонуклеозидтрифосфату, що утворює пару з наступною основою матричного ланцюга. Після цього П. каталізує відщеплення пірофосфату з одночасним приєднанням нового нуклеотиду до 3′-кінця нарощуваного ланцюга. РНК-П. здатні перетворювати одноланцюгову ДНК у дволанцюгову гібридну молекулу ДНК-РНК. У випадках, коли матрицею є дволанцюгова ДНК у місці дії РНК-П., вона короткочасно розділяється на окремі ланцюги, один з яких є копією РНК-П. Синтез ДНК здійснюється за допомогою ДНК-П. одночасно на двох ланцюгах попередньо розкрученої матриці ДНК. РНК-залежна ДНК-П., або зворотна транскриптаза, здійснює синтез ДНК на матричному ланцюгу РНК. При цьому спочатку утворюється гібрид РНК-ДНК, а потім дволанцюгова ДНК. Зворотна транскриптаза міститься у багатьох РНК-вмісних *пухлинотворних вірусах*.

В. К. Лішко.

ПОЛІМЕРБЕТО́Н — бетон, у якому *в'яжучою речовиною* є *полімер*. Для *бетонів* такого виду використовують фенолоформальдегідні, фурилові, фуранові, епоксидні, поліефірні та ін. смоли, деякі термопластичні полімери; *заповнювачами* служать: щебінь з граніту, андезиту, діабазу, базальту та ін. порід, подрібнений пісковик, пісок кварцовий, керамзитовий або перлітовий. До складу П. входять і отверджувачі (напр., сульфокислоти). П. характеризується значною міцністю на розтяг і невеликою крихкістю, підвищеними водонепроникністю, *корозійною стійкістю* і *морозостійкістю* і стійкістю проти зношування. П. застосовують для підлог у пром. будинках, для дорожніх і аеродромних покриттів, у гідротех. будівництві тощо.

ПОЛІМЕ́РИ (від грец. πολυμερής — складений з багатьох частин) — *високомолекулярні сполуки* з молекулярною масою від кількох тисяч до мільйонів вуглецевих одиниць, одержувані *полімеризацією* або *поліконденсацією*. П.— не індивідуальні речовини, вони є сумішшю полімергомологів, тобто макромолекул однакової хім. будови, але різної мол. маси. Макромолекули П. утворюються із послідовно сполучених за допомогою *хімічних зв'язків* мол. угруповань однакової або різної хім. природи. Число цих угруповань у макромолекулі характеризує її ступінь полімеризації. За походженням П. поділяють на природні та синтетичні (*поліетилен, поліпропілен, фенолоформальдегідні смоли* тощо). Залежно від хім. природи вихідних речовин (*мономерів*) П. мають лінійну або розгалужену структуру з бічними відгалуженнями. Лінійні П. можуть складатися з одного (гомополімери) або кількох (статистичні співполімери) мономерів. Лінійними П. є блокспівполімери, у яких макромолекули різної природи послідовно зв'язані один з одним хім. зв'язками. До розгалужених належать також прищеплені П., у яких бічні відгалуження являють собою макромолекули іншої природи. Деякі П. можуть утворювати тривимірні сітки (сітчасті П.), у яких макромолекули зв'язані поперечними хім. зв'язками у просторову

структуру (напр., *епоксидні полімери*). Залежно від хім. природи бувають органічні й *неорганічні полімери*. Органічні поділяють на карболанцюгові (осн. ланцюг побудований тільки атомами вуглецю) й гетероланцюгові (включають в ланцюг атоми ін. елементів). При достатньо високому ступені полімеризації П. проявляють особливі, характерні лише для них властивості, напр. високоеластичність. П. можуть бути кристалічними й аморфними, причому для аморфних П. характерні три фіз. стани: склоподібний, високоеластичний та в'язкотекучий. П. здатні при витягуванні утворювати високоорієнтовані структури, тобто тіла, в яких осі довгих ланцюгових молекул мають переважну орієнтацію вздовж певних напрямів (напр., волокна). Осн. особливістю П. є те, що їхні макромолекули можуть змінювати свою форму під дією мех. і теплових факторів, внаслідок чого при певних умовах вони проявляють здатність до великих зворотних *деформацій* під впливом невеликих навантажень. П. становлять основу *пластичних мас, гуми*, синтетичних і штучних *волокон, клеїв, лакофарбових матеріалів* тощо.

Літ.: Бреслер С. Е., Ерусалимский Б. Л. Физика и химия макромолекул. Л., 1965; Каргин В. А., Слонимский Г.Л. Краткие очерки по физико-химии полимеров. М., 1967; Ліпатов Ю. С., Нізельський Ю. М. Світ молекул-велетнів. К., 1972. *Ю. С. Ліпатов.*

ПОЛІМЕРИЗА́ЦІЯ — реакція одержання *полімерів*, при якій *макромолекула* утворюється з низькомолекулярних речовин (*мономерів*), що містять *кратні зв'язки* (напр., олефіни, *дієнові вуглеводні*, ацетиленові вуглеводні), або з *гетероциклічних сполук* (напр., *етиленоксид, капролактам*). За числом мономерів, що беруть участь у П., розрізняють гомополімеризацію (один мономер) й співполімеризацію (не менше двох мономерів). За типом проміжних активних частинок, що утворюються під час П., розрізняють радикальну та іонну П. Радикальна П.— ланцюгова реакція, при якій розкриття кратного зв'язку (або циклу) відбувається під дією речовин, здатних утворювати вільні радикали (ініціаторів П.), а також під діянням нагрівання, ультрафіолетового опромінювання, радіації тощо. При ініціюванні П. молекула мономеру перетворюється на вільний радикал, що приєднує до себе з великою швидкістю мономерні молекули із збереженням активного центру на кінці зростаючого ланцюга. Взаємодія двох зростаючих макрорадикалів призводить до утворення неактивних макромолекул, які складаються з повторюваних ланок з хім. складом молекул мономеру. Іонна П.— теж ланцюгова реакція, але активними центрами є *іони* або поляризовані молекули. Іонна П. буває аніонною (макроіон несе негативний заряд) і катіонною (з позитивним зарядом макроіона). До складу активного центра звичайно входить протилежно заряджений компонент (протиіон). В ряді випадків протиіон бере участь у реакції утворення макромолекул (стереоспецифічна П.), які характеризуються дуже високою упорядкованістю просторової структури. Процеси П. здійснюються у масі мономеру, у рідкому й твердому стані, в органічних розчинниках, у водних емульсіях і суспензіях мономеру. Методом П. одержують більшу частину вироблюваних у світі полімерів (*поліолефінів, полістиролу, поліакрилатів*, більшості *каучуків* тощо).

Літ.: Стрепихеев А. А., Деревицкая В. А. Основы химии высокомолекулярных соединений. М., 1976; Оудиан Дж. Основы химии полимеров. Пер. с англ. М., 1974. *Ю. С. Ліпатов.*

ПОЛІМЕРІ́Я (від грец. πολυμέρεια — наявність багатьох частин чи елементів), полігенія — взаємодія однозначних неалельних (див. *Алелі*) *генів*. Такі гени (інакше полігени) однаково впливають на ту саму ознаку, їх прийнято позначати A_1, A_2, A_3 тощо. Ступінь вияву ознаки в організмі залежить від кількості однозначних генів в *геномі*, оскільки їх дія підсумовується (кумулятивна П.). Але є гени з однозначною дією, які визначають ще й якісні ознаки, й одного домінантного (див. *Домінантність*) алеля такого гена досить, щоб викликати розвиток ознаки (некумулятивна П.). За типом П. успадковується більшість кількісних ознак, у т. ч. господарсько-цінних (напр., несучість курей, довжина колоса, вміст цукру в коренях буряків тощо). Тому вивчення П. має не тільки теоретичне, а й практичне значення. Явище П. відкрив і дослідив швед. вчений Г. Нільсон-Еле (1909).

Літ.: Лобашев М. Е., Ватти К. В., Тихомирова М. М. Генетика с основами селекции. М., 1979. *Ю. М. Александров.*

ПОЛІМЕТАЛЕ́ВІ РУ́ДИ (від *полі...* та *метали*) — мінеральні утворення, в яких осн. цінними компонентами є свинець і цинк, супутніми — мідь, срібло, золото, олово, сурма, вісмут, кадмій, селен, телур, галій та ін. Осн. мінерали П. р.: *галеніт, сфалерит, халькопірит* і *пірит*, іноді — *арсенопірит* і *каситерит*. П. р. є у відкладах усіх геол. епох починаючи з *докембрію*. Вони відомі у багатьох родовищах різного генезису. В СРСР родовища П. р. є в РРФСР (Алтай, Сибір, Далекий Схід), Казахстані, на Україні; за рубежем — в США, Канаді, Австралії, Іспанії, ФРН, Японії, Польщі та ін. країнах. При металург. переробці П. р., крім основних, вилучають і супутні компоненти.

Ю. М. Коптюх.

ПОЛІМЕТИЛМЕТАКРИЛА́Т — синтетичний *полімер*, продукт полімеризації *метилметакрилату*, $[-CH_2-C(CH_3)(COOCH_3)-]_n$. Тверда безбарвна речовина. Оптично прозорий, світлостійкий, має високі фіз.-мех. та електроізоляційні властивості. Розчиняється в метилметакрилаті, ацетоні, дихлоретані, бензолі тощо; стійкий до дії розведених к-т і лугів, води, спиртів, жирів, масел; розм'якшується при т-рі, трохи вищій за 120° С, і легко переробляється. Застосовується в авіац., суднобудівній, автомоб. пром-сті, у медицині, с. г., виробн. товарів широкого вжитку тощо. Випускається гол. чин. у вигляді листового матеріалу — *скла органічного*.

ПОЛІМОРФІ́ЗМ (від *полі...* та грец. μορφή — вигляд, форма) — здатність деяких речовин існувати в станах з різною кристалічною структурою (див. *Кристали*). Кожен з таких станів, який наз. поліморфною модифікацією, стійкий при певних зовн. умовах (переважно т-рі і тиску). П. властивий багатьом простим речовинам, а також органічним і неорганічним сполукам.

Відмінність структури поліморфних модифікацій зумовлює і відмінності їхніх фіз. властивостей. Особливо це добре видно на прикладі модифікацій вуглецю: гексагональної — *графіту* і кубічної — *алмазу*. Окремим випадком П. є *алотропія*. Модифікації однієї й тієї ж речовини, як правило, позначають грец. літерами α, β, γ і т. д. (напр., для олова α-Sn і β-Sn).

ПОЛІМОРФІ́ЗМ у біології — існування в межах одного виду рослин чи тварин двох (*диморфізм*) або більше груп особин з різко відмінними ознаками.

У багатьох безхребетних і в деяких рослин спостерігається сезонний П.—відмінність особин різних поколінь, які розвиваються в різні сезони (весною, влітку, восени). Дуже поширений у рослин і тварин П., зумовлений існуванням представників виду в різних екологіч. умовах (вологих або сухих, на височинах та низинах, з відмінними властивостями грунтів, з різною солоністю води тощо); при цьому утворюються різні екотипи даного виду. У гуртосімейних комах (мурашки, терміти та ін.) є різні «касти» («робочі особини», «солдати», статеві особини тощо), відмінності в будові яких пов'язані з розподілом виконуваних ними функцій у колонії. Статевий П. (відмінності між самцями і самками у розмірах, будові, забарвленні тощо), властивий багатьом тваринам, звичайно має характер диморфізму, але іноді існує одна форма особин однієї статі і дві — другої. При П. організмів, що мають в основному однаковий *генотип*, зумовленому безпосереднім впливом на них під час їхнього розвитку умов середовища, відмінності між особинами поліморфного виду не успадковуються (напр., при сезонному П.). Але частіше П. спричинюється спадковими відмінностями між групами особин поліморфного виду і являє собою початковий етап внутрішньовидової диференціації, здійснюваної *добором природним*. П. має велике біол. значення, оскільки дає можливість виду існувати в дуже відмінних умовах середовища, а також дає матеріал для виникнення нових видів шляхом *дивергенції* ознак різних груп особин, що становлять поліморфний вид. Див. також *Генетичний поліморфізм, Модифікації* в біології.

С. М. Гершензон.

Л. К. Полінг.

ПО́ЛІНГ (Паулінг; Pauling) Лайнус Карл (н. 28.II 1901, Портленд)

В. К. Полінська.

— амер. фізик і хімік, громадський діяч, член Нац. АН США, іноз. член АН СРСР (з 1958). Закінчив Орегонський коледж (1922). У 1922—25 та 1927—64 працював у Каліфорнійському технологічному ін-ті (з 1931 — професор); з 1969 — професор хімії Стенфордського ун-ту. Голова Амер. хім. т-ва (з 1948). Осн. наук. напрям — теорія хім. зв'язку й дослідження структури молекул. Розробив квантовомех. теорію діамагнетизму. Ввів поняття електронегативності. Створив метод електронних пар, теорію резонансу. Працював також у галузі біологічної хімії, з'ясував структуру багатьох білків, зокрема гемоглобіну. П.— активний борець за мир. Він — один з ініціаторів *Пагуошських конференцій*. Нобелівська премія з хімії, 1954; Нобелівська премія миру, 1962. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1970. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1977.

ПОЛІНЕВРИ́Т (від *полі...* та грец. νεῦρον — жила, нерв) — множинне ураження нервів. Може виникати як самостійне захворювання, а також як ускладнення інфекційної хвороби (напр., дифтерії, тифу тощо), захворювань залоз внутр. секреції з порушенням обміну речовин (напр., при цукровому діабеті), інтоксикацій (алкоголем, свинцем, миш'яком тощо — це т. з. токсичні П.). Ознаки П.: розлади чутливості, зменшення маси м'язів, великий біль, сухожилкові рефлекси згасають тощо. Звичайно поряд з периферичними нервами уражаються корінці спинномозкових нервів (полірадикулоневрит), а іноді й центр. *нервова система*. Лікування — див. у ст. *Невріт*.

ПОЛІНЕЗІ́ЙСЬКІ МО́ВИ — мови *полінезійців*. За традиційною класифікацією, П. м. становлять групу *малайсько-полінезійських мов*. За найновішими дослідженнями, П. м.— група мов океанійської гілки малайсько-полінезійської (австронезійської) сім'ї мов. У складі П. м. виділяють тонганські (тонга, ніуе) і ядерно-полінезійські мови, які, в свою чергу, поділяються на самоансько-зовнішні (самоа, тувалу, футуна, нукуоро, пілені, мае та ін.), і східнополінезійські мови (маорійська, таїтянська, раротонга, гавайська, рапануйська та ін.). Характерні риси П. м.: наявність 5 голосних і 7—12 приголосних; за типологією — яскраво виражені *аналітичні мови* (основоізолюючі), граматичні значення передаються за допомогою службових часток і порядку слів. *В. І. Бєликов.*

ПОЛІНЕЗІ́ЙЦІ — група споріднених народів, корінне населення *Полінезії* і деяких невеликих островів *Меланезії*. До них належать *маорі* (Нова Зеландія), самоа (о-ви Самоа), тонга (о-ви Тонга), *таїтяни* (о-ви Товариства), гавайці (Гавайські о-ви), полінезійці о-вів Кука, увеа, туамоту, тубуайці, тувалу, ніуе, футуна, токелау, мангарева, пукапука, рапануйці та ін. Заг. чисельність П.— бл. 800 тис. чол. (1978) — в 1,5 раза менше, ніж їх було до європейської колонізації (кін. 18 ст.). Говорять *полінезійськими мовами*. Пануюча релігія П.— християнство, що поєднується з давніми місц. віруваннями. П. (разом з *меланезійцями*) становлять окремий антропологічний тип, який склався в результаті змішання давніх пд. монголоїдів і австралоїдів. Предками П. були групи мореплавців, які з Пд.-Сх. Азії проникли через Меланезію і Мікронезію на зх. кордони Полінезії. Тут в умовах порівняної ізоляції завершилося формування антропологічного типу П. і осн. особливостей загальнополінезійської культури. Сучас. П. ведуть напівнатуральне с. г., працюють на плантаціях, з'явилася нечисленна інтелігенція. *С. І. Брук.*

ПОЛІНЕ́ЗІЯ — група островів у *Океанії*, переважно в центр. частині Тихого ок. Заг. площа бл. 26 тис. км². Нас. понад 1,2 млн. чол., корінні жителі — *полінезійці*. До П. входять Гавайські о-ви (штат США — *Гавайї*), д-ви *Західне Самоа, Тонга*; о-ви Лайн (Центр. Полінезійські Споради), Фенікс та ін. (входять до складу д-ви *Кірібаті*); *Полінезія* Французька; т. з. самоврядні території Сх. Самоа (залежне від США); *Кука острови* та о. *Ніуе* («асоційовані» з Новою Зеландією); о. Піткерн (володіння Великобританії), о. Пасхи (володіння Чілі) та ін. Іноді до П. відносять також *Нову Зеландію*. Острови П. вулканічного походження або коралові *атоли* та *рифи*. На о. Гавайї — діючий вулкан *Мауна-Лоа* (вис. 4170 м). Родовища фосфоритів (о-ви Лайн), бокситів (Гавайські о-ви) та ін. Клімат екваторіальний і тропічний, пасатний. Навітряні схили вулканічних островів вкриті тропічними вічнозеленими лісами, на підвітряних схилах переважають рідколісся і *савани*. Видовий склад рослинності коралових островів бідний (кокосова пальма, хлібне дерево тощо). Багато птахів (гавайські в'юрки, медососи та ін.), кажани; великих ссавців немає. Культивують цукр. тростину, банани, ананаси, рис, маніок, таро. Добування перлів, рибальство.

ПОЛІНЕ́ЗІЯ Французька — група островів у сх. частині Тихого ок., володіння Франції («заморська територія»). До її складу входять о-ви Товариства (найбільший — о. *Таїті*), Маркізькі, Туамоту, Тубуаї, Гамб'є та ін. Заг. площа 4 тис. км². Нас. 137 тис. чол. (1977), гол. чин. *полінезійці*, а також французи і китайці. Офіц. мова — французька. Адм. ц.— Папеете (на о. Таїті).

Першими з островів П. було відкрито Маркізькі о-ви (1595). Великий внесок у відкриття та дослідження островів П. зробили рос. мореплавці І. Ф. *Крузенштерн*, Ю. Ф. *Лисянський*, Ф. Ф. *Беллінсгаузен*, М. П. *Лазарєв*. У 40-х рр. 19 ст. більшу частину П. захопила Франція і встановила над нею свій контроль. У 1885 острови П. об'єднано у «Франц. володіння в Океанії» (офіц. назва колонії до 1958). В 1958 П. дістала статус «заморської території» Франції. Політ. партії: Об'єднання за Полінезійську республіку, Партія об'єднання фронту, Об'єднання лібералів, Соціалістична партія, Об'єднана полінезійська партія.

Економіка П. розвинута слабо, контролюється франц. капіталом. Характерне поєднання общинного землеволодіння з плантаційним г-вом. На експорт виробляють продукти з кокосової пальми та ваніль, для власного споживання вирощують рис, ямс, таро, маніок, цукр. тростину, ананаси, банани. Рибальство, мор. промисли (у т. ч. добування перлів). Незначна обробна пром-сть, в основному по переробці с.-г. сировини. Осн. порт — Папеете. Вивозять копру, ваніль, кокосову олію, перли; довозять устаткування, буд. матеріали, нафтопродукти, текст. вироби, продовольство. Туризм. На атолі Муруроа — полігон для випробування ядерної зброї.

ПОЛІНО́М (від *полі...* та грец. νομή — частина, частка) — те саме, що й *многочлен*.

ПОЛІ́НСЬКА Віра Костянтинівна [н. 30.IX (13.X) 1913, Іркутськ] — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1953. Дружина В. *Данченка* і мати С. *Данченка*. Після закінчення 1936 Київського театрального інституту почала працювати в Запорізькому укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької (з 1944 — у Львові). Серед ролей — Текля («Доки сонце зійде, роса очі виїсть» Кропивницького), Донна Консепсьйон («Камінний господар» Лесі Українки), Мілена («Човен хитається» Галана), Клавда (за твором «Сестри Річинські» І. Вільде), Амра старша («Восени, коли зацвіла яблуня» Верещака), Ольга («Три сестри» Чехова), Терешкова («Трибунал» Макайонка), Органова («Дами і гусари» Фредро).

В. Б. Міліца.

ПОЛІНУКЛЕОТИ́ДИ — *біополімери*, що складаються з залишків багатьох *нуклеотидів*. Те саме, що й *нуклеїнові кислоти*.

ПОЛІОЛЕФІ́НИ — синтетичні *полімери*, продукти полімеризації *олефінів*, $[—CH_2—C(R', R'')—]_n$, де R', R''—H, CH_3— або ін. алкільні радикали. Фіз.-мех. і хім. властивості окремих представників П. залежать гол. чин. від їхньої природи і способу одержання. П. займають одне з перших місць серед *пластичних мас* за обсягом виробн. і застосуванням у різних галузях пром-сті й побуті. Практичне значення мають *поліетилен, поліпропілен, поліізобутилен*.

ПОЛІОМІЄЛІ́Т (від грец. πολιός — сірий і μυελός — спинний мозок) — гостре інфекційне захворювання, що уражає переважно центральну *нервову систему*. Збудник П.— нейротропний вірус (є 3 його типи). Хворіють здебільшого діти віком від 6 місяців до 5 років. Джерело інфекції — хвора людина або здоровий вірусоносій. Зараження відбувається гол. чин. повітряно-крапельним шляхом при розмові, кашлі, чханні. Вірус П. може виділятися також з випорожненнями хворого, тому людина заражається через шлунково-кишковий тракт при вживанні в їжу овочів і фруктів, забруднених вірусом П. Епідемічні спалахи П. виникають у літньо-осінній період. Перебіг П. може бути з паралічами —,

П. спінального, П. *грудочеревної перепони* та ін. (див. *Параліч, Парез*) або без паралічів, т. з. непаралітичний П. (до нього відносять абортивну і менінгеальну форми). Хвороба починається гостро: підвищується т-ра тіла до 38—39° С, з'являються кашель, біль у горлі, іноді — біль у животі і пронос. Ці явища через 4—5 днів проходять, а через тиждень т-ра знову підвищується і розвивається параліч м'язів, найчастіше ніг і рук. Перебіг непаралітичної форми П. такий самий, як гострого *катару* верхніх дихальних шляхів або у вигляді шлунково-кишкових розладів. Профілактика: активна *імунізація* дітей і дорослого населення живою поліомієлітною вакциною (у вигляді драже), своєчасна ізоляція хворих, введення дітям, що перебували в контакті з хворим, гамма-глобуліну. Лікування непаралітичної форми — амбулаторне, при паралітичній формі — комплексна відновна терапія, сан.-курортне.

ПОЛІПЕПТИ́ДИ — органічні речовини, які складаються з кількох або багатьох залишків *амінокислот*, з'єднаних між собою *пептидними зв'язками*. Див. *Пептиди, Білки*.

ПОЛІ́ПИ (від грец. πολύπους, букв. — багатоногий) — донні форми кишечнопорожнинних [гідроїдних (див. *Гідрозої*), *сцифомедуз* і *коралових поліпів*]. Більшість П.— колоніальні форми, окремі — одиночні. Тіло П. більш-менш циліндричної форми, розміром від кількох мм до кількох см; на верхньому кінці тіла міститься ротовий отвір, оточений щупальцями; на протилежному — підошва, якою П. прикріплюються до субстрату. Часто мають твердий зовн. скелет або внутр. з органічних речовин чи вапняковий. П. розмножуються статевим і нестатевим (пупкуванням або поділом) способами. Сцифомедузи і більшість гідроїдних у циклі розвитку мають статеве покоління — *медузи*. Гідроїдні і коралові поліпи здатні розмножуватись і статевим, і вегетативним способами. У гідроїдних під час статевого розмноження розвивається личинка — *актинула*, що перетворюється на поліп.

ПОЛІ́ПИ в медицині — патологічні округлі або ворсинчасті утвори на *слизових оболонках*, до яких прикріплюються ніжкою або широкою основою. Утворюються П. в різних органах (в носі, стравоході, шлунку, сечовому міхурі, матці та ін.); можуть розвиватися при хронічних запальних процесах слизової оболонки. Часто П. вкриваються виразками, кровоточать. Лікування хірургічне, оскільки П. у сучас. медичній практиці розглядають як стан *передраку*.

ПОЛІПЛОЇ́ДІЯ (від грец. πολύπλοος — багаторазовий) — геномна *мутація*, при якій відбувається кратне збільшення кількості *хромосом* у клітинах тваринних і рослинних організмів. Виникає внаслідок поділу хромосом, що не супроводиться поділом клітини; злиття соматичних клітин або їхніх ядер; утворення *гамет* чи *спор* з нередукованим (див. *Редукція* в біології) числом хромосом внаслідок аномалії *мейозу*. Це спричинюється діянням на клітину, що ділиться, високої або низької т-ри, іонізуючого випромінювання, хім. речовин, що перешкоджають правильному розходженню хромосом тощо. До таких речовин належать алкалоїд рослинного походження колхіцин, аценафтен, закис азоту та ін. П. в природі виникає спонтанно, а також може бути спричинена штучно. Кратне збільшення в організмі кількості однакових наборів хромосом наз. автополіплоїдією. Збільшення в клітині числа хромосомних наборів (див. *Каріотип*) в три, чотири або більше разів порівняно з гаплоїдними (див. *Гаплоїд*) клітинами приводить до появи триплоїдних, тетраплоїдних та ін. клітин, з яких розвиваються відповідні організми або в цілому поліплоїди (див. також *Плоїдність*). Розрізняють П. збалансовану, яка характеризується утворенням клітин з парним числом хромосом, та незбалансовану, при якій виникають клітини з непарним числом хромосом. У збалансованих поліплоїдів мейоз відбувається нормально і утворюються розвинені статеві клітини; у незбалансованих — мейоз завжди порушується, оскільки внаслідок непарності хромосом порушується *кон'югація*; при цьому порушується закономірність розподілу хромосом між дочірніми клітинами. Це знижує життєздатність статевих клітин і плодючість організмів, що часто приводить до *анеуплоїдії*. Поліплоїди, що виникають у міжвидових *гібридів* і мають кілька повторів різних наборів хромосом, наз. алополіплоїдами (див. *Алополіплоїдія*). П. ускладнює успадкування ознак і змінює характер *розщеплення*, внаслідок чого у нащадків гібридів переважають особини з домінантними (див. *Домінантність*) ознаками.

П. дуже поширена у рослин (30% всіх квіткових рослин — поліплоїди); у тварин спостерігається рідко (у деяких комах, земноводних, червів), переважно у видів, яким властивий партеногенетичний спосіб розмноження (див. *Партеногенез*). Багато родів рослин складаються з видів, що мають поліплоїдні ряди (напр., злакові, пасльонові, розоцвіті та ін.). Не зустрічається П. у хвойних рослин і грибів, зрідка має місце у мохів і папоротеподібних. П. має велике значення в *еволюції*, напр. *видоутворенні*, та *селекції* рослин, зокрема поліплоїдні організми триваліше зберігають *гетерозис*.

Літ.: Бреславец Л. П. Полиплоидия в природе и опыте. М., 1963; Савченко В. К. Генетика полиплоидных популяций. Минск, 1976; Полиплоидия. Пер. с англ. М., 1956. *В. А. Труханов.*

ПОЛІПНО́Е (від *полі...* та грец. πνοή — дихання) — прискорене, звичайно неглибоке дихання; те саме, що й *тахіпное*.

ПОЛІПРОПІЛЕ́Н — синтетичний *полімер*, продукт полімеризації *пропілену*, $[-CH_2-CH(CH_3)-]_n$. Безбарвна речовина; густина (при т-рі 20° С) 920—930 кг/м³, $t_{пл}$ 172° С. Характеризується високою ударною міцністю, стійкістю до багаторазових згинань, зносостійкістю, низькою паро- й газопроникністю, високими діелектрич. показниками. П. не розчиняється в органічних розчинниках, стійкий до діяння киплячої води і лугів; руйнується під дією азотної та сірчаної к-т, хромової суміші; відзначається низькою термо- і світлостійкістю. Застосовують у виробн. поліпропіленового волокна, труб, плівок.

ПОЛІРУВА́ЛЬНИЙ ВЕРСТА́Т — верстат для *полірування* виробів з металу, деревини, скла, ін. матеріалів. До полірувальних пристроїв деяких П. в. належать круги або стрічки (з *фетру, повсті, бязі, байки* тощо), що на них наносять (заздалегідь чи в процесі обробки) полірувальні пасти (порошки). Є П. в. з камерою, в якій вироби поліруються струменем рідини, що в ній містяться дрібнозернисті речовини (абразиви). Для полірування по лакофарбових покриттях застосовують П. в. з обертовими барабанами, складеними з матер'яних дисків. Розрізняють П. в.: переносні і стаціонарні; напівавтоматичні й автоматичні.

ПОЛІРУВА́ННЯ (нім. Polieren, від лат. polio — роблю гладеньким, надаю блиску) — механічна або ручна викінчувальна обробка виробів, що надає їхній поверхні високої чистоти і дзеркального блиску. Металеві вироби обробляють на *полірувальних верстатах*, вдаються також до електролітичної (див. *Електроліз*) та *електромеханічної обробки*. П. виробів з деревини полягає у нанесенні на них розчину прозорої смоли (політури) і подальшому натиранні поверхонь або лакофарбових покриттів. Поверхню виробів з каменю обробляють зволоженим повстяним кругом, на який нанесено полірувальний порошок. Пластмасові вироби полірують у барабанах, куди разом з ними завантажують полірувальну суміш (напр., тонкоподрібнену пемзу, просочену машинним чи вазеліновим маслом), або на полірувальних верстатах.

ПО́ЛІС (грец. πόλις)— форма соціально-екон. і політ. організації суспільства і держави в стародавніх Греції і Римі. В найтиповіших рисах П. склався в Старод. Греції. Утворення грец. П. (8—6 ст. до н. е.) було пов'язане з відокремленням ремесла від с. г., розвитком товарно-грошових відносин, поділом грец. суспільства на класи і становленням рабовласницького ладу. П. включав до свого складу місто та прилеглу до нього сільс. округу. Екон. базисом П. була зем. власність, до якої входили землі громад і приватні землі. Населення П. складалося з повноправних громадян, які становили громаду рабовласників, з вільних, але неповноправних жителів, що займалися ремеслами і торгівлею (*метеки, періеки, вільновідпущеники*) і з безправних рабів. Осн. функцією П. було забезпечення влади рабовласників. За політ. ладом П. були аристократичними (напр., *Спарта*) або демократичними (напр., Стародавні *Афіни*) республіками. Для держ.

ладу П. були типові нар. збори (*агора*, апела, еклесія), в яких формально мали право брати участь всі громадяни-чоловіки, і рада (буле, герусія), а також суд присяжних, громадян. ополчення. В демократичних П. велику роль відігравали різні виборні службові особи — *магістрати*. Найбільшого розквіту грец. П. досягли в 5 ст. до н. е. На поч. 4 ст. до н. е. загострення соціальних, екон. і політ. суперечностей в Старод. Греції призвело до кризи полісної системи і зумовило її поступовий занепад. В період *еллінізму* П. втратили самостійність і увійшли до складу елліністичних д-в. Після утвердження рим. панування в Середземномор'ї грец. П. перетворилися на самоврядні, але залежні від Риму міські громади. П. були й такі *античні держави Північного Причорномор'я*, як *Тіра, Ольвія, Херсонес*, а також *Пантікапей, Фанагорія* та ряд ін. міст на узбережжі Керченської протоки до об'єднання їх у *Боспорську державу* (5 ст. до н. е.). В Римі найбільшого розвитку П. досягли в 5—3 ст. до н. е. На 3—1 ст. до н. е. припадає криза рим. полісів. *Л. Л. Дмитренко.*

ПО́ЛІС СТРАХОВИ́Й (франц. police, від італ. pòlizza — розписка, квитанція) — документ, що його видає страхувач (в СРСР — органи Держстраху) страхувальникові на підтвердження укладеного між ними договору особистого або майнового *страхування*. В П. с. фіксують осн. умови страхування: вид, об'єкт, початок і кінець дії страхування, розмір страхової суми, відомості про страхувача, страхувальника тощо.

ПОЛІ́САХАРИ́ДИ — високомолекулярні *вуглеводи*, що складаються з залишків *моносахаридів*, зв'язаних глікозидними зв'язками. Мол. маса — від кількох тисяч до кількох мільйонів. Моносахаридами, що утворюють молекули П., можуть бути гексози (глюкоза, галактоза), пентози (арабіноза, ксилоза), аміносахари (глюкозамін, галактозамін), дезоксисахари (рамноза, фукоза) тощо. П., побудовані з залишків одного моносахарида, відносять до гомополісахаридів, а з залишків двох або більше різних моносахаридів — до гетерополісахаридів. Типові представники П.— *целюлоза, крохмаль, глікоген, хітин* та ін. П. наявні в усіх клітинах живих організмів і виконують різноманітні функції. Так, целюлоза рослин та хітин членистоногих і деяких грибів виконують опорну функцію, гіалуронові к-ти та ін. *мукополісахариди* утворюють захисний шар, що оточує живі клітини, а пектини відіграють аналогічну роль у рослинах, крохмаль та глікоген служать у клітині резервним джерелом енергії, яка вивільняється при розщепленні цих П. ферментами. *Гепарин* має сильну антикоагуляційну дію. Відмінності в структурі П., що складають примембранний зовн. шар клітини, визначають імунологічну індивідуальність організму. Багато полісахаридів (крохмаль, целюлоза, пектинові речовини, гепарин) застосовують у харч., хім. пром-сті та медицині. Див. також *Біополімери, Вуглеводний обмін*. *В. К. Лішко.*

ПОЛІСЕМІ́Я (від *полі...* і грец. σῆμα — знак), багатозначність — наявність кількох (двох чи більше) значень у того самого слова, словосполучення тощо. Конкретне значення слова визначається з *контексту* («Реве та стогне Дніпр широкий», Т. Шевченко). П. виникає в процесі розвитку мови. Між різними значеннями полісемантичного слова зберігається певний смисловий зв'язок (цим вони відрізняються від *омонімів*). Джерелом П. є *переносне значення слова*. Поняття П. відіграє важливу роль не тільки в *мовознавстві*, а й у *логіці*, логічній *семантиці* та *семіотиці*.

ПОЛІСИЛОГІ́ЗМ — складний *силогізм*, що утворюється шляхом послідовного поєднання кількох простих силогізмів у логічно зв'язане міркування. П. може бути дво-, трискладовим і т. д., залежно від кількості силогізмів, що його утворюють. У П. висновок попереднього силогізму (просилогізму) становить засновок наступного (епісилогізму). Формальна логіка формулює деякі заг. умови, що характеризують правильність різних видів П.

ПОЛІСИНДЕТО́Н (грец. πολυσύνδετον), багатосполучниковість — побудова фрази, при якій усі однорідні члени речення зв'язані сполучниками, тоді як звичайно сполучником з'єднуються тільки два останні однорідні члени. П. часто зв'язаний з *анафорою* і підкреслює внутр. зв'язок перечислюваного: «І широкую долину, і високую могилу, і що снилось-говорилось не забуду я» (Т. Шевченко). *С. П. Пінчук.*

ПОЛІСИНТЕТИ́ЧНІ МО́ВИ — різновид *синтетичних мов*, у яких усі граматичні значення передаються в складі слова, для якого характерне послідовне приєднання відповідних *морфем*. До П. м. належать чукотсько-камчатські, ескімосько-алеутські, абхазько-адигські та багато індіанських мов. П. м. часто ототожнюють з *інкорпоруючими мовами*.

ПОЛІСПА́СТ (від грец. πολύσπαστον — складений блок) — вантажопідйомний пристрій з кількох рухомих і нерухомих *блоків*, що їх огинає канат (або трос). Вага вантажу, який піднімають за допомогою П., розподіляється на кілька віток канату (їхня кількість залежить від числа блоків), через що до тягового кінця канату прикладається порівняно невелике зусилля. П. (кратні, ступеневі, мал.) є звичайно частиною вантажопідйомних машин (напр., *підйомних кранів*), у разі потреби їх поєднують з *лебідками*, використовують і самостійно — для піднімання або опускання невеликих вантажів (напр., шлюпок на суднах).

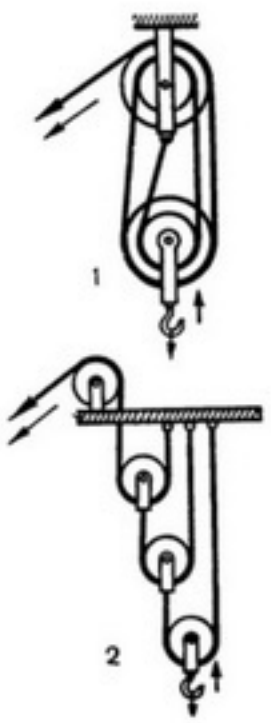

Поліспасти:
1 — кратний; 2 — ступеневий.

ПОЛІСПЕРМІ́Я (від *полі...* та грец. σπέρμα — сім'я) — проникнення при заплідненні в яйцеклітину кількох *сперміїв*. У тварин при фізіологічно нормальній П. (у деяких комах, акулових риб, хвостатих земноводних, плазунів, деяких птахів і ссавців), як правило, тільки один спермій зливається з ядром яйцеклітини, а інші невдовзі гинуть. При патологічній П. (у моноспермних тварин) з ядром яйцеклітини зливається кілька сперміїв, внаслідок чого порушується нормальний перебіг *дроблення яйцеклітини* і вона гине на початку розвитку. У рослин — проникнення в *зародковий мішок* кількох пилкових трубок, через що яйцеклітина і вторинна клітина іноді запліднюються кількома парами сперміїв.

ПОЛІ́ССЯ — 1) Заболочені низовинні рівнини, переважно в зоні мішаних лісів Сх.-Європейської рівнини. Характерні для районів поширення давньоалювіальних та водно-льодовикових піщаних відкладів. Для П. властиве надмірне зволоження при малій дренованості поверхні, густа річкова сітка, значні масиви хвойно-широколистяних лісів. Такі умови є на *Поліській низовині, Мещорській низовині*, у бас. р. Ветлуги тощо. Аналогічні ландшафти поширені в Зх. Європі та Пн. Америці. 2) Територія на Пд. БРСР та на Пн. УРСР (власне Полісся), для якої характерний поліський тип ландшафту. Див. також *Полісся Українське*.

ПОЛІ́ССЯ УКРАЇ́НСЬКЕ — частина Полісся на тер. УРСР. Лежить на Пн. республіки в межах *Поліської низовини*. Відзначається великою зволоженістю і розвитком процесів заболочування (у П. У. бл. 70% заболочених земель республіки). За природними особливостями П. У. відносять до зони мішаних лісів (див. *Мішаних лісів зона України*). Характеризується значною мозаїчністю ландшафтів, які, не займаючи великих площ, часто перемежовуються. Найбільш поширеними *природно-територіальними комплексами* є: зандрові (див. *Зандри*), слабохвилясті низовини з дерново-слабопідзолистими глеюватими грунтами і болотами під боровими і суборовими лісами; моренні височини на денудаційній (див. *Денудація*) крейдовій основі з проявами карстових процесів та з денудаційними поверхнями кристалічних порід, з дерново-середньопідзолистими грунтами під дубово-сосновими лісами; терасові рівнини з дерново-слабопідзолистими та лучно-болотними грунтами під боровими лісами і болотами. Значні площі займають також моренно-зандрові рівнини з денудаційними крейдовими останцями, балками і ярами, з переважанням дерново-середньопідзолистих грунтів з островами дубово-соснових і липових лісів. За особливостями природ. умов П. У. поділяють на: Волинське, Житомирське, Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське Полісся.

Природні умови П. У. зазнали істотних змін під впливом діяльності людини — проведено значні меліоративні роботи, створено водосховища (напр., *Київське водосховище*). Для вивчення й охорони ландшафтів П. У. створено *Поліський заповідник* та заказники.

Літ.: Маринич О. М. Українське Полісся. К., 1962; Проблемы Полесья. в. 1—6. Минск, 1972—80.

О. М. Маринич.

ПОЛІСТИРО́Л — синтетичний *полімер*, продукт полімеризації

стиролу, $[-CH_2-CH(C_6H_5)-]_n$ Тверда склоподібна речовина; густ. (при 20° С) 1060 кг/м³, т-ра склування 93° С. Характеризується високою твердістю, добрими діелектрич. властивостями, вологостійкістю. П. розчиняється в ароматичних і хлорованих аліфатичних вуглеводнях; нерозчинний у спиртах; стійкий до дії води, к-т і лугів, фізіологічно нешкідливий. Має невисоку теплостійкість. Більш теплостійкий і менш крихкий удароміцний П. (продукт хім. модифікування П., напр. бутадієновим каучуком). Переробляють П. у вироби литтям під тиском, *екструзією, пресуванням,* вакуумформуванням. Застосовують у виробн. *пінопластів,* корпусів радіо- і телеапаратури, деталей автомобілів, у побуті тощо.

ПОЛІСУЛЬФІДИ — похідні багатосірчистого водню H_2S_x, де x — від 2 до 9, напр. Na_2S_2, K_2S_5, $(ClCH_2CH_2)_2S_2$. Тверді речовини від жовтого до коричнево-червоного кольору (залежно від вмісту сірки). Т-ра плавлення П. нижча, ніж у *сульфідів.* Хімічно П. нестійкі. При взаємодії з к-тами розкладаються з виділенням сірки та H_2S. Одержують П. сплавленням сульфідів, гідроксидів або карбонатів з сіркою. Використовують для видалення волосся з шкіри, у виробн. барвників, полісульфідних каучуків, в аналітичній хімії для розділення елементів.

ПОЛІ́СЬКА НИЗОВИ́НА — низовина на Пд. Зх. Сх.-Європейської рівнини, в басейні рік Дніпра, Прип'яті та Десни. Займає пд. частину БРСР, пн. частину УРСР і частину РРФСР. Заг. пл. майже 270 тис. км². Для П. н. характерне переважання піщаних низовин з широкими, здебільшого заболоченими долинами. Переважна вис. 150—200 м, макс.— 316 м (*Овруцький кряж*). Походження П. н. пов'язане з палеогеогр. умовами антропогенового періоду. Велику роль у формуванні поверхні П. н. відіграли водно-льодовикові, льодовикові й алювіальні відклади. Поширені також еолові, карстові (див. *Карст*) та денудаційні (див. *Денудація*) форми рельєфу. П. н., займаючи різні геоструктури — Прип'ятський прогин, частини Брестської западини, *Дніпровсько-Донецької западини,* Білорусько-Литовського масиву, *Українського щита,* має складну геол. будову, що знаходить відображення в сучас. *природно-територіальних комплексах.* В надрах П. н. є нафта, сіль, торф, ільменіт, граніт, лабрадорит тощо. Клімат П. н. помірний. Пересічна т-ра січня —4, —7°; липня +17, +19°. Опадів 550—700 мм на рік. Багато озер (Червоне, *Світязь,* Вигонівське). Грунти переважно підзолисті й болотні. Рослинність мішаних лісів (сосна, береза, вільха, дуб, липа). Ліси займають третину площі низовини. На П. н. проведено великі меліоративні роботи, що сприяло розширенню площ с.-г. угідь; вирощують жито, ячмінь, льон, коноплі, картоплю, кормові трави. *О. М. Маринич.*

ПОЛІ́СЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП — діяла в Могильовській, частині Мінської, Чернігівської і Полтавської губерній. Початок діяльності П. о. РСДРП поклало створення в січні 1904 Гомельською, Новозибківською та Клинцовською орг-ціями РСДРП обл. керівного органу — Поліського к-ту. Навесні 1904 він об'єднував до 28 орг-цій. К-т мав друкарню, де видавав газ. «Полесский листок», встановив тісні зв'язки з ЦК РСДРП, Бюро ЦК в Росії, з редакцією газ. «*Пролетарий*», с.-д. орг-ціями Петербурга, Москви, Києва, Харкова. В травні 1905 в Гомелі відбувся 1-й з'їзд П. о. РСДРП. В його роботі взяли участь 25 делегатів. З'їзд розглянув звіти к-ту і місц. груп, обговорив питання про III з'їзд РСДРП, про найближчі практичні завдання по підготовці збройного повстання, по розгортанню агітації і пропаганди, по керівництву сел. рухом, про ставлення до *Бунду.* З'їзд висловився за підпорядкування ЦК, обраному III з'їздом РСДРП, але не визнав з'їзд загальнопартійним.

У зв'язку з зростанням кількості орг-цій у роки революції 1905—07 у вересні 1905 П. о. РСДРП було розділено на 4 самостійні районні орг-ції: Гомельську, Могильовську, Оршанську і Клинцовсько-Новозибківську. К-т на деякий час припинив свою діяльність. Відновлений у вересні 1909 після рішення V Всерос. конференції РСДРП про необхідність створення обл. парт. центрів. Спочатку функції обл. к-ту виконував Гомельський к-т РСДРП. У 1912 відновлено Поліський к-т (очолив В. М. Залежський). У березні 1916 конференція обрала новий склад к-ту. Після Лютн. революції 1917 більшовики Чернігів. і Полтав. губерній ввійшли до складу окружної, потім *Обласної організації РСДРП(б) Південно-Західного краю.* *Б. І. Корольов.*

ПОЛІ́ССЬКЕ (кол. Хабне) — селище міського типу Київ. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Ужі (прит. Прип'яті), за 15 км від залізнич. ст. Вільча. 10,6 тис. ж. (1981).

Вперше згадується в документах 1415 під назвою Хабне. Населення селища брало участь у *Наливайка повстанні 1594—96, визвольній війні українського народу 1648—54.* За *Андрусівським перемир'ям 1667* Хабне залишилося під владою Польщі. Після 2-го поділу Польщі (1793) Хабне у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1938 Хабне — селище міського типу. В 1958 селище перейменовано на П.

У селищі — з-д прод. товарів, пром. комбінат, меблева і швейна ф-ки, льонозавод, заводоуправління буд. матеріалів, лісгоспзаг, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 2 профес.-тех. уч-ща, 6 заг.-осв., музична та спорт. школи, 5 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 3 будинки культури, 3 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки.

ПОЛІ́ССЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918—19 — виступи трудящих Полісся проти австро-нім. окупантів, *гетьманщини* і *Директорії.* Спалахнуло восени 1918 на тер. Зх. Білорусії і Зх. України (Пінський, Новогрудський і частина Ровенського повітів) одночасно з *Дубровицьким збройним повстанням 1918—19.* На кін. 1918 повстанський рух охопив район Лунінця, Пінська, Століна, Відібора, Давид-Городка, Дубровиці, Колодного, Серників, Логішина, де діяло до ста повстанських загонів (бл. 10 тис. повстанців). Для керівництва повстанням 25.XII 1918 було створено Поліський ревком (голова Г. Островський). Ревком проголосив у визволених районах Рад. владу і сформував 1-й Поліський і 2-й Поліський комуністичні повстанські полки, які разом з частинами 1-го Дубровицького комуністичного полку розгорнули бойові дії в районі Овруча і на залізничних лініях Сарни — Домбровиця—Лунінець—Пінськ. У грудні 1918 повстанці зайняли залізничні станції Відібор, Лахва і Лунінець. 25.I 1919 2-й Поліський повстанський полк при підтримці військ Червоної Армії визволив м. Пінськ. У кінці лютого — на поч. березня 1919 в пн.-зх. частині Волині було відновлено Рад. владу. У лютому 1919 1-й Дубровицький і 2-й Поліський комуністичні повстанські полки були перетворені на регулярні частини Червоної Армії.

ПОЛІ́ССЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — заповідник у верхів'ї р. Уборті в межах Овруцького р-ну Житомир. обл. УРСР. Площа 20,1 тис. га. Створений 1968 для вивчення і збереження у природному стані типових поліських ландшафтів з характерною фауною та унікальних об'єктів природи. На тер. заповідника переважають лісові й болотні *біоценози* Волинського Полісся: бори, субори, сфагнові болота з клюквою, реліктові зарості азалії понтійської та ін. З тварин охороняють лося, рись, бобра, козулю, лісову куницю тощо; з птахів — тетерева, глухаря, рябчика, чорну лелеку. Наук. профіль П. з.— розробка методів охорони і вивчення типових ландшафтів Волинського Полісся, вивчення колонії бобрів. *І. Я. Гриб.*

ПОЛІ́ССЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 34,8 тис. чол. (1981). У районі — 61 населений пункт, підпорядкований 2 селищним і 23 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Поліське.* Район розташований у межах *Поліської низовини.* Корисні копалини — торф, глини. Річки: Уж з притоками Ілля, Бобер та Вересня. Грунти в осн. дерново-підзолисті. Лежить у зоні мішаних лі-

Поліський заповідник. Річка Уборть.

сів (*Полісся Українське*). Ліси (сосна, вільха, дуб, липа, граб) займають 57,7 тис. га. В межах району — Іллінський держ. заказник. Найбільші пром. підприємства: поліські швейна і меблева ф-ки, завод прод. товарів, льонозавод, пром. комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Поліське). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні льону, хмелю, картоплі й зернових (пшениці, жита, ячменю та вівса). Тваринництво мол.-м'ясного напряму. Площа с.-г. угідь 1980 становила 54,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 36,8 тис. га. У П. р.— 11 колгоспів, 2 радгоспи, міжгосп. кормопідприємство, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Вільча. Автомоб. шляхів — 372 км, у т. ч. з твердим покриттям — 321 км. У районі — 2 профес.-тех. уч-ща, 29 заг.-осв., музична і спорт. школи; 50 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 60 клубних установ, кінотеатр, 57 кіноустановок, 48 б-к. У П. р. видається газ. «Радянське Полісся» (з 1932).

М. І. Приймаченко.

«ПОЛІ́Т» — назва перших в історії космічної техніки рад. маневруючих *штучних супутників Землі* (ШСЗ), оснащених апаратурою і системою рушійних установок для зміни висоти і площини орбіти в польоті. На борту ШСЗ встановлювали й наук. апаратуру, телеметричну систему і радіопередавальні пристрої. «П.-1» запущено 1.XI 1963 на вихідну орбіту з макс. віддаллю від поверхні Землі (в апогеї) 592 км і мінім. віддаллю (в перигеї) 339 км. Після виконання маневрів перейшов на кінцеву орбіту з висотою апогею 1437 км і перигею 343 км. «П.-2» запущено 12.IV 1964. Внаслідок проведених на орбіті маневрів висота в апогеї змінилася з 465 на 500 км, а в перигеї — з 236 на 310 км, нахил орбіти — з 58 на 60°.

ПОЛІТВИДА́В УКРАЇ́НИ, Видавництво політичної літератури України — республіканське видавництво системи Держкомвидаву Укр. РСР. Засн. 1922 у Харкові як вид-во «Пролетар». У 1930 входив до складу Держ. видавничого об'єднання України (ДВОУ), 1931 виділено як Партвидав ЦК КП(б)У; 1936 об'єднався з Держсоцеквидавом, з 1938 — Держполітвидав при РНК УРСР, з 1940 — Політвидав при ЦК КП(б)У. З 25.IX 1941 вид-во у складі Укрвидаву, згодом — Укрдержвидаву. З 1946 — окреме вид-во Укрполітвидав, 1949 перейменовано на Держполітвидав УРСР, з 1964 — Політвидав України. Випускає укр. мовою твори класиків марксизму-ленінізму, матеріали з'їздів КПРС та ін. парт. документи, праці видатних діячів партії та уряду, л-ру з історії КПРС, історії Компартії України, історії СРСР і УРСР, парт. і рад. будівництва, філософії, наук. комунізму, наук. атеїзму, політ. економії, зовн. політики СРСР, а також юрид., худож.-документальну л-ру, політ. плакати та наочні посібники. В 1969—75 видано Повне зібрання творів В. І. Леніна в 55 тт., збірник «В. І. Ленін про Україну», здійснюється (з 1958) випуск творів К. Маркса і Ф. Енгельса в 50 томах, 13-томного видання «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», видано 8 томів праць Л. І. Брежнєва «Ленінським курсом», книги «Мала земля», «Відродження», «Цілина», «Спогади»; «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» (т. 1—2), «Нариси історії Комуністичної партії України», працю В. В. Щербицького «Оволодівати ленінським стилем роботи» та ін. У 1981 вид-во випустило 193 книги заг. тиражем 7,1 млн. примірників, що становить понад 50% виданої в УРСР суспол. і соціально-екон. л-ри. П. У. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1972).

Г. Ф. Немазаний.

ПОЛІТЕЇ́ЗМ (від *полі...* та грец. θεός — бог) — багатобожжя, поклоніння багатьом богам. Властивий усім первісним релігіям. Виник внаслідок уособлення різноманітних сил природи (див. *Анімізм*). У такій формі зберігся в аборигенів Австралії, Америки, Африки. З розвитком суспільства і появою *класів суспільних* у П. з'являється ієрархія богів (поділ на вищих і нижчих), як, напр., у слов'ян *Київської Русі*. В централізованих рабовласницьких д-вах (Стародавні Єгипет, Вавілон, Греція, Рим) П. набрав форми генотеїзму — визнання багатьох богів на чолі з одним верховним, який згодом став визнаватися єдиним, всемогутнім, як це притаманне більшості сучас. релігій — *християнству, ісламові, іудаїзмові* тощо (див. *Монотеїзм*). Залишки П. збереглися в усіх сучас. релігіях, у т. ч. в монотеїстичних. Водночас елементи монотеїзму наявні в сучас. політеїстичних релігіях (*буддизмі, синтоїзмі, індуїзмі, даосизмі*). В ритуалі П. гол. роль відіграє *жрецтво*.

ПОЛІТЕТРАФТОРЕТИЛЕ́Н — синтетичний *полімер*, продукт полімеризації тетрафторетилену, $[-CF_2-CF_2-]_n$. Тверда речовина білого кольору; характеризується еластичністю й холодотекучістю, т-ра розкладання бл. 415° С. П. найбільш хімічно стійкий серед усіх відомих полімерів. Не поглинає води; не горить; не розчиняється і не набухає у розчинниках (при т-рі бл. 300° С набухає у перфторованих вуглеводнях).

Стійкий до дії к-т, окислювачів, лугів. П.— один з кращих *діелектриків* (його діелектр. властивості не змінюються у широкому діапазоні частот при т-рі до 200° С). Переробляється на вироби методом спікання при т-рі 360—380° С попередньо відпресованих таблеток. Застосовують в електротех., радіотех. і хім. пром-сті. Торговельні назви фторопласт-4, фторлон-4 (СРСР), тефлон. Див. *Фторопласти*.

ПОЛІТЕ́ХНІКУМ (від *полі...* й *технікум*) — в СРСР середній технічний навч. заклад, що має відділення з різних спеціальностей.

ПОЛІТЕХНІ́ЧНА ОСВІ́ТА — невід'ємна складова частина *комуністичного виховання*. Її завдання полягає в тому, щоб ознайомити підростаюче покоління з наук. принципами і тенденціями розвитку провідних галузей нар. г-ва, з їх теор. і практичними досягненнями, особливостями сусп. і виробн. відносин, дати уявлення про зв'язок науки з практикою комуністичного будівництва, озброїти молодь трудовими уміннями й навичками, сприяти свідомому виборові професії. П. о. разом з заг. освітою є основою *професійної освіти*. Термін «політехнізм» (від грец. πολύ — багато і τέχνη — майстерність, мистецтво) склався за часів античної культури. З того часу і до середньовіччя політехніками називали людей, що володіли кількома видами ремесел або мистецтв. З розвитком техніки, зміною та вдосконаленням виробничих процесів це поняття розширилося. В. І. Ленін розглядав школу, що дає П. о., як один з найважливіших засобів створення бази безкласового суспільства, виховання в дусі комунізму, підготовки молодого покоління до будівництва нового життя. У рад. школі П. о. здійснюється з перших років її існування в процесі вивчення основ наук, *трудового виховання* й поєднання навчання з продуктивною працею підростаючого покоління, що є важливим засобом для формування всебічно розвинених людей.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. О воспитании и образовании. М., 1957; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 41. Завдання спілок молоді; т. 42. Про політехнічну освіту.— Директиви ЦК комуністам — працівникам наркомосу.— Про роботу наркомосу; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Крупская Н. К. Трудовое воспитание и политехническое образование. В кн.: Крупская Н. К. Педагогические сочинения, т. 4. М., 1959; Проблемы политехнического образования. М., 1972; Атутов П. Р. Политехнический принцип в обучении школьников. М., 1976.

Д. А. Сметанін.

ПОЛІ́ТИКА [грец. πολιτική (ἐπιστήμη або τέχνη) — державна діяльність] — участь у справах *держави*, діяльність органів *влади державної*, що відображає сусп.-екон. лад, *суспільні відносини* в країні, діяльність *класів суспільних* і *партій політичних*, яка визначається їхнім становищем у суспільстві та інтересами. П.— істор. явище, яке виникає на певному етапі розвитку матеріального виробн. з поділом суспільства на антагоністичні класи. П., політ. ідеї, політ. установи, інститути,

політ. відносини є найважливішою складовою частиною надбудови відповідного екон. базису (див. *Базис і надбудова*). Як істор. явище П. розвивається з ускладненням соціальної організації суспільства, змінюються її роль, значення і структура.

Відносини між класами і націями певної країни становлять сферу внутр. П., відносини між д-вами — зовн. П. Зовн. П. залежить від характеру внутр. П. Разом з тим міжнар. відносини певною мірою впливають на внутр. П. З появою *націй* виникає нац. П.— напрям діяльності партій, класів, спрямований на встановлення таких нац. відносин, які відповідають інтересам певних класів. Класові інтереси відіграють вирішальну роль у нац. П. *Національне питання* є частиною питання соціально-екон. розвитку суспільства, боротьби трудящих проти всіх видів гноблення. Нац. П. Комуністичної партії виходить з того, що нац. гноблення не можна ліквідувати без соціального визволення. Усвідомлення класових потреб і реалізація класових інтересів — складна взаємодія об'єктивних і суб'єктивних, суспільних і особистих факторів, форм, методів тактичної і стратегічної боротьби, що потребують конкретного аналізу соціальних відносин. Вихідним пунктом наук. аналізу П. є ленінське визначення її як концентрованого виразу, узагальнення і завершення *економіки* (див. Повне зібр. тв., т. 42, с. 269). В П. виражені корінні екон. інтереси певного класу. Намагання здійснити ці інтереси породжує практичну політ. діяльність класів, які борються між собою або співробітничають. Питання про співвідношення П. і економіки є одним з головних у сусп. науках, воно має велике теор. і практичне значення. Екон. становище класу — головне і вирішальне у визначенні характеру і напряму П., хоч на П. впливають і ін. фактори — свідомість класу, його культура, наявність політ. партії. П. має відносну самостійність щодо економіки. Оскільки без політ. влади жоден клас не досягне або не утримає свого екон. панування, П. має першість перед економікою. Примат П. над економікою в умовах капіталізму виявляється в тому, що бурж. д-ва є осн. силою, що зберігає приватнокапіталістичну власність, забезпечує екон. панування буржуазії. Особливо яскраво ця тенденція виявляється на сучас. етапі розвитку *державно-монополістичного капіталізму*, коли відбувається зрощення монополій з бурж. д-вою, що веде до її безпосереднього втручання в процес капіталістичного відтворення в інтересах фінанс. олігархії. Важливим засобом впливу д-ви на економіку став *мілітаризм*. Бурж. д-ва втручається в економіку й шляхом перерозподілу нац. доходу через держ. бюджет, системи податків, субсидій, екон. програмування, регулювання тощо. Вплив П. на економіку в інтересах трудящих мас повною мірою може здійснюватися лише після завоювання політ. влади пролетаріатом. У соціалістичному суспільстві П. спрямовує прогресивні тенденції економіки, сприяє розвиткові продуктивних сил суспільства. Примат П. над економікою в умовах соціалізму проявляється в наук. підході до розв'язання всіх госп., культур. та організаційних питань. Осн. завданням і змістом П. за соціалізму є розв'язання проблем соціального управління. У створенні й розвитку соціалістичної економіки в СРСР величезна роль належить *політичній системі радянського суспільства — Комуністичній партії Радянського Союзу*, державі, *громадським організаціям, союзові робітничого класу і селянства*. Рад. внутр. і зовн. П. законодавчо закріплено в *Конституції СРСР*. КПРС привела країну до повної і остаточної перемоги соціалізму, побудови *розвинутого соціалістичного суспільства* саме тому, що її П. відповідає корінним інтересам рад. народу. Як зазначається у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Союзу Радянських Соціалістичних Республік» (1982), у розвинутому соціалістич. суспільстві дедалі яскравіше розкривається загальнонар. характер соціальної політики КПРС і Рад. д-ви. Внутр. П. КПРС, спрямована на побудову комунізму, визначає її зовн. П., метою якої є забезпечення міжнар. умов для побудови комунізму в СРСР, зміцнення світової *соціалістичної співдружності*, підтримка визвольної боротьби народів колоніальних і залежних країн, рішуча відсіч імперіалістичній політиці війни і агресії. Величезний вклад у розробку П. Рад. Союзу внесли з'їзди КПРС, пленуми її Центр. Комітету. Істор. віхою в П. СРСР став XXVI з'їзд КПРС, який накреслив завдання і шляхи здійснення внутр. і зовн. П. партії на найближче десятиріччя. Див. також *Аграрна політика КПРС, Кадрова політика КПРС, Національна політика КПРС, Соціальна політика КПРС, Зовнішня політика*.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. Твори, т. 4; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 33. Держава і революція; т. 39. Про диктатуру пролетаріату; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—8. К., 1970—81; Бурлацкий Ф. М. Ленин, государство, политика. М., 1970; Азаров Н. И. В. И. Ленин о политике как общественном явлении. К., 1975; Вишняков А. С. Политика КПСС: методологические проблемы и практика. М., 1980.

А. М. Макаров.

«ПОЛІТИКА ДОХОДІВ» — один з методів непрямого держ.-монополістичного регулювання доходів. Виникла в 60-х рр. 20 ст. Суть «П. д.» полягає у встановленні безпосередньо бурж. д-вою такої верхньої межі збільшення номінальної *заробітної плати*, яка б максимально сприяла розв'язанню гол. проблем капіталістичної економіки. Це найбільш яскравий вияв тісного зв'язку бурж. *політичної економії* з екон. політикою урядів капіталістичних д-в. Найбільш чіткого виразу «П. д.» набрала в Нідерландах, Швеції та ін. скандінавських країнах. Вона проголошується бурж. теоретиками (Н. Калдор, Х. Клегг — Великобританія, С. І. Вейнтрауб, У. Хеллер, Г. Джонсон — США, Ж. Лекайон — Франція) як ефективний антиінфляційний засіб (див. *«Інфляційної спіралі теорія»*). «П. д.» виходить з того, що гол. джерелом *інфляції* є зростання витрат оплати праці на одиницю продукції. Осн. причиною виникнення «П. д.» є проблема екон. зростання, яка висунула перед держ.-монополістичними колами завдання досягти «оптимальної», з точки зору капіталістичного виробн., *норми нагромадження*. Вона базується на двох гол. ідеях: по-перше, на ідеї введення централізованої системи контролю над рухом ставок заробітної плати, що їх встановлюють на основі колективних договорів між профспілками та представниками підприємств; по-друге, на ідеї обмеження росту номінальної заробітної плати щорічним приростом *продуктивності праці* в масштабі всього суспільства. Ця політика бурж. д-в спрямована проти робітн. класу, тому що насправді вона зводиться лише до впливу на рух заробітної плати, не висуваючи скільки-небудь дійових засобів держ. контролю над цінами, валовими прибутками, *дивідендами* тощо.

В. А. Вергун.

А. П. Політицький.

ПОЛІТИ́ЦЬКИЙ Анатолій Петрович (н. 9.II 1931, с. Василівка Білогірського р-ну Крим. обл.) — новатор с.-г. виробництва, бригадир-садовод колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС Білогірського р-ну Крим. обл., Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1964. Очолювана П. бригада славиться високими сталими врожаями фруктів. Делегат XXV з'їзду КПРС та XXIII з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 7—9-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Г. С. Родіонова.

ПОЛІТИ́ЧНА ЕКОНО́МІЯ — наука, що вивчає систему суспільновиробничих (екон.) відносин (див. *Виробничі відносини*) і властивих їм *економічних законів*, які діють в процесі *виробництва, розподілу, обміну* і *споживання* матеріальних благ на всіх ступенях розвитку суспільства. Назва «політична економія» походить від грец. слів πολιτικός — державний, суспільний та οἰκονομία — ведення домашнього господарства (οἶκος — житло і νόμος — закон). Термін «політична економія» запровадив французький економіст А. *Монкретьєн* у праці «Трактат політичної економії» (1615). П. е. була й залишається класовою наукою, представники якої завжди виражали інтереси й ідеологію певного класу. Як самостійна наука сформувалася в період становлення капіталізму. Перші спроби висвітлення капіталістичного способу виробн. зробили представники *меркантилізму*. Вони вивчали гол. чин. *обіг*, в якому вбачали осн. джерело багатства. Найвищого розвитку бурж. П. е. досягла в працях А. *Сміта*, Д. *Рікардо* та ін. представників *класичної буржуазної політичної економії*, які зосередили осн. увагу на вивченні сфери виробництва, зробили спробу роз-

крити внутр. закономірності розвитку капіталістичного виробн., заклали основу трудової теорії *вартості*, показали протилежність *прибутку* й *заробітної плати*. В. І. Ленін характеризував класичну бурж. П. е. як одне з джерел марксизму (див. Повне зібр. тв., т. 23, с. 43—45). Через свою класову обмеженість представники класичної бурж. П. е. вважали капіталістичний лад вічним і незмінним. Це визначило їхню непослідовність у трактуванні корінних питань П. е. З розвитком капіталізму та загостренням всіх його суперечностей, і перш за все між *найманою працею* і *капіталом*, класична бурж. П. е. втрачає свій наук. характер. На зміну їй приходить *вульгарна політична економія*. Її представники намагаються затушувати суперечності й вади капіталізму. Інтереси *дрібної буржуазії* захищала *дрібнобуржуазна політична економія*.

Революційний переворот у П. е. здійснили К. Маркс і Ф. Енгельс. Ставши на позиції *робітничого класу* — найбільш передового і революц. класу сучасності, інтереси якого збігаються з корінними інтересами всіх трудящих,— К. Маркс і Ф. Енгельс всебічно розкрили об'єктивні закономірності розвитку суспільства, створили дійсно наукову, пролетарську П. е. як невід'ємну складову частину марксизму. Марксистська П. е. є «найбільш глибоким, всебічним і детальним підтвердженням і застосуванням теорії Маркса» (там же, т. 26, с. 53). Вони довели історично минущий характер капіталістичного способу виробн., розкривши закони його розвитку, і обґрунтували неминучість заміни його новим, комуністичним способом виробн. Пролетарська П. е. як класова, парт. наука органічно поєднує в собі науковість і революційність. Однією з гол. заслуг К. Маркса і Ф. Енгельса є розроблене ними матеріалістич. розуміння історії, що зробило можливим виділення «з різних сфер суспільного життя сфери економічної,... з усіх суспільних відносин — відносин виробничих, як основних, первісних, що визначають усі інші відносини» (там же, т. 1, с. 126). Метод матеріалістичної діалектики дозволив дослідити виробничі відносини як предмет П. е. в безперервному русі, переході від однієї якості до іншої, більш високої, у тісній взаємодії з продуктивними силами, з одного боку, і надбудовою — з другого. Це дало можливість розкрити внутрішньо властиві суперечності, об'єктивні закони й закономірності сусп.-екон. розвитку. Друга велика заслуга марксизму полягає в створенні теорії додаткової вартості, яку В. І. Ленін визначив як «наріжний камінь економічної теорії Маркса» (там же, т. 23, с. 44). Саме це дало змогу розкрити експлуататорську природу капіталізму, науково обґрунтувати істор. тенденцію капіталістичного нагромадження. К. Маркс і Ф. Енгельс розробили корінні проблеми П. е., розкрили характерні риси докапіталістичних формацій, дали глибокий аналіз закономірностей розвитку капіталізму як соціально-екон. системи, обґрунтували неминучість його заміни комуністичним способом виробництва.

Новий етап у розвитку марксистської П. е. пов'язаний з діяльністю В. І. Леніна. В нових істор. умовах він розвинув і збагатив заг. теорію П. е., поглибив дослідження П. е. капіталізму, *відтворення* і *економічних криз*, розвитку капіталізму в с. г. та *земельної ренти*, вчення про становище робітн. класу і *загальний закон капіталістичного нагромадження*, дав глибокий аналіз розвитку капіталізму в Росії. Створив вчення про *імперіалізм*, як найвищу стадію капіталізму, розкрив суть та істор. місце *державно-монополістичного капіталізму*, відкрив *нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму в епоху імперіалізму закон* і на цій основі зробив висновок про можливість перемоги соціалізму спочатку в кількох і навіть в одній, окремо взятій, країні.

В. І. Ленін — засновник П. е. соціалізму. Грунтуючись на основоположних висновках К. Маркса і Ф. Енгельса, він створив теорію *перехідного періоду від капіталізму до соціалізму*, визначив шляхи й закономірності побудови соціалістичного суспільства, форми переходу до соціалізму різних країн, у т. ч. обґрунтував можливість *некапіталістичного шляху розвитку*, економічну політику комуністичної партії та пролетарської д-ви в перехідний період, форми й методи соціалістичного господарювання. Розвинувши далі марксистське вчення про дві фази комуністичного суспільства, В. І. Ленін передбачив закономірні етапи в розвитку соціалізму. Перший — завершення будівництва соціалізму, другий — розвинуте соціалістичне суспільство, коли відбувається його безпосереднє переростання в комунізм. В. І. Ленін всебічно обґрунтував провідну і визначальну роль *державної* (*загальнонародної*) *власності* на засоби виробн., суть і роль *колгоспно-кооперативної власності* в екон. системі соціалізму; обґрунтував *основний економічний закон соціалізму, планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закон, неухильного зростання продуктивності суспільної праці закон* та ін., напрями створення матеріально-тех. бази соціалізму і комунізму, становлення комуністичної праці, комуністичних сусп. відносин. Розкрив осн. зміст сучас. епохи як епохи переходу людства від капіталізму до соціалізму, передбачив неминучість створення *світової системи соціалізму*, зростання її впливу на світовий розвиток, створення світового комуністичного г-ва на основі інтернаціоналізації продуктивних сил і перемоги соціалістичних революцій в усіх країнах.

Свого дальшого розвитку марксистсько-ленінська П. е. набула в теор. діяльності КПРС, братніх комуністичних і робітн. партій. У документах, матеріалах міжнар. нарад комуністичних і робітн. партій глибоко досліджено *загальну кризу капіталізму*, проаналізовано форми й методи держ.-монополістичного регулювання економіки, сучасні проблеми капіталістичного світового г-ва, енергетичні, валютні та екон. кризи. Розроблено далі марксистсько-ленінські теорії соціалістичної революції, світового революц. процесу, переходу людства від капіталізму до соціалізму. На основі глибокого узагальнення досвіду реального соціалізму, КПРС і братні комуністичні й робітн. партії соціалістичних країн розробили теорію розвинутого соціалізму, що є внеском у скарбницю марксизму-ленінізму. Вони значно розвинули й конкретизували вчення про етапи розвитку соціалізму і його переростання в комунізм, про закономірності створення *матеріально-технічної бази комунізму* на основі органічного поєднання *науково-технічної революції* з перевагами соціалізму, про становлення комуністичної праці на основі *подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею*, між пром. і с.-г. працею, про зближення й злиття двох форм *соціалістичної власності* та переростання соціалістичної власності в комуністичну, про шляхи й форми становлення комуністичного розподілу за потребами. Узагальнення досвіду розвитку світової системи соціалізму дало можливість розробити теорію *соціалістичної економічної інтеграції*, визначити її роль і значення для реалізації переваг соціалізму та забезпечення його перемоги в екон. змаганні з капіталізмом.

Розрізняють П. е. в широкому і вузькому розумінні. Спочатку марксистська П. е. виникла як наука про капіталістичний спосіб виробн., тобто П. е. у вузькому розумінні. В міру поглиблення знань про минуле (докапіталістичні способи виробн.) і майбутнє (комуністичний спосіб виробн.) формувалась П. е. в широкому розумінні, про необхідність якої писав Ф. Енгельс (див. Маркс К. і Енгельс Ф., т. 20, с. 143—144). Але це не дві науки, що існують окремо, а єдина цілісна наука про закони функціонування й розвитку того чи іншого способу виробн., умови й форми переходу від нижчого до вищого способу виробн., про закономірний процес зміни способів виробн. в істор. процесі розвитку людського суспільства.

Сучас. П. е. як наука включає такі осн. розділи: П. е. докапіталістичних формацій, П. е. капіталізму та П. е. соціалізму як складову частину і основу становлення П. е. комуністичного способу виробн. в цілому. Їхня єдність зумовлюється не лише тим, що вони відображають взаємозв'язок істор. ступенів розвитку суспільства, а й тим, що єдиний предмет — виробничі відносини — зумовлює, поряд із специфічними відносинами і законами, властивими тому чи ін. ладові, існування заг. виробничих відносин та екон. законів, спільних для всіх формацій, які у взаємодії зі специфічними законами та категоріями змінюються за своєю соціально-екон. суттю, формами прояву й характером діяння.

1
2

3
4

5
6
7

До ст. **Перу.**

1. Вулкан Місті на півдні країни.
2. Ліма. Вид частини міста.
3. Селище шахтарів поліметалевого комбінату в місті Ороя.
4. В центральній частині міста Куско.
5. Лущення кукурудзи.
6. Стадо лам біля фортеці Мачу-Пікчу.
7. Міністерство народної освіти в Лімі. Арх Е. Сеоане Рос. 1956.
8 і 9. Фігурні посудини. Культура мочика.
10. Собор у Куско. Арх. Ф. Бесерра та ін. 1560—1654.
11. Портал Каса дель Мораль в Арекіпі. 18 ст.
12. Ф. Ласо. Індіанець-гончар. Середина 19 ст. Муніципальна пінакотека. Ліма.
13. Х. Вінатеа Рейносо. Плоти на озері Тітікака.

8
9

10
11
12
13

1

2

3

До ст. Пимоненко М. К.

1. Весілля в Київській губернії. 1891.

2. Побачення. 1910. 3. Перед грозою. 1906. Всі — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Марксистсько-ленінська П. е.— інтернаціональна наука. Вона встановлює заг. закономірності виникнення й розвитку кожного способу виробн. для всіх країн. Але заг. закономірності діють у конкретно-істор. умовах кожної країни. Залежно від рівня розвитку продуктивних сил, нац. особливостей та істор. традицій, співвідношення класових сил всередині країни та на міжнар. арені заг. закономірності набувають своєрідності у своєму діянні та формах прояву. П. е., даючи цілісну картину екон. базису суспільства і закономірностей його розвитку, виконує світоглядну функцію. Розкриваючи послідовні ступені розвитку економіки суспільства, вона має теоретико-пізнавальну, гносеологічну функцію. Визначаючи принципи і способи пізнання різних сторін екон. життя суспільства, П. е. виконує методологічну функцію. В. І. Ленін підкреслював, що «в „Капіталі" застосовано до однієї науки логіку, діалектику і теорію пізнання» (Повне зібр. тв., т. 29, с. 282).

В той же час виникнення П. е. спричинене потребами розвитку суспільства, і тому вона має і практичну функцію. Як основа революц.-перетворювальної діяльності робітнич. класу та його партії, будівництва соціалістичного та комуністич. суспільства вона здійснює госп.-практичну функцію. Разом з тим П. е. є базою ідеологічної роботи комуністичних і робітничих партій, соціалістичної д-ви і тому виконує ідеологічно-практичну функцію. Глибокий і всебічний аналіз економічної структури суспільства, розкриття закономірностей його розвитку дають можливість не лише правильно орієнтувати творчу діяльність мільйонних мас трудящих на кожному етапі, а й передбачати напрями, шляхи та етапи сусп.-екон. прогресу. Корінні зміни в соціально-екон. житті людства в сучас. епоху підтвердили правильність марксистсько-ленінської П. е., зумовили необхідність її дальшого творчого розвитку. КПРС зосереджує увагу вчених-економістів на дослідженні теор. проблем розвинутого соціалізму, закономірностей його переростання в комунізм. Вивчення П. е. соціалізму посідає гол. місце в системі екон. освіти трудящих. Вона вивчається в усіх вищих навч. закладах СРСР, питання П. е. досліджуються в спец. н.-д. установах, на кафедрах вузів, висвітлюються на сторінках журналів «*Вопросы экономики*», «Экономические науки» та ін.; в УРСР, зокрема, досліджуються в *Економіки інституті* АН УРСР, на спеціалізованих кафедрах вузів республіки, матеріали з П. е. друкуються на сторінках журналів: «*Економіка Радянської України*», «*Вісник Академії наук Української РСР*» та ін.

П. е. утворює теоретичний і методологічний фундамент всієї системи *економічних наук*. П. е. розвивається і збагачується новими теор. положеннями і висновками братніх марксистсько-ленінських партій, працями вчених-марксистів. П. е. соціалізму розвивається в непримиренній боротьбі проти різних бурж. і реформістських «теорій» абстрактно-теор. моделей соціалістичного суспільства (див. «*Демократичний соціалізм*», «*Конвергенції теорія*», «*Індустріальне суспільство*», «*Ринковий соціалізм*» та ін.). Життя переконливо свідчить, що марксистсько-ленінське вчення і його органічна складова частина — П. е. є надійним компасом у поступальному русі людства до комуністичної цивілізації.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; т. 26. Маркс К. Теорії додаткової вартості (IV том «Капіталу»); Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. З приводу так званого питання про ринки; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 26. Карл Маркс; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 33. Держава і революція; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 39. Великий почин.— Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату; т. 42. Про єдиний господарський план; т. 43. Про продовольчий податок; т. 44. Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму; т. 45. Про кооперацію; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Політична економія. Підручник. К., 1980; Политическая экономия, т. 1—2. М., 1980; Политическая экономия современного монополистического капитализма, т. 1—2. М., 1975; Актуальные проблемы политической экономии. М., 1979; Дворкин И. Н. Современная буржуазная политическая экономия и марксизм. М., 1979; Кризис современной буржуазной политэкономии. М.— Братислава. 1980

А. А. Чухно.

ПОЛІТИ́ЧНА КУЛЬТУ́РА — рівень і характер політ. поглядів, знань і переконань громадян, уміння застосовувати їх у процесі громадсько-політ. діяльності, а також зміст і якість соціальних цінностей, традицій та норм, що регулюють політ. відносини. Бурж. ідеологи тлумачать П. к. як «культуру громадянськості» взагалі, ігноруючи при цьому її конкретно-істор. та класовий характер. Насправді в бурж. суспільстві існують дві класово протилежні П. к. — буржуазії і робітн. класу та його союзників у боротьбі проти капіталізму. За соціалізму сформувалася єдина П. к., яка є надбанням усіх класів, соціальних груп і верств населення. Вона базується на спільності їхніх політ. інтересів, потреб і цілей, на єдиному ставленні до існуючого механізму політ. влади. Ставши на етапі зрілого соціалізму дійсно загальнонародною, соціалістична П. к. за своїм класовим змістом усе ж залишається культурою робітн. класу. П. к. рад. людей виявляється в їхній соціальній активності, дійовій участі в політ. житті країни, управлінні держ. і громад. справами, вмінні відстоювати свої переконання в боротьбі проти бурж. ідеології. Соціалістичне суспільство, заінтересоване в постійному підвищенні П. к. трудящих, активно сприяє вихованню її в усіх громадян. П. к. формується під благотворним впливом рад. сусп. ладу, соціалістичних сусп. відносин, *соціалістичного способу життя*. Визначальним у її формуванні є цілеспрямована діяльність КПРС по всемірному розвитку *соціалістичної демократії*, вдосконаленню політ. системи соціалізму, комуністичному вихованню мас. «Допомагати виробленню високої політичної культури у кожного громадянина — важливе завдання партійних, державних і громадських організацій, відповідальних за комуністичне виховання трудящих» (Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом, т. 6. К., 1978, с. 527).

А. В. Мяловицький.

ПОЛІТИ́ЧНА СИСТЕ́МА РАДЯ́НСЬКОГО СУСПІ́ЛЬСТВА — сукупність держ., громадських організацій, трудових колективів і політико-правових інститутів, за допомогою яких здійснюється управління політ., екон. і соціальним розвитком суспільства відповідно волі народу. Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політ. системи, держ. і громад. орг-цій є *Комуністична партія Радянського Союзу* — авангард рад. народу. Вона визначає ген. перспективу розвитку суспільства, лінію внутр. і зовн. політики СРСР, керує творчою діяльністю рад. народу, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму. Керівництво КПРС забезпечує міцність політ. системи, непохитність її класової, соціалістичної природи, динамізм і єдність у діяльності держ. і громад. орг-цій, повне розкриття всіх переваг *соціалістичної демократії*. Утворення СРСР, як зазначено в Постанові ЦК КПРС про 60-у річницю утворення Союзу РСР (1982), є величезною заслугою ленінської партії більшовиків (див. *Радянська федерація*). Розробка правильної політ. лінії й організація мас на втілення її в життя, забезпечення авангардної ролі комуністів, добір кадрів і перевірка виконання рішень партії і уряду — найважливіші методи парт. керівництва, за допомогою яких КПРС впливає на розвиток і функціонування П. с. р. с. Найважливіше місце в П. с. р. с. займає Рад. загальнонар. держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих усіх націй і народностей країни. Вся влада в СРСР належить народові, він здійснює *владу державну* через *Ради народних депутатів*, які становлять політ. основу СРСР. Роль Рад. д-ви яскраво розкривається в *Конституції СРСР*, яка визначає її найвищу мету і головні завдання, насамперед такі, як створення *матеріально-технічної бази комунізму*, вдосконалення соціалістичних сусп. відносин і перетворення їх на комуністичні, виховання людини комуністичного суспільства, підвищення матеріального і культур. рівня життя трудящих, гарантування безпеки країни, сприяння зміцненню миру і розвиткові міжнар. співробітництва. Організація і діяльність Рад.

Наради Політичного консультативного комітету

27—28.I 1956, Прага
24.V 1958, Москва
4.II 1960, Москва
28—29.III 1961, Москва
7.VI 1962, Москва
26.VII 1963, Москва
19—20.I 1965, Варшава
4—6.VII 1966, Бухарест
6—7.II 1968, Софія
17.III 1969, Будапешт
2.VIII 1970, Москва
2.XII 1970, Берлін
25—26.I 1972, Прага
17—18.IV 1974, Варшава
25—26.XI 1976, Бухарест
22—23.XI 1978, Москва
14—15.V 1980, Варшава

д-ви, всіх її органів, будуються відповідно до принципів *демократичного централізму* і *соціалістичної законності*.

Невід'ємною частиною П. с. р. с. є *громадські організації*, що законодавчо закріплено в Конституції СРСР.

Відповідно до статутних завдань вони беруть участь в управлінні держ. і громад. справами, у розв'язанні політ., госп. і соціально-культур. питань. Здійснено важливі заходи, спрямовані на дальше підвищення активності громад. орг-цій в обговоренні і прийнятті різних держ. актів, в управлінні виробництвом, в розгортанні *соціалістичного змагання*, охороні й захисті прав та інтересів громадян, задоволенні їхніх культурно-побутових потреб і запитів. Широкі права й завдання покладено на *трудові колективи*, які є складовою частиною П. с. р. с. Трудові колективи беруть участь в обговоренні й вирішенні держ. і громадських справ, у плануванні виробництва і соціального розвитку, в обговоренні і вирішенні питань управління підприємствами й установами, поліпшенні умов праці й побуту, використанні коштів, призначених для розвитку виробництва, а також на соціально-культур. заходи й матеріальне заохочення, роблять великий вплив на все життя країни. П. с. р. с. — це механізм соціалістичного народовладдя, який дає змогу враховувати різноманітні інтереси мас, їхні прагнення і запити, забезпечувати правильне поєднання специфічних інтересів різних соціальних груп і колективів з загальнонародними, спрямовувати їх у єдине русло. П. с. р. с. є ефективною організаційною структурою, в рамках якої активно здійснюються процеси дальшого зміцнення дружби народів, міжнац. обміну кадрами, матеріальними й духовними цінностями, відбувається інтернаціоналізація укладу життя рад. суспільства.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Брежнев Л. І. Питання розвитку політичної системи радянського суспільства. К., 1978; Политическая организация развитого социалистического общества: структура и функции. М., 1976.

А. П. Таранов.

ПОЛІТИ́ЧНА СИСТЕ́МА СУСПІ́ЛЬСТВА — установи, організації, так чи інакше пов'язані зі здійсненням політ. влади (*держава*, *партії політичні*, церква, *громадські організації* та ін.), а також норми і політ. традиції, що об'єднують зазначені установи й організації в систему і забезпечують її функціонування. П. с. с. виражає й забезпечує політ. життя даної країни. Політ. характеру система суспільства набуває з виникненням *класів суспільних* і появою д-ви. Політ. система експлуататорського суспільства відображає його класово антагоністичний характер. У бурж. суспільстві вона включає: а) механізм диктатури буржуазії, який у сучас. капіталістичному суспільстві відіграє домінуючу роль і охоплює д-ву, бурж. і реформістські партії, підприємницькі спілки, церк. установи, реакційні профспілки та ін. орг-ції, що служать здійсненню насильства пануючого класу над експлуатованою більшістю; б) орг-ції пригноблених класів, насамперед комуністичні і робітн. партії, що виступають як знаряддя класового опору, політ. боротьби за демократичні права і свободи трудящих, за соціальний прогрес. Центр. місце в механізмі диктатури буржуазії займає бурж. д-ва, якій належить монополія політ. влади в суспільстві. Апарат держ. влади тісно взаємодіє з ін. ланками механізму диктатури буржуазії, насамперед з осн. бурж. та правосоціалістичними партіями, церквою та реліг. об'єднаннями, які є важливим знаряддям ідеологічного впливу на маси. В умовах *державно-монополістичного капіталізму* посилюється взаємодія держ. апарату з нац. асоціаціями промисловців, підприємницькими спілками та ін. промонополістичними орг-ціями (т. з. «групами тиску»). Монополістичний капітал усіма засобами прагне обмежити роль робітн. та ін. прогресивних орг-цій у П. с. с., звести до мінімуму їхній вплив на політ. життя. Перемога *соціалістичної революції* веде до створення принципово нового типу П. с. с., яка характеризується глибокою внутр. єдністю, що базується на спільності екон. основи — *соціалістичній власності*, ідейної основи — *марксизму-ленінізму*, гол. завдань, що стоять перед усіма ланками політ. системи соціалістичного суспільства,— побудови комунізму, на єдності політ. керівництва комуністичних і робітн. партій. Див. також *Політична система радянського суспільства*.

М. І. Козюбра.

ПОЛІТИ́ЧНЕ БЮРО́ ЦК КОМПА́РТІЇ УКРАЇ́НИ, Політбюро ЦК Компартії України — керівний парт. орган, який обирається на Пленумі ЦК і у проміжках між пленумами спрямовує роботу Компартії України по здійсненню політики партії. Працює під безпосереднім керівництвом *Політичного бюро ЦК КПРС*. Створено вперше 1919, існувало до 1952. З вересня 1952 функції Політбюро виконувало Бюро ЦК Компартії України, у жовтні 1953 перетворене на Президію ЦК Компартії України. В червні 1966 Політбюро ЦК Компартії України відновлено. Пленум ЦК, що відбувся після XXVI з'їзду Компартії України (1981), обрав Політбюро у складі: члени Політбюро — В. В. Щербицький, О. Ф. Ватченко, Г. І. Ващенко, І. О. Герасимов, Б. В. Качура, О. П. Ляшко, І. О. Мозговий, І. З. Соколов, В. О. Сологуб, О. А. Титаренко, В. В. Федорчук; кандидати в члени Політбюро — В. Ф. Добрик, Ю. Н. Єльченко, О. С. Капто, Є. В. Качаловський, Ю. П. Коломієць, Я. П. Погребняк.

ПОЛІТИ́ЧНЕ БЮРО́ ЦК КПРС, Політбюро ЦК КПРС — керівний парт. орган, який обирається на Пленумі ЦК і спрямовує всю політ. діяльність партії в проміжках між пленумами. Створено вперше 1917. Згідно з Статутом, прийнятим *Дев'ятнадцятим з'їздом КПРС* (1952), Політбюро було перетворено на *Президію ЦК КПРС*. На *Двадцять третьому з'їзді КПРС* (1966) відповідно до постанови про часткові зміни в Статуті КПРС Політбюро відновлено. Пленум ЦК, що відбувся після XXVI з'їзду КПРС (1981), обрав Політбюро у складі: члени Політбюро — Л. І. Брежнєв, Ю. В. Андропов, М. С. Горбачов, В. В. Гришин, А. А. Громико, А. П. Кириленко, Д. А. Кунаєв, А. Я. Пельше, Г. В. Романов, М. А. Суслов, М. О. Тихонов, Д. Ф. Устинов, К. У. Черненко, В. В. Щербицький; кандидати в члени Політбюро — Г. А. Алієв, П. Н. Демичев, Т. Я. Кисельов, В. В. Кузнецов, Б. М. Пономарьов, Ш. Р. Рашидов, М. С. Соломенцев, Е. А. Шеварднадзе.

ПОЛІТИ́ЧНИЙ КОНСУЛЬТАТИ́ВНИЙ КОМІТЕ́Т (ПКК) — найвищий політ. орган *Організації Варшавського Договору* (ОВД). Створений на основі статті 6 Договору. В роботі ПКК беруть участь генеральні і перші секретарі ЦК комуністичних і робітн. партій, глави д-в і урядів країн-учасниць. ПКК діє на принципах повної суверенної рівності всіх його членів. ПКК здійснює керівництво всією діяльністю ОВД. У рамках ПКК проводяться консультації з міжнар. проблем, що відображають спільні інтереси країн-учасниць. У функції ПКК входить призначення Головнокомандуючого і Начальника Штабу Об'єднаних збройних сил ОВД, генерального секретаря ПКК, вдосконалення структури ОВД, створення допоміжних органів. ПКК проводить свою роботу сесійно, скликається за потребою. Протягом 1956—82 відбулося 17 нарад (див. табл.), на яких обговорювалися осн. питання міжнар. становища і діяльності ОВД, було висунуто ініціативи щодо *розрядки міжнародної напруженості*. Документи нарад ПКК відображають послідовну боротьбу соціалістичних країн за зміцнення миру, *європейську безпеку*, розвиток співробітництва між всіма д-вами на принципах *мирного співіснування*. Органи ПКК — К-т міністрів оборони, К-т міністрів закорд. справ, об'єднаний секретаріат.

Д. Г. Довгополий.

ПОЛІТИ́ЧНІ ВІ́ДДІЛИ, політвідділи — партійно-політичні органи ЦК КПРС для посилення керівництва і поліпшення політ. роботи у Збройних Силах СРСР, а також на окремих ділянках соціалістичного будівництва, що мали особливо важливе значення для нар. г-ва. Уперше П. в. було створено у Червоній Армії в 2-й пол. 1918. В Рад. Армії і ВМФ вони існують до цього часу (див. *Політичні органи* в Збройних Силах СРСР). Працюючи в тісному зв'язку з територіальними парт. орг-ціями, вони відіграли важливу роль у справі побудови соціалізму в СРСР. За рішенням Січневого (1933) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) в країні було створено 3368 політвідділів МТС і 2021 політвідділ радгоспів, які відіграли величезну роль у зміцненні колгоспного ладу. Листопадовий пленум ЦК ВКП(б) (1934), відмітивши, що політвідділи МТС

виконали покладене на них завдання, перетворив їх на звичайні парт. органи і злив з райкомами партії. У радгоспах система політвідділів зберігалась до квітня 1940. Відновлені знову за рішенням ЦК ВКП(б) 17.XI 1941, політвідділи МТС і радгоспів відіграли важливу роль у перебудові с. г. на воєнний лад, у поліпшенні роботи МТС і радгоспів. Постановою Політбюро ЦК ВКП(б) 31.V 1943 їх було ліквідовано.

На Україні організацію політвідділів МТС і радгоспів було завершено на поч. 1934. У 846 політвідділів ЦК КП(б)У надіслав 4,5 тис. комуністів і комсомольців з досвідом парт.-орг. роботи. В зх. областях республіки в період завершення суцільної колективізації с. г., яка відбувалася тут в основному 1946—50, з метою орг.-госп. зміцнення колгоспів за постановою ЦК ВКП(б) від 13.XII 1949 при 237 МТС було створено політвідділи, в які ЦК КП(б)У направив 1,2 тис. досвідчених парт. і рад. працівників. Політвідділи МТС провели велику роботу щодо поліпшення організації праці, зміцнення трудової дисципліни, укомплектування молодих колгоспів керівними кадрами та спеціалістами, посилення політ. і культур.-масової роботи на селі, а також по мобілізації трудящих на боротьбу проти залишків банд укр. бурж. націоналістів. Виконавши свої функції, політвідділи МТС у кін. 1953 були ліквідовані. Політвідділи створювались і на залізничному (липень 1933) і водному (квітень 1934) транспорті. Були ліквідовані рішенням XX з'їзду КПРС (1956).

В. Ф. Семистяга.

ПОЛІТИ́ЧНІ НАУ́КИ — комплекс вчень про політику, які є теоретичною основою вироблення політ. курсу класів, партій, націй. Відповідно до ленінських положень про сутність, цілі й завдання політики, предметом політ. досліджень є корінні принципи *політичної системи суспільства*, роль і співвідношення її частин (*держави, партій політичних, професійних спілок*, ін. органів і орг-цій); класовий зміст і суть діяльності д-ви, форми її устрою, способи розробки і здійснення держ. політики в усіх галузях тощо; характер і міра участі різних соціальних верств у справах д-ви, принципи регулювання сусп. відносин і становища особи, тобто комплекс питань, які обіймаються поняттям *демократія*; *зовнішня політика* д-ви, міждерж. відносини, перспективи взаємодії і боротьби різних політ. сил на світовій арені. Зародки вчень про політику з'явилися ще в античні часи. Першою спробою в цьому напрямі була праця *Арістотеля* «Політика». Істор. заслугою К. Маркса і Ф. Енгельса є узагальнення багатовікових більш або менш точних припущень і висновків щодо політики, величезного фактичного матеріалу, зведення набутих знань у систему, нове переосмислення їх на основі діалектико-матеріалістичного методу *пізнання*. Основоположники марксизму перетворили вчення про політику на науку. В. І. Ленін, розглядаючи політику як науку і мистецтво, зробив визначний внесок у розробку заг. методологічних принципів дослідження політики, виявлення її внутр. структури, місця і ролі в системі сусп. відносин, взаємодії з ін. соціальними явищами. Ленінське вчення, поглиблене й збагачене КПРС на основі узагальнення більш як 60-річного досвіду *Радянської соціалістичної держави*, братніми марксистсько-ленінськими партіями ін. соціалістич. країн, становить надійний теор. фундамент для наук. аналізу явищ сусп. життя, так або інакше пов'язаних з поняттям «політика». В СРСР дослідження проблем політики, політ. явищ здійснюються різними наук. дисциплінами — насамперед *історичним матеріалізмом*, теорією *наукового комунізму*, *соціологією*, *теорією держави і права*, екон. політикою, теорією міждерж. відносин та ін. *суспільними науками*, кожна з яких розглядає цей предмет під своїм, специфічним для неї кутом зору. Комплексне дослідження актуальної політ. проблематики дало змогу за останні роки глибоко розробити багато питань дальшого розвитку *соціалістичної демократії*, вдосконалення системи держ. управління, виробити *програму миру* та ін., дати аргументований критичний аналіз бурж., бурж.-реформістських і ревізіоністських концепцій політики, соціальної і *науково-технічної революції*, прав і свобод особи тощо. Політ. концепції, що висуваються в ряді бурж. д-в під назвою *політологія*, являють собою складний конгломерат різних, нерідко суперечливих теорій, напрямів і шкіл, яких єднають спільні класові позиції, формально-логічний підхід до вивчення й пояснення політ. процесів і явищ. Не володіючи заг. наук. теорією сусп. розвитку, методологією конкретно-істор. пізнання політики, бурж. політологи зайняті переважно пошуком шляхів захисту інтересів державно-монополістичного капіталізму, рекомендацій для формування зовн. і внутр. політ. та ідеологічної стратегії імперіалізму. На сприяння співробітництву рад. учених — спеціалістів з різних галузей П. н., координацію їхніх зусиль спрямовано діяльність створеної 1960 Рад. асоціації політ. наук (РАПН), яка є колективним членом *Міжнародної асоціації політичних наук* (МАПН).

Літ.: Федосеев А. А. Политика как объект социологического исследования. Л., 1974; Международные отношения, политика и личность. М., 1976; Керимов Д. А. Конституция СССР и развитие политико-правовой теории. М., 1979.

В. К. Забігайло.

ПОЛІТИ́ЧНІ О́РГАНИ в Збройних Силах СРСР — система установ, організацій і посад (заступників командирів по політ. частині) в Збройних Силах СРСР, що разом з усім командним складом проводять партійно-політ. роботу серед особового складу Збройних Сил. П. о. створені і діють на основі Положення про політ. органи, що затверджується ЦК КПРС. Політуправління видів Збройних Сил, військ. округів, флотів і груп військ, політвідділи з'єднань створюють міністр оборони і начальник Головного політичного управління відповідно до встановленої ЦК КПРС структури політ. органів. Керівництво партійно-політ. роботою й діяльністю політ. органів здійснює ЦК КПРС через *Головне Політичне управління Радянської Армії і Військово-Морського Флоту*, яке діє на правах відділу ЦК КПРС. Перші політвідділи в Червоній Армії було створено 1918 (існують і нині); в серпні 1918 було організовано перший політвідділ Червоного флоту — політвідділ Волзької військ. флотилії. Гол. завдання політ. органів — виховання особового складу Збройних Сил СРСР у дусі беззавітної відданості Батьківщині, вірності військ. присязі. Політ. органи створюють парт. і комсомольські орг-ції в частинах, на кораблях і в підрозділах, керуючись Програмою і Статутом КПРС, постановами з'їздів партії, Центрального Комітету КПРС і Рад. уряду, а в конкретних питаннях практичної роботи — Положенням про політ. органи, наказами і директивами міністра оборони і начальника Гол. політ. управління Рад. Армії і ВМФ. Політ. органи не підпорядковані місц. парт. к-там, але згідно з Статутом КПРС, прийнятим XXII з'їздом КПРС, підтримують тісний зв'язок з місц. парт. к-тами, систематично інформують їх про політ. роботу у військ. частинах. Секретарі військ. парт. орг-цій і керівники політ. органів беруть участь у роботі місцевих партійних комітетів.

П. С. Кувшинов.

ПОЛІТИ́ЧНІ ПРАВА́ ГРОМАДЯ́Н СРСР — проголошені й гарантовані *Конституцією СРСР*, конституціями союзних та авт. республік, рад. законами права громадян СРСР, які забезпечують реальну можливість для них безпосередньо впливати на громадське й політ. життя країни. Важлива складова частина *соціалістичної демократії*. Відповідно до цілей комуністичного будівництва існують такі П. п. г. СРСР: *право участі громадян в управлінні державними і громадськими справами*, в обговоренні і прийнятті законів та рішень загальнодерж. і місц. значення; обирати і бути обраними до всіх ланок *Рад народних депутатів* та ін. виборних держ. органів (див. *Виборче право*); брати участь у *всенародних обговореннях* і голосуваннях, у роботі *народного контролю*, держ. і громад. орг-цій, громад. самодіяльності, у зборах *трудових колективів* і за місцем проживання (ст. 48 Конституції СРСР; ст. 46 Конституції УРСР), *право вносити пропозиції* до державних органів і громадських організацій СРСР про поліпшення їхньої діяльності, критикувати недоліки в роботі (ст. 49 Конституції СРСР; ст. 47 Конституції УРСР), оскаржувати дії *службових осіб*, держ. і громад. органів (див. *Оскарження* в праві), об'єднуватися в громад. орг-ції (ст. ст. 58, 51

В. П. Поліцеймако.

Конституції СРСР; 56, 49 Конституції УРСР). Здійснення громадянами СРСР політ. прав є невіддільним від виконання ними своїх обов'язків. Див. також *Основні права, свободи і обов'язки громадян СРСР*. *Р. К. Давидов.*

«ПОЛИТИ́ЧЕСКОЕ САМООБРАЗОВА́НИЕ» — щомісячний журнал ЦК КПРС. Виходить у Москві. Видавався з грудня 1957 під назвою «В помощь политическому самообразованию». З 1960 — «П. с.». Розрахований на пропагандистів, слухачів системи парт. освіти, лекторів, парт. і наук. працівників, викладачів сусп. наук. Велике місце в «П. с.» відводиться пропаганді ленінської ідейної спадщини, висвітленню внутр. і зовн. політики КПРС, розвиткові світової системи соціалізму.

ПОЛІТКЕРІВНИ́К, політрук — 1) Службова особа у підрозділах Червоної Армії (роті, ескадроні, батареї, ескадрильї); інститут П. запроваджено 14.X 1919. П. були помічниками військових *комісарів* у проведенні в армії політики Комуністичної партії і Рад. держави. В 1925—28, з введенням в армії єдиноначальності, замість посади П. запроваджено посади помічника, а з 9.X 1942 — заст. командира підрозділу по політ. частині (в періоди з 10.V 1937 по 12.VIII 1940 та з 16.VII 1941 по 9.X 1942 існувала посада П.). 2) Військ. звання політ. складу в Червоній Армії, запроваджене 22.IX 1935. Існували звання молодшого П., П. і старшого П. Звання П. було скасовано 9.X 1942 у зв'язку з ліквідацією інституту військ. комісарів. Усім політ. працівникам присвоєні загальні з командним складом офіцерські звання (див. *Звання військові*).

ПОЛІТОЛО́ГІЯ (від *політика* і грец. λόγος— вчення) — в ряді країн (насамперед у США і Зх. Європі) галузь науки, що вивчає політ. організацію і політ. життя суспільства, проблеми внутр. і зовн. політики. Див. *Політичні науки*.

ПОЛІТОНА́ЛЬНІСТЬ — у музиці одночасне поєднання різних *тональностей* (найчастіше двох — бітональність). Один із засобів композиторського письма.

Поліфонія.
1. Українська народна пісня «Ой летіла горлиця». Обробка М. В. Лисенка.
2. Українська народна пісня «Пряля». Обробка М. Д. Леонтовича.
3. Українська народна пісня «Зацвіла в лузі лоза».

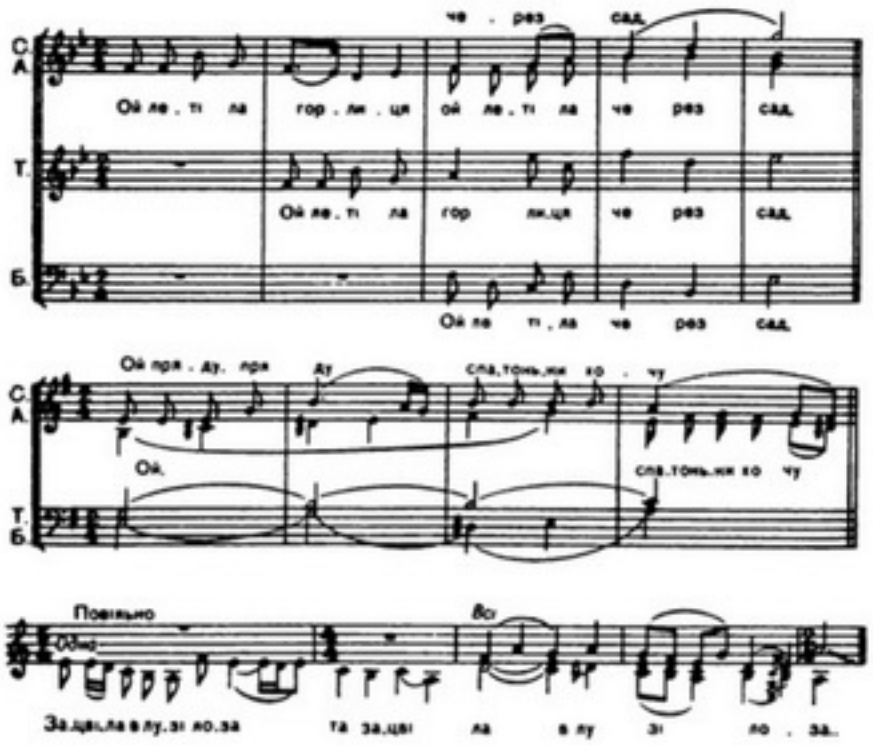

ПОЛІТРИХУ́М — рід листяних мохів. Те саме, що й *рунянка*.

ПОЛІТРО́ПНІ ПРОЦЕ́СИ, політропічні процеси (від *полі...* та грец. τροπή — поворот, зміна) — процеси, що відбуваються у фізичній системі без зміни її *теплоємності C*. Графічно П. п. зображується кривою, яка наз. політропою. Найпростішим оборотним термодинамічним П. п. (див. *Оборотний процес*) є П. п. з *ідеальним газом*, який описується рівнянням $pV^n = \text{const}$, де p — тиск, V — об'єм, $n = \frac{C-C_p}{C-C_v}$ — показник політропи (C_p і C_v — відповідно теплоємності при сталих тиску і об'ємі). Окремими випадками П. п. є *адіабатні процеси* ($C = 0$, $n = C_p/C_v$), *ізобарні процеси* ($C = C_p$, $n = 0$), *ізотермні процеси* ($C = \infty$, $n = 1$) та *ізохорні процеси* ($C = C_v$, $n = \infty$).

ПОЛІТЦЕ́Р (Politzer) Жорж (3.V 1903, Надьварадь, Австро-Угорщина, тепер Орадя, СРР — 23.V 1942) — франц. філософ-марксист, член ЦК ФКП. В 30-х рр. був одним із засновників і викладачів Робітничого ун-ту в Парижі. Учасник *Руху Опору*, організував підпільне видання філос. журналу «Пансе лібр» («Вільнодумство»). В 1942 був заарештований урядом Віші, виданий нім.-фашист. окупантам і розстріляний. Філос. праці П. (зокрема, «Основні проблеми філософії», 1938) присвячені розробці з позицій діалектичного матеріалізму проблем філософії, питань політ. економії, критиці філос. і психологічних поглядів А. *Бергсона, біхевіоризму, фрейдизму*. *А. К. Бичко.*

ПОЛІУРЕТА́НИ — синтетичні *полімери*, що містять в основному ланцюгу *макромолекули* уретанові угруповання — NH—CO—O—. Утворюються при взаємодії ді- або поліізоціанатів з дво- або триатомними *спиртами*. В'язкі рідини або тверді речовини; характеризуються високою зносостійкістю, атмосферо- і кислотостійкістю. Фіз.-мех. властивості і т-ри плавлення різних П. змінюються (залежно від будови) у широких інтервалах. Застосовують у виробн. поліуретанового волокна, *пінопластів, клеїв, лаків*, штучної шкіри тощо. Еластичні П. (уретанові каучуки) — основа зносостійкої *гуми*.

ПОЛІФА́ГІЯ (від *полі...* та грец. φάγος — пожирач) — 1) У тварин — багатоїдність — живлення тварин різними кормами. Розрізняють фітополіфагію — живлення різними рослинними кормами (властива гусені багатьох метеликів, деяким гризунам та ін.) і зоополіфагію — живлення різними тваринними кормами (властива багатьом хижим комахам, ссавцям та ін.). Найвищий ступінь П. наз. *еврифагією*. П. протиставляють *олігофагії*. 2) У людини — надмірне вживання їжі. Зустрічається у людей з ураженою центральною і периферичною нервовою системою, при різних захворюваннях (цукровий *діабет*, тиреотоксикоз, психози та ін.), при бурхливому рості молодого організму тощо.

ПОЛІФЕ́М (Πολύφημος) — у грец. міфології одноокий кіклоп, син *Посейдона*. За Гомеровою «*Одіссеєю*», П. жив на о. Сіцілія і займався вівчарством. Мав люту вдачу, пожирав людей. Коли Одіссей з товаришами потрапив на Сіцілію, П. посадив їх у свою печеру і, заваливши вхід величезним каменем, кількох з'їв. Одіссей підпоїв П. і випік йому єдине око, а вранці разом з уцілілими товаришами хитрощами вибрався з печери.

ПОЛІФІЛІ́Я (від *полі...* та грец. φῦλον — рід, плем'я), поліфілетичний розвиток — антидарвіністська теорія виникнення певних систематичних груп організмів (*видів, родів, родин, рядів*) від кількох або багатьох неспоріднених предкових груп організмів в результаті *конвергенції*. Прибічники П. (поліфілісти): нім. палеонтолог Г. Штегман, зоолог М. Еймер, швейц. ботанік Я. Лотсі та ін. відкидають творчу роль *добору природного*, протиставляють П. еволюційному вченню Ч. Дарвіна про монофілетичний (див. *Монофілія*) розвиток органічних форм. Поліфілетичний підхід у вченні про виникнення людини призвів до оформлення реакційних расових теорій (див. *Полігенізм*). На неспроможність П. вказують палеонтологічні знахідки, що свідчать про монофілетичне походження багатьох груп організмів. *Б. Г. Новиков.*

ПОЛІФОНІ́Я (грец. πολυφωνία, від πολύ — багато і φωνή — звук, голос) — у музиці *багатоголосся*, засноване на одночасному сполученні і розвитку кількох рівноправних *мелодій* (голосів). П.— один з найважливіших виражальних засобів муз. мистецтва. Поліфонічні форми (*фуга*, фугета, *інвенція, канон*, поліфонічні варіації) застосовуються для створення самостійних п'єс та частин великих циклічних творів. За мелодико-інтонаційним співвідношенням голосів розрізняють імітаційну та неімітаційну П. Імітаційна П. грунтується на почерговому проведенні однієї і тієї ж мелодії (іноді з незначними змінами) в різних голосах твору (див. приклад 1-й та ст. *Імітація*). Неімітаційна П. заснована на одночасному сполученні різних мелодій (див. приклад 2-й). Різновидом неімітаційної П. є підголоскова П. Вона характеризується поєднанням в одночасному звучанні осн. мелодії та її варіантів (див. приклад 3-й та ст. *Підголосок*). Цей тип П. особливо поширений в укр., рос., білорус. народно-пісенній творчості. У процесі істор. розвитку форми П. зазнавали змін. Була епоха П. суворого (Палестріна) й вільного (Й. С. Бах, Г. Ф. Гендель) стилів. Розвиток П. у вітчизн. музиці пов'язаний з мистецтвом *партесного співу*. П.— важливий елемент муз. мови композиторів 20 ст.

ПОЛІХЕ́ТИ — клас безхребетних тварин. Те саме, що й *багатощетинкові черви*.

ПОЛІХРО́МІЯ (від *полі...* та грец. χρῶμα — колір) — багатобарвність творів декоративно-ужиткового мистецтва, скульптури та архітектури. Досягається пофарбу-

ванням або застосуванням матеріалів різного кольору.

ПОЛІЦЕЙМА́КО Віталій Павлович [22.IV (5.V) 1906, Царицин, тепер Волгоград — 21.XII 1967, Ленінград] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1957). Член КПРС з 1948. Після закінчення 1927 Ленінград. технікуму сценічного мист. працював у Ленінгр. театрі юного глядача, 1930—67 — в Ленінгр. Великому драм. театрі ім. М. Горького. Ролі: Пазухін («Смерть Пазухіна» Салтикова-Щедріна), Нил, Єгор Буличов («Міщани», «Єгор Буличов та інші» М. Горького), Годун («Розлом» Лавреньова), Блазень («Король Лір» Шекспіра), Езоп («Лисиця і виноград» Фігейреду) та ін. Знімався в кіно (Лизогуб — «Богдан Хмельницький», Горлов — «Фронт» та ін.). Держ. премія СРСР, 1951. Нагороджений 2 орденами, медалями.

Літ.: Клюевская К., Персидская О. Виталий Полицеймако. Л.—М., 1963.

Р. М. Єсипенко.

ПОЛІЦЕНТРИ́ЗМ (від *полі...* та лат. centrum — осереддя, центр) — вчення про походження людини сучасного типу (*неоантропа*) і людських рас в кількох областях земної кулі від кількох територіально відповідних груп архантропів, а потім палеоантропів. Протилежним П. є *моноцентризм*, на позиціях якого стоїть більшість антропологів світу. Див. також *Антропогенез, Раси людини.*

В. Д. Дяченко.

ПОЛІЦІА́НО (Poliziano) Анджело (справж. прізв.— Амброджіні; 14.VII 1454, Монтепульчано — 29.IX 1494, Флоренція) — італ. поет і вчений-гуманіст. Писав італ., лат. і давньогрец. мовами. В 16 років привернув до себе увагу перекладом 2—5-ї пісень «Іліади» лат. мовою. Знавець античної, переважно римської, поезії, у своїй творчості орієнтувався на її зразки й форми. Писав оди, елегії, епіграми. Виявляв глибокий інтерес до фольклору і використовував його в ліричній поезії італ. мовою. Найзначніші твори П.— поема «Станси для турніру» (написано між 1475—78) і драма у віршах «Сказання про Орфея» (пост. 1480). У своїй творчості прагнув втілити ренесансний ідеал прекрасної людини в гармонійному світі. Був одним з найвидатніших представників історико-філологічної науки Відродження.

Тв.: Рос. перекл.— Сказание об Орфее. М.—Л., 1933.

Д. С. Наливайко.

ПОЛІ́ЦІЯ (від грец. *πολιτεία* — управління державою) — в експлуататорських державах система особливих органів нагляду і примусу, а також каральні війська внутр. призначення, що здійснюють охорону існуючого суспільного ладу. В Росії П. заснував Петро I 1718. Вона поділялась на загальну, що наглядала за порядком (з розшуковими відділами), та політичну (інформація та охоронні відділення). На Україні П. почали запроваджувати на підставі «Установлення про губернії» 1775 після ліквідації гетьманського устрою. В. І. Ленін відзначав, що «царське самодержавство є самодержавство поліції» (Повне зібр. тв., т. 7, с. 133). В сучас. капіталістичних д-вах П. використовують гол. чин. для боротьби проти революц. і робітн. руху, проти демократичних сил. Термін «поліція» застосовується і в деяких соціалістичних д-вах (напр., нар. П. у НДР), де вона виконує функції, аналогічні функціям *міліції* в СРСР.

ПОЛІШИНЕ́ЛЬ (франц. polichinelle, від італ. pulcinèlla) — персонаж франц. нар. театру. З'явився на сцені ярмаркового театру в кін. 16 ст. як образ забіякуватого й глузливого горбаня. Пізніше став одним з провідних персонажів *театру ляльок*. Вираз «таємниця полішинеля» означає секрет, який усім відомий.

ПОЛІЩУ́К Валер'ян Львович [літ. псевд.— Микита Волокита, Сонцвіт Василь та ін.; 19.IX (1.X) 1897, с. Більче, тепер Млинівського р-ну Ровен. обл.— 17.III 1942] — укр. рад. письменник. Друкуватися почав 1918. Входив до літ. орг-ції «*Гарт*». З 1928 П. очолював «*Авангард*». Видав бл. 40 книжок віршів, поем, нарисів, романів. Одним із перших в укр. рад. л-рі створив образ В. І. Леніна (поема «Ленін», 1922). У збірках поезій «Книга повстань», «Дума про Бармашиху» (обидві — 1922), «Радіо в житах» (1923), «Жмуток червоного» (1924), «Громохкий слід» (1925), «Металевий тембр» (1927), «Електричні заграви» (1929) та ін. оспівав соціалістичну революцію, індустріалізацію країни, духовний світ рад. людей. Писав вірші для дітей.

Тв.: Вибране. К., 1960; Рос. перекл.— Избранное. М., 1958.

І. І. Півторадні.

ПОЛІЩУ́К Віталій Петрович (н. 6.IV 1931, Київ) — укр. рад. вчений у галузі ливарного виробництва, доктор тех. наук (з 1980), професор (з 1981). Член КПРС з 1956. Закінчив (1954) Київ. політехнічний ін-т. З 1958 працює в Ін-ті проблем лиття АН УРСР. Осн. напрями діяльності — використання методів магн. гідродинаміки у ливарному виробн., створення і застосування магнітодинамічних насосів і установок, розробка магнітодинамічних дозаторів для кольорових металів і чавуну. Держ. премія УРСР, 1979.

ПОЛІЩУКИ́ — етнографічна група українців, які живуть на Поліссі. Деякі специфічні особливості мали місце в одязі, культурі, архітектурі, побуті і мові (пн. діалекти укр. мови). Нині за осн. рисами культури й побуту П. майже не відрізняються від українців ін. районів республіки, і їхня етногр. назва вживається здебільшого за традицією.

ПОЛК — військ. частина різних родів військ і спец. військ у всіх видах збройних сил більшості держав. Призначений для виконання бойових завдань у складі з'єднань (д-зії, бригади), а також самостійно. Кожний П. має органи управління (штаб), складається з кількох батальйонів (дивізіонів, ескадрилій), підрозділів бойового, матеріального і тех. обслуговування. В сучас. арміях США, Великобританії, ФРН та деяких ін. країн П. замінені бойовими групами. Слово «полк» давньослов'ян. походження (пълк, пълък, плъкъ — військо). У Київській Русі П.— окремий загін, приведений князем на поле бою. В давньорус. князівствах у 13—14 ст. П.— частина бойового порядку діючої армії, яка поділялася на 5—7 П.: передовий, великий, правої руки, лівої руки, сторожовий, засадний, розвідувальний. У Рос. д-ві і Зх. Європі (Німеччина, Франція, Швеція) П. як військ. одиниці з'явились у 16—17 ст. На захоплених феод. Литвою укр. землях П. в кін. 14—15 ст. називали збройні загони, сформовані лит. і укр. феодалами з жителів укр. міст і сіл для боротьби проти тат. нападів. У кін. 20-х рр. 17 ст. польс.-шляхет. уряд сформував на Україні 6 реєстрових козац. П. (див. *Реєстрові козаки*). У 2-й пол. 17—18 ст. П.— військ. адм.-тер. одиниця на Україні. Утворені під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. Кожний П. іменувався за назвою міста чи містечка, де перебувала полкова старшина на чолі з *полковником*, збиралася *полкова рада*. П. поділявся на *сотні* (від 7 до 20). Після *возз'єднання України з Росією 1654* царський уряд зберіг військ. і адм.-тер. поділ на П. Лівобережні полки існували до остаточної ліквідації на поч. 80-х рр. 18 ст. політ. автономії *Лівобережної України*. 10 П. *Правобережної України* внаслідок укладення гетьманом Ю. Хмельницьким *Слободищенського трактату 1660* підпали під владу шляхет. Польщі. В 1674 під час походу рос. війська і лівобережних козаків на правий берег Дніпра з метою визволення Правобережної України від тур.-тат. загарбників правобережні П. возз'єдналися з Росією. В кін. 70-х рр. 17 ст. в зв'язку з *Чигиринськими походами 1677 і 1678* тур. загарбників і під тиском шляхет. Польщі правобережні П. було ліквідовано, козаків переселено на Лівобережну і Слобідську Україну. В серед. 80-х рр. 17 ст. на Правобережній Україні в умовах піднесення визвольної боротьби було засновано й відновлено кілька П. Коли рос. війська за умовами *Прутського трактату 1711* було виведено з Правобережжя, П. там остаточно припинили існування. В серед. 50-х рр. 17 ст. укр. переселенці на *Слобідській Україні* з дозволу царського уряду створили П., які захищали пд. кордони Рос. д-ви від нападів крим. і ногайських татар. Полковий поділ Слобідської України 1765 було ліквідовано, а козац. П. перетворено на регулярні частини рос. армії.

ПОЛКА́НОВ Олександр Олексійович [13 (25).V 1888, Кострома — 10.I 1963, Ленінград] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1943). Закінчивши Петерб. ун-т (1911), працював у Петерб. гірничому ін-ті (1912—13). У 1917—21 — професор Пермського ун-ту, з 1930 — професор Ленінгр. ун-ту, 1917—39 — співробітник *Геологічного комітету*, 1939—45 — директор Ін-ту земної кори при Ленінгр. ун-ті; організатор (1949) і директор (1950—63) Лабораторії геології докембрію АН СРСР. Осн. праці — з

Полковий поділ України 17—18 ст. (полки і час їхнього існування)

Білоцерківський 1648—74, 1702—12
Брацлавський 1648—1712
Вінницький 1648—67 (1648—53 — Кальницький)
Гадяцький 1648—49, 1671—1781
Канівський 1648—1712
Київський 1648—1781
Корсунський 1648—1712
Кропивнянський 1648—58
Миргородський 1648—1781
Могилівський 1648—49, 1657—72 (1657—72 — Подільський)
Ніжинський 1648—1781
Паволоцький 1648—49, 1651 — поч. 70-х рр. 17 ст.
Переяславський 1648—1781
Полтавський 1648—1775
Прилуцький 1648—1781
Сумський 1648—1765
Уманський 1648 — кін. 70-х рр. 17 ст.
Черкаський 1648—86
Чернігівський 1648—1781
Чигиринський 1648—1711
Острогозький 1652—1765
Стародубський 1654—1781
Охтирський 1655—1765
Лубенський 1658—1781
Харківський 1659—1765
Зіньківський 1661—71
Кременчуцький 1661—63
Фастівський 80-і рр. 17 ст.— 1702
Богуславський Серед. 80-х рр. 17 ст.— 1712
Ізюмський 1685—1765

О. О. Полканов.

Г. Поллітт.

петрології та структурного аналізу *інтрузивних гірських порід* і геохронології докембрійських порід *Балтійського щита* й *Українського щита*. Автор структурної класифікації плутонів (див. *Плутон* у геології), один з авторів калій-аргонового методу визначення абс. віку геол. формацій. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями. Ленінська премія, 1962.

ПОЛКОВА́ РА́ДА — на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. орган полкового самоврядування в козацькому війську. На П. р. скликалися всі *городові козаки*, записані до козац. *компутів* (списків) полку, для обрання старшини — полкової і сотенної та для розв'язання питань військ. і адм. характеру. Згодом права П. р. було обмежено: *гетьман* сам призначав старшину, до нього поступово перейшли й ін. функції ради.

ПОЛКО́ВНИК — військ. звання старшого офіцерського складу в збройних силах більшості держав. У Росії в 16 ст. П. називали особу, яка командувала *полком*. Військ. звання (чин) П. було введено в Росії в 30-х рр. 17 ст. В 16—18 ст. на Україні П.— одна з найвищих посад *козацької старшини*. З часів визвольної війни укр. народу 1648—54 П. виконував функції не тільки воєначальника, а й зосереджував у своїх руках цивільну і судову владу на тер. полку. Здебільшого П. призначався *гетьманом* або обирався на невизначений строк полковою радою за погодженням і наступним затвердженням царським урядом. Всі П. були землевласниками-поміщиками. Особу, яка тимчасово обіймала посаду П., наз. наказним полковником. У Збройних Силах СРСР військ. звання П. запроваджено 1935. В ВМФ СРСР званню П. відповідає звання капітана 1-го рангу. Див. також *Звання військові*.

ПО́ЛЛІТ (Pollitt) Гаррі (22.XI 1890, містечко Дройлсден, графство Ланкашір — 26.VI 1960) — діяч англ. та міжнар. комуністичного руху. Н. в робітн. сім'ї. В 1902 почав трудову діяльність, працював котельником. З 1906 — член Незалежної робітн. партії, з 1912— Брит. соціалістичної партії. В 1918—19 — один із організаторів руху *фабричних старост*, 1919—20 — руху «*Руки геть від Росії*». Один із засновників КП Великобританії (1920), з 1922 — член її Виконкому, з 1924 — Політ. к-ту Виконкому (до 1943 — відповідно ЦК та Політбюро ЦК). В 1921—24 — секретар Лондон. бюро Профінтерну. Учасник III і V—VII конгресів Комінтерну, з 1924 — член ВККІ. В 1924—29 — ген. секретар «*Руху меншості*». Зазнавав арештів. З 1929 — ген. секретар КПВ, з 1956 — голова її Виконкому. В 1950—51 — депутат парламенту. Автор праць з питань робітн. руху. Помер на теплоході під час повернення з Австралії додому. Похований в Лондоні.

Тв.: Рос. перекл.— Годы политического ученичества. М., 1960; Марксизм и рабочее движение в Великобритании. М., 1960.

Літ.: Матковский Н. В. Верный сын английского рабочего класса. М., 1970.

ПО́ЛЛУКС (β Близнят) — *зоря* 1,2 візуальної *зоряної величини*, найяскравіша в сузір'ї *Близнят*. Світність у 32 рази більша за сонячну, віддаль від Сонця 11 *парсек*. Назва «Поллукс» походить від лат. форми імені одного з героїв давньогрец. міфу про близнят *Діоскурів* — Полідевка. За ім'ям другого брата названо ін. зірку сузір'я Близнят — *Кастор*.

«ПО́ЛНОЕ СОБРА́НИЕ РУ́ССКИХ ЛЕ́ТОПИСЕЙ» (ПСРЛ) — багатотомне видання давньорус. і рос. літописних джерел. ПСРЛ почала видавати з 1841 *Археографічна комісія*, з 1922 продовжила АН СРСР. Станом на 1981 вийшло 35 томів, що включають *Лаврентіївський літопис* (т. 1), *Іпатіївський літопис* (т. 2), 1—5-й *Новгородські літописи* (т. 3, 4, 30), 2-й Псковський (т. 5), 1 і 2-й Софійські (т. 5, 6), Воскресенський (т. 7—8), Никонівський (т. 9—14), Тверський (т. 15), Рогозький літописець (т. 15, в. 1), *Літописи Білорусько-литовські* (т. 16, 17, 32, 35), Симеонівський (т. 18), Казанський літописець (т. 19), *Львівський літопис* (т. 20), «Степенну книгу» (т. 21), *Хронографи* (т. 22), Єрмолинський (т. 23), «Типографський» (т. 24), Моск. літописне зведення кін. 15 ст. (т. 25), Вологодсько-Пермський (т. 26), Никанорівський та ін. (т. 27), Уваровський та ін. (т. 28), «Літописець початку царства», Олександро-Невський, Лебедєвський (т. 29), Владимирський літописець (т. 30), Літописці останньої чверті 17 ст. (т. 31), Холмогорський, Двінський літописець (т. 33), Постниковський, Піскарьовський, Моск. і Бєльський літописці (т. 34). Томи 1, 2, 4, 5, 15 перевидано. Деякі зведення літописів публікувалися в кількох списках, інколи окремо видавалися літописи — складові частини зведень (див., напр., т. 16, 17, 32, 35). До т. 1—8 є іменний і геогр. покажчики (в. 1—2. СПБ, 1898—1907).

Видання: Полное собрание русских летописей, т. 1—35. СПБ — Л.— М., 1841—1980.

Літ.: Тихомиров М. Н. Русские летописи, вопросы их издания и изучения. «Вестник АН СССР», 1960, № 8.

ПО́ЛО (Polo) Марко (бл. 1254, Венеція — 8.I 1324, там же) — італ. мандрівник і письменник. Бл. 1271 вирушив у подорож на Схід разом з батьком, дядьком і венеціанськими купцями. Пройшовши через Малу Азію, Іранське нагір'я, Памір і Кашгарію, П. прибув до Пн. Китаю. У Китаї прожив бл. 17 років. Не раз мандрував по країні. До Венеції П. повернувся морем з Пд. Китаю через Іран 1295. Бл. 1297 П. потрапив у полон до генуезців, був ув'язнений. У в'язниці він продиктував т. з. «Книгу Марко Поло» (1298) — цінне джерело з географії, етнографії, історії країн Сходу. У «Пролозі» цієї книги П. згадує і про попередні подорожі Нікколо Поло та Маттео Поло (батька і дядька), які побували у Солдайї (тепер Судак), а також, як вважають дослідники, пройшли по Пд. берегу Криму, відвідали Поволжя.

ПОЛО́ВА — відходи при обмолочуванні й очищенні зерна злаків, бобових рослин, льону та ін. Складається з подрібнених колосків, листочків, стебел, насінних оболонок, плющеного й перебитого зерна, насіння бур'янів тощо. П. використовують як грубий корм; поживність трохи вища, ніж *соломи* (в 1 кг пшеничної П. 0,43 корм. од. і 26 г перетравного протеїну). Найкраща П. з ярих хлібних злаків (овес, гречка, просо, безості форми пшениці та ячменю). Високо цінується також П. бобових рослин і льону. П. згодовують тваринам змоченою *бардою*, *мелясою*, запареною, замішаною з *соковитими кормами:* великій рогатій худобі й коням до 4 кг на добу, свиням — 1—1,5 кг. П. дуже гігроскопічна, легко злежується і псується. Див. також *Корми*.

ПОЛОВЕ́ЦЬКА ЗЕМЛЯ́ — давньорус. назва території між Дунаєм і Волгою, разом з Кримом і басейном Дону та Сіверського Дінця, на якій в 11—13 ст. кочували *половці*. П. з. межувала з Галицько-Волинським, Київським, Переяславським, Чернігівським та ін. давньорус. князівствами. Див. також *Дешт-і-Кипчак*.

ПОЛОВЕ́ЦЬКА МО́ВА — мова *половців*. Див. *Кипчацька мова*.

ПОЛОВКО́ Іван Кирилович (12. VII 1887, Ічня, тепер місто Черніг. обл.— 24.IV 1967, Київ) — укр. рад. метеоролог та кліматолог, професор (з 1937). У 1912 закінчив Київ. ун-т, де протягом майже 50 років займався наук.-пед. діяльністю. Працював також у системі Гідрометеорологічної служби УРСР та установах АН УРСР (1919—57). Брав участь в організації метеослужби в УРСР. Праці П. присвячені дослідженню клімату України, питанням *актинометрії*, тепловому режиму ґрунту й повітря, радіоактивності гірських порід тощо.

ПОЛОВНИКИ́ — категорія феодально залежних селян на давньорус. землях (14—15 ст.) і в Рос. державі (15—19 ст.), які за користування земельними наділами віддавали феодалам звичайно половину врожаю (звідси й назва). На Правобережній Україні до П. були близькі за становищем *чиншові селяни*, які за користування землею віддавали частину врожаю та виконували ряд повинностей на користь феодалів-поміщиків.

ПО́ЛОВЦІ, кипчаки, кумани — середньовічна народність тюркської групи. В 2-й пол. 11 ст. прийшли з Пн.-Зх. Казахстану в причорноморські степи, витіснивши *печенігів*. Велика територія від зх. відрогів Тянь-Шаню до Дунаю, на якій кочували П., називалася в 11—15 ст. *Дешт-і-Кипчак*. Зх. частина цієї території відома в давньорус. літописах під назвою *Половецька земля*. Складалися П. з ряду племен і вели кочовий спосіб життя. Осн. заняттям П. було кочове скотарство. В них була розвинута також торгівля. Сусп. лад характеризувався переходом від первіснообщинних до феод. відносин. Влада в П. була поділена між окремими знатними родами. Вперше П. згадуються в давньорус. літописах під 1054. З

1055 вони постійно нападали на Русь, розоряючи Київську, Переяславську і Чернігівську землі. З метою захисту кордонів Київської Русі від П. рус. князі здійснювали проти них походи. Частина П. осідала на пд. пограниччі Русі і переходила під владу київського князя. Тому літопис називає їх «своїми погаными» на противагу «диким кочовикам» степу. Походи кн. *Володимира Мономаха* завдавали П. нищівних ударів і частина з них мусила відкочувати в ін. місця. З 2-ї чверті 12 ст. наскоки П. посилилися, внаслідок чого прикордонні рус. землі були спустошені. В 2-й пол. 12 ст. хан *Кончак* об'єднав значну частину П. в державне утворення, яке розгромили монголо-татари на поч. 13 ст. Остаточно П. були розбиті ордами *Батия* 1238. Частина П., т. з. зх. П., на чолі з Котяном відкочувала до Угорщини, а згодом до Болгарії, де вони злилися з місц. населенням. Сх. П. (кипчаки) ввійшли до складу монг.-тат. військ. Боротьбу Русі проти П. відображено в нар. *билинах* і казаннях. Похід *Ігоря Святославича* на П. 1185 оспівано в «*Слові о полку Ігоревім*».

Літ.: Голубовский П. Печенеги, Торки'и Половцы до нашествия татар. К., 1884; Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. М., 1964; Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971; Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). К., 1975.

Л. М. Рутковська.

ПОЛО́ГИ — місто Запоріз. обл. УРСР, райцентр, на р. Конці (прит. Дніпра). Залізнич. вузол. П. виникли в кін. 19 ст. як робітн. с-ще під час спорудження залізниці. В період революції 1905—07 у П. відбулися страйки і демонстрації. В грудні 1905 створено бойову робітн. дружину й організовано бойовий страйковий к-т. Виступ робітників було придушено каральним загоном. Рад. владу встановлено в січні 1918. В 1928—37 мали назву Чубарівка. З 1938 П.— місто.

У місті — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту; з-ди: «Коагулянт», металоштампувальний, буд. матеріалів, олієекстракційний, продовольч. товарів, маслоробний, комбікормовий, Приазовське рудоуправління, птахокомбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. 2 профес.-тех. уч-ща, 8 заг.-осв., музична і художня школи, 2 лікарні. 2 будинки культури, 4 клуби, кінотеатр, 6 бібліотек, краєзнавчий музей.

ПОЛО́ГИ, роди у людини — фізіологічний акт, який завершує *вагітність;* полягає в природному зганянні *плоду* і посліду за межі статевих органів після досягнення плодом періоду життєздатності. П. відбуваються в середньому наприкінці 40-го тижня вагітності (строкові, або своєчасні П.). При деяких патологічних станах можуть настати передчасні П. при строку 28—38 тижнів (див. *Недоношена дитина*) або вагітність затягується понад 42 тижні. Під впливом складних нейро-гуморальних факторів матка під час П. починає ритмічно скорочуватися — т. з. родові перейми, які поступово стають сильнішими і довшими (30—40 с), регулярно повторюючись через 15—20 хв, що є свідченням про початок П. Далі до скорочень матки приєднуються одночасні з ними скорочення м'язів черевного преса (потуги).

Починається період зганяння плоду. Під час кожної перейми скорочується і потовщується гладенька мускулатура, особливо дна і тіла матки, а нижній сегмент стоншується і розтягується. Для перейм характерні два процеси: контракція — скорочення кожного м'язового волокна і ретракція — зміщення їх по відношенню один до одного. Ці процеси спричинюють формування і потоншання нижнього маткового сегмента, згладжування, розтягання шийки матки, щільне облягання плоду стінками матки та його зганяння. Під час кожної перейми підвищується внутрішньоматковий тиск, який передається на плід, внаслідок чого *води навколоплідні* переміщуються вниз, де знаходиться одна з великих частин плоду, найчастіше головка.

Нижній полюс плодових оболонок утворює плодовий міхур, який наприкінці повного розкриття маткового зіва розривається і відходять навколоплідні води. Розрізняють 3 періоди перебігу П. Перший — це час від початку регулярних перейм до повного розкриття маткового зіва, тривалість його у жінок первородящих 12—16 год, у повторнородящих у 2 рази коротша. Другий період починається повним розкриттям зіва і закінчується народженням плоду. Цей період у первородящих триває 1—2 год, у повторнородящих — бл. 1 год. Послідовий період триває 20—40 хв, це період від народження плоду до відходження посліду, під час якого від стінок матки відшаровується *плацента* з плідними оболонками і виділяється бл. 250 мл крові. Під час П. вагітна зветься роділлею, після відходження посліду — породіллею. Хоча П. є фізіологічним завершенням вагітності, однак окремі етапи їх можуть супроводитись патологічним станом матері (див. *Кесарів розтин*) і плоду, що загрожує їхньому життю. Тому П. необхідно провадити в умовах стаціонару, *пологового будинку*. Див. також *Післяродовий період, Акушерство, Охорона материнства і дитинства, Позаматкова вагітність.*

Г. К. Степанківська.

ПОЛО́ГІВСЬКЕ РОДОВИЩЕ КАОЛІ́НІВ І ВОГНЕТРИВКИ́Х ГЛИН — у Пологівському р-ні Запоріз. обл. УРСР. Простягається вздовж берегів р. Конки смугою завдовжки 30 км і завширшки пересічно 5 км. Складається з 10 ділянок. Пром. запаси каолінів 11 377 тис. т, вогнетривких глин — 44 606 тис. т (1981). Поклади пластоподібні, пов'язані з відкладами неогену (див. *Неогеновий період і неогенова система*), залягають на глиб. 3—25 м. Вторинні каоліни, переверствовуючись з вогнетривкими глинами, утворюють пласт заг. потужністю від 1,5 до 15 м. Гідрогеол. умови сприятливі для розробки. Родовище відоме з 1891. Детально розвідане в 50-х рр. 20 ст. Експлуатується Приазовським рудоуправлінням об'єднання «Укрвогнетривнеруд» М-ва чорної металургії УРСР. Каоліни використовують для виготовлення *шамоту* і вогнетривких виробів, вогнетривкі глини — у металург. пром-сті та для виготовлення керамічних і вогнетривких виробів.

К. О. Суходольський.

ПОЛО́ГІВСЬКИЙ ОЛІЄЕКСТРАКЦІ́ЙНИЙ ЗАВО́Д — підприємство олійно-жирової промисловості. Розташований у м. Пологах Запоріз. обл. Першу чергу підприємства введено в дію 1975, другу — 1977. До складу з-ду входять (1981): елеватор насіння соняшнику ємністю 74 тис. т, елеватор шроту, цехи — пресовий, екстракційний, гідратації і рафінації, розфасовування олії. Проектна потужність підприємства — 1320 т переробки насіння соняшнику за добу. З 1976 на з-ді переробляють також насіння сої.

С. Г. Багінський.

М. Поло.

ПОЛО́ГІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Запорізької обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 54,8 тис. чол. (1981). У районі — 42 населені пункти, підпорядковані міській і 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Пологи*. Пн. частина району рівнинна, пд. розташована у межах *Приазовської височини*. Корисні копалини: каолін, вогнетривкі глини, пісок і граніт. Річки — *Конка* і *Гайчур* (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства: пологівські з-ди олієекстракційний та «Коагулянт», Приазовське рудоуправління. Комбінат побутового обслуговування (Пологи), 16 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 115,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 98,8 тис. га. Зрошується 2,1 тис. га. Гол. культури: пшениця, кукурудза, ячмінь, овес, соняшник та рицина. У П. р.— 17 колгоспів, 3 міжгосп. підприємства (2 відгодівельні та одне по виробн. продуктів птахівництва), райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничний вузол Пологи, залізничні станції: Магедове, Челюскін, Кирилівка, Новокарлівка. Майже всі автошляхи (303 км) з твердим покриттям. У районі — 31 заг.-осв., музична та художня школи, 3 профес.-тех. уч-ща; 25 лікарняних закладів, у т. ч.

В. П. Полоник.

8 лікарень. 52 клубні установи, кінотеатр, 56 кіноустановок, 36 б-к, краєзнавчий музей. У с. Федорівці (тепер с. Чубарівка) П. р. народився рад. парт. і держ. діяч В. Я. *Чубар*, у с. Тарасівці — укр. рад. фізик О. З. *Жмудський*. У П. р. видається газ. «Радянське село» (з 1930).

В. Т. Цілуйко.

ПОЛО́ГОВИЙ БУДИ́НОК — в СРСР лікувально-профілактичний заклад, в якому жінка забезпечується спостереженням і кваліфікованою медичною допомогою під час *вагітності, пологів, післяродового періоду* і при гінекологічних захворюваннях. Крім того, в П. б. забезпечуються догляд і кваліфікована медична допомога *новонародженим дітям* (від народження до виписки). П. б. являє собою комплексний заклад, до складу якого входять акушерсько-гінекологічний стаціонар і *жіноча консультація*. В стаціонарі передбачають такі осн. відділення: акушерське (фізіологічне) з пологовим блоком, палатами для роділей і породілей, новонароджених, патології вагітності; обсерваційне акушерське (для роділей і породілей, у яких гарячка) і гінекологічне. Для надання спеціалізованої стаціонарної акушерської допомоги вагітним жінкам, хворим на *туберкульоз, діабет*, перехворілим хворобою Боткіна, вагітним з серцево-судинною патологією; для вагітних з несумісністю крові матері і плоду за *резус-фактором* і з загрозою передчасних пологів існують окремі відділення і П. б. Широка мережа П. б., пологових відділень лікарень у міській і сільській місцевостях, а також колгоспних П. б. забезпечують повне охоплення вагітних стаціонарною допомогою. На 1.I 1980 в УРСР П. б. і пологові відділення лікарень МОЗ мали 35 569 ліжок; колгоспні П. б. налічували 3075 ліжок.

Л. Й. Бугай.

ПОЛО́ЖЕННЯ ПРО ПРАВА́ ФАБРИ́ЧНОГО, ЗАВОДСЬКО́ГО, МІСЦЕ́ВОГО КОМІТЕ́ТУ ПРОФЕСІ́ЙНОЇ СПІ́ЛКИ (ФЗМК) — основний нормативний акт, що регулює взаємовідносини між *адміністрацією* і ФЗМК. Затверджене Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27.IX 1971. Складається з 31 статті. Положення закріплює осн. права ФЗМК профспілки, що представляє інтереси робітників і службовців у галузі виробництва, праці, побуту і культури. Відповідно до Положення ФЗМК користується правами *юридичної особи*. Він здійснює держ. соціальне страхування, бере участь у плануванні та в управлінні виробництвом, в організації *соціалістичного змагання*, у встановленні умов праці й заробітної плати та застосуванні їх; у побут. обслуговуванні працівників. З ФЗМК узгоджуються всі питання щодо розподілу *житлової площі, охорони праці*. На ФЗМК покладено контроль за додержанням *трудового законодавства*, розгляд *трудових спорів*. ФЗМК надає робітникам і службовцям путівки до санаторіїв та будинків відпочинку, дбає про дієтичне харчування тощо, організує культурно-освітню та спорт. роботу. Для виконання своїх функцій ФЗМК наділяється відповідними матеріальними коштами та необхідними приміщеннями, засобами транспорту і зв'язку. Положення передбачає ряд гарантій для виборних профспілкових працівників. Воно поширюється на цехові к-ти профспілки в межах їхньої компетенції.

А. Р. Мацюк.

В. П. Полоник. Обеліск «Перемога» в селі Дмитрівці Шахтарського району Донецької області. Бетон, карбована мідь. 1976.

ПОЛО́ЖІЙ Георгій Миколайович [10 (23).IV 1914, ст. 37-й роз'їзд Забайкальської залізниці, тепер Читинської обл.— 26.IX 1968, Київ] — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив (1937) Саратовський ун-т і до 1949 працював у ньому. З 1949 працював у Київ. ун-ті (з 1951 — зав. кафедрою). Осн. праці присвячені теорії функцій комплексної змінної, матем. фізиці та обчислювальній математиці. П. зробив важливий внесок у теорію *аналітичних функцій*. В матем. фізиці розробив три оригінальні методи розв'язання задач механіки суцільних середовищ, а також новий матем. апарат для якісного дослідження задач плоскої теорії пружності. В обчислювальній математиці розробив один з ефективних наближених методів розв'язань задач матем. фізики — метод сумарних зображень. У Київ. ун-ті П. створив матем. школу. Нагороджений орденом «Знак Пошани» та медалями.

ПО́ЛОЗ (Coluber) — рід неотруйних змій род. *вужевих*. Довж. тіла до 4 м. Голова більш-менш чітко відмежована від шиї. Луска переважно гладенька. Зіниця кругла. Живуть П. в різноманітних місцевостях: відкритих степах, напівпустелях, чагарникових заростях, в рівнинних і гірських лісах, по берегах рік, в садах тощо. Живляться в основному дрібними хребетними; проковтують здобич живою або давлять, стискуючи кільцями тіла чи притискуючи до землі. Яйця (3—25 шт.) самка відкладає в червні — липні. Бл. 30 видів П. поширені в Пд. Європі, Перед., Серед., Центр. і Пд. Азії, Пн. і Сх. Африці, Центр. і пд. частині Пн. Америки. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — один: П. жовтобрюхий (C. jugularis). П. наз. також змій з ін. родів — *лазячий полоз*, великоокий П. (Ptyas), лусколюбий П. (Spalerosophis). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Змії*.

М. М. Щербак.

ПОЛОМАРЕ́НКО Іван Олександрович [19 (31).X 1876, Київ — р. см. невід.] — укр. та рос. арфіст і композитор. Муз. освіту здобув у Придворній співацькій капелі (Петербург). У 1897—1917 — соліст оркестру О. Шереметєва, грав також у симф. оркестрі Рос. муз. т-ва. З 1919 — соліст оркестру Петрогр. Малого оперного театру. Автор творів для арфи: «Колискова», фантазія «Баян» (за оперою «Руслан і Людмила» М. Глинки), «Духовний вірш Кобзаря» та ін. Автор першої в Росії монографії про арфу («Арфа в прошлом и настоящем». Л., 1939).

І. М. Лисенко.

ПОЛОНЕ́З (франц. polonaise, від polonais — польський) — 1) Урочистий бальний танець. Походить від польс. нар. танцю. Муз. розмір $^3/_4$. Як європ. придворний танець П. відомий з 16 ст., як інструм. п'єса — з 17 ст. Кращі зразки П. створили Й. С. Бах, Г. Ф. Гендель, В. А. Моцарт і особливо Ф. Шопен. Відомі П. композиторів Г. Венявського і М. Огінського. В операх («Іван Сусанін» Глинки, «Тарас Бульба» Лисенка), балетах («Лілея» Данькевича) П. став одним із засобів муз. характеристики польс. шляхти. В укр. інструментальній музиці представлені у творах М. Лисенка, М. Завадського, О. Пащенка та ін. 2) Урочиста інструм.-хорова пісня-танець. Муз. розмір $^3/_4$.

ПОЛО́НИК Василь Петрович (н. 13.II 1930, с. Привілля, тепер Слов'янського р-ну Донец. обл.) — укр. рад. скульптор, нар. художник УРСР (з 1982). Член КПРС з 1959. В 1945—50 навчався у Ворошиловгр. худож. уч-щі, 1950—56 — в Київ. худож. ін-ті у М. Г. *Лисенка*. Твори: «В забої» (1956), «Шахтар Донбасу» (1960), «Сапер» (1965), «Будівельниця» (1967), «Весна» (1973), «Портрет письменника П. Байдебури» (1980); пам'ятники В. І. Леніну в м. Макіївці (1970) та м. Горлівці (1980), обеліск «Перемога» в с. Дмитрівці (1976, Шахтарський р-н Донец. обл.). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани».

Літ.: Василь Полоник. Альбом. К., 1981.

ПОЛОНИ́НИ — безлісі плоскі вершини гірських хребтів *Карпат Українських*. Зайняті переважно субальп. луками: щучниковими, біловусниковими, різнотравними та заростями чорниці, ялівцю тощо. П. використовують як літні пасовища і сінокоси, особливо у Закарп. та Івано-Фр. областях.

К. І. Геренчук.

ПОЛОНИ́НСЬКИЙ ХРЕБЕ́Т — гірський хребет у внутрішній смузі *Карпат Українських*. Простягається між річками Ужем і Тересвою, в межах Закарп. обл. Переважні висоти 1400—1500 м, макс.— 1677 м (г. Стій). Долинами річок розчленований на окремі масиви — *Рівну полонину, Боржаву, Красну полонину* та ін., що відзначаються плоскими вершинами й крутими схилами. На схилах — букові, буково-смерекові та ялинові ліси. Вершини вкриті субальп. луками (*полонинами*). У пд. частині П. х.— *Карпатський заповідник*.

К. І. Геренчук.

ПОЛОНИ́НСЬКО - ЧОРНОГО́РСЬКІ КАРПА́ТИ — середньовисокі гірські хребти і масиви у внутрішній смузі *Карпат Українських*, у межах Закарп. та Чернів. областей. Плосковершинні, мають покривну тектонічну будову. На вершинах — полонини. До П.-Ч. К. належать *Полонинський хребет, Свидовець, Чорногора, Гриняви* і Буковинське середньогір'я.

К. І. Геренчук.

ПОЛО́НІЙ (Polonium; від лат. Polonia — Польща), Po — радіоактивний хімічний елемент VI групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва; ат. н. 84, *масове число* найстійкішого ізото-

пу 209. Практичне значення має природний ізотоп ^{210}Po з $T_{1/2}$ = = 138,4 доби. Цей найдоступніший ізотоп (^{210} Po), що утворюється при розпаді *радію*, відкрили 1898 М. *Склодовська-Кюрі* і П. *Кюрі*, вивчаючи *радіоактивність* уранових мінералів. П.— рідкісний елемент, вміст його у земній корі бл. $2 \cdot 10^{-15}$ %. М'який метал сріблясто-білого кольору; густ. 9300 кг/м³; $t_{пл}$ 254° С; $t_{кип}$ 962° С. За хім. властивостями подібний до *телуру*. П. дуже токсичний. Міліграмові кількості П. одержують в результаті ядерної реакції нейтронів з вісмутом. Застосовують П. як джерело тепла в термоелектр. генераторах струму. Сплави П. з берилієм використовують для виготовлення нейтронних джерел з низькою γ-активністю.

ПОЛО́ННЕ — місто Хмельн. обл. УРСР, райцентр. Розташоване при впадінні р. Хоморця в Хомору (бас. Дніпра). Залізнична станція. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1171. Було однією з фортець, яка захищала Волин. землю від нападів *половців*. У 2-й пол. 14 ст. П. загарбало *Велике князівство Литовське*, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. В 2-й пол. 16 ст. П. надано *магдебурзьке право*. На поч. нар.-визвольної війни 1648—54 П. було визволено сел.-козац. загонами на чолі з М. *Кривоносом*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* П. відійшло до Польщі. Після 2-го поділу Польщі (1793) П. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 П.— місто. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (6.VII 1941—8.I 1944) в П. діяв підпільний райком партії (створений у квітні 1943), в районі — партизан. загін. У місті — виробниче об'єднання «Фарфор» (фарфоровий та худож. кераміки з-ди), гол. підприємство виробничого об'єднання «Хмельницькшляхбудматеріали», силікатний, сироробний, хлібний, комбікормовий, госп. товарів з-ди, комбінат хлібопродуктів, ф-ка по переробці вторинної сировини, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Сільс. профес.-тех. уч-ще, 9 заг.-осв., музична, спорт. та автомоб. школи, лікарня, поліклініка. 2 будинки культури, 4 клуби, кінотеатр, 4 б-ки; музеї: історії міста та фарфорового заводу. Архіт. пам'ятки: залишки земляних кріпосних валів (17 ст.), костьол (1607), дзвіниця (дерев'яна, 18 ст.), парк (кін. 19 ст.). У П. народився євр. рад. письменник П. Д. *Маркіш*. Тут не раз бувала Леся *Українка*.

Літ.: Макаренко П. П. Полонне. Львів, 1976.

ПОЛО́НСЬКИЙ Йосип Матвійович [8 (20).XII 1889, Черкаси — 12.IV 1973, Москва] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1907. Учасник революц. подій 1905—07 у Черкасах (член страйкового к-ту, нач. бойового загону) і Мозирі (тепер БРСР). У 1906 заарештований, 1909 заславий до Єнісейської губ. В 1911 втік із заслання, 1912 емігрував у Париж, де вів парт. роботу. Після Лютневої революції 1917 повернувся до Росії. В 1918—19 — один з керівників *Кримської Соціалістичної Радянської Республіки*. З 1920 — на керівній держ. і профспілковій роботі. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1956 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ПОЛО́НСЬКИЙ Яків Петрович [6 (18).XII 1819, Рязань — 18 (30). X 1898, Петербург, похований у Рязані] — рос. поет, чл.-кор. Петерб. АН (з 1886). Друкуватися почав 1840. Перша зб. — «Гами» (1844). Зб. «Сазандар» (1849) — про побут народів Кавказу. У кін. 60—70-х рр. у поезії П. посилилися громадян. мотиви («Міазм», 1868; «Ув'язнена», 1878, та ін.). Зб. «Вечірній дзвін» (1890) пройнята мотивами старості, смерті. Автор поеми-жарту «Коник-музикант» (1859), повістей «Визнання Сергія Чалигіна» (1867), «Дешеве місто» (1879), «Круті гори» (1880—81). Написав «Споминки про Шевченка» (1876), з яким був особисто знайомий. Багато віршів П. поклали на музику О. Даргомижський, П. Чайковський, С. Рахманінов та ін. «Пісня циганки» («Мой костёр в тумане светит»), «Затворница» стали нар. піснями. Поезії П. перекладав П. Грабовський.

Тв.: Стихотворения. Л., 1954; У к р. п е р е к л.— Спомінки про Шевченка. В кн.: Спогади про Шевченка. К., 1958.

М. М. Радецька.

ПОЛО́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 59,3 тис. чол. (1981). У районі — 45 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Полонне*. П. р. розташований в межах *Волинської височини*. Корисні копалини: граніти, каолін, торф. Є джерела радонових вод. Річки — *Хомора* та *Деревичка* (бас. Дніпра). Грунти дерново-підзолисті піщані та супіщані. Пн. частина району лежить у межах *Полісся Українського*, пд.— у лісостеповій зоні. Ліси

(сосна, береза, осика, дуб, граб, липа, ясен) займають понад 30% тер. району. У П. р. — *Понінківська картонно-паперова фабрика*, виробниче об'єднання «Фарфор», гол. підприємство виробничого об'єднання «Хмельницькшляхбудматеріали», комбінат хлібопродуктів, комбікормовий з-д, комбінат побутового обслуговування (Полонне). Спеціалізація с. г.— землеробство буряківничо-зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 58,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 47,2 тис. га. Гол. культури: цукр. буряки, озима пшениця, ячмінь, горох. У П. р.— 15 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Полонне. Автомоб. шляхів — 238 км, у т. ч. з твердим покриттям — 220 км. У районі — 40 заг.-осв., музична, спорт. та автомоб. школи, 2 профес.-тех. уч-ща (Полонне і смт Понінка); 50 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 13 будинків культури, 38 клубів, кінотеатр, 40 кіноустановок, 46 б-к, музеї історії міста та фарфорового з-ду (Полонне). У с. Бражинцях П. р. народився укр. рад. живописець С. І. *Грош*. У П. р. видається газ. «Новий шлях» (з 1921).

В. П. Коваль.

ПОЛО́СІН Євген Максимович [н. 24.XII 1911 (6.I 1912), с. Уривки, тепер Липец. обл. РРФСР] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1969). Член КПРС з 1939. В 1939 закінчив Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. Луначарського, де навчався в Л. *Леонідова*. В 1939—45 працював у Гомельськ. рос. драм. театрі (в період війни— у фронтовій бригаді цього театру, яка виступала в частинах діючої армії), 1945—48 — актор Могильов. театру, з 1949 — Рос. драм. театру БРСР ім. М. Горького. Ролі: Ничипір («Хто сміється останнім» Кропиви), Кукушкін («Брестська фортеця» Губаревича), Аким («Влада темряви» Л. М. Толстого), Щукар («Піднята цілина» за Шолоховим), Бальзамінов («Одруження Бальзамінова» О. Островського) та ін. Нагороджений 4 орденами, медалями.

Є. М. Полосін.

ПОЛОТНО́ — 1) Т е к с т и л ь н е П.— тканини, трикотаж, гардинно-тюлеві та інші вироби; тонка лляна, напівлляна, бавовняна або шовкова тканина полотняного *переплетення ниток*. 2) Д о р о ж н є (з е м л я н е) П.— основа для дорожнього покриття *автомобільних шляхів* та верхньої будови *залізничної колії*. 3) П и л к о в е П.— різальний інструмент (пилка) найчастіше у вигляді сталевої штаби з зубцями по краю. 4) Стрічка, штаба в механізмі (напр., П. конвейєра). 5) П. у м и с т е ц т в і — тканина з конопляних волокон, льону та інших матеріалів, що на ній створюють картину. П. наз. і картину, написану на полотні.

ПОЛОУ́С Федір (рр. н. і см. невід.) — запорізький отаман. Очолюючи залогу реєстрових козаків на о. Хортиця, П. навесні 1594 схилив запорожців до спільного походу на *Буджак*. Під час *Наливайка повстання 1594—96* перейшов на бік повсталих козаків. Пізніше запорожці обрали П. ота-

Симеон **Полоцький.**

маном. У 1598 очолював на Запоріжжі виступ проти шляхет. Польщі.

ПО́ЛОЦЬК — місто обласного підпорядкування Вітеб. обл. БРСР, райцентр. Розташований на Зх. Двіні. Вузол залізнич. та автомоб. шляхів. Аеропорт. 74 тис. ж. (1981). Вперше згадується в літописі під 862 як центр племінного об'єднання *полочан*. З 10 ст.— центр *Полоцького князівства*. У 13 ст. П. захопила Литва. В 1563, під час *Лівонської війни 1558—83*, місто визволили рос. війська, які утримували його до 1579. В 1655 рос. війська знову визволили П., але за *Андрусівським перемир'ям 1667* він відійшов до Речі Посполитої. Остаточно возз'єднано з Росією правобережну частину П. 1772, лівобережну — 1793. З 1776— центр Полоцької губ., 1778—96 — центр намісництва. В 1904 виникла група РСДРП. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В 1944—54 П.— обл. центр. П.— один із значних пром. та культур. центрів республіки. Ливарно-мех. виробниче об'єднання; з-ди: авторем., скловолокна, залізобетонних виробів, комбінат буд. матеріалів. Серед ін. підприємств — меблева, швейна та худож. виробів ф-ки; м'ясний та хлібопродуктів комбінати; з-ди: консервний, мол., винобробний і пивоварний. 5 серед. спец. навч. закладів, краєзнавчий музей.

Архіт. пам'ятки: Софійський собор (між 1044 і 1066 або 1050—60, перебудовано між 1738 і 1750; збереглися фрески 11 — поч. 12 ст.), собор Спасо-Єфросиніївського монастиря (до 1159, будівничий Іоанн; фрески поч. 13 ст.), комплекс Богоявленського монастиря (2-а пол. 18 ст.). Уродженцем П. є Ф. *Скорина*.

ПО́ЛОЦЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО, Полоцька земля — давньорус. князівство, що виникло в 10 ст. на базі племінного об'єднання *полочан* з центром у Полоцьку. Займало територію в бас. Зх. Двіни та верхів'ях Березини і Німану. В П. к. були міста Мінськ, Вітебськ, Ізяслав та ін. В 10—12 ст. полоцькі князі вели боротьбу з київ. князями за політичну самостійність. Найбільшої могутності П. к. досягло за князювання Всеслава Брячиславича (1044—1101); після його смерті від П. к. відокремилися Мінське, Вітебське, Ізяславське удільні князівства. В серед. 13 ст. П. к., ослаблене феод. міжусобицями, потрапило в залежність до лит. князів. У 1307 було приєднане до Литви зі збереженням автономії (ліквідована 1385).

ПО́ЛОЦЬКИЙ Симеон [світське прізв., ім'я та по батькові — Петровський-Ситніанович Самійло Омелянович; 1629, Полоцьк (Білорусія) — 25.VIII (4.IX) 1680, Москва] — білорус. і рос. громадський і церковний діяч, письменник, педагог. У 1640—50 навчався в Києво-Могилянській колегії. З 1656 викладав у Полоцькій братській школі. В 1664 переїхав у Москву, де вчив дітей царя Олексія Михайловича. Провадив широку культурно-освітню та літ. діяльність, організував у Кремлі друкарню, брав участь у складанні проекту *Слов'яно-греко-латинської академії*. П. поклав початок силабічній поезії в Росії. Автор рукописних збірок віршів («Вертоград многоцвітний» і «Рифмологіон»), шкільних драм [«Комедія притчі про блудного сина» (1685) та ін.], проповідей і трактатів. Виступав за поширення світської освіти. Свої пед. погляди виклав у збірках «Обід душевний» (1681) і «Вечеря душевна» (1683).

Тв.: Избранные сочинения. М.— Л., 1953.

В. П. Колосова.

Полоцьк. Софійський собор. Середина 11—18 ст.

ПОЛОЧА́НИ — частина східнослов'янського племінного об'єднання *кривичів*, яка жила в 9 ст. в басейні р. Полоти (звідси й назва) — притоки Зх. Двіни. В 2-й пол. 1-го тис. н. е. П. утворили одне з ранніх сх.-слов'ян. територіально-політ. об'єднань, що поклало початок *Полоцькому князівству*.

ПОЛТА́ВА — місто, обласний і районний центр УРСР. Розташована на р. Ворсклі (прит. Дніпра). Залізничний вузол, аеропорт. 284 тис. ж. (1981). Поділяється на 3 міські райони. Вперше згадується 1174 під назвою Лтава, з 1-ї пол. 15 ст.— під тепер. назвою. В той час П. була під владою *Великого князівства Литовського*. Після *Люблінської унії 1569* П. була загарбана шляхет. Польщею. В документі 1641 П. названо містом. У 17 ст. П. надано *магдебурзьке право*. В 1648—1775 П.— центр *Полтавського полку*. В 1654 П. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. У період *Північної війни 1700—21* з 1 (12). IV по 26.VI (7.VII) 1709 населення П. разом з військ. залогою на чолі з О. С. *Келіним* відбивало штурми швед. військ. Поблизу міста відбулася *Полтавська битва 1709*. З 1802 П.— адм. центр *Полтавської губернії*. В 90-х рр. 19 ст. тут виникли перші марксистські гуртки. До одного з них входив О. Г. *Шліхтер*. Улітку 1896 за дорученням В. І. Леніна та петерб. «Союзу боротьби» до П. приїздила Н. К. Крупська. У 1900 в П. створено першу на Україні групу сприяння «*Искре*, 1901— с.-д. орг-цію [див. *Полтавська організація РСДРП(б)*].

Селяни Полтав. губ. брали участь у *Полтавсько-Харківському селянському повстанні 1902*. Під час революції 1905—07 у П. відбулися збройні виступи військ місц. гарнізону (див. *Єлецького полку повстання 1906, Сєвського полку повстання 1906*). Рад. владу встановлено 6 (19).I 1918. З 1937 П.— обл. центр (див. *Полтавська обласна партійна організація*). В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (18.IX 1941—23.IX 1943) під керівництвом підпільного обкому партії, очолюваного секретарями С. Ф. *Кондратенком* і Г. Ф. *Яценком*, в П. діяли значні групи підпільників, серед них комсомольсько-молодіжна група, очолювана О. К. *Убийвовк* (див. «*Нескорена полтавчанка*»).

За роки Рад. влади П. перетворилася на один з великих пром. центрів УРСР. Провідною галуззю пром-сті міста є маш.-буд. і металообробна, особливо електротехнічна. Вона представлена *Полтавським заводом газорозрядних ламп, Полтавським заводом штучних алмазів і алмазного інструменту*, виробничим об'єднанням «Ємальхіммаш», з-дом «Електромотор», тепловозорем., турбомех., ливарно-механічний, автоагрегатним, м'ясного устаткування з-дами. Значного розвитку набула харч. (м'ясний комбінат, олієекстракційний, пивоварний, молочний, лікеро-горілчаний, хлібні з-ди, кондитерська, харчосмакова фабрики) та легка (ф-ки: експериментально-взуттєва, бавовно-прядильна, швейна — головне підприємство Полтав. виробничого швейного об'єднання, трикотажна — головне підприємство Полтав. виробничого трикотажного об'єднання та виробничо-художнє об'єднання «Полтавчанка») пром-сть. Фарфоровий з-д, ф-ки муз. інструментів і «Хімпластмас». Розвивається виробн. буд. матеріалів (домобуд. комбінат, головне підприємство Полтав. виробничого об'єднання буд. матеріалів, з-д залізобетонних виробів тощо). Деревообробка.

П.— важливий культур. центр республіки. В 1981/82 навч. р. у місті налічувалося 44 загальноосв. школи (понад 40 тис. учнів), 5 муз. і одна художня школа, 11 серед. спец. навч. закладів (10 тис. учнів), 2 тех. та 7 профес.-тех. уч-щ (4,3 тис. учнів), 5 вищих навч. закладів — *Полтавський інженерно-будівельний інститут, Полтавський кооперативний інститут, Полтавський медичний стоматологічний інститут, Полтавський педагогічний інститут* імені В. Г. Короленка та *Полтавський сільськогосподарський інститут* (усього 21,8 тис. студентів). Працюють н.-д. і конструкторсько-технологічний ін-т емальованого хім. устаткування «Емальхіммаш», відділення *Геологорозвідувального українського науково-дослідного інституту, Свинарства полтавський науково-дослідний інститут, Полтавська гравіметрична обсерваторія* АН

УРСР, Укр. філіал Всесоюзного ін-ту комплексного проектування і цивільних будівель, споруд і об'єктів та ін. наук. установи і проектно-конструкторські орг-ції. В місті 167 б-к різних підпорядкувань і відомств (7,2 млн. одиниць зберігання), 14 клубних закладів, 21 кіноустановка, у т. ч. 6 кінотеатрів, Полтав. укр. муз.-драм. театр ім. М. В. Гоголя, Театр ляльок, обл. філармонія, 6 держ. музеїв: *Полтавський краєзнавчий музей, Музей історії Полтавської битви, Котляревського І. П. музей, Мирного Панаса музей,* літ.-меморіальний музей В. Г. Короленка (див. *Короленка В. Г. музеї*) та *Полтавський художній музей*. У П. є Палац піонерів і школярів, 4 дит. спорт. школи, станції юних натуралістів і юних техніків й інші позашкільні заклади. Працює обл. вид-во «Полтава». Виходять дві обл. газети — «*Зоря Полтавщини*» та «Комсомолець Полтавщини». Радіомовлення й телебачення. Телецентр.

Серед архітектурних пам'яток: у стилі укр. *барокко* — собор Хрестовоздвиженського монастиря (1689—1709), дзвіниця (1786); частина дерев'яної церкви Спаса (1705; кам'яний футляр 1845, арх. К. Тон), у стилі *класицизму* — дзвіниця Успенського міськ. собору (1774—1801). За ген. планом (1803—05, арх. М. *Амвросимов*) було створено регулярне прямокутне планування міста, *Круглу площу* забудовано адм. спорудами в стилі класицизму за «зразковими» проектами арх. А. *Захарова* (поштамт, 1809; кол. Присутствені місця, кол. губернаторський будинок, кол. Дворянське зібрання, всі — 1810; будинки генерал-губернатора й віце-губернатора, обидва — 1811). У центрі площі зведено монумент — Колону Слави (1811, арх. Ж. Тома де Томон та М. Амвросимов, скульптор Ф. Щедрін). Ін. споруди: будинок Пожежної команди (1811), Ін-т шляхетних дівчат (1832), Кадетський корпус (1840), будинки колишніх Полтав. земства (тепер краєзнавчий музей, 1903—08, арх. В. Кричевський), Селянського банку (1911, інж. С. Носов). За Рад. влади П. розширено, реконструйовано, забудовано багатоповерховими житл. та адм. спорудами. Фасади багатьох із них оздоблено кольоровими керамічними вставками роботи нар. майстрів з *Опішні*. Серед таких будівель — Муз.-драм. театр ім. М. В. Гоголя (1950—54, арх. О. Крилова та О. Малишенко), вокзал (1952—55, арх. Є. Лимар), будинок міськради (1955—57, арх. Л. Вайнгорт, В. Пасічний), готель «Київ» (1964, арх. Л. Лобода), Будинок політ. освіти (1972), муз. уч-ще (1973), обидва — арх. М. Деренько, широкоформатний кінотеатр (1979, архітектори Л. Хван, І. Яковенко). Пам'ятники: Петру І (1849, арх. О. Брюллов), комплекс монументів на честь Полтавської битви: пам'ятник на місці відпочинку Петра І (1894, арх. О. Брюллов), захисникам Полтави і полковнику О. С. *Келіну* (1909, художник О. Більдерінг, скульптор А. Обер), пам'ятники І. П. Котляревському (1903, скульптор Л. Позен, арх. О. Ширшов), М. В. Гоголю (1915, відлито 1934, скульптор Позен), Т. Г. Шевченкові (1926, скульптор І. Кавалерідзе), Панасу Мирному (1951, скульптори М. Вронський та О. Олійник), генералу О. І. Зигіну (1957, скульптори Л. Кербель та В. Цигаль), В. І. Леніну (1960, скульптор Кербель), меморіальний комплекс Солдатської слави (1969, скульптор Е. Кунцевич; іл. див. до ст. *Полтавська область*.

У П. жили й працювали укр. та рос. художники 19 ст.: І. Зайцев, В. Волков, М. Ярошенко, Г. Мясоєдов, скульптор Л. Позен. У 1890—1900 в П. влаштовувалися виставки *передвижників*. На поч. 20 ст. працювали укр. живописці С. Васильківський, В. Кричевський, Ф. Красицький, О. Сластіон, П. Мартинович. У 1926 в П. було організовано філіал *АХРРу*, 1928 — *АХЧУ*. В 20-х рр. 20 ст. тут при Будинку піонерів засн. студію образотворчого мист., в якій викладали художники С. Розенбаум і Г. Цисс. Тепер у П. є організація Спілки художників УРСР, працює Полтав. худож. музей, дитяча худож. школа. На поч. 19 ст. у П. виступали кріпацькі оркестри та хорові капели, великого поширення набули т. з. парубоцькі громади, що пропагували укр. нар. пісню. При Полтав. театрі було створено хор, звідки часто відбирали для петерб. Придворної співацької капели хлопчиків — альтів і дискантів. У 1838 з цією метою в П. приїздив М. Глинка. З 1848 протягом 44 років у місті жив укр. та чес. музикознавець, педагог і композитор А. Єдлічка — автор однієї з перших редакцій музики до «Наталки Полтавки» І. Котляревського та зб. пісень «Квітоньки України». На поч. 70-х рр. для підготовки церк. регентів у П. було створено синодальні регентські курси, якими керував відомий на той час композитор П. Щуровський — автор опери «Богдан Хмельницький». Його учнями були вчитель хорового співу Г. Гладкий, який створив музику до «Заповіту» Т. Шевченка, та відомий полтав. хормейстер І. Різенко. У кін. 19 — на поч. 20 ст. диригент Д. Ахшарумов сформував у П. симф. оркестр, організував муз. уч-ще (існує й тепер). У 1903 на відкриття пам'ятника І. Котляревському до П. приїздив М. Лисенко, який керував підготовкою муз. виступів. З П. пов'язана творчість композиторів М. Калачевського, Б. Підгорецького, В. Верховинця, Ф. Попадича, співака І. Козловського. В 1925 в місті було створено капелу бандуристів під керуванням Г. Хоткевича, її диригентом і худож. керівником був полтав. музикант В. Кабачок. У 1935 цей колектив було об'єднано з Київ. капелою (див. *Капела бандуристів УРСР*). У П. є обл. філармонія, популярні Нар. ансамбль пісні і танцю Полтав. міськ. будинку культури, засл. самодіяльна капела бандуристок, жіночий ансамбль «Горлиця» при Палаці культури Полтав. бавовнопрядильної фабрики.

Перша згадка про рос. профес. трупу в П. належить до 1808, коли було засновано *Полтавський вільний театр*. В 1808—12 тут працювала трупа Й. Калиновського, яка 1812 переїхала до Харкова. В 1817 до Полтави переведено на постійну роботу частину трупи Й. Калиновського та І. *Штейна*, яка діяла тут до 1821. Для цього театру І. *Котляревський* написав п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» (1819), у яких першим виконавцем ролей виборного Макогоненка та Михайла Чупруна був М. *Щепкін*. Вистави за цими творами відкривають історію укр. профес. театру. В П. не раз виступали К. *Соленик*, М. *Рибаков*, гастролювали укр. трупи М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, П. Саксаганського, М. Садовського та ін. Кращі здобутки укр. театру продовжувало «*Полтавське українське драматичне товариство*» (1914—24), *театр* «*Жовтень*» (1924—25). У 20—40-х рр. 20 ст. в П. успішно діяли Перший пересувний клуб ім. К. Лібкнехта, Перший нар. рад. театр, укр. драм. театр «Просвіта» (всі — 1919), рос. драм. трупа профспілки артистів та трудівників сцени (1919—20), Другий рад. театр (1920—21), *Полтавський оперний театр* (1919—25), *Театр імені І. Котляревського* (1926—29), *Полтавський український пересувний театр сатири* «*Червоний перець*» (1929—41), Міжрайонний театр ім. 3-го Вирішального (1931—35). На базі Харківського комсомольського музично-драматичного театру, переведеного до П. 1936, створено *Полтавський український музично-драматичний театр* імені М. В. Гоголя, 1939 засн. *Полтавський театр ляльок*.

В П. народилися рад. держ. діяч А. В. Луначарський, вчений-винахідник Ю. В. *Кондратюк*, укр. письменник І. П. Котляревський, рос. поет М. І. *Гнєдич*, укр. педагог і письменник В. С. *Гнилосиров*. У місті вчились укр. революц. діяч Я. М. *Бекман*, рос. та укр. філолог і письменник О. М. *Бодянський*, укр. байкар Л. І. *Глібов*, укр. письменник В. П. *Гоголь*, М. П. *Драгоманов*, ліван. письменник М. *Нуайме*, М. П. Старицький, укр. письменник і педагог С. П. *Стеблін-Камінський*; працювали укр. поет і педагог М. А. *Вербицький*, рос. і укр. письменник В. В. *Капніст*, Панас Мирний, І. С. Нечуй-Левицький, І. О. Бунін, лікар М. В. Скліфо-

Монумент Колона Слави в Полтаві на честь перемоги російської армії в Полтавській битві 1709. Скульптор Ф. Ф. Щедрін, архітектор Ж. Тома де Томон. 1805—11.

Полтава. Вид центральної частини міста.

совський. Тут бували Т. Г. Шевченко (1844), декабристи П. І. Пестель, М. П. Бестужев-Рюмін, С. Г. Волконський, М. І. Лорер, М. С. Лунін, М. М. Муравйов, жив В. Г. Короленко (1900—21).
Літ.: Остроушко Л. М. Полтава. Путівник. Х., 1977; Ігнаткін І. О., Вайнгорт Л. С. Полтава. К., 1966.
О. Ю. Кива.

ПОЛТА́ВЕЦЬ Віктор Васильович (н. 11.I 1925, м. Пологи, тепер Запоріз. обл.) — укр. рад. живопи-

В. В. Полтавець. Червоні козаки. 1963. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

сець, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). У 1950 закінчив Харків. художній ін-т, де навчався у М. *Дерегуса* та ін. Твори: «Атаку відбито» (1950), «Арсенальці» (1959), «Червоні козаки» (1963), «Коліївщина» (1963—64), «Хвилина відпочинку» (1965), триптих «Олександр Пархоменко» (1967), «Гінці» (1970), «Партизанський край» (1971), «Справи колгоспні» (1975), «Кінець війні» (1978); іл. до творів Т. Шевченка, Івана Ле, Д. Фурманова.

ПОЛТА́ВОЧКА — укр. нар. танець, вид *польки*. Поширена на Полтавщині.

ПОЛТА́ВСЬКА БИ́ТВА 1709 — генеральна битва *Північної війни 1700—21* між рос. і швед. арміями, що відбулася 27.VI (8.VII) 1709 під Полтавою. В 2-й пол. вересня 1708 швед. війська на чолі з королем *Карлом XII* вдерлися на Україну. Населення укр. міст і сіл приховувало продовольство й фураж на шляху просування шведів, організовувало партизан. загони, допомагало рос. командуванню створювати караули від Дніпра до Двіни, укріплювало й боронило населені пункти (див. *Веприцька оборона 1708—09*). Яскравою сторінкою у всенар. боротьбі проти загарбників була героїчна оборона Полтави (почалася у квітні 1709; її гарнізоном командував О. С. *Келін*). Усі спроби швед. військ здобути місто закінчилися безрезультатно. Героїчна оборона Полтави, нар. війна проти загарбників дали змогу рос. армії, що разом з козац. полками і партизан. загонами знесилювала ворога безперервними нападами, підготуватися до генеральної битви. З цією метою було з'єднано війська Б. П. *Шереметєва* та О. Д. *Меншикова*. За 5 км від Полтави, між Будищанським і Яковецьким лісами, за наказом *Петра I* 25.VI (6.VII) було споруджено укріплений табір, а 26.VI (7.VII) — передові позиції з 10 редутів. Гол. сили рос. армії — 42 тис. солдатів і 72 гармати. Побл. сіл Малих Будищ і Решетилівки розміщувалося козац. військо на чолі з І. *Скоропадським*, що мало перекрити шлях відходу загарбникам на Правобережну Україну через Кременчук і Переяслав. Швед. інтервенти мали 30 тис. солдатів і 32 гармати (з них у битві було використано бл. 20 тис. чол. і 4 гармати, решта гармат через відсутність боєприпасів залишалася в обозі). Бій почався о 2-й год. ночі 27.VI (8.VII). Невдовзі швед. війська наблизилися до редутів. Розгорівся запеклий бій між швед. і рос. кіннотою. О 5-й год. ранку шведам вдалося захопити два недобудовані редути. Рос. кіннота відрізала частину швед. війська (6 батальйонів піхоти і 2 ескадрони кінноти), яка почала відходити до Яковецького лісу (див. карту), й розгромила її. О 9-й год. ранку бій відновився. Ворогові вдалося потіснити солдатів 1-го батальйону Новгородського полку. Тоді Петро I сам повів в атаку 2-й батальйон цього полку. Підтримана артилерією, перейшла в наступ вся рос. армія. Не витримавши удару, ворог почав відходити до Будищанського лісу. Відступ перетворився на безладну втечу. Шведів переслідували рос. солдати і укр. козаки, в лавах яких був і С. *Палій*. Залишки швед. армії, що дісталися Дніпра, 30.VI (11.VII) біля с. *Переволочної* здалися рос. військам і укр. козац. полкам. Карл XII і зрадник І. *Мазепа* з невеликим загоном переправилися через Дніпро і втекли до тур. володінь. Шведи втратили в П. б. 9234 чол. убитими і понад 18 тис. (в т. ч. 16 тис. біля Переволочної) полоненими. Втрати рос. армії — 1345 убитих і 3290 поранених. Перемога під Полтавою розвіяла вигадки про непереможність швед. армії. Настав корінний перелом у ході Пн. війни. Військ. могутність Швеції була підірвана, міжнар. авторитет Росії зміцнів. Рос. війська перейшли до активних наступальних дій проти Швеції. Плани Карла XII, І. Мазепи та його прибічників зазнали краху. Іл. див. також до ст. *Музей історії Полтавської битви, Полтавська область*.

Полтавська битва 1709.
«Початок битви під Полтавою». Гравюра О. Мая. Початок 18 ст.

Літ.: Тарле Е. В. Сочинения, т. 10. М., 1959; Маркевич А. П. Великий подвиг. К., 1959; 250 років перемоги під Полтавою. Х., 1960; Дядиченко В. А. Полтавська битва. К., 1962; Кулаковський В. М. Участь міського населення Лівобережної України в боротьбі проти шведських інтервентів в 1708—1709 рр. «Український історичний журнал», 1969, № 9.
В. М. Кулаковський.

ПОЛТА́ВСЬКА ГРАВІМЕТРИ́ЧНА ОБСЕРВАТО́РІЯ АН УРСР — науково-дослідна установа АН УРСР. Заснована 1926. П. г. о. має два *зеніт-телескопи, рефрактор* АВР-2, *астролябію призмову*, високоточні гравіметри та горизонтальні маятники. Гол. напрями наук. роботи: вивчення коливань широти, руху полюсів Землі та земних припливів, які відбуваються в тілі Землі. У 1926—38 співробітники П. г. о. визначили прискорення сили тяжіння в 500 пунктах України. Значну наук. цінність становлять результати широтних спостережень яскравих зенітних зірок у Полтаві (з 1939) та визначення характеристик земних припливів у багатьох пунктах України. Полтавська гравіметрична обсерваторія видає міжвідомчий наук. збірник «Обертання та припливні деформації Землі».
М. І. Панченко.

ПОЛТА́ВСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця на Україні на поч. 19 — в 1-й чверті 20 ст. Утворена 1802 в зв'язку з ліквідацією *Малоросійської губернії*. Адм. центром було м. Полтава. Спершу в складі П. г. було 10, а з 1803 — 15 повітів: Гадяцький, Зіньківський, Золотоніський, Кобеляцький, Костянтиноградський, Кременчуцький, Лохвицький, Лубенський, Миргородський, Переяславський, Пирятинський, Полтавський, Прилуцький, Роменський, Хорольський. На час утворення губернії тут проживало 1 343 029 чол. За даними перепису 1859, в П. г. налічувалося 4518 населених пунктів. На 1.I 1917 населення становило 3 623 306 чол. П. г. була відсталою агр. губернією з великим поміщицьким землеволодінням. Гол. заняттям жителів було землеробство і скотарство. На поч. 19 ст. в містах працювало бл. 3 тис. ремісників. Фабрично-заводська пром-сть була розвинута слабо. На кін. 19 ст. в П. г. було 841 підприємство, де працювало 9211 робітників. Після сел. реформи 1861 в губернії розгорнувся значний сел. рух. У 1862 відбулося 173 сел. виступи. В 1888 було 175 випадків захоплення селянами поміщицьких земель, 1271 — майна, 175 підпалів маєтків. Великі страйки робітників Полтав. залізничних майстерень відбулися 1883, 1884, 1891. В серед. 90-х рр. 19 ст. на Полтавщині виникли перші марксистські гуртки. В квітні 1900 в Полтаві створено Південну (Полтавську) групу сприяння «*Искре*», яка діяла до II з'їзду РСДРП. На поч. 1901 виникли Полтавський і Кременчуцький к-ти РСДРП. Під впливом с.-д. агітації в губернії розгорнувся сел. повстанський рух. У Костянтиноградському і Полтавському повітах у русі взяло участь бл. 16 тис. чол. (див. *Полтавсько-Харківське селянське повстання 1902*). Під час революції 1905—07 відбулися значні робітн. страйки, політ. демонстрації, сел. заворушення. Під керівництвом к-ту РСДРП 18.XII 1905 в Кременчуці виникла одна з перших на Україні Рада робітн. депутатів. Влітку 1905 сел. рух охопив 55 волостей. Одним з найбільших революц. виступів

у губернії було повстання в с. Сорочинцях (тепер с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтав. обл.; див. *Сорочинська трагедія 1905*). В кін. травня та липні 1906 в Полтаві відбулися *Єлецького полку повстання 1906* і *Сєвського полку повстання 1906*. Рад. владу встановлено в січні 1918. В 1918—20 трудящі губернії вели боротьбу проти австронім. окупантів, гетьманців, петлюрівців, денікінців, брали участь у розгромі Врангеля, білополяків і численних банд. Декретами ВУЦВК від 8 та 30.VII 1920 Золотоніський, Кременчуцький і Хорольський повіти відійшли до новоствореної Кременчуцької губ., що існувала до кін. 1922. Постановою ВУЦВК від 27.IV 1921 Переяславський пов. віднесено до *Київської губернії*. Постановою президії ВУЦВК від 7.III 1923 ліквідовано поділ на повіти й волості і створено на тер. губернії 7 округів, які поділялися на 89 районів. Постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 3.VI 1925 П. г. ліквідовано. Територію її поділено на Кременчуцький, Лубенський, Полтавський, Прилуцький і Роменський округи.

Літ.: Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. Полтава, 1865; Статистичний довідник по Полтавщині на 1925 рік. Полтава, 1925; Адміністраційно-територіальний поділ УСРР при 3-х-ступеневій системі врядування. Х., 1925; Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. К., 1967.

В. Н. Жук.

ПОЛТА́ВСЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*, створена 1937. Бере початок від перших марксистських гуртків, які виникли на Полтавщині в 90-х рр. 19 ст. У 1901 утворилися с.-д. орг-ції в Полтаві [див. *Полтавська організація РСДРП(б)*] та Кременчуці [див. *Кременчуцька організація РСДРП(б)*]. Під керівництвом більшовиків трудящі Полтавщини піднялися на боротьбу проти царизму, проти бурж.-націоналістичної *Центральної ради*, за перемогу влади Рад. У січні 1918 Рад. владу було встановлено на всій Полтавщині. В роки іноз. воєн. інтервенції і громадян. війни парт. орг-ції Полтавщини розгорнули політ. і орг. роботу в масах, піднімаючи робітників і селян на боротьбу проти білогвардійців, окупантів та бурж.-націоналістичної контрреволюції. Представники Полтав. і Кременчуцького к-тів РСДРП(б) брали участь у роботі Таганрозької партійної наради (квітень 1918) і в підготовці й роботі I з'їзду КП(б)У. В складних умовах австро.-нім. окупації у жовтні 1918 в Полтав. губернії парт. орг-ції діяли в 11 з 15 повітів. Внаслідок політ. і орг. роботи більшовиків повстанський рух у губернії набрав великого розмаху. В січні 1919 рад. війська і повстан. загони визволили Полтавщину. Влітку її захопили денікінці, боротьбу трудящих проти яких очолив Полтав. підпільний губком КП(б)У. На поч. 1920 всю територію Полтавщини було очищено від контрреволюц. військ. Усі сили парт. орг-цій були спрямовані на відбудову нар. г-ва. На кін. 1924 — поч. 1925 було відбудовано всі пром. підприємства Полтавщини, 1924 освоєно довоєнні посівні площі. В 1925 згідно з адм.-тер. реформою було ліквідовано Полт. губернію. В 1925—30 територія сучас. Полтав. області входила до складу Кременчуцького, Лубенського, Полтавського і частково Прилуцького і Роменського округів. У 1932—37 територія Полтавщини входила до складу Харків. області. В 1937 утворено Полтав. область. Відповідно до адм.-тер. змін змінювалася структура парт. орг-цій. У 1937 обл. парт. орг-ція налічувала 13,5 тис. комуністів. З перших днів Великої Вітчизн. війни 1941—45 8258 комуністів влились у ряди Червоної Армії. 3730 комуністів було залишено на тер. області для підпільної роботи і партизан. боротьби. Підпільний обком КП(б)У, який керував боротьбою трудящих проти фашист. загарбників, очолювали секретарі С. Ф. *Кондратенко* і Г. Ф. *Яценко*. В багатьох р-нах активно діяли підпільні парт. і комсомольські орг-ції та групи, численні партизан. загони. Невмирущою славою вкрила себе Полтав. підпільна комсомольська орг-ція «*Нескорена полтавчанка*» на чолі з О. К. *Убийвовк*. У вересні 1943 тер. області було визволено від фашист. загарбників. Під керівництвом обл. парт. орг-ції трудящі Полтавщини з допомогою братніх народів СРСР швидко відбудували зруйноване окупантами г-во, домоглися значних успіхів у його дальшому розвитку. В повоєнні роки в області виникли нові галузі пром-сті — автомобільна, електротехнічна, залізорудна, нафто-газова, хімічна, нафтопереробна та ін. Полтавщина перетворилася на край розвинутої багатогалузевої пром-сті й великого колективного с. г. Здійснюючи рішення XXIII—XXVI з'їздів КПРС і з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує всю орг. і масово-політ. роботу на виконання завдань комуністичного будівництва, вдосконалення стилю і методів роботи парт. к-тів, забезпечення авангардної ролі комуністів на виробництві, виховання трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму. В області швидкими темпами розвивається пром-сть, докорінні зміни відбулися в с. г., підвищився життєвий рівень трудящих. Успішному виконанню нар.-госп. планів сприяє традиційне соціалістичне змагання трудівників області з трудящими ін. областей УРСР і братніх республік. На поч. 1982 вищою формою зма-

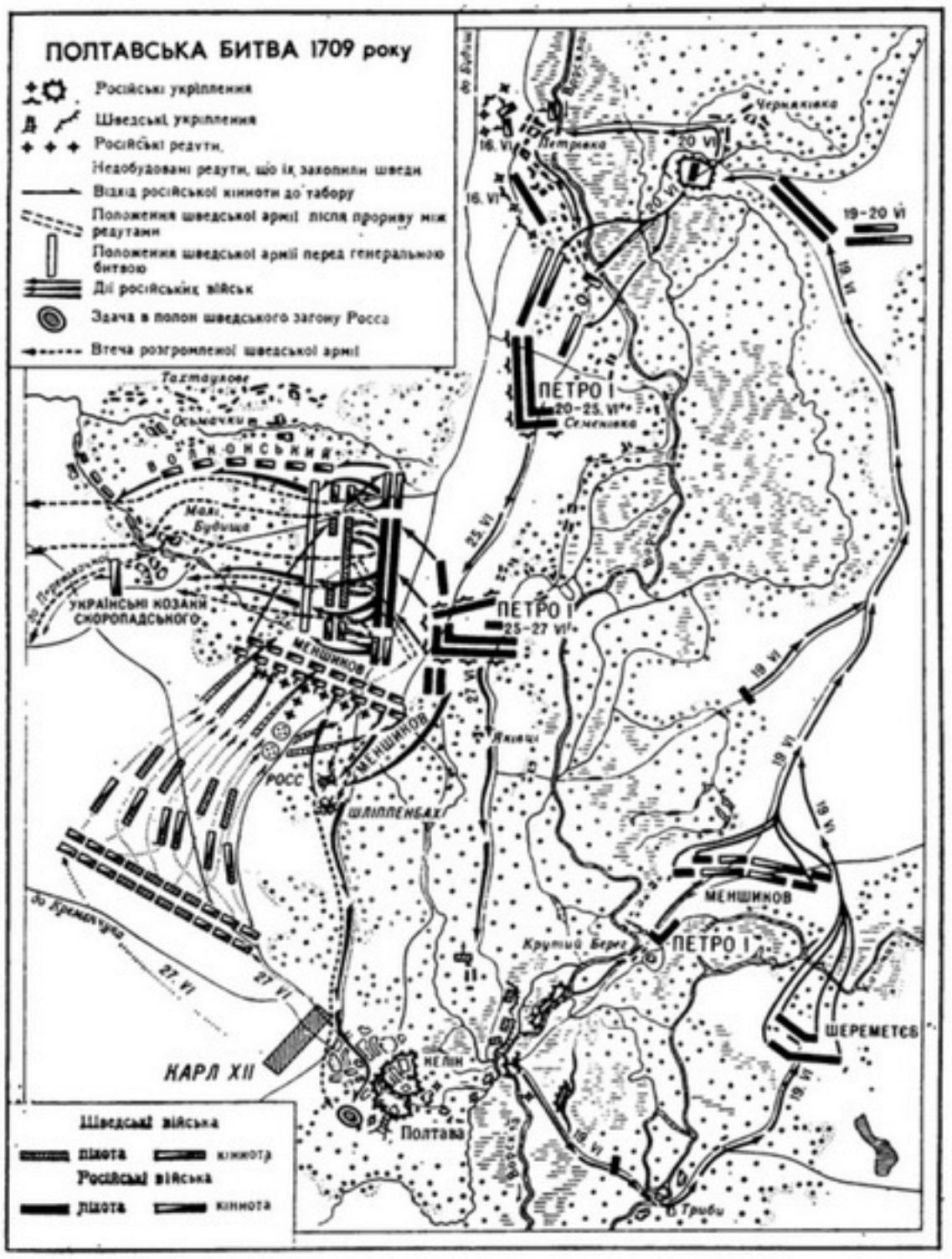

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 28,8 тис. км²

Населення — 1733,0 тис. чол. (на 1.I 1981)

Центр — м. Полтава

Парк основних сільськогосподарських машин в колгоспах і радгоспах (тис. шт.)

	1980
Трактори (фіз. одиниць)	19,7
Зернозбиральні комбайни	4,6
Вантажні автомобілі	9,9

Полтавська область.
1. Цех імідної присадки на Кременчуцькому нафтопереробному заводі.
2. Головний конвейєр Кременчуцького автомобільного заводу імені 50-річчя Радянської України.
3. На Хорольському молочно-консервному комбінаті дитячих продуктів.
4. В одному з цехів Полтавського заводу штучних алмазів і алмазного інструменту імені 50-річчя СРСР.

гання — *рухом за комуністичне ставлення до праці* — в області було охоплено понад 419 тис. чол. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. Понад 130 з них присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Полтав. обл. парт. орг-ція об'єднує 5 міських, 5 міських районних і 23 сільс. районних парт. орг-цій, у яких налічується 111 387 комуністів (на 1.I 1982). За час існування Полтав. обл. парт. орг-ції відбулася 21 обл. парт. конференція. В різний час обл. парт. орг-цію очолювали В. С. Марков, М. С. Співак, М. М. Стахурський, В. Г. *Комяхов* та ін. Вірним помічником парт. орг-ції є комсомольська орг-ція області, в рядах якої на 1.I 1982 налічувалося 207 530 членів ВЛКСМ. Понад 4 тис. молодих патріотів брали участь в освоєнні цілинних і перелогових земель, бл. 4 тис. комсомольців виїхали на роботу в Донбас, на БАМ та ін. ударні комсомольські будови. Друкований орган Полтав. обкому партії — газ. «*Зоря Полтавщини*». Про розвиток економіки і культури області див. також *Полтавська область*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. Х., 1981; Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. К., 1967. *Ф. Т. Моргун.*

ПОЛТА́ВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 22.IX 1937. Розташована в центр. частині Лівобережної України. Поділяється на 25 районів, 375 сільрад, має 15 міст та 21 с-ще міськ. типу. В 1967 область нагороджено орденом Леніна. Карти див. на окремому аркуші, с. 496—497.

Природа. П. о. розташована в межах *Придніпровської низовини*. Поверхня — хвиляста рівнина, яка широкими терасами полого знижується на Пд. Зх. до Дніпра. На Сх. рівнина розчленована річковими долинами, ярами й балками, на Пд. Зх.— плеската. Пересічні висоти на Пн. Сх.— 170—202 м, на Пд. Зх.— 60—100 м. Осн. корисні копалини: залізна руда (*Кременчуцький залізорудний район*), нафта й природний газ (*Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область — Глинсько-Розбишівське нафтогазове родовище*, Тимофіївське, Новогригорівське, Розпашнівське, Котелевське, Опішнянське та ін. родовища). Є поклади торфу, мінеральних буд. матеріалів (глин, пісків, мергелю, каоліну, граніту), керамічних глин, вохри. Джерела мінеральних вод (Миргород. Велика Багачка,

Краєвид на Полтавщині.

Нові Санжари, Яреськи). Клімат помірно континентальний з помірно холодною зимою і помірно теплим літом. Пересічна т-ра січня від —5,5 до —7,6°, липня від +20 до +21,7°. Опадів 430—500 мм на рік. Період з т-рою понад +10° від 157 до 172 днів. Гол. водна артерія П. о.— *Дніпро*. Всі річки (найбільші з них — *Сула, Псел, Ворскла*) належать до бас. Дніпра і є його лівими притоками.

На Пд. Зх. і Пд. область омивають води *Кременчуцького водосховища* та *Дніпродзержинського водосховища*. Багато штучних водойм, озер. Переважають глибокі й звичайні малогумусні та середньогумусні чорноземи. У придніпровських районах поширені також осолоділі чорноземи, чорноземно-лучні грунти. Місцями торфово-болотні та опідзолені грунти. Майже вся область лежить у лісостеповій зоні, пд.-сх. частина — у степовій зоні. Ліси (дуб, сосна, ясен, берест, клен, рідше — липа, граб) вкривають 7,1% тер. області. На піщаних терасах річок поширені соснові ліси з домішкою дуба, в заплавах — луки. На тер. П. о. водяться лось, дика свиня, борсук, вовк, куниця, козуля, лисиця, заєць, ховрах, хом'як; з птахів — дикі качки, гуси, орли, кібці, шуліки, журавлі, жайворонки; у водоймах — карась, щука, окунь, короп, сом та ін. Для охорони природи в області створено 6 держ. заказників (Великоселицький, Вільхівщинський, Куквинський, Малоперещепинський, Михнівський та Плехівський). Пам'ятка садово-паркової архітектури — Ковпаківський лісопарк (смт Котельва).

Населення. Осн. населення — українці. Живуть також росіяни, білоруси, євреї та ін. Пересічна густота нас.— 60,2 чол. на 1 км² (1981). Найгустіше заселені Полтавський, Карлівський райони, найменше — Глобинський, Машівський, Котелевський райони. Міське населення становить 51,8%. Найбільші міста: *Полтава, Кременчук, Лубни, Миргород, Комсомольськ*.

Народне господарство. До Великої Жовтн. соціалістич. революції Полтав. губернія являла собою агр. район з с. г. однобокого зернового напряму. Пром-сть в основному переробляла місц. сировину. Переважали дрібні, кустарного типу підприємства (борошномельні, тютюнові, спирто-горілчані, цукрові). Мінерально-сировинні ресурси майже не розроблялися.

За роки Рад. влади г-во Полтавщини докорінно змінилося. П. о. перетворилася на область з високорозвинутою індустрією та інтенсивним багатогалузевим с. г. Виникли і розвинулися нафтогазодобувна, нафтопереробна, хім., гірничорудна, автомоб., електротех., текст. пром-сть, індустріальне виробн. буд. матеріалів.

Промисловість. У її структурі провідне місце займають (1980): машинобудування і металообробка (34,2% валової продукції), харч. (25,9%), паливна (15,1%), легка (9,1%) пром-сть та чорна металургія (4,5%). Область виробляє значну частину респ. випуску вантажних автомобілів, 25,8% — вантажних вагонів. Енергетика базується на місц. родовищах нафти, газу, торфу, нафтопродуктах та довізних бурому вугіллі і буровугільних брикетах. Електроенергію П. о. одержує з енергосистеми «Харківенерго», куди входить і *Кременчуцька ГЕС* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Підприємства маш.-буд. і металообр. пром-сті виготовляють великовагові автомобілі, вантажні магістральні вагони, машини для буд. і шляхових робіт, колеса для с.-г. машин, штучні алмази та алмазні інструменти, електродвигуни, газорозрядні лампи, машини та устаткування для газової, легкої і харч. пром-сті, металорізальні верстати тощо. Найбільші виробничі об'єднання: кременчуцьке «АвтоКрАЗ» (гол. підприємство — *Кременчуцький автомобільний завод*), «Шляхмашина» (Кременчук), «Карлівкахарчомаш»

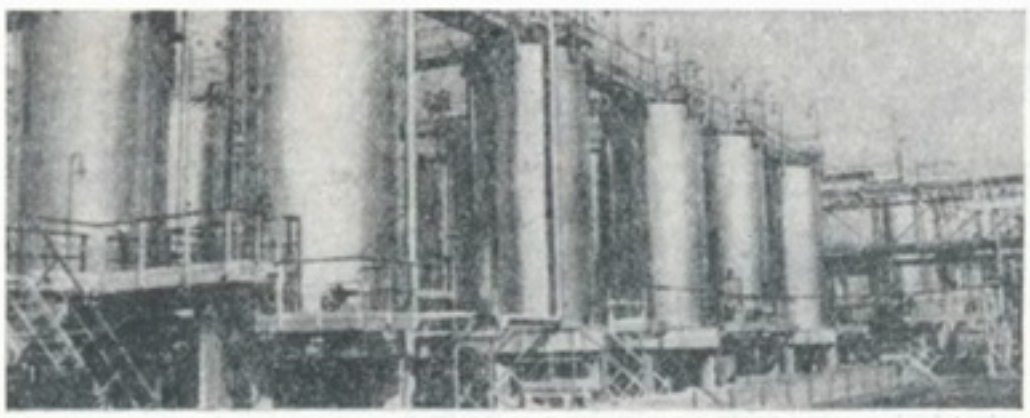

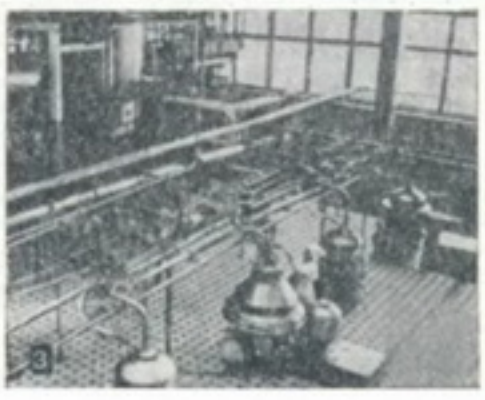

(Карлівка), Кременчуцьке вагонобудування (гол. підприємство — *Крюківський вагонобудівний завод*), «Емальхіммаш» (Полтава); заводи: у Полтаві (*Полтавський завод газорозрядних ламп, Полтавський завод штучних алмазів і алмазного інструменту,* «Електромотор», тепловозорем., турбомех., ливарно-мех., автоагрегатний) і Лубнах (*лубенський верстатобудівний завод «Комунар»*, маш.-буд. «Комсомолець», «Ліс-маш», лічильних машин, рем.-механічний). Швидко розвивається хім. і нафтохім. пром-сть (*Кременчуцький нафтопереробний завод, Кременчуцький завод технічного вуглецю,* Лубенський хім.-фарм. з-д). На базі покладів заліз. руд діє Полтавський гірничозбагачув. комбінат (м. Комсомольськ). Важливу роль посідає харч. пром-сть, яка в основному працює на місц. сировині. Найрозвинутіші цукрова (11 заводів, у т. ч. *Лохвицький цукровий комбінат, Кобеляцький цукровий завод,* Оржицький, Веселоподільський, Яреськівський), м'ясна (Полтава, Лубни, Кременчук), молочна (15 маслосироробних з-дів та мол.-консервних комбінатів, у т. ч. Хорольський мол.-консервний комбінат дит. продуктів, Ланнівський мол.-консервний комбінат та ін.), борошномельна і круп'яна (Полтава, Миргород, Лубни, Хорол, Пирятин), спиртова (*Лохвицький спиртокомбінат,* з-ди у Карлівці, Вишняках), олійно-жирова (Полтава), кондитерська (Полтава, Кременчук, Хорол, Гребінка, Нові Санжари, Лохвиця), плодоконсервна (Пирятин, Лютенька, Лохвиця, Миргород, Полтава, Хорол, Глобине, Нові Санжари, Зіньків) галузі пром-сті. Легка пром-сть багатогалузева: текстильна (Полтава, Кременчук, Лубни, Кобеляки), шкіряно-взуттєва (Полтава, Кременчук), швейна (Полтава, Кременчук, Лохвиця, Кобеляки, Лубни). Центрами деревообр. і меблевої пром-сті є Полтава, Кременчук і Лубни. Підприємства по виробн. буд. матеріалів виготовляють цеглу, збірні залізобетонні і бетонні конструкції та деталі, щебінь та бутовий камінь (9 кар'єрів), керамзит. Найбільші підприємства: виробниче об'єднання «Кременчукзалізобетон», Полтав. комбінат буд. матеріалів, з-ди — Кременчуцький силікатної цегли, Лубенський ефективної кераміки, Лохвицький цегельний, Козельщинський та Кобеляцький буд. матеріалів тощо. Інші галузі промисловості представлені полтавськими склоробним та фарфоровим з-дами, ф-кою муз. інструментів.

Сільське господарство області високотоварне, спеціалізується на виробн. зерна, цукр. буряків та тваринництві м'ясомол. напряму. Воно добре забезпечене с.-г. технікою (табл. с. 494). На кін. 1980 в області було 384 колгоспи, 71 радгосп, 46 об'єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 25 об'єднань райсільгоспхімії. В області з 2508,7 тис. га, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, 2198,1 тис. га — під с.-г. угіддями, з них 1867,7 тис. га орних земель. Площа осушених земель 28,2 тис. га, зрошуваних — 26,2 тис. га. Серед зернових культур переважають озима пшениця, ячмінь, кукурудза, зернобобові; серед технічних — цукр. буряки, соняшник. Вирощують також жито, просо, гречку, коноплі, махорку, лікарські та ефіроолійні культури. Серед кормових культур — багаторічні та однорічні трави, кормові коренеплоди, кукурудза. В області розвинуте садівництво (яблуні, груші, сливи, абрикоси, вишні) та ягідництво (полуниця, малина тощо). Провідні галузі тваринництва — скотарство, свинарство. Велике значення мають птахівництво, рибництво, кролівництво, шовківництво. Кормова база тваринництва: вирощування кормових культур, відходи харч. пром-сті (плодоовочевої, цукр., спиртової), продукція комбікормової пром-сті (26 комбікормових з-дів, у т. ч. Лубенський, Кобеляцький, Новосанжарський, Шишацький, Гадяцький; Лохвицький з-д сухих кормових дріжджів). Осн. породи: великої рогатої худоби — симентальська, чорно-ряба, свиней — велика біла й миргородська, овець — сокільська. В 1981 в області було 5 міжгосп. підприємств по виробн. яловичини, 37 спец. г-в по виробн. свинини, 5 рибницьких міжгосп. підприємств.

Транспорт. П. о. має розгалужену трансп. мережу. Провідна роль належить залізничному і автомоб. транспорту. Експлуатаційна довж. з-ць заг. користування — 853 км. Осн. залізничні магістралі: Київ — Полтава — Харків, Київ — Полтава — Донецьк, Бахмач — Ромодан — Кременчук, Харків — Полтава — Кременчук. Найбільші залізничні вузли: Полтава, Кременчук, Гребінка, Ромодан. Довж. автошляхів — 7,5 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 5,5 тис. км. Найважливіші автомагістралі: Київ — Полтава — Харків — Ростов-на-Дону, Пирятин — Ромни — Суми, Полтава — Балта — Рибниця, Полтава — Красноград, Дніпропетровськ — Полтава. Важливе значення мають вантажні й пасажирські перевезення по Дніпру (*Кременчуцький річковий порт*); на окремих ділянках судноплавні (для місц. перевезень) Псел, Сула, Ворскла. В Полтаві — аеропорт. Територією області проходять траси газопроводів «Союз», Шебелинка — Кременчук — Одеса, Шебелинка — Диканька — Київ та нафтопроводів Мічурінськ — Кременчук — Херсон, Лисичанськ — Кременчук.

Будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во області 1971—80 становили (в порівняних цінах) 6793 млн. крб., у т. ч. 1980—732 млн. крб. У П. о. діють 131 держ. і кооп. первинна підрядна буд. і монтажна орг-ція та 59 міжгосп. буд. орг-цій. За 1971—80 збудовано 6729 тис. м² житл. площі, в т. ч. 1980— 545 тис. м².

Торгівля й побутове обслуговування. В 1980 у П. о. було 7962 підприємства роздрібної торгівлі та громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1980 зріс проти 1970 в 1,7 раза. На кін. 1980 в області діяло 2272 підприємства побутового обслуговування, в т. ч. 1113 у сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг 1980 зріс проти 1970 в 2 рази.

Охорона здоров'я. В 1980 в області було 21,6 тис. лікарняних ліжок (124,4 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 5418 лікарів (31,3 лікаря на 10 тис. ж.). Діяли 177 жіночих консультацій, дит. поліклінік і амбулаторій. В області функціонують 15 санаторіїв, зокрема «Миргород», «Березовий гай», «Хорол», і пансіонатів з лікуванням, а також 2 будинки відпочинку.

Культура. В 1981/82 навч. р. в області було 1077 загальноосв. шкіл (243,3 тис. учнів), 28 серед. спец. навч. закладів (26,3 тис. учнів), 42 профес.-тех. уч-ща (20,3 тис. учнів), 5 вузів: *Полтавський сільськогосподарський інститут, Полтавський педагогічний інститут* імені В. Г. Короленка, *Полтавський інженерно-будівельний інститут, Полтавський медичний стоматологічний інститут, Полтавський кооперативний інститут* (у вузах — 21,8 тис. студентів), а також Кре-

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1980, %)

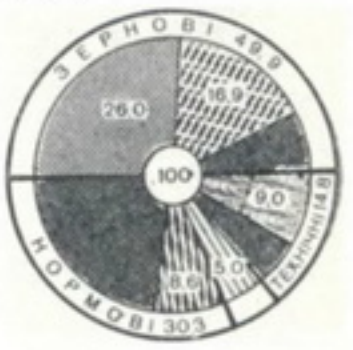

1. Скиртування соломи в колгоспі «Перемога» Карлівського району.
2. Свиновідгодівельний комплекс радгоспу імені ХТЗ Чутівського району.
3. Збирання цукрових буряків у колгоспі «Прапор комунізму» Гадяцького району.

менчуцький філіал Харків. політех. ін-ту. Працюють *Свинарства полтавський науково-дослідний інститут, Полтавська гравіметрична обсерваторія* АН УРСР, н.-д. і конструкторсько-технологічний ін-т емальованого хім. устаткування «Емальхіммаш», Укр. філіал Всесоюзного ін-ту комплексного проектування і цивільних будівель, споруд і об'єктів, відділення *Геологорозвідувального українського науково-дослідного інституту*, Полтав. с.-г. дослідна станція — у Полтаві, Всесоюзний н.-д. проектно-технологічний ін-т вагонобудування у Кременчуці та ін. н.-д. установи і проектно-конструкторські орг-ції. Діють відділення і орг-ції творчих спілок письменників (з 1956), художників (з 1971), журналістів (з 1958), архітекторів (з 1939), обл. відділення Муз. т-ва УРСР (з 1958), два театри — *Полтавський український музично-драматичний театр* імені М. В. Гоголя і *Полтавський театр ляльок*, обл. філармонія. В П. о. 1110 масових б-к (фонд — 14,4 млн. одиниць зберігання), 1097 клубних закладів, 1353 кіноустановки, 14 держ. музеїв: *Полтавський краєзнавчий музей, Музей історії Полтавської битви, Котляревського І. П. музей, Мирного Панаса музей*, літ.-меморіальний музей В. Г. Короленка (див. *Короленка В. Г. музеї*), *Полтавський художній музей*, всі — у Полтаві, *Макаренка А. С. музей* у Кременчуці, *Горького О. М. музей* у с. Мануйлівці Козельщинського р-ну, літ.-меморіальний музей Д. Гурамішвілі у Миргороді, краєзнавчі музеї в Лубнах, Лохвиці та ін., 514 музеїв, 648 ленінських кімнат та кімнат бойової і трудової слави, що пра-

Вироби народних майстрів.
Баран. Глина, ліплення. Опішня Зіньківського району.
Рушник. Полтавська гладь. Решетилівка.

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ.**

1. Парк 18 ст.
2. Місце народження укр. філософа і поета Г. С. Сковороди. Меморіальний комплекс на честь Г. С. Сковороди.
3. Істор.-краєзнавчий музей.
4. Комплекс пам'ятників у Шумейковому гаю на місці битви рад. військ з нім.-фашист. загарбниками 20 вересня 1941 під командуванням генерал-полковника М. П. *Кирпоноса* і члена Військової ради Пд.-Зх. фронту М. О. *Бурмистенка*.
5. Місце народження укр. письменника А. Ю. *Тесленка*. Пам'ятник на могилі письменника.
6. Літ.-меморіальний музей А. Ю. Тесленка.
7. Пам'ятник укр. філософу і поету Г. С. Сковороді.
8. Краєзнавчий музей.
9. Пам'ятник генерал-лейтенанту П. П. *Корзуну*, який загинув у боях за Гадяч 1943. Могила П. П, Корзуна.
10. Місце народження укр. публіциста, історика, філософа, громад. діяча, етнографа М. П. Драгоманова і укр. письменниці Олени Пчілки.
11. Пам'ятник Лесі Українці.
12. Місце народження рад. ученого в галузі механіки тричі Героя Соціалістичної Праці М. Л. *Духова*.
13. Успенська церква — архіт. пам'ятка 17 ст.
14. Місце народження укр. і рос. письменника Є. П. Гребінки. Могила Є. П. Гребінки.
15. Пам'ятник юним патріотам — піонерам Борі Гайдаю, Вані Сацькому. Толі Буценку, замученим фашистами 1943.
16. Місце народження рад. парт. і держ. діяча О. Г. *Шліхтера*. Пам'ятник О. Г. Шліхтеру.
17. Пам'ятник на могилі укр. письменника О. В. *Донченка*.
18. Краєзнавчий музей.
19. *Мгарський монастир* — архіт. пам'ятка.
20. Місце битви сел.-козацьких військ на чолі з Наливайком проти польс.-шляхет. військ 1596.
21. Будинок, у якому жили декабристи брати С. І. *Муравйов-Апостол* і М. І. *Муравйов-Апостол*.
22. Парк 19 ст.
23. Місце народження укр. письменника Панаса Мирного.
24. Літ.-меморіальний музей Д. *Гурамішвілі*. Пам'ятник поету.
25. Краєзнавчий музей.
26. Меморіальна стела на місці розташування штабу партизанського загону *«Перемога»*.
27. Місце народження рос. і укр. письменника В. В. *Капніста*. Могила В. В. Капніста.
28. Обеліск на місці *Сорочинської трагедії 1905*.
29. Пам'ятник піонеру Павлику Теслі, вбитому куркулями 1927.
30. Місце народження М. В. Гоголя. Музей М. В. Гоголя. Пам'ятник письменнику.
31. Преображенська церква — архіт. пам'ятка 18 ст.
32. Місце народження укр. рад. письменників братів Г. М. *Тютюнника* і Григора Тютюнника.
33. *Більське городище*.
34. Місце народження рад. держ. і військ. діяча двічі Героя Рад. Союзу С. А. Ковпака. Пам'ятник С. А. Ковпаку.
35. Ковпаківський лісопарк.
36. Обеліск на місці родового маєтку М. В. Гоголя, де пройшли дитячі та юнацькі роки письменника. Заповідник-музей М. В. Гоголя.
37. Пам'ятник жертвам фашизму.
38. Пам'ятки архітектури: Троїцька та Миколаївська церкви (обидві — 18 ст.); Тріумфальна арка (19 ст.).
39. Істор.-краєзнавчий музей.
40. Парасоцький ліс.
41. Пам'ятник І. П. Котляревському, який сформував тут 1812 козачий полк.
42. Давньоруське городище.
43. Меморіальний комплекс в пам'ять розстріляних гітлерівцями жителів села, яке було знищене ним. фашистами.
44. Місце народження укр. поета-байкаря Л. І. Глібова. Пам'ятник Л. І. Глібову.
45. Обеліск на місці концтабору, в якому було знищено більш як 55 тис. мирних жителів і військовополонених.
46. Місце народження укр. поета Л. І. *Боровиковського*. Могила Л. І. Боровиковського.
47. Місце народження укр. рад. кобзаря Ф. Д. *Кушнерика*. Могила Ф. Д. Кушнерика.
48. Пам'ятник О. П. *Довженкові*.
49. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
50. Пам'ятник М. В. *Фрунзе*.
51. Обеліск на місці форсування річки Ворскли рад. військами у вересні 1943.
52. Пам'ятник на місці переправи рос. армії через річку Ворсклу в червні 1709.
53. Пам'ятник В. І. Леніну.
54. Братська могила борців за владу Рад.
55. Меморіальний комплекс Солдатської Слави.
56. Пам'ятник нескореним полтавчанам, що загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
57. Пам'ятник генерал-лейтенанту О. І. *Зигіну*, який загинув 1943 під час визволення Полтавщини.
58. Місце народження укр. письменника І. П. Котляревського. Музей-садиба й літ.-меморіальний музей І. П. Котляревського. Пам'ятник І. П. Котляревському. Могила письменника.
59. Місце народження рад. держ. і парт. діяча А. В. *Луначарського*.
60. Місце народження легендарної укр. нар. співачки Марусі *Чурай*.

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

ПОЛЬЩА

Примітка. Західний Берлін—особливий політичний утвір, розміщений у центрі НДР. Статус Західного Берліна регулюється Чотиристоронньою угодою СРСР, США, Великобританії та Франції від 3 вересня 1971 р., а також іншими угодами й рішеннями чотирьох держав воєнного й повоєнного періодів

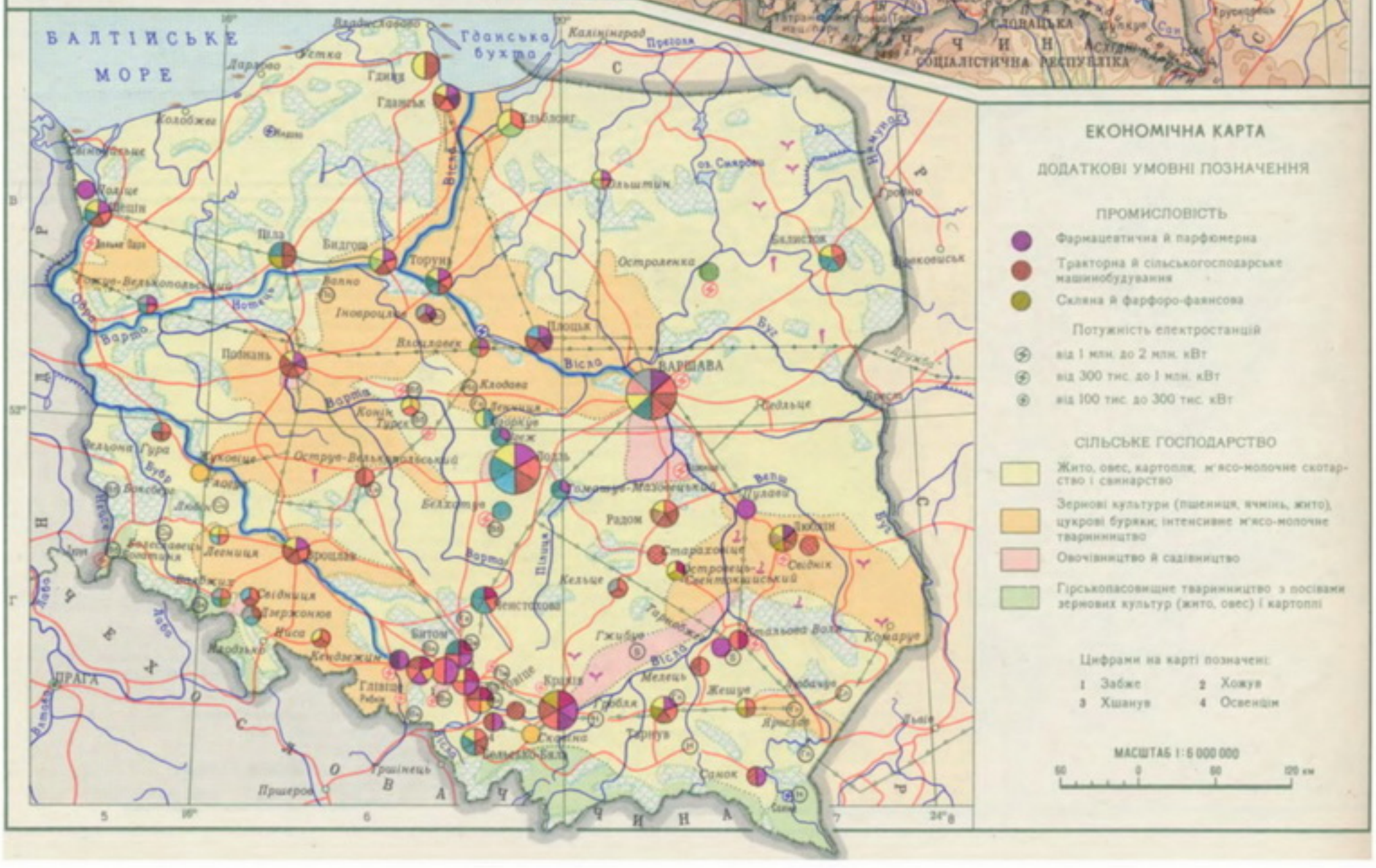

цюють на громад. засадах. При культур.-осв. закладах 12,6 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких бере участь 203,5 тис. аматорів, 65 колективам присвоєно звання народних або заслужених, серед них — засл. нар. ансамбль пісні і танцю УРСР «Лтава» та засл. нар. капела УРСР бандуристок Полтав. міського будинку культури, оркестр нар. інструментів у Новосанжарському, хорова капела в Миргородському, хорланка буряководів в Оржицькому районах, ансамбль бального танцю «Грація» облміжколгоспбуду, цирк «Юність» у Кременчуці, нар. театри в Полтаві, Кременчуці, Миргороді, Гадячі, Котельві. На Полтавщині здавна поширені різні види декоративно-ужиткового мист.: худож. вишивка — в Полтаві, килимарство і худож. вишивка — в Решетилівці, худож. кераміка — в Опішні, Миргороді, Сенчі, вироби з дерева — в Зінькові. Відроджено промисли худож. обробки дерева в Кременчуці та худож. розпису на дереві в Миргороді. Нині нар. промисли об'єднано у великі худож.-виробничі колективи: об'єднання «Полтавчанка» з філіями в Опішні, Нових Санжарах, Великих Сорочинцях, Кременчуці і фабрика худож. виробів ім. Клари Цеткін у Решетилівці, працює *Миргородський керамічний технікум* імені М. В. Гоголя.

Один з корпусів Миргородського курорту.

Серед позашкільних закладів області — 36 палаців і будинків піонерів, 27 станцій юних техніків і натуралістів, екскурсійно-туристська станція, 14 дит. спорт. шкіл, 37 баз відпочинку, 5 бюро подорожей і екскурсій. Працює обл. парт. вид-во «Полтава». Виходять дві обл. газети — «*Зоря Полтавщини*» і «Комсомолець Полтавщини», одна міська, дві міськрайонні і 23 районні газети. Обл. радіомовлення і телебачення. Трудящі П. о. підтримують дружні зв'язки з трудящими Великотирновського округу Болгарії, Слупського і Кошалінського воєводств ПНР.

П. о. багата на істор., архіт., етногр. пам'ятки. 2603 пам'ятки історії і культури взято д-вою під охорону. На Полтавщині чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю революц., держ. і парт. діячів, відомих представників вітчизн. науки й культури (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Полтавської області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області).

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. К., 1967; Народне господарство Української РСР у 1980 році. Статистичний щорічник. К., 1981. *В. Й. Барабаш, І. Ю. Горобець, П. М. Пустовіт.*

ПОЛТА́ВСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б). Перші марксистські гуртки на Полтавщині виникли в 90-х р. 19 ст. До одного з них (у Полтаві) входив О. Г. *Шліхтер*. У 1896 Н. К. Крупська за дорученням В. І. Леніна провела в Полтаві нараду представників київ. і полтав. соціал-демократів з питань підготовки до *Першого з'їзду РСДРП* та видання загальнопартійної нелегальної газети. У 1900 в Полтаві було створено першу на Україні групу сприяння «Искре» (Південна група). В її діяльності велику роль відігравали В. П. Ногін, агенти «*Искры*» І. І. Радченко, П. А. Красиков та ін. В 1901 в Полтаві й Кременчуці виникли с.-д. орг-ції. Під їхнім керівництвом на початку 20 ст. на Полтавщині посилився страйковий робітн. і сел. рух, яскравим виявом якого було *Полтавсько-Харківське селянське повстання 1902*. Після *Другого з'їзду РСДРП* (1903) в Полтав. к-ті розгорнулася гостра боротьба між більшовиками та меншовиками, але формально к-т не визначив свого ставлення до розколу в партії. Революція 1905—07 сприяла активізації роботи П. о. РСДРП. У 2-й пол. 1907 в Полтав. орг-ції було проведено арешти, внаслідок чого в ній посилився вплив меншовиків-ліквідаторів. Наприкінці 1908 більшовики розгорнули активну діяльність: обладнали друкарню, випустили один номер нелегальної газети «Рабочий листок». У 1912 в Полтаві було створено групу РСДРП. В роки 1-ї світової війни в орг-ції переважаючим впливом користувалися більшовики, які проводили антивоєнну агітацію серед трудящих.

Після Лютн. революції 1917 діяла Полтав. об'єднана орг-ція РСДРП, яка налічувала 300 чол. (у серпні — вересні 1917 до неї входили дві групи більшовиків — міська і на станції Полтава-Південна). 1.X 1917 більшовики Полтави вийшли з об'єднаної орг-ції і оформили свій к-т. У жовтні 1917 Полтав. к-т РСДРП(б) приступив до видання газ. «*Молот*». У листопаді 1917 за ініціативою к-ту проведено губ. конференцію РСДРП(б), яка обрала Тимчасове губ. бюро РСДРП(б). У грудні 1917 представники орг-ції, яка налічувала на той час бл. 600 чол., взяли активну участь у роботі *Обласного (крайового) з'їзду РСДРП(б) у Києві*. 6 (19).I 1918 в Полтаві встановлено Рад. владу. Більшовицька орг-ція, що налічувала близько 1 тис. чол., очолила здійснення перших соціалістичних перетворень. Див. також *Полтавська обласна партійна організація*.

Б. І. Корольов.

61. Садиба і могила художника Г. Г. Мясоєдова.
62. Пам'ятник М. В. Гоголю.
63. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
64. Пам'ятник на могилі хірурга М. В. Скліфосовського.
65. Заповідна територія «Поле Полтавської битви» (*Музей історії Полтавської битви*, братська могила рос. воїнів, пам'ятник Петру I, обеліск на місці рос. редутів, пам'ятники: на місці командного пункту Петра I, швед. воїнам від росіян, швед. воїнам від шведів).
66. Монумент Колона Слави на честь перемоги рос. армії в *Полтавській битві 1709*.
67. Пам'ятник на місці відпочинку Петра I після Полтавської битви.
68. Пам'ятник захисникам Полтави та коменданту фортеці полковнику О. С. *Келіну*.
69. Пам'ятки архітектури: ансамбль будинків *Круглої площі* (19 ст.), собор Хрестовоздвиженського монастиря (1689—1709).
70. *Полтавський краєзнавчий музей*.
71. *Полтавський художній музей*.
72. Літ.-меморіальний музей Панаса Мирного. Пам'ятник Панасу Мирному. Могила письменника.
73. Літ.-меморіальний музей В. Г. Короленка. Могила письменника.
74. Обеліск на місці розправи царських військ над учасниками селянського повстання 1902.
75. В 1924 болгарськими комуністами за ініціативою Ц. Радойнова в Куликовому було організовано інтернац. с.-г. комуну ім. Д. Благоєва. Пам'ятник Д. Благоєву і Ц. Радойнову.
76. Місце народження льотчика-космонавта СРСР генерал-лейтенанта авіації двічі Героя Рад. Союзу Г. Т. *Берегового*.
77. Місце народження композитора М. В. Лисенка. Пам'ятник М. В. Лисенкові.
78. Місце *Турбаївського повстання 1789—93*.
79. Дендропарк (засн. 1893).
80. Пам'ятник О. М. Горькому.
81. Музей О. М. Горького.
82. Місце народження українського радянського письменника А. В. *Головка*.
83. Місце народження рос. вченого-математика М. В. *Остроградського*. Могила М. В. Остроградського.
84. Пам'ятник двічі Героєві Соціалістичної Праці О. В. Коваленку.
85. Літ.-меморіальний музей угор. письменника Мате *Залки*.
86. Пам'ятник борцям за владу Рад.
87. Пам'ятник балтійським морякам, які 1919—20 захищали місто від білогвардійців.
88. Пагорб Бойової Слави.
89. Меморіал «Вічно живим» на місці, де в роки нім.-фашист. окупації був концтабір, в якому знищено близько 100 тис. радянських військовополонених і патріотів міста.
90. Пам'ятник морякам Дніпровської флотилії.
91. Істор.-краєзнавчий музей.
92. Музей А. С. *Макаренка*.

Полтавська область. Пам'ятник Солдатської Слави в Полтаві. Скульптор Е. Кунцевич, архітектори І. Мезенцев та ін. 1969.

Полтавська область. Діорама «Полтавська битва 27 червня 1709 р.». Фрагмент. Художники А. А. Горпенко, Н. Жашков, Г. І. Марченко. 1959. Музей історії Полтавської битви в Полтаві.

ПОЛТАВСЬКА ПОРОДНА ГРУПА КУРЕЙ

Полтавська область. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові в Полтаві. Скульптор І. П. Кавалеридзе. 1926.

ПОЛТА́ВСЬКА ПОРО́ДНА ГРУ́ПА КУРЕ́Й — кури м'ясо-яєчного типу. За забарвленням оперення поділяють на 3 групи: глинясті, зозулясті й чорні. Найбільше госп. значення мають глинясті кури. Вважають, що їх виведено схрещуванням місцевих курей із завезеними в Росію півнями породи орпінгтон. У глинястих курей трояндоподібний гребінь, шия коротка, товста, груди округлі, спина рівна, широка, довга. Оперення світло- або темно-жовте, кінці махового пір'я і хвоста чорні. Жива маса півнів 3—3,3 кг, курок 2,1—2,3 кг. Несучість 170—175 яєць на рік. Маса яйця 56—57 г. Розводять П. п. г. к. у Полтав., Харків. та ін. областях України. Див. також *Птахівництво*.

«ПОЛТА́ВСЬКЕ УКРАЇ́НСЬКЕ ДРАМАТИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО». Засн. 1914. Серед основоположників — І. Недоля, М. Невеселий, В. Вікторов, Г. Ніженцева, О. Слюсаренко, В. Корнілич, О. Самійленко. Режисерами в різний час були — Д. *Козачковський*, М. *Петлішенко*, І. Котов, С. Киянов-Чарський, П. Клименко, Г. Нескуба. Мета т-ва — пропаганда серед робітників і селян класичної укр. драматургії (зокрема, творів І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Кропивницького, М. Старицького, Б. Грінченка, І. Карпенка-Карого). Після встановлення у Полтаві Радянської влади т-во брало активну участь у худож. обслуговуванні частин Червоної Армії, сільс. районів та у різних громад.-масових заходах. На поч. 1924 «П. у. д. т.» реорганізувалося й дістало назву Полтав. театр «Рух». Колектив гастролював на Донбасі, де показав вистави — «Гайдамаки» за Т. Шевченком (в інсценізації Л. *Курбаса*), «Тартюф» Ж. Б. Мольєра, «Цар Максиміліан» Ремізова, «Світлий бог» Айзмана. Восени 1924 театр припинив існування. Група акторів організувала *театр «Жовтень»*, який проіснував до 1925 й був розформований.

Літ.: Козачковський Д. І. Полтавське українське драматичне товариство. В кн.: Театральна культура. К., 1968. *М. Г. Лабінський.*

ПОЛТА́ВСЬКИЙ ВІ́ЛЬНИЙ ТЕА́ТР — рос.-укр. професіональний театр. Діяв у спец. перебудованому під театр казенному будинку. В 1808—12 трупу утримував Й. Калиновський. У складі трупи були — А. Калиновська, М. Трусколяська, О. Струпова, О. Павлова, П. Медведєв, Д. Поляков, К. Манкутевич, Д. Минеєв. Трупа виступала в Кременчуку, Ромнах, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), 1812 переїхала до Харкова (з 1814 разом з Й. Калиновським її власником був І. *Штейн*). У 1817 трупа поділилася на дві частини, одну з яких було переведено до Полтави. Режисером трупи був П. Барсов, помічниками режисера — М. *Щепкін* і М. Городенський. До складу входили драм. актори Павлов, І. Угаров, П. Медведєв, Нальотов, Климов, Т. Пряженковська, М. Сорокіна, Медведєва, Алексєєва, К. *Нальотова*, співачки Бистрова, Постникова та ін., диригент Ф. Данильченко. Директори театру — І. *Котляревський* та О. Імберг. В репертуарі: п'єси рос. драматургів — «Недоросток» Д. Фонвізіна, «Хвалько» і «Диваки» Я. Княжніна, «Великодушність, або Рекрутський набір» М. Ільїна, «Богатонов на селі, або Сюрприз самому собі» М. Загоскіна, «Своя сім'я, або Заміжня наречена» О. Шаховського, О. Грибоєдова і М. Хмельницького, «Едіп в Афінах» В. Озерова; п'єси зарубіжних авторів (Ж. Б. Мольєра, Р. Б. Шерідана, Г. Д. Цшокке, А. Коцебу та ін.) у рос. перекладах, опери «Водовоз» Л. Керубіні, «Севільський цирульник» Дж. Паїзієлло, «Сільські співачки» В. Фйораванті, «Чорногорський замок» Н. Далейрака та ін. Не маючи п'єс укр. мовою і на укр. тематику, П. в. т. включив до репертуару оперу «Леста, дніпровська русалка» (укр. варіант комічної опери С. Кауера «Дунайська русалка»), оперу-водевіль «Удача від невдачі» П. Семенова (муз. Ю. Е. Леонгарда), дія якої відбувається на Волині, окремі персонажі розмовляють укр. мовою. В опері-водевілі «Козак-віршописець» О. Шаховського та в комедії «Марфа і Угар, або Лакейська війна» О. Корсакова ролі Климовського та Угара виконував укр. мовою М. Щепкін. Для цього театру І. Котляревський написав свої укр. п'єси «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник» (1819). Вистави цих творів за участю М. Щепкіна в ролях Виборного і Михайла Чупруна відкрили історію укр. профес. театру. Трупа щороку виступала у Харкові, Кременчуку, Ромнах, Чернігові та ін. містах. Наприкінці 1821 П. в. т. потрапив у скрутне матеріальне становище і припинив діяльність.

Р. Я. Пилипчук

ПОЛТА́ВСЬКИЙ ЗАВО́Д ГАЗОРОЗРЯ́ДНИХ ЛАМП імені Комсомолу України — підприємство електротех. промисловості. Розташований у Полтаві. Буд-во почато 1961. Першу продукцію (люмінесцентні лампи і стартери) одержано 1963. З 1966 на підприємстві виготовляють дугові ртутні лампи високого тиску (ДРЛ). В 1976 вперше в СРСР освоєно випуск натрієвих ламп високого тиску (ДНаТ). До складу з-ду входять (1981) цехи — складальні (люмінесцентних ламп, ламп ДРЛ, ламп ДНаТ, стартерів), склоробний, металозаготівельний, енергетичний; дільниці — картонажна, товарів нар. споживання та ряд допоміжних дільниць. Продукція П. з. г. л. експортується більше як у 30 країн світу.

О. В. Зубарєв.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ ЗАВО́Д ШТУ́ЧНИХ АЛМА́ЗІВ І АЛМА́ЗНОГО ІНСТРУМЕ́НТУ імені 50-річчя СРСР — підприємство інструментальної промисловості. Розташований у Полтаві. Буд-во почато 1964, введено в дію 1966. Продукція підприємства: круги з синтетичних алмазів певних типів і розмірів, волоки з природних і синтетичних алмазів, алмазні порошки, пасти, надтвердий матеріал гексаніт-Р та інструмент з нього, товари нар. споживання. На підприємстві впроваджено автом. преси для виготовлення контейнерів та їхнього спорядження, автом. лінії по виготовленню алмазних кругів на органічних і металевих зв'язках, нову прогресивну технологію виготовлення алмазних кругів з розподільною термофіксацією та технологію металізації алмазів тощо. З-д нагороджено орденом «Знак Пошани» (1976).

М. С. Пивоваров.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ ІНЖЕНЕ́РНО-БУДІВЕ́ЛЬНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти

Полтавський інженерно-будівельний інститут.

УРСР. Засн. 1930 на базі ф-ту с.-г. буд-ва Полтавського с.-г. ін-ту. В ін-ті 6 ф-тів: промислового і цивільного буд-ва, с.-г. буд-ва, санітарно-технічний, архітектурний, загальнотехнічний та заочний. Є аспірантура, підготовче відділення і ф-т підвищення кваліфікації сільс. будівельників. Фонд б-ки налічує (1981) понад 370 тис. одиниць зберігання. В ін-ті навчається (1981) близько 5 тис. студентів. За роки існування інститутом підготовлено понад 12 тис. спеціалістів. Інститут нагороджено (1980) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

І. С. Доценко.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ КООПЕРАТИ́ВНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад Центроспілки СРСР. Засн. 1974. Ін-т має ф-ти: екон., товарознавчий, заготівельний, інженерно-технологічний. Є заочне відділення. При ін-ті працює ф-т підвищення кваліфікації спеціалістів споживчої кооперації. У фонді бібліотеки — 280 тис. одиниць зберігання (1981). У 1980/81 навчальному році в інституті налічувалося 5 тис. студентів.

М. М. Діяно

ПОЛТА́ВСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Засн. 1891 Полтав. губернським земством за ініціативою рос. природознавця В. В. *Докучаєва*. З 1920 музей діяв у приміщенні кол. Полтав. земства (арх. О. І. Ширшов, художник і арх. В. Г. *Кричевський*). Під час нім.-фашист. окупації загарбники спалили цей будинок (загинули, зокрема, картини С. *Васильків-*

ського). Після війни приміщення музею було відбудоване. Відділи музею: природи, історії дореволюц. періоду, історії радянського суспільства, Чорнухинський істор.-краєзнавчий музей, Диканський істор.-краєзнавчий музей, літ.-меморіальний музей М. *Залки*. Діє постійна виставка «Побут і народне мистецтво Полтавщини». В музеї зберігаються унікальні колекції зразків полтав. грунтів, зібраних експедицією В. В. Докучаєва, археол. колекції, збірки килимів, народного одягу, зокрема плахт, вишивок, старовинної зброї, опішнянської кераміки, різьблення на дереві, речові експонати і документи з історії рад. суспільства — всього понад 140 тис. експонатів (1981). Музей має 6 філіалів: літературно-меморіальні музеї Панаса Мирного, В. Г. Короленка, І. Котляревського у Полтаві, краєзнавчий музей у Лохвиці, краєзнавчий музей і літературно-меморіальний музей Д. Гурамішвілі в Миргороді.

Літ.: Полтавський краєзнавчий музей. Путівник. Х., 1978.

М. Д. Онпко.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ МЕДИ́ЧНИЙ СТОМАТОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1931 як Харків. мед. стомат. ін-т на базі стомат. ф-ту Харків. мед. ін-ту. Сучас. назва — з 1967 (після переведення ін-ту в Полтаву). Ін-т має лікувальний і стомат. ф-ти, 49 кафедр і курсів, на яких навчається (1981/82) 2600 студентів; є аспірантура, підготовче відділення. За час існування в ін-ті підготовлено 13 тис. лікарів-стоматологів, з 1977— 900 лікарів-лікувальників. У б-ці ін-ту — понад 229 тис. томів. В ін-ті працювали В. П. *Воробйов*, Ю. М. *Гофунг*, В. Я. *Данилевський* та ін. Науковці ін-ту вивчають осн. стоматологічні захворювання, зокрема *карієс, пародонтоз* та ін., досліджують причини, частоту, клініку і діагностику післяродових інфекційних процесів у новонароджених, причини гострої і хронічної серцево-судинної недостатності, розробляють методи профілактики і лікування цих хвороб, способи боротьби з бактеріальною токсемією ряду хірургічних хвороб та ін.

П. М. Ковтуновський.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ О́ПЕРНИЙ ТЕА́ТР. Засн. у травні 1919 в Полтаві за ініціативою диригента О. Єрофеєва та співачки В. Старостинецької. У складі театру були: диригент А. Німківський, хормейстери В. Вериківський, О. Свєшников, режисери М. *Петлішенко*, С. Коробов, А. Кононович; у різний час працювали: І. *Козловський* (1919—23), І. Милославський, В. Александров, І. Авраменко, О. Зубов, Ф. Товрик-Гарло, В. Полив'яний, І. Плішаков, Н. Бартош-Седенко, Л. Дніпрова, М. Манська, Л. Левицька, О. *Ропська* та ін. В репертуарі колективу: «Наталка Полтавка» і «Утоплена» М. Лисенка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Катерина» М. Аркаса, «Кармен» Ж. Бізе, «Фауст» Ш. Гуно, «Трубадур» Дж. Верді та ін. Припинив існування 1925.

І. М. Лисенко.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені В. Г. Короленка — вищий навч. заклад М-ва освіти Укр. РСР, один з найстаріших пед. вузів України. Засн. 1914 як учительський ін-т, 1919 перетворено на пед.; з 1921 — ін-т нар. освіти, з 1930 — ін-т соціального виховання, з 1933 — знову педагогічний. Протягом 1936—53 при ньому працював учительський ін-т. У 1946 присвоєно ім'я В. Г. Короленка. В складі ін-ту (1981) 6 ф-тів: філол., істор., фізико-матем., природничий, пед. (готує вчителів поч. класів), загально-технічних дисциплін і праці; заочне відділення. Працює б-ка (понад 380 тис. одиниць зберігання). В 1981/82 навч. р. налічувалося 4090 студентів, зокрема 2705 на денному відділенні. За роки існування в вузі підготовлено понад 23 тис. спеціалістів. Серед випускників ін-ту — А. С. Макаренко (1917) і В. О. Сухомлинський (1938).

П. М. Денисовець, В. Є. Лобурець.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Створений 1648. Після відокремлення 1661 *Зіньківського полку* (приєднаний у кін. 1649) П. п. складався з 17 сотень. Полковим центром було м. Полтава. Першим полковником П. п. був М. *Пушкар* (1648—58). В 70-х рр. 17 ст. в зв'язку з масовим переселенням з Уманщини селян і козаків, які рятувалися від тур.-тат. нападників, П. п. поповнився 5 сотнями, що виникли на р. Орелі. Пізніше було створено ще дві сотні. За переписом 1654, в П. п. було 19 міст і містечок. Населення П. п. брало участь у нар.-визвольній війні 1648—54, повстанні 1657—58 проти І. *Виговського*, в антифеод. виступах 1687, 1689, 1691, в боротьбі проти швед. загарбників. Козаки П. п. в складі рос. армії брали участь в *Азовських походах 1695—96, Північній війні 1700—21*, рос.-тур. війнах 1735—39, 1768—74. У 1764 до створеної *Новоросійської губернії* відійшло 13 сотень П. п. з населенням 34 100 чол. чоловічої статі. В 1775 П. п. ліквідовано. Його територію приєднано до Новоросійської губернії.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. К., 1851; Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.

О. І. Путро.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1925. Площа 1,3 тис. км². Нас. 77,3 тис. чол. (1981). У районі — 157 населених пунктів, підпорядкованих 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Полтава*. П. р. лежить у межах *Придніпровської низовини*. Корисні копалини: природний газ (Семенцівське газоконденсатне родовище), пісок, глина. Річки — *Ворскла* з притоками *Коломак* і Свинківка (бас. Дніпра). Грунти переважно чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, берест, клен) займають 18,7 тис. га. В межах району — Вільхівщинський держ. заказник. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Полтава. У районі найбільші пром. підприємства — біофабрика (с. Гожули), комбінат пром. підприємств (с. Терешки). Районний комбінат побутового обслуговування (с. Пушкарівка). В землеробстві переважає вирощування зернових та овочевих культур; тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1980 становила 90 тис. га, у т. ч. орні землі — 74 тис. га, луки і пасовища — 13,6 тис. га. Гол. культури: овочеві (огірки, помідори, капуста, морква), зернові (озима пшениця, ячмінь, кукурудза), цукр. буряки, соняшник. Садівництво. У районі — 13 колгоспів, 5 радгоспів, обл. с.-г. дослідна станція (с-ще Степне), навч. г-во Полтав. с.-г. ін-ту (с. Бричківка), дослідне г-во н.-д. ін-ту свинарства (с. Тахтаулове) тощо. Залізничні станції: Полтава, Супрунівка, Абазівка, Свинківка, Головач, Минівка. Автомоб. шляхів — 309 км, у т. ч. з твердим покриттям — 245 км. У районі — 52 заг.-осв. школи; 49 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень; санаторій «Лісові поляни» (с. Терентіївка) та будинок відпочинку (с. Кротенки). 57 клубних закладів, 75 кіноустановок, 57 б-к, 2 істор. музеї (с. Ковалівка та с. Мачухи). У 1920 в Ковалівці було створено колонію для неповнолітніх правопорушників, керівником якої був А. С. *Макаренко*. У с. Минівці П. р. народився укр. рад. вчений в галузі кібернетики В. П. *Деркач*, у Ковалівці — укр. поет В. С. *Кулик*, у с. Жуках — укр. і рос. рад. співак В. В. *Курдиновський* та укр. нар. майстер-різьбяр на дереві Я. Р. *Халабудний*, у с. Рибцях — професіональний революціонер М. К. *Муранов*. У П. р. видається газ. «Ленінським шляхом» (з 1940).

В. Г. Ус.

Кури полтавської породної групи (глинясті).

ПОЛТА́ВСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навч. заклад у системі М-ва сільс. господарства СРСР. Засн. 1920 у Полтаві на базі технікуму садівництва. В ін-ті (1981) є ф-ти: агрономічний, зооінженерний, економічний, механізації с. г., підвищення кваліфікації керівних кадрів і спеціалістів с. г., заочний, підготовчий ф-т для іноземних громадян. У навч.-дослідному г-ві «Ювілейний» (заг. площа землі 3161 га) вирощують елітне насіння для колгоспів об-

ПОЛТАВСЬКИЙ ТЕАТР ЛЯЛЬОК

М. Ф. Полторацький. Портрет роботи Д. Г. Левицького. 1780. Державний Російський музей у Ленінграді.

ласті, є плем. тваринницькі ферми. В ін-ті — очна і заочна аспірантура; ін-т має право приймати до захисту кандидатські дисертації. Студентів та слухачів ф-ту підвищення кваліфікації кадрів 4197, у т. ч. 2201 на заочному відділенні. Фонд б-ки — 325 тис. книг. Видає наукові праці укр. і рос. мовами. У 1970 ін-т нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, а 1971 — орденом Трудового Червоного Прапора. *М. О. Добровольський.*

ПОЛТА́ВСЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1939. В репертуарі: «Холодне серце» Ю. Корінця, «Чарівний фургон» В. Орлова, «Біла троянда» Б. Юнгера, «Таємниця трьох „не“» Л. Новогрудського, «Р. В. Р.» за А. Гайдаром, «Василиса Прекрасна» С. Прокоф'євої і Г. Сапгір, «Маленька фея» В. Рабадана, «Ботафого» Л. Фельдека та ін. Гол. режисер театру — Ю. Щербань.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені М. В. Гоголя. Засн. 1936 на базі переведеного до Полтави Харківського комсомольського музично-драматичного театру, утвореного з оперної студії. Мав назву Укр. театр муз. драми. У складі театру в перші роки діяльності були: драм. актори Є. *Хуторна,* Є. *Золотаренко,* В. *Варецька,* В. Зауральська, Є. Селецька, М. Цуканов, А. і Л. Іванченки та ін.; солісти М. Ченчиков, П. Колесник та ін.; худож. керівник В. *Скляренко.* В передвоєнні роки в репертуарі театру п'єси Т. Шевченка, М. Старицького, М. Кропивницького, М. Гоголя, О. Островського, У. Шекспіра, Ж. Б. Мольєра, К. Гольдоні, О. Корнійчука (у т. ч. «Правда», пост. К. *Кошевського,* в ролі В. І. Леніна — Є. Золотаренко), Ю. Мокрієва, О. Афіногенова, Л. Рахманова, В. Катаєва, В. Іванова (зокрема, «Бронепоїзд 14-69») та ін. В 1938 у виставі «Наталка Полтавка» виступала М. *Литвиненко-Вольгемут.* Під час Великої Вітчизн. війни театр перебував у м. Зиряновську (тепер Сх. Казахстан). У 1944 повернувся до Полтави. Серед вистав 60—80-х рр.— «Наталка Полтавка» І. Котляревського та «Енеїда» за його однойменною поемою, «Дума про Британку» Ю. Яновського, «Дикий Ангел» О. Коломійця, «Сім'я» І. Попова, «Трибунал» А. Макайонка, «Комуніст» Є. Габриловича. В різні роки в театрі працювали: нар. артисти УРСР Г. *Лазарєв,* Б. *Прокопович,* О. *Сміян,* В. *Смоляк,* С. *Онипко* та ін. В трупі (1982): нар. артисти УРСР Т. *Кислякова,* В. *Кожевникова,* В. *Конопацький,* В. *Сумський,* нар. художник УРСР В. Геращенко (з 1966 — гол. художник), засл. артисти УРСР В. Кашперський (режисер), Р. Алексеєнко, В. Волкова, О. Зазимко, В. Мірошниченко, Ю. Попов, І. Раух, В. Репенко, Л. Онищенко, В. Єфремов. *О. Ю. Корсун.*

ПОЛТА́ВСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ПЕРЕСУВНИ́Й ТЕА́ТР САТИ́РИ «ЧЕРВО́НИЙ ПЕ́РЕЦЬ». Засн. на початку 1929 в Полтаві. Художнім керівником був М. Невідомський. У програмі вистав — скетчі, театралізовані фейлетони, пісні, частівки, танцювальні номери, об'єднані під назвами «Вогонь по болячках», «Довбнею по голові», «Плутані діла божі» та ін. В репертуар включалися також пристосовані до профілю пересувного театру малих форм комедії рад. авторів — «Рожеве павутиння» Я. Мамонтова, «Постріл» О. Безименського, «Квадратура круга» В. Катаєва (монтаж п'єси йшов під назвою «Любов у чотирьох»). Театр гастролював на Полтавщині, Харківщині, Сумщині. Припинив діяльність 1941. *М. Г. Лабінський.*

ПОЛТА́ВСЬКИЙ ХУДО́ЖНІЙ МУЗЕ́Й — зібрання творів укр., рос. та зарубіжного образотворчого й декоративно-ужиткового мистецтва. Засн. 1919 під назвою

картинна галерея (з 1940 — сучас. назва). Основу музейних фондів становили колекція М. *Ярошенка* і націоналізовані приватні зібрання Кочубеїв (Диканька), Галаганів (Сокиринці), Капністів (Обухівка), Рєпніних (Яготин). У музеї є відділи: зх.-європ. мист. 16—19 ст. (твори Ж. Б. Греза, Ф. Гварді, Е. Делакруа), укр. та рос. мист. 17 — поч. 20 ст. (твори О. Орловського, П. Соколова, І. Рєпіна, Г. та І. Мясоєдових, В. Полєнова, І. Левітана, М. Ярошенка, С. Васильківського, О. Сластіона) та рад. мист. (твори І. Грабаря, О. Герасимова, Г. Цисса, С. Розенбаума, М. Бурачека, Ф. Кричевського, М. Глущенка, К. Білокур, Т. Яблонської та ін.). В музеї є колекція українського декоративно-ужиткового мистецтва. Будинок музею споруджено 1912 (арх. П. Альошин). *К. Г. Скалацький.*

ПОЛТА́ВСЬКО-ХА́РКІВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1902 — масові антипоміщицькі збройні виступи селян Полтав. і Харків. губерній. Причиною сел. виступів були масове безземелля, обтяжливі викупні платежі (див. *Викупна операція*), численні податки, жорстока поміщицько-куркульська експлуатація. Тяжке екон. становище значно погіршив неврожай 1901. Значний вплив на сел. рух мала революц. пропаганда місц. с.-д. орг-цій. Безпосереднім приводом до виступів була відмова царських урядовців і поміщиків відпустити селянам посівний матеріал для засіву ділянок. Початком руху став напад 12 (25).III 1902 селян на економію поміщика в Карлівці Костянтиноградського пов. Полтав. губ. Невдовзі сел. виступи охопили ряд сіл Костянтиноградського пов. У кін. березня — на поч. квітня рух поширився на Валківський і Богодухівський повіти Харків. губ. В П.-Х. с. п. взяло участь 19 волостей з населенням понад 160 тис. чол. Було розгромлено 105 економій і садиб, у т. ч. в Полтав. губ.— 79, в Харківській — 26. Царський уряд кинув проти повсталих селян 9 батальйонів піхоти і 10 козачих сотень. Після збройних сутичок селян з каральними загонами повстання було жорстоко придушено. До суду було віддано 960 чол. 836 учасників заворушень засуджено до різних строків тюремного ув'язнення. За указом Миколи II селян примусили заплатити поміщикам контрибуцію в розмірі 800 тис. крб. За визначенням В. І. Леніна, це «було повстання темної, несвідомої маси, повстання без певних, ясних політичних вимог, тобто без вимоги змінити державні порядки. Селянське повстання було придушене, бо воно було не підготовлене. Селянське повстання було придушене, бо в сільських пролетарів не було ще союзу з міськими пролетарями» (Повне зібр. тв., т. 7, с. 188). Незважаючи на поразку, П.-Х. с. п. відіграло значну роль у розвитку сел. руху в Росії і на Україні. Рос. організація «*Искры*», Петербурзький, Одеський, Київський, Полтавський та ін. к-ти РСДРП видали листівки, в яких засуджували жорстоку розправу з учасниками П.-Х. с. п. Оцінюючи істор. значення тих подій, В. І. Ленін у праці «До сільської бідноти» підкреслював необхідність керівної ролі робітн. класу в боротьбі селянства проти поміщиків і царизму. П.-Х. с. п. було подією загальнорос. значення.

Літ.: Ленін В. І. До сільської бідноти. Повне зібрання творів, т. 7; Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. Сборник документов. Х., 1961; Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. К., 1968.

М. Н. Лещенко.

Полунниці. Верхня частина рослини і плід.

Полтавський український музично-драматичний театр імені М. В. Гоголя.

ПО́ЛТВА, Пельтів — річка у Львів. обл. УРСР, ліва прит. Бугу. Бере початок на Подільській височині. Довж. 60 км, площа бас. 1440 км². Живлення дощове і снігове. У П. надходять води очисних споруд м. Львова, які використовують для зрошування (Полтвинська зрошувальна система). На П.— м. Львів.

ПОЛТОРА́ЦЬК — колишня (1919—27) назва м. *Ашхабада.*

ПОЛТОРА́ЦЬКИЙ Марко Федорович [17 (28).IV 1729, м. Сосниця, тепер смт Сосницького р-ну Черніг. обл.— 13 (24). IV 1795, Пе-

тербург] — рос. співак (баритон), хоровий диригент і музичний діяч. За походженням українець. Навчався в лат. школі в Чернігові та Київ. бурсі. В 1745 О. Розумовський привіз П. до Петербурга. В 1746—62 — співак і регент (з 1753) придворного хору, з 1763 і до кінця життя — директор Придворної співацької капели, одночасно 1750—70 — соліст італ. опери. Учнями П. були М. *Березовський*, Д. *Бортнянський*, К. *Давидов*.

Літ.: Русский биографический словарь, т. 14. СПБ, 1905; Керн А. П. Воспоминания. Дневники. Переписка. М.. 1974.

ПОЛТОРА́ЦЬКИЙ Олексій Іванович [18.XI (1.XII) 1905, Чернігів — 15.III 1977, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1941. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1926). Друкуватися почав 1926. В 1948—52 — гол. редактор журн. «*Україна*», 1952—58 — редактор журн. «*Вітчизна*», 1958—71 — журн. «*Всесвіт*». Виступав як літ. критик і публіцист. П. належать роман і серія повістей про М. Гоголя («Гоголь у Петербурзі», 1941; «Дитинство Гоголя», 1954; «Юність Гоголя», 1957; «Мандри Гоголя», 1972; «Останні роки», 1976); роман про Велику Вітчизн. війну «Люди йдуть у вогонь» (1965). Нагороджений двома орденами «Знак Пошани», медалями. Срібна медаль Всесвітньої Ради Миру.

П. О. Сердюк.

ПОЛУБО́ТОК Павло Леонтійович [бл. 1660 — 18 (29).XII 1723, Петербург] — черніг. полковник (1706—22), наказний гетьман Лівобережної України (1722—23). Власник великих зем. маєтностей у Черніг., Лубен. та ін. полках. Під час зради І. *Мазепи* 1708 П. залишився вірним рос. урядові. Ставши наказним гетьманом, П. очолив старшинську верхівку, яка домагалася відновлення гетьманства та ліквідації *Малоросійської колегії*. Викликаний до Петербурга, П. був ув'язнений у Петропавловській фортеці, де й помер. Укр. бурж.-націоналістичні фальсифікатори намагалися зобразити П. захисником нар. інтересів. Насправді, виступаючи проти обмеження царизмом політ. автономії Лівобережної України, П. прагнув зміцнити привілейоване політ. становище укр. старшини і забезпечити за нею монопольне право гнобити нар. маси України.

ПОЛУБОЯ́РОВ Павло Павлович [н. 3 (16).VI 1901, Тула] — рад. військ. діяч, маршал бронетанкових військ (1962), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1920. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. В 1938 закінчив Військ. академію моторизації і механізації РСЧА. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як нач. автобронетанкового управління, заст. команд. фронтом по танкових військах і командир 4-го гвард. танк. корпусу брав участь у боях на Пн.-Зх., Калінін., Воронеж., Пд.-Зх. і 1-му Укр. фронтах. Після війни П.— на відповідальній роботі в Рад. Армії. В 1954—69 — нач. бронетанкових військ Рад. Армії. З 1969 — генеральний інспектор М-ва оборони СРСР. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПОЛУ́ДА — 1) Шар *олова*, що його наносять на поверхню металевих виробів під час *лудіння*. Олово для такого покриття має містити мінім. кількість домішок, шкідливих для здоров'я людини. П. наносять на бляшану тару для консервів (товщина шару 1,5—2,5 мкм), на столові прибори, кухонний посуд (10—25 мкм), спец. деталі радіоапаратури (10—15 мкм). Полудою захищають кабелі від діяння сірки, герметизують різьбові з'єднання тощо. Її застосовують і з декоративною метою. 2) Те саме, що й *більмо*.

ПОЛУДЕ́ННИЙ Микола Михайлович (н. 10.IV 1938, Дніпропетровськ) — укр. рад. співак (баритон), нар. арт. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1978. У 1961 закінчив Київ. консерваторію (клас О. *Гродзинського*). В 1966—74 — соліст Куйбишевського, з 1974 — Дніпроп. театрів опери та балету. Партії (бл. 30): Євгеній Онєгін, Демон (однойменні опери Чайковського і Рубінштейна), Ріголетто, Дон Жуан (однойменні опери Верді, В. А. Моцарта), Фігаро («Севільський цирульник» Россіні), Володимир Ульянов, Олег Кошовий («Брати Ульянови», «Молода гвардія» Мейтуса), Бабушкін («Дніпрові пороги» Колодуба).

ПОЛУДНЕ́ВА ЛІ́НІЯ — лінія перерізу площини *меридіана небесного* з площиною математичного *горизонту*. П. л. проходить через точки *Півночі* й *Півдня*.

ПОЛУЕ́КТОВ Микола Сергійович [н. 13 (26).X 1910, Одеса] — укр. рад. хімік-аналітик, акад. АН УРСР (з 1972). Закінчив Медико-аналітич. ін-т в Одесі (1931). У 1932—41 й 1945—58 працював в Ін-ті рідкісних металів, 1958—77 — зав. відділом Одес. лабораторій Ін-ту загальної та неорганічної хімії АН УРСР, з 1977 — зав. відділом Фіз.-хім. ін-ту АН УРСР. Учасник Великої Вітчизн. війни. Осн. наук. напрям — розробка фіз.-хім. методів визначення рідкісних елементів; полуменево-фотометричний та атомно-абсорбційний методи аналізу; спектрофотометричні й люмінесцентні методи визначення рідкіснозем. та ін. елементів; органічні реагенти у фотометричних методах; застосування люмінесценції кристалофосфорів в аналізі; хімія та спектроскопія комплексних сполук рідкіснозем. елементів. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

ПОЛУЗІ́Р'Я — річка у Полтав. обл. УРСР, права прит. Ворскли (бас. Дніпра). Довж. 70 км, площа бас. 731 км². Замерзає у грудні, скресає у березні.

ПОЛУМЕНЕ́ВА ПІЧ — промислова піч, де тепло передається виробам або матеріалам випромінюванням і *конвекцією* від газоподібних продуктів згоряння палива та випромінюванням від розжареної кладки. Тверде паливо згоряє в *топках* печі, рідке і газоподібне — в топках або в її робочому просторі. До П. п. належать деякі *нагрівальні печі*, *плавильні печі* та *термічні печі*.

ПОЛУНИ́ЦІ, суниці зелені (Fragaria viridis, синонім F. collina) — багаторічні трав'янисті рослини роду *суниці* (родини розових). Листки трійчасті, світло-зелені, опушені. Квітки білі. Плід — ягодоподібний (звичайно наз. ягодою), соковитий, з численними плодиками на поверхні. Плоди П. споживають свіжими і переробляють на варення. В дикому стані П. зустрічається майже по всій Європі; в СРСР — в Європ. частині, на Кавказі, в Сибіру, Серед. Азії. Росте в степах, по чагарниках, на узліссях майже по всій Україні, найбільше в Степу і Лісостепу. В побуті полуницями часто наз. суниці мускусні (F. moschata), а також великоплідні садові суниці.

ПОЛУПА́НОВ Андрій Васильович [2 (14).IX 1888, Ясинівський рудник, тепер смт Ясинівка Донец. обл.— 5.XII 1956, м. Євпаторія, Крим. обл.] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1912. Н. в сім'ї шахтаря. Був на військ. службі в Чорноморському флоті. За революц. пропаганду серед матросів засуджений до ув'язнення. Під час Лютневої революції 1917 — голова матроського к-ту міноносця «Фідонісі». В грудні 1917 очолив загін матросів-чорноморців, який брав участь у боях проти *Центральної ради*, зокрема у визволенні Києва в січні 1918. В 1918—20 — командир бронепоїзда «Свобода або смерть», очолював *Дніпровську військову флотилію*, групу бронепоїздів у складі 13-ї армії, командував бронечастинами 6-ї армії в боях проти нім. окупантів, петлюрівців, денікінців, врангелівців. З 1920 — на керівній парт. і госп. роботі. З 1953 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. нагородами.

ПОЛФЬО́РОВ Яків Якович [1 (13).IV 1891, станиця Ільїнська, тепер Краснодар. краю — 30.IX 1966, Харків] — укр. і рос. рад. музикознавець і диригент. У 1911 закінчив Петерб. консерваторію, навчався в Одес. консерваторії (клас композиції). Працював диригентом у театрах Петербурга та ін. міст. У 1918—21 — викладач Одес. консерваторії, 1921—24 — директор муз. технікуму в Петрограді, 1922—23 — відповідальний редактор журн. «Еженедельник Петроградских государственных академических театров». З 1924 жив у Харкові, був ректором Муз.-драм. інституту (1924—25), художн. керівником Укр. радіомовлення (1927—29), зав. муз. відділом Харків. держ. б-ки ім. В. Г. Короленка. Музикознавчі праці: «Звукові і музичні елементи в творах українських прозаїків» (1929), «Органіка» (1930), бібліографічний довідник «Російська музика 19 та 20 століть» (1935) та ін.

І. М. Лисенко.

ПОЛЮ́ДДЯ, «ходіння по людях» — збирання данини з підлеглого населення в *Київській Русі*, що його проводив кожної осені чи взимку великий київський князь або його намісник. Збирали хутро, мед, зерно, гроші тощо. Розмір

П. П. Полубояров.

М. М. Полуденний.

М. С. Полуектов.

данини точно не було визначено. Виїжджаючи на П., князі та їхні слуги грабували населення і чинили над ним насильства. Після *древлянського повстання 945* княгиня *Ольга* визначила обсяг данини і місця для її збирання. У феод. Литві та на загарбаних нею укр. землях у 14—16 ст. П. називали т. з. подарунок, а фактично — окрему данину, яку стягували з селян і населення міст на користь князівських старост і намісників.

ПО́ЛЮС (лат. polus, з грец. *πόλος*, букв.— вісь) — в широкому розумінні слова: 1) межа, границя, крайня точка чогось; 2) щось діаметрально протилежне іншому. Про значення терміна «полюс» у математиці див. у ст. *Координати, Особливі точки, Поляра* точки відносно лінії 2-го порядку; у географії, геофізиці, астрономії та ін. науках — у ст. *Полюси географічні, Полюси геомагнітні, Полюси світу, Полюси холоду*.

ПОЛЮСИ́ ГЕОГРАФІ́ЧНІ — точки перетину осі обертання Землі з її поверхнею. На П. г. сходяться всі меридіани. Розрізняють *Північний полюс* і *Південний полюс*.

ПОЛЮСИ́ ГЕОМАГНІ́ТНІ — точки перетину земної поверхні магнітною віссю Землі. Можна припустити, що Земля являє собою однорідно намагнічену кулю (сферу), магн. вісь якої утворює з віссю обертання Землі кут бл. 11,5°. З часом цей кут і положення П. г. змінюються. Їх визначають за допомогою обчислень на середину року, кратного п'яти. Координати П. г. на 1970 такі: широта для Пн. півкулі 78° 31′ пн. ш., довгота — 70° 01′ зх. д.; для Пд. півкулі — відповідно 78° 31′ пд. ш. і 109° 59′ сх. д. Див. також *Земний магнетизм*.

Є. І. Антонюк.

ПОЛЮСИ́ СВІ́ТУ — точки перетину *осі світу* з *небесною сферою*. Не беручи участі в добовому русі небесної сфери, П. с. внаслідок *прецесії* повільно переміщуються відносно зір по колах радіусом бл. 23,5° з центром у полюсі *екліптики*, здійснюючи повний оберт за 26 тис. років. Тепер Північний П. с. міститься поблизу зорі α Малої Ведмедиці, яку через це наз. *Полярною зорею;* через 5500 років він наблизиться до зорі α Цефея.

ПОЛЮСИ́ ХО́ЛОДУ — райони земної кулі з найнижчою абсолютною температурою повітря. У Пн. півкулі П. х. міститься в Сх. Сибіру (район Верхоянська — Оймякона) з абс. мінімумами т-ри —68° і —71°. У Пд. півкулі П. х. — у Сх. Антарктиді, на вис. бл. 3500 м, де на станції «Восток» абс. мінімум т-ри дорівнював —88,3°.

ПОЛЮ́ТА Георгій Антонович [1820, Гродно — 15 (27).IV 1897, Харків]—укр. вчений в галузі ветеринарії; один з перших вітчизн. вет. фармакологів-експериментаторів. У 1839 закінчив фарм. відділення Віленської медико-хірургічної академії, 1844 — вет. школу при Харків. ун-ті, а 1849 — мед. ф-т Харків. ун-ту. В 1851—81 — викладач фармакології спочатку в Харків. вет. училищі, згодом в Харків. вет. ін-ті. З 1859 — професор. Брав участь у боротьбі з чумою худоби і холерою людей. Один з організаторів вет. освіти в Росії. Праці з питань ветеринарії, ботаніки, зоології, медицини. Був членом Харків., Варшавського, Віленського, Вятського мед. товариств і Паризького ботанічного т-ва. Автор підручника «Ветеринарна фармакологія з загальною терапією і рецептурою» (1878) та ін.

С. В. Баженов.

ПОЛЮ́ЦІЯ (від лат. pollutio — забруднення)— мимовільне виверження (еякуляція) *сперми* у чоловіків, переважно під час сну при еротичних *сновидіннях*. Найчастіше спостерігаються у юнаків 14—15 років і свідчать про початок *статевого дозрівання*. Вік настання перших П. і їхня частота залежать від індивідуальних природжених особливостей (конституції, темпераменту тощо), заг. стану здоров'я, способу життя й спрямованості інтересів. У дорослого чоловіка, який має регулярні статеві зносини, виникають при тривалому статевому стриманні. Крім того, П. бувають при захворюваннях центр. нервової системи, *передміхурової залози* тощо.

ПОЛЯ́ ПОХОВА́НЬ, поля поховальних урн — стародавні могильники без будь-яких наземних ознак (курганів тощо), в яких поховано померлих або їхній спалений прах (іноді в глиняних урнах). П. п. поширені на Пд. Зх. Східної Європи і на тер. Зх. Європи з часів *бронзового віку* до раннього середньовіччя і властиві різним етнічним спільностям (слов'янським, кельтським, германським та ін.). Вважають, що найдавнішими П. п. були могильники *лужицької культури* (14 або 13 ст. до н. е.— 4 або 3 ст. до н. е.). Могильники багатьох пізніших археол. культур, поширених на тер. Сх. Європи, зокрема *висоцької культури, пшеворської культури, липицької культури* та ін., також належать до П. п. Але термін «поля поховань» (поступово він виходить з ужитку) свого часу в російській, а пізніше в рад. археол. л-рі було запроваджено гол. чин. щодо *зарубинецької культури* і *черняхівської культури*, що їх виділив 1899 В. В. *Хвойко* в Серед. Придніпров'ї. П. п. зарубинецької і черняхівської культур — це великі довгочасні могильники землеробського населення, що налічують сотні й навіть тисячі (черняхівська культура) поховань.

Літ.: Хвойко В. В. Поля погребений в среднем Приднепровье. «Записки Русского археологического общества», 1901, т. 12, в. 1—2; Спицын А. А. Поля погребальных урн. «Советская археология», 1948, т. 10; Смішко М. Доба полів поховань в західних областях УРСР. «Археологія». 1948, т. 2.

Є. В. Махно.

ПО́ЛЯ ТЕО́РІЯ — математична теорія, яка вивчає властивості скалярних, векторних і тензорних полів, тобто областей простору (або площини), кожній точці яких поставлені у відповідність число (*скаляр*; напр., т-ра, тиск, густина), вектор (напр., напруженість електр. чи магн. поля), *тензор* (напр., мех. напруження в твердому тілі). Осн. апаратом П. т. є векторний аналіз (див. *Векторне числення*) і *тензорний аналіз*. Поля, які не змінюються з часом, наз. стаціонарними. Скалярне стаціонарне поле задають однією числовою функцією координат (x, y, z) точки простору: $\varphi = \varphi(x, y, z)$. Напрям найшвидшого зростання скалярного поля визначається *градієнтом*. Векторне поле описують векторною функцією $\vec{A}(x, y, z) = A_x\vec{i} + A_y\vec{j} + A_z\vec{k}$, де A_x, A_y, A_z — проекції вектора $\vec{A}$ на координатні осі, $\vec{i}, \vec{j}, \vec{k}$ — одиничні вектори, напрямлені по координатних осях. Стаціонарне векторне поле можна зобразити за допомогою ліній, дотичні до яких у кожній точці мають напрям вектора поля в даній точці (напр., *силові лінії* електр. або магн. поля). Зміну векторного поля в околі деякої точки M (x, y, z) описують скаляром $\operatorname{div}\vec{A}$, який наз. *дивергенцією* (розходженням), та вектором $\operatorname{rot}\vec{A}$, який наз. ротором (вихром, див. *Вихор векторного поля*). Дивергенція характеризує зміну інтенсивності (густини) поля, а ротор є векторною характеристикою «обертальної складової» поля (його «скручування»). Якщо поле з векторною функцією $\vec{A}$ є полем швидкостей частинок в усталеному потоці нестисливої рідини, то $\operatorname{div}\vec{A}$ в точці M означає інтенсивність джерела ($\operatorname{div}\vec{A} > 0$) чи стоку ($\operatorname{div}\vec{A} < 0$) у цій точці або відсутність їх ($\operatorname{div}\vec{A} = 0$). Поле, в усіх точках якого дивергенція дорівнює нулю, наз. соленоїдальним, або трубчастим. Якщо $\vec{A}$ характеризує швидкість руху рідини, що заповнює деякий простір, то в точках простору, де $\operatorname{rot}\vec{A} \neq 0$, відбувається обертальний рух частинок рідини. Поле, в усіх точках якого ротор дорівнює нулеві, наз. потенціальним. Важливими характеристиками векторних полів є потік поля через поверхню, який визначається інтегралом по поверхні від скалярного добутку вектора поля на одиничний вектор нормалі до поверхні, та циркуляція поля по замкнутому контуру — інтеграл по контуру від скалярного добутку вектора поля на одиничний вектор дотичної до контура. Зв'язок потоку з дивергенцією описується *Остроградського формулою*, а циркуляції з ротором — *Стокса формулою*. Скалярні, векторні й тензорні поля, якими описують фіз. явища, задовольняють, як правило, певним диференціальним рівнянням, що виражають математично відповідні закони природи. Див. *Поля фізичні*.

Літ. див. до ст. *Векторне числення, Тензорний аналіз*.

ПОЛЯ́ ФІЗИ́ЧНІ — особлива форма *матерії*, посередник взаємодії між частинками речовини або віддаленими один від одного макроскопічними тілами. Поняття про П. ф. запровадили в 30—60-х рр. 19 ст. М. *Фарадей* і Дж. К. *Максвелл* для опису механізму дії електр. і магн. сил. П. ф. створюються самими частинками і

тілами в просторі, що їх оточує. Прикладами П. ф. є *електромагнітне поле,* гравітаційне поле (поле *тяжіння*), поле *ядерних сил*. Кожному типу взаємодії в природі відповідає певне П. ф. Фіз. поля не лише здійснюють взаємодію між частинками; можуть існувати й вільні поля, які не залежать від частинок, що їх створили. Так, змінні в часі електромагн. і гравітаційне поля поширюються в просторі відповідно у вигляді *електромагнітних хвиль* та *гравітаційних хвиль*. За *відносності теорією,* швидкість поширення взаємодії між частинками і швидкість поширення хвиль П. ф. не можуть перевищувати швидкості світла у вакуумі. Як і будь-який матеріальний об'єкт, П. ф. характеризуються енергією, імпульсом, моментом кількості руху та ін. фіз. величинами. Кожне П. ф. є системою з нескінченною кількістю *ступенів вільності*. Опис П. ф. у класичній теорії поля здійснюється за допомогою однієї або кількох функцій координат (x, y, z) і часу (t), які задають значення осн. фіз. величин у просторі; такі функції наз. польовими. Напр., електромагн. поле можна повністю описати за допомогою скалярного потенціалу $\varphi(x, y, z, t)$ і вектор-потенціалу $\vec{A}(x, y, z, t)$, які утворюють єдиний чотиривимірний вектор у просторі-часі. Осн. фіз. характеристики електромагн. поля — електр. і магн. *напруженості поля* — виражають через похідні від цих потенціалів. При заданих початкових значеннях польових функцій динаміка П. ф., тобто еволюція їх у просторі й часі, описується т. з. польовими рівняннями, які являють собою диференціальні рівняння з частинними похідними, що містять похідні по часу і координатах від польових функцій. Прикладами польових рівнянь є *Максвелла рівняння* для електромагн. поля і Ейнштейна рівняння — для гравітаційного. Вимоги теорії відносності накладають важливе обмеження на форму польових рівнянь: вони повинні бути інваріантними (точніше, коваріантними; див. *Інваріантність*) відносно *Лоренца перетворень*. У рівняння руху одного П. ф. можуть входити польові функції, що описують інші П. ф., а також змінні, які описують фіз. стани зосереджених об'єктів-частинок. Це є матем. відображенням факту взаємодії між різними П. ф., а також між полями і частинками. В класичній теорії поля протиставляються неперервні і дискретні об'єкти — поля і частинки. Подальший розвиток фізики показав, що і в неперервних, і в дискретних фіз. об'єктів реально проявляються як корпускулярні, так і хвильові властивості (див. *Бройля хвилі, Дифракція*). Поширення осн. принципів *квантової механіки* на системи з нескінченною кількістю ступенів вільності привело до створення *квантової теорії поля,* в якій елементарні частинки розглядають як квантові збудження (*кванти*) відповідних П. ф. Часто поняття «фізичне поле» застосовують до сукупності розподілених фіз. величин, напр. векторне поле швидкостей $\vec{v}(x)$ та скалярні поля тисків $p(x)$ і т-р $T(x)$ у потоці рідини чи газу, тензорне поле *напружень* механічних $u_{ik}(x)$ у деформівному твердому тілі. Див. також *Поля теорія*.

Літ.: Ахієзер О. І. Еволюція фізичної картини світу. К., 1973; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика, т. 2. М., 1973; див. також *літ.* до ст. *Квантова теорія поля*.

Д. В. Волков, П. І. Фомін.

ПОЛЯГА́ННЯ РОСЛИ́Н — втрата стеблами або всією трав'янистою рослиною нормального прямостоячого положення. П. р. найчастіше буває в посівах високорослого жита, пшениці, іноді вівса, ячменю, льону. Розрізняють П. р. стеблове (перегин соломин) і прикореневе (падіння рослини без перегину стебла). Причиною с т е б л о в о г о П. р. є: буйний розвиток вегетативної маси і пов'язане з цим недостатнє освітлення рослин; грибні захворювання рослин; наявність витких бур'янів у посівах. П р и к о р е н е в е П. р. пов'язане з недостатнім розвитком кореневої системи, втратою рослинами опору в перезволоженому грунті (надмірні *поливи* тощо). П. р. сприяють вітри, град, зливи. П. р. призводить до значних (30—50%) втрат урожаю. Щоб запобігти П. р., не допускають загущення посівів, надмірного азотного *живлення рослин,* перезволоження грунту; підживлюють рослини фосфорно-калійними і *марганцевими добривами;* обприскують посіви хлорхолінхлоридом; запроваджують стійкі щодо полягання сорти.

С. І. Лебедєв.

ПОЛЯ́КИ — нація, основне населення Польської Народної Республіки. Живуть також у країнах Америки (США, Канада, Бразілія, Аргентіна), Європи (Франція, Великобританія, ФРН, Бельгія, Чехословаччина та ін.), а також в СРСР. Заг. чисельність П.— 39,1 млн. чол. (1978); в СРСР за переписом 1979 — 1,15 млн. чол. (в УРСР — 258 тис. чол., живуть гол. чин. у Житомирській, Хмельницькій, Вінницькій, Волинській, Львівській і Тернопільській областях). Мова — польська (див. *Польська мова*). Переважна більшість віруючих П.— католики. Деякі дослідники ранній етногенез П. пов'язують з племенами *лужицької культури* і *поморської культури*. Складання польс. народності відбувалося в період формування Польс. д-ви (10—11 ст.). Її етнічну основу становили поляни, слензани, вісляни, мазовшани, поморяни та ін. племена. В рамках багатонац. д-ви — Речі Посполитої — відбувався процес нац. консолідації П., який ускладнився її поділами 1772, 1793, 1795, а також у роки воєн *Наполеона I* і після них. Після 2-ї світової війни польс. народ став на шлях будівництва соціалізму. Значна частина П. працює в пром-сті та на транспорті. Осн. заняття П.-селян — землеробство, тваринництво, рибальство. П.— нація з визначними культур. і революц. традиціями. П. мають багатий фольклор, нар. танці, розвинуте образотворче мистецтво. Про історію, господарство і культуру П. див. *Польща*.

Літ.: Народы зарубежной Европы, т. 1. М., 1964.

ПОЛЯКО́В Іван Євтійович [н. 12 (25).XI 1914, Гомель] — рад. державний і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1940. Н. в сім'ї робітника. Закінчив ВПШ при ЦК ВКП(б) (1949). З 1933 — робітник у Гомелі. З 1939 — на комсомольській роботі. В 1942—43 — секретар підпільного Гомельського обкому комсомолу та комісар 1-ї Гомельської партизан. бригади. В 1943—46 — перший секретар Гомельського, Мінського обкомів комсомолу. В 1949—53 — другий секретар, перший секретар Вітебського міськкому партії. В 1956—57 — голова Гомельського облвиконкому. В 1957—64 — перший секретар Гомельського обкому (1963—64 — Гомельського сільського обкому), 1964—77— Мінського обкому партії. З 1977 — голова Президії Верховної Ради БРСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. В 1961—66 — кандидат у члени ЦК КПРС. З 1966 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

І. Є. Поляков.

ПОЛЯКО́В Ілля Михайлович [3 (16).IX 1905, Харків — 4.XI 1976, Київ] — укр. рад. біолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1941. Закінчив Харків. ін-т нар. освіти (1926). В 1932—41 та 1944—48 — зав. кафедрою Харків. ун-ту. В 1941—44 — проф. Томського ун-ту. В 1947—56 — співробітник Ін-ту генетики і селекції АН УРСР. В 1956—68 — заст. директора, а з 1968 — директор Укр. н.-д. ін-ту рослинництва, селекції і генетики. Наук. праці в галузі експериментальної ботаніки, теоретичних проблем біології, дарвінізму та історії біології. Виявив ряд закономірностей *запліднення* квіткових рослин, досліджував цитологічні та фізіологічні причини вибірковості та т. з. множинного ефекту запліднення. Обгрунтував уявлення про три фази запліднення квіткових рослин.

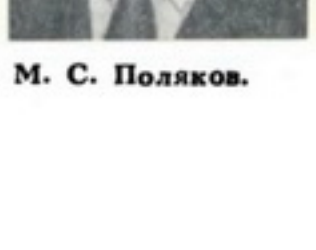

М. С. Поляков.

ПОЛЯКО́В Микола Сергійович [н. 5 (18).V 1903, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. вчений у галузі гірничої механіки, акад. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1945. Після закінчення (1926) Дніпроп. гірничого ін-ту викладав у ньому (1934—64— зав. кафедрою, 1947—61 — заст. директора). Водночас (з 1945) працював в Ін-ті гірничої справи АН УРСР (тепер Ін-т гірничої механіки ім. М. М. Федорова). З 1962 — керівник Дніпроп. відділення Ін-ту механіки АН УРСР, 1967—75 — директор Ін-ту геотех. механіки АН УРСР. Брав участь у буд-ві, реконструкції і відбудові шахт Донбасу. Керував розробкою нової технології підземного видобування марганцевої руди і бурого вугілля на Україні. Виконав важливі дослідження в галузі теорії й експлуатації гірничих трансп.

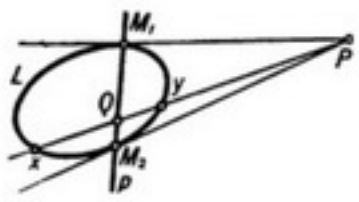

Поляра точки P відносно лінії L.

машин, їхнього розрахунку, механізації гірничих робіт. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ПОЛЯ́НА — селище міського типу Свалявського р-ну Закарп. обл. УРСР, за 10 км від залізнич. ст. Свалява. 3,4 тис. ж. (1981). У П.— з-д по розливу мінеральної води «Поляна-Квасова», ліспункт Свалявського лісокомбінату, лісництво, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. школи, 5 лік. закладів, у т. ч. лікарня; 4 клуби, 6 б-к.

П.— бальнеологічний курорт. Лікувальні засоби: мінеральні джерела «Поляна-Купель» з вуглекисло-гідрокарбонатнонатрієвою водою та «Поляна-Квасова». Вода застосовується для пиття і ванн. Воду джерел «Маргіт» (за 4 км від П.) і «Свалява» (за 9 км від П.) використовують для розливу. Санаторії «Поляна», «Сонячне Закарпаття».

Показання: хронічні гастрити, виразкова хвороба, захворювання печінки і жовчних шляхів, хронічні пієліти і цистити тощо. Сезон — цілий рік. П.— уперше згадується в 12 ст., с-ще міськ. типу — з 1971.

ПОЛЯ́НИ — сх.-слов'янське плем'я (союз племен) 6—9 ст., яке жило в Серед. Придніпров'ї. Центром полянської землі був Київ. Уперше П. згадуються в найдавнішій недатованій частині «*Повісті временних літ*». За археол. даними, рівень матеріальної культури П. був відносно високий. Літопис характеризує П. як найрозвинутіше в соціально-екон. відношенні сх.-слов'ян. плем'я. Основою г-ва П. було землеробство з застосуванням рала і плуга. Розвинутими були також скотарство, промисли і ремесла. В процесі розкладу родоплемінного ладу і становлення феод. відносин у межах племінної території П. утворилося політ. об'єднання (союз племен) — Полянське князівство. На чолі його стояв князь Кий (див. *Кий, Щек, Хорив і Либідь*). Згодом воно стало ядром давньорус. д-ви — Київської Русі. Останній раз П. згадуються в літописі під 944; пізніше відомі під назвою «русь».

ПОЛЯ́НКА — селище міського типу Баранівського р-ну Житомир. обл. УРСР. Розташована на р. Гнилушці (прит. Случі), за 35 км від залізнич. ст. Радулино. 1,8 тис. ж. (1981). У П.— електротех. фарфору з-д ім. 8 Березня (засн. 1906). Восьмирічна школа, амбулаторія, мед. пункт, клуб, 2 б-ки. П. відома з 1880, с-ще міськ. типу — з 1967.

ПОЛЯ́НКЕР Григорій Ісакович [н. 2 (15).II 1911, Умань] — євр. рад. письменник. Член КПРС з 1930. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1932. У повістях та романах «Вугілля» (1932), «Друга зустріч» (1937), «Шойл з Бапілля» (1938), «Шмая-розбійник» (1940) відтворив життя трудівників України. Романи (рос. мовою) «Золота долина» (1958), «Випробування вірності» (1961), «Булочник із Коломиї» (1964), «Старий Сантос та його нащадки» (1972), «Люди залишаються людьми» (1975), «Учитель із Меджибожа» (1977), зб. повістей і оповідань «Близькі і знайомі» (1980) — про героїзм робітників Рад. Прикарпаття у роки Великої Вітчизн. війни, про трудові подвиги в мирний час, дружбу народів. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Шойл з Бапілля. К., 1939; Шмая-розбійник. К., 1940; Син Вітчизни. Львів, 1948; Рос. перекл. Учитель из Меджибожа. К., 1981.

ПОЛЯ́НОВ Димитр (справж. ім'я та прізв.— Димитр Іванов Попов; 16.XII 1876, Карнобат — 25.IX 1953, Софія) — болг. поет. Основоположник болг. пролет. поезії. Член Болг. компартії з 1919. Друкуватися почав 1894 у соціалістичній пресі. У своїх творах, пройнятих патріотичним пафосом, пропагував ідеї соціалізму. Кращі з ранніх творів увійшли до збірок «Морські краплини» (1907), «Зі Сходу до Заходу» (1909). Редагував прогресивні журнали «Червен смях» (1920—23), «Наковалня» (1925—33). У зб. «Залізні вірші» (1921) писав про життя й боротьбу пролетаріату. В роки 2-ї світової війни виступав проти монархо-фашистського режиму. Після 1944 брав активну участь в літ. і громад. житті країни. Автор зб. «Білий голуб» (1951). Багато поезій присвятив дружбі болг. і рад. народів, боротьбі за мир («Наша дружба», 1944; «Від Шипки до Москви», 1946; «Прапор праці», 1950).

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Світло над Болгарією. К., 1954; [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 1. К., 1974; Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Антология болгарской поэзии. М., 1956. *О. Д. Кетков.*

ПОЛЯ́НОВСЬКИЙ МИР 1634 — мирний договір між Рос. державою і Річчю Посполитою про припинення рос.-польс. війни 1632—34, яка велася за повернення Смоленських і Чернігово-Сіверських земель, захоплених Польщею внаслідок інтервенції на поч. 17 ст. (див. *Польська і шведська інтервенція початку 17 століття*). Підписаний 17 (27).V — 4 (14).VI 1634 у с. Семлеві (на р. Поляновці, притоці Дніпра). П. м. підтвердив рос.-польс. кордон, встановлений за *Деулінським перемир'ям 1618*. Росія відмовилася від зайнятих у ході війни рос. земель (захоплених Польщею на поч. 17 ст.), за винятком м. Серпейська з повітом. Польща зобов'язалася вивести свої війська з тер. Рос. д-ви. Польс. король *Владислав IV* відмовився від претензій на рос. престол, таємно одержавши за це від рос. уряду 20 тис. крб. П. м. ратифіковано 1635. Розмежування кордонів згідно з договором проведено 1635—48. Росія повернула собі захоплені Польщею землі в результаті рос.-польс. війни 1654—67 (див. *Андрусівське перемир'я 1667, «Вічний мир» 1686*).

ПОЛЯ́НСЬКИЙ Анатолій Трохимович (н. 29.I 1928, м. Авдіївка, тепер Донец. обл.) — укр. та рос. рад. архітектор і художник-монументаліст, нар. арх. СРСР (з 1980), дійсний член АМ СРСР (з 1979). Член КПРС з 1953. В 1950 закінчив Моск. архіт. ін-т. Працює в архіт.-проектних установах Москви. Осн. роботи: комплекс Всесоюзного піонерського табору Артек ім. В. І. Леніна (1959), курортне містечко «Донбас» (1963), готель «Інтурист» (1978), обидва — у Ялті, будинки молоді в Цілиноградіі (1974) та в Донецьку (1979); твори монументального мистецтва: мозаїчне панно «Інтернаціональна дружба юнацтва», вітражі («Ігри дітей нашої планети» в піонерському таборі «Морський» у Криму, 1961), всі — у співавт. П. — автор теор. статей з питань архітектури. З 1981 — перший секретар правління Спілки архітекторів СРСР. Нагороджений орденом Жовтневої Революції; ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1967.

Тв.: Архитектурное творчество и стандартизация строительства. М., 1971.

ПОЛЯ́НСЬКИЙ Федір (Теодор; рр. н. і см. невід.) — укр. ливарник 18 ст. Працював у Львові. З його робіт найбільш відомі: дзвін 1753 від годинникового обладнання на вежі Кам'янець-Подільської ратуші; дзвін «Кирило» на дзвінниці львівської братської Успенської церкви. Серед інших робіт — дзвони з м. Щирця (1753), з сіл Сусідовичів (1759), Туринки (1761), Краківця, всі — на Львівщині, сіл Козина (1759) і Михайлівки (1764) — на Перемишлянщині (тепер у Львів. обл.); з міст Перемишля (1766) і Львова (1769). Форми, декор і пластичні зображення відливів П. виконані в стилі класицизму.

Літ.: Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні XIV—XVIII ст. К., 1973.

ПОЛЯ́РА точки відносно лінії 2-го порядку — *геометричне місце* точок Q, гармонійно спряжених з даною точкою P (мал.) відносно пар точок x, y перетину лінії L з прямими пучка, вершиною якого є P (див. *Гармонічне розміщення*). Точка P наз. полюсом поляри. П. являє собою пряму (p), що проходить через точки дотику *дотичних прямих* до лінії L, проведених з точки P. Якщо точка P лежить на даній лінії, то її П. буде дотична до цієї лінії, проведена через точку P. Аналогічно визначається полярна площина точки відносно поверхні 2-го порядку.

ПОЛЯРИЗА́ТОР — пристрій для одержання поляризованого (повністю або частково) оптичного випромінювання (див. *Поляризація світла*). До П. належать, зокрема, *поляроїди* і поляризаційні призми (див. *Призми оптичні*). Будь-який П. можна використати як *аналізатор* поляризованого випромінювання.

ПОЛЯРИЗА́ЦІЯ ДІЕЛЕ́КТРИКІВ — стан *діелектриків*, при якому дипольний момент кожного елемента об'єму діелектрика відмінний від нуля (див. *Диполь електричний*). При П. д. на поверхні діелектрика (інколи і в його об'ємі) з'являються нескомпенсовані зв'язані електр. заряди. Здебільшого П. д. виникає під дією зовн. електр. поля. Причиною її може бути: а) зміщення електронів у атомах та іонах (електронна, або деформаційна, П. д.); б) зміщення іонів у твердих діелектриках з

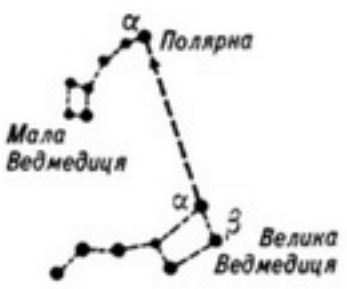

Схема визначення положення **Полярної зорі** на зоряному небі.

іонною кристалічною граткою (іонна П. д.); в) повертання дипольних молекул (орієнтаційна П. д.). Поляризація деяких діелектриків може виникати внаслідок дії ін. зовн. факторів, напр. мех. напружень (див. *П'єзоелектрика*). Існують діелектрики і з спонтанною (самочинною) поляризацією (див. *Піроелектрика, Сегнетоелектрики*), а також діелектрики, здатні тривалий час зберігати наелектризований стан *(електрети)*. Кількісною характеристикою П. д. є вектор поляризації $\vec{P} = d\vec{p}/dV$, де $d\vec{p}$ — геом. сума електр. дипольних моментів усіх частинок діелектрика в малому елементі його об'єму dV. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) вектор П. д. (інколи наз. просто П. д.) вимірюють у кулонах на метр квадратний (Кл/м²). При малих зовн. електр. полях в ізотропних (див. *Ізотропія*) діелектриках вектор $\vec{P}$ збігається за напрямом і пропорційний вектору напруженості електр. поля $\vec{E}$ в діелектрику. В анізотропних (див. *Анізотропія*) діелектричних кристалах $\vec{P}$ утворює різні кути з $\vec{E}$ (залежно від орієнтації $\vec{E}$ відносно осей симетрії кристала).

ПОЛЯРИЗА́ЦІЯ СВІ́ТЛА — упорядкованість в орієнтації векторів напруженості електричного ($\vec{E}$) й магнітного ($\vec{H}$) полів світлової хвилі (див. *Світло*). Розрізняють лінійну (плоску) П. с., коли вектор $\vec{E}$ зберігає сталий напрям, а також еліптичну і колову (циркулярну) П. с., при яких кінець вектора $\vec{E}$ описує відповідно еліпс і коло. Залежно від напряму обертання $\vec{E}$ (за чи проти годинникової стрілки) говорять про ліву чи праву еліптичну (або колову) П. с. Площина, яка проходить через $\vec{E}$ і напрям поширення лінійно поляризованого світла, наз. *площиною поляризації*. П. с. є проявом поперечності *електромагнітних хвиль*. Світловий *імпульс*, випромінюваний окремим елементарним випромінювачем (атомом, молекулою), завжди поляризований. У звичайних макроскопічних джерелах світла, які складаються з великої кількості частинок-випромінювачів, орієнтації векторів $\vec{E}$ світлових імпульсів окремих частинок розподілені хаотично і випромінювання таких джерел буде неполяризованим. П. с. виникає при випромінюванні анізотропними (див. *Анізотропія*) джерелами (напр., люмінесцентними кристалами), *лазерами*, а також у багатьох процесах взаємодії світла з речовиною, зокрема при заломленні й відбиванні, при проходженні в анізотропних кристалах (*подвійне променезаломлення*) та штучно анізотропних речовинах (див. *Керра явище*). З неполяризованого (природного) світла можна виділити поляризовану (повністю або частково) складову, створивши на шляху його поширення певні умови. Прилади, за допомогою яких здійснюють П. с., наз. *поляризаторами*. При взаємодії світла з речовиною характер його поляризації може змінюватися. Так, після проходження оптично анізотропного середовища лінійно поляризоване світло стає або еліптично поляризованим, або повертається його площина поляризації (див. *Оптична активність*). П. с. широко застосовують у науці й техніці (див., зокрема, *Поляриметрія*).

Літ.: Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976; Горбань І. С. Оптика. К., 1979.

ПОЛЯРИЗА́ЦІЯ ХВИЛЬ — порушення осьової симетрії розподілу збурень у поперечних хвилях відносно напряму їхнього поширення. В *неполяризованій* хвилі коливання (напр., зміщень і швидкостей частинок середовища у випадку *пружних хвиль* або напруженостей електричних і магнітних полів для *електромагнітних хвиль*) у кожній точці простору по всіх можливих напрямах у площині, перпендикулярній до напряму поширення хвилі, швидко і безладно змінюють одне одного. Поперечну хвилю наз. *поляризованою*, якщо напрям коливань у кожній точці простору залишається незмінним або змінюється з часом за певним законом. Див. також *Поляризація світла*.

ПОЛЯРИЗА́ЦІЯ ЧАСТИ́НОК — орієнтація *спінів* мікрочастинок (*електронів, нуклонів, атомних ядер* та ін.) у просторі відносно певного напряму (здебільшого напряму руху частинок або напряму магнітного поля). Частинка з ненульовою масою спокою і спіном s може перебувати в $2s + 1$ квантових станах з різною орієнтацією спіна відносно заданого напряму (напряму квантування). Поляризаційний стан частинок визначається заданням $(2s + 1)^2 - 1$ параметрів. Для нуклона, що має спін $^1/_2$, можливі дві орієнтації його спіна — паралельно і антипаралельно напряму квантування. Пучок нуклонів наз. поляризованим у напрямі Oz, якщо імовірності орієнтації спінів його частинок вздовж (w_+) і проти (w_-) напряму різні. При цьому ступінь поляризації пучка характеризують величиною $p_z = (w_+ - w_-)/(w_+ + w_-)$. Поляризація нуклонів повністю визначається вектором поляризації. В ядерній фізиці дослідження з участю поляризованих частинок — джерело одержання найбільш повної інформації про спінову залежність ядерних сил між нуклонами. Поляризаційні дослідження мають важливе значення для перевірки *симетрій* фундаментальних взаємодій, визначення спектроскопічних характеристик ядерних рівнів, вимірювання магн. дипольних і електр. квадрупольних моментів збуджених станів ядер, а також для перевірки *ядерних моделей* і встановлення механізмів ядерних процесів.

В. Ф. Харченко.

ПОЛЯРИМЕ́ТРІЯ — методи фізико-хім. досліджень, основані на вимірюванні повертання площини поляризації світла оптично активними речовинами (див. *Оптична активність*). Здебільшого такими речовинами є органічні сполуки. Вимірювання проводять за допомогою поляриметрів — оптичних приладів, у яких промінь світла послідовно проходить через систему з двох поляризаційних призм (див. *Призми оптичні*). Метод визначення вмісту речовин у розчині, оснований на пропорційній залежності кута повертання від концентрації оптично активної речовини, наз. *сахарометрією*. Він є осн. методом кількісних вимірювань при виробництві цукру, камфори, кокаїну, нікотину та багатьох ін. речовин. При вивченні хім. будови й просторової конфігурації сполук, при встановленні механізмів хім. реакцій застосовують *спектрополяриметрію* — поляриметричний метод, оснований на вимірюванні зміни кута повертання площини поляризації при зміні довжини хвилі світла.

ПОЛЯ́РНА ЗОРЯ, Полярна, α Малої Ведмедиці — *зоря* 2-ї візуальної *зоряної величини*, найяскравіша в сузір'ї *Малої Ведмедиці*. Її легко знайти, орієнтуючись по сузір'ю *Великої Ведмедиці* (мал.). Розміщена П. з. поблизу Пн. *полюса світу* (звідси назва), тому її використовують для визначення напряму на Пн. та широти місця (яка приблизно дорівнює висоті П. з. над горизонтом). Кутова відаль П. з. від полюса в 1980 близька до 50′ і, внаслідок *прецесії*, зменшується майже на 17″ за рік; бл. 2100 вона досягне найменшого значення — 28′. П. з. є потрійною зорею (див. *Кратні зорі*); найяскравіший її компонент — *цефеїда* з амплітудою зміни блиску 0,14 зоряної величини і періодом бл. 4 діб.

Д. І. Полянов.

А. Т. Полянський.

«ПОЛЯ́РНАЯ ЗВЕЗДА́» — 1) Рос. літ. альманах, який видавали 1823—25 в Петербурзі К. *Рилєєв* і О. *Бестужев*. Вийшло 3 випуски. «П. з.» мала чітко виражену декабристську орієнтацію і ставила за мету об'єднати передові літ. сили. В альманасі друкували твори О. Пушкін, О. Грибоєдов, І. Крилов, В. Жуковський, В. Кюхельбекер та ін., а також ліберально настроєні в той час Ф. Булгарін, О. Сенковський, М. Греч.

2) Літературно-політ. альманах *Вільної російської друкарні*, який видавали 1855—69 за кордоном О. *Герцен* і М. *Огарьов* рос. мовою (8 книжок: 7 вийшло в Лондоні, восьма — в Женеві; окремі книжки виходили повторними виданнями). На обкладинці альманаху було зображено профілі п'ятьох страчених декабристів, і цим підкреслювався зв'язок «П. з.» з декабристським альманахом. В «П. з.» вперше опубліковано спогади та ін. матеріали Миколи і Михайла Бестужевих, М. Луніна, І. Пущина, І. Якушкіна та ін. декабристів, ряд творів і біографічні матеріали О. Пушкіна, В. Бєлінського, П. Чаадаєва, вірші М. Лермонтова, статті і вірші М. Огарьова, твори І. Тургенєва, І. Аксакова та ін. Альманахи «П. з.» читав Т. Шевченко. В «Щоденнику» (1857) він зробив запис з приводу портретів декабристів на обкладинці. «П. з.» відіграла значну роль у розвитку передової рос. л-ри й суспільної думки. Високу оцінку дав їй В. І. Ленін

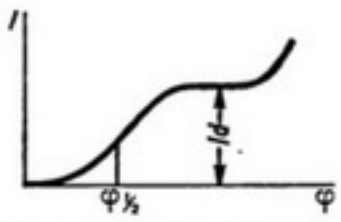

Полярографія. Загальна форма полярограми.

(Повне зібрання творів, т. 21, с. 246). «П. з.» перевидана в СРСР 1966—68 факсимільним способом з коментарями і покажчиками.

ПОЛЯ́РНЕ ПЛАТО́ — плато в центр. частині Антарктиди. Вис. понад 3000 м. Вкрите льодовиковим покривом (товщина льоду 1500—3000 м). На П. п. міститься *Південний полюс;* з 1957 діє наук. станція Амундсен-Скотт (США).

ПОЛЯ́РНИЙ ЗВ'ЯЗО́К — вид *хімічного зв'язку,* що характеризується наявністю сталого електричного дипольного моменту внаслідок незбігу центрів тяжіння негативного заряду електронів і позитивного заряду ядер (див. *Диполь* електричний). Більшість ковалентних, а також усі донорно-акцепторні та іонні зв'язки є П. з. Молекули, в яких атоми зв'язані П. з., наз. полярними, напр. H_2O, NH_3, HCl. Такі молекули часто більш реакційноздатні, ніж неполярні.

ПОЛЯ́РНІ КО́ЛА (Північне і Південне) — паралелі, що лежать на 66° 33′ (кут нахилу земної осі до площини *екліптики*) на Пн. і на Пд. від екватора. У день літнього сонцестояння (21 чи 22 червня) на Пн. від Північного П. к. Сонце не заходить (полярний день), а в день зимового сонцестояння (21 чи 22 грудня) — не сходить (полярна ніч). Аналогічні явища спостерігаються і в Пд. півкулі. Тривалість полярного дня і полярної ночі збільшується від доби на П. к. до півроку на полюсах.

ПОЛЯ́РНІ КООРДИНА́ТИ — числа, які в полярній системі *координат* визначають положення точки на площині.

ПОЛЯ́РНІ СТА́НЦІЇ — науково-дослідні станції, створені в *Арктиці* та *Антарктиці* для проведення систематичних спостережень за станом *навколишнього середовища*. На П. с. провадять регулярні метеорологічні, геомагн., гідрологічні, гляціологічні, а також біол., мед. та ін. дослідження. Рад. П. с. підпорядковані Держ. к-ту СРСР по гідрометеорології та контролю природного середовища. Перші П. с. було засновано під час 1-го Міжнар. полярного року (1882—83). У 30-х рр. 20 ст. в Арктиці було бл. 60 П. с., третина з них — радянські, створені, зокрема, у зв'язку з освоєнням *Північного морського шляху*. В 1981 тут діяло понад 200 П. с., майже половина з них — радянські, у т. ч. станції «*Північний полюс*», автом. радіометеорологічні станції тощо. На Алясці, у Гренландії, на о-вах *Канадського Арктичного архіпелагу* дослідження провадять П. с. США, Великобританії, Норвегії, Канади та ін. країн. В Антарктиці осн. мережу П. с. було створено під час підготовки та проведення Міжнар. геофіз. року (1957—58), першу рад. антарктичну станцію — наук. обсерваторію Мирний засн. 1956. У 1982 в Антарктиці діяло бл. 30 постійних станцій, які належать 11 д-вам (СРСР, Австралії, Аргентині, Великобританії, Новій Зеландії, Норвегії, ПАР, США, Франції, Японії, Чілі), у т. ч. 7 радянських — Мирний, Восток, Новолазарєвська, Молодіжна, Беллінсгаузен, Ленінградська та Російська. З 1971 гол. базою рад. досліджень є антарктичний метеорологічний центр — П. с. Молодіжна. Дані, що їх одержують на П. с., використовують для дослідження природи полярних районів земної кулі, а також для складання *прогнозів погоди,* обслуговування авіації і мор. судноплавства тощо. Див. також *Антарктичні станції*.

О. М. Артем'єв.

ПОЛЯ́РНІ СЯЙВА — свічення *атмосфери* Землі на висотах 80—1000 км, зумовлене збудженням атм. газів електронами і протонами, що приходять з навколоземного космосу. Формування потоків цих частинок відбувається при взаємодії *сонячного вітру* з *магнітним полем Землі* і залежить від *сонячної активності*. Найчастіше П. с. спостерігаються в двох полярних зонах уздовж 67—70° пн. і пд. геомагнітної широти. Іноді П. с. відмічаються в середніх і навіть низьких широтах (напр., вночі проти 26.I 1938 П. с. бачили навіть на Пд. березі Криму). П. с. вражають різноманітністю, барвистістю та динамічністю форм (див. іл. на окремому аркуші, с. 256—257). Під час П. с. атмосфера іонізується і нагрівається, що впливає на радіозв'язок і погоду. Спостереження П. с. допомагають вивчати радіаційну обстановку в околі Землі. Вперше думку про електр. природу П. с. висловив М. В. *Ломоносов*. Великого розвитку фізика П. с. набула в результаті комплексних досліджень за допомогою ракет і супутників Землі. У 1973 в СРСР за допомогою потужного прискорювача електронів, встановленого на борту ракети, було вперше створено штучне П. с. Такі експерименти дають змогу краще пізнати природу полярних сяйв.

Літ.: Гальперин Ю. И. Полярные сияния в магнитосфере. М., 1975; Несмянович А. Т. [та ін.]. Оптические эффекты в космическом эксперименте «Зарница-1». «Космические исследования на Украине», 1978, № 12; Исаев С. И. Полярные сияния. Мурманск, 1980.

М. І. Дзюбенко.

ПОЛЯ́РНІ ТІЛЬЦЯ, направні тільця, полоцити — клітини, які утворюються під час дозрівання яйцеклітини внаслідок двох її поділів (див. *Мейоз*). П. т. в результаті нерівномірного поділу містять ядерний матеріал і незначну кількість *цитоплазми,* є неповноцінними клітинами і, як правило, швидко гинуть. Див. також *Овогенез*.

Радянські **полярні станції** в Антарктиці: Беллінсгаузен (угорі) та Молодіжна.

ПОЛЯ́РНІСТЬ — властива організмам специфічна орієнтація процесів та структур у просторі, що спричинює морфофізіологічні відмінності на протилежних частинах клітин, тканин, органів або всього організму. У рослин П. виникла як наслідок нерівномірного впливу факторів навкол. середовища (світла, т-ри, сили земного тяжіння тощо) на різні частини рослини. Властива усім рослинним організмам, але найбільшого розвитку досягає у вищих рослин. Найяскравіше П. виявляється при вкоріненні живців: на верхньому кінці живця розвиваються *бруньки,* а на нижньому його кінці утворюються корені незалежно від положення живця в просторі. Провідна роль у поляризації рослинних клітин і тканин, орієнтуванні організму в просторі (див. *Тропізми*) належить *фітогормонам*. У деяких випадках можливе порушення П. шляхом зміни градієнтів гормональних та трофічних процесів, спричинюваних зміною умов навкол. середовища. У тварин П. має місце як в клітинах (напр., розташування *аксона* і *дендритів* у нервових клітинах), так і в цілому організмі (напр., розташування органоїдів по передньо-задній або дорзо-вентральній осі у найпростіших). Явище П. виявляється також при *вегетативному розмноженні* та *регенерації*.

ПОЛЯРОГРАФІ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ — один з *електрохімічних методів аналізу*; див. також *Полярографія*.

ПОЛЯРОГРА́ФІЯ — електрохім. метод *якісного аналізу, кількісного аналізу,* а також кінетики хім. процесів. Розробив 1922 Я. *Гейровський*. Грунтується на дослідженні електрохім. систем за допомогою їхніх вольтамперних кривих — полярограм (кривих залежності сили струму *I* від потенціалу індикаторного *електрода* φ), що їх одержують при *електролізі* досліджуваних речовин, застосовуючи гол. чин. ртутний крапельний електрод. Полярограми реєструють за допомогою приладів — полярографів. Заг. форма (мал.) полярограм зумовлена тим, що кожний компонент електроліту починає реагувати на електроді при певних φ. Швидкість реакції (струм *I*) збільшується зі зростанням φ (макс. приріст швидкості відповідає потенціалові півхвилі $\varphi_{1/2}$), а потім досягає сталої для кожного визначуваного компонента величини (горизонтальний відрізок на полярограмі). Макс. величина граничного струму I_d (на полярограмі) прямо пропорційна концентрації визначуваного компонента, коефіцієнтові *дифузії,* перемішуванню тощо. Різновидами П. є постійнострумова, зміннострумова, осцилографічна, імпульсна та ін. Методи П. застосовують для аналізу речовин у водних і неводних розчинах, аналізу сплавів, руд, мінер. сировини тощо.

Літ.: Делимарский Ю. К., Городыский А. В. Электродные процессы и

методы исследования в полярографии. К., 1960; Гейровский Я., Кута Я. Основы полярографии. Пер. с чеш. М., 1965. *О. В. Городиський.*

ПОЛЯРО́ЇД — оптичний прилад у вигляді прозорої плівки, яка перетворює неполяризоване світло на лінійно поляризоване (див. *Поляризація світла*); один з типів *поляризаторів*. Дія П. грунтується на явищі *дихроїзму*. Здебільшого П. одержують впресовуванням у плівку-матрицю великої кількості дрібних однаково орієнтованих подвійнозаломлюючих кристаликів, напр. кристаликів герапатиту (сірчанокислий йод — хінін). Виготовляють П. і без використання подвійнозаломлюючих кристалів, напр. розтягом полімерних плівок (дихроїзм виникає внаслідок однакової орієнтації витягнутих в одному напрямі молекул полімеру). Осн. перевага П. перед поляризаційними призмами — можливість одержання широких пучків поляризованого світла. Вади П. пов'язані з істотною зміною спектрального складу світла, яке проходить крізь такий поляризатор. П. застосовують переважно як поляризаційні *світлофільтри* (напр., для захисту очей водія від осліплювальної дії фар зустрічних машин).

ПОЛЯРО́Н — квантовий стаціонарний стан електрона провідності в діелектричному середовищі з інерційною поляризацією (див. *Поляризація діелектриків*). Виникає внаслідок взаємодії електрона з локальною поляризацією, зумовленою електр. полем електрона. Разом з локальною поляризацією електрон може рухатися в середовищі як носій струму. П. є складеною *квазічастинкою*, яку можна розглядати як сукупність електрона і зв'язаних з ним *фононів*. Спін П. дорівнює $^1/_2$, тобто П. належить до *ферміонів*. П.— одне з осн. уявлень електронної теорії напівпровідників і діелектриків з іонною граткою, яке дає змогу пояснити багато електр., фотоелектр. і оптичних явищ у цих речовинах. Припущення про можливість існування П. вперше висловив С. І. *Пекар*; він і розвинув кількісну теорію полярона.

ПОЛЬ (Pol) Вінцентій (20.IV 1807, Люблін — 2.XII 1872, Краків) — польс. поет-романтик, географ і етнограф. Дитинство провів на Львівщині. Закінчив Львівський ун-т (1827), навчався у Віденському ун-ті. Учасник польс. повстання 1830—31. В 1849—53 — професор географії Краківського ун-ту. В зб. віршів «Пісні Януша» (1833) та багатьох поезіях з демократичних позицій змалював життя й побут польс. народу, його минуле. В ряді творів (поеми «Сенаторська згода», 1854, «Могорт», 1855, та ін.) ідеалізував шляхту. Окремі частини поеми «Пісня про нашу землю» (1843) присвячені Україні. В працях «Картини з життя і мандрівок» (1846), «Погляд на північні схили Карпат» (1851), «Картини з життя і природи» (1869), «Північний схід Європи» (1870), статтях «Плем'я бойків», «Декілька рис до опису гуцулів на Буковині» (обидві опубл. 1966) подав відомості про бойків, гуцулів і лемків. За деякі помилкові твердження зазнав критики з боку І. Франка. Записував і перекладав польс. і нім. мовами укр. нар. пісні. Видав у вільному перекладі нім. мовою збірку укр. нар. пісень (1853).

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1979: Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Польская поэзия, т. 1. М., 1963.

Літ.: Болтарович З. Є. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. К., 1976. *В. Т. Полєк.*

ПОЛЬ Олександр Миколайович [20.VIII (1.IX) 1832, с. Малоолександрівське, тепер с. Малоолександрівка Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.— 26.VII (7.VIII) 1890, Катеринослав] — укр. краєзнавець. У 1854 закінчив юрид. ф-т Дерптського (тепер Тартуський) ун-ту. П. провадив археол. розкопки на тер. кол. Катеринославської губ., зібрав колекцію предметів старовини (бл. 5 тис.), що стало основою для створення музею його імені в Катеринославі (матеріали музею згодом увійшли до колекцій Дніпропетровського історичного музею). Сприяв розвиткові гірничої справи, зокрема залізорудної пром-сті, в Криворіжжі.

ПО́ЛЬДЕРИ (голл. polder, одн.)— осушені, освоєні і захищені від затоплення ділянки низовин *(маршів)*. Поширені переважно на узбережжі *Північного моря* (у Нідерландах, ФРН, Данії) та США.

ПО́ЛЬКА (чес. polka) — старовинний чес. нар. парний танець. Муз. розмір $^2/_4$. У 19 ст. поширилася по всій Європі, зокрема увійшла в муз. побут рос., білорус., укр. народів, набувши специфічних нац. ознак у музиці, хореографії тощо. Часто дістає назву від найменування місцевості, де П. популярна (напр., *Полтавочка*). Хореографами створено сценічні варіанти П. з елементами сюжету. П. концертного характеру писали Б. Сметана, С. Монюшко, М. Глинка, П. Чайковський, М. Лисенко.

Літ.: Гуменюк А. Народне хореографічне мистецтво України. К., 1963; Українські народні танці. К., 1969.

ПО́ЛЬМАН (Pohlmann) Фрідріх Людвіг (1805—16.VIII 1870, Львів) — нім., польс. та укр. театр. художник. За походженням німець. Художню освіту здобув у Берліні. Удосконалював майстерність у Бельгії, Голландії та Франції. В 1842—70 працював декоратором нім. і польс. труп у Львів. міськ. театрі. Оформив вистави «Маруся» за Г. Квіткою-Основ'яненком (1864), «Назар Стодоля» Т. Шевченка (1865), «Роксолана» Г. Якимовича (1865), «Німецькі бурші» Ф. Зуппе (1866) та ін., всі — в укр. *Театрі товариства «Руська бесіда»*.

Р. Я. Пилипчук.

ПОЛЬОВА́ Ганна Михайлівна (н. 21.III 1928, м. Мондер, провінція Альберта)—українська прогресивна письменниця в Канаді. Професор університету Британської Колумбії в м. Ванкувері (з 1976). З 1960 — голова Т-ва об'єднаних укр. канадців провінції Британська Колумбія. Голова провінц. відділу т-ва «Канада — СРСР» (1975), член дитячого відділу канад. парламенту (1974). Автор-ка книжок про Т. Шевченка англ. мовою «Малий Тарас» (1961) та «Весь світ — моє село» (1964, у співавт. з М. *Сейгом*). Підготувала (разом з М. Сейгом) і прочитала для запису на грамплатівку монтаж «Малий Тарас». П. належить ряд статей про Т. Шевченка та репортажів про подорожі на Рад. Україну й зустрічі з укр. письменниками. З 1980 — організатор «Шевченківських читань» в ун-тах Канади.

І. Г. Турбай.

ПОЛЬОВА́ — селище міського типу Дергачівського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташована за 7 км від залізнич. ст. Пересічна. 0,8 тис. ж. (1981). У П.— відділок радгоспу ім. М. О. Щорса. Восьмирічна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб, б-ка. Засн. 1678, с-ще міськ. типу — з 1938.

ПОЛЬОВИ́К — персонаж укр., рос., литовської, нім. та ін. міфологій; бог полів. В укр. фольклорі іноді виступає як злий польовий біс. Вважали, що він ховається в колоссі. Щоб не розгнівати П., на ниві залишали пучок незібраного збіжжя і закручували його («завивали бороду» польовикові).

ПОЛЬОВІ ШПА́ТИ (від нім. Spat) — група найпоширеніших породоутворюючих мінералів класу *силікатів*. Становлять бл. 50% маси *земної кори;* вони входять і до складу Місяця та *метеоритів*. За хім. складом П. ш.— *алюмосилікати* натрію, кальцію, калію, барію; як ізоморфні домішки (див. *Ізоморфізм* у хімії, фізиці, мінералогії) містять рубідій, цезій, свинець, стронцій тощо. П. ш. утворюють такі ізоморфні ряди: натрій-кальцієвий *(плагіоклази)* — між *альбітом* і *анортитом;* натрій-калієвий (лужні П. ш.) — між альбітом і калієвим П. ш. К $[AlSi_3O_8]$; калій-барієвий (гіалофани) — між калієвим П. ш. і цельзіаном Ва $[Al_2Si_2O_8]$; кальцій-барієвий (барієві плагіоклази) — між плагіоклазом і цельзіаном. У Рад. Союзі великі родовища П. ш. є в РРФСР (у Карелії, на Уралі, в Сибіру), на Україні (у межах *Українського щита*). Використовують у виробництві керамічних і фарфоро-фаянсових виробів, скляній і паперовій галузях пром-сті; іризуючі (див. *Іризація*) П. ш. — як *виробне каміння*, польово-шпатові гірські породи — як облицьовувальний матеріал.

В. І. Павлишин.

ПО́ЛЬСЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К (ПАН) — провідна наук. установа ПНР. Засн. 1952 у Варшаві. Об'єднує найвидатніших учених країни, є центром дослідницьких робіт, органом планування та керівництва розвитком науки в Польщі. ПАН складається з 7 відділень: сусп. наук; біол. наук; матем., фіз. і хім. наук; тех. наук; с.-г. і лісознавчих наук; мед. наук; наук про Землю і геологічних. Академія налічує (1980) 165 дійсних членів, 164 члени-кореспонденти, 96 іноз. членів, з них 34 — рад. учені, в т. ч. академіки АН СРСР і УРСР А. П. Александров, М. М. Боголюбов, О. Ю. Ішлінський, В. М. Глушков. Під керівництвом ПАН працює 58 регіональних і спеціалізованих наук. т-в. В системі академії діє 59 н.-д. ін-тів і центрів. Видає

ПОЛЬСЬКА І ШВЕДСЬКА ІНТЕРВЕНЦІЯ ПОЧАТКУ 17 СТОЛІТТЯ

З'їзди Польської об'єднаної робітничої партії •

I	15—21.XII	1948
II	10—17.III	1954
III	10—19.III	1959
IV	15—20.VI	1964
V	11—16.XI	1968
VI	6—11.XII	1971
VII	8—12.XII	1975
VIII	11—15.II	1980
IX	14—20.VII	1981

• Відбулися у Варшаві.

журн. «Польська наука», рос. мовою — «Журнал».

А. В. Санцевич

ПО́ЛЬСЬКА І ШВЕ́ДСЬКА ІНТЕРВЕ́НЦІЯ ПОЧА́ТКУ 17 СТОЛІ́ТТЯ — агресивні дії експансіоністських правлячих кіл Речі Посполитої та Швеції, спрямовані на розчленування Рос. держави та позбавлення її держ. незалежності. На поч. 17 ст., коли в Росії загострилися антифеод. боротьба (див. *Селянська війна початку 17 століття* в Росії) та суперечності всередині пануючого класу, правляча верхівка Речі Посполитої почала замасковану інтервенцію проти Рос. д-ви — восени 1604 при її підтримці загони *Лжедмитрія I* вдерлися на Сіверську Україну. Повстання в Москві в травні 1606, що закінчилося вбивством самозванця, означало поразку першої спроби агресії польс. феодалів проти Росії. Невдовзі польс. уряд здійснив ще одну спробу замаскованої інтервенції проти Рос. д-ви, використавши для цього *Лжедмитрія II*. Уряд *Василія Шуйського* в лютому 1609 уклав зі Швецією Виборзький договір, за яким Швеція надавала Росії для боротьби проти польс. загонів військо найманців взамін м. Корели з повітом (місц. населення не підкорилося умовам договору). Використавши цей договір як привід, Річ Посполита почала відкриту інтервенцію проти Росії. У вересні 1609 військо Речі Посполитої почало облогу Смоленська. Щоб зберегти привілейоване становище боярства і не допустити розгортання антифеод. руху в країні, створений після скинення В. Шуйського боярський уряд (див. «*Семибоярщина*») в серпні 1610 визнав рос. царем польс. королевича Владислава (див. *Владислав IV* Ваза) і потай впустив польс.-лит. військо в Москву. Це викликало піднесення нац.-визвольної боротьби (див., зокрема, *Народне ополчення 1611—12* під керівництвом Мініна і Пожарського). Широко розгорнулася й визвольна боротьба нар. мас України, що ослаблювала сили польс. феодалів і тим полегшувала рос. народові боротьбу за нац. незалежність. 26.X (5.XI) 1612 Москву було визволено. Останню спробу завоювання Рос. д-ви польс. уряд зробив 1617, коли його військо почало облогу Москви. Ця спроба теж закінчилася невдало для Речі Посполитої, в жовтні 1618 її військо змушене було відступити. Уряд Речі Посполитої пішов на підписання *Деулінського перемир'я 1618*. Росія, хоч і втрачала частину земель, дістала тривалий перепочинок. Відкрита швед. інтервенція почалася влітку 1610 на Пн. Росії. В липні 1611 швед. військо захопило Новгород, а до весни 1612 — Копор'є, Ям, Івангород, Орєшек, Гдов, Порхов, Стару Русу, Ладогу й Тіхвін. Спроби шведів захопити Псков (1612, 1615) закінчилися невдачею. Після другої спроби швед. уряд погодився на мирні переговори з урядом *Михайла Федоровича*, що завершилися укладенням *Столбовського миру 1617*. Цей мир і Деулінське перемир'я означали крах польс. і швед. інтервенції в Росії.

Літ.: Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и балтийский вопрос в конце XVI — начале XVII вв. М., 1973.

Л. А. Сухих.

ПО́ЛЬСЬКА МО́ВА — мова *поляків*. Належить до зх. підгрупи *слов'янських мов* індоєвроп. сім'ї. У сучас. П. м. виділяють 5 груп діалектів: великопольську, малопольську, мазовецьку, сілезьку й кашубську. Характерні фонетичні риси П. м.: наявність носових голосних ą, ę (dąb — «дуб», mięso — «м'ясо»); чергування **e** перед передньоязиковими твердими приголосними, залежно від походження, з **a** (wierzyć — wiara — «вірити» — віра») чи з **o** (nieść — niosę — «нести» — «несу»); чергування сполучення -er- після м'яких приголосних з -ar- — перед передньоязиковими твердими (twierdzić — twardy— «тве́рдити» — «твердий»); випадне **e**, залежно від походження, в одних словах виступає після м'яких приголосних (pies — psa — «пес» — «пса»), а в інших — після твердих (mech — mchu — «мох» — «моху»); ó й ą перед кінцевими дзвінкими приголосними чергуються з o й ę, якщо при відмінюванні ці приголосні виступають перед голосними (bób — bobu — «біб» — «бобу», błąd — błędu — «помилка» — «помилки»); шепелява вимова приголосних ć, dź, яким в ін. слов'ян. мовах відповідають м'які або тверді t, d (ciasto — «тісто», dzień — «день»); наголос постійний — на передостанньому складі. Морфологічні риси: флективна будова; форми 1-ї та 2-ї особи однини й множини минулого часу мають рухомі закінчення -em (-m), -eś (-ś), -śmy, -ście, які можуть приєднуватись до ін. слів у реченні (spałeś dobrze, dobrześ spał — «ти добре спав»). Закінчення -my в 1-й особі множини (robimy — «робимо») тощо. Найраніше польс. слова (власні назви) трапляються в документах, написаних лат. мовою, зокрема в Гнезненській буллі 1136. Найдавніші пам'ятки П. м. належать до 13—15 ст. Про л-ру П. м. див. *Польща*, розділ Література.

Літ.: Лер-Сплавинский Т. Польский язык. Пер. с польс. М., 1954; Польсько-український словник, т. 1—2. К., 1958—60.

Л. Л. Гумецька.

ПО́ЛЬСЬКА ОБ'Є́ДНАНА РОБІТНИ́ЧА ПА́РТІЯ (ПОРП). Ств. 15.XII 1948 на I з'їзді внаслідок об'єднання на марксистсько-ленінській ідеологічній і орг. основі Польс. робітн. партії (ППР) і оновленої Польс. соціалістичної партії (ств. 1893). Об'єднання поклало край піввіковому розколу в польс. робітн. русі і мало величезне значення для зміцнення сил соціалізму в Польщі. ПОРП є спадкоємицею і продовжувачкою революц. традицій Компартії Польщі (КПП), створеної 16.XII 1918 під назвою Комуністична робітн. партія Польщі (КРПП). КРПП була серед засновників Комінтерну (1919). В 1921 до її складу ввійшла КП Сх. Галичини (див. *Комуністична партія Західної України*), 1924 — Комуністична партія Зх. Білорусії. В березні 1925 КРПП перейменовано на КПП, що існувала до 1938. В січні 1942 на базі підпільних революц. орг-цій на окупованій німецько-фашистськими військами території Польщі утворено ППР, яка очолила боротьбу польс. народу проти гітлерівських загарбників, а після визволення Польщі (1945) — будівництво нар.-демократичної д-ви. I (Об'єднавчий) з'їзд ПОРП ухвалив ідеологічну декларацію, прийняв статут партії, осн. директиви 6-річного (1950—55) плану госп. розвитку і будівництва основ соціалізму. В ході реалізації 6-річного і наступних п'ятирічних планів під керівництвом ПОРП було здійснено соціалістичну індустріалізацію країни, значні соціальні перетворення. Польща перетворилася на розвинуту індустріально-аграрну країну. VI з'їзд ПОРП (1971) підбив підсумки виконання плану 1966—70, розробив програму соціально-екон. розвитку країни на 1971—75, прийняв розгорнуте рішення «За дальший соціалістичний розвиток Польської Народної Республіки», вніс зміни до статуту партії. VII з'їзд (1975) розробив програму на 1976—80, що передбачала прискорений соціально-екон. розвиток країни. Проте в 2-й пол. 70-х рр. внаслідок серйозних помилок в екон. і соціальній політиці, допущених керівництвом ПОРП і д-ви, нехтування екон. законів соціалізму (хибна інвестиційна політика, розпорошення коштів, заборгованість країни по міжнар. кредитах, неправильне використання їх, недооцінка с. г. та ін.) стан економіки країни значно погіршав. Не вдалося виконати планові завдання в деяких галузях пром-сті і с. г. VIII з'їзд ПОРП (1980) прийняв програму соціально-екон. розвитку країни на 1981—85. В ході виконання її через дії контрреволюц. сил, які мали намір повалити соціалістичну держ. систему, виступали проти ПОРП як виразника інтересів робітн. класу, проти її авангардної ролі в житті країни, виникли нові труднощі, що призвели до розладнання народногосп. механізму і порушення нормального ритму життя в країні. 6-й пленум ЦК ПОРП (вересень 1980) розглянув питання про політ. ситуацію в країні і актуальні завдання партії. Пленум рішуче висловився за соціалістичний шлях розвитку країни, підтвердив готовність ПОРП до змін, які повинні служити зміцненню соціалістичного г-ва, привести в рух нові сили народу, значно поліпшити методи господарювання. IX (надзвичайний) з'їзд ПОРП (липень 1981) розглянув назрілі питання соціально-політ. та екон. становища Польщі, намітив заходи по розвитку економіки, прийняв постанови «Про розвиток соціалістичної демократії і зміцнення керівної ролі ПОРП у соціалістичному будівництві й стабілізації суспільно-економічного становища в країні», про розробку перспективної програми ПОРП, затвердив проект нового статуту партії. ПОРП очолила боротьбу трудящих Польщі на захист справи соціалістичного будівництва. Брала участь у нарадах комуністичних і робітничих партій 1957, 1960 і 1969, у конференціях європ. комуністичних і

робітн. партій 1967 і 1976. Перший секретар ЦК — Войцех Ярузельський (з 1981). Друк. органи: ЦО — газ. «*Трибуна люду*», теор. і політ.— щоміс. журн. «Нове дрогі» («Нові шляхи», з 1947) та інші.

П. М. Калениченко, В. О. Нерод.

ПО́ЛЬСЬКЕ АГЕ́НТСТВО ПРЕ́СИ, ПАП (польс. PAP; Polska Agencja Prasowa) — центр. інформаційне агентство Польської Народної Республіки. Засн. 1944. Має відділення в багатьох країнах світу. Міститься у Варшаві.

ПО́ЛЬСЬКЕ ДЕМОКРАТИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО — польс. бурж.-шляхетська політ. організація. Засноване 17.III 1832 в Парижі групою польс. емігрантів. Склад П. д. т. був строкатим: від бурж. лібералів і демократів до соціалістів-утопістів. Програмний документ — Маніфест від 4.XII 1836 — проголосив метою П. д. т. боротьбу за незалежну, демократичну Польщу шляхом всенар. повстання, гол. рушійною силою якого мало бути селянство, а керівником — шляхта. Програма П. д. т. передбачала прогресивні бурж.-демократичні перетворення, разом з тим пропагувала класовий мир всередині нації, відновлення Польщі в кордонах 1772 (включаючи укр., білорус. і лит. землі). До лівого крила П. д. т. входили Т. *Кремповецький,* Й. *Лелевель.* У 1835 група лівих на чолі з С. *Ворцелем* відокремилася від П. д. т. і заснувала революц.-демократичне т-во «*Люд польський*». П. д. т. підготувало *Краківське повстання 1846,* його члени брали участь у революц. подіях 1848—49 в Польщі і Галичині. З утворенням (1862) Центр. нац. к-ту, який готував повстання (див. *Польське повстання 1863—64*), П. д. т. самоліквідувалося.

Ф. І. Стеблій.

ПО́ЛЬСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1794 — нац.-визвольне повстання проти царської Росії і Пруссії, які 1793 здійснили 2-й поділ Польщі, та проти реакційного магнатства, що захопило владу в результаті заколоту *Тарговицької конфедерації 1792.* Почалося 12.III 1794. Проходило під лозунгами відновлення нац. незалежності Польщі, возз'єднання польс. земель, відторгнутих внаслідок поділів Польщі 1772 і 1793 та продовження держ. реформ 1788—92. Керівником повстання був Т. *Косцюшко,* значну роль у ньому відіграв Г. *Коллонтай.* Повсталу шляхту підтримали селяни і городяни. В руки повстанців у березні перейшов Краків, 17—18.IV — Варшава, 22—23.IV — Вільно (Вільнюс). Шляхта вороже поставилася до революц. перетворень, запроваджених виданим Т. Косцюшком *Поланецьким універсалом 1794.* Разом з тим універсал не справдив і надій нар. мас, їхнє невдоволення виявилося в ослабленні підтримки П. п. селянством та у виступах варшавської бідноти 9.V і 28.VI проти реакційного магнатства. Протягом липня — вересня Варшаву тримали в облозі прусські війська, однак нар. повстання, що спалахнуло в їхньому тилу, змусило прусські війська відступити. Зі Сх. почали наступ рос. війська на чолі з О. В. *Суворовим.* Вони завдали кількох поразок повстанцям. 6.XI капітулювала Варшава. В листопаді повстання було остаточно придушено. Після цього в результаті 3-го поділу Польщі (1795) польс. д-ву було ліквідовано.

ПО́ЛЬСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1830—31, Листопадове повстання 1830 — нац.-визвольне повстання проти гніту рос. царизму, що охопило Королівство Польське і поширилося на тер. Литви, Білорусії та Правобережної України. Почалося 17 (29).XI 1830 у Варшаві, якою повстанці оволоділи наступного дня. Царські війська змушені були залишити місто, а на поч. грудня — й Королівство Польське. Революц. частина повстанців, об'єднана навколо «*Патріотичного товариства*», виступала за продовження боротьби до завоювання повної незалежності Польщі, консервативна — за угоду з царизмом за умови додержання ним конституції 1815. Незрілість польс. буржуазії зумовила гегемонію шляхти в повстанні. 23.XI (5.XII) 1830 ген. Ю. Хлопицький оголосив себе диктатором. Він заборонив діяльність «Патріотичного т-ва». На його пропозицію почати переговори *Микола I* відповів відмовою. 5 (17).I 1831 повстанці ліквідували диктатуру Хлопицького і відновили діяльність «Патріотичного т-ва». В ці дні було висунуто гасло польс. демократів, звернене до народів Росії: «За нашу і вашу свободу!». 18 (30).I польс. сейм утворив Нац. уряд (Жонд народовий) на чолі з князем А. Чарторийським, що висунув програму боротьби за відновлення Польщі в межах 1772. Відмова уряду від сел. реформи відштовхнула від повстання нар. маси, насамперед селян. Негативно ставилися до повстання й укр. та білорус. селяни, бо його перемога означала б відторгнення укр. і білорус. земель від Росії й посилення влади польс. поміщиків. У березні 1831 почалося повстання польс. населення в Литві й Білорусії, у квітні — травні — на Правобережній Україні. Повстанські групи, створені у Волин., Подільській і Київ. губерніях, були швидко розгромлені царськими військами. Вночі проти 27.VIII (8.IX) царські війська зайняли Варшаву. В жовтні повстання було жорстоко придушено. Після цього царський уряд ліквідував залишки держ. самостійності Польщі. Хоч. П. п. було «консервативною революцією» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 472), воно мало велике значення для дальшого розвитку польс. нац.-визвольн. руху.

Літ.: Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 20—40-е годы XIX в. К., 1979.

Г. І. Марахов.

ПО́ЛЬСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1863—64, Січневе повстання 1863 — нац.-визвольне повстання проти гніту рос. царизму, що вибухнуло в Королівстві Польському, Литві, частково на тер. Білорусії і Правобережної України. Визрівало в обстановці поразки Росії у *Кримській війні 1853—56* й загострення в зв'язку з цим кризи феод.-кріпосницької системи. Повстанню передувало виникнення революц. ситуації в Росії. В 1861 в ході масових патріотичних маніфестацій польс. населення утворилося два табори — «червоні» і «білі». «Червоні», що відстоювали інтереси збіднілої шляхти і дрібнобурж. елементів, виступали за нац. незалежність Польщі, радикальні соціальні перетворення, за єдність польс. і загальнорос. революц. руху. «Білі», що відображали інтереси великої та середньої шляхти й торг.-пром. буржуазії, домагалися автономії Польщі в межах 1772. Для підготовки повстання «червоні» в червні 1862 створили Центр. нац. к-т (ЦНК), визначна роль у якому належала *Я. Домбровському, З. Падлевському,* Б. Шварце. Провінційні к-ти «червоних» було створено в Литві й на Правобережній Україні. Приводом до початку повстання стало проведення в жовтні 1862 рекрутського набору в Польщі, що завдало удару революц. орг-ціям. Вночі проти 11 (23).I 1863 повстанці на заклик ЦНК напали на царські гарнізони. Повстання поширилося на всю тер. Королівства Польського, згодом охопило лит., білорус. і укр. землі. На Правобережній Україні вночі проти 27.IV (9.V) 1863 повстання підняв «Провінційний к-т на Русі» (польс. нелегальна орг-ція, засн. у серпні 1862). На Пн. Київ. губ. (Біличі, Бородянка) діяв загін повстанців на чолі з В. *Рудницьким.* У Волин. губ. загін під командуванням Е. *Ружицького* діяв у районі Житомира, Любара, Полонного, Мирополя. В повстанні взяв участь «Комітет рос. офіцерів у Польщі» під керівництвом А. О. *Потебні.* Проте широкої підтримки з боку білорус. і укр. населення, яке не поділяло прагнень польс. шляхти включити білорус. і укр. землі до складу Польщі, повстання не мало. Не було єдності і серед керівників повстання. У травні 1863 ЦНК було перейменовано на Нац. уряд (Жонд народовий), він створив розгалужену мережу повстанської влади. На Правобережній Україні його представляв Виконавчий відділ Жонду народового на Русі. Восени 1863 «білі» почали відходити від повстання, саботували рішення Жонду. До травня 1864 царський уряд при підтримці Пруссії та Австрії придушив повстання. Окремі загони вели боротьбу до 1865. К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали видатне міжнар. значення П. п. (див. Твори, т. 19, с. 36; т. 28, с. 459). Свої симпатії польс. повстанцям висловлював В. І. Ленін, водночас різко критикуючи М. П. *Драгоманова* за його класово обмежену негативну оцінку П. п. (див. Повне зібр. тв., т. 24, с. 140; т. 25, с. 283).

Літ.: Русско-польские революционные связи. Материалы и документы, т. 1—2. М., 1963; Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1864 гг. Материалы и документы, т. 1—2. К., 1963—64; Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. К., 1967.

Г. І. Марахов.

ПО́ЛЬСЬКИЙ КОМІСАРІА́Т — орган Рад. влади по роботі серед польс. біженців, солдатів і полонених (1917—19). Див. *Комісаріат у польських справах на Україні.*

ПОЛЬСЬКИЙ КОМІТЕТ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИЗВОЛЕННЯ

Герб Польщі.

ПОЛЬЩА

Площа — 312,7 тис. км²
Населення — 35,7 млн.чол. (1980)
Столиця — м. Варшава

ПО́ЛЬСЬКИЙ КОМІТЕ́Т НАЦІОНА́ЛЬНОГО ВИ́ЗВОЛЕННЯ (ПКНВ) — тимчасовий орган виконавчої влади в Польщі 1944. Заснований *Крайовою Радою Народовою* (КРН) 21.VII 1944 в період визволення Польщі Рад. Армією і Військом Польським від нім.-фашист. окупантів. До ПКНВ ввійшли представники революц. нац.-визвольного і демократичного руху — діячі Польс. робітн. партії, ліві соціалісти, представники Союзу польс. патріотів в СРСР та ін. 22.VII ПКНВ опублікував маніфест, що містив програму нар.-демократичних перетворень в країні (див. *Липневий маніфест 1944*). За угодою між Урядом СРСР і ПКНВ (від 26.VII) було визнано владу ПКНВ на всій визволеній тер. Польщі. ПКНВ провів велику роботу по відбудові пром-сті, транспорту, засобів зв'язку. 6.IX ПКНВ прийняв декрет про аграрну реформу. За постановою КРН 31.XII 1944 ПКНВ перетворено на Тимчасовий уряд Польс. Республіки (1945—47).

ПО́ЛЬСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ КОМІТЕ́Т, Польревком — тимчасовий орган революц. влади, створений 30.VII 1920 польс. комуністами на частині польс. території в умовах контрнаступу Червоної Армії під час *радянсько-польської війни 1920*. Діяв у м. Бялістоку. До П. р. к. входили Ю. *Мархлевський* (голова), Ф. Е. *Дзержинський*, Ф. Я. *Кон*, Е. Прухняк, Й. С. *Уншліхт*. К-т провів націоналізацію пром-сті, конфіскацію великої зем. власності, організував нар. міліцію, приступив до створення органів революц. влади на місцях і формування польс. Червоної Армії. Припинив існування наприкінці серпня 1920 після відступу Червоної Армії.

ПО́ЛЬСЬКИЙ «ТЕА́ТР НАРОДО́ВИЙ» (Teatr Narodowy) — один з провідних і найстаріших театрів Польщі. Засн. 1765 у Варшаві. Назва «Театр Народовий» — з 1807. В 1829 було створено філіал П. «Т. Н.» — «Розмаїтості»; 1836 їх об'єднано в один театр. В 1838—1915 він виступав під назвою Варшавського уряд. театру (з 1915 — театр «Розмаїтості»). В 1924 театр «Розмаїтості» знову почав називатися «Театром Народовим». Серед керівників — В. *Богуславський* (1783—1814, з перервами), Л. Осінський (1814—31, з перервами), в різний час — Ю. *Остерва*, К. Камінський, Л. *Сольський*, В. Гожиця та ін. В репертуарі: п'єси польс. класичних і сучас. драматургів, твори зарубіжних авторів. В 1962 і 1973 гастролював у СРСР. З 1973 П. «Т. Н.» має філіал — «Малий театр».

«ПО́ЛЬСЬКІ БРАТИ́» — представники радикальної течії *Реформації* в Польщі в 16—17 ст., послідовники *аріанства*. Ідеологами «П. б.» були Петро з Гоньондза і Григорій Павло з Бжезін. Поділялися на два крила: помірковане (заперечувало корінні соціальні перетворення) та радикальне (виступало проти приватної власності, д-ви та її установ, кріпацтва, феод. землеволодіння, станових привілеїв). Організації «П. б.» існували й на Україні (Чернігів, Хмільник, Гоща). З кін. 16 ст. «П. б.» проповідували вчення *соцініан*. З посиленням католицької реакції на початку 17 ст. почалось переслідування «П. б.». Після прийняття 1658 постанови сейму про вигнання «П. б.» з Польщі більша частина їх емігрувала, а решта перейшла в католицтво.

ПО́ЛЬСЬКО-ЛИТО́ВСЬКІ У́НІЇ — угоди між Польщею і *Великим князівством Литовським* про об'єднання в єдину державу, які укладалися в 14—16 ст. з метою відвернення агресії нім. феодалів. Найважливішими з них були *Кревська унія 1385*, *Городельська унія 1413*, *Люблінська унія 1569*. Кревська унія дала змогу згуртувати польс.-лит. сили для боротьби проти агресії *Тевтонського ордену* (див. *Грюнвальдська битва 1410*). Цю саму мету мала й Городельська унія. Люблінська унія 1569 завершила процес об'єднання Польського королівства з Великим князівством Литовським у федеративну польсько-литовську державу — *Річ Посполиту*. Польс. феодали використали укладення уній для загарбання українських і білоруських земель, що були в складі Литви.

Я. С. Мельничук.

ПО́ЛЬСЬКО-ТУРЕ́ЦЬКІ ВІ́ЙНИ 17 СТОЛІ́ТТЯ — війни між *Річчю Посполитою* і *Османською імперією* головним чином за володіння укр. землями. Початок війні 1620—21 поклало знищення турками під Цецорою (див. *Цецорська битва 1620*) загону С. *Жолкевського*, що вторгся в Молдавське князівство. 30-тисячне польс. військо і 40 тис. укр. козаків на чолі з *П. К. Сагайдачним* біля Хотина (1621) відбили атаки тур.-тат. військ (див. *Хотинська війна 1620*). За польс.-тур. миром 1623 кордон між цими д-вами встановлювався по Дністру. В і й н у 1672—76 почала Османська імперія. Тур.-тат. війська захопили Кам'янець-Подільський, продовжували наступ на Львів і Бучач. Польща змушена була укласти *Бучацький мирний договір 1672*, який не був визнаний польс. сеймом. У 1673 польс. армія розбила тур. військо під Хотином. У 1676 польс. військо успішно вело бої під Журавно. Проте Польща змушена була підписати *Журавненський мирний договір 1676*, за яким Поділля відійшло до Османської імперії, а значна частина Правобережної України — під владу тур. васала гетьмана П. Д. *Дорошенка*. Польс. сейм відмовився затвердити цей договір. В і й н у 1683—99 почала Польща, прийшовши на допомогу Австрії (вела війну проти Османської імперії з 1683), яка опинилася в критичному становищі внаслідок облоги турецьким військом Відня. В 1683 польс. військо разом з австр. армією і військом нім. князів під керівництвом Я. *Собеського*, при активній участі загонів укр. козацтва, розгромило турків під Віднем. У ході війни 1684 утворилася бажана для Росії антитур. коаліція (Польща, Австрія, Бранденбург, Венеція). До неї 1686 приєдналася Росія. Значним вкладом у справу боротьби проти турків були дії рос. і укр. військ (див. *Кримські походи 1687 і 1689*, *Азовські походи 1695—96*). За укладеними на *Карловицькому конгресі 1698—99* договорами та перемир'ям (з Росією) Азов було закріплено за Росією, Поділля та частина Правобережної України відійшли до Польщі, пониззя Дніпра і м. Керч залишалися (до 1774) за Туреччиною.

О. І. Гапусець.

ПО́ЛЬЩА, Польська Народна Республіка, ПНР — держава в центр. частині Європи. На Пн. омивається водами Балтійського м. В адм. відношенні поділяється на 49 воєводств. Карти див. на окремому аркуші, с. 496—497.

Державний лад. ПНР — соціалістична д-ва. Діє конституція 1952, з поправками 1957 і 1976. Найвищим органом держ. влади і єдиним законодавчим органом є однопалатний Сейм (460 депутатів), що обирається населенням на 4 роки. В періоди між сесіями Сейму його функції здійснює обирана ним з числа своїх депутатів Держ. рада. Держ. рада є також главою д-ви. Для контролю госп., фінанс. й орг.-адм. діяльності вищих і місц. органів держ. управління та підпорядкованих їм орг-цій існує Верховна контрольна палата, підпорядкована Сейму. Найвищим виконавчим і розпорядчим органом держ. влади є уряд — Рада Міністрів, яку призначає Сейм. Місц. органами держ. влади є Нар. ради, обирані населенням на 4 роки.

Природа. Берегова лінія мало розчленована. Береги низькі, піщані, з дюнами і косами. Найбільші затоки — Гданська бухта і Поморська бухта з Щецінською зат. Більшу частину території займає Польська низовина, в рельєфі якої виділяються примор. низькі рівнини, погорбовано-моренні Мазурське і Поморське поозер'я, Мазовецько-Подляська і Велькопольсько-Куявська низовини і Сілезька улогови-

ва. На Пд. від них — Малопольська й Люблінська височини. Вздовж пд.-зх. кордонів країни простягаються *Судети*, на Пд.— Карпати (вис. в межах П. до 2499 м, г. Риси на масиві *Татри*). Поклади кам. та бурого вугілля, природного газу, нафти, заліз., мідної, свинцевої, цинкової руд, калійно-магнієвої солі, сірки. Клімат помірний, перехідний від океанічного до континентального. Пересічна т-ра січня на узбережжі і на Зх. країни —1°, в центр. районах —3°, в горах до —6°; липня — відповідно +16, +17°, +18, +19° та від +10 до +14°. Пересічна річна сума опадів на рівнинах 500—600 мм, на височинах 600—700 мм, в горах до 1800 мм. Річкова сітка густа, добре розгалужена. Найбільші ріки — *Вісла* та *Одра*, басейни яких судноплавними каналами сполучені між собою, а також з системами Дніпра і Ельби. На рівнинах переважають дерново-підзолисті, у передгір'ях — бурі лісові, в горах — гірські бурі, по долинах річок — алювіальні ґрунти. Більша частина тер. П. розорана, лісами (гол. чин. хвойними, на Зх. та Пд.— мішаними) вкрито бл. 30% площі. В країні створено 13 нар. (нац.) парків, у т. ч. Кампіноський, Татранський, Бяловезький — частина *Біловезької Пущі*.

Населення. 98,5% нас. становлять *поляки*. Живуть також українці, білоруси, словаки, литовці, євреї. Пересічна густота нас.— 114 чол. на 1 км² (1980). Міське населення — 58% (1979). Найбільші міста: *Варшава, Лодзь, Краків, Вроцлав, Познань, Гданськ*.

Історія. Тер. П. була заселена в епоху *палеоліту*. В 1-му тис. до н. е.— 1-й пол. 1-го тис. н. е. відбувався процес етногенезу слов'ян. племен на тер. П. В 7 ст. у них почали зароджуватися феод. відносини на базі розкладу первісно-общинного ладу. У 8—9 ст. виникли племінні князівства. В 10 ст. на слов'ян. землях між рр. Одрою, Віслою та Бугом відбулося об'єднання польс. земель. Першим історично вірогідним польс. князем був *Мешко I* (бл. 960—992) з дин. *П'ястів*. За правління *Болеслава I* (992—1025) було завершено об'єднання польс. земель. У цей самий час загострилися відносини П. з Київською Руссю в зв'язку з походом Болеслава I 1018 на Київ. У 1025 П. проголошено королівством. У 12—13 ст. П. переживала період феод. роздробленості. Скориставшися з цього, нім. феодали захопили частину Зх. Помор'я і Гданське узбережжя. В 1241, 1259 і 1287 П. зазнала монг.-тат. навали. З кін. 13 ст. в П. почався процес об'єднання земель, який майже завершився за короля *Казимира III* Великого (1333—70). В 1349—52 П. загарбала Галицьку землю, 1377 — частину Зх. Волині. Загроза з боку *Тевтонського ордену* привела до об'єднання в кін. 14 ст. П. з *Великим князівством Литовським* (див. *Кревська унія 1385*). У *Грюнвальдській битві 1410* об'єднані польсько-лит.-рус. сили розгромили Тевтонський орден. За *Люблінською унією 1569* П. і Велике князівство Литовське об'єднались у двоєдину д-ву — *Річ Посполиту* з заг. сеймом і главою д-ви — королем. На підставі унії польс. *магнати* встановили панування на білорус. землях та на більшій частині України (Волинь, Брацлавщина та Київщина), що призвело до посилення феод., нац. та реліг. гноблення укр. та білорус. народів. На поч. 17 ст. відбулась агресія польс. феодалів проти Рос. д-ви (див. *Польська і шведська інтервенція початку 17 століття*). В кін. 16 — на поч. 17 ст. в П. загострилися класові відносини, масового характеру набрали антифеод. виступи селян. На Україні та в Білорусії широко розгорнулася боротьба нар. мас за соціальне і нац. визволення з-під ярма польс. панів і за возз'єднання з Рос. д-вою (сел.-козац. повстання під проводом К. *Косинського* 1591—93, Т. *Федоровича* 1630, І. *Сулими* 1635, Я. *Острянина* і К. *Скидана* 1637 та ін.). В результаті *визвольної війни українського народу 1648—54* відбулося *возз'єднання України з Росією 1654*. Але за *Андрусівським перемир'ям 1667* Правобережна Україна (крім Києва) залишилася під владою П. Постійні війни П. в 15—17 ст. з Рос. д-вою, Швецією, *Османською імперією* (див. *Польсько-турецькі війни 17 століття*), а також децентралізаторська політика польс. феодалів підірвали основи польс. д-ви, призвели до її ослаблення, що дало можливість сусіднім монархічним д-вам втручатись у внутр. справи П. Пруссія, Австрія і Росія здійснили поділи тер. П. (1772, 1793, 1795). П. на 120 років втратила держ. незалежність. У 1807 *Наполеон I*, розгромивши Пруссію, з частини польс. земель, що належали їй, створив васальне *Варшавське герцогство*. Після розгрому армії Наполеона I *Віденський конгрес 1814—15* здійснив новий переділ тер. П. Більшу частину Варшавського герцогства було перетворено на *Королівство Польське* і передано Росії. Пруссія здобула частину Варшав. герцогства, зберегла Сілезію, Помор'я та ін. землі; Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина) залишилася Галичина. Було створено *Краківську республіку*. Польс. народ не припиняв активної боротьби за свободу. *Польське повстання 1794* на чолі з Т. *Косцюшком*, а також значні нац.-визвольні рухи 1830—31, 1846, 1848, 1863—64 (див. *Польське повстання 1830—31, Краківське повстання 1846, Познанське повстання 1848, Польське повстання 1863—64*) викликали співчуття і підтримку прогресивних сил Росії. В 70—80-х рр. 19 ст. Королівство Польське стало найрозвинутішою у пром. відношенні частиною польс. земель. Усе більшого значення набував робітн. рух. У 1882 було створено першу революц. орг-цію робітн. класу — партію «*Пролетаріат*», 1893 — Соціал-демократію Королівства Польського (1900 перетворено на *Соціал-демократію Королівства Польського і Литви*). На межі 20 ст. в П. загострилися класові й нац. суперечності. Під час революції 1905—07 польс. пролетаріат виступав разом з російським проти гніту царизму і буржуазії, поєднавши завдання нац. і соціального визволення (див., зокрема, *Лодзинське повстання 1905*). На тер. П., що була під владою Австро-Угорщини, 1912—14 жив В. І. Ленін, відбулися *Краківська нарада ЦК РСДРП з партійними працівниками 1913, Поронінська нарада ЦК РСДРП з партійними працівниками 1913*. В роки 1-ї світової війни 1914—18 вся тер. П. була окупована військами Німеччини та Австро-Угорщини. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції створила умови для відновлення незалежної польс. д-ви. Рад. уряд 1917 визнав право П. на незалежність, підтвердивши це спец. декретом (серпень 1918) і анулювавши Петербурзькі конвенції 70—90-х рр. 18 ст. про поділи П. В П. розгорнувся революц. рух. У 1918 утворилася Комуністична робітн. партія Польщі (з 1925 — Компартія П.). В листопаді 1918 у багатьох пром. центрах незалежної П. виникли Ради робітн. депутатів. Проте при підтримці д-в *Антанти* владу в П. захопили поміщики і буржуазія. Бурж. правителі П. розв'язали війну проти Рад. Росії (див. *Радянсько-польська війна 1920*), внаслідок якої, за *Ризьким мирним договором 1921*, зх.-укр. і зх.-білорус. землі підпали під владу П. В 1921 П. встановила дипломатичні відносини з СРСР (переривалися 1939—41, 1943—45). В 1926 в П. було встановлено військ.-фашист. диктатуру (т. з. «*санаційний*» *режим*) на чолі з Ю. *Пілсудським*. Трудящі Зх. України і Зх. Білорусії під керівництвом КПЗУ і КПЗБ вели боротьбу проти соціального і нац. гніту, яку нещадно придушувала бурж.-поміщицька влада (див., зокрема, *Стрийський розстріл 1926, Володимиро-Волинський процес 1926—27, Ковельський процес 1934*). За темпами госп. розвитку П. опинилася на одному з останніх місць у Європі. Внасліде

док антинар. політики польс. бурж. уряду, в основі якої лежали антирадянщина і союз з міжнар. реакцією, тер. П. у вересні 1939 окупувала фашист. Німеччина. Великобританія і Франція, які були зв'язані з П. союзницькими зобов'язаннями, не подали їй допомоги. Рад. війська за розпорядженням Рад. уряду взяли під захист життя і майно населення Зх. України і Зх. Білорусії. Згідно з одностайною волею їхнього населення вони були включені до складу СРСР і возз'єднані відповідно з УРСР і БРСР (див. *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*). Нім.-фашист. окупанти проводили масове винищення польс. населення. На тер. П. вони створили табори смерті *Майданек, Освенцім* та ін. Польс. народ піднявся на боротьбу проти нім.-фашист. загарбників. У 1942 утворилася Польс. робітнича партія (ППР, наступниця Компартії П.), яка розгорнула діяльність по організації збройної боротьби проти окупантів (див. *Гвардія Людова, Армія Людова*). Вночі проти 1.I 1944 за ініціативою ППР у Варшаві було створено *Крайову Раду Народову* — підпільний тимчасовий верховний орган влади на чолі з Б. *Берутом*. Влітку 1944 Рад. Армія разом з *Військом Польським* (створене на тер. СРСР 1943) вступила на землю П. В окупованій нім.-фашист. військами столиці П. вибухнуло *Варшавське повстання 1944*, яке було жорстоко придушене гітлерівцями. 21.VII 1944 було утворено *Польський комітет національного визволення*, який виконував функції уряду П. на звільненій території. На тер. П. діяла також агентура емігрантського польс. уряду в Лондоні (див. *Армія Крайова*). Але її намагання зберегти в країні бурж. лад не були підтримані польс. народом, який став на бік прогресивних сил. В травні 1945 було завершено визволення всіх польс. земель (в боях за визволення П. загинули 600 тис. рад. воїнів). Перемога рад. і польс. народів у спільній боротьбі проти нім. фашистів у роки 2-ї світової війни стала могутнім фактором нац. відродження П. Вирішальне значення для зміцнення П. мав рад.-польс. договір 1945 про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво. На *Потсдамській конференції 1945*, завдяки твердій позиції СРСР, було встановлено зх. кордон П. по рр. Одрі і Нисі-Лужицькій. Нар. влада здійснила глибокі екон. і соціальні перетворення: зем. реформу, націоналізацію великої і серед. пром-сті, банків, засобів зв'язку і транспорту. Вибори до Законодавчого сейму (1947) принесли перемогу демократичному блоку на чолі з ППР. У 1948 на об'єднавчому з'їзді ППР з Польс. соціалістичною партією було створено Польську об'єднану робітничу партію (ПОРП). Під керівництвом ПОРП польс. народ у тісному співробітництві з Рад. Союзом та ін. братніми країнами, подолавши руйнівні наслідки війни став на шлях будівництва соціалізму. В 1952 Сейм прийняв конституцію, яка проголосила П. д-вою нар. демократії. В 1965 між СРСР і П. було підписано новий Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу на 20 років з наступним подовженням його кожні 5 років. Внаслідок здійснення п'ятирічного плану 1961—65 довоєнний рівень пром. виробництва було перевершено у 12 раз. Вирішальну роль у пром-сті почав відігравати соціалістичний сектор. Проте в с. г. переважаючим залишився приватний сектор. За роки нар. влади П. з аграрної перетворилася на індустріально розвинуту країну. На 1974 П. за обсягом пром. продукції посіла 10-е місце в світі. В 1976 в конституцію П. було внесено зміни, які відбили новий етап суспільного розвитку країни. Поглибилося рад.-польс. співробітництво, про що, зокрема, свідчив спільний космічний політ у червні — липні 1978 на орбітальному комплексі «Салют-6» — «Союз-30» — «Союз-29» радянських космонавтів і громадянина ПНР М. *Гермашевського*. Соціалізм приніс польс. д-ві справжню нац. незалежність, міцну гарантію недоторканності її кордонів. У кін. 70-х рр. прорахунки в плануванні й помилки в здійсненні системи управління нар. г-вом призвели до серйозних труднощів у політ. і екон. житті країни. Скориставшись з цього, противники соціалізму в П. при підтримці зовн. імперіалістичних сил, створюючи анархію, почали атаки на корінні засади польс. соціалістичної д-ви, намагаючись повернути розвиток подій у контрреволюц. русло, захопити владу. IX Надзвичайний з'їзд ПОРП (липень 1981) поставив завдання виходу країни

з кризового становища. У зв'язку з тим, що в П. через підступні дії антисоціалістичних елементів опинилися під загрозою соціально-екон. і культурні досягнення, здобуті в процесі соціалістичного будівництва, створилася ситуація, небезпечна щодо існування самої соціалістичної польської держави, Держ. рада П. в грудні 1981 утворила Військ. раду нац. порятунку і відповідно до положень конституції тимчасово запровадила на тер. країни воєнний стан (декрети про воєнний стан затверджено Сеймом у січні 1982).

У зовн. політиці П. виступає за зміцнення *соціалістичної співдружності*, за *мирне співіснування* з ін. д-вами, за поглиблення розрядки міжнар. напруженості, за роззброєння. Договір П. з ФРН 1970 визнав непорушність зх. польс. кордонів, сприяв стабілізації обстановки в Європі. Братерські відносини зв'язують П. з Рад. Союзом, ін. соціалістичними країнами. З 1945 П.— член ООН. П.— член *Організації Варшавського Договору, Ради Економічної Взаємодопомоги.*

Українці в Польщі. В П. живе бл. 300 тис. українців (1980). Вони беруть активну участь у суспільно-політ., госп. і культур. житті країни. В місцевостях, де живуть українці, існують укр. школи, укр. пед. ліцей (м. Бартошіце), б-ки, клуби. В польс. школах і коледжах за бажанням батьків діти українців вивчають рідну мову. У Варшавському ун-ті існує кафедра укр. філології. Видаються укр. мовою газ. «*Наше слово*» та журн. «Наша культура», працюють гуртки укр. мови.

Політичні партії. *Польська об'єднана робітнича партія,* засн. 1948. Об'єднана селянська партія, засн. 1949. Демократична партія, засн. 1938.

Народне господарство. За роки нар. влади внаслідок значних соціально-екон. перетворень (проведення зем. реформи, націоналізації пром-сті та ін.) при братерській допомозі СРСР та ін. соціалістичних країн П. з переважно аграрної перетворилася на індустріально-аграрну розвинуту соціалістичну країну. В 1980 нац. доход П. зріс проти 1950 майже в 6,5 раза. Частка пром-сті в нац. доході 1980 становила 53,6%, с. г.— 10,1%. З допомогою Рад. Союзу в П. споруджено 137 пром. підприємств (1980). Серед країн — членів РЕВ П. спеціалізується на випуску багатьох видів продукції машинобудування (в т. ч. транспортного), хім., фарм., легкої пром-сті, виробн. міді, цинку, кам. вугілля, сірки та ін. На поч. 80-х рр. кризові явища в соціально-екон. житті країни (волюнтаристські методи управління нар. г-вом, зростання зовнішньої заборгованості, порушення ринкової рівноваги всередині країни тощо) призвели до значного екон. спаду. IX Надзвичайний з'їзд ПОРП (1981) поставив завдання щодо впорядкування економіки для її нормального функціонування й підвищення здатності задовольняти сусп. потреби. Після запровадження 13.XII 1981 тимчасового воєнного стану економіка П. почала поступово нормалізуватися — поліпшилась робота органів управління, пром. підприємств, зокрема зросло видобування кам. вугілля тощо. В цих умовах велику екон. допомогу П. подають СРСР та ін. соціалістичні країни. В той же час правлячі кола деяких капіталістичних країн, насамперед США, застосували екон. санкції проти П., спрямовані на посилення в країні соціально-екон. труднощів, на дезорганізацію постачання населення, на загострення антипольської, антисоціалістичної політики, запровадженої імперіалістичними силами.

Промисловість. Основою паливно-енерг. балансу країни є вугілля (193,1 млн. т, 1980). За видобутком кам. вугілля П. посідає одне з провідних місць у світі. Його видобувають у Верхньосілезькому (бл. 98%), а також Валбжихському та Люблінському басейнах; буре вугілля — в Богатині, поблизу Коніна та Белхатува. Електроенергію (121,9 млрд. кВт · год, 1980) виробляють гол. чин. на ТЕС. Видобувають мідну, свинцево-цинкову руди, сірку, природний газ, в невеликій кількості нафту. Бл. 50% природного газу і 98% нафти П. імпортує, гол. чин. з СРСР по *газопроводу «Союз»* та нафтопроводу *«Дружба»*. Гол. центри нафтопереробної пром-сті — Плоцьк і Гданськ. На довізній залізній руді (переважно з СРСР) та місцевому коксі працюють металург. з-ди, зосереджені гол. чин. у Верхньосілезькій агломерації, в т. ч. комбінати ім. В. І. Леніна в Кракові та «Катовіце», збудовані з допомогою СРСР. У 1980 виплавлено 19,5 млн. т сталі. Кольорова металургія представлена виробн. міді (357 тис. т; Глогув, Орськ, Легниця), свинцю і цинку (Катовіце, Буковно, Мястечко-Сльонське) та алюмінію з імпортного глинозему (в районі Коніна). Гол. галузі пром-сті — машинобудування та металообробка, що характеризуються високою металоємністю та різноманітністю вироблюваної продукції. Розвинуті судно- (Гданськ, Гдиня, Щецін), авіа- (Варшава, Мелець, Свидник), вагоно- та локомотиво- (Свидниця, Зельона Гура, Вроцлав, Познань, Хшанув), автомобіле- (Варшава, Стараховіце, Ельч, Бельсько-Бяла, Люблін, Ниса та ін.) і тракторобудування (Варшава). Виробн. технологічного устаткування для шахт, металургійних заводів, комплектного устаткування для ливарних, хім., харч., деревообр., буд. матеріалів підприємств, а також верстатів, суднових двигунів, електромоторів, підйомно-трансп. засобів, побутових машин і апаратів, електронних виробів та ін. Хімічна пром-сть представлена виробн. сірчаної кислоти, мінеральних добрив, соди, хлору, пластмас, синтетичних волокон та каучуку. Гол. центри — Тарнув, Освенцім, Плоцьк, Бидгощ, Влоцлавек, Поліце, Тарнобжег, Пулави. Підприємства фарм., фотохім., парфюмерної (Варшава, Лодзь, Краків), гумової, цементної, склоробної, фарфоро-фаянсової, деревообр., целюлозно-паперової, шкіряно-взут., швейної пром-сті. Традиційно високорозвинуті текст. (бавовняна, лляна, вовняна, трикотажна) галузі, зосереджені гол. чин. в т. з. Лодзинському та Посудетському текст. районах. Численні підприємства харчосмакової (цукр., спирто-горілчаної, м'ясної, олійницької, рибної, тютюнової та ін.) промисловості. Пересічно за рік виловлюють бл. 0,7 млн. т риби, в лісах заготовляють 22—24 млн. м³ деревини.

Сільське господарство. Під с.-г. угіддями — 61% площі країни. Переважають невеликі одноосібні селян. г-ва. В 1979 в П. налічувалося 5,8 тис. держгоспів, 2,3 тис. виробничих кооперативів і 32 тис. с.-г. гуртків. У соціалістичному секторі 1980 виробляли 23,1% валової і 29,7% товарної с.-г. продукції. Гол. с.-г. культури (збір, млн. т, 1980): жито — 6,6, пшениця — 4,2, ячмінь — 3,4, овес — 2,2, картопля — 26,4, цукр. буряки — 10,1. Вирощують також овочі, тютюн, кормові та ягідні культури. На тваринництво припадає бл. 50% валової і понад 60% товарної продукції с. г. Поголів'я (млн., 1980): великої рогатої худоби — 12,6 (у т. ч. корів — 6,0), свиней — 21,2, овець — 4,2, коней — 1,8.

Транспорт. Найрозвинутіший залізничний транспорт. Довж. (тис. км, 1980): з-ць — 27,3 (у т. ч. електрифікованих — 6,9), автошляхів з твердим покриттям — 147,7. Розвинуте річкове судноплавство. Гол. мор. порти — Гданськ, Гдиня, Щецін. Тоннаж мор. торг. флоту — 4,5 млн. т дедвейт (1980). Основний міжнародний аеропорт — Окенце (поблизу Варшави).

Зовнішні економічні зв'язки. Гол. статті експорту— машини, пром. устаткування, судна, продукція хім. пром-сті, товари широкого вжитку, вугілля, кокс, мідь, сірка, цинк, прокат

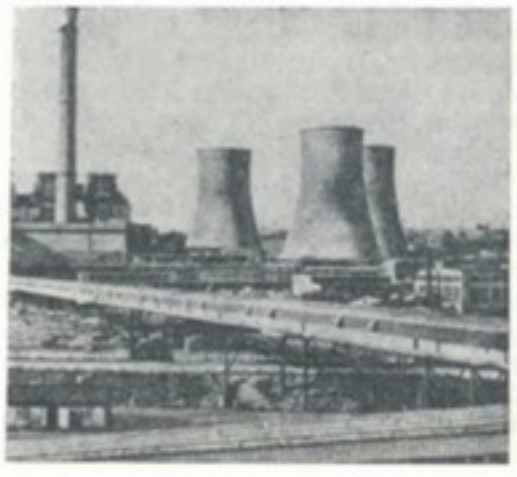

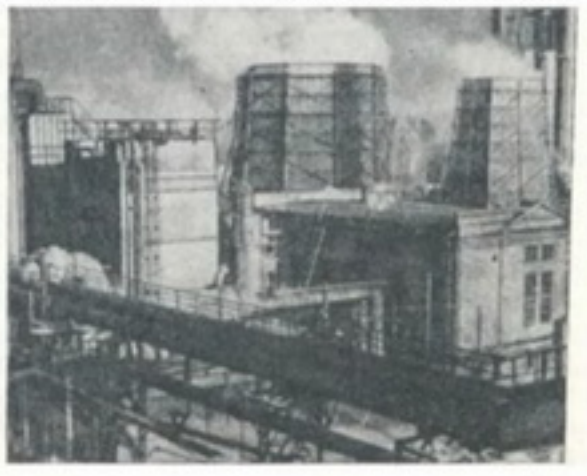

ТЕС у Турошуві. Металургійний комбінат імені В. І. Леніна у Кракові (Нова Гута).

Гданськ. Великий арсенал. Архітектор А. ван Обберген. 1605.

чорних металів та ін. Довозять сировину, паливо, зерно, с.-г. продукти тощо. Частка соціалістичних країн у зовнішньоторг. обороті П. (1980) становила бл. 56%, у т. ч. СРСР — понад 32%. Грош. одиниця — *злотий*. За курсом Держбанку СРСР 100 злотих = 22,5 крб. (січень 1982).

Ю. В. Іліяич.

Охорона здоров'я. За даними Головного статистичного управління ПНР, у країні 1980 було 200,5 тис. лікарняних ліжок (56,1 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 67,6 тис. лікарів (18,9 лікаря на 10 тис. ж.), 17,9 тис. зубних лікарів. Лікарів готують у 10 мед. академіях. Серед курортів найбільш відомі Криниця, Поляниця-Здруй, Сопот, Колобжег, Закопане.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. З 1973 у П. проводиться реформа системи освіти, завершення якої планується 1988/89 навч. р. Основою системи є 10-річна заг. серед. загальноосв. політех. школа, що складається з двох циклів — поч. навчання (1—3 класи) і систематичного навчання (4—10 класи). На базі 10 класу функціонуватимуть 2-річні спеціалізовані ліцеї, які даватимуть підготовку до праці і право вступу до вищих навч. закладів. Вже завершується реформа поч. ступеня навчання (строк навчання скорочено з 4 до 3 років). Одночасно на базі 8-річної обов'язкової школи функціонують усі типи серед. навч. закладів (4-річний загальноосв. ліцей, 2—3-річні нижчі професійні школи, що готують кваліфікованих робітників, а також 4—5-річні серед. професійні школи — ліцеї й технікуми. З 1977 в П. почався перехід до заг. 10-річної освіти. В 1978/79 навч. р. у 13 082 осн. 8-річних школах налічувалося понад 4,1 млн. учнів, у 1289 загальноосв. ліцеях — понад 490 тис., у 10 983 профес. навч. закладах — бл. 2 млн., у 90 вищих навч. закладах — понад 485 тис. Вищу освіту здобувають у 10 ун-тах, найстаріші з яких *Краківський університет* (Ягеллонський, засн. 1364) і *Варшавський університет* (засн. 1816), у політех. ін-тах, вищих с.-г., екон., пед. школах, мед. і худож. академіях тощо. Наук. діяльність у країні координують М-во науки, вищої освіти й техніки разом з *Польською академією наук*. Наук. дослідження проводяться в більш як 100 н.-д. ін-тах академії, вузах і відомчих наук. установах. У П. працюють Міжнар. матем. центр ім. С. Банаха (у Варшаві) та Міжнар. лабораторія сильних магнітних полів і низьких температур (у Вроцлаві). Найбільші б-ки: б-ка Краківського ун-ту (засн. 1364; 2,5 млн. одиниць зберігання), Нац. б-ка у Варшаві (засн. 1928; 2,6 млн. одиниць зберігання), б-ка Варшавського ун-ту (засн. 1817; бл. 1,7 млн. одиниць зберігання), б-ка Познанського ун-ту (засн. 1902; бл. 1,5 млн. одиниць зберігання), а також б-ки Польс. академії наук у Варшаві, Гданську, Кракові. Найбільші музеї: Нац. музей у Варшаві (засн. 1862), Нац. музей у Кракові (засн. 1879), Нац. музей у Познані (засн. 1857), Музеї В. І. Леніна у Варшаві, Кракові й Пороніні, Музеї Ф. Шопена у Варшаві й Желязовій Волі, А. Міцкевича — у Варшаві та ін.

А. К. Савіна.

Вроцлав. Ратуша. 2-а половина 13—поч. 16 ст.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1979 в П. видавалося 46 щоденних газет заг. тиражем 8838 млн. прим. і понад 2500 ін. періодичних видань заг. тиражем 32,4 млн. примірників. Провідні газети: «*Трибуна люду*» («Трибуна народу», з 1948) — центральний орган ЦК ПОРП. «Жечпосполіта» («Республіка», з 1982) — урядова, «Жиче Варшави» («Життя Варшави», з 1944), «Жолнєж вольності» («Солдат свободи», з 1943), «Дзєннік людови» («Народна газета», з 1945), «Кур'єр польскі» («Польський кур'єр», з 1957), «Штандар млодих» («Прапор молоді», з 1950). Основні щотижневики: «Політика» (з 1957), «Культура» (з 1963), «Перспективи» (з 1969). Журн. «Нове дроги» («Нові шляхи», з 1947) — теор. і політ. орган ЦК ПОРП. *Польське агентство преси* (ПАП), засн. 1944, є осн. джерелом внутр. і міжнар. інформації. З грудня 1981 у зв'язку з воєн станом тимчасово припинялося видання частини газет. Інформацію про політ., екон. і культур. життя П. за кордон передає Польс. агентство Інтерпресс, засн. 1967. Радіомовлення здійснюється К-том у справах радіо і телебачення «Польське радіо і телебачення», засн. 1944. Телебачення — з 1952 (регулярно з 1953).

Література П. лат. мовою виникла в 10 ст. До 16 ст. в ній переважали книги реліг. характеру, а також літописи й хроніки (Галла Аноніма, Вінцентія Кадлубка, «Історія Польщі» Яна *Длугоша*). Найраніші пам'ятки польс. мовою — теж переважно реліг. характеру (пісня «Богородиця», 13 ст.). Перші твори польс. мовою світського характеру з'явилися в 15 ст. («Сатира на ледачих селян»). У кін. 15 — на поч. 16 ст. л-ра П. вступила в період *Відродження*. Розвиток л-ри в 16 ст. пов'язаний з поширенням ідей *Реформації* і гуманізму. Твори М. *Рея*, Я. *Кохановського*, Ш. *Шимоновича*, С. *Кльоновича*, політ. публіцистика А. Фрич-Моджевського були пройняті пошаною до трудящої людини, ідеалами справедливості й патріотизму, викривали духівництво, аристократію і шляхту. В кін. 16 — на поч. 17 ст. розвивалася т. з. міщанська л-ра. Популярними ставали сатиричні поеми й повісті, дидактичні оди й драми, короткі жартівливі вірші («фрашки»). В реліг. поезії аріанців (див. *Аріанство*) і особливо в комедіях рибалтів (мандрівних акторів та дяків) відбито настрої соціальних низів, зокрема міщан і селян («Скарги селян на панів» та ін.). У 17 — 1-й пол. 18 ст. в творчості гол. представників *барокко* — М. К. Сарбевського, який писав лат. мовою, Я. А. Морштина і С. Г. Любомирського — помітне збагачення формальних досягнень переважно в галузі поезії, хоч ускладнена образна система, а то й химерність тропів та фігур призводили до спаду суспільних мотивів. Поширювалися панегірики, гербовники, псевдонаук. трактати тощо. На цьому фоні виділялася творчість В. Потоцького і К. Опалінського. З 2-ї пол. 18 ст. поширювались ідеї просвітителів (С. Конарський, Г. *Коллонтай*, С. Сташиць). У сатиричних і травестійних поемах, байках, комедіях передові письменники, представники класицизму (І. *Красіцький*, С. *Трембецький*, Т. Венгерський, Ф. Заблоцький) показували шляхетську обмеженість, розкривали соціальні контрасти. На поч. 19 ст. в л-рі П. панували епігони класицизму (поети К. Козьмян, А. Фелінський та ін.), які стояли на позиціях феод.-кріпосницької ідеології. Деяке пожвавлення внесла революційна (Я. Ясинський) і повстансько-патріотична поезія («Історичні пісні» Ю. *Немцевича*). Поряд з класицизмом розвивався сентименталізм (Ф. Карпінський, Я. Князьнін). У 20-х рр. 19 ст. під впливом нац.-визвольної боротьби зародився революц. романтизм, основоположником якого був А. *Міцкевич*. У своїх поезіях він прославляв учасників повстання 1830—31, декабристів, представників революц. народу, мріяв про демократичну Польщу. Представники «*української школи*» *в польській літературі* А. *Мальчевський*, Ю. Б. *Залеський*, С. *Гощинський* та ін. зверталися до укр. тематики, широко використовували укр. фольклор. У напрямі революц. демократизму розвивалася в еміграції творчість поетів Ю. *Словацького* і Ц. *Норвіда*, шляхетсько-аристократичні ілюзії проповідував З. *Красінський*. Пристрасними продовжувачами ідей революц. емігрантської л-ри на батьківщині були Е. Дембовський і Р. Бервінський. У творах поета-комедіографа А. *Фредро* своєрідно поєднувався класицизм з реалізмом. Ю. *Крашевський*, Л. Кондратович (Владислав *Сирокомля*), Л. *Совінський*, Ю. *Коженьовський* та ін. показували й життя укр. народу, засуджували кріпацтво. З 60-х рр. 19 ст. в л-рі утвердився критич. реалізм, розвивався соціальний та істор. роман. Е. *Ожешко*, Болеслав *Прус*, Г. *Сенкевич* та ін. у своїх творах розкривали соціальний антагонізм у польс. суспільстві, реалістично змальовували капіталістичні відносини в місті й на селі, розклад панівних верств. М. *Конопніцька*, яка виступила в л-рі 80-х рр., зображувала життя народу, його боротьбу проти соціального й нац. гніту. У творчості Г. *Запольської*, А. Дигасинського та ін. відчутні натуралістичні тенденції. У 80—90-х рр. активну участь у польс. літ. процесі брав І. Франко. В кін. 19 — на поч. 20 ст. С. *Жеромський*, В. *Реймонт*, В. *Оркан*, а також С. *Виспянський* і К. *Тетмайєр*, незважаючи на їхню своєрідну, «неоромантичну» поетику, продовжували лінію критичного реалізму, зображували тяжкі умови життя робітн. класу, соціальне розшарування на селі, наростання протесту в масах, трагедію інтелігенції. Зв'язані з «*Молодою Польщею*» вони значно розширили ідейно-естетичні обрії польс. л-ри. Представни-

ком польс. модернізму був С. *Пшибишевський*. Л-ра П. в міжвоєнний період (1918—38) характеризувалася поглибленням викривальних реалістичних тенденцій, посиленням інтересу до соціальної проблематики (З. *Налковська*, А. Струг, Ю. *Тувім* та ін.). Пролетарська л-ра висунула таких визначних письменників, як В. *Броневський*, Б. *Ясенський*, Л. *Кручковський*, В. *Василевська* та ін.

У тісному контакті з цією л-рою П. були західноукраїнські революційні письменники Я. *Галан*, С. *Тудор*, О. *Гаврилюк*, П. *Козланюк*. Загальнодемократична, особливо пролет. л-ра зростала й міцніла в боротьбі з формалістичними модерністськими течіями. Великим випробуванням для л-ри П. була 2-а світова війна і фашист. окупація. Передові письменники брали активну участь у боротьбі проти фашизму — в партизан. русі, в нар. армії, в підпільній патріот. діяльності. Ряд видатних письменників загинули у фашист. катівнях, концтаборах. З встановленням нар.-демократичного ладу передова частина письменників включилася в боротьбу за побудову соціалістичної культури. Провідною темою стає нова людина, формування її під впливом нових суспільних відносин, боротьба за мир і соціалізм. Широко популярні в П. та за її межами твори Л. Кручковського, Я. *Івашкевича*, Л. Рудницького, К. *Галчинського*, Є. *Путрамента*, В. Жукровського, Т. *Брези*; відома також творчість Ю. Пшибося, А. Стерна, Ю. Ленарта та ін. Польс. мовою перекладено твори Т. Шевченка, І. Франка та ін. класиків дожовтневої укр. л-ри. Видано «Антологію української поезії» (1976), збірки поезій М. Рильського, П. Тичини, М. Бажана, І. Драча та ін., романи О. Гончара, М. Стельмаха, В. Земляка, П. Загребельного та ін. Високо цінували укр. культуру А. Міцкевич, Ю. Словацький, С. Гощинський, Л. Совінський, Ю. Б. Залеський, Л. Кондратович, Е. Ожешко, В. Оркан, В. Броневський, Ю. Тувім, Я. Івашкевич та ін. Належну шану польській л-рі віддавали Т. Шевченко, Марко Вовчок, П. Гулак-Артемовський, І. Франко, В. Стефаник. На Україні видано «Антологію польської поезії» (тт. 1—2, 1979), багато творів польс. письменників, а також наукових праць, присвячених польс. л-рі. *Г. Д. Вервес.*

Архітектура. Найдавнішими пам'ятками на тер. П. є дерев'яні споруди общинних поселень Біскупина (4—3 ст. до н. е.; див. *Біскупинське городище*). Після прийняття християнства (966) розвивалося кам. культове буд-во (капела-ротонда Діви Марії на *Вавелі* в Кракові, 2-а пол. 10 ст.). З 2-ї пол. 11 ст. споруджують масивні, оздоблені скульптурою будівлі в *романському стилі* (костьоли св. Анджея в Кракові, бл. 1090; в Тумі, бл. 1141—61; Марії Магдалини у Вроцлаві, кін. 12 ст.; крипта св. Леонарда в соборі на Вавелі в Кракові, бл. 1100). У 13—15 ст. поширюється готика. В цей час зростають міста, формуються ансамблі їхніх центрів (ринкові площі), з'являються нові типи будинків (ратуші з баштами, сукняні ряди) і оборонні споруди та ін.; серед них — ратуша (13—17 ст.) і костьол св. Яна (13—15 ст.) в Торуні, ратуша (2-а пол. 13 — поч. 16 ст.) і костьол Іоанна Хрестителя (13—18 ст.) у Вроцлаві, «двір Артуса» в Гданську (14 ст., перебудований 1476—81), «Сукенніце» (13—14 ст.), костьол Діви Марії (бл. 1360 — серед. 16 ст.), «Колегіум Майус» (18 ст.), усі — в Кракові, монастирський комплекс у Мальборку (13—15 ст.). В епоху *Відродження* (16 ст.) створювалися своєрідні типи палаців з дворами, обнесеними аркадами (палаци-замки на Вавелі в Кракові, Баранові та ін.). З кін. 16, до 1-ї пол. 18 ст. в архітектурі П. панувало барокко (костьоли Петра і Павла, 1605—19, та бернардинів на Страдомі, 1670—80, обидва — в Кракові; королівська садиба Віланув у Варшаві, 1679—1731, арх. А. Лоччі та ін.). Розвивалася нар. дерев'яна архітектура. З 2-ї пол. 18 ст. поширюється *класицизм;* створюються значні міські громад. споруди й ансамблі (Бельведерський палац, 1818—22, арх. Я. Кубіцький; палац Лазенки, 1784—95, арх. Д. Мерліні, Я. Х. Камзетцер та ін.; Великий театр, 1820—32, арх. А. Корацці, Х. П. Айгнер, всі — у Варшаві). З 2-ї пол. 19 ст. в архітектурі переважає *еклектизм* (міст Понятовського у Варшаві, 1905—13, арх. С. Шіллер), пізніше — *конструктивізм*. У період 2-ї світової війни 1939—45 нім.-фашист. загарбники зруйнували багато міст і сіл Польщі, знищили численні пам'ятки архітектури. В повоєнний час проведено великі роботи щодо відбудови їх. Створено нові міста — Нова Гута (тепер частина Кракова), Нове Тихи та ін. Майже заново відбудовано Варшаву. Сучасна архітектура П. розвивається на основі використання найновіших буд. досягнень та прогресивних нар. традицій. Серед споруд — Будинок студенток (1964), Ін-т фізики та математики (1965), готель «Краковія» (1965), усі — в Кракові; стадіон Десятиліття (1954—55), магазин «Супер-сам» (1962); житл. комплекси Східний бік Маршалковської вул. (1972), Служев-над-Долинкою-Захід (1978), житл. р-н Стегни (1980), всі — у Варшаві; універмаг (1952); готель «Меркурій» (1964), обидва — у Познані.

Ф. Рушиць. Земля. 1898. Національний музей. Варшава.

Ю. Хелмонський. Лелеки. 1900. Національний музей. Варшава.

Образотворче мистецтво. Найдавніші художні пам'ятки на тер. П. сягають 2—1-го тис. до н. е. (вироби з кераміки, бронзи, дерева). З 10 ст. н. е. почало складатися власно польс. мистецтво. В 11—13 ст. набув поширення *романський стиль* (бронзові двері костьолу Діви Марії в Гнезно, бл. 1170; різьблені колони костьолу в Стшельно, 12 ст.; розпис костьолу в Тумі, бл. 1161; мініатюри в «Еммеранському кодексі», бл. 1099, та ін.). З кін. 13 до поч. 15 ст. в мистецтві панувала *готика* (надгробок В. Ягелла у Вавельському соборі в Кракові, 1421; мініатюри «Гнезнинської біблії», 1414).

В кін. 15—16 ст. почало формуватися мистецтво польського *Відродження* (вівтар роботи. В *Стоша* в Маріацькому костьолі у Кракові, 1477—89; мініатюри в «Кодексі Бехема», бл. 1505). З кін. 16 і до серед. 18 ст. в П. було поширене мистецтво *барокко* (декоративна скульптура в церквах та замках магнатів; релігійні картини К. Богушевського). В 17—18 ст. розвинулася портретна гравюра. Мистецтво П. 2-ї пол. 18 ст.— поч. 19 ст. пройняте ідеями просвітительства. Хоча окремі майстри (М. Баччареллі) створювали картини придворного характеру в стилі *класицизму*, більшість художників прагнули правдиво відтворити навколишнє життя (Б. Белотто, Ж. П. Норблін, О. *Орловський*), нац.-визвольну боротьбу польс. народу (А. Гротгер). Деякі риси класицизму властиві творчості А. Бродовського, романтизмом позначені твори П. *Міхаловського*. В цей час з'явилися реалістичний портрет (Г. Родаковський), нац. пейзаж (Ф. Костшевський), побутовий (Ю. *Коссак*) та історичний (Я. *Матейко*) жанри живопису. Окремі риси критичного реалізму спостерігаються в картинах А. *Котсіса*, В. *Герсона*. Найвищого розвитку цей напрям досяг у 19 ст. в творчості О. та М. *Геримських*.

З пролетарським рухом зв'язана творчість художників С. Ленца, Ф. *Коварського*. В скульптурі в цей період працювали Ц. Годебський, А. Кужава та ін. В кін. 19 — на поч. 20 ст. в мистецтво П. проникають *імпресіонізм* (живописці Л. *Вичулковський*, Я. *Станіславський*, Ю. *Фалат*), *символізм* (С. *Виспянський*, Я. *Мальчевський*). Після створення 1918 бурж. польс. д-ви мистецтво розвивалося суперечливо. Окремі митці наслідували новітні досягнення зх.-європ. культури, інші намагалися створити сучас. нац.

К. Дуніковський. Портрет матері. 1899. Бронза. Національний музей. Варшава.

стиль. Відчутні були впливи *кубізму* й *експресіонізму* (художники З. Пронашко, Т. Чижевський), *модерну* (Л. Стрієньська). Демократичним було мистецтво В. *Скочиляса*, який створив гравюри в нар. стилі. Риси *примітивізму* властиві творчості Ю. Т. *Маковського; постімпресіонізму* — Я. Цибіса, З. Валішевського та ін. У 30-х рр. посилилися соціально-критичні тенденції (М. Ярема, Ф. Бартошек). В цей період активно працював відомий польс. скульптор К. *Дуніковський*. Після встановлення народної влади в образотворчому мистецтві П. стали відомими такі живописці, як В. Вейс, Ф. Коварський, Х. Краєвська та Й. Краєвський, А. Кобздей, скульптор С. Горно-Поплавський, графіки Т. Кулісевич, Т. *Трепковський* та ін. В цей час набула розвитку монументальна скульптура. З середини 50-х рр. у мистецтві поширилися різні модерністські впливи, зокрема *абстрактне мистецтво, сюрреалізм*, «*оп-арт*», *поп-арт* та ін. Деякі митці залишилися прихильниками реалізму. Давні традиції мають різні види декор.-ужиткового мистецтва: живопис на склі, настінні розписи, різьблення на дереві, ткацтво, вишивання, мереживо, кераміка, вирізування з паперу тощо. Здавна існують зв'язки між укр. та польс. мистецтвом. У П. працювали укр. художники: Владика (брав участь у розписах монастиря в Лисці, 1393—94), Андрій (розписав костьол св. Трійці в Любліні, 1418), Гайль (розписав Сандомирський костьол, 20—30-і рр. 15 ст.). В 70-х рр. 18 ст. в П. працював гравер О. Тарасевич. У 19 ст. велика дружба зв'язувала Т. Шевченка з польс. художниками Р. Жуковським та Б. Залєським. У краківській Академії красних мистецтв навчалися укр. художники М. Бурачек, І. Труш, М. Жук, О. Новаківський, В. Масляников, Л. Левицький та ін. Багато творів присвятили Україні польс. митці Ю. Коссак, Л. Вичулковський, Я. Станіславський, Є. Вжещ, які жили або бували на Україні. Тут, зокрема у Києві, працював польський художник В. *Котарбінський*, який виконав низку розписів у *Володимирському соборі* та будинку, де тепер міститься Київ. музей Т. Г. Шевченка. Виставки польс. образотворчого мистецтва відбулися в різних містах України, а українського — у Польщі.

І. М. Блюміна.

Музика. У польс. муз. фольклорі є спільність з муз. фольклором ін. слов. народів, зокрема з українським. Для народних пісень характерні одноголосся і тридольний пунктирний або дводольний синкопований ритм. Найпоширеніші народні танці — куяв'як, оберек, *краков'як*, *мазурка*; музичні інструменти — скрипка, генсле, мазанка (струнні), дуда, лігава, басун (духові), бубон та ін. З 9—10 ст. в П. розвивалася церковна профес. музика, в 12—13 ст.— світська (лицарські пісні — сервенти); багатоголосся застосовувалося спочатку в церк. музиці (напр., твори Миколи з Радома, 1-а пол. 15 ст.), а пізніше і в світській (поліфонічні *мадригали*, обробки народних пісень і танців); розвивалася міська музична культура.

Серед композиторів 16 ст.— Вацлав з Шамотул, М. Гомулка, 17 ст.— М. Зеленський, А. Яжембський, М. Мельчевський, Б. Пенкель. Зростання у 18—19 ст. нац.-визвольного руху сприяло появі патріотичних пісень, пісень польс. повстанців («Вперед рушайте», «З димом пожеж»), революц. пісень («Варшав'янка»). В 1765 у Варшаві засн. польс. «Театр Народовий», в якому було поставлено перші польс. опери: «Ощасливлені злидні» М. Каменського, побудовану на сюжеті з нар. життя і фольклорних мелодіях, «Краків'яни і гуралі» Я. Стефані (лібретто В. *Богуславського*), позначену нац.-визвольними тенденціями. Протягом 1785—94 сформувалася перша профес. балетна трупа. В 1801 у Варшаві відкрито балетну школу (з 1818 — при «Театрі Народовому»), 1821 — ін-т музики і декламації. В 1833 у Варшаві відкрито «Великий театр». У 18 ст. розвинулася також інструм. музика (полонези, мазурки, вальси М. *Огінського*, симфонії Хіляри, Я. Щуровського, А. Мілвіда, Я. Ванського, В. Данковського). Композитори початку 19 ст. Ю. Ельснер, Ф. Яневич, К. Курпінський, К. Ліпінський, І. Ф. Добжинський були авторами опер, симфоній та ін. творів. Вершиною польської нац. музики була творчість Ф. Шопена та С. Монюшка. Активну діяльність вів основоположник польс. муз. етнографії О. Кольберг. В 19 — на поч. 20 ст. розвивали нац. муз. культуру композитори В. Желенський, Х. Яроцький, З. Носковський, Г. *Венявський* та ін. Високого рівня досягло виконавське мистецтво (скрипалі К. Ліпінський, Г. Венявський, Ап. *Контський*, П. Коханський; піаністи М. *Шимановська*, Ю. Венявський, Ант. Контський, Ю. Зарембський, Ю. *Гофман;* диригенти Е. Млинарський, Г. *Фітельберг;* співаки А. Дідур, Я. та Е. Решке, Я. *Королевич-Вайдова*, М. *Зембріх-Коханська*). В 1901 організовано Варшавську філармонію. На поч. 20 ст. розквітла творчість І. *Падеревського*, Я. Галля, П. Машинського, М. *Солтиса*, В. Малішевського (учня М. Римського-Корсакова); виникло угруповання «*Молода Польща*» (композитори М. Карлович, Л. Ружицький, К. *Шимановський*, Г. Фітельберг, А. Шелюто), яке прагнуло відшукати нові шляхи розвитку польс. нац. муз. культури на основі поєднання нар. нац. рис з досягненнями світового муз. мистецтва. Почалося відродження нац. балету (балетмейстери П. Зайліх, Ф. Парнель, Я. Циклінський). Для муз. культури П. 20—30-х рр. 20 ст. характерні гостра боротьба різних, часто суперечливих тенденцій, що розвинулися під впливом нової музики композиторів різних країн, пошуки власних шляхів у творчості (композитори С. Вехович, К. Сікорський, Б. Войтович, Б. Шабельський, Ю. Кофлер). Серед виконавців — піаністи Х. Штомпка, С. Шпинальський, З. Джевецький; скрипалі І. Дубинська, Е. Уминська; співаки Я. *Кепура*, Є. Бандровська-Турська. В 1937 створено самостійну трупу Балет польський (керівники Б. Ніжинська та Л. Вуйціковський, солісти О. Славська, О. Глинкувна, З. Кілінський). Новий етап в історії польс. музики почався з встановленням нар.-демократичного ладу. Більшість композиторів звернулася до масових вокальних та інструм.-хорових жанрів оркестрових й вокально-симф. творів. У ПНР 21 симфонічний оркестр, 10 оперних театрів, у т. ч. Польс. держ. театр опери та балету (кол. «Великий театр»), 9 театрів оперети, Польс. театр танцю (Познанський балет), 9 балетних труп, 7 вищих муз. шкіл (у Варшаві, Кракові, Познані, Лодзі, Вроцлаві, Гданську, Катовіце), 4 хореографічні училища. Популярні ансамблі народної пісні і танцю «*Мазовше*» та «Шльонськ». Проводиться ряд міжнародних музичних конкурсів (піаністів імені Ф. Шопена, скрипалів імені Г. Венявського) і фестивалів.

Польсько-українські музичні зв'язки, зокрема у фольклорній творчості, мають давні традиції. В різні часи 19 ст. на Україні гастролювали польські скрипалі К. і Ф. Ліпінські, брати Контські — піаніст Антон і скрипаль Аполінарій, віолончеліст А. Герман-Германовський, брати Венявські — скрипаль Генрік та піаніст Юзеф. З Україною пов'язана творчість відомих польс. співаків А. Дідура, Я. Королевич-Вайдової, М. Зембріх-Коханської. В П. виступали українські вокалісти С. Крушельницька, О. Мишуга, М. Микиша, З. Гайдай, Б. Гмиря, Є. Мірошниченко, Д. Гнатюк, А. Солов'яненко та ін. До польс. нар. мелодій звертались і звертаються укр. композитори М. Лисенко (в опері «Тарас Бульба»), П. Сокальський (в опері «Облога Дубно»), Б. Лятошинський («Гражина»), Г. Майборода, Ю. Мейтус, А. Кос-Анатольський, А. Солтис та ін. Використовували укр. нар. мелодії композитори Ф. Шопен, С. Монюшко, К. Ліпінський, А. Коціпінський, Ю. Зарембський, К. Шимановський, М. Солтис, З. Носковський та ін.

Театр. Елементи театр. мистецтва в П. були в нар. обрядах та іграх дохристиянського періоду. В 13—16 ст. в П. побутували осілі й мандрівні нар. лицедії, розвинулася *літургійна драма*, у 16—18 ст.— *містерії* та *шкільний театр*. У 2-й пол. 16 ст. з'явилася

Сцена з опери «Галька» С. Монюшка. Познанський театр опери та балету.

перша польська трагедія «Відмова грецьким послам» Я. *Кохановського* (1578), набули популярності народні комедії мандрівних акторів, у яких виконувались і укр. пісні. У Варшаві виник придворний театр, у якому грали італ., а з 17 ст.— англ., франц. і нім. оперні й драм. трупи. В 17—18 ст. діяли театри польс. магнатів, у яких йшли вистави польс. мовою. В 1765 відкрито у Варшаві *польський «Театр Народовий»* — перший профес. постійний театр, який досяг розквіту в період керівництва В. *Богуславського* (1783—1814, з перервами). З кін. 18 ст. польс. профес. трупи почали виступати в ін. містах: Любліні (1778), Львові (1780), Кракові (1781), Познані (1783), Вільні (1785). Окремі трупи періодично виступали в містах Сх. України: в Дубні (1785—97), Києві (1798—1863), Кам'янці-Подільському (1798—1863), Житомирі (1800—63), Бердичеві (1803—63), Одесі (1805—63). У кін. 18 — 1-й третині 19 ст. в театрах П. переважав *класицизм*, у 30—50-х рр.— *романтизм*. Реалістичні принципи сценічного мистецтва починають утверджуватися завдяки постановці п'єс О. *Фредра* і Ю. *Коженьовського*, а в 2-й пол. 19 ст. критичний реалізм стає домінуючим. Відомі актори цього часу — Г. *Моджеєвська*, В. Рапацький, Б. Лещинський, Л. *Сольський* та ін. У кін. 19 — на поч. 20 ст. в театрах П. змагалися дві тенденції — консервативна й радикально-демократична. Соціальними мотивами пройнята драматургія Г. *Запольської*, С. *Жеромського*, А. Немоєвського, В. *Оркана*, Я. *Каспровича*. Бурж. впливи виявляються в декадентських п'єсах С. *Пшибишевського*. Цій тенденції протистояла творчість С. *Виспянського*. Провідні режисери кін. 19 — поч. 20 ст.— Ю. Котарбінський, Т. *Павліковський*, актори — К. Камінський, М. Пшибилко-Потоцька, А. Зельверович, В. Семашкова, К. Адвентович, Ю. Венгжин та ін. На поч. 20 ст. зміцнюються зв'язки польс. театру з передовою рос. театр. культурою. В репертуар театрів у Кракові та Львові 1902—03 включали п'єси М. Горького. В польс. драматургії з'явилися п'єси, присвячені першій рос. революції 1905—07 (К. Тетмаєр, Т. Міцінський, С. Жеромський). У роки першої імперіалістичної війни діячі польс. театру С. *Висоцька*, Ю. *Остерва*, Я. *Івашкевич* (1916—19 працювали в польс. експериментальній «Студії» у Києві), С. Ярач, А. Зельверович, В. Бридзінський, які працювали в Росії, підтримували безпосередні контакти з МХТ, особисто з К. *Станіславським*, і утверджували в своїй сценічній практиці принципи передового мистецтва. Велика Жовтн. соціалістич. революція справила могутній вплив на розвиток польського театру. Почали формуватися естетичні принципи соціалістичного мистецтва. В 1919—20 А. Соколич керувала театром «Робітнича сцена і лютня» у Варшаві, 1924—27 В. *Вандурський* очолював театр «Робітнича сцена» в Лодзі. В 1925 на сцені Театру ім. Ю. Словацького в Кракові С. Висоцька поставила соціальну п'єсу «Смерть на груші» В. Вандурського. Близькими до пролетарських були театри «Редута» на чолі з Ю. Остервою та М. Лімановським (1919—39) та «Новий Атенеум» на чолі з С. Ярачем (1926—39). Принципи монументального поетичного і політичного театрів у 20—30-х рр. синтезував у театрах Варшави, Львова та ін. міст Л. *Шіллер*. У 1945 відновилося завмерле під час нім.-фашист. окупації польс. театр. життя, з'явилися нові театри на повернутих Польщі зх. землях (Вроцлав, Катовіце та ін.). У 1949 завершилася націоналізація польс. театрів. В П. працюють понад 60 драм. і 26 ляльк. театрів. Центром театр. життя є Варшава («Театр Народовий», «Польський», «Сучасний», «Загальний»), головними осередками — Краків (Театр ім. Ю. Словацького, «Старий»), Лодзь («Новий»), Люблін (театр ім. Ю. Остерви) та ін. В репертуарі театрів — польська, рос. і зх.-європ. класика та сучасна драматургія (з укр. драматургів — Леся Українка, О. Корнійчук, О. Коломієць). Відомі режисери повоєн. часу Т. Трщинський, К. Скушанка, Є. *Красовський*, К. Свінарський, актори Я. Кречмар, В. Семашкова та ін. Вищі театр. навч. заклади діють у Варшаві, Кракові і Лодзі. Театр. діячі об'єднані в Товариство польс. артистів театру і фільму (засн. 1950).

Багаторічна дружба зв'язує театри П. та України. В П. гастролювали Київ. укр. драм. театр ім. І. Франка (1950, 1975), Львів. театр ім. М. Заньковецької (1959), Донец. укр. муз.-драм. театр ім. Артема (1980); деякі польс. театри в різні роки були на Україні (зокрема, «Сучасний театр» 1979 у Києві). У 1976 в Театрі ім. І.Франка польс. режисером Є. Красовським здійснено постановку вистави «Краків'яни і гуралі» В. Богуславського. На сценах театрів республіки часто ставляться п'єси польських драматургів («Мораль пані Дульської» Запольської, «Дами і гусари» Фредра та ін.).

Р. Я. Пилипчук.

Кіно. Регулярний випуск фільмів почато 1908—14 (зокрема, комедій за участю А. Фертнера). В продукції 20—30-х рр. переважали екранізації творів нац. л-ри та комедії, в яких знімався А. Димша. В 1930 створено кінооб'єднання «Старт» («Співдружність любителів художнього фільму»). Воно згуртувало прогресивно настроєних кінопрацівників (Е. Ценкальський, В. Якубовська, Є. Боссак, Є. Тепліц та ін.). Продовжувач «Старту» — «Кооператив кіноавторів» (1937). У роки 2-ї світової війни тех. базу кіно було зруйновано, працювала невелика підпільна група кінодокументалістів. При 1-й дивізії Війська польського, сформованого на тер. СРСР, діяла кіногрупа «Чолувка». В 1945 кіновиробн. націоналізовано, створено орг-цію «Фільм польський». Серед перших повоєнних фільмів — «Заборонені пісеньки» (1947, реж. Л. Бучковський), «Останній етап» (1948, реж. В. Якубовська). В 50-х рр. збільшився випуск картин, прийшло нове покоління кінодіячів. Широко відомими стали фільми, в яких осмислювалася 2-а світова війна: «Покоління» (1955), «Канал» (1957), «Попіл і діамант» (1958) — останній за участю актора З. *Цибульського*. Визнання здобули картини реж. А. *Мунка* «Людина на рейках» (1957), «Ероїка» (1958), «Пасажирка» (1963). В 60-х рр. досягненням кіно П. стають екранізації польс. класики, зокрема творів Я. Івашкевича («Мати Іоанна від ангелів»), Б. Пруса («Фараони»), Г. Сенкевича («Потоп», «Пан Володиєвський») та ін. В 70-х рр. створено картини, в яких поглибився інтерес до людської особистості («Структура кристала», «Квартальний баланс», «Кінолюбитель», «Нічний метелик» та ін.), а також стрічки, в яких показано події з історії країни («Коперник», «Смерть президента»). Спільно з кінематографістами СРСР поставлено фільми: «Ленін у Польщі» (1966, реж. С. Юткевич), «Пам'ятай ім'я своє» (1975, реж. С. Колосов), «Особливих прикмет немає» (присвячений Ф. Е. Дзержинському, 1978). З 1961 в Кракові щороку проводиться Міжнар. кінофестиваль короткометражних фільмів.

Л. І. Брюховецька.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 272—273.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Про Польщу.— Енгельс Ф. Роковини польської революції 1830 року. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. т. 4; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 22. Розкол в польській соціал-демократії; т. 25. Про право націй на самовизначення; т. 27. Про мир без анексій і про незалежність Польщі, як лозунги дня в Росії; Ленцевич С. Физическая география Польши. Пер. с польс. М., 1959; Илинич Ю. В. Польша. Экономико-географическая характеристика. М., 1966; История Польши, т. 1—3. М., 1954—58; Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. Пер. с польс. М., 1980; Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в истории развития Руси и Польши XII—XIV вв. М., 1974; Козловский Ч. Очерки истории польского рабочего движения. Пер. с польс. М., 1980; Чугаев В. П. В борьбе против фашизма и угрозы войны. Из истории интернациональной солидарности трудящихся Польши и Западной Украины в борьбе против наступления фашизма и роста военной опасности. 1933—1939. К., 1980; Поклад Б. И. Внешняя политика народной Польши. М., 1978; Документы и материалы по истории советско-польских отношений, т. 1—10. М., 1963—80; Барковский А. Н. Экономика Польской Народной Республики. М., 1976; Ковальчак Г. И. Польская Народная Республика в содружестве стран — членов СЭВ. К., 1980; Экономические проблемы развитого социализма. Опыт СССР и ПНР. М., 1980; Польская Народная Республика. Справочник. М., 1979; История польской литературы, т. 1—2. М., 1969; Рильський М. Т. Наша кровна справа. К., 1959; Сучасні польські письменники. [Передмова М. Рильського]. К., 1960; Булаховська Ю. Л. Прогресивна польська поезія в її зв'язках з російською та українською літературами. (1940—1955). К., 1964; Ведина В. П. Современная польская проза. К., 1971; Вервес Г. Д. В інтернаціональних літературних зв'язках. К., 1976; Писатели Народной Польши. М., 1976; Тананаева Л. И. Польское изо-

бразительное искусство эпохи Просвещения. Живопись. Рисунок. М., 1968; Федорук О. К. Джерела культурних взаємин. Україна в творчості польських художників другої половини XIX — початку XX ст. К., 1976; Уразова Л. Польские художники-реалисты. М., 1979; Светлов И. Е.Скульптура Народной Польши. М, 1976; Уразова Л. Н. Польский плакат. М., 1969; Захватович Ян. Польская архитектура. Пер. с польс. Варшава, 1967; Бэлза И. История польской музыкальной культуры, т. 1—3. М., 1954—72; Гаккебуш В. В. В сучасному польському театрі. К., 1972; Маркулан Я. К. Кино Польши. Л.—М., 1967

І. Я. Померанчук.

ПОМАЗА́НСЬКИЙ Іван Олександрович [30.III (11.IV) 1848, Сквирський пов. Київ. губ.— 1918, Петроград] — рос. арфіст, диригент і композитор. Співав у придворній співацькій капелі, 1868 закінчив Петерб. консерваторію. З 1868 — соліст оркестру (одночасно з 1872 — хормейстер) Маріїнського театру (Петербург). Автор кантати «Смерть Самсона», увертюри на рос. теми, фп. творів, романсів на слова О. Кольцова, М. Лермонтова, О. Пушкіна.

І. М. Лисенко.

ПОМЕРА́НЕЦЬ, бігарадія (Citrus aurantium) — вічнозелена рослина роду Citrus родини рутових. Плодове дерево 8—10 м заввишки. Походить з Пд.-Сх. Азії. Листки еліптичної форми. Квітки великі, білі, запашні, двостатеві. Плоди кулясто-приплюснуті, оранжево-червоні, неїстівні; шкірка товста, гірка, запашна; м'якуш кисло-гіркий. З листків і квіток добувають ефірну олію, яку використовують у парфюмерній пром-сті. З плодів виготовляють напої, мармелади. Культурні форми П. вирощують в Індії, Середземноморській області; в СРСР — у субтропічних р-нах Кавказу і в Серед. Азії. П. застосовують як підщепу до ін. видів *цитрусових культур*.

ПОМЕРАНЧУ́К Ісак Якович [7 (20).V 1913, Варшава — 14.XII 1966, Москва] — рос. рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1964). Закінчив Ленінгр. політех. ін-т (1936). У 1940—43 працював у Фіз. ін-ті АН СРСР, 1943—46 — в Ін-ті атомної енергії, з 1946 — в Ін-ті теор. і експеримент. фізики. З 1946 — професор Моск. інженерно-фіз. ін-ту. Осн. наук. праці — з ядерної фізики, фізики твердого тіла, теорії квантових рідин, фізики елементарних частинок. Зробив, зокрема, важливий внесок у теорію і створення перших в СРСР ядерних реакторів. Подав заг. теорію непружного розсіяння нейтронів у кристалах (разом з О. І. *Ахієзером*) і побудував теорію теплопровідності діелектриків при низьких і високих т-рах. Передбачив аномальний характер плавлення (або твердіння) легкого ізотопу гелію ^{3}He (див. *Померанчука явище*). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1952.

ПОМЕРАНЧУКА́ ЯВИЩЕ — аномальний характер плавлення (або твердіння) легкого ізотопу *гелію* ^{3}He. При т-рі, нижчій за 0,3 К, *ентропія* рідкого ^{3}He менша, ніж твердого, і при утворенні твердої фази відбувається поглинання тепла. Явище теоретично передбачив 1950 І. Я. *Померанчук*, експериментально виявили його 1957 амер. фізики У. М. Фейрбенк і Г. К. Уолтерсон. П. я. використовують для одержання *низьких температур*: при адіабатному стиску ^{3}He (див. *Адіабатні процеси*) вздовж кривої плавлення відбувається утворення твердої фази і відповідне зниження т-ри. П. я. можливе до т-р 1—1,5 мК, оскільки при нижчих т-рах відбувається впорядкування ядерних *спінів* твердого ^{3}He, що призводить до різкого спаду його ентропії.

ПОМИЛУВАННЯ, індивідуальна амністія — в СРСР повне або часткове звільнення певної особи від відбування міри кримінального *покарання*, заміна призначеної судом міри покарання або його невідбутої частини м'якшим покаранням, а також зняття *судимості*. У порядку П. розглядаються й деякі ін. питання, зокрема, заяви про звільнення осіб, які відбули покарання, від покриття збитків, завданих злочином державним організаціям, підприємствам і установам, що стягуються за вироком суду, тощо. Право П. належить найвищим органам державної влади — Президії Верховної Ради СРСР (п. 11 ст. 121 Конституції СРСР) і Президіям Верховних Рад союзних республік (п. 12 ст. 108 Конституції УРСР). Як правило, П. здійснюється за клопотанням самого засудженого, проте може мати місце і за клопотанням родичів, держ. та громад. установ і орг-цій та ін. При розв'язанні питання про П. беруться до уваги характер вчиненого злочину, особа засудженого, його поведінка, ставлення до праці, думка громад. орг-цій, трудового колективу тощо. Акт П. не піддає сумніву законність засудження, тому не тягне за собою наслідків, передбачених для випадків *реабілітації* (поновлення на роботі, зарахування часу відбування покарання до трудового стажу тощо).

А. І. Пшеничний.

ПОМИНКИ, поминання, помин — давній звичай вшанування пам'яті померлих людей, що побутує в більшості народів. П. беруть початок з давніх часів (див. *Тризна*). Відбуваються, переважно, у вигляді обрядового обіду за участю рідних і близьких померлого. Влаштовуються на завершення поховання, а за християнськими канонами ще й на 9-й, 40-й дні та щорічно на кладовищах протягом післявеликоднього тижня (т. з. проводи). Останнім часом, зокрема в УРСР, громадськість проводить «Дні пам'яті померлих», що припадають, переважно, на середину календарної весни. Під час цих днів організовують траурно-поминальні мітинги з музичним чи хоровим супроводом.

В. Т. Кучвда.

ПОМІДО́Р, томат (Lycopersicum) — рід трав'янистих або напівкущових однорічних чи багаторічних (у тропічних зонах) рослин родини *пасльонових*. Походить з тропічної Америки. Відомо 6 видів (за ін. даними, 3 види і 3 різновидності), що дико ростуть у Пд. Америці. Найважливіше госп. значення має лише П. з в и ч а й н и й, або ї с т і в н и й (L. esculentum, синонім Solanum lycopersicum). Стебло залозисто-волосисте, від 30—40 см до 2 м заввишки. Листки непарноперисторозсічені. Квітки двостатеві, дрібні, жовті, на довгих ніжках, зібрані у завійки. Плід — соковита, м'ясиста, дво- чи багатокамерна ягода (масою від 20 до 900 г), різної форми й кольору, насіння дрібне. П. дуже поширена овочева рослина. У багатьох країнах світу є однією з найголовніших овочевих культур. В СРСР П. займають бл. 20%, в УРСР — до 25% усієї посівної площі овочевих культур. Плоди П. містять велику кількість вітамінів (B_1, B_2, C, PP), провітамін А (каротин), цукри (2,1—8,5%), органічні к-ти (яблучну, лимонну) та мінеральні речовини. П. споживають свіжими, консервованими, солоними, маринованими; з них виготовляють томатний сік, томат-пасту, томат-пюре. Вирощують П. у закритому і відкритому грунті з розсади і безрозсадним (у пд. районах) способом. Створено бл. 2000 сортів і форм П. звичайного. На Україні (1982) впроваджено ряд сортів (див. таблицю).

Г. С. Онищенко.

Літ.: Брежнев Д. Д. Томаты. Л., 1964; Медведєва Г. С. Помідори. К., 1967; Прогрессивная технология производства помидоров. К., 1980.

Помідор звичайний: *1* — листок; *2* — суцвіття; *3* — плід; *4* — плід у розрізі.

ПОМІ́РНЕ, помір — торг. мито на Україні, в Росії, Білорусії, Литві й Польщі за часів феодалізму. П. стягували з привізного товару при його продажу. Розмір П. не був сталим. На укр. землях, що перебували під владою шляхет. Польщі, в 1-й пол. 17 ст. з товару вартістю в 1 *злотий* стягували 2 *гроші*. В 2-й пол. 17 ст. на Лівобережній Україні за новим рос. торг. статутом П. було замінено податком, що становив 5% вартості продажної ціни товару.

ПОМІ́РНИЙ КЛІ́МАТ — клімат *помірних поясів* земної кулі. Формується під впливом полярних і тропічних повітр. мас та інтенсивної дії *циклонів* і *антициклонів*, переважно у Пн. півкулі. Для П. к. характерні добре виражені пори року, підвищення т-ри з Пн. на Пд. (у Пн. півкулі), зменшення відносної вологості в міру віддалення від океанів. У межах П. к. виділяють *морський клімат* (здебільшого на Зх. материків), *континентальний клімат* і мусонний клімат (див. *Мусони*), властивий для сх. частини Азії. П. к. характерний для всієї тер. України, за винятком Пд. берега Криму.

ПОМІ́РНІ ПОЯСИ́ — географічні пояси Землі, розташовані в Пн. півкулі приблизно між 40° і 65° пн. ш., у Пд.— між 42° і 58° пд. ш. П. п. займають бл. 25% площі земної поверхні. Для них характерна сезонність термічного режиму, з якою пов'язана періодичність багатьох природних процесів. Значне просторове поширення та сезонні коливання тепла і вологи зумовлюють формування різноманітних ландшафтів (особливо у Пн. півкулі). В межах П. п. виділяють такі зони: океанічних луків, *лісові зони, лісостепові зони, степові зони, напівпустель зони* і *пустель зони*. Для океанів

у межах П. п. характерні значні річні коливання т-ри й солоності, багатий органічний світ. Див. також *Пояси фізико-географічні*.

ПОМІ́СТЯ — те саме, що й *маєток*.

ПО́МІСЬ, метис — тварина, яку одержують внаслідок парування тварин кількох *порід* або розведення помісей («у собі»). П. не мають усталеної спадковості. У П. першого покоління часто виявляється ефект *гетерозису* за деякими господарсько-цінними ознаками (підвищення м'ясності, надою, несучості, настригу вовни, скороспілості тощо). Це явище використовують при пром. *схрещуванні*, що дає можливість одержувати більше продукції з меншими затратами праці й коштів. П. бувають дво-, три- і багатопородними, мають підвищену життєвість; їх використовують як користувальних тварин і як матеріал для виведення нових порід. На відміну від *гібридів* П. легко паруються між собою і дають плідне потомство. Див. також *Породність тварин*.

І. М. Клочко.

ПОМІ́ЧНА́ — місто Добровеличківського р-ну Кіровогр. обл. УРСР. Залізнич. вузол. П. засновано в 70-х рр. 19 ст. у зв'язку з будівництвом залізниці (1879 тут збудовано залізничну станцію). Рад. владу встановлено в кін. січня 1918. З 1957 П.— місто. У П.— локомотивне та вагонне депо, буд. матеріалів та консервний заводи, міжгосп. буд. орг-ція, виробниче відділення райсільгосптехніки, комбінат комунальних підприємств, елеватор. 4 заг.-осв. та музична школи, 2 поліклініки, лікарня. Клуб, кінотеатр, 4 бібліотеки.

ПОМІЩИКИ́ — феод. землевласники в Росії та на Україні кінця 15 — початку 20 ст., основний експлуататорський клас за часів феодалізму і один з основних експлуататорських класів (поряд з буржуазією) періоду капіталізму. На Україні П. ще наз. *дідичами*. Назва «поміщик» походить від найменування феод. землеволодіння в Росії кін. 15 — поч. 18 ст.— помістя, яке уряд надавав дворянам за місцем служби. В 1714 відбулося злиття помість з *вотчинами* в єдиний вид власності дворян (див. *Маєток*). Усіх феод. землевласників (див. *Дворянство*) почали називати П. Екон. основою їхнього г-ва була монопольна власність на землю і експлуатація *кріпаків*. Землеволодіння П. значно зміцнилося і розширилося внаслідок *генерального межування*. Після скасування *кріпосного права* в Росії в результаті *селянської реформи 1861* залишилися його пережитки — зокрема поміщицьке землеволодіння, збереглися станові привілеї П. У більшості своїй П. не були здатні перейти до капіталістичного способу господарювання. Це змогла зробити лише незначна частина їх. Так, на Україні П. займали сильні позиції в цукровій, горілчаній та ін. галузях промсті, що обробляли с.-г. сировину. На поч. 1914 П. на Україні, що входила до складу Рос. імперії, належало понад 10 млн. дес. землі, причому 5 тис. великих П. володіли 8 млн. дес. Кількома мільйонами десятин землі володіли родини *Безбородьків, Галаганів, Кочубеїв, Лизогубів,* Скоропадських, *Ханенків* та ін. великих укр. П., що наочно спростовує твердження укр. бурж. націоналістів про безкласовість укр. нації. Селянство, зокрема українське, протягом століть вело запеклу антифеод., антипоміщицьку боротьбу. На зх.-укр. землях, що перебували під гнітом австро-угор. монархії, кріпосне право було скасовано внаслідок *селянської реформи 1848*. Але й тут екон. і політ. позиції місц. П. не ослабилися. П. як клас в кол. Рос. імперії були ліквідовані в результаті перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, а на зх.-укр. землях — після возз'єднання їх з УРСР.

ПОМОЛО́ГІЯ (від лат. pomum — плід і грец. λόγος — вчення) — галузь с.-г. науки, що вивчає сорти плодових і ягідних культур для наукового районування їх, постійного поліпшення сортового складу садів і окремих сортів та раціонального використання їх у *плодівництві*. П. почала складатися в кінці 18 — на поч. 19 ст. В Росії основоположником П. був А. Т. *Болотов*. Але осн. положення П., що їх розробив Болотов на рівні сучас. йому знань, виявилися недостатніми, оскільки вони виходили переважно з морфологічної характеристики сорту. Вирішальний вплив на розвиток наукової П. зробили ідеї корінного поліпшення і перетворення природи рослин І. В. *Мічуріна*. Сучас. зміст П. як науці надав видатний укр. вчений-помолог Л. П. *Симиренко*. Його праці з питань сортовивчення, сортовипробування і районування плодових і ягідних культур дістали загальне визнання. Тепер у П. основна увага приділяється порайонному виробничо-біологічному вивченню сортів, їх *агротехніці*, всебічній характеристиці сорту. Див. також *Сорт* рослин.

Літ.: Симиренко Л. П. Помология, т. 1—3. К., 1972—73; Селекция и сортоведение плодовых и ягодных культур. М., 1981.

В. К. Заєць.

ПОМО́РИ — назва і самоназва нащадків давніх руських поселенців (переважно з Новгородської землі), які заселяли з 12 до поч. 18 ст. пд.-зх. і пд.-сх. узбережжя Білого моря. Осн. заняттями П. здавна були мор. промисел, суднобудування, торг. мореплавство. На невеличких вітрильних суднах П. відвідували деякі полярні острови, вперше досягли Шпіцбергену (в 15 ст.). Для П. були характерні пн.-рос. комплекси культури (в архітектурі житла, одязі, звичаях та ін.) і пн.-рос. говірка, а для фольклору — *билини*.

ПОМО́РНИК (Stercorarius) — рід водоплавних птахів род. поморникових ряду сивкоподібних (за ін. систематикою — ряду чайкоподібних). Довж. тіла 41—60 см, маса 270—1000 г. Дзьоб міцний, з гачком на кінці. Оперення темно-буре, у деяких представників низ тіла майже білий або чорний. Хвіст клиновидної форми (середня пара рульових пер довша за інші). П. гніздяться на узбережжі морів та прісноводних водойм. Гнізда — на землі, в кладці 2 яйця; насиджують самка і самець 24—30 діб. Живляться рибою, яку часто відбирають у польоті в *мартинів* та *крячків*, дрібними птахами, гризунами, покидьками, ягодами тощо. 3 види, поширені в Арктиці; в СРСР — у зоні тундри, зокрема й на островах пн. морів. В УРСР під час міграцій трапляються 2 види: П. короткохвостий (S. parasiticus) і П. середній (S. pomarinus). Викопні рештки відомі з міоцену.

Л. О. Смогоржевський.

ПОМО́РСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура 6—2 ст. до н. е. на тер. Польщі і суміжних з нею областей Білорусії та України. Для П. к. характерні неукріплені поселення з наземними житлами стовбової конструкції і напівземлянками, безкурганні могильники з трупоспаленнями переважно в глиняних посудинах — урнах. На урнах часто є зображення людського обличчя, урни стоять у кам'яних скринях (звідси ін. назви П. к.— культура лицьових урн, культура скриньових поховань). Осн. заняттями населення П. к. були землеробство і скотарство. Суспільний лад — родовий. Більшість дослідників вважає, що носіями П. к. були слов'яни.

Літ.: Никитина В. Б. Памятники поморской культуры в Белоруссии и на Украине. «Советская археология», 1965, № 1; Кухаренко Ю. В. Археология Польши. М., 1969.

ПОМО́РСЬКІ — рос. музиканти. Григорій Михайлович П. (1721, Україна — бл. 1795, Петербург) — рос. скрипаль і муз. педагог. У 1740 закінчив Петерб. театр. школу. В 1740—87 — соліст придворного оркестру, з 1787 — викладач театр. школи в Петербурзі. Микола Григорович П. [1747—17(29).III, за ін. даними, 4 (16).X 1804] — рос. скрипаль, композитор, диригент і педагог. Син Г. М. Поморського.

І. М. Лисенко.

ПОМО́Р'Я, Поможе — північна, прибалтійська частина ПНР. Поділяється на Зх. і Сх. (або Гданське) П. В кін. 10 ст. П., населене *поморянами*, ввійшло до складу Польс. д-ви. Зх. П. 1181 потрапило у васальну залежність від «*Священної Римської імперії*» і зазнало понімечення (за ним закріпилася назва Померанія). До 1637 у Померанії зберігалася слов'ян. князівська династія. За *Вестфальським миром 1648* західну і частину сх. Померанії одержала Швеція, решту сх. Померанії — Бранденбурго-прусська держава, яка пізніше загарбала (1679, 1720, 1815) всю Померанію. Сх. П. 1308—09 захопив *Тевтонський орден*. У 1454—66 воно було відвойоване Польщею, в кін. 18 ст. захоплене Пруссією. За *Версальським мирним договором 1919* Польщі повернули більшу частину Сх. П., але без Гданська з округом. *Потсдамська конференція 1945* ухвалила рішення про повернення Польщі її зх. земель, встановила польс.-нім. кордон по Одеру (Одрі) — Нейсі (Нисі-Лужицькій).

ПОМОРЯ́НИ — одна з груп зх.-слов'янських племен, що населяла *Помор'я*. Гол. центрами П. були Волін і Щецін. П. займалися ре-

Поморник.

Сорти помідорів, районовані на Україні (1982)

Сорти для відкритого грунту

Барнаульський консервний
Білий налив 241
Біруїнца
Велетенський 5
Волгоахтубинський
Волгоградський 5/95
Глорія
Донецький 3/2—1
Дорогоцінність 341
Заказний 280
Київський 139
Консервний київський
Крос 525
Кубанський штамбовий 220
Молдавський ранній
Нístру
Новинка Придністров'я
Перемога 165
Радянський 679
Ранній 83
Світанок
Талаліхін 186
Тамбовський урожайний 340
Ранок
Факел

Сорти для закритого грунту

Вайнмон
Внуковський
Зарево 109
Лідер 165
Московський осінній
Перемога 165
Піонерський
Український тепличний 285

Гней **Помпей**. Мармур. 1 ст. до н. е.

Ж. Помпіду.

М. Г. Помяловський.

меслами, торгівлею, мореходством, рибальством. У 10 ст. увійшли до складу Польс. д-ви. Потрапивши в 12 ст. в залежність від «*Священної Римської імперії*», П. не втратили своєї самобутності. П. взяли участь в етногенезі польс. народу (див. *Поляки*), зберігши при цьому своєрідність, про що свідчать, зокрема, особливості культури, мови, побуту потомків давніх П.— *кашубів*.

ПОМОРЯ́НИ — селище міського типу Золочівського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташовані на берегах р. Махнівки (бас. Золотої Липи). 1,9 тис. ж. (1981). П. вперше згадуються 1437. Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* на околицях П. відбулися бої між сел.-козац. і польс.-шляхет. військами. Після 1-го поділу Польщі (1772) П. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1939 П. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 П.— с-ще міськ. типу. У П.— центр. садиба колгоспу «Зоря». Сільс. профес.-тех. уч-ще, середня школа, лікарня, Будинок культури, б-ка. Архіт. пам'ятки: замок-палац (16 ст.), дерев'яні церква та дзвіниця (1690), костьол (1738).

ПОМПЕ́Ї — античне місто в Італії (на околицях сучас. Неаполя), яке разом з містами *Геркуланумом* і Стабією загинуло 24.VIII 79 н. е. під час виверження вулкана *Везувію*. Розкопками, що проводилися в П. з серед. 18 ст., відкрито більшу частину міста. Збереглися руїни форуму з колонадою (т. з. базилікою), з храмом Аполлона (обидва 2 ст. до н. е.), храмом Юпітера, залишки терм (обидва 1 ст. до н. е.), а також руїни Трикутного форуму з доричним храмом (6 ст. до н. е.), театру (3—1 ст. до н. е.), житл. будинків 3 ст. до н. е.— 1 ст. н. е. з *фресками*. П.— один з найвизначніших музеїв-заповідників античної культури. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Рим* Стародавній.

Літ.: Сергеенко М. Е. Помпеи. М.— Л., 1949.

ПОМПЕ́Й Гней, за прізвиськом Великий (Gnaeus Pompeius Magnus; 106—48 до н. е.) — рим. полководець і політ. діяч. Спочатку був прихильником *Сулли*. *Консул* 70, 55 до н. е. (разом з *Крассом*) і 52 до н. е. Брав участь у придушенні повстання *Спартака*. З 66 до н. е. командував рим. військом у війні проти *Мітрідата VI Євпатора*, яка закінчилася перемогою римлян. У 60 до н. е. для боротьби з сенатом увійшов у згоду з Крассом і *Цезарем* (1-й *тріумвірат*). Після розпаду тріумвірату воював проти Цезаря. В 48 до н. е. переміг його біля Діррахія (Епір), але потім сам був розбитий Цезарем біля Фарсали (Фессалія). Втік до Єгипту, де був убитий за наказом царя Птолемея XIII Діоніса.

ПОМПІДУ́ (Pompidou) Жорж (5.VII 1911, Монбудіф, департ. Канталь — 2.IV 1974, Париж) — франц. держ. і політ. діяч. Н. в сім'ї педагогів. У 1934 закінчив Вищу нормальну школу. В 1939—40 служив в армії. Після капітуляції Франції 1940 примкнув до *Руху Опору*. Разом з де *Голлем* брав участь у створенні партії «Об'єднання франц. народу» (1947). В 1962—68 — прем'єр-міністр. У 1969—74 — президент Франції. У зовн. політиці дотримувався незалежного міжнар. курсу Франції при збереженні союзних відносин із зх. країнами і розвитку співробітництва з соціалістич. країнами. В 1970, в ході офіц. візиту до СРСР, підписав рад.-франц. протокол про взаємні зобов'язання щодо консультацій з найважливіших міжнар. проблем, 1971 — «*Принципи співробітництва між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Францією*», що регулюють відносини двох країн (див. також *Радянсько-французькі документи*).

ПОМПОНА́ЦЦІ (Pomponazzi) П'єтро (16.IX 1462, Мантуя — 18.V 1525, Болонья) — італ. філософ епохи *Відродження*. Професор ряду ун-тів. Пропагував філософію *Арістотеля*, обстоював матеріалістичне вчення про зв'язок мислення з чуттєвим сприйманням природних явищ, визнавав об'єктивну закономірність розвитку природи. Дотримуючись вчення про *двоїсту істину*, заперечував можливість раціонального доведення безсмертя душі — одного з осн. догматів релігії, прагнув до повного відокремлення філософії і політики від релігії. За матеріалістичні переконання зазнав переслідувань з боку католицької церкви. Гол. філос. твір — «Про безсмертя душі» (1516).

ПОМ'Я́КШЕННЯ — особлива вимова приголосних. Див. *Палаталізація*.

ПОМЯЛО́ВСЬКИЙ Микола Герасимович [11 (23).IV 1835, Петербург — 5 (17).X 1863, там же] — рос. письменник. Світогляд П. формувався під впливом ідей рос. революц. демократів, зокрема М. Чернишевського. Друкуватися почав 1858 (нарис «Вукол»). У повістях «Міщанське щастя» і «Молотов» (обидві — 1861, надрук. в «Современнике»), утверджує різночинство як нову соціальну силу. У романі «Брат і сестра» (1861—64, незакін.), пройнятому просв. пафосом, відобразив соціальні суперечності, контрасти сучасного йому суспільства. В «Нарисах бурси» (1862—63) таврував консервативну, казенно-бездушну систему виховання, що руйнує людську особистість. У передмові до свого перекладу «Нарисів бурси» (1877) І. Франко високо оцінив «тверезу правду фактів» і худож. майстерність творів П. У повісті «Порічани» (1863, незакін.) П. дав узагальнюючу картину життя рос. повітового міщанства.

Тв.: Сочинения, т. 1—2. М.— Л., 1965; Избранное. М., 1980; У к р. п е р е к л.— Нариси бурси. К., 1950.

Літ.: Ямпольский И. Г. Н. Г. Помяловский. Личность и творчество. М.— Л., 1968. *І. Д. Бажинов.*

ПОНИ́ЗЗЯ — історико-географічна область у 9—1-й пол. 14 ст. між Пд. Бугом і Дністром, територія якої тепер входить до складу Вінн. і Хмельн. областей. Населяли П. нащадки давньорус. племені *уличів*. У 13 ст. П. перебувало під владою *Галицько-Волинського князівства*. Найбільші міста П.— Кам'янець (тепер Кам'янець-Подільський Хмельн. обл.), Меджибіж, Бакота (тепер село Кам'янець-Подільського району Хмельн. обл.) — були опорними пунктами в боротьбі проти грабіжницьких нападів *половців* і монголо-татар. У 2-й пол. 14 ст. за територією літописного П. закріпилася нова назва — *Поділля*.

ПОНИ́РКА Денис Васильович (1746, с. Полошки, тепер Глухівського р-ну Сум. обл.— р. і місце см. невід.) — укр. лікар. Закінчив *Київську академію* (1766) та Моск. медико-хірургічну школу (1771). Працював у Вятській губ., Москві, Петербурзі; 1783—86 — карантинний доктор у м. Василькові Київ. губ. Доводив шкідливість застосування прокурення сурмою при лікуванні сифілісу і захворювань шкіри (докторська дисертація, Страсбург, 1780), вивчав проблеми чуми (1783—84).

М. О. Оборін.

ПОНІ́НКА — селище міського типу Полонського р-ну Хмельн. обл. УРСР. Розташована за 13 км від залізнич. ст. Полонне. 8,7 тис. ж. (1981). У П.— картонно-паперова ф-ка, філіал Полонського комбінату побутового обслуговування. 3 заг.-осв. школи, профес.-тех. уч-ще, лікарня, Будинок культури, 3 б-ки. П. засн. у 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ПОНІ́НКІВСЬКА КАРТО́ННО-ПАПЕРО́ВА ФА́БРИКА — підприємство целюлозно-паперової промисловості. Розташована в смт Понінці Полонського р-ну Хмельн. обл. В 1858 в с. Понінка було засновано паперову ф-ку, яка належала Дитятківському акц. т-ву. Робітники підприємства брали активну участь у революц. подіях 1905—07. За роки Рад. влади ф-ка перетворилася на велике підприємство, оснащене високопродуктивною технікою. До складу ф-ки входять цехи: по виготовленню шкільних зошитів (найбільший у країні), заг. зошитів, пергаміну і натуральної кальки, по виробн. паперу з силіконовим покриттям. Підприємство (1981) виробляє 16 видів паперу, 4 види картону, великий асортимент товарів нар. споживання.

М. З. Кваско.

ПОНОМАРЕ́НКО Анатолій Федорович (н. 2.II 1922, с. Катеринопіль, тепер смт Катеринопільського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. театральний художник і графік, засл. художник УРСР (з 1973). Учасник Великої Вітчизн.

Помпеї. Форум. 2 ст. до н. е. Сучасний вигляд.

війни. В 1946 закінчив Київ. художнє уч-ще, де навчався у А. Бондаровича, А. *Середи* та М. *Уманського*. Серед робіт: оформлення фільмів на кіностудії ім. О. Довженка — «Подвиг розвідника» (1947), «Третій удар» (1948); театр. вистав — «Комсомольська лінія» Є. Кравченка в Київ. театрі юного глядача (1951), «Острів твоєї мрії» М. Зарудного в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (1964) та ін. П. оформив книги — «10 днів, що потрясли світ» Дж. Ріда (К., 1958), твори Т. Шевченка в трьох томах (К., 1963), книгу «Поетична Ленініана» (К., 1970). Відомий також як оформлювач виставок (укр. відділу Рад. павільйону в Монреалі на виставці «Експо-67», 1967); автор медалей, нагрудних знаків, худож. листівок. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Республіканська премія ім. В. І. Касіяна, 1980.

ПОНОМАРЕ́НКО Дмитро Дмитрович [н. 14 (27).X 1909, Харків] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1956). Член КПРС з 1947. В 1933 закінчив драм. студію театру «*Березіль*» (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Шевченка), в якому працював до 1940 (серед ролей — Мічман, пан Пжигодський у п'єсах «Загибель ескадри» і «Богдан Хмельницький» Корнійчука). В 1940—61 — актор Харківського театру муз. комедії, 1961—67 — Київ. театру муз. комедії, 1967—74 — актор Одес. кіностудії худож. фільмів, з 1974 — директор харків. Будинку актора. Ролі в оперетах: Голохвостий («За двома зайцями» В. Рождественського), Яшка («Весілля в Малинівці» Рябова), Сусик («Трембіта» Мілютіна), Боні («Сільва» Кальмана), Сако («Кето і Коте» Долідзе) та ін. Знявся у кінофільмах «Назар Стодоля», «Сім'я Стожарів», «Чекісти», «Гадюка» та ін. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани».

ПОНОМАРЕ́НКО Євген Порфирович [н. 24.II (9.III) 1909, Херсон] — укр. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1944. Учень Л. *Гаккебуш* і В. *Василька*. В 1926—36 працював в Одес. держ. драмі (з 1930 — укр. драм. театр ім. Жовтневої Революції), де закінчив драм. студію. З 1936 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Дмитро («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Іван («Суєта» Карпенка-Карого), Тарас Шевченко («Петербурзька осінь» Ільченка), Террачіні («Пам'ять серця» Корнійчука), Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя), Незнамов («Без вини винуваті» О. Островського), Петя Трофимов («Вишневий сад» Чехова), Швандя («Любов Ярова» Треньова), Сушкін («Золоті вогнища» Штока), Клавдіо («Багато галасу даремно» Шекспіра), Доменіко («Філумена Мартурано»

Є. П. Пономаренко в ролях Дона Карлоса («Дон Карлос» Ф. Шіллера) та Нестора («Суд і полум'я» за І. Франком).

Е. де Філіппо), Барклей Купер («Поступися місцем...» Дельмар) та ін. Знявся в кінофільмах «Кармелюк» (1938), «Нескорені» (1954). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971.

Літ.: Сидоренко З. Д. Євген Пономаренко. К., 1977.

Л. М. Дворниченко.

ПОНОМАРЕ́НКО Микола Кирилович (н. 24.II 1942, м. Миронівка Київ. обл.) — укр. рад. майстер декоративно-ужиткового мистецтва, засл. художник УРСР (з 1978). Член КПРС з 1980. В 1965 закінчив Красносельське худож. уч-ще (РРФСР), 1982 — Ленінгр. вище худож.-промислове уч-ще ім. В. Г. Мухіної. Працює в галузі худож. обробки металу (техніка *скані, філіграні, карбування*, поєднує метал з коштовним камінням). Твори: набори для напоїв (1974), прикраси для костюмів Укр. нар. хору ім. Г. Верьовки (1975), Миронівського нар. ансамблю пісні й танцю «Чорнобривець» (1976), книги-адреси, присвячені XXV з'їзду КПРС (1976) та 60-річчю Рад. влади (1977), оправа сувенірного видання Конституції СРСР (1978), ювілейний кубок «35 років Великої Перемоги» (1980). Твори зберігаються в Центр. музеї В. І. Леніна (Москва), Українському державному музеї Великої Вітчизняної війни, ДМУНДМ (обидва — Київ). Іл. с. 522.

ПОНОМАРЕ́НКО Пантелеймон Кіндратович [н. 27.VII (9.VIII) 1902, хутір Шелковський, тепер Бєлорєченського р-ну Краснодар. кр.] — рад. парт. і держ. діяч, генерал-лейтенант (1943). Член КПРС з 1925. В 1932 закінчив Моск. ін-т інженерів транспорту. В 1938—47 — перший секретар ЦК КП(б) Білорусії. Під час Великої Вітчизн. війни — нач. Центр. штабу партизан. руху при Ставці Верховного Головнокомандування 1942—44. В 1944—48 П.— голова Ради Народних Комісарів (Ради Міністрів) БРСР. У 1948—53 — секретар ЦК ВКП(б) і одночасно (з 1950) — міністр заготівель СРСР. У 1953—54 — міністр культури СРСР, 1954—55 — перший секретар ЦК КП Казахстану. З 1955 — на дипломатичній роботі. З 1962 — персональний пенсіонер. На XVIII—XX з'їздах партії обирався членом ЦК, 1952—53 — член Президії ЦК, 1953—56 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 1—4-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ПОНОМАРЕ́НКО Таїсія Василівна (н. 26.XII 1925, хутір Варзорівка, тепер с. Орджонікідзе Ширяївського р-ну Одес. обл.) — укр. рад. співачка (лірико-драматичне сопрано), нар. арт. УРСР (з 1962). В 1950 закінчила Одес. консерваторію. Була солісткою Одес. (1944—50), Київ. (1951—71) театрів опери та балету, Київ. філармонії (1974—78). Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Ліза, Татьяна, Марія («Пікова дама», «Євгеній Онєгін», «Мазепа» Чайковського), Тамара («Демон» Рубінштейна), Наташа («Русалка» Даргомижського), Недда («Паяци» Леонкавалло), Шевцова («Молода гвардія» Мейтуса), Мар'яна («Арсенал» Г. Майбороди), Оксана («Перша весна» Жуковського), Катерина Ізмайлова (однойменна опера Д. Шостаковича). В камерному репертуарі П.— романси. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

М. Ф. Кагарлицький.

ПОНОМАРЬО́В Борис Миколайович [н. 4 (17).I 1905, м. Зарайськ, тепер Моск. обл.] — рад. державний і парт. діяч, історик, Герой Соціалістичної Праці (1975), професор (з 1932), академік АН СРСР (з 1962). Член КПРС з 1919. Н. в сім'ї службовця. В 1919 добровольцем вступив у Червону Армію. В 1920—23 — на комсомольській і парт. роботі в Зарайську, 1926—28 — на парт. роботі в Донбасі, Туркменії. Закінчив Моск. ун-т (1926) та Ін-т червоної професури (1932). В 1932—34 — заст. директора Істор.-парт. ін-ту червоної професури, 1934—36 — директор Ін-ту історії партії при МК ВКП(б). У 1937—43 працював у Виконкомі Комінтерну. В 1943—44 — заст. директора Ін-ту Маркса, Енгельса, Леніна. В 1944—46 — заст. зав. відділом ЦК ВКП(б). У 1947—49 — заст. нач., нач. Радінформбюро при Раді Міністрів СРСР. З 1948 — перший заст. зав. відділом ЦК, 1955—61 — зав. відділом ЦК КПРС. З жовтня 1961 — секретар ЦК КПРС. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1952, член ЦК КПРС з 1956. З травня 1972 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Автор і редактор багатьох праць з історії КПРС, зовн. політики СРСР, міжнар. комуністичного, робітн. і нац.-визвольного руху, з проблем теорії наук. соціалізму. Керівник авторського колективу підручника

Б. М. Пономарьов.

Д. Д. Пономаренко.

Є. П. Пономаренко.

Т. В. Пономаренко.

В одному з цехів **Понінківської картонно-паперової фабрики.**

М. О. Пономарьов.

М. О. Пономарьов. Рибачка. Ранок. З серії «Про людей Радянської Росії. Рибалки». Гуаш. темпера. 1964.

М. К. Пономаренко. Набір для напоїв. Метал, скань, сріблення. 1973.

Понтонний міст.

«Історія КПРС». Член Гол. редакції багатотомної історії КПРС. Голова Гол. редакційної ради 12-томного видання «Історія СРСР. З найдавніших часів до наших днів». Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Избранное. Речи и статьи. М., 1977.

ПОНОМАРЬО́В Дем'ян Іванович (1887—27.IV 1924, м. Дружківка, тепер Донец. обл.) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1912. Н. в сім'ї робітника. В революц. русі з 1905. В 1917 керував організацією в Донбасі загонів Червоної гвардії, що відіграли важливу роль у розгромі *каледінщини* і *петлюрівщини*. З грудня 1917 — член Бюро військ.-революц. к-тів Донбасу, з січня 1918 — нач. Центр. штабу Червоної гвардії Донбасу. Після громадян. війни — на парт., рад. і госп. роботі.

ПОНОМАРЬО́В Микола Опанасович [н. 4 (17).II 1918, Александровськ-Грушевський, тепер м. Шахти Ростов. обл.] — рос. рад. графік, нар. художник СРСР (з 1977), дійсний член АМ СРСР (з 1973). В 1940—50 навчався в Моск. художньому ін-ті ім. В. І. Сурикова. Твори: серії «Шахтарі Донбасу» (1949—50), «Північний В'єтнам» (1957), «По Індії» (1961), «Паруси Підмосков'я» (1969), «Підмосков'я» (1971—75), «Крим» (1977—78), «На Дону» (1980) та ін. З 1949 викладає в Моск. худож. ін-ті (з 1963 — професор). З 1971 — перший секретар, з 1973 — голова правління Спілки художників СРСР. Депутат Верховної Ради 10-го скликання. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1951.

ПОНОМАРЬО́В Степан Іванович [3 (15).VIII 1828, м. Конотоп, тепер Сум. обл.— 31.X (13.XI) 1913, там же] — укр. і рос. філолог і бібліограф. Закінчив Київ. ун-т (1852). Поєднував пед. і наук.-бібліографічну діяльність. Працював у Полтаві, з 1872 — в Конотопі. Друкуватися почав 1850. Співробітничав у журналах «*Отечественные записки*», «*Киевская старина*», газеті «*Киевлянин*» та ін. виданнях. Редактор першого повного зібрання творів М. О. Некрасова (СПБ, 1879); започаткував літ. календарі у виданнях О. С. Суворіна; автор або співавтор (разом з Я. К. *Гротом*, М. М. *Лісовським*, В. І. *Межовим* та ін.) бібліографічних покажчиків праць укр. і рос. вчених і письменників; укладач краєзнавчих покажчиків, у т. ч. про Київ і Дніпро (в зб.: «Киев в русской поэзии». К., 1878), а також біобібліографічного словника укр. письменників — уродженців Київ., Полтав., Чернігів., Подільської та Волинської губ. (видано: «Земляки. Достопамятные уроженцы Черниговской земли», Чернигив, 1898). Автор праць «М. О. Максимович». СПБ, 1872; «Вісім листів Шевченка до різних осіб» («Киевская старина», 1883); розвідок про Л. І. Боровиковського, про зв'язки М. В. Гоголя з Україною та ін. Склав словник псевдонімів. *О. П. Довгопола.*

ПОНО́РИ (від сербськохорватського по́нор — прірва), катавотри — природні отвори у вапнякових породах, через які відбувається поглинання поверхневих вод і проникнення їх у глибші земні верстви. Мають форму тріщини, каналу тощо. Поширені у карстових областях (див. *Карст*).

ПОНО́РНИЦЯ — селище міського типу Коропського р-ну Чернігів. обл. УРСР. Розташована на р. Багачці (бас. Десни), за 51 км від залізнич. ст. Алтинівка. 3,5 тис. ж. (1981). Вперше згадується 1654. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1960 П.— с-ще міськ. типу. У П.— колгосп «Родина», міжгосп. буд. орг-ція, будинок побуту, лісництво. Заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 б-ки. У П. народилися рос. і укр. анатом і фізіолог П. А. *Загорський*, укр. письменник П. С. *Кузьменко*.

ПОНСЕЛЕ́ (Poncelet) Жан Віктор (1.VII 1788, Мец — 22.XII 1867, Париж) — франц. математик і інженер, член франц. АН (з 1834), іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1857). Закінчив (1807) Політех. школу в Парижі. В 1812 брав участь у поході Наполеона в Росію, де П. було полонено; 1814 повернувся до Франції. Професор Паризького ун-ту (1838—48), директор Політех. школи (1848—50). Осн. працею П. є «Трактат про проективні властивості фігур», написаний в полоні (в м. Саратові), опублікований 1822 в Парижі. В цій праці вперше виділено в особливу групу проективні властивості фігур і створено геом. методи дослідження їх, дальший розвиток яких привів до розробки *проективної геометрії*. Праці П. стосуються й тех. механіки та гідравліки.

ПОНТ ЕВКСІ́НСЬКИЙ (Πόντος Εὔξενος, букв.— гостинне море) — давньогрец. назва Чорного моря. Спочатку давні греки називали його Понтом Аксінським (Πόντος Ἄξενος — негостинне море). П. Е. був важливим торг. шляхом, що зв'язував античні д-ви і племена Пн. Причорномор'я з Пд. Причорномор'ям і Середземномор'ям. Деякі античні письменники (Феокріт, Сенека, Лукан) називали П. Е. Скіфським морем. У 9 ст. його називали Руським морем.

ПОНТА́НО (Pontano) Джованні (7.V 1426, Черрето — 1503, Неаполь) — італ. поет-гуманіст. Один з кращих латиномовних поетів *Відродження*, який надав латині рідкісної виразності й гнучкості. Керівник гуртка неаполітанських гуманістів і засновник Понтанівської академії. Світоглядові П. притаманні раціоналізм і залюбленість у природу й матеріальночуттєвий світ, що позначилось і на його поезії. Залишив велику прозову й поетичну спадщину. Найзначніші твори — дидактична поема «Уранія», поема-ідилія «Лепідіна» (1486), поетична зб. «Неаполітанець, або Про кохання», елегії «Про подружню любов» (кн. 1—3, 1480—84), колискові пісні («Неннії»).

Д. С. Наливайко.

ПОНТЕКО́РВО Бруно Максимович (н. 22.VIII 1913, Піза, Італія)— рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1964). За національністю італієць. Член КПРС з 1955. Після закінчення Римського ун-ту (1933) працював там же у групі Е. *Фермі*, потім в Ін-ті радію. В 1940—50 — в н.-д. установах Франції, США, Канади, Англії. В 1950 переїхав до СРСР. У 1950—56 працював в Ін-ті ядерних проблем АН СРСР, з 1956 — в Об'єднаному ін-ті ядерних досліджень. Осн. наук. праці — з питань сповільнення нейтронів і захоплення їх атомними ядрами, ядерної ізомерії, фізики слабких взаємодій, фізики нейтрино, астрофізики. Запропонував метод нейтронного каротажу для розвідки нафтоносних районів, указав на метод експериментального доведення, що нейтрино за своїми властивостями не тотожне антинейтрино. Провів дослідження ролі нейтрино в процесах еволюції зір. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1954; Ленінська премія, 1963.

ПОНТИФІКА́Т (лат. pontificatus) — у *католицизмі* церковна влада і час правління *папи римського*.

ПОНТИ́ЧНЕ МО́РЕ (від грец. πόντος — море) — морський басейн, що існував у понтичному віці (див. *Понтичний вік і ярус*). Займав площу сучас. Чорного, Азовського і частково Каспійського морів, пд. частину сучас. тер. України, Передкавказзя та Нижньодунайську низовину. П. м. було порівняно теплим, неглибоким, слабосолоним замкненим басейном. Найбільші розміри воно мало на початку віку, на Пн. досягало приблизно лінії, що проходить через сучасні населені пункти — Кривий Ріг, Запоріжжя, Комишуваху.

ПОНТИ́ЧНИЙ ВІК І ЯРУС — ранній вік пліоценової епохи неогенового періоду та відклади, що утворилися в той час. На території України морські відклади П. я. (вапняки, мергелі, піски і глини) поширені в *Причорноморській западині*, на Кримському п-ові, в Донбасі та в Приазов'ї. Їхня потужність від 1—2 м до 100 м. З ними пов'язані поклади буд. матеріалів (вапняків). Див. також *Пліоценова епоха і пліоценовий відділ*.

ПО́НТІ (Ponti) Джо (власне — Джованні; 18.XI 1891, Мілан — 1979) італ. архітектор і дизайнер. У 1921 закінчив Мілан. політех. ін-т (викладав у ньому 1936—72). Засновник і директор (до 1972) худож. журн. «Домус». Осн. ідея П.— існування «супермистецтва», яке об'єднує всі види діяльності людини (в т. ч. і пластичні мистецтва) у створенні штучного оточуючого середовища. Як архітектор П. з серед. 20-х рр. був під впливом *неокласицизму*, а в 40—50-х рр.— *функціоналізму* (конторський будинок фірми «Піреллі» в Мілані, 1956—60). П. відомий також як живописець-монументаліст, графік, кераміст, художник театру і кіно.

ПО́НТІЙ ПІЛА́Т (Pontius Pilatus; рр. н. і см. невід.) — рим. намісник (прокуратор) Іудеї 26—36. Відзначався жорстокістю і підступністю. Згідно з *Йосифом Фла-*

вієм і традицією Нового завіту (див. *Біблія*), П. П. засудив до розп'яття Ісуса *Христа*. За євангельським оповіданням, П. П. при цьому вмив руки перед народом, що за старовинним іудейським звичаєм символізувало невинність у пролитті крові (звідси вираз «вмити руки»). П. П. відображений у худож. л-рі (напр., «Прокуратор Іудеї» А. Франса) та образотворчому мистецтві («Христос перед Пілатом» Рембрандта, «Що є істина?» М. М. Ге).

ПОНТІ́ЙСЬКЕ ЦА́РСТВО, Понт — еллініст. держава в пн.-сх. частині Малої Азії, що існувала 302 (або 301) — 64 до н. е. На чолі П. ц. стояла династія нащадків вихідця із знатного іран. роду — Мітрідата. Столицею П. ц. спочатку було м. Амасія. Осн. населення П. ц. становили хеттомовні племена каппадокійців. Поступово до складу П. ц. увійшли грец. торг.-екон. центри на пд. узбережжі Чорного м.— Трапезунд, Аміс та ін. В містах П. ц. панували рабовласницькі відносини, а на більшій част. його території зберігалися родоплемінні відносини. Пануючий рабовласницький клас, спочатку іранізований, сприйняв грец. культуру. За Фарнака I (бл. 185—169 до н. е.) до П. ц. увійшла Сінопа, яка пізніше стала столицею д-ви. В той час П. ц. встановило екон. і політ. зв'язки з античними д-вами пн. і зх. Причорномор'я. Найбільшого розквіту П. ц. досягло за *Мітрідата VI Євпатора* (121— 63 до н. е.), який бл. 107 до н. е. став також царем *Боспорської держави*. В союзі з царем Великої Вірменії *Тіграном II* Мітрідат VI почав боротьбу проти Старод. Риму, що призвело до т. з. Мітрідатових воєн (89—85 або 84, 83—81, 74—64 до н. е.). Спочатку П. ц. завдяки підтримці з боку антиримських демократичних рухів у грец. містах рим. провінції Азія вдалося завоювати величезні території — Галатію, Пафлагонію, Каппадокію, частково Віфінію та ін. Однак у ході дальшої боротьби Рим завдав ряд поразок військам Мітрідата VI. Невдоволені військ. поборами з боку П. ц., проти нього повстали грец. міста Малої Азії. В 71 до н. е. рим. військо окупувало П. ц. В 64 до н. е. зх. частину тер. П. ц., а пізніше і решту тер. П. ц. було включено до складу Старод. Риму.

Г. І. Підлуцький.

ПОНТО́Н [франц. ponton, від лат. ponto (pontonis) — плоскодонне судно] — плавуча споруда, найчастіше у вигляді плоскодонного несамохідного судна з прямовисними бортами і обтічною носовою частиною. Понтони служать *опорами для наплавних мостів* (див. *Понтонний міст*), плавучих *підйомних кранів* і *копрів*, плавучих *доків*, використовуються як *пороми*. З них збирають плавучі причали, спеціальні П. застосовують для піднімання затонулих суден і проведення по мілководних шляхах суден з глибокою осадкою. П. почали застосовувати на поч. 17 ст. у голл. армії. Виготовляють П. з металу (сталі, легких сплавів), залізобетону, деревини або прогумованих тканин.

ПОНТО́ННИЙ МІСТ — міст, плавучими *опорами* якого служать *понтони*; різновид *наплавного моста*. Розрізняють П. м. (мал.) тимчасові (у т. ч. збірно-розбірні, напр. військові) та постійні. Проїзну частину П. м. укладають по балкових металевих або дерев'яних *прогонових будовах моста*. Часто на понтонах роблять вивідну ланку моста (вона відкриває судновий хід).

ПОНТРЯ́ГІН Лев Семенович [н. 21.VIII (3.IX) 1908, Москва] — рос. рад. математик, акад. АН СРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (1969). В 14-річному віці втратив зір. Закінчив (1929) Моск. ун-т. У 1930—34 працював в Ін-ті математики при Моск. ун-ті. З 1934 — в Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР (з 1939 — зав. відділом), одночасно (з 1935) — професор Моск. ун-ту. В *топології* П. відкрив заг. закон двоїстості; займався питаннями теорії *розмірності*. В теорії коливань гол. результати належать до асимптотики релаксаційних коливань. У теорії управління П. створив матем. теорію оптимальних процесів, в основі якої лежить відкритий ним «принцип максимуму». Праці П. стосуються й варіаційного числення. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1975. Ленінська премія, 1962.

ПОНТРЯ́ГІНА ПРИ́НЦИП МА́КСИМУМУ — необхідна умова оптимальності в задачах теорії *оптимального управління*. Нехай рух об'єкта описується системою диференціальних рівнянь

$$\frac{dx}{dt} = f(x, u)$$

де $x = (x_1, \ldots, x_n)$ — векторна функція часу, яка описує траєкторію об'єкта, $u = (u_1, \ldots, u_m)$ — керування, яке вибирається в довільний момент часу t із заданої області U, $f(x, u) = (f_1(x, u), \ldots, f_n(x, u))$ — векторна функція x і u. Розглядається задача вибору керування $u = u(t)$ на відрізку $[t_0, t_1]$ за умови мінімізації *функціоналу*

$$I = \int_{t_0}^{t_1} f_0[x(t), u(t)]\, dt.$$

а також при фіксованих положеннях об'єкта в моменти t_0 і t_1. Нехай $u_0(t)$ — оптимальне керування, що розв'язує поставлену задачу, а $x_0(t)$ — відповідна траєкторія. Тоді П. п. м. стверджує, що за досить заг. умов необхідною умовою оптимальності керування $u(t)$ є існування неперервних функцій $\varphi_0(t)$, $\varphi_1(t)$, …, $\varphi_n(t)$, які на відрізку $[t_0, t_1]$ задовольняють систему диференціальних рівнянь

$$\frac{d\varphi_i(t)}{dt} = -\sum_{i=0}^{n} \frac{\partial f_j(x_0, u_0)}{\partial x_i}\, \varphi_j(t),$$

$i = 1, 2, \ldots, n$, $d\varphi_0(t)/dt = 0$ і таких, що лінійна *форма*

$$\sum_{i=0}^{n} \varphi_i(t)\, f_i[x(t), u(t)]$$

при будь-яких t з відрізка $[t_0, t_1]$ досягає максимуму по u при $u = u_0(t)$. П. п. м. служить відправною точкою розв'язування багатьох теор. задач оптимального управління і розробки відповідних обчислювальних методів. Його запропонував Л. С. *Понтрягін*.

ПОНУ́Р — водонепроникне покриття ділянки дна водойми, яке примикає з напірного боку (верхнього б'єфа) до *греблі* або ін. водопідпірної споруди; складова частина *флютбета*. П. подовжує шлях *фільтрації* води під спорудою, знижує фільтраційний тиск на її підошву, зменшує швидкість і витрату води, що профільтрувалася, запобігає розмиванню річища перед греблею. П. виготовляють з глинистих грунтів, глинобетону, бетону, залізобетону, торфу, бітумних матеріалів або деревини. Іноді П. з'єднують з тілом греблі *анкерами* (анкерний П.), підвищуючи її стійкість проти *зсуву*.

ПОНЯТІ́ — не заінтересовані в справі дієздатні особи, присутність яких за рад. законом обов'язкова при проведенні *обшуку*, виїмки, пред'явлення осіб і предметів для впізнання тощо. Порядок залучення П., їхні права і обов'язки передбачено процесуальним законодавством кожної союзної республіки (в УРСР, зокрема, ст. 127 та ін. статті КПК УРСР). П. у кількості не менше двох, запрошують службові особи, які проводять дану слідчу дію. П. засвідчують своїми підписами відповідність записів у протоколі виконаній слідчій дії. Зауваження П. з приводу проведених слідчих дій підлягають обов'язковому занесенню до протоколу.

ПОНЯТО́ВСЬКИЙ (Poniatowski) Станіслав Август (17.I 1732, Волчин — 12.II 1798, Петербург) — останній король Польщі (1764—95). Походив з магнатського роду. Обраний королем при підтримці рос. імператриці *Катерини II* і прусського короля *Фрідріха II*. Проводив політику, що відповідала інтересам рос. уряду та польс. магнатів. За його правління відбулися поділи Польщі (1772, 1793, 1795) між Австрією, Росією і

Б. М. Понтекорво.

Л. С. Понтрягін.

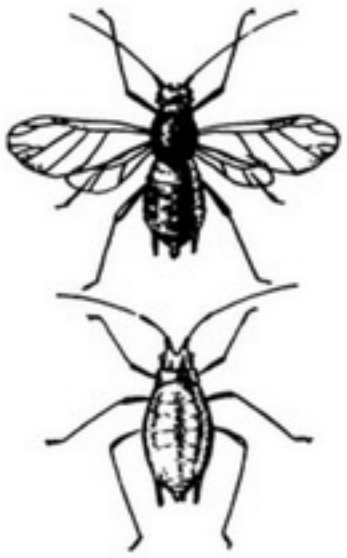

Попелиці. Персикова попелиця: крилата і безкрила форми.

Пруссією, внаслідок яких польс. д-ва перестала існувати. Правобережна Україна та Волинь були возз'єднані з Росією, а Галичина перейшла під владу Австрії.

ПОНЯТТЯ — одна з форм *мислення*, в якій відображаються загальні істотні властивості предметів та явищ об'єктивної дійсності, заг. взаємозв'язки між ними у вигляді цілісної сукупності ознак. Утворення П. є складним процесом, у якому застосовують порівняння, *аналіз і синтез*, абстрагування (див. *Абстракція*), *ідеалізацію, узагальнення* та *умовиводи*. В мові П. виражаються *словом* (звичайно іменником у називному відмінку) або *словосполученням*. Ознаки, які включаються в П., становлять його зміст. Предмети, яким притаманні ознаки, відображені в змісті П., утворюють його обсяг. До обсягу П. входять не тільки реальні, в даний момент існуючі предмети, а й усі ті, які колинебудь мали ознаки, що входять до змісту П. Така «сталість» П., незалежність його від окремих змін у матеріальному світі є одним з гносеологічних коренів *об'єктивного ідеалізму*. *Платон* і Г. В. Ф. *Гегель*, абсолютизуючи цю незалежність, прийшли до висновку про первинність П. щодо матеріальних речей. Насправді П. є відображенням матеріального світу в свідомості людей. Це відображення може бути істинним і хибним. Зміст П. змінюється в процесі розвитку наук. знання (напр., зміна змісту поняття «атом» з античності до нашого часу — див. *Атом, Атомістика*). П. є знаряддям пізнання *істини*. Відображення суті предметів і явищ у П. не є «дзеркальним» копіюванням. П. суперечливі за своєю природою. Оскільки П. абстрактні, створюється видимість відходу мислення в П. від дійсності. Насправді П., відображаючи сутність, поглиблюють знання людини про навколишню дійсність. У *математичній логіці* П. розглядається як елемент формалізованої мови, як функція, що встановлює відповідність між предметами певної галузі та істиною або хибою.

ПООПО́ — солоне озеро в Пд. Америці, у межах Болівії. Лежить у Центр. Андах, на вис. 3690 м над р. м. Площа 2530 км², глиб. до 3 м (у сезон дощів розміри озера й рівень води в ньому змінюються). Рікою Десагуадеро П. сполучене з оз. *Тітікака*.

ПОП (Pope) Александр (21.V 1688, Лондон — 30.V 1744, Туїкнем) — англ. поет. Представник просв. класицизму, літ. маніфестом якого став його «Нарис про критику» (1711). В кращих худож. творах (поеми «Викрадення локона», 1712; «Дунсіада», 1728; «Про користь багатства», 1732; «Нарис про людину», 1732—34; та ін.) ішов від гумористичного до сатиричного змалювання побуту, культури та ідеології пануючих класів. П. належать переробки «Іліади» (1715—20) та «Одіссеї» (1725—26), а також творів У. Шекспіра.

Б. Б. Бунич-Ремізов.

ПОПА́ДИЧ Федір Миколайович [14 (26).II 1877, с. Великі Будища, тепер Диканського р-ну Полтав. обл.— 7.VI 1943, м. Коломна Моск. обл.] — укр. і російський рад. хоровий диригент, композитор і педагог. Навчався в Полтав. муз. уч-щі. З 1894 — учитель співів у Полтаві, з 1925 — викладач, з 1928 — директор Полтав. муз. уч-ща. В 1918 організував Полтав. хорову капелу, якою керував до 1934. З 1934 — в Коломні худож. керівник хорової капели й оперної студії, 1935—38 — директор муз. школи. Автор опери «Якимівська трагедія», хорових, вокальних творів, камерної музики, обробок нар. пісень.

І. М. Лисенко.

ПОПАДЯ — гірська вершина в *Привододільних Горганах*, у межах Закарп. обл. УРСР, на вододілі між басейнами Ломниці й Тересви. Вис. 1740 м. У середній і привододільній частині схилів поширені кам'яні розсипи. На схилах — ялинові й буково-ялинові ліси, в привершинній частині — чагарникове криволісся.

Я. С. Кравчук.

ПОП-АРТ (англ. pop-art) — неоавангардистський напрям в образотворчому мистецтві. П.-а. з'явився як реакція на *абстрактне мистецтво* і був пов'язаний з *дадаїзмом* й *сюрреалізмом*. Поширився в 50-х рр. 20 ст. в США (засновник — Р. Раушенберг; представники — К. Олденберг, Дж. Джонс, Р. Ліхтенстайн), у Великобританії (П. Блейк, Р. Гамільтон) та ін. Представники П.-а. намагались, як вони проголошували, «повернутися до реальності», «розкрити естетичні цінності» масової продукції, усього матеріального середовища, що оточує людину. Вони широко застосовували *колаж*, включали натуральні речі у свої композиції. П.-а., як і попередні течії *модернізму*, залишається у замкненому колі самодостатніх формальних експериментів й орієнтується на «*масову культуру*» капіталістичного суспільства з її девальвацією духовних цінностей. П.-а. вплинув на масові види бурж. мист.— *плакат*, рекламу тощо.

Літ.: Сибиряков В. Поп-арт и парадоксы модернизма. М., 1969.

ПОПА́СНА — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр. Залізнич. вузол. Виникла під час будівництва Донецької залізниці (станція збудована 1878). З 1904 в П. почала діяти підпільна с.-д. орг-ція. В період *революції 1905—07 в Росії* під керівництвом більшовиків відбувалися політ. страйки і демонстрації, в жовтні 1905 сформовано бойову дружину. в грудні 1905 організовано розпорядчий страйковий к-т, який роззброїв поліцію. Грудневий виступ робітників було придушено каральним загоном. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1938 П.—місто. У місті — локомотивне і вагонне депо, вагонорем., склоробний, металовиробів та прод. товарів з-ди, хлібний комбінат, швейна ф-ка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 8 заг.-осв. та музична школи, 2 лікарні, 2 поліклініки, 2 палаци культури, клуб, 4 бібліотеки.

ПОПАСНЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н (до 1977 — Лисичанський район) —на Пд. Зх. Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 69,7 тис. чол. (1981). У районі — 39 населених пунктів, підпорядкованих міській, 8 селищним і 3 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Попасна*. П. р. розташований у межах *Донецького кряжа*. Осн. корисна копалина — кам. вугілля. Є також поклади крейди, глини, піску, вапняку, пісковиків. Гол. річки — *Сіверський Донець* та його прит. *Лугань*.

Озера: Медвеже, Туба, Кривеньке, Клешня. Грунти в основному чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства: попаснянські вагонорем., склоробний, металовиробів і прод. товарів з-ди. Комбінат побутового обслуговування та будинок побуту (Попасна). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні овочевих культур, тваринництво — мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1980 становила 75,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 56,9 тис. га. Гол. культури: овочеві, озима пшениця, соняшник. У П. р.— 14 радгоспів, у т. ч. птахофабрика; райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничний вузол Попасна, залізничні станції Венгеровка, Комишуваха, Лоскутівка, Ниркове, Світланове. Автомоб. шляхів — 290 км, у т. ч. з твердим покриттям — 265 км. У районі — 40 заг.-осв. і 2 муз. школи; 43 лік. заклади, у т. ч. 9 лікарень. 2 палаци та 3 будинки культури, 25 клубів, 33 кіноустановки, 36 б-к. У П. р. видається газ. «Новый путь», яка 1918—79 мала назву «Знамя Октября».

М Г Павлов.

ПОПЕЛИ́ЦІ (Aphidinea) — підряд комах ряду *рівнокрилих хоботних*. Довж. тіла 0,5—8 мм. Ротові органи колюче-сисні. Для П. характерні *поліморфізм* (зокрема, наявність крилатих та безкрилих форм), чергування у циклі розвит-

ку партеногенетичних (див. *Партеногенез*) і амфігонних (двостатевих) поколінь. Розвиток П. відбувається на одній рослині, соками якої вони живляться (у немігруючих видів), або із зміною однієї рослини на іншу (у мігруючих видів). Спосіб розмноження — живородіння та відкладання яєць. П. полівольтинні — за рік може розвинутись до 20 поколінь. Поширені у всіх частинах світу, крім Антарктики. 2 надродини: хермесові (Adelgoidea) та справжні попелиці (Aphidoidea), що об'єднують 2600 видів. В СРСР — понад 800 видів, у т. ч. в УРСР — 700. Багато видів (*філоксера, кров'яна попелиця, коренева бурякова попелиця,* бобова, велика злакова, персикова П. та ін.) можуть завдавати шкоди культурним рослинам, спричинюючи розростання тканин (*гали*), скручування листків, пригнічення росту тощо. Більшості П. властива мірмекофілія (мурашки живляться солодкими виділеннями П.— т. з. паддю, або медяною росою). Виділення П. є також одним з складових елементів *падевого меду*.

В. О. Мамонтова.

ПО́ПЕЛЬ Антон Львович (1865, м. Щакова, тепер у ПНР — 1910, Львів) — укр. скульптор. У 1882—84 навчався в Краківській школі красних мистецтв, 1885—88 — у віденській АМ. З 1888 жив у Львові, де працював у політех. ін-ті викладачем малювання і скульптури. Брав участь в оздобленні оперного театру, Палацу правосуддя (композиція «Юстиція») у Львові, створив пам'ятники письменникам Ю. Коженьовському у Бродах та А. Міцкевичу у Львові (у співавт. з М. *Паращуком*, 1905—06), бюст О. Фредро та ін. Іл. див. до ст. *Міцкевич* А., т. 7, с. 46.

ПОПЕ́НКО-КОХА́НИЙ Микита Романович [29.II (12.III) 1900, с. Шкарівка, тепер Білоцерківського р-ну Київ. обл.— 2.IV 1981, Київ] — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1972). Член КПРС з 1948. Учасник громадян. та Великої Вітчизн. воєн. В 1930—32 був членом *ОММУ*. В 1930 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у Ф. *Кричевського*. Твори: картини — «Інваліди» (1929), «М. О. Щорс на прийомі у В. І. Леніна», «Портрет Героя Радянського Союзу Т. Гуденка» (обидва — 1938), серія «Помстимось» (1942—43), «Нескорена» (1947), «Портрет І. Франка» (1956), «Зародження монументальної пропаганди» (1979); цикл малюнків «Соціалістичний Донбас» (1930), картони для гобеленів, плакати, художнє оформлення багатьох павільйонів укр. виставок в СРСР та за кордоном. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ПОПЕРЕ́ДНЄ РОЗСЛІ́ДУВАННЯ — в СРСР наступна після *порушення кримінальної справи* стадія *кримінального судочинства*. В ній уповноважені на це законом органи (*слідчий*, органи дізнання) в межах і порядку, визначеному кримінально-процесуальними кодексами (в УРСР — гл. 9—22, розділ восьмий *кримінально-процесуального кодексу УРСР*), збирають, виявляють, досліджують і попередньо оцінюють *докази* для встановлення факту *злочину* і осіб, що його вчинили, здійснюють заходи по запобіганню злочинам, зобов'язані виявляти причини і умови, які сприяли вчиненню їх тощо. П. р. передує *судовому розглядові справи*, який є центральним і вирішальним у рад. кримінальному судочинстві. Відповідно до ст. 2,14 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* (ст. 2, 22 КПК УРСР) особи, що провадять П. р., мають вжити заходів для всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують обвинуваченого, що обтяжують і пом'якшують відповідальність, щоб кожний, хто вчинив злочин, зазнав справедливого *покарання* і щоб жодний невинний не був притягнутий до кримінальної відповідальності і засуджений. Для П. р. законом встановлено дві форми — *дізнання* і *слідство* попереднє.

Виходячи з особливого значення П. р., ст. 15 Основ кримінального судочинства встановлює для нього ті самі межі дослідження, що й для розгляду кримінальної справи в суді. Так, у ході П. р. шляхом проведення тих чи ін. процесуальних, зокрема слідчих, дій, таких як *допит, експертиза, обшук,* слідчий огляд, підлягають доказуванню: встановлення події злочину (час, місце, спосіб та ін. обставини); винність *обвинуваченого* у вчиненні злочину; обставини, що впливають на ступінь і характер відповідальності саме цього обвинуваченого; характер та розмір шкоди, завданої злочином. П. р. провадиться на основі точного дотримання конституційних принципів, зокрема *недоторканності особи, недоторканності житла, права обвинуваченого на захист,* встановлених *гарантій правових,* точного дотримання умов і порядку проведення тих або ін. дій (процесуальної форми) тощо. Залежно від наслідків, що їх одержало П. р., воно закінчується складанням *обвинувального висновку,* закриттям справи або направленням її до суду для розв'язання питання про застосування до обвинуваченого *примусових заходів медичного характеру*. Нагляд за виконанням законів при провадженні П. р. здійснює прокурор відповідно до Закону про прокуратуру СРСР 1979. П. р. широко використовує допомогу громадськості.

Літ.: Уголовно-процессуальный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий. К., 1974; Гричук Р. І. Злочин і його викриття. К., 1976.

Р. І. Гричук.

ПОПЕРЕ́ДНЄ УВ'Я́ЗНЕННЯ, взяття під варту — за рад. законодавством один із *запобіжних заходів,* що його застосовують щодо обвинуваченого, підсудного, а також у виняткових випадках щодо підозрюваного лише в справах про злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді *позбавлення волі*. Застосування П. у. регулюється *Основами кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік,* Положенням про П. у., затвердженим законом Верховної Ради СРСР 11.VIII 1969, а також кримінально-процесуальним законодавством союзних республік (в УРСР — ст. 155—162 КПК УРСР). П. у. застосовують, щоб виключити можливість обвинуваченому (підозрюваному), підсудному уникнути слідства чи суду, перешкодити встановленню істини в кримінальній справі або займатися злочинною діяльністю, а також для забезпечення *виконання вироку*. Підставою для П. у. є постанова слідчого або особи, яка проводить дізнання, обов'язково санкціонована прокурором, постанова прокурора або вирок чи ухвала суду. Нагляд за додержанням законів у місцях попереднього ув'язнення здійснюється прокуратурою відповідно до Закону про Прокуратуру СРСР. Див. також *Арешт*.

Ф. Г. Тарасенко.

ПОПЕРЕ́ДНЬО НАПРУ́ЖЕНИЙ ЗАЛІЗОБЕТО́Н — залізобетон, в якому заздалегідь (на стадії виготовлення конструкції) створюють внутр. *напруження* розтягу (в *арматурі*) і стиску (в *бетоні*). Виготовляють його з *важких бетонів, легких бетонів* або бетонів ін. видів й *арматурної сталі,* яку напружують електротермічним, мех., електротермомех. або ін. способом (див. *Арматурні роботи, Попередньо напружені конструкції*). П. н. з. відзначається високою тріщиностійкістю, меншою (на 25—70% порівняно з звичайним *залізобетоном*) металомісткістю, ефективнішим використанням високоміцних сталей і бетонів тощо.

ПОПЕРЕ́ДНЬО НАПРУ́ЖЕНІ КОНСТРУ́КЦІЇ — будівельні конструкції, в яких заздалегідь (при виготовленні, монтажі) створюють внутр. *напруження,* протилежні тим, що виникають у процесі експлуатації. Попереднім напружуванням досягають збільшення тріщиностійкості, жорсткості і витривалості конструкцій, зниження їхньої маси, ефективнішого використання матеріалів. Найпоширенішими є конструкції з *попередньо напруженого залізобетону*. *Арматуру* таких конструкцій напружують: до бетонування (її натягують на упорні елементи форм або стендів, а бетон обтискується після досягнення ним певної міцності); після бетонування (з натягуванням арматури, прокладеної у спец. каналах і пазах бетонованої конструкції, на затверділий бетон) і в процесі бетонування (при використанні *напружуючого цементу*). Осн. способами напружування є: механічний (*домкратами,* важільними або гвинтовими пристроями, натягувальними машинами), електротермічний (нагріванням арматури електр. струмом, закріпленням і охолодженням її) і електротермомеханічний. Попередньо напруженими виготовляють *плити* перекриттів і плити покриттів будинків, підкранові балки, нижні пояси ферм, елементи *прогонових будов мостів,* напірні трубопроводи, *опори ліній електропередачі,* резервуари тощо. Крім залізобетонних, застосовують металеві П. н. к. (напр., мостові ферми, балки), де попереднє на-

пруження створюють пружним обтиском елементів з наступним зварюванням, обтискуванням стрижневих елементів або *стрижневих систем* затяжками тощо. Є також дерев'яні П. н. к. (напр., арки з металевими затяжками). П. н. к. розраховують за *граничними станами*, зважаючи на те, що в процесі експлуатації величина попереднього напруження зменшується (напр., через *релаксацію* арматури, *усадку* і *повзучість* бетону). В СРСР П. н. к. досліджують і розробляють у Н.-д. ін-ті бетону і залізобетону (НДІЗБ), Центр. н.-д. і проектному ін-ті буд. металоконструкцій, Центр. н.-д. і проектно-експериментальному ін-гі пром. будинків і споруд (всі в Москві), *Будівельних конструкцій науково-дослідному інституті, Промислового будівництва проектному інституті* (Київ) та ін. установах. Обсяг залізобетонних П. н. к. в СРСР становить (1980) бл. 32 млн. м³ (у т. ч. збірних конструкцій бл. 29,8 млн.), зокрема в УРСР — бл. 5,5 млн. м³ (у т. ч. збірних конструкцій 5,3 млн.).

В. О. Крітов

Г. К. Попеску.

Валерій Іванович Попков.

ПОПЕ́СКУ (Popescu) Думітру Раду (н. 19.VIII 1935, с. Пеуша тепер Біхорського повіту) — рум. письменник. Член Рум. Компартії. Голова Спілки письменників Румунії (з 1981). Творчість П. присвячена переважно соціальним і моральним проблемам сучасного рум. суспільства. Автор романів «Дні тижня» (1959), «Літо олтенців» (1964), «Ф.» (1969), «Королівське полювання» (1973), «Цар хмар» (1976), «Кульгавий заєць» (1980); повістей «Скорботно Анастасія йшла» (1967), «Білий дощ» (1971); збірок новел «Втеча» (1958), «Дівчина з півдня» (1964), «Сон землі» (1965), «Парасолька» (1967): п'єс і кіносценаріїв.

С. В. Семчинський.

ПОПЕ́СКУ Теодор Костянтинович (н. 28.I 1935, Київ) — укр. рад. артист балету, нар. арт. УРСР (з 1973). В 1957 закінчив Київ. хореографічне уч-ще. Був солістом Київ. (1957—58) і Узб. (1958—63, Ташкент) театрів опери та балету. З 1963 — у Харків. театрі опери та балету ім. М. В. Лисенка. Гол. партії в балетах Чайковського, Адана, Мінкуса, а також Фархад («Легенда про любов» Мелікова), Вацлав («Бахчисарайський фонтан» Асаф'єва), Хуліган («Баришня і хуліган» Д. Шостаковича), Спартак («Спартак» Хачатуряна), Дон Жуан («Дон Жуан» Губаренка).

В. Ю. Попков. Шинель батька. 1972. Державна Третьяковська галерея в Москві.

ПОПЕ́СКУ-ГО́ПО (Popescu-Gopo) Йон (н. 1.V 1923, Бухарест) — рум. кінорежисер і художник, засл. арт. СРР (з 1959). В 1949 закінчив Академію красних мистецтв. Перший фільм «Неслухняне каченя» поставив 1950. Один з організаторів студії мультфільмів «Анімафільм» (1950, Бухарест). Режисер мультфільмів: «Коротка історія» (1957), «Сім мистецтв» (1958), «Homo sapiens» (1960), «Алло! Алло!» (1962). Поставив художні фільми: «Украли бомбу» (1961), «Кроки до Місяця» (1964), «Фауст XX століття» (1966). Зняв цикл коротких мальованих кінострічок «Пілюлі». Фільми П.-Г. відзначаються філософськими узагальненнями та психологічним аналізом; ряд з них нагороджено преміями на міжнар. кінофестивалях в Москві, Карлових-Варах, Канні та ін.

ПО́ПИТ І ПРОПОЗИ́ЦІЯ — екон. категорії *товарного виробництва*, що відображають взаємозв'язок між виробництвом і зумовленими ним *обміном* і *споживанням*. Виступають на *ринку* в діалектичній єдності в процесі обміну товарів. Попит — представлена на ринку платоспроможна потреба в товарах; пропозиція — заг. сума товарів, що доставлені на ринок. Співвідношення між П. і п. показує, наскільки пропорційно функціонує сусп. виробництво і розподілена між галузями сусп. праця; у співвідношеннях між ними проявляється ступінь відповідності (як кількісної, так і якісної) виробленого продукту сусп. потребі в ньому. Порушення оптимального співвідношення неминуче позначається на ході реалізації та на розвитку процесу сусп. *відтворення* в цілому. П. і п. розвиваються відносно незалежно один від одного, хоч самостійно не можуть існувати. Пропозиція формує попит через асортимент вироблених товарів і через їхні ціни. В свою чергу, попит визначає обсяг і структуру товарної пропозиції, тому що відтворюється лише те, що визнано споживанням. П. і п. перебувають у взаємозалежності з *ціною*. Зростання попиту спричинює підвищення ціни і збільшення пропозиції, зростання пропозиції — зниження ціни і підвищення попиту. Впливаючи на формування цін, П. і п. не є осн. ціноутворюючими факторами. В основі ціни лежить *вартість*, що визначається суспільно необхідними затратами праці на виробн. товарів. За капіталізму через механізм зміни розміру й структури П. і п. відбувається стихійне регулювання виробн. й обміну товарів. Стихійний розподіл між галузями засобів виробн. і праці супроводиться великим марнотратством *продуктивних сил*, набуваючи найбільших розмірів у періоди *економічних криз*. За соціалізму П. і п.— екон. категорії планового соціалістичного г-ва. Здійснюючи *планування народного господарства*, соціалістична д-ва регулює обсяг виробн. товарів, рівень *платоспроможного попиту* населення, ціни на товари, а отже й співвідношення між П. і п. Всі закономірності розвитку П. і п. тісно пов'язані з діянням екон. законів соціалізму, особливо *основного економічного закону соціалізму*.

П. П. Теличук.

ПО́ПИТУ Й ПРОПОЗИ́ЦІЇ КОНЦЕ́ПЦІЇ — бурж. екон. концепції, згідно з якими *вартість* і *ціна* товарів визначаються виключно *попитом і пропозицією:* при перевищенні попиту над пропозицією ціна підвищується, при зворотному співвідношенні — знижується. В основі цих концепцій лежать відмова від трудової теорії вартості, вульгаризація екон. законів розвитку суспільства, затушовування антагоністичних суперечностей, закладених у самій природі капіталістичного способу виробн. Представники П. й п. к.— Ж. Б. *Сей*, Л. М. Е. *Вальрас*, А. *Маршалл*, П. *Семюелсон* та ін. заперечують створення вартості й *додаткової вартості* найманою працею. Виходячи з поверхових явищ *обміну* й ринкових відносин, прихильники П. й п. к. гол. стадією сусп. виробн. вважають не *виробництво*, а обмін. З цих концепцій випливає нерозв'язна суперечність: ціни залежать від попиту і пропозиції, а останні самі залежать від цін. Не пояснюється також, чим визначаються ціни на товари, якщо попит і пропозиція збігаються. Лише Марксова теорія трудової вартості дає єдино наукову відповідь на поставлене питання. «Хоч би як установлювались і регулювалися спочатку ціни різних товарів одна відносно одної,— писав К. Маркс, — рух їх підпорядковується законові вартості. Коли зменшується робочий час, необхідний для виробництва товару, падають і ціни; коли він збільшується, підвищуються за інших рівних умов і ціни» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 25, ч. 1, с. 181).

П. П. Теличук.

ПОПІ́ВЩИНА, попівці — напрям у *старообрядництві*. Виник наприкінці 17 ст. під час розколу православної церкви в Росії. На відміну від *безпопівщини* визнає духівництво та церк. ієрархію. П. сповідує незначна кількість віруючих. На Україні окремі громади є в Одес., Чернів. та деяких ін. областях.

ПОПІ́ЛЬНЯ — селище міського типу Житомир. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 5,2 тис. ж. (1981). Виникнення селища пов'язане з будівництвом у 60-х рр. 19 ст. залізничної дільниці Фастів — Козятин. Рад. владу встановлено в кін. січня 1918. З 1938 П.— с-ще міськ. типу. У селищі — консервний і мол. з-ди, щебеневий кар'єр, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція. Середня та музична школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ПОПІ́ЛЬНЯНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,05 тис. км². Нас. 44,8 тис. чол. (1981). У районі — 49 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 28 сільс. Радам нар.

депутатів. Центр — смт *Попільня*. Лежить у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини — граніти, торф. Річки — *Ірпінь*, *Унава*, Кам'янка, *Роставиця* (бас. Дніпра). Грунти в основному світло-сірі, сірі й темно-сірі опідзолені. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, клен, липа, ясен, берест) займають 10,2 тис. га. Найбільші пром. підприємства: попільнянські консервний та мол. з-ди, щебеневий кар'єр і Корнинський гранітний кар'єр. Комбінат побутового обслуговування (Попільня). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових культур, цукр. буряків, картоплі, овочевих і кормових культур, хмелю, насіння цукр. буряків; тваринництво — на виробн. свинини, яловичини, молока, яєць. Площа с.-г. угідь 1980 становила 76,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 70,7 тис. га. У П. р.— 21 колгосп, 3 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції— Попільня і Корнин. Автомоб. шляхів — 326 км, у т. ч. з твердим покриттям — 265 км. У районі — 34 заг.-осв. та музична школи, 42 мед. заклади, у т. ч. 8 лікарень, 18 будинків культури, 25 клубів, кінотеатр, 43 кіноустановки, 78 б-к. У с. Андрушках П. р. народився рад. військ. льотчик А. Н. *Вітрук*, у с. Паволочі — польс. письменник Ф. *Ковальський*, у с. Новоселиці— укр. рад. мовознавець Г. А. *Левченко*, у смт Корнині — укр. рад. селекціонер Й. Я. *Магомет*, у с. Липках — укр. рад. поет М. *Шпак*. У с. Романівці пройшли дитячі та юнацькі роки укр. рад. поета М. Т. *Рильського*. У П. р. видається газ. «Перемога» (з 1930).

В. О. Бистрицький.

ПО́ПІНОВ Микола Олександрович (н. 11.V 1945, Дзержинськ Горьк. обл.) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1979). Член КПРС з 1980. В 1974 закінчив Київ. худож. ін-т, навчався у Т. *Лящука*. Твори: плакати «Від Декрету про мир — до Програми миру» (1972), «Імперіалізм несе людству війни і смерть», «В. І. Ленін» (обидва — 1974), «Соціалізм — це мир» (інша назва — «Мир — наш ідеал», 1974—77), «Вітчизні віддаєм пориви всі і сили, і всю свою любов — сердець своїх тепло», «Ленін — засновник Комуністичної партії Радянського Союзу», «Ленін — ім'я, епоха», «Права людини по-чілійськи» (всі — 1977), «Вчимося комунізму, будуємо комунізм» (1978), «Недаремно колосся прикрашає герб: хто сіє хліб, той здобуває славу» (1980). Іл. див. до ст. *Плакат*.

ПОПКО́ Іван Діомидович (1819—1893) — укр. історик бурж.-ліберального напряму, етнограф. Н. в сім'ї священика, який походив з укр. козаків, переселених з України на Кубань у 90-х рр. 18 ст. Після закінчення 1841 Моск. духовної академії П. вступив у *Чорноморське козацьке військо* і дослужився до генерал-лейтенанта. Гол. праці: «Статистичний опис Чорноморського козацтва» (1840), «Чорноморські козаки в їхньому цивільному і військовому побуті» (ч. 1—2, 1858). В своїх працях П. ідеалізував козацтво, замовчував класову боротьбу козац. бідноти проти багатіїв. Праці П. мають певне пізнавальне значення.

ПОПКО́В Валерій Іванович [н. 21.I (3.II) 1908, Москва] — рад. вчений у галузі електротехніки, акад. АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1951. Закінчив (1930) Моск. енергетичний ін-т, працював на пром. підприємствах, у н.-д. орг-ціях. З 1943 — в Енергетичному н.-д. ін-ті ім. Г. М. Кржижановського. Осн. праці стосуються техніки високих напруг, електр. розрядів у газах при високих напругах, далеких електропередач, фіз. процесів взаємодії речовини із сильними електр. полями. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Премія ім. П. М. Яблочкова, 1964.

ПОПКО́В Віктор Юхимович (9.III 1932, Москва — 12.XI 1974, там же) — рос. рад. живописець. У 1952—58 навчався в Моск. художньому ін-ті ім. В. І. Сурикова у Є. *Кибрика* та ін. Твори: «Двоє», «Спогади. Вдови» (обидва — 1966), «Північна пісня» (1968), «Травневе свято», «Шинель батька» (обидва— 1972), «Новорічна ніч», «Доброю людиною була бабка Онися» (обидва — 1973), «Осінні дощі» (1974) та ін. Держ. премія СРСР, 1975 (посмертно).

Літ.: Манин В. Виктор Попков. М., 1979.

ПОПКО́В Віталій Іванович (н. 1.V 1922, Москва) — рад. військ. льотчик, генерал-лейтенант авіації (1968), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945), засл. військ. льотчик СРСР (з 1967). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир ланки, заст. командира і командир ескадрильї гвард. винищувального авіаполку. Брав участь у боях на Калінін., Пд.-Зх., 3-му та 1-му Укр. фронтах. Здійснив понад 300 бойових вильотів. Особисто збив 41 ворожий літак. Після війни — на командній роботі у ВПС. В 1941 закінчив Військ.-повітр. академію, 1964 — Академію Генштабу. З 1964 — на відповідальній роботі в М-ві оборони СРСР. З 1980 — нач. ф-ту Військ.-повітр. інженерної академії ім. М. Є. Жуковського. Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Віталій Іванович Попков.

ПОПЛІ́Н (франц. popeline, від італ. papalino — папський, оскільки вперше начебто був вироблений у резиденції папи в Авіньйоні) — шовкова, напівшовкова, бавовняна або з хім. волокон дрібнорубчаста тканина полотняного *переплетення ниток*. Буває вибіленим, гладкофарбованим і вибивним. Використовують П. для пошиття жіночих блузок, чоловічих сорочок і як підкладковий матеріал.

Склад наукових консультантів, які брали участь у підготовці восьмого тому УРЕ, буде опубліковано в дев'ятому томі.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Ордени СРСР, с. 48—49
Орловський В. Д., с. 160—161
Орнамент, с. 64—65
Отруйні рослини, с. 96—97
Отруйні тварини, с. 96—97
Павленко В. І., с. 176—177
Парсуна, с. 224—225
Пата Т. Ю., с. 176—177
Пейзаж, с. 240—241
Передвижники, с. 368—369
Періодична система Менделєєва, с. 256—257
Перов В. Т., с. 160—161
Перу, с. 480—481
Петрицький А. Т., с. 224—225
Пимоненко М. К., с. 480—481
Писанки, с. 112—113
Письмо, с. 432—433
Плазуни, с. 112—113
Плакат, с. 384—385
Плід, с. 432—433
Плодові культури, с. 416—417
Побутовий жанр, с. 464—465
Польща, с. 272—273
Полярні сяйва, с. 256—257

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Пакистан, оглядова, с. 128—129
Пакистан, економічна, с. 128—129
Партизанський рух у роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр., с. 192—193
Театри першої світової війни 1914—18 рр., с. 288—289
Перша світова війна 1914—18 рр., с. 288—289
Південна Америка, фізична, с. 320—321
Південна Америка, політична, с. 320—321
Південна Америка, етнографічна, с. 320—321
Південно-Африканська Республіка, оглядова, с. 128—129
Південно-Африканська Республіка, економічна, с. 128—129
Північна Америка, фізична, с. 336—337
Північна Америка, політична, с. 336—337
Північна Америка, етнографічна, с. 336—337
Полтавська область, оглядова, с. 496—497
Полтавська область, економічна, с. 496—497
Польща, оглядова, с. 496—497
Польща, економічна, с. 496—497
Карти поясного часу, с. 192—193

ПОМІЧЕНІ НЕТОЧНОСТІ

Стор.	Колонка	Рядок	Надруковано	Слід читати
			5-й том	
511	ліва	35 знизу	Г. Ф. *Фецич*	Г. В. *Фецич*
			6-й том	
6	ліва	44 згори	Канд. у члени ЦК КПРС з 1967	Канд. у члени ЦК КПРС з 1976
24	середня	13 знизу	дійсний член АМ	член-кор. АМ
37	середня	1 згори	Хмельниц. р-ну Вінн. обл.	Хмільниц. р-ну Вінн. обл.
67	ліва	13 згори	Держ. премія СРСР, 1977.	Держ. премія УРСР, 1977.
130	підпис під ілюстрацією «Утікач»		«Утікач». Ілюстрація художника В. Одайкіна. 1954.	«Утікач». Ілюстрація художника В. Одайника. 1954.
			7-й том	
160	ліва	37 знизу	(м. Буськ Львів. обл.)	(смт Олесько Буського р-ну Львів. обл.)
Між 432—433	підпис на вклейці до ст. «Нечуй-Левицький І. С.»		З. «Дві московки». М. П. Глущенко. 1948.	З. «Дві московки». М. Г. Глущенко. 1948.
			8-й том	
223	табл. на берегах	16 знизу	Криворіжжя	Кривий Ріг

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. ТОМ 8

(на украинском языке)

В томі вміщено 16 сторінок ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (272 сюжети, з них 213 — кольорові), 16 сторінок вклейок високого друку (90 сюжетів, з них 38 — кольорові), 6 вклейок кольорових карт (18 карт) і кольорова вкладка основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті 1172 ілюстрації і 78 карт. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації виконано способом високого і офсетного друку на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 25.

Том здано до набору 25.06.81, підписано до друку 11.12.81. БФ 06190. Формат 84 × 108$^{1}/_{16}$. Папір для тексту виготовлено на фабриці ім. Ю. Яноніса. Гарнітура кудряшовська енциклопедична. Друк високий. Фіз. друк. арк. 33,0+2,875 арк. вклейок. Умовних друк. арк. 60,27. Умовних фарбовідбитків 92.71. Облік.-вид. арк. 116.76. Тираж 50 000 прим. Замовлення № 647. . Ціна одного тому 7 крб. 50 коп.

Адреса Головної редакції Української Радянської Енциклопедії: 252650, м. Київ, 30, МСП, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці, 252054, Київ, вул. Воровського, 24.

ОСНОВНІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА КАРТАХ УРЕ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

(на загальногеографічних картах держав, володінь зарубіжних держав, адміністративних одиниць та островів)

ЗА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Столиці держав, союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- Столиці АРСР, центри країв та областей СРСР, центри володінь
- Центри автономних областей та автономних округів СРСР
- Центри районів СРСР, адміністративних одиниць 1-го порядку зарубіжних держав
- Інші населені пункти
- Руїни стародавніх міст (Ольвія)

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Населені пункти міського типу СРСР і зарубіжних держав
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	Населені пункти міського типу СРСР
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу СРСР
Високе	до 10 000	Населені пункти: а) сільського типу СРСР б) міського й сільського типу зарубіжних держав
Балаклава	Віддалені частини міста	

КОРДОНИ ЙМЕЖІ

- Державні
- Полярних володінь СРСР
- Державні невстановлені та спірні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- АРСР, країв та областей СРСР, адміністративних одиниць зарубіжних держав
- Державні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ

(На картах світу, материків, півостровів і гірських країн)

- Автономних областей та автономних округів СРСР
- Районів УРСР
- Територій, підпорядкованих міськрадам
- Демаркаційна лінія між Індією та Пакистаном у Кашмірі, між КНДР і Південною Кореєю
- Заповідників

Примітка. Адміністративні одиниці, однойменні з їхніми центрами, на картах не підписані.

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ

- Залізниці, тунелі
- Залізниці, що будуються
- Залізничні пороми
- Безрейкові шляхи
- Караванні шляхи та стежки
- Канали морські
- Судноплавні ріки
- Канали судноплавні
- 1852 — Морські рейси та відстані в км
- а — Морські порти, б — Річкові порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- Обмілини й вати
- Озера: а — прісні, б — солоні. 651 — Позначки глибин
- Озера з мінливою береговою лінією
- 560 — Позначки рівнів вод річок та озер над рівнем моря
- а — Початок судноплавства на річках, б — Пороги, водоспади
- Річки, що пересихають
- Межі плавучої криги
- Межі постійної криги
- Межі замерзання морів
- Меліоративні канали
- Дамби
- а — Піски, б — Лавові поля
- Мангрові зарості
- а — Болота, б — Солончаки
- Скелі, уступи
- Сухі русла (вади)
- Сухі русла (вади) на текстових картах
- Вічні сніги, льодовики
- Материкові льоди
- Діючі вулкани
- Перевали
- 3738 — Позначки висот над рівнем моря
- а — Водорості, б — Коралові рифи
- Колодязі

МОРСЬКІ ТЕЧІЇ

(на кольорових картах / на текстових картах)

- теплі
- холодні

- Магнітні полюси

НА СХЕМАТИЧНИХ ПЛАНАХ МІСТ

- Межі міст
- Монмартр — Назви районів міста
- Вокзали й залізничні станції
- Аеродроми та аеропорти
- Стадіони
- Мололи та доки
- Маяки
- Форти
- Собори й церкви
- Мечеті
- Буддійські храми
- Кладовища
- Парки та сквери

НА СХЕМАХ РАЙОНІВ УРСР

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Центри районів
- Міста обласного підпорядкування
- Міста, селища міського типу
- Центри сільських Рад
- Села
- Території в межах районів, підпорядковані міськрадам

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Міста
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	
Барамівка	понад 10 000	Селища міського типу
Соколівин	до 10 000	
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу
Високе	до 10 000	

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

КОРИСНІ КОПАЛИННІ

Паливні

- Кам'яне вугілля
- Буре вугілля
- Горючі сланці
- Торф
- Нафта
- Горючий газ

Рудні

- Залізні руди
- Залізонікелеві руди
- Марганцеві руди
- Хромітові руди
- Ванадієві руди
- Титанові руди
- Нікелеві руди
- Вольфрамові руди
- Молібденові руди
- Алюмінієві руди
- Мідні руди
- Свинцеві руди
- Цинкові руди
- Срібні руди
- Поліметалеві руди
- Вісмутові руди
- Олов'яні руди
- Сурм'яні руди
- Ртутні руди
- Золото
- Платина
- Уранові руди

Нерудні

- Берилієві руди
- Азбест
- Графіт
- Слюда
- Фосфорити й апатити
- Барит
- Миш'якові руди
- Сірка
- Пірити
- Сода
- Калійні солі
- Кухонна сіль
- Глауберова сіль
- Флюорит (плавиковий шпат)
- Магнезит
- Асфальт
- Гіпс
- Каолін
- Мармур
- Пемза
- Туфи
- Граніт
- Глини бентонітові
- Перліти, обсидіан
- Алмази
- Лазурит
- Коштовні камені
- Джерела мінеральних вод

ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

На кольорових картах

- Чорна металургія
- Кольорова металургія
- Хімічна
- Нафтохімічна
- Нафтопереробна
- Машинобудування й металообробка
- Важке, енергетичне, транспортне машинобудування
- Електротехнічна й радіотехнічна
- Верстатобудівна та інструментальна
- Автомобільна
- Тракторна

На текстових картах

- Чорна металургія
- Кольорова металургія
- Хімічна
- Нафтохімічна
- Нафтопереробна
- Машинобудування й металообробка
- Важке, енергетичне, транспортне машинобудування
- Електротехнічна й радіотехнічна
- Верстатобудівна та інструментальна
- Автомобільна
- Тракторна

На кольорових картах

- Сільськогосподарське машинобудування
- Суднобудування
- Лісова й деревообробна
- Целюлозно-паперова
- Виробництво будівельних матеріалів
- Цементна
- Скляна
- Фарфоро-фаянсова
- Легка промисловість
- Текстильна
- Трикотажна

На текстових картах

- Сільськогосподарське машинобудування
- Суднобудування
- Лісова й деревообробна
- Целюлозно-паперова
- Виробництво будівельних матеріалів
- Цементна
- Скляна
- Фарфоро-фаянсова
- Легка промисловість
- Текстильна
- Трикотажна

На кольорових картах

- Бавовноочисна
- Бавовняна
- Шерстяна
- Лляна
- Виробництво штучного волокна й шовку
- Швейна
- Шкіряна, хутрова, взуттєва
- Харчова промисловість
- М'ясна
- Маслороб ка, сироварна, молочна

На текстових картах

- Бавовноочисна
- Бавовняна
- Шерстяна
- Лляна
- Виробництво штучного волокна й шовку
- Швейна
- Шкіряна, хутрова, взуттєва
- Харчова промисловість
- М'ясна
- Маслоробна, сироварна, молочна

На кольорових картах

- Цукрова
- Консервна
- Спиртова
- Рибна
- Тютюнова
- Поліграфічна
- Різні галузі
- Центри первинної обробки бавовнику
- Центри первинної обробки льону
- Килимові промисли

На текстових картах

- Цукрова
- Консервна
- Спиртова
- Рибна
- Тютюнова
- Поліграфічна
- Різні галузі
- Центри первинної обробки бавовнику
- Центри первинної обробки льону
- Килимові промисли

Примітка. Розміри кружків промислових центрів (малих, середніх та ін.) дано умовно, для кожної карти окремо

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУЛЬТУРИ

- Пшениця
- Жито
- Кукурудза
- Рис
- Просо
- Ячмінь
- Овес
- Бавовник
- Льон
- Хміль
- Коноплі
- Джут
- Садівництво
- Цукрові буряки
- Цукрова тростина
- Соняшник
- Олійні культури
- Тютюн
- Каучуконоси
- Цитрусові
- Чай
- Троянди
- Виноград
- Манго
- Кава
- Какао
- Ананаси
- Земляний горіх
- Городництво
- Бобові
- Оливи
- Банани
- Кокосові пальми
- Фінікові пальми
- Олійні пальми
- Перець та ін. прянощі
- Ефіроолійні та лікувальні рослини
- Шовківництво

ТВАРИННИЦТВО

- Велика рогата худоба
- Вівці
- Каракулеве вівчарство
- Кози
- Свині
- Коні
- Оленярство
- Звірівництво
- Морський промисел
- Риболовні порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

На кольорових картах

- Теплові електростанції
- Гідроелектростанції
- Атомні електростанції

На текстових картах

- Теплові електростанції
- Гідроелектростанції
- Атомні електростанції

- Нафтопроводи
- Газопроводи
- Продуктопроводи
- Межі районів спеціалізації сільського господарства

На кольорових картах

- Ліси
- Сухі ліси
- Райони залягання вугілля

На текстових картах

- Ліси
- Сухі ліси
- Райони залягання вугілля

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ НА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

- Напрями ударів
- Що плануються
- Загальновійськових
- Танкових
- Кавалерійських
- Спільні дії загальновійськових і танкових з'єднань
- Райони зосередження: а–загальновійськові, б–кавалерії
- Знищення оточеного угруповання
- Відступ військ
- Переміщення й передислокація військ
- Дії авіації
- Дії флотів

1-й УКР. ФРОНТ 17 ПА 8 гв. А	Радянські війська
ГР. АРМІЙ „ЦЕНТР" 6 ПФ 117 пд	Війська противника
одбр	Авіадесантна бригада
ак	Армійський корпус
А	Армія
бр	Бригада
бтд	Бронетанкова дивізія
гв.	Гвардійський
гск	Гірськострілецький корпус
ГР., гр.	Група
дес	Десант
д	Дивізія
кд	Кавалерійська дивізія
як	Кавалерійський корпус
КА	Кінна армія
КМГ	Кінно-механізована група
к	Корпус
мк	Механізований корпус
мд	Моторизована дивізія
мсбр	Мотострілецька бригада
ОР	Оборонний район
пд	Піхотна дивізія
ПА	Повітряна армія
пдк	Повітряно-десантний корпус
ПФ	Повітряний флот
Р	Резерв
сд	Стрілецька дивізія
ск	Стрілецький корпус
ТА	Танкова армія
тд	Танкова дивізія
тк	Танковий корпус
УД. А	Ударна армія
УР	Укріплений район
Ф	Флот
ФР.	Фронт

Примітка. На окремих картах у разі необхідності даються додаткові умовні позначення